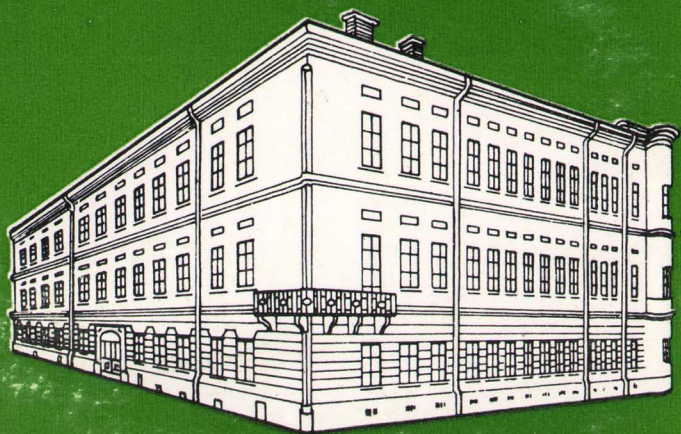

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

32

PREISTORIE—ISTORIE VEÇHE—ARHEOLOGIE

I

1995

MINISTERUL CULTURII
MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI

ACTA
MVSEI NAPOCENSIS
32

PREISTORIE — ISTORIE VECHĂ — ARHEOLOGIE

I

CLUJ-NAPOCA
1995

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Dorin Alicu, Nicolae Gudca (secretar de redacție), Eugen Iaroslavschi, Gheorghe Lazarovici (redactor responsabil), Ștefan Matei, Constantin Pop.

FONDATOR : ACAD. CONSTANTIN DAICOVICIU

ACTA MUSEI NAPOCENSIS

Publicația Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei.

Orice corespondență se va adresa :

Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei.
3400, Cluj-Napoca

Str. Constantin Daicoviciu nr. 2

Tel. 004/064/19.56.77 ; 19.17.18

ACTA MUSEI NAPOCENSIS

Publication du Musée National d'Histoire de la Transylvanie.

Toute correspondance sera envoyée à l'adresse :

Musée National d'Histoire de la Transylvanie.
3400, Cluj Napoca

Rue Constantin Daicoviciu no. 2

Tel. 004/064/19.56.77 ; 19.17.18

CUPRINS

CONTENT — INHALT — SOMMAIRE

SIMPOZIOANE INTERNAȚIONALE

„Neolithic painted ceramic from the south-east Europe and its links with Anatolia”

In memoriam Nicolao Vlassa

MARIN NICA, Le groupe culturel Cârcea — Grădinile dans le contexte du néolithique balcanique et anatolien . .	11—28
ANETA BAKAMSKA — JURAJ PAVÚK, Die rotbemalte Keramik und der Anfang der Starčevo-Kultur . .	29—45
EUGEN COMȘA, Une agglomération de type Starčevo dans l'Ouest de la Muntenie	47—52
VASSIL NIKOLOV, Bemerkungen zur gemalten Ornamentierung auf den Tongefäßen aus Čavdar (Gruppe Kremikovici)	53—65
ZOIA MAXIM — GHEORGHE LAZAROVICI, Base de données internationale pour la culture Starčevo-Criș . . .	67—82

„Civilisation européennes dans l'antiquité classique”

In memoriam Hadriano Daicoviciu

ADRIAN HUSAR, The celtic gods in Roman Dacia	85—94
FLORIN MEDELEȚ, Une enclume d'orfèvrerie de l'époque de Latène trouvée aux Portes de Fer du Danube . . .	95—101
HOREA POP, Civil architecture and habitat during Latène D in the depression of Șimleu	103—118
IOAN GLODARIU, <i>Addenda</i> aux „Points de repère pour la chronologie des citadelles et des établissements daciques des Monts d'Orăștie”*	119—134
EUGEN IAROSLAVSCHI, Conduits et citernes d'eau chez les daces des Monts d'Orăștie	135—143
VASILE MOGA, Remarques sur le mur de la citadelle dace de Piatra Craivii	145—148
NICOLAE GUDEA, Über eine Tonform von Barboși mit der Darstellung einer eselköpfigen menschlichen Gestalt. Beiträge zur Kenntnis des frühen Christentums in der Provinz Moesia Inferior	149—161

Colocviul VII național de arheometrie

IOAN MÂRZA — ZOIA MAXIM, Date petroarheologice din stațiunea Starčevo-Criș de la Gura Baciului	165—180
<i>(Des données petroarchéologiques du site Starčevo-Criș de Gura Baciului)</i> 172	
GEORGETA EL SUSI — DIANA RUSU, Raport preliminar asupra materialului faunistic din așezarea neolitică timpurie de la Gura Baciului (jud. Cluj)	181—189
<i>(Rapport préliminaire sur le matériel faunistique de l'établissement néolithique ancien de Gura Baciului, dép. de Cluj)</i> 188	
DIANA RUSU, Câteva observații asupra materialului faunistic din Cluj-Napoca — Statuia „Memorandiștilor”	119—197
<i>(Some observations about bone material from Cluj-Napoca — Statue of „Memorandiștilor”)</i> 195—196	
IOAN MÂRZA, Les calcaires utilisés à la construction des citadelles daciques des Monts d'Orăștie et les carrières antiques	199—207
GHEORGHE LAZAROVICI — DANA POP — CĂLIN BEȘLIU — AGATHA OLARIU, Conclusions to the geochemical analyses of some cooper sources and objects	209—230
DOINA BOROS — LIVIU DĂRĂBAN — TRANDAFIR FIAT, Analiza unor monede de argint din tezaurul de la Bărbănt, jud. Alba (sec. XI—XII), prin metoda analizei prin activare cu neutroni	231—236
<i>(Determination of silver coins from the Bărbănt treasure (11th—12th centuries) through neutron activation analysis)</i> 234—235	
DOINA BOROS, Tezaurul de la Bărbănt, jud. Alba (sec. XI—XII). Investigații de laborator	237—242
<i>(Le trésor monétaire de Bărbănt, dép. de Alba (11e—12e siècles). Investigations de laboratoire)</i> 241	

Al IV-lea seminar național de etnoarheologie

„Rit și ritual funerar— ofranda funerară din morminte”

EUGEN COMȘA, Morminte ale purtătorilor culturii Starčevo-Criș descoperite în Moldova	245—256
<i>(Tombs appartenant à la culture de Starčevo-Criș sur le territoire de de Moldavie)</i> 253	
EUGEN COMȘA, Ritul și ritualul funerar al purtătorilor culturii Boian și Gumelnița din Muntenia	257—268
<i>(Le rite et le rituel funéraire des gens de la culture de Boian et de la culture de Gumelnița de la Munténie)</i> 262—263	
DOINA IGNAT, Despre mormintele și ofranda funerară din preistoria Bihorului	269—272
<i>(Sur les tombes et les ofrandes funéraires dans la préhistoire du Bihor)</i> 272	
LUCIAN BERDAN, Maska-simbol în riturile funerare	272—278
<i>(La masque-symbole dans les rites funéraires)</i> 278	

ALEXANDRA COMȘA — CHRISTIAN SCHUSTER, Unele aspecte ale practicării sacrificiului uman în prima perioadă a epocii metalelor pe teritoriul României . . .	279—288
(<i>Einige Aspekte des Menschenopferbrauches auf dem Gebiete Rumäniens in der Bronzezeit</i>)	285
FLORIN MEDELEȚ, Câmpurile de urne funerare din Banat. Unele probleme ale ritului și ritualului funerar la tracii nordici timpurii de la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului	289—302
(<i>Les champs des urnes funéraires de Banat</i>)	302
MILORAD STOJIC, Les tombes des Triballes dans le bassin de la Morava et la partie serbe du bassin du Danube au cours du dernier quart du VI-ème de la première moitié du V-ème siècle avant J.C.	303—312
VALERIU SÂRBU Un nouveau type de monument sacré chez les gèto-daces	313—339

STUDII

MIHAI MEȘTER, Fortificații cu șanț, val și palisadă din principalele așezări neolitice din România	333—349
(<i>Les fortifications à fossés, vallum et palisade de principaux établissements néolithique de Roumanie</i>)	340—341
FRIEDRICH RESCH — KAROL GERMANN, Schmuck aus Spondylus — Muscheln von Parța	351—358
VIORICA CRIȘAN, Așezările dacice din estul Transilvaniei în contextul schimburilor comerciale și a circulației monetare (secolele III a. Ch. — I. p. Ch.)	359—382
(<i>The Dacian settlements from the East of Transilvania. The trading exchanges and monetary circulation between 3rd century B.C. — 1st century A.D.</i>)	378—379
SORIN COCIȘ, Ateliere de bronzieri din Dacia romană . . .	383—391
(<i>Ateliers de bronziers dans la Dacie romaine</i>)	387—388
ISTVÁN DÉNES — ISTVÁN FERENCZI, Investigarea unei porțiuni de limes din estul Daciei intracarpatică (între valea Homorodului Mic și defileul Oltului de la Tușnad)	393—400
(<i>L'investigation d'une portion de limes dans l'Est de la Dacie romaine intracarpatique (entre la Vallée du Homorodul Mic et le défilé de l'Olt à Tușnad)</i>)	400
CRISTIAN GĂZDAC, Bronzuri romane de la Gherla	401—430
(<i>Roman bronzes from Gherla</i>)	416—417
IOAN MITROFAN — SORIN COCIȘ, Fibulele romane de la Micăsasa	431—450
(<i>Les fibules romaines de Micăsasa</i>)	438
MATHILDA TAKÁCS — SORIN COCIȘ — AUREL RUSTOIU, Fibule din colecțiile Muzeului Orășenesc din Aiud*	451—461
(<i>Les fibules provenant des collections du Musée de la ville de Aiud</i>)	456

ANA CĂȚINAȘ, Céramique romaine dans les collections de Turda	463—471
NICOLAE-MARCEL, SIMINA, Contribuții la cunoașterea feudalismului timpuriu pe teritoriul comunei Vințu de Jos (jud. Alba)	473—489
(<i>Beiträge zur Kenntnis des frühen Feudalismus auf dem Gebiet der Gemeinde Vințu de Jos. Kreis Alba</i>)	479
FRANCISC PAP — MIHAI BLĂJAN, Tezaurul monetar de la Bărbănt, jud. Alba (sec. XI—XII)	489—496
(<i>Le trésor monétaire de Bărbănt, dép. de Alba (11e—12e siècles)</i>)	496

RAPOARTE DE SAPĂTURI

DIANA RUSU, Analiza materialului faunistic provenit din așezările Starčevo-Criș de la Gura Baciului. Campania 1994	499—506
(<i>The analysis of the bone material from the Starčevo-Criș settlement of Gura Baciului. The campaign of 1994</i>)	505
GHEORGHE LAZAROVICI — ZOIA MAXIM — CRINA LAZO — MIHAI MEȘTER, Șantierul arheologic Iclod. Campania 1994	507—535
(<i>Le chantier archéologique de Iclod. La campagne de 1994</i>)	525—527
GHEORGHE LAZAROVICI — MIHAI MEȘTER — LIDIA DASCĂLU, Cheile Turzii 1994. Raport de cercetare arheologică și etnoarheologică	537—574
(<i>Cheile Turzii 1994. Rapport de recherche archéologique et ethnoarchéologique</i>)	559—562
NICOLAE VLASSA — ZOIA MAXIM — GHEORGHE LAZAROVICI, Descoperiri arheologice la Bernadea (partea I-a)	575—588
(<i>Découvertes archéologiques à Bernadea. I-ère partie</i>)	584—585
SORIN M. PETRESCU, Așezarea din epoca bronzului de la Ciuta (com Obreja, jud. Caraș-Severin)	589—617
(<i>Die bronzezeitliche Siedlung von Ciuta (Gem. Obreja, Kreis Caraș-Severin)</i>)	595
DORIN ALICU — SORIN COCIȘ — ISTVÁN FERENCZI — ADELA PAKI — CONSTANTIN ILIEȘ, Cercetări arheologice la Cluj-Napoca. Villa rustica din Valea Chintăului. Campania 1988	619—633
(<i>Fouilles archéologiques à Cluj-Napoca. Villa rustica de la Vallée de Chintău. La campagne de 1988</i>)	624
SORIN COCIȘ — VALENTIN VOIȘIAN — ADELA PAKI — MIHAI ROTEĂ, Raport preliminar privind cercetările arheologice din strada Victor Deleu în Cluj-Napoca. I. Campaniile 1992—1994	635—652
(<i>Rapport préliminaire concernant les fouilles archéologiques de Cluj-Napoca, rue Victor Deleu. I. Les campagnes de 1992 à 1994</i>)	640—641

IOAN MITROFAN, Cercetări arheologice în aşezarea romană de la Micăsasa Campania 1994	653—664
<i>(Recherches archéologiques dans l'établissement romain de Micăsasa. La campagne de 1994)</i> 656	
DORIN ALICU — VICTOR POPA — EMILIAN BOTA, Cercetări arheologice la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Campania 1994	665—719
<i>(Archaeological researches in Ulpia Traiana Sarmizegetusa. The campaign of 1991)</i> 682—683	

NOTE ŞI DISCUŢII

ZOIA MAXIM, Aşezarea neolitică de la Viişoara (jud. Cluj)	723—727
<i>(Le site néolithique de Viişoara (départ. de Cluj))</i> 725	
GEZA FERENCZI — ISTVÁN FERENCZI, Aşezarea întărită din epoca bronzului de la Dealu (jud. Harghita)	729—739
<i>(L'établissement fortifié de l'Age du bronze de Dealu (départ. de Harghita))</i> 734	
MIHAI MEŞTER, Tumuli şi necropole tumulare de pe cursul inferior al Someşului Mic	741—749
<i>(Tumulus et nécropoles tumulaires sur le cours inférieur de la rivière Someşul Mic)</i> 744	
ZOIA MAXIM — VIORICA CRIŞAN, Materiale arheologice din judeţul Harghita în Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei (I)	751—759
<i>(Archäologische Materialien aus dem Kreis Harghita im Geschichtsmuseum Siebenbürgens (I))</i> 758—759	
CORIOLEAN OPREANU, Aplica ornamentală a unei căşti de gladiator de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa	761—766
<i>(The ornamental fitting of a gladiator helmet from Ulpia Traiana Sarmizegetusa)</i> 764	
DUMITRU PROTASE, Une pièce paléochrétienne daco-romaine découverte à Pălatca et le problème du christianisme chez les gots de Transylvanie	767—774
ADRIAN BEJAN, Dovezi privind prelucrarea metalelor la Remetea Mare (jud. Timiş) în secolele VIII—X	775—783
<i>(Preuves attestant l'usinage des métaux à Remetea Mare (départ. de Timiş) aux 8e—10e siècles)</i> 780	
SORIN COCIŞ — VALENTIN VOIŞIAN, Notiţe arheologice clujene (I)	785—788
<i>(Notes archéologiques de Cluj (I))</i> 786	

MUZEOGRAFIE

ANA CĂTINAŞ, Activitatea arheologică a lui Ioan Țigăra	791—795
<i>(L'activité archéologique de Ioan Țigăra)</i> 794—795	
CONSTANTIN POP, Muzeu şi monumente britanice. Impresii de călătorie	797—824
<i>(Musées et monuments de Grande Bretagne. Impressions de voyage)</i> 824	

BIBLIOGRAFII

- SORIN COCIȘ — ADELA PAKI, Bibliografia Daciei romane
(V)* 1981—1989 827—857
(*La bibliographie de la Dacie romaine (V). 1981—1989*)

RECENZII

- DIEHARDT KNOPP, Die römische Inschriften Dakiens in
Siebenbürgischen Unteralt-Zibinbecken und ihr gesch-
tlicher Hintergrund, Bonn, 1993, serie Habelts
Dissertationsdrücke: Reihe Altegeschichte, Heft
35, 365 p. + 7 planșe + 11 hărți (Nicolae Gudea) . 861—867
- DORIN ALICU — SORIN COCIȘ — CONSTANTIN ILIEȘ —
ALINA SOROCEANU, Small finds from Ulpia Tra-
iana Sarmizegetusa. I., Sarmizegetusa monograph 4,
Colecția „Bibliotheca Musei Napocensis”, IX, Cluj-
Napoca, 1994, (Constantin Pop) 869—870
- DORIN ALICU, Opațele romane. Die römische Lampen. Ulpia
Traiana Sarmizegetusa, Colecția „Bibliotheca Musei
Napocensis”, VII, Editura „Muscion”, București,
1994 (Constantin Pop) 871
- ANDREEA FABER, Das römische Auxiliarkastell und der vicus
von Regensburg — Kumpfmühl, München, 1996,
I: Text 616 p. + 243 ilustrații; II: 30 anexe con-
stând în planșe duble. Münchener Beiträge zur Vor-
und Frühgeschichte, Band-49 (Nicolae Gudea) . . 873—875

CRONICA

- × × × Membrii onorifici ai Muzeului Național de Istorie a
Transilvaniei: John Nandriș; Hans Bögli 879—897
(*Ehrenmitglieder des Nationalmuseums Siebenbürgens — John
Nandriș; Hans Bögli*)
- CONSTANTIN POP, Cronica activităților secțiilor de arheolo-
gie ale Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei
(1994) 899—908
(*Tätigkeit der Abteilungen Archäologie des Nationalmuseums für
Geschichte Siebenbürgens (1991)*) 908
- × × × Linii directoare pentru sistemul de publicare în re-
vista „Acta Musei Napocensis” 909—910
(*Richtlinien und Abkürzungsverzeichnisse für Veröffentlichungen der
„Acta Musei Napocensis”*)

Prescurtări bibliografice

- (*Abbréviations bibliographiques. Abkürzungen*) 911—917

SIMPOZION INTERNATIONAL

(IN MEMORIAM NICOLAO VLASSA)

**„NEOLITHIC PAINTED POTTERY FROM THE SOUTH-EAST
EUROPE AND ITS LINKS WITH ANATOLIA“**

(Cluj-Napoca, 29 septembrie — 1 octombrie 1994)

LE GROUPE CULTUREL CÂRCEA — GRĂDINILE DANS LE CONTEXTE DU NÉOLITHIQUE BALKANIQUE ET ANATOLIEN

Située sur la voie pénétration des courants culturels venant de sud, plus précisément au bout du „corridor“ Struma—Isker—Maritza et limitée par les larges vallées du Danube, du Jiu et de l'Olt, la zone orientale de l'Olténie, bien que restreinte comme aire, mais ayant un potentiel d'habitat des plus élevés a représenté à l'époque néolithique un élément de grande attraction pour les diverses populations néo-énéolithique qui y ont fondé des civilisations inégalables en originalité: le groupe Cârcea—Grădinile,¹ avec la céramique peinte, le complexe Dudești—Vădastra² et les aspects culturels d'interférence Vinča—Dudești—Karanovo³ et Gumelnița—Sălcuța⁴.

La vallée de l'Olt a été la principale voie de pénétration des populations et des influences culturelles du néolithique ancien avec sa céramique peinte d'Olténie vers le centre et le Sud-Est de la Transilvanie et, de là, par le défilé d'Oituz, plus loin, vers le centre et le Sud de la Moldavie (Trestiana).

A vrai dire, l'Olténie tout comme la Macédonie s'est comportée dans la préhistoire comme un bassin collecteur des courants culturels, en se greffant sur le fond local autochtone qui a donné naissance à de nouvelles synthèses culturelles, originales, présentant une forte empreinte locale.

Dans la zone orientale de l'Olténie-entre Jiu, Olt et Danube il n'en pas encore été mise à jour des établissements mésolithiques de type Lepenski Vir et Schela Cladovei. Il est possible que ce soit justement populations néolithiques venues du sud pour conquérir des territoires depuis très longtemps fertiles.

L'apparition de la poterie peinte en Thessalie coïncide avec le moment de l'extension du néolithique dans à peu près toutes les régions des peu Balkans où des premiers étapes (Proto-Starčevo) de développement de nombreux groupes culturels et des aspects d'interférence font leur apparition: Proto—Sesklo, Nea Nikomedia, Karanovo I, Kovacevo, Gălăbnik, Slatina—Kremikovci, Anzabegovo—Vršnik I, Lepenski Vir III,

¹ M. Nica, dans *SCIVA*, 27, 4, 1976, p. 435—465; idem, dans *Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 13—43; idem, dans *ArhOlt.*, S.N., 1, 1981, p. 27—39; idem, dans *ArhOlt.*, S.N., 3, 1983; idem, dans *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, Iași, 1987, p. 29—45; idem, dans *Zbor NM*, XIV, p. 103, 1, fig. 1—5.

² Idem, dans *Dacia*, N.S., XX, 1976, p. 75—103; idem, dans *Historica*, II, 1971, p. 5—33; C. Mateescu, dans *Materiale*, V, 1959, p. 61—74; idem, dans *Materiale*, VI, 1959, p. 101—115; D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București, 1966, p. 93—98.

³ M. Nica, T. Niță, dans *Dacia*, N.S., XXIII, 1979, p. 31—64.

⁴ M. Nica et coll., dans *SCIVA*, 45, 1, 1994, p. 41—59.

Gradeșnica—Cârcea—Grădinile, Donja—Branjevina—Gura Baciului et Podgorie. Ils se caractérisent en premier lieu par une céramique monochrome fine, ordinairement, de couleur claire qui est déjà peinte et par des formes sphérique, semisphérique, de vases qui ont de protubérances munies, d'une orifice vertical ou des anses ayant la forme de tunnel. La Thessalie et le Sud-Ouest de l'Anatolie ont été la principale source de diffusion néolithique autant sur le territoire bulgare que sur celui de la Roumanie.

Dans la première étape de la diffusion, ainsi que l'ont prouvé des découvertes de Verbița⁵, Cârcea⁶, Grădinile⁷, Copăcelu⁸ — Rm. Vâlcea, Ocna Sibiului⁹ et Gura Baciului¹⁰ des populations néolithiques d'origine meridionale, porteuses de la poterie peinte de type Proto—Sesklo (Proto—Starčevo), ont pénétré, après avoir traversé les vallées de la Bulgarie sur le territoire de l'Olténie et de là, par les vallées du Jiu et de l'Olt, en Transylvanie. Ce n'est pas par hasard que beaucoup d'établissements de la première étape (Proto—Starčevo) au néolithique ancien sont concentrés dans la zone orientale de l'Olténie (fig. 1). Elle a joué le rôle de zone secondaire dans le phénomène de la néolithisation au Nord du Danube tout comme le Banat.

La deuxième étape de la diffusion s'est déroulée sans une migration massive, par la transmission et l'adaptation aux conditions locales de certaines formes d'économie et de culture matérielle nouvelles, calcolithiques (anatoliennes), qui vont contribuer à la formation des cultures du néolithique moyen.

A présent les archéologues emploient de plus en plus fréquemment les termes de „complexes culturels“ (balkano-anatolien, balkanocarpatique et circuméditerranéen)¹¹ dans le cadre desquels de nombreux groupes et aspects culturels ont pris naissance et se sont développés. Ils sont apparentés les uns aux autres autant par leur origine commune que par les éléments d'emprunts culturels réciproques, situation favorisée encore par leur position géographique et par les contracts permanents ou temporaires dans différents moments de la civilisation du néolithique ancien.

Par leur position géographique, les civilisations néolithiques des zones centrale et orientale de l'Olténie sont liées spécialement au puissant courant culturel du Sud et du Sud-Est et beaucoup moins à celui de l'Ouest.

⁵ D. Berciu, dans *Materiale*, VI, 1959, p. 87, fig. 2/2; idem, *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, București, 1960, p. 29—30.

⁶ M. Nica, dans *SCIVA*, 27, 4, 1976, p. 435—465; idem, dans *Dacia*, N.S., XXI, 1977.

⁷ Idem, dans *ArhOlt*, S.N., 1, 1994, p. 24—39; idem, dans *ZborNM*, XIV/1, 1970, p. 103—105, fig. 1—2.

⁸ Gh. I. Petre-Govora, dans *RevMuz*, 2, 1969, p. 154—158; D. Berciu, *Zorile istoriei...*, București, 1966, p. 71; idem, dans *Buridava*, Râmnicu Vâlcea, 1972, p. 11—14.

⁹ I. Paul, *Cultura Petrești*, București, 1992, p. 158.

¹⁰ N. Vlăsa, *Neoliticul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1976, p. 198—264.

¹¹ M. Garašanin, *Problèmes de la néolithisation dans certaines régions de l'Europe*, Kraków, 1980, p. 37—72; idem, dans *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, II, Sarajevo, 1979, p. 99—106, 642—643.

Ce n'est qu'ainsi qu'on peut expliquer les nombreux rapprochements entre la céramique du groupe culturel Cârcea-Grădinile¹² et celle de Nea Nikomedia¹³ et d'Anzabegovo¹⁴, de même que certaines différences rapport à la céramique du groupe Starčevo. Ces différences vont s'atténuer, à peine, dans les phases finales (Cârcea III) quand la céramique ornée à la barbotine et par incisions constituera une caractéristique commune des deux groupes culturels: Cârcea¹⁵ et Starčevo¹⁶.

Le groupe culturel de Cârcea avec ses deux variantes — Cârcea dans le bassin inférieur du Jiu (fig. 1) et Grădinile dans le bassin de l'Olt (fig. 1) est caractérisé dès le commencement par une puissante tradition Proto et Presesklo d'origine thessalo-macédonienne ne constituant pas un aspect du groupe Kremikovci. Le groupe Starčevo formé dans une étape évoluée du néolithique ancien¹⁷ ayant à la base la catégorie de la céramique barbotine (79,93%).

Pour le groupe culturel Cârcea-Grădinile la céramique monochrome rouge (40,11%) et cendre (42,70%) représente la note spécifique¹⁸ dès les premières étapes de son évolution.

A l'étapes Cârcea I A, I B, la céramique peinte de „La Hanuri“ et „Islaz“ comporte de bien plus nombreux points de ressemblance avec celle de type Protosesklo. De même que sur les vases de type Protosesklo, mis au jour les sites de Thessalie et de Macédonie, de même style „plein“ se conserve (fig. 2/22, 23, 24; 3/1, 3, 5—13).

C'est ainsi que sont peintes des rangées de tringles blancs sur fond rouge et maron, disposées sous la lèvres du vase ou en degrés (fig. 3/1, 6, 9, 12, 13) exactement comme dans la céramique d'Anzabegovo¹⁹ et le Nea Nikomedia²⁰ en Macédonie.

Les rangées de tringles pleines accompagnent de larges bandes blanches qui entourent l'intérieur ou l'extérieur des coupes (fig. 3/1, 6, 9, 11, 12) sous formes d'arcs présageant le style de peinture „ininterrompu“ signalé dans la céramique de la culture de Sesklo²¹.

¹² M. Nica, dans *SCIVA*, 27, 4, 1976, p. 447, fig. 10/1—7, p. 449, fig. 12/1, p. 450, fig. 13/3; idem, dans *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, Iași, 1987, p. 39, fig. 1/4, 8.

¹³ R. Rodden, dans *PPS*, 28, 1968, p. 254, fig. 10/P 19, P 21, P 30, P 37.

¹⁴ M. Nica, dans *SCIVA*, 27, 4, 1976 p. 452, fig. 15; M. Garašanin, *op. cit.*, fig. 10/1a—1c; Maria Gimbutas, dans *Neolithic Macedonia*, Los Angeles, California, 1976, p. 87, fig. 48/1—5, p. 91, fig. 49, 50; M. Garašanin, V. Sanev, dans *Praistoriski Kulturi vo Makedonija*, Stip, 1971, fig. 1—7.

¹⁵ M. Nica, dans *Dacia*, N.S. XXI, 1977, p. 41, fig. 21/1—13.

¹⁶ Draga Arandjelović-Garašanin, *Starčevačka Kultura*, Ljubljana, 1944, pl. V—IX; M. Garašanin, *Praistorija Srbije*, Beograd, 1973, pl. 3; Dimitrijević, *Starčevačka Kultura*, Vukovar, 1969, pl. 4, 5.

¹⁷ M. Garašanin, dans *Problèmes de la néolithisation dans certaines régions de l'Europe*, Kraków, 1980, p. 68, fig. 4.

¹⁸ M. Nica, *op. cit.*; idem, dans *ZborNM*, XIV/1, 1970, p. 103—105.

¹⁹ M. Garašanin, V. Sanev, *Praistoriski Kulturi vo Makedonija*, Stip, 1971, fig. 1—7; M. Garašanin, dans *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, II, Sarajevo, 1974, pl. XIII/1—3.

²⁰ R. Rodden dans *PPS*, 28, 1968, p. 283, fig. 10/19, 28, 37.

²¹ C. Zervos, dans *Naissance de la civilisation en Grèce*, Paris, 1962, fig. 260—274, 292—293; Vl. Milojević, dans *JahrbRGZM*, 1960, p. 42, pl. 12/1, 2, 7, 10.

Le style textile (*fig. 2/10, 13 a, 13 b*) d'origine anatolienne (Hacilar VI)²² combiné avec le „solid stil“ tringlsopeins et nouages, peints blanc disposés en degrés sur l'arcs (*fig. 2/22; 3/1, 6, 9, 11, 12, 13*) et aussi avec le style linéaire (*fig. 2/1, 4, 8, 9, 17, 19, 21, 27; 3/1*) „à décor frotte“ de type Plateia Magoula Zarkou²³ réalisé, parfois, avec des points identifiés sur la céramique peinte de la ase Cârcea I (*fig. 2/1, 2, 3, 5, 7, 12*) pourrait représenter le prototype des motifs de la culture Sesklo.

Dans l'espace compris entre les motifs de type Protosesklo décrits ci-dessus est introduit, comme innovation le motif en forme de frange (*fig. 2/15; 3/1, 5, 7, 10, 12, 13*). Un peu plus tard, ce même motif en forme frange acquerra le caractère de spirale par l'addition de plusieurs arcs aux extrémités renflées, le même motif est tracé en forme d'yeux (*fig. 2/11, 15, 16, 25, 28; 3/1, 10*) aux autres par de lignes courbes.

La position quasi-périphérique du groupe culturel de Cârcea dans le cadre du même complexe culturel balkano-anatolien du néolithique ancien a déterminé un conservatorisme accentué des éléments vieux dont nous devons tenir compte nécessairement pour établir les relations chronologiques.

On peut constater que des phénomènes culturels semblables peuvent se répéter à des horizons chronologiques différents. En ce qui concerne sa facture, les formes et les couleurs, la céramique de la phase Cârcea I correspond, au point de vue chronologique aux couches moyenne et supérieure (entre 3,5—5,5 m d'Otzaki²⁴) ou aux périodes 1 et 2. On peut donc la synchroniser à l'horizon dit monochrome au de la culture Pre-sesklo et en commencement de la culture Sesklo.

Comme une conséquence de l'explosion démographique qui a en bien au commencement de la phase Cârcea II (Starčevo II a) sur une aire très large des contacts et des échanges, culturels entre les différents groupes de civilisation — on est arrivé à une certaine unité culturelle. Pour la première fois, il y a des éléments spécifiques pour le groupe culturel de Starčevo-Criș; la barbotin arrosée (*fig. 6/11*) ou appliquée (*fig. 5/1, 6, 12*), certains types d'impressions (*fig. 5/8*), incisions dans le réseau (*fig. 5/2*) ainsi que certaines motifs courbolinéaires de couleur foncée sur un fond clair (*fig. 3/3, 4; 4/1—18; 5/3, 4, 8, 10*).

L'étape Cârcea II A, caractérisée par la céramique monochrome, polie d'aspect savonneux, sur laquelle on peint des motifs linéaires (*fig. 3/4; 4/1—17; 5/3, 4, 8*) rarement combinés avec le points de couleur foncée, correspond chronologiquement au moment de passage du style solide au linéaire de la culture Sesklo des établissements d'Otzaki Magula²⁵ et Tsam²⁶.

²² J. Melloart, *Excavation at Hacilar*, I, Edinburgh, 1970, p. 109; II, pl. 59¹—14.

²³ J. P. Demoule, K. Gallis, L. Manolakakis, dans *BCH*, CXII, 1988, I, p. 13, fig. 6.

²⁴ I. Milojević, V. Zumbusch, VI. Milojević, *Otzaki-Magula*, I, Boon, 1971, p. 45—47; II, annexe 1.

²⁵ VI. Milojević, dans *JDAI*, 65—66, 1950—1951, Berlin, 1952 p. 13; V. Titov, *Neolit Greči*, Moskva, 1969, p. 118.

²⁶ A. I. B. Wace — M. Thompson, *Prehistoric Thessaly*, Cambridge, 1912, p. 141.

On peut parler en ce sens d'une nouvelle impulsion méridionale, qui coïncide avec la plus grande expansion de la zone danubienne sous le nom de „phenomen de starčevation“.

La peinture géométrique de la céramique du deuxième niveau le „Hanuri“ — Cârcea²⁷ (fig. 3/4), „Islaz“ — Grădinile (fig. 4/11, 12, 15, 16)²⁸ ou du premier niveau de „Fântâna lui Duțu“ — Grădinile (fig. 4/13, 14, 16—18; 5/3, 4, 8), Vlădila (fig. 4/1—10) et Locusteni (fig. 5/10) coïncide, chronologiquement, à la culture Seslo²⁹ et Starčevo³⁰ II A.

À partir de l'étape Cârcea II B, les influences de la culture Seslo s'affaiblissent en faveur du nouveau courant culturel balkano-anatolien représenté par les cultures Karanovo II et Vinča. C'est l'étape de développement unitaire maximum et l'expansion du néolithique ancien, quand la spirale se généralise (fig. 6/4, 6, 7, 10; 7/1 — 6, 8—11; 8/1—14) et influence d'autres groupes culturels des zones voisines.

L'étape Cârcea II C — III A correspond chronologiquement à la dernière étape de l'évolution de la culture Seslo, quand commencement à se manifester les premiers éléments de polychromie réalisée en blanc et noir sur fond rouge (fig. 9/4, 5, 8 a, 8 b, 11; 10/5).

La spirale à griffes (fig. 7/3, 10; 8/14) et la tendance des formes biconiques (fig. 5/4, 7, 8; 6/1, 2, 4, 5) de type Vinča A. constituent des éléments typiques dans la dernière phase du groupe Starčevo³⁰ et Anza, Vršnik³¹. En Oltenie de nombreux sites se trouvent en involution à la fin de l'étape Cârcea II B cessent d'être habités.

Sous la pression du nouveau courant culturel balkano-anatolien, comme aussi le nom „choc vinčian“ les populations néolithiques de cette zone trouvent à de différents niveaux de développement, quittent des anciens établissements pour se concentrer seulement dans quelques sites situés dans les Vallées du Jiu (Cârcea, Simnic, Ghercești) et de l'Olt (Căpăcelu — Rm. Vâlcea). L'entourage du site de „Viaduct“ — Cârcea³² d'un fossé de protection peut être expliqué aussi par ces événements.

Les formes carennées des parois en technique „Blackburnicbed“ (Scheway polierkeramik) à éclat métallique (fig. 7/12) indiquent un certain moment chronologique précis, lié aux horizons: Vinča A³³, Tsangli,

²⁷ M. Nica, dans *SCIVA*, 27, 4, 1976, p. 449, fig. 12/4, p. 451, fig. 14/9—11.

²⁸ D. R. Theocharis, *Neolithic Greco*, 1973, fig. 14/9—11.

²⁹ Draga Arandjeleović-Garašanin, *op. cit.*, pl. XIV/5, XIV/1; VI. Milojević, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, Berlin, 1949, fig. 2/4, 5, 8, 10; S. Dimitrijević, dans *Materijali*, X, 1974, Beograd pl. III—IV; Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979, pl. V/B 8—12; Fr. Prendi, dans *Germania*, 68, 1990, Holland, p. 408, fig. 4/1—6; R. Galović, dans *BerRGK*, 1962—1963, pl. I/3—4; X/2—5.

³⁰ VI. Milojević, *op. cit.*, p. 263, fig. 2/13, 11; S. Dimitrijević, *op. cit.*, pl. 11, 17, 18—23; Draga Arandjeleović-Garašanin, *op. cit.*, pl. XVII; Gh. Lazarovici, *op. cit.*, pl. VII/0; R. Galović, *op. cit.*, pl. IX/1—6.

³¹ M. Garašanin, *op. cit.*, pl. XIII/5—7; idem, dans *Zbornik na Stipskiot Narodni Muzeji*, II, 1960—1961, Stip, 1961, fig. 3, 4.

³² M. Nica, dans *Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 33, fig. 15.

³³ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 106—115.

Arapi de la culture Dimini³⁴, Corint IV³⁵, Servia³⁶, Olinth³⁷, Dikili-Tash³⁸, Paradimi³⁹ et Photolivos⁴⁰. Ce sont de formes nouvelles d'origine chalcolithique balkano-anatolienne de facture inconnue aux niveaux antérieurs et qui pénètrent presque en Sloveni (Vincovici)⁴¹ en Transilvanie (Let, Zăuan)⁴² et en Moldavie (Suceava, Valea Lupului, Trestiana etc.)⁴³.

La manque de cannelures, des plissés et la présence sporadique ornements polis (Politur muster) pour les mêmes formes des vases de Văduț⁴⁴ est la preuve la plus éloquente de la manière dont les céramistes locaux ont adopté d'un façon originale les nouvelles influences du chalcolithique balkano-anatolien. La céramique peinte polychrome (fig. 8/1—24; 9—11) est celle qui donne la note caractéristique au groupe culturel Cârcea⁴⁵. On peint des motifs traditionnels spinalo-méandrique (fig. 8/15—21; 9—11) linéaires (fig. 8/11, 22, 23) et des rangées de triangles pleins (fig. 8/21—23; 9/7, 9, 12, 13), nouages (fig. 9/2, 3) de traditionnels Protosesklo sur des vases bitronconiques (fig. 8/16, 20, 21; 9/1, 5, 12; 10/11) hémisphériques (9/2, 3, 6—9, 13; 8/23) traditionnels et plus rarements, sur des bols.

La céramique peinte, noire sur fond rouge (fig. 6/3, 6, 10; 7/1—12, 10/1—14) de la première étape de la phase Cârcea III A correspond chronologiquement à la phase Tsangli⁴⁶ de la culture Dimini où la couleur marron-rougeâtre prédomine.

À l'étape Cârcea III B on obtient l'effet polychrome par l'utilisation dans la même mesure, des toutes les trois couleurs: brune, rouge-brun sur le fond crème (fig. 8/15—24).

À l'étape Cârcea III C l'effet esthétique de la peinture est, maintenant donné par le fond de couleur crème-claire du vase, fond qui par l'application des modèles de couleur brun foncé, vers le noir, acquiert un rôle positif par l'application des autres motifs (fig. 9/1, 2, 6, 7, 9, 10, 12, 13; 10/2, 6—11; 11/4, 5) la coïncidence de certains motifs et couleurs de la céramique de l'étape Cârcea III C avec ceux de la phase Arapi⁴⁷ de la cultura Dimini est tout à fait surprenante.

³⁴ H. Hauptmann, Vl. Milojević, *Die Funde der frühen Dimini Zeit aus der Arapi-Magula*, Bonn, 1969, p. 60—77, pl. A, VII.

³⁵ S. S. Weinberg, dans *Hesperia*, VI, 1937, p. 500, fig. 15 a, 15 b, 26 a.

³⁶ W. A. Hertley, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge, 1939, nr. 26, 43, 44, 75.

³⁷ Idem, nr. 151.

³⁸ I. Deshayes, dans *ZborNM*, VI, 1970, p. 24, fig. 6, 7; Gh. Lazarovici, dans *Tibiscus*, 5, 1978, p. 58—61.

³⁹ M. Garašanin, dans *JahrgZM*, 10, 1963, p. 2; O. H. French, dans *Anatolian Studies*, XI, 1961, p. 227, fig. 6/13.

⁴⁰ C. Renfrew, dans *ZborNM*, VI, 1970, p. 50, pl. I/4.

⁴¹ S. Dimitrijević, *op. cit.*, pl. XIV—XXI.

⁴² Gh. Lazarovici, dans *ActaMN*, VII, 1980, p. 23—29; idem, dans *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 13—43.

⁴³ N. Ursulescu, *Evoluția culturii Starčevo-Criș pe teritoriul Moldovei*, Suceava, 1984, p. 9—86, pl. 7—45; Eugenia Popușoi, dans *Cercetări istorice*, S.N., XI, Iași, 1980, p. 105—134.

⁴⁴ M. Nica, *op. cit.*, p. 38, fig. 19.

⁴⁵ Idem, fig. 3, p. 44—50, fig. 23—28.

⁴⁶ J. P. Demoule, K. Gallis, L. Manolakis, *op. cit.*, p. 23—26; H. Hauptmann, Vl. Milojević, *op. cit.*, p. 27—29, 60, pl. 4, 3, 8.

⁴⁷ Idem, p. 59—68, pl. A, pl. 13, 19.

L'identité culturelle et chronologique des deux cultures Dimini et Cârcea et en même temps certaines différences sont liées à la position géographique de chacune d'entre elles envers le nouveau courant culturel balkano-anatolien.

Dans la dernière étape d'évolution Cârcea III D la qualité de la céramique peinte polychrome s'affaiblit.

La couleur rouge peu près disparu (*fig. 10/3, 10; 11/1, 2, 3, 6*) ce qui réduit l'effet de polychromie. Dans la plupart des cas, la spirale dégénère en formes simple ondulation. Cette⁴⁸ dernière étape plus clairement précisée par de S. Dimitrjević par les découverts de Vinkovci.

On peut conclure que les phénomènes culturels du néolithique ancien des zones centrale et orientale de l'Olténie ne seraient plus être considérés comme une manifestation périphérique au groupe Starčevo, bien au contraire, il faut les encadrer dans un contexte plus large en tant partie intégrante du néolithique balkano-anatolien.

MARIN NICA

⁴⁸ S. Dimitrjević, *op. cit.*

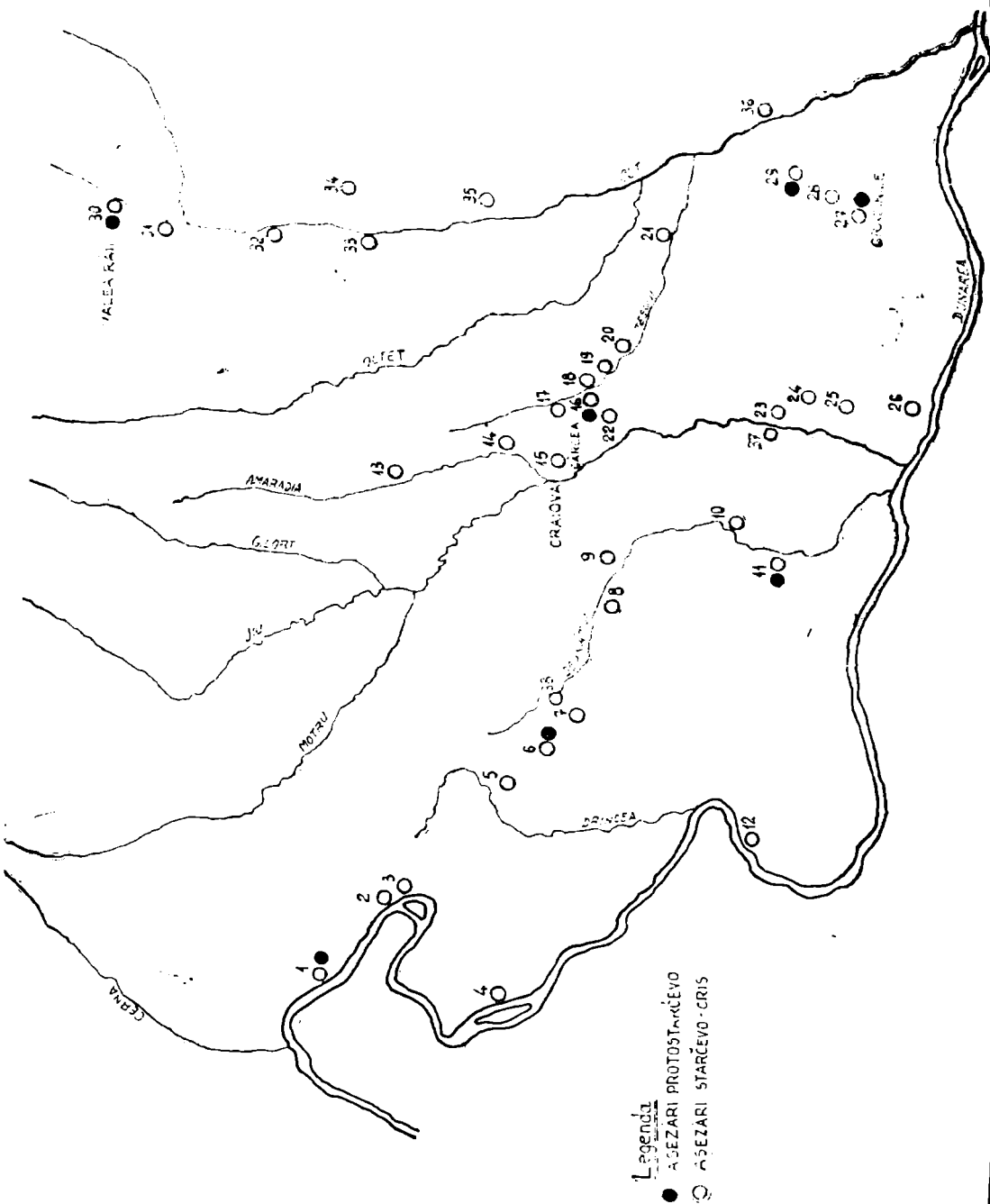

Fig. 1. Carte des établissements néolithique ancienne d'Olténie.

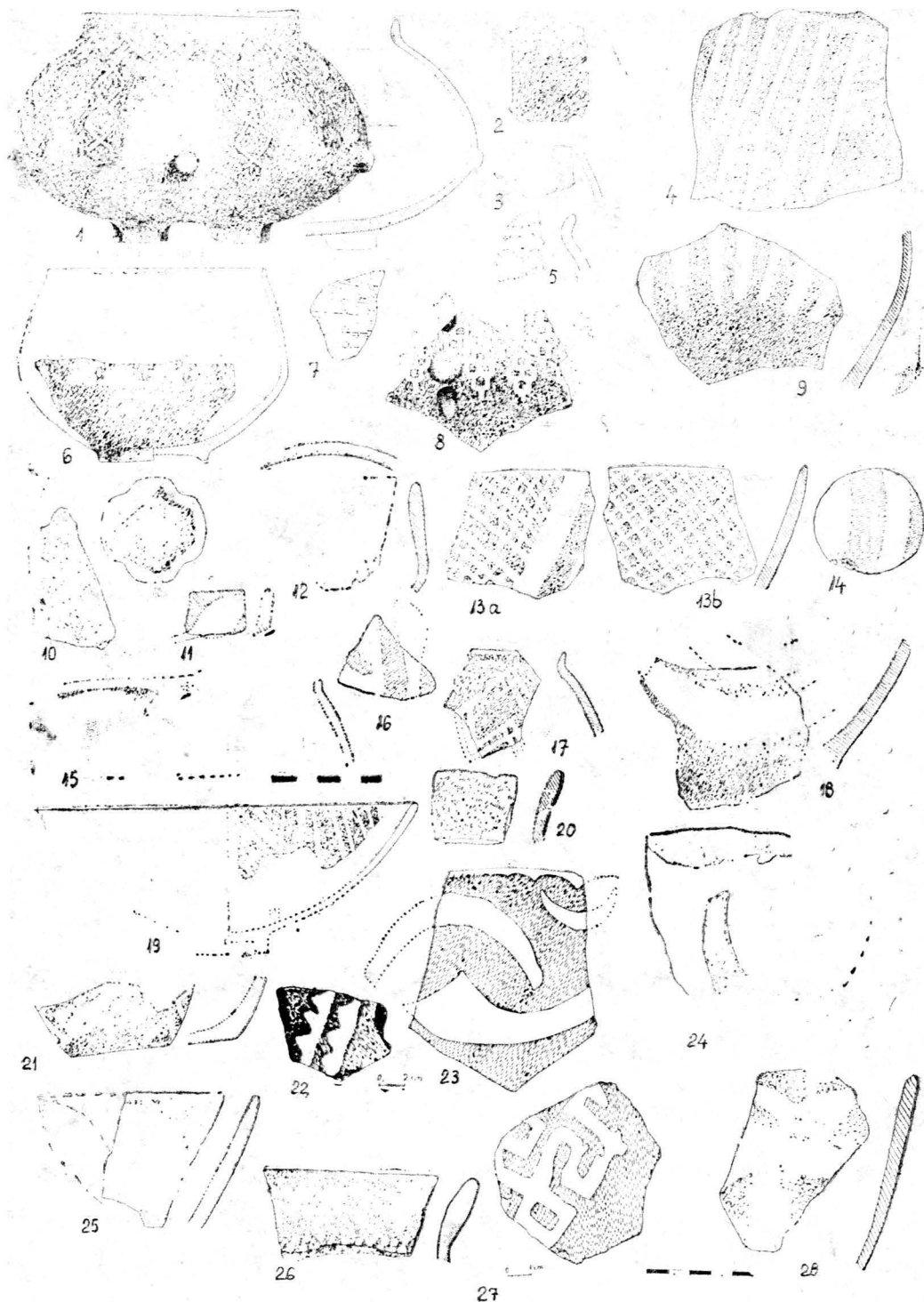

Fig. 2. Cârcea — „Hanuri” 1—21, 25, céramique peinte de la phase Cârcea I; Grădinile — „Islaz” 22—24, 26, 27 de la phase Cârcea I; Copăcelu — „IMA” 28 de la phase Cârcea I.

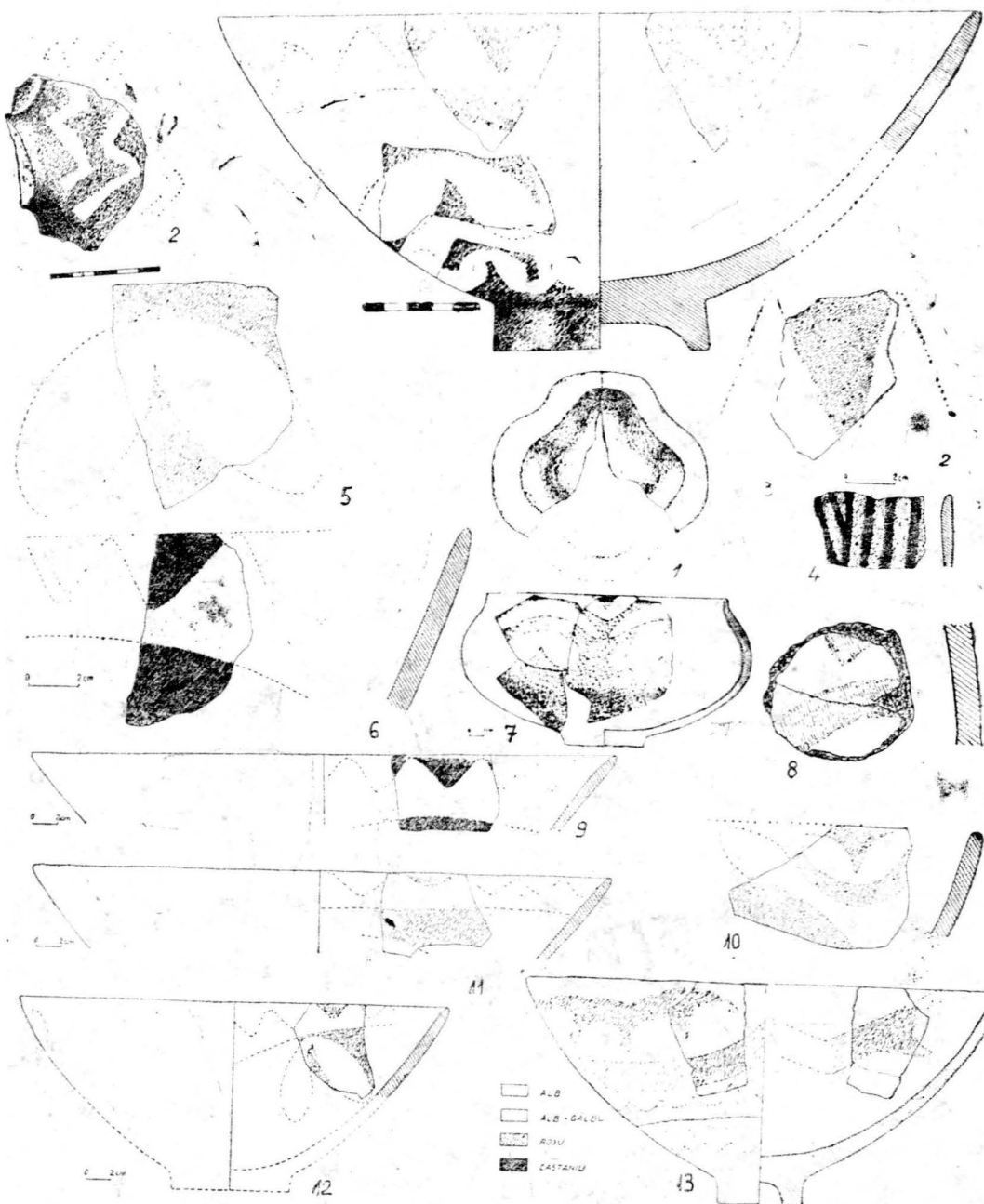

Fig. 3. Cârcea — „Hauri” 1—3, 5, 6, 8, 12 ceramică pictată de la fasea Cârcea I; 4 de la fasea Cârcea II A; Grădiuile — „Islaz” 7, 9—11 de la fasea Cârcea I.

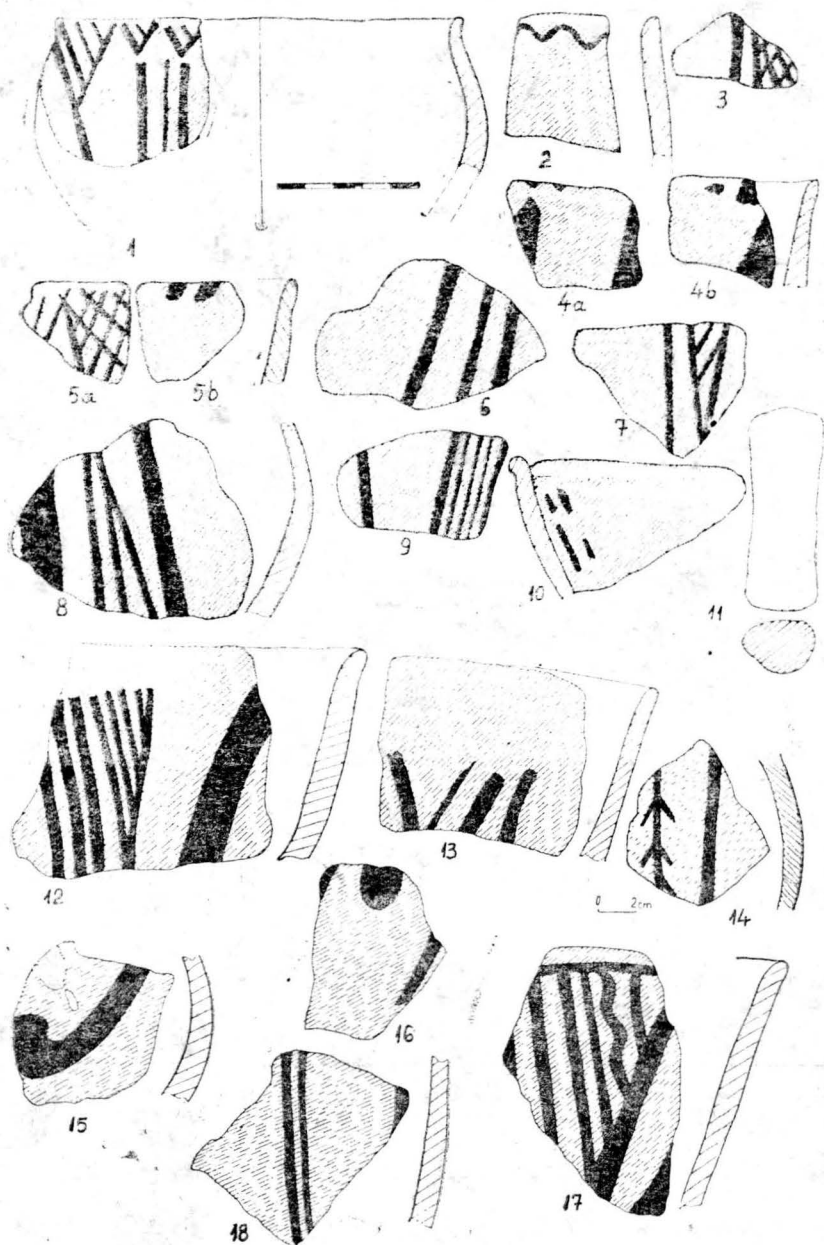

Fig. 4. Vlădila — „Pepinieră” 1—10 céramique peinte de la phase Cârcea II A ; Grădinile — „Istaz” 11, 12, 15, 16, de la phase Cârcea II A ; Grădinile — „Fântâna lui Dușu” 13, 14, 17, 18 de la phase Cârcea II A.

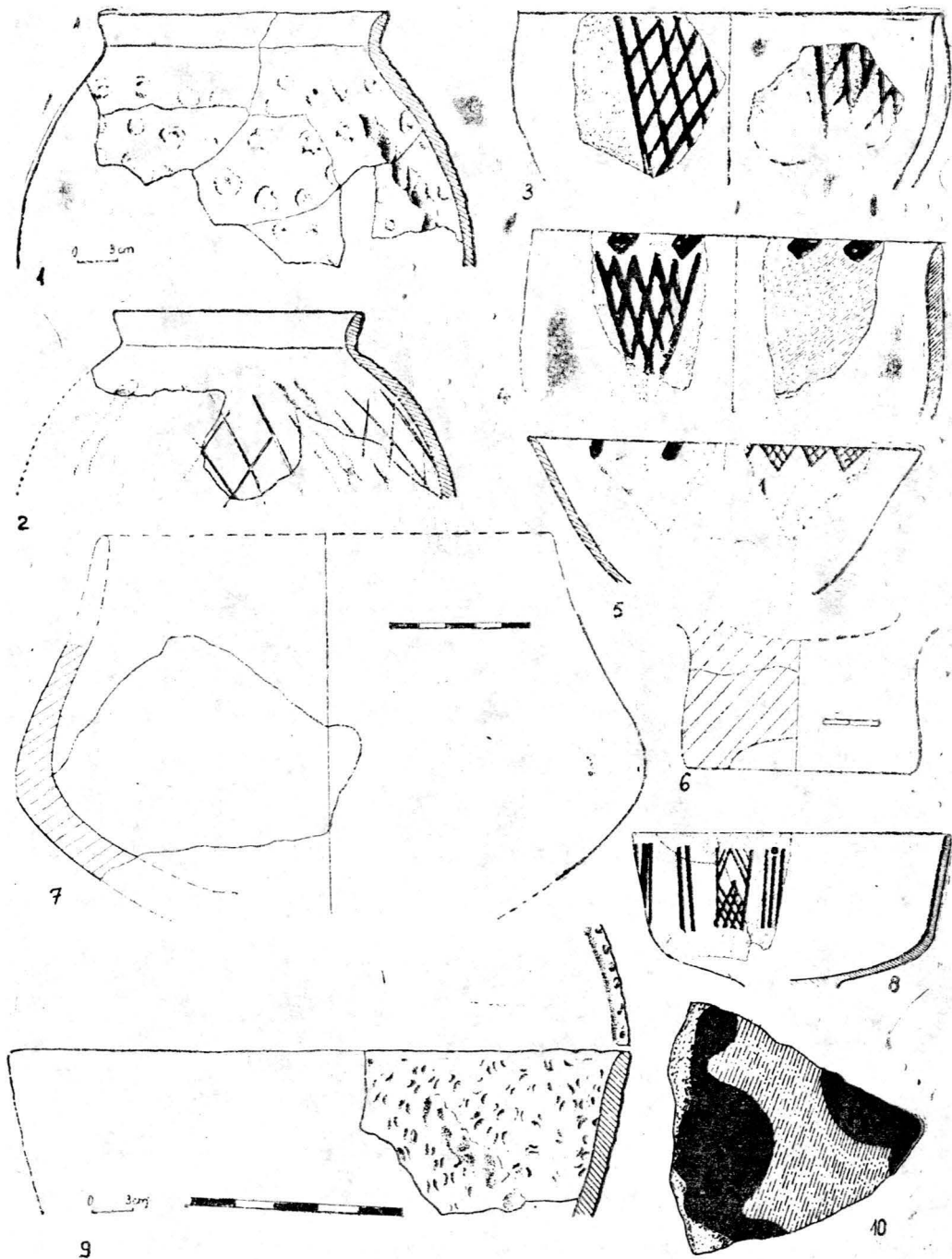

Fig. 5. Locusteni — „Predești” 1, 2, 9, 10 céramique de la phase Cârcea II A ; Grădinile — „Fântâna lui Dușu” 3—6, 7, 8, céramique peinte de la phase Cârcea II A.

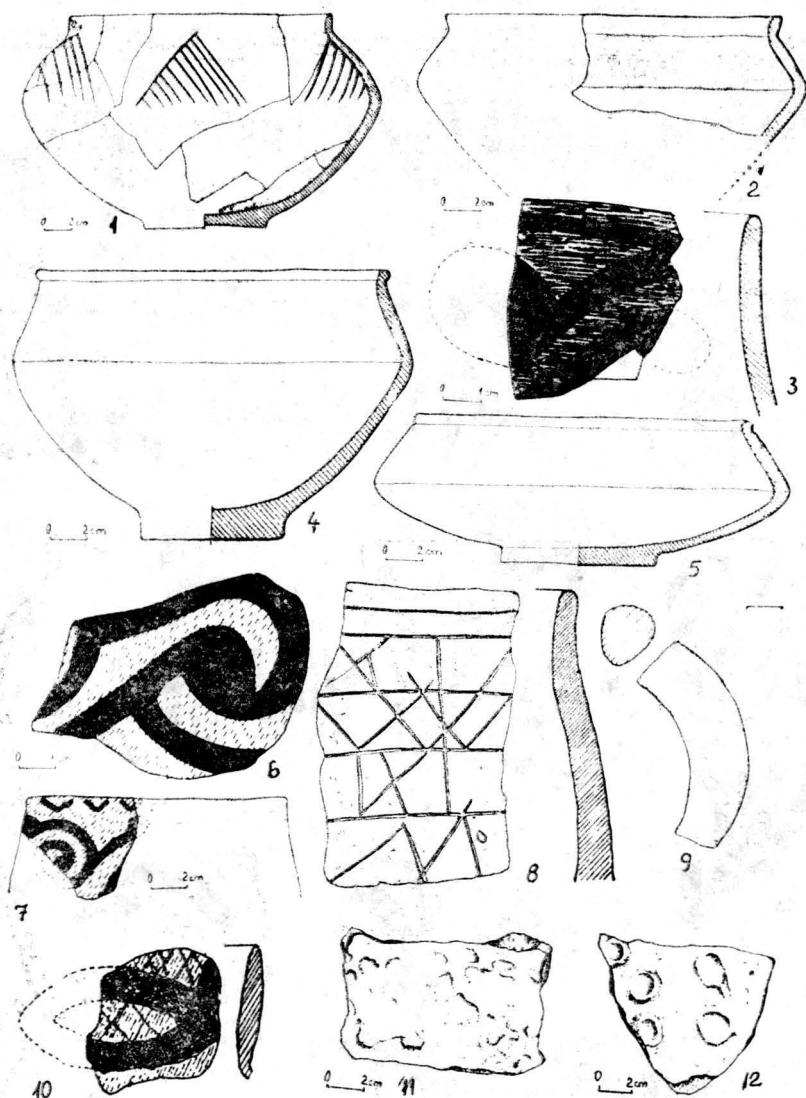

Fig. 6. Grădinile — „Islaz” céramique de la phase Cârcea II A; Grădinile — „Fântâna lui Duțu” 2—12 céramique de la phase Cârcea II B.

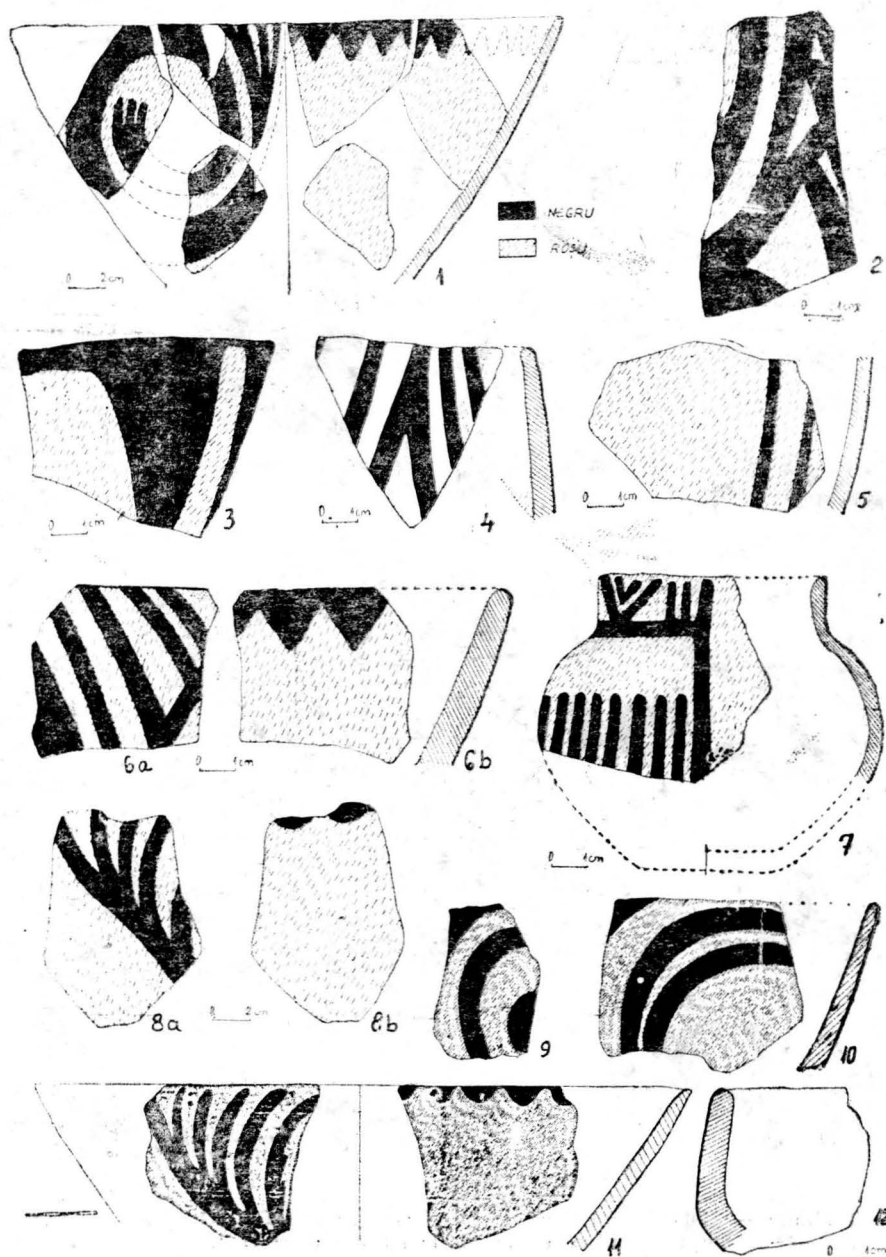

Fig. 7. Cârcea — „Viaduct” 1-12 ceramică pictată de la faza Cârcea II C — III A.

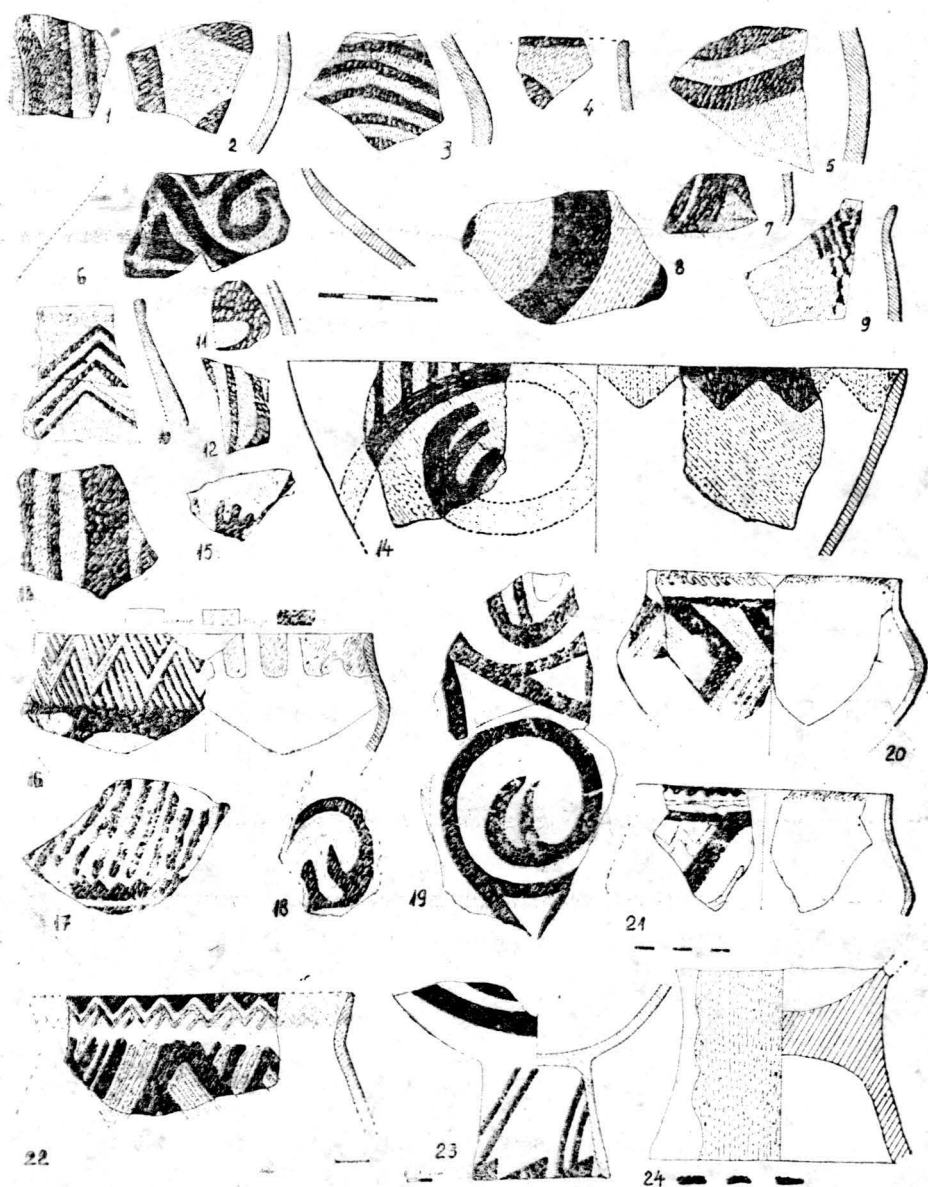

Fig. 8. Cârcea — „Viaduct” 1—14 céramique peinte de la phase Cârcea II C — II A ; 16—24 céramique peinte polychrome de la phase Cârcea III B.

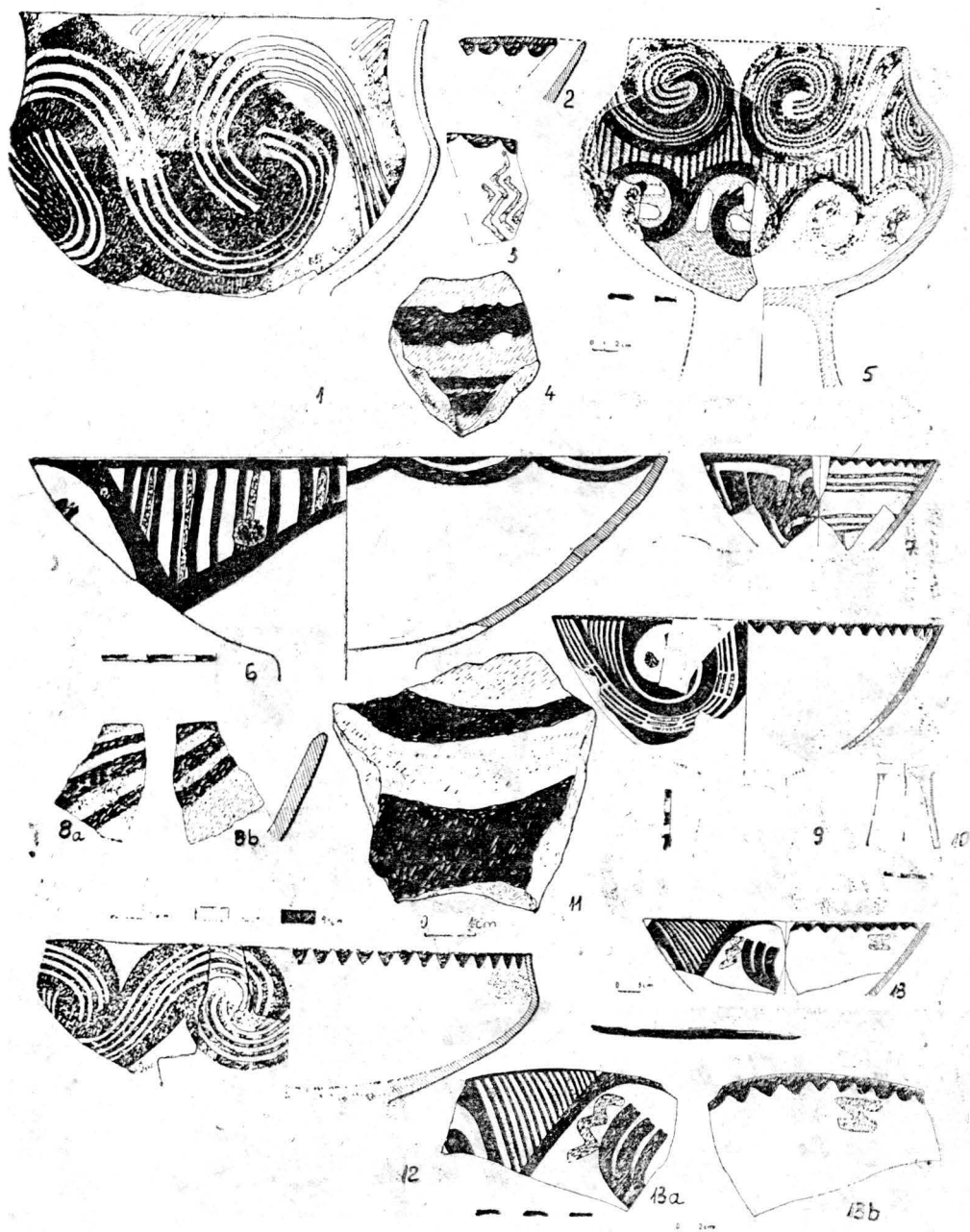

Fig. 9. Cârcea — „Viaduct” 4, 5, 8 a, 8 b, 11 céramique peinte polychrome de la phase Cârcea III A; 1-3, 6, 7, 9-13 b de la phase Cârcea III C.

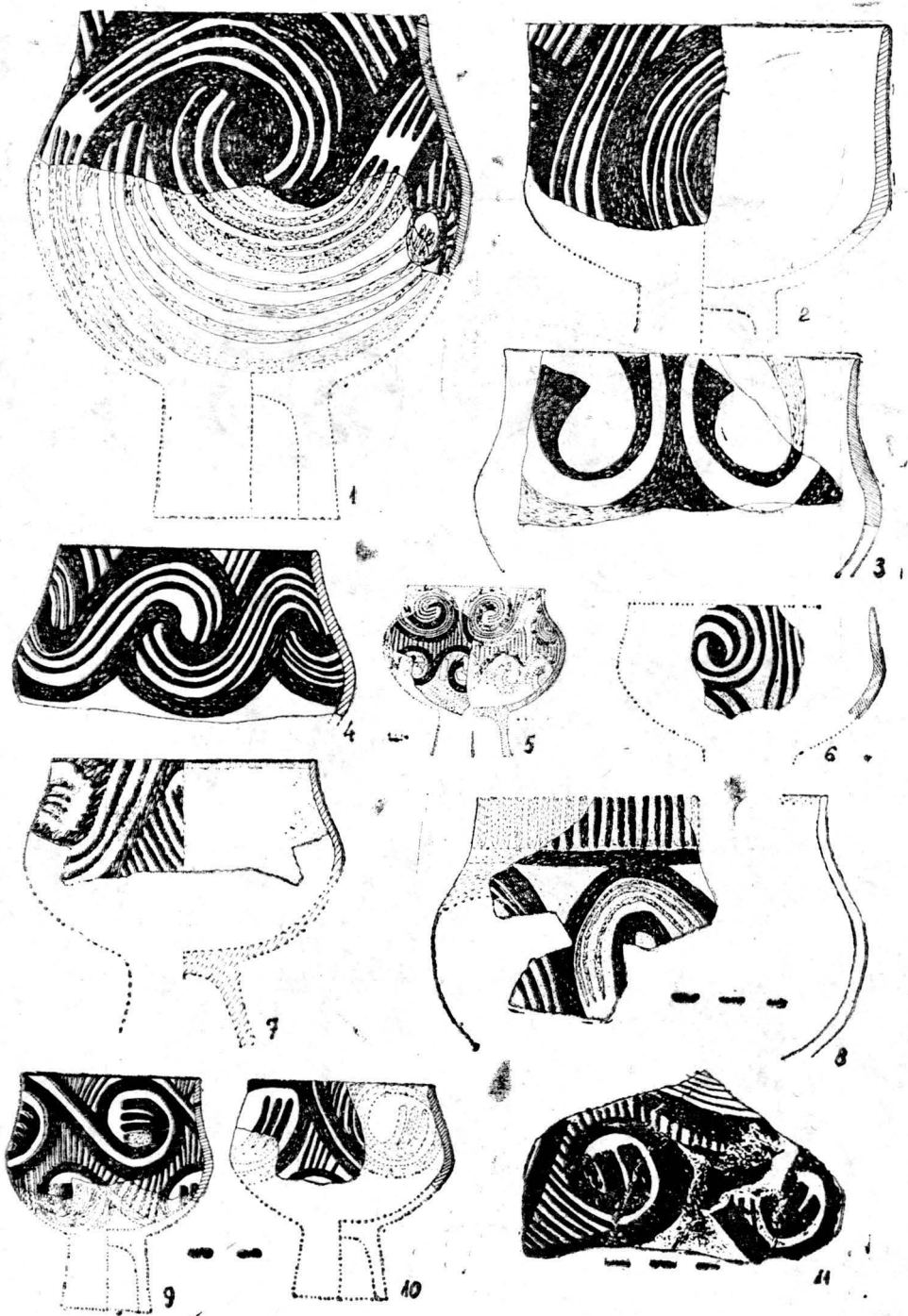

Fig. 10. Cârcea — „Viaduct” 1—4, 6—11 céramique peinte de la phase Cârcea III C;
5 céramique peinte de la phase Cârcea II A.

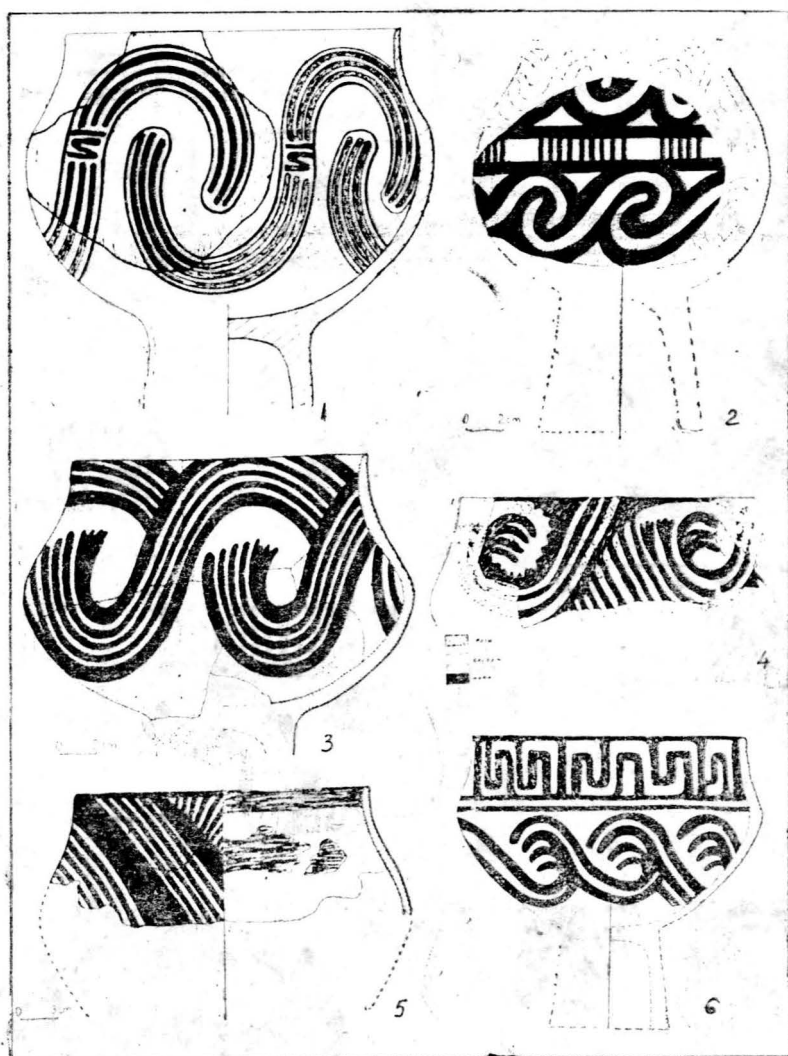

Fig. 11. Cârcea — „Viaduct” 2, 4, 5 céramique peinte polychrome de la phase Cârcea III C; 1, 3, 6 de la phase Cârcea III D.

DIE ROTBEMALTE KERAMIK UND DER ANFANG DER STARČEVO-KULTUR

Weil dieses Symposium den Problemen der neolithischen bemalten Keramik gewidmet ist, die sicherlich auch ausführlich behandelt werden, wollen wir uns in unserem Beitrag nur einem Teilproblem widmen, der rotbemalten Keramik der Starčevo-Criș-Kultur, die, wie unsere Untersuchungen zeigen, die Wende zwischen der Protostarčevo- und klassischen Starčevo-Criș-Kultur gut markiert. In unseren Überlegungen gehen wir von einigen Ergebnissen der Ausgrabungen in Pernik aus, die unser vorzeitig verstorbener Freund Michail Čochažiev durchgeführt hat, sowie von den Grabungen in Gălăbniș.

In der Erforschung der Starčevo-Criș-Kultur bedeutete die Entdeckung mehrerer Fundstellen, die die spezifische weißbemalte Keramik lieferten, eine wichtige Wende. Die daraus resultierende Definierung der relativ selbstständigen Gruppen oder Perioden aufgrund der Funde von Dojna Branjevina (*Kermanski 1968*), Lepenski Vir (*Strejović 1969*) und Gura Baciului (*Vlassa 1972*) brachte neue Lösungsmöglichkeiten der Probleme des Ursprungs und der Gliederung der Starčevo-Criș-Kultur, die damals von den Darlegungen von V. Milošević (1949; 1950) und D. Arandjelović-Garašanin (1954) geprägt wurde. D. Srejović führte die Benennung Protostarčevo ein, Aufgrund der Funde von Pernik und Gălăbniș verwendeten auch wir diese Benennung im modifizierten und regional breiteren Sinne (*Pavúk — Čochadžiev 1984; Pavúk — Bakamska 1989, Pavúk 1993*).

Durch die Entdeckung der Siedlungen mit weißbemalter Keramik, die sich stratigraphisch älter als die Starčevo-Kultur nach der Definition von V. Milošević und D. Garašanin erwies, wurden die Probleme des Ursprungs der Starčevo-Kultur nicht gelöst, nur auf das Suchen der Genese der Gruppen der Protostarčevo-Kultur, bzw. noch früherer neolithischer Kulturen verschoben, die durch die monochrome Keramik gekennzeichnet sind (*Bogdanović 1987, Tchotchadjiev — Bakamska 1990, Todorova 1989, Todorova — Vajsov 1993*). Doch den Ursprung der klassischen Starčevo-Criș-Kultur, wie schon früher geschrieben wurde, kann man recht gut von den Gruppen der Protostarčevo-Kultur ableiten.

Der Inhalt und die kulturchronologische Lage der Protostarčevo-Kultur wurden durch die stratigraphischen und typologischen Beobachtungen auf den Siedlungen vom oberen Strumatal weiter begründet und auf die verwandten Kulturerscheinungen in den Nachbargebieten (Sofioter Feld, Anzabegovo-Vršnik I-Gruppe, Gradešnica A, Grivac, Donja Branjevina, Gura Baciului) erweitert (*Pavúk — Čochadžiev 1984*). Wenn die Fundstellen und die Funde mit der weißbemalten Keramik von der eigentlichen Starčevo-Criș-Kultur abgetrennt werden, tanzt das

Problem der Abgrenzung und Beschreibung des Anfangs dieser klassischen Starčevo-Criş-Kultur (die Körös-Gruppe betrachten wir nicht mehr als Bestandteil dieser Kultur) an.

Selbstverständlich bestehen mehrere Möglichkeiten, wie man die Protostarčevo — und Starčevo-Kultur im genetisch-chronologischen Sinne behandeln kann. S. Dimitrijević (1974) erweiterte die Dauer der Starčevo-Kultur und faßte die Perioden mit der frühen monochromen, weißbemalten Keramik der Gruppe Donja Branjevina und Gura Baciului sowie die bis damals bekannte Starčevo-Kultur mit der weiß-, rot- und dunkelbemalten Keramik als Starčevo-Kultur zusammen. Er bevorzugte die Typologie der bemalten Muster auf der Keramik ohne besondere Rücksicht auf die Farbe des Ornamentes. M. Garašanin kritisierte die Gliederung von S. Dimitrijević und definierte später die Gruppe Gura Baciului als eine relativ selbständige Erscheinung neben der Starčevo-Kultur und plädierte für das Beibehalten der Gliederung der Starčevo-Kultur von D. Arandjelović-Garašanin (1954). Gh. Lazarovici (1979) und baute im Anschluß an die Gliederung der Starčevo-Kultur von V. Milošević die Gruppen Gura Baciului und Cârcea in ein Gesamtsystem als Starčevo-Criş-Kultur ein.

Die Untersuchung der frühneolithischen Keramik in Westbulgarien faßte M. Čochadžiev aufgrund neuerer stratigraphischer Beobachtungen in einem Entwurf der neuen Definition und Gliederung des Frühneolithikums in Westbulgarien zusammen. Er kehrte zum älteren Begriff von J. Gaul „West Bulgarian Painted culture“ zurück und gab ihm einen neuen Inhalt. Von allen versuchte er die oft gebrauchten verschiedenen ungeeigneten Benennungen der Gruppen und Kulturen in Westbulgarien zu vermeiden. Seine „westbulgarische Kultur mit bemalter Keramik“ umfaßt alle Kulturgruppen in Westbulgarien und wird in drei Phasen mit mehreren Unterphasen gegliedert. In seiner Gliederung sodert M. Čochadžiev deutlich die Phase IIa mit der rotbemalten Keramik von der vorangehenden mit weißbemalter Keramik sowie von der späteren Phase mit schwarzbemalter Keramik ab. In seinem Entwicklungsschema, das nur in knapper Form dargelegt wurde, vermißt man die Spezifizierung der Lokalgruppen, die sich in Westbulgarien deutlich abzeichnen.

In der letzten Arbeit von H. Todorova (Todorova — Vajsov 1993, S. 97—116) vermissen wir die Unterscheidung mehrerer Lokalgruppen in Westbulgarien von Kovačevo im Süden bis zu Gradešnica im Norden, die bei ihr als westbulgarische Kultur mit bemalter Keramik verlorengelassen. Besonders störend wirkt es, wenn eine solche Erscheinung, wie die klassische Starčevo Kultur, die in Westbulgarien gut vertreten ist, bei der Schilderung der Kulturentwicklung in Westbulgarien nicht einmal erwähnt wird.

Es gibt keinen Zweifel mehr darüber, daß die klassische Starčevo-Criş-Kultur auf dem Zentralbalkan zusammen mit der vorangehenden Kulturentwicklung eine geschlossene Kultureinheit darstellt, die mehrere Jahrhunderte überdauerte. Die neugewonnenen Funde ermöglichen immer mehr die innere räumliche und zeitliche Gliederung ihrer Entwicklung vorzunehmen. Bei dieser Gelegenheit wollen wir die Unterschiede und die Verbindungen, sowie die Grenze zwischen der Protostarčevo-Kultur und der eigentlichen klassischen Starčevo-Kultur untersuchen

und belegen. Wir gehen dabei von unseren bisherigen Untersuchungen und Veröffentlichungen zu diesem Thema aus *Pavúk — Čochadžiev 1984; Pavúk — Bakamska 1989; Pavúk 1993, Tchotchadjiev — Bakamska 1990*), ebenfalls von weiteren Veröffentlichungen. Die Protostarčevo-Kultur wollen wir als eine Kulturerscheinung betrachten, die aus einer Reihe örtlicher kleinerer Kulturgruppen, wie Anzabegovo — Vršnik I, Gălăbniș-Gruppe, Slatina (I) — Gruppe, Gradeșnica A, Cârcea, Gura Baciului, Grivac, Donja Branjevina, bestand und die überall der klassischen Starčevo-Criș-Kultur voranging. Wenn sich die erwähnten Protostarčevo-Gruppen untereinander durch die Typologie und Verzierung der Gefäße sowie durch die antropomorphe Plastik und durch andere „Kultinventare“ ziemlich klar unterscheiden, dann wirkt die klassische Starčevo-Criș-Kultur (mit Ausnahme einiger territorialer Gruppen, wie Gradeșnica C, Cârcea IV) in den meisten ihrer Erscheinungen um vieles einheitlicher. Diese ihre kulturelle Einheit kann als das Ergebnis eines integrierenden Prozesses verstanden werden. Im großen und ganzen als Gegenstücke der Protostarčevo-Kultur können im Süden die Protosesklo-Kultur und im Osten die Karanovo I — Kultur — betrachtet werden.

Typologie der rotbemalten Keramik aus Pernik und Gălăbniș

Solange keine größeren geschlossenen Fundverbände der rotbemalten Keramik bekannt sind, kann bei der Beschreibung dieser Ware und der ihr entsprechenden Periode meistens nur von Fragmenten der rotbemalten Keramik, ihren Formen und ihrer Bemalungsart sowie von ihrer Stratigraphie ausgegangen werden. Die anderen Kulturerscheinungen und möglichen Begleitfunde müssen zuerst unberücksichtigt bleiben, weil ihre Zuweisung als nicht ganz sicher angesehen werden muß.

1. Die Bemalung der Keramik in ihrer klassischen Ausführung ist hauptsächlich durch die klare weinrote Farbe auf der ziegelroten bis hellbraunen Oberfläche charakteristisch. Für ihre Ausführung ist ziemlich bedeutsam, daß die bemalten Linien sowie breiteren Band- und Spiralmuster an der Seite unscharf sind, verschwommen wirken (*Abb. 2/3, 3/2 -3*), was dadurch verursacht wurde, daß die rote Farbe auf die noch nicht vollkommen getrocknete engobierte Oberfläche aufgetragen wurde. Auf diese Weise ausgeführte Muster wirken, als ob sie mit einer sehr feinen Wellenlinie gesäumt wären. Bei der weißen und dunklen bis schwarzen Bemalung ist eine solche Art der verschwommenen Bemalung nicht bekannt. Doch muß betont werden, daß es neben dieser „unscharfen“ auch ganz scharf gezogene Linien gibt, die aber nur selten eine faßbare dünne Schicht der Farbmasse hinterließen. Die ursprüngliche Farbmasse mußte recht intensiv sein, wenn sie sich von der meistens rötlichen Oberfläche als Verzierung genug scharf unterscheiden sollte.

In der Literatur wird bei der Beschreibung der Verzierung der Starčevo-Keramik auch die braune Farbe der einzelnen Muster erwähnt (*Nikolov — Grigorova — Sirakova 1991, S. 20—21, Abb. 6*). Unseres

Erachtens nach geht es um die Verzierungsmuster, die auch mit der weinroten Farbe ausgeführt wurden und mit ihr identisch sind. Es ist mehr als wahrscheinlich, daß die hellbraune Farbe der Verzierung durch sekundäre Veränderungen (bei einem Hausbrand) und wahrscheinlich nur ganz selten durch andere technologische Verfahren entstanden ist. Auf dem Fußbecher von Pernik (*Abb. 1/5*, der aus mehreren Scherben zusammengestellt wurde, wechseln die roten und braunen Linien von Scherbe zu Scherbe. Die ursprüngliche Farbe war dabei eindeutig weinrot. Das würde allgemein bedeuten, daß die bräunliche Farbe durch sekundäre Einwirkungen entstand. Die hier beschriebene rotbemalte Keramik können wir nicht für ähnlich, ja nicht einmal für verwandt mit der sog. verwischten Ware der Seszko-Kultur halten, wie es H. Todorova und I. Vajsov (1933, S. 77, 104) aufgrund der Funde von Gălăbnik annehmen. Unseres Erachtens nach gibt es weder unter den Funden von Gălăbnik, noch von Pernik, eine Keramik, die technologisch der spezifischen verwischten Keramik der Seszko-Kultur (A3e) entspräche.

2. Gefäßformen der rotbemalten Keramik.

a) Das becherartige Fußgefäß von ovoider Form mit niedrigen, leicht nach außen ausgezogenem Hals steht meistens auf einem niedrigen Hohlfuß (*Abb. 1/5*). Der niedrige Hals ist von der Außenseite durch ein flaches Gräbchen verdeutlicht (*Abb. 1/1—3*). Mangels ganzer Gefäße lassen sich die Formen des Bodens bzw. der Hohlfüße nicht bestimmen. Der Durchmesser dieser Formen schwankt um 15 cm. Während der Gălăbnik — Gruppe mit der weißbemalten Keramik waren diese Gefäßformen vollkommen unbekannt, später wurden sie während der klassischen Starčevo-Kultur zu führenden Formen. Die Verzierungen dieser Formen besteht unter unseren Funden ausschließlich aus Linearmustern. Die senkrecht konzipierten schmalen und langen Dreiecke werden mit schrägen Linien sowie mit dem Netzmuster ausgefüllt. Fast die ganze Oberfläche wird mit mehrzeiligen Bändern in Form gegenständiger Dreiecke bedeckt. Die lineare Verzierungen reicht bis zum Rand oder der Rand selbst ist mit kurzen schrägen, relativ breiten Linien verziert (*Abb. 1/2, 4, 5*). Die Innenseite des niedrigen Halses wird mit Bündeln kurzer schräger oder senkrechter Striche verziert (*Abb. 1/1*).

b) Das kugelige Gefäß von leicht gedrückter Form mit fließend gewölbtem Umbruch in der halben Höhe und mit niedrigem zylindrischem oder leicht aufgeladenem Hals (*Abb. 2/2—3*) gehört auch zu den neuen Formen, die mit der Weißbemalung nicht vorgekommen sind. Dieses Gefäß ist durch mehrere Subtypen vertreten, je nachdem, wie hoch der größte Durchmesser des gewölbten Umbruchs gesetzt wird. Was die Ornamentierung dieser Gefäßform betrifft, kann man einzelnen Elementen sowie der Gesamtkomposition des Ornamentes nach eine weitere Entwicklung der weißbemalten Verzierungen annehmen (Pavúk 1993, *Abb. 3/14, 19, 20b, 22*). In anderen Fällen erscheinen auf diesen Gefäßen lineare Muster in Form gefüllter Dreiecke (*Abb. 2/2*), die für die Keramik der Starčevo-Criş-Kultur allgemein typisch sind.

c) Das dünnwandige Halsgefäß hat leicht bikonischen Körper mit gewölbtem oder leicht bikonischem Umbruch und zylindrischen Hals (*Abb. 2/1*). Die Art des Bodens ist unbekannt. Die Verzierungen bestehen aus dünnen rotbemalten Linien, die senkrechte dreieckige und rhomboide

Muster bilden, die ganze Oberfläche des Gefäßes bedecken. Die Dreiecke und Rhomboide sind auf mehrere Arten ausgefüllt. Der Halsteil des Gefäßes ist mit Bündeln schräger oder senkrechter Linien verziert oder, was öfters belegt ist, trägt der Hals eine umlaufende bogen — und spiralförmige Verzierung mit den charakteristischen Ellipsoiden. Dünnwandige Gefäße mit dem zylindrischen Hals waren schon während der Gäläbnik-Gruppe selten belegt.

d) Das bikonische Gefäß, das eher an eine bikonische Schüssel erinnert, hat im oberen Teil einen gewölbten oder geknickten Umbruch und manchmal leicht ausgedienten Rand (Abb. 4/1—3,5). Dieses Gefäß belegt sicherlich eine weitere Entwicklung der bikonischen Gefäße mit der weißen Bemalung in der Gäläbnik-Gruppe (Pavúk — Čochadžiev 1984, S. 201, Abb. 5/4,5; 9/1,2) und von diesen unterscheidet es sich durch die rote Bemalung, die in vereinfachter Form die älteren Muster weiter zu entwickeln pflegt. Zu diesen Gefäßen gehören auch die Vollfüße, die in der Gäläbnik-Gruppe als hochspezifisch galten und die auch später mit der roten Bemalung selten belegt sind (Abb. 4/4). Neben der älteren weißbemalten Muster erscheinen selten die für die rote Bemalung charakteristischen Motive, wie schräge Linien oder mit dem Netzmuster ausgefüllte Dreiecke. Das bikonische Gefäß mit einem Vollfuß, auf dem die rote Bemalung appliziert wurde, ist ein guter Beweis der kontinuierlichen Entwicklung in nacheinanderfolgenden Perioden.

e) Die konische Schüssel mit dem nach außen gewölbten Rand gehört zu den mittelmäßig vertretenen Formen. Meistens sind sie von innen und von außen verziert. Auf der Außenseite kommen breitbemalte Bogenmuster und mehrzeilige Dreiecke sowie gefüllte Dreiecke vor. Die Innenverzierung besteht aus breiten zum Boden führenden Linien, Netzmustern sowie aus verschiedentlich gestalteten Dreiecken. Die Verzierung besteht oft aus breiten Linien und großen Mustern, was damit zusammenhängt, daß die Schüsseln groß sind, und ihr Durchmesser bis zu 30 cm reicht.

f) Als eine selbständige Form wollen wir das topfförmige Gefäß betrachten (Abb. 3/1—5), das durch seine Größe die vergleichbaren kleineren Formen sprengt. Diese dickwandigen Gefäße (10—12 mm) haben einen niedrigen Hals, der sichtbar abgesetzt ist. Es scheint, als ob es sich um die große Variante des becherartigen Gefäßes handeln würde, es ist auch mit den gleichen Mustern verziert, die immer in roter Farbe ausgeführt sind.

g) Aufgrund von senkrecht durchbohrten Schnurösen auf dem rotbemalten Fragment von Slatina kann man noch eine S-profiliierte Flasche voraussetzen, die schon in der Gäläbnik-Gruppe bemalt oder oft monochrom belegt ist.

Gefäßformen und ihre Verzierung

Aufgrund einer kleinen Probe der rotbemalten Keramik aus Gäläbnik, Pernik und Sofia-Slatina (Sammlung von Ivan Stilov-Bunkera) versuchten wir einen Zusammenhang zwischen den Gefäßformen und ihrer

Verzierung festzustellen. In dieser Probe konnten wir 6—7 Haupttypen und mehrere ihrer Varianten feststellen. Unter diesen, im Vergleich mit der weißbemalten Keramik der Gäläbnik-Gruppe, konnten wir einen Becher mit Hohlfuß (Abb. 1/5) und ein kugeliges Gefäß feststellen (Abb. 2/2—3), die als neue Formen mit roter Bemalung auftreten. Von beiden kommt nur auf dem Fußbecher eine vollkommen neue Verzierungsart vor. Diese Verzierung besteht aus gegenständigen vertikalen schmalen Dreiecken, die mit verschiedenlich kombinierten Linien und Netzmustern ausgefüllt sind (Abb. 1/1—6). Die dicht nebeneinander angeordneten Dreiecke bilden gleiche negative Muster. Die Verzierung beginnt unmittelbar auf dem Rand des niedrigen abgesetzten Halses oder unmittelbar unter dem Hals. Wenn die Hauptverzierung erst unter dem Hals beginnt, dann ist der Hals mit kurzen schrägen oder senkrechten Linien oder Linienbündeln verziert (Abb. 1, 3, 6). Auf keinem der Fragmente fanden wir die früher verwendeten Motive. Doch die gleiche Verzierung wurde auf die neuen sowie an die weiterlebenden Formen angebracht. Auf den Gefäßen, die als Neufornien zu betrachten sind, treten auch die gemeinsamen neuen Verzierungsarten auf. Umgekehrt, die Formen, die von der älteren weiß bemalten Keramik der Gäläbnik-Gruppe gut ableitbar sind, tragen die Verzierung, die als leicht veränderte und vereinfachte weitere Verwendung der alten Muster wirkt und jetzt in roter Farbe ausgeführt wird (Abb. 4/1, 3, 5).

An dieser Stelle sei noch eine Beobachtung über die typologischen Veränderungen der Gefäßformen erwähnt. In den Ablagerungen der Gäläbnik-Gruppe auf der eponymen Fundstelle treten unter der reichen monochromen Ware nicht zahlreiche auch Gefäße von hoher technischer Qualität auf, die mit der gezogenen Kannelure in Form des Fischgrätmusters verziert sind (Abb. 5). Beachtenswert ist die Formentwicklung dieser monochromen Ware. In den Bauhorizonten mit der weißbemalten Keramik führte die monochrome Ware die gleichen Formen wie die bemalte Ware. Erst in den Siedlungsstraten, wo die rotbemalte Keramik vorkommt, erscheinen die monochromen Gefäße von kugeligter Form, auch mit den gezogenen Kanneluren, bißchen andersartig, verziert, die den kugeligen Gefäßen mit rotbemalter Verzierung (Abb. 2'2—3) voll entsprechen. Mann kann vermuten, daß ähnliche Veränderungen auch in anderen Gefäßformen sowie in anderen Gattungen und Fundgruppen bei besseren stratigraphischen Bedingungen festzustellen wären.

Zur Stratigraphie der rotbemalten Keramik

Obwohl die rotbemalte Keramik unserer Art seit langer Zeit, besonders vom Sofioter Feld, bekannt war, blieb ihre genauere stratigraphische Lage im Bezug zur weiß- und dunkelbemalten Keramik unbekannt. Erst in Pernik konnte M. Čochadžiev (1983, 49) feststellen, daß in den Resten von verbrannten Bauten die rotbemalten Gefäße zusammen mit weißbemalter Keramik vorkommen. Es ging um vier schüsselartige bikonische Gefäße mit Vollfuß, mit scharfem Umbruch im oberen Teil (Čochadžiev 1983, Abb. 23/1—4), die zusammen mit dem rotbemalten kugeligen Gefäß mit niedrigem Hals (Abb. 2'2) ineinander

lagen. Aus Pernik stammen auch rotbemalte schüsselartige Gefäße von gleicher Form wie die oben erwähnten mit weißer Bemalung. In Gălăbnik konnte auch festgestellt werden, daß die schüsselartigen Gefäße mit dem scharfen Umbruch in Oberteil zu den jüngsten gehören. Aus dem Befund von Pernik kann geschlossen werden, daß die rotbemalte und die späte weißbemalte Keramik zur gleichen Zeit nebeneinander bestanden haben. Aus Pernik stammt ein Fragment des becherartigen Gefäßes, wie jene, die rotbemalt sind, das aber eine graue Oberfläche hat und mit den gegenständigen senkrechten Dreiecken verziert ist, und zwar mit weißer Farbe. Eine ähnliche Beobachtung machte man auch Sofia—Slatina (*Nikolov — Grigorova — Sirakova 1991, S. 25*), als über den „Tulpenbecher“ mit weißbemalten gegenständigen Dreiecken geschrieben wurde.

Aufgrund der Stratigraphie in Gălăbnik konnte festgestellt werden, daß nach den sieben Bauhorizonten mit weißbemalter Keramik der Gălăbnik-Gruppe erst in der Tiefe um 200—230 cm von oben die meiste rotbemalte Keramik vorkommt. Man verfügt, leider, über keine geschlossenen Fundverbände, die den Zusammenhang beider Gattungen näher zu spezifizieren erlauben. In den oberen, durch die späteren Bauaktivität stark gestörten Bauhorizonten überwiegt die schwarzbemalte Keramik der Starčevo-Kultur (*Pavúk — Čochadziev 1984, S. 202—203*).

Neuerlich stellte V. Nikolov (1992, S. 10—11) fest, daß in Sofia—Slatina in den unteren zwei Bauhorizonten nur die weißbemalte Keramik und in den darauf folgenden weiteren zwei Horizonten neben der weißbemalten Keramik auch die Feinware mit der weinroten und hellbraunen Bemalung vorkommt. Über die geschlossenen Fundverbände der einzelnen Gattungen ist vorerst nichts bekannt. Für die Periode, in der die rot und braun bemalte Keramik zusammen mit der weißbemalten vorkommt, hat V. Nikolov (1989, S. 29) die Benennung Kremikovci-Gruppe vorgeschlagen. Diese Gruppe solle durch die Übergangsmerkmale zwischen der späten Karanovo I-Kultur und der Starčevo II—III Kultur charakteristisch sein. Diese knappe Charakteristik der Gruppe Kremikovci verdiente noch ausführlichere Behandlung und präzisere Unterteilung. Doch kann man annehmen, daß auf dem Sofioter-Feld die Entwicklung ähnlich verlief wie in Gălăbnik und daß auch dort mit der Besiedlung der echten Starčevo-Kultur zu rechnen ist, die zur Zeit keine weißbemalte Keramik führte.

Erwähnenswert ist die Fundstelle Sapareva Banja (*Georgiev et al. 1986*), wo der Beschreibung nach auch die rot- und dunkelbraunbemalte Keramik gut vertreten ist, doch ohne die Keramik mit weißer Bemalung der Gălăbnik-Gruppe. Das wäre ein gutes Beispiel dafür, daß es auch eine Stufe der Starčevo-Kultur gegeben hat, in der die rotbemalte Keramik als selbständige Erscheinung existierte, vielleicht auch noch ohne echte schwarzbemalte Keramik, die für die jüngeren Abschnitte der Starčevo-Kultur überall als typisch gilt. Aufgrund der Lage in Sapareva Banja kann man vermuten, daß auf dem Gebiet des oberen Strumalaufes und im Sofioter Becken überall mit der Verbreitung der klassischen Starčevo-Kultur zu rechnen ist, wie es auch die Stratigraphie in Gălăbnik gut belegt. Das gemeinsame Vorkommen der rot-

bemalten und weißbemalten Keramik dürfte nicht länger als während eines Bauhorizontes bestanden haben. Man muß immer daran denken, daß die Kulturschichten auf einer Tellsiedlung ständig einer sekundären Kontamination ausgesetzt waren und infolgedessen, soweit es nicht klar um geschlossene Komplexe geht, auch die Funde meistens als sekundär vermischt zu betrachten sind.

Außerhalb des oberen Strumatales ist das Vorkommen der rotbemalten Keramik von Grivac zu erwähnen, die den Mustern nach mit der rotbemalten Keramik von Pernik, Gălăbnić und Sofia—Slatina identisch ist (*Galeva 1956—57*, S. 262, Abb. 60—61). Auch dort ist die weißbemalte Keramik vertreten aber ohne einen bekannten stratigraphischen Zusammenhang. Rotbemalte Keramik, vielleicht überhaupt ohne schwarzbemalte Ware, aus Grivac beweist, daß auch im Morava-Tal ein Horizont mit dieser Keramik der Starčevo-Kultur existierte. Auch aus anderen Fundstellen wird die rotbemalte Ware erwähnt, läßt sich aber nicht spezifizieren.

Im Kontext mit der weißbemalten Keramik kommt die rotbemalte Keramik in zwei Gruben in Cârcea—Hanuri vor (*Nica 1976*, Abb. 2/5, 9/16—17, 13.2—5).

Ohne ausführliche Aufnahme der Funde aus einer Menge von Siedlungen der Starčevo-Criş-Kultur aus allen ihren Verbreitungsgebieten ist es schwer, sich ein Bild über das Vorkommen der rotbemalten Keramik zu machen. Das gilt auch über ihre Stratigraphie sowie von ihrer Quantität. Aufgrund der Beobachtungen in Struma-Tal sowie im Sofioter-Feld kann geurteilt werden, daß ihr Vorkommen eines der wichtigen Kriterien bei der Festlegung der Wende zwischen der Protostarčevo-Kultur samt allen ihrer Gruppen und zwischen der klassischen Starčevo-Criş-Kultur ist.

Unsere Untersuchungen zeigen, daß mit dem ersten Vorkommen der rotbemalten Keramik einige neue Gefäßformen mit ganz neuen Verzierungsmustern erschienen, die dann während der Starčevo-Criş-Kultur allgemein üblich wurden. Die Verzierung der anderen neuen Formen, wie es das kugelige Gefäß ist, läßt sich von den Ornamenten der vorangehenden Weißbemalung ableiten und sie überlieferten manche spiralartigen Muster (Abb. 2/3) in die klassische Starčevo-Criş-Kultur. Mangels stratigraphischer Beobachtungen und geschlossener Fundverbände läßt sich dieser Übergang nicht an Hand aller Keramikarten und anderer Inventare ausführlicher belegen.

Die schon erwähnten Innovationen in den Gefäßformen und in ihrer Verzierung zeigen, daß mit dem Vorkommen der rotbemalten Keramik eine Art der territorialen Integrierung über breitere Gebiete erfolgte, die die typologischen Grenzen in der Keramik verwischte. Die neuen Gefäßformen und ihre Verzierung vereinigten allmählich die Gebiete der Gruppen Anzabegovo-Vršnik I, Gălăbnić, Slatina, Gradeşnica—Cârcea, Gura Baciului, die als Protostarčevo-Kultur verstanden sein können, was besonders während der ganzen Starčevo-Criş-Kultur (II—IV) zu sehen ist. Dabei ist es sehr wahrscheinlich, daß auch während der klassischen Starčevo-Criş-Kultur zwischen Albanien und Makedonien einerseits und Südwestungarn und Moldavien andererseits mehrere regionale Gruppen weiterbestanden haben, vielleicht auch in den

Grenzen, die sich zwischen den einzelnen Gruppen der Protostarčevo-Zeit abzeichneten.

Aus den vorgelegten Überlegungen erhebt sich die Frage über die relativ-chronologischen Beziehungen zwischen den einzelnen Gebieten der Protostarčevo- und Starčevo-Criș-Kultur. Wir wollen jetzt nicht die komplizierte Frage des primären Zentrums und der daraus resultierenden Verbreitungsrichtungen der klassischen Starčevo-Criș-Kultur ausführlich besprechen, die existierenden Angaben reichen dafür nicht aus. Man kann nur einige der aktuellen Probleme der relativ-chronologischen Beziehungen andeuten. Aufgrund vieler identischen oder ähnlichen Erscheinungen und Merkmale kann man vermuten, daß die Siedlungen in Gălăbnik, Pernik und Sofia—Slatina (sowie in Kremikovei) zur bestimmten Zeit des gesuchten Überganges zeitgleich waren und zur Zeit der vollgestalteten rotbemalten Keramik sowie später schon eine voll integrierte Einheit darstellten, die man als einen Bestandteil der Starčevo-Criș-Kultur halten könnte. Rückbezogen wollten wir daraus schließen, daß das Sofioter Becken mit vielen seinen frühneolithischen Siedlungen während der Slatina-Gruppe mit der weißbemalten Keramik nie ein Bestandteil der Karanovo I-Kultur war. Wir wollen sie eher als integralen Bestandteil der Protostarčevo-Kultur betrachten. Die Grenze zwischen der Karanovo I-Kultur und der Protostarčevo-Kultur könnte irgendwo auf dem Gebiet zwischen Cavdar und dem Sofioter Becken verlaufen haben.

Bezüglich der rotbemalten Keramik auf dem Gebiet um Gradešnica sind wir wenig unterrichtet. Laut einer Aussage von B. Nikolov (1974, S. 10) kann man auch dort mit der hier untersuchten rotbemalten Keramik rechnen.

Das gemeinsame Vorkommen der rotbemalten und weißbemalten Gefäße, die in Pernik in dem verbrannten Haus dicht nebeneinander lagen (*Tschochadjiev* 1983, S. 49, Abb. 23/1—4, 9), deutet darauf, daß die beiden Arten der Keramikbemalung während einer bestimmten Zeit nebeneinander gebraucht wurden. In diesem Zusammenhang ist die Frage zu beantworten, wie man das Vorkommen der wenigen Scherben mit der typischen rotbemalten Verzierung von Cîrcea deuten kann (*Nica* 1976, Abb. 2/5; 9/16—17; 13/2, 5), ob ähnlich wie in Pernik, da sie gleichzeitig im Gebrauch waren und dort während der Dauer der weißbemalten Keramik hergestellt wurden, oder sie als Import zu deuten sind, entweder als eine sekundäre Beimischung aus oberen Siedlungshorizonten. Wenn es um keine Kontaminierung ginge, dann sollte man die beiden Grubeninventare, in denen sie gefunden wurden, erst in die Zeit der rotbemalten Keramik datieren. Das würde aber bedeuten, daß die Besiedlung mit der weißbemalten Keramik in Cîrcea nur mit dem Anfang der klassischen Starčevo-Criș-Kultur gleichzusetzen und dann wesentlich jünger wäre als die Gruppen Anzabegovo-Vršnik I, Gălăbnik, Slatina, die zu Protostarčevo zu zählen sind. Die Grubeninventare mit der zahlreichen Keramik, wie sie auch in Cîrcea, untersucht wurden, ermöglichen eigentlich eine bessere Erfassung der typologischen Entwicklung der Keramik als die mehrschichtigen Siedlungen. Eine Grube enthält Inventar aus einer beschränkten Periode, die wesentlich kürzer dauern konnte als ein Bau- oder Wohnhorizont. Des-

wegen sind die Grubeninventare als gute Ergänzung der Tellstratigraphie zu betrachten. Bei der Erforschung von Gruben müssen doch die Überschneidungen von mehreren Gruben sowie die späteren Eingrabungen beachtet werden, um die Kontaminierung von Funden festzustellen und zu vermeiden.

Der stratigraphischen Lage der rotbemalten Fragmenten von Cârcea messen wir große Bedeutung bei, weil mit ihrer Auswertung die Bestimmung der chronologischen Einordnung der gleichartigen Fundstellen an der nördlichen Peripherie der frühneolithischen Kulturen mit der weißbemalten Keramik engzusammenhängt. M. Nica (1976, S. 458—459) selbst hat die weißbemalte Keramik von Cârcea mit der Keramik aus Gura Baciului und aus Donja Branjevina verglichen und als gleichzeitig eingeschätzt. Danach sollte man auch ihre chronologische Lage überprüfen.

Aufgrund ähnlicher Importe der rot- und hellbraun bemalten Keramik in Karanovo I und in Kazanlak datiert V. Nikolov (1989, S. 29, Taf. 1—2) die dortige Karanovo I-Kultur in die Zeit seiner Kremikovci-Gruppe, für welche das gemeinsame Vorkommen der weiß-, rot- und braunbemalten Keramik typisch sei, also unserer Auffassung nach, in die Zeit der frühen klassischen Starčevo-Criş-Kultur. Wenn für die stratigraphische Lage der rotbemalten Gefäßfragmente von Cârcea keine andere Begründung gefunden wird, dann wäre mindestens ein Teil der dortigen Besiedlung während der Dauer der weißbemalten Keramik auch in die Periode der frühen Starčevo-Criş-Kultur zu datieren. Allgemein sollte es gelten, daß bei günstigeren stratigraphischen Umständen die typologische und stratigraphische Grenze zwischen der weißbemalten Keramik einerseits und der rot- und braunbemalten Keramik andererseits klarer und schärfer zu ziehen wäre. Man vermißt immer noch umfangreichere *in situ* Hausinventare mit verzierten Gefäßen aus der kritischen Zeitperiode. Bei den Funden aus mehrschichtigen Siedlungen läßt sich der Grad der sekundären Vermischung nur schwer abschätzen, und solche Funde sind für die feinere typologisch-chronologische Trennung kaum geeignet. Auch deswegen muß ein jedes solche Bild über die „Übergangshorizonte“ als verzerrt betrachtet werden.

Selbstverständlich muß man mit dem gemeinsamen Vorkommen von typologisch älteren und jüngeren Gefäßformen samt ihrer Verzierung rechnen, das ist eine natürliche Erscheinung. Dabei kann man von dem Prinzip ausgehen, daß, wenn einmal eine neue Technologie der Keramikherstellung erfunden wurde (was für alle anderen Erzeugnisse gilt), die oft auch mit neuen Formen verbunden ist, vielleicht als einzige intensive Verwendung findet. Eine solche neue Technologie verbreitet sich rasch. Die ältere Technologie geht dabei zu Ende, nur die verbleibenden Gefäße können eine bestimmte Zeit noch weiter zusammen mit den neuen verwendet werden. Nur unter solchen Umständen können die typologischen Klassen und die Entwicklungsreihen in den archäologischen Funden erkannt werden.

Das Erscheinen der rotbemalten Keramik in Strumatal, auf dem Sofioter Feld, im Moravatal und wahrscheinlich auch anderswo am Entwicklungende der Kulturgruppen, für welche die weißbemalte Keramik typisch war, reflektiert eine wichtige Wende in der Entwicklung

des Neolithikums auf dem Zentralbalkan. Mit ihren Vorkommen kann man in der sich ändernden Typologie der Keramik den Anfang der typischen Keramik gut markieren, die für die klassische Starčevo-Criş-Kultur charakteristisch wurde. Sie ermöglicht es zugleich, die kulturel-chronologische Grenze zu suchen. Man muß nicht immer mit dem Eindringen neuer Völkergruppen der Starčevo-Kultur nach Westbulgarien rechnen (Nikolov 1989, S. 28—29), weil die Starčevo-Kultur im Strumatal und auf dem Sofioter Feld genauso wie in Moravatal in Serbien heimisch war. Bestehende Unterschiede aller Art in der Typologie des Inventars reflektieren die regionalen Gruppierungen, die in allen prähistorischen Kulturen üblich waren und immer zu finden sind.

Zuerst wollen wir nicht über breite Territorien nach den Ursachen Wurzeln und Impulsen suchen, sie könnten von verschiedener Natur sein. Tiefgreifend scheinen die Folgen dieser Wende zu sein. Die rotbemalte Ware griff nicht in den Bereich der Karanovo I-Kultur in Thrakien über. Es läßt sich vermuten, daß die hier beschriebene rotbemalte Keramik ausschließlich auf den Gebieten der Protostarčevo-Kultur heimisch wurde. Die Verzierung der unbemalten Karanovo II-Keramik ging zur gleichen Zeit ihren ganz eigenen Weg, was als die Bestätigung der früher bestehenden kulturgenetischen Trennung der Protostarčevo-Kultur von der Karanovo I-Kultur schon im Verlauf des Neolithisierungsprozesses Südosteuropas angesehen werden kann.

Ungefähr erst zur Zeit des Erscheinens und der Verbreitung der rotbemalten Keramik während der frühen klassischen Starčevo-Criş-Kultur entstanden im Karpatenbecken und in Mitteleuropa die Umweltbedingungen, die für die Einführung der Landwirtschaft geeignet waren. Die Funde der alten Linearkeramik aus Westungarn und aus der Südwestslowakei bestätigen immer mehr, daß die Kultur mit der alten Linearkeramik schon während der klassischen Starčevo-Criş-Kultur, wahrscheinlich gleichzeitig mit der Körös-Gruppe, mindestens in Westungarn, in der Südwestslowakei sowie in Ostösterreich und in Südmähren entstanden ist und noch vor der Entstehung der Vinča- und Dudeşti-Kultur sich über breite Territorien zwischen Rhein und den Pripjat-Sümpfen verbreitete.

ANETA BAKAMSKA — JURAJ PAVÚK

LITERATUR

- GARAŠANIN 1954 DRAGA ARANDJELOVIĆ—GARAŠANIN, *Starčevačka kultura*, I, Juh-ljana.
- BOGDANOVIĆ 1987 M. BOGDANOVIĆ, *Neolitičeskoje poselenije v Divostine i protostarčev-skaja kultura*, in *SA*, 2, 1987, S. 5—17.
- ČOCHADŽIEV 1983 M. ČOCHADŽIEV, *Die Ausgrabungen der neolithischen Siedlung in Pernik*, in *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte*, 52, S. 29—69.
- ČOCHADŽIEV 1988 M. ČOCHADŽIEV, *Sostojanje isledovanij rannego neolita Zapadnoj Bolgarii*, in *Studia Praehistorica*, 9, S. 54—68.
- DIMITRIJEVIĆ 1974 S. DIMITRIJEVIĆ, *Problem stupnjevanja starčevačke kulture s posebnim obzirom na doprinos jugopanonskih nalazišta rešavanju ovih problema*, in *Počeci ranozemljoradničkih kultura u Vojvodini i srpskom Podunavlju*, in *Materialji*, 10, Beograd, 1974, S. 59—121.

- GARAŠANIN 1979 M. GARAŠANIN, *Centralnobalkanska zona*, in *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, II, Sarajevo, S. 79—212.
- GAVELA 1956—1957 B. GAVELA, *Eneolitska naselja na Grivcu*, in *Starinar*, 7—8.
- GEORGIEV — NIKOLOV — NIKOLOVA — ČOCHADŽIEV 1986 I. GEORGIEV, V. NIKOLOV, V. NIKOLOVA, S. ČOCHADŽIEV, *Die neolithische Siedlung Kremenik bei Sapareva Banja, Bezirk Kjustendil*, in *Studia Praehistorica*, 8, S. 108—151.
- KARMANSKI 1968 S. KARMANSKI, *Bemalte Keramik aus der Lokalität Donja Branjevina kod Deronja, Odžaci*.
- LAZAROVICI 1979 GH. LAZAROVICI, *Neoliticul Hanatului*, Cluj-Napoca.
- MILOJČIĆ 1949 VL. MILOJČIĆ, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, Berlin.
- NICA 1977 M. NICA, *Cârcea, cea mai veche aşezare neolitică de la sud de Carpați*, in *SCIVA*, 27, 4, S. 345—464.
- NIKOLOV 1974 B. NIKOLOV, *Gradešnica*, Sofia.
- NIKOLOV 1989 V. NIKOLOV, *Zu einigen Aspekten der Kultur Karanovo, I*, in *Tell Karanovo und das Balkan-Neolithikum. Gesammelte Beiträge zum Internationalen Kolloquium in Salzburg*, 20—22. Oktober 1988, Salzburg, S. 27—41.
- NIKOLOV 1992 V. NIKOLOV, *Ramnoneolitno žilište ot Slatina (Sofia)*, in *Razkopki i proučivanija*, 25, Sofia.
- NIKOLOV — GRIGOROVA — SIRAKOVA 1991 V. NIKOLOV, K. GRIGOROVA, E. SIRAKOVA, *Ramnoneolitno zelište Slatina v. Sofia: prvi stroitelen chorizont (predvaritelno soobščeniye)*, in *Archeologia*, 3, Sofia, S. 13—26.
- PAVŮK 1993 J. PAVŮK *Zur Definition der Protostarčevo-Kultur*, in *Anatolica*, 19, S. 231—242.
- PAVŮK — ČOCHADŽIEV 1984 J. PAVŮK, M. ČOCHADŽIEV, *Neolitische Tellsiedlung bei Gălăbnik in Westbulgarien*, in *SlovArch*, 32, 1, S. 195—228.
- PAVŮK — BAKAMSKA 1989 J. PAVŮK, ANETA BAKAMSKA, *Beitrag der Ausgrabung in Gălăbnik zur Erforschung des Neolithikums in Südosteuropa*, in *Neolithic of South-Eastern Europe and its near Eastern Connections*, in *Varia Archaeologica Hungarica*, II, Budapest.
- SREJOVIĆ 1968 D. SREJOVIĆ, *Lepenski Vir. Nova praistorijska kultura u Podunavlju*, Beograd.
- TCHOCHADJIEV — BAKAMSKA 1990 S. TCHOCHADJIEV, ANETA BAKAMSKA, *Étude de site néolithique de Krainitsi dans le département Kustendil*, in *Studia Praehistorica*, 10, S. 51—76.
- TODOROVA — VAJSOV 1993 H. TODOROVA, I. VAJSOV, *Novokamenata epoha na Bălgaria*, Sofia.
- VLASSA 1972 N. VLASSA, *Eine frühneolithische Kultur mit bemalter Keramik der Vor-Starčevo-Körös-Zeit in Cluj — Gura Bacului, Siebenbürgen*, in *PZ*, 47, S. 174—197.

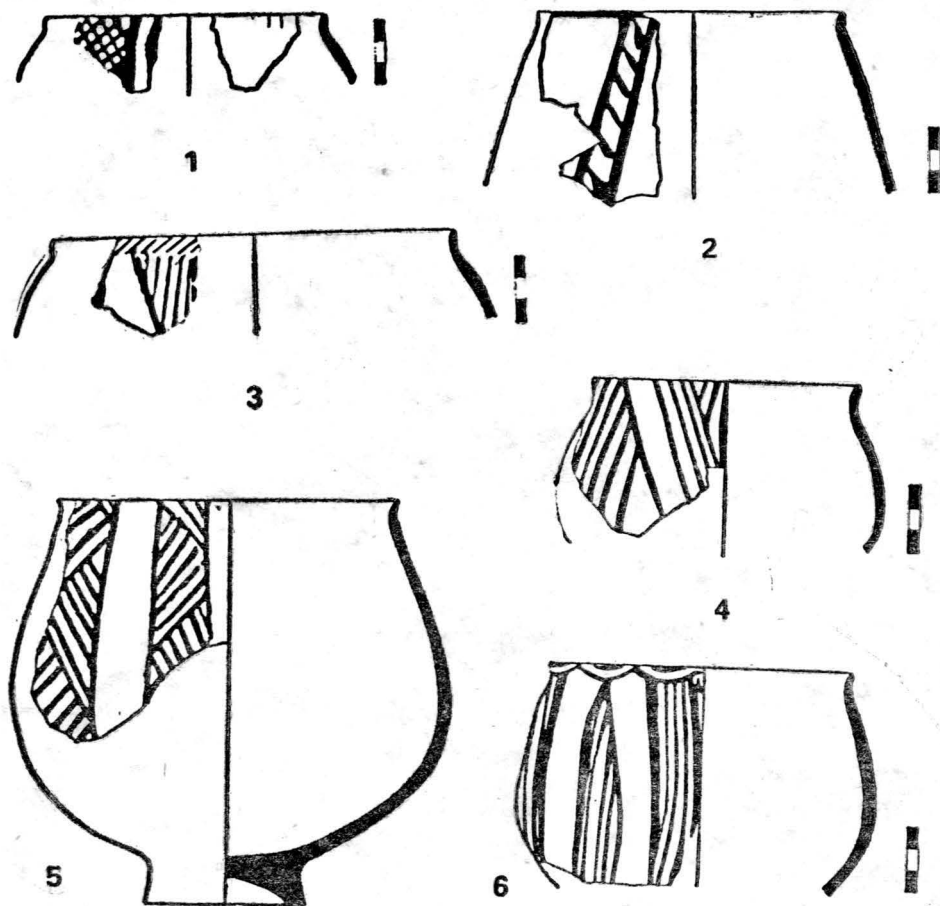

Abb. 1. Die Fußbecher mit roter Bemalung. 1–4, 6 — Gäläbnik; 6 — Pernik.

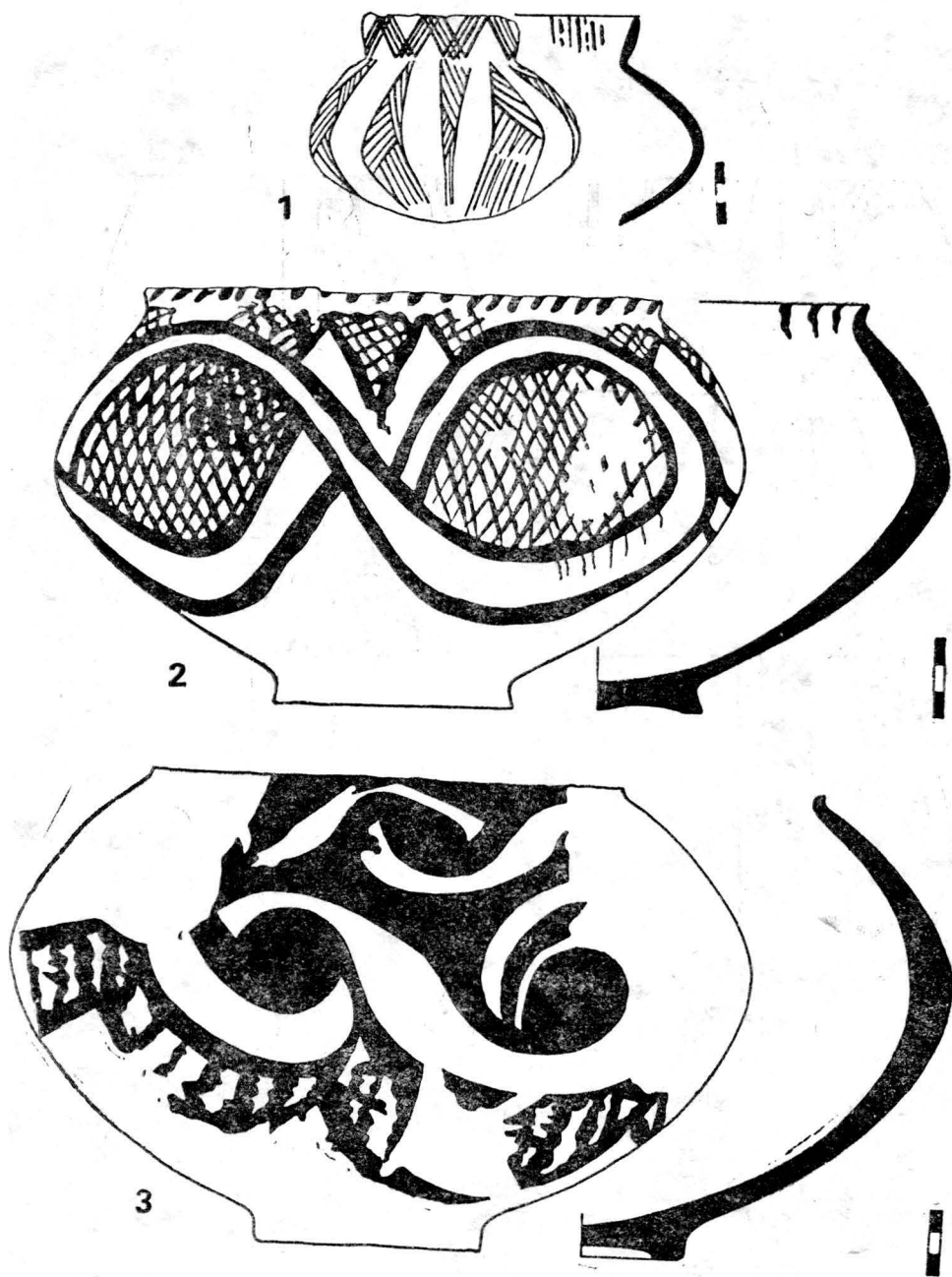

Abb. 2. Das Halsgefäß (1) und kugelige Gefäße mit roter Bemalung. 1 — Gălăbniș; 2 — Pernik; 3 — Negovanci.

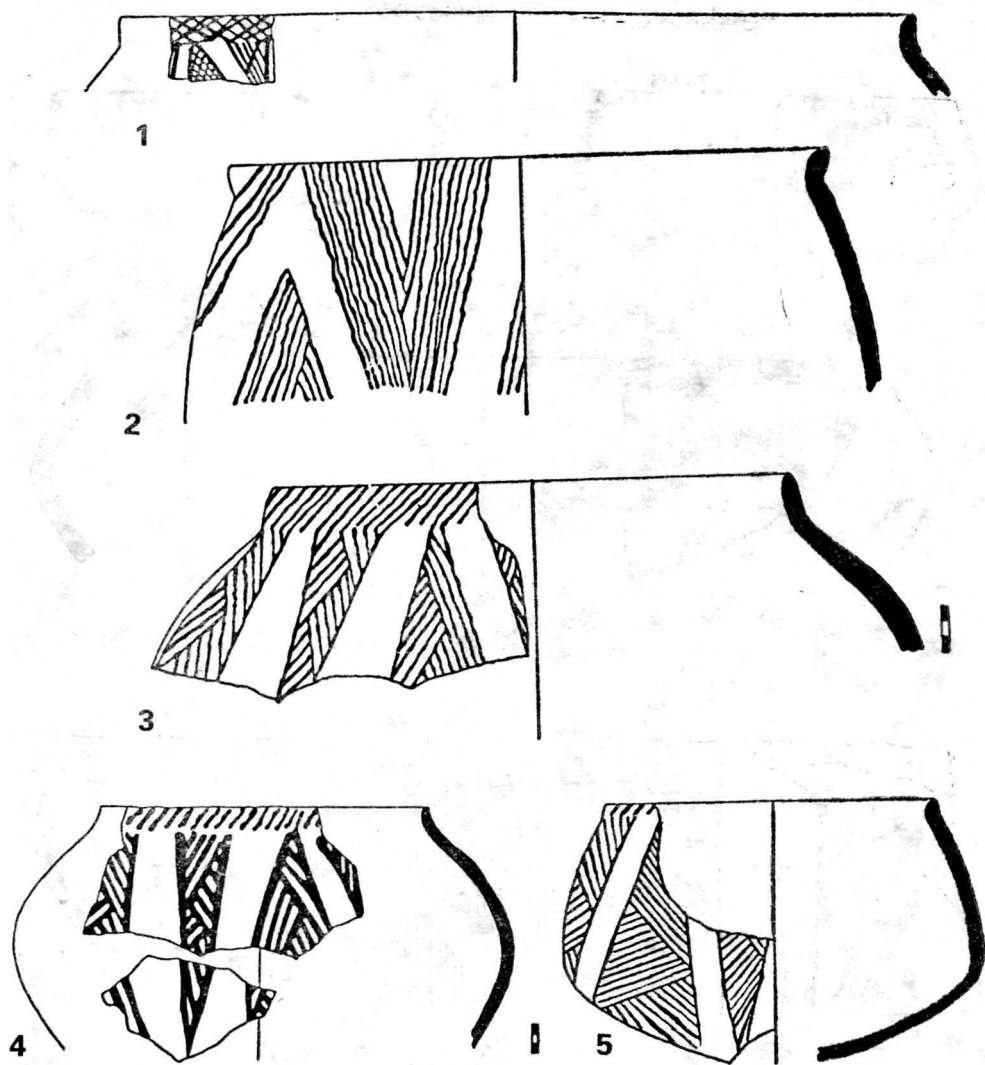

Abb. 3. Topfförmige Gefäße mit roter Bemalung. 1, 3-6 — Gălăbniț, 2 — Pernik.

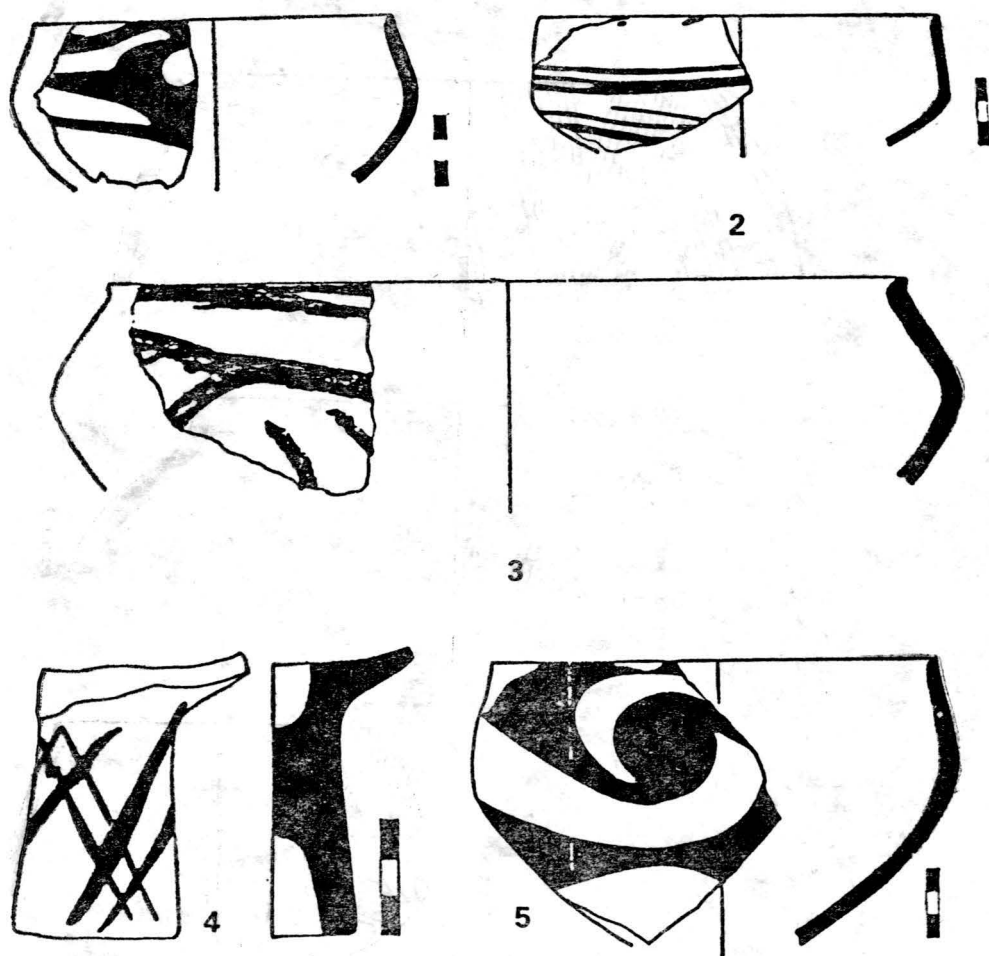

Abb. 4. Bikonische Gefäßformen mit dem Umbruch in oberem Teil und ein Vollfuß (4) mit roter Bemalung. 1-2, 4-5 — Gáläbnik, 3 — Pernik.

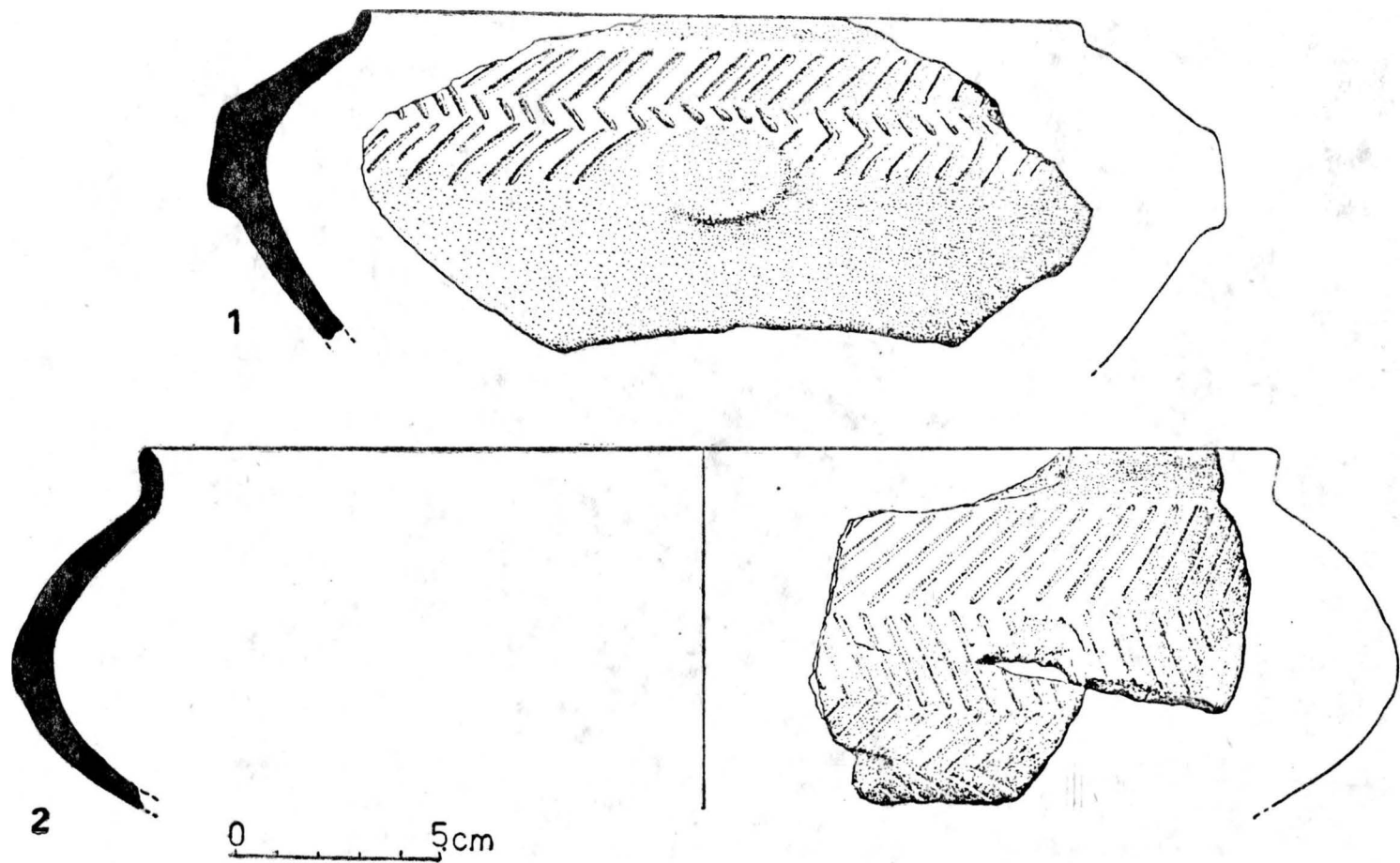

Abb. 5. Kugelige Gefäße mit niedrigem Hals mit der Kannelurverzierung. 1— 2— Gäläbnik.

UNE AGGLOMÉRATION DE TYPE STARČEVO DANS L'OUEST DE LA MUNTÉNIE

Pendant les fouilles archéologiques à Dulceanca (dép. de Teleorman) au dessus d'une station appartenant au Ier millénaire de n.è. ont été découvertes les vestiges d'une agglomération appartenant à la culture Starčevo.¹

Cette agglomération est située sur la bas terrasse à la confluence du ruisseau Burdea avec la rivière de Vedeia.

Seulement une partie de l'est de cette agglomération a pu être mis au recherche archéologiques. Ont été découvertes deux huttes et une fosse.

La première hutte a un forme rhomboïdale (3,80 × 5 m). Sa base se trouve à 1,35 m. La deuxième hutte (mesurant 3,42 × 3 m) a deux côtés droites unies en ongle droit. L'autre côté de cette hutte a une forme arrondie. Sa base se trouve à 1,20 m. Les deux huttes ont été depourvu des âtres pour le feu. La fosse a une forme tronconique. Son diamètre à la base mesurant 0,80 m et en haut 0,28 m. Les parois ont été brûlés ayant une couleur rouge. D'après notre opinion cette fosse a servi pour les provisions, surtout pour les céréales.

Les membres de l'agglomération du Dulceanca ont cultivé des céréales. Cette occupation est documentée par les empreintes des semences du blé dans la pâte des vases, ainsi que sur la surface des vases.

Une autre occupation des membres de la communauté a été l'élevage. La majorité des ossements des animaux découvertes dans cette station appartienent à des bovins (*Bos taurus* L.).

De l'agglomération de Dulceanca provien une assez grand nombre des outils en silex (soi disant „balcanique“) en réalité une sorte de calcédonie d'une couleur claire, ayant des petites taches blanches répandus uniformement dans la roche.

Les outils caractéristiques découverts, jusqu'à présent, dans cette station sont: des lames, des segments des lames et des racloires.

On doit souligner l'absence des microlites.

De même ont été découvertes quelques haches trapezoidales polies, confectonnés des différentes roches.

Dans les trois complexes mentionnées proviennent des nombreux fragments céramiques de type Starčevo. Pour les vases on a employé une pâte, ayant comme dégraissants de la balle et assez beaucoup de sable fin.

¹ Les complexes de l'époque néolithique de Dulceanca ont été fouillé par Mme Susanne Dolinescu-Ferche, qui a bien voulu de les céder à nous, pour publication. Nous exprimons par cette voie aussi nos vifs remerciements.

Dans la cassure des fragments céramiques on peut observer que le centre du paroi est formé d'une pâte, ayant comme dégraissant de la balle, tandis que la surface extérieure et intérieure de ces fragments ont été couvri avec une couche mince d'argile fine, ayant comme dégraissant du sable.

On peut observer que les vases de type Starčevo découvertes à Dulceanca, dans l'ouest de la Munténie, sont différentes en ce qui concerne les componentes de la pâte des vases, appartenant à la même culture de la Moldavie. En comparaison avec Dulceanca les tessons appartenant à la culture Starčevo-Criș de Moldavie ont comme dégraissants beaucoup de balle et moins du sable².

Après la combustion les vases de Dulceanca ont obtenu à l'extérieur et en intérieur aussi une couleur rouge ou rougeâtre. D'après notre opinion ces vases assiates avec la buche en haut ont été brûlé à l'aire libre sur les âtres ouverts, c'est à dire elles ont subi une combustion oxydante. Mais dans les deux huttes de Dulceanca il y a aussi des fragments céramiques ayant la surface extérieure rouge et celle intérieure noire, ce qui indique que les vases de cette sorte ont été brûlé au feu libre, superposées ou renversées avec la bouche par terre.

La majorité des vases découvertes dans la hutte no 1 appartiennent à des vases du use commun. Elles ont été modelés en pâte ayant comme dégraissant de la balle sur laquelle s'est appliqué superficiellement une couche mince d'argile mélangé avec du sable fin. La forme la plus fréquente c'est le pot, ayant un corp bombé et la bouche soit courte et grossie, soit plus haute mesurant quelques cm et incliné vers l'extérieur. Ces vases ont les parois grossis. Leur fond a parfois la même grosseur avec les parois, mais dans beaucoup des cas il est plus gros. Le diamètre de la bouche de ces vases mesure 10—20 cm. Leur hauteur de même mesure jusqu'à 20 cm.

Parmi les vases du use commun on doit compter aussi les écuellles tronconiques. Le diamètre de leur bouche mesure 16—24 cm et leur hauteur 10—14 cm.

De la hutte no 1 provient encore un assez grand nombre des fragments des vases en pâte fine (melée avec de la balle) La forme la plus fréquente c'est le pot ayant un corp bombé, la bouche mince ou parfois plus haute un peu grossie et en général inclinée vers l'extérieur.

Il y a aussi des écuellles tronconiques, mais cette forme est plus rare.

Un attention spéciale on doit accorder à denx fragments des soi disant „petits tables pour le culte“ qui ont quelques pieds.

Il y a une assez grand nombre de tessons modelés en pâte assez fine melée avec de la balle. Leur surface tant à l'extérieur comme à l'intérieur aussi à été couvri avec une couche mince d'argile fine. La surface des vases de cette sorte de été peinte tant à l'extérieur de même qu'à l'intérieur avec une couleur rouge fine.

Les formes caractéristiques des vases de cette sorte sont des écuellles tronconiques ayant le bord grossi vers l'intérieur. La couleur rouge constitue le fond sur lequel ont été peint des motifs différents.

² Eug. Comșa, dans *Dacia*, N.S., XXII, 1978, p. 15.

Sur cinq fragments on resté des portions des ornements peintes avec une couleur noire. Quelqu'un des indiquent, sans doute, des motifs composés des bandes larges à côté desquelles se trouvent des lignes parallèles, plus minces, tracées de même avec une couleur noire. Ce décor peint avec de la couleur noire a été exécuté tant à l'extérieur de la vase, que sur la surface intérieure, ainsi qu'au long de la bouche.

Sur un fragment céramique peint avec de la couleur noire il y aussi des restes d'un décor peint, réalisé avec de la couleur blanche.

Sur un autre fragment, sur sa surface extérieure, on peut voir des raies étroites, peintes avec de la couleur blanche.

C'est à dire dans la hutte no 1 de Dulceanca on a surment des vases peintes avec de la couleur noire sur un fond rouge, ainsi que des vases ayant un décor peint avec noir à côté duquel se trouvent des motifs peints avec une couleur blanche.

Dans le deuxième complexe (nr. 2) de Dulceanca ont été trouvés plusieurs fragments appartenant à des vases du use commun, ayant un décor de creux ovales. On doit remarquer que ces creux, sur quelques tessons, sont isolés et seulement sur un tesson ils sont rangés en ligne. On doit souligner que sur aucun des fragments mentionnés plus haut il n'y a pas des creux „en épi“. Sur quelques tessons il y a des portions avec des bandes en relief.

Dans la hutte no 3 prédominent les tessons appartenant à des vases de use commun, confectionnés d'une pâte mêlée avec beaucoup de balle et peu de sable.

La forme la plus fréquente est le pot avec le corps bombé et la bouche cylindrique. Ces vases ont en général le fond grossi.

En comparaison avec les matériaux céramiques provenus de la hutte no 1, dans la hutte no 3 ont été mis au jour des fragments céramiques avec des décors différents: bandes alvéolaires en relief, proéminances rondes, rangée de creux (biconvexes) creux rares (demilunaires) et lignes incisées courtes. Les fragments céramiques avec les motifs ornementaux mentionnés plus haut de la hutte no 3 n'ont pas des analogies dans les matériaux céramiques provenant de la hutte no 1.

Dans la hutte no 3 ont été découvertes aussi des tessons modelés dans une pâte fine. C'est sont des écuelles, ayant les parois minces et un peu arqués, ainsi que des pots avec le corps bombé, ayant un ornement des bandes en relief avec des alvéoles et des proéminences rondes, mais aucun fragment céramique peint.

L'agglomération de Dulceanca, comme on peut constater des matériaux présentés plus haut, n'a pas donné beaucoup de la céramique peinte, mais on doit mentionner que cette agglomération jusqu'à présent, est la seule de ce type dans l'ouest de la Munténie, fouillé systématiquement.

Il y a encore dans l'ouest de la Munténie 4 agglomérations découvertes par des recherches de surfaces, mais ces matériaux sont encore inédits. Pour cette raison on doit comparer les matériaux de type Starčevo de Dulceanca avec celles découvertes en Olténie.

Les complexes les plus proches qui appartiennent à la culture Starčevo sont celles de Grădinile et Studina³ (dép. de Olt). Les deux stations se trouvent auprès de la vallée inférieure de la rivière Olt.

A Grădinile il y a trois niveaux superposés appartenant à la culture Starčevo⁴. Pour nous un intérêt spécial présente le niveau no 3 (le dernier) duquel proviennent des fragments céramiques avec la surface couverte avec une couche mince de l'argile fine. Sur cette couche a été appliqué une couleur rouge ou brune sur laquelle a été peint le décor avec une couleur noire⁵. A Dulceanca une mode d'ornementation similaire on trouve parmi les tessons provenant de la hutte no. 1.

Du niveau no 3 de Grădinile proviennent aussi des fragments céramiques ayant un décor formé par des groupes des lignes parallèles courtes incisés, disposées en zig-zag⁶. De telles fragments céramiques ont été découvertes à Dulceanca aussi dans la hutte no 3.

En conclusion, d'après nous, on peut soutenir que la céramique de Dulceanca a des proches analogies dans les complexes appartenant au 3-ème niveau de Grădinile, qui appartient à la phase Starčevo III⁷ (d'après la périodisation de Vl. Milošević). Dans cette situation on peut conclure que l'agglomération de Dulceanca appartient aussi à la phase Starčevo III. Cette datation est confirmée aussi par une comparaison de la céramique découverte à Dulceanca avec celle provenant du niveau III de la station de Cârcea „La Hanuri“, considérée de même comme appartenant à la phase Starčevo III⁸.

On doit souligner encore que l'agglomération de Târgşor (dép. de Prahova) a été attribué de même à la phase III de la culture de Starčevo⁹.

En conclusion, d'après les données mentionnées plus haut (tenant compte de l'état actuel des recherches), de la Munténie de l'ouest (Dulceanca) jusqu'à Târgşor (après de la ville de Ploieşti) ont vécu des communautés de la culture Starčevo (appartenant à la phase III).

Dans cette situation corrélatant les données mentionnées plus haut on doit admettre que les communautés de la culture Starčevo ont pénétré en Munténie de l'Olténie, pendant la III-ème phase du développement de la culture.

Parce que dans l'agglomération de Grădinile il y a aussi des phases plus anciennes de la culture de Starčevo, il est possible que de tels complexes vont paraître, du moins dans l'ouest de la Munténie, aussi.

La communauté de type Starčevo qui ont pénétré en Munténie de l'ouest ont continué leur expansion vers l'est, surtout auprès de la zone collinaire jusqu'à Târgşor¹⁰.

Jusqu'à présent dans la plaine de la Munténie n'ont pas paru des découvertes qui peuvent être attribuées à la culture Starčevo. Pour cette

³ M. Nica, dans *ArhOlt*, S.N., 1, 1981, p. 27.

⁴ Idem, p. 39.

⁵ Idem, p. 38.

⁶ Idem, p. 31, fig. 3/6.

⁷ Idem, p. 38.

⁸ M. Nica, dans *SCIV*, 27, 4, 1976, 453.

⁹ V. Teodorescu, dans *SCIV*, 2, 1963, p. 264.

¹⁰ Idem, p. 251—271.

raison on doit poser la question que ces communautés n'ont pas pénétré dans la plain ou bien il y a autres motifs. Une explication en ce sens peut être le fait que les porteurs de cette culture ont préféré la zone collinaire. En ce sens on doit mentionner que dans le nord-est de la Munténie ont été découvertes quelques agglomérations de type Starčevo-Criș, mais seulement dans la zone collinaire¹¹. On considère que ces communautés appartiennent à une phase tardive de la culture et qu'elles ont pénétré dans cette zone de la Munténie du sud-ouest de la Moldavie.

Dans cette situation les communautés de type Starčevo ont pénétré en Munténie par deux voies: l'une venant de l'est de la Moldavie et l'autre de l'ouest de l'Olténie.

EUGEN COMȘA

¹¹ Eug. Comșa, *Neoliticul pe teritoriul României. Considerații*, București, 1987, p. 29.

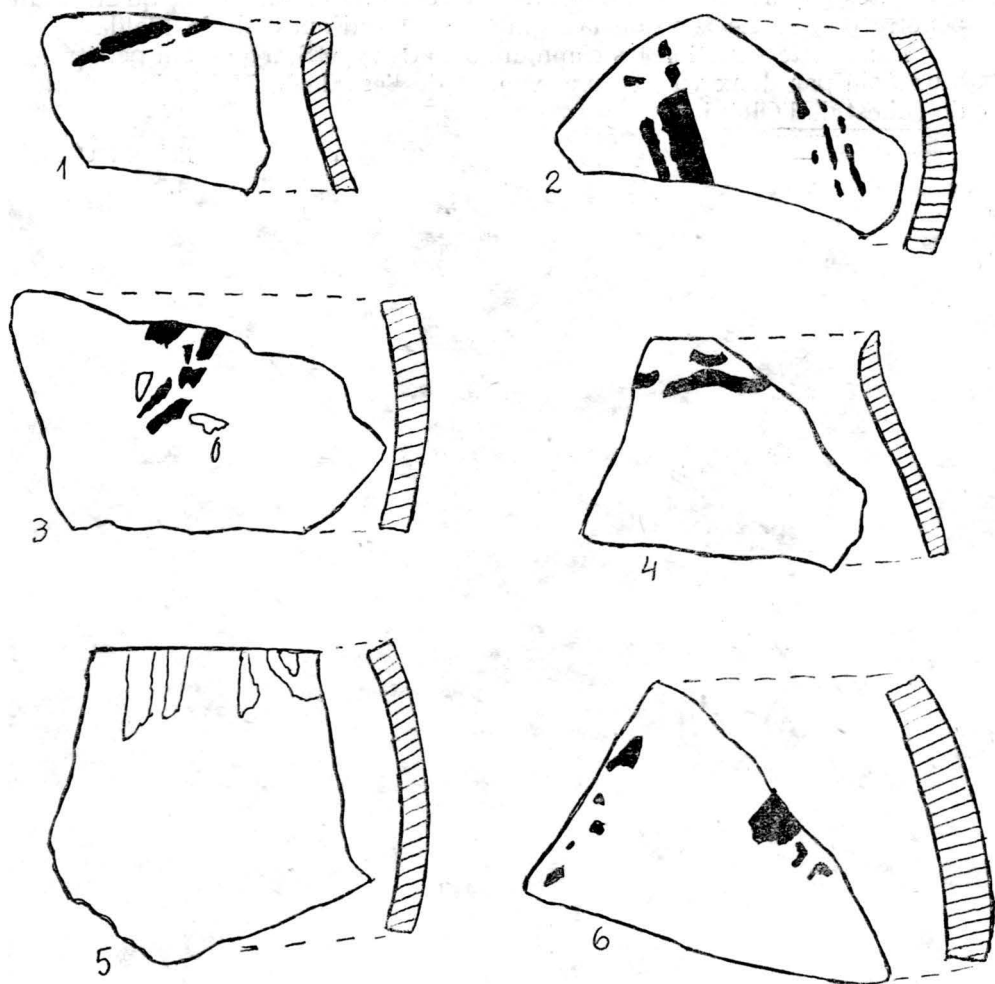

Fig. 1. Fragments de vases céramiques appartenent à la phase III de la culture Starčevo (Dulceanca).

BEMERKUNGEN ZUR GEMALTEN ORNAMENTIERUNG AUF DEN TONGEFASSEN AUS ČAVDAR (GRUPPE KREMIKOVICI)

Die mehrschichtige frühneolithische Siedlung bei dem Dorf Čavdar befindet sich am rechten Ufer des Flusses Topolnica im Becken von Zlatica-Pirdop. Die Kulturschicht mit einer Fläche von etwa 4 000 m² ist unter der Leitung von G. I. Georgiev 1968—1980 vollständig erforscht worden¹. Sie enthielt die Überreste von 7 Bauhorizonten mit einer Gesamtdicke von 3 m. Bisher sind die Fundmaterialien fast nicht veröffentlicht. Gegenstand der vorliegenden kurzen Mitteilung ist nur die ethnokulturelle Information, die den Untersuchungen aller über 800 ganzen und fragmentierten Tongefäße mit gemalter Ornamentierung entnommen werden kann². Diese Ornamentierung hat eindeutig synkretistischen Charakter, und aufgrund dieser Besonderheit ist die Siedlung Čavdar ein Musterbeispiel für die Gruppe Kremikovici, die während der zweiten Hälfte des frühen Neolithikums in den Becken von Zlatica-Pirdop und von Sofi'a verbreitet war³.

Tongefäße mit weißgemalter Ornamentierung. Zu dieser Gruppe gehören topfähnliche Gefäße, Schüsseln mit rundlichem Körper, tulpenförmige Gefäße und halbsphärische Schalen. Sie alle sind mit roter Engobe überzogen, auf welche die Verzierung aufgemalt ist. Insgesamt wurden in der ganzen Kulturschicht von Čavdar über 405 Gefäße mit weißer Ornamentierung registriert, d.h. mehr als die Hälfte aller bemalten Gefäße der Siedlung. Nach Bauhorizonten sind sie folgendermaßen verteilt: im untersten, dem VII., — 13, vom VI. bis zum II. — zwischen 62 und 90 und im obersten, dem I., — 10.

Die geschlossenen Gefäße dieser Gruppe sind nur von außen verziert; die Struktur ihrer Ornamentalkomposition ist meist dreiteilig: Verzierung unterhalb der Mündung, Hauptkomposition und Verzierung des Standfußes. Die Schalen sind auf beiden Seiten mit zweiteiligen Kompositionen ornamentiert: Hauptkomposition und Verzierung des Standfußes von außen, Verzierung unterhalb der Mündung und Hauptkomposition von innen. Nach den Gefäßformen, der Struktur des Ornamentalschemas und der Verwendung einzig von weißer Farbe für ihre Ornamentierung sind die Gefäße der vorgestellten Gruppe ein unteilbarer Bestandteil des Keramikkomplexes der Kultur Karanovo I in Thrakien. Das Gleiche betrifft auch die Ikonographie der Motive und der Kompositionen, die

¹ G. I. Georgiev, in *Cultures préhistoriques en Bulgarie*, IzvArchInst, XXXVI, Sofia, 1981, S. 63—109.

² Vgl. V. Nikolov, in *Near Eastern Studies. Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan*, 5, Wiesbaden, 1991, S. 247—266.

³ V. Nikolov, in *Tell Karanovo und das Balkan-Neolithikum*, Salzburg, 1989, S. 28—29; V. Nikolov, K. Grigorova, E. Sirakova, in *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 24, 1992, S. 232.

gewöhnlich mit einem schmalen Band eingefäßt und mit Netzverzierung ausgefüllt sind. Eine wichtige Besonderheit der weißgemalten Hauptkompositionen ist die Einrahmung der Motive oder der Motivelemente mit einer Kante aus weißen Punkten. Diese Stilbesonderheit ist für die ganze Kulturschicht von Čavdar und für alle erforschten Siedlungen der Kultur Karanovo I charakteristisch.

Tongefäße mit weinroter Ornamentierung. Das sind vorwiegend tiefe Schüsseln mit spezifischen nach außen profilierten Mündungen. Die Schalen sind vorwiegend umgekehrt konisch und sehr selten halbsphärisch. Die topfähnlichen Gefäße sind selten anzutreffen und zwar nur in den oberen Bauhorizonten. Die Gefäße der vorgestellten Gruppe haben orangeroten, hellroten oder braunroten Überzug. In den unteren zwei Bauhorizonten der Siedlung wurden Gefäße nur mit orangeroter Oberfläche gefunden; im V. Bauhorizont kommen auch Gefäße mit roter und braunroter Engobe vor, und in den nach oben folgenden Horizonten sind die letzteren zwei Oberflächenfarben viel stärker vertreten als die orangerote. Insgesamt sind die Tongefäße mit weinroter Ornamentierung in Čavdar etwa 72: im V. und im IV. Horizont sind es jeweils 22 und 15, und in den übrigen variieren sie zwischen 5 und 10.

Die Ornamentierung mit weinroter Farbe besitzt spezifische typologische und stilistische Besonderheiten, die in der zentralen Balkanzone gut bekannt sind, einschließlich auch im Becken von Sofia und am oberen Lauf der Struma. Die Ornamentalkomposition dieser Gefäße beginnt stets an der Mündung.

Die Tongefäße mit weinroter Ornamentierung aus Čavdar können als Grundlage für ethnokulturelle Interpretationen gelten. Einerseits schließt die Anzahl dieser Gefäße die Möglichkeit aus, daß sie Import aus Siedlungen der zentralen Balkanzone sind (z.B. aus dem Becken von Sofia), wo die Ornamentierung mit weinroter Farbe auf orangerotem Überzug eine spezifische Charakteristik des Keramikkomplexes ist. Andererseits geben die Formenentwicklung der Gefäße dieser Gruppe in Čavdar (z.B. das Erscheinen von typischen für Karanovo sphärischen Gefäßen mit mittelhohem oder hohem Hals) und die Entwicklung der Technologie für ihre Ausarbeitung (hauptsächlich Oberflächenbearbeitung und Brennung) die Möglichkeit zu der Annahme, daß die Träger der in diese Siedlung gebrachten Starčevo-Tradition der Ornamentierung mit weinroter Farbe ein untrennbarer Bestandteil ihrer Bevölkerung waren und daß diese Tradition trotz ihrer Beständigkeit gewisse Veränderungen in der Zeit erfuhr, daß sie unter dem Einfluß der deutlich stärkeren Karanovo-Tradition in der Keramikproduktion „naturalisiert“ wurde.

Tongefäße mit dunkelbrauner oder schwarzer Ornamentierung. Vertreten sind Schüsseln und tulpenförmige Gefäße, ebenso umgekehrt konische und halbsphärische Schalen. Die Art und die Farbe der Engobe tragen klar die Charakteristika von Karanovo: die Farbe der Gefäße ist vorwiegend in verschiedenen Rot- und Rotbraun-Tönen, allerdings sind auch Gefäße mit leicht orangerotem Farbton anzutreffen — ein Merkmal der Starčevo-Tradition. Insgesamt ist die Anzahl der Gefäße dieser Gruppe 35. Also umfaßt diese Gruppe die geringste Anzahl von Gefäßen mit dunkler Ornamentierung. Mit

Ausnahme des untersten, VII., Bauhorizontes, in welchem diese Gruppe nicht vertreten ist, stammen aus den anderen Horizonten jeweils 6 bis 8 Gefäße.

Nach Art und Ikonographie der Motive und Kompositionen sind wiederum 2 verschiedene Traditionen zu erkennen: Die mit dunkelbrauner oder schwarzer Farbe aufgetragenen Ornamentalkompositionen weisen sowohl Merkmale von Starčevo als auch des lokal entstandenen Synkretismus zwischen der Starčevo- und der Karanovo-Tradition auf (Motive des Karanovo-Typs, doch mit dunkler Farbe ausgeführt). Diese Schlußfolgerung bestätigt die Annahme, daß in der Siedlung Čavdar Träger der beiden stärksten frühneolithischen technologischen und ornamentalen Konzeption im zentralen und östlichen Teil der Balkanhalbinsel zusammen gewohnt haben und daß im chronologischen Rahmen des Lebens in dieser Siedlung diese beiden Traditionen miteinander verknüpft waren.

Tongefäße mit cremefarbener oder hellbrauner Ornamentierung. In dieser Gruppe sind Schüsseln und tulpenförmige Gefäße vertreten, aber auch halbsphärische Schalen und ausnahmsweise topfähnliche Gefäße mit engem hohen Hals. Nach ihrer Form (tief, mit nichtprofilierter Mündung) sind die Schüsseln vor allem eine zentralbalkanische Erscheinung. Die tulpenförmigen und topfähnlichen Formen wie auch die Schalen sind eine thrakische Erscheinung. Nach der Oberflächenbearbeitung und der Engobe (blaßrosa, blaßrot oder blaßweinrot) weisen die meisten Gefäße eine Verbindung zur Starčevo-Tradition auf. Allerdings ist die für die Karanovo-Tradition charakteristische rote Engobe ebenfalls anzutreffen. Die Gesamtzahl der in der Siedlung registrierten Gefäße mit cremefarbener oder hellbrauner Ornamentierung beträgt etwa 41. Im untersten, VII., Bauhorizont ist diese Gruppe nicht vertreten, und in den nach oben folgenden Horizonten ist ihre Anzahl ungefähr 7 bis 8.

Die Ornamentmotive und -kompositionen sind vorwiegend vom Starčevo-Typ; es treten auch solche vom Karanovo-Typ auf, jedoch ausgeführt in dunkler Farbe. Insgesamt weist die vorgestellte Gefäßgruppe einen deutlichen Synkretismus zwischen den zwei Traditionen auf.

Tongefäße mit polychromer Ornamentierung. Diese Gefäßgruppe aus Čavdar ruft das größte Interesse hervor⁴. Es sind ausnahmslos tulpenartige Formen und Schüsseln vertreten, die Becher dagegen sind in begrenzter Anzahl anzutreffen. Die Schalen sind recht gut vertreten. Nach den Besonderheiten ihrer Form, aber auch mit der rot oder rotbraun engobierten Oberfläche folgen die Gefäße dieser Gruppe unumstritten der Karanovo-Tradition. Ihre Gesamtzahl ist ca. 246. Nach ihrer Menge folgen sie nach den weißbemalten Gefäßen. Im untersten, dem VII., Bauhorizont wurden nur 3 polychrome Gefäße festgestellt, im folgenden sind es 31 und in den oberen Horizonten zwischen 40 und 60. Die Ornamentalkomposition jedes dieser Gefäße (oder wenigstens eine der beiden Ornamentalkompositionen der Schalen) ist in zwei Farben ausgeführt: dunkel (braun oder schwarz) und weiß.

⁴ V. Nikolov, in *Prähistorische Funde und Forschungen. Festschrift zum Gedenken an Prof. Georgi I. Georgiev*, Sofia, 1993, S. 60.

In den Fällen, in denen die Ornamentalkomposition eine Verzierung unterhalb der Mündung (einschliesslich auch auf der Innenseite der Schalen) einbezieht, ist sie immer in weisser Farbe aufgemalt. In den Fällen, in denen das Gefäß ein verziertes Standfüßchen besitzt, ist diese Verzierung obligatorisch ebenfalls mit weißer Farbe ausgeführt. Eine geringe Anzahl von Gefäßen besitzt eine monochrome (dunkle) Hauptkomposition, die mit weißer Verzierung unterhalb der Mündung verbunden ist (einschließlich auch auf der Innenseite der Schalen). Einige Schalen haben auf ihrer Außenseite nur eine Hauptkomposition, die einfarbig ausgeführt ist: dunkel oder weiß (die Ornamentalkomposition der Innenseite ist polychrom). Alle übrigen Hauptkompositionen der Innen- oder Außenseite der Gefäße sind polychrom; sie sind in dunkler Farbe ausgeführt, und die weiße Farbe hat darin eine untergeordnete Rolle. Die weiße Farbe wurde verwendet: für die Umrandung der dunklen Motive oder deren Elemente — mit Punkten (dieser Typ der weißen Verzierung überwiegt), mit schmalen Bändern, mit breiten Netzbändern; für die Ausmalung der negativen Felder — schmalen Parallelbändern, mit Netzverzierung, mit voll ausgemalten Figuren, mit breiten Stichelbändern, mit Punkten. In mehreren Fällen (auf beiden Seiten der Schalen) sind die weiße und die dunkle Farbe fast gleichermaßen vertreten: dunkle und weiße Motive wechseln sich ab, oder aber einzelne Motivelemente sind in verschiedenen Farben ausgeführt. Die Umrahmung mit weißen Punkten und in wesentlich geringerem Maße die Umrahmung mit schmalen weißen Band stellen eine wesentliche Charakteristik der polychromen Hauptkompositionen aus Čavdar dar.

Die Idee der polychromen Ornamentierung entstand offensichtlich gleichzeitig mit dem Erscheinen der dunklen Keramikornamentierung zu Beginn der zweiten Hälfte des frühen Neolithikums in der zentralen Balkanzone. Die dunkle Ornamentierung tritt in diesem Areal eingangs der klassischen Etappe der Starčevo-Kultur auf und ist ein Symbol der Konsolidierung der einzelnen Proto-Starčevo-Zellen, die bis zu diesem Zeitpunkt nur die Bemalung mit weißer Farbe kannten. Die andere große frühneolithische Gemeinschaft — die Kultur Karanovo I — bewahrt die Ornamentierung der Tongefäße nur mit weißer Farbe. Die polychrome, mit dunkler und weißer Farbe ausgeführte ornamentale Verzierung entstand in der Kontaktzone zwischen den zwei mächtigen Farb- (und offensichtlich auch ideologischen) Prinzipien. Die Polychromie ist ein wichtiges Element der Erscheinung, die Kremikovci-Gruppe genannt wird (in den Becken von Zlatica-Pirdop und Sofia) und vielzählige synkretistische Merkmale aufweist. Und währenddem in der westlichen Zone der Gruppe (d.h. im Becken von Sofia) die Starčevo-Merkmale überwiegen, so ist es in der östlichen (d.h. im Becken von Zlatica-Pirdop) gerade umgekehrt: hier überwiegen die Karanovo-Merkmale. Und doch ist bei der gemalten Ornamentierung von Čavdar der Einfluß von Starčevo relativ stark, was offensichtlich die Blütezeit der Polychromie als Ausdruck des Farb- (und ideologischen) Synkretismus vor dem Hintergrund der überwiegenden Verwendung der weißen und der bedeutend schwächeren Anwendung der dunklen Farben hervorrief. Eben hier überwiegen erheblich die Gefäße mit weißer gemalter Verzierung unterhalb der Mündung und Verzierung des Standfüßchens, doch mit einer

dunkel gemalten Hauptkomposition, deren Motive mit weißen Punktanten umgeben sind. Die Umrahmung mit Punkten, die Existenz einer Verzierung unterhalb der Mündung und einer Verzierung des Fußchens aber sind typische Merkmale für Karanovo. Die Ikonographie der ornamentalen Verzierung dieser Gefäßgruppe weist ebenfalls Synkretismus auf, bei dem die Karanovo-Tradition die führende Rolle spielt.

Wie bereits klar wurde, kann die bemalte Keramik aus der Siedlung Čavdar Auskunft über die ethnokulturelle Zusammensetzung ihrer Bevölkerung geben. In der ersten Siedlung (VII. Bauhorizont) überwiegt ganz deutlich die weiße Ornamentierung, von den dunklen Farben ist nur die weinrote verwendet worden, es erscheint auch die Polychromie. In der zweiten Siedlung (VI. Bauhorizont) ist die weiße Ornamentierung ebenfalls deutlich stärker vertreten als die dunkle, doch wird der relative Anteil der Polychromie größer. In der dritten Siedlung (V. Bauhorizont) tritt eine Veränderung ein: Die Rolle der dunklen Ornamentierung wächst sprunghaft an, obwohl sie die Bedeutung der weißen nicht erreicht; der relative Anteil der Polychromie erhöht sich noch mehr. In den nächsten drei Siedlungen (IV. — II. Bauhorizont) ist die betonte Dominanz der weißen über die dunkle Verzierung wiederhergestellt, und der relative Anteil der polychromen Gefäße nähert sich dem der weißbemalten an. Aufgrund der hier vorgenommenen Analyse könnte angenommen werden, daß die Begründer und die Bewohner der ersten zwei Siedlungen in Čavdar Träger zweier ethnokultureller Traditionen waren, wobei allerdings deutlich die Karanovo-Tradition überwog. In der dritten Siedlung wächst die Rolle der Starčevo-Tradition wahrscheinlich infolge der mechanischen Vergrößerung der Anzahl ihrer Träger an. In den folgenden Etappen bis zum Siedlungsende an dieser Stelle stabilisiert sich das Verhältnis der Träger der beiden Traditionen bei etwa 3: 1 zugunsten der Träger der Karanovo-Tradition.

VASSIL NIKOLOV

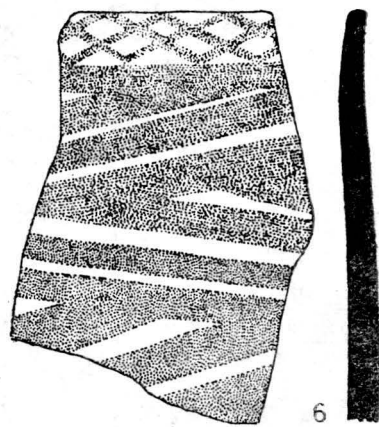
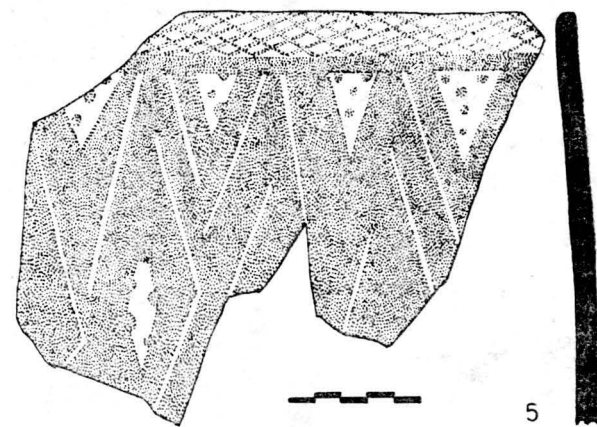
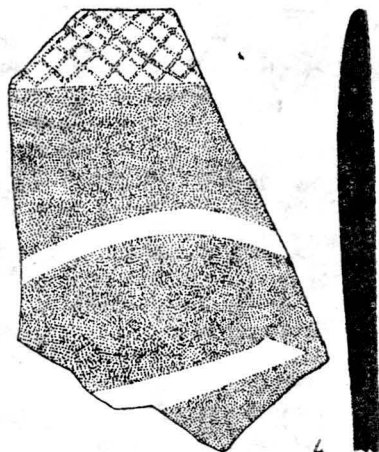
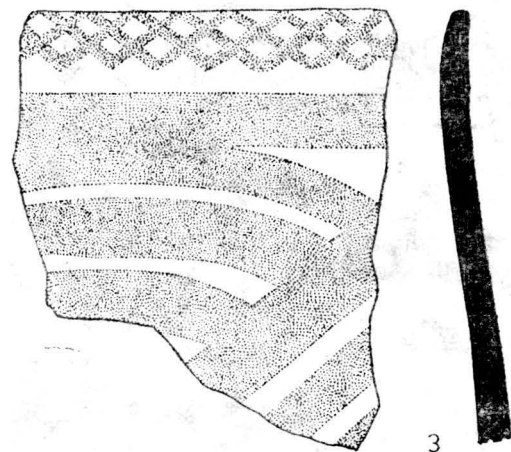
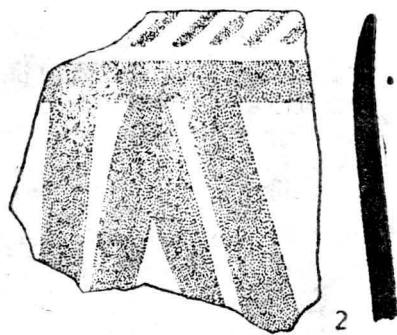
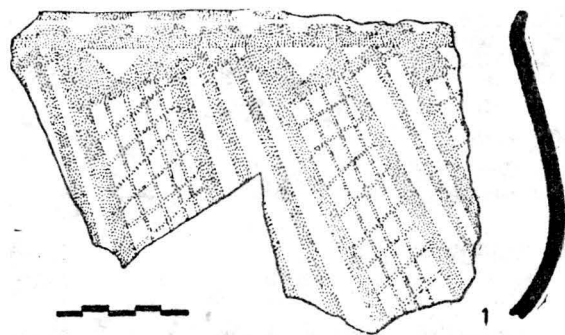

Abb. I. Čavdar. Scherben von keramischen Gefässen, gemalt mit weisser Farbe. Frühneolithikum, Bauhorizonte VI (1), IV (3), III (2, 4–5).

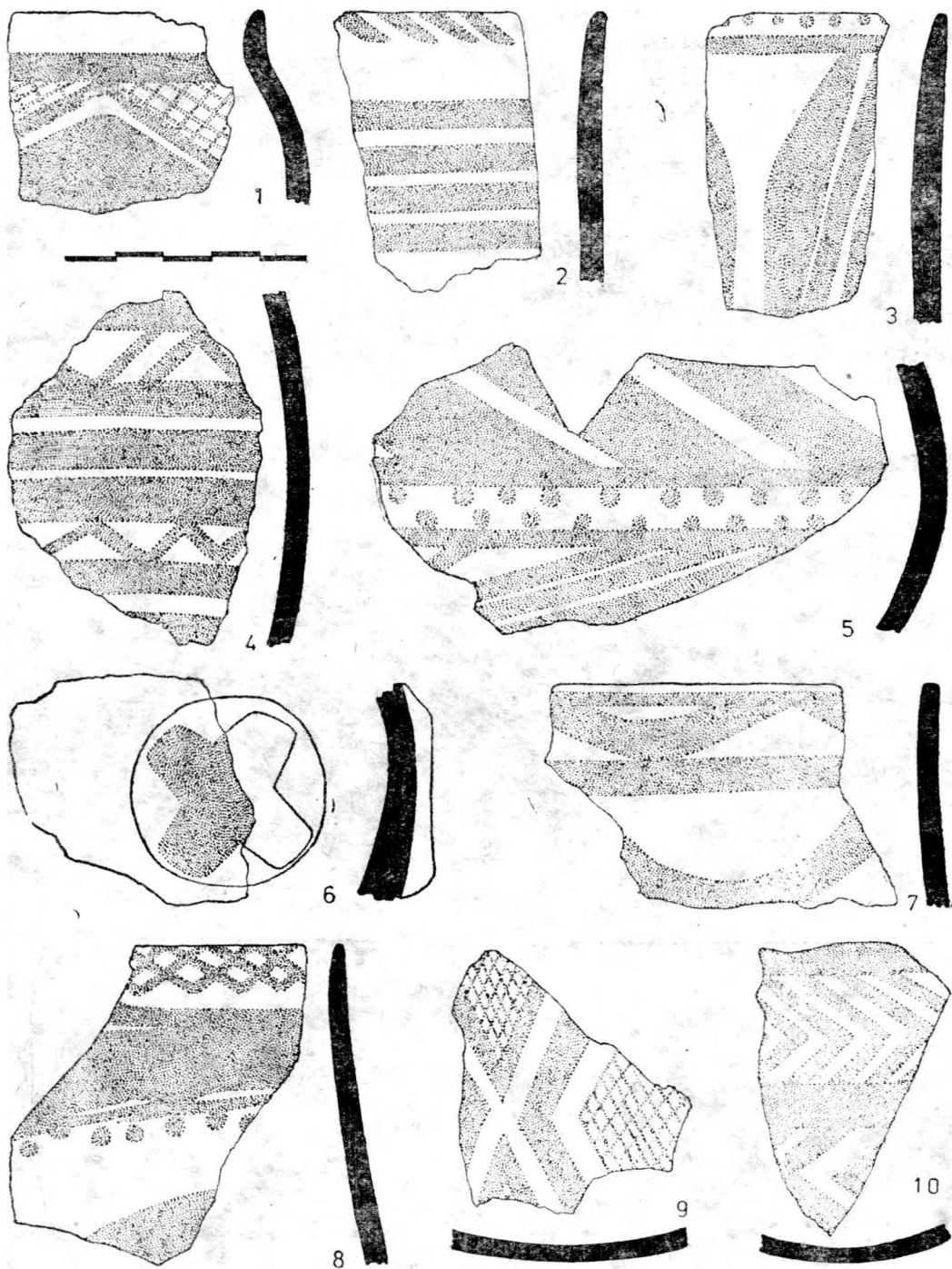

Abb. II. Čavdar. Scherben von keramischen Gefässen, gemalt mit weisser Farbe. Früh-neolithikum, Bauhorizonte VI (4, 5), V (2, 10), IV (1, 7), III (3), II (6, 8, 9).

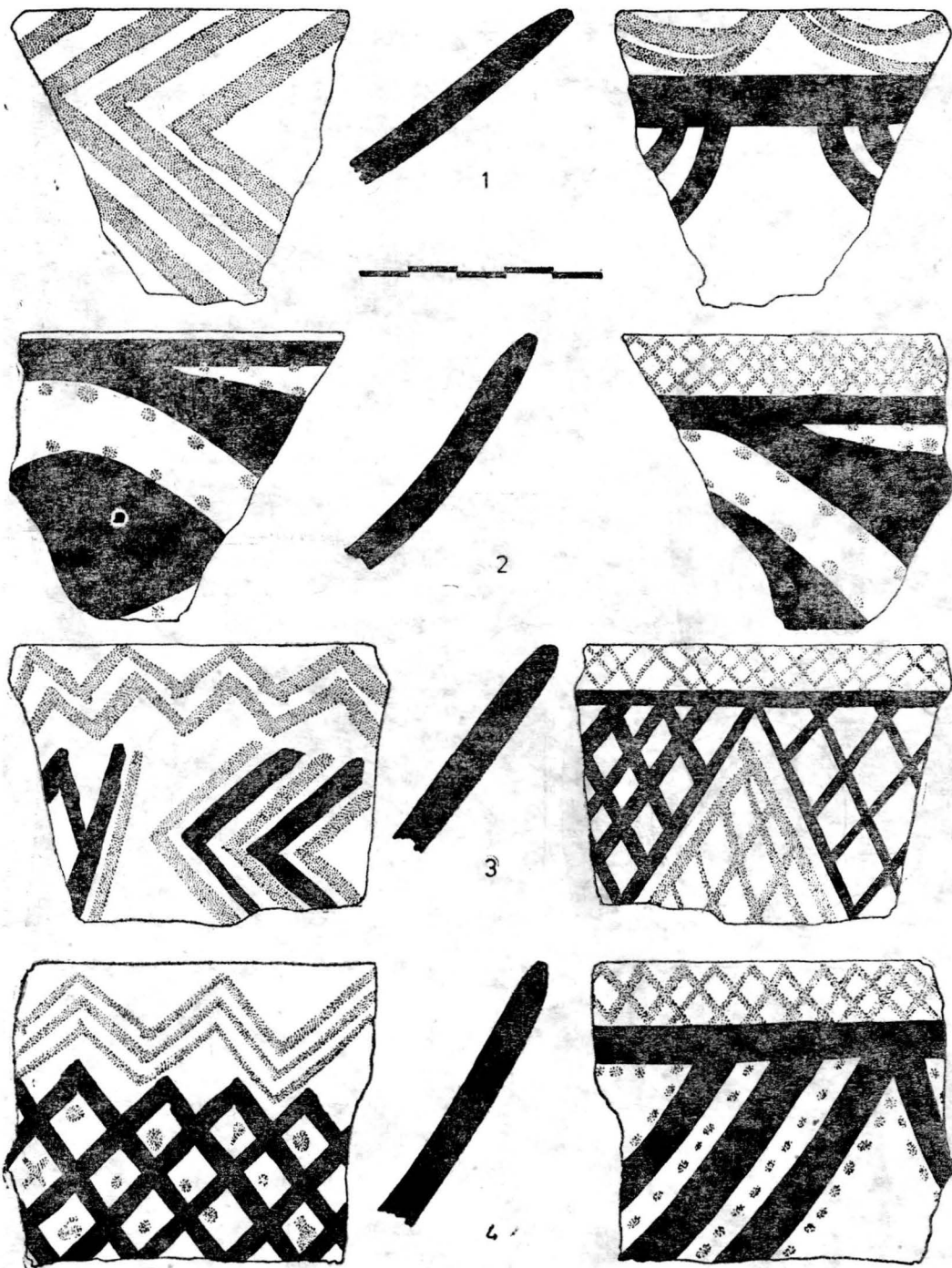

Abb. III. Čavdar. Scherben von keramischen Gefässen, gemalt mit weisser Farbe. Frühneolithikum, Bauhorizonte V (4), IV (3), III (1, 5), II (2).

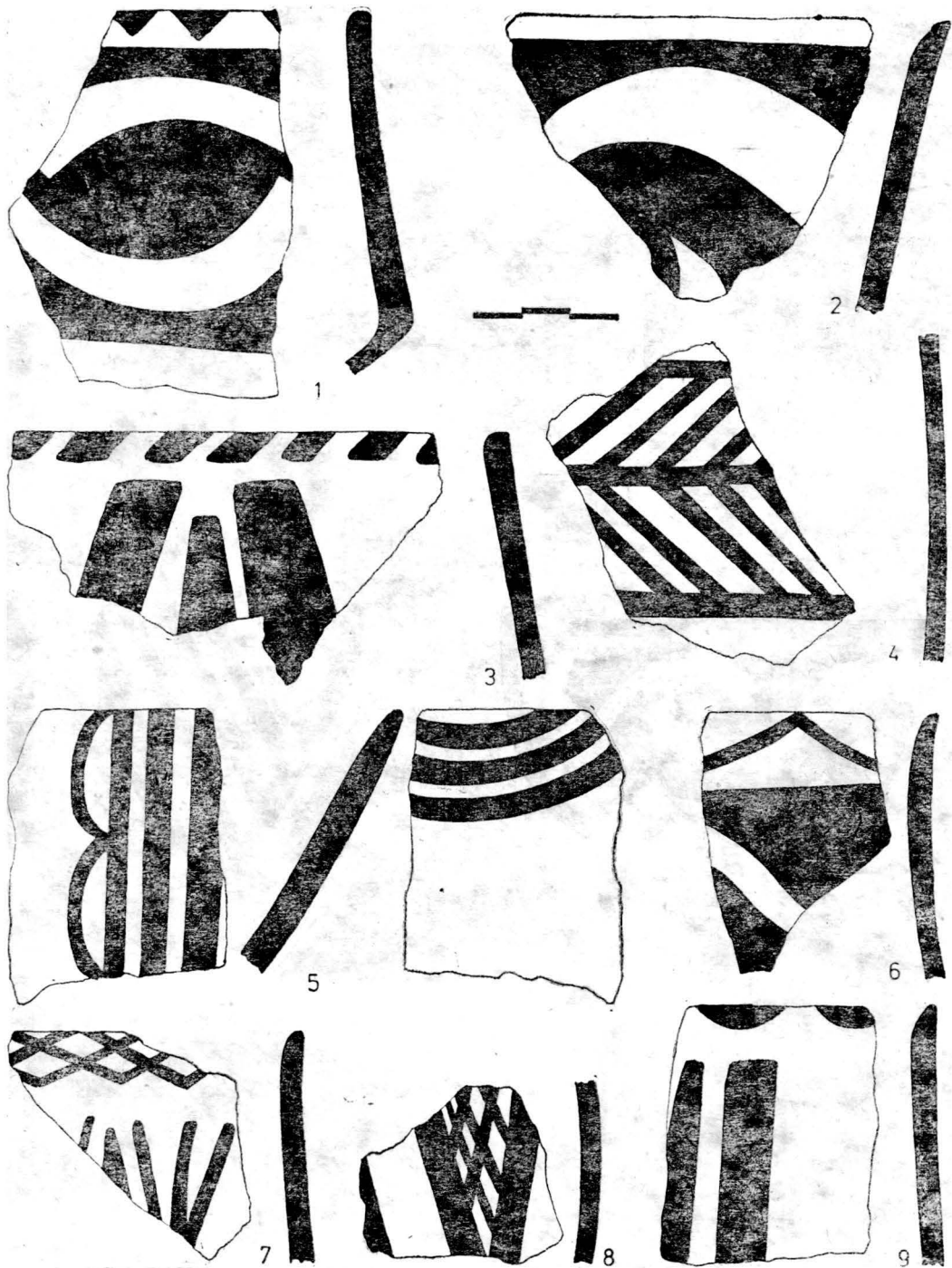

Abb. IV. Čavdar. Scherben von keramische Gefässen, gemalt mit weissroter Farbe. Früh-neolithikum, Bauhorizonte VI (1, 6), V (2-4), IV (5-7).

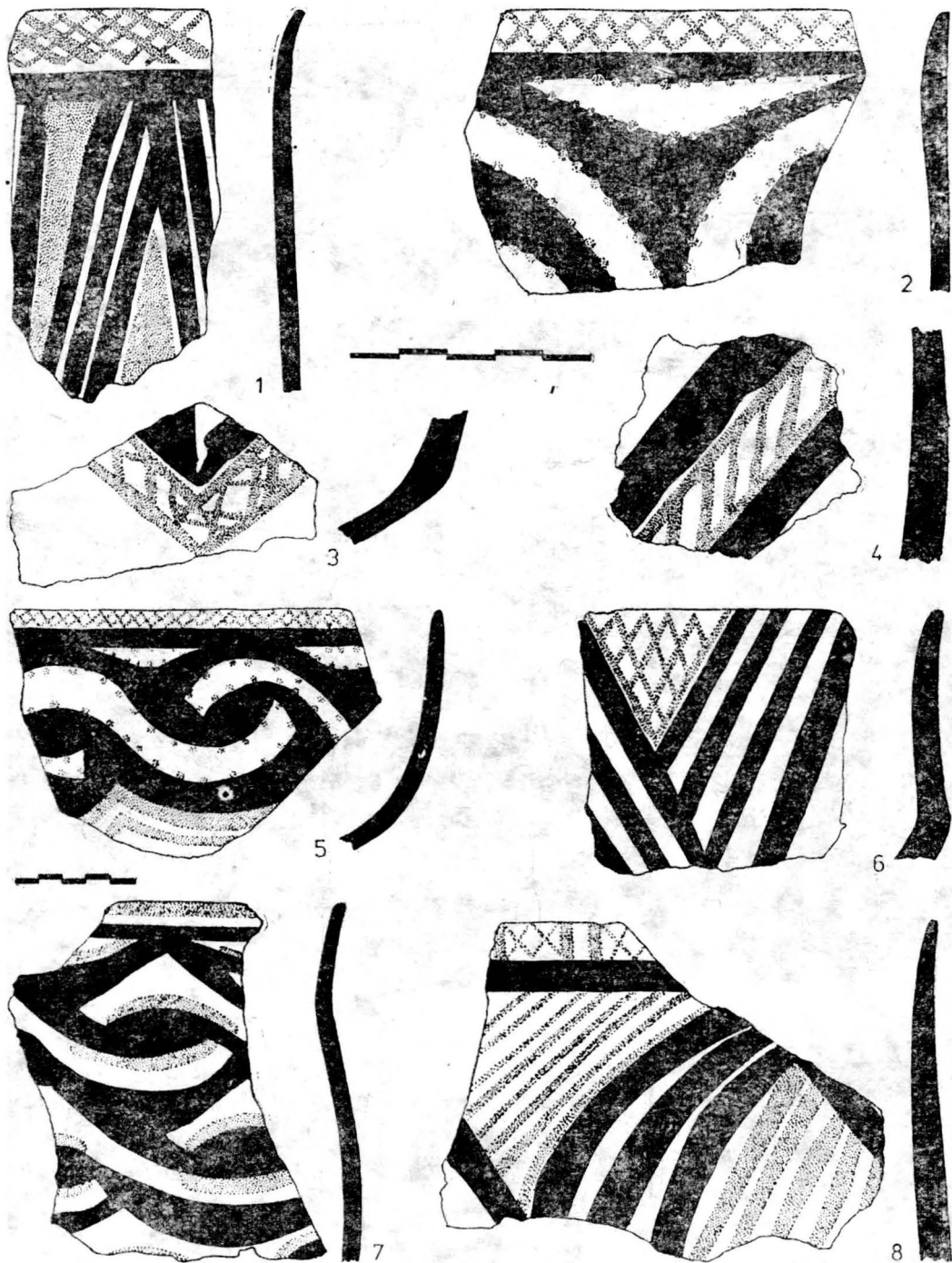

Abb. V. Čavdar. Scherben von keramischen Gefäßen, gemalt mit dunkelbrauner (2, 3, 8), hellbrauner (1, 6, 7, 9), cremiger (4, 5) Farbe. Frühneolithikum, Bauhorizonte VI (8), V (1, 4, 5), III (2), II (3, 7, 9), I (6).

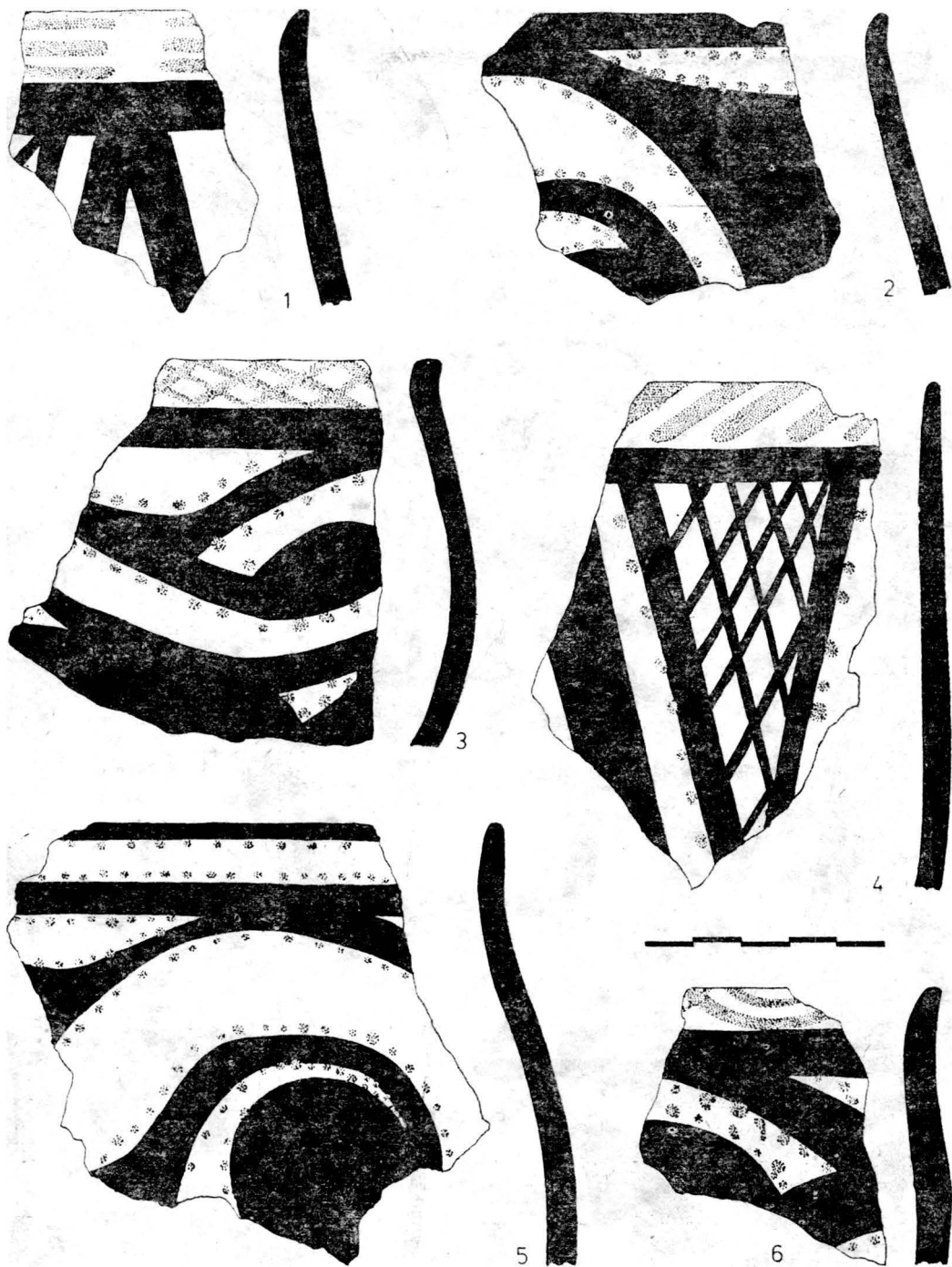

Abb. VI. Čavdar. Scherben von keramischen Gefässen, gemalt mit dunkelbrauner und weisser (2, 4–6), hellbrauner und weisser (1, 3) Farbe. Frühneolithikum, Bauhorizonte VI (4), IV (2, 5), III (1, 3), II (6).

Abb. VII. Čavdar. Scherben von keramischen Gefässen, gemalt mit dunkelbrauner und weisser (2–6, 8), hellbrauner und weisser (1, 7) Farbe. Frühneolithikum, Bauhorizonte VII (6), V (3, 7), IV (1, 4, 5), III (8), II (2).

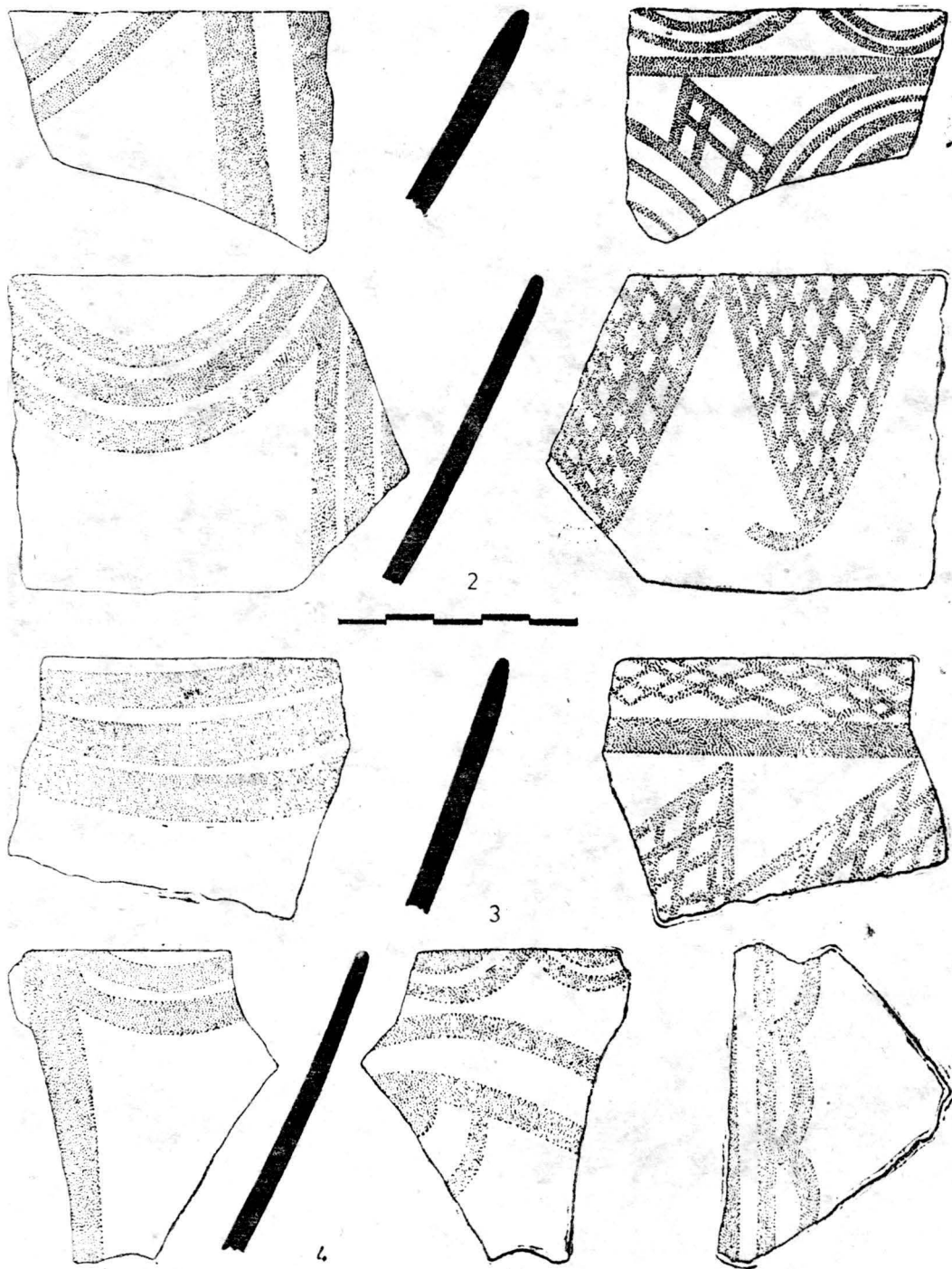

Abb. VIII. Čavdar. Scherben von keramischen Gefässen, gemalt mit dunkelbrauner und weisser (1, 3, 4), hellbrauner und weisser (2) Farbe. Frühneolithikum, Bauhorizonte VI (2), IV (1), III (3), II (4).

BASE DES DONNÉES INTERNATIONALE POUR LA CULTURE STARČEVO-CRIŠ

Dans le département préhistorique du Musée National d'Histoire de la Transylvanie on a établi un système informatif pour l'archéologie nommé „BAZARH“. Le recueillement des données et la méthode de description suivent le système couramment utilisé et la méthode de la Ruhr (*Podborsky 1977*), en Slovaquie et Jugoslavie (*Gomolava*), adapté aux possibilités locales (*Kalmar 1988; 1990; 1992*).

Le projet du système BAZARH a trois composants: 1) une base des données; 2) une base de connaissances et 3) des systèmes experts. La base des données inclut toutes les informations primaires ramassées par des archéologues, anthropologues, biologistes, géologues, pédologues, physiciens, chimistes, etc. La base des connaissances fournit toutes les informations bibliographiques et une partie des informations synthétiques données par le „système expert“, nécessaires pour des connections. Les systèmes experts analysent l'information donnée par la Base des données et de connaissances; les interconnections des parties composantes de l'écosystème, etc (*Kalmar 1993*).

L'exploitation du système BAZARH se réalise par le système de classification et de gestion dénommé „ZEUS“ qui comprend une partie de la gestion des bases des données et une partie de la classification. Cette dernière partie contribue à l'élaboration du système expert par des classifications supérieures qui ont pour but la prognose et la fixation des règles d'évolution, leur probabilité d'apparition, la classification des images, etc. Pour la réalisation des connexions entre les composants BAZARH et pour l'étude du système expert il a été utilisé des réseaux neuronaux (*Tarcea 1993*).

Jusqu'à présent il a été élaboré la base des données et il a été classifié ce stock d'information. La recueillement des données est fait par l'utilisation des questionnaires pour les données spécifiques; des sites archéologiques, des céramiques, du matériel en pierre, des objets en métal et en os. Des données chimiques, physiques, spectrographiques, anthropologique et faunistiques y sont aussi incluses.

Le questionnaire pour la céramique inclut des données concernant la découverte, la détermination culturelle, la description de la pâte (l'espèce, la couleur extérieure et intérieure, la mixture, le vernis et la technique d'oxydation), les formes (*fig. 1*) et les ornements (*fig. 5—10*), la détermination typologiques, la technique d'ornementation, les dimensions avec les spécifications typologiques (*fig. 2—4*) et numériques sur les vases, la présentation fonctionnelle et, s'il est nécessaire le numéro d'inventaire. Les données dans le questionnaire sont complétées en utilisant des catalogues généraux et spécialement et les dictionnaires de codes.

La fiche de lithothèque comprend les condition de découverte, les données typologiques concernant la forme, les données géologiques concernant le groupe génétique, la texture, la structure et la dureté, etc (*Maxim — Oltean — Lakó 1993*).

De la base de données et de connaissances relatif au grand ensemble culturel Starčevo-Criș il a été fait quelques classifications suivant des données quantitatives et qualitatives. La base de départ a été constituée par les données de Gura Baciului (plus de 19 000 pièces) auxquelles ont été ajoutées les informations de la base de connaissances relatives au matériel contemporain de la Serbie, de la Bulgarie, de la Hongrie et des autres stations de la Roumanie. Sur la base de ces classifications on peut préciser l'existence de trois horizons distincts, deux en cours de développement (bichromie, polychromie) et un en décadence. Avec les données concernant les situations archéologiques et les motifs décoratifs de la céramique prises de la bibliographie il a été construit des matrices qui ont été classifiées selon plusieurs méthodes. Ainsi les données ont été soumises à une analyse de correspondance (*Frențiu — Lazarovici 1990*). Ce type d'analyse permet de préciser une série de découvertes, sans que celles-ci signifient à chaque fois l'ordre chronologique, car on ne sait pas si toutes les données sont „pures“ (mélange dans les trous, etc.). Le tableau obtenu (*fig. 10/1*) présente dans la zone centrale, deux groupes qui prés d'autres analyses appartiennent aussi à deux phénomènes différents dont une n'est pas en contact direct avec la polychromie, mais se trouve sous l'influence du chalcolithique balkano-anatolien de l'aire Vinča. Sur la diagonale il y a quelques groupes qui marquent l'évolution de la céramique polychrome.

Dans une analyse de cluster (*Dumitrescu — Lazarovici 1990*), en classifiant les stations selon toutes les attributions (*fig. 10/2*), on observe une grande dispersion des données. Les matériaux des trous Gr. 1 et Gr. 3 de Cârcea se trouvent à des pôles opposés, fait qui a déterminé Nica à faire une division interne en se basant sur d'autres données comme; la barbotine, les incisions, le pourcentage de céramique peinte, la céramique grise et la brune. Le trou Gr. 1 a été considéré comme étant le plus tardif tant dans la chronologie relative (*Nica 1977, p. 38*), que dans la chronologie absolue (4445 ± 60 a. J. C., *Nica 1984, p. 101*).

Par la suite, les matériaux de ces sites ont été classifiés d'après deux de leurs caractéristiques principales. Les groupes obtenus sont: 1) formé des découvertes de Liubcova, Unip, Dubova III, Devestaskata Pestera; 2) les découvertes de type Leț, Lunca, Valea Lupului, Gradeșnica B, C, Sebeș, Banița, Giulvăz, Tečić, Ostrovu Golu, Obre, etc. Les matériaux de Starčevo et de Gradeșnica A sont plus proches, constituant avec Sofia, Crnokalacka et Cârcea 3 un groupe séparé. Les découvertes de Gornea et Harc-Nyaniapusta, Cârcea Gr. 1 et Zelenikovo sont isolées, peut-être à cause du manque d'attributions et d'informations.

Dans une classification hiérarchique (*fig. 11*) dans laquelle l'identité des situations numériques est le critère de base de la classification, on peut observer les groupes qui se forment. Les groupes et les sousgroupes qui ont des fonctions proches par la présence quantitative des liens et de la corrélation entre les pièces, peuvent s'observer à Cârcea où le coefficient de corrélation est de seulement 15%. Les liens entre Leț III

et Valea Lupului sont plus étroits 50%; à Lunca et Leț II il sont de 40%.

L'analyse de cluster (*fig. 12/1*) des matériaux de quelques ensembles de Gura Baciului, Cârcea, Nea Nicomedeia, Grădeșnica a relevé l'existence d'un groupe compact formé des céramiques de Gura Baciului et une certaine dispersion des ensembles de Cârcea. L'analyse antérieure indique que les habitats 1 et 6 sont les plus proches et l'habitat 3 est le plus éloigné. Les matériaux de Nea Nicomedeia n'entrent dans aucun groupe.

Le lot de matériel céramique de Gura Baciului a été examiné attentivement. Il a été effectué d'amples descriptions et on a essayé la sélection des données selon des critères les plus objectifs possible. Ainsi les données concernant la surface polie, le mélange, la catégorie et la forme des vases ont été soumises à une analyse de variance et au test Fischer. Il a été constaté que le lien le plus étroit existant entre les attributions et dont on doit tenir compte dans les classifications est celui entre le mélange de la pâte et la forme, suivi du lien entre le polissage, le mélange et la forme. Cet étroit lien est aussi un lien de technologie — d'une pâte mélangée avec beaucoup de balle de blé, comme c'est le cas dans les phases anciens de la culture Starčevo-Criș, on peut confectionner facilement des formes très larges, des écuelles, des assiettes ou des bols avec l'épaule arrondi. Dans les étapes suivantes lorsque le pourcentage de sable augmente dans la composition de la pâte, les formes changent aussi, se diversifient en fonction du rapport entre la balle de blé et le sable. En fonction de la porosité des paroi du vase donnée par le dégraissant de la pâte, on applique un certain type de polissage ou d'angobe.

La facture de la céramique a été analysée selon plusieurs méthodes, tant dans les ensembles que dans les niveaux des huttes, mais on n'insiste pas sur cela maintenant.

La sériation effectuée (*fig. 12/2*) pour les complexes d'habitats de Gura Baciului selon quatre symboles a relevé l'existence de certaines incertitudes en ce qui concerne la place occupée par la fosse G 29 et par l'ensemble P 23. Dans G 29 l'existence d'un mélange de matériaux appartenant à des étapes rapprochées est possible il s'agit ici d'un habitat avec plusieurs phases de reconstruction et avec quelques trous attenants, pour cela, il a fallu avoir tout le matériel et il a été constaté que la datation correcte est dans la phase IVA/IVB de la culture Starčevo-Criș. L'ensemble de fosses et huttes G 23 a soulevé beaucoup de problèmes pendant les recherches archéologiques par la fait des intersection ainsi que par la hutte B 10. La présence de cet ensemble à la fin de la sériation a posé des problèmes tant à l'archéologue qu'à l'informaticien, tous deux cherchant une réponse à cette inadvertance. La sériation est correcte de droite à gauche, la phase II (G 18, G 19) à la phase IVA/IVB (G 24, 16).

Pour connaître la technologie de fabrication des vases il a été effectué des analyses de structure et texture des parois et ainsi il a été constaté l'utilisation d'une technique différante par le fait que des galettes d'argile aplatis étaient annexés selon la technique „mur“. Cette technologie s'est maintenue pendant toutes les phases de la culture.

Les déterminations de la paléofaune (ostéologie animale) ont relevé la présence en premier niveau un grand nombre d'ovis et d'animaux sauvages tandis que pendant les phases tardives les bovins sont prédominant et les animaux sauvages en diminution, probablement à cause de la chasse et des défrichements (Rusu 1994).

Il a été présenté ici seulement quelques-unes des possibilités et des avantages de la classification des matériaux archéologiques dans des espaces larges pour toute la période de propagation de la culture Starčevo-Criș, dans le but de mieux comprendre le phénomène historique. Pour les archéologues est un encouragement pour poser les bases de quelques projets interdisciplinaires de recherche dans la préhistoire dans des zones culturelles; la région carpato-balkanique pouvant être une des premières où s'est appliqué cette méthode.

ZOLIA MAXIM — GHEORGHE LAZAROVICI

BIBLIOGRAPHIE

- DUMITRESCU—LAZAROVICI 1990 D. DUMITRESCU, GH. LAZAROVICI, *Fuzzy divisive clustering in archaeology*, dans *Archaeometry in Romania*, 2, p. 87—92.
- FREŢIU—LAZAROVICI 1990 M. FREŢIU, GH. LAZAROVICI, *Seriation and relative chronology of archaeological complexes from Gornea*, dans *Archaeometry in Romania*, 2, p. 65—86.
- KALMAR 1988 ZOLIA KALMAR, *Archäologische Datenarbeitung mit Hilfe des BAZARH, System Komputers*, Symposium Tolbúchin.
- KALMAR 1990 ZOLIA KALMAR, AL. CORBU, *Data processing of archaeological materials from the Vinča and Banat Culture*, dans *Archaeometry in Romania*, 2, p. 93—109.
- KALMAR 1992 *Les résultats d'analyse automatique des matériaux néolithiques des cultures Vinča et Banat*, dans *Balkanica*, XXIII, p. 16—180.
- KALMAR 1993 ZOLIA KALMAR-MAXIM, *Prelucrarea datelor arheologice de la Piatra Ilişovei cu ajutorul calculatorului*, dans *Ziridava*, XVIII, p. 11—14.
- MAXIM—OLTEAN—LAKÓ 1993 ZOLIA MAXIM, FLORENTINA OLTEAN, EVA LAKÓ, *Despre industria lăcă din judeţul Sălaj. Un model de litotecă*, dans *ActaMP*, XVII, p. 49—56.
- PODBORSKY 1977 VL. PODBORSKY, ELISKA KAZDOVA, P. KOSTURIK, Z. WEBER, *Numerický kód moravské malované keramiky. Problemy deskripce v archeologii*, Brno.
- RUSU 1994 DIANA RUSU, *La faune de la Gura Baciului*, Symposium Cluj-Napoca.
- TARCEA 1993 L. TARCEA, „ZEUS”. *Pachet de programe pentru arheologie*, Symposium I. Iublijana.

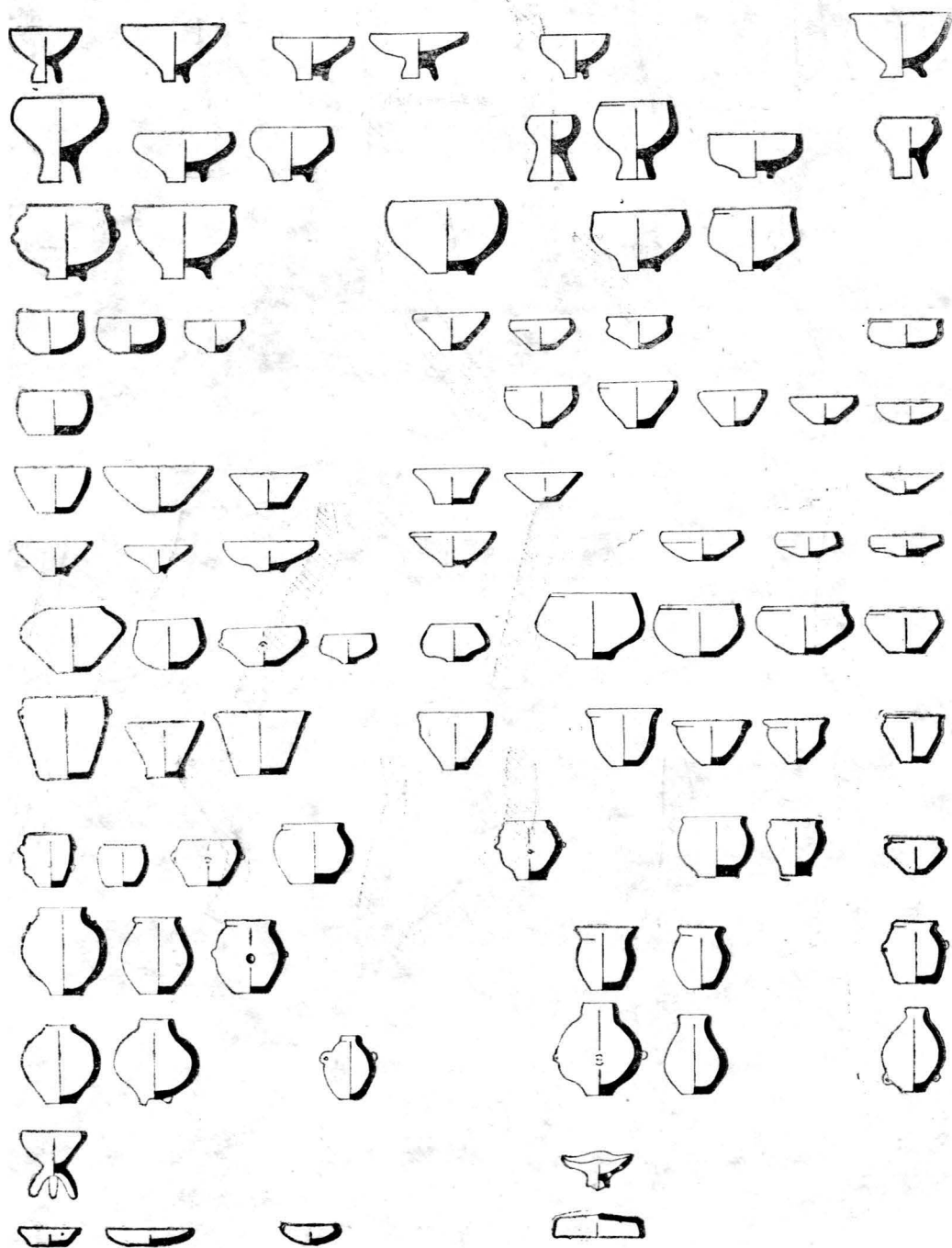

Fig. 1. Culture Starčevo—Cris. Catalogue des formes.

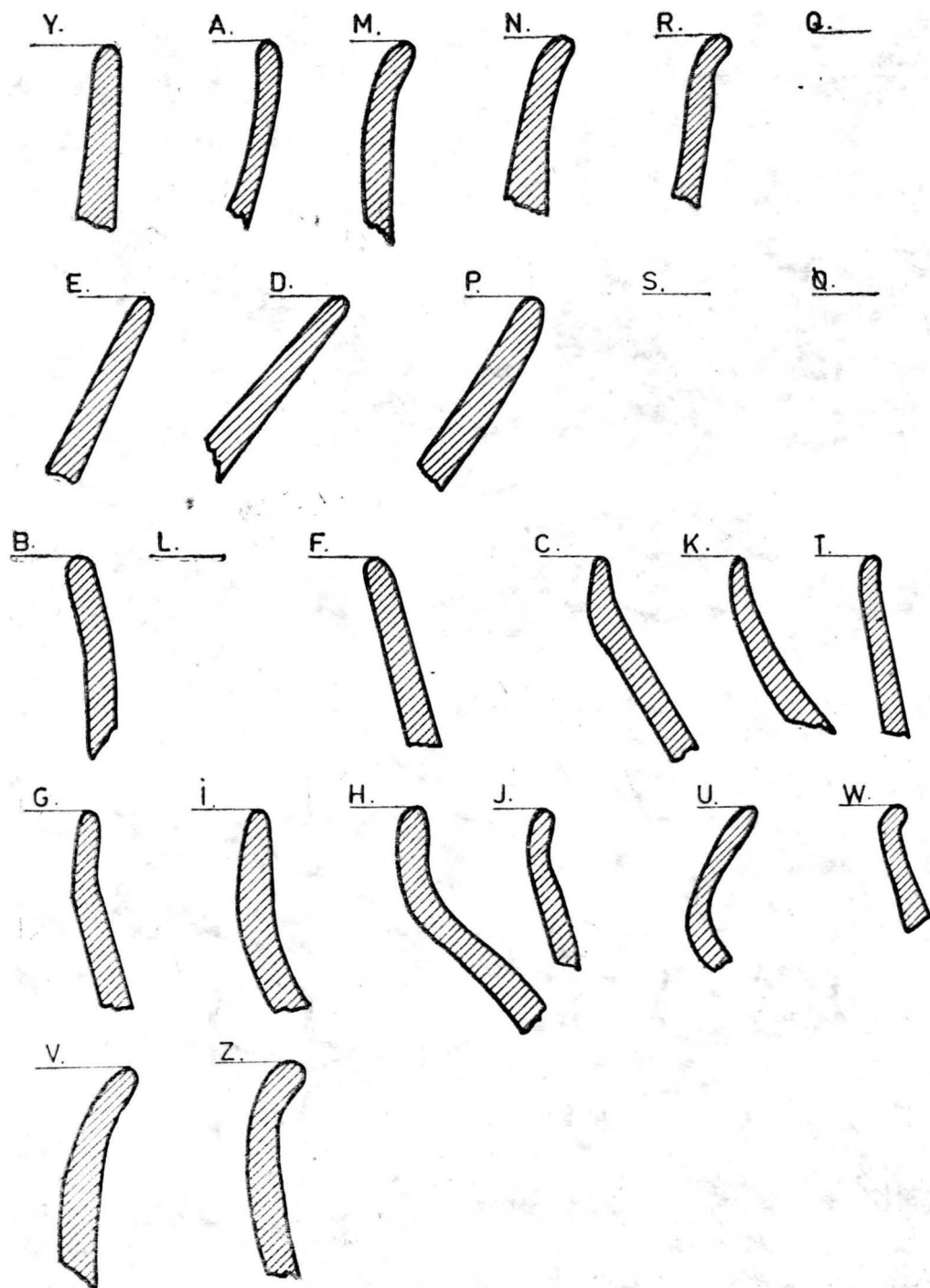

Fig. 2. Culture Starčevo—Criș, Catalogue des types de bords de pots.

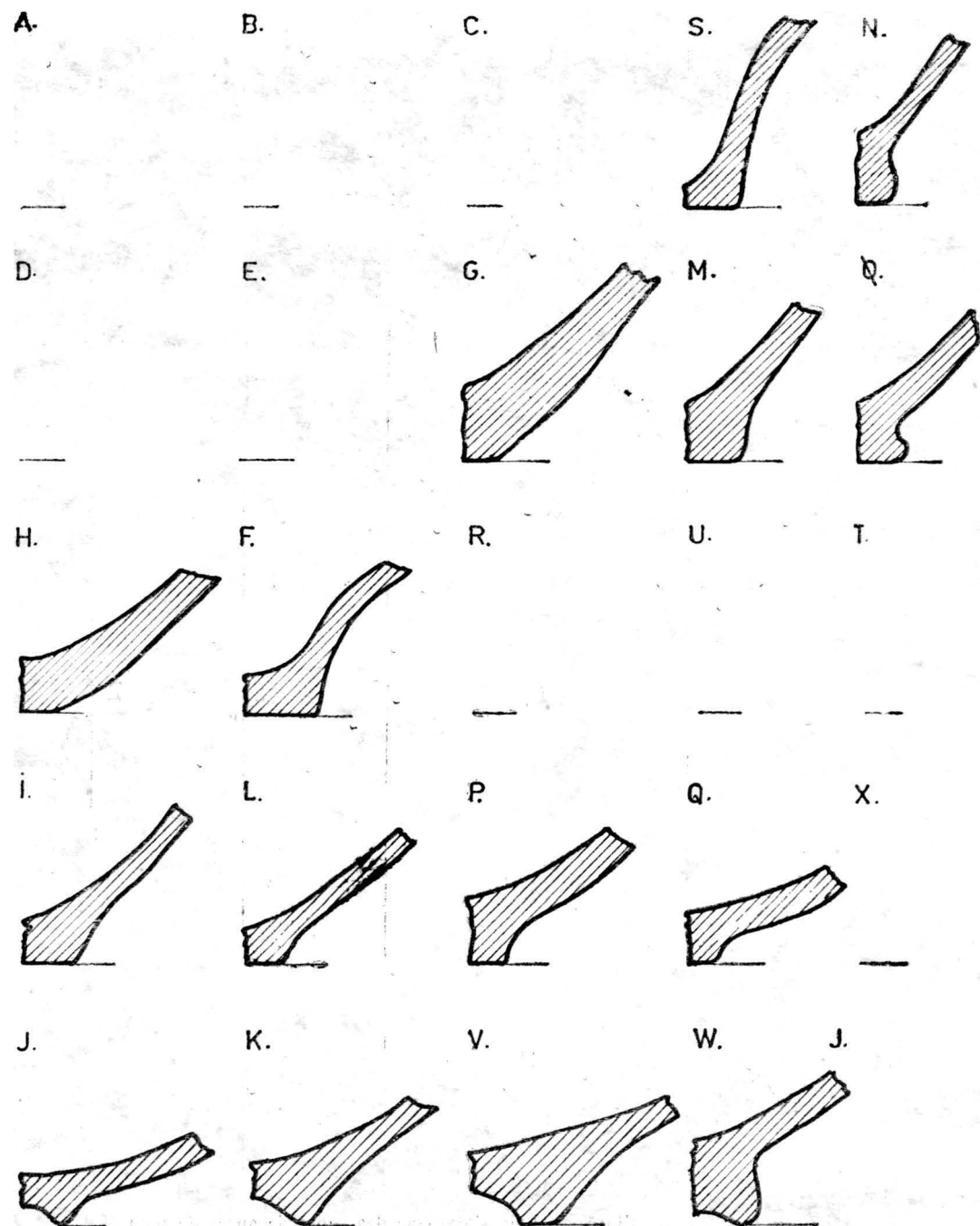

Fig. 3. Culture Starčevc—Criş. Catalogue des types de fonds de pots.

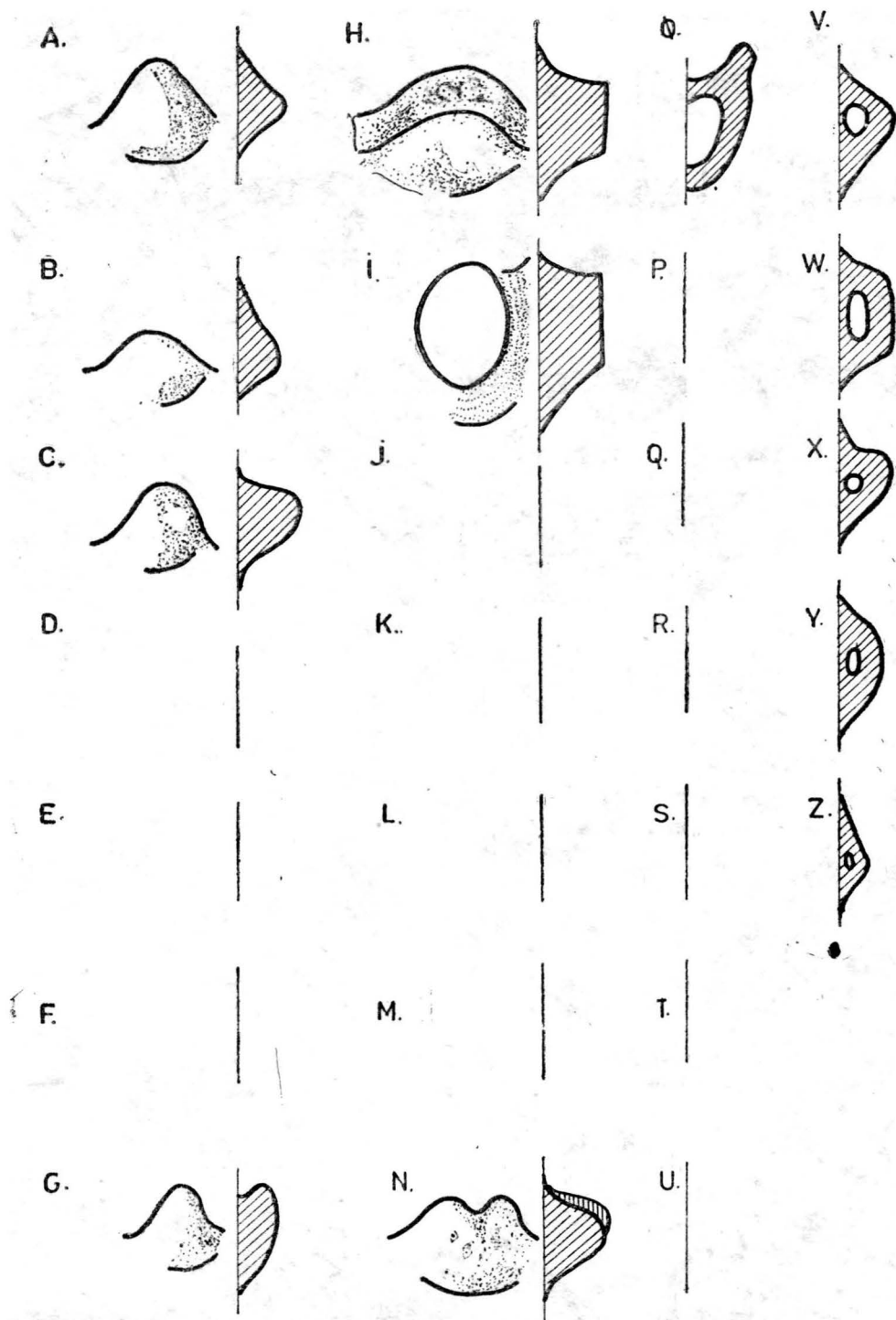

Fig. 4. Culture Starčevo—Cris. Catalogue des types de anses de pots.

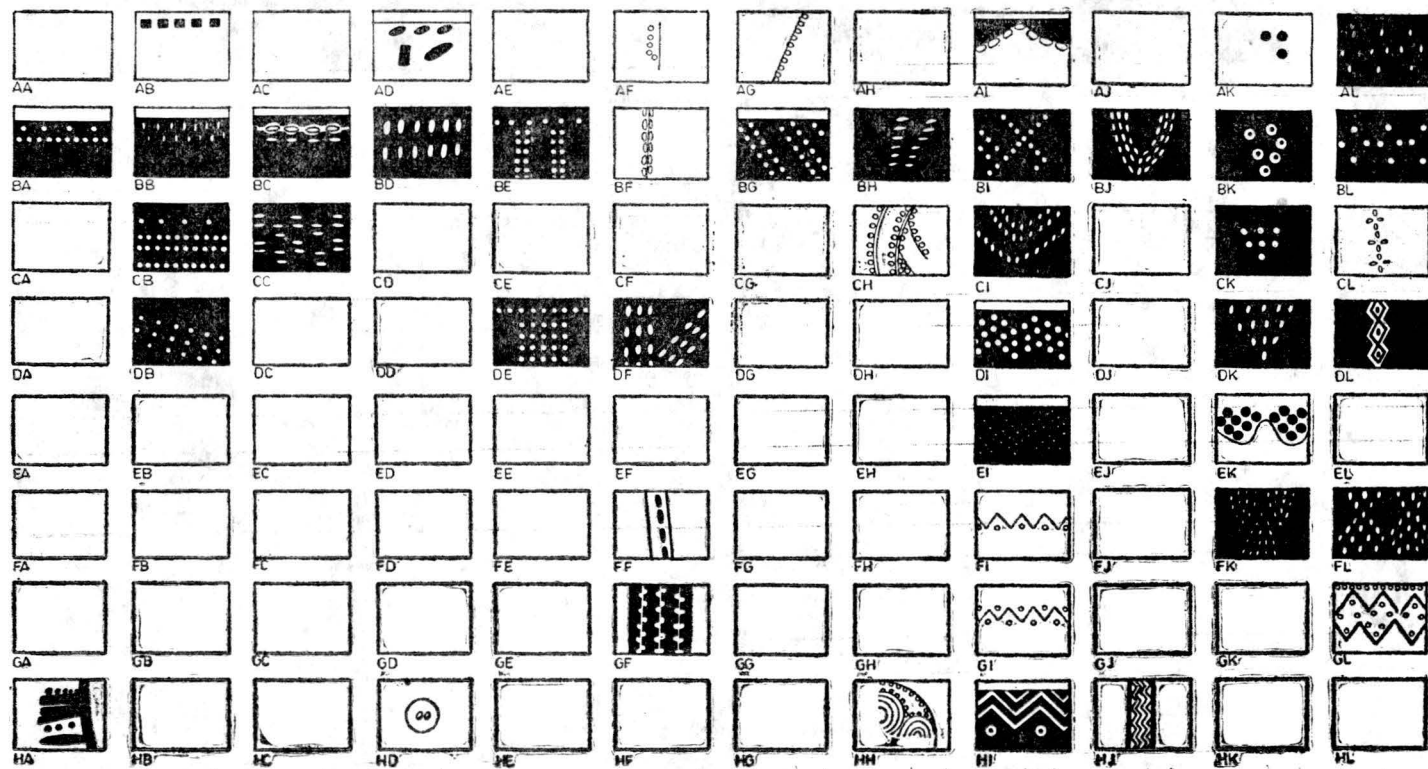

Fig. 5. Culture Starčevo-Criș. Catalogue des ornements peints.

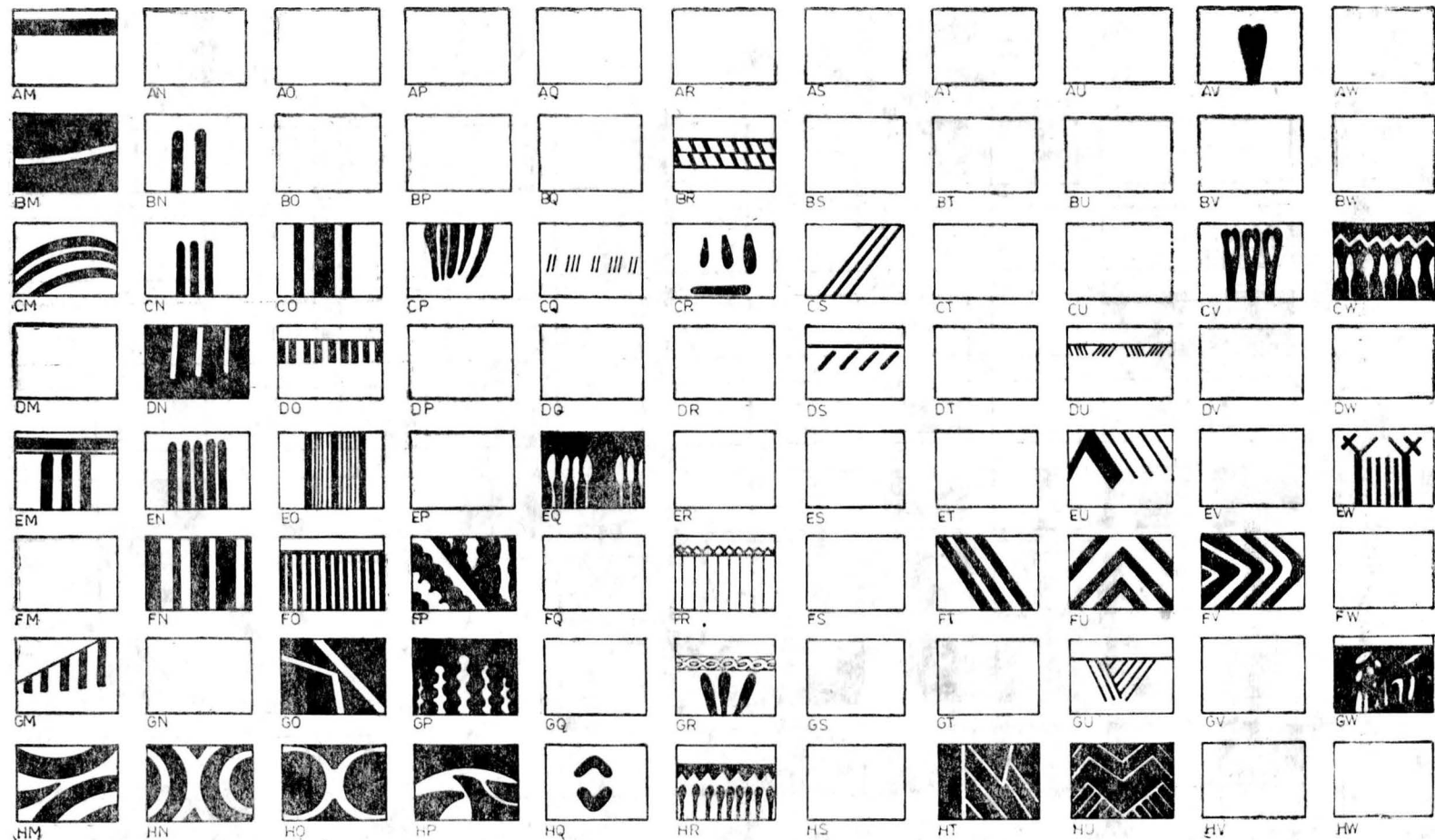

Fig. 6: Culture Starčevo—Criș. Catalogue des ornements peints.

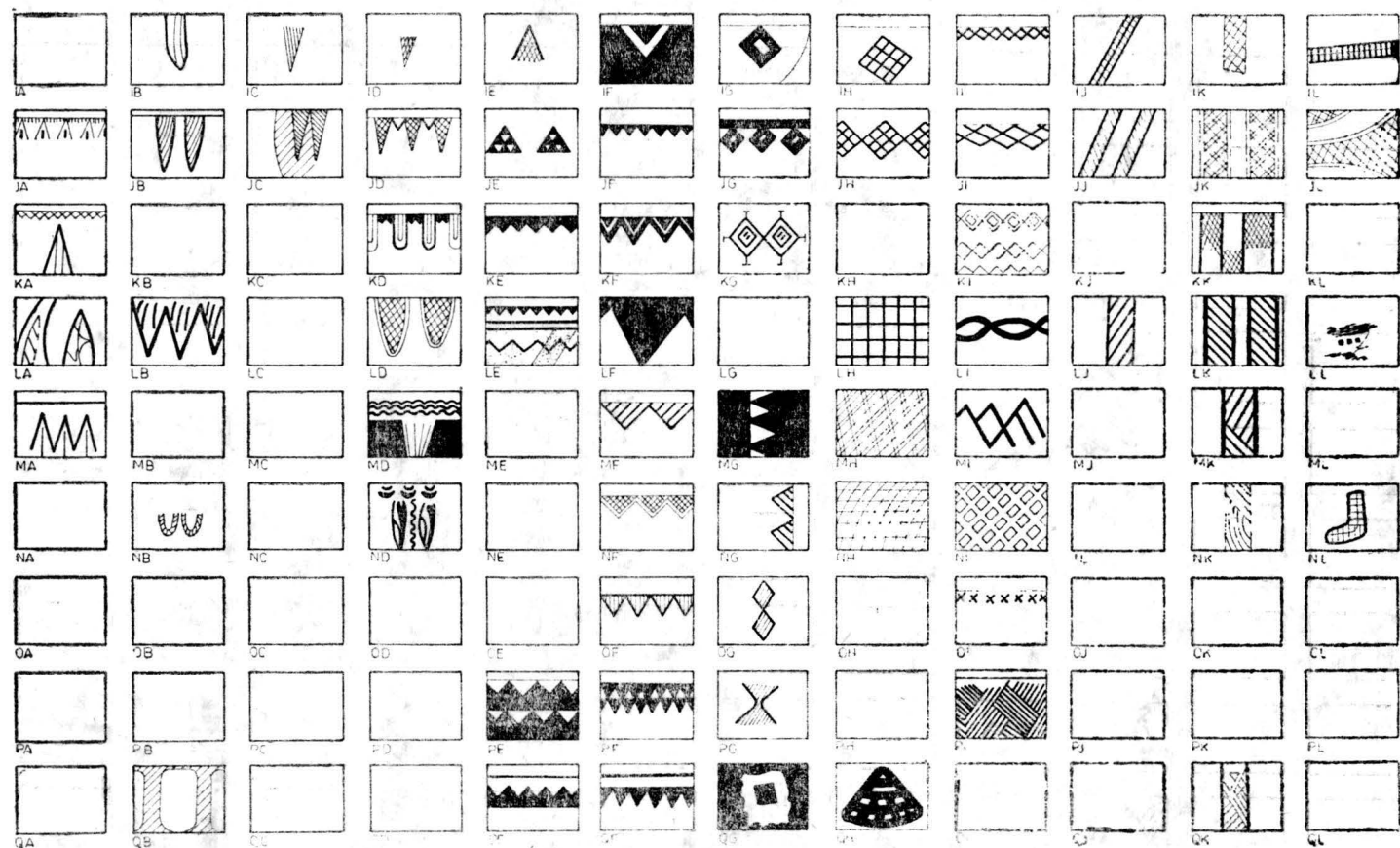

Fig. 7. Culture Starčevo—Criș. Catalogue des ornements peints.

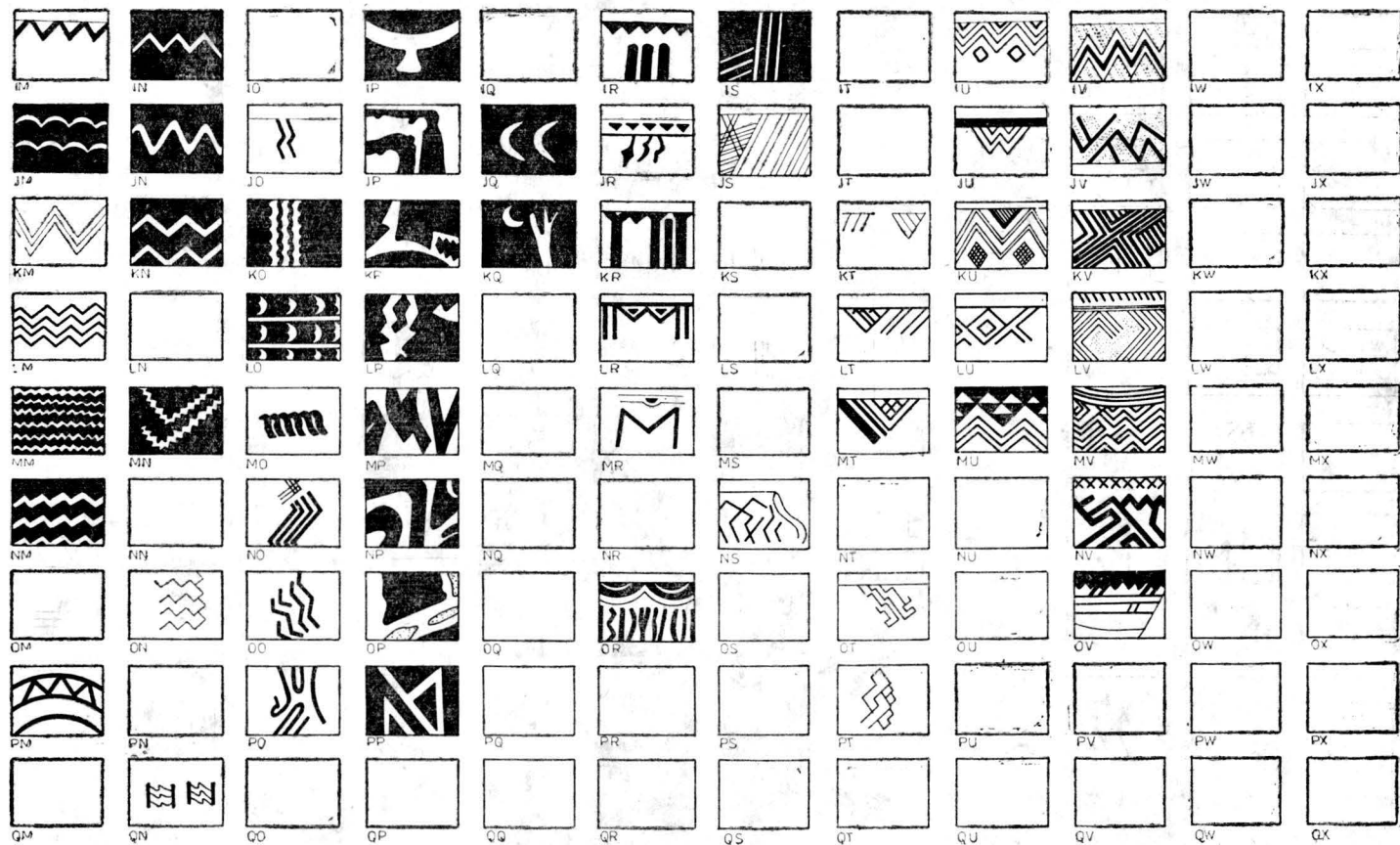

Fig. 8. Culture Starčevo-Criș. Catalogue des ornements peints.

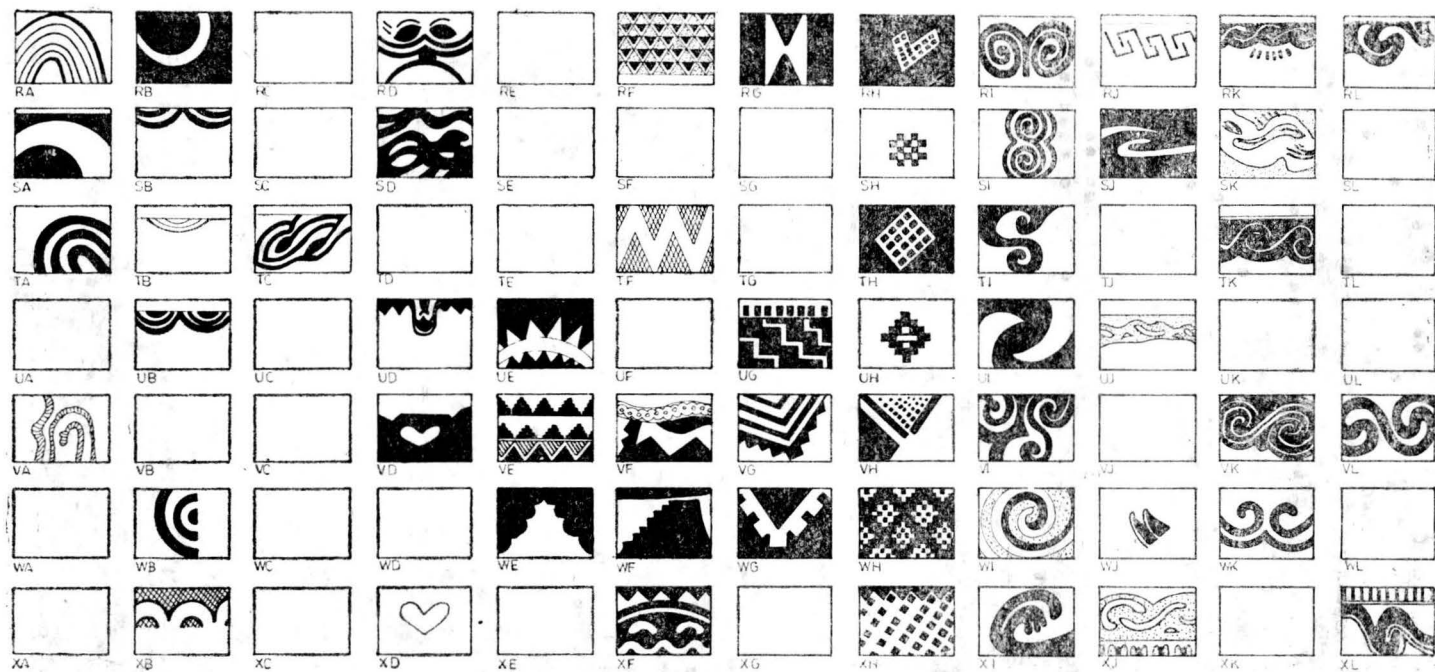
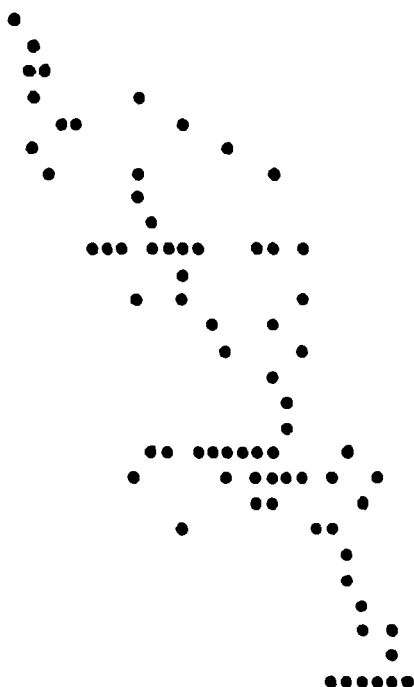

Fig. 9. Culture Starčevo-Criș. Catalogue des ornements peints.

1.

Harc Nyaniapusta
Ostrovu Golu III
Let I
Gornea Locu-Lung
Gradesnica C
Giulvaz II
Crnokalacka Bara
Devetaskata Pest
Sofia
Circea Viad Gr I
Obrez-Bastine
Liubcova
Gradesnica A
Tecic
Soparevo Banja
Banjata
Dubova III
Circea Viad Gr. 3
Starcevo
Zelenikovo
Gradesnica B
Unip
Sebes - Jampa
Valea Lupului
Let III
Lunca
Let II

2.

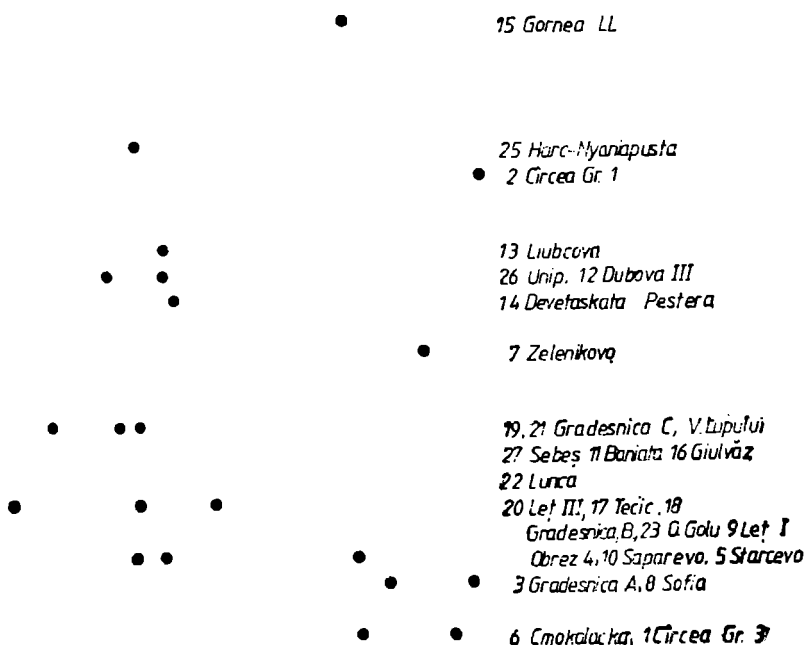

Fig. 10. Culture Starčevo — Criș. 1. Matricé sériee des types d'ornaments par sites, complexes et niveaux; 2. Analyse de clusters des sites par plusieurs attributs.

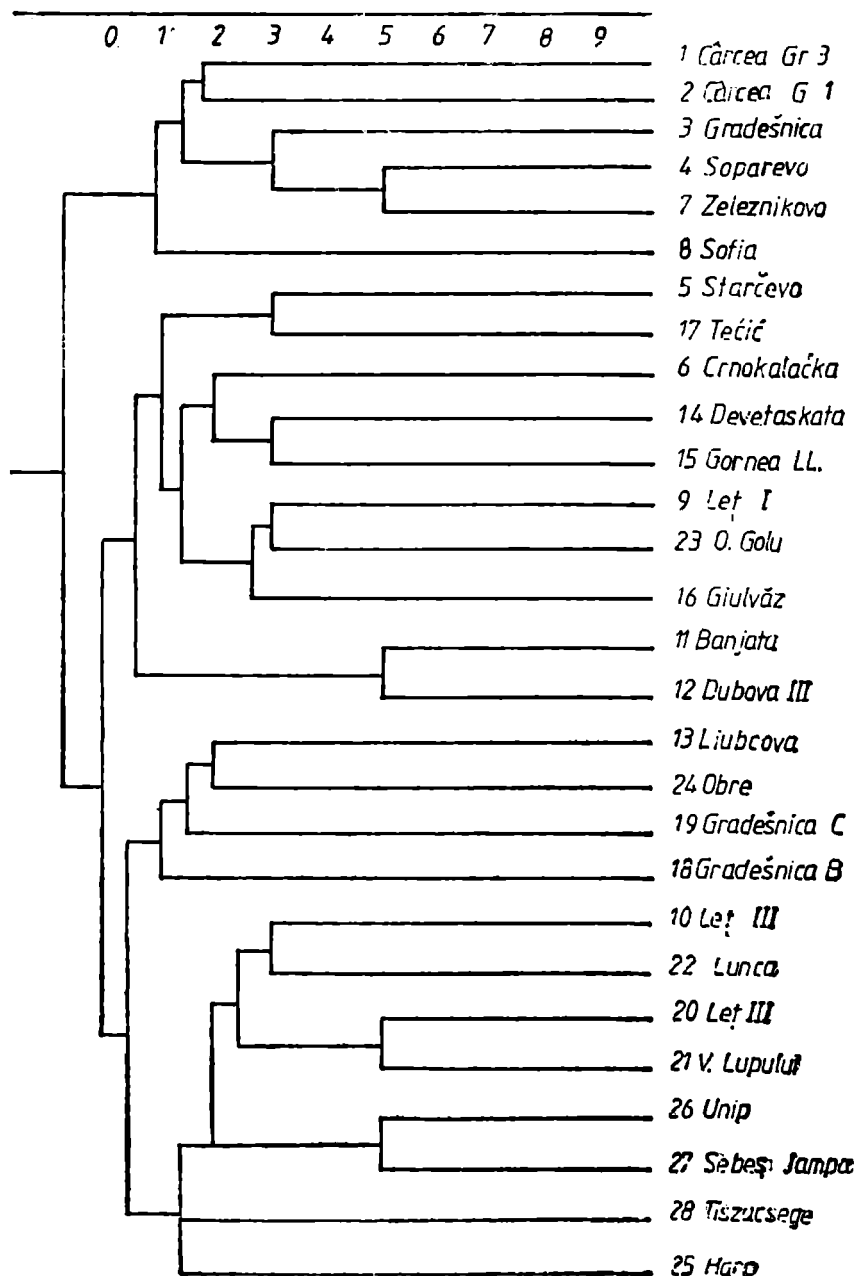
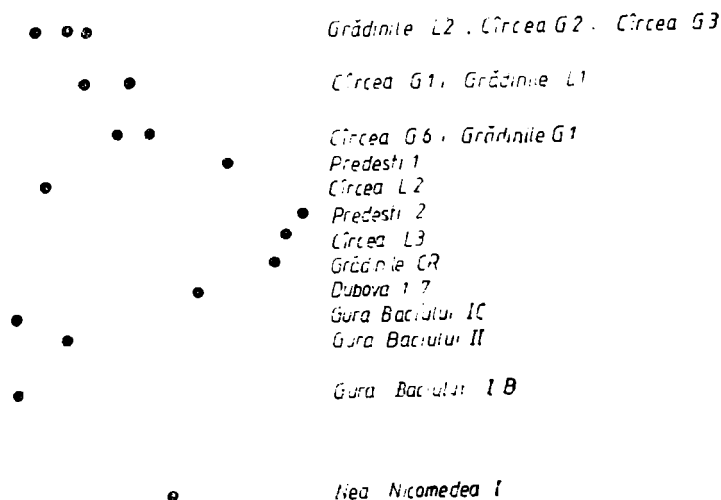

Fig. 11. Classification hiérarchique des sites par plusieurs attributs.

1.

2.

	G23A	G16	G29A	G24	G19	G18	G18B	G23
Semifine, caté aulac	1	2	0	0	0	0	0	0
Grasière, avec sable	1	9	0	0	0	0	0	0
Grasière, brune	0	3	0	0	0	0	0	0
Grasière, avec balle de blé	0	3	0	0	0	0	0	0
Grasière jaunâtre	0	3	0	0	0	0	0	0
Semifine, avec sable	0	3	0	0	0	0	0	0
Semifine, grise	0	3	0	0	0	0	0	0
Semifine, avec balle de blé	0	2	1	2	1	0	0	0
Grasière, grise	0	0	0	3	0	0	0	0
Grasière, rouge	0	0	0	0	4	0	0	0
Grasière, rougeâtre	0	0	0	1	1	2	0	0
Semifine, rouge-brune	0	0	0	0	0	4	0	0
Grasière, brune, rouge	0	0	0	0	0	19	0	0
Grasière, avec roche	0	0	0	0	0	3	0	0
Semifine, rouge	0	0	0	0	0	3	0	0
Grasière, rougeâtre avec sable	0	0	0	0	0	0	4	0
Fine, brune, rouge	0	0	0	0	0	0	0	5
Fine, brune	0	0	0	0	0	0	0	1

Fig. 12. 1. Analyse de clusters de la céramique de Grădinile, Cârcea, Gura Baciului, Nea Nicomedea et Predești; 2. Sériation de certaines fosses de Gura Baciului en fonction de la céramique.

SIMPOZION INTERNAȚIONAL

(IN MEMORIAM HADRIANO DAICOVICIU)

**„CIVILISATIONS EUROPÉENES DANS
L'ANTIQUITÉ CLASSIQUE“**

(Cluj-Napoca, 10—15 octombrie 1994)

THE CELTIC GODS IN ROMAN DACIA

Caesar¹ comments that the Gauls were a very religious people. And this is endorsed by the seeming presence of the gods everywhere — in rivers, mountains and in each corner of Celtic territory, as well as by taboos and ritual. A glance at the epigraphic record of the Romano-Celtic period reveals about 400 god-names, over 300 of which occur only².

The influence of Roman religious stimuli on the Celtic world took the form both of physical expression, iconography and epigraphy. The interaction between the multi-functional and more localised gods of the Celts and the more formal Roman pantheon produced a hybrid religious culture which is as fascinating as it is full of problems of interpretation³.

Among the ethnical and cultural (religious) elements coming from the Occident, those coming from the territories of Celtic and Celto-Germanic⁴ substratum constitute a considerable group, having an important weight in the spreading of the Roman provincial civilization in Dacia.

Focusing on the Roman provincial spirituality, as the epigraphical sources attest, we have reckoned the presence of some Celtic and Germanic⁵ deities in the pantheon of Roman Dacia. Conveyanced in the Trajanic province both by military and civilian elements, these cults drew out the Celto-Germanic component of the spiritual background in Roman Dacia. It is important, also, to observe that the weight of the Celto-Germanic cults in the religion⁶ of the Dacian province is somehow similar to the place occupied by the Celtic names (more than 70) in the onomastic⁷ of Roman Dacia.

Apollo Grannus and *Sirona* are Celtic⁸ divinities widely spread in Gallia and on the Upper Danube. The couple *Apollo Grannus-Sirona*, one of the very frequently mixed couples⁹ met in the "Gallo-Roman"

¹ Caesar, *De bello Gallico*, VI, 16.

² M. Green, *The Gods of the Celts*², Gloucester, 1993, p. 12 and 32.

³ Phyllis Pray Bober puts the problem succinctly in her comment that, on the one hand, the vacuum of Celtic aniconism produced in the Roman period cult-art which was heavily biased toward the classical. On the other hand, it appears that the Romans naively assumed that Celtic gods were Roman ones. Cf. P. P. Bober, in *AJA*, 55, 1951, p. 13—51.

⁴ The *Celto-germanic*, composite refers to the Rhenanian ethno-cultural area where Celtic population was mixed with Germans.

⁵ M. Macrea, in *AISC*, V, 1944—1948, p. 219—263; A. Huser, *Culte celto-germanice in Dacia*, Universitatea din Cluj, 1986 (in manuscript).

⁶ For the synthesis of the religious monuments (inscription + iconographical material), cf. M. Bărbulescu, *Culte greco-romane în provincia Dacia*, Cluj, 1985, *Diss.* (in manuscript).

⁷ I. I. Russu, in *L'Onomastique latine. Colloques internationaux du Conseil National de Recherche Scientifique*, no. 564, Paris, 1977, p. 353.

⁸ *LexMyth*, I/2, c. 1738—1740, s.v. *Grannus* (Drexel); *LexMyth*, IV, c. 952—957, s.v. *Sirona* (Ihm); *RE*, VII, c. 1823—1827, s.v. *Grannus* (Ihm); *RE*, III, A 5, c. 354—360, s.v. *Sirona* (Keune); J. Toutain, *Les cultes païens dans l'Empire Romain*², III, Roma, 1967, p. 201 sqq.

⁹ C. Bémont, in *BCH*, Suppl. XIV, 1986, p. 131 sqq.

religion, had been assimilated in the Roman pantheon as protectors of health. In virtue of its quality to protect the human being-governing the destiny and the wealth- each Celtic divinity might be considered, last of all, as healthful. As R. Bloch observed, *interpretatio Gallica* is extremely supple, leaving the impression that „ces grands dieux représentent des dieux gaulois peut-être très difficiles à préciser, mais surtout qu'ils ont presque tous un caractère protecteur, bienfaisant, comme les divinités des sources... C'est de ce côté-là qu'on peut trouver peut-être l'explication de telle ou telle assimilation, de telle ou telle interprétation“¹⁰.

An important healer-god, or maybe a number of local curative deities, with cults centred upon the numerous thermal springs, were assimilated to the Roman Apollo, because he himself possessed a healing function. In addition there are a few very prominent Celtic epithets (Belenus, Borvo, Grannus and Moritasgus are the Celtic gods of thermal waters) attached to Apollo's name. A point of particular interest is the association between Celtic healing water-cults and sun, whilst the Roman Apollo possessed also this dual sphere of activity.

We are particularly concerned with Apollo Grannus who had a cult-centre at Grand in the Vosges and another at Aix-la-Chapelle which was called *Aquae Granni*. Significantly Grannus is named *Phoebus* on an inscription from Trier¹¹, implying an important solar aspect. Grannus occurs associated with medicinal waters in Brittany, North-East Gaul and far away in the Danube Basin where an early third century temple at Brigetio¹² was dedicated to Apollo Grannus and Sirona, the latter being a female consort of the Celtic healer Apollo especially in the Moselle and Mainz areas. Her parallel role of fertility goddess is indicated by a portrayal of Sirona at Sainte-Fontaine with fruit and corn; at Hochscheid Sirona appears with a snake and bowl of eggs, respective emblems of healing and fertility. Sirona's images show her to have a fertility-role, and we have seen how close the concepts of healing and regeneration seemed to be. Grannus is one of the few Celtic healer-gods to be referred to in Graeco-Roman literature where Dio Cassius remarks that the Emperor Caracalla could not find a cure at the shrines of either Grannus, Aesculapius or Sarapis.

In the capital of Dacia, at Sarmizegetusa, three epigrapha¹³ are known which attest the cult of the healer deities Apollo Grannus and Sirona; the worshippers belong to the sphere of the upper imperial officialities.

C. Sempronius Urbanus¹⁴, *procurator Augusti Daciae Apulensis* between AD 182—185, dedicated eight altara¹⁵, the greatest number of votive inscriptions from the same person in Dacia. In C. Sempronius Urbanus' personal pantheon three categories of divinities can be acknow-

¹⁰ Idem, *op. cit.*, p. 140.

¹¹ CIL, XIII, 3635 — ILS, 4647.

¹² M. Szabó, *The Celtic Heritage in Hungary*, Budapest, 1971, p. 66.

¹³ CIL, III, 74 = IDR, III/2, 191: Apollini Granno / et Sironae dis prae-sentibus Q(uintus) Axius Aeli- / anus v(ir) e(gregius) proc(urator) Augg(ustorum); I. Piso, in ZPE, 50, 1983, p. 236, no. 3; Apollini / Granno et/ C(aius) Sempronius / Urbanus / proc(urator) Aug(usti); I. Piso, in ZPE, 50, 1983, p. 241, no. 8.

¹⁴ M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj, 1984, p. 154, no. 14.

¹⁵ *Ibid.*, loc. cit.

ledged: 1) the official ones; 2) ancestral deities — the character being originated from Baetica¹⁶; 3) deities proper to another provinces, to which the dedicant had been attached himself during the time he spent there. In this last category are to be found also the couple Apollo Grannus — Sirona, brought to Dacia by the treasury officer of higher rank from one of the Celtic provinces where, previously, he occupied another administrative function¹⁷.

In the case of the other dedicants — Q. Axius Aelianus¹⁸, *procurator Augusti Daciae Apulensis* between AD 235/236 — 238, and Q. Axius Aelianus iunior¹⁹ — it seems that we have to do with a "hereditary inclination". In order to explain this situation two hypotheses had been advanced: 1) the first, is based on the presumed origin of the financial procurator which, by his name, would be Italic, but his connections with Gallia Narbonensis weren't excluded²⁰; it might be said that the preservation of some ancestral beliefs, and the fact that the altar dedicated by Q. Axius Aelianus iunior to Apollo Grannus is in Greek²¹ might be explained by the excess of erudition of the dedicant. 2) the ethnical origin of the two dedicants being uncertain, we might think about a similar explanation to the case of C. Sempronius Urbanus, as long as Q. Axius Aelianus, prior to his arrival in Dacia, exercised magistracies in Belgica and Germania²².

We make an option for the second interpretation considering that Q. Axius Aelianus worships some other Celtic deities such as Mars Camulus and the couple Mercurius — Rosmerta.

Finally, we can notice the fact that among the believers of the couple Apollo Grannus — Sirona, well known throughout the Empire, we seldom²³ meet characters of higher rank as the dedicants from Sarmizegetusa.

Most interesting is the inscription from Apulum consecrated to *Badonib(us) Reginis*²⁴, a unique testimony in the Empire of this collective deity. *Badones Reginae*²⁵ were framed both by the cults of the Celtic world²⁶ and the sphere of the Germanic deities²⁷. Thus, on the Lower Rhine we find *Baduhennae locus*²⁸ connected with *Baduhenna*²⁹, a Fri-

¹⁶ I. Piso, *op. cit.*, p. 238.

¹⁷ *Idem*, p. 237.

¹⁸ M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale...*, p. 156, no. 17.

¹⁹ *Ibid.*, no. 18.

²⁰ I. Piso, *op. cit.*, p. 242.

²¹ *Idem*, *op. cit.*, p. 241, no. 8, pl. XIV, fig. 8.

²² CIL, III, 1456 = ILS, 1371 = IDR, III/2, 89 (Sarmizegetusa). Concerning Q. Axius Aelianus' career, see A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapest, 1944, p. 71 and H. G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut Empire Romain*, II, Paris, 1960, p. 851—854.

²³ CIL, XIII, 8007 = ILS, 1195 (Germania); CIL, VII, 1082 = ILS, 4646 (Britannia); 1968, 230 (Hispania Tarraconensis).

²⁴ JÖAI, III, 1900, p. 186 = ILS, 9335 = V. Wollmann, *Germania*, 53, 1975, p. 172: *Badonib(us) / Reginis / Sextia Au- / gustina / ex voto*.

²⁵ RE, II, 1, c. 472—474, s.v. *Regina* (Stech); *TransAnt*³, p. 154.

²⁶ A. Holder, *Altceltischer Sprachscatz*, I, Leipzig, 1896, c. 788; S. Sanie, in *SCIV*, 21, 2, 1970, p. 295—298.

²⁷ V. Wollmann, *loc. cit.*

²⁸ Tacitus, *Annales*, IV, 73.

²⁹ M. Schönfeld, *Wörterbuch der Altgermanischen Personen- und Völkernamen*, Heidelberg, 1911, p. 40.

sian goddess. In the same geographic and ethno-cultural area are also attested *Matronae Boudunnehae*³⁰.

Concerning the dedicant from Apulum, we can certify only the fact that *Sextia Augustina* is epigraphically mentioned for the first time. In this respect, the motivation of the religious act might be determined by the maintaining of the ancestral beliefs in the religious consciousness of the dedicant.

In the metropolis of Dacia, *Sarmizegetusa*³¹, *Campestres*³² — the protectresses of the soldiers and, mostly, of the battlefield — are worshipped associated with *Epona*, another deity endeared by the soldiers. The occupation of the dedicant *M. Calventius Viator, exerc(itor) eq(uitum) sing(ularium)* explains its predilection for the military deities from the sphere of the cavalry, studs and the training battlefield, as the mentioning of the governor *C. Avidius Nigrinus*³³, in the text of the inscription allows its dating between AD 110/112 — 114.

The stag-horned god *Cernunnos*³⁴, one of the "great gods"³⁵ of the Celts, is known in Dacia from two testimonies, one of them calling him *Iupiter Cernenus* — name met nowhere also in the Empire. In the Roman epoch, *Cernunnos* — lord of beasts and fecundity — mostly occurs in the posture of a patron of prosperity and of trade. However, the stag-antlered *Cernunnos* also had funeral attributions, not only as a protector of the tombs, but also as a *psychopompos* god³⁶.

Representing an *exemplum edicti de tollendo collegia funeraticio* from 9th of February AD 167, the *tabula cerata* from *Alburnus Maior*³⁷ is the unique attestation of *Iupiter Cernenus*³⁸ in the Empire. At *Alburnus Maior*, the syncretist³⁹ divinity born from the contamination between Roman *Iupiter* and Celtic *Cernunnos* appears in the posture of a patron protecting a funeral *collegium*, in front of which were *Artemidorus Apollini, magister, Valerius Niconis* and *Offas Menofili, quaestores*, who have Greek-Oriental names and the status of *peregrini*.

The deity represented on an altar without inscription found at *Sucidava*⁴⁰ was identified with *Cernunnos* in his tricephal appearance. The inedited aspects of *Cernunnos*' image from *Sucidava* are the two

³⁰ G. Ristow, in *Römer am Rhein*, Köln, 1967, p. 164 sq., Kat. A, 102, 103.

³¹ CIL, III, 7904 = ILS, 2417 = IDR, III/2, 205: *Egonab(us) et / Campestris(us) / sacr(um) / M(arcus) Calventius / Viator (centurio) leg(ionis) III F(laviae) F(elicis) / exerc(itor) eq(uitum) sing(ularium) / C(ai) Avidi Nigrini / leg(ati) Aug(usti) pr(o) pr(actore) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

³² *LexMyth.* I/1, c. 849—850, s.v. *Campestres* (Steuding); RE, III, c. 1444—1445, s.v. *Campestres* (Ihm); A. von Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres*, Trier, 1985, p. 50 sqq.

³³ I. Piso, in *Tituli*, 4, Roma, 1982, p. 384.

³⁴ *LexMyth.* I/1, c. 866—867, s.v. *Cernunnos* (Steuding). P.P. Bober, *Cernunnos*, art. cit. (cf. *supra*, n. 2).

³⁵ F. Drexel, in *BerRGK*, 14, 1922 (1923), p. 18.

³⁶ S. Reinach, *Répertoire de Reliefs Grecs et Romains*, Paris, I, 1909, p. 150; Fr. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1942, p. 154.

³⁷ CIL, III, p. 924—927 = IDR, I, *TabCerD* I.

³⁸ RE, III, c. 1948, s.v. *Cernunnos* (Mowat).

³⁹ An analogous case is known in Pannonia where *Teutates* is worshipped as *IOM Teutanus*, cf. G. Alföldy, in *ActaAnt.*, VIII, 1960, p. 158.

⁴⁰ S. Sanie, in *AIIAI*, XXI, 1984, p. 363—368.

heads⁴¹ held by the god, protecting them. Owing to the two dolphins on the lateral surface of the monument, the deity from Sucidava was interpreted as a *psychopompos* god⁴². Thus, the funeral attributes of Cernunnos, well known in Gallia, attested also in Dacia by the inscription from Alburnus Maior, are confirmed by the figurative monument from Sucidava.

Epona⁴³ is first and foremost a patroness of horses⁴⁴; her Celtic name is etimologically linked with the horses, and she invariably appears riding side-saddle or in company with horses and/or foals. Her attributes are the same as the mothers -*cornuacopiae*, fruits and corn. R. Magnen and E. Thevenot describe her as a specialist mother presiding over Gaul's most important beast⁴⁵. The great majority of monuments show Epona to have been worshipped in rural, domestic contexts⁴⁶. However, the fact that the Celtic horse-deity was female is significant.

Conveyanced, mostly, by the auxiliary troops⁴⁷ recruited among the Celts, the cult of Epona (the Celtic horse-goddess offered protection both for the cavalryman himself and his horse) acknowledges a wide spreading in the Empire, from Britannia to Dacia where it is attested by six inscriptions and two unepigraphical reliefs.

The great majority (4) of Dacian inscriptions stems from Apulum⁴⁸, being discovered in the consular governor's *praetorium*, more precisely in the stables⁴⁹. Here, as dedicants, are mentioned M. Aurelius Marcus⁵⁰, *(agens) v(ice) p(raesidis)*, who consecrates an altar to *Epona Augusta pro salute dd(ominorum) nn(ostorum) Galli et Volusiani*; and Libella⁵¹, *superiumentarius*, who devotes an altar to *Epona Sancta* to the health of his master, the consular governor C. Iulius Septimius Castinus (AD 214/215 — 216).

⁴¹ Concerning the numerous significations of the head as *pars pro toto*, see P. Lambrechts, *L'exaltation de la tête dans la pensée et l'art des Celtes*, Bruges, 1954, *passim*. As Lambrechts so rightly points out here we may the concept of resurrection in the underworld, and the transference of regeneration from this world to the otherworld.

⁴² S. Sanie, *op. cit.*, p. 367.

⁴³ *LexMyth*, I/1, c. 1286—1293, s.v. *Epona* (Peter); *RE*, VI, c. 228—243, s.v. *Epona* (Keune); R. Magnen, E. Thevenot, *Epona, déesse gauloise des chevaux, protectrice des Cavaliers*, Bordeaux, 1953; P. Lambrechts in *L'Antiquité Classique*, 19, 1950, p. 103—112.

⁴⁴ Horses, quite clearly, had a very special significance for the Celts. They were revered for themselves in terms of fertility, sexual vigour, warfare, restige and for economic use.

⁴⁵ R. Magnen, E. Thevenot, *op. cit.*, p. 90.

⁴⁶ In a recent study about the Epona-cult (*Epona: A Celt among the Romans*, in *Latomus*, 38, 1979, fasc. 4, p. 817—837), K. Linduff is of the opinion that Epona was specifically concerned with the craft of horse-breeding and was associated with the qualities of the domestic, pastured beast where the protection and fertility of the horse itself is clearly emphasised on iconography, for instance where mares and foals are depicted.

⁴⁷ G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München, 1902, p. 77.

⁴⁸ *CIL*, III, 7750; B. Cserni, in *ATE*, XII, 1903 — A. Stein, *op. cit.*, p. 72 — I. Piso, in *ZPE*, 50, 1983, p. 249; B. Cserni, in *ATE*, XIV, 1908, p. 45 — A. Stein, *op. cit.*, p. 65; inedited inscription, through Prof. I. Piso's kindness.

⁴⁹ Al. Diaconescu, I. Piso, in *Actus du Ier Colloque Roumano-Suisse* (Deva, 21—26 octobre 1991), Cluj, 1993, p. 73.

⁵⁰ I. Piso, in Tituli, 4, 1982, p. 394; idem, in *ZPE*, 50, 1983, p. 249 sq.

⁵¹ B. Cserni, in *ATE*, XIV, 1908, p. 45 — A. Stein, *op. cit.*, p. 65.

Augusta, Regina and *Sancta*, the epithets with the goddess is honoured at Apulum, are specific to Epona and frequently meet in the Roman world. It is also natural to associate Epona with the Campestres deities on the inscription from Sarmizegetusa (cf. *supra*).

At Ilişua⁵², Epona is worshipped by the entire cavalry troop *-ala Tungrorum Frontoniana* — an analogous case with that of Pföding⁵³, where an entire unit put itself under the protection of the Campestres divinities.

The image (*kultbild*) of Epona is also well known in Dacia. Epona's image represented on a unepigraphical relief from Tibiscum⁵⁴ belongs to the Greek-Roman iconographical type⁵⁵, alike the *ex voto* from Războieni-Cetate⁵⁶ dedicated by Aurelius Occonius Quetianus.

Excepting M. Aurelius Marcus — higher character of equestrian rank —, the dedicants belong to the fervent worshippers of Epona: a cavalry troop; a legionary *centurio, exerc. eq. sing.*; a slave, *superiumentarius* etc.

The syncretist deity of Batavian origin, *Hercules Magusanus*⁵⁷, the soldiers' protector, was mainly worshipped in Germania Inferior (12 inscriptions)⁵⁸. Outside its birth place, Hercules Magusanus is attested only by six inscriptions, among which two come from Dacia.

Deus Invictus Hercules Magusanus worshipped at Ciumăfaia⁵⁹, illustrates one of the most rare, strictly speaking, syncretism known in Dacia. Hercules Magusanus gets, in this singular case the *epitheton Deus Invictus* which seems to indicate a contamination with Mithras⁶⁰. The dedicant, P. Aelius Maximus, influential character in Napoca — *ex Ilvir quinquennalis et flamen*, become *sacerdos Arae Augusti coronatus Dacia-rum III* and *decurio coloniae* at Apulum or Potaissa⁶¹ — might be considered one of the most fervent worshippers of the Germanic deities in Dacia. This unusual predilection might be explained⁶² by the fact that P. Aelius Maximus in the time of the equestrian *militiae*, somewhere on the Lower Rhine, approached himself to the Germanic deities (Hercules Magusanus, Gesahenae) worshipping them even after he returned to Dacia.

From the *castrum* of Gherla⁶³ comes the second epigraphical evidence of Hercules Magusanus, honoured by Aurelius Tato, *stator alae II Panno-*

⁵² CIL, III, 788 — V. Wollmann, in *Germania*, 53, 1975, p. 168.

⁵³ CIL, XIII, 7725.

⁵⁴ D. Isac, I. Stratan, in *Banatica*, II, 1973, p. 122 sq.

⁵⁵ F. Drexe^l, in *BerRGK*, 14, 1922 (1923), p. 38; *Römer am Rhein*, Köln, 1967, p. 162, Kat. A 92, Tafel 41.

⁵⁶ C. Băluță, in *SCIVA*, 41, 1, 1990, p. 83—85.

⁵⁷ *RE*, VIII, c. 611, s.v. *Hercules Magusanus* (Haug); *RE*, XV, c. 521, s.v. *Magusanus* (Heichelheim); *LexMyth*, I/2, c. 3018—3020, s.v. *Hercules Magusanus* (Peter).

⁵⁸ M. Jaczynowska, in *Arheoloski Vestnik*, 28, 1977, p. 412—420.

⁵⁹ A. Buday, in *Dolg*, II, 1911, p. 266—268, no. 6 — *ArchAnz*, 1912, p. 529 — *AISC*, V, 1944—1948, p. 227 — *Germania*, 53, 1975, p. 173 — *AnnEp*, 1977, 702: *Deo Invicto Herculi / Magusano / pro salute sua et suorum / P(ublius) Ael(ius) Maximus a mil(itiis) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

⁶⁰ M. Bărbulescu, in *ActaMN*, XIV, 1978, p. 231. Concerning the dedicant, see *idem*, *Interferențe spirituale...*, p. 154, no. 13.

⁶¹ I. Piso, in *Potaissa*, II, 1980, p. 127.

⁶² M. Macrea, in *AISC*, V, 1944—1948, p. 231 sq.

⁶³ *AISC*, V, 1944—1948, p. 232 — *Germania*, 53, 1975, p. 172 — *AnnEp*, 1977, 504: *Herculi Magusano / Aur(elius) Tato st- / ator al(ae) II / Pann(oniorum) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

niorum. In this case, it seems that we have to do with a faithful believer of his homeland god.

*Mars Camulus*⁶⁴ — a warrior-deity originated in the land of the Remi⁶⁵ — is known only by a few inscriptions⁶⁶ from the zones populated by Remi and Treveri, to which three epigraphs⁶⁷, discovered in Britannia, Dacia and Rome, are added.

What the Romans may have met in Celtic lands are tribal protector-gods with a war-role. In some cases Celtic epithets describe a war/victory or a kingly function for the native Mars; thus *Caturix* means "Master of fighting", *Camulus* — "powerful", *Segomo* — "victorious", *Rigisamus* — "greatest king" and *Albiorix* — "King of the world"⁶⁸. Other Mars-epithets describe non-warlike aspects of the cult. However, sometimes Mars becomes very strange in a Celtic context. For instance, in Gaul the Roman war-god Mars became transformed to become a peaceful healer⁶⁹, and the Celtic Mars is often associated with sacred waters. Lastly, in Gaul Mars too had a fertility role⁷⁰, probably from his original Italian function as an agricultural and storm-god.

At Sarmizegetusa⁷¹, *Mars Camulus* appears associated with *Invictus Mithras*, *Mercurius* and *Rosmerta*. If the worshipp of *Mars Camulus* in the company of some other deities of the same origin (*Mercurius* and *Rosmerta*) is very natural, one can't say the same about the occurrence of *Mithras* on the monument from Sarmizegetusa. Here, as at Ciumăfaia, the presence of *Mithras* in association with Celto-Germanic deities might be explained by the pressure of the Oriental cults, reality also illustrated by the "orientalizing" taste of the epoch⁷².

It is important, also, to observe that the monument from Sarmizegetusa is the unique epigraphical evidence of the couple *Mercurius-Rosmerta* — worshipped almost exclusively among the Treveri of the Moselle area — outside its native-place. The Roman fertility/prosperity facet to *Mercurius'* cult may have struck a chord in Celtic belief⁷³. *Mercurius* possesses a Celtic apouse, *Rosmerta* — "The Good Purveyor" —, who enhances *Mercurius'* Celtic fertility-function; she adopts his attributes of *caduceus* and purse. *Rosmerta* — a version of the Celtic fertility

⁶⁴ *LexMyth*, I/1, c. 850, s.v. *Camulus* (Steuding); J. Lindsay, in *Latomus*, 20, 1961, p. 731—743. Concerning the Gallo-Roman Mars, see P. Lambrechts, *Contributions à l'étude des divinités celtiques*, Bruges, 1942 p. 126—131, 142—145 and E. Thevenot, *Sur les traces des Mars celtiques (entre Loire et Mont-Blanc)*, Bruges, 1995.

⁶⁵ H. Merten, in *Trierer Zeitschrift*, 48, 1995, p. 99. Concerning the Treveri spreading into the Roman world, see J. Krier, *Die Treverer ausserhalb ihrer Civitas*, Trier, 1981.

⁶⁶ CIL, XIII, 8671; CIL, XIII, 8701 — *ILS*, 235; CIL, XIII, 11818.

⁶⁷ CIL, VII, 1103 — *RIB*, 2166; CIL, VI, 46 — *ILS*, 4632.

⁶⁸ P. — M. Duval, *Les dieux de la Gaule*⁴, Paris, 1993, p. 71.

⁶⁹ M. Green, *op. cit.*, p. 158.

⁷⁰ Idem, *op. cit.*, p. 36 and 98.

⁷¹ H. Daicoviciu, D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, București, 1984, p. 181: *Invicto / Mithrae / Marti Camulo / Marcurio / Rosmertae Q(uitus) Axius Aelianus v(ir) e(gregius) / proc(urator) Aug(usti) Ioni(us)*.

⁷² M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale...*, p. 134, 180.

⁷³ Concerning the Gallo-Roman *Mercurius*, see P. Lambrechts, *Contributions...* (1942), p. 121—125, 135—142, 148—156 and P.M. Duval, *op. cit.*, p. 69—71, 110. Concerning the Treveran couple *Mercurius-Rosmerta*, see C. Bémont, *op. cit.*, p. 132.

goddess — frequently appears with a basket of fruit or Mercurius' purse and it is apparent that the trading function of the Roman god is here adapted to a Celtic context. Likewise, the association between Mercurius and the Mothers goddesses, for instance at Cirencester or in the Rhineland, is significant. This link with Mercurius makes sense in the context of his role as commercial/prosperity god and it is a small step from there to see him as adopted by the Celts as a general god of well-being.

During the Roman period the Celtic Mother Goddesses (*Deae Matres*, *Matrae*, *Matronae*)⁷⁴ — whose role was essentially concerned with procreation, well-being and prosperity — occurs in the shape of protectresses of individuals, families and even of whole communities. The *Deae Matres* — personification of the idea of maternity — ensured the fertility and prosperity. Good and generous, this well-wishing goddesses can be invoked in any situation. The triple⁷⁵ Mothers or *Deae Matres* / *Matronae* were worshipped as domestic, private deities, as is evidenced in Pannonia⁷⁶ by quantities of pipe-clay and lead figurines. The iconography of the three Mothers gives us valuable information as to how they were looked upon by their devotees. The commonest attributes are children, baskets of fruit, *cornuacopiae*, dogs, loaves, fish, *paterae* and other symbols of human or earthly prosperity. Images of a goddess associated with life and abundance are physical manifestations of a community endeavouring to control the behaviour of the seasons and to appease the forces who imposed the cycle of life and death. The *Deae Matres* had a complex and varied series of roles. All Celtic female deities were associated with the reproductive cycle and prosperity⁷⁷. Life and death, war, maternity, good-luck and prosperity all come within their sphere of responsibility. In the Celtic lands the triple Mothers had as principal sphere the maternity and prosperity. Likewise the underworld is indicated by the sepulchral context of some mothers and perhaps the animal-symbolism of the dog⁷⁸ and the crow. But the main image projected is that of the fecundity and well-being of human beings, beasts and the earth. The *Matres* cult is especially interesting because of its evidence for the popularity of a relatively homogeneous and widespread Celtic cult. Inscriptions demonstrate that the cult was popular throughout the Roman period and devotees of the mother-goddesses were setting up altars from the time of Caligula (AD 37—41) to that of Gordian (AD 238—244). Perhaps of most interest is that the cult appealed not only to women but to soldiers, merchants and even Roman officials.

The pantheon of Dacia comprises both Celtic *Matronae* (*Dominae*) and Germanic⁷⁹ ones (*Gesahenae*).

⁷⁴ *LexMyth*, II/2, c. 2464—2479, s.v. *Matres*, *Matronae*, *Matrae* (Ihm); *RE*, XIV, c. 2213—2250, s.v. *Matres* (Heichelheim); *Matronen und verwandte Gottheiten*, in *Beihfte der Bonner Jahrbücher*, 44, 1987, p. 1—254.

⁷⁵ Triplism as a basic phenomenon of Celtic religion is discussed in detail by M. Green, *op. cit.*, p. 208—211.

⁷⁶ M. Szabó, *op. cit.*, p. 65 sq.

⁷⁷ B. W. Cunliffe, *The Celtic World*, 1979, p. 74.

⁷⁸ But the dog may also represent healing as in the classical imagery of Aesculapius.

⁷⁹ The Rhineland mother-goddesses are distinguished by the number — and outlandish nature — of their epithets.

At Apulum⁸⁰ the *Dominæ* deities are shown as protecting a craftsman, that being one of the *Matronæ*'s proper shape. The devotee, *Mestrius Martinus, pictor*, belonged, doubtless, to the "elite" of the artists-craftsmen, as long as he offered himself to set up *pecunia sua a fanum* having as destination the cult of the *Dominæ*.

The *Matronæ Gesahenæ*⁸¹ appears frequently on the Lower Rhine where are sometimes associated with the *Ettrahenæ*⁸². The monument from Napoca⁸³ reveals P. Aelius Maximus' predilection for the Germanic deities, presenting us, in the same time, the entire career of the dedicant.

The *Quadriviae*⁸⁴ belong to the sphere of the Celtic protecting deities of the roads and travellers. The dedications for these "policewomen" named *Biviae*, *Triviae* and *Quadriviae* are, usually, small altars set up at the road-crossings, a custom perpetuated in the Middle Ages.

In Dacia the great majority of the dedications come from Apulum where the *Quadriviae* deities are worshipped by L. Gallius Caminas⁸⁵, *decurio coloniae Sarmizegetusae*, Flavia Pulchra⁸⁶ and Cornelia Daphnis⁸⁷. The devotee from Sarmizegetusa, T. Claudius Anicetus⁸⁸ is the unique *augustalis* known among the believers of the divinities protecting road-crossings. Finally, an altar which might not come from Dacia is consecrated to *Trivis Quadrivis*⁸⁹.

Derivating from an *epitheton* of the *Matronæ*, *Suleviae*⁹⁰ are collective deities having more "specialized" attributions⁹¹.

At Apulum⁹² the *Suleviae* deities are honoured by Flavius Attalus, a *libertus* who wears a Celtic *cognomen*. Likewise, Titus Iulius, *lapidarius*, consecrated a monument to the same divinities naming them with the epithet *Montanae -Sul(eyis) Mont(anis)*⁹³. From the description of the

⁸⁰ CIL, III, 1005: *Mestrius Martinus / pictor constituit / pro salute sua et / suorum / fanum Dominar(um)*.

⁸¹ M. Schönfeld, *op. cit.*, p. 106; G. Neumann, in *Matronen und verwandte Gottheiten*, 1987, p. 116.

⁸² CIL, XIII, 7890, 7895.

⁸³ M. Macrea, in *AISC*, V, 1944—1948, p. 249—254 — *AnnEp*, 1971, 395 — I. Piso, in *Potăissa*, II, 1980, p. 125—127: *Gesahenis pro / se et suis / Publius Ael(ius) Maxi- / mus Iivir q(uin)q(uennalis) et fla- / men col(oniae) Nap(ocensis) a militi(is) / sacerdos arae Aug(usti) n(ostri) / coronat(us) Dac(iarum) III dec(urio) col(oniae) / s.*

⁸⁴ *LexMyth*, IV, c. 1—7, s.v. *Quadriviae* (Ihm); G. Wissowa, *op. cit.*, p. 148; P.-M. Duval, *op. cit.*, p. 56.

⁸⁵ Indited inscription, through Prof. I. Piso's kindness.

⁸⁶ CIL, III, 1140: *Quadri- / vi(is) sacr(um) / Fl(avia) Pulchra / pro se et su(is) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

⁸⁷ E. Zefleanu, in *Apulum*, II, 1943—1945, p. 101: *Quadru- / vi(is) aram / Cornelia / Daphnis / v(otum) s(olvit) l(ibente) a(nimo) m(erito)*.

⁸⁸ CIL, III, 1440 — *IDR*, III/2, 330: *Quadrid(is) / Cl(audius) Anice- / tus aug(ustalis) c(oloniae) / Sarmiz(egetusae) / metrop(olis) / ex voto*.

⁸⁹ CIL, III, 8045, (*Daciae incertae*): *Philistio / Trivis / Quadr(ivis) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

⁹⁰ *LexMyth*, IV, c. 1592—1600, s.v. *Suleviae* (Ihm); S. Gutenbrunner, *Die germanischen Götternamen der antiken Inschriften*, Halle, 1936, p. 19; P.-M. Duval, *op. cit.*, p. 56.

⁹¹ On the other hand, the *Suleviae* are linked with healing and the sun, cf. M. Green, *op. cit.*, p. 155.

⁹² CIL, III, 1156: *Sule(viis) / Fl(avius) Atta- / lus votum / l(ibens) s(olvit)*.

⁹³ CIL, III, 1601: *Sul(eyis) Mont(anis) / T(itus) Iulius lapid(arius) v(otum) l(ibens) s(olvit)*.

relief which attends the inscription we find out that there were represented two feminine figures, one of them carving⁹⁴. In this case, the Suleviae occur in the shape of geniuses of the carvers⁹⁵. An analogous situation can be met in Britannia where the most fervent worshipper of the Suleviae was the sculptor Sulinus⁹⁶, son of Brucetus who set up shrines to the Suleviae in Bath and Cirencester.

Thus, presently in Dacia are attested 13 Celtic and Celto-Germanic deities on the basis of 27 monuments (24 epigraphical and 3 figurative). With one single exception (the unepigraphical altar from Sucidava), all these monuments were found in the Carpathian Dacia as follows: Apulum (11), Sarmizegetusa (7), Napoca (1), Ciomăfaia (1), Gherla (1), Ilișua (1), Răboieni-Cetate (1), Alburnus Maior (1), Tibiscum (1), Dacia incertae (1).

In Dacia, the devotees of the Celto-Germanic deities belong to all social strata. Most of them (6) belong to the equestrian order, three of them being characters of higher rank - C. Sempronius Urbanus, Q. Axius Aelianus and M. Aurelius Marcus. Among the dedicants we find soldiers - M. Calventius Viator and Aurelius Tato; at Ilișua, the religious act is carried out in the name of the entire troop (*ala Tungrorum*). In two of the cases, artists-craftsmen (Mestrius Martinus, *pictor*; Titus Iulius, *lapidarius*) and *liberti* (Flavius Attalus, T. Claudius Anicetus) are attested among the worshippers of the Celtic deities. Only once, among the devotees a slave appears - Libella, *superintendentarius*. Finally, at Apulum the women - Sextia Augustina, Flavia Pulchra and Cornelia Daphnis - occur as dedicants.

Although there aren't in Dacia too numerous evidences of the Celto-Germanic beliefs, the different position of the Trajanic province, placed at the cross-roads of the spiritual influences coming both from the Occident and the Orient, is reflected by some of the particularities of these cults in Carpathian Dacia. For instance, Hercules Magusanus on the altar from Ciomăfaia is named *Deus Invictus* as a consequence of a contamination with Mithras. We believe that is clearly framing the measure into which the antique religiosity was possible to be moulded considering the territorial and ethnical configurations.

Finally, the question of the Galatian divinities⁹⁷ remains yet unclear - *IOM Bussumarus*, *IOM Bussurigi* and *IOM Tavianus* - known from six dedications, out of which five come from Apulum and one from Napoca. It is important, also, to observe that these votive inscriptions frequently set up the unique written testimonies of the respective deity in the Empire: the case of Bussumarus and Tavianus; Bussurigi is attested by a inscription in Galatia and one in Dacia. We don't know in what measure these deities kept their original nature - as long as the devotees attested in Dacia wear, all of them, Greek-Oriental names - but it was found out that the Gauls from Asia Minor preserved ancestral institutions and spoke a language related to the dialect of the Treveri⁹⁸.

However, the presence of the Celto-Germanic gods, as well as the Celtic anthroponyms, the auxiliary units which wear a Celtic or Germanic ethnicon and the elements of the material culture, clearly frame out the Celto-Germanic ethno-cultural horizon in Roman Dacia.

ADRIAN HUSAR

⁹⁴ CIL, III, p. 1015.

⁹⁵ M. Macrea, *op. cit.*, p. 259.

⁹⁶ *EE*, IX, 998 - *RIB*, 105 (Corinium Dobunorum); CIL, VII, 37 - *RIB*, 151 (*Aquae Sulis*).

⁹⁷ Al. Popa, I. Berciu, in *In memoriam Constantini Daicoviciu*, 1974, p. 315-324.

⁹⁸ D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, Princeton, 1950, p. 453 sq.

UNE ENCLUME D'ORFÈVREURIE DE L'ÉPOQUE DE LATÈNE TROUVÉE AUX PORTES DE FER DU DANUBE*

„Dans les objets de parure en métal se reflète non seulement l'habileté technique des artisans daces, mais aussi leur talent artistique“.

(H. Daicoviciu, Dacii, București, 1965, p. 151)

Dans les années '70, dans la littérature archéologique, ont été publiés deux objets en bronze, trouvés à la fois en Transylvanie, dans la localité Ardeu (Pl. I/2a-b) (Mărghitan 1976, p. 18, fig. 2) et à Belgrade „Karaburma“ (Pl. I/4a-b, 5-7), (Todorović 1972, Pl. XXXIV/4, Tombe 113). Quinze ans après, un troisième objet similaire a été découvert dans la fortification dace de Divici (Fig. I/3a-c), sur la rive gauche du Danube, aux Portes de Fer (qui s'appelle en serbe *Djerdap* et en allemand *Eisernenstör*; information aimable due à M. Gumă (voir aussi Gumă — Luca-Săcărin 1987)). Si toutes ces trois pièces ont été confectionnées en bronze par coulage, une quatrième, similaire, confectionnée en pierre Fig. I/1a-b, d'après le dessin de I. Pongracz), a été trouvée aussi sur le rive droite du Danube, dans la zone des cataractes aussi. Cette dernière pièce appartient à la collection Pongracz, qui est parvenue au commencement du XX-ème siècle au Musée du Banat, Timișoara. Je suis obligé de préciser ici que les objets qui sont réunis avec application dans cette collection par I. Pongracz (un douanier d'Orșova), sont en grande partie des trouvailles fortuites de Serbie de nord-est.

Toutes ces quatre pièces sont une sorte de petites enclumes d'orfèvrerie, qui rappelle la forme schématique d'une mandrine (Daumas 1965, II, p. 626-627, fig. 287). Les orfèvreries daces ont utilisé des bigornes, qui ont beaucoup de similitudes, même au XVIII-ème siècle (Daumas 1965, II, p. 626, fig. 286, d'après *L'Encyclopedie Française*, t. VIII). Les dimensions réduites de toutes ces quatre pièces donnent l'indication qu'elles ont été utilisées seulement pour les petites objets de parure en métaux très maléables, c'est à dire l'argent, l'or ou l'étain.

* À l'occasion de la présentation de cette communication, Eugen Iaroslavschi a signalé l'existence encore des trois enclumes en bronze de même type, découvertes à Costești (deux exemplaires) et à Grădiștea Muncelului. Deux d'entre elles (celles de Costești et de Grădiștea Muncelului) se trouvent dans l'exposition du Musée National d'histoire de la Transylvanie de Cluj-Napoca et elles sont en tout ressemblantes aux exemplaires de Divici et de Beograd — Karaburma. Le troisième exemplaire se trouve au Musée de Deva et il est fragmentaire, sa partie active étant rompue.

Je remercie à monsieur Eugen Iaroslavschi pour ses aimables informations.

La pièce en pierre de la collection Pongracz soutient une fois de plus cette affirmation.

Dans la Dacie préromaine ont été trouvées plusieurs bigornes et d'autres outils d'orfèvre (Medelet 1993 a). Entre ces découvertes, l'atelier, „d'orfèvrerie“ de Pecica, dans la proximité du nord du Banat, sur la rive droite de Mureș, est bien connu, par plusieurs publications (Dai-coviciu 1965; Crișan 1969 a; Crișan 1978 c; Glodariu 1974, etc.). La supposition que cet atelier a été en fonction jusqu'à la conquête romaine (le commencement du II-ème siècle après J.-C.), vient en contradiction avec beaucoup de pièces en métal et en verre, qui ont été trouvées sur cette place. La première publication (Crișan 1969 a) et la deuxième (Crișan 1978 c) présentent des différences notables, spécialement au sujet des objets céramiques. Beaucoup d'objets en métal (des fibules, des attaches en bronze) et aussi des fragments de coupes en verre datent du premier siècle avant J.-C. Le poinçon en bronze pour frapper les monnaies n'a pas été utilisé pour le monnayage d'imitation des deniers républicains romains (Crișan 1969 a), mais pour les monnaies daces du type Toc — Chereluș, plus anciennes (fin du II-ème siècle av. J.-C. — commencement du I-er siècle av. J.C.) (Stoicovici-Winkler 1971; Crișan 1978 c).

Le second problème important au sujet de l'atelier de Pecica est de définir ces produits. Les grandes dimensions des enclumes, qui pèsent plus de six kilos, fournissent l'argument qu'il ne s'agit pas des objets en argent ou en or. L'analyse chimique d'un creuset de cet atelier a décelé seulement des restes de bronze. Enfin, le moulage en terre cuite, de forme parallélépipédique, trouvé dans l'atelier, permet le coulage d'une pièce en bronze, utilisée pour confectionner des mors (Werner 1983; *idem* 1984; *idem*, 1985). Jusqu'à présent, je connais un fragment de mors en bronze de Căpâlna (*fig. III/6a-b*). Du même type — la variante III dans la classification de I. Glodariu, E. Iaroslavschi (1979) — sont les pièces en fer de Răcățâu (*Pl. III/4*) (Brudiu — Căpitanu — Harțușe — Ursache 1977, *Pl. IX, nr. 111*) et de Buridava — Ocnița (*Pl. III/5a-b*) (Berciu 1981, *Pl. 91/18*, avec d'incrustations en argent). L'exemplaire de Căpâlna et Buridava a des dimensions qui diffèrent sensiblement de celles de deux pièces de Răcățâu et du demi-produit de Pecica.

J'ai eu la possibilité de dessiner, dans le dépôt de la Faculté de philosophie de Belgrade, grâce à l'amabilité du prof. Branko Gavella, un mors en bronze, qui a été trouvé à Židovar — Orešac (dans le Banat yougoslave, sur la vallée inférieure de Caraș, non loin du Danube). La pièce en bronze de Židovar, où se trouve une *dava* dacique, est le produit fini de l'atelier de Pecica, par son matériel, par le procédé technique du coulage (comme la pièce de Căpâlna, déjà mentionnée), et aussi par la forme et la dimension. Par sa forme et ses dimensions, la pièce de Židovar est très proche de celle de la deuxième pièce de Răcățâu (Brudiu — Căpitanu — Harțușe — Ursache 1977, *Pl. IX, nr. 111*).

La forme de ces mors fait partie de la catégorie des mors avec la baillon libre, qui a été établie par W.M. Werner (*Freibewegliche Mundstück*; Werner 1985, p. 465—466).

Une autre pièce en fer, trouvée à Židovar, qui a été reconstituée par D. Božić (1984, fig. 2) a été définie „de type dace“ (Werner 1983; Werner 1984) (Fig. II/7).

Le fragment de mors de Tilișca (Fig. II/8) (Lupu 1989, Pl. 24/11) fournit des indications précieuses au sujet de l'utilisation pratique des mors avec deux boucles, comme celles de Pecica et Židovar. La pièce en fer de Răcățau est datée au I-er siècle av. J.C.. Voilà donc qu'une autre pièce de l'atelier de Pecica est probablement plus ancienne que la fin du I-er siècle après J.C..

Finalement, les petites enclumes d'Ardeu, Karaburma, Divici et celle de la collection Pongracz sont des outils d'orfèvrerie, aussi comme les pièces d'autre type trouvées à Surcea (Fettich 1953; Székely 1954, p. 3—14, 27—28; Popescu 1972, p. 16—17; Mărghită 1976, p. 54—55, Pl. XXXIX, XL), Piatra Craivii (Moga 1979, p. 516—517, Pl. III), Căpâlna (Glodariu — Moga 1989, fig. 80/1—5, Tilișca (Lupu 1989, p. 40—52, Pl. 18/9), Costești (Pârvan 1926, p. 493; Daicoviciu 1960, p. 277), Cetățeni (Vulpe 1966, p. 39), Ocnița (Berciu 1981, Pl. 91/1—7, fosse 19) (voir aussi: Glodariu — Iaroslavschi 1979, p. 96—101, fig. 54).

Il est très vraisemblable que l'atelier de Pecica, avec ces grandes enclumes (voir Plinius Vet., Nat. Hist., VII, 195; XXXIV, 41) a été un atelier qui fabriquait des objets en bronze. En ce qui concerne les fragments céramiques datables au I-er siècle après J.-C., il a la possibilité qu'ils fassent partie de la couche supérieure dacique, bouleversée par les travaux agricoles ou par les enterrements datés au commencement du Moyen Âge.

Le problème des artisans itinérants (Childe 1966, p. 159—160) et de leur circulation (Popescu 1951, p. 41; Daicoviciu 1960, p. 325; Garašanin 1960/c, p. 201; Horedt 1973 c, p. 143—144; Horedt 1974 a, p. 69; Glodariu 1974, p. 68—69; Crișan 1978/c, p. 177; Turcu 1979, p. 46; Daicoviciu 1980, p. 431 etc.) reste ouvert, mais plusieurs découvertes archéologiques comme Pârjoaie (Culică 1967, p. 677—685; Berciu 1969, p. 97—98, 149—150; Berciu 1974/b, p. 165—166; Crișan 1986, p. 240), Opreșor (Stângă 1992; Babeș 1993) et d'autres présentes ci-dessus et ailleurs (Medeleț 1993/a), sont des indications, je crois claires, de leur existence.

Il est très probable que les artisans du sud du Danube, qui ont travaillé dans le milieu scordisque et thrace, jusqu'à la fin du II-ème siècle av. J.-C., eussent „émigré“, en partie, au nord du Danube, en plusieurs reprises, en commençant avec le début du I-er siècle av. J.-C.. Les petites enclumes présentées ici sont une preuve pour cette hypothèse, mais pas la seule. Dans cette idée, la nationalité de ces artisans a peu d'importance, Même quand est très visible — et je pense à quelques objets de parure en argent d'époque du Lt D, trouvés en Banat, dans la future Pannonia et dans la Péninsule Balcanique — l'existence de vraies familles d'artisans, qui ont perpétué pendant des siècles quelques types de parures ou de céramique (une suggestion à ce sujet, à Alexandrescu, 1988, p. 117). Mais toutes ces hypothèses de travail dépassent le sujet de ces pages.

BIBLIOGRAPHIE

- ALEXANDRESCU 1988 P. ALEXANDRESCU, *Insemnări arheologice. Pentru datarea tezaurului de la Băiceni*, dans SCIVA, 39, 2, 1988, p. 113—118.
- BABEȘ 1993 M. BABEȘ, *O unealtă torentică din sec. IV—III a.Chr. de la Opișor (jud. Mehedinți)*, dans SCIVA, 44, 2, 1993, p. 125—134.
- BERCIU 1969 D. BERCIU, *Arta traco-getică*, București, 1969.
- BERCIU 1974/b D. BERCIU, *Contribution à l'étude de l'Art Thraco-Gète*, București, 1974.
- BERCIU 1981 D. BERCIU, *Buridava dacică*, I, București, 1981.
- BRUDIU — CĂPITANU — HARTUCHE — URSACHE 1977 M. BRUDIU, V. CĂPITANU, N. HARTUCHE, V. URSACHE, *Catalogul expoziției „Civilizația geto-dacilor din bazinul Siretului”*, Galați, 1977.
- BOŽIĆ 1984 D. BOŽIĆ, *O starosti konjeniškega št. 16 z lačenskega grobišča na bzoograjski Karaburmi*, dans *Keltiski Voz (Keltische Wagengräber)*, Posavski Muzej Brežice, 6, Brežice, 1984.
- CHILDE 1966 V. G. CHILDE, *Făurirea civilizației*, București, 1966.
- CRIȘAN 1969/a I. H. CRIȘAN, *Contribuții la problema lucrării podoarelor dacice*, dans *ActaMN*, VI, 1969, p. 93—114.
- CRIȘAN 1978/c I. H. CRIȘAN, *Ziridava*, Arad, 1978.
- CRIȘAN 1986 I. H. CRIȘAN, *Spiritualitatea geto-dacilor*, București, 1986.
- CULICĂ 1967 V. CULICĂ, *O unealtă scitică de orfevrărie la Dunărea de Jos*, dans SCIV, 18, 4, 1967, p. 677—685.
- DAICOVICIU 1960 C. DAICOVICIU, dans *IstRom*, I, 1960.
- DAICOVICIU 1965 H. DAICOVICIU, *Dacii*, București, 1965.
- DAICOVICIU 1980 H. DAICOVICIU, *Epoca clasică a civilizației daco-getice*, dans *RI*, 33, 3, 1980, p. 421—441.
- DAUMAS 1965 M. DAUMAS et collaborateurs, *Histoire générale des techniques*, II, Paris 1965.
- FETTICH 1953 N. FETTICH, *Archäologische Beiträge zur Geschichte der sarmatisch-dakischen Beziehungen*, dans *ActaArchRp*, III, 1953, p. 127—176.
- GARAȘANIN 1960/c DRAGA GARAȘANIN, *Ka problemu falera sa figuralnim predstavama*, dans *RVM*, X, 1960, p. 200—202.
- GLODARIU 1974 I. GLODARIU, *Relațiile comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974.
- GLODARIU — IAROSLAVSCHI 1979 I. GLODARIU, EUG. IAROSLAVSCHI, *Civilizația fierului la daci*, Cluj-Napoca, 1979.
- GLODARIU — MOGA 1989 I. GLODARIU, V. MOGA, *Cetatea dacică de la Căpâlna*, București, 1989.
- GUMĂ — LUCA — SĂCĂRIN 1987 M. GUMĂ, A. S. LUCA, C. SĂCĂRIN, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice efectuate în cetatea dacică de la Divici între anii 1985—1987*, dans *Banatica*, X, 1987, p. 199—218.
- HOREDȚ 1973/c K. HOREDȚ, *Die dakischen Silberfunde*, dans *Dacia*, N.S., XVII, 1973, p. 122—167.
- HOREDȚ 1974/a K. HOREDȚ, *Die Dakien in Rumänien und ihre Silberarbeiten*, dans *Apulum*, XII, 1974, p. 60—70.
- LUPU 1989 N. LUPU, *Tilișca. Așezările arheologice de pe Cățânaș*, București, 1989.
- MĂRGHITAN 1976 L. MĂRGHITAN, *Tezaure de argint dacice*, București, 1976.
- MEDELEȚ 1993/a F. MEDELEȚ, *Au sujet d'une grande spirale dacique en argent du Musée National de Belgrade*, Reșița, 1993.
- MOGA 1979 V. MOGA, *Piese de argint din cetatea dacică de la Piatra Craivii*, dans *ActaMN*, XVI, 1979, p. 513—518.
- PÂRVAN 1926 V. PÂRVAN, *Getica. O protoistorie a Daciei*, în *Academia Română, Memoriile Secției Istorie*, ser. III, tom. III, Mem. 2, București, 1926.
- POPESCU 1951 D. POPESCU, *Exploatarea și prelucrarea metalelor în Transilvania până la coterpirea romană*, dans SCIV, II, 2, 1951, p. 27—44.
- POPESCU 1972 D. POPESCU, *Tezaure de argint dacice (II)*, dans *BMI*, 41, 1972, p. 5—22.
- STÂNGĂ 1992 I. STÂNGĂ, *Découvertes archéologiques inédites appartenant à l'époque Latène dans le département de Mehedinți*, dans *SympThr*, 9, 1992, p. 151—154.
- STOICOVICI — WINKLER 1971 E. STOICOVICI, IUDITA WINKLER, *Über die Stanzten von Pecica und von Ludești*, dans *ActaMN*, VIII, 1971, p. 477—481.

- SZÉKELY 1954 Z. SZÉKELY, *A csikszentkirályi kincs. Adatok a dakok késő, vaskori műveltségéhez*, Micurea Ciuc, 1954.
- TODOROVIĆ 1972 J. TODOROVIĆ, *Praistorijska Karaburma I. Nekropola mladjeg gvozdenog doba*, Beograd, 1972.
- TURCU 1979 M. TURCU, *Geto-dacii în Câmpia Munteniei*, Bucureşti, 1979.
- VULPE 1966 R. VULPE, *Aşezări gotice în Muntenia*, Bucureşti, 1966.
- WERNER 1983 W. M. WERNER, *Ein dakischer Trensenknebel aus Augsburg—Oberhausen*, dans *ArchKorrbl*, 13, 1983, p. 235—240.
- WERNER 1984 W. M. WERNER, *O psalie dacică în Bavaria*, dans *SCIVA*, 35, 1984, p. 353—360.
- WERNER 1985 W. M. WERNER, *Pferdetrensen aus Südosteuropa — eine Übersicht*, dans *ArchKorrbl*, 15, 1985, 4, p. 463—479.

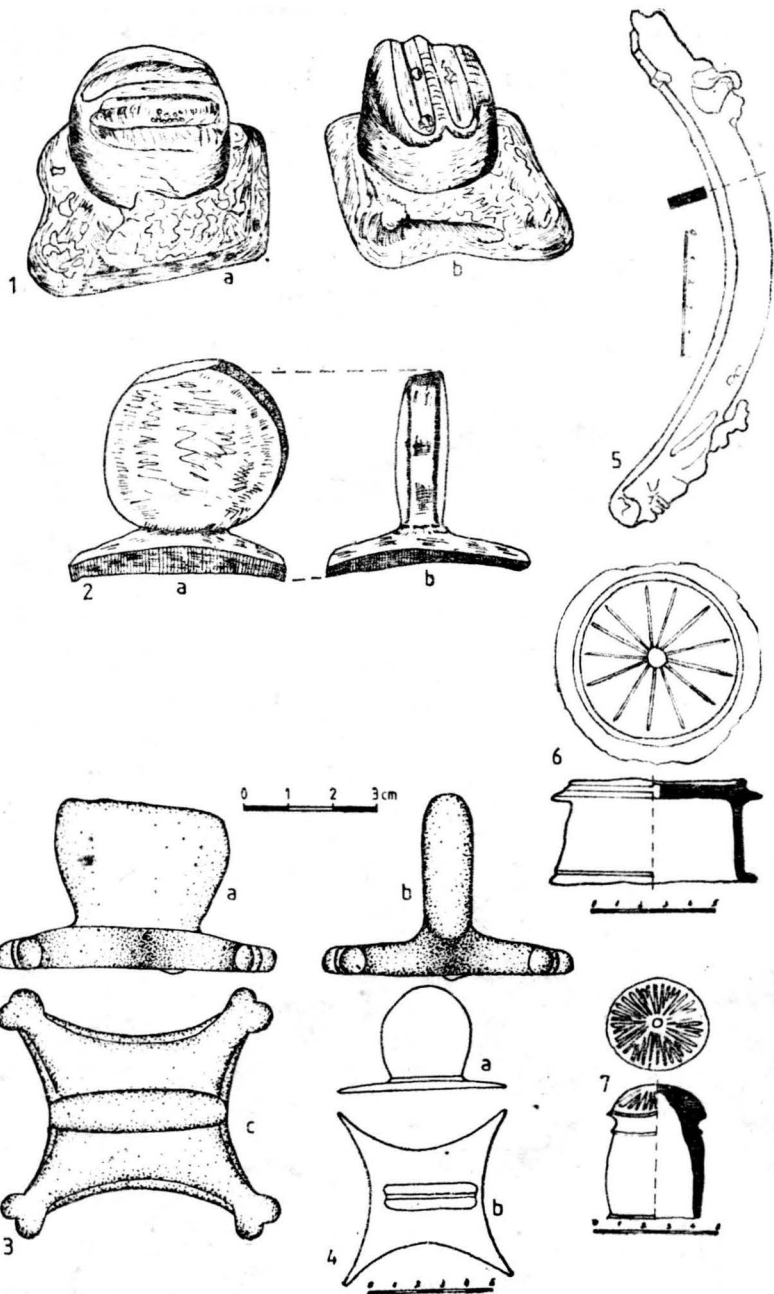

Fig. 1. 1) Enclume en pierre. La zone de Portes de Fer du Danube, sur la rive droite Collection Pongracz.

2) 2a-b) Enclume en bronze. Ardeu, dép. de Hunedoara (apud Mărghitău 1976, p. 18, fig 2).

3a-b-c) Enclume en bronze. La citadelle dacique de Divici. Fouilles M. Gura.

4a-b) Enclume en bronze. La nécropole scordisque de Karaburma, à Belgrade. Tombe 13.. (apud Todorović 1972, Pl. XXXIV/4)

5-7) Objets et poinçons en bronze. Mobilier funéraire du tombeau d'artisan (113) de Karaburma

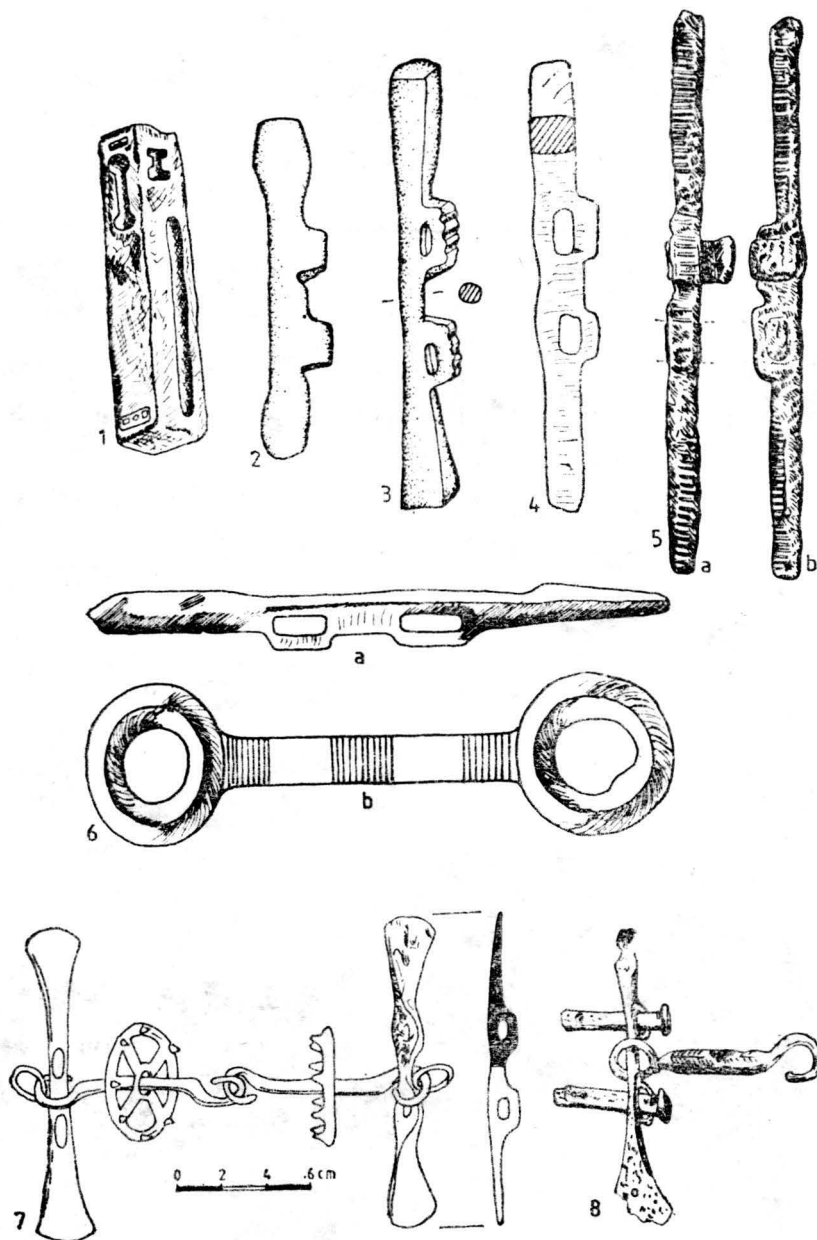

Fig. 2. 1) Moulage céramique monovalve, pour coulage des objets en bronze. L'atelier de Pecica (apud Crișan 1969/a, p. 95, Pl. I/1-5=11/8; Crișan 1978c, p. 85, Pl. 117/1-7. 116/1-5).

2) Pièce qui a été coulée dans le moulage de Pl. II/1 (apud Crișan 1969a, p. 95, Pl. I/11 = Crișan 1978c, p. 85, Pl. 117/7). Dimensions: 10,4×1,6×2,6 cm.

3) Mors en bronze. Oreșac „Zidovar”.

4) Mors en fer. Răcătău (apud Glodariu-Iaroslausch 1979, fig. 73/29).

5a-b) Mors en fer avec incrustations en argent. Buridava-Ocnița (apud Berciu 1981, Pl. 91/18). $I_1 = 17,7$ cm.

6a-b) Mors en bronze. Căpâlna (apud Glodariu-Moga 1989, fig. 92/6).

7) Mors en fer. Oreșac „Zidovar” (apud Božić 1984, fig. 2).

8) Mors en fer fragmentaire, avec le système d'utilisation des boucles. Tilișca (apud Lușu 1989, Pl. 24/11).

CIVIL ARCHITECTURE AND HABITAT DURING LATÈNE D IN THE DEPRESSION OF ȘIMLEU

The present study tries to bring into discussion older and more recent discoveries which were made in the western half of Sălaj county (*map 1/1*), zone known under the name of The Depression of Șimleu. Being very well-outlined from a geographical point of view, the depression is marked by geological formations, which had blocked the access within it (we are referring at Meseș and Plopiș mountains, the knoll of Șimleu and the hills of Sălaj. (*map 2*)¹.

The main passes of entrance in the depression, all being situated along the streams of some rivers, were obstructed, during the Dacian epoch, by the building of some fortresses having a strict military-strategical purpose: (Marca, Stârciu, Tusa, Moigrad-Poguior, Șimleu). Besides their military role, the above-mentioned fortresses were surely used for supervising the salt trade that went across those regions since prehistory (*map. 2*).

Just exactly because of these reasons, in the regions treked by the superior and middle flow of Crasna and Barcău, specifically in the Depression of Șimleu, there had been constituted, very probably during a classical dacian epoch, a tribal union that had its nucleus in the complex of dwellings and fortresses situated on the knoll of Șimleu, a microsystem very rigorously jointed. (*map. 1/1*).

The archeological investigations, systematically made during the last ten years, allow us to support the upper statements and also to substantially complete the former inquiries involving this zone, within the 1st century B.C. — the 1st century A.D.

Regarding mostly the military aspects, which are easier to be investigated, the older studies and accounts, nevertheless, brought significant contributions to the repertoriation of this kind of discoveries made in this zone, and also to approach more sensible aspects of this problem of the spirituality. We are obviously referring to researches that had been made on the Knoll of Moigrad, between 1958—1959, where there was identified a Dacian necropolis for cremation, taking into consideration the statements of the researchers of those times².

The focus of the specialists' attention especially on such aspects, those regarding the military architecture and on the discoveries of Dacian treasures containing coins and spangles (*map. 2*) has permitted the neglect of some other samples of local Dacian civilization that didn't

¹ I. Mac, P. D. Idu, in *Geografia României*, IV, 1992, p. 39—47.

² M. Macrea, D. Protase, M. Rusu, in *Materiale*, VII, 1960, p. 361—391; M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, in *Materiale*, VIII, 1962, p. 486—504.

lack in importance. We are thinking of the civil architecture, issue which we are going to investigate in the following lines.

As it is already known, the main regions that contain Latene D. discoveries from the Depression of Șimleu, which gained an intense consideration from specialists are: Marca-„Cetate“-systematically investigated³ by S. Dumitrașcu and V. Lucăcel in 1972, Moigrad- Knoll, searched between 1958—1959 by a group lead by the lamented M. Măcrea⁴, and then by a staff which was coordinated by Al. V. Matei from H.A.M.Z. (The History and Art Museum from Zalău), during 1984—1994⁵. The third place is Șimleu Silvaniei, which was also systematically investigated by archeologists, starting from 1992 and being still and yearly under the attention of the specialists, since then, in the regions „Cetate“ and „Observator“, mainly of a group fromed by dr. M. Rusu, I. Bejinaru and the undersigned.

However, the previous inquiries from Șimleu-Silvaniei, insufficiently carried on by M. Moga⁶ (1949) and Al. V. Matei (1978) — Uliul cel Mic and Observator⁷ have stood out the necessity of a full-sized approach of this ensemble of dwellings and Dacian fortresses which were identified on the complex of hills from the Knoll of Șimleu.

As a result of so many years of fruitful discoveries concerning the classical Dacian civilization on the Depression of Șimleu (*map.* 2), some micromonographs of every archeological sit are compulsory to be used, the only edited being the one referring to the Dacian fortress from Marca, which was published 20 years ago⁸.

Hence, the gradual approach of every detail of the local Dacian civilization becomes a necessity so as to make possible the elaboration of the monographs.

Such a detail is the civil architecture⁹, which is the most widespread and diverse, at the same time being the least studied one.

For this forward step, we took into discussion some localities on whose territories there are regions containing such discoveries. It's the Knoll of Moigrad we are referring at (*map.* 3), then Șimleu Silvaniei with the Knoll of Șimleu (*map.* 1/2; 1/3; 4; 5) and Marca with „Cetate“.

In the followings, we'll make a presentation of this type of discoveries that concerns the civil Dacian architecture, starting with the Knoll of Moigrad.

Known in the historical literature of this speciality, due to some discoveries that had a strong ritual character that had initially been interpreted as funeral monuments, the Knoll of Moigrad more and more outions to us as a great fortified Dacian settlement, within which— as in some others' cases — there can be also identified unquestionable

³ S. Dumitrașcu, V. Lucăcel, *Cetatea dacică de la Marca*, Zalău, 1974.

⁴ See the 2nd note from above.

⁵ Al. V. Matei, in *ActaMP*, X, 1986, p. 126—128; Al. V. Matei, C. Stoica, in *ActaMP*, XII, 1988, p. 158—160; H. Pop, in *ActaMP*, XVII, 1993, p. 91—105; in *ActaMP*, XVIII, to be soon printed.

⁶ M. Moga, in *SCIV*, I, 1950, p. 131—135.

⁷ Al. V. Matei, in *ActaMP*, III, 1979, p. 17—20.

⁸ See the 3rd note from above.

⁹ See the micromonographs: I. Glodariu, *Arhitectura dacilor civilă și militară*, Cluj-Napoca, 1983; D. Antonescu, *Introducere în arhitectura dacilor*, București, 1984.

ritual complexes, adjoining the numerous elements which are specific for a civil settlement.

Therefore, starting from 1958, there had been discovered 213 holes, 43 fireplaces, 6 deepened dwellings, 7 ovens and 17 so-called „ceramical platforms“. It is quite possible that some worse-preserved ovens, due to some special conditions, had been counted as fireplaces, but this fact won't fundamentally change the dates of the problem. Another detail that deserves to be mentioned is the fact that from among the 213 Dacian holes already discovered, at least 30 are holes of heavy stanchions, for which we express our serious attitude of reserve regarding the upper-mentioned chronological assignment.

As far as the so-called „ceramical platforms“ are concerned, we stand for their identification with shallow dwellings. These ceramical platforms include in their stock broken vessels, burned and unburned rough cast of wall burned and unburned bones as well as some other things specific for everyday life (hardware, objects for polishing, grinders and so on). Their form is irregular. They often surpose a fireplace and, more frequently, holes¹⁰. Such being the case, we consider them as shallow dwellings built on wood beams, because of their high level of vulcanic rock, which is specific for the Knoll of Moigrad. These beams have left behind no archeological traces that could have been detected.

The older researchers made investigations which involved especially the eastern and south-eastern part of the plateau, between 1958—1959, that was over 1 km. in perimeter and a surface of 7 hectares, being on an maximal altitude of 514 meters (*map. 3*).

Generally, the deepened dwellings from the Knoll of Moigrad have a circular plan and they penetrate the rock from about 30—40 cm. till 70 cm. The roff is made up of two slopes and it is supported by stanchions situated within this construction, which deepens even for 0,6 m under the inner level of stepping. It varies from 2 to 3,5 m in diameter. None of this type of dwellings has an inner fireplace. Only in one case the fireplace was found, but it was situated next to the dwelling, specifically under a penthouse. (1993).

This sort of dwellings has in its stock pottery, bones, small tools and stones which had fallen from the roof very probably made of straw (or thatch). Only once (1990), it happened to be noticed a superposition of a hole by such a deepened dwelling, and, for time being, this type of construction was found only along the eastern, southern and nothern parts of the region, more exposed to the winds.

At Marca, in „Cetate“, within a fortress mainly having a military role, which blocked up the access to the Depression of Șimleu, from the western side, on Barcău stream (*map. 2*), there was discovered a hut-like building meant to be dwelt by standing garrison which was stationed there. The discoverers which have published the results of the digging in 1974, didn't give us enough details on the building-plan and on its

¹⁰ The superposed holes may have a cultic character destined for the lasting of the construction or they were simple holes for provisions built under the dwelling, hence being protected from rainfalls; see instances at Cătelu Nou (V. Leabu, in *CAB*, I, 1963, p. 27—28; idem, in *CAB*, II, 1965, p. 56; M. Macrea, I. Glodariu, *Așezarea dacică de la Arpașu de Sus*, București, 1976, p. 23—24.

system of construction. We don't know anything but the respective construction had a fireplace, that it was floored with clay applied directly on the mica-schist of the hillock, that it had a stock rich mostly in pottery, and that this undeeptened hut made of wood and clay was destroyed by setting on fire¹¹.

A recent sounding having little proportions, has discovered an older stage of this construction which wasn't set on fire, its clayed floor being maintained unaltered, directly on the rock¹². Some other new examinations would provide extra information on the type, the role and the inner organization of such a building.

Șimleu-Silvaniei attained to be known in the historical literature of this speciality due to the Vth century-treasures of gold objects, discovered within its territory in 1797, 1889 and later, because of the coming out of at least 5—6 Dacian treasures of silver coins and spangles¹³. This fact as well as the local archeological investigations, determined the realisation of soundings, examinations, on some areas situated in the northern part of the town, namely on the Knoll of Șimleu.

The first place is „Uliul cel Mare“ where 5—7 ritual holes, having a stock rich in silver and bronze spangles, weapons, tools and pottery were discovered between 1945—1947¹⁴.

As a result, M. Moga made a sounding on the western side of the Knoll, in 1949, and he finally discovered a detached dwelling, two graves and two holes without leaving further details¹⁵.

In 1978, Al. V. Matei from H.A.M.Z. made six checking sections of the upper-mentioned place, identifying 4 holes, and a dwelling disposed on a bowed slope (30°—40°), having the floor (the part situated on the valley) partially supported by wood stanchions. We are not given other details about the plan and its precarious state of preservation did not probably make possible further investigations in this respect.

We are also informed that, on „Uliul cel Mic“, during a classical Dacian epoch, a small settlement existed, being innately fortified because of some craggy slopes¹⁶.

The civil Dacian settlement, hypothetically identified by S. Dumitrașcu with the ancient Dacidava- mentioned by Ptolemeu¹⁷- is semicircularly around and at the base of the „Cetate“ hill¹⁸, which is nothing else but a branch that very much advanced to the southern part of the Knoll of Șimleu (*map. 1/2*). Many places of this civil settlement came into sight, little by little, making it visible on a pretty large surface (due

¹¹ S. Dumitrașcu, V. Lucăcel, *quoted works*, p. 8, 10; I. Glodariu, *Arhitectura...*, p. 24—25.

¹² Soundings made in 1992, the results being shared on the occasion of the yearly session of H.A.M.Z. — November, 1993.

¹³ Al. V. Matei, *quoted works* p. 17—20, 23—25, 27—31, 38—40; E. Chirilă, Al. V. Matei, in *ActaMP*, X, 1989, p. 95—118.

¹⁴ Z. Székely, *Materiale din campania de săpături arheologice din 1949, București*, 1951, p. 43—74.

¹⁵ M. Moga, *quoted work*, p. 131—135.

¹⁶ See the 7th note from above.

¹⁷ S. Dumitrașcu, in *Crisia*, I, 1971, p. 39—46.

¹⁸ H. Pop, in *ActaMP*, XVI, 1992, p. 129—138.

to the fireplaces, ovens, terraces, having traces of deepened or shallow dwellings, ritual or dustholes, etc).

The former civil Dacian settlement was superposed, during the last century, by three modern roads whose length is over 1,5 km. On the both sides of these roads there can be still noticed terraces arranged in Dacian epoch, most of them being covered by slidings.

The large surface on which the old Dacian settlement lies, make us to consider it as a numerous community, which is, however, hard to be judged in the present stage of investigation.

"Cetate" Hill, on which and at whose bottom the civil Dacian settlement had been developed, became the first target of the project of the systematic archeological inquiry that have started in 1992 and that hints at the exhaustive investigation of the main archeologic sits from the Knoll of Șimleu.

Referring strictly at the aspects that regard the civil Dacian architecture, we are to remember the main discoveries of this kind that had been done on "Cetate" region, during the last three years.

1992, 1st section: an oval Dacian fortress made of ground and wood was identified around the superior mamelon of the hill, having 80×60 m in diameter. The stockade is simple, having a fosse in front of it and a round-road covered by a roof and laid on the stockade in the external side, and on a wood beam, in the inner side, which is situated at a distance of 4 metres from the stockade.

Beneath this roof, it also appeared an oven endowed with a dusthole that had probably been used by the standing garrison of the fortress. The wood beam from behind the stockade isn't thicker than 10—15 m and it goes deeper into the sterile soil till 15—20 cm (*map. 5*).

Besides this fortress, there had been discovered, between 1992—1994, a part of a settlement used for being dwelt of for other every-day activities, which was situated on the saddle of the hill, that links it with the rest of the Knoll. We are referring at a building which deepens in the sterile soil till 50—60 cm and which has a partially investigated side of over 11 m (*map 4*). The padding of this building ($L_1/92$) superposes three holes (a ritual hole, a truncated-cone one used for provisions and a dusthole).

One of the corners of this construction was discovered in the southern part where it has three stanchions of 0,15—0,2 m in diameter and go deep into the sterile till 0,2—0,5 m. From the hole surface of the upper-described construction there were investigated 20 m², without noticing any division. The padding does not contain many ceramical materials. Some fragments from a damaged fireplace's rough cast were also discovered. This arrangement is situated on the southern edge of the linking saddle.

In 1993, there was also partially investigated a terrace situated in the north-eastern part of the upper-mentioned fortress, next to its external side, arranged on the slope of the hill. The terrace was incompletely destroyed by the building of a road, from it being preserved about 190 m².

Due to the diggings made on the autumn of 1993¹⁹, about 72 m² from the preserved surface of the terrace were discovered, being noticed a series of stages within its Dacian arrangement (*map. 1/3*).

1st stage: it was preserved a fireplace (V₁) and a few ceramical fragments form a shallow dwelling.

2nd stage: it is built up a dwelling (L₁) which cuts this fireplace and which is of 2,7—3,4 m in diameter and which goes deep into the sterile soil of the place till 0,5 m. The dwelling has a central stanchion.

3rd stage: the terrace is extended to the hill and a divided large construction is raised (L₂). There are also identified two rooms, each having a fireplace (V₂, V₃, V₄). One of them has a very rich stock which contains pottery, iron and silver on bronze pieces. On the fireplace there are calcinated seeds of horse bean and millet. The stock dates this stage as being happened at the middle of the 1st century A.D. The setting on fire of this construction brings with itself a re-arrangement of the fireplace from the room rich in archeological materials (V₃). The building system of the dwelling is fit for the existent type of relief. From the sloping side there is a wood beam endowed, here and there, with stanchions, being buried in a fosse having 20—30 cm in width, and dug in the rock till 30—40 cm. The stanchions go deeper till, 0,5—0,6 m. The length of the preserved base is of 8 m.

4th stage: the terrace gets narrower and another dwelling with a buried beam is built up (L₃), which cuts the former arrangement and whose corner appears in the archeological digging. This dwelling has also an inner dusthole dug into the mica-schist (G₁₁).

5th stage: a re-arrangement of the terrace brings with itself the digging of some deepened dwellings, which are quasipolygonal and have stanchions in their corners (L₄, L₅).

6th stage: the 80 × 60 m in diameter oval fortress made of wood and ground is built up, having a covered rounds road. The ground and rock taken out after the digging if the fosse are thrown over the earlier uncovered terrace.

7th stage: the fortress is disarranged (probably when the walls on the linking saddle are formed which extend the protected habitable area). Over the oval Dacian fortress, made of weed and ground there is built a large oven (1,8—2 m in diameter). dicovered during the 1992 investigations.

On the spring of 1994, the archeological investigations are started again on the linking saddle, being sounded the two walls with fosse that cuts the saddle and the zone behind the walls (*map. 4*).

On a terrace situated on the northern board of the saddle, there is identified a dwelling (L₂/94), whose plan we still cannot define, the

¹⁹ The results were communicated at the XXVIIIth National Session of Archeological Accounts, Satu Mare, 12th—15th of May, 1994, published in the *Cronicle of Archaeological Researches — 1993 Investigations*, p. 64.

digging having only a sounding character. The dwelling is realised by straightening the slope where it made a dingle having 30–40 cm in depth. The dwelling was explored on a 4 m surface and it is endowed with a fireplace. Ceramical materials were discovered in the padding.

During the summer of this year, the archeological researches on the maximal height (597) of Şimleu-Silvaniei Hillock have started. Here the traces of Dacian fortresses were identified, which re-use the older Hallstattiene arrangements. Within the Dacian fortress, there was noticed a group of holes for provisions which -- as the time passed -- became dustholes. The only existing Dacian dwelling is situated at about 30 m far from this group. The dwelling is a shallow one, uncompletely discovered. It was built directly on the rock and it is also polished. The fireplace is arranged in the mica-schist. The stock is rather poor.

The upper enumeration of the main discoverings that may be placed in the category of the civil Dacian architecture, finally gives us a group of about 34 dwellings (*map. 6*). Among these, 11 are deepened ones, the rest being shallow dwellings.

Therefore, I --- the way-of-building criterion which was applied, offers an image of the more frequent types of dwellings which seem to be specific for the investigated zone (*map. 6*).

A. The deepened dwelling category, that is represented by those relevant samples from Moigrad and Şimleu. This sort of dwelling is also divided into three subgroups:

- 1) circular dwellings with central stanchion (hence, having a conic roof), that were discovered in one case at Şimleu „Cetate“ — 1993.
- 2) circular dwellings with two diametrically opposed stanchions, having a twofolded roof and being often met only at Moigrad — 4 instances²⁰.
- 3) quadrilateral deepened dwellings with stanchions at their corners, represented by one case, at Moigrad, in 1984, where such a dwelling, having the sides of 4,10×3,5 m, and goes deep in the rock till 30–40 cm. This subtype may also be seen at Şimleu — the civil settlement and "Observator" — (1994)²².

B. The shallow dwelling category, which may also be parted into four subgroups, depending on their building system:

- 1) dwellings built on a slope, partially suspended on stanchions. It's the construction from Şimleu "Uliul cel Mic" (1978) we are referring at.
- 2) dwellings directly built on the soil, having their base supported by wood beams or (and) stanchions. There are the instances from Marca and Moigrad (1958—1959, 1988, 1991, 1994), from Şimleu — the civil settlement and "Observator" — (1994)²². So, there are at least 18 exemples.
- 3) dwellings with total or half buried wood beams as those discovered at Şimleu "Cetate" (1993). This sort of building system

²⁰ I. Glodariu, Fl. Costea, *Așezarea dacică de la Șercaia* (in manuscript).

²¹ Analogies at Slimnic, I. Glodariu, *Așezări dacice și daco-romane la Slimnic*, București, 1984, p. 20, 26, 27, 35—36, images no. 6, 7, 20, 26, 35—41, 44.

²² I. Glodariu, *Arhitectura...*, p. 15—17.

was used because of the arrangements made on slopes, in a smooth rock as the mica-schist. There were discovered two such dwellings, one being divided²³ (*map. 1/3*).

- 4) "dwellings" or settlements situated on stockades, having a covered rounds-way as that one discovered at Șimleu "Cetate" in 1992—1993 (*map. 5*).

II. In accordance with the character of the investigated archeological sit, there can be also noticed another division of the above-enumerated instances:

- 1) *in fortresses* we can find them at Marca and Șimleu "Cetate" (2 examples), in 1992—1993.
- 2) *in fortified settlements*: at Moigrad and Șimleu, specifically on "Cetate" and "Observator" (29 dwellings).
- 3) *in unfortified settlements* — as the instance from Șimleu — the civil Dacian settlement from the territory of the town and "Uliul cel Mic" situated on the Knoll of Șimleu.

III. Another typology can be made in accordance with the position of the complex within the local sort of relief; therefore, we found:

- 1) *dwellings situated on heights*: at Moigrad, Marca, Șimleu "Cetate", "Observator", "Uliul cel Mic" (the great majority of them).
- 2) *dwellings situated on plains*: the only example being the civil settlement found on the territory of Șimleu.

The number (doubled) of the shallow dwellings which are specific for hilly or mountaneous places is not accidentally greater, the geographical determinism leaving its impact on the architectonical conception of the Dacian communities from the Depression of Șimleu. It is true that, from among the dwellings situated on plains, only the one from Șimleu could be better delimited and investigated by shallow inquiries²⁴, but even in this case the shallow dwellings arranged on terraces made on the slopes of the hill are predominant. However, they are situated by constant debit streams. Such sources of water, having a constant debit must have also existed in the fortified settlements' instance (or the fortified residence's one), from the Knoll of Moigrad²⁵, from Șimleu "Cetate" and "Observator"²⁶, without whom the existence of a community situated on such heights can not be justified, but because of certain military-strategical reasons.

Regarding these three instances, there was noticed the existence of a systematization conception of the settlement meant to intensively use the fortified area and to offer the best living condition during war or peace times. Hence, at Șimleu "Cetate", a succession of arrangements of the same terrace was observed, so that it, made possible the usage, at a maximal efficiency, of every square metre of the building place (*map.*

²³ *Idem*, p. 17—19.

²⁴ H. Pop, quoted works.

²⁵ The source of water which supplied the Roman cistern built on the Knoll, surely had a constant debit even before the Roman conquest, Al. V. Matei, in *ActaMP*, X, 1986, p. 126—128.

²⁶ The Knoll of Moigrad is even now rich in sources of water situated near the zones fortified during the Dacian epoch.

1/3). In the same zone, on the linking saddle and behind the protecting walls, there was found a group of archeological complexes which were situated on the both sides of the highest zone of the saddle, probably used as a way of access from the exterior, across the settlement to the superior mamelon (*map. 4*).

Such an outlook was formulated regarding the same region from Şimleu "Observator", where there is a Dacian fortress situated on a higher altitude. Beside this fortress having a strict military role (maybe one of sheltering), there is another one which lies on a larger surface, arranged on stretched and straight zones within whose perimeter there were built dwellings, workshops and holes, the last two being grouped at a certain distance from the zone of the dwellings.

A visible opinion on a systematization of the buildings within the perimeter of the settlement, may be also taken from the investigations made on the Knoll of Moigrad (*map. 3*).

The surface used during the Dacian epoch represents only two thirds from the whole area of the plateau of the knoll, which measures 70.000 m². Therefore, the 45.000 m² used during 200 years before the Roman conquest are mostly represented by the borders of the plateau, which were sheltered from the winds due to a diminished altitude, compared with the top of the hill.

From the 70.000 m² of the platform, there were systematically investigated only about 2,300 m² (3,2%), starting with 1958. In these 2,300 m², there were found 213 holes (38 of them are having stanchions), 43 fireplaces, 7 ovens, 6 deepened dwellings and 17 shallowed ones. An estimation on the whole surface that could have been dwelt — 45,000 m² — would give figures hard to be accepted: 3,580 holes, 841 fireplaces, 136 ovens, 117 deepened dwellings and 332 shallow dwellings. The proportion dwellings — holes would be 1 dwelling/ holes, an unusual situation for a Latene D settlement²⁷. If we took into discussion a six members family we would get a community of 1700 inhabitants, on condition that all the dwellings were contemporary, which is impossible from the very beginning.

The actual of the investigations does not allow us, for the time being, to draw a final conclusion, due to the sounding-character of the archeological inquiries concerning both the archeological site from the Knoll of Moigrad — where there are necessary to be made exhaustive diggings on representative microzones — and the fortresses and settlements from Şimleu-Silvaniei.

Even if there were made sensible progresses in the search of these regions and in the debates of the upper-discussed issue, the conclusions are not and can not be final, without the investigation and the search of the unfortified civil Dacian settlements, unsufficiently known, not only from the Depression of Şimleu.

As it could be noticed, the civil Dacian architecture from those few known zones situated in the Depression of Şimleu do not make an

²⁷ We must include in our estimates the fact that from among the 213 holes, the 30 ones having stanchions being subtracted, there still remain 183 from which numerous enough are the holes with an unquestionable ritual character.

exception regarding the already acknowledged typologies²⁸. However, there are small and rare exceptions which may not be considered as lacking in importance, that can also be placed among this sort of discoveries from the investigated zone.

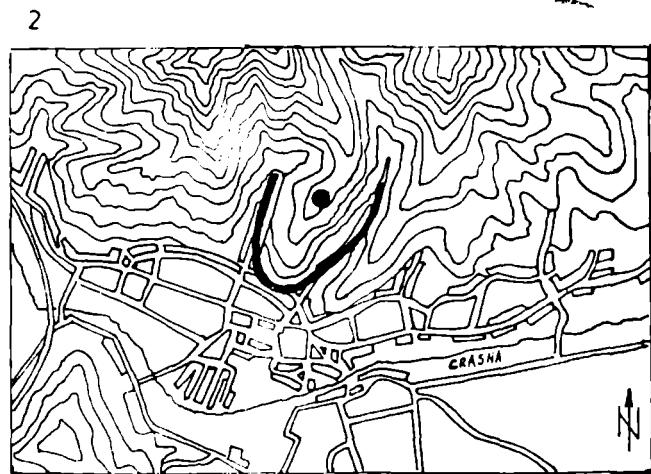
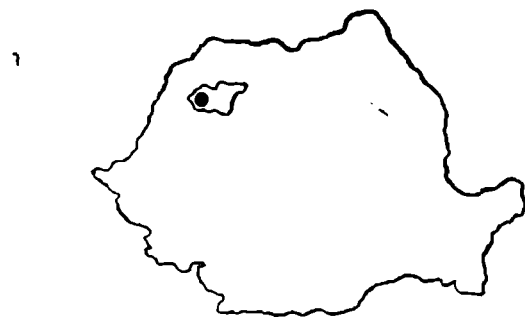
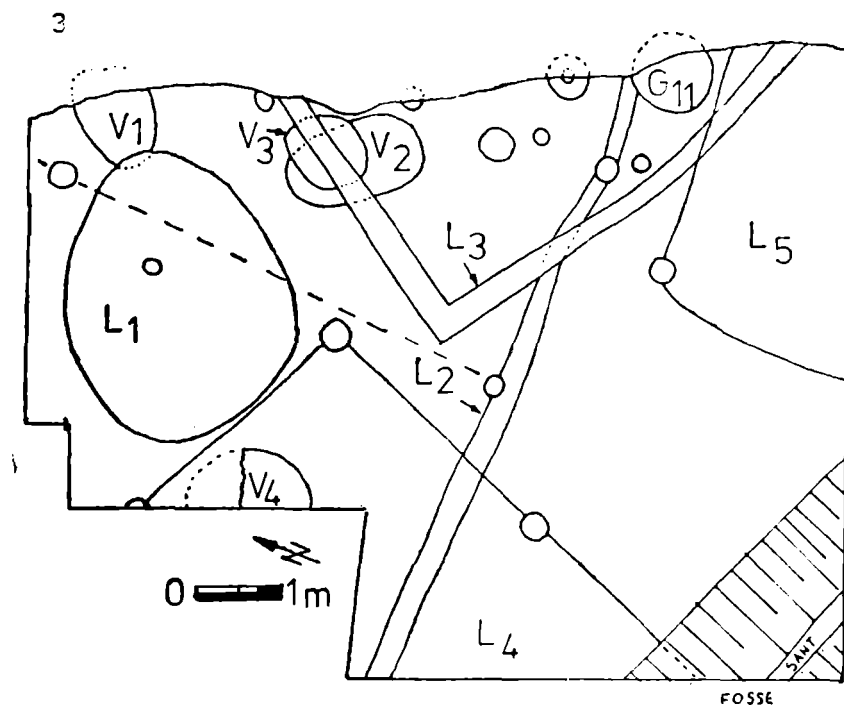
HOREA POP

ANNEX I — THE LIST OF THE LOCALITIES CONTAINING DACIAN
DISCOVERIES FROM SĂLAJ COUNTY*

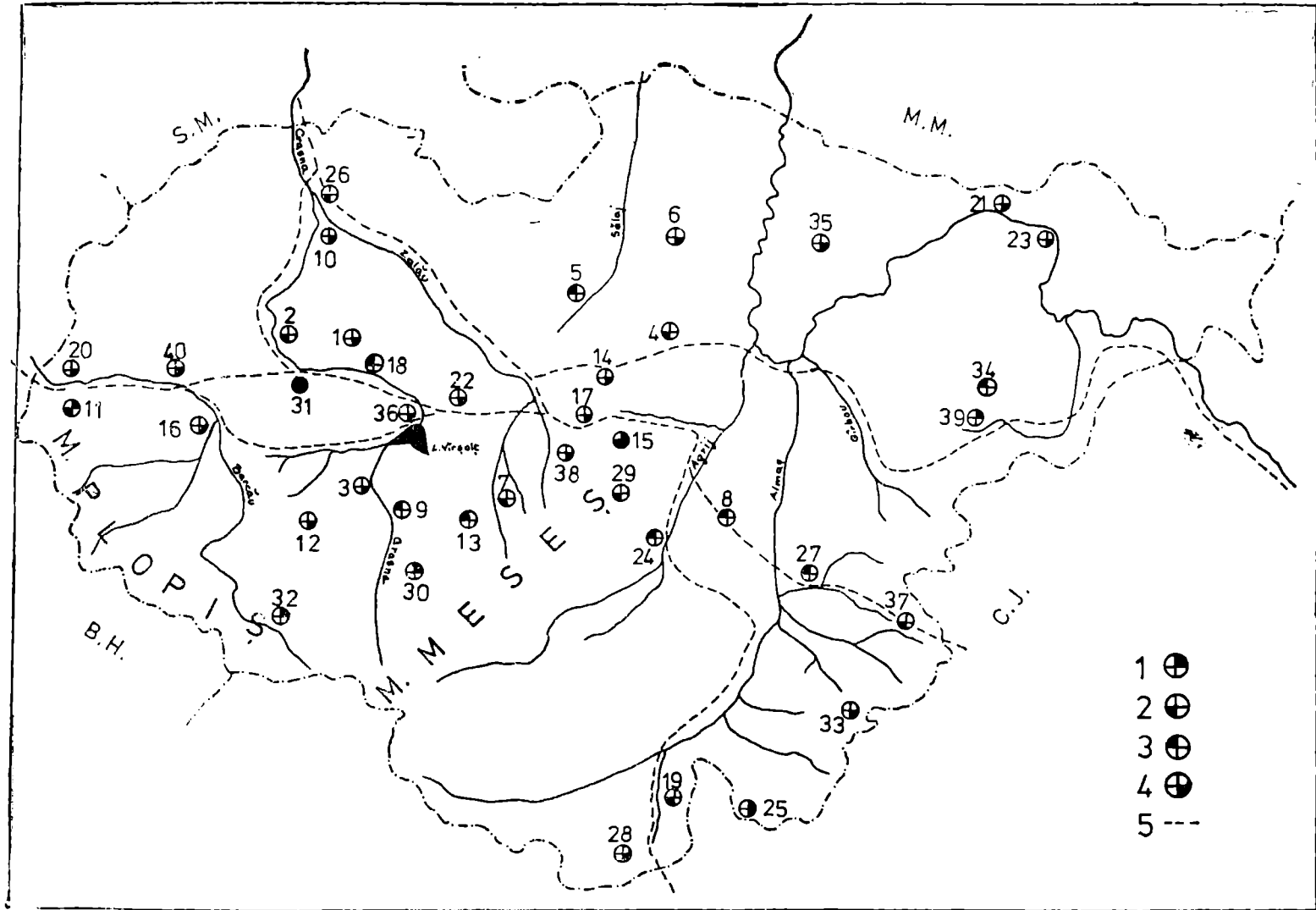
1. BĂDĂCIN	21. RĂSTOCI
2. CEHEI	22. RECEA
3. CRASNA	23. ROGNA
4. CUCEU	24. ROMĂNAȘI
5. DOBA MARE	25. RUGINOASA
6. DOMNIN	26. SĂRMĂȘAG
7. FETINDIA	27. SÂMPETRU ALMAȘULUI
8. GĂLPĂIA	28. STANA
9. HOROATU CRASNEI	29. STÂNA
10. LOMPIRT	30. STĂRCIU
11. MARCA	31. ȘIMLEU SILVANIEI
12. MARIN	32. TUSA
13. MESEȘENII DE SUS	33. UGRUȚIU
14. MIRȘID	34. VALEA CIURENILOR
15. MOIGRAD	35. VĂDURELE
16. NUȘFALAU	36. VÂRȘOLT
17. ORTELEC	37. VOIVODENI
18. PERCEI	38. ZALAU
19. PETRINDU	39. ZALHA
20. PORT	40. ZĂUAN

²⁸ I. G'odariu, *quoted works*.

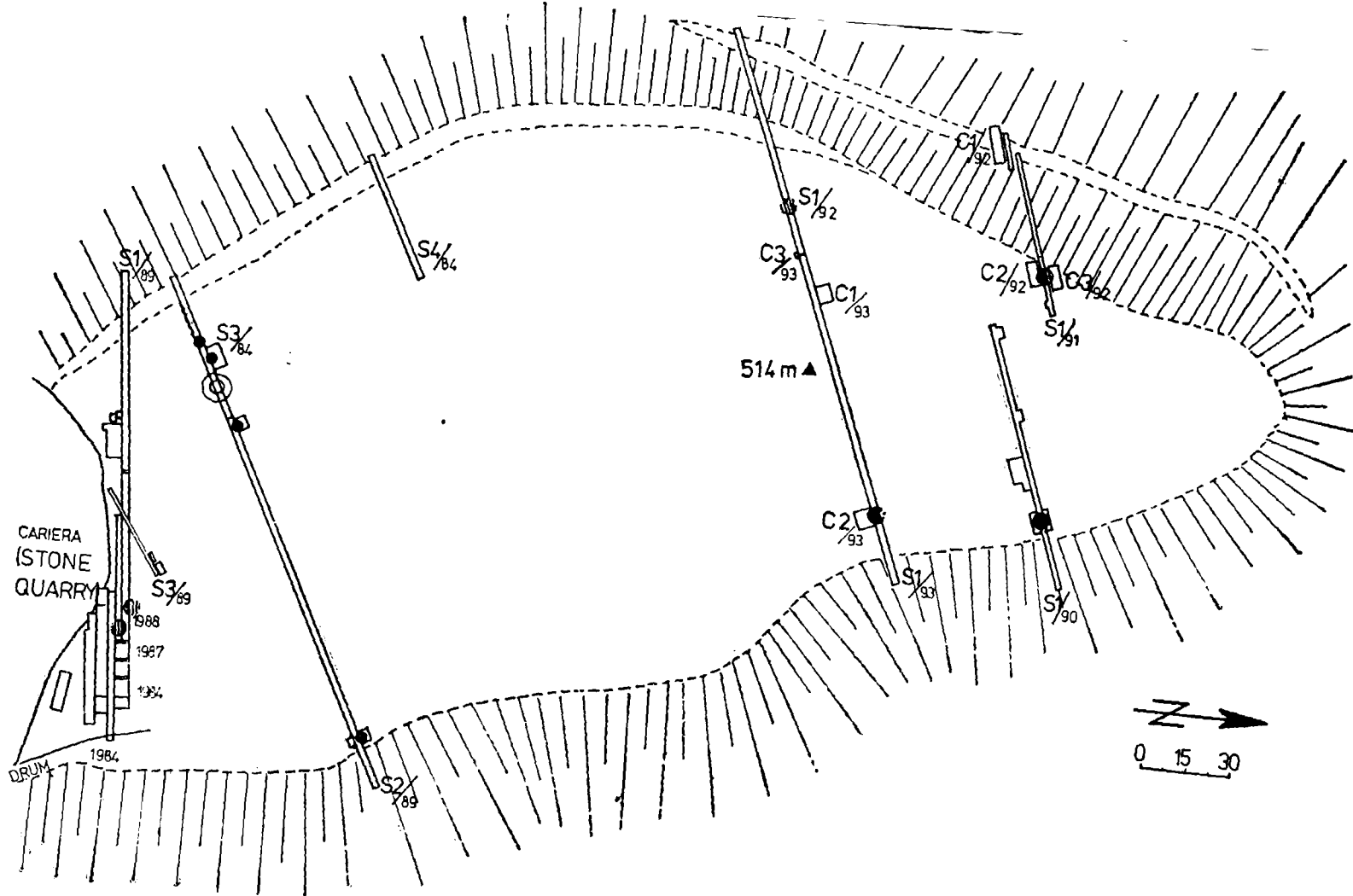
* In accordance with Al. V. Matei, in *ActaMP*, III, 1979, p. 11—40 and *ActaMP*, X, 1986, p. 95 — 117 with the undersigned's subsequent completion. The numbers correspond to those from map 2.

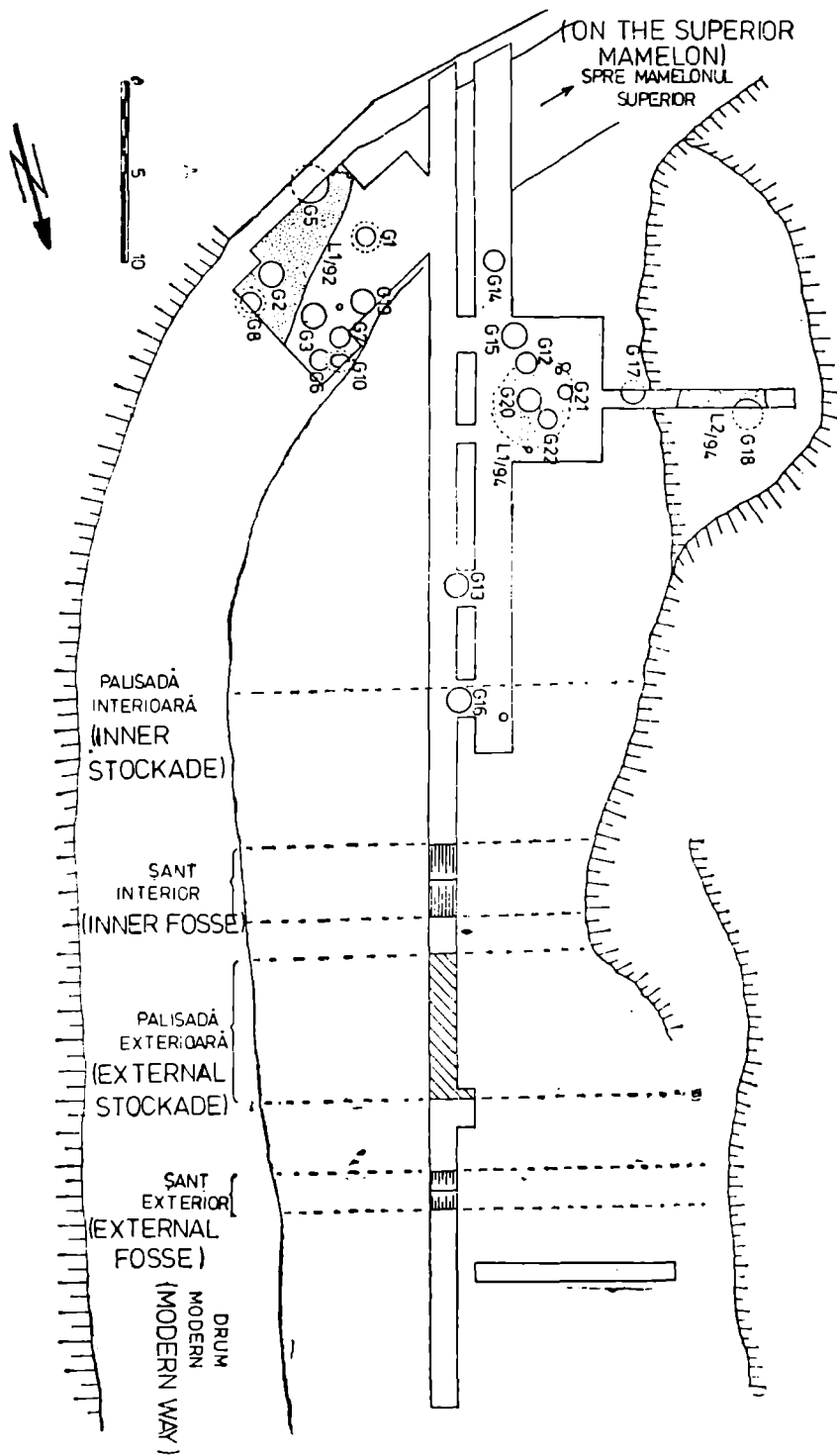
Map 1. 1st image: The position of Sălaj county on the map of Romania; the black point represents the Depression of Șimleu.
 2nd image: The plan of Șimleu-Silvaniei town and of a part from the Knoll of Șimleu. The stressed line represents the outline of the civil Dacian settlement from the bottom of "Cetate" hill, and the black point represents the Dacian fortress arranged on the superior mamelon of the hill.
 3rd image: Șimleu Silvaniei, "Cetate", 1993, cassette 1 from terrace I, plan. (L = dwelling, V = fireplace, G = hole).

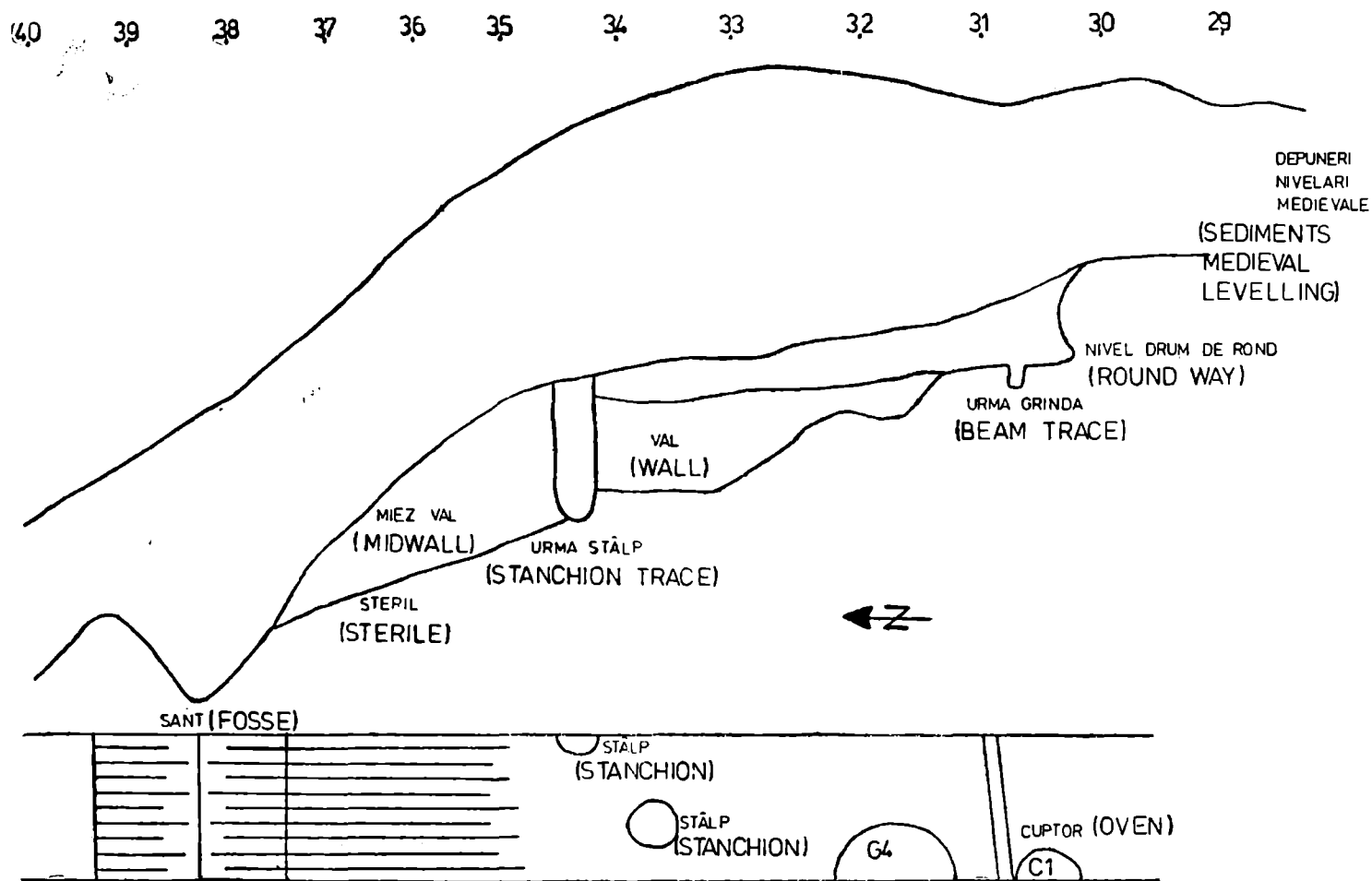
Map 2. Sălaj county with the discoveries from the Dacian epoch. 1: fortresses; 2: treasures; 3: isolated discoveries; 4: settlements; 5: the ancient way of the salt (see annex 1)

Map 3. The Knoll of Moigrad; the general plan of the diggings. The dotted line represent the places of the fortresses. The full circle; deepened dwellings; The hachured ones: shallow dwellings.

Map 4. Șimleu Silvaniei, "Cetate" — the linking saddle general plan of the diggings, 1952—1994 (G = hole, L = dwelling).

Map 5. Șimleu Silvaniei. "Cetate", 1992, section S₁, plan and profile of the fortress having a covered rounds way.

NR	LOCALITY	YEAR	DEEPEENED DWELLING			SHALLOW DWELLING				TOTAL	TOTAL
			CIRCULAR		C	D	E	F	G		
			A	B							
1	MARCA	1972					1			1	1
2	MOIGRAD	1958-59					11			11	23
3		1984	1		1					2	
4		1988					2			2	
5		1989		2						2	
6		1990		1						1	
7		1991					1			1	
8		1992					1			1	
9		1993		1						1	
10		1994						2		2	
11	ŞIMLEU ORAŞ	1992		X			X				10
12	ULIUL CEL MIC	1978				1				1	
13	OBSERVATOR	1994					1			1	
14	CETATE	1992			1				X	1	
15		1993	1		2			2	X	5	
16		1994		1			1			2	
TOTAL			1	3	4	1	20	2	X		
TOTAL			7		4						
TOTAL			11			23					34

Map 6. Statistical list of the investigated dwellings in accordance with the way-of-building criterion.

ADDENDA AUX „POINTS DE REPÈRE POUR LA CHRONOLOGIE DES CITADELLES ET DES ÉTABLISSEMENTS DACIQUES DES MONTS D'ORĂȘTIE*

Les recherches archéologiques effectuées dans la zone des Monts d'Orăștie continuent à enrichir le „fonds“ documentaire de la région environnant la capitale des Daces, fournissant continuellement des nouveautés — tantôt intégrales, tantôt partielles ou de nuances — concernant les éléments composants des sites abordés par les fouilles, d'une part, et l'échelonnement dans le temps de l'activité constructive des Daces, d'autre part. Attendu que, pour ce qui est de la publication monographique des trouvailles daciques et romaines, la situation n'a presque pas changé par rapport à celle d'il y a 20 ans¹ environ, cette étude n'a elle non plus „la prétention de résoudre le problème complexe de la chronologie des citadelles et des établissements daciques des Monts d'Orăștie. Elle se propose comme seul but, beaucoup plus modeste, d'offrir...“² aussi d'autres points de repère pour les recherches à venir et de faire connaître les constatations auxquelles ont donné lieu les anciennes fouilles archéologiques et les investigations plus récentes.

En ce qui concerne ces dernières, elles ont été beaucoup plus restreintes qu'auparavant, précisément au profit de l'achèvement ou de l'approfondissement de la recherche des objectifs visés par les fouilles plus anciennes, soit demeurées inachevées, soit n'ayant bénéficié que d'observations non concluantes. En tant que tel, de la série de sites traités dans la première étude, trois seulement sont visés à présent, à savoir: Costești-Cetățuie, Costești-Blidaru et surtout Sarmizegetusa (Colline de Grădiște). Pour faciliter l'examen des résultats des fouilles plus récentes, les trois sites seront traités dans l'ordre mentionné.

Costești-Cetățuie

En ce qui concerne la citadelle érigée sur le mamelon „Cetățuia“, qui se dresse au sud de la localité actuelle, les recherches les plus récentes ont complété les éléments fortifiés avec une autre construction

* Voir l'article au titre mentionné chez H. Daicoviciu, I. Glodariu, dans *ActaMN*, XIII, 1976, p. 71—80. La commémoration de 10 ans après la disparition de Hadrian Daicoviciu m'a poussé à reprendre ce sujet, en y faisant des additions, parce qu'il s'agit d'un des sujets issus de la collaboration à travers des années avec l'illustre disparu.

¹ De la série des monographies consacrées aux citadelles et aux établissements daciques des Monts d'Orăștie a paru un seul volume, le premier (H. Daicoviciu, Șt. Ferenczi, I. Glodariu, *Cetăți și așezări dacice în sud-vestul Transilvaniei*, București, 1989).

² H. Daicoviciu, I. Glodariu, *op. cit.*, p. 71.

défensive et ont apporté des modifications de détail des phases de construction de la citadelle.

a) C'est déjà lors des fouilles effectuées par C. Daicoviciu et Oct. Floca dans les années 1943—1944 qu'a été précisé le tracé de la route antique sur le tronçon situé à proximité de la citadelle. Elle gravissait en pente douce le versant est du mamelon et tournait ensuite vers l'ouest pour rejoindre la dépression entre Cetățuie et Ciocuta. Au sud-sud-ouest de la tour-habitat 3 la route antique a été aménagée dans le défilé, ayant à sa gauche (vers la vallée) un ramblai continu, marqué sur le plan établi par C. Daicoviciu par deux lignes presque parallèles³.

Les fouilles effectuées en 1986 ont démontré que le ramblai mentionné constitue en fait un tronçon d'un autre vallum de défense épousant la forme d'un fer à cheval. Certaines portions — telles que celles de la ravine au sud-est et de la dépression — ont glissé intégralement dans la vallée (en regard de la ravine) ou bien ont été aplaties (dans la dépression ou à proximité de celle-ci). Il est certain que la longueur conservée du vallum est de 281, 50 m; dans l'antiquité il ne dépassait pas 338 à 340 m, parce que aux deux extrémités il se termine en pentes abruptes. Comme la terre nécessaire au manteau du vallum a été prise à la pente ascendante, le vallum paraît avoir un fossé intérieur, mais celui-ci n'existe que sur le versant est, où la roche native a été excavée et nivelée pour la route antique. Hormis les détails concernant la technique de construction du vallum, se trouvant à présent en dehors du sujet, il convient d'ajouter que dans une des trois sections tracées transversalement sur le vallum il a été découvert deux fragments céramiques datables à la fin du II-e siècle av. J.Ch. ou au commencement du siècle suivant et, sous la couche d'herbe même, un fragment céramique datable des XII-e — XIII-e siècles. De la sorte, la datation du vallum est soit la même que celle des fragments céramiques daciques, soit immédiatement ultérieure.

b) En remontant vers le plateau de la citadelle, l'élément de fortification suivant est le soi-disant „vallum rouge“, dont les phases de construction établies jusqu'aux investigations réalisées en 1993 étaient: I le vallum à palissade double sur le faite, qui était circulaire, détruit durant la première guerre entre Décébale et Trajan et II la réfection précipitée, é la veille de la guerre des années 105—106, du vallum aux décombres provenant des constructions incendiées dans le courant de la première guerre, mais sans palissade⁴.

Les constatations occasionnées par les fouilles effectuées en 1993 peuvent être résumées de la façon suivante pour ce qui intéresse dans ce contexte. Le vallum circulaire de la première phase avait sur son sommet une palissade simple ayant les piliers plantés à la distance de 3,15—3,30 m, reliés en longueur par des troncs fendus. Il représente la première phase de construction de cet élément de fortification. Dans la II-e phase, le manteau du vallum a été coupé horizontalement afin d'obtenir une plate-forme sur laquelle a été aménagée une construction semblable à une palissade complexe, formée de la plate-forme située à

³ Dans C. Daicoviciu, Al. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, 1951, fig. 5.

⁴ *Idem*, op. cit., p. 15—16; cf. H. Daicoviciu, I. Glodariu, op. cit., p. 72.

sa base, ayant résulté du découpage du manteau du vallum antérieur, plaquée de grosses planches; sur la face extérieure et intérieure se trouvaient deux palissades simples, tandis que l'espace qui les séparait avait été rempli de terre et de pierre menue. Cette palissade a été incendiée au cours des combats qui ont eu lieu pendant la première guerre entre Décébale et Trajan. Durant la III-e phase, après que fut ajusté ce qui restait de la palissade complexe, sur près de la moitié de sa grosseur et vers l'intérieur, une autre palissade complexe faite de terre et de bois, plus haute, a été élevée. Cette fois, les attaches entre le parement en bois extérieur et celui se trouvant à l'intérieur, les deux en bois plaqués avec de la glaise, sont à la fois transversales sur la largeur de la palissade et comportent des fiches et des contre-fiches qui ont donné naissance à des cassettes intérieures remplies de terre brûlée provenant de décombres, y compris du matériel archéologique, en particulier de la céramique. C'est également alors que, sur la côté sud de la palissade complexe il y a été adossé une construction, probablement un dépôt, qui contenait entre autres des vases avec des céréales carbonisées et un sesterce émis par Domitien en 95—96 après J.Ch.⁵.

c) Les vérifications faites aux bastions et à la muraille d'enceinte ont fourni des renseignements complémentaires aux constatations antérieures, dont quelques-unes ont été publiées⁶. A la lumière des dernières recherches, l'échelonnement des travaux de construction serait le suivant: 1) l'érection des bastions I—IV; 2) l'union des bastions I—III à la muraille d'enceinte et la construction des contreforts et 3) la réfection des bastions II—III, le renoncement au bastion I par-dessus duquel passait la palissade complexe de la dernière phase, la réfection et l'allongement des contreforts, le blocage du portail situé à côté du bastion II. Ces trois catégories de travaux de construction, envisagées comme étapes de construction, se réduisent à deux, la première comprenant la construction des bastions et leur jonction avec la muraille d'enceinte munie de contreforts et la seconde consistant en la réfection des deux bastions, de la muraille d'enceinte, des contreforts et du blocage du portail.

Pour ce qui est de la chronologie des travaux de construction, nous nous maintenons, en ce qui concerne la première étape, à notre opinion avancée auparavant, c'est-à-dire à leur datation durant le règne de Bûrâbista⁷, sinon seulement après l'an 55 après J.Ch., soit, durant et après la conquête des villes grecques situées sur la rive occidentale du Pont-Euxin par Bûrâbista. Il est cependant malaisé de préciser combien de temps ont duré ces travaux. La circonstance que dans la terre de remplissage, entre le parement d'un contrefort et la paroi de rocher résulté après l'excavation de celui-ci dans le but de faire de la place au contrefort, on ait trouvé quelques fragments des parois d'une jarre rouge ne doit pas nous porter à dater l'érection du contrefort à la fin du I-er siècle après J.Ch., parce que, tel qu'on le verra, par la suite, il a été refait ultérieurement. En plus, il faut préciser que la technique de construction des bastions et de la muraille de courtine est hellénis-

⁵ *RIC*, II, 206.415 (Roma, 95—96 après J.Ch.).

⁶ A. Sion, dans *RMI*, 2, 1985, p. 3—12.

⁷ H. Daicoviciu, I. Glodariu, *l.c.*

tique, avec des boutisses. C'est selon la même technique qu'a été construit le mur de protection de la terrasse où est emplanté le sanctuaire *intra vallum*⁸.

De toute évidence, ces éléments de fortification ont subi eux aussi des dégâts au cours des hostilités de la guerre de 101—102 et de toute façon ils devaient être démantelés au moins en partie, conformément aux stipulations de la paix de l'an 102⁹. Dans ces conditions, la réfection hâtive des bastions II—III, du mur de courtine et des contreforts ne pouvait avoir été réalisée que la veille de la deuxième guerre contre Trajan. Les dimensions en longueur de certains contreforts qui, entre autres, soutenaient aussi la route de ronde pourraient à la rigueur indiquer un surélévement du mur de courtine. A l'appui de la datation à ce moment de la réfection des bastions mentionnés et du mur de courtine vient la découverte dans l'espace séparant le parement extérieur de la muraille nord-ouest du bastion II du parement extérieur du mur d'enceinte¹⁰ d'une lucerna fragmentaire, romaine, datable dans la seconde moitié ou la fin du I-er siècle après J.Ch.

d) Deux phases de construction ont été constatées aussi aux tours-habitat 1—2 sur le plateau de la citadelle, la deuxième étant ultérieure à la construction de l'escalier monumental qui jouxte la tour-habitat 2¹¹. Cette phase s'est soldée par l'agrandissement de chaque tour sur un côté. Néanmoins, les matériaux découverts ne se prêtent pas à des datations dans des limites restreintes, de sorte que, implicitement, il est impossible de préciser quand des travaux se sont déroulés.

En corroborant les constatations ci-dessus avec les matériaux archéologiques découverts dans la citadelle de Cetățuie — matériaux dont l'étude est achevée — on peut conclure que la période d'existence de la fortification ne dépasse pas la fin du II-e siècle après J.Ch. — le commencement du siècle suivant et l'an 106, si bien que c'est dans cet intervalle que s'inscrivent tous les phases de construction. Voici quel pourrait être leur échelonnement:

— I-ère phase: construction du vallum extérieur en forme de fer à cheval et du vallum circulaire durant la période comprise entre la fin du II-e siècle / le début du I-er siècle av. J.Ch. et l'expédition pontique de Burébista (vers l'an 55 av. J.Ch.);

— II-e phase: construction de la première palissade complexe (de la muraille en bois et en terre) sur le tracé du vallum circulaire, des bastions I—IV, du mur de courtine, de la première phase des tours-habitat, de la muraille de terrasse mentionnée et, probablement, des tours isolées au dehors de la citadelle ainsi que, bien sûr, de l'escalier monumental, le tout à commencer de l'an 55 av. J.Ch. et sans que l'on puisse préciser quand exactement ont été achevés ces travaux;

— III-e phase: construction de la deuxième phase de la palissade complexe, implicitement renonçant à la réfection du bastion I, réfection des bastions II—III, de la muraille d'enceinte et des contreforts, travaux effectués dans l'intervalle entre les deux guerres contre Trajan.

⁸ I. Glodariu, dans *NEH*, VI, 1, 1980, p. 41—42.

⁹ Cassius Dio, LXVIII, 9, 5.

¹⁰ Encore inédit (fouilles 1986).

¹¹ A. Sion, *op. cit.*, p. 4—6.

En outre, on dispose cette fois d'indices beaucoup plus précis permettant de placer dans le temps les travaux évoqués.

Conformément aux prévisions du traité de paix de l'an 102, concernant les fortifications de Décébale, leur démantèlement a probablement commencé peu après et a été contrôlé par un détachement de la IVe légion Flavia Felix¹², cantonné à Sarmizegetussa¹³, dans la capitale de Décébale¹⁴. Dans ces circonstances, les travaux de réfection n'ont pu être réalisés qu'après que les conditions du traité de paix de l'an 102 ont été satisfaites et après le retrait du détachement romain de la zone, soit, probablement, dans l'intervalle situé entre l'an 103 et la première moitié de l'an 105.

En revenant aux autres éléments composants de la fortification non inclus jusqu'à présent dans les phases ci-dessus, il est à mentionner que la II-e phase des tours-habitat peut être datée durant la II-e phase de fortification de la citadelle (plutôt) ou la III-e. La palissade qui entoure le plateau supérieur ainsi que celles qui cernent les tours-habitat peuvent être datées seulement durant les phases II et III.

Costești-Blidaru

Les fouilles archéologiques ont visé deux points, situés tous les deux dans le complexe de la citadelle édifée sur le mamelon Blidaru, à savoir „Pietroasa lui Solomon“ et la citadelle proprement dite¹⁵.

a) Dans „Pietroasa lui Solomon“, située à un km environ de la citadelle, sur le plateau anthropogène qui s'y trouve, il a été découvert deux niveaux d'habitat. Le premier contenait les restes de constructions civiles, y compris un atelier métallurgique, dont ne se sont conservés que des scories de fer et de la terre brûlée sur le terrain nivelé en vue de l'édification de la construction du niveau II. Le matériel archéologique peu nombreux qui y a été découvert date de la seconde moitié du I-er siècle av.J.Ch., éventuellement du début du siècle suivant. Le second niveau consistait en un sanctuaire quadrilatère avec des plinthes en calcaire, intégralement démantelé par les propriétaires de l'endroit pendant les labourages annuels. Il ne s'est conservé qu'une plinthe entière, déplacée en un autre endroit, et des fragments de plinthes dérangés par le fer de la charrue. C'est également là que se trouvent les plinthes vues par C. Daicoviciu¹⁶. La datation du niveau II, avec le sanctuaire quadrilatère, recouvre le I-er siècle après J.Ch..

b) Les recherches poursuivies dans la citadelle — nous bornant évidemment aux constatations intéressantes uniquement ce contexte — se sont soldées seulement par une remarque de détail concernant l'échelon-

¹² Cassius Dio, l.c.

¹³ C. Daicoviciu, *TransAnt*², p. 92; M. Macrea, dans *Sargetia*, II, 1941, p. 143—144; C. Daicoviciu et coll., dans *SCIV*, II, 1, 1951, p. 103; C. Daicoviciu, dans *SCIV*, IV, 3—4, 1953, p. 548; I. Glodariu, dans *ActaMN*, II, 1965, p. 121—124, 128—130, 132.

¹⁴ A présent il est certain que la détachement de la légion IV Flavia Felix a stationné à Sarmizegetusa à la fois immédiatement après la première guerre dacique et aussi après la deuxième guerre — voir ci-après *Sarmizegetusa — Dealul Grădîstii*.

¹⁵ Les recherches ont été effectuées en 1965.

¹⁶ *Așezările...*, p. 48.

nement des travaux de fortification. Sur tous les plans de la citadelle, qui ont été publiés, on observe sur le côté ouest du bastion I (celui d'entrée dans la citadelle I) une interruption. A partir de là, sur la direction du bastion VI — initialement isolé, tel qu'on le sait, puis inclus dans la citadelle II — il a été constaté l'existence d'une excavation massive, antique, qui s'arrête brusquement dans le rocher disloqué initialement sur une portion considérable. C'est précisément cette excavation du rocher sur la direction du bastion VI qui démontre l'intention initiale du constructeur d'unir par une muraille d'enceinte les bastions I et VI. Le renoncement à ce projet n'a pu être provoqué que par les grandes difficultés qui s'opposaient à l'avance dans la roche en vue d'aménager le lit du futur mur d'enceinte. Le détail mentionné implique l'inclusion de cette phase de construction à la phase II de la citadelle. En conséquence, la chronologie générale de la citadelle reste la même: la phase I inclut le début des travaux au temps de Burébista, toujours après la campagne contre les villes grecques, ce pour quoi plaide le plan hellénistique de la fortification. Le fait que, en dépit du plan hellénistique, la technique de construction des murailles est *dacique* et non *hellénistique* plaide en faveur de la poursuite des travaux aussi après Burébista¹⁷. L'extension de la citadelle, soit en fait la construction de la citadelle II, est tardive, datable plutôt dans la seconde moitié, sinon vers la fin du I-er siècle après J.Ch.. C'est alors qu'a été construite aussi la citerne, qui respecte au pied de la lettre les préceptes de Vitruve¹⁸, probablement par des ouvriers romains.

Sarmizegetusa-Dealul Grădiștii

a) La citadelle. Des recherches antérieures s'était dégagée la conclusion selon laquelle „la grande citadelle érigée sur Dealul Grădiștii est une construction relativement nouvelle, construite en vue d'y abriter la population et d'y organiser une dernière résistance“ formulée par C. Daicoviciu¹⁹ et acceptée presque intégralement par les autres chercheurs. C'est de la même façon qu'ont été acceptées aussi les deux phases suivantes de la citadelle: une réfection dacique réalisée à la hâte à la veille de la deuxième guerre contre Trajan et une deuxième réfection, cette fois romaine, après l'an 106²⁰. On savait aussi depuis ce moment qu'à côté du portail ouest de la citadelle existait un centre d'habitat antérieur à la fortification²¹.

Les observations et les constatations ayant résulté des fouilles effectuées dans la citadelle entre 1984 et 1994 modifient du tout au tout la vision d'ensemble et de détail sur la citadelle de la capitale des Daces. Sans insister sur tous les éléments nouveaux fournis par les recherches

¹⁷ I. Glodariu, dans *NEH*, VI, 1, 1980, p. 43.

¹⁸ Vitruvius, VIII, 7.

¹⁹ Dans *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 231.

²⁰ I. Glodariu, dans *ActaMN*, II, 1965, p. 121—133 (avec la bibliographie); H. Daicoviciu, I. Glodariu, *op. cit.*, p. 75.

²¹ C. Daicoviciu et coll., dans *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 174.

en question et en nous bornant à ne résumer que ceux qui se rattachent au sujet qui nous occupe, ils consisteraient en ce qui suit²²:

1. A proximité du portail ouest de la citadelle il a été découvert les vestiges d'un habitat dacique (le même qui a été signalé en 1953), incendié en 106 et presque entièrement détruit lors de l'érection de la muraille romaine.

2. Sur le côté sud de la citadelle, non loin du portail orienté dans la même direction, sous le mur romain et l'aménagement en vue de sa construction, ont été découverts deux autres niveaux: dans le premier on a découvert les vestiges de l'atelier monétaire de la capitale des Daces, où se trouvaient, entre autres, trois moules pour l'estampage des monnaies — deux copiant des deniers romains républicains et un autre un denier de Tibère — et dans le deuxième un atelier de forge romain²³. L'atelier monétaire a fonctionné jusqu'à la deuxième guerre contre Trajan, et l'atelier de forge romain durant la période entre la conquête de Sarmizegetusa et l'extension de la fortification par le détachement de la IVe légion Flavia felix²⁴.

3. Au sud de l'atelier monétaire, au même niveau, a été découvert un pavage fait de débris de calcaire s'étendant sur toute l'épaisseur de la muraille romaine sur laquelle se trouvait une monnaie dacique de type Hunedoara et une drachme de Dyrhachium. Les recherches en ce point ne sont pas achevées. Ce qui importe dans l'ordre d'idées qui nous occupe est le fait que par-dessus le pavage devait être continué le nivellement consistant en vue de l'aménagement du lit de la muraille romaine et, évidemment, de la muraille même.

4. Sur le côté sud de la citadelle dacique, entre le mur d'enceinte²⁵ et la palissade de devant lui, il a été découvert une citerne creusée dans la roche native, construite entre les deux guerres contre Trajan, complètement colmatée lors des travaux de terrassement réclamés par l'extension de la fortification par les Romains. Une partie des matériaux découverts dans son remplissage a été publiée²⁶.

5. Toujours sur le côté sud de la citadelle daciques, c'est-à-dire dans le secteur le plus exposé, a été érigée une palissade double à semelle, emplacée à quelques dizaines de mètres en face de la muraille d'enceinte, datant également de l'intervalle entre les deux guerres du début du IIe siècle après J.Ch..

6. Le tracé de la muraille de la citadelle dacique suivait un autre tracé que celui de la muraille romaine visible à présent. La muraille d'enceinte de la citadelle construite par les Daces ne cernait que le mamelon à la cote 1000, son côté sud se trouvant au commencement même de la pente remontant vers les terrasses et le plateau du mamelon²⁷, en sorte que sa surface était sensiblement plus restreinte (un peu

²² I. Glodariu, dans I. Glodariu, Eug. Iaroslavschi, Adriana Rusu, *Cetăți și așezări dacice în Munții Orăștiei*, 1988, p. 126—132; idem, dans *ActaMN*, 26—30, I/1, 1989—1993, p. 19—25.

²³ I. Glodariu, Eug. Iaroslavschi, Adriana Rusu, dans *EphemNap*, II, 1992, p. 57—68.

^{24—25} *Infra*, No. 6.

²⁶ Gabriela Gheorghiu, dans *Studii de istorie a Transilvaniei*, Cluj, 1994, p. 43—45.

²⁷ I. Glodariu, dans *Cetăți și așezări dacice în Munții Orăștiei*, l.c.

plus d'un hectare) que celle de la citadelle visible aujourd'hui. Au terme de la guerre de 101—102, conformément à la même stipulation que celle de la guerre de l'an 102²⁸, la muraille a été partiellement démolie et refaite à la veille de la deuxième guerre. Par la suite, la muraille a souffert les dégâts dus au siège et à la chute de Sarmizegetusa et a été reconstruite par les Romains en vue de cantonner dans l'ancienne citadelle dacique la garnison romaine préposée à la surveillance de la zone environnante. Aux travaux de réfection ont contribué des détachements des légions IV Flavia felix, II Adiutrix et VI Ferrata, mais dans la garnison a été maintenu, tout comme après la première guerre, un détachement de la IV-e légion Flavia felix²⁹. Ce détachement a procédé par la suite à l'extension de la citadelle jusqu'aux dimensions qu'elle a de nos jours. La pierre nécessaire à la construction de la muraille d'enceinte de la fortification élargie est celle qui a résulté du démantèlement de la muraille dacique du côté sud et de la zone sacrée. Les mêmes militaires ont construit aussi le vallum en forme de croissant, qui commence à côté du portail sud de la citadelle romaine, descend sur le versant de l'éminence et s'arrête en bordure d'une profonde ravine.

b) La zone sacrée. Les fouilles archéologiques de ce secteur ont été déterminées soit par les travaux de consolidation et de restauration partielle, soit par le besoin de vérifier les constatations auxquelles ont abouti les recherches antérieures, en sorte qu'elles ont visé à la fois la terrasse X et la terrasse XI.

Sur la terrasse X les fouilles et les vérifications ont visé plusieurs objectifs, et les constatations qui en découlent consistent en ce qui suit:

1. Dans le prolongement vers le sud de la terrasse (dans la direction du chemin pavé qui descend de la citadelle), à 1 m et à 1,90 m en profondeur, il a été découvert trois murailles, construites dans la manière connue, mais beaucoup plus étroites. Le matériel découvert à proximité n'est pas concluant pour permettre une datation entre des limites relativement restreintes, mais il est à coup sûr antérieur à l'aménagement de la terrasse X telle qu'elle se présente de nos jours.

2. En-dessous du niveau actuel de la terrasse, dans le secteur sud-est de celle-ci, il a été découvert un „dépôt“ de blocs de calcaire, façonnés sur tous leurs côtés — de sorte que tous ont la forme d'un parallépipède même si leurs dimensions diffèrent — et empilés sous la forme d'un mur compact³⁰. La raison pour laquelle on a renoncé à les utiliser, en les recouvrant de terre de remplissage, demeure inconnue. Ils doivent avoir été contemporains des murs mentionnés auparavant.

3. Le mur qui protégeait la terrasse X vers la terrasse XI se trouve à quelque 9 m vers l'ouest du sanctuaire à pilastres de calcaire; entre lui et le sanctuaire de calcaire de la phase I se trouvait un édifice dacique contenant l'inventaire accoutumé, qui a été détruit par un incendie dévastateur. Le matériel date du I-er siècle après J.Ch. y compris et de façon prépondérante. En d'autres termes, l'édifice dacique emplanté entre le sanctuaire de la première phase et le mur de terrasse

²⁸ *Supra*, note 9.

²⁹ I. Glodariu, dans *ActaMN*, 26—30, I/1, 1989—1993, p. 24.

³⁰ Découverte faite en 1980 lors des travaux de restauration réalisés à Sarmizegetusa.

côté ouest a fonctionné aussi durant les travaux de construction du grand sanctuaire en andésite, resté inachevé en raison de la reprise des hostilités qui ont marqué le début de la seconde guerre contre Trajan, au II-e siècle après J.Ch.. La circonstance que, au courant des fouilles antérieures, on a découvert, au niveau du sanctuaire en calcaire, un denier romain émis à l'an 71 av.J.Ch.³¹, ne signifie pas implicitement que le niveau concerné doit être daté au I-er siècle av. J.Ch., puisque dans l'atelier monétaire de Sarmizegetusa on battait, à la veille des guerres et pendant celles-ci, des copies fidèles d'après les deniers romains républicains³², mais la céramique rudimentaire qui y a été trouvée plaide pour la datation du sanctuaire aussi au I-er siècle av.J.Ch.. Il a fonctionné jusque vers la fin du I-er siècle après J.Ch., quand a été décidée la construction du sanctuaire en andésite demeuré inachevé. La muraille située du côté de la terrasse IX et le bâtiment dacique emplanté à l'ouest du sanctuaire en calcaire ont continué à fonctionner avec leur destination initiale.

4. Le parapet placé vis-à-vis de la muraille regardant vers la terrasse IX, qui serait contemporain du sanctuaire en andésite³³, n'existe pas. Les rangées de blocs en calcaire et les débris d'andésite présents à l'endroit et disposés de façon „étagée“, appartiennent au surhaussement de la terrasse IX par les Romains, et elles étaient destinées à consolider la terre de remplissage; le niveau dacique sur la terrasse IX, dans son secteur sud, se trouve à plus de deux mètres de profondeur par rapport au niveau romain.

5. A l'arrière (ouest) de la première rangée de blocs de calcaire et de débris d'andésite se trouvait une construction romaine à deux pavements, le premier en menue pierre de calcaire, le second en mosaïque de marbre. La construction a été désaffectée et supprimée lors des travaux de surhaussement romain de la terrasse IX et c'est alors aussi que l'on a construit le canal de calcaire situé à l'angle sud-ouest de la terrasse. Tous ces travaux se sont déroulés à commencer de l'an 106 et ont été interrompus en 117, quand la légion IV Flavia felix a été retirée de Dacie³⁴, ou plutôt au commencement de la guerre de Trajan contre les Parthes, à laquelle participa la légion.

Sur la terrasse XI, seules les investigations faites dans les secteurs sud et nord de celle-ci ont fourni de nouvelles données concernant l'échelonnement des constructions de culte qui s'y trouvaient.

1. Dans le secteur sud, sous le niveau du sanctuaire aux 60 plinthes en calcaire et sous le surhaussement de la terrasse en vue de la construction de ce sanctuaire, soit à 1,50 m plus bas, on en a découvert un autre dont les colonnes de bois s'appuyaient chacune sur trois-quatre blocs en calcaire groupés. C'est alors que fonctionnait aussi la tour adossée à la

³¹ H. Daicoviciu, I. Glodariu, *op. cit.*, p. 76.

³² *Supra*, note 23.

³³ H. Daicoviciu, I. Glodariu, *l.c.*

³⁴ Pour la légion IV Flavia felix, voir I. Glodariu, dans *ActaMN*, III, 1966, p. 429—475 (= dans *Acta of the fifth Epigraphic Congress*, Cambridge, 1967, p. 327—336); D. Protase, dans *ActaMN*, IV, 1967, p. 47—68, les deux avec bibliographie.

muraille de terrasse de ce secteur³⁵. En d'autres termes, la succession des niveaux dans ce secteur de la terrasse est la suivante: I le sanctuaire aux blocs de calcaire à la base des colonnes, II le sanctuaire aux 60 plinthes en calcaire, III le sanctuaire à pilastres d'andésite, IV la construction romaine ultérieure à la conquête de Sarmizegetusa. Chaque fois la terrasse a été surhaussée pour les constructions des niveaux II et III, et il a été procédé de la même façon avec la muraille de soutènement de la terrasse (la tour adossée a été abandonnée après la première phase).

Par malheur, les indices pour la chronologie absolue des quatre niveaux de construction de ce secteur de la terrasse sont restés seulement ceux déjà connus, à savoir: le médaillon en terre glaise qui imite l'avers d'un denier romain émis en 80 av.J.Ch.³⁶ et un as de l'empereur Claude, émis à l'an 41 après J.Ch.³⁷, en plus du niveau romain daté à commencer de l'an 106. Mais dans le contexte en question ici le médaillon en glaise ne peut pas être utilisé pour dater le II-e niveau de la terrasse, parce qu'il pouvait avoir été confectionné n'importe quand après l'an 80 av. J.Ch. et, par voie de conséquence, le début même de la phase II est impossible à préciser; il se place à un moment donné après l'émission de la monnaie de laquelle s'est inspiré l'artisan auteur du médaillon. Ce qui est certain c'est seulement qu'après l'an 41 après J.Ch. (date de l'émission de l'as de Claude découvert dans le remplissage destiné au surhaussement de la terrasse en vue de la construction du sanctuaire à pilastres d'andésite de la phase III) le sanctuaire à 60 plinthes de calcaire a été désaffecté. Le point de repère est important aussi pour la datation générale des constructions d'andésite de la zone sacrée de Sarmizegetusa.

2. Dans le secteur opposé de la terrasse (nord), une section pratiquée transversalement, dans l'espace séparant le grand sanctuaire circulaire et l'autel d'andésite, d'une part, et le petit sanctuaire circulaire et les deux sanctuaires quadrilatères, d'autre part, a permis de découvrir un niveau de construction plus ancien, se trouvant à 2,60 m environ sous le niveau des constructions en andésite, qui représente le premier niveau. Sur l'horizontale, le premier niveau de ce point correspond d'ordinaire au niveau du sanctuaire à 60 plinthes de calcaire du secteur sud de la terrasse. Sur ce niveau il a été trouvé un habitat dacique qui s'étendait sous le grand sanctuaire circulaire, où les fauilles ne pouvaient continuer sans que soit supprimé le sanctuaire évoqué, ce qui n'était pas acceptable, puisque les moyens de réfection du monument faisaient défaut. Le matériel découvert dans la portion examinée de l'habitat date de la fin du I-er siècle av. J.Ch. et du début du siècle suivant. Par conséquent, à l'époque où fonctionnait le sanctuaire à 60 plinthes, le secteur nord de la terrasse possédait au moins une construction civile. Cet indice plaide lui aussi pour que la construction d'andésite emplantée au II-e niveau

³⁵ Mihaela Strâmbu, I. Glodariu, dans *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 378—381; H. Daicoviciu et coll., dans *MCA*, XIII, 1983, p. 233; H. Daicoviciu, Șt. Ferenczi, I. Glodariu, *op. cit.*, p. 167—168; Adriana Rusu, dans I. Glodariu, E. Iaroslavschi, Adriana Rusu, *op. cit.*, p. 108 et fig. 12.

³⁶ C. Daicoviciu, I. H. Crișan, dans *Materiale*, V, 1959, p. 386—397.

³⁷ Idem, *op. cit.*, p. 397.

de la terrasse soit datée seulement à partir de la moitié du I-er siècle après J.Ch..

En vertu de la documentation existante à présent — qui doit être considérée comme un stade de la recherche, lequel sera certainement complété, augmenté et corrigé par les recherches à venir — il est possible de formuler quelques considérations générales relatives à la chronologie du complexe de fortifications de la zone des Monts d'Orăștie et, plus particulièrement, de celles qui sont visées par les recherches les plus récentes.

La citadelle de Costești-Cetățuie et l'établissement civil dont elle était l'acropole est certainement la plus ancienne de la zone. Ses débuts doivent être placés quelque part entre le II-e siècle av.J.Ch. et le siècle suivant. S'il existait alors, au sud de la citadelle, sur l'emplacement de la future Sarmizegetusa, mont saint des Daces, ce Cogaionon mentionné par Strabon³⁵, est une probabilité qui demande à être prouvée et argumentée. Le seul sanctuaire de Sarmizegetusa découvert jusqu'à présent, qui pourrait à la rigueur être daté alors est celui du niveau I du secteur sud de la terrasse XI. Il semble plus probable que le futur emplacement de Sarmizegetusa était un lieu de prière, devenu Mont Sacré des Daces après l'an 82, quand Décénée accède au titre de grand-prêtre. C'est également dans la citadelle de Costești-Cetățuie qu'est à localiser la résidence de Burébista durant tout son règne, alors que le grand prêtre résidait sur le mont Cogaionon, lieu qui deviendra la future Sarmizegetusa. C'est sous le règne de Burébista — et sans doute seulement après son expédition pontique — qu'on a vu être construits les éléments de fortification de type hellénistique de la citadelle de Costești-Cetățuie et c'est alors aussi qu'ont été élaborés les projets et qu'a commencé la construction des citadelles de Costești-Blidaru et de Luncani-Piatra Roșie, dont la conception est également hellénistique. En même temps a pris naissance sur le mont Cogaionon un établissement civil, rattaché particulièrement aux besoins du culte.

Mais quand a été transférée la capitale de Costești-Cetățuie à Sarmizegetusa, puisque cette dernière n'est pas mentionnée par Strabon mais, plus tard, par Ptolémée, qui y ajoute l'épithète „royale”³⁹.

Tel qu'il est généralement admis sur la base des lacunaires renseignements que fournissent les sources écrites antiques, après la mort de Burébista, son vaste royaume a été divisé d'abord en quatre puis en cinq⁴⁰, la capitale continuant à se maintenir dans les Monts d'Orăștie, où la série des rois daces est pour ainsi dire ininterrompue. Décénée, successeur de Burébista, a cumulé aussi le pouvoir politique suprême et Comosicus, qui lui succède, est à la fois roi, grand-prêtre et juge suprême⁴¹, la dernière qualité dérivant bien entendu de la première. En d'autres termes, de Décénée à Comosicus, les rois daces ont cumulé les trois pouvoirs suprêmes et il faut y ajouter que depuis lors et jusqu'au dernier roi dace y compris on ne dispose d'aucun indice relatif à une éventuelle nouvelle séparation de ces pouvoirs.

³⁵ Strabon, VII, 3, 5.

³⁹ Strabon, III, 8, 4.

⁴⁰ Strabon, VII, 3, 11.

⁴¹ Iordanes, *Getica*, 73.

Pour revenir aux années qui ont suivi la disparition de Burébista, disons que le transfert de la capitale à Sarmizegetusa s'est produit fort probablement au temps de Décénée ou, au plus tard, sous Comosicus. Les résultats des recherches effectuées à Sarmizegetusa viennent à l'appui de cette hypothèse tout d'abord parce qu'on ne saurait parler d'un développement d'ampleur de Sarmizegetusa avant la seconde moitié du I-er siècle av. J.Ch. et, en deuxième lieu, parce que la citadelle même de l'endroit, de par son plan et son système de construction des murs⁴², est également à dater au plus tôt à commencer de la même époque. Soit dit entre parenthèses, la citadelle, tout comme toutes les autres citadelles daciques, n'a pas été conçue pour abriter au besoin la population civile de l'établissement civil, mais strictement pour les besoins de la garnison.

Le véritable épanouissement de Sarmizegetusa et son développement jusqu'au stade atteint à la veille des guerres qui ont éclaté au commencement du II-e siècle après J.Ch. ont eu lieu surtout au I-er siècle après J.Ch. et, plus spécialement, dans sa deuxième moitié, quand s'est manifestée aussi l'extension des citadelles de Blidaru et Piatra Roşie. A l'issue de la victoire romaine à l'an 106, excepté Sarmizegetusa, toutes les citadelles de la zone ont été détruites, tandis que dans l'ancienne capitale des Daces les Romains ont procédé à la construction des objectifs dès lors bien connus.

IOAN GLODARIU

⁴² Les murs ont été construits entièrement dans la technique dacique, c'est-à-dire sans boutisses (murs de type *murus Dacicus*), et le plan s'adapte à la forme du terrain, sans angles, tours ni bastions.

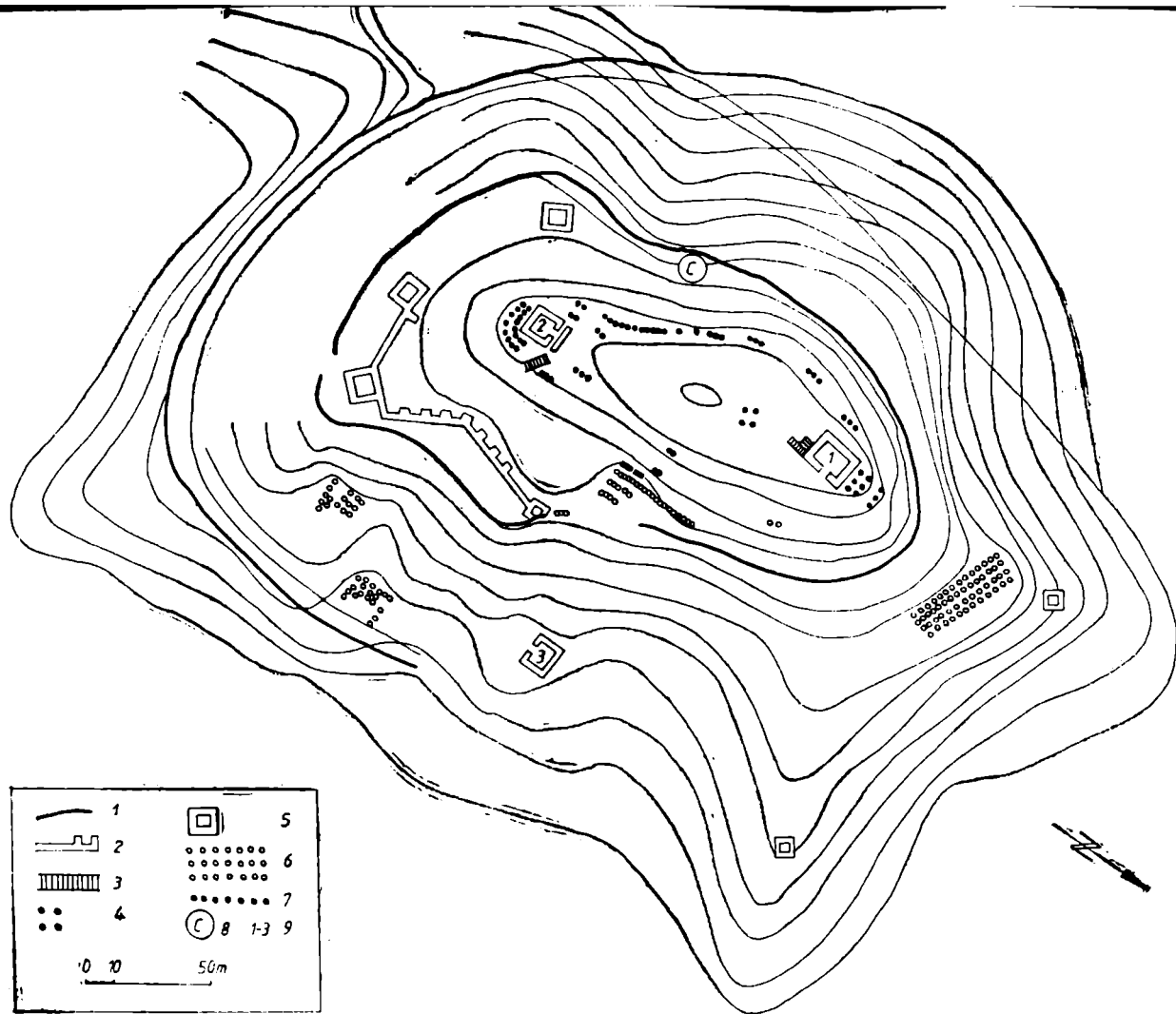

Fig. 1. Costești — Cetățuie (le plan de la citadelle): 1 — vallum et palissade; 2 — muraille; 3 — escalier; 4 — tour de veille. 5 — bastion; 6 — sanctuaire; 7 — palissade; 8 — citerne; 9 — tour-habitat

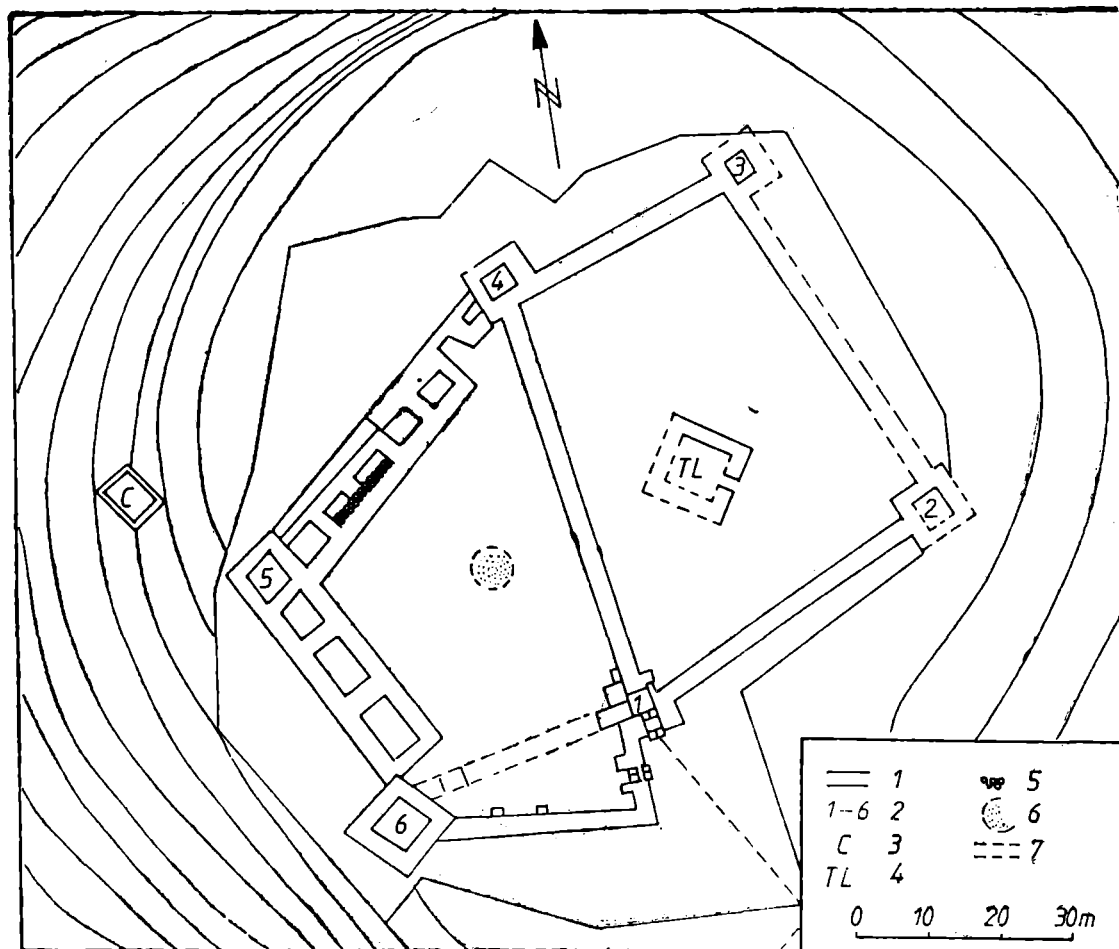

Fig. 2. Costești — Blidaru (le plan de la citadelle): 1 — muraille; 2 — bastion; 3 — citerne; 4 — tour-habitat; 5 — muraille secondaire; 6 — âtre; 7 — tracé du muraille projeté.

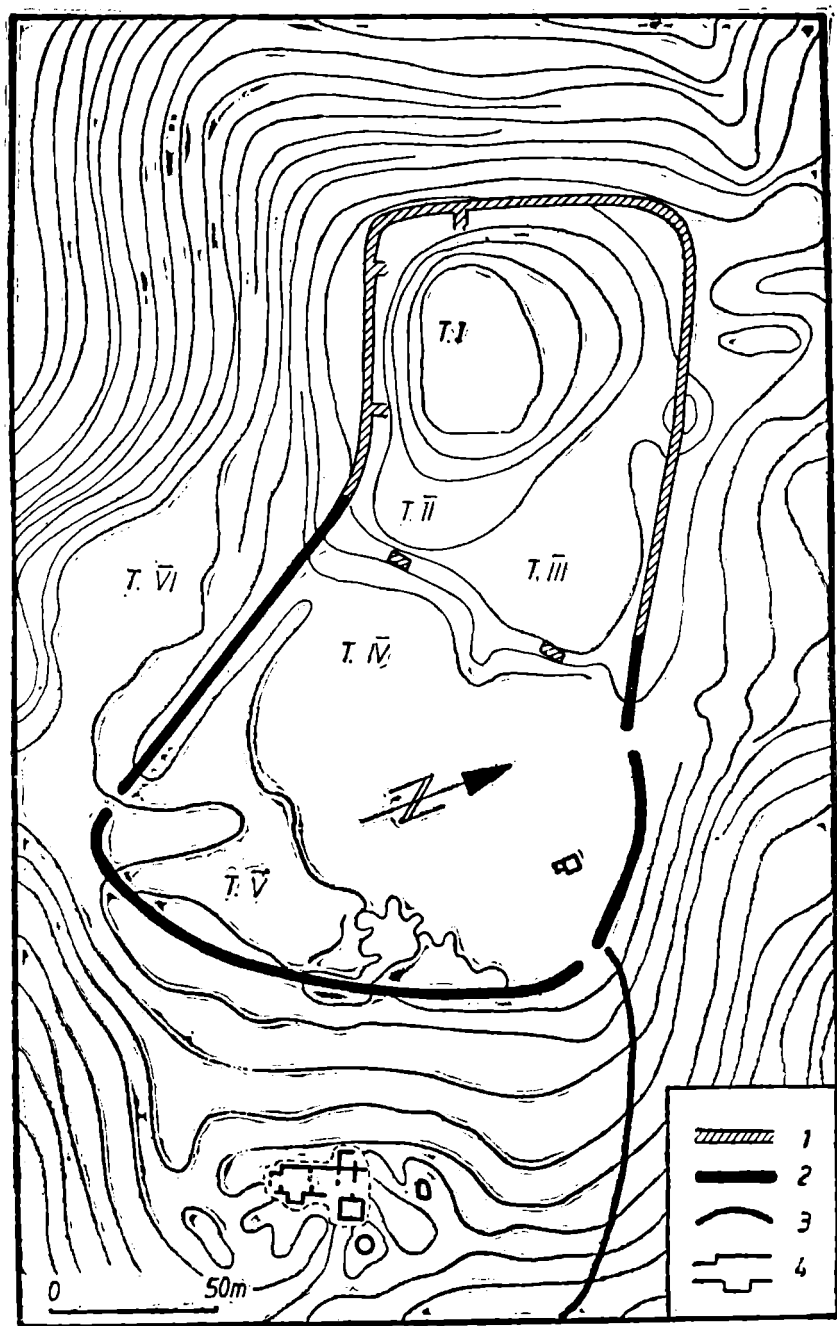

Fig. 3. Sarmizegetusa — la citadelle: 1 — muraille dace; 2 — muraille romain; 3 — vallum romain; 4 — therme

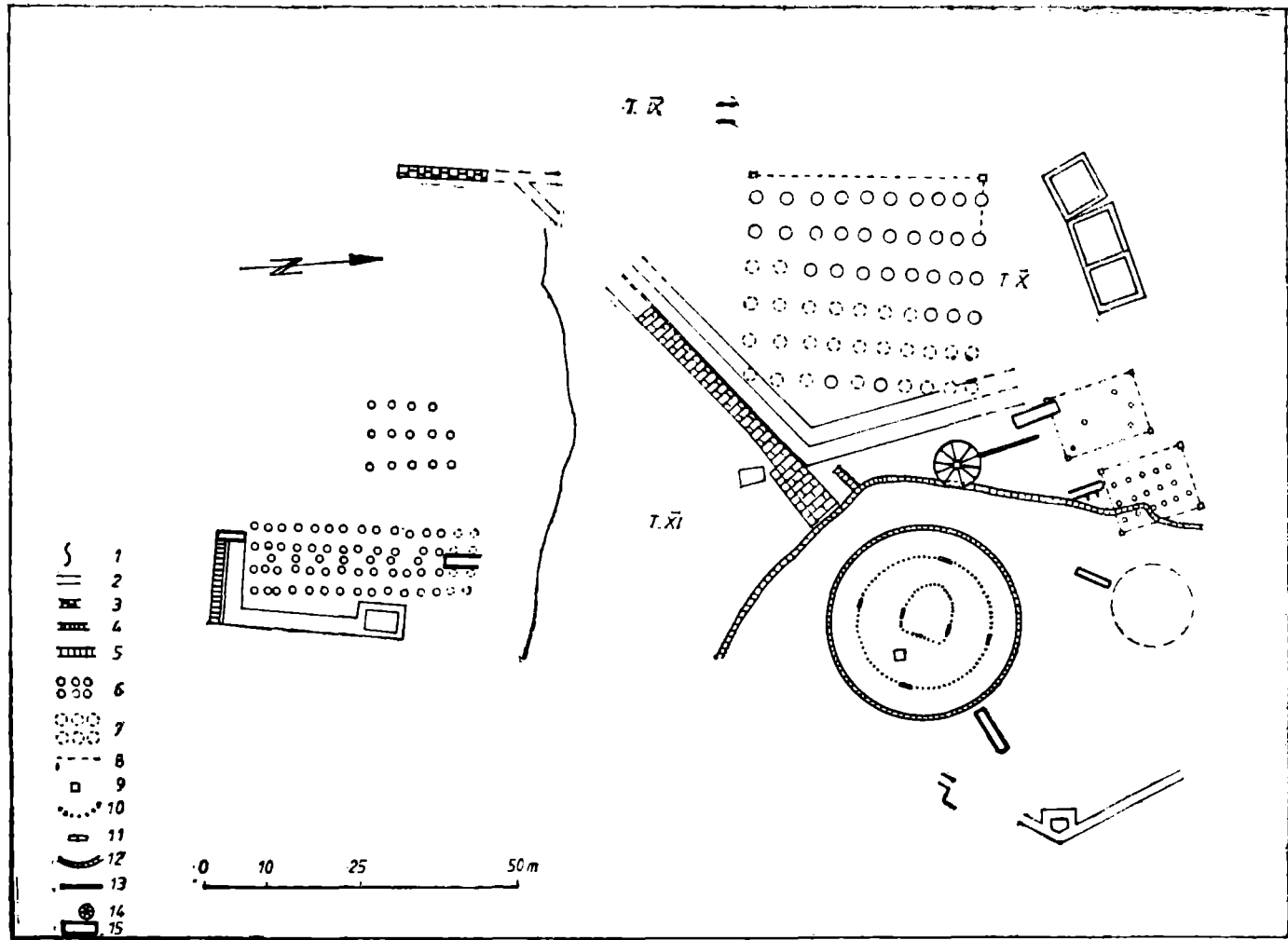

Fig. 4. Sarmizegetusa — les sanctuaires: 1 — ruisseau; 2 — muraille; 3 — route pavée; 4 — canal; 5 — escalier; 6 — sanctuaire avec plinthe; 7 — plinthe démantelés; 8 — pilastre en pierre; 9 — âtre; 10 — pilastre en bois; 11 — seuil; 12 — bordure en andésite; 13 — la flèche du autel en andésite; 14 — autel en andésite; 15 — plat-forme d'entrée.

CONDUITS ET CITERNES D'EAU CHEZ LES DACES DES MONTS D'ORĂȘTIE

Un des éléments essentiels, strictement nécessaire à l'existence d'un établissement humain, quelle que soit l'époque envisagée — a été et demeure l'eau, dont la présence dans une mesure plus ou moins importante rend possible l'apparition et, par voie de conséquence, l'épanouissement des communautés humaines.

Dans le cas des habitats situés dans les plaines et, notamment, le long des rivières, la solution du problème de l'eau a été très simple, les habitats ayant été construits à proximité de sources suffisamment importantes comme débit pour satisfaire les besoins de la communauté entière. En revanche, dans le cas des fortifications érigées dans la zone de montagne, fréquemment même sur des sommets dominants, il était malaisé d'assurer le nécessaire en eau, attendu que les sources apparaissent à une cote plus basse et souvent à une distance assez importante¹.

Il en va de même des habitats placés sur des terrasses anthropogènes, où le ravitaillement en eau soulevait des difficultés du fait que, fréquemment, il était impossible d'aménager de telles terrasses à proximité de la source d'eau, les emplacements qui se prêtaient à ces aménagements se trouvant à une distance plus petite ou plus grande².

L'inexistence de sources permanentes d'eau à l'intérieur des citadelles daciques des Monts d'Orăștie à d'ailleurs été leur point le plus faible, les scènes qui figurent sur la Colonne trajane évoquant le dramatisme de la distribution des dernières réserves d'eau, ces dernières une fois épuisées, toute résistance devenant impossible³.

Le souci des Daces de s'assurer le nécessaire en eau, à la fois dans le cas des établissements compacts et dans celui des habitats dispersés le long du ruisseau Grădiște, est évident, ce dont font foi et les recherches archéologiques entreprises dans la zone, et des découvertes occasionnelles qui n'ont pas été poussées plus loin par la suite. Et, si l'on tient compte du fait que le chiffre des terrasses anthropogènes non investiguées est nettement supérieur à celui des terrasses investiguées (ne

¹ Concernant les types d'habitats daciques, voir I. Glodariu, *Arhitectura dacilor militară și civilă*, Cluj, 1983.

² Là où la source d'eau était suffisamment importante apparaissaient autour d'elle beaucoup plus d'habitations, véritables *insulae* comportant aussi des ateliers et des dépendances. C'est le cas à „Fetele Albe”, à „Tău” ou à „Căprăreța”, dans les environs de la citadelle de Sarmizegetusa regia.

³ Les scènes CXX—CXXI de la Colonne trajane, interprétées initialement comme représentant le suicide en masse des défenseurs de Sarmizegetusa, sont en réalité des images évoquant la distribution des dernières réserves d'eau d'un vase. Voir C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule*, Berlin—Leipzig, 1896—1900; C. Daicoviciu et H. Daicoviciu, *Columna lui Traian*, București, 1968; R. Vulpe, *Columna lui Traian. Monumentul etnogenezei românilor*, București, 1988.

serait-ce qu'au moyen de sondages), il y a lieu de s'attendre à une augmentation substantielle des découvertes de cette nature à l'avenir.

Néanmoins, même tel qu'il se présente, le nombre des découvertes que l'on connaît est remarquable et dénote la préoccupation des Daces de s'assurer le nécessaire en eau potable dans leurs habitats proches ou éloignés de la capitale.

Le point le plus éloigné de Sarmizegetusa regia se trouve sur l'aire du village Ocolişul Mic et porte la nom de „Fântâna Pobradului“ ou „La Fântâna“⁴. Ici, sur une terrasse artificielle, longue de 150 à 180 m et large de 60 à 70 m, ont été trouvés de nombreux éléments d'un conduit en terre cuite, dérangé, qui alimentait des habitations daciques, tel qu'en témoignent les vestiges céramiques et les bloc de pierre façonnée découverts dans la zone.

Sur le plateau Faerag, entre la citadelle érigée sur Cetățuie et celle de Blidaru, il y avait trois tours quadrilatères dont la partie inférieure était constituée de blocs de calcaire et l'étage de bois collé avec de la terre glaise, toutes ayant la toiture en tuiles⁵. A proximité de ces tours se trouvent six larges terrasses, aménagées, et révélant des traces d'habitat. Dans le but d'assurer les besoins en eau des habitants des lieux, on avait capté l'eau d'un ruisseau dont la source se trouve exactement sous la dépression de Blidaru, à une distance de quelque centaines de mètres. Par endroits, tout le long du tracé, il a été décelé des tronçons de conduit, un d'eux en longueur de 8 m environ, en amont de la dépression du Faerag, un autre non loin du sentier qui monte vers Poiana Perții — sa partie la plus importante se trouvant *in situ*. D'autres fragments de conduits en terre cuite on été découverts, ne position secondaire, à proximité d'une autre construction monumentale, la tour de Poiana Perții⁶.

Nous approchant de Sarmizegetus, signalons, sur la rive gauche du ruisseau Scurtele, un affluent de droite du ruisseau Grădiștea, en deux endroits différents, des tuyaux en terre cuite appartenant sans aucun doute à un aqueduc⁷.

Sur la colline Măgureanul⁸, qui fait suite à la colline Muncelul dans l'ascension vers Muncel, se trouvent, alignées sur les deux côtés de la hauteur, un grand nombre de terrasses anthropogènes qui révèlent des traces d'habitat dacique, plus nombreuses même que les preuves d'habitat moderne. Un peu plus haut du lieu dit „Dealul lui Rujoii“ et avant la ramification vers la maison du garde forestier, en face de l'habitat dacique mis au jour, se trouve une source qui a été captée par les Daces, ce dont témoignent les tuyaux en terre cuite orientés nord-sud et découverts *in situ*.

A envirom 600 m plus haut se trouve le point „La Arsuri“, endroit au-dessous duquel prend sa source le ruisseau Arsuri ou ruisseau de

⁴ C. Daicoviciu, Al. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, 1951, p. 7; H. Daicoviciu, dans *ActaMN*, 1, 1964, p. 113.

⁵ C. Daicoviciu, Al. Ferenczi, *op. cit.*, p. 23—24, fig. 16.

⁶ Idem, p. 26.

⁷ I. Glodariu, Eug. Iaroslavski, Adriana Rusu, *Cetăți și așezări dacice în Munții Orăștiei*, București, 1988, p. 72.

⁸ Idem, p. 73.

Hârban, où ont été découverts d'autres conduits en terre cuite qui appartiennent probablement aussi au système d'adduction susmentionné⁹.

A partir du centre du village Grădiştea de Munte, sur la droite de la vallée Anineşului, commence l'ascension sur la côte ensoleillée, riche en larges terrasses, habitées dans l'antiquité et aujourd'hui aussi, des Vârtoape¹⁰. Sur une de ces terrasses, un peu en contrebas, derrière la maison du villageois Gh. Crişan, il a été découvert plusieurs éléments d'un conduit en terre cuite, qui a pu être suivi¹¹ sur un parcours de plus 400 m. Les éléments du conduit ont une longueur de 51 cm environ et le diamètre de 9,65 cm, rétréci à l'une des extrémités afin de rendre possible l'aboutement à l'élément suivant. En deux points du tracé il a été découvert des éléments en terre cuite jouant le rôle de regards de visite en cas de colmatage du conduit et d'évacuation de l'eau en cas d'incident, la pression pouvant détruire l'installation. Ces éléments avaient la forme de pots un peu plus étroits au fond, aux parois épaisses et, placées face à face, une proéminence au diamètre plus grand que l'extrémité étroite du conduit et une autre qui pouvait pénétrer dans l'extrémité plus grosse d'un tuyau. De cette façon, le raccord avec le tronçon se réalisait parfaitement et évitait les pertes d'eau. La hauteur de la pièce est de 25 cm, le diamètre de l'embouchure de 17,5 cm et le fond de 13 cm. Jusque récemment, le conduit a fonctionné au long de plusieurs générations, étant utilisé pour l'adduction de l'eau à la ferme paysanne de l'endroit¹².

A Feţele Albe, plusieurs habitations et un atelier étaient alimentés en eau au moyen de conduits en terre cuite dont le point de départ était situé sur deux terrasses plus hautes. C'est là qu'aboutissait une déviation, réalisée, exprès, du cours d'un ruisseau existant encore de nos jours, dirigée d'abord par un caniveau bordé de dalles en micaschiste local, collées à l'aide de terre glaise, puis sur un fossé creusé exprès dans la roche native et, finalement, captée et transportée par des conduits de glaise calcinée. Une ramification du conduit alimentait l'atelier céramique. Le long du tracé entier, les conduits étaient protégés par des dalles en micaschiste, placées latéralement et par-dessus les conduits.

⁹ C. Daicoviciu, Al. Ferenczi, *op. cit.*, p. 43.

¹⁰ Idem, p. 30.

¹¹ A proximité, au point appelé „Groapă“, sous „Dealul lui Cocos“, ont été découverts les éléments en terre cuite d'un système de chauffage spécifique aux Romains. Le fait n'est pas inaccoutumé, puisque les traces d'habitat de „Sub cununi“, signalées dès la 6e décennie (voir C. Daicoviciu, Al. Ferenczi, *op. cit.*, p. 30), consistant non seulement en ruines mais aussi d'inscriptions, de monnaies, etc., représentent un témoignage péremptoire du stationnement en ces lieux des Romains. De par une erreur regrettable, lors de la parution du guide des citadelles et des établissements daciques des Monts d'Orăştie, nous y placions aussi le conduit dacique découvert derrière la maison de Gh. Crişan (voir I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu, *op. cit.*, p. 75).

¹² Actuellement, un très petit tronçon a été transféré au musée d'Orăştie, tandis que la plus grande partie du conduit, en très bon état, se conserve „in situ“.

A proximité, dans la direction de „Dealul lui Cocos“, ont été identifiés les éléments d'un autre conduit, qui n'ont pas encore été étudiés, dont nous supposons avoir été destinés à l'alimentation en eau d'autres terrasses anthropogènes qui étaient aménagées.

L'eau nécessaire aux constructions de la III-e terrasse, la plus étendue de „Şesul cu brânză“, provenait d'un ruisseau, disparu aujourd'hui, et coulait par des tuyaux de conduit qui traversaient un mur, interrompu exprès à cet endroit pour rendre possible leur passage en amont, les tuyaux étant protégé par des blocs placés perpendiculairement sur la direction du mur¹³.

A Sarmizegetusa, tout comme dans la voisinage, à Feţele Albe, on a affaire à un centre d'habitat compact s'étendant sur une superficie considérable de terrasses anthropogènes au nombre de plus de deux cents, dont seule la sixième partie a été investiguée (il est vrai qu'il s'agit des plus grandes, situées à la partie supérieure et moyenne de la colline). Le nécessaire en eau des habitations et des ateliers de ces terrasses était assuré par trois grandes sources, dont deux sont à „Tău“ et la troisième dans la zone sacrée, toutes sous la cote de la crête la plus proche.

Les autres habitations, plus modestes, situées sur les pentes sud de l'éminence¹⁴, étaient alimentées soit par des conduits qui n'ont pas encore été dépistés, soit par d'autres sources, ou ne possédaient pas de telles installations.

A „Tău“ ont été captées deux sources au débit important et leurs eaux ont été dirigées à travers deux conduits vers un grand tonneau-décanteur confectionné de douves en bois fixées au moyen de trois cercles du même matériel. La plus grande partie de ce tonneau, à la capacité de 3000 litres environ est conservée au musée de Cluj¹⁵.

Les tuyaux en terre cuite pénétraient dans le tonneau de la direction nord et est à sa partie supérieure. A travers les parois sud du décanteur, à un niveau inférieur aux embouchures des tuyaux, mais plus haut que le fond du tonneau, sortait un tuyau en plomb pourvu à l'intérieur d'un tamis destiné à retenir les éventuelles impuretés ayant échappé au décantage. A partir de ce tuyau, le conduit était composé d'éléments en terre cuite semblables à ceux précédemment décrits, mais ayant un diamètre moindre. Dans le marécage actuel de „Tău“ on a découvert aussi les caniveaux d'écoulement en bois de sapin et les planches qui protégeaient le conduit de tous les côtés à la fois contre les chocs et le gel.

A une distance de 18 m du décanteur, le conduit était pourvu d'un élément en terre cuite, ayant la forme de la lettre T renversée, auquel on a attribué un rôle de respirateur emplanté avant la ramification vers les habitations et les ateliers de la zone, situés sur les terrasses inférieures. En ce qui nous concerne, nous croyons que celui-ci jouait le

¹³ I. Glodariu, E. Iaroslavschi, Adriana Rusu, *op. cit.*, p. 145.

¹⁴ Dans l'établissement civil de Sarmizegetusa regia il a été constaté qu'à la partie supérieure de la colline, sur les terrasses les plus grandes et à l'inventaire le plus riche, se trouvaient aussi les aménagements domestiques les plus nombreux, tandis que, à mesure que les terrasses descendaient, les établissements qui y étaient construits devenaient toujours plus comme dimensions et inventaire. C'est ce qui a conduit à l'opinion qu'il s'agit d'un exemple de stratification sur la verticale des habitants les plus aisés (noblesse, clergé) habitant en haut (voir Eug. Iaroslavschi, dans *Le Monde thrace*, IIe Congrès International de Thracologie, Milano, 1982, p. 112).

¹⁵ C. Daicoviciu, Al. Ferenczi, *op. cit.*, p. 33, fig. 20.

rôle de sortie de refoulement, d'autant plus nécessaire que le calibre des conduits sur ce tronçon est en-dessous du calibre accoutumé que l'on retrouve dans le reste des installations et que, par conséquent, le danger de détérioration dû aux pressions était plus grand.

La deuxième installation de captage de l'eau potable, détruite par malheur en grande partie à la suite de divers travaux effectués au siècle dernier et qui ont mis le terrain sens dessus dessous, a été réalisée à la source de la zone sacrée. Les conduits, installés sur une couche imperméable en glaise foulée, aménagée à dessein, se dirigeaient vers les sanctuaires érigés à l'est de la source au débit riche et constant au long de l'année. Il est à mentionner que la même source a servi aussi durant l'occupation de Sarmizegetusa par les Romains, qui ont utilisé deux grandes dalles d'andésite, provenant d'un monument dacique, en vue d'y creuser, sans trop se soucier de l'exécution, des caniveaux qui ont été tapissés avec du plomb par la suite. La source continue à être utilisée de nos jours.

C'est également à Sarmizegetusa regia qu'a été découvert, il y a 7 ans, un conduit composé de tuyaux en terre cuite de dimensions beaucoup plus grandes, semblables à ceux qu'utilisaient les Romains. L'endroit où le conduit a été sectionné, à proximité des thermes romains, ainsi que l'orientation du sens d'écoulement vers ceux-ci, nous autorise à affirmer qu'il date de la période qui suit immédiatement l'an 106.

La source d'eau qui ravitaillait le conduit se trouvait probablement à la base de l'acropole sur laquelle se dressait la citadelle dacique. Cette supposition demande à être confirmée par des recherches archéologiques, attendu que la zone marécageuse à végétation spécifique qui s'étend à proximité du portail est de la citadelle masquée, selon notre opinion, les vestiges de l'installation de captage de l'eau.

Alors que cette citerne n'est que supposée, une autre en revanche, de dimensions considérables, creusée dans le micaschiste local, ayant le fond et les parois tapissés de poutres et recouverte au début de végétaux, puis de tuiles, a fonctionné assurément à la fois à l'époque dacique et romaine, à petite distance et également à la base de l'acropole, du côté du portail ouest de la citadelle.

L'eau qu'elle contenait était aussi bien pluviale, collectée par des canaux tapissés de plaques en micaschiste provenant des pentes de la colline, que phréatique.

En dehors des canaux collecteurs et de distribution des eaux pluviales, il convient de mentionner aussi l'existence des canaux de drainage exécutés en blocs de calcaire, façonnés avec grand soin et qui s'étendent sur de grandes distances dans la zone sacrée, dont les terrasses gigantesques devaient être protégées des infiltrations d'eau qui auraient miné leur résistance et leur stabilité.

Dans la fortification située sur „Cetățuia“ à Costești, l'eau pluviale était captée sur le plateau supérieur et dirigée vers deux citernes creusées dans la roche à une cote un peu plus basse.

Il est évident que ces deux citernes, de dimensions réduites et dont le remplissage dépendait des caprices du temps, étaient insuffisantes pour assurer le nécessaire en eau d'une population trop nombreuse et pour une durée plus longue (telle que la période des sièges).

Une citerne au véritable sens du mot a été découverte à une distance relativement grande de la citadelle, sur la vallée Chișetoarei, affluent de Grădiștea, sur une petite terrasse. Elle a été creusée dans la roche jusqu'à plus de 3 m de profondeur. Le puits quadrilatère, aux côtés de 3,05 x 2,95 m à l'intérieur, était revêtu de solives épaisses en bois de chêne, fixées à leurs deux bouts dans les solides poutres d'angle, prévues sur les deux côtés de cannelures où s'inséraient les solives. Afin d'éviter l'écroulement, les murs étaient renforcés de quatre solives transversales. Sur le côté ouest il y avait une ouverture et un bloc de pierre servant de seuil. Sur le fond de la citerne ont été trouvés des restes céramiques daciques, un vase de terre presque entier et deux en bronze, dissimulés sûrement par ceux qui tiraient l'eau. Le toit était en échandoles de bois de spain, quelques fragments s'étant conservés sur le fond de la citerne. L'humidité du sol environnant a rendu possible la conservation relativement bonne de la citerne, qui se trouve à présent à Cluj¹⁶.

Une des constructions les plus intéressantes, unique dans le monde dacique, se trouve en contrebas de la tour No. 5 de la citadelle de Blidaru, sur les pentes de la colline, au-dehors des murailles. Il s'agit de la citerne qui assurait le nécessaire en eau, indispensable notamment en cas de siège. Bien entendu qu'il eût été idéal que la citerne se trouvât à l'intérieur de la citadelle, ce qui n'était guère possible en raison de la cote plus basse de la source qui l'alimentait par un conduit.

La citerne, mesurant à l'intérieur 8 x 6,20 m, comportait, depuis le plancher jusqu'où commençait la voûte, une hauteur de 4 m, ce qui revient à dire qu'elle pouvait contenir l'impressionnant volume de 200 m³ (200.000 l) d'eau.

Les côtés longs étaient doublés, le mur intérieur constituant le support de la voûte maçonnée en blocs de calcaire façonnés. Le plancher consistait initialement en une couche épaisse de mélange de mortier, cendre et charbon de bois. Il y a été ajouté par la suite une couche de pierres et de morceaux de tuiles qui a été recouverte d'une couche de *opus signinum*. Les parois intérieures étaient également revêtues d'un épais crépi consistant en chaux, sable et débris de briques (*opus signinum*). Quand ce revêtement est devenu perméable, la citerne entière a été reconstruite à l'intérieur et recouverte de couches successives de crépi, la dernière étant à nouveau *opus sgininum*, assurant son imperméabilité. Il s'agit d'un système de construction bien connu dans le monde romain, recommandé par Vitruve, fait qui justifie la conclusion que l'installation a été réalisée par un spécialiste ou sous la surveillance d'un spécialiste venu de l'Empire romain¹⁷.

Quand exactement est venu en Dacie ce spécialiste, connaisseur de l'oeuvre de Vitruve, est difficile à établir avec exactitude, mais il est fort probable que la citerne est une création tardive datant de la dernière

¹⁶ *Idem*, p. 24—25, fig. 17.

¹⁷ N'ayant pas encore été investigué au moment de la parution du travail signé par C. Daicoviciu et Al. Ferenczi, cet ouvrage a pu être confondu à première vue avec une construction romaine, précisément en raison des similitudes de construction (voir. C. Daicoviciu, Al. Ferenczi, *op. cit.*, p. 26). Une description détaillée de la citerne et le dessin, voir chez I. Glodariu, *Arhitectura dacilor civilă și militară*, Cluj-Napoca, 1983, p. 37—38, fig. 21/4—5.

phase de l'existence libre de l'Etat dace — fin du I-ier siècle après J.Ch. — ayant été construite en même temps que la II-e citadelle de Blidaru.

Quant à la construction des aqueducs en terre cuite, on constate en les étudiant (par malheur, en partie seulement, dans la limite des tronçons qui se sont conservés ou des portions mises au jour) une foule de similitudes frappantes entre les prescriptions de l'architecte romain et les réalités des Monts d'Orăștie.

Il s'agit avant tout de la manière dont ont été réalisés les tuyaux. Vitruve recommandait „que l'on fasse des tuyaux en terre cuite aux parois épaisses d'au moins deux doigts, mais en sorte que ces tuyaux aient à une des extrémités des lèvres qui s'emboîtent les unes dans les autres¹⁸. Les tuyaux découverts aux endroits mentionnés ont pour la plupart une épaisseur des parois variant entre 20 et 26 mm, la forme étant celle décrite.

En outre, le souci du nivellement recommandé par Vitruve est respecté au pied de la lettre. On ignore si au calcul des pentes, les Daces se sont servis des instruments préconisés par l'architecte romain (les dioptries, les empennes nivelantes¹⁹, etc.), mais le fait est qu'ils ont trouvé une inclinaison pareille à celle prescrite, aussi petite que possible afin d'éviter les pressions excessives qui auraient pu conduire à des détériorations indésirables.

Les trous d'homme et de refoulement des conduits viennent compléter et apporter un plus de sûreté au fonctionnement de l'aqueduc.

Pour ce qui est du liant utilisé à l'aboutement des tuyaux, on constate un écart aux recommandations de Vitruve, la glaise étant préférée (se trouvant à portée) à la chaux pétrie avec de l'huile, plus coûteuse et difficile à procurer. Il est à remarquer cependant que ce changement n'a pas diminué les qualités des installations; la preuve en est le conduit qui se trouve à proximité de la colline de Cocos, qui fonctionnait encore il y a quelques années.

Voici une autre recommandation faite par Vitruve: „L'eau doit être lâchée dans les conduits lentement et avec modération, à partir de la source; en outre, aux coudes ou aux changements de direction, l'effort auquel est soumis le conduit doit être compensé par des joints ou des contrepoids“.

Nous ne pouvons que regretter une fois de plus qu'aucun des conduits mentionnés n'ait été mis au jour en entier afin que l'on puisse constater de quelle manière les Daces avaient solutionné les problèmes soulevés par les courbes. Par bonheur, nous disposons, conservés „in situ“, au moins deux tronçons d'une longueur considérable, si bien que les vérifications pourront être réalisées à l'avenir. En attendant, la découverte du tonneau-décanteur au „Tăul“ de Sarmizegetusa ayant son orifice d'écoulement à une certaine hauteur au-dessus du fond, constitue, croyons-nous, une preuve que la recommandation que „l'eau doit être lâchée dans les conduits lentement et avec modération“ n'a pas été ignorée.

¹⁸ Vitruvius, *Despre arhitectură*, VIII, chap. 6, p. 351—352.

¹⁹ *Ibidem*.

En ce qui concerne la qualité de l'eau transportée par les tuyaux en terre par rapport à celle se trouvant en contact avec le plomb, les Romains et les Daces étaient prévenus par l'illustre Vitruve: „Les conduits en terre cuite possèdent les qualités suivantes: en premier lieu, s'il se produit une avarie, quiconque peut y pallier. En outre, l'eau est beaucoup plus salubre dans des tuyaux en terre cuite que dans des tuyaux de plomb)... Ainsi, il semble très peu indiqué que l'eau soit amenée dans des tuyaux en plomb, si l'on a la chance de tomber sur une eau salubre. Que son goût soit meilleur quand elle est amenée dans des conduits de terre cuite nous est prouvé par notre expérience quotidienne, puisque tous, même ceux qui ont des tables ornées de vases d'argent, se servent de vases en terre en vue de conserver le goût.“

On affirme généralement que l'antiquité ne connaissait pas le principe des vases communicants, ce qui a obligé les Romains à recourir à la construction de ponts gigantesques à plusieurs niveaux franchissant les vallées les plus profondes, dans le but de se créer des pentes continues. A une lecture attentive de l'oeuvre de Vitruve on se rend pourtant compte que cette affirmation n'est qu'à demi vraie.

Il est vrai que les Romains ont recouru à ces constructions qui réclamaient d'énormes efforts, mais ce n'est pas parce qu'ils ignoraient la propriété des eaux de s'élever dans un conduit jusqu'à la cote de la source. Ils connaissaient cette propriété — Vitruve l'appelle la loi du nivellement — mais ne détenaient pas les moyens techniques leur permettant d'endiguer les gigantesques pressions créées dans les courbures, notamment dans les conduits d'adduction qui alimentaient des villes ayant un grand nombre d'habitants.

Avant les Romains, les Grecs avaient réussi à créer des aqueducs à contre-pente très petite mais presque insignifiante²⁰. Les Romains étaient soucieux de prendre certaines mesures de précaution, en calant les conduits dans de grands blocs de pierre au commencement et à la fin de la partie courbée (Vitruve l'appelle „ventre“).

Les investigations à venir se devront également de vérifier la traversée des légères dépressions jalonnant le tracé des aqueducs daciques. Nous présumons que dans ce cas aussi seront révélées des ressemblances dans la solution de ce problème par les Romains et par les Daces.

Les remarques dont nous avons fait état, ainsi que d'autres, de détail, sur lesquelles nous n'insisterons pas ici, nous permettent d'affirmer que dans le cas des conduits et des citernes aussi les Daces ont mis à profit les conseils, sinon même le travail effectif de spécialistes provenant de l'Empire romain.

²⁰ „L'application pratique de l'hydrostatique a rendu possible l'adduction de l'eau dans les villes, notamment à Pergame et à Rome, où un aqueduc construit à l'an 312 av.J.Ch. franchissait seize tunnels, réalisation remarquable des savants de l'époque. Bien que le principe du siphon fût connu à Alexandrie, tel qu'en témoigne l'ouvrage de Héron l'Ancien, les ingénieurs romains ne l'ont jamais utilisé à large échelle. Ils préféraient édifier ces admirables aqueducs qui fournissent une preuve édicatrice des dons des architectes romains dans la construction des arcs et d'autres éléments d'architecture, hérités de l'Orient de l'âge du bronze“ (G. Childe, *De la preistorie la istorie*, București, 1967, p. 229).

Pour conclure, nous tenons à souligner encore une fois l'importance toute particulière de ces travaux ingénieux, que l'on rencontre seulement à l'intérieur des frontières de l'Empire romain et qui attestent le haut standard de vie qu'avaient atteint les Daces ainsi que le niveau élevé de civilisation auquel ils avaient accédé à la veille des conflits avec Rome.

EUGEN IAROSLAVSCHI

REMARQUES SUR LE MUR DE LA CITADELLE DACE DE PIATRA CRAIVII

Sur l'habitat et la citadelle dace de Piatra Craivii (commune de Cricău, dép. Alba) on trouve, dans la littérature de chez nous et de l'étranger (publiée par les auteurs des premières découvertes, n.n.) une bibliographie riche¹ que nous considérons comme le point de départ pour une monographie nécessaire du site, d'après le modèle de celle apparue déjà concernant quelques uns des habitats et des citadelles daces².

Située à environ 20 km au Nord du municipale d'Alba Iulia, la station archéologique de Piatra Craivii était connue, pendant plus de trois siècles d'existence dace, comme un centre religieux, spirituel approuvé par trois sanctuaires³ aux alignements de tambours, comme un habitat civil développé sur les terrasses artificielles des pieds du massif rocheux et encore, non pas en dernier lieu, comme une fortification de la catégorie „des citadelles indépendantes“⁴, ayant un rôle bien distinct dans le système de défense de la Dacie du 1er siècle ap. J.-C. (et de celui suivant) et, spécialement, comme un véritable „bastion“ dans la zone d'accès vers la région minière des Carpates Occidentaux.

La station a été identifiée comme appartenant au peuple des Apoules, dont le nom a été le point de départ dans la dérivation du toponymique A

De tous les aspects que l'analyse d'un habitat ou d'une citadelle incombe, en ce cas de ceux de Piatra Craivii, nous avons choisi, pour les lignes suivantes, un aspect lié directement au thème de cette réunion, c'est-à-dire celui de l'unicité ou, plus précisément, celui de la particularité de ce mur d'enceinte de la fortification de la zone de sud-ouest de la Transylvanie, aspect mis en relief dès le moment, de la découverte faite par les regrettés I. Berciu, Al. Popa et H. Daicoviciu.

Dans le journal du premier on trouve spécifiquement exprimé: „à la fin de la campagne de fouilles de 1962, après avoir excavé un fossé le long du côté Nord du massif, entre le mur du castre féodal⁵ et le bord

¹ I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu, dans *Celticum*, XII, 1966, p. 115—146; I. Berciu, V. Moga, dans *Crisia*, I, 1972, p. 68—71; V. Moga, dans *Studii dace*, Cluj, 1980, p. 103—116.

² Voir, entre autres, les volumes dédiés à des citadelles du sud-ouest de la Transylvanie: N. Lupu, *Tilișca*, Bucarest, 1989; I. Glodariu, V. Moga, *La Citadelle dace de Căpâlna*, Bucarest, 1989.

³ Des traces du troisième sanctuaire ont été découvertes à l'occasion des excavations de vérification de Piatra Craivii, juillet 1988, entreprises par I. Glodariu, V. Moga, et, à l'époque, les étudiants G. Florea, A. Rustoiu, A. Ursuțiu.

⁴ I. Glodariu, *L'architecture civile et militaire des Daces*, Cluj-Napoca, 1983, p. 75—111.

⁵ Gh. Anghel, *Fortifications médiévales de pierre des siècles XII—XVI*, Cluj, 1986, p. 147—153.

abrupt du rocher, on a découvert, le 25 juillet, les premiers blocs de l'enceinte⁶. Ensuite, quelques sondages ont permis de préciser la forme rectangulaire de l'enceinte ayant les dimensions de 67x36 m. Le mur a eu, à l'origine, l'épaisseur d'environ 3 m, les blocs qui ont servi à sa construction (taillés sur place, n.n.) sont rangés sur un lit d'attente résulté du nivellement du sol.

Détruit en grande partie à cause des écroulements du terrain et, probablement, à cause des travaux de l'époque féodale, le trajet de la courtine n'a été suivi et observé que sur de petites distances. Ainsi, aux coins Nord et Nord-ouest du plateau supérieur ont été trouvés *in situ* des blocs disloqués, épars sur une longueur de 7 et respectivement 13 m. Dans la partie Sud, au-dessus du mur dace on a placé l'enceinte médiévale (XIIIe siècle), tandis que, au côté Est, à cause de la pente abrupte, la fortification artificielle était suppléée par celle naturelle. Les blocs surpris du point de vue archéologique représentaient la parement intérieur du mur. L'espace d'entre les parements était fixé par des poutres et des crochets en bois, disposés de manière transversale et longitudinale, le matériel de remplissage étant composé de terre et de pierres. La modalité de construction du mur est, comme nous l'avons déjà dit, unique dans l'architecture militaire des Daces (*pl. I*).

Par endroits, à la distance de 1,5 m correspondant à trois longueurs d'une assise horizontale, il y avait des poteaux verticaux en pierre (1,20 x 28 x 0,36 m) fichés dans le lit d'attente. Au-dessus des blocs horizontaux et des poteaux verticaux, le mur continuait par une supra-structure en briques ou par une supra-structure en bois, mais cette supposition doit être interprétée comme une hypothèse tout simplement, parce que aucun des matériaux de construction mentionnés n'a été signalé par ceux qui avaient fait la découverte.

Jusqu'à la parution de l'ouvrage de I. Glodariu, dédié spécialement à l'architecture civile et militaire des Daces⁶ on ne connaissait aucune analogie concernant la technique de construction du mur de Piatra Crăivii. L'auteur cité évoque une construction semblable, au-delà des confins de la Dacie, à l'ouest de la Sicile, à Entella sur Monte Castellazzo (Poggioreale)⁷. Il s'agit d'un édifice qui date de l'époque hellénistique, dont le mur fait de blocs taillés irrégulièrement a, par endroits, des poteaux verticaux en pierre ayant la hauteur égale à celle du mur proprement dit. (*fig. 1*).

En nous occupant, il y a quelques années, de l'habitat et de la citadelle de Piatra Crăivii⁸, et en discutant, à notre tour, de la particularité du mur local, nous avons rencontré une autre construction semblable, mais cette fois-ci dans le milieu celtique. Ainsi, à Croglingen-Finsterlohr

⁶ I. Glodariu, *op. cit.*, *passim*.

⁷ V. Tusa, dans *Posebna Izdania*, XXIV, Sarajevo, 1975, p. 291—292; I. Glodariu, *L'architecture...*, p. 125. Nous exprimons ici, encore une fois, la gratitude envers le professeur universitaire I. Glodariu qui a mis, avec beaucoup de promptitude, à notre disposition la fotocopie de l'article sur l'analogie avec le milieu hellénistique. Au moment de notre exposée, la collègue A. Rustoiu nous a communiqué le fait qu'il a vu des murs semblables à Egnatia, dans le midi de l'Italie, dans un habitat daté Ier siècle ap. J.-C. Nous le remercions.

⁸ V. Moga, *De Apulum à Alba Iulia, les fortifications de la ville*, Bucarest, 1987, p. 30—45.

(dans le Baden-Würtemberg) dans un oppidum des siècles II—I av. J.-C. le parement extérieur du mur (semblable à celui d'Entella, n.n.) est composé des mêmes blocs taillés irrégulièrement, ayant des poteaux en bois placés à distances égales et verticalement⁹ (pl. II).

Entre temps, nous avons eu l'occasion de consulter le catalogue „Forteresses celtiques en Wallonie“¹⁰ paru à Bruxelles en 1988, dans lequel on peut rencontrer des murs semblables dont les blocs horizontaux en pierre non façonnée alternent, à des intervalles égaux, avec des poteaux en bois disposés verticalement. Dans ce cas-ci, la suprastructure du mur continuait par un entrelacement de verges renforcées par de la terre. On en fait l'illustration par des exemples de l'Angleterre (Hollingsburg), de l'Allemagne (Alzburg), de Belgique (Chatelet, Berismenil) — la manière du connu *murus Gallicus*, répandue sur une aire très large (fig. 2).

Ayant maintenant plusieurs exemples, on peut noser la question qui s'impose, c'est-à-dire quelle zone du monde antique a été l'inspiratrice de la manière de construction qui donne au mur de Piatra Crăivii sa particularité, d'autant plus que dans l'inventaire de cet habitat on rencontre des produits d'importation hellénistiques et des matériaux d'influence celtique sûre. En ce qui nous concerne, nous sommes enclins à croire que l'influence est venue plutôt du monde celtique qui, à son tour, a eu pour modèle la manière édilitaire hellénistique. Les influences externes exercitées sur l'architecture des Daces, comme d'ailleurs dans d'autres domaines de leur civilisation originale, de la phase d'apogée, classique de ceux-ci, sont très bien connues pour les mentionner ici, la reprise faite par les Daces apoules d'une technique insolite dans la réalisation du mur de leur fortification étant une confirmation des plus éloquents.

VASILE MOGA

⁹ F. Maier, *Gli oppida celtici (II—I secoli av. C.)*, dans le catalogue de l'exposition *I Celti*, Bompiani, 1991, p. 410—425.

¹⁰ Voir *Archeologicum Belgii Speculum*, XIV, 1988.

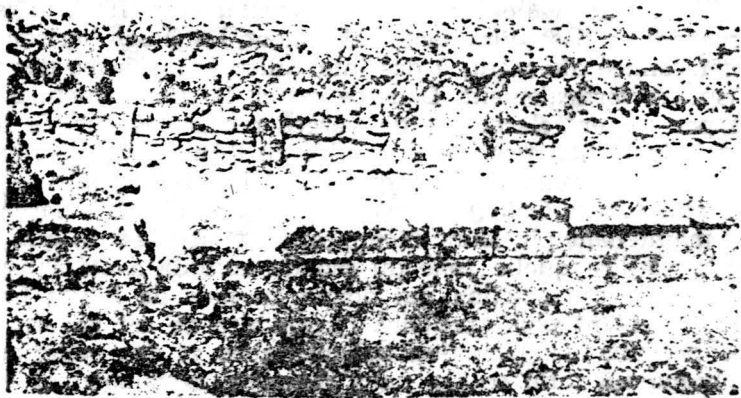

Fig. 1. Entella (Sicile): mur de l'époque hellénistique.

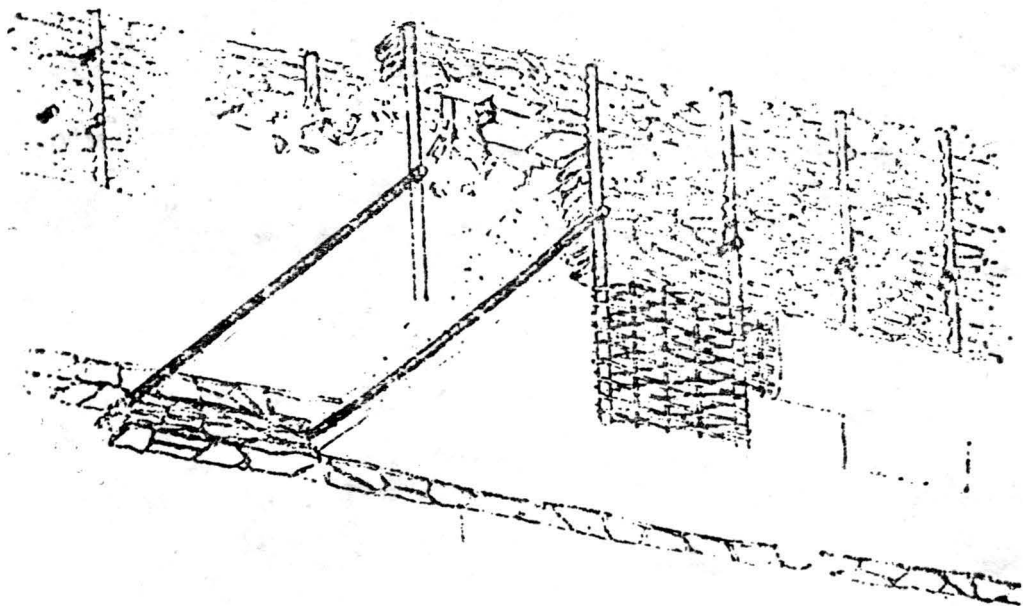
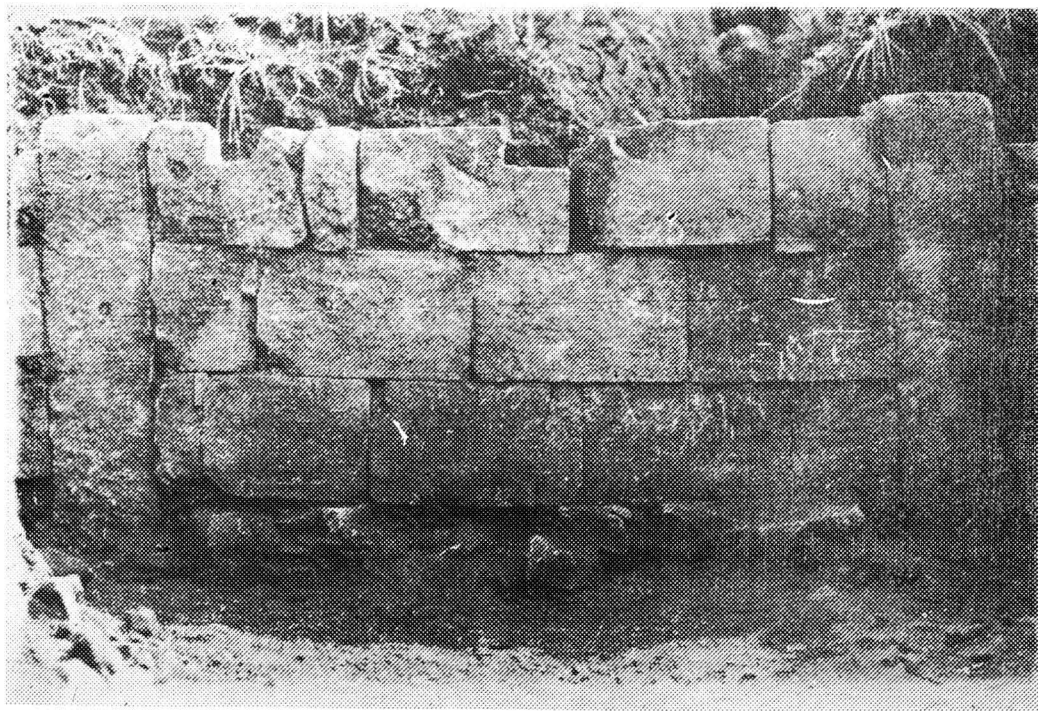

Fig. 2. Berismenil (Belgique): murus gallicus.

Pl. I. Craiva (Roumanie): murus dacicus.

Pl. II. Creglingen—Finsterlohr (Allemagne): *murus cellicus*.

ÜBER EINE TONFORM VON BARBOȘI MIT DER DARSTELLUNG EINER ESELKÖPFIGEN MENSCHLICHEN GESTALT

Beiträge zur Kenntnis des frühen Christentum in der Provinz Moesia Inferior

In einer Aufsatz über die Romanität in der Südmoldau (genauer gesagt in Süden der Moldau, die das nördliche Grenzgebiet der Provinz Moesia Inferior bildete), veröffentlichte S. Sanie eine Tonform, auf der eine Gestalt mit menschlichem Körper und dem Kopf eines Esels dargestellt ist (*Sanie 1981, S. 106—107, Taf. 22/9, 22 bis/4*). Der Verfasser führte mehrere Deutungsmöglichkeiten der Darstellung an, ohne sich für eine davon zu entscheiden: a. sie scheint eine satyrische Karikatur alexandrinischen Type zu sein; b. sie scheint mit dem Kult des ägyptischen Gottes Seth in Verbindung zu stehen; c. sie scheint mit dem jüdischen Kult des Esels in Verbindung zu stehen; d. sie scheint sich auf eine phrygische Gottheit zu beziehen; e. sie könnte „eine der Karikaturen gegen den jüdischen oder christlichen Glauben“ sein.

Ich möchte bei dieser letzten Hypothese verbleiben und die Argumente dafür oder dagegen zu betrachten. Demnach, ausgehend von der Voraussetzung, dass sich das Stück auf den christlichen Glauben bezieht, werde ich versuchen, es in die Epoche und deren geistlichen Leben einzugliedern.

Vor allem werde ich kurz die Vorstellung des Stückes aufnehmen (*Sanie 1981, S. 106*): Form aus gebrannten Ton: in Gestalt einer rechteckigen Platte; Ausmasse 10,7 x 7,3 x 1,10 cm; die Ecken sind abgerundet; die kurzen Seiten haben an den Enden je einen ausgehöhlten Teil, um die Form zu halten wenn das Positiv herausgenommen wird; in der Mitte des Rechtecks wird eine stehende Gestalt mit menschlichen Körper dargestellt; Eselkopf nach links; die Arme hängen am Körper hinab; die Beine sind leicht entfernt; anscheinend keine Hufe der Körperoberteil ist nicht bedeckt; der Teil von der Taille abwärts ist mit einer Art kurzem Rock bekleidet. *Abb. 1*

Die umgebende heidnische Welt reagierte auf den christlichen Glauben in sehr unterschiedlicher Art und Weise. Von den ersten Manifestierungen des Christlichen Glaubens bzw. von Beginn seiner Verbreitung ausserhalb der jüdischen Welt wurden die Christen seitens der orthodoxen Juden und der konservativen Heiden einer Reihe von psychomoralischen Verfolgungen unterworfen, die manchmal den Ausdruck von „Pogromen“ annahmen (*Leclercq 1924; Leclercq 1938*). Seinerseits hat der ausdrücklich religiöse römische Staat gegen die Christen systematische Verfolgungen gerichtet, meistens mit lokalem Charakter oder auf gewisse soziale Gruppen beschränkt, es fehlten aber auch nicht solche allgemeinen Charakters (*Leclercq 1938; Vogt-Last 1954*).

Paralell jedoch zu den Verfolgungen gegen die menschlichen Wesen (Hinrichtungen, Kämpfe mit Tieren in der Arenas usw.) fand ständig auch eine Verfolgung geistiger Art statt. Anfangs wurde das Christentum in der römischen historischen Literatur „grässlicher Aberglauben“ betrachtet (*Tacitus*, *Annales*, XV, 44) und sogar als Gefahr für die Menschenheit genannt (*odium humani generis*); es wurde auch als „atheistische Religion“ bezeichnet (*Suetonius*, *Domitianus*, 10, 15), natürlich im Vergleich zu jenen, die an die Götter glaubten. Es fehlten auch andere Bezeichnungen nicht, so jene als „erneuerer“ mit „jüdischen Bräuchen“ usw. Als Ergebnis dieser Betrachtungen und Anklagen es konnte gegen sie die *lex crimae religionis* angewendet werden (*Suetonius*, *Nero*, 16,3; *Barnea* 1984, S. 32—50).

Ausser diesen Urteilen, die gefährliche Folgen hatten, wurden die Christen auch wegen ihrer rituellen Praktiken verhöhnt, in Verbindung mit welchen die absonderlichsten Gerüchte und Verleumdungen in Umlauf gesetzt wurden (*Leclercq* 1924). In den ersten- zwei Jahrhunderten des Christentums war eine der meistverbreiteten Verleumdungen jene, dass die Christen einen Gott mit Eselskopf anbeteten.

Der erste, in chronologischer Reihenfolge, der dies erwähnte, war Apion von Alexandria (vgl. *DACL*, I, 2, 1924, 2041). Der zweite war Tacitus (*Historiae*, V, IV). Beide beziehen sich jedoch auf die Juden, offensichtlich wegen der Verwechslung, die anfänglich in heidnischen Kreisen (wenigstens bis zum jüdischen Krieg des Vespasianus) zwischen Christen und Juden bestand. Dieselbe Verleumdung wird danach von Apuleius erwähnt (*Metamorphoses*, IX, 14). Am Ende des 2.Jhs und zu Beginn des 3. Jh.n. Chr. wird sie auch von Tertullianus, einen der Väter der Kirche, erwähnt (*Ad nationes*, I, 11,1). Er wusste, dass Tacitus behauptet hatte, die christlichen Gläubigen beteten einen Gott mit Eselskopf: „nam ut et quidam, somniastis caput asinum esse Deum nostrum, hanc Cornelius Tacitus susceptionem eius modus inseruit“, oder „nec tantum in hoc nomine rei desertae communis religionis, sed superductae monstruosae superstitionis“. Diese Version kannte auch ein anderer Apologet des frühen Christentums, Minucius Felix (*Octavius*, 9,3). Er schrieb wie folgt: „audio eos (Christiani) turpissime pecudis caput asini consecratum inepta persuasioni venerari“. Dieselbe Gestalt bei Minucius Felix warf den Christen vor, dass sie sich zum Götzenbild die „crucis ligna“ wählten.

Ebenfalls Tertullianus erzählt uns etwas von besonderen Interesse (*Ad nationes*, I, 14, 1), und zwar, dass ein apostaten Jude (der seinen Glaube aufgegeben hatte), der als bestiarius im Amphitheater von Karthago, diente, durch die Strassen mit einen Bild ging, auf dem eine Gestalt mit Eselkopf dargestellt war, mit der Toga bekleidet, mit Hufen und mit eine Buch unter dem Arm. Unter der Darstellung stand beschrieben: „Deus Christianorum = onokoetes“. Hier der Text: „picturam in nos proposuit sub ista prescriptione: Onokoetes. Is erat auribus cantherinis, in toga, con libro, altero pedo ungulato“. Das Kommentar der Geschichtsschreiber Tertullianus ist einmalig in sich: „Et credidit vulgus... iudeo“!! Die Tatsache, dass Tertullianus den Ausdruck onokoetes mit *Deus Christianorum* übersetzt hat, zeugt vom Alter der Verleumdung.

Der grosse Feind der Christen, Celsus, zeigte, ebenfalls im 3. Jh. n. Chr. dass, nach der Meinung vieler (Heiden), die Christen einen Gott mit Eselskopf anbeteten (Origenes, *Contra Celsum*, VI, 30).

Diese Texte, die aus sehr verschiedenen und voneinander entfernten Orten stammen, zeigen, wie verbreitet die Verleumdung in der von uns betrachteten Zeit war. Aber die literarische Überlieferung ist nicht die einzige, die die Weitläufigkeit der antichristlichen Verleumdung wieder spiegelt. Hinzu tritt eine Reihe von Inschriften.

In Pompeji, im Atrium des Hauses No. 22, gibt es auf einer Wand die Inschrift: „mullus hic muscello docet“ (*Leclercq* 1924, S. 2047, Abb. 588). In Rom, auf dem Palatin, in einer römischen Wohnung (später von den Archäologen *domus Gelotianus* benannt) wurde im vorigen Jahrhundert auf einer Wand eine Reihe von Darstellungen und eingeritzten Texten entdeckt. Darunter befand sich eine gekreuzigte (auf einen Kreuz in der Form des Buchstaben T) Gestalt mit menschlichen Körper und dem Kopf eines Esels. Daneben, etwas tiefer, eine andere Gestalt in der typisch frühchristlichen Gebethaltung; über und unter den Bildern ein griechischer Text „Alexamenos' cebete Theon“; noch tiefer ein anderer, lateinischer Text: „Alexamenos fidelis“ (*Garucci* 1856; *Martigny* 1865, S. 95; *Leclercq* 1914, S. 3050—3051; *Kaufmann* 1917, S. 301; *Leclercq* 1924, S. 2041—2042; *Sulzberger* 1926, S. 388; *Oppelt* 1966, S. 564—565). Die Darstellung und die griechische Inschrift wurden- glaubt man- von einem Heiden gezeichnet, einem Bekannten des Alexamenos, der wusste, dass dieser Christ ist und der glaubte, dass er einen eselköpfigen Gott anbetet, den man gekreuzigt hatte. Die lateinische Inschrift, nimmt man an, wurde von Alexamenos selbst geschrieben, der somit seine Stellung als Christ verteidigte.

Ähnliche Darstellungen wurden auch auf einigen Ringsteinen identifiziert (jedenfalls ist das Thema dasselbe). Auf einer Gemme von Pompeji erscheint eine Gestalt in der Toga, mit menschlichen Körper und dem Kopf eines Esels, behuft, der zwei Kinder lehrt (*Leclercq* 1924, S. 2045—2046, Abb. 586) Abb. 3/1. Auf einigen Gemmen, die in den Kreisen der christlichen Gnostiker in Umlauf waren (eine der ersten Ketzereien des frühen Christentums) erscheinen Gestalten mit Eselskopf (*Leclercq* 1936, S. 2158, Anm. 6, Abb. 9049). Ab. 3/2—3. Laut demselben grossen Feind der Christen, Celsus (vgl. *Origenes*, *Contra Celsum*, I, VI, Kap. XXXVII = PG, XI, 1352—1353; *Leclercq* 1936), hatte diese eselköpfige Gestalt im Diagramm der protochristlichen Sekte der Ophiten (= Gnostiker) den siebenten Platz inne.

Die Gestalt mit menschlichem Körper und Eselskopf, mit der Toga bekleidet, erscheint auch auf einer gegossenen Tonplatte (die also auch das Negativ, die Matrize, hatte), die in Neapolis (Italien) entdeckt wurde. Die Gestalt sitzt auf einem Lehrerstuhl und lehrt mehrere Kinder (*Leclercq* 1924, S. 2047—2046, Abb. 587). Abb. 4. M. Sulzberger (*Sulzberger* 1926, S. 390), erwähnt sogar einen ägyptischen Papyrus, wo Jesus Christus mit Anubis identifiziert wird (ebenfalls unter der Gestalt eines Esels dargestellt).

Dieser Spott, der in verschiedenen Formen, auf verschiedenen Gebrauchsgegenständen, in verschiedenen Gebieten des Römischen Reiches

bezeugt wird, war so verbreitet, dass den Christen, zur Verhöhnung natürlich, der Spitzname *asinarii* verliehen wurde (Leclercq 1924, S. 2041).

Die Verleumdungen und die Verhöhnung der Christen hörten auch nach dem Anerkennen der christlichen Religion als erlaubt (313 n. Chr.) nicht auf und auch nicht nach dem allgemeinen Vorgang der Christianisierung im 4. Jh. (Vorgang, der letztendlich zur Verwandlung des Christentums in Staatsreligion unter dem Kaiser Theodosius I führte). A. Alföldi, der eine Reihe spätrömische Inschriften aus Rom veröffentlicht hat (Weihplättchen mit Neujahrswünschen), ist der Meinung, dass manche von ihnen in einer heidnischen Gruppe mit völlig antichristlicher Haltung entstanden. Auf manchen von ihnen war eine Eselin mit ihren Jungen dargestellt worden. Der Text zur Darstellung lautete: „D(ominus) N(oster) I(ssus) (c)H(ristu)s) D(ei) F(ilius) (Alföldi 1951, S. 61, Nr. 5; 92, Nr. 8). Genau in derselben Zeit mit den oben erwähnten heidnischen Motivtäfelchen, also zu Ende des 4. Jhdts., erwähnt der Christlicher Schriftsteller Arnobius immer noch die Verleumdung mit dem Esel-Gott, den die Christen anbeten. Er schreibt wie folgt: „Audire te dicis, caput asinum nobis esse divinum. Quis tam stultus ut hoc credet? Quis stultior ut hoc coli credat?“ (Leclercq 1924, S. 2041).

Auch die orthodoxen, d.h. extrem recht jüdischen Kreise waren solchen Verleumdungen nicht verschlossen geblieben. Raabi Josua nennt Jesus Christus geläufig „partus mullae“ (Cecheli 1948, S. 155, ff).

Möglicherweise wurzelt jedoch diese Verleumdung in der älteren Tradition der Anbeutung des Esels, die zu dieser Zeit (also später als das 1. Jh. n. Chr.) bereits überholt war. Denn man kann nicht übersehen, dass die Anbeutung des Esels im heidnischen Altertum bekannt und sogar verbreitet war (Reich 1904; Bickermann 1927; Deons 1956). Eines des Tieres, wodurch der ägyptische Gott Seth dargestellt wurde, war der Esel (Roscher 1915, S. 774—775).

Ebenso notwendig ist es, die Verbindung zwischen der Verleumdung bzw. der Tatsache, dass die christlichen Gläubigen eine Gestalt mit Eselkopf (oder den Esel selbst) anbeteten und Tatsache des Lebens Jesus zu unterstreichen, die bereits früh in der christlichen Ikonographie dargestellt wurden (der Esel neben der Krippe, in der Jesus geboren wurde, der Einzug in Jerusalem auf einem Esel reitend, usw.).

Was kann man also bezüglich der Verleumdung der Christen feststellen: 1. sie ist alten Datums, aus vorchristlicher Zeit und kann eine Wiederaufnahme im späteren Altertum sein, eben wegen des Synkretismus einiger Religionen mit dem Christentum; 2. die Verleumdung ging wahrscheinlich gleichzeitig von jüdischen und griechisch-heidnischen Kreisen aus; 3. sie verbreitete sich sehr rasch im ganzen Reich fast parallel mit der Verbreitung des christlichen Glaubens; 4. ihre Lebensdauer war lang, die letzten Spuren der Verleumdung werden noch zu Ende des 4. Jhdts. bezeugt. Es konnte nicht festgestellt werden, von welchem der heidnischen Gruppen die Verleumdung ausging, aber ich vermute, dass sie von den Juden ausging, da sie die ersten waren die mit den Christen in Kontakt gerieten und gleichzeitig in Konflikt wegen der „Dognem“, Origenes (Contra Celsum, I, III, 1 = PG, XI, 921) suggeriert dies. Er schreibt, dass die Juden mit den Christen sehr lebendige Streitigkeiten haben.“ Es geht um Christus und von diesen Streitigkeiten verblieb ein Sprichwort: „Leute,

die wegen des Schattens eines Esels streiten“. Es ist ebenfalls offensichtlich, dass eine solche Verleumdung rasch sowohl Anhänger als auch Verbreiter gefunden hat.

Aber was ger nicht, oder um nicht zu übertreiben, nicht genügend hervorgehoben wurde, sind einige Kennzeichen des frühen Christentums, die aus den verleumderischen Darstellungen und Beschreibungen in Verbindungn in Eselgestalt hervorgehen. Sie sind besonders wichtig und ich würde sagen, dass sie den christlichen Charakter solcher Stücke unterstreichen.

In erster Reihe geht die Mission hervor — bzw. die Tätigkeit der Verbreitung der christlichen Religion. Diese Mission ist deutlich und verbindet sich mit der Katechese, d.h. dem Erlernen der christlichen Dogmen in den Darstellungen in denen der Esel Kinder lehrt, erwachsene Personen lehrt, also in der Gestalt eines Lehrers. Abb. 3/1; 4.

In zweiter Reihe wird bewiesen, dass das Dogma des Opfers am Kreuz bekannt war. Die Darstellung im Haus von Rom ist ein sehr kostbarer Beweis in diesem Sinne. Abb. 2.

In dritter Reihe kann das Zuhören und die Teilnahme der Glaubigen am Kult erschlossen werden. Sie wird deutlich von der Inschrift Alexamenos betet zum Gotte „widerspiegelt und ebenfalls in der Teilnahme der Kinder und Erwachsenen an der Katechese.

Diese drei Charakterzüge (nebst anderen) waren von jenen, die zu einer raschen Verbreitung der christlichen Religion führten. Die Predigten aus dem Buche und nach dem (Heiligen) Buche schockierten sowohl die Juden als auch die Heiden, aber dies es immer einheitlichere Buchsicherte eine gleichförmige und sehr überzeugende Verbreitung der Dogmen.

Zurück zur Platte von Barboşi können folgende Beobachtungen gemacht werden:

a. vom Standpunkt des Stückes an sich (Matrizze) aus gibt es kein Hindernis, um es als ein christliches Stück zu betrachten. Es gibt Analogien für die Verwendung von Matrizen zur Verweilfältigung solcher Tätigkeiten.

b. vom Standpunkt der Darstellung aus gliedert sie sich in eine allgemeine Typologie ein, aber sie wirkt als Ausnahme durch einige Kennzeichen für die Eingliederung des Stückes nicht wesentlich sind.

c. erstaunlicher ist, dass die Gestalt allein erscheint, und nicht von einem Text begleitet wird.

Die obigen Kennzeichen erlauben also die Eingliederung des Stückes in die Reihe der verleumderischen Handlungen gegen die Christen. In Barboşi wurden einige Stücke identifiziert, die als sichere christliche Hinweise galten und gelten: ein Anhänger in Kreuzform aus Perlmutter, ein Topf mit (christlicher) Inschrift als Grafitti, eine Amphore mit gemalter Inschrift, ein Kreuzchen (Amulett) (Sanie 1981, S. 219—222). Alle zusammen bilden eine genügende Basis für die Vermutung, in Barboşi habe es bereits im 2. Jh.n. Chr. eine christliche Gemeinschaft gegeben.

Sofern sie existiert hat, scheint es mit natürlich, dass diese christliche Gruppe die Aufmerksamkeit der heidnischen religiösen Kreise auf sich gezogen hat, die, dem Brauch entsprechend, sich beeilt haben, gegen die Christen Verleumdungen (oder wenigstens eine davon), die zur Zeit

gut bekannt waren. Mehr noch, die Tatsache, dass die Platte ein Mittel zur Vervielfältigung einer Darstellung ist, suggeriert, dass die antichristliche Propaganda (falls wir annehmen, dass es so etwas gab) systematisch durchgeführt wurde.

In der Provinz Moesia Inferior hat die Dobrudscha, zu der auch Barboși gehörte, heute überraschenderweise sehr wenige frühchristliche Spuren aufzuweisen (*Nicolae 1977* mit der gesamten Literatur). Um die Wahrheit zu sagen, keine Arbeit hat sich bisher systematisch mit dem frühen Christentum in Moesia Inferior (bzw. Dobrudscha) befasst. Ausser den bereits stereotypen Äusserungen bezüglich der, ebenfalls hypothetischen, Predigten des heiligen Apostels Andress, gibt es hier fast keinerlei Daten, und jedenfalls hat sie niemand gesammelt. Dies könnte eher auf einen rückständigen Forschungsstand zurückzuführen sein, denn aus den geschriebenen und archäologischen Quellen vom Ende des 3. Jh.n. Chr. aus der Gegend gehen sehr viele Märtyrer für den Glauben hervor. Nun bedeutet diese grosse Anzahl von Märtyrern auch zahlreiche und starke Gemeinschaften, in die der Glauben kräftig eindringen ist und alles seiner Ideologie unterordnet hat. Ohne sehr langwierige und sehr kräftige christliche Vorläufer liesse sich der „Fanatismus“, der im Norden der Dobrudscha, in der Nähe von Barboși, Gemarteten fast nicht erklären. Im 4. Jh.n. Chr. gibt es in Scythia Minor eine erstrangige kirchliche Organisation, die schriftliche, epigraphisch und archäologisch bezeugt wird (*Popescu 1976; Rădulescu 1977; Barnea 1979*).

Ein Versuch der Übersicht der frühchristlichen Entdeckungen in der Provinz Moesia Inferior (bis 313 n. Chr.) ergibt folgendes: Amuletten/Glücksbringer mit gnostisch-christlichen Darstellungen (Tomis, Dinogetia, Novae); eigentlich christliche Ringsteine (Tomis, Novae, unbekannte Fundort), Objekte des kirchlichen Inventars oder solche die zur Vollführung des Ritus notwendig waren (Novae, Prisovo), Anhänger (Barboși), christianisierte Gegenstände (Tomis, Barboși), Gebrauchsgegenstände, die durch Einritzung von Symbolen christianisiert wurden (Tomis, Barboși), Gebrauchsgegenstände, die mit gegossenen christlichen Symbolen verziert waren (Barboși, Drajna de Sus, Novae). Die Information bezüglich dieser Entdeckungen wurden aus mehreren Quellen bezogen; sie werden das Thema einer gesonderten Untersuchung bilden, die ausschliesslich dem frühen Christentum in der Zeitspanne 46—313 n. Chr. in der Provinz Moesia Inferior gewidmet sein wird, besonders der Zustände in der Dobrudscha. In einer früheren Zeit, in die sechsziger Jahre, betrachteten die Historiker, die sich mit dem frühen Christentum in Moesia Inferior (namentlich in der Dobrudscha) beschäftigten, dessen Anfänge als sehr dunkel (*Barnea 1968*) und betrachteten diese Anfänge fast gar nicht. Es war viel gemüthlichen (und ist es noch), sich mit den geschriebenen Quellen zur folgenden Epoche, des provinziellen späten Christentums, zu beschäftigen (*Popescu 1976; Rădulescu 1977; Barnea 1979*). Deshalb die von mir verwendeten Daten wenig an der Zahl, jedoch werden die Forschungen zweifellos auch andere aufdecken. Jedenfalls kann jetzt behauptet werden, dass es in einigen grossen Städten und Militärzentren der Provinz Moesia Inferior christlichen Gemeinschaften gab, oder ketzerische (gnostische) christliche Gemeinschaften, die mit den Heiden zusammenlebten, die deren Tun

und Treiben beobachteten. In einem solchen Zusammenhang kann das Auftauchen von antichristlichen Äusserungen keine Überraschung darstellen.

Die ähnlichste Darstellung derselben Art scheint aus Viminacium (Moesia Superior), heute Kostolac, zu stammen, einem ehemaligen Legionsslager, Standort für die VII Claudia Legion. Auf einen Ziegelstein wurde ein Esel gezeichnet, darüber wurde der Name des Aurelius Corbinus geschrieben (Vulić 1909, S. 168, No. 26, Abb. 117). Möglicherweise ist die Bedeutung der Verbindung zwischen Name und Zeichnung folgende: Aurelius Corbinus = Esel = Christ. Das Stück kann aufgrund des Namens Aurelius in die zweite Hälfte des 2. Jhs. und hauptsächlich ins 3. Jh. n. Chr. datiert werden und befindet sich somit in einer sicheren christlichen Umgebung.

Das Stück von Barboși wurde von Entdecker nicht datiert. Aus den Fundumständen konnten wir jedoch entnehmen, dass es ins 3. Jh. n. Chr. datiert werden kann. Dieses Datum stellt auch in Barboși einen Zeitpunkt dar, in dem das Dasein einer christlichen Gemeinschaft keine Ausnahme mehr wäre.

Die obigen Betrachtungen erlauben die Hypothese, dass es in Barboși in 3. Jh. n. Chr. eine christliche Gemeinschaft gegeben hat. Das Dasein dieser Gemeinschaft wind sowohl von archäologischen Funden christlichen Charakters, als such von Beweisen der Feinde dieser Religion.

NICOLAE GUDEA

LITERATUR UND ABKURZUNGEN

- ALFÖLDI 1951 A. ALFÖLDI, *Asina. Eine dritte Gruppe heidnischer Neujahrsmünzen im spätantiken Rom*, in *Schweizerischen Münzblätter*, 2, 1951, S. 57–66, 92–96.
- BARNEA 1968 I. BARNEA, *A propos des origines du christianisme en Scythie Mineure*, in *Dacia*, N.S. XII, 19 68, S. 417–420.
- BARNEA 1979 I. BARNEA, *Arta creștină în România*, București, 1979.
- BARNES 1984 T. D. BARNES, *Early christianity and the Roman Empire*, London, 1984 (S. 32–50: Gesetzgebung gegen die Christen).
- BICKERMANN 1927 E. J. BICKERMANN, *Ritualmord und Eselkult*, in *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 71, 1927, S. 171–197, 255–264.
- CECHELI 1948 O. CECHELI, *Mater Christi*, II, Rom, 1948.
- DEONS 1956 W. DEONS, *Laus asini*, in *Revue Belge de Philologie et Histoire*, 34, 1956, S. 5–46, 338–364.
- GARUCCI 1856 O. GARUCCI, *Un crocifisso grafitto de mano pagano nelle casa dei Cesari sul Palatino*, Roma, 1856.
- KAUFMANN 1917 C. M. KAUFMANN, *Handbuch der altchristlichen Epigraphik*, Freiburg im Breisgau, 1917.
- LECLERCQ 1914 H. LECLERCQ, *Croix et crucifix*, in *DACL*, III, 2, 1914, S. 3050–3051.
- LECLERCQ 1924 H. LECLERCQ, *Accusations contre les chrétiens*, in *DACL*, I, 1, 1924, S. 265–307.
- LECLERCQ 1924 a H. LECLERCQ, *Ane*, in *DACL*, I, 1, 1924, S. 2041–2068.
- LECLERCQ 1936 H. LECLERCQ, *Ophites*, in *DACL*, XII, 1, 1936, S. 215–2160.
- LECLERCQ 1938 H. LECLERCQ, *Persecutions*, in *DACL*, XIV, 1, 1938, S. 523–595.

- MARTIGNY 1865 L'ABBÉ MYRTIGNY, *Dictionnaire des antiquités chrétiennes*, Paris, 1865.
- NICOLAE 1977 S. NICOLAE, *La propagation et le developpement du christianisme en Scythie Mineure*, in *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină*, Galați, 1977, S. 23—33.
- OPPELT 1966 I. OPPELT, *Esel*, in *RAC*, 6, 1966, S. 564—595.
- POPESCU 1976 E.M. POPESCU, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV—XIII descoperite în România*, București, 1976.
- PREAUX 1960 J. G. PREAUX, *Deus christianorum onoiokotes*, in *Hommages L. Hermann. Collection Latomus*, 44, 1960, S. 639—654.
- RĂDULESCU 1977 A. RĂDULESCU, *Basilici și monumente creștine în contextul etnogenezei românești din secolele III—VI în Dobrogea*, in *Monumente istorice și izvoare creștine. Mărturii de străveche existență și de continuitate a Românilor pe teritoriul Dunării de Jos și al Dobrogei*, Galați, 1977, S. 7—77.
- REICH 1904 H. REICH, *Der Mann mit Eselkopf. Ein Minodrama vom klassischen Altertum verfolgt bis auf Shakespeare „Sommernachtstraum“*, Weimar, 1904.
- ROSCHER 1915 W. H. ROSCHER, *Ausführliche Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, IV, Leipzig, 1909—1915.
- SANIE 1981 S. SANIE, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei*, Iași, 1981.
- SULZBERGER 1926 M. SULZBERGER, *La symbole de la croix et les monogrames de Jésus chez les premiers chrétiens*, in *Byzantion*, 2, 1926, S. 337—448.
- VOGT—LAST 1954 J. VOGT—H. LAST, *Christenverfolgung*, I—II, in *RAC*, II, 1954, S. 1159—1228.
- ULIĆ 1909 N. VULIĆ, *Antikā Dnāb nālyz in Sīrbīz*, in *JOAI*, 12, 1909, Bbl. S.147—203 (übersetzt von Ligia Ruscu)

Abb. 1. Die Tonplatte von Barboşi mit der Darstellung der menschlichen Gestalt mit Eselkopf
(Zeichnung; nach Sanie 1981, Taf. 22 bis/4).

Abb. 2. Eingritzte Darstellung an der Wand des Hauses von Palatin (Rom): dargestellt wird eine Gestalt mit Menschenkörper und Eßelkopf, gekreuzigt, und eine andere Gestalt die davor betet (Zeichnung; nach *DACL*, III, 2, 1914, S. 3051, Abb. 3359).

Abb. 3. Die Gemme von Pompeji mit der menschlichen Gestalt mit Eselkopf in Lehrhaltung (Zeichnung; nach *Leclercq* 1924, S. 2045, *Abb.* 586) und die gnostischen Ophitengemmen mit Darstellungen von Menschengestalten mit Eselkopf (Zeichnungen; nach *Leclercq* 1936, S. 2158, *Abb.* 9019).

Abb. 4. Die Tontäfelchen von Neapel (Italien) mit der Gestalt mit Eselskopf in Lehrerhaltung (Zeichnung; nach Leclercq 1924, S. 2046, Abb. 587).

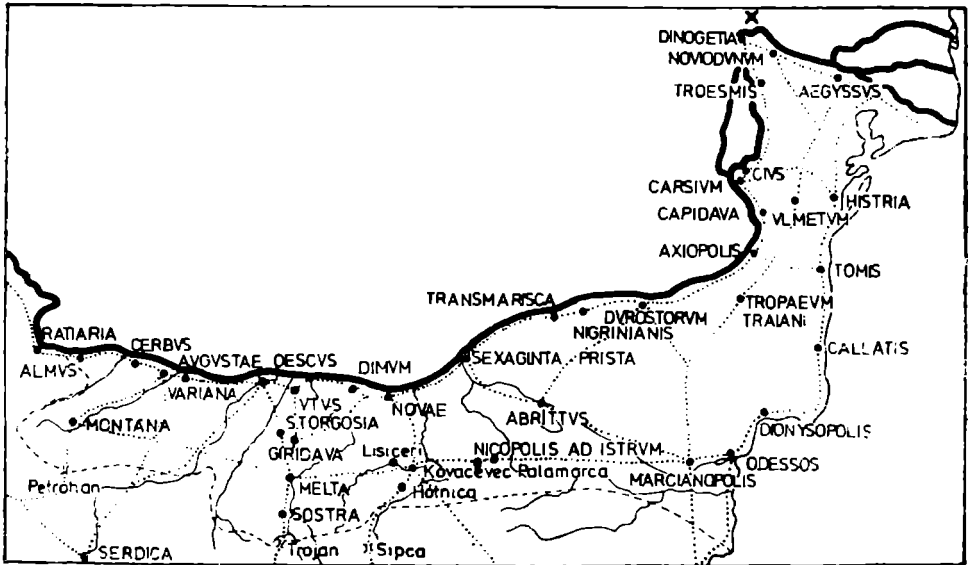

Abb. 5. Karte der Provinz Moesia Inferior mit den wichtigsten Siedlungen und Wegen. Das Zeichen X markiert den Ort der Siedlung Barboși.

COLOCVIUL VII NAȚIONAL DE ARHEOMETRIE

(Cluj-Napoca, 2—3 iunie 1994)

DATE PETROARHEOLOGICE DIN STAȚIUNEA STARČEVO-CRIȘ DE LA GURA BACIULUI

Stațiunea Starčevo-Criș de la Gura Baciului a suscitat interes și vii polemici în decursul anilor, drept pentru care s-au demarat noile cercetări cu caracter interdisciplinar, de studiere a întregului ecosistem, a surselor de materii prime și a vieții economico-spirituale (vezi bibl. *Lazarovici — Maxim 1995*).

În cadrul acestor cercetări pluridisciplinare s-au efectuat studii pedologice și geologice, atât în zonă, cât și pe văile colaterale, pentru a se cunoaște compoziția litologică, în vederea identificării rocilor locale, față de cele de „import”. Paralel, s-au studiat uneltele, armele și obiectele din piatră descoperite în săpăturile arheologice, constatându-se că cele care erau folosite ca materiale de construcții și rășnițe, provin din apropierea așezării.

Uneltele și armele realizate în tehnica ciopririi sunt confecționate din obsidian (48,73%), opaluri cafenii (37,81%), sau albe (3,36%), calcedonii cenușii (9,24%) și la sfârșitul locuirii, din corneene (0,8%) și cuarțite (0,06%).

Aceste roci au fost special căutate pentru proprietățile lor. Obsidianul se prelucreează cel mai ușor; prin percuție moale se obțin piese foliacee, iar prin presiune rezultă lame și se retușează tăișul. Coeficientul de tărie este de 9—11, iar durezza de 6—7 (MOHS). Din obsidian s-au obținut piese componente pentru seceri (23,6%), lame (19,3%), gratoare (14,48%), cuțite 9,65%), răzuitoare (9,65%) și vârfuri (2,41%). Resturile de prelucrare (nuclee și așchii) sunt în proporție de 19,31%, ceea ce indică prelucrarea pieselor în stațiune. Piesele din obsidian sunt, în general, de aspect microlitic, multe piese, după deteriorare au fost refolosite, ceea ce presupune economisirea materiilor prime „importate”.

În complexele B2a, B1 (*fig. 1/10, 15*) și B9b, din primul nivel de locuire, au fost descoperite doar piese din obsidian semitransparent. Etapa următoare (SC IC—IIA) se caracterizează printr-o creștere numerică a pieselor și prin diversificarea materiei prime, constatându-se o pătrundere din zona sudică, când se aduc lamele din opal cafeniu cu pete albe și obsidian de tip Melos (*fig. 1/11*). În cadrul orizontului SC IIIB—IVA, sunt cunoscute pătrunderile CBA (calcoliticul balcano-anatolian) și creșterea numerică a pieselor din obsidian de tip Melos; se folosește, totodată, o sursă din Munții Oaş-Tokay (Călinești) (*fig. 2/7*); se „exploatează” sursele locale (silicolitele cenușii de Șardu). Folosirea sursei din Munții Oaş pare verosimilă și prin prezența, la acest orizont cronologic, a stațiunilor de la Homorod (*Bader 1968*), Galoșpetreu, Vășad, Cubulcut și Ciumești (*Lazarovici 1984*). N. Vlăsa a ajuns aproape la aceleași concluzii în urma săpăturilor din 1970, prezentând utilajul litic pe nivele (*Vlăsa 1976*, p. 206). Cele mai multe piese cioplite au fost

descoperite în locuința P21a (22,3% din totalul pieselor cioplite) unde s-au identificat și numeroase silicolite cenușii (fig. 4/1—2, 4, 13), unele foarte fin retușate, fiind piese componente pentru seceri, altele având un capăt ajustat pentru prinderea piesei într-un mâner.

Obsidianele cercetate și din punct de vedere petrografic au fost grupate în trei categorii, pe baza culorii, macrostructurii și a caracteristicilor microscopice. În nivelul SC I a fost identificat un obsidian semitransparent fumuriu (1.3 în tipologia Maxim) a cărui sursă rămâne necunoscută (fig. 17/1—6, 26, 29), utilizat apoi și în ultimul nivel de locuire. Aspectul fumuriu este dat de prezența unor benzi mai închise la culoare față de fondul rocii, în ansamblu paralele, neomogene ca intensitate coloristică între ele, variația de la fumuriu difuz la fumuriu compact se regăsește și în cadrul aceleiași benzi. La microscop acest obsidian relevă textură fluidală reprezentată prin benzi alternante de sticlă incoloră, săracă în cristale scheletice și microbenzi ondulate (0,05 la 2 mm grosime), bogate în cristale scheletice (sticlă slab brunie), a căror dimensiuni se mențin în jurul valorii de $0,001 \times 0,008$ mm, mai rar ating $0,004 \times 0,04$ mm. Accidental, se observă cristale de feldspat alcalin (maximum $0,2 \times 0,5$ mm) cu extincție longitudinală sau neregulată, plagioclazi și biotit idiomorf ($0,25 \times 0,6$ mm) cu microincluziuni de apatit și minerale radioactive conturate de aureole pleocroice. Semitransparența și prezența benzilor fumurii, paralele, permit identificarea macroscopică, cu ușurință, a acestui obsidian. Relevantă este și microstructura fluidală observată microscopic (pl. I/1).

Grupa a doua reprezentată de obsidianul negru cu microbenzi cenușii, de tip Melos (1.7, 1.10, tipologia Maxim) a fost identificată încă din timpul cercetărilor întreprinse de N. Vlăsa (Vlăsa 1965), și mai apoi, pe baza analogiilor tipologice se sugerează originea sudică (Vlăsa 1976, p. 258). Roca (fig. 1/12, 14, 19—20; 2/5—6) are culoarea neagră spre gri-închis, este formată dintr-o alternanță de benzi negre (cca. 1 mm grosime) cu benzi cenușii (pl. I/2). Prin alterare supergenă rezultă la suprafața rocii canalicule complicate (datorită, probabil, texturii benzilor sub 1 mm adâncime, parțial umplute cu o crustă microcristalină de cuarț și subordonat calcit). Analizele prin fluorescență de rază X a identificat o mare cantitate de Fe (Bărbăan 1995, Facultatea de Fizică Atomică, Cluj-Napoca).

Obsidianul din cea de a treia grupă, de tip Călinești-Oaș (fig. 1/7—8) este o rocă de culoare neagră (1.6 tipologia Maxim), cu spărtură așchioasă-concoidală; pe suprafețele expuse la eroziune apar figuri reprezentând cercuri sau semicercuri concentrice (1 mm—5 mm), alături cercuri multiple, redând texturi inelare-concentrice, specifice. Microscopic se observă o masă incoloră, izotropă (cu slabe recrystalizări locale), traversată de numeroase microfisuri cu dispunere neregulată, rezultate sub efectul răcirii. Această din urmă particularitate explică textura inelară-concentrică rezultată prin eroziune. Sticla conține cristalele orientate (cristale scheletice de feldspati $< 0,025 \times 0,075$ mm), microlite punctiforme de magnetit, mai rar hematit, alături microgranule ($< 0,06$ mm), sau bastonașe alungite ($< 0,05$ mm) orientate și ele. Accidental, se observă la microscop granule de plagioclazi (0,18 mm mărime) și lamele de biotit ($0,04 \times 0,15$ mm). Masa vitroasă a obsidianului prezintă microstructură

masivă, dar microlitele trădează caracterul orientat (*pl. II*). Spectrul de analize de fluorescență cu raxe X nu a relevat nici un element predominant, existând cam în aceleași proporții atât Fe, Cu cât și Mn (*Bărăban 1995*).

Opalurile descoperite au duritate pronunțată 5—5,5 (MOHS), sunt de culoare cafenie cu pete albe (3.7 tipologia Maxim) (*fig. 3/2*, 5—6, 13), brun-roșcate cu pete albe (3.2) (*fig. 3/3*, 8—12, 14—16, 19) și albe (*fig. 3/1*), sau crem (*fig. 3/18*). Această rocă se pretează foarte bine la prelucrări prin percuție sau prin presiune, obținându-se lame, cuțite, gratoare și piese componente excepționale. Calitatea acestor roci poate fi ameliorată prin încălzire (*Tixier 1980*, p. 15). Pieseile sunt îngrijit rețușate prin diferite tehnici și au numeroase urme de folosire (*fig. 3/7—9*, 11); una din piese are partea activă înroșită din cauza utilizării la secționarea unei substanțe roșiatice (*fig. 3/3*). Unele piese au o formă curioasă, fiind pregătite pentru a fi montate într-un mâner (*fig. 3/15—17*), cu funcționalitate necunoscută. Petrografic aceste opaluri sunt silicolite (accidente silicoase) asociate calcarelor mezozoice și provin prin substituția supergenă integrală și locală a CaCO_3 cu SiO_2 ; sursa o constituie resturile organice silicioase din calcare, solubilizate, spre exemplu, spongieri. Opalul este constituit dintr-o masă cripto-cristalină de SiO_2 , în care se recunosc numeroase resturi organice de spongieri (secționați transversal și longitudinal). În mod cert, sursa opalurilor pătate din stațiunea de la Gura Baciului (*pl. III*), este comună celor de la Silagiu (jud. Timiș) și provin din calcare mezozoice cu accidente silicioase (*Boboș — Avram 1990*, p. 149). Culoarea opalurilor, nuanțele cuprinse între gălbui și brun roșcat, se datorează conținutului în oxizi de fier, iar petele de culoare mai deschisă, comparativ cu fondul rocii, reprezintă resturi organice substituite de silice (alge și microorganisme). Aceste opaluri își fac apariția la Gura Baciului odată cu impulsul sudic de la începutul nivelului II și se dezvoltă în faza SC III.

Tot din grupa silicolitelor fac parte resturile litice și calcedoniile negre cenușii (14.1 tipologia Maxim), care provin din zona Șardu-Răstolț-Buciumi (*Mărza — Mészáros 1987*). Distanța de la Gura Baciului până la această sursă este de cca. 10 km și a fost descoperită, probabil, în vremea nivelului SC III și exploatată în nivelul următor (*Maxim — Oltean — Lakó 1993*).

Uneltele șlefuite sunt puține la număr și constau din topoare, în general, de mici dimensiuni, de formă trapezoidală, unele descoperite în bordeiul B23 (*fig. 5/1—3*), din care primele două au fost refofolosite după deteriorare ca zdrobitoare (*fig. 5/1*) și lustruitoare. Din locuința P21 provine un topor cu patină cafenie (acțiunea focului) și o daltă cenușie albicioasă fără urme de folosire (*fig. 5/8*).

În mai multe complexe de locuit s-a descoperit un număr mare de zdrobitoare folosite, în general, la râșnitul cerealelor și a vopselelor (*fig. 6/3—8*). O parte dintre aceste zdrobitoare provin din topoare deteriorate (*fig. 6/8*), sau reprezintă galeți rotunjiți (*fig. 6/3*). Din categoria lustruitoarelor de ceramică fac parte câteva piese din roci cu dimensiuni diferite (*fig. 5/4; 6/2*). Gresile folosite pentru confecționarea uneltelor din os și pentru ascuțitul topoarelor sunt numeroase, deseori având urme de ardere (*fig. 6/1; 7/1*, 5—6, 8). Gresile, fiind ușor de modelat,

au fost rocile din care s-au confecționat reprezentările antropomorfe (*fig. 7/4, 7*) sau zoomorfe (*fig. 7/3; 8/1*). Pentru prima dată din neoliticul timpuriu avem reprezentarea unui cal confecționat dintr-o gresie (*fig. 8/1*). În stațiunea de la Gura Baciului s-au identificat și oase de cal (Orosz 1906, p. 341; Rusu 1994). Figurinele antropomorfe redau fața umană prin mici intervenții sculpturale la suprafața galeților sau a plăcilor litice, pentru conturarea gurii, ochilor și nărilor, roca fiind ușor ajustată (*fig. 7/4; 8/2*). Uneori „ochii” sunt redați prin perforare (*fig. 7/7*).

Un fragment de gresie fină are urmele unei „scrieri” ideografice (*fig. 7/3*). Gresia cuarțitică din *fig. 8/3* este modelată prin șlefuire, având șirul de caneluri pe creștet, fără a se putea însă preciza funcționalitatea piesei.

Sub aspect petrografic piesele prelucrate prin șlefuire fac parte din categoriile: roci sedimentare, metamorfice și magmatice. Rocile sedimentare au, în general, caracter abraziv, modelator, iar celelalte categorii pot fi considerate roci percutante și tăietoare datorită durității ridicate, eventual structurii și texturii lor. Din acestea din urmă, s-au confecționat topoare, dălți, zdrobitoare și lustruitoare de mare finețe (pentru ceramică).

Din amfibolit (seria Biharia, sursa zona Someșul Rece) a fost realizat un topo (MNIT P.117554). Un alt topor refolosit ca lustruitor (*fig. 5/2*) este confecționat din dolerit de culoare cenușie închisă, cu textură masivă și structură fină, cu desiminări de pirit și pirotin granular (MNIT P.118575). Observațiile microscopice (*pl. IV/1*) au relevat structura doleritică-intersetală, mediu granulară, cu plagioclazii atingând 0,5 mm lungime și 0,1—0,15 mm grosime, cu piroxen augitic care se interpune spațiilor dintre plagioclazi. Ca fenomene de transformare secundară se recunoaște zeolitizarea (cu dispunerea insulară a zeoliților fibro-radiali), calcitizarea și epidolizarea. Toporul descoperit în locuința B23 (MNIT P.120935, *fig. 5/1*) este preparat dintr-un microdolerit de culoare cenușie închisă, cu textură masivă și structură (macroscopică) omogenă fină granulară cu microgranule de pirit și pirotin. Microscopic se observă structura intersetală afanitică, având plagioclazii încrucișați, între care se dispun microgranule de augit. Plagioclazii (labrador bazic — bytownit acid) au, în general, dimensiuni sub 0,05—0,25 mm; sunt proaspeți, iar augitul are dimensiunile de cca. 0,08—0,1 mm. Local apar zeoliți concentrați în cuiburi neconturate. Sursa acestor roci este pe Valea Mureșului; dificultatea accesului la sursă, sau a obținerii materialului o sugerează refolosirea uneltelor deteriorate (*fig. 5/1—2*).

Tot din Valea Mureșului (fără a se putea preciza cu certitudine zona), provin și dibazele din care s-au realizat topoare masive (MNIT P.121186; *fig. 5/5*). A doua piesă a fost descoperită în complexul P20. Diabazul este o rocă magmatică de culoare cenușie închisă, cu textură masivă și structură granular-porfirică. Microscopic, evidențiază o pastă hialocristalină constituită dintr-o mezostază microlitică cu feldspați, piroxeni și magnetit, în care se dezvoltă fenocristale de plagioclază zonați, parțial argilizați (0,4×2,2 mm, cristalele mai dezvoltate), homblendă și augit; este prezent olivinul, parțial, serpentinizat și rar, biotitul. În calitate de minerale secundare se remarcă caolinul (pe suport de feldspați), epidot (pe suport de minerale melanocrate), clorit și calcit. Sub aspect

petrogenetic și spațial, roca se leagă de doleritele anterior descrise din Bazinul Văii Mureș.

Toporul masiv, transformat în zdrobitor (MNIT P.121186), este un diabaz de culoare cenușie, cu xenolite de cuarțit recristalizat. Microscopic, are o textură masivă și o structură porfirică-faneritică, formată din microcristale din feldspați, microlite de piroxen și hidrooxizi de fier, care conțin fannerite de plagioclazi, maclați polisintetici ($0,15 \times 0,3$ mm), hipersten, cu cristale bine dezvoltate ($1 \times 2,5$ mm), hornblendă brună, frecvent transformată în oxizi de fier (limonit), constatându-se, totodată, un fenomen de calcitizare și limonitizare. Sursa acestei roci poate fi tot Valea Mureșului.

Andezitul (fig. 6/4, MNIT P.117508), din care a fost preparat un zdrobitor, este o rocă care poate fi prelucrată prin percuție, obținându-se piese foliacee. Acest andezit cu hornblendă are culoarea cenușie deschisă, cu textură masivă. Microscopic (pl. IV/2), s-a relevat o structură porfirică cu pastă hialomicrocristalină, cu textură subfluidală, marcată de orientarea prismelor de hornblendă. Fenocristalele sunt reprezentate prin feldspați plagioclazi maclați polisintetic, cu structură zonală ($0,5-1$ mm, cele mai dezvoltate) și hornblendă brună ($0,3 \times 1,3$ mm), slab resorbită magmatic, dar relativ intens transformate supergen în hidrooxizi de fier; alte fenomene de transformare secundară sunt calcitizarea și limonitizarea. Compoziția procentuală este redată de: plagioclazi fenocristale + pastă 68%, hornblendă 25%, calcit 2% și hidrooxizi de fier 5%. Această piesă a trecut prin foc, obținându-se o crustă brun-roșcată. Sursa posibilă o presupunem a fi terasa (cariera) de la gura Văii Popești, sau din albia pârâului Popești, afluent al Nadășului. Această sursă se află la numai 6—7 km nord-est de stațiune.

Tot din această sursă provine roca din care s-a obținut piesa (fig. 5/7) descoperită în bordeiul B32. Funcționalitatea piesei nu a putut fi dedusă. Roca din care este obținută este un genis (galet din aluviuni).

Aflorimentul constituit din roci variate (calcare, conglomerate, gresii, marne) de la intrarea în Cheile Baciului a fost cunoscut și exploatat de comunitatea de la Gura Baciului. Astfel, se exploatează gresiile care sunt în blocuri decimetrice în partea superioară a aflorimentului. Aceste gresii au proprietăți diferite, după mărimea granulelor de cuarț și calitatea liantului. Gresiile de la Baci sunt de culoare roșiatică (fig. 7/1), datorită îmbibării cu hidrooxizi de fier. Unele gresii descoperite în săpătură au culoarea roșiatică, deoarece au servit ca pietre de vatră. De asemenea, au urme de ardere și piesele cu funcționalitate cultică, datorită folosirii lor în cadrul unor ritualuri.

Din gresie cuarțitică s-a realizat o reprezentare antropomorfă, descoperită pe nivelul de călcare din locuința P24a (fig. 7/7, MNIT P.116046), un lustruitor de ceramică (fig. 5/4) și un zdrobitor (fig. 6/3), acestea din urmă au la origine galeți proveniți din aluviuni. Zdrobitorul este reprezentat printr-o gresie cuarțitică rozacee (tip Verrucano), cu ciment de pori, constituit din agregate microlamelare de sericit și minerale argiloase, interpușe granulelor bine rulate de cuarț. Ca minerale secundare se observă hidrooxizi de fier, care dau rocii culoarea roșiatică. Sporadic la microscop se remarcă biotit parțial deferizat, feldspați și zircon. Compoziția procentuală a gresiei este: cuarț (curațit) 80%, sericit + mi-

nerale argiloase (liantul) 18%, minerale accesorii și hidroxizi de fier 2%. Sursa este aluvionară, locală, sau din conglomeratul Badenian de la gura Văii Popești.

Cuarțul s-a folosit la confecționarea lustruitoarelor de ceramică, iar prin percuție s-au obținut gratoare și răzuitoare datorită durității (coeficientul de tărie 20—30). Structura granoblastică (zafaroidă) și textura slab orientată nu au permis o altă utilizare. În stațiunea de la Gura Baciului s-au mai descoperit, cuarțite roșiatice (MNIT P.121387), cuarțite albe-pegmatitice (MNIT P.116264) și albe-cenușii (MNIT P.116260), care pot avea sursa în Valea Someșului (aflată la cca. 3 km sud de așezare), sau în pietrișuri de terasă, din apropiere.

Dintre rocile a căror sursă este dificil de identificat, fac parte trei piese:

— un topor din corneeană epidotică, de culoare cenușie cu tente verzui, cu pete albe în patină, având o duritate medie și o structură fină: roca este constituită din xenomicrogranoblaste de cuarț ($0,06 \times 0,1$ mm) și agregate microgranulare de epidot ($0,01 \times 0,03$ mm). Compoziția procentuală este dată de: cuarț (38%), epidot și subordonat zoizit (61%), minerale opace, respectiv sulfuri + magnetit (1%) — datorită proprietăților de a se desprinde în lame, prin percuție, corneenele au fost prelucrate în neoliticul târziu prin cioplire (Mărza — Maxim 1993);

— o daltă descoperită în locuința P21 (fig. 5/8), probabil, cu o funcționalitate specială, a fost realizată dintr-un șist argilos ankimetamorfic, compact, de culoare cenușie deschisă, cu textură masivă și structură pelitică pe un fond de minerale argiloase (78%), în care sunt prezente microorganule xenomorfe de cuarț (12,5%) și corpusculi de minerale opace (9,5%);

— un topor trapezoidal (fig. 5/6) descoperit în aceeași locuință, are o patină arsă și este confecționat dintr-un calcar. Microscopic (pl. IV/3), s-a relevat un calcar microsparitic (mezozoic), având structura granulară (0,007 mm), cu o masă omogenă microcalcitică, în care foarte rar apar granule angulare de cuarț cu extincție normală ($0,03 \times 0,08$ mm) și minerale opace (hidroxizi de fier). Sursa calcarului microsparitic rămâne necunoscută (în ipoteza unei posibile surse regionale, aceasta ar putea fi numai conglomeratul bazal Badenian de la Gura văii Popești?).

Din aflorimentul de la Gura Baciului, din stratul cu conglomerate au fost selectate „capetele de piatră”, descoperite deseori în morminte (Vlassa 1976; Lazarovici — Maxim 1995). Aceste „capete” sunt formate din galeți de calcare grosiere de formă și mărime adecvate — ajustate prin scobire pentru redarea ochilor și a gurii.

Asociind informațiile, privind evoluția stațiunii, a ceramicii, a utilajului litic, cu cele privind sursele identificate, se constată la nivelul SC IIA o penetrație a rocilor de proveniență mureșană (fig. 5/1—2, 5), respectiv, din complexele ofiolitice mezozoice din Valea Mureșului, posibil din Munții Trascăului. Acest orizont cronologic este singurul în care apar obiecte litice din dolerite și diabaze. Probabil, că și opalul cafeniu pătat să fi urcat pe Mureș, indicându-se astfel un posibil drum al „impulsului”, sudic din acest orizont cronologic.

Analiza petroarheologică a pieselor de la Gura Baciului a relevat următoarele:

— în primul nivel de locuire (conform cercetărilor de până acum) nu au fost descoperite unelte şlefuite din piatră, doar piese cioplite din obsidian;

— în nivelul SC IIA apar roci din Valea Mureşului şi opaluri „de Banat“;

— în ultimele două nivele (SC III—IV) comunitatea cunoaşte şi exploatează sursele locale şi din regiune: silicolitele de Şardu, opalurile albe-cenuşii (probabil, de Căpuş), aflorimentele de pe văile Popeşti, Someş, Suceag, Nadăş (inclusiv aluviunile din terase) şi obsidianul de tip Călineşti-Oaş, după care, industria litică decade, din motive necunoscute, la fel ca şi ceramica, marcând sfârşitul neoliticului timpuriu şi trecerea la neoliticul dezvoltat.

IOAN MÂRZA — ZOIA MAXIM

BIBLIOGRAFIE

- BADER 1968 T. BADER, *Despre figurinele antropomorfe în cadrul culturii Criş*, în *ActaMN*, V, p. 383—388.
- BOBOŞ — AVRAM 1990 I. BOBOŞ, M. FL. AVRAM, *Mineralogical and petrographical analysis of siliceous Neolithic artefacts in western Romania*, în *Archaeometry in Romania*, 2, p. 147—160
- LAZAROVICI — MAXIM 1995 GH. LAZAROVICI, ZOIA MAXIM, *Gura Baciului*, BMN, Cluj-Napoca, sub tipar.
- OROSZ 1906 E. OROSZ, *Bácsi-toroki újabb leletek*, în *ErdMúz*, XXIII, 1, p. 340—341.
- MAXIM — OLTEAN — LAKÓ 1993 ZOIA MAXIM, FLORENTINA OLTEAN, ÉVA LAKÓ, *Despe industria litică din judeţul Sălaj. Un model de lito-tecă*, în *ActaMP*, XVII, p. 49—56.
- MÂRZA — MAXIM 1993 I. MÂRZA, ZOIA MAXIM, *Unelte neolitice cioplite din corneene descoperite în Bazinul someşan. Date petrografice şi arheologice*, în *ActaMP*, XVII, p. 57—65.
- MÂRZA — MĚSZÁROS 1987 I. MÂRZA, N. MĚSZÁROS, *La relation géochronologique du magmatisme laramique (Banatitique) et postlaramique (Paléogène) avec les formations sénoniennes-paléogènes de la bordure nord-est des Monts Gilău*, în *The Eocene from the Transylvanian Basin*, Cluj-Napoca, p. 241—246.
- RUSU 1994 DIANA RUSU, *La faune de la Gura Baciului*. Simpozion „Ceramica pictată”, Cluj-Napoca.
- TIXIER 1980 J. TIXIER, M.-L. INIZAN, H. ROCH, M. DAUVOIS, *Préhistoire de la pierre taillée, I, Terminologie et technologie*, Paris.
- VLAŞA 1965 N. VLAŞA, *Un mormânt de înhumăţie aparţinând culturii Criş timpurii din Transilvania*, în *Apulum*, V, p. 13—17.
- VLAŞA 1976 *Neoliticul Transilvaniei (Studii, articole, note)*, BMN, Cluj.

DES DONNÉES PÉTROARCHÉOLOGIQUES DU SITE STARČEVO-CRIȘ DE GURA BACIULUI

(Résumé)

L'ouvrage présente les outils, les armes et les objets en pierre taillée ou polie, découvertes dans le site néolithique ancien de Gura Baciului. L'étude des objets en pierre découverts dans le site a été complétée par la recherche interdisciplinaire de la région.

En associant les informations archéologiques sur la céramique et l'outillage en pierre avec celles géologiques, certains faits se sont imposés:

— dans le premier niveau il a été découvert seulement des outils taillés en obsidienne sémitransparente (d'une source non-identifiée);

— dans le deuxième, apparaissent les roches de Valea Mureșului (La Vallée du Mureș) et les opales jaunâtre du Banat — les dolorites, les diabases et les opales indiquent une pénétration venant du sud, par la Vallée du Mureș à cet horizon chronologique, ce qui est aussi suggéré par les résultats de l'analyse céramique;

— dans les deux derniers niveaux la communauté de Gura Baciului connaît et exploite les sources locales et celles de la région; les silicolites de Șardu, les opales blanches-grises (probablement de Căpuș), les carrières des vallées Popești, Someș, Suceag, Nadăș (çi inclus les alluvions de terrasses) et l'obsidienne de type Călinești;

— la fin du néolithique ancien est marqué dans le site de Gura Baciului par la décadence de la céramique et de l'industrie lithique, dont les causes nous sont inconnues jusqu'à présent.

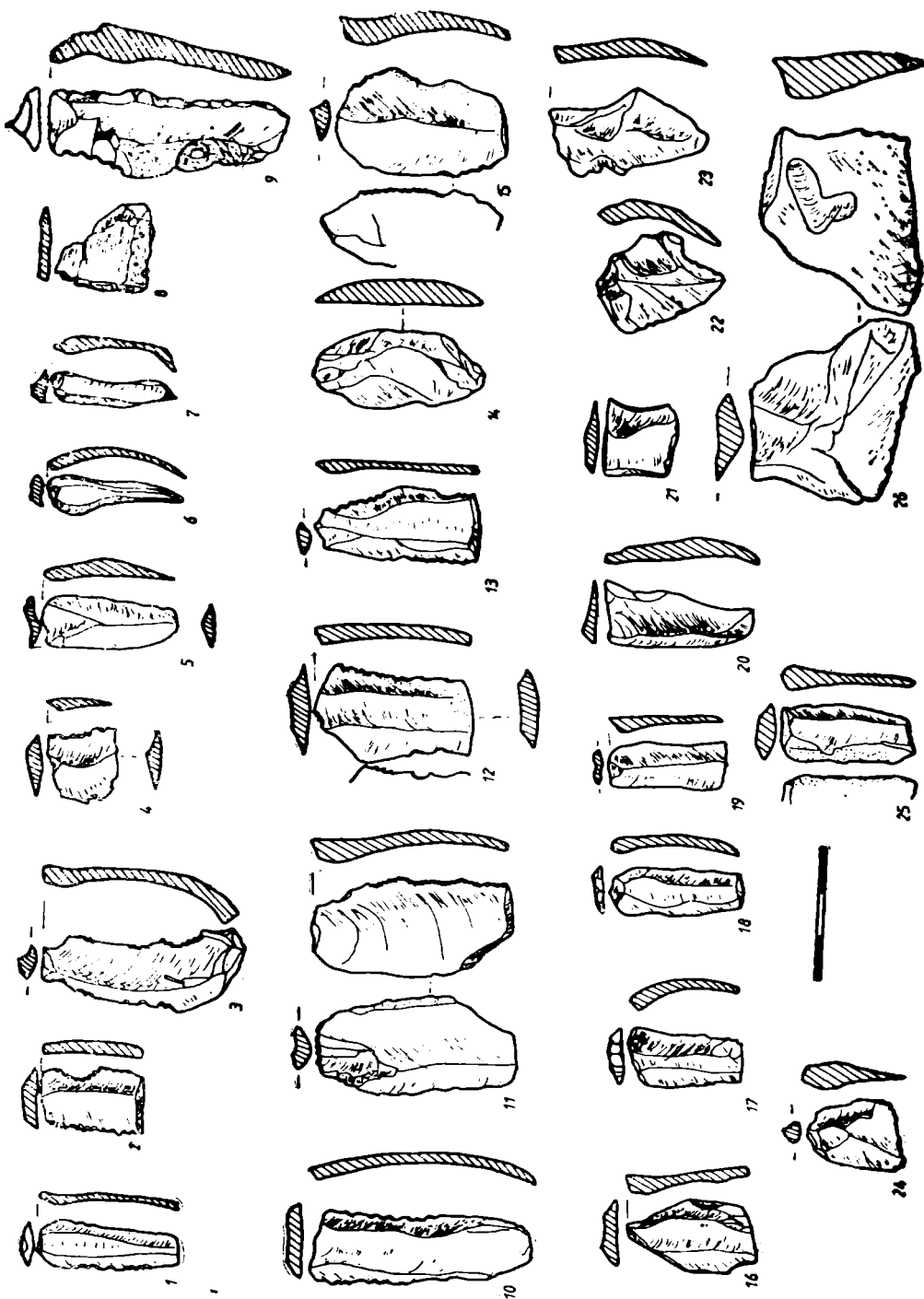

Fig. 2. Gura Iacului. Unele cioplite din săpăturile lui N. Vlăssă. 26 1—9 obsidian; 10— opal calciu cu pete albe; (după Lazărović—Maxim, 1995).

Fig. 3. Gura Baciului. Uneelte cioplite din diferite tipuri de opaluri, pe complexe: B1 = 3; P5-8; P6-7, 18; P6a = 6, 9, 12; P7 = 5; B10 = 11, 13; G18-10; P20 = 16; B20a = 1, 19; P21 = 15; P21a = 4, 14, 17; B23 = 2; (după Lazarovici - Maxim 1995).

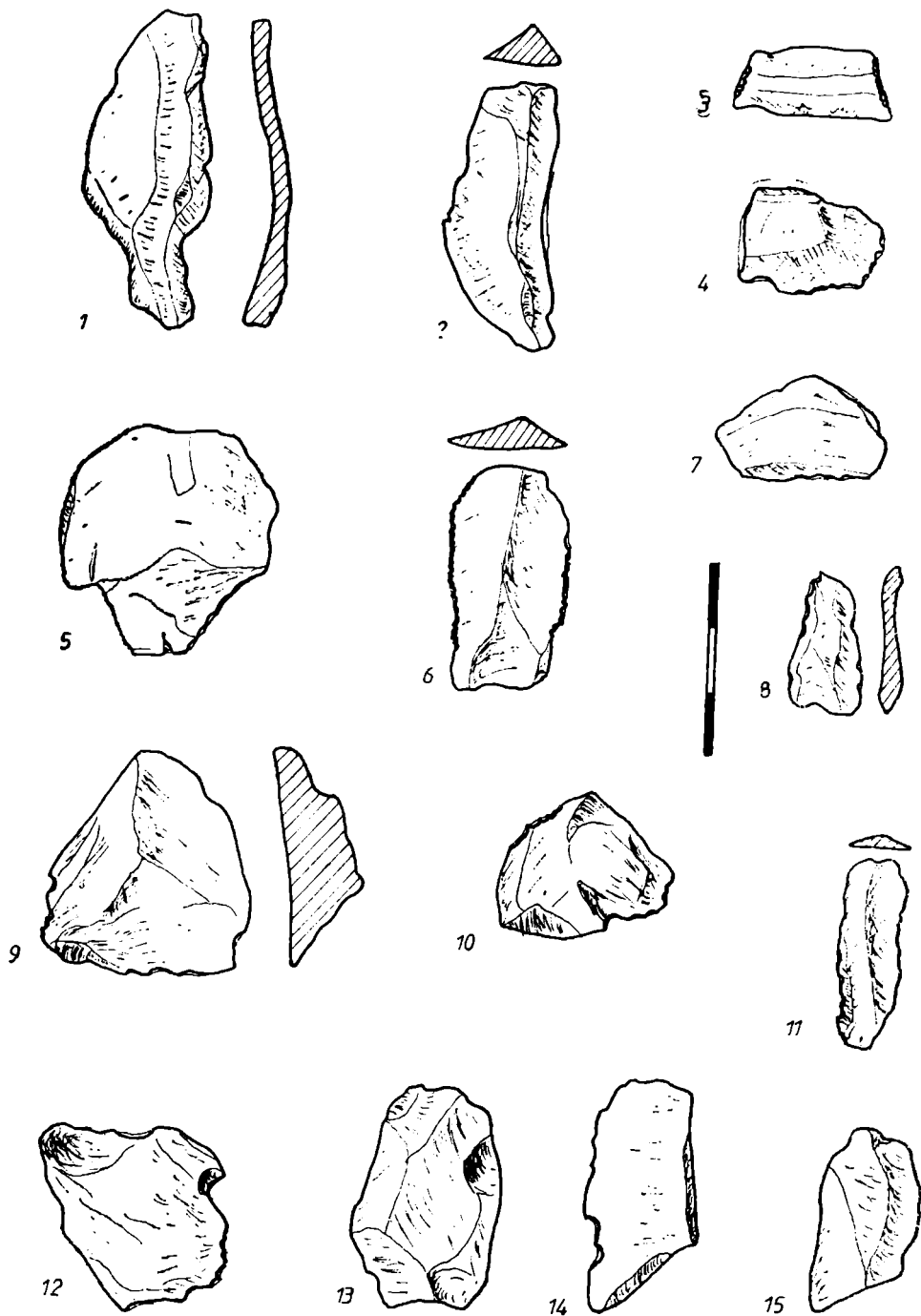
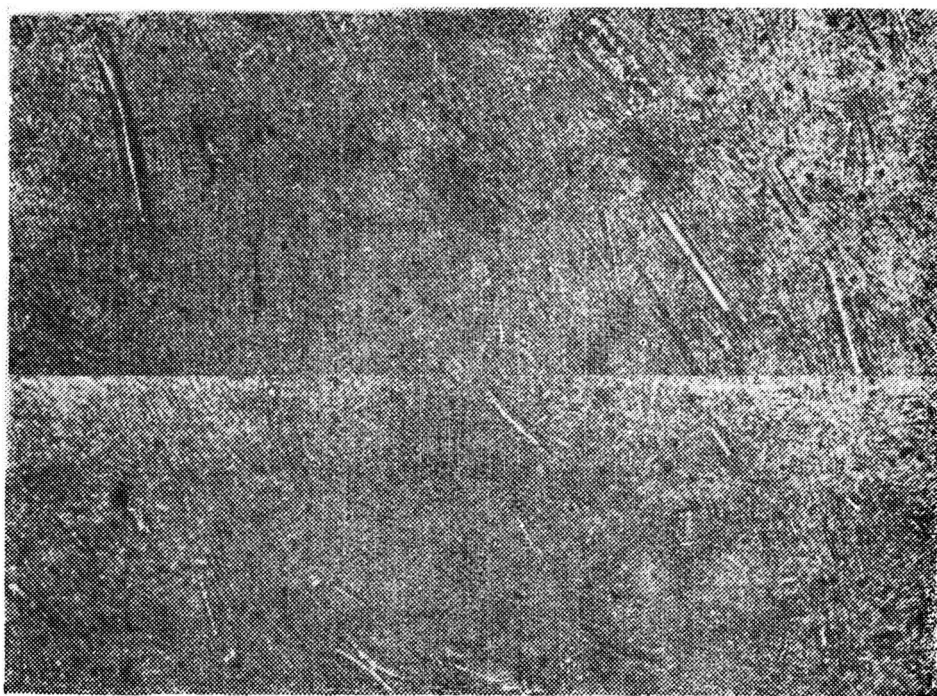
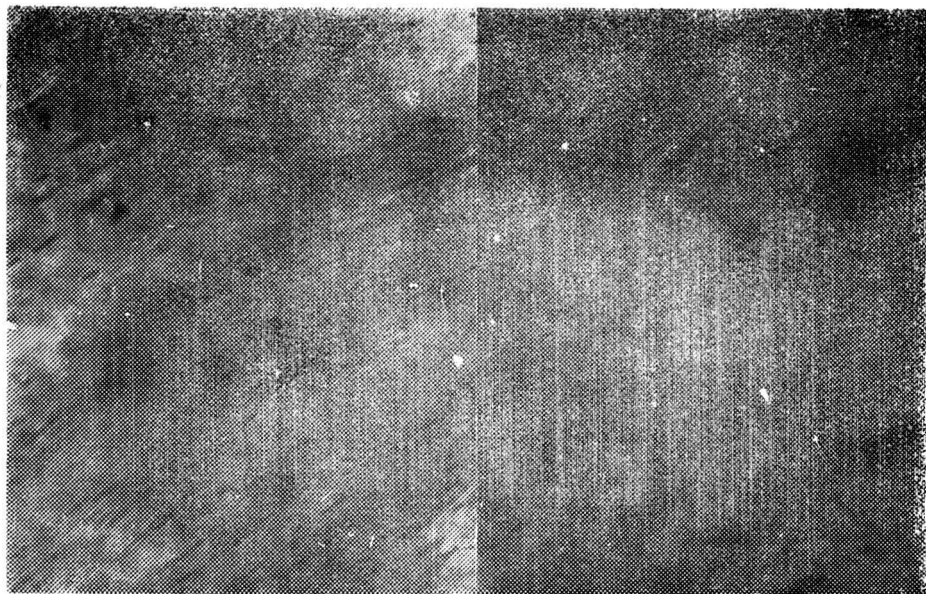
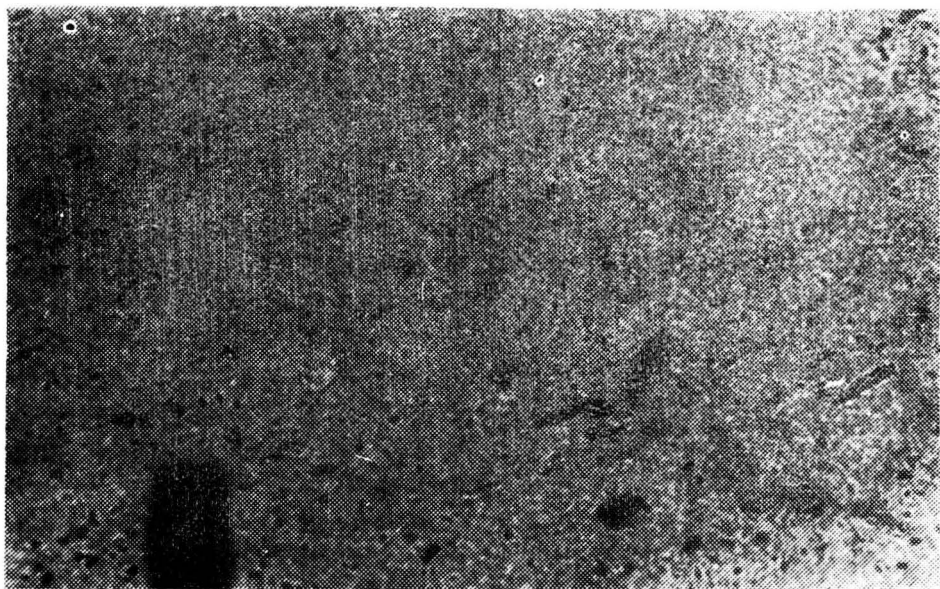
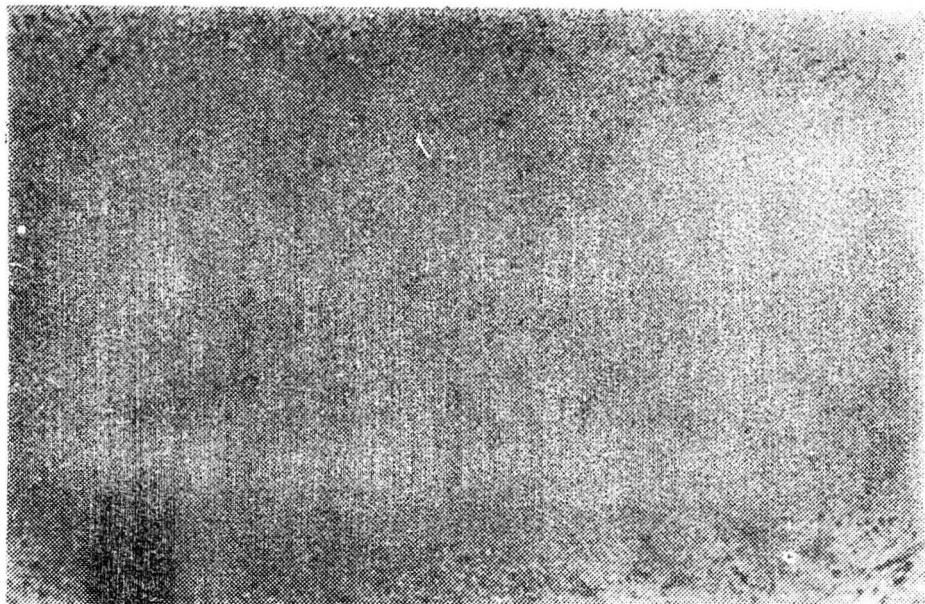

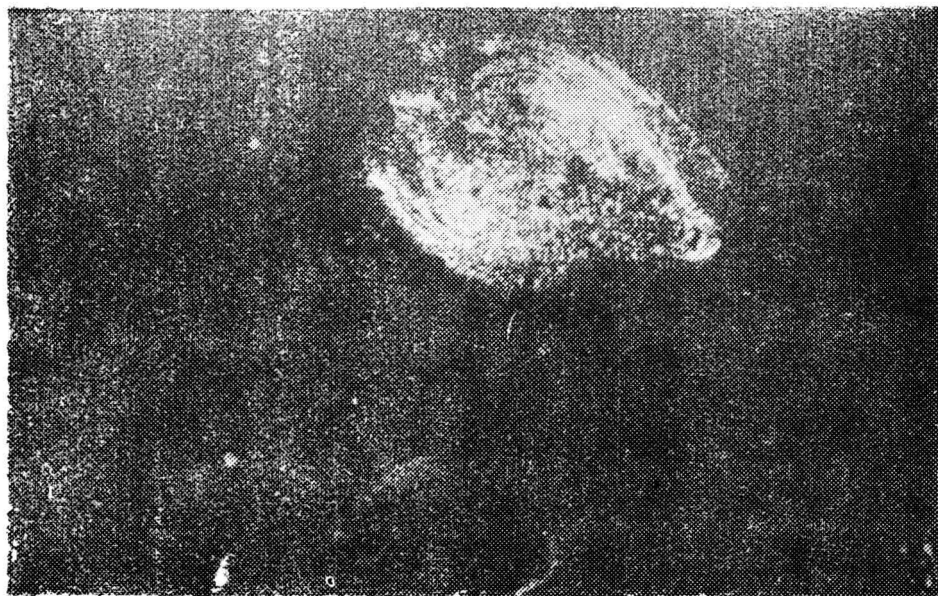
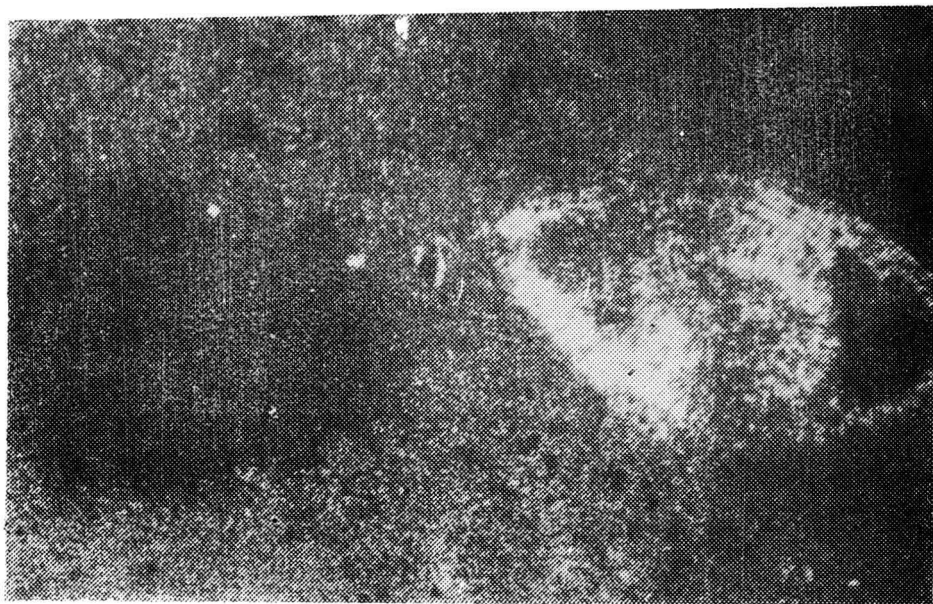
Fig. 4. Gura Baciului. Unelte cioplite din diferite roci: calcedonie 1-2, 4, 6-8, 10, 12-15; opal crem 3; cuarțit alb-roșcat 5, 9; andezit 11; din complexe: B1--3, 8; P5a = 6-7; M9 = 10; P20 = 11-12; P21 = 14; P21a = 1-2, 4-5, 13; P24a = 15; (după Lazarovici — Maxim 1995).

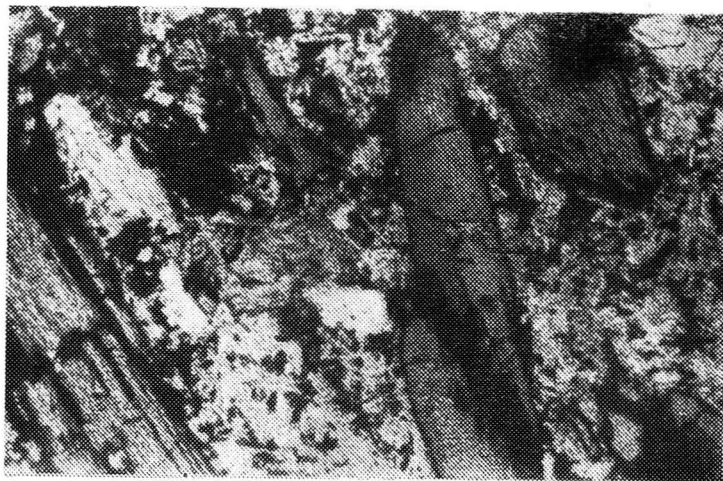
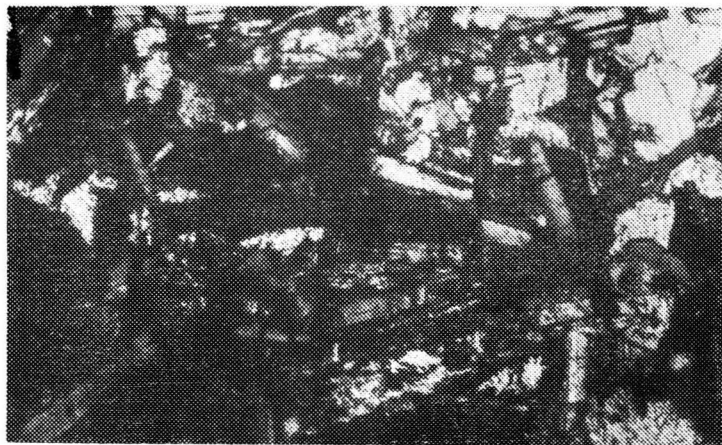
Pl. I. Secțiuni subțiri. 1 obsidian semitransparent, fumuriu, cu textură fluidală, marcată de benzi paralele cu concentrații diferite de cristalite orientate. 1N; 100 $\times$; (Gura Baciului MNIT P. 116012). 2. obsidian de Melos cu structură vitroasă-microfibroasă și textură fluidală (cristalite orientate). 1N; 100 $\times$; (Melos, Grecia, din afloriment).

Pl. II. Secțiuni subțiri. 1. obsidian de Călinești (Oaș) cu structură vitroasă și textură fluidală, marcată de cristalite și microlite (transparente și opace). 1N ; 80 × ; (Călinești, Oaș).
2 idem ; 120 ×.

Pl. III. Secțiuni subțiri. 1—2 silcolit gălbui, pătat (accident silicios din calcare de vârstă mezozoică); se recunoaște microscopic o masă silicioasă microcristalină cu microorganisme (*Lenticulina* sp.), 1N; 70×; (Gura Baciului MNIT P. 121385).

Pl. IV. Secțiuni subțiri. 1 dolerit cu structură intersertală, constituit din plagioclazi (Pl) și piroxeni (Px). 1N; 80×; (Gura Baciului MNIT P. 118575). 2 andezit cu hornblendă (Hb); structură porfirică, textură suborientată. 1N; 120× (Gura Baciului MNIT P. 117508). 3 calcar micropartic cu rare microgranule angulare de cuarț (Q). 1N; 80×; (Gura Baciului MNIT P. 115893),

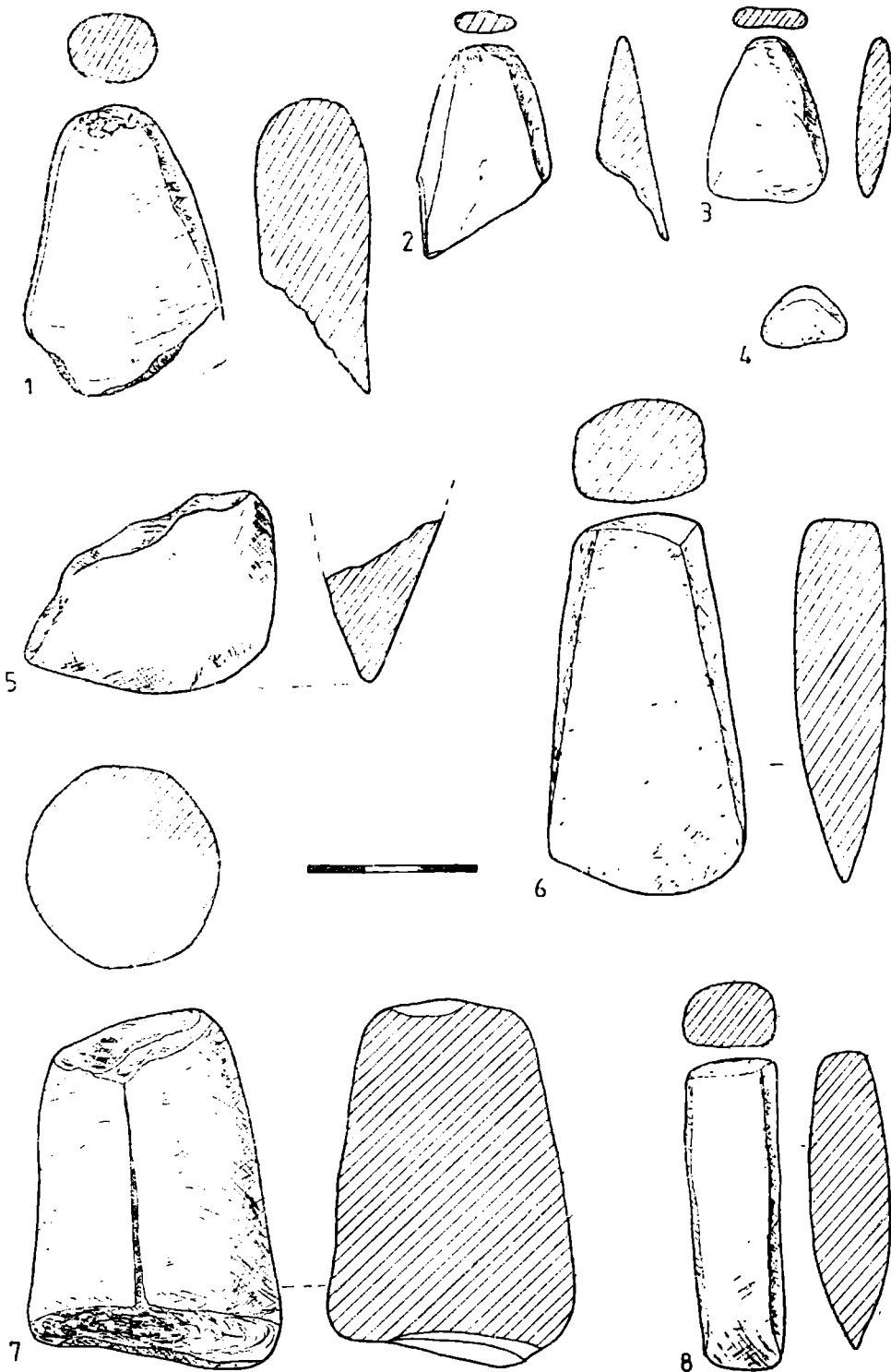

Fig. 5. Gura Baciului. Unele șlefuite: 1—2 fragmente de topor, 3 toporaș; 5 tăiș de topor; 4 lustruitor; 6 topor tip calapod; 7 piesă sub formă de trunchi de con cu urme de tăiere și concavități la capete; 8 daltă; din complexe: B23 = 1—3; P20 = 5; P21 = 6; B32 = 7; (după Lazarovici—Maxim 1995).

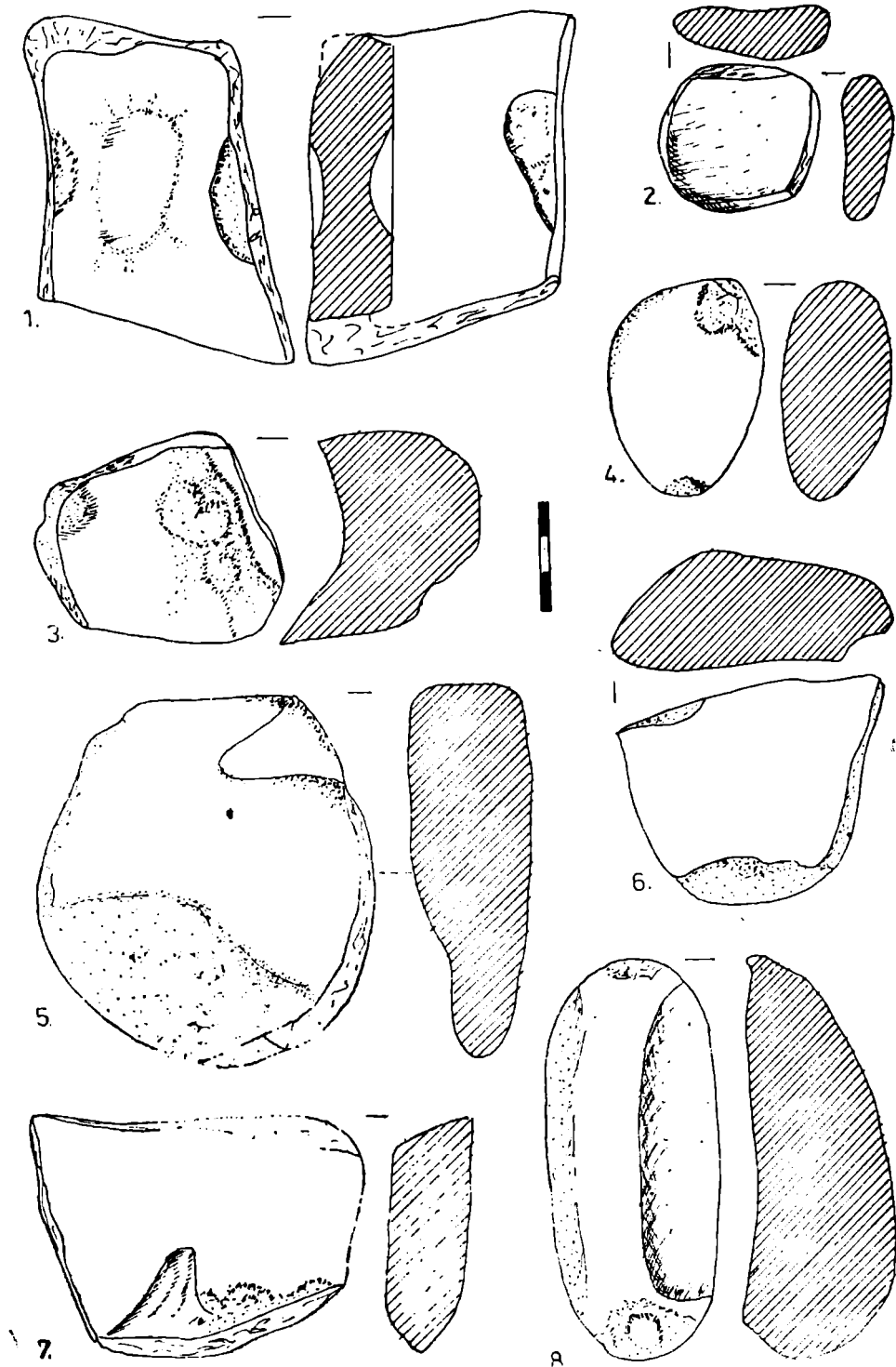

Fig. 6. Gura Baciului. Diferite tipuri de lustritoare din complexele: G19 = 1; B8 = 2; P6 = 5; P21 = 6; B20 = 7; (după Lazarovici-Maxim 1995).

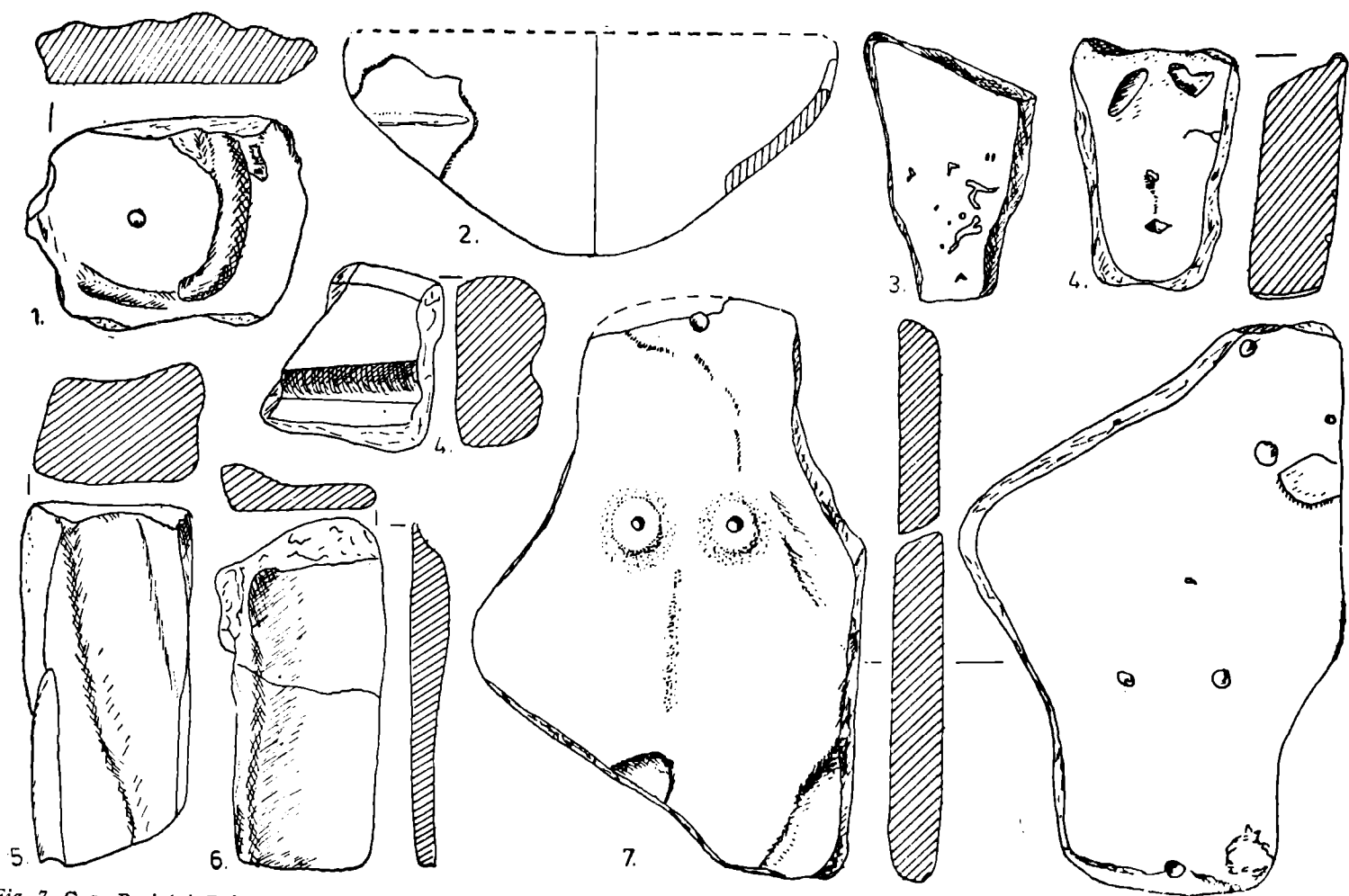

Fig. 7. Gura Baciului. Diferite tipuri de piese din piatră: 1, 4-6 lustruitoare; 2 fragmente de vas; 3-4, 7 reprezentări antropomorfe și zoomorfe; complexe: B23 = 4; B20 = 3-4; P24a = 7; (după Lazarovici-Maxim 1995).

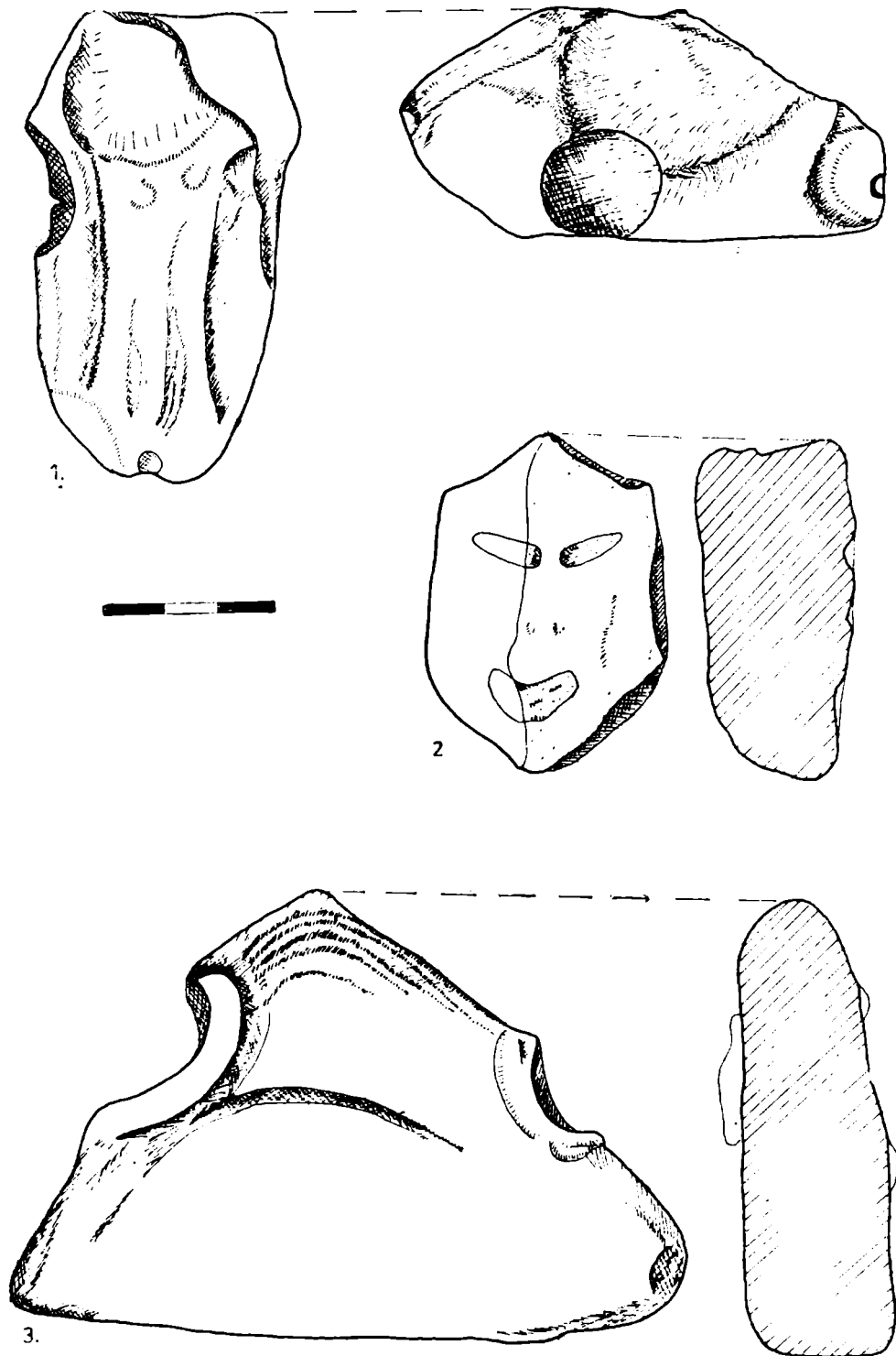

Fig. 8. Gura Baciului. Diferite piese din piatră: 1. cap de cal stilizat; 2. față umană; 3. obiect piatră cu urme de modelare; (după Lazarovici — Maxim 1995).

RAPORT PRELIMINAR ASUPRA MATERIALULUI FAUNISTIC DIN AȘEZAREA NEOLITICĂ TIMPURIE DE LA GURA BACIULUI (JUD. CLUJ)

Resturile de faună ce fac obiectul analizei noastre provin din campaniile arheologice derulate între 1990—1993, în așezarea Starčevo-Criș de la Gura Baciului. Însumând așchiile și spărturile nedeterminabile, lotul nu cumulează mai mult de 1226 oase, repartizate la patru specii de mamifere domestice și șase sălbatice, potrivit datelor din tabelul 1.

Tab. 1

Repartiția materialului faunistic pe specii și frecvențele lor

	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
Bos taurus	170	41,8	103	39	35	41,1	308	40,7
Ovis+Capra	135	33,2	84	31,8	26	30,5	245	32,4
Sus s. dom.	11	2,7	9	3,4	5	5,8	25	3,3
Cervus elaphus	55	13,5	34	12,8	12	14,1	101	13,3
Capreolus c.	11	2,7	18	6,8	2	2,3	31	4,1
Sus s. ferrus	8	1,9	5	1,8	3	3,5	16	2,1
Bos primig.	15	3,6	9	3,4	2	2,3	26	3,4
Ursus arctos	—	—	2	0,7	—	—	2	0,2
Lepus sp.	1	0,2	—	—	—	—	1	0,1
TOTAL DETERM.	406	100	264	100	85	100	755	100
Cervus/Bos	18		14		16		48	
Capreolus/Ovic.	20		15		18		53	
Unio sp.	2		2		—		2	
Unelte	2		3		1		6	
Coaste+așchii	190		125		45		360	
TOTAL EȘANTION	638		423		165		1226	
	Niv. I		Niv. II		Niv. III—IV		General	

După cum se constată avem de-a face cu o listă minimă de specii, dintre cele domestice lipsește câinele, iar dintre cele sălbatice, carnivorele de talie mică. În faza actuală a cercetării nu putem oferi o interpretare în afara eșantionului relativ redus. Procentul de oase întregi nu depășește 50% din material, incluzând aici astragalele, falangele, care, de obicei se păstrează intacte. Lipsesc în totalitate procesele cornulare de rumegătoare, probabil acestea erau utilizate într-un anume scop (unelte?). Pe oase nu sunt vizibile tehnici aparte de detașare și tăiere a părților corporale, oasele fiind pur și simplu sparte și sfărâmate în fragmente și așchii, și pentru extragerea măduvei. Unele dintre ele poartă urme de folosire (prelucrare), în special metapodiile de ovicaprine/căprior. De asemenea, coarnele de căprior (culese) au fost utilizate ca unelte, iar

din coarnele de cerb s-au păstrat numeroase aşchii, probabil deşeuuri de prelucrare.

În ceea ce priveşte repartitia materialului faunistic pe regiuni corporale pentru principalele specii (tabel 2) am notat cu A regiunea capului, cu B regiunile carnate (stilopod, zeugopod), cu C regiunile seci (autopodul) şi cu D coloana vertebrală.

Tabel 2

Repartitia oaselor pe regiuni corporale

	A	B	C	D	Total
Bovine	82	74	126	52	334
%	24,4	22	37,6	15,8	100
Ovicaprine	64	74	57	50	245
%	26,1	30,2	23,2	20,4	100
Cerb	44	16	34	7	101
%	43,5	15,8	33,6	6,9	100

Această repartitie impune câteva observații: o pondere mai mare o are scheletul cefalic şi regiunile slab carnate (metapodii, falange). Situația este obișnuită atâta vreme cât oasele regiunilor importante d.p.d.v. alimentar au fost puternic fragmentate, sporind categoria celor nedeterminabile. Categoria D este mai slab reprezentată datorită dificultăților de atribuire certă a diverselor vertebre şi fragmente la specii. În general, prezența aproximativ echilibrată a tuturor regiunilor corporale denotă că animalele (inclusiv vânatul) au fost tranșate şi consumate în perimetrul aşezării.

Pigmentația oaselor variază de la gălbui-albicios la galben intens un procent de circa 10% sunt arse (au culoare roșiatică) sau prezintă doar pete de ardere. În toate nivelele există fragmente cu urme de arsură, indicând că prepararea alimentelor prin frigere se făcea în toate nivelele de locuire însă într-o mai mică măsură. Mai amintim că unele extremități distale (humerus, femur), de regulă cele provenite de la animale mature, prezintă urme de lovire (izbire), datorate, probabil, folosirii oaselor în diverse activități curente.

Analiza speciilor

BOVINELE (*Bos taurus* şi *Bos primigenius*) cumulează 334 fragmente, dintre care 26 au o atribuire certă, bourului. Nu este exclus, ca numărul de oase ale acestei specii să fie mai mare, întrucât multe spărături şi aşchii (din categoria nedeterminate) prezintă o masivitate şi grosime deosebite. Scheletul cefalic al bovinelor este fragmentat, cu multă dentiție izolată; metric, pe aceasta se poate sesiza o relativă masivitate, pentru specia domestică, lg. lui M3 oscilează între 39—40,5 mm, iar pentru bour între 42—43 mm. Aceeaşi robustețe şi masivitate o relevă şi analiza dimensională a scheletului postcefalic (tabel 3). Sub acest

Tabel 3

Datele metrice ale bovinelor de la Gura Baciului

Regiunea corporală	Nr.	Variabilit.	M	Bos primigenius
HUMERUS — Lț. trohlee	1	73,5		89
— Lț. distală				95
RADIUS — Lț. proximală	4	84—88	85,8	
— Lț. supr. art. px.	6	77,5—81,5	78,8	
— Lț. distală	1	79		88* ; 91
METACARP — Lț. proximală	7	57,5—65	62,2	
— DAP proximal	7	32,5—41,5	38	
— Lț. distală	5	62,5—65,5	63,7	77 ; 77,5
— DAP distal	6	33—35,5	34,4	41 ; 42
METATARS — Lț. distală	2	59,5 ; 60		72 ; 72,5
— DAP distal	3	34 ; 35 ; 35,5		36 ; 36 ; 39
FALANGA I — Lg. maximă	7	63—70	65,8	71,5
— Lț. proximal	6	33—37,5	34,6	42,5
FALANGA II — Lg. maximă	14	37,5—45	42,2	51

* epifiza desprinsă

raport, datele metrice indică prezența unei populații de mărime medie-mare, robustă, legată de populațiile prezente pe teritoriul României (Cârcea¹, Locusteni², Trestiana³, Turia⁴).

Singurele oase înregi care au permis calcularea taliei sunt trei metacarpe și un metatars, toate provenind de la specia domestică (tabel 4).

Tabel 4

Datele metrice ale metapodiliilor de bovine

	METACARP		METATARS	
	—60Str.	—30P ₂₁	—40B ₂₁	—1,20Str.
Lg. maximă	197,5	198	213	233
Lț. proximală	57,5	62	65	53
DAP proximal	36,5	37,5	51,5	50,5
Lț. diafiză	34	34	34,5	26,5
DAP diafiză	22	23,5	24	26
Lț. distală	62,5	63	65,5	59,5
DAP distal	32	33	34,5	35,5
I Nobis	29,1	31,3	30,5	22,7
Sex	F	F	M?	F
TALIA (Matolcsi)	122,05 cm	122,36 cm	131,63 cm	127,45 cm

¹ Alexandra Bolomey, în *SCIVA*, 27, 4, 1976, p. 469; Alexandra Bolomey, în *Anuarul Muzeului Olteniei*, 1, 1980, p. 20.

² Alexandra Bolomey, în *CA*, 8, 1986, p. 147.

³ Olga Necrasov, Maria Bulai-Știrbu, în *Acta Moldaviae Meridionalis*, II, 1980, p. 32—33.

⁴ S. Haimovici, în *Carpica*, XXIII, 1992, p. 261—263.

Ultimul metacarp prezintă I Nobis relativ mic pentru un mascul, de aceea l-am marcat cu semnul întrebării. O valoare a indicelui cantitativ (QL) de 44,5⁵ pledează pentru apartenența piesei la un animal domestic, această valoare fiind totuși foarte apropiată de limita pentru vită/bour.

Datele furnizate de calculul înălțimii la greabăn se înscriu în aria dimensională pentru neoliticul timpuriu sud-est european⁶, lăsând să se întrevadă un pronunțat dimorfism sexual pentru specia domestică. Datele bourului par să indice prezența femelelor, nesemnalandu-se date metrice foarte mari. Pentru bourii identificați, grupele de vârstă sugerează un animal sub 3,5—4 ani, doi între 3,5—4 ani și șapte, peste această limită. Este o repartitie normală atunci când vânarea avea ca scop suplimentarea necesarului de carne.

Așa cum sugerează datele tabelului 6, în toate cele trei nivele de locuire neolitică, mai mult de jumătate din indivizii sacrificați nu au depășit patru ani. Dacă procentul de animale tăiate până la această vârstă este foarte mare (80%) în nivelele timpurii ale locuirii, el se diminuează spre sfârșitul ei la 60%, ceea ce sugerează o schimbare în gospodărirea acestui grup. Oricum, per ansamblu, nota dominantă este aceea a utilizării lor în primul rând ca furnizoare de carne. Printre animalele ținute până la doi ani predomină cele sacrificate în perioada de toamnă târzie-iarnă-început de primăvară, de obicei între 1—2 ani. Indivizii juvenili (sub un an) sunt foarte puțini.

OVICAPRINELE

Cumulează circa 245 oase; întrucât numărul de așchii cu o atribuire nesigură (în statistică încadrare la ovicaprine/căprior) este important, cifra avansată în statistici este relativă. În acest sens, numărul minim de indivizi pare mai relevant.

Tabel 5

Datele metrice ale ovicaprinelor de la Gura Baelului

	Nr.	Variabilitatea	M
MANDIBULA — Lg. M ₃	3	22; 22,5; 22,5	28
HUMERUS — L ₁ . trohlee	4	27—29,5	
— L ₁ . distală	3	28,5; 30; 31	
RADIUS — L ₁ . s. art. px.	1	26	28,5
— L ₁ . prox.	2	26,5; 28,5	
METACARP — L ₁ . dist.	2	23; 23,5	
TIBIA — L ₁ . dist.	2	25,5; 27	28,5
ASTRAGAL — Lg. later.	9	24,5—36	
— Lg. med.	10	23—34	
— L ₁ . max.	9	15,5—21,5	17,5

⁵ S. Bökönyi, în *Cumidava*, I, 1972, p. 30.

⁶ S. Bökönyi, în M. Gimbutas, M. Winn, D. Sh. Shimabuku, *Achilleion a neolithic settlement in Thessaly, Greece, 6400—5600 B.C.*, *Monumenta Archaeologica*, 14, Los Angeles, 1989, p. 318; S. Bökönyi, în A. Mc. Pherron, D. Srejović (eds.), *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, *Ethnology Monographs*, 10, Pittsburgh, 1989, p. 423.

În plus, mult material provine de la tineret și subadulti, ceea ce implică a diminuat șansele de determinare și dimensionare (tabel 5). Diagnoza diferențială este surprinsă pe puține piese, cert este că această comunitate creștea și oi și capre, primele fiind, se pare mai numeroase. De la ovis provine un metacarp, cu lungimea de 121,5 mm, permițând estimarea unei înălțimi la greabăn de 58,9 cm (Talkin). Această valoare, alături de celelalte dimensionări pe lățimile oaselor indică o populație cu indivizi de talie mică, gracili, întâlniți în aria așezărilor neolitice timpurii din sud-estul european⁷.

O primă observație ce se impune analizând grupele de vârstă (tabel 6) este aceea că, pe parcursul fazelor de locuire de la Gura Baciului nu este sesizabilă vreo schimbare în modul de exploatare a acestui grup. Astfel ponderea animalelor tăiate până la trei ani (tineret și subadulti) nu scade sub 70—72%. Este posibil ca acel procent de 30% indivizi adulți-maturi ținuti în scop de proliferare a turmei să fi fost suficient pentru a asigura un anumit spor reproductiv. Dovadă, din nivelele inferioare până în cele superioare nu se înregistrează fluctuații în sens negativ al procentajului lor. Evident, numărul mai mic de oase (implicit indivizi prezumați), din nivelele superioare se datorează lotului, per ansamblu mai redus. O detaliere a grupelor de vârstă, indică predilecția pentru sacrificarea ovicaprinelor la început de primăvară-primăvară. Un astfel de mod de sacrificare unde se urmărea în principal producția de carne nu exclude celelalte produse secundare: laptele, pieile.

Tabel 6

Vârstele de sacrificare la bovine și ovicaprine

	Niv. I		Niv. II		Niv. III—IV		General	
	NMI	%	NMI	%	NMI	%	NMI	%
Bovine								
0—2 ani	8	40	5	35,7	3	42,8	16	39
2—4 ani	8	40	4	28,5	1	14,2	13	31,7
>4 ani	4	20	5	35,7	3	42,8	12	29,2
Total	20	100	14	100	7	100	41	100
Ovicaprine								
0—1 an	8	30,7	6	28,5	1	25	15	29,4
1—2 ani	7	26,9	3	14,2	1	25	11	21,5
2—3 ani	3	11,5	6	28,5	2	50	11	21,5
>3 ani	8	30,7	6	28,5	—	—	14	27,4
Total	26	100	21	100	4	100	51	100

SUINELE

Prezintă doar 41 resturi, din care mistrețului îi sunt atribuite circa 16 fragmente. Ambele specii sunt tratate împreună întrucât o demarcație netă nu se poate realiza, cu atât mai mult cu cât puietul de mistreț

⁷ S. Bökönyi, *Les debuts de l'élevage du mouton*, în *Ethnozootehnie*, 21 (Colloque d'ethnozootehnie, Alfort, 26 XI 1977, p. 66; S. Bökönyi, în *ActaArchHung*, 36, 1984, p. 34—40.

este bine reprezentat. De la specia domestică provin un calcanu ce a furnizat o înălțime la greabăn de 53,2 cm și un astragal ce a permis obținerea unei valori a taliei de 70,5 cm. deși pe resturi se constată o oarecare predominanță a porcului domestic, pe indivizi, mistrețul este mai frecvent. În ceea ce privesc grupele de vârstă, pentru porc, din cele 6 animale estimate, unul a depășit trei ani, restul fiind sub 1,5 ani. Pentru mistreț, din 8 animale, doar trei nu au depășit 3 ani, restul fiind mature.

CERVIDELE

De la cerb provin 101 oase ce au oferit puține posibilități de dimensionare și interpretare. Cert este că membrii comunității culegeau coarne de cerb în vederea prelucrării lor. Astfel în așezare au fost prelevate numeroase așchii rezultat al acestei îndeletniciri, cât și o ramificație cu vârful prelucrat (folosit). Prezența unui număr important de resturi maxilare a făcut posibilă estimarea unui procent însemnat de indivizi. Repartiția celor 22 indivizi pe clase de vârstă indică un procent de 54,5% subadulti. Această proporție se regăsește în fiecare fază de locuire, reflectând într-o oarecare măsură caracterul selectiv al vânării speciei (determinat de preferința pentru un aliment de bună calitate). Cert este că și în domeniul vânătoriei primează factorul alimentar și anume, de suplimentare a necesarului de carne. Căpriorul, reprezentat doar prin 31 resturi, nu pare a fi reprezentat obiectul unei vânări sistematice. Și coarnele acestei specii erau culese și utilizate ca unelte. În eșantionul nostru s-au depistat două coarne provenind de la doi indivizi robuști (erau picate). Din cei 8 indivizi vânați, cinci au depășit stadiul adult, restul neatingând doi ani.

De la iepure (o apariție sporadică) provine un coxal fragmentar. Un canin și o falangă au aparținut unui urs. În acest caz este probabil că falanga a ajuns în așezare cu blana vreunui animal prins și consumat în altă parte. Nici prezența caninului nu pare mai convingătoare, cu atât mai mult cu cât, alte piese nu s-au găsit. Oricum, într-un areal mai mult s-au mai puțin apropiat ursul era o prezență în fauna locală.

Analiza raporturilor interspecifice

Estimând un raport între speciile domestice: sălbatice de 76,5 : 23,4% (pe fragmente) și 66,2 : 33,7% (pe număr de indivizi) putem încadra așezarea noastră în categoria celor cu o economie alimentară axată în principal pe exploatarea speciilor domestice (ovicaprine + bovine în nivelele I—II; bovine + ovicaprine în nivelele III—IV) și în subsidiar pe vânătoare.

Ovicaprinele reprezintă grupul de mamifere ce domină sub raport al NMI atât în nivelele I—II (*fig. 1/A; B*) cât și în ansamblu (*fig. 1/D*). Descrășterea ratei lor sub 20% în nivelele târzii trebuie să dea de gândit în măsura în care ele reflectă o situație obiectivă. Nu trebuie neglijat aici nici eșantionul mai mic pe care se sprijină aceste supoziții. Se pare că, spre fazele finale ale locuirii economia va adopta linia pe care a urmat-o în neoliticul dezvoltat, adică a exploatarei bovinelor.

Grupul suinelor are o pondere redusă la începutul așezării, procentajul lor dublându-se pe parcurs. În cadrul lor, rata porcului domestic (sau cel puțin aflat sub control uman) crește sensibil de la 3 la 50%. Pe figură el este redat în sectorul din dreapta a săgeții. Posibil ca această creștere să fie corelată cu o mai mare stabilitate a comunităților în timp.

Cerbul are o pondere însemnată ce se menține între 18—20%. O scădere vizibilă o are în nivelele II ce ar putea fi pusă pe seama unei oscilații de natură ecologică (scădere a densității sale).

Încercând să stabilim unele analogii cu așezările Starčevo-Criș din Banat: Pojejena — „Nucet”⁸, Gornea — „Locurile Lungi”⁹ și Moldova Veche „Rât”¹⁰ câteva observații se impun. Siturile nord-dunărene se pot corela doar cu nivelele târzii de la Gura Baciului, în sensul prevalenței bovinelor și a scăderii ovicaprinelor la 20%. Nivelele timpurii de la Gura Baciului pot mai degrabă fi legate de spectrul faunistic de la Trestiana¹¹, Mihajlovac-Knežpište¹² (așezare pe malul drept al Dunării). Rata totuși semnificativă a taurinelor, în ciuda dominației ovicaprinelor cât procentajul redus al porcului individualizează economia de la Gura Baciului de cea a așezărilor sud-balkanice, unde rumegătoarele mici ating procentaje foarte mari¹³, constituindu-se într-o variantă nordică proprie¹⁴.

În ceea ce privește calculul estimativ al cantității de carne furnizată de principalele specii (*fig. 1/E*), bovinele (vită + bour) prin talia lor specifică mare asigurau circa 75% din necesar. Și aceasta în condițiile unui randament la tăiere de 50% doar. Ovicaprinele, cervidele, suinele acopereau doar 25%. Chiar dacă aceste calcule sunt pur teoretice, credem că ele sunt edificatoare în a oferi un suport ipotezelor noastre.

Față de o analiză a unui lot mai vechi de la Gura Baciului¹⁵ ce evidențiază un procent de 38% bovine, 23,8% ovicaprine, 19% suine și doar 4,7% cerb¹⁶, eșantionul actual oferă date contrastante în unele privințe. Credem că doar existența unor eșantioane reduse stă la baza acestor discrepanțe. Deocamdată, corelările îndreptățite cu Cârcea (deși lotul de aici însumează 250 fragmente) nu par a avea sorți de izbândă. În viitor, doar acumularea și analiza unor eșantioane consistente vor putea oferi date suficient de sigure pentru a defini economia animalieră a celor mai timpurii comunități neolitice de pe teritoriul României.

GEORGETA EL SUSI — DIANA RUSU

⁸ Georgeta El Susi, în *RevMuz*, 2, 1991, p. 24.

⁹ Georgeta El Susi, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 42—43.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Olga Necrasov, Maria Bulai-Știrbu, *op. cit.*, p. 27.

¹² S. Bökönyi, în *Balkanica*, XXIII, 1992, p. 79.

¹³ S. Bökönyi, în *Különlenyomat az Agrártörténeti Szemle*, 1—2, 1977, p. 5—6.

¹⁴ S. Bökönyi, în *Balkanica*, XXIII, 1992, p. 79.

¹⁵ Olga Necrasov, în *Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza”, s. II, a, 10, Iași, 1964, 1, p. 172.*

¹⁶ Alexandra Bolomey, în *SCIVA*, 27, 4, 1976, p. 473, s-a avut în vedere graficul întocmit și publicat în acest articol.

RAPPORT PRÉLIMINAIRE SUR LE MATERIEL FAUNISTIQUE
DE L'ÉTABLISSEMENT NÉOLITHIQUE ANCIEN DE GURA BACIULUI
(DÉP. DE CLUJ)

(Résumé)

Les restes de faune qui font l'objet de notre analyse parviennent des fouilles déroulées entre 1990—1993 dans l'établissement Starčevo-Criș de Gura Baciului. Le lot ostéologique ne cumule pas plus de 1226 fragments répartis pour espèces de mammifères domestiques et six sauvages (tableau 1). D'entre les espèces domestiques manque le chien et d'entre les sauvages, les petites carnivores.

Certains os présentent des traces d'utilisation (façonnage), spécialement les métapodes des ovicaprins/chevreuil. De même les cornes de chevreuil (récoltés) ont été utilisés comme des outils, tandis que de cornes de cerf ont été conservées des nombreuses échardes, possiblement des déchets de façonnage. Les os importants du point de vue alimentaire ont été fort fragmentés pour l'extraction de la moelle augmentant la catégorie des os indéterminables.

En estimant un rapport entre les espèces domestiques et les sauvages de 76,5 : 23,4% (par fragments) et 66,2 : 33,7% (par nombre des individus) nous pouvons intégrer cet établissement dans la catégorie des établissements avec une économie alimentaire basée principalement sur l'exploitation des espèces domestiques (*ovicapris* + *bovins* dans le Ier et IIème nivel; *bovins* + *ovicapris* dans le IIIème et IVème nivel et subsidiairement sur la chasse. Le groupe des *suins* a un poids réduit au début de l'établissement, leur pourcentage en se doublant avec le temps.

En ce qui concerne le calcul estimatif de la quantité des cornes fournies par les principales espèces (fig. 1/E), les *bovins* par leur grosseur assuraient environ 75% du nécessaire.

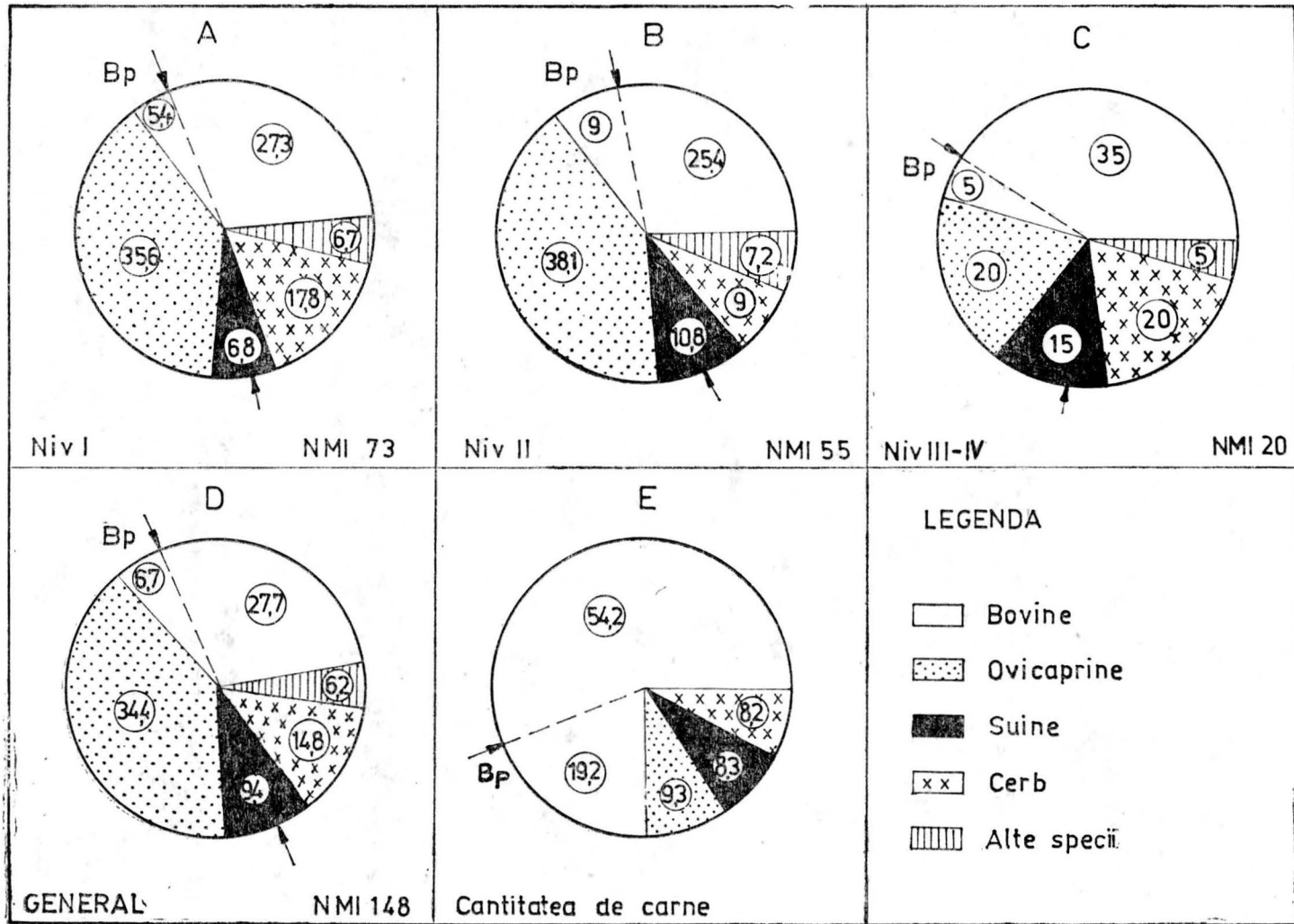

Fig. 1. Precvența materialului faunistic pe specii. Calculul estimativ al cantității de carne furnizată.

CÂTEVA OBSERVAȚII ASUPRA MATERIALULUI FAUNISTIC DIN CLUJ-NAPOCA — STATUIA MEMORANDIȘTILOR

În primăvara anului 1994, cu ocazia construirii Monumentului Memo-randiștilor, în centrul orașului Cluj-Napoca a fost efectuată o săpătură de salvare. Materialul osteologic ce face obiectul analizei noastre provine din această săpătură și aparține culturii neolitice Cluj — Cheile Turzii — Lumea Nouă, cultură prezentă în Transilvania între anii 4600—3800 î.Ch.

Lotul analizat cuprinde un număr redus de oase, toate provenite de la mamifere. O diagnoză precisă* a fost dată pentru un număr de 82 fragmente (tabel 1).

Tabel 1

Frecvența pe specii a materialului

	Nr. frag.	%	NMI	%
Bovine	58	70,73	7	46,66
Ovicaprine	3	3,65	1	6,66
Cervide	2	2,43	2	13,33
Suine	17	20,73	3	20
Canide	2	2,43	2	13,33
TOTAL	82		15	

Se observă că bovinele predomină net din punct de vedere numeric. Există diferențe mari între raportul procentual după numărul de frag-mente și raportul procentual după NMI; aceasta datorită numărului foarte redus de oase provenite de la ovicaprine, cervide și canide, de numai 7 fragmente, dar cărora le corespund cu certitudine 5 indivizi, deci, o treime din numărul total de indivizi prezumați. Acest lucru ne face să ne îndreptăm atenția asupra raportului procentual calculat după numărul de indivizi, deși metodele de apreciere a NMI sunt mai puțin sigure (Bolomey 1973, p. 48).

Cele 58 fragmente de bovine provin în întregime de la specia do-mestică *Bos taurus*. Dacă notăm cu A regiunea capului, B fragmentele centurii și membrului superior, C fragmentele centurii și membrului inferior, D fragmentele vertebrale și E fragmentele costale, obținem o repartitie a fragmentelor osoase pe regiuni corporale pentru *Bos taurus* (tabel 2). Se observă ponderea mare a oaselor membrului toracic, urmate de oasele membrului pelvin, deci, a oaselor provenite din regiunile car-nate, față de celelalte regiuni destul de echilibrat reprezentate.

Tabel 2

Repartiția fragmentelor de bovine pe regiuni anatomice

	Nr. frg.	%
A	9	15,51
B	24	41,37
C	14	24,13
D	6	10,37
	5	8,62

Apreciem existența a 7 indivizi cu următoarea repartitie pe grupe de vârste (*Silver*, 1963, p. 252—253): un individ între 0—6 luni, după un metacarp stâng neepifizat distal și epifiza proximală cu un grad de compactizare foarte redus; un individ între $1\frac{1}{2}$ —2 ani, după o scapulă dreaptă cu limita de separație vizibilă la nivelul cavității glenoide; un individ între $2\frac{1}{2}$ —3 ani, după un molar (M3) în eroziune primară (*Higham*, 1968, p. 104); un individ de aproximativ 4 ani (limita de separație vizibilă la nivelul unei epifize distale de femur); un individ de aproximativ 7 ani (2 vertebre cervicale cu corpul abia osificat); un individ ce a depășit vârsta de 9 ani (vertebra cu corpul vertebral bine osificat). Bovinele erau, deci, crescute atât pentru furnizarea cărnii cât și pentru reproducere.

Un metatars cu lungimea maximă de 258 mm a permis calcularea taliei (*Matolcsi* 1970, p. 118), obținându-se valoarea de 1408,68 mm. Probabil, acest os provine de la un mascul, dar este doar o supoziție, deoarece osul fiind spart la nivelul diafizei (*Pl. I/2*) nu au putut fi calculați indicii necesari pentru stabilirea sexului. Această valoare indică o populație de talie mare. O confirmare poate fi a doua valoare obținută după un radius neepifizat distal (*Pl. I/1*). S-a luat, totuși, lungimea aproximativă, obținându-se o înălțime la greabăn de 1204 mm, valoare mare ținând cont și de faptul că animalul respectiv era încă în creștere.

Numărul fragmentelor de bovine poate fi mai mare deoarece cel puțin jumătate din materialul rămas neidentificat (25 fragmente) este masiv, aparținând probabil acestui grup. Dacă l-am lua în considerare, situația statistică ar fi ușor modificată, dar nu ar schimba rezultatele analizei noastre, deoarece, fără nici o îndoială, exploatarea bovinelor deținea locul primordial în creșterea animalelor.

Următorul grup cu o pondere destul de ridicată este cel al suinelor. Din cele 17 fragmente, 14 sunt atribuite porcului domestic și numai 3 mistrețului.

Numărul minim de indivizi este 3. Dintre aceștia, unul este mistreț (după o tibie cu epifiza proximală desprinsă), de aproximativ 3— $3\frac{1}{2}$ ani (*Pl. I/3*), iar ceilalți doi sunt porci având vârsta la sacrificare de aproximativ 6 luni, probabil puțin peste această vârstă (după o mandibulă dreaptă cu dp4 și M1 în erupție), iar celălalt depășise vârsta de 1 an (după o scapulă cu cavitatea glenoidă sudată).

Ovicaprinele sunt prezente doar prin 3 fragmente osoase. Nu putem specifica dacă aceste fragmente aparțin oii sau caprei, deoarece lipsesc părțile după care se poate face diagnoza diferențială oaie-capră.

Aceste fragmente sunt: un molar izolat, care după aspect era, probabil, în erupție, un fragment de humerus neepifizat distal și un fragment de coastă. Probabil, toate aparțin unui singur individ sub 10 luni.

Cervidele sunt surprinzător de slab reprezentate (poate și pentru faptul că materialul provine din centrul orașului) prin speciile *Cervus elaphus* și *Capreolus capreolus*.

Deși există numai două fragmente de cervide determinate, acestea provin cu siguranță de la doi indivizi: un cerb și un căprior. De la cerb există un fragment de metatars drept, neepifizat distal (*Pl. 1/4*), deci, animalul vânat era tânăr, sub 2 ani, iar de la căprior un fragment proximal de tibie cu epifiza abia sudată (*Pl. 1/5*), deci, animalul depășise cu puțin vârsta de 3 ani.

Două fragmente mandibulare provin cu siguranță de la doi indivizi de *Canis familiaris*. La unul dintre fragmente s-a păstrat în alveolă doar P3, neputându-se calcula talia animalului. După mărime apreciem că acest fragment provine de la tipul „palustris” (*Pl. 1/6*). Celălalt fragment însă, aproape întreg, a oferit posibilitatea calculării taliei (*Pl. 1/7*). Valoarea obținută (după lg. P1—M3=69 mm) este de 156 mm (după B.A.H.R.). Aceasta este o valoare destul de ridicată pentru un câine din perioada neolitică, depășind chiar mărimea tipului „intermedius”. Probabil, câinii erau folosiți în calitate lor de apărători ai comunității; nu avem nici un indiciu că ei ar fi fost consumați.

Datele metrice prelevate sunt puține datorită atât numărului redus de piese scheletice, cât și a puternicii fragmentări (tabel 3).

Tabel 3

Datele metrice

Specia	Fragmentul	Tipul dimensiunii	Dimensiuni
<i>Bos taurus</i>	scapula	lg. cav. glenoide	61,3
		lt. cav. glenoide	5
	humerus	lt. min. col.	52,4
		lt. ep. dist.	88
		lt. trohlee	85,5
	radius	lg. max.	280*
		lt. ep. prox.	85,2 86,3 82,3
		DAP prox.	45,3 44,3 44,2
		lt. min. diaf.	40,5
	ulna	DAP diaf.	22
		lt. supr. art.	46
		lt. ep. prox.	38** 5 ,6
		DAP prox.	26** 36,8
	metacarp	lt. min. diaf.	19,4**
		DAP diaf.	14,6**
	falanga I	DAP dist.	33,5
		lg. max.	6
		lt. ep. prox.	39
		DAP prox.	41,6
		lt. min. diaf.	32

continuare Tabelul 3.

Specia	Fragmentul	Tipul dimensiunii	Dimensiuni
	falanga II	DAP diaf.	23,7
		lț. ep. dist.	36
		DAP dist.	26,2
		lg. max.	40 46
		lț. ep. prox.	33,4 36
		DAP prox.	35,5 38,4
		lț. min. diaf.	27,4 28,8 28,3
		DAP diaf.	26,2 27,4 26
		lț. ep. dist.	28,4 29,3
		DAP dist.	31 38,3
	femur	diam. cap	41,5
		lț. ep. dist.	74,3
	tibia	DAP dist.	59
		lg. max. lat.	69,5 64,2
	astragal	lg. max. med.	63,2 59
		lț. dist.	45,5 40
		adânc. lat.	39,2 35
		adânc. med.	34 32,3
	calcaneu	lț. max.	62
		lț. max.	56,3
	centrotars	DAP	55,7
		lg. max.	258
		lț. ep. prox.	56,5
		DAP prox.	50,5
		lț. ep. dist.	65,5
		DAP dist.	36
Sus scrofa domesticus	maxila	lg. dp4	14
		lg. M1	18,8
Sus scrofa ferrus	scapula	lg. cav. glenoide	37
		lț. cav. glenoide	36,5
		lț. min. col	37
		lg. proc. art.	51,6
Canis familiaris	tibia	lț. ep. prox.	57
		lg. M1	20
	mandibula	lg. M1—M3	34
		lg. P1—M3	69

* lungimea este aproximativă; osul este neepifizat distal

** osul provine de la un individ sub 6 luni

În urma analizei efectuate asupra materialului se observă ponderea foarte mică a animalelor sălbatice, în special în ce privește numărul de fragmente (3 de mistreț, 1 de cerb și 1 de căprior). Dar raportul animale domestice / animale sălbatice = 80/20% după numărul minim de indivizi, crește mult în favoarea animalelor sălbatice.

Un număr de 6 fragmente, ceea ce reprezintă un procent de 7,3% din total, poartă urme de ardere, 2 din ele având culoare albicioasă, iar celelalte fiind arse la negru sau prezintă doar pete negre de ardere. Dintre aceste oase arse, doar un singur fragment a putut fi identificat ca specie și anume un calcaneu de *Bos taurus*. De asemenea, din întregul lot analizat, 3 fragmente poartă urme de prelucrare: 2 fragmente dia-

fizare de os lung, probabil de bovine, au pereții bine șlefuiți (Pl. I/8—9), iar metatarsul pe baza căruia am calculat înălțimea la greabăn, prezintă la nivelul epifizei proximale, pe fața laterală, imediat sub fațeta pentru articularea cu cuboidul, trei tăieturi transversale adânci și cinci mai scurte, încercându-se probabil secționarea osului cu un obiect foarte ascuțit. Se mai poate observa la nivelul unui condil mandibular de bovideu urme pronunțate ale unor dinți de animale carnivore.

Putem deci conchide că principalele furnizoare de hrană pentru comunitate erau bovinele, iar într-o mai mică măsură suinele. Lotul fiind redus numeric nu ne putem pronunța asupra creșterii ovicaprinelor și asupra utilizării vânatului ca hrană, dar probabil acestea ocupau un loc secundar.

DIANA RUSU

BIBLIOGRAFIE

* Mulțumim și pe această cale d-lui prof. Sergiu Haimovici (Iași) pentru sprijinul acordat în prelucrarea materialului.

BOLOMEY 1973 ALEXANDRA BOLOMEY, *An Outline of the Late Epipaleolithic Economy at the "Iron Gates": the Evidence on Bones*, in *Dacia*, VII. N.S., 1973, p. 41—52.

HIGHAM 1968 H. G. HIGHAM, *Stock Rearing as a Cultural Factor in Praehistoric Europe*, in *PPS*, 33, 1968, p. 104.

MATOLCSI 1970 J. MATOLCSI, *Historische Erforschung der Körpergrösse des Rindes auf Grund von ungarischen Knochenmaterial*, in *Zeitschrift f. Tierzüchtung und Züchtungsbiologie*, 87, 2, 1970, p. 89—137.

SILVER 1963 J. A. SILVER, *The Ageing of Domestic Animals*, in *Science in Archaeologie*, Londra, 1963, p. 250—268.

SOME OBSERVATIONS ABOUT BONE MATERIAL FROM CLUJ-NAPOCA — STATUE OF "MEMORANDIȘTILOR"

(Abstract)

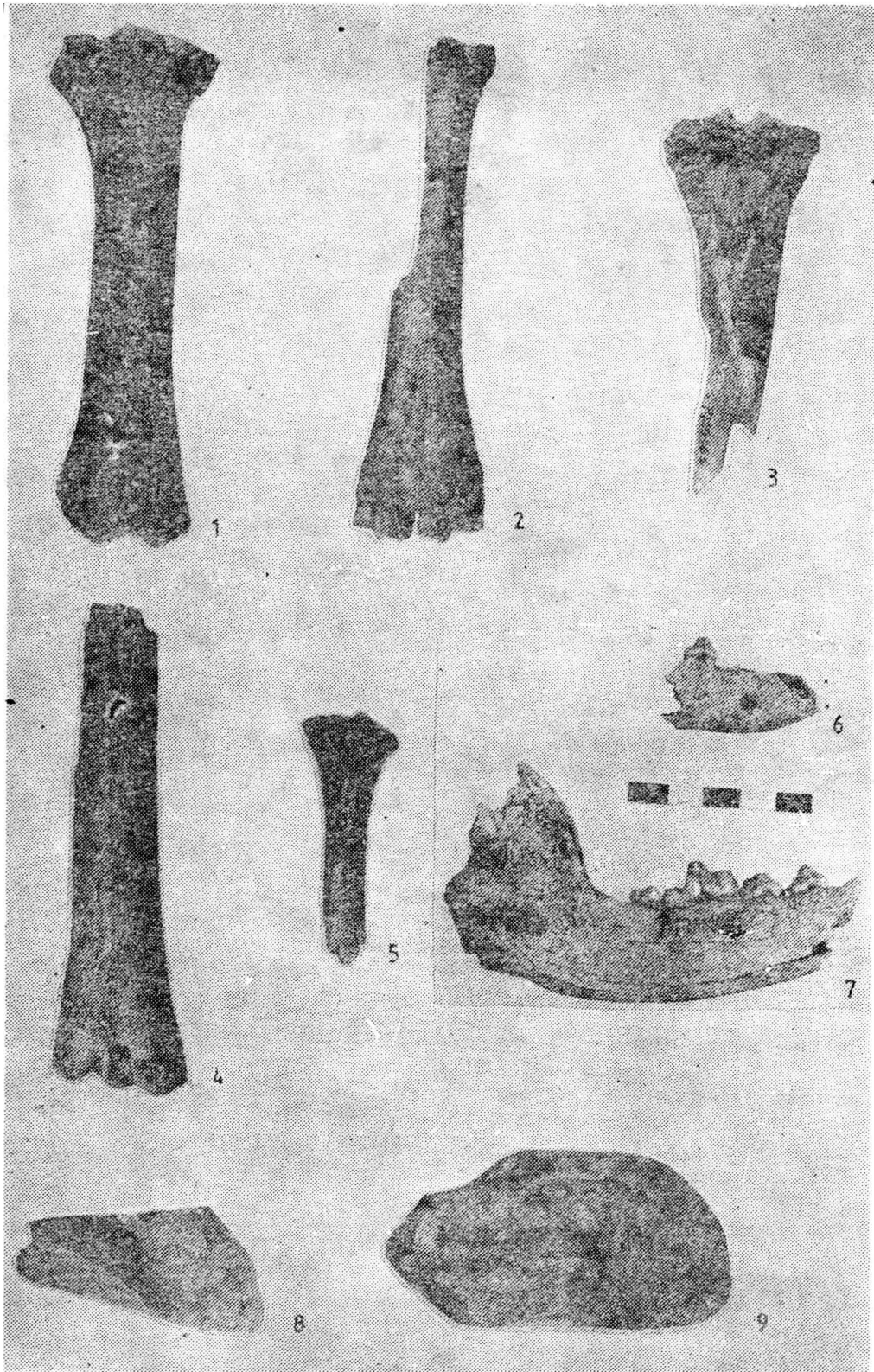
The animal bone material recovered in the spring of 1994 resulted from the collecting work during the salving excavation in the center of Cluj-Napoca belonging to the Cluj-Cheile Turzii-Lumea Nouă culture of 4600—3800 B.C.

This sample is not large at all, it includes 82 bone fragments resulted from 4 domestic species: *Bos taurus* (cattle), *Ovis/Capra* (sheep or goat), *Sus scrofa*

domesticus (pig), *Canis familiaris* (dog) and 3 wild species: *Cervus elaphus*, *Capreolus capreolus* (red and roe deer), *sus scrofa ferrus* (wild pig).

The cattle is the predominant group therefore they were the main meat suppliers. The sample of caprovines is very small and so is that of wild animals. Maybe the game was of secondary importance.

There are 6 burnt bone fragments and 3 having signs of working; 2 of them have very well polished walls and the third is a metatarsus which has some transversal cuts on the proximal epiphysis.

Planșa 1. Oase de animale din Cluj-Napoca — Monumentul Memorandiștilor. 1. radius de *Bos taurus*; 2. metatars de *Bos taurus*; 3. fragment proximal de tibie de la *Sus scrofa ferrus*; 4. fragment diafizar de metatars de la *Cervus elephus*; 5. fragment proximal de tibie de la *Capreolus capreolus*; 6. fragment mandibular de *Canis familiaris*, tipul „palustris”; 7. fragment mandibular de *Canis familiaris*; 8—9. fragmente diafizare prelucrate.

LES CALCAIRES UTILISÉS À LA CONSTRUCTION DES CITADELLES DACIQUES DES MONTS D'ORĂȘTIE ET LES CARRIÈRES ANTIQUES

Déchiffrer correctement le passé historique de n'importe quelle nation est un desideratum de ses successeurs, chargé d'un profond contenu éthique et de responsabilité vis-à-vis des peuples (L'Auteur).

Toutes les citadelles daciques des Monts d'Orăștie sont emplacements sur des schistes cristallins — les mésométamorphites du groupe de Sebeș-Lotru, pour la plupart des gneiss et des micaschistes et de façon subordonnée des quartzites, des amphibolites et des pegmatites — qui donnent, par érosion différenciée, des formes de relief positives, bordées en partie de pentes abruptes, se prêtant à la construction de forteresses (Blidaru, Cetățuie, Piatra Roșie). Dans les formations métamorphiques appartenant à l'unité mentionnée il se trouve des terrains abrités, difficilement accessibles, surtout dans les bassins supérieurs des vallées; des lieux qui se dérobent à la vue sont aussi ceux de Valea Albă où est emplaced l'établissement dacique Fetele Albe ainsi que de la vallée Godeanu où a été érigée la capitale de l'Etat dacique, Sarmizegetusa Regia.

Caractérisation pétrographique-faciale des calcaires
qui composent les blocs de pierre dont ont été construites les
citadelles daciques des Monts d'Orăștie

Notre investigation a visé les citadelles daciques de la zone de Sarmizegetusa Regia (Costești-Cetățuie, Costești-Blidaru et Grădiștea de Munte-Dealul Grădiștei)*, y effectuant d'attentives observations macroscopiques sur les roches (blocs de pierre) dont elles sont construites. Étant donné qu'il n'existe pas de différences pétrographiques dignes d'être prises en ligne de compte entre les blocs de roches qui composent les murailles de ces citadelles, nous en donnerons une description commune, valable pour toutes les citadelles en question. La ressemblance, allant jusqu'à l'identité, des roches qui composent les murailles des citadelles s'explique par une source géologique commune.

* Nous adressons nos remerciements aux collègues: Prof. dr. I. Glodariu et Assist. G. Florea pour les éclaircissements archéologiques qu'ils nous ont offerts avec compétence et amabilité.

Description macroscopique. Les calcaires de blocs de pierre sont de couleur blanche, tirant sur le jaunâtre faible, ils sont massifs ou stratifiés et présentent fréquemment une texture vacuolaire due aux vides de dissolution superfène. Il y prédomine les blocs à structure oolithique et à caractère organogène, imprimé par la teneur en microorganismes (Miliolidae, Nonionidae, Elphidiaceae, petits Gastéropodes, etc.), en lamellibranches (Ervilia, Cardium), bryozoaires, etc.; il y apparaît aussi des blocs de calcaires en faciès microconglomératique, gréseux, qui contiennent des fragments de quartz (quartzites), des lamelles de muscovite, concentrées quelquefois sur les surfaces de stratification, et témoignant de l'origine métamorphique de la source (les Monts de Sebeș).

Dans certains cas apparaissent dans la roche des „pseudofilons“ (d'ordinaire de 1 à 3 cm en épaisseur), constitués du même matériel que la roche-hôte; ceux-ci représentent des fissures, des fractures colmatées (de façon diagénétique) après la sédimentation, avec du matériel carbonatique-quartzueux, cimenté. Ils sont reconnaissables aussi dans les couches de calcaires des affleurements de la colline Măgura (Călan) et constituent un argument en plus pour la source des blocs de roches des citadelles daciques examinées.

Description microscopique. En vertu des analyses macroscopiques et microscopiques effectuées, on a déterminé les espèces pétrographiques suivantes:

— Des *calcaires oolithiques* — roches de couleur blanchâtre-jaunâtre. Les oolites à structure concentrique contiennent un noyau de minéral terrigène (quartz, plagioclases, orthose-microcline, muscovite-biotite, plus rarement, grenat, épidote-zoïzite, staurolite, titanite, oxydes de fer, etc.) et quelquefois des lithoclastes (quartzites, gneiss); sont également présents des plagioclases provenant d'une roche à structure ophitique, représentant à l'origine des metabasites. La calcite corrode partiellement les minéraux qu'elle concrétionne. Des restes organiques (foraminifères) et, accidentellement, des pellets apparaissent dans la masse de la roche. Le liant des oolites est calcitique, micritique-sparitique (recristallisé). L'apparition d'oolites privées de centre de concrétion est sporadique. La forme des oolites: sphérique (0,030—0,50 mm Ø), ellipsoïdale ou allongée (0,25 × 0,40—0,50 × 1,00 mm Ø) dépend de la morphologie des granules support.

— *Calcaires gréseux-suboolithiques.* Ce sont des roches compactes de couleur blanche-jaunâtre, parfois grises, à liant micritique. Le concrétionnement des cristalloblastes et des lithoclastes est plus faiblement exprimé.

— Des *grès* (par endroits à l'aspect microconglomératique) apparaissent sporadiquement (Costești-Cetățuie) et sont constitués d'un liant carbonatique qui cimente les cristalloblastes et les lithoclastes provenus du cristallin mésométamorphique de la série Sebeș-Lotru. On observe fréquemment des pellicules de calcite autour des fragments de quartz, de feldspaths, de mica, etc. Compte tenu de la teneur paléontologique, toutes ces roches appartiennent au Sarmatien inférieur (au Volhynien). Les caractéristiques litho-faciales des roches des murailles des citadelles daciques (Monts d'Orăștie) sont consignées aux Pl. I—III.

Il se dégage certaines particularités concernant les roches incorporées aux murs des citadelles daciques explorées, telles que:

— Dans le cas de la citadelle de Costești-Blidaru, les murs périphériques sont bâtis avec des blocs de calcaire façonnés (de différentes tailles, fréquemment autour des valeurs $78/45 \times 60$ cm), et les murs intérieurs sont formés de blocs des mêmes calcaires, entre lesquels ont été placés, en guise de remplissage, des fragments de roches cristallines *du situ* (micaschistes, gneiss, migmatites, quartzites).

— A Costești-Cetățuie, le parement extérieur du mur à contrefort et du sanctuaire est formé de blocs de calcaires oolithiques organogènes; dans certains de ces blocs apparaissent des éléments de quartz roulé (blanc, gris), qui confèrent à la roche un caractère microconglomératique. Dans le parement extérieur de la tour à habitats (No. 1), dans le mur nord-est (jartie est, 2-a rangée), le bloc No. 5 est formé de grès gris quartzitique à liant carbonatique, ce qui constitue une exception. A Cetățuie aussi toutes les constructions sont emplantées sur des roches cristallines (micaschistes, gneiss).

— La citadelle Sarmizegetusa Regia qui coiffe la colline Grădiște (la construction dacique) est intégralement bâtie en calcaires sarmatiens (différents faciès), provenant de la colline Măgura (localité Valea Sângheorgiului — Călan). Par contre, dans les murs romains, érigés en vue de défendre la citadelle après la conquête, se trouvent à la fois des blocs de calcaires sarmatiens et, plus rarement, des andésites (fragments de tambours et de pilastres), provenant de l'ensemble de constructions daciques détruites par les Romains.

— Les blocs de roches utilisés pour toutes les citadelles daciques de la zone Sarmizegetusa Regia sont représentés pétrographiquement par des calcaires oolithiques sarmatiens (volhyniens) et des variétés de ceux-ci (calcaires oolithiques — biogènes, calcaires oolithiques gréseux — microconglomératiques; très rarement des grès à ciment carbonatique et à structure oolithique faiblement exprimée).

Investigations géologiques et d'identification des carrières
daciques d'où a été exploité le calcaire utilisé à la construction
des citadelles des Monts d'Orăștie

Bref historique. Le géologue Gy. Halaváts¹ affirme que la pierre dont est construite la citadelle de Căpâlna est la même que celle utilisée pour d'autres citadelles des Monts d'Orăștie. Une idée similaire a été exprimée par Fr. Schafarzik² (cité d'après V. Wollmann)³. Conformément à l'affirmation de l'archéologue G. Finály⁴, le géologue A. Koch définit la roche en cause comme étant „un calcaire sarmatien avec Cerithium, C. pictum“ et suppose qu'il provient de la colline Măgura à proximité de Călan.

En ce qui concerne les blocs de calcaires de la citadelle de Căpâlna, E. Stoicovici confirme leur provenance de la colline Măgura (d'après

¹ Gy. Halaváts, dans *ArchÉrt*, XXVI, 1, 1906, p. 355.

² Fr. Schafarzik, *Detaillierte Mitteilungen über die auf dem Gebiet des ungarischen Reiches befindlichen Steinbrücke*, Budapest, 1900, p. 240.

³ V. Wollmann, dans *Sargetia*, X, 1973, p. 12, no. 12.

⁴ G. Finály, dans *ArchÉrt*, XXXVI, 1916, p. 42.

I. Glodariu⁵). La données ci-dessus ont été adoptées sans équivoque ou avec certaines réserves par les archéologues (D. M. Teodorescu⁶; H. Daicoviciu⁷; C. Daicoviciu et Al. Ferenczi⁸; I. Glodariu⁹) en raison de l'absence d'une étude spéciale consacrée à ce sujet.

Considérations géologiques générales. La région investiguée, où se trouve la colline Măgura Călanului, appartient géologiquement au golf sédimentaire Hațeg, d'âge miocène, ramifié du couloir du Mureș et délimité par les localités Deva — Simeria — Orăștie au Nord, et Hațeg au Sud. Les formations géologiques du bassin sont représentées par des dépôts badéniens (roches détritiques, carbonatiques) et sarmatiens inférieurs, volhyniens respectivement (calcaires oolithiques, calcaires organogènes, calcaires gréseux à microorganismes, minces intercalations de marno-calcaires et de marnes).

Géologie du secteur Dealul Măgura (Călan). Les formations géologiques qui constituent la colline Măgura sont représentées par une succession de couches d'une épaisseur de 80 à 100 m environ, qui affleurent tout au long du versant méridional mais aussi ailleurs. A la base surviennent des calcaires gréseux, parfois avec des niveaux riches en muscovite, trahissant de la sorte une source métamorphique, suivis par des calcaires oolithiques et organogènes; tous sont disposés en couches distinctes de 30 à 40 cm d'épaisseur à la partie inférieure et de 0,50 à 1 m (tout au plus 2 m) d'épaisseur à la partie supérieure; la disposition des calcaires en couches distinctes a eu une importance particulière, tel qu'on le verra, dans le processus d'exploitation. A la partie inférieure apparaissent des intercalations de sables ou de grès carbonatiques faiblement cimentés, tandis que dans la zone supérieure on remarque des niveaux minces de marnocalcaires, quelquefois des sables riches en fossiles (gastéropodes). Les fossiles présents dans ces intercalations sont surtout de petits gastéropodes, la fréquence la plus grande étant celle de *Cerithium rubiginosus* (Eichwald), aux côtés duquel apparaissent des formes de *Cardium obsoletum* (Eichw.), *Ervilia podolica* (Eichw.), *Murex* sp., *Bulla* sp.; à la loupe binoculaire et en sections minces au microscope on décèle: des Miliolidae, Nonionidae, Elphidiaceae, des Bryozoaires, des Ostracodes, etc., association caractéristique du Sarmatien inférieur (du Volhynien).

Localisation des carrières antiques (daciques). C'est avec satisfaction et émotion que nous avons visité les carrières daciques, actives voici 2 mille ans, identifiées dans la colline Măgura (Călanului). Les carrières sont situées sur la surface structurale de la colline, étant réparties sur une aire qui occupe plus d'un kilomètre en longueur (Est-Ouest) et 500 à 800 m en largeur (Nord-Sud).

Quique le degré de boisement soit avancé, le contour ou la forme des carrières se conservent très bien à plus d'un endroit. En réalité, des carrières plus petites ou plus développées sont présentes sur la presque

⁵ I. Glodariu, dans *Acta MN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 100.

⁶ D. M. Teodorescu, dans *ACMIT*, II, 1929, p. 5—9.

⁷ H. Daicoviciu, *De la Burebista la cucăreia romană*, Cluj-Napoca, p. 51.

⁸ C. Daicoviciu, Al. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, București, 1951.

⁹ I. Glodariu, dans *NĖH*, VI, 1, 1980, p. 41—43.

totalité de la colline Măgura, trahies par des excavations et des parois verticales d'excavation, à une hauteur variable de 1 à 4 m et, rarement, davantage. Le front des carrières est différemment orienté: il est fréquemment dirigé vers le sud, parce que les couches sont inclinées vers le nord et rendent possible un dégagement (une exploitation) plus aisé des blocs de roche, mais on rencontre aussi des fronts d'exploitation à direction est et ouest (en rapport avec la configuration du terrain), plus particulièrement à l'extrémité occidentale de la colline Măgura (Pl. VII).

Caractérisation pétrographique-faciale des calcaires des carrières (daciques) de la colline Măgura (Călanului). L'analyse microscopique des échantillons de roches appartenant aux carrières a débouché sur la détermination des types pétrographiques suivants:

— *Calcaires biosparitiques* — constitués d'un ciment calcitique microgranulaire, qui englobe une grande quantité de micro-organismes (Miliolidae, Elphidideae, Nonionidae, fragments de Bryozoaires, de Lamellibranches et de Gastéropodes), le plus souvent diagnénisés; plus rares sont les pellets et les oolites. Les éléments minéraux terrigènes font défaut.

— *Calcaires biomicritiques* — pelmicritiques de façon subordonnée, constitués d'une masse calcitique micritique, avec des micro-organismes et des pellets; par endroits, le carbonate est taché (ferrugineux).

— *Calcaires gréseux-suboolithiques* — roches compactes de couleur blanche, riches en lamelles de muscovite et de quartz. L'analyse au microscope révèle le liant micritique-calcitique, qui englobe des fragments allogènes de forme angulaire, représentés par du quartz à extinction ondulatoire, de l'orthose, du microcline, des micas (partiellement remplacés par de la calcite), de l'épidote et du disthène. La roche provient de la partie inférieure de la couche de calcaires de la colline Măgura (au dehors du périmètre des carrières).

— *Calcaires oolithiques* — roches de teinte blanche, faiblement jaunâtre, plus rarement grise, ou faiblement ferrugineuse. Du point de vue pétrographique, elles représentent des calcaires oolithiques typiques; certaines intercalations font la transition vers les calcaires oolithiques-organogènes (micro-organismes: Miliolidae, Elphidideae, Nonionidae, petits Gastéropodes, restes de Bryozoaires et d'Ostracodes, etc.), avec ou sans la participation des pellets. Elles renferment aussi des macrofossiles (Cardium, Ervilia et Cerithium). Les oolites incorporées dans un liant calcitique, micritique ou micritique-sparitique (diagénétiquement recristallisé) ont des dimensions comprises d'ordinaire entre 0,50—0,80 mm, donc en-dessous de 1 mm. Les oolites résultent du dépôt concentrique de la calcite pelliculaire autour des cristalloblastes de quartz, plagioclases orthose, microcline, muscovite (habituellement), mais aussi autour de minéraux rares (épidote, monazite, zircon, titanite, ilménite, magnétite, etc.); plus rarement apparaissent aussi des corpuscules oolithiques privés de centre de concrétionnement.

Dans certains cas, le microscope révèle l'effacement partiel de la structure oolithique à cause de la recristallisation diagénétique de la roche (sparitisation), qui devient massive-compacte. Les cristalloblastes et notamment le quartz, manifestent fréquemment des phénomènes de corrosion de contact avec la calcite pelliculaire.

Les caractéristiques structurales-texturales et la composition pétrographique de ces roches sont illustrées au moyen de microphotographies à la Pl. IV.

Considérations sur l'exploitation. Le dégagement des blocs de pierre par un personnel spécialisé se réalisait en suivant les niveaux ou les bancs de calcaires et les fissures naturelles; le détachement linéaire des blocs au moyen d'un coin et le découpage au ciseau était pratiqué avec habileté; c'est dans la carrière que les blocs étaient amenés à la taille exigée et qu'était réalisé le finissage. Des traces de découpage au ciseau se conservent encore de nos jours (il apparaît souvent des formes ou des sillons réalisés au ciseau, qui rappellent les branches d'un sapin penchées des deux côtés), étonnamment distinctes, sur une des parois de la façade est, d'une grande carrière (à la paroi naturelle de calcaire, haute de 4 m environ) située à l'extrémité ouest de la colline Măgura. Plus rares sont les carrières à exploitation en petits paliers (env. 2 à 3 m). A l'emplacement de la construction envisagée — tel que nous l'apprend I. Glodariu — se faisaient seulement les ajustements nécessaires des blocs, y compris certaines opérations spéciales (niches pour les crampons en bois, cannelures, etc.).

Dans la pierre gravée d'une carrière est conservée, parfaitement lisible, une lettre grecque (φ), creusée dans la pierre et encadrée d'un carré réalisé au ciseau. Des blocs de calcaire à l'état naturel ou partiellement façonnés se trouvent dans les carrières mais aussi à la base de la pente sud de la colline Măgura en-dessous de la route conduisant au faite de la colline. Ce sont des preuves supplémentaires concernant les exploitations antiques de ces lieux.

L'exploitation par petites carrières, sur le versant sud de la colline Măgura est incertaine; en un seul endroit on peut soupçonner l'existence d'une carrière, ce dont pourraient témoigner des marches qui semblent ne pas être naturelles.

Certaines constructions romanes de la région de Călan (telles les établissements de bains publics) ont été réalisées également avec des calcaires provenant de la colline Măgura (Călanului), d'où découle la conclusion que les Romains ont continué à exploiter les carrières daciques mentionnées.

Le transport. La question du transport des blocs de pierre, par les Daces, depuis la colline Măgura jusqu'aux citadelles des Monts d'Orăștie, a préoccupé les antécresseurs à la fois sous l'aspect de la modalité de transport proprement dite et du tracé sur lequel celui-ci a été effectué. Laissant aux archéologues le privilège de répondre à cette question, nous nous bornerons de rappeler avec satisfaction que, lors de notre périple en compagnie du Prof. I. Glodariu, nous avons identifié pour la première fois un chemin qui se trouve en contrebas de la colline Măgura (côté sud), de 8 à 10 m environ en largeur, qui conduit, en direction ouest, vers les citadelles daciques des Monts d'Orăștie. Morphologiquement, le tracé de ce chemin est bien conservé et épouse approximativement la courbe de niveau en-dessous de la colline Măgura, de l'ouest à l'est. Un deuxième chemin antique descend du sommet (dans la partie est de la colline) et rejoint le chemin évoqué ci-dessus (Pl. VII); c'est sur ces chemins que l'on charriait les blocs de pierre extraits des

carrières daciques. Il est probable qu'il y avait aussi d'autres voies de transport vers le nord-est, jusqu'à la vallée d'Orăştie, secteur que nous n'avons pas exploré. Il est fort possible que le chemin de transport dacique ait suivi le faite (chemin de faite), du moins pour la construction des citadelles les plus proches, tel qu'est le cas des citadelles Costeşti—Blidaru et Costeşti—Cetăţuie. Le chemin de faite évitait les pentes abruptes et abrégait la distance entre le lieu d'exploitation et celui de construction.

Conclusions

Nous avons procédé à l'examen pétrographique-facial, du point de vue macroscopique (à pied d'oeuvre) et microscopique (dans le laboratoire) des blocs de calcaires au moyen desquels ont été construites les citadelles daciques de Costeşti (Blidaru, Cetăţuie), Sarmizegetusa Regia, (Dealul Grădiştii) et avons effectué des investigations géologiques à pied d'oeuvre dans la région Călan—Valea Sângeorgiului et Dăncu Mare, Grid, en vue d'identifier la source de provenance de ces roches.

Les résultats ont été couronnés de succès en ce sens qu' *il a été établi de façon indubitable*: la formation géologique d'origine des blocs de calcaires — dépôts carbonatiques sarmatiens basaux (valhyniens) — utilisés par les constructeurs daces à l'édification des citadelles monumentales des Monts d'Orăştie, y compris le lieu d'occurrence de ceux-ci (la colline Măgura, proche des localités Valea Sângeorgiului—Grid), et les carrières qui se trouvent à la surface de la colline, s'étendant sur une aire de 1 km² environ. Nous avons également identifié la méthode d'exploitation employée dans la carrière, ainsi que, partiellement, le chemin par où s'est effectué le transport des blocs de pierre vers les chantiers de construction des citadelles.

L'identité litho-faciale des blocs de calcaires incorporés aux citadelles daciques et des calcaires volhyniens de la colline Măgura est illustrée aussi dans les Pl. I 1, 2, 3; II/1—3; III/1—3; IV/1—3.

Recommandations

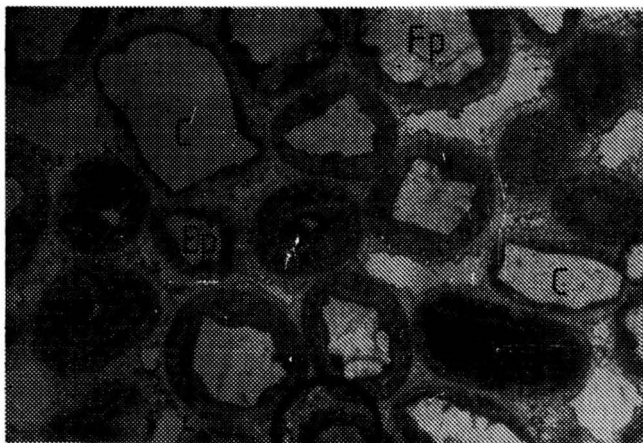
— Après Roşia Montană (les collines Cetate et Cărnăc), qui se signale par ses exploitations aurifères romaines, la colline Măgura Călanului est le plus grandiose monument antique rattaché aux exploitations, de notre passé millénaire. C'est la raison pour laquelle il doit devenir un panthéon naturel du peuple roumain: un *monument historique-géologique* qui devra être préservé avec vénération (au moyen d'une surveillance organisée).

— Il s'impose de poursuivre l'étude afin d'identifier avec précision d'autres roches que les calcaires (leur source y compris), utilisées par les Daces (et, plus tard, par les Romains) à la construction des citadelles des Monts d'Orăştie, etc., ou d'autres édifices (sanctuaires, murs de terrasse, constructions civiles) ainsi que de divers objets d'usage ménager.

— Il est recommandable que les citadelles daciques, y compris les carrières antiques décrites soit introduites dans un circuit international

d'excursions scientifiques, du fait qu'elles représentent des objectifs historiques et géologiques (les carrières) uniques en Europe. A cet effet, il s'impose de moderniser la route qui conduit de Călan à la colline Măgura et d'aménager l'enceinte des carrières dans un but touristique. Il convient aussi d'interdire toute exploitation des calcaires oolithiques de cette même colline (le secteur aux carrières daciques). En outre, en vue de la restauration des murailles et des citadelles daciques, nous plaidons pour que d'autres carrières soient ouvertes dans les mêmes formations (couches) géologiques, mais dans d'autres secteurs.

IOAN MĂRZA

1

2

3

- Planche I.* Microphotographies de blocs de calcaire; Sarmizegetusa Regia:
- 1 Calcaire oolithique ayant pour centres de concrétionnement des fragments de quartz (C), feldspath (Fp), biotite (Bi), zircon (Zr), épidote (Ep). 1N; 55×. Bloc de la dixième terrasse, pilastre du Sanctuaire en calcaire.
 - 2 Calcaire oolithique au ciment recristallisé. 1N; 55×. Bloc du mur de la citadelle.
 - 3 Calcaire oolithique; les oolites sont contournées par un manchon de calcite recristallisée et les noyaux de concrétionnement sont constitués de titanite (Ti), quartz (C). 1N; 110×. Bloc du mur de la citadelle (partie septentrionale).

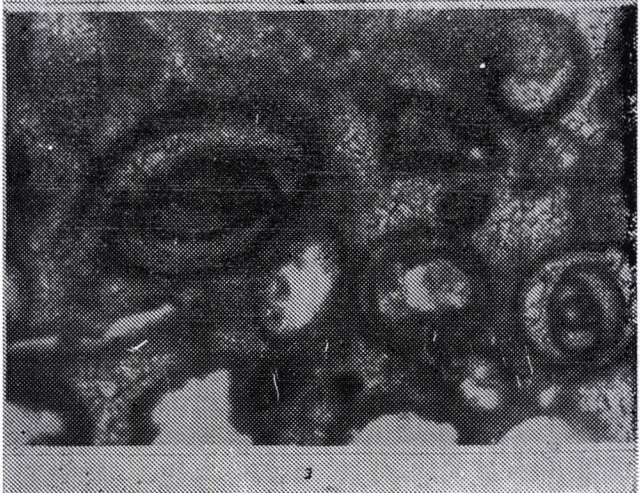
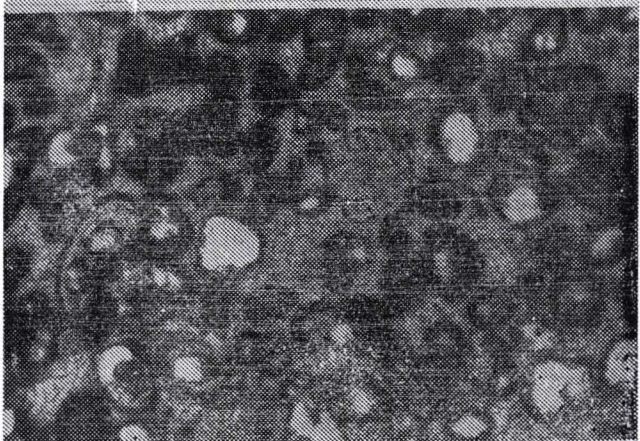
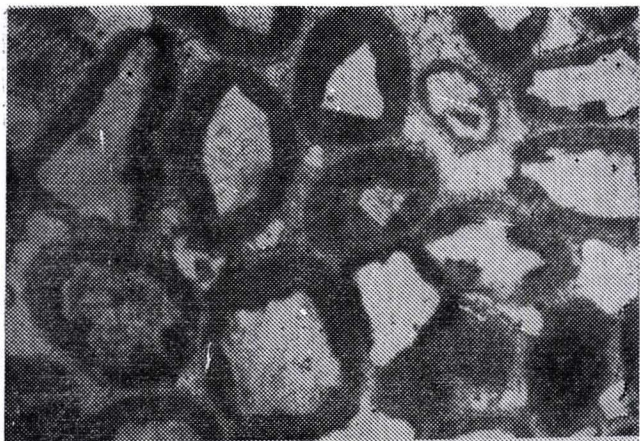

Planche II. Microphotographies de blocs de calcaires; Costești—Blidaru:

- 1 Calcaire oolithique (les oolites ont une bordure de calcite recristallisée). 1N; 55×. Bloc du mur septentrional d'enceinte de la deuxième citadelle (parement extérieur).
- 2 Calcaire oolithique — microfossilifère au ciment recristallisé. 1N; 50×. Bloc de calcaire du muraille de la citadelle, partie sud.
- 3 Calcaire oolithique à foraminifères et au ciment recristallisé. 1N; 110×. Bloc de calcaire du portail de la citadelle.

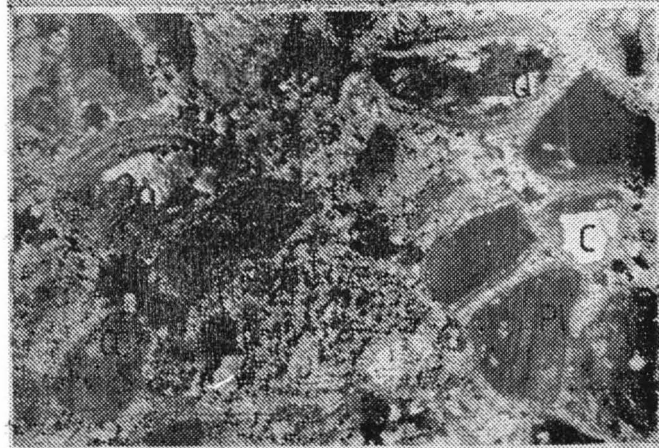
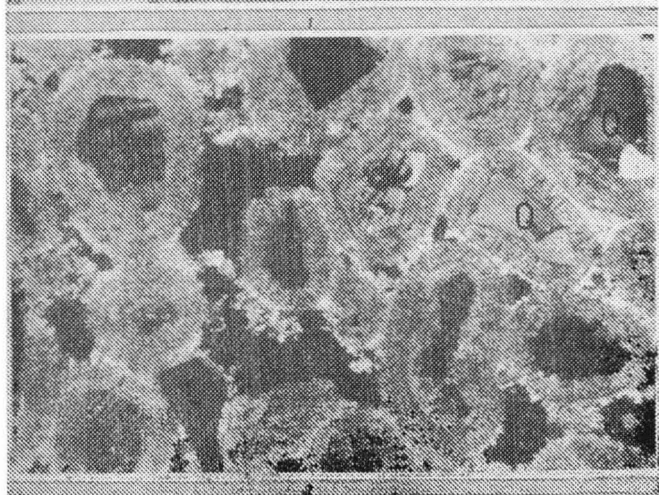

Planche III. Microphotographies de blocs de calcaire; Costești—Cetățuie:

- 1 Calcaire oolithique. 1N ; 55×. Bloc de calcaire gréseux du parement extérieur de la tour d'habitation No. 1, pénultième assies, 2-e rangée, bloc 6 (partie ouest).
- 2 Calcaire oolithique, au noyau des oolites constitué de quartzite (Q), quartz (C), microcline (M). N+ ; 60×. Bloc de calcaire du parement extérieur de la tour d'habitation No. 1.
- 3 Calcaire oolithique avec des centres de concrétionnement représentés par : quartzite (Q), quartz (C), plagioclases (Pl). Le ciment calcitique est partiellement recristallisé. N+ ; 55×. Bloc de calcaire de la tour d'habitation No. 2.

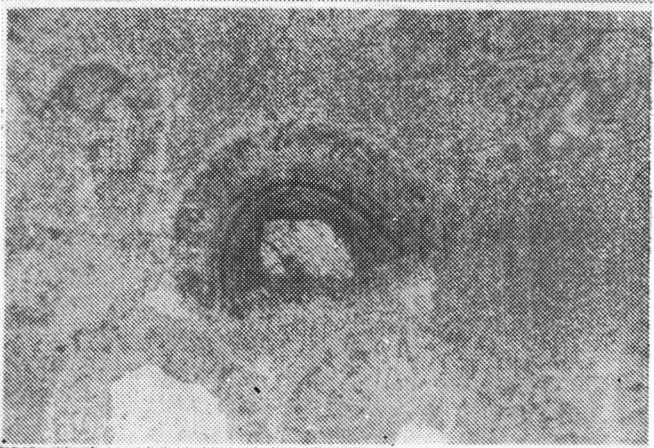
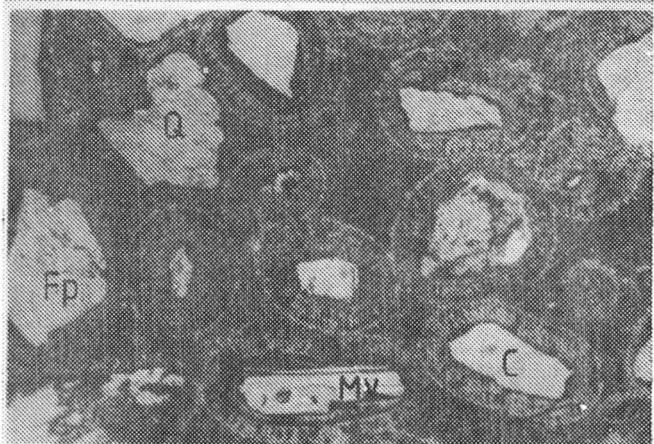
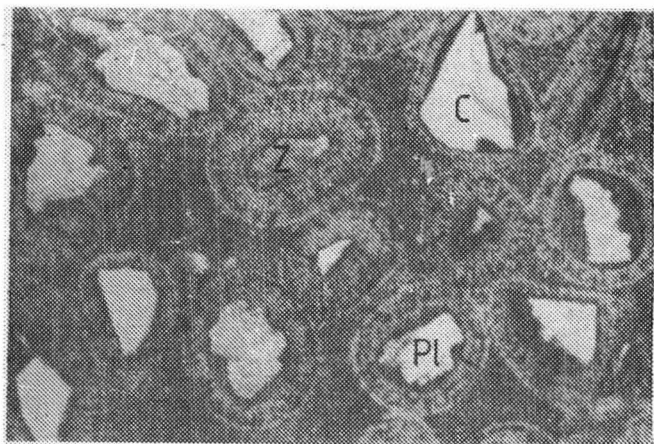

Planche IV. Microphotographies de calcaires oolithiques provenant des carrières daciques de la Colline Măgura, Sângeorgiu (Călan).

1 Calcaire oolithique avec des centres de concrétionnement constitués de quartz (C), feldspaths (Fp), zoïsité (Z); on remarque la recristallisation partielle de la matrice calcitique. 1N; 55×. Echantillon de calcaire oolithique d'une carrière antique de la partie ouest de la colline Măgura.

2 Calcaire oolithique avec des centres de concrétionnement constitués de quartzite (Q), quartz (C), feldspaths (Fp) et muscovite (Mv). 1N; 50×. Echantillon d'une carrière antique située à la partie ouest de la colline Măgura.

3 Calcaire oolithique au ciment recristallisé; on remarque la fragmentation de plusieurs oolithes calcitiques, sous l'effet du transport marin dans la zone côtière. 1N; 110×. Bloc de calcaire oolithique, partiellement taillé, d'une carrière antique à l'ouest de la colline Măgura.

Planche V. 1 La colline Măgura (Sângeorgiu—Călan), constituée de calcaires sarmatiens, dans laquelle se trouvent les carrières daciques — vue générale. 2 Blocs de calcaire sarmatien façonnés en partie (abandonnés), près d'une carrière. 3 Carrière dacique en calcaire sarmatien (la colline Măgura, la partie occidentale).

Planche VI. 4 Carrière dacique en calcaire sarmatien et blocs de calcaire partiellement façonnés (abandonnés; la colline Măgura). *5* Carrière dacique en calcaire sarmatien stratifié (vu: partielle). *6* Blocs de calcaire sarmatien partiellement façonnés et abandonnés (la colline Măgura). *7* Traces de cisèlement de ciseau dans le mur d'une carrière dacique (la colline Măgura, la partie occidentale).

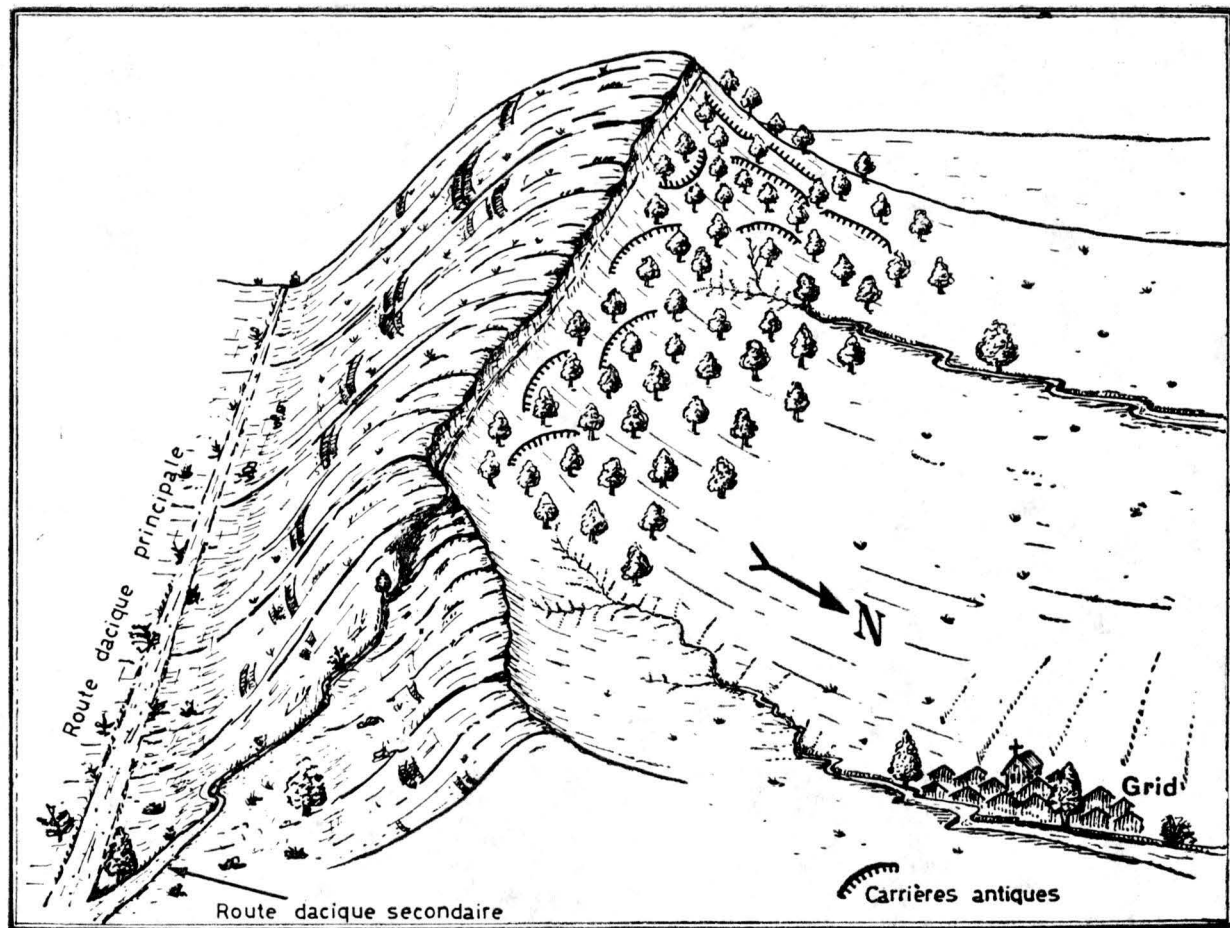

Planche VII. Esquisse représentant la colline Măgura (entre 1re localités Valea Sângeorgiului au sud-ouest et Grid au nord-ouest), avec l'emplacement des carrières antiques.

CONCLUSIONS TO THE GEOCHEMICAL ANALYSES OF SOME COPPER SOURCES AND OBJECTS

Introduction

The copper objects analysis, as well as the identification of copper sources and of other metals used during prehistory and the ancient times are part of an interdisciplinary research. They were also the subject of several research works (*Deshayes* 1960) and of the expeditions organized both in countries neighbouring ours and in some remote ones: in Yugoslavia (*Jovanović* 1971; 1971a; 1975; 1975a; 1978; 1978a; 1979; 1979a; 1982; 1985; 1989; 1990; 1991; *Jovanović—Ottoway* 1985—1986; *Milojčić* 1986), Greece (*Pernicka* 1987; *Hauptmann* 1988), Bulgaria (*Mikov* 1961; *Todorova* 1975, p. 5; *Cernih* 1965, p. 127; *Georgiev* 1961, p. 75), Eastern Mediterranean (*Wagner* 1986; *Zwicker* 1989; *Gale* 1989; *Z. A. Gale* 1989), Anatolia (*Pernicka* 1984; *Seeliger* 1985; *Wagner* 1986; *Wagner &* 1986; *Wagner* 1989; *Otzunali* 1989; *Muhly* 1989, p. 3—4), The Near East (*Hauptmann* 1989; *Muhly* 1989, p. 2, 4), Czechoslovakia (*Novotna* 1970, p. 3; *Točik-Zebrak* 1989), Austria (*Eibner* 1982; *Presslinger — Eibner* 1989; *Ottoway* 1976; 1989), South Germany (*Krause &* 1988, p. 181—245; *Presslinger — Eibner* 1989) s.a.

In Romania ancient metallurgy and especially that of copper was the object of a constant preoccupation for archaeologists (*Nestor* 1933; 1944; 1945; 1955; *Popescu* 1951; *Rusu* 1971; 1975; 1975a; 1977; Diss. doc. and bibl.; *Vulpe* 1970; 1975 and bibl.; *Petrescu — Dâmbovița* 1977 and bibl.) as well as geologists (*Niculescu — Otin* 1913; *Coghilan* 1962; *Stoicovici* 1965; 1967; 1977; *Stoicovici — Stoici* 1971).

In Transylvania, owing to its richness in copper minerals and native copper, copper and bronze metallurgy is characterized by a brilliant evolution nowhere surpassed in Europe (*Fig. 1*) (*Gaal* 1908; *Roska* 1941; 1942; *Vlassa* 1966; 1967; *Vulpe* 1970; 1975 and bibl.; *Petrescu — Dâmbovița* 1977 and bibl.; *Rusu* 1971; 1975; 1975a; 1977; Diss. doct. and bibl.; *Bader* 1978, p. 81—108).

The present analyses are based on the project initiated in the 1980's by prof. Călin Beșliu from the University of Bucharest, the Nuclear Physics Chair, in collaboration with some researchers from the National Museum. Collaborations were extended to the Commission for Archeometry initiated by the Ministry of Culture, the Department for Museums and Collections (project 1990—1991), the Transylvanian History Museum, ITIM Cluj (CA project — SCIMETRIX 1990 S/04/A), IFA Bucharest. Other museums from Transylvania and Banat (Satu Mare, Reșița) initiated a project (1991—1992 program) for copper objects, coordinated by the Transylvanian History Museum and supported by the Romanian Institute of Thracology (project 1992—1993), the

Mineralogical Museum and Department of Mineralogy-Petrometallogeny from the „Babeş-Bolyai“ University of Cluj-Napoca (*Fig. 1—2*) (project 1991—1993), the Reşiţa Museum (project 1992) and other institutions (Department of Civil Engineering from the Polytechnic Institute of Timişoara, project 1992) etc.

The object analysis (*Fig. 1—2*) was extended to copper analysis by analyzing some copper samples displayed at the Mineralogical Museum of the „Babeş-Bolyai“ University (project 1991). The analyses of bronze objects (project CA-SCIMETRIX 1990 S/04/A) and of gold objects are still to be developed.

1. Theoretical aspects of analysis methods

1.1. Neutron activation analysis (NAA)

The methods of analysis consist of thermic neutron activation and X-ray fluorescence. For the neutron activation analysis about 10 mg sample have been introduced in small polyethylene bags and irradiated in the UVR-S atomic pile from the Nuclear Physics Institute, Bucharest — Măgurele. The irradiating process took place at an average influx of 10.12 neutrons/cm p.sec. in a time interval of an hour. After 4—5 days desactivation period, the induced radioactivity was measured with a spectrometer consisting of a Ge (Li) detector and a microcomputer M 118 B with a nuclear interface.

As a result of the characteristic gamma-ray spectra analysis, the following elements were identified: copper, stibnite, arsenite, iron, gold, silver, mercury.

1.2. X-ray fluorescence (XRF)

On the same occasion, native copper objects and several mineral samples (marked UC 51—81), consisting mainly of native copper, chalcopryrite, sometimes associated with other minerals (covellite, quartz, pyrite, „limonite“, malachite, sphalerite and azurite) were analyzed.

The native copper samples, as well as chalcopryrite samples were investigated by X-ray fluorescence in order to render more accurate the neutron activation technique. Using a Pu 238 activation source of 3×33 miliCurie, the X ray fluorescence was detected by means of a hyperpure germanium detector, data analysis was obtained on a M 118 B microcomputer.

X spectra characteristics for the chemical components of some native copper samples are illustrated in the figures below (*Fig. 10*).

2. Theoretical issues concerning the objects

(See ActaMP, 1992)

The archaeological literature mentions the use of the following copper minerals: malachite, cuprite and azurite (Fafos, Vinča: *Jovanović 1971*, p. 22; 1987, p. 31—34), Cu + As minerals in Austrian Alps

(Jovanović 1987, p. 47; Pittioni 1951, p. 34; Witter 1952) and Slovakia (Novotná 1970, p. 3; Jovanović 1987, p. 47). other localities from which sulphides were described are Gornja Tuzla (Jovanović 1987, p. 47) with which some sulphides (Jovanović 1987, p. 47) or carbonates (in Divostin, G. Tuzla, Fafos) (Jovanović 1987, p. 52, 54), appear.

Traces of dump slag were identified on several archaeological sites: Iernut (Vlassa 1966, p. 11; Horedt 1976, p. 175; denied by Roman 1969, p. 68); in Cuptoare — Sfogea (1980 excavation campaign: S3—4, c. a2a, —0,50—0,60 m) in Sălcuta culture, phase IIB-IIc), Băile Herculane — Grota Hoților, Moldova Veche — Humka (Roman 1976, p. 16) and Cornea-Cornereva — Piatra Ilisovii in late Cotofeni culture.

Copper usage is historically dated in the East aceramic neolithic, from Tell Maghzaliyeh (VII-th milenium BC: Muhly 1989, p. 2—5, a copper-silver alloy), pearls made up of native cooper in Tell Halaf Horizon (Childe 1953, p. 149) and other objects within Hassuna Horizon and later ones (Schmidt 1943, p. 119—120; Perkins 1963, p. 8; Muhly 1989, p. 4), a horizon contemporary with the CBA phenomen (Chalkolithikum Balcano-Anatolian) (Lazarovici 1979, p. 131—132; 1991a; 1991b; 1991c) in the late Starčevo-Criș, Vinča A and Policromy horizons.

Several small copper objects from these horizons are already known in Trestiana (awl/needle, inf. Eugenia Popușoi, in the Starčevo-Criș IIIB culture, 1984), Leț (Vlassa 1966, p. 11; Horedt 1976, 175; Lazarovici 1979, p. 32, N. 142), Sf. Gheorghe — Bedehaza (Vlassa 1966, p. 11; Horedt 1976, p. 175; Lazarovici 1979, p. 32, N. 142), Glăvănești Vechi (Vlassa 1966, p. 11; Horedt 1976, 175; Lazarovici 1979, p. 32, N. 142), Iernut — Bideșcutul Mare (Vlassa 1967, p. 3, 2, 407; Horedt 1976, p. 175; Roman, p. 111, 68; Lazarovici 1979, p. 32, N. 142) Dubova — Cuina Turcului (Nicolaescu-Plopșor 1968, p. 24; Horedt 1976, p. 175; Lazarovici 1979, p. 32, N. 142), Balomir (Vlassa 1966, p. 11; 1967, p. 406—407; Jovanović 1987, p. 41; Horedt 1976, p. 175) and Verbicioara (Berciu 1961, p. 38—39; Comșa 1974, p. 59, 82; Lazarovici 1979, p. 87, N. 127). In the Late Neolithic horizons there are several other discoveries in: Ovčarovo (Todorova 1975, p. 5; Jovanović 1987, p. 41); Parța, in Banater Culture (excavation 1991) and in Boian culture (Comșa 1974, p. 81) and Liubcova-Ornița, in Vinča C culture (Comșa 1974, p. 82).

Copper metallurgy is an extremely vast theme of the Eneolithic Period for each historical province, its analysis requiring a much larger survey.

The discovery from Ciumăfaia (Vlassa 1966, p. 11; Horedt 1976, p. 175; Lazarovici 1979, p. 32, N. 142) is difficult to assign culturally.

The short presentation from above reveals a permanent interest of prehistoric communities from the Romanian territory for copper metallurgy. Our knowledge is still clearly determined by the field research level in our country. The permanent contact between the Balcanic world and the Anatolian one must be analyzed from this point of view, otherwise the copper metallurgy expansion in our eneolithic age can not be fully understood.

The results concerning copper objects and sources were submitted to a subsequent cluster analysis. We used two possibilities: first, all the chemical elements were taken into consideration, then a few of the

**Genetic Classification of Romanian
Copper Ores and their Minor Elements Associations**
(modified, after Giuscă et al 1969, Petruian 1972; Mărza 1983, Cbeșu 1983, Popescu 1986
I. A. Preneogene ores

Metamorphosed volcano-sedimentary ores	Magmatic ores			Genetic type and main minerals	Metallo- genic age
	Skarn associated ores	Hydrothermal			
		Veins	Porphyry-copper		
cupriferous pyrites, pyrite, chalcopyrite, galenite, sphalerite	chalcopyrite, bornite, pyrite, pyrrhotite, magnetite, molybdenite, tetrahedrite, bismutite	pyrite, chalcocite, digenite, tennantite, bournonite	chalcopyrite, chalcocite, bornite, molybdenite		
				Pre- balkan	
BURLOAIA (Bi) GURA BĂII (Se) (In) FUNDU MOLDOVEI (Te) LEȘU URSULUI (Ti) BĂLAN (SÂNDOMIC) (Sn) (Sn) FAGU CETĂȚII				Lower Cambrian	Paleozoic
MUNCELU MIC VEȚEL				Hertvik ..	
		HIGHIȘ MTS. BAIA DE ARAMĂ DROCEA MTS.: - ALMĂȘELULUI VALLEY - ROȘIA MONTANĂ - CAZANEȘTI		Paleozoic	Mesozoic
	BĂIȚA-BIHOR, BĂIȘOARA (Bi) (Ga) SASCA MONTANĂ (Co) (Ga) STÂNĂPARI-CĂRBUNARI (Ni) (Sn) ORAVIȚA-CICLOVA M.-MĂIDAN (In) OCNA DE FIER (Co) (Ga) DOGNECEA, BOCȘA (Ga) RUȘCHIȚA (Te)		MOLDOVA NOUĂ	Laramie (Basaltic)	Neozoic

1. B. Neogene Orogen

Magmatic ores (Hydrothermal)						Genetic type and major elements	Metagenetic age
Veins				Porphyry-copper			
Bain Mare-Tibet-Rodna		Area	Metalliferous Mts.		Cu, Mo (chalcopyrite, chalcocite, bornite, molybdenite)		
Pb ± Cu	Au-Ag-Pb-Zn ± Cu	Cupriferous pyrites	Cu - As (Enargite)	Au-Ag-Te ± Pb ± Zn ± Cu			
CAVNIC BĂIUȚ ȚIBLEȘ x TI TOROIAGA x TI RODNA	ILBA x TI BALA SPRIE Ⓢ Ⓒ Ⓝ	ILBA x TI NISTRU JEREAPÂN	PĂRĂUL LUI AVRAM x _{Cd} x _{In} Ⓢ Ⓓ Ⓒ BUCIUM Ⓒ (ARAMA VEIN)	ZLATINA SLĂNIȚA MUȘCA SĂCĂRÂMB BALA DE ARIȘ	DEVA ROȘIA POIENI MUSARIU VALEA MORII ROVINȚA BOLCANA Ⓜ Ⓡ x _{As} x _{Sb} x _{In} x _{Ge} x _{Cr}		Neogene + Neozoic
	Ⓒ Ⓢ Ⓓ Ⓝ Ⓢ Ⓒ Ⓝ	Ⓢ Ⓒ Ⓝ	Ⓢ Ⓓ Ⓒ Ⓢ Ⓒ Ⓝ	Ⓢ Ⓓ Ⓒ Ⓢ Ⓒ Ⓝ			

Legend 1 A * , * Including the ores
from Germany:

- HERZDORF
- BETZDORF

GRUBE

(no genetic information)

Metallogenic province =

= each field of the table!

Legend 1B * * including the foreign ores:

• GÖMÖR, RECSK (MATRA Mts) = Hungary

SZOMOLNOK (= Smolnik, Slovakia)

• BANSKA STLAVNICA (Slovakia)

☐ = Minor element with maximum content in Romanian ores

○ = Minor element with maximum values and constant presence in the metallogenic province

△ = Minor element with high values and frequent presence in the metallogenic province

x = Absent minor element within the province, ore

more frequent chemical elements allowed some further classifications. In Fig. 9 two of the main characteristics are represented (for classification methods see: *Lazarovici 1990* and *bibl.*), in order to notice the assignment of certain items to different copper sources or source groups and to identify their possible remelting. In using the hierarchical analysis, fuzzy samples were classified according to all their characteristics. In order to present the situation in certain clusters much more clearly, only those clusters were submitted to a detailed analysis.

As the above presentation reveals, copper occurs in association with several elements in various frequencies. From some late deposits (Uioara) we learn about the existence of some mineral and metal sources used for obtaining the alloys (*Stoicovici 1965*, p. 471—474; *Rusu 1975*, p. 26—29).

3. Theoretical issues concerning sources

3.1. The Romanian copper ores

It is a well known fact that all the ores and copper accumulations consisting of native copper sulfides (chalcopyrite, chalcocite, covellite, bornite, cubanite) and sulphosalts (bournonite, enargite, tetrahedrite) lead to important concentrations of oxides (cuprite, tenorite), carbonates (malachite, azurite), sulphates (chalcantite) on their upper side, within the oxidation zone, respectively to native copper, sulfides (chalcocite, covellite, bornite) and sulphosalts right under the hydrostatic level, within the cementation (reduction) zone. The native copper amount generated in this supergeneous process is clearly superior to that of hypogeneous origin, occurring during the process of magmatic differentiation and therefore represented the main and most available source for primitive people.

As far as the hypogeneous copper ores from our country are concerned, a relative abundance and a diversified metallogeny can be noticed, however characterized by the preponderance and the economic importance of magmatic origin sources and subordinately of the volcano-sedimentary metamorphosed ones.

Regional distribution is closely dependent on the orogenetic (mountainous) areas, more specifically the Apuseni Mountains, the northern border of the Eastern Carpathians, Banat, Poiana Ruscă Mountains, with a single notable exception, that of Altân-Tepe ore (Dobrogea). From this point of view Transylvania was the most favoured area, as it is practically surrounded by a „belt“ of virtual copper sources (see Fig. 3—4, drawn up with a few changes according to that of *Giușcă & 1969*; *Petrulian 1972*; *Mărza, 1982*; *Cheșu 1983*).

The geochemical association of major elements in the copper ores is slightly different (Fig. 3—4), however, their paragenesis (i.e. the mineralogical association) is, to a great extent, very similar (pyrite, chalcopyrite, sphalerite, galena), which implies a metallogenetic frame in interpreting data resulting from geochemical analysis.

According to Pelissonnier's classification (in *Dănilă-Dănilă, 1982*), which is taking into account the mineralogical association of the copper-bearing rocks as well as the local structure, the Romanian copper ores and accumulations may be assigned to the following categories (groups) (*Fig. 5*):

Gr. no. Genetical type of ore	Frequent chemical elements	Romanian ores
I Copper-pyrites associated with volcanic rocks	Zn, Pb, Ag, Au, Se, Te, Ba	Bălan
5 Copper/tin ores	Bi, W, Ag	Băița (BH)
6 Porphyry-copper ores with molybden	Au, Re	Roșia — Poieni
7 Enargite containing ores (Cu-S-As)	Ag, Pb, Zn	
9 Basic and ultrabasic rock associated ores, highly nickeliferous	Pt, Co	Ciungani — Căzănești
II Siderite containing ores	Ni, Ba, Ag, Bi, Hg	
12 Arsenopyrite or pyrrhotite and gold ores	Au, Ag, Bi	

Fig. 5. Genetical types of Romanian copper ores (after Pelissonnier, 1972)

3.2. The sample of sources

The samples analyzed in order to identify the copper sources belong to the Mineralogical Museum of the University of Cluj-Napoca and consist of 22 samples represented by dendritic or compact native copper (12 samples from Romania and 10 samples from adjacent territories, respectively) and other 10 samples consisting of chalcopyrite (all these samples belong to foreign occurrences).

Owing to the fact that the samples existing in our museum are quite old, some errors regarding sample localization may have occurred and also it is possible that these samples, though mineralogically interesting and having a value of their own, represent only some isolated, unminable copper occurrences. The samples from these sources unfortunately do not provide a characteristic image for the metallogenetic possibilities of copper accumulation in Romania and the surrounding areas (*Fig. 2*).

Our selection of native copper samples and copper minerals is just a preliminary stage of the final study, in order to appreciate the accuracy of the analytical and statistical methods employed.

3.3. Determinant factors in the geochemistry of copper sources

We consider that these factors may be grouped into three categories:

1. Geological factors
2. Analytical factors
3. Statistical factors

1. Geological factors:

a) The geological age of the ore, that is its metallogenetic age, taking into consideration that evolution at global scale of the main geostructural units also influenced the geochemical content of the tectono-magmatic cycles.

b) Genetic type of the ore, the stage reached by the magmatic differentiation process being significant for the accumulation and, respectively, for the dispersion of certain chemical elements.

c) Evaluating, as accurately as possible, the sample position within the succession of crystallisation, taking into account the polyphasic and pulsating character of the mineralized hydrothermal solutions. This process determines a certain vertical and horizontal zonality of magmatic ores, with a content of minor elements slightly differentiated. Owing to this fact, relatively significant different geochemical contents may occur within the same ore between different veins, levels, bodies.

d) The mineral's primary or secondary nature.

2. Analytical factors:

a) The purity degree of the analyzed mineral, in order to avoid the influence of other minerals in intimate growth with the metallic minerals. The monomineral separation methodology implies the chalcographic study, separation under microscope and then some further physical and chemical separation methods.

b) Applying the same method in determining minor elements both for sources and for the archaeological items. This was realised for the 73 samples in the same laboratory and by the same group of researchers. The spectrographic "semi-quantitative" analysis, as well as the quantitative ones (colorimetry, spectro-photometry) mentioned in the geological references being different from those used in the present paper, we had to compare the analytical data used by the respective authors with the present ones with great circumspection. Further classifications and comparisons have to be attempted in future.

3. Statistical factors:

a) The low number of source-samples (22 were relevant) (*Fig. 1*).

b) The scarcity of geological knowledge concerning certain (foreign) source occurrences.

c) The acceptance of isolated occurrences irrelevant as virtual paleomining centres, as well as of the samples from minor copper accumulation areas;

d) Lack of analyses concerning all the copper minerals which were available as sources.

e) The emphasis, in the future, on the study of supergeneous (secondary) copper minerals which present a greater probability of having served as sources in the past.

f) Future correlation of samples from the Mineralogical Museum with field samples, according to archaeological information regarding paleomining activities, in order to create a data base as complete as possible.

3.4. Theoretical considerations concerning the amount of trace elements in the Romanian copper ores

The metallogenetic provinces of great interest in this case are characterized by the trace elements associations mentioned in Fig. 3—4 (Chesu, 1983).

Within these provinces, certain ores or genetical ore types have an "exotic" geochemical position. We have to mention porphyry-copper ores, with the presence of Mo, Re (Vlad 1983) and the absence of As, Sb, In, Ge, Cr, (Petrulian & 1965); Băița (BH) characterized by the trace elements W, Re, (Stoicovici — Stoici 1977); the Țibleș Mountains for the lack of Te and the presence of Ga; Ilba and Toroioaga for the lack of Ti; Baia Sprie for the presence of Co and Ni; Herja and Ilba for the presence of Ga; Pârâul lui Avram, for the lack of Cd, In and the presence of Se, Te, Ge; Bucium for the presence of Ge; Valea Lita for the presence of Tl and Tincova, for the presence of Ga (Gheșu 1983) (Fig. 3—4).

4. Cluster structure and organization

Data concerning the results of geochemical analyses were dealt with by computer (as far as the method is concerned: *Dumitrescu 1990*: with some improvements by Tarcea 1992), thus the cluster distribution of copper objects and source samples was obtained. The position of each cluster is given by the number of indices that form their name; within each cluster we represented the percentage of copper objects, and of various copper sources (the latter given according to the metallogenetic province) from the total number of samples contained in the cluster. The different number of analyzed samples from sources belonging to a certain metallogenetic province (marked with the same sign) may lead to a slightly altered image concerning the extent to which various metallogenetic types are associated with certain object categories.

Fuzzy coefficient = 2.00 Number of points = 73 Number of characteristics = 6 Hierarchical cluster classification:

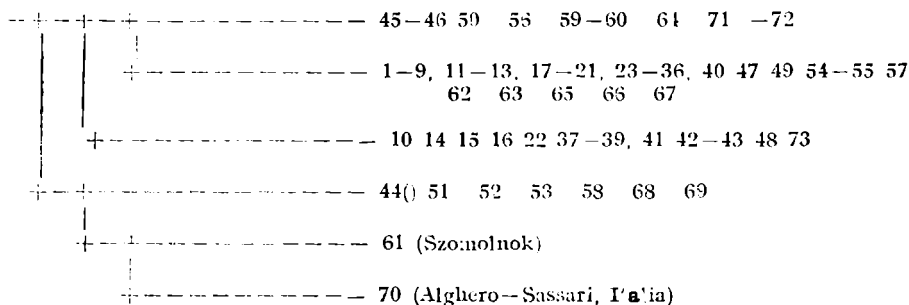

Fig. 6. Clusters of analysed copper objects and sources.

5. Conclusions and suggestions

The present geochemical study dealt with 14 chemical elements identified by the analytical method we used. However, the geological references mention other associations of trace elements present in the metallic sulfides from Romania, slightly different from the "traditional" ones. Cheșu (1983) separated the following groups of chemical elements, genetically associated with the metallic sulfides from ores occurring in our country (Fig. 3—4):

- a) Major elements: Cu, Pb, Zn, Au, Ag.
- b) "Companion" elements (which usually occur in large amounts in sulfides, but in our country they constantly occur as minerals proper.
- c) Trace elements, which usually form minerals and ores but in our country they are to be found mostly in sulfides: Bi, Sn, Co, Ni.
- d) Trace elements which form quite accidentally and in small amounts their own minerals ("proper" trace elements): Cd, In, Ga, Ge, Tl, Se, Te.

As far as the copper objects, respectively bronze objects, are concerned, based on the results of quantitative spectral analyses, Stoicovici (Stoicovici 1967) divides chemical elements — present especially in bronze objects — into the following categories:

- major elements: Sn, Cu;
- minor elements: Pb, Ag, Zn;
- impurities: Fe, Mn, Al, Mg, Ca, Na, N (representing an aluminosilicate contribution from rocks in which ore has been melted by primitive men and therefore can provide information about paleominning and paleometallurgical activities regarding the respective objects).

Our next purpose is to include within the analytical interest sphere the trace elements already mentioned in the Romanian geological literature and in the current geochemical production analysis: Cd, In, Ga, Ge, Tl, Se, Te, Bi, Sn, Co, Ni, in order to have the possibility to evaluate correlations qualitatively and quantitatively.

As far as the statistical data analysis is concerned, we intend, in case of having access to geochemical information about the vast possibilities for copper accumulations from Romania and the surrounding territories, to build some geochemical matrix. They could represent the preponderance/absence of specific trace elements structured in mineralogical, metallogenetical and geochemical categories, also submitted to a factorial analysis which makes possible a rapid comparison between the total virtual copper sources and the archaeological objects.

Copper sources from Romania (Fig. 2—4)

The specification of possible copper sources in Banat and Transylvania is a difficult problem because of the large distribution of copper deposits and of some minerals with copper content that are distributed on large areas. From the study of some specialized works results that this metal appears in a large variety of minerals in our country.

The native copper was found in more than 20 places across the country (*Rădulescu—Dumitrescu 1966*, p. 119—120) (*Fig. 2*). In some minerals copper appears to be associated with lead or arsenic; algodonite $\text{Cu}+\text{As}$; domeykite ($\text{Cu}+\text{As}$); pseudomalachite (P); eukairite ($\text{Cu}_2\text{Se} \cdot \text{Ag}_2\text{Se}$). In other situations copper appears as:

- carbonates (auricalcite; azurite; malachite);
- sulfides (bornite; bournonite; brochantite; chalcophyllite; chalcopryrite; chalcocite; caledonite; cyanotrichite; covellite; cubanite (microscopic); dognacskaite (where bismuth prevails); emplectite (where bismuth prevails); enargite ($+\text{As}$); jalpaite ($\text{Cu}_2\text{S} \cdot 3\text{AgS}$); linarite ($+\text{Pb}$); polibazite (Ag,Cu) $2\text{S} \cdot \text{Sb}_2\text{S}_3$; stromeyerite ($\text{Cu}_2\text{S} \cdot \text{Ag}_2\text{S}$); tetrahedrite ($\text{Cu}_3\text{SbS}_3-4$); valerite ($\text{Cu}_3\text{Fe}_4\text{S}_7$);
- silicates; (crisocola);
- oxides: cuprite; diopside; tenorite (CuO); tyrolite; veszelyte ($\text{Cu}+\text{Zn}$).

From the above results that copper appears associated with many elements in different frequencies. From some late deposits, like Uioara case, we find out about the existence of some different minerals and metals used for alloys obtaining (*Stoicovici 1965*, p. 471—474; *Rusu 1975*, p. 26—29). Some chemical analyses are well known (*Rădulescu—Dumitrescu 1966*, p. 51, 75 and others). The absence of correlations between objects and sources was the main restriction for research development.

The first statistical classification of objects and sources analyses gives us the classification from *Figure 6*. This classification reveals the hierarchic correlation between Bălan mine and the pieces from Cața and Beșeneu and on the other side between the same zone and those from Turdaș deposit. All objects belongs to Petrești culture, so we can determine clearly that this civilization discovered and used this source which has southern, balcano-anatholian origin (*Lazarovici 1992 — Drașovean 1992; 1993; 1994*).

From the same classification results also that a hatchet — pick-axe from Turda neighborhood belongs to sources from Criscior and Băița vecinity (*Fig. 6*, N. 8, 43, 49). The cluster analysis with fuzzy sets (see *Dumitrescu — Lazarovici 1990*, for method and applications in archaeology) gives us the following classification (*Fig. 7*):

*	22 Unknown, chisel
*	10 Unknown, flat hatchet
*	14 Dragu, flat hatchet
*	15 z. Dej, flat hatchet, 41 Ariușd
* *	* 16 Hoghiz, 70 flat hatchet, 44 Băița,
* * * * * *	1—9, 11—13, 17—21, 23—40, 42—43, 58, 68,
	53, 52, 51, 45—50, 54—57, 59—60, 62—67, 9,
	61, 71—73

Fig. 7. Objects and sources classification with all elements.

The clusters of objects analyses (L1-41) and sources analyses (UC 42—73).

From the classification of the same data but using this time minor elements and 6 characteristics we obtain the following classification (Fig. 8):

*				53 Căvnic, nativ
			*	68 Betzdorf, native+cuprit
*				Matra native/malahit, 70 Sasari native,
	*			52 Bucium native, 44 Băița native/malahit
*		*		I, 14=Dragu, flat hachet
		*		51 M. Nouă native+cuprit+malahit
		*		69 Hetzdorf native
*	*			15 (z. ej, flat), 61 (Szomolnok native),
*				41 (Ariuşd, dagger)
*				16 (Hoghiz, flat),
*				37—38 (Cheile Aiudului), 48 UC 7,
*				10 (Unknown hachet), 22 (Unknown chisè= *
*				10 (Unknown hachet), 22 (Unknown chisel),
				42 UC 1,
*				I, = 1—9, 11—13, 17—21, 23—36, 39—40, 43
				UC 3, 45—47 (UC 4—6), 49—50 (UC 8—9),
				54—57 (UC 13—16), 59—60 (UC 18—19),
				62—67, 71—73,

Fig. 8. The clusters of objects analyses (L1—41) and sources analyses (UC 42—73)

By making a refined classification of the 73 samples with the following technical data: number of points = 73; number of characteristics = 14; maximum number of levels = 7, Fuzzy coefficient = 2.00, maximum admitted error = 0.0001, threshold value of the polarization index = 0.750, weight of the linear prototypes = 0.900, we obtain the following clusters (see also fig. 8 with clusters of sources and archaeological objects):

The 1st cluster (1.1.1) contains the points: L14 = Dragu, flat hachet, 15 Dej zone, flat hachet, 41 (Ariuşd, dagger). This reveals a grouping of flat hachets and a dagger from Ariuşd.

The 2nd cluster (1.1.2.1.) contains the X's points with the following set: 10 unknown hachet 16 Hoghiz, flat; 22 unknown chisel; 37—38 Cheile Aiudului; 42 Băița, native copper, 48 Sântimbru Băiuțului, native copper. This group seems to suggest the possibility that the above objects are made up from any of the two sources.

The 3rd cluster (1.1.2.2.1) contains the X's points with the following set: 45—46 Săndominic, Bălan, native; 50 Banat, native + quartz; 56 Recsk, Matra, native + malachite, 59 Gömor, Ungaria, native copper + malahite, 71—72 Urals, 73 Siberia; a grouping of sources only.

The 4th cluster (1.1.2.2.2.) contains the X's points with the following set: 1—9, 11—13, 17—21, 23—36, 39—40, 43, 47, 49, 54—55, 57, 60, 62—67. This group has to be reanalysed.

The 5th cluster (1.2.1.) contains the X's points with the following set: 51 Moldova Nouă, native copper + cuprite + malachite, 69 Hetzdorf, native copper; a grouping of sources.

The 6th cluster contains the X's points with the following set: 52 Bucium, native; 53, Căvnic, native; 58 Recsk, Matra, native copper + malachite; 61 Szomolnok (= Smolnik) Slovakia, native copper; a grouping of sources also.

The 7th cluster (2.1.) contains the X's points with the following set: 44 Băița native copper + malachite; the group includes only the source from Băița.

The 8th cluster (2.2.1.) contains the X's points with the following set: 68 Betzdorf, source, native copper + cuprite.

The 9th cluster (2.2.2) contains the X's points with the following set: 70 Sassari, Italy, native copper.

From the above classification results that the first cluster contains more sources and all objects analyses from MIT. The subcluster 1.1.1. includes the hatchet from Dragu which contains 2.61% arsen. so the piece can be included in the group of arsenic copper. Next subcluster 1.1.2.1. includes L22 samples, a chisel and the pieces from Cheile Aiudului L37—38, the last ones linked to the beginning of arsenic-copper metallurgy and to earlier bronze (due to the chronological position). The same subcluster contains native copper sources from Băița (UC 42) and Sântimbru Băiuțului (UC 48). Another subcluster 1.1.2.2.1. contains sources only (UC 45, 46, 50, 56, 59, 71—72, 73). Another subcluster 1.1.2.2.2., contains many samples of objects and sources. A more refined classification was necessary, so we resumed the classification using only the samples of this cluster.

The 1.1.2.2.2. cluster:

number of objects = 36; number of characteristics = 6;

abbreviations: br = bracelet, h = hatchet, fh = flat hatchet, hpa = hatchet — pick-axe, c = chisel, bs = brilenspirale, hh = hatchet — hammer, a = axe.

*	25 ac Balomir 40 Ac Ariușd
*	8 hpa Turda vecinity
*	* 39 bs Cheile Aiudului
*	18 h Turdaș 9 unknown hpa,
*	13 unknown hh
*	* 11 unknown hpa
*	1 h Ugruțiu
*	4 hpa Șineai
	*
	21 hpa Turdaș
*	5 unknown hpa
*	12 hpa Turdaș, 47 Sândominic, Bălan
*	2, 3, 6, 7, 17, 19, 20, 24, 26, 54, 55, 57, 65
*	62 Szomolnok 63 Spani D.
*	66 Spâni D.
*	49 Criscor,
*	67 Bansky S. 23 br Turdaș,
*	60 Szolmolnok 64 Spâni D.

Fig. 9. The new classification of 1.1.2.2.2. cluster

The above image is suggestive, because it gives a refined grouping of samples by two main characteristics. From the above class results that the closest source for the discovered objects is the Bălan mine and the Săndominic zone followed by Recs, Matra and Spani Dolina zones. The bracelet from Turdaș (P 23) is closest to the cluster containing Crișcior (P 49) and Banská Stiavnica (Slovakia) (P 67).

Some of the samples were analysed using X-rays fluorescence with the limits imposed by method (see the diagrams, Fig. 10).

In former investigations of copper sources from Transylvania we usually used to argue the classification diagrams in two dimensions, where Ag/Au diagrams prevail and distances are represented by real values (Fig. 11).

For better understanding we realised a cumulative diagram of proportions of the same elements. This diagram reveals the reduced measure in which the copper of ores from Transylvania was used locally for artifacts manufacturing (Fig. 11).

GH. LAZAROVICI — DANA POP —
CĂLIN BEȘLIU — AGATHA OLARIU

ABBREVIATIONS AND REFERENCES

- BEȘLIU — LAZAROVICI — OLARIU 1992 C. BEȘLIU, GH. LAZAROVICI, AGATHA OLARIU, *O piesă de cupru din Sălaj și câteva probleme teoretice privind analizele de cupru preistoric aflate în Muzeul din Cluj*, in *ActaMP*, XVI, 1992, p. 97—128.
- BERCIU 1961 D. BERCIU, *Contribuții la problemele neoliticului din România*, București.
- BLĂJAN — STOICOVICI — TATAI — MAN 1983 M. BLĂJAN, E. STOICOVICI, E. TATAI, I. MAN, in *Sargetia*, XVI—XVII.
- BRUKNER 1977 B. BRUKNER, in *ArchJug*, XVIII, 1977, p. 9—12.
- BUGARSKI — JANJIĆ 1982 P. BYGARSKI, S. JANJIĆ, *A tum to some former chemical and mineralogical investigations of mineral Phenomen of locality Rudna Glava*, Rudna Glava. Bor — Beograd, p. 120—124, 125—126.
- CAHEN — MARTIN 1973 D. CAHEN, PH. MARTIN, in *Actes du VIIIe CISPP*, Beograd, p. 33—39.
- CHEȘU 1983 M. CHEȘU, *Elemente minore în minereuri neferoase din România*, București.
- CLARK 1978, D. CLARK, in *Analythical Archaeology*, New York, 1973 (+ 1978), p. 215—216.
- COGHILAN 1962 H. H. COGHILAN, in *Proceedings*, XXVIII, p. 58.
- CRADDOCK 1982 P. T. CRADDOCK, *Smelting Copper ort from Rudna Glava, Yugoslavia*, Rudna Glava, Bor — Beograd, p. 115—119.
- DANIŁA — DANIŁA 1982 P. DANIŁA, M. DANIŁA, *Cuprul*, București.
- DESHAYES 1960 J. DESHAYES, in *ActaArchBp*, VII, Budapest, 1—4 p.
- DUMITRESCU — LAZAROVICI 1990 D. DUMITRESCU GH. LAZAROVICI, in *Archaeometry in Romania*, 2, Bucharest, p. 87—91.
- DUMITRESCU 1966 HORTENSIA DUMITRESCU, in *SCIV*, 17, 3, p. 433—442.
- DUMITRESCU 1984 HORTENSIA DUMITRESCU, in *ActaMN*, XXI, p. 3—44.
- DUMITRESCU 1985—1986 HORTENSIA DUMITRESCU, in *ActaMN*, XXII—XXIII, p. 3—40.

- DUMITRESCU — LAZAROVICI 1985—1986 HORTENSIA DUMITRESCU, GH. LAZAROVICI, in *ActaMN*, XXII—XXIII, p. 15—26.
- EIBNER 1982 C. EIBNER, *Kupfererzbergbau in Österreichs Aplen*, in *Hansel*, 1982, p. 399—407.
- FRIEDMANN 1966 A. M. FRIEDMANN, *Copper Artifacts Corelation with Source Types of Copper Ores*, in *Science*, 152, p. 1505.
- GAAL 1908 I. GAAL, in *BKL*, 41, p. 679—701.
- GALE 1980 H. N. GALE, in *The Papers of Colloquy Archäometalurgie der Alten Welt*, in *Anschnitt*, 7, DBM, 44, Bochum, 1989, p. 247—268.
- Z. A. GALE 1989 Z. A. GALE, *The Papers of Colloquy Archäometalurgie der Alten Welt*, in *Anschnitt*, 7, DBM, 44, Bochum, 1989, p. 279—292.
- GOLDMANN 1973 K. GOLDMANN, in *Actes du VIIIe CISPP*, Beograd, p. 24—29.
- HAUPTMANN 1989 A. HAUPTMANN in *The Papers of Colloquy Archäometalurgie der Alten Welt*, in *Anschnitt*, 7, DBM, 44, Bochum, 1989, p. 119—136.
- HERBERT 1974 FR. HERBERT, in *Erzmetall*, 27, p. 411—424.
- HOREDT 1987 K. HOREDT, in *JahrMDV*, 60, 1976, p. 175—181.
- GIUȘCA 1957 D. GIUȘCA, in *Analele Universității București*, Ser. Șt. nat., 16, 2, p. 161—166.
- GIUȘCA & 1969 D. GIUȘCA, in *RevRomGGG*, ser. Geol., 13, p. 1 și urm.
- IMREH 1987 I. IMREH, *Geochimie*, Cluj-Napoca.
- JOVANOVIĆ 1971 B. JOVANOVIĆ, *Metalurgija eneolitiskog perioda Jugoslavie*, Beograd.
- JOVANOVIĆ 1971a B. JOVANOVIĆ, in *Actes du VIIe CISP*, Beograd, p. 131—140.
- JOVANOVIĆ 1975 B. JOVANOVIĆ, in *Rudarstvo geologija metalurgija*, XXVI, 12, p. 2083—2089.
- JOVANOVIĆ 1978 B. JOVANOVIĆ, in *Studia Praehistorica*, 1—2, p. 192—197.
- JOVANOVIĆ 1978a B. JOVANOVIĆ, in *The University Museum Magasine*, 21, 1, p. 9—17.
- JOVANOVIĆ 1979 B. JOVANOVIĆ, in *Proceeding of the Fifth Atlantic Colloquy*, Dublin, p. 335—343.
- JOVANOVIĆ 1979a B. JOVANOVIĆ, in *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja*, III (eneolitsko doba), Sarajevo, p. 27—54.
- JOVANOVIĆ 1982 B. JOVANOVIĆ, *Rudna Glava. Najstarije rudarstvo bakra na Centralnom Balkanu*, Bor-Beograd.
- JOVANOVIĆ 1985 B. JOVANOVIĆ, *Rudna Glava. Najstarije rudarstvo bakra na Centralnom Balkanu*, Bor-Creusot.
- JOVANOVIĆ 1985—1986 B. JOVANOVIĆ, in *MacedAA*, 10, p. 47—53.
- JOVANOVIĆ 1989 B. JOVANOVIĆ, in *The Papers of Colloquy Archäometalurgie der Alten Welt*, in *Anschnitt*, 7, DBM, 44, Bocu. 1989, p. 13—18.
- JOVANOVIĆ 1990 B. JOVANOVIĆ, in *Vinča and its World*, p. 55—60.
- JOVANOVIĆ 1991 B. JOVANOVIĆ, in *Saarbrücken Beiträge zur Altertumkunde*, 55, Bonn, p. 575—580.
- JOVANOVIĆ 1991 B. JOVANOVIĆ, in *Saarbrücken Beiträge zur Altertumkunde*, 1, 1976, p. 104—113.
- JUNGHANS — SANGMEISTER — SCHRODER — SCHUBERT S. JUNGHANS, E. SANGMEISTER, M. SCHRODER, S. SCHUBERT, *Arbeitsgemeinschaft zur spektralanalytischen Untersuchung von Metallgegenständen der Kupfer Frühbronzezeit, Analysen von Muzeul Arheologic Cluj*, Buletin.
- JUNGHANS — SANGMEISTER — SCHRODER 1968—1974 S. JUNGHANS, E. SANGMEISTER, M. SCHRODER, in *Kupfer und Bronze Kupfer in der frühen Metalzeit Europas*, II, 1—3, 1968; II, 4, 1974.
- GRAUSE — CHRISTOFORIDIS — KROMER — PERNICKA — SCHROTER 1988 R. KRAUSE, A. CHRISTOFORIDIS, A. KROMER, E. PERNICKA, P. SCHROTER, *Die endneolithischen und frühbronzezeitlichen Grabfunde auf der Nordstadterrasse von Singen am Hohentwiel*, Stuttgart.
- KUTZIAN 1963 I. KUTZIAN, *The Cooper Age Cemetery of Tiszapolgár — Basatanya*, Budapest.
- LAZAROVICI 1970 GH. LAZAROVICI, in *ActaMN*, VII, p. 470—488.
- LAZAROVICI 1977 GH. LAZAROVICI, *Gornea — Preistorie*, Reșița.
- LAZAROVICI 1979 GH. LAZAROVICI, *Neoliticul Banatului*, BMN, IV, Cluj-Napoca.
- LAZAROVICI 1987a GH. LAZAROVICI, in *ActaMP*, XI, p. 33—35.

- LAZAROVICI 1992 GH. LAZAROVICI, in *ActaMP*, XVI, p. 97—128.
- LAZAROVICI — KALMAR 1987 GH. LAZAROVICI, ZOIA KALMAR, in *Apulum*, XXIV, p. 9—39.
- LAZAROVICI — KALMAR 1988 GH. LAZAROVICI, ZOIA KALMAR, in *Apulum*, XXV, p. 9—47.
- LAZAROVICI — KALMAR 1987—1988 GH. LAZAROVICI, ZOIA KALMAR, in *ActaMN*, XXIV, p. 87—88 (1992), p. 997—1009.
- MARKOTIĆ 1984 VL. MARKOTIĆ, *The Vinča Culture*, Calgary.
- MIJOVIĆ 1986 P. MIJOVIĆ, in *Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije u Boru*, III—IV, 1984—1986, p. 61—104, 105—111.
- MILJOJČIĆ 1977 VL. MILJOJČIĆ, in *Germania*, 55, 1—2, p. 196—203.
- MĂRZA 1985 I. MĂRZA, *Geneza zăcămintelor de origine magmatică*, 1, Cluj-Napoca.
- MORARIU 1990 V. V. MORARIU, *Analize de microelemente pentru stabilirea surselor de obsidian, silic și cupru, S/04/A* — contract cu Comisia de Arheometrie, Proiectul Comisiei și Direcției Muzeelor, București.
- MUHLY 1989 J. D. MUHLY, in *The Papers of Colloquy Archäometalurgie der Alten Welt*, in *Anschnitt*, 7, DBM, 44, Bochum, 1989, p. 1—12.
- NESTOR 1933 I. NESTOR, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, in *BerRGK*, 22.
- NESTOR 1944 I. NESTOR, in *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 165—181.
- NESTOR 1954 I. NESTOR, in *Studii și referate privind istoria României*, I, 49—54.
- NESTOR 1955 I. NESTOR, in *NEH*, I, p. 47—63.
- NICULESCU-OTIN 1910—1913 C. NICULESCU-OTIN, in *Publ.Adamachi*, (Acad. Rom.), V.
- NICULESCU-OTIN 1913 C. NICULESCU-OTIN, in *Publ.Adamachi*, XXXVIII, București (communication, 5th april 1913).
- NOTHOVER 1989 J. P. NOTHOVER, in *The Papers of Colloquy Archäometalurgie der Alten Welt*, in *Anschnitt*, 7, DBM, 44, Bochum, 1989, p. 111—118.
- ORTON 1980 C. ORTON, *Mathematics in Archaeology*, London.
- OTTOWAY 1976 B. OTTOWAY, in *Istrazivanja*, 5, p. 117—122.
- OTTOWAY 1989 B. OTTOWAY, in *The Papers of Colloquy Archäometalurgie der Alten Welt*, in *Anschnitt*, 7, DBM, 44, Bochum, 1989, p. 19—23.
- OTZUNALI 1989 O. OTZUNALI, in *The Papers of Colloquy Archäometalurgie der Alten Welt*, in *Anschnitt*, 7, DBM, 44, Bochum, 1989, p. 193—297.
- PETRULIAN 1972 N. PETRULIAN, *Zăcămintele de minerale utile*, București.
- PETRULIAN & 1966 N. PETRULIAN, *Considerații geochimice asupra zăcămintului polimetalic de la Leșul Ursului, Carpații Orientali*, in *ȘtCercGGG*, ser. Geol., XI, 2, p. 311—330.
- POPESCU 1951 D. POPESCU, in *SCIV*, II, 2, 1951, p. 27—84.
- POPESCU 1986 GH. POPESCU, *Metalogenie*, curs litografiat, Universitatea din București.
- POPOVICI 1957, VI. POPOVICI, in *RevArch*, 49, p. 130 și urm.
- PRESSLINGER — EIBNER 1989 H. PRESSLINGER, C. EIBNER, *Bronzezeitliche Kupferverhütung im Palental*, in *The Papers of Colloquy Archäometalurgie der Alten Welt*, in *Anschnitt*, 7, DBM, 44, Bochum, 1989, p. 235—240.
- RANKAMA — SAHAMA 1970 K. RANKAMA, TH. SAHAMA, *Geochimia*, București.
- RENFREW 1973 C. RENFREW, in *Actes du VIIIe CISPP*, p. 473 sqq.
- ROSKA 1941 M. ROSKA, *ErdRep*, Cluj.
- ROSKA 1942 M. ROSKA, in *KözlCluj*, II, 1942.
- RUSU 1971 M. RUSU, in *Banatica*, I, p. 77—83.
- RUSU 1975 M. RUSU, in *Bibliotheca Historica Romaniae*, XVI, 1975, p. 123—153.
- RUSU 1975a M. RUSU, in *Sbornik Dokladi*, II, Varna, p. 26—36.
- RUSU 1977 M. RUSU, in *Banatica*, IV, p. 169—213.
- SAVU 1972 H. SAVU, *D.p.InstGeol.*, LVIII, 8, București.
- SEELIGER & 1985 C. T. SEELIGER, in *JbRGZM*, 32, p. 597—659.
- STANOEVIĆ 1986 Z. STANOEVIĆ, in *Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije u Boru*, III—IV, 1984—1986, p. 9—38.
- STOICOVICI 1965 E. STOICOVICI, in *SCIV*, 16, 3.
- STOICOVICI 1967 E. STOICOVICI, in *Apulum*, VI.
- STOICOVICI 1977 E. STOICOVICI, in *Marisia*, VII.

- STOICOVICI 1981 E. STOICOVICI, in *ActaMP*, V.
- STOICOVICI 1983 E. STOICOVICI, in *Banatica*, VII.
- STOICOVICI — STOICOVICI 1972 E. STOICOVICI, FELICIA STOICOVICI, in *ActaMN*, X, p. 542—543.
- STOICOVICI — BLAJAN 1981—1982 E. STOICOVICI, M. BLAJAN, in *Marisia*, XI—XII, p. 541—543.
- STOICOVICI — STOICI 1971 E. STOICOVICI, P. STOICI, in *Revista Minelor*, XXI, p. 7 și urm.
- TASIĆ 1978 N. TASIĆ, *Zlatska Pecina, arheološko nalazište*, Bor, p. 4—5.
- TASIĆ 1982 N. TASIĆ, in *Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije u Boru*, II, Bor, p. 27.
- TOČIK — ZEBRAK 1989 A. TOČIK, P. ZEBRAK, in *The Papers of Colloquy Archäometallurgie der Alten Welt*, in *Anschnitt*, 7, DBM, 44, Bochum, 1989, p. 71—78.
- VLAD 1974 P. N. VLAD, *Mineralogeneza skrumelor de la Dognecea*, București.
- VLAD 1983 P. N. VLAD, *Geologia zăcămintelor porphyry-cupru*, București.
- VLASSA — TAKÁCS — LAZAROVICI 1985—1986 N. VLASSA, MATHILDE TAKÁCS, GH. LAZAROVICI, in *ActaMN*, XII—XIII, p. 59—78.
- VLASSA — TAKÁCS — LAZAROVICI 1987 N. VLASSA, MATHILDE TAKÁCS, GH. LAZAROVICI, in *Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der Äneolithischen Periode*, Beograd, 1987, p. 108—119.
- VLASSA 1961 N. VLASSA, in *ActaMN*, 1965, p. 19—38.
- VLASSA 1964 N. VLASSA, in *ActaMN*, IV, 1967, p. 403—423 = VLASSA 1976, 113—141 fig. 14.
- VULPE 1970, AL. VULPE, *Äxte und Beile in Rumänien*, I, 1970; II, 1975, in *PBF*, table, IX/5.
- WAGNER 1986 G. WAGNER, in *Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije u Boru*, III—IV, 1984—1986, p. 43—53, 54—59.
- WAGNER 1986 G. A. WAGNER, in *JbRGZM*, 33, p. 723—752.
- WAGNER — PERNICKA — SEILIGER — SCHMITT — STECKER — EIBNER — OTZUNALI — BARANY 1984 G. WAGNER, E. PERNICKA, T. C. SEILIGER, P. SCHMITT, STECKER, C. EIBNER, O. OTZUNALI, I. BARANY, in *JbRGZM*, 31, p. 533—599.
- WAGNER — OTZUNALI — EIBNER 1989 G. WAGNER, O. OTZUNALI, C. EIBNER, in *The Papers of Colloquy Archäometallurgie der Alten Welt*, in *Anschnitt*, 7, DBM, 44, Bochum, 1989, p. 298—306.
- WEISGEBER 1975 G. WEISGEBER, in *Archaeologisches Korespondenzblatt*, 5, 1975, 35—40.
- VERTIMER 1973 in *Actes du VIIIe CISPP*, Beograd, p. 481 sqq.
- WIDEMANN 1980 F. WIDEMANN, in *Journal of Radioanalytical Chemistry*, 55.
- ZWICKER — RALLING — GREMBLER 1975 U. ZWICKER, H. RALLING, E. GREMBLER, in *Metall*, 29, p. 1193—1197.
- ZWICKER 1989 U. ZWICKER, in *The Papers of Colloquy Archäometallurgie der Alten Welt*, in *Anschnitt*, 7, DBM, 44, Bochum, 1989, p. 191—202.

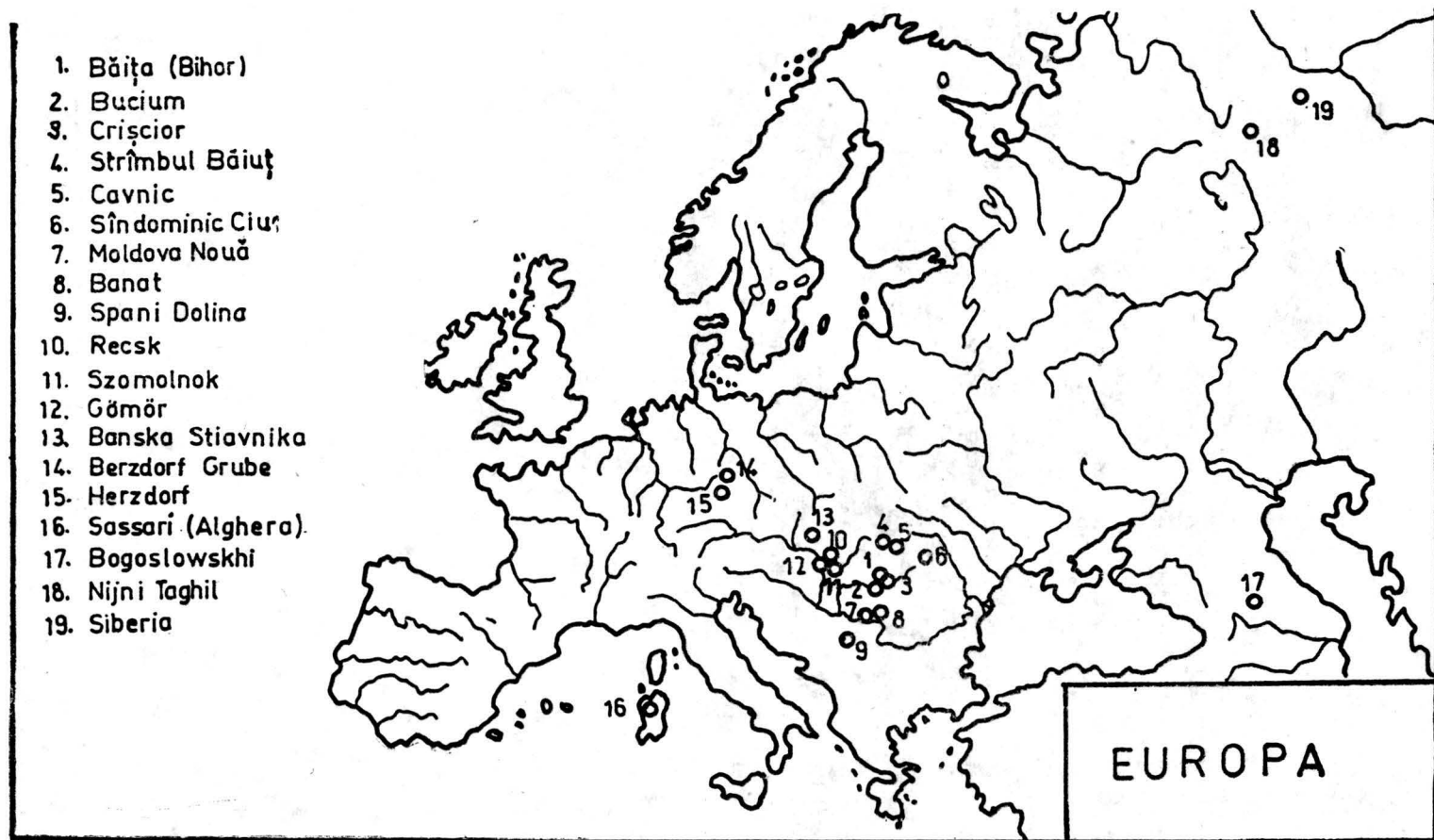

Fig. 1. Geographical setting of the native copper and chalcopyrite samples under study.

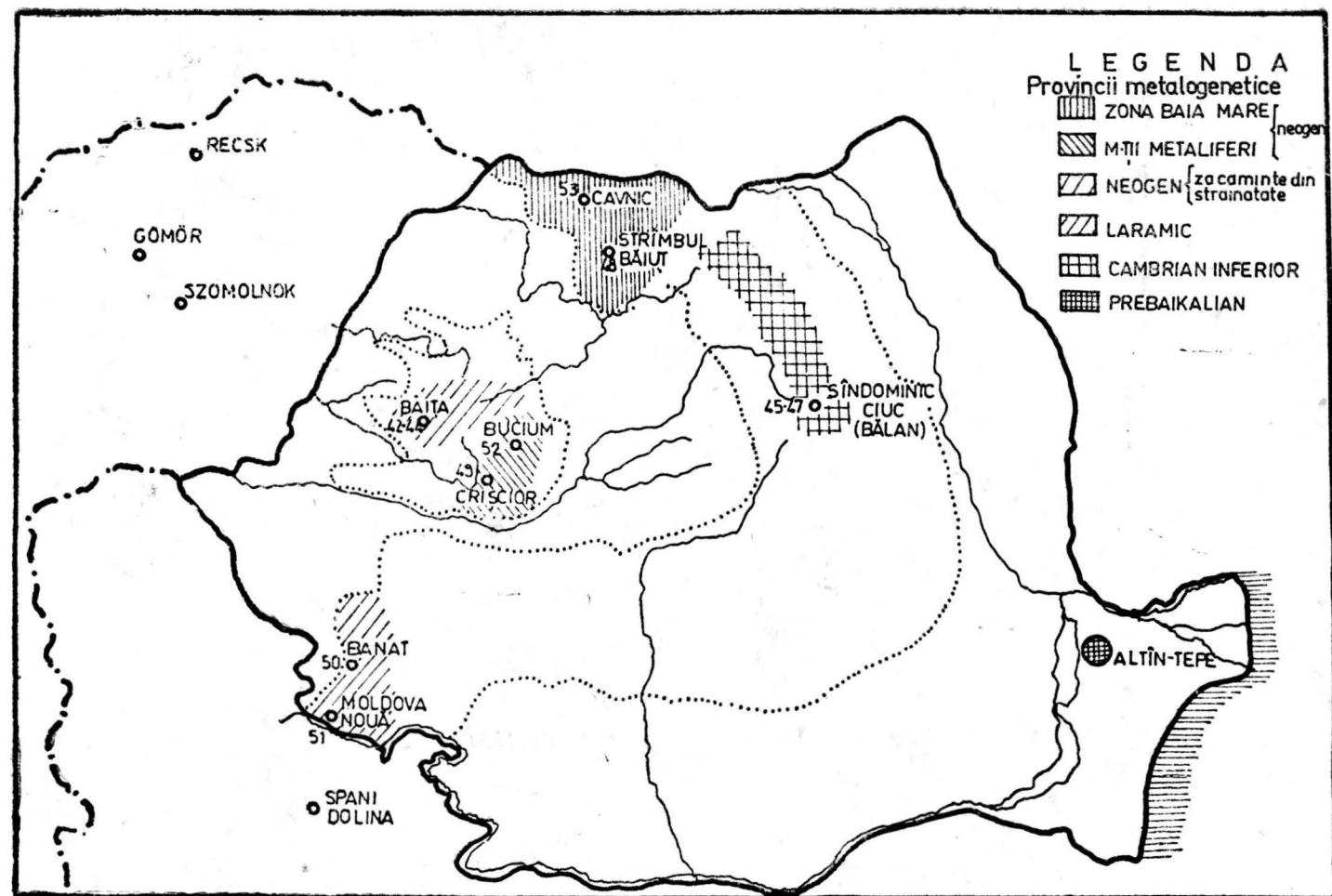

Fig. 2. Metallogenetic frame of copper source samples

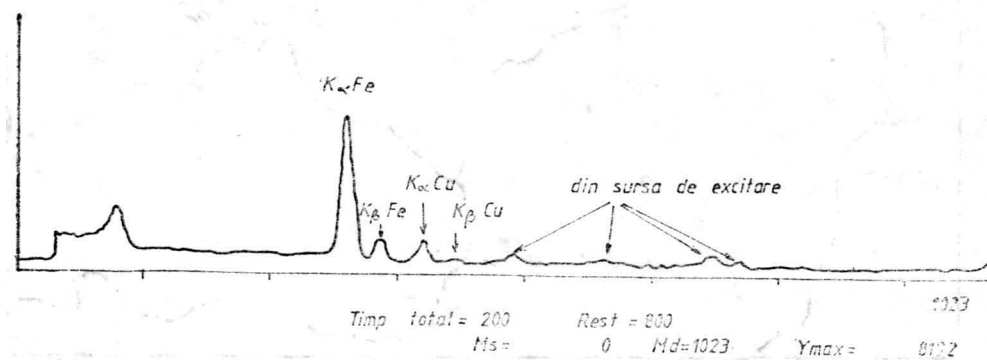
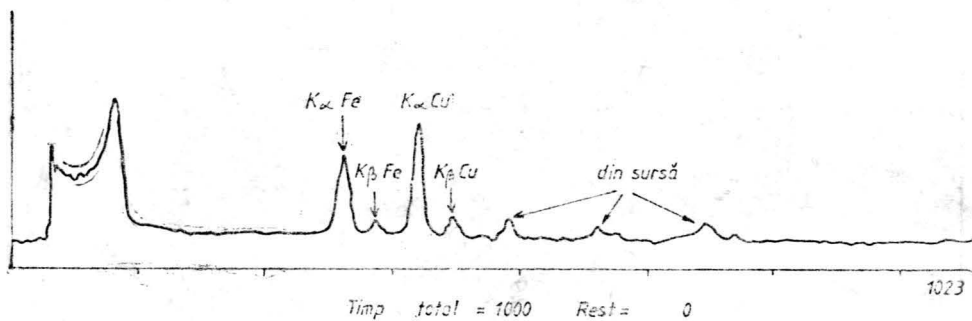
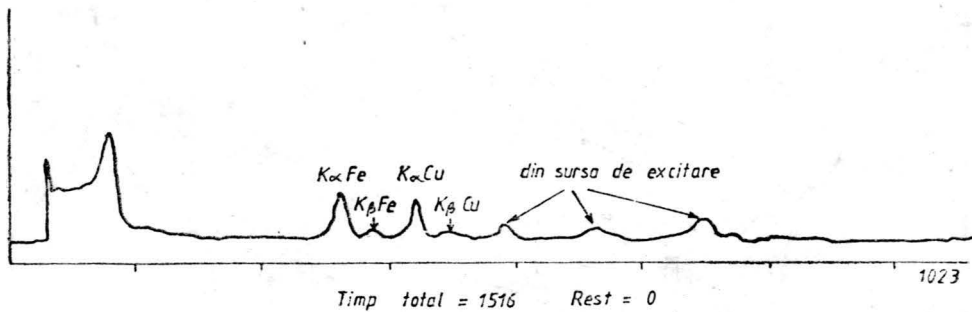
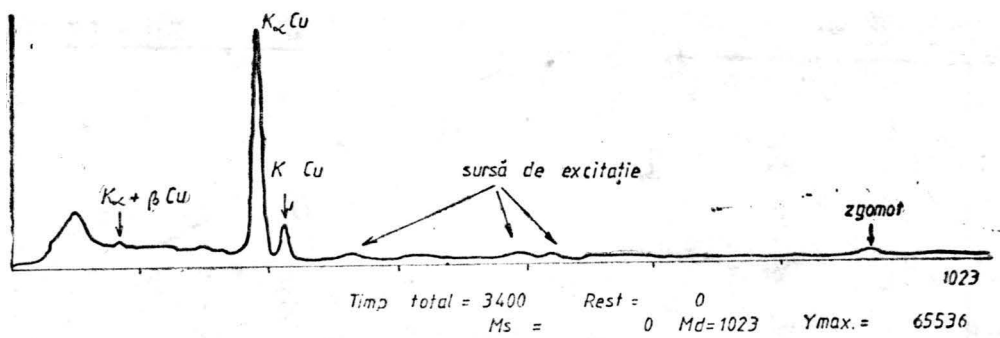

Fig. 10. X-ray fluorescence spectra of some native copper samples (sources).

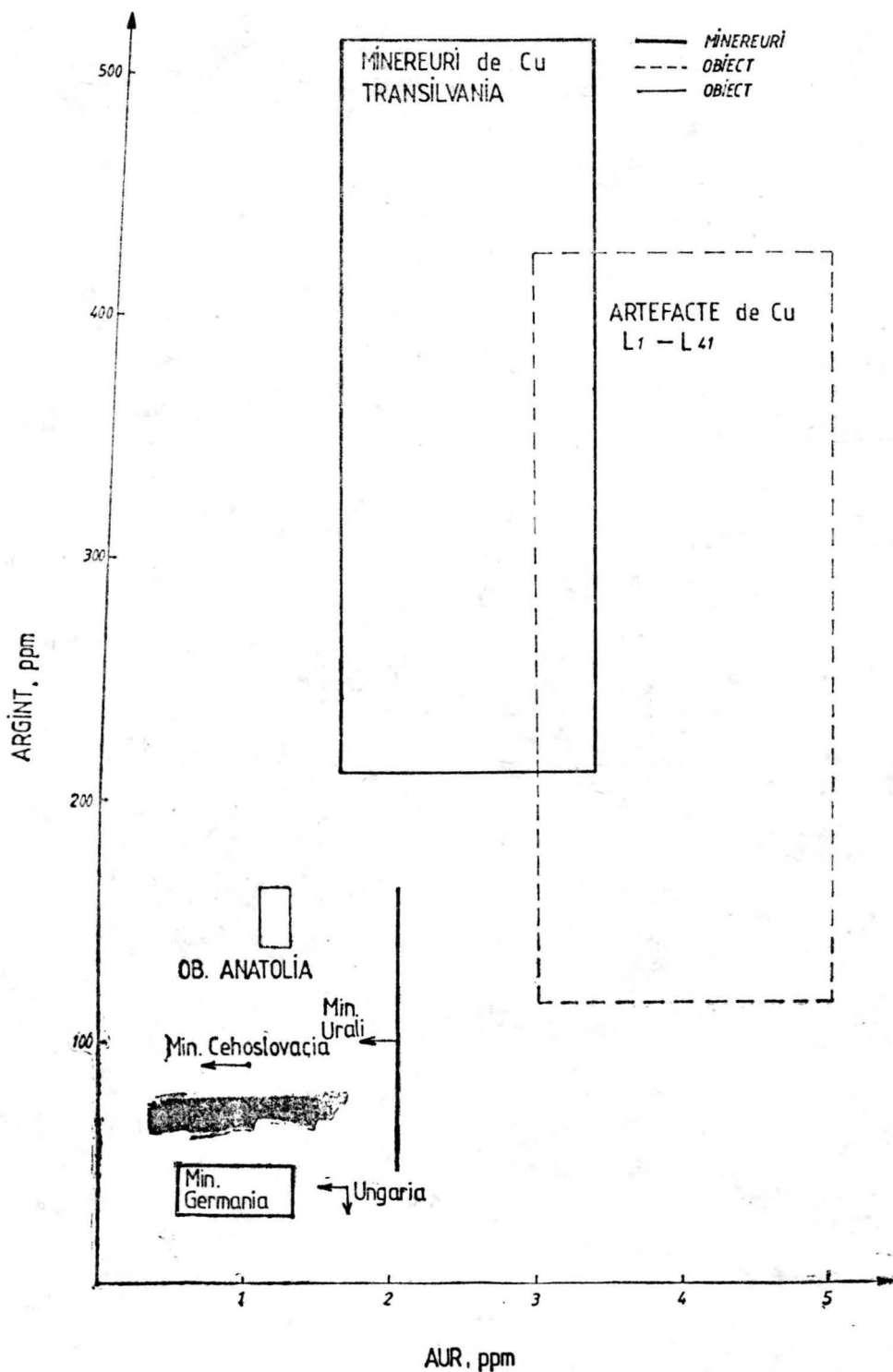

Fig. 12. Ag/Au diagram of copper objects and sources from Transylvania and adjacent areas.

ANALIZA UNOR MONEDE DE ARGINT DIN TEZAURUL DE LA BĂRĂBANȚ, JUD. ALBA (SEC. XI—XII), PRIN METODA ANALIZEI PRIN ACTIVARE CU NEUTRONI

Analiza prin activare cu neutroni și fluorescența de raze X sunt metode nucleare de analiză, folosite în arheologie ca tehnici de investigație pentru identificarea surselor de materii prime, a tehnologiei de fabricație, a compoziției chimice a obiectului manufacturat¹.

Am luat în discuție, în acest articol rezultatele obținute prin metoda analizei prin activare cu neutroni a 11 monede de argint aparținând tezaurului de la Bărăbanț (jud. Alba), monede din perioada medievală timpurie (secolele XI—XII). Am avut ca punct de plecare o serie de articole² referitoare la metode nucleare folosite la analizarea monedelor.

Compoziția calitativ, cantitativă obținută prin aceste metode permite aflarea unor informații deosebit de utile arheologilor. Dar nu toate elementele prezente în aliaje sunt utile cercetării arheologice.

Spre exemplu plumbul este un indiciu pentru stabilirea procesului tehnologic de obținere a monedelor de argint.

Aurul, bismutul și argintul prezente în monedele de aur permit niște diagrame de corelație prin care se pune în evidență sursa de materii prime pentru aur.

La monedele de argint corelațiile cu impurități ca fierul și plumbul permit identificarea sursei de proveniență a argintului. Din studiul compoziției cantitative a aliajului monedelor de argint se poate determina deprecierea monetară. De obicei deprecierea monetară s-a făcut prin reducerea conținutului în metal nobil, ea fiind în relație directă cu declinul economic.

¹ C. Coșma, Tr. Fiat, V. Znamirovski, D. Alicu, Doina Boroș, L. Dărăban, in *First Romanian Conference on the Application of Physics Methods in Archaeology*, Cluj-Napoca, 1987, p. 101—112; Tr. Fiat, V. Znamirovski, V. Mercea, L. Dărăban, V. Morariu, Doina Boroș, D. Alicu, R. Ardevan, in *Studia*, ser. Physica, XXXI, 1986, p. 12—18; E. R. Caley, in *The American Numismatic Society (ANSMN)*, 151, New-York, 1964; C. Morrisson, J. N. Barrandon, C. Brenot, in *ANSMN*, 32, 1987, p. 181—209; P. A. Schubiger, O. Müller, in *Journal of Radioanalytical Chemistry*, 39, 1977, p. 99—112; J. M. Barrandon, in *Journal of Radioanalytical Chemistry*, 55, 1980, p. 317—327; R. J. Rosenberg, in *Journal of Radioanalytical Chemistry*, 92, 1, 1985, p. 171—176; F. Wideman, in *Journal of Radioanalytical Chemistry*, 55, 2, 1980, p. 271—281; L. H. Cope, in *Royal Numismatic Society*, London, 1972, p. 40—43; E. T. Hall, in *Royal Numismatic Society*, London, 1972, p. 315—320; C. Beșliu, V. Grecu, E. Marincu, V. Cojocaru, M. Constantinescu, M. Ivașcu, S. Spiridon, P. Stancu, Constanța Știrbu, in *CN*, IV, 1982; L. Dărăban, C. Coșma, Tr. Fiat, in *Journal of Analytical Chemistry Letters*; C. Marian, A. Rotariu, Tr. Fiat, L. Dărăban, V. Znamirovski, S. Cociș, in *ActaMN* 26—30, I, 2, 1989—1993, p. 525—532.

² Fr. Pap, M. Blăjan, in *ActaMN*, 32, I, 1995, p. 489—496.

Prin specificul lor: valoarea istorică, și artistică, monedele necesită o metodă de analiză nedestructivă. Noi am ales metoda analizei prin activare cu neutroni deoarece pe lângă faptul că este o metodă de analiză nedestructivă este și o metodă de analiză a întregii mase a monedei, nu doar de suprafață ca fluorescența de raze X și astfel permite eliminarea erorilor provocate de coroziunea electrochimică de suprafață ce se petrece în pământ în sutele de ani ce au trecut până la descoperirea lor. Prin fenomenul de coroziune electrochimică suprafața monedei se îmbogățește în metale nobile de aur, argint în timp ce în miez se concentrează metalele comune.

Analiza prin activare cu neutroni este o metodă de analiză ce constă în iradierea monedelor cu un flux de neutroni, aceștia vor fi captați de atomii din materialul țintă transformându-i în izotopi radioactivi. Fiecare izotop de acest tip emite raze gamma cu o energie bine determinată astfel încât se pot identifica elementele chimice după această energie. Acest lucru se face măsurând radioactivitatea elementelor iradiate cu un spectrometru de raze gamma obținând astfel spectrul de iradiație. În *fig. 1* este spectrul gamma al unei monede de argint, în care apar radiațiile gamma caracteristice pentru elementele cupru, aur, argint.

Monedele se introduc la iradiat fixate pe un dispozitiv pentru a fi expuse la fluxul de neutroni pe aceeași față (din cauza efectului de autoabsorbție a neutronilor). Acest dispozitiv se introduce în canalul instalației de iradiere (vezi *fig. 2*) ce cuprinde ca surse de neutroni 2 surse izotopice de tip Am-Be și Pu-Be plasate în canalul central al instalației cu scopul ca neutronii să fie moderați în parafină înainte de a fi captați de monedă. Aceasta pentru că reacția nucleară de activare a argintului, cuprului și aurului decurge cu randament maxim pentru neutronii lenți (iar sursele emit neutroni rapizi).

În general la determinarea argintului se folosește o iradiere de 10 minute pentru cei 2 izotopi radioactivi ai argintului ^{106}Ag și ^{110}Ag obținându-se astfel radioactivitatea maximă a acestora la un interval de timp de $(3,5 \times t_{1/2})$ unde $(t_{1/2})$ este timpul de înjumătățire. Pentru aur se folosește izotopul radioactiv ^{198}Au , iar pentru cupru izotopii radioactivi ^{64}Cu și ^{62}Cu . Caracteristicile nucleare a izotopilor radioactivi folosiți de noi sunt redați în tabelul 1.

Tabelul 1

Caracteristicile nucleare ale izotopilor radioactivi

Nr. crt.	Izotopul radioactiv	$t_{1/2}$ (timpu de înjumătățire)	Energia radiației gamma emise
1	^{106}Ag	2,4 minute	630 KeV
2	^{110}Ag	24,2 secunde	660 KeV
3	^{198}Au	2,7 zile	410 KeV
4	^{64}Cu	12,8 ore	511 KeV
5	^{62}Cu	9,8 minute	511 KeV

Deoarece t^{12} (timpul de înjumătățire) pentru aur și cupru este mult mai mare ca timpul de înjumătățire a argintului, la concentrații mici de aur și cupru se va face o iradiere la saturație adică de 9,5 zile ($3,5 \times 2,7$) pentru aur sau de 44,8 ore pentru cupru ($3,5 \times 12,8$).

Modul de lucru

Practic am iradiat fiecare probă așa cum am indicat mai sus timp de 10 minute pentru a identifica argintul și 63 de ore pentru aur și cupru. Am măsurat radioactivitatea pentru fiecare linit gamma cu un analizor monocanal tip 20.160 RFT de fabricație RDG, echipat cu o sondă de scintilație de NaI (Tl) de 5×5 cm. plasată într-un turn de plumb (pentru a reduce fondul cosmic). Aparatul este astfel reglat încât se poate citi fiecare linie spectrală prin numărul cuantelor gamma pe fiecare fotic printr-o fereastră electronică. Calculele de concentrație s-au făcut prin compararea numărului de impulsuri obținute pentru etalonarea de argint, aur și cupru și monede după formula:

$$\frac{\text{Activitatea probei}}{\text{Activitatea etalonului}} = \frac{\text{concentrația elementului în probă}}{\text{concentrația elementului în etalon}}, \text{ de unde:}$$

$$C\%cl = \frac{m_e}{m_m} \times \frac{I_m - F}{I_e - F}$$

unde: m_e = masa etalonului

m_m = masa monedei

I_m = nr. impulsuri numărate în prezența monedei la valoarea energiei ce caracterizează picul ales, într-un interval de timp dat.

I_e = nr. impulsuri numărate în prezența etalonului la valoarea energiei ce caracterizează picul ales, ca și la monedă și în același interval de timp.

F = nr. impulsuri datorat fondului pentru aceeași valoare a energiei și în același interval de timp.

Rezultate și discuții

Rezultatele obținute în urma măsurărilor sunt prezentate în tabelul 2.

Tabelul 2

Concentrațiile în argint, aur, cupru, exprimate în procente de greutate pentru monedele de argint analizate

Nr. crt.	Nr. inv.	Tipul monedei	Concentrația			Au/Ag	Greutatea monedei
			Ag%	Au%	Cu%		
1	N.71561	CNH,I,45	88,0	0,27	8,91	0,0031	0,69 g
2	N.71671	CNH,I,45	97,8	0,44	9,00	0,0045	0,31 g
3	N.71615	CNH,I,45	97,2	0,60	7,20	0,0064	0,33 g
4	N.71637	CNH,I,45	83,4	0,70	9,00	0,0084	0,67 g
5	N.71572	CNH,I,45	96,0	0,40	4,42	0,0042	0,39 g
6	N.71642	CNH,I,45	83,4	0,60	9,81	0,0072	0,42 g
7	N.71571	CNH,I,45	82,4	0,70	8,12	0,0085	0,59 g
8	N.71719	CNH,I,43	86,6	0,30	9,10	0,0035	0,31 g
9	N.71744	CNH,I,57	88,5	0,70	7,05	0,0079	0,37 g
10	N.71745	CNH,I,57	89,5	1,32	9,50	0,0147	0,35 g
11	N.71746	CNH,I,57	87,9	1,64	9,5	0,0187	0,034 g

În concluzie, toate monedele sunt confecționate dintr-un aliaj de argint de bună calitate cu un conținut în argint mai mare de 80‰ adică 800‰. La tipul CNH, I, 45 concentrația argintului variază de la 82,4‰ la 97,2‰ deci o variație de 15‰; nu s-a putut stabili o relație directă între greutatea monedei și concentrația în argint. Întâmplător sau nu monedele cele mai ușoare au cel mai mare conținut în argint, probabil fac parte din aceeași emisiune monetară². Deprecierea monetară semnalată de istoric³ la acea dată s-a realizat nu prin scăderea conținutului în argint, ci prin micșorarea monedei⁴.

De remarcat faptul că la tipul CNH, I, 57 monedele au un conținut în aur mai mare ca la celelalte o dovadă că au fost bătute din alt aliaj. Prezența aurului în aliaj se datorește prezenței aurului în minereurile de argint și imposibilității de a-l separa total de acesta la acea dată.

În ce privește raportul Au/Ag (tabel 2), el variază între limite largi de la 31×10^{-4} la 187×10^{-4} și nu se poate face nici o corelație de stabilire a sursei de materii prime. Mai ales că literatura de specialitate menționează faptul că la noile emisiuni monetare se folosea argint prin retopiri.

Pentru elucidarea problemelor puse de acest tezaur sunt necesare noi analize și compararea lor cu rezultatele publicate pentru alte monede de acest tip. Ținem să precizăm că nu am găsit până în prezent date asupra compoziției calitativ cantitative a monedelor de acest tip. Avem doar informațiile numismatului Francisc Pap⁵ că în acea perioadă Ungaria bătea monedă de argint de concentrație 800‰ și că de la sfârșitul secolului XI și începutul secolului XII avem de a face cu o deprecieri monetară oficială.

DOINA BOROȘ — LIVIU DĂRĂBAN — TRANDAFIR FIAT

DETERMINATION OF SILVER COINS FROM THE BĂRĂBANȚ TREASURE (11th—12th CENTURIES NEUTRON ACTIVATION ANALYSIS)

(Abstract)

Neutron activation analysis is used for determination silver, gold, and copper in silver coins discovered at Bărbănt, Alba county, coins issued in the XIth and XIIth centuries.

Are presented the advantages of this method, the neutron source for irradiation, the irradiation conditions 10 min. for silver and 63 h. for gold and copper, the gamma spectrum of a silver coin. Tabel 2 indicates the silver gold and copper content expressed in weight percents.

³ Fr. Pap, M. Blăjan, *op. cit.*

⁴ Doina Boroș, în *ActaMN*, 32, I, 1995, p. 237 și urm.

⁵ Fr. Pap, M. Bălan, *op. cit.*

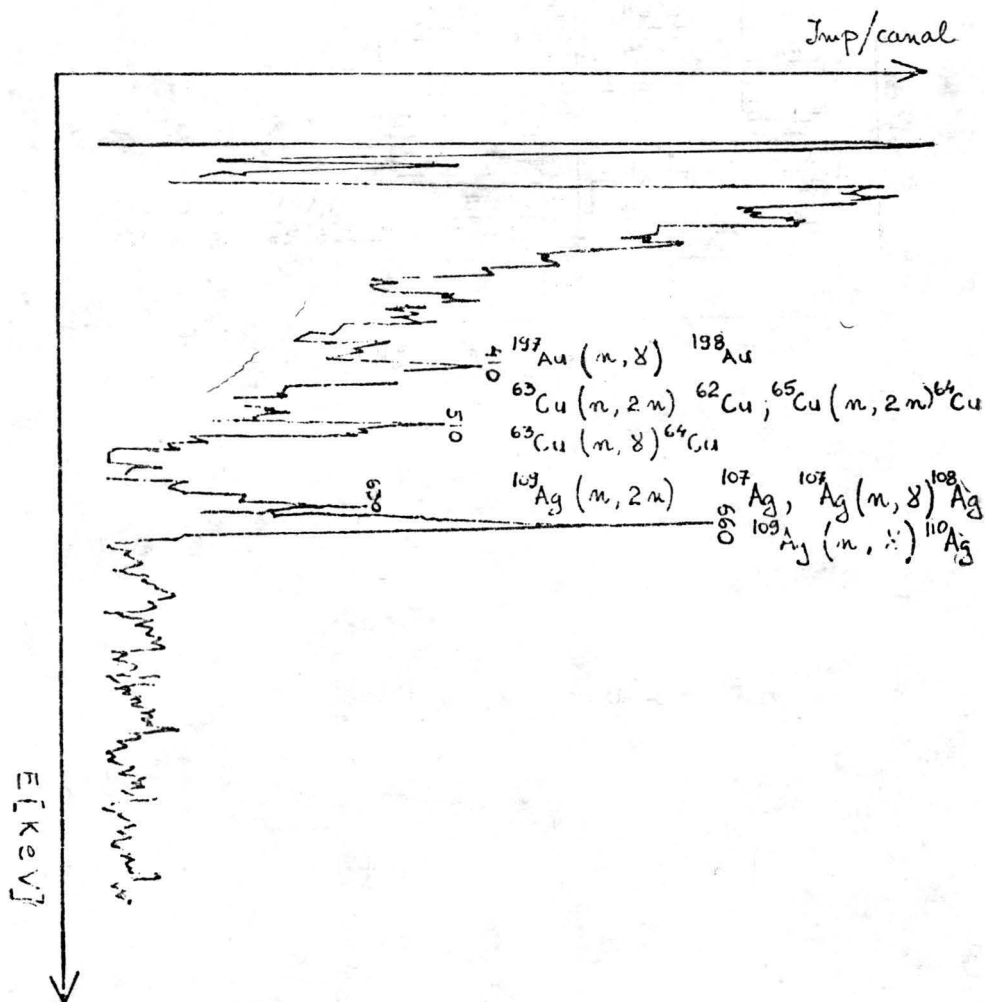

Fig. 1. Spectrul gamma al unei monede de argint.

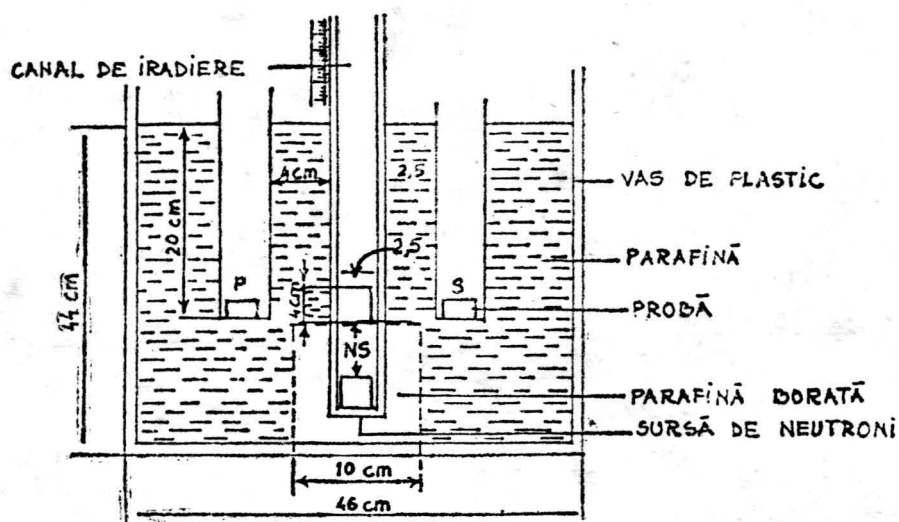

Fig. 2. Instalația de iradiere.

TEZAURUL DE LA BĂRĂBANȚ, JUD. ALBA (SEC. XI–XII). INVESTIȚII DE LABORATOR

Verificarea calității argintului¹, din care au fost bătute monedele din tezaurul monetar descoperit la Bărabanț (jud. Alba), a evidențiat faptul că toate au un conținut în argint mai mare de 800‰ (vezi tabelul 1), fapt ce a fost apoi confirmat la analiza prin activare cu neutroni, efectuată în laboratorul de fizică atomică a Facultății de fizică a Universității „Babeș-Bolyai”² din Cluj-Napoca. Deci, deprecierea monetară semnalată de numismatul Francisc Pap³ nu se datorează scăderii conținutului de argint din aliajul din care s-au bătut monedele, ci altul fapt. De aceea, am verificat greutatea fiecărei monede în parte. Mai semnificative sunt cele 44 de monede luate de mine în studiu la sugestia numismatului Francisc Pap și prezentate în tabelul I. Se observă că la tipul CNH, I, 45, greutatea variază de la 0,69 la 0,31 g, practic o depreciere cu 55,5‰, pe când la tipul CNH, I, 43 deprecierea este mult mai mică de 32,4‰, adică de la 0,46 la 0,31 g. La monedele de tipul CNH, I, 57 practic nu avem o variație de greutate, căci cea de $\pm 5\%$, ce rezultă din măsurători, este o eroare admisă.

Pentru monedele emise de Coloman am încercat să corelăm variațiile de greutate cu semnele monetare. Am luat cazul semnelui monetar „VHA” din emisiunea CNH, I, 45 (vezi pozițiile 15, 27, 6, din tabelul I), unde constatăm o depreciere relativă de greutate de 15‰ respectiv 35‰, după cum reiese de mai jos:

moneda cu nr. inv.	71563	71590	71576
greutatea (grame)	0,52	0,61	0,40
deprecierea relativă	15%	0%	35%

Dacă compoziția este aproximativ aceeași, conținutul în argint mai mare sau egal cu 800‰ și greutatea au valori atât de diferite, acest lucru s-a putut realiza doar pe baza diferențelor de volum. De aceea am făcut măsurători de grosime și diametru a monedei. Trebuie să spunem că grosimea monedei a fost măsurată cu șublerul și, din păcate, încă nu am reușit să găsim o posibilitate de a măsura înălțimea reprezentărilor din avers și revers; unele monede sunt mai uzate, deci, reprezentările sunt mai tocite și, deci, moneda mai subțire, cu toate că placa, din care au fost bătute, are aceeași grosime cu cea a unei monede mai puțin uzate.

¹ Identificarea argintului s-a făcut cu o soluție saturată de bicromat de potasiu ușor acidulată, iar calitatea lui a fost determinată prin comparație cu un etalon de argint de puritate 800‰.

² Doina Boros, L. Dărăban, T. Fiat, în *ActaMN*, 32, I, 1995, p. 231–236.

³ Fr. Pap, M. Blăjan, în *ActaMN*, 32, I, 1995, p. 489–496.

⁴ Toate calculele din această lucrare s-au făcut prin raportare la parametrii respectivi de valoare maximă.

În plus, grosimea monedelor este foarte mică, maximum 0,1 cm (1 mm), minimum 0,05 cm, ceea ce înseamnă că o eroare, de 10% la măsurare, reprezintă 0,1 mm, și ea este admisibilă la acest tip de măsurătoare. În aceste condiții consider că nu este concludentă corelația directă între „deprecierea oficială a monedei” și scăderea grosimii acesteia, fapt ce reiese clar din diagrama 1. O grosime mică de 0,05 sau 0,06—0,07 cm nu înseamnă neapărat o greutate corespunzător de mică de 0,31—0,4 g (fapt ce reiese foarte clar din diagrama 1).

Referitor la variația de grosime a monedelor se poate observa că pentru tipul CNH, I, 45 grosimea variază de la 0,05 la 0,1 cm (deci, o reducere cu 50%), la tipul CNH, I, 43 de la 0,07 la 0,09 cm (deci, o reducere cu 20%), iar la tipul CNH, I, 57 diferențele de grosime se includ în eroarea de măsurare fiind vorba de o grosime medie de 0,08 cm (vezi diagrama 1).

Luând aceleași 3 monede cu același semn monetar (pozițiile 15, 27, 7 din tabelul I), ca la analiza variației greutății să constatăm o depreciere de 20% pentru grosime, în timp ce deprecierea de greutate este de 15% și 35%:

moneda cu nr. inv.	N. 71563	N. 71590	N. 71576
grosimea (cm)	0,07	0,1	0,07
deprecierea relativă	20%	0%	20%

În ce privește diametrul monedelor, el a fost măsurat cu șublerul. Prima constatare vizibilă, cu ochiul liber, este că nu au forma de cerc perfect decât foarte puține, ci ele au fost tăiate jur-împrejur⁵. De aceea, am măsurat diametrul pe 3 axe, alese împreună cu numismatul Francisc Pap. Acestea sunt brațele crucii axa 1 și 2, o diagonală la 45° față de axele 1 și 2, axa 3 (vezi rezultatele din tabelul I).

Din lotul de 44 monede analizate se observă că au diametre egale pe cele 3 axe: la tipul CNH, I, 45, 7 monede, la CNH, I, 43, doar o monedă, iar la CNH, I 57 nici una (pozițiile 1, 7, 11, 14, 18, 26, 27, 41 din tabelul I). Monedele au fost tăiate jur-împrejur sau răzuite, urmele văzându-se clar în fotografie⁶. Răzuirea s-a făcut cu scopul de a face o micșorare mai mică decât cea rezultată în urma tăierii jur-împrejur.

Studiind tabelul I este clar că monedele de tip CNH, I, 45 au diametrul cel mai mare, urmează cele de tipul CNH, I, 43, iar cele de tipul CNH, I, 57 cel mai mic, fapt ce este sugestiv ilustrat în diagrama 2. Iată însă o dovadă a „deprecierei oficiale” progresive.

Diametrul mediu maxim aparține monedei de tip CNH, I, 45, cu nr. inv. N. 71563 (poziția 15 în tabelul I). Făcând o comparație a diametrului la monedele cu același semn monetar ...VH·Λ... constatăm că deși moneda cu nr. inv. N. 71590 are cea mai mare greutate și grosime, ea are un diametru cu 6% mai mic ca moneda cu nr. inv. N. 71563, cea care are diametrul maxim și grosimea la o valoare medie, fapt evidențiat mai jos.

moneda cu nr. inv.	N. 71563	N. 71590	N. 71576
diametrul (cm)	1,32 ; 1,40 ; 1,42	1,30 ; 1,30 ; 1,30	1,22 ; 1,27 ; 1,23
deprecierea relativă	0%	6%	10%

⁵ Fr. Pap, M. Blăjan, *op. cit.*

⁶ Idem, *op. cit.*

Concluzii:

Nu se poate stabili nici o relație directă între semnele monetare și dimensiunile fizice (greutate, diametru, grosime) ale monedelor.

Se observă o depreciere de greutate și grosime în cadrul tipului CNH, I, 45, o depreciere de greutate la tipul CNH, I, 43, iar la tipul CNH, I, 57, unde avem doar 3 probe în tot tezaurul, o valoare aproximativ constantă pentru toți parametrii. Comparând toate cele 3 tipuri monetare se constată o depreciere accentuată a tuturor parametrilor fizici de la CNH, I, 45 la CNH, I, 43, la CNH, I, 57.

DOINA BOROȘ

Tabelul I

Rezultatul investigațiilor de laborator pentru 44 de monede din tezaurul de la Bărăbanț, Jud. Alba, sec. XI—XII

Nr. crt.	Nr. inv.	Conținut în argint	Grosime (cm)	Diametru (cm)	Greutate* (g)	Semn monetar
1	2	3	4	5	6	7
1	CNH, I, 45 N.71561	800‰ ₀₀	0,1	1,32; 1,32; 1,32;	0,69	▼▼ br. 2-3
2	N.71671	800‰ ₀₀	0,06	1,26; 1,22; 1,25	0,31	^..
3	N.71615	800‰ ₀₀	0,05	1,23; 1,25; 1,25	0,33	w.....
4	N.71637	800‰ ₀₀	0,1	1,32; 1,29; 1,28	0,67	⋈ br. 1-2
5	N.71672	800‰ ₀₀	0,1	1,28; 1,25; 1,27	0,64	· br. 3-4
6	N.71576	800‰ ₀₀	0,07	1,22; 1,27; 1,23	0,40	^..
7	N.71598	800‰ ₀₀	0,09	1,28; 1,28; 1,28	0,59	/ br. 1-2
8	N.71564	800‰ ₀₀	0,07	1,24; 1,27; 1,28	0,45	...^.....
9	N.71565	800‰ ₀₀	0,06	1,30; 1,28; 1,30	0,40	▲ br. 3-4
10	N.71567	800‰ ₀₀	0,07	1,25; 1,22; 1,29	0,43	...^.....
11	N.71575	800‰ ₀₀	0,08	1,32; 1,32; 1,32	0,44	· br. 3-4
12	N.71574	800‰ ₀₀	0,06	1,29; 1,27; 1,25	0,49	⋈ br. 2-3
13	N.71569	800‰ ₀₀	0,09	1,32; 1,28; 1,28	0,48	v...
14	N.71566	800‰ ₀₀	0,07	1,32; 1,32; 1,32	0,39	...^.....
15	N.71563	800‰ ₀₀	0,07	1,32; 1,40; 1,42	0,52	^..
16	N.71572	800‰ ₀₀	0,06	1,24; 1,20; 1,20	0,39	⋈ br. 2-3
17	N.71584	800‰ ₀₀	0,07	1,29; 1,25; 1,26	0,54	⋈ br. 3-4
18	N.71591	800‰ ₀₀	0,08	1,28; 1,28; 1,28	0,49	^..
19	N.71595	800‰ ₀₀	0,06	1,27; 1,28; 1,28	0,42	× br. 1-2

continuare Tabelul 1

1	2	3	4	5	6	7
20	N.71596	800‰ ₀₀	0,08	1,28; 1,30; 1,34	0,46	X br. 3-4
21	N.71603	800‰ ₀₀	0,08	1,30; 1,26; 1,30	0,45	X br. 2-3
22	N.71613	800‰ ₀₀	0,08	1,28; 1,28; 1,30	0,54	X br. 4-1
23	N.71628	800‰ ₀₀	0,07	1,24; 1,25; 1,26	0,39	f. n.
24	N.71642	800‰ ₀₀	0,06	1,30; 1,33; 1,33	0,42	X br. 4-1
25	N.71683	800‰ ₀₀	0,09	1,30; 1,30; 1,27	0,56	... A.....
26	N.71643	800‰ ₀₀	0,09	1,29; 1,29; 1,29	0,57	X br. 1-2
27	N.71590	800‰ ₀₀	0,1	1,30; 1,30; 1,30	0,61	 A.
28	N.71571 CNH, I, 43	800‰ ₀₀	0,1	1,32; 1,28; 1,32	0,59	▲ br. 1-2 X br. 2-3
29	N.71695	800‰ ₀₀	0,08	1,25; 1,24; 1,25	0,44	f. n.
30	N.71697	800‰ ₀₀	0,07	1,28; 1,25; 1,25	0,46	▲ br. 1-2
31	N.71699	800‰ ₀₀	0,09	1,22; 1,20; 1,20	0,43	▲ br. 4-1
32	N.71700	800‰ ₀₀	0,09	1,20; 1,24; 1,22	0,38	f. n.
33	N.71704	800‰ ₀₀	0,08	1,25; 1,24; 1,22	0,33	f. n.
34	N.71708	800‰ ₀₀	0,07	1,25; 1,24; 1,24	0,39	 A.
35	N.71714	800‰ ₀₀	0,07	1,20; 1,22; 1,20	0,33	.. B A..
36	N.71718	800‰ ₀₀	0,07	1,17; 1,18; 1,20	0,38	• br. 3-4
37	N.71719	800‰ ₀₀	0,07	1,15; 1,17; 1,17	0,31	\ br. 2-3
38	N.71726	800‰ ₀₀	0,07	1,18; 1,20; 1,20	0,40	Γ V.....
39	N.71728	800‰ ₀₀	0,09	1,20; 1,20; 1,18	0,35	.. Γ V.....
40	N.71736	800‰ ₀₀	0,07	1,27; 1,24; 1,23	0,42	.. Γ A [?]
41	N.71740	800‰ ₀₀	0,08	1,19; 1,19; 1,19	0,43	/ br. 1-2
42	N.71744	800‰ ₀₀	0,08	1,17; 1,14; 1,15	0,37	
43	N.71745	800‰ ₀₀	0,07	1,15; 1,13; 1,15	0,35	
44	N.71746	800‰ ₀₀	0,09	1,12; 1,08; 1,10	0,34	

* Cântăririle au fost făcute de fizicianul Adrian Alicu la balanța analitică din laboratorul de fizică al Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei.

LE TRÉSOR MONÉTAIRE DE BĂRĂBANȚ, DÉP. DE ALBA (11e—12e SIÈCLES).
INVESTIGATIONS DE LABORATOIRE

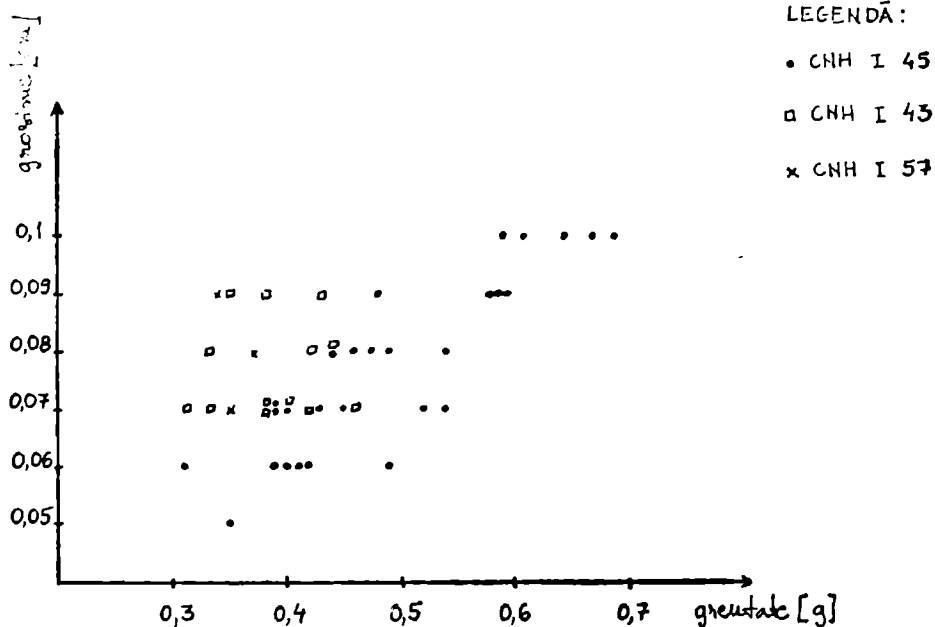
(Résumé)

Sur 44 monnaies, considérées significatives par le numismat Francisc Pap j'effectue une serie d'investigations de laboratoire (voir la liste I).

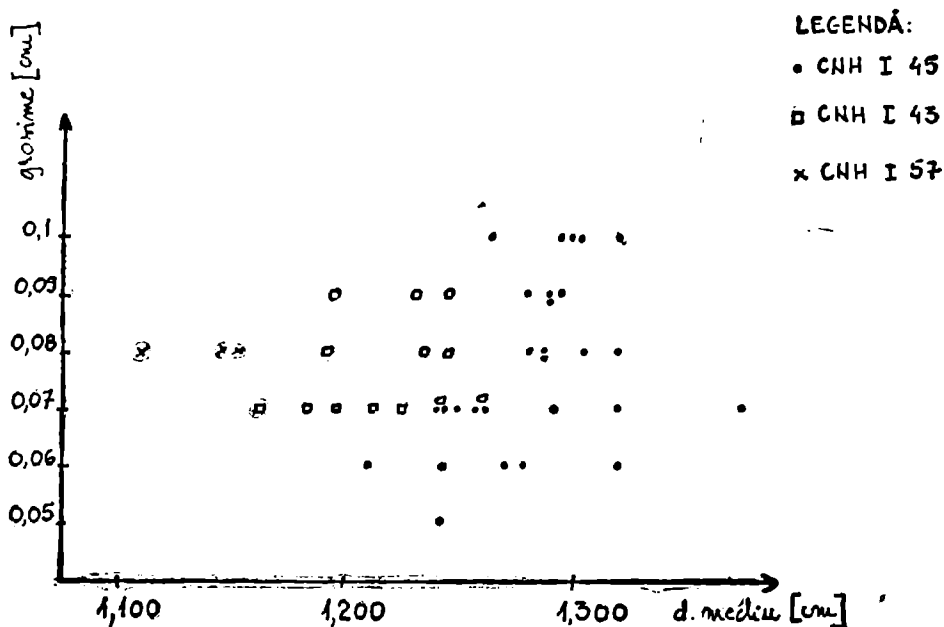
La détermination de la qualité d'argent indique que les monnaies ont été battues d'un argent de bon qualité (800‰ ou plus). La détermination de la poid des monnaies montre une grande variation pour le type *CNH*, I, 45 et *CNH*, I, 43. La relation épaisseur — poid pour chaque monnaies est présenté dans la diagramme 1, et celle de épaisseur — diamètre dans la diagramme 2.

J'essaye une corrélation des parements physiques détermine, avec les signes monétaires, mais je n'ai trouvé pas aucune relation simple.

Il y a une dépréciation de poid et d'épaisseur pour les monnaies de type *CNH*, I, 45, une dépréciation du poid pour le type *CNH*, I, 43, et comparant les 3 types une dépréciation monétaire de plus en plus profonde du type *CNH*, I, 45 à *CNH*, I, 43.

DIAG. 1. DIAGRAMA GROSIME ÎN FUNCȚIE DE GREUTATE

DIAG. 2. DIAGRAMA GROSIME ÎN FUNCȚIE DE DIAMETRUL MEDIU

Fig. 1. Diagramele în funcție de greutate și de diametrul mediu al pieselor.

AL IV-LEA SEMINAR NAȚIONAL DE ETNOARHEOLOGIE

**„RIT ȘI RITUAL FUNERAR — OFRANDA FUNERARĂ
DIN MORMINTE“**

(Cluj-Napoca, Iclod, 18—19 noiembrie 1994)

MORMINTE ALE PURTĂTORILOR CULTURII STARČEVO-CRIȘ DESCOPERITE ÎN MOLDOVA

Studierea amănunțită a ritului și a ritualului funerar al diferitelor comunități aparținând unei sau altei culturi din epoca neolitică ne permite să cunoaștem nu numai poziția celui îngropat și inventarul său funerar, ci să obținem și o serie de date cu privire la modul cum se îmbrăcau, cum era aranjat și cu ce era fixat părul, ca și obținerea unor date utile pentru cunoașterea unor obiceiuri funerare practicate de membrii comunităților neolitice de pe teritoriul țării noastre.

În cele ce urmează vom analiza datele cu privire la ritul și ritualul funerar al comunităților culturii Starčevo-Criș din Moldova. Considerăm tema ca fiind importantă, deoarece purtătorii acelei culturi, în cursul evoluției lor îndelungate, au ocupat treptat cea mai mare parte din teritoriul țării. Ele constituie, de fapt, un element de fond (din punct de vedere antropologic) care, în continuare, s-a dezvoltat pe bază de evoluție proprie sau a fost influențat și s-a amestecat cu alte culturi mai târzii.

Mormintele purtătorilor culturii Starčevo-Criș din Moldova constituie un grup nu prea mare de descoperiri, dar care permite cunoașterea unor obiceiuri funerare caracteristice din acea vreme.

Comunitățile culturii Criș au pătruns pe teritoriul Moldovei, traversând Carpații, dintre Transilvania și, cu timpul, s-au răspândit pe aproape tot întinsul provinciei, cu excepția câmpiei Covurluiului¹. Subliniem că ele au evitat acea zonă nu din cauză că era ocupată de alte comunități, ci datorită modului lor specific de trai, adică preferinței lor pentru zonele de podiș și de deal.

Primele descoperiri funerare, aparținând culturii Starčevo-Criș de pe teritoriul Moldovei, au fost făcute încă din anul 1950, dar neavând elemente de datare prea clare ele au fost menționate fără precizarea apartenenței culturale.

Până în prezent se cunosc următoarele descoperiri, pe care le prezentăm în ordinea cronologică a descoperirilor:

Valea Lupului (jud. Iași). Prin săpăturile efectuate sub conducerea lui Vlad Zirra, în anul 1950, în preajma movilei I, în șanțul II, s-a descoperit un mormânt dublu de înhumatie. Scheletele au fost ale unor adulți depuși în groapa funerară în poziție chircită, alăturați. Unul din ele era chircit pe partea stângă, iar cel de al doilea a fost așezat cu fața în jos, dar cu picioarele îndoit și așezate cu genunchii în intervalul lăsat anume, între femurile și tibiile primului schelet. Cele două schelete erau orientate cu craniile pe direcția est-vest.

¹ Eug. Comșa, în AAC, XXIV, 1985, p. 8—9.

Important este faptul că partea superioară a celor două schelete a fost acoperită intenționat cu o serie de fragmente ceramice dintr-un vas de provizii, specific culturii Starčevo-Criș.

Mormântul a fost prezentat, pe scurt — fără comentarii și fără precizarea datării lui — în raportul publicat cu privire la rezultatele săpăturilor arheologice din anul 1950². După părerea noastră — publicată încă din anul 1960³ — acest mormânt dublu aparține culturii Starčevo-Criș.

Glăvăneștii Vechi (jud. Iași). În anii 1949 și 1950, în lunca râului Jijia, lângă această localitate, au fost cercetate, prin săpături, câteva movile funerare cuprinzând morminte cu ocră. Cu acel prilej, au fost descoperite unele așezări neolitice, între care și una aparținând culturii Starčevo-Criș și alta culturii cu ceramică liniară. În vederea cunoașterii, mai amănunțite, a elementelor specifice celor două culturi, s-au extins săpăturile în intervalele dintre movilele funerare. Drept urmare, au fost dezvelite și studiate rămășițele mai multor locuințe aparținând acelor culturi, dar și mai multe morminte din diferite epoci⁴. Analiza făcută (la sfârșitul anului 1994) cu privire la grupul de morminte descoperite în intervalele dintre movilele funerare ne-a dus la unele concluzii utile pentru cercetarea epocii neolitice și anume că o parte din acele morminte aparțin culturii Starčevo-Criș.

Mormintele pe care le atribuim acestei culturi au fost descoperite lângă malul Jijiei, la sud de movila IV — 1949, în zona așezării Starčevo-Criș.

Mormântul 1 se afla în dreptul părții de sud a suprafeței F, lângă latura îngustă, de sud, a unei locuințe de suprafață Starčevo-Criș. Amintim că la săparea gropii funerare nu s-au produs deranjamente în zona acoperită de bulgării de lipitură arsă, proveniți din pereții locuinței amintite. Poziția gropii funerare, lângă latura îngustă de sud a locuinței considerăm că are o anumită semnificație magico-religioasă.

Oasele scheletului s-au păstrat prost. Cel decedat fusese depus în groapa funerară în poziție chircită, destul de accentuată, fiind așezat pe partea dreaptă, cu craniul orientat spre sud-est⁵. Pe oasele scheletului nu s-au observat urme de ocră roșu și lângă el nu s-a găsit inventar funerar.

Ținând seama de poziția mormântului, lângă marginea locuinței Criș, considerăm că acesta aparține culturii Starčevo-Criș.

Alături de locuința Starčevo-Criș menționată se aflau resturile unei alte construcții similare, cu axul lung paralel cu al celei din suprafața F. Lângă această locuință a fost descoperit cel de al doilea mormânt. Groapa funerară a mormântului 2 a fost săpată lângă colțul de sud est al locuinței (deci, tot lângă latura îngustă), fără să provoace deranjamente în cuprinsul suprafeței cu lipitură arsă provenită din locuința amintită.

² Săpături V. Zirra, I. Nestor și colab., în *SCIV*, II, 1951, p. 66.

³ Eug. Comșa, în *OmD*, p. 85.

⁴ I. Nestor și colab., *op. cit.*, p. 66.

⁵ Eug. Comșa, *Mormintele preistorice descoperite în intervalele dintre movilele funerare de la Glăvăneștii Vechi* (sub tipar).

Mormântul la care ne referim se deosebește de altele prin aceea că el cuprindea două schelete (deci, o situație similară celei de la Valea Lupului, descrisă mai sus), alăturate, având coloanele vertebrale paralele. Ambele schelete erau orientate cu craniile spre nord-est. *Fig. 1.*

Scheletul a (din față) era în poziție chircită moderată, așezat pe partea stângă. Craniul îl avea puțin înclinat spre piept. Cutia craniană era spartă în bucăți mici. Subliniem că vertebrele, care s-au păstrat din partea inferioară a coloanei vertebrale, erau masive. Din oasele brațului stâng s-au păstrat numai unele fragmente, pe baza lor se poate preciza că mâna stângă a fost întinsă aproape paralel cu corpul. Mâna dreaptă avea humerusul oblic față de coloana vertebrală și antebrațul său era îndoit astfel că forma un unghi drept cu humerusul. Precizăm amănunțit, de fiecare dată, poziția mâinilor, deoarece în această privință este posibil să fi existat anumite reguli precise.

Picioarele le avea îndoite moderat așa fel, ca în spațiul lăsat anume (între femure și tibiai) să poată fi intercalați genunchii celui alt schelet.

Din cercetarea planului acestui schelet rezultă că a fost al unei persoane cu statură înaltă. Dacă ținem seama și de observația că scheletul a avut vertebrele masive, suntem îndreptățiți să considerăm că acest schelet aparține unei persoane de sex masculin.

Pe oasele scheletului nu s-au observat urme de ocră roșu. Nu a avut inventar funerar.

Scheletul b — se afla în spatele scheletului a. Cele două schelete erau alăturate, dovadă clară că este vorba de un mormânt dublu. Cele două persoane fiind îngropate în același timp, altfel s-ar fi produs și observat deranjamente, în cazul unor înmormântări succesive.

Scheletul b era și el în poziția chircită moderată, fiind așezat tot pe partea stângă. Din cutia craniană s-au păstrat mai multe fragmente, destul de mici. Lipseau oasele feței, precum și mandibula. Din coloana vertebrală s-au păstrat fragmente destul de mici din vertebre, prin poziția lor ele indică o ușoară arcuire a coloanei, în dreptul părții superioare. Mâna stângă o avea îndoită tare din cot, așa că oasele antebrațului au ajuns paralele cu humerusul. Palma mâinii stângi era îndreptată spre bărbie. Mâna dreaptă a avut humerusul puțin abătut spre spate, indicând că la înmormântare, întâmplător, partea de sus a corpului a fost puțin întoarsă spre spate. Antebrațul său fusese îndoit din cot și forma un unghi ascuțit cu humerusul. Palma dreaptă fusese așezată lângă bărbie. Din oasele bazinului s-a păstrat numai o parte. Picioarele au fost îndoită tare, încât femurele ajunseseră aproape paralele cu tibiaile. A fost necesară această forțare a picioarelor pentru ca ele să poată fi intercalate în intervalul lăsat anume între femurele și tibiaile celui alt schelet⁶. Pe oase nu s-au observat urme de ocră roșu.

Din analiza planului rezultă că acest schelet aparține unei persoane mai scunde, decât scheletul alăturat, ceea ce ne permite să presupunem că scheletul b aparține unei persoane de sex feminin.

Prin urmare, suntem îndreptățiți să presupunem că scheletele din mormântul 2 au aparținut (cel din față) unui bărbat și cel din spate (unei femei). Perechea, desigur, corespundea unei familii.

⁶ *Ibidem.*

Prin compararea datelor referitoare la cele două morminte duble (de la Valea Lupului și Glăvăneștii Vechi) rezultă că în cazul celui de la Valea Lupului, partea de sus a scheletelor a fost acoperită cu cioburi dintr-un vas de provizii, specific culturii Starčevo-Criș. În schimb, în legătură cu mormântul dublu de la Glăvăneștii Vechi nu se menționează, în raportul de săpături, acoperirea părții de sus a corpului celor decedați cu cioburi. Considerăm că nu trebuie exclusă posibilitatea ca, de fapt, și cele două schelete alăturate de la Glăvăneștii Vechi să fi fost și ele acoperite parțial cu cioburi, dar, obiceiul respectiv, nefiind cunoscut până la acea dată de către arheologi, la dezvelirea scheletelor, la care ne referim, cioburile de pe ele să fi fost înlăturate, fiind considerate că au ajuns întâmplător pe oase.

În privința datării mormântului dublu de la Glăvăneștii Vechi considerăm că și el datează din timpul culturii Starčevo-Criș.

În legătură cu cele două morminte descrise de la Glăvăneștii Vechi, atrage atenția și constatarea că atât mormântul 1, cât și mormântul 2, se aflau lângă marginea unor locuințe Starčevo-Criș, ale căror resturi nu le-au deranjat. Suntem de părere că faptul nu este întâmplător și că trebuie să aibă o semnificație magico-religioasă. Una posibilă ar putea fi aceea că mormintele 1 și 2 cuprind scheletele unor persoane care au trăit în locuințele lângă resturile cărora s-au descoperit scheletele amintite. Este evident o ipoteză, care va trebui confirmată de alte descoperiri similare, mai clare, prevăzute cu inventar funerar specific culturii.

Pogorăști (jud. Botoșani). În anul 1961, în cursul cercetărilor arheologice efectuate de I. Ioniță, în vecinătatea acestei localități, a fost descoperit un schelet, în poziție chircită, atribuit culturii Starčevo-Criș⁷. Scheletul era al unui copil de 7 ani. Studiarea craniului din punct de vedere antropologic a permis precizarea că este de tip dolichocran (avea indicele cefalic 72)⁸.

Suceava (jud. Suceava). În timpul săpăturilor (efectuate de N. Ursulescu) în cuprinsul așezării de tip Starčevo-Criș din zona „Platoul cimitirului“, au fost descoperite două morminte, din care unul (M. 3 — 1974) este atribuit culturii Starčevo-Criș⁹, iar celălalt (M. 2 — 1974) nu prezintă elemente specifice, care să permită o datare mai precisă. De aceea ne vom referi numai la mormântul 3 — 1974. Groapa funerară a avut forma aproximativ ovală, cu dimensiunile de 1,10 × 0,60 m. Orientarea gropii era nord-sud. Reținem că fundul gropii era albiat și a avut adâncimea maximă de 1,40 m (în dreptul craniului) și 1,25 m (în dreptul picioarelor). Cel decedat a fost depus în groapa funerară în poziție chircită moderată, pe partea dreaptă. Măinile au fost îndoite din coate și așezate cu palmele în dreptul feței. Scheletul era orientat cu craniul spre sud. Fig. 2.

Lângă coate a fost depus un bulgăre de ocră roșu (cu diam. de 15 cm). În fața scheletului, în lungul antebrațelor, s-au găsit mai multe cioburi, la fel și la spate (de la ceafă până la bazin) era o serie de fragmente ceramice dintr-un vas specific culturii Starčevo-Criș¹⁰. Autorul

⁷ Informații de la I. Ioniță, căruia îi mulțumim și pe această cale.

⁸ Olga Necrasov, Serafina Antoniu, în SCA, 15, 1978, p. 4 (tabelul 1).

⁹ N. Ursulescu, în Suceava, V, 1978, p. 83, 86 (fig. 2) și p. 87 (fig. 4).

¹⁰ *Idem*, p. 83.

descoperirii a considerat că vasul a fost depus la ceafa celui decedat de unde cioburile „s-au răspândit în fața craniului și pe coloana vertebrală”¹¹. După părerea noastră și în acest caz considerăm că, de fapt, partea de sus a cadavrului a fost acoperită cu cioburile acelui vas, spart anume, căci numai astfel se explică șirul de cioburi răspândite în fața și în spatele scheletului. Credem, că dacă vasul ar fi fost depus întreg, nu ar fi avut cum să se spargă și apoi cioburile să alunece în față și în jos.

Grumăzești (jud. Neamț). În anul 1971, prin săpăturile de la Grumăzești, de sub conducerea Silviei Marinescu-Bâlcu, a fost descoperită o parte dintr-un craniu uman într-un complex atribuit culturii Starčevo-Criș¹².

Poienеști (jud. Vaslui). Prin săpăturile efectuate (sub conducerea Corneliu-Magda Mantu) în așezarea Starčevo-Criș de la Poienеști, în preajma locuinței a treia a fost descoperită o groapă (de $2,50 \times 2,30$ m). La golirea gropii s-au scos felurite fragmente ceramice din vase mari și un vas bitronconic, sub care se afla un craniu uman. S-a continuat cercetarea cu grijă a osemintelor. Până la urmă a fost dezvelit, în întregime, scheletul unui adult tânăr, care a fost așezat în groapa funerară în poziție chircită, pe partea stângă. Oasele scheletului, în parte, au fost păstrate prost. Mâna dreaptă era cu antebrațul îndreptat spre genunchi, iar cea stângă era îndoită și așezată cu palma lângă obraz. Picioarele au fost îndoită puternic, așa că au ajuns cu călcăiele lângă bazin. Scheletul a fost orientat NNV 600° —SSE 280° .

Menționăm că sub schelet s-au găsit diferite fragmente ceramice, o pintaderă, un corn de lut ars și lame de silex și de obsidiană.

Mormântul, prin caracteristicile sale, datează din timpul culturii Starčevo-Criș¹³.

Trestiana (jud. Vaslui). Prin săpăturile efectuate în așezarea Starčevo-Criș de la Trestiana, de sub conducerea Eugeniei Popușoi, au fost descoperite 42 morminte, datând din diferite epoci¹⁴. Din acestea, până în anul 1981, 6 au fost atribuite culturii Starčevo-Criș¹⁵. Fig. 3.

Mormântul 6 — 1964 a fost descoperit lângă locuința 2 la numai 0,20 m de ea. Scheletul (prost păstrat) era al unui adult, depus în groapa funerară în poziție chircită moderată, pe partea stângă, cu craniul orientat spre nord-est. Măinile erau îndoită tare și așezate cu palmele lângă bărbie.

Lângă ceafă se afla un fragment dintr-un vas mare de provizii, specific culturii¹⁶.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Silvia Marinescu-Bâlcu, *Raportul despre rezultatele săpăturilor de la Grumăzești din 1971*. Lucrare prezentată la Sesiunea anuală a Institutului de Arheologie din ziua de 4 februarie 1972.

¹³ Cornelia-Magda Mantu, A. Mantu, Ionela Scorțanu, în *SCIVA*, 43, 2, 1992, p. 153—155.

¹⁴ Al. Barnea, *A XXIV-a Sesiune anuală de rapoarte privind rezultatele cercetărilor arheologice din anul 1989*, în *SCIVA*, 42, 1—2, 1991, p. 94. În această dare de seamă se menționează că aceste 42 de morminte aparțin aceleiași culturi.

¹⁵ Eugenia Popușoi, în *Cercetări istorice*, S. N., XI, Iași, 1980, p. 105—134.

¹⁶ *Idem*, p. 129—130 și p. 111 (fig. 6/1).

Analiza antropologică a dus la precizarea că scheletul a fost al unei femei, de circa 45 ani, cu statura de 1,54—1,56 m înălțime, cu oasele scheletului foarte gracile. Craniul era de tip mediteranoid gracil (68, 44)¹⁷.

În mormânt s-a găsit un os de ovicaprină¹⁸.

Mormântul datează din timpul culturii Starčevo-Criș.

Mormântul 9 --- 1966 a fost găsit în apropierea locuinței 1, în pământul galben. Cel decedat a fost depus în groapă în poziție chircită, pe partea stângă, cu craniul orientat spre nord. Avea craniul spart în bucățele și împrăștiat. Mâna dreaptă o avea îndoită și așezată cu palma lângă cotul stâng. Mâna stângă o avea întinsă pe lângă corp. În spatele scheletului și sub oasele lui s-au găsit diferite fragmente ceramice de tip Starčevo-Criș¹⁹. Prin urmare, mormântul aparține acestei culturi.

La analiza antropologică s-a precizat că scheletul a fost al unei persoane de 7—18 ani, probabil, de sex masculin, cu statura de 1,17 m înălțime. Oasele craniului fiind mici nu s-a putut reconstitui și preciza tipul antropologic²⁰.

Analiza a dus la observația că în același mormânt erau și câteva oase lungi, fragmentare, și câteva vertebre ale unui bărbat matur²¹.

Drept ofrandă s-a găsit tot un os de ovicaprină²².

Mormântul 18 — 1967, se afla la 0,57 m adâncime în stratul de pământ galben steril. Cel decedat a fost depus în groapă, în poziție chircită moderată, pe partea stângă, cu craniul orientat spre est. Lângă umărul stâng se afla o piatră mică, dar pe schelet și sub el s-au găsit diferite fragmente ceramice din vase specifice culturii Starčevo-Criș²³. Prin urmare este clar că scheletul aparține acestei culturi.

Oasele craniului fiind foarte fragmentare nu s-a putut preciza tipul antropologic. Scheletul a fost al unui bărbat de 45—50 ani având statura de circa 1,70 m înălțime, cu osatura foarte robustă²⁴.

Mormântul 30 — 1971; a fost descoperit la 0,50 m adâncime, în pământul galben steril, la o distanță de circa 4 m spre vest de locuința 12. Cel decedat a fost depus în groapa funerară în poziție chircită accentuată, pe partea dreaptă, cu craniul orientat spre sud. Craniul îl avea spart în bucăți mici. Poziția brațelor este greu de precizat, putem spune doar că mâna dreaptă avea humerusul oblic față de coloana vertebrală. Picioarele erau strânse tare, așa că aveau femurele și tibiile aproape paralele.

Subliniem că sub craniu s-au găsit cioburi specifice culturii. Partea superioară a scheletului era acoperită cu fragmente ceramice din vase Starčevo-Criș. Lângă bazin se afla o jumătate dintr-un vas specific culturii²⁵. Este deci evident că mormântul a aparținut culturii Starčevo-Criș.

¹⁷ Olga Necrasov, Serafina Antoniu, *op. cit.*, p. 3—4 și 5 (pl. I).

¹⁸ *Idem*, p. 7.

¹⁹ Eugenia Popușoi, *op. cit.*, p. 130.

²⁰ Olga Necrasov, Serafina Antoniu, *op. cit.*, p. 7—8.

²¹ *Idem*, p. 7.

²² *Idem*, p. 8.

²³ Eugenia Popușoi, *op. cit.*, p. 130.

²⁴ Olga Necrasov, Serafina Antoniu, *op. cit.*, p. 8.

²⁵ Eugenia Popușoi, *op. cit.*, p. 130.

Oasele fragmentare ale craniului nu au permis precizarea tipului antropologic. Scheletul a fost al unui bărbat de aproximativ 30 de ani²⁶.

Din ofranda funerară s-au găsit numai un os de bovină și un dinte de ovicaprină²⁷.

Mormântul 32 — 1972, a fost găsit la 0,70 m adâncime, în pământul galben steril. Din oasele scheletului s-au păstrat numai craniul și o parte din oasele mâinilor. Este de presupus că a fost al unei persoane depusă în groapa funerară în poziție chircită, pe partea dreaptă, cu craniul orientat spre sud. Scheletul era acoperit, în mare parte, cu fragmente ceramice din vase mari de provizii de tip Starčevo-Criș. Cioburi similare s-au găsit și sub craniu²⁸.

La analiza antropologică s-a constatat că din acest mormânt provin unele oase dintr-un craniu de adult și câțiva muguri dentari și dinți de lapte de la un copil de circa 10 luni²⁹. Prin urmare, este vorba, în realitate, de un mormânt dublu, cuprinzând, probabil, scheletul unei femei și al copilului ei. Având în vedere obiceiul de a înveli scheletul cu cioburi este evident că mormântul aparține culturii Starčevo-Criș.

În cursul săpăturilor din anul 1980, din cadrul aceluiași complex, la 4 m spre sud de B/L 3, la 1,65 m adâncime a fost descoperit un schelet de copil, așezat în poziție chircită, pe partea stângă, cu craniul orientat spre nord-est. Din schelet s-a găsit „cutia craniană spartă în bucăți și împrăștiată, oasele picioarelor, mâinilor și urme descompuse ale cuștii toracice și coloanei vertebrale”³⁰. În continuare, se face precizarea că „în jur s-au găsit câteva fragmente ceramice de factură Starčevo-Criș, care nu ne permit însă să precizăm, dacă au fost așezate intenționat, s-au provenit din pământul de umplutură”³¹.

Înclinăm să credem — dacă avem în vedere și alte descoperiri similare din Moldova — că și acest mormânt poate fi atribuit culturii Starčevo-Criș.

Din expunerea noastră rezultă că dispunem, până în prezent de date cu privire la 7 complexe funerare, din arealul culturii Starčevo-Criș de pe teritoriul Moldovei și anume: Valea Lupului, Glăvăneștii Vechi, Pogorăști, Suceava, Grumăzești, Poienеști și Trestiana (Fig. 4). Ne-am referit la un total de 13 morminte, cuprinzând 15 schelete.

Pe baza lor suntem în măsură să ajungem la unele concluzii de ordin istoric, cu privire la ritul și ritualul funerar ale purtătorilor al acestei culturi de pe teritoriul Moldovei. Facem această precizare, deoarece, având în vedere arealul foarte vast pe care s-au răspândit purtătorii culturii, este posibil ca în unele zone să fi avut obiceiuri funerare puțin deosebite de cele practicate în Moldova.

Aceste concluzii sunt:

— Purtătorii culturii studiate au practicat numai ritul inhumăției.

²⁶ Olga Necrasov, Serafina Antoniu, *op. cit.*, p. 8.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Eugenia Popușoi, *op. cit.*, p. 132.

²⁹ Olga Necrasov, Serafina Antoniu, *op. cit.*, p. 9.

³⁰ Eugenia Popușoi, în MCA, 1981, p. 36.

³¹ *Ibidem*.

— În privința gropilor funerare s-a putut face precizarea că groapa mormântului de la Suceava avea forma ovală (de $1,10 \times 0,60$ m).

— Cei decedați erau depuși în groapa funerară totdeauna în poziție chircită pe o parte.

— Din mormintele atribuite culturii Starčevo-Criș din Moldova, în 6 din ele s-au găsit 8 schelete chircite pe partea stângă, iar în alte 4 morminte s-au descoperit 4 schelete chircite pe partea dreaptă. Se cuvine subliniat că în unele complexe (la Glăvăneștii Vechi și la Trestiana) s-au găsit atât morminte cu schelete chircite pe partea stângă, cât și unele chircite pe partea dreaptă.

— În două cazuri (la două schelete chircite pe partea stângă) se constată că mâna stângă era îndoită din cot și așezată cu palma lângă obraz, în timp ce mâna dreaptă era îndoită din cot sau era cu palma așezată lângă genunchi.

— În alte două cazuri (la două schelete chircite pe partea stângă) mâna stângă era întinsă pe lângă corp, iar cea dreaptă era îndoită din cot, formând, la unul din schelete, un unghi drept, iar la celălalt mâna era îndoită din cot și așezată cu palma lângă cotul stâng.

— Picioarele erau îndoite la toate scheletele cercetate, moderat sau accentuat.

— Se cuvine menționat obiceiul, cu anumită semnificație magico-religioasă, pus în practică în două cazuri (la Valea Lupului și la Glăvăneștii Vechi) de a îngropa, în același timp, în aceeași groapă, câte două persoane (probabil, un bărbat și o femeie), poate în credința că fiind îngropați la un loc, vor fi împreună, mereu, și pe lumea cealaltă.

— Se cuvine subliniată și observația că, în mai multe complexe funerare se constată că partea superioară a corpului celor înmormântați era acoperită, cu grijă, cu cioburi din vase cu forme și ornamente specifice culturii Starčevo-Criș. În unele cazuri, se pare, că acele fragmente au alunecat alături de corpul celui decedat. Nu excludem posibilitatea ca și alte câteva din scheletele din lotul studiat, să fi fost și ele acoperite, parțial, cu cioburi de același tip, dar — obiceiul nefiind cunoscut până atunci — ele au fost ridicate și puse de-o parte, fără să mai fie menționate în lucrările publicate.

— Trebuie să reținem și constatarea că mormintele descoperite în câteva complexe se aflau în cuprinsul așezărilor (de ex. Glăvăneștii Vechi), lângă locuințe și anume lângă una din laturile înguste. Poate este reflectarea unui obicei, de a îngropa pe cei decedați, lângă locuința în care au trăit.

Din datele publicate rezultă că majoritatea scheletelor prezentate, în lucrarea noastră, au avut craniile prea fragmentare, din care cauză, specialiștii în domeniul antropologiei au putut calcula numai pentru două schelete, indicele cranian. Ne referim la scheletul din mormântul 6 de la Trestiana, despre care se arată că era de tip mediteranoid gracil (cu indicele de 68,39) și cel de la Pogorăști, de tip dolichocran (cu indicele de 72).

După părerea noastră nu este exclus ca și unele din scheletele de la Glăvăneștii Vechi, pe care le atribuim culturii Starčevo-Criș să fie și ele cu craniile de tip mediteranoid, deoarece, pe baza măsurătorilor făcute de antropologi, asupra scheletelor descoperite în intervalele din-

tre movilele funerare de la Glăvăneștii Vechi (din care categorie fac parte și cele 3 schelete prezentate mai sus) s-a constatat că din 7 schelete studiate 5 erau ale unor femei cu craniile de tip mediteranoid, iar celelalte două (probabil, cele cu elemente specifice mormintelor cu ocră roșu) aparțineau unui alt tip antropologic.

Înclinăm să credem că pe teritoriul Moldovei, în cursul răspândirii și locuirii îndelungate a comunităților culturii Starčevo-Criș, tipul antropologic predominant a fost acela mediteranoid.

În privința oaselor de animale găsite în câteva morminte de la Trestiana, considerăm că, de fapt, ele nu reprezintă ofrande funerare, depuse anume în morminte, ci au ajuns întâmplător între oasele scheletelor.

Acestea sunt datele de care dispunem până în prezent cu privire la mormintel purtătorilor culturii Starčevo-Criș din Moldova.

EUGEN TOMȘA

TOMBES APPARTENANT À LA CULTURE DE STARČEVO-CRIȘ SUR LE TERRITOIRE DE LA MOLDAVIE

(Résumé)

Dans l'aréal de la culture de Starčevo-Criș de la Moldavie ont été découvertes 7 complexes funéraires des quelles ont été publiés 13 tombes contenant 15 squelettes.

Les communautés de la culture Starčevo-Criș de la région mentionnée plus haut ont pratiqué l'inhumation en position accroupie sur une coté. Les bras ont des positions diverses. Dans une tombe ont été découvertes deux squelettes.

On doit mentionner une coutume spécifique: après la déposition du décédé dans la tombe, la partie supérieure du corps a été couverte avec des fragments céramiques spécifiques pour la culture Starčevo-Criș.

Quelques tombes sans inventaire funéraire ont été découvertes auprès des habitations ou dans le périmètre de l'agglomération. Ces tombes respectent sûrement de même une coutume spécifique.

Quelques analyses anthropologiques ont précisé qu'une partie des squelettes provenant des tombes mentionnées plus haut sont de type méditerranéen.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Glăvăneștii Vechi: La tombe double découverte au Sud du tumulus IX — 1949.

Fig. 2. Suceava: Tombe no 3 (d'après N. Ursulescu, *op. cit.*, p. 87, fig. 4).

Fig. 3. Trestiana: 1. La tombe no 6; 2. La tombe no 9; 3. La tombe no 30 (d'après Eugenia Popușoi, *op. cit.*, p. 111, fig. 6/1—3).

Fig. 4. Les complexes funéraires appartenant à la culture Starčevo-Criș sur le territoire de la Moldavie (Roumanie): 1 — Suceava; 2 — Pogorăști; 3 — Glăvăneștii Vechi; 4 — Grumăzești; 5 — Valca Lupului; 6 — Poienști; 7 — Trestiana.

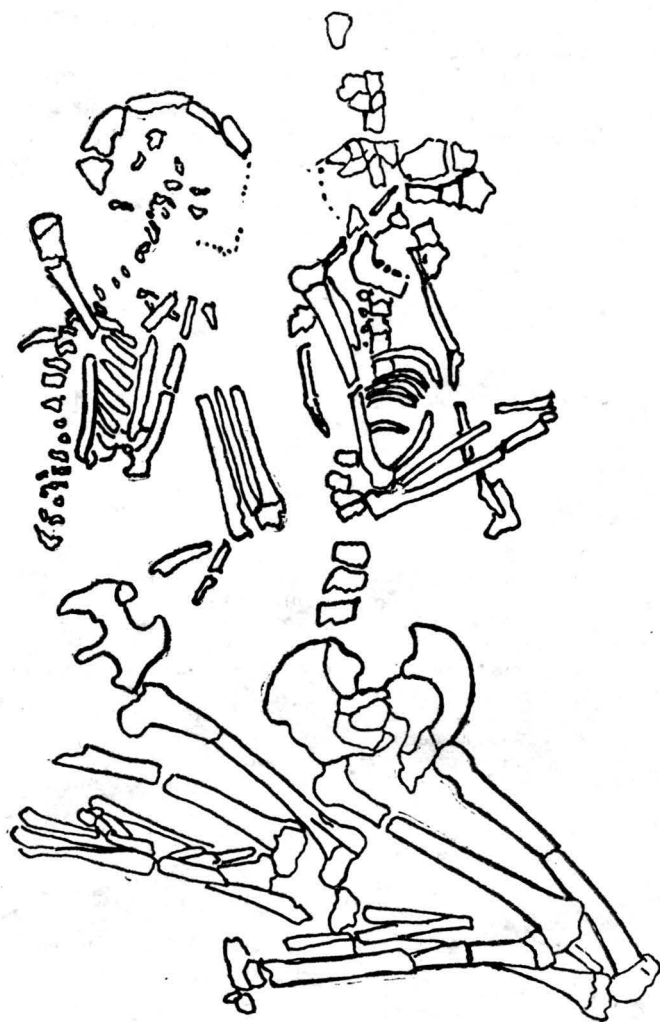

Fig. 1. Glăvăneștii Vechi: Mormântul dublu, de la sud de
Movila IV—1949.

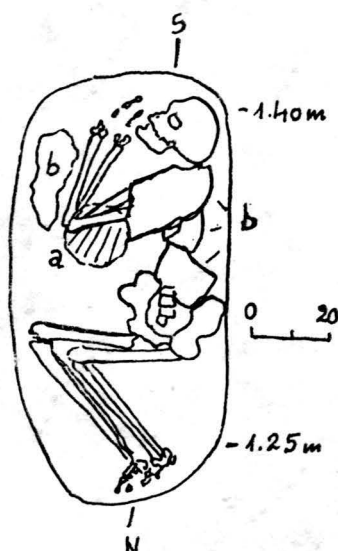

Fig. 2. Suceava: Mormântul 3 (după N. Ursulescu, *op. cit.*, p. 87, fig. 4).

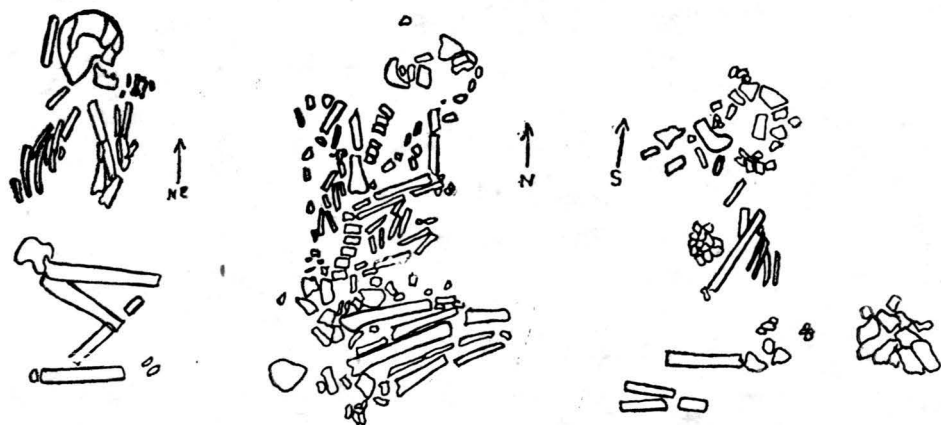

Fig. 3. Trestiana: 1 — Mormântul 6; 2 — Mormântul 9; 3 — Mormântul 30 (după Eugenia Popușoi, *op. cit.*, p. 111, fig. 6/1-3).

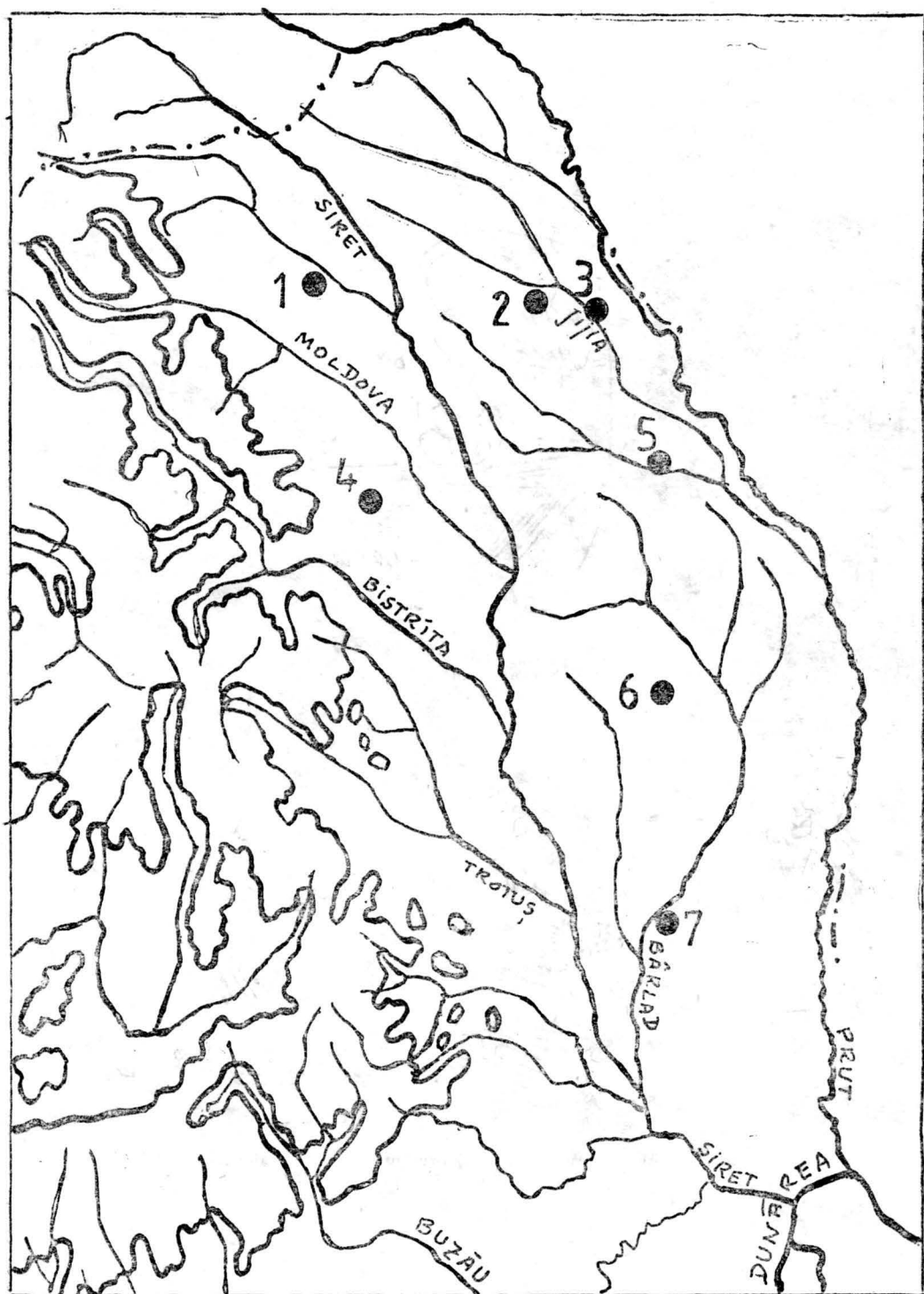

Fig. 4. Complexele funerare aparținând culturii Starcevo-Criș din Moldova: 1 — Suceava; 2 — Pogorăști; 3 — Glăvănești Vechi; 4 — Grumăzești; 5 — Valea Lupului; 6 — Poieni; 7 — Trestiana.

RITUL ȘI RITUALUL FUNERAR AL PURTĂTORILOR CULTURILOR BOIAN ȘI GUMELNIȚA DIN MUNTENIA

Cercetarea arheologică permite cunoașterea și studierea diferitelor obiceiuri ale comunităților din epoca neolitică din țara noastră. O semnificație deosebită o au cercetările privind diferitele obiceiuri legate de ritul și de ritualul funerar din acea epocă.

În lucrarea noastră ne vom referi la astfel de obiceiuri specifice purtătorilor culturilor Boian și Gumelnița de pe teritoriul Munteniei. Subliniem că aceste două culturi, din perioadele neoliticului mijlociu și târziu, sunt strâns legate genetic, deoarece cultura Gumelnița s-a dezvoltat, din punct de vedere cultural și etnic, fără nici o intervenție din afară, pe fondul reprezentat de comunitățile culturii Boian.

Cultura Boian a avut o evoluție destul de îndelungată, care a fost împărțită în patru faze numite: Bolintineanu, Giulești, Vidra și de tranziție, în cursul căreia s-a făcut, treptat, trecerea spre cultura Gumelnița.

Problemele referitoare la ritul și ritualul funerar ale comunităților din faza Bolintineanu, încă nu au fost rezolvate pe deplin, deoarece, în această privință s-au formulat două păreri deosebite.

Astfel, în urma săpăturilor de la Cernica, unde a fost cercetată o vastă necropolă neolitică, Gh. Cantacuzino era de părere că acea necropolă datează din timpul fazei Bolintineanu¹.

Mai târziu, autorul acestor rânduri, a considerat că necropola amintită, în realitate, datează de la sfârșitul culturii Dudești.

În cadrul necropolei de la Cernica au fost descoperite peste 356 de morminte neolitice², care sunt toate de înhumatie și cuprind schelete: majoritatea întinse pe spate (cu brațele și picioarele în poziții diferite) și un grup mai mic de morminte cuprinzând schelete în poziție chircită pe o parte.

Inventarul funerar al mormintelor de la Cernica constă, mai ales, din podoabe, care nu sunt specifice unei sau altei culturi, deoarece majoritatea au fost obținute pe calea schimburilor cu alte comunități sudice.

După părerea noastră, necropola de la Cernica nu poate fi atribuită comunității din faza Bolintineanu, din următoarele motive:

— urmele de locuire din faza Bolintineanu de la Cernica sunt mai puține în raport cu cele de tip Dudești;

— cele câteva vase fragmentare, din pastă fină, ornamentate cu caneluri, se găsesc atât în așezările Dudești, cât și în cele Bolintineanu;

— un argument important îl constituie faptul că în ultimii ani Marian Neagu a cercetat o necropolă din faza Bolintineanu, aflată la circa

¹ Gh. Cantacuzino, S. Morintz, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 27—89.

² Necropola a fost cercetată de către Gh. Cantacuzino, Eug. Comșa, *Necropola neolitică de la Cernica. Monografie* (în manuscris).

50 km distanță de Cernica, unde a descoperit schelete în poziție chircită³. Consider că nu este posibil ca două comunități, datând din aceeași fază, aflate la o distanță destul de mică, să practice două ritualuri deosebite, unii să-și îngroape morții în poziție întinsă pe spate și alții în poziție chircită. Din această cauză nu sunt de acord cu datarea propusă de Gh. Cantacuzino și atribui, după cum am amintit, majoritatea mormintelor din necropola de la Cernica perioadei de la sfârșitul culturii Dudești.

Amintesc că în cadrul necropolei de la Cernica au fost descoperite 32 morminte de inhumatie, cu schelete în poziție chircită, pe o parte (unele pe partea stângă, altele pe partea dreaptă) cu brațele în poziții diferite. Acest grup de morminte consider că poate fi atribuit fazei Bolintineanu a culturii Boian.

Încă nu dispunem de date sigure cu privire la existența unor morminte din faza Giulești a culturii Boian. Considerăm că în acea fază cei decedați erau depuși în gropile funerare în poziție chircită pe o parte.

Din perioada următoare, adică de la începutul fazei Vidra, datează grupul de morminte de la Andolina (jud. Călărași), care era format din 5 schelete (patru de adulți și unul de copil)⁴. Subliniem faptul că toate aceste schelete erau în poziție chircită, fiind așezate pe partea stângă. Orientarea lor era asemănătoare, aveau craniile orientate pe direcții apropiate de est.

Două din morminte au avut inventar funerar. La unul din ele, în dreptul gâtului, s-au găsit 30 mărgelile din scoici (24 din scoici de *Spondylus gaederopus* și 6 din scoici de *Dentalium*). Lângă același schelet se afla un topor de piatră șlefuită. Cel de al doilea avea la gât 65 de mărgelile din *Spondylus gaederopus* și din *Dentalium*. În privința datării ținem seama de asemănarea podoabelor amintite cu cele descoperite în mormintele datând din faza Vidra, descoperite la circa 1 km în zona așezării Boian A.

Documentarea cu privire la faza Vidra este puțin mai bogată și sigură în privința datării.

În cuprinsul și lângă așezarea Boian A de pe grindul „Grădiștea Ulmilor” din mijlocul lacului Boian, s-au descoperit 14 morminte din faza Vidra⁵. Fig. 1.

În privința acestui grup de morminte atrage atenția faptul că toate scheletele au fost chircite pe partea stângă. Menționăm că majoritatea au fost orientate cu craniul pe direcții cuprinse între NNE și ESE. Unul singur era orientat spre SV. Din aceste morminte numai 3 au avut inventar funerar, în două din ele s-au găsit mărgelile și într-unul un ac de aramă. Se cuvine să reținem și observația că o parte din morminte s-au găsit în cuprinsul așezării, altele lângă marginea ei.

Datarea acestui grup de morminte este asigurată prin poziția lor stratigrafică, majoritatea fiind suprapuse de stratul de cultură cu depuneri din faza Vidra.

³ Informație de la M. Negru, căruia îi mulțumim și pe această cale.

⁴ Eug. Comșa, în SCIV, XII, 2, 1961, p. 359—362; idem, *Istoria comunităților culturii Boian*, București, 1974, p. 203—206.

⁵ Idem, *op. cit.*, 1974, p. 206—211.

Un alt grup de morminte din faza Vidra a fost descoperit la Glină⁶ (Sectorul Agricol Ilfov). Prin săpăturile din anii 1943 și 1945 s-au găsit și studiat 8 morminte de copii mici, toate aflate sub depuneri din faza Vidra. Scheletele erau în poziție chircită, majoritatea pe partea stângă și mai puține pe partea dreaptă. Orientarea era diferită, mai ales spre est și est-nord-est 70°—72°. Atrage atenția poziția brațelor, la câteva brațul drept era întins de a lungul corpului și cel stâng era îndoit, cu palma așezată în dreptul feței. Lângă câteva din ele s-au găsit mărgelile de scoici și câteva din foiță de aramă. Atrage atenția observația că în cuprinsul așezării s-au găsit numai schelete de copii mici, oglindind deci un anumit obicei. S-a considerat un timp că aceste schelete reprezintă copii jertfiți și îngropați sub locuințe. În realitate, este vorba de un obicei cu o altă semnificație.

Din faza de tranziție de la cultura Boian la cultura Gumelnița se cunosc câteva grupuri de morminte. Fig. 2—3.

Un prim grup a fost definit în cadrul necropolei gumelnițene din marginea de nord-vest a grindului „Grădiștea Ulmilor” din mijlocul lacului Boian⁷. Erau patru morminte cu schelete în poziție chircită, pe partea stângă, cu craniile orientate între ENE 72° și ESE 95°. Poziția brațelor diferă. La trei din ele, palmele erau așezate lângă față, iar unul avea mâna dreaptă întinsă spre genunchi, iar cea stângă așezată lângă față.

Atrage atenția observația că la două din schelete, pe cranii s-au păstrat urme de culoare roșie, dovadă că persoanele respective, înainte de a fi îngropate au fost vopsite pe față cu culoare roșie.

Pe unul din aceste schelete au fost așezate cinci vase mari și mici, cu forme și ornamente specifice fazei de tranziție.

Un alt mormânt din aceeași fază de tranziție a fost descoperit în așezarea de la Izvoarele⁸. În acest caz a putut fi delimitată groapa funerară, de formă ovală, neregulată. Scheletul era în poziție chircită pe partea stângă, cu craniul orientat spre nord-est. Măinile erau îndoite din coate și așezate cu palmele, cea dreaptă sub față, iar cea stângă în dreptul feței. Mormântul nu a avut inventar. Groapa era suprapusă de stratul de cultură din faza de tranziție.

Cercetările din așezarea de la Radovanu⁹ (jud. Călărași) au dus la descoperirea a 26 de morminte de înhumatie, datând tot din faza de tranziție de la cultura Boian la cultura Gumelnița. Scheletele erau toate în poziție chircită pe o parte, de obicei pe partea stângă erau orientate ca craniul pe direcții apropiate de est, iar cele chircite pe partea dreaptă erau orientate spre sud-vest. Inventarul funerar a fost foarte redus. La un schelet de copil s-au găsit mărgelile din scoică de *Dentalium*, la un schelet de adult s-a găsit o piesă de silex, iar la un altul un vâscior bitronconic mic.

Subliniem că și în cazul acestui complex s-au descoperit câteva morminte de copii micuți, îngropați în intervalele (de circa 1 m lățime)

⁶ Informații primite de la prof. M. Petrescu-Dâmbovița, căruia îi mulțumim și pe această cale. Eug. Comșa, *op. cit.*, p. 202—203.

⁷ *Idem*, p. 212—214.

⁸ *Idem*, în *Materiale*, IX, 1974, p. 214.

⁹ *Idem*, în *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos*, VIII, Călărași, 1990, p. 104—108.

dintre locuințe. Ținând seama de această constatare am considerat că nu este vorba de jertfirea copiilor, ci de un obicei conform căruia copii micuți, care mureau din diferite cauze, erau îngropați lângă locuința mamei lor. După cum am arătat acest obicei funerar a fost practicat și în cursul fazei Vidra.

În cursul săpăturilor de la Radovanu, ne-am pus o problemă importantă și anume unde a fost necropola corespunzătoare așezării studiate.

În încercarea de a preciza locul respectiv, am folosit și unele observații din domeniul etnografiei comunităților primitive.

Așezarea studiată se afla pe o prelungire de terasă înaltă și era mărginită, din trei părți de pante abrupte. Am considerat că morții nu puteau fi transportați în vale pe acele pante, deoarece cadavrele puteau luneca de pe targa pe care erau duse și atunci, conform unei credințe primitive, sufletul celui decedat s-ar fi răzbunat pe cei care au făcut greșeala. De aceea am considerat că necropola nu poate fi în vale, ci trebuie să se afle pe terasa înaltă din vecinătate, unde morții puteau fi transportați fără probleme. Printr-un șir de șanțuri paralele de sondare am reușit să găsim locul căutat, care se afla puțin lateral față de drumul de acces spre așezare. Au fost cercetate prin săpături, în acea zonă, o serie de morminte.

Documentarea este mai bogată în privința mormintelor din timpul culturii Gumelnița.

Cu decenii în urmă au fost menționate câteva descoperiri de oase umane izolate, aflate în straturi de cultură Gumelnița (de ex.: Tangăru¹⁰, Glina¹¹) sau chiar morminte izolate (Crângu¹² și Cunești¹³), despre aceste morminte nu dispunem de date mai precise. De aceea ne vom referi numai la două serii de morminte mai importante.

În cursul săpăturilor noastre de pe grindul „Grădiștea Ulmilor“ din apropiere de localitatea Vărăști (jud. Călărași), în partea de nord-vest a grindului au fost descoperite întâmplător, două schelete dezvelite de apele lacului¹⁴, iar apoi am efectuat săpături sistematice pentru cercetarea zonei. În cuprinsul suprafețelor săpate au fost descoperite 118 morminte aparținând culturii Gumelnița¹⁵, din care 80 de aluți, 35 de copii și 3 de adolescenți. S-au găsit și câteva suprapuneri de morminte, care indică două etape de înmormântare. Fig. 4.

Gropile mormintelor aveau forma ovală neregulată. Toate scheletele erau în poziție chircită, pe o parte. Subliniem că 111 erau chircite pe partea stângă, majoritatea fiind orientate cu craniul pe direcții cuprinse între ENE 72° și ESE 117°. În majoritatea cazurilor mâinile erau îndoite din coate și așezate cu palmele în dreptul feței. Inventarul funerar nu era prea bogat. Menționăm că în 11 morminte s-au găsit obiecte de lut ars de formă aproximativ bitronconică, cu un mic orificiu pe mijloc

¹⁰ Informație de la prof. D. Berciu, căruia îi mulțumim și pe această cale. Eug. Comșa, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 13.

¹¹ Informație de la prof. M. Petrescu-Dâmbovița, căruia îi mulțumim și pe această cale. Eug. Comșa, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 11.

¹² *Idem*, p. 8.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Informație de la N. Anghelescu, căruia îi mulțumim și pe această cale.

¹⁵ Eug. Comșa, *Necropola gumelnițeană de la Vărăști* (sub tipar).

considerate a fi servit drept opaițe. În alte 11 morminte s-au găsit unelte de silex, de obicei, lame. În patru morminte s-au descoperit obiecte de aramă, anume un fel de ace, unele cu cap format dintr-o plăcuță de formă rombică și altele două cu câte două spirale opuse. Primele au servit, dacă ținem seama de locul unde au fost găsite, la fixarea îmbrăcămînții, iar celelalte la fixarea părului. Subliniem descoperirea, în două morminte, a unor obiecte de aur. Unul, reprezentând o figurină antropomorfă, a fost găsit la gâtul unui schelet de copil, alături erau și câteva mărgel mici tot de aur. Într-un alt mormânt s-a găsit un tub cilindric de aur.

Au fost descoperite și două mărgel de chihlimbar într-un mormânt și alte numeroase mărgel făcute din valve de scoici și altele tubulare de *Dentalium*.

Scheletele au fost studiate de antropologi și s-a ajuns la concluzia că populația respectivă prezintă o structură polimorfă. Astfel în cadrul seriei de 38 de cranii de bărbați sunt reprezentate 4 tipuri: hyperdolichocrane (2), dolichocrane (13), mezocrane (13) și brahocrane (7), iar cele 26 cranii de femei se împart pe tipuri: dolichocrane (2), mezocrane (14) și brahocrane (5). Subliniem predominarea, în cadrul lotului, a craniilor de tip mezocran (27 de cranii din care 13 de bărbați și 14 de femei)¹⁶.

Până în prezent, necropola de pe grindul „Grădiștea Ulmilor“ este cea mai mare din arealul culturii Gumelnița de pe teritoriul țării noastre.

Un grup de 9 morminte, aparținând culturii Gumelnița, a fost cercetat la Dridu¹⁷. Este vorba de 8 morminte de adulți și 1 de copil (Fig. 5). Toate scheletele erau în poziție chircită, pe o parte, dar spre deosebire de necropola gumelnițeană de la „Grădiștea Ulmilor“, unde majoritatea scheletelor s-au găsit chircite pe partea stângă, cele de la Dridu erau chircite 5 pe partea dreaptă și 4 pe cea stângă. Se constată și unele deosebiri în privința orientării scheletelor, cele chircite pe partea stângă erau orientate între NNE 23° și ENE 67°, iar cele chircite pe partea dreaptă erau orientate spre ESE 100° și VSV 246°. Poziția mâinilor era asemănătoare cu acelea de la Boian.

Atrage atenția faptul că majoritatea scheletelor de bărbați de la Dridu, au avut craniile de tip dolichocran, iar cele de femei aparțin tipului mezocran¹⁸.

În stadiul actual al cercetărilor, ținând seama de datele prezentate, rezultă că purtătorii culturilor Boian și Gumelnița, stâns legate între ele genetic și cultural, în tot cursul evoluției lor îndelungate, au practicat același rit funerar, anume inhumatia.

În toată această perioadă, de mai multe secole, persoanele decedate erau depuse în groapa funerară în poziție chircită, pe o parte, de obicei, pe partea stângă și, mai rar, pe partea dreaptă. În unele cazuri când chircirea era accentuată, este clar că se proceda la legarea strânsă a corpului celui decedat pregătit în poziție chircită. Această poziție avea,

¹⁶ D. Nicolăescu-Plopșor, Ioana Popovici, în *Annuaire roumain d'anthropologie*, 4, 1967, p. 3—16.

¹⁷ Eug. Comșa, în *Aluta*, 1980, p. 23—32.

¹⁸ Olga Necrasov, Maria Cristescu, în *Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza“ din Iași*, N.S., secț. II, B, VII/1, p. 54—65.

fără îndoială, o anumită semnificație magico-religioasă. Specialiștii dau două explicații poziției amintite.

După părerea unora înmormântarea în poziție chircită ar imita poziția pruncului în pântecul mamei. În cazul respectiv pământul ar reprezenta mama.

După părerea altora, poziția chircită ar imita pe aceea din timpul somnului, cei decedați fiind așezați în gropile funerare ca și cum ar dormi, urmând să se trezească pe lumea cealaltă, pentru o nouă viață, în care scop, în unele morminte, s-au pus unelte sau vase. Oricum, este evidentă credința acelor oameni că ar exista o altă viață, după moarte.

Măinile erau, de regulă, îndoite din coate și așezate cu palmele în dreptul feței. Uneori, o palmă era așezată sub cap și cealaltă în dreptul feței. Mai rar, o mână era întinsă spre genunchi și alta pusă cu palma lângă față. Picioarele erau totdeauna îndoite din genunchi, moderat sau accentuat.

Atrage atenția obiceiul din faza de tranziție, conform căruia, înainte de a fi depus în groapa funerară, cel decedat era vopsit pe față cu ocru roșu.

Se cuvine să reținem obiceiul de a îngropa copii mici lângă locuința mamei sale, în cursul fazelor Vidra și de tranziție, iar mai târziu în timpul culturii Gumelnița, s-au găsit morminte de copii mici și în cu-prinsul necropolei de la „Grădiștea Ulmilor“.

Menționăm și obiceiul comunităților culturii Gumelnița de a așeza lângă cel decedat câte un opaiț. Fără îndoială și acest fapt avea o anumită semnificație. Una posibilă ar fi aceea că opaițul servea să lumineze calea spre lumea cealaltă.

Rămâne deschisă problema cum se explică obiectele de aur găsite la un schelet de copil și lipsa unor astfel de piese la scheletele de femei, când este evident că obiectele de aur se obțineau cu greu pe calea schimburilor cu comunitățile sudice.

Acestea au fost problemele mai importante referitoare la ritul și ritualul funerar ale comunităților Boian și Gumelnița.

EUGEN COMȘA

LE RITE ET LE RITUEL FUNÉRAIR DES GENS DE LA CULTURE DE BOIAN ET DE LA CULTURE DE GUMELNIȚA DE LA MUNTÉNIE

(Résumé)

Dans cette ouvrage l'auteur présente la rite et les coutumes funéraires des cultures Boian et Gumelnița (de la Munténie), cultures apparantés du point de vue ethnique et culturel.

Pendant l'évolution de ces cultures à travers quelques phases, les membres de ces communautés ont pratiqué l'inhumation en position accroupie sur une côté, surtout la gauche.

L'orientation des squelettes à une faible variation. La position des bras présente des variations, mais en général, sont avec les mains devant la face.

Dans les tombes de la culture de Boian ont été trouvés des vases et des parures.

Dans les agglomérations appartenant à la culture de Boian ont été découverts des squelettes appartenant à des petits enfants qui ont été enterrés auprès de la maison de leur mère.

Pendant la culture de Gumelnița les tombes des enfants se trouvent dans le cadre des nécropoles. Un de ces enfants a eu sur le cou une figurine et quelques perles en or.

Dans les tombes appartenant à la culture de Gumelnița se trouvent aussi des vases et des lumignons, probablement pour illuminer la route vers la vie future.

Le rite et le rituel de la culture de Boian et de la culture de Gumelnița prouvent la croyance dans une vie future.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Culture de Boian, phase Vidra: 1—2 Station Boian A.

Fig. 2. Phase de transition de la culture de Boian à la culture de Gumelnița: 1—3 Station de Radovanu.

Fig. 3. Phase de transition de la culture Boian à la culture de Gumelnița: 1. Nécropole l'île „Grădiștea Ulmilor”; 2. Station Izvoarele.

Fig. 4. Culture de Gumelnița: 1—3 Nécropole l'île „Grădiștea Ulmilor”.

Fig. 5. Culture de Gumelnița: 1—2 Dridu.

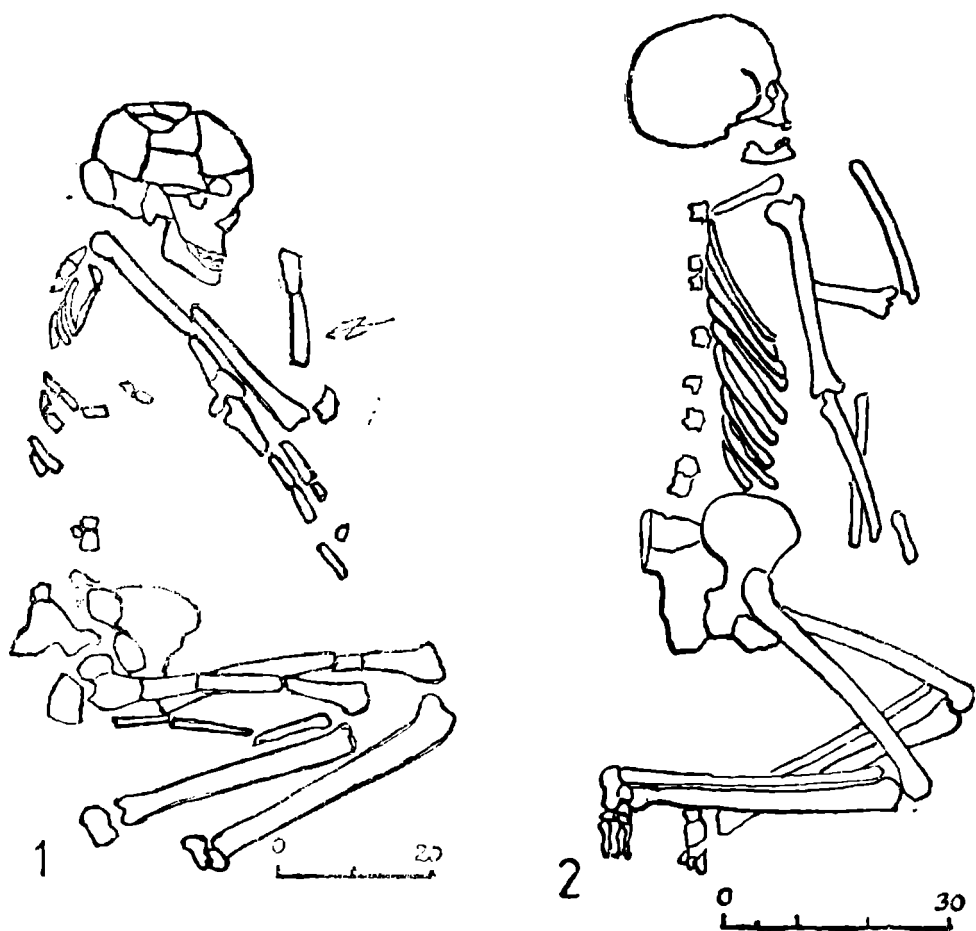

Fig. 1. Cultura Boian, faza Vidra; 1—2 stațiunea Boian A.

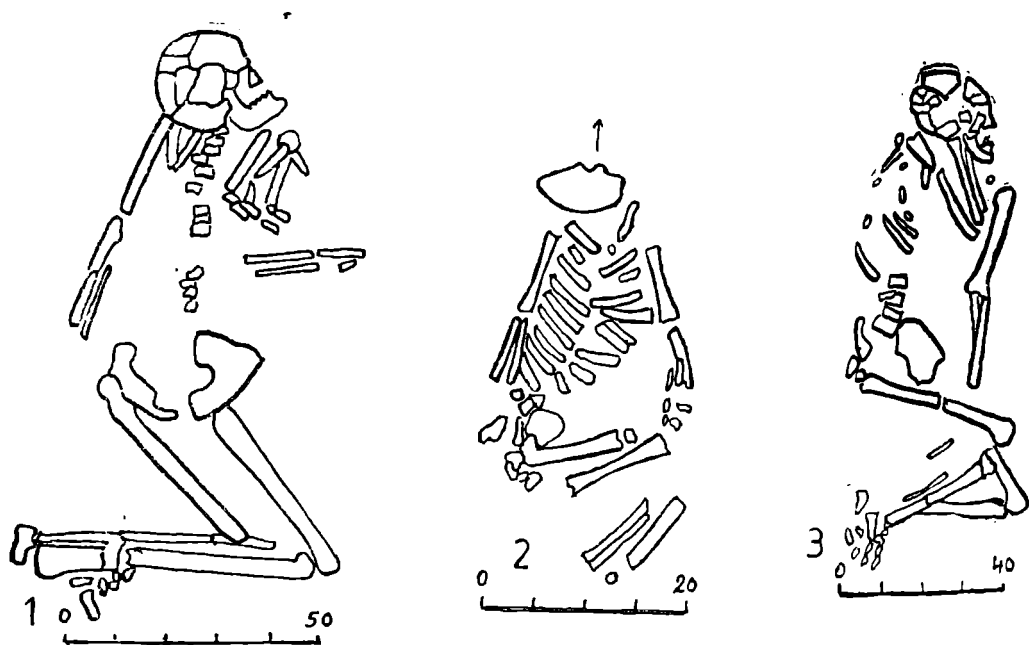

Fig. 2. Faza de tranziție de la cultura Boian la cultura Gumelnița: 1-3 stațiunea de la Radovanu.

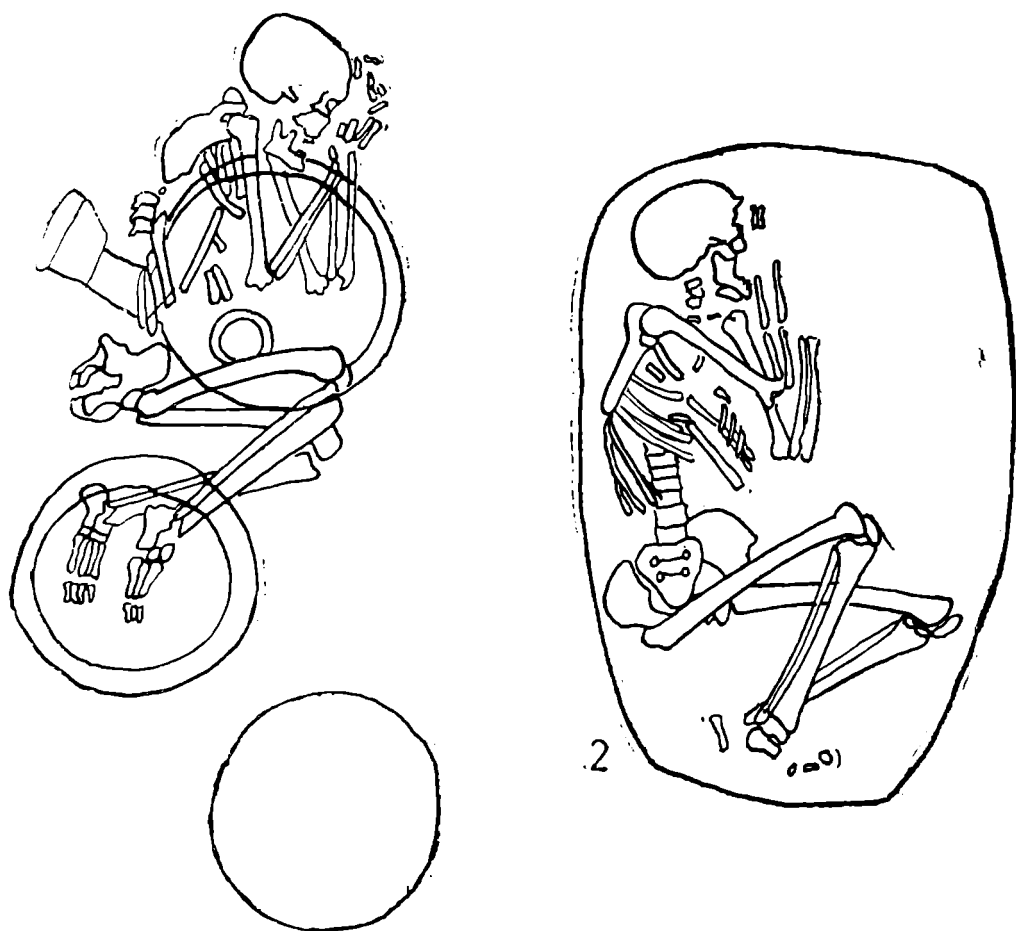

Fig. 3. Faza de tranziție de la cultura Boian la cultura Gumelnița: 1. necropola din insula „Grădiștea Uluiilor”; 2. stațiunea Izvoarele.

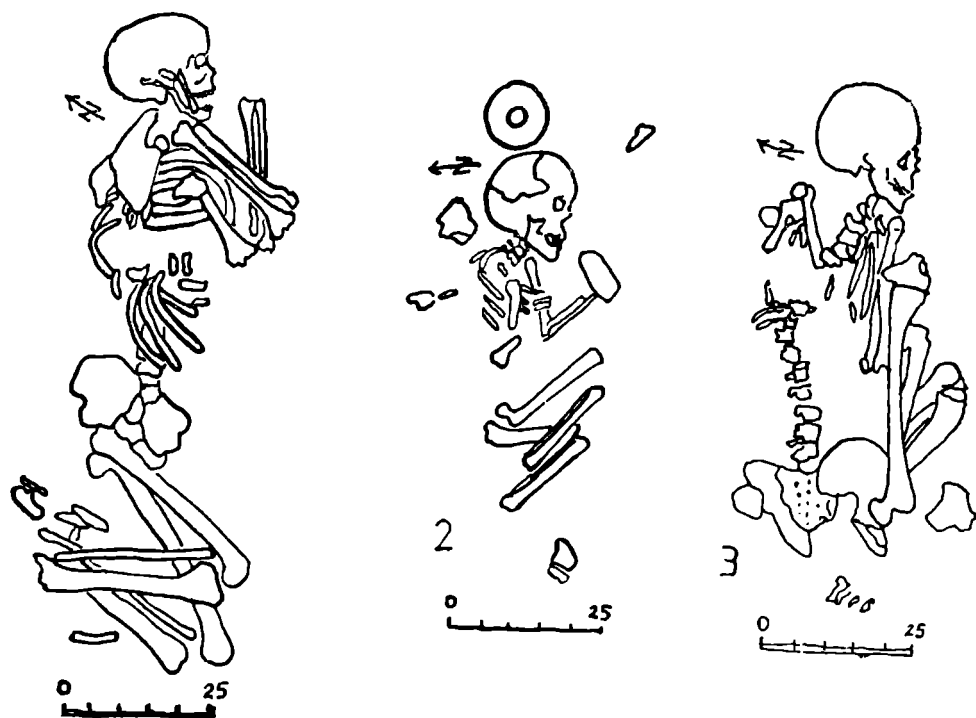

Fig. 4. Cultura Gumelnița: 1 — 3 necropola din insula „Grădiștea Ulmilor”.

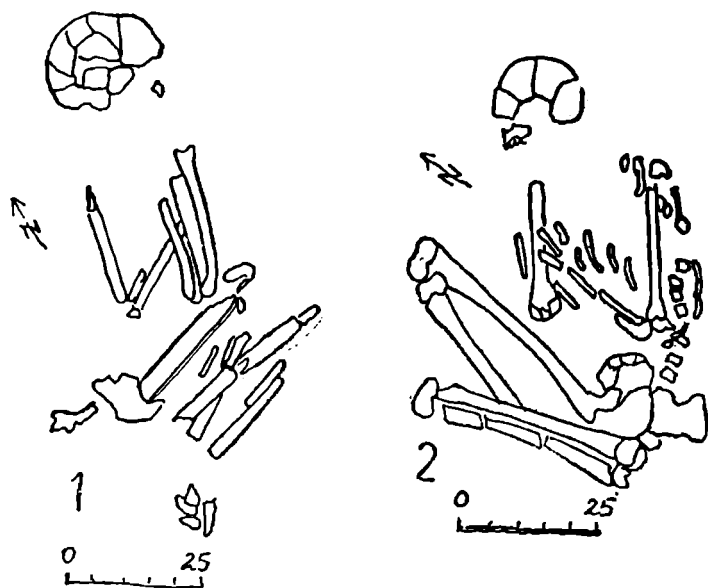

Fig. 5. Cultura Gumelnița: 1-2 Dridu.

DESPRE MORMINTELE ȘI OFRANDA FUNERARĂ DIN PREISTORIA BIHORULUI*

Cele mai vechi dovezi ale unei griji speciale pentru cei care au murit, a unor anume rânduieli, inspirate din obiceiuri, din concepția despre viață și moarte, datează și în județul Bihor încă din epoca neolitică.

Cercetările arheologice sistematice efectuate în așezări aparținând neoliticului vechi (timpuriu) respectiv cultura Starčevo-Criș efectuate la Râpa¹, Fughiu², Suplacu de Barcău³, nu au reușit, deocamdată să surprindă morminte aparținând acestui orizont cultural. În schimb, pentru neoliticul mijlociu și târziu, astfel de descoperiri, fără a fi prea numeroase, sunt însă în măsură să ne furnizeze o serie de informații deosebit de edificatoare privind credințele, obiceiurile și practicile funerare.

Potrivit modului de săvârșire a ceremoniei funerare și a organizării mormântului, în stadiul actual al cercetărilor, pe teritoriul județului Bihor se pot distinge două tipuri de înmormântări:

- inhumăția;
- incinerația.

1. La Săcuieni, în punctul „Horo“⁴, a fost descoperit un mormânt neolitic de inhumăție, în poziție chircită.

Scheletul, aparținând unui copil, era așezat în poziție chircită, pe partea dreaptă, dispus pe un „pat“ de cioburi, aparținând unor vase de dimensiuni mari. Brațele erau îndoite din cot și așezate cu palmele în dreptul feței, iar picioarele chircite, aveau femurele aproape în unghi drept față de coloana vertebrală.

Inventarul funerar conținea un vas de lut ars, pahar cu pereții arcuiți, cu decor pictat, dispus între cotul drept și genunchi și o așchie de obsidiană, găsită lângă bazin. În groapa mormântului se aflau mai multe oase de bovine (probabil, bucăți de carne).

Oasele scheletului erau acoperite cu cioburi mari învelindu-l ca o manta protectoare.

Autorii încadrează această descoperire, precum și materialele arheologice din așezare în faza evoluată a Culturii Ciamești.

2. La Peștiș⁵, în peștera „Piatra Jurcoaiei“ a fost descoperit un mormânt de copil în vârstă de 6—8 ani. Scheletul, orientat est-vest a fost înhumat în poziție chircită, culcat pe partea dreaptă, fiind parțial distrus.

* Determinările antropologice au fost efectuate de regretatul coleg Tiberiu Jursak.

¹ S. Dumitrașcu, în *Lucrări științifice*, Institutul de Învățământ Superior, Craiova, 1970, p. 50.

² Doina Ignat, în *Crisia*, VIII, 1978, p. 12.

³ Idem, în *Crisia*, IX, 1979, p. 722.

⁴ Eug. Comșa, Z. Nanasi, în *SCIV*, 22, 1971, p. 633—634.

⁵ Doina Ignat, în *ActaMN*, X, 1973, p. 490.

Inventarul funerar: un vas bitronconic lucrat pin pastă fină, o oală — probabil, spartă ritual — dispusă în mormânt spartă (1/2), lucrată din pastă de uz comun; o sulă din os și cinci mărgelile rotunde, mici și aplatizate descoperite în zona gâtului, formând, probabil, un mic colier.

Materialele arheologice descoperite în cele două straturi de cultură, precum și ceramica depusă în mormânt pledează pentru atribuirea descoperirii orizontului neolitic Oradea — Salca — Herpály.

3. În comuna Șimian⁶ a fost descoperit un mormânt de înhumatie, cu scheletul parțial distrus, fără observații stratigrafice și de natură a stabili dispunerea scheletului. Inventarul mormântului este deosebit de bogat, conținând următoarele piese:

— Cupă cu picior, „ferestruit“, decorată cu opt butoni perforați (în formă de „cioc de pasăre“) dispuși pe două rânduri;

— Pahar cu corpul cilindric, terminat la bază cu patru butoni perforați, în formă de piciorușe;

— Sulă din os, păstrată fragmentar, prost conservată;

— Topor din piatră șlefuit și perforat;

Inventarul funerar datează descoperirea ca aparținând culturii Tiszapolgár.

4. Pe teritoriul satului Santău Mic⁷ au fost descoperite și păstrate în colecția veche a Muzeului Țării Crișurilor, un număr de șase vase despre care se presupune că ar fi constituit inventarul unui mormânt:

— Cupă cu picior perforat („ferestruit“) de opt orificii circulare, cu corpul globular, prevăzut cu patru butoni perforați;

— Strachină mică decorată în partea inferioară cu patru butoni mici, perforați;

— Un număr de patru vase globulare de dimensiuni aproximativ egale, decorate cu câte patru butoni perforați, în formă de „cioc de pasăre“.

Pasta, forma și decorul permit atribuirea lor culturii Tiszapolgár.

5. În așezarea neolitică de la Tășad⁸, într-o groapă cu adâncimea de 0,70 m și diametrul de 0,45 m, au fost descoperite oase calcinate, aparținând unui copil în vârstă de 12—15 ani. În groapa mormântului, alături de oasele calcinate, se aflau două fragmente ceramice, trei nuclee din obsidian, o tesla lucrată din gresie cuarțitică, spartă în trei bucăți, și un fragment de teslă, lucrată din tuf vulcanic, spartă, de asemenea, în trei. De menționat faptul că uneltele litice prezintă și ele urme de ardere.

Această descoperire este prima dovadă a practicării incinerăției încă din epoca neolitică, pe teritoriul României.

6. În așezarea neolitică de la Suplacu de Barcău a fost descoperit în anul 1984 un mormânt de incineratie aparținând acestui orizont⁹.

Mormântul conținea o oală (urnă cinerară) lucrată din pastă fină, gălbui-roșcată, cu pereții arcuiți, buza dreaptă, având un decor pictat, alcătuit din benzi paralele și spirale cu volute strânse. Conținea oase

⁶ Doina Ignat-Sava, în *Crisia*, V, 1975, p. 9—10.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Doina Ignat, în *Crisia*, XVII, 1987, p. 12.

⁹ Doina Ignat, în *Crisia*, XV, 1985, p. 275—278.

calcinat și cenușă, aparținând scheletului unei femei tinere. Alături de urna propriu-zisă mormântul mai conținea o cupă cu picior, în stare fragmentară, precum și un vas cu profilul în formă de „S”.

Alte două morminte de incinerare, descoperite în aceeași așezare, sunt dispuse în gropi special amenajate.

7. Groapă ovală (0,85 × 0,70 m), cu adâncimea de 0,96 m.

În partea superioară a gropii au fost descoperite fragmente ceramice aparținând unei cupe cu picior spartă din vechime și depusă în groapă. Este lucrată din pastă fină, poroasă, cu pereții subțiri. Pământul, cu care a fost umplută groapa, conține fragmente ceramice, provenite, desigur, din stratul de cultură. Dintre acestea remarcăm un fragment cu o protomă animalieră. La — 0,35 m, pe toată suprafața fundului gropii se observă o pojghiță subțire de pământ ars și puține oase arse. Sub această arsură, până la fundul gropii a fost descoperit un strat de cărbune.

Analizele de laborator au precizat că oasele arse sunt de proveniență umană.

8. Groapă tronconică cu diametrul superior de 0,95 m și cel inferior de 0,40 m, cu adâncimea de 0,45 m.

La — 0,30 m suprafața fundului gropii prezintă puternice urme de arsură și conține puține oase umane arse și o daltă șlefuită. La demontarea gropii s-a observat că pe fundul gropii a fost depus un strat de pietriș tasat peste care s-a aplicat un strat de pământ care a fost ars, peste care s-au depus oasele arse.

Este o tehnică asemănătoare cu cea folosită pentru amenajarea locuinței.

Această observație stratigrafică deosebit de elocventă ne îndreptățește să constatăm că cele două morminte de incinerare reproduc tehnicile de construcție ale locuințelor din această așezare: locuințe cu platformă de chirpic, așezat peste o structură lemnoasă, arsă, din care rezultă cărbunele și locuințe cu platformă de chirpic ars, sub care s-a așezat un strat de pietriș de râu bine tasat.

Fiecare mormânt aparține cu siguranță unui individ căruia familia i-a amenajat groapa funerară după tipul locuinței în care trăise.

În stadiul actual al cercetărilor privind epoca neolitică pe teritoriul României, aceste descoperiri sunt primele care atestă practicarea ritului de incinerare la acest orizont.

Mormântul de incinerare în urnă, de la Suplacu de Barcău, își găsește analogii în Grecia, în necropolele neolitice de la Soufli Magoula și Magoula Zarkou.

Cele două morminte în gropi arse pot constitui un ritual aparte, specific grupului Suplac, reproducând — după cum s-a arătat — însăși tipul de locuințe specifice acestei așezări.

CONCLUZII

Cu toate că descoperirile prezentate nu sunt prea numeroase ele permit o cunoaștere a ritului de înmormântare și, parțial, o reconstituire a ritualului funerar în epoca neolitică în spațiul geografic al județului Bihor.

Alături de inhumație — care constituia unicul rit de înmormântare în epoca neolitică pe teritoriul țării noastre — în jud. Bihor este practică și incinerarea (Tășad, Suplacu de Barcău).

Se pare că incinerarea este mai rară în această perioadă, dovadă că în eneoliticul timpuriu (cultura Tiszapolgár) se practica inhumația.

Situația este cunoscută și în epoca următoare, respectiv în prima etapă, când incinerarea coexistă și ea, în unele cazuri, alături de inhumație.

Referitor la ofrandele funerare depuse în morminte, se poate constata în toate cazurile — excepție face mormântul de incinerare de la Tășad — că ele conțin vase în număr este drept, diferit, dar în care, probabil, se punea hrana. Mai greu de explicat ar fi prezența unor unelte din os sau din piatră în aceste morminte.

Se impune observația că în mormântul de la Săcuieni — aparținând, de asemenea, unui copil — sunt prezente oase de animale mari — bovine — care ar putea fi bucăți de carne depuse în mormânt cu ocazia banche-tului funebru care a avut loc.

DOINA IGNAT

SUR LES TOMBES ET LES OFRANDES FUNÉRAIRES DANS LA PRÉHISTOIRE DU BIHOR

(Résumé)

L'étude se propose de reconstituer, au niveau actuel des connaissances, les rites funéraires de la préhistoire dans le département de Bihor. On traite surtout les attestations du néolithique — période durant laquelle on a pratiqué l'inhumation et l'incinération également. La même situation se prolonge dans l'Âge du Bronze aussi.

MASCA-SIMBOL ÎN RITURILE FUNERARE

Asupra originii măştii, în general, în cadrul manifestărilor culturilor arhaice, există o bogată bibliografie internațională și românească¹.

Prezentul studiu își propune o analiză a măştii-simbol în structura obiceiurilor, cu referire specială la cele funerare și pleacă de la adevărata semnificație a măștilor, diluată contemporană, având diverse reprezentări plastice, dar, păstrând, în esență, aceeași semnificație magico-rituală.

Un lucru este sigur și comun tuturor studiilor și referințelor bibliografice, că acest obicei — mascarea rituală — are caracter precreștin, păstrat cu toate nuanțările de rigoare până astăzi. Caracterul păgân, precreștin al mascării rituale este întâlnit în antichitatea precreștină la diferite sărbători ale zeilor, ale recoltei, ale anotimpurilor. Alături de atestările folclorice, cele mai vechi documente românești au relevat acest lucru². Biserica creștină a combătut, de la început, toate practicile antecrestine de mascare rituală, în timp ce alte practici păgâne le-a inclus. În canonul 38 din *Pravila de la Govora* și în izvorul bizantino-slav se menționează că oamenii îmbrăcați în piei de animale nu aveau voie să intre în biserică: „Să neștine va purta piiale de cal sau măgariu să nu intre în biserică, ci să stea afară cu muerile”³. La origine, pretutindeni măștile au avut caracter ritual, fie că erau zoomorfe sau antropomorfe. Masca, în ipostaza de recuzită a mitului, reprezenta prin însăși figurarea ei un spectacol, care era la origine tot ritualic. Cel mascat (sau travestit prin machiaj) se transpunea într-o nouă ființă, care întruchipa, de obicei, strămoșii de neam sau animalul totem al comunității. Karl Meuli, în lucrarea sa citată, din 1933, stabilea originea măștilor în cultul morților: „majoritatea măștilor primitive reprezintă spirite și majoritatea spiritele reprezintă, la rândul lor, spiritele morților”⁴. Mai târziu, în 1955, Leopold Schmidt relua argumentele școlii culturii vegetației (Mannhardt, Mayer).

Prezentă în toate obiceiurile din ciclul familial (naștere-nuntă-înmormântare) masca-simbol apare în una din reprezentările ei cele mai arhaice, aceea de *uncheși-moși-moșnegi-babe*, ca reprezentări antropomorfe ale ascendenților sangvini ai neamului. În cadrul obiceiurilor din ciclul vieții, grupul de oameni bătrâni îndeplinește, prin tradiție, mai

¹ Bibliografie selectivă: K. Meuli, *Maske, Maskerei, Handvörterbuch des deutschen Aberglaubens*, V. Berlin, 1933; L. Schmidt, *Masken in Mitteleuropa*, Wien, 1955; în *Revista de folclor*, III, 1958, p. 7—22; C. Eretescu, în *Revista de etnografie și folclor*, 13, 1, 1968, p. 37—43; R. Vulcănescu, *Măștile populare*, București, 1970; Florica Lorinț și Cornelia Belcin-Pleşca, în *Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”*, 4, 1993, p. 39—50.

² P. Olteanu, în *Memoriile Secției de Filologie și Literatură ale Academiei Române*, seria IV, XI, 1989, București, 1992, p. 39—52.

³ Apud P. Olteanu, op. cit.

⁴ Vezi nota 1.

multe acte rituale, care îl fac indispensabil în desfășurarea ceremonialurilor de trecere⁵. Studiate de Romulus Vulcănescu, în lucrarea *Măștile populare*, măștile din ciclul familial au toate, în reprezentarea lor rituală, personajele *uncheși-moși-babe*, cu diferențele de reprezentări plastice de la o zonă la alta. Dacă în obiceiurile de naștere, de pe întreg cuprinsul țării, masca-simbol este aceea de *moașă*, ca reprezentantă a strămoșilor neamului, deci, suprema inițiată a colectivității care media trecerea noii ființe dintr-o lume necunoscută în cea cunoscută, în obiceiurile de nuntă apar măștile-simbol de *mire* și *mireasă*, de *socri* și a personajelor secundare, cu atribuții în alaiul mirelui și miresei (flăcăi și fete). Cea mai completă reprezentare a măștii-simbol este în ceremonialul înmormântării. În mormântarea este cel mai complex și complet rit de trecere, numit și „marea trecere“, pentru caracterul ei irevocabil, care trebuia pregătit cu respectarea strictă a tuturor prescripțiilor tradiționale, pentru ca mortul să poată fi recunoscut în comunitatea strămoșilor. „Omul societăților primitive nu este considerat „desăvârșit“ pentru a deveni om propriu-zis, el trebuie să moară în această viață (naturală) și să renască la o viață superioară, care este religioasă și culturală totodată“, de aceea „Moartea este considerată suprema inițiere“⁶. Reprezentarea măștilor-simbol în riturile funerare se desfășoară în cadrul *priveghiului* — starea de veghe magico-ritualică în riturile de trecere (cum am demonstrat în lucrarea cu același titlu, care a fost prezentată la Simpozionul Național de Etnologie din 25—27 noiembrie 1994, București). Funcția rituală primordială a priveghiului la mort este nu numai cea apotropiacă (de a feri comunitatea de influența maleficului), ci și aceea de a asigura *continuitatea* ontologică, unind cele două planuri ale existenței: fizică și cea spirituală. „Pentru omul religios, moartea nu este decât o altă modalitate a existenței umane“⁷. Priveghiul, ca rit sacru, se efectua printr-o dublă participare: ca spectatori și ca mascați. Mascații, ca strămoși ai mortului și ai neamului, stabilesc legătura dintre cele două lumi și încorporează mortul în rândul strămoșilor de neam. Mascarea, în sine, era și un rit de inițiere prin care cei tineri erau receptați în comunitatea adulților: „La moartea unui om, tinerii să se călească peste noapte, să ajungă maturi, să intre în lumea bărbaților“⁸. Jocurile de priveghi care se efectuau și care se mai efectuează, unele și astăzi, făceau parte din complicatul scenariu al riturilor de *continuitate*, de *inițiere* și de *întemeiere*. În cadrul acestora, cuplul de mascați *moș-babă*, aveau un rol predominant de a veghea respectarea acestor rituri. Ei erau cei care simulau principalele acte rituale de întemeiere: actul sexual, nașterea simbolică (ca în jocurile de priveghi din Vrancea, de pildă) și sugerau astfel, pe cale magică, continuitatea neamului. Pe baza cuplului inițial *moș-babă* s-au format și alte cupluri în măștile de priveghi. Constantin Eretescu în studiul citat despre măștile de priveghi crede că această funcție de *continuitate* este, în fapt, subordonată funcției apotropice.

⁵ C. Eretescu, în *Revista de etnografie și folclor*, 13, 1, 1968, p. 37—43; Florica Lorint, C. Eretescu, în *Revista de etnografie și folclor*, 12, 2, p. 127—132.

⁶ M. Eliade, *Sacru și profanul*, București, 1992, p. 182.

⁷ Idem, *op. cit.*, p. 137.

⁸ N. Mihali, în *Imagini și permanențe în etnografia românească*, Chișinău, 1992, p. 295.

Moartea, ca mască de priveghi, destul de frecventă, ca reprezentare antropomorfă⁹, este în legătură cu concepția veche după care „moartea e primul mister“ (cf. Mircea Eliade). Faptul că, de obicei, se travestea un om în vârstă ține de rosturile sale inițiatice. Bătrânii transmiteau celor tineri prin aceste măști-simbol o experiență de viață, care trebuia continuată. Alungarea morții în finalul reprezentării are această semnificație primară, sugerând triumful vieții. Vom cita o descriere detaliată a acestei reprezentări din înregistrările noastre de la Târpești, Petricani, Neamț (păstrate în Arhiva de folclor a Moldovei și Bucovinei — A.F.M.B. — de la Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide“ din Iași): Mascatul, care întruchipa *Moartea*, stârnea spaimă prin caracterul grotesc al măștii: „Intrând în casă, joacă în mijlocu casei, și pui într-un genunchi și s-apucă di discîntat într-o oală cu apă: „Vînturoi, saloi, maloi / Unde ești coadă di liroi? / Vină iuti dacă vrei / Vină iuti iuti pîn-la mină / Ca să iei un om cu tîni / Fie tînr sau bătrîn / Și intri altul la rînd / Vină coadă dispicați / Și arată omu-ndată / Cî eu vreau să mi-l cosăsc / Și di ici să mi-l răpesc / Cînd oala va clocoti / Aburul va și porni / Pisti omul rînduit / Ca să-l șterg di pi pămînt / Cum și șterg norii de vînt“. În timpul acesta, aruncă în oala cu apă niști jar aprins, di faci un clocot mari, sau abur gros, ci si îndreaptă într-o parti oarecari di casă... *Moartea* atunci si leagă di cineva spunînd: „Gata leli (badi), sau măi Ioane (Marie) / Vînturoi te-a rînduit / Si ti duci di pe pămînt / Ori cî nu vrei / Adă capul si ți-l tai“. Si și răpedi cu coasa di gîtul acelu om. Coasa este învelită cu cîrpi ca si nu taie de loc. În timpul aista în casă si începi o încăierare între cel ce este propus ca si fie tăiet cu coasa... /După aceasta/ *Moartea* dispare din casă, dînd cu coasa în pămînt și zicînd așa: „Eu mă duc pi ceea lumi / Dar pi tăți vă iau cu mină / De nu astăzi chiar și mină / Că și mine-i potrivit / Si ti ia moartia di gît“ (chestionar anchetă directă efectuată de Lucia Berdan)¹⁰.

Alături de măștile, cu reprezentări antropomorfe, în riturile funerare, mai precis în jocurile de priveghi, remarcăm prezența măștilor de animale și păsări, care are, în primul rînd, tot o motivație inițială sacră, rituală. *Calul*, ca simbol mitologic, avea funcția sacră de ghid psihopomp (conducător al sufletelor pe tărîmul celălalt), care se leagă de funcția sa mitologică de animal călător, investit cu puterea de a trece peste mari întinderi de apă¹¹, *operator al trecerii de la un nivel la altul al existenței*. Dacă legăm aceasta de credințele populare despre *cal* și *moarte*, lucrurile încep să se limpezească. „Poporul crede că calul e năzdrăvan... pricepe moartea stăpînului său“; „Spune că soarta calului e ca a omului... în multe privințe îl întrec pe om... Are presimțiri despre primejdii, nenorociri, moarte, pe care omul nu le are“¹². De remarcat ambivalența calului ca animal mitologic: adjuvant divin ori întrupare demonică. În jocurile de priveghi apare masca dublă. După opinia unor mari etnologii (M. Eliade, J. Chevalier, B. Ruweland) măștile de cai întruchi-

⁹ M. Pop, în *Revista de etnografie și folclor*, III, 1, 1958, p. 7—22; D. Pop, în *Revista de etnografie și folclor*, 13, 2, 1968, p. 131—142.

¹⁰ A se vedea și Lucia Berdan, în *Echidistanțe*, 6—7, iunie-iulie 1993, p. 29—30.

¹¹ M. Coman, *Mitologia populară românească* I, București, 1986, p. 44—45.

¹² Idem, op. cit., p. 39.

pează spiritele vegetației și *umbrele celor dispăruți*. Prezența măștii calului în context funerar are, deci, o strictă motivație originară ritualică, de animal psihopomp, ghid al sufletelor plecate în marea călătorie, iar *jocul calului* nu are, în primul rând, decât caracter apotropaic și fecund, menit să alunge duhurile malefice și să provoace declanșarea energiilor ascunse ale firii, deci, din nou, *continuitatea*, în care moartea este și ea o etapă. Jocul calului, atât la priveghi cât și la Anul Nou, are, structural, ca mască-simbol, o semnificație sacră, rituală și nu de joc ca virtuozitate. Acest din urmă aspect este cel exterior, pe care oricine îl vede cu ușurință. Pornind de la o observație mai veche a lui S. Fl. Marian din lucrarea *Înmormântarea la români*¹³, după care *priveghiul* era asimilat cu o *șezătoare* („în timpul șezătorilor cari se făceau la casa mortului spre distragerea rudelor supărate, adică în timpul *priveghiului*”), iar jocurile de priveghi erau, implicit, asimilate unor petreceri (în ideea de petrecere = joc), unii folcloriști contemporani văd în aceasta funcția primordială, predominantă a acestor rituri, ceea ce, după părerea noastră, este total greșit¹⁴. Jocurile de priveghi (incluzând aici și măștile) au, după părerea noastră, în primul rând o conotație sacră, o funcție apotropaică și de inițiere. *Jocul* în sine (al măștilor zoomorfe sau antropomorfe) are o prefigurare sacră și nu de petrecere zgomotoasă, care implică destinarea. Și la strămoșii daci, pe seama cărora e pusă această funcție ludică în riturile funerare, ideea originală era aceea de rit sacru. De altfel termenul însuși de *petrecere* nu înseamnă, în primul rând, *joc*, *amuzament*, ci *trecere prin...*, *însoțire a cuiva*¹⁵. În manifestările zgomotoase de astăzi, în jocurile de priveghi cu măști, nu trebuie văzută o „tentă licențioasă”, care ar fi „o transpunere moderatoare a crizei erotice”¹⁶. Marii etnologi au sesizat de mult că „prin întrebuintărea rituală a limbajului licențios se stimulează energia sexuală adormită a forței vitale”¹⁷. Mai mult, Vasile Adăscăliței, în cele două studii citate, sugerează că prezența *calului*, *ursului*, *lupului*, *caprei* etc., ca măști de priveghi, se poate considera o transpunere actuală din jocurile de An Nou. Aceasta ni se pare o observație de suprafață, pe un material contemporan. Un asemenea transfer, dacă a avut loc și numai cu unele măști extrafunerare, a avut loc într-o perioadă mult îndepărtată de cea actuală, perioada medievală. Forma diferită de joc al calului la priveghi față de Anul Nou derivă din semnificațiile originare, la înmormântare funcția apotropaică trebuie apreciată în contextul riturilor funerare, iar la Anul Nou, preponderent spre valențele fertilizatoare. Diferența este și de mascare, după părerea noastră masca simplă fiind mai aproape de rosturile sale originare, față de masca mai împodobită, deci modificată evolutiv, în jocurile contemporane de An Nou. Trebuie să mai adăugăm la acestea și interesante constatări ale lui Gilbert Durand privind simbolismul calului: inițial simplu simbolism al soarelui, calul a devenit simbolul timpu-

¹³ *Studiu etnografic*, București, 1892, p. 195.

¹⁴ A se vedea V. Adăscăliței, în *Carpica*, XIII, 1981, p. 117—131; idem în *Studii și comunicări de etnologie*, Sibiu, VIII, 1994, p. 27—48.

¹⁵ A se vedea *Dicționarul limbii române*, VIII, București, p. 511.

¹⁶ Cf. I. H. Ciubotaru, în *Caietele Arhivei de folclor*, VII, Iași, 1986, p. XXV.

¹⁷ Cf. H. Zimmer, *Mituri și simboluri în civilizația indiană*, București, 1994, p. 105.

lui. Aceasta explică și mai bine prezența lui în jocurile de priveghi și la Anul Nou¹⁸. *Ursul* — în jocurile de priveghi este prezent, în primul rând, prin simbolul său străvechi de animal totem: „Jocul cu ursul se vâdește o rămășiță dintr-un vechi cult al ursului... o proveniență traco-dacă, cu evidente rădăcini preistorice”¹⁹. Drama morții și a renașterii ursului semnifica un rit de inițiere tutelat de animalul totemic²⁰. Jocul avea și o funcție apotropaică, prin contactul magic cu ursul, realizat prin atingere sau joc, permițându-se schimbul de forțe, purificarea și întărirea participanților la ritual. Atracția magică a ursului era întărită și de faptul că el pare „un alter ego sălbăticit al omului”. Prin antimonie, *Capra* este „alter ego-ul malefic”. Jocul ei sugera eliberarea de niște puteri malefice pentru a putea continua, sub auspicii benefice, existența. Din nou, deci, funcția apotropaică imbinată cu ideea de continuitate. *Lupul* funerar, o figură cunoscută în întreaga mitologie indoeuropeană, este intim legat de rostul ritual și mitologic al inițierii. El este, de asemenea, animal psihopomp, animal ghid, care conduce sufletele morților. Reprezentarea lui ca mască-simbol stabilea legătura cu lumea de dincolo, cu spiritele morților, în același timp transfera putere asupra neinițiatului, îl proteja de forțele răului. Și acest animal era ambivalent prin semnificații: lupul malefic și lupul totemic. Acesta din urmă veghea asupra marilor praguri ale existenței umane: nașterea, inițierea și căsătoria, moartea. Și el este un „alter ego mitic al omului”²¹. Mai rar întâlnită, masca porcului avea tot o semnificație mitologică, prezentă în gesturi magice, propitiatoare și atribute malefice. Prezența și atingerea porcului (prin reprezentarea ca mască-simbol) apăra de duhurile rele și dădea forță. Dintre măștile de păsări, cea mai frecventă este cea de *Cocostârc (Barză)*, pasăre investită mitic cu rosturi magice și funcție apotropaică, prin alăturarea ei de om. „Barza este pasăre-om”²². Rostul ei sacru este de mediator între natură și cultură, moarte și viață. Faptul că jocul acesta de priveghi constă din aceea că barza ciupește pe participanți este în strânsă legătură cu rostul magic de transfer de forță, subsumând, așadar, din nou ideea de continuitate. *Ciocârlanul* — această mască este reprezentarea păsării-ghid. Ea are atribute psihopompe (evidente și în basme, unde apare ciocârlanul șchiop). *Țarca* (varianta *Coțofana*) și acestei păsări îi este atribuită putere sacră și virtuți apotropaice. Spiritul necurat fuge de dansa²³. Jocul de priveghi *Peștele* (sau *Vinde pește*), fără a mai avea în reprezentările contemporane vreo reprezentare ca mască, este totuși foarte important și foarte vechi prin rostul său magic. Peștele este unul din cele mai frecvente simboluri ale mitologiei universale, care, în folclorul nostru este adesea invocat în ipostaza mitică de suport al lumii. Atributele sale cosmogonice sunt întregite de funcția sa de animal sacrificial, cu rol întemeietor. Semnificațiile rituale ale jocului *vinde pește* le-am definit în studiul nostru *Vânzarea simbolică — o străveche practică magico-rituală în riturile de trecere* (în curs de apariție).

¹⁸ G. Durand, *Structurile antropologice ale imaginarului*, București, 1977, p. 93.

¹⁹ O. Bârlea, *Folclorul românesc*, I, București, 1981, p. 273.

²⁰ M. Coman, *Mitologia populară românească*, I, București, 1986, p. 180.

²¹ Idem, *op. cit.*, p. 158.

²² Idem, *op. cit.*, p. 24.

²³ *Ibidem*.

Funcția de *joc-spectacol* a tuturor acestor jocuri de priveghi cu măști, pe care le-am discutat, este una foarte veche. Paolo Toschi propunea, în 1955, denumirea de „rito-spettacolo“, ceea ce ar fi mai aproape de adevăr și de semnificațiile originare. Persistența așa de mare a jocurilor de priveghi cu măști, până astăzi, în unele zone (de exemplu, în sudul Moldovei) ni se pare o consecință firească a caracterului lor magic și sacru originar care, fiind legat de moarte, ca ultim prag al existenței fizice, trebuia respectat și reiterat întocmai de fiecare dată. Cu tot caracterul lor păgân, antecreștin, unele din aceste practici rituale funerare au fost asimilate de biserică. „Mesajul creștin se alimentează direct din marea dramă a existenței umane“²⁴. „Moartea nu mai e destin“, „Moartea e prefacere, drum nou...“²⁵. Acolo unde jocurile de priveghi cu măști se mai practică, intervalul lor sacru de desfășurare este după intervalul de slujbă și reculegere creștină. În supraviețuirea acestui cult al morților, pe pământul românesc, vedea Mircea Eliade simplitatea miraculoasă a creștinismului. Așadar, mister funebru și cult religios s-au suprapus pentru a marca aceeași semnificație de prefacere și continuitate.

LUCIA BERDAN

LA MASQUE — SYMBOLE DANS LES RITES FUNÉRAIRES

(Résumé)

L'étude ci-présent a pour but une analyse du rôle de la masque — symbole dans la structure des coutumes en général et spécialement dans les rites funéraires.

²⁴ M. Eliade, în *Taina Indiei. Texte inedite*, București, 1991, p. 87.

²⁵ *Ibidem*.

UNELE ASPECTE ALE PRACTICĂRII SACRIFICIULUI UMAN ÎN PRIMA PERIOADĂ A EPOCII METALELOR, PE TERITORIUL ROMÂNIEI

Practica sacrificiilor umane a însoțit din cele mai vechi timpuri prezența omului pe pământ. Izvoarele antice scrise ne arată că aproape toate popoarele acelor vremi, în anumite momente importante din viața cotidiană a comunității sau a unei familii, jertfeau pe unii din semenii lor. Mircea Eliade sublinia că „... în toate societățile tradiționale, sacrificiul uman era în legătură cu un simbolism cosmologic și eshatologic deosebit de puternic”¹.

În Europa Veche, atât grecii² și romanii³, cât și popoarele „barbare” — gallii⁴, celții⁵, germanii⁶, traco-geto-dacii⁷ — au recurs nu de puține ori la respectiva practică. Descoperirile arheologice au demonstrat că sacrificiile umane nu erau numai o componentă magico-religioasă a indo-europenilor, ci ea s-a manifestat la populațiile din perimetrul dintre Atlantic și stepele nord-pontice cu mult înainte de sosirea lor aici. Astfel, încă din paleolitic există dovezi privind cultul craniului (este posibil, ca nu toate exemplele surprinse, să poată fi incluse în categoria sacrificiilor umane) la locuitorii Peninsulei Iberice, Franței și Germaniei⁸. Neoliticul european⁹, deci și cel românesc, a fost strâns legat de sacrificiile umane. Pe teritoriul țării noastre au fost găsite confirmări mate-

¹ M. Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, II, Chișinău, 1992, p. 150.

² Plutarh, *Vita Themistocle*, XIII; v. și E. Rhode, *Psyche*, Paris, 1928, p. 298, 344. n. 1, 552; A. Bonard, *Civilizația greacă*, București, 1967, p. 24.

³ Dio Cassius, *Ist. rom.*, XLIII, 24; Titus Livius, X, XII, 57, 6; Plutarh, *Marcellus*, III, 4; idem, *Ouest. Rom.*, 83.

⁴ Caesar, *Bell. Gall.*, 6, 16.

⁵ Lucanus, *Phars.*, I, 444 sq.; Diodor din Sicilia, V, 31; Strabon, IV, 4; v. și Ch. Bonnet și colab., în *AS*, 12, 1989, p. 2 sqq. și p. 18 sq. (date antropologice); L. Pauli, în *AS*, 1, 14, 1991, p. 130 sqq. și fig. 8, 14 (descoperirile de la Geneva); D. Norton-Taylor, *Die Kelten*, Hamburg, 1979, p. 78 sqq. și fig. de la p. 81; R. O. Coignard, *Roquepertuse et les Celto-Ligures*, Doc. d'Arch. Meridion, 14, 1991, p. 27—33 (descoperirea de la Roquepertuse); F. Graf, în *AS*, 14, 1, 1991, p. 136 sqq. și fig. 3 (interpretarea unor scene de pe cazanul de la Gundestrup); G. Lange, *Die Ausgrabungen von Manching*, 7, Wiesbaden, 1983, p. 109—112 (descoperirile de la Manching); A. Ross, *Pagan Celtic Britain. Studies in Iconography and Tradition*, London, 1967, p. 94—171, fig. 25—86 și pl. 1—23 (descoperirea de la Yorkshire, dar și date ample despre cultul craniului).

⁶ T. Makiewicz, în *Folia Praehistorica Posnaniensia*, 3, 1987, p. 181—187.

⁷ Herodot, IV, 94; Iordanes, *Getica*, 41; Ștefan din Bizanț, *Lexicon*, p. 337; Eustathius, 304; Pomponius Mela II, 2, 19—21; v. și V. Sârbu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor*, Brăila, 1993, p. 31—36.

⁸ W. Taute, *Archäologische Ausgrabungen in Baden-Württemberg*, 1989, p. 40—41 și fig. 14—15 (craniu cu urme de scalpare).

⁹ În Elveția, într-o așezare din neoliticul timpuriu, a fost descoperit un împunător realizat dintr-un peroneu, provenind, probabil, de la un individ sacrificat, cf. A.-M. Rycher-Faraggi, în *JSGUF*, 75, 1992, p. 143.

riale ale practicii respective în mediile culturilor Criș¹⁰, Vinča-Turdaș¹¹, Boian¹², Ariușd¹³, Tripolie-Cucuteni¹⁴ etc.

În perioada de tranziție de la neolitic la epoca bronzului și în prima epocă a metalelor, în zona carpato-danubiano-pontică se practicau (în diverse momente, câteodată concomitent) ambele rituri funerare — înhumarea și incinerarea. Ritualurile însă, sunt foarte variate, ele îmbrăcând trăsături deosebite, adesea chiar de la un mormânt la altul. În acest context, o categorie aprată de înmormântări este reprezentată de jertfele umane. Din perspectiva arheologilor, se pot identifica cu oarecare exactitate complexele de acest tip, deoarece indivizii, în cazul în care sunt înhumați, au de obicei poziții total anormale, comparativ cu mormintele obișnuite. Uneori cadavrele au fost ciopârțite, iar bucățile respective aruncate în groapă într-o dezordine evidentă, fără a se ține cont de conexiunea anatomică.

Analiza datelor oferite de investigațiile arheologice, coroborate cu unele știri antice scrise, care, foarte probabil, se dovedesc a fi valabile și pentru perioade mai vechi, îndreptățesc a desluși mai multe categorii de sacrificii umane — evident fără a avea pretenția de a le epuiza în totalitate — care, toate, sunt dedicate unor zeități ce urmau să sprijine comunitate, familia sau individul, sau a căror bunăvoință trebuia captată.

I. *Sacrificii umane în beneficiul comunității*

1. Cu implicații militare¹⁵ (cel sacrificat devenea mesagerul comunității):

- a) înainte de luptă;
- b) după luptă.

2. Cu caracter civil:

a) pentru modificarea unor consecințe ale fenomenelor naturale sau unor boli (molime);

b) la moartea conducătorului comunității (indivizii sacrificați puteau fi dușmani (în cazul căpeteniei militare), servitori credincioși, membri ai familiei — aceste sacrificii se înscriu în ritualul *suttée*¹⁶;

c) la fundarea unor construcții ce trebuiau să fie folosite de întreaga comunitate (sau numai de partea bărbătească adultă sau preadolescenți);

d) canibalism ritual.

¹⁰ Olga Necrasov, Maria Cristescu, D. Botezatu, G. Miu, în *ArhMold*, 13, 1990, p. 177 (descoperirea de la Trestiana); v. și Olga Necrasov, Serafina Antoniu, în *Acta Moldaviae Meridionalis*, 1, 1979, p. 23 sq.; s-a descoperit un schelet cu craniu perforat în urma unui traumatism.

¹¹ Eug. Comșa, în *JahrMDV*, 58, 1974, p. 121 (descoperirea de la Parța).

¹² M. Nica, în *ArhOlt*, 4, 19, p. 35—36 (descoperirea de la Fărcașu).

¹³ Eugenia Zaharia, Z. Székely, în *Aluta*, 17—18, 1988, p. 101—113, fig. 1 (dovezi privind practicarea canibalismului).

¹⁴ Olga Necrasov, D. Nicolaescu-Plopșor, în *Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza”*, 3, 1—2, Iași, 1957, p. 3—18; Olga Necrasov, Maria Cristescu, D. Botezatu, G. Miu, *op. cit.*, p. 194 (descoperirea de la Traian).

¹⁵ La Piscu Crăsani s-a găsit un mormânt ce adăpostea un schelet întreg, având pe craniu urmele unei lovituri care i-a perforat calota, cf. M. Neagu, în *Istros*, 6, 1992, p. 7. Nu este exclusă în acest caz, ca și în multe altele, posibilitatea ca astfel de lovituri să fi fost generate de lupte, fără a avea ca finalitate dorită o jertfă pentru divinitate.

¹⁶ D. G. Zanotti, în *Orpheus*, 1, 1991, p. 8.

II. *Sacrificii umane în beneficiul familial:*

1. La moartea unui membru important al familiei:

a) bărbatului decedat căruia i se sacrifică soția (soțiile) și copiii, fiind înhumați împreună;

b) există și varianta când este omorâtă femia, copiii fiind fie cruțați, fie înmormântați separat;

c) sacrificarea copiilor, mai ales nou-născuți, la moartea mamei lor sau în cazul unor ritualuri aparte.

2) La înfundarea unei construcții (pentru o familie nouă, sau la întemeierea unui sat nou)¹⁷.

3) Pentru modificarea unor consecințe ale fenomenelor naturale sau unor boli (molime).

Privite prin prisma simbolisticii lor, înmormântările, indiferent dacă aparțin unor indivizi decedați din cauze naturale sau nu, sunt tratate ca evenimente majore pentru viața comunității. Ele pot fi considerate ca elemente ale ritului de pasaj¹⁸, care semnifică modificarea statului sau stării unui individ, în cazul nostru, trecerea dinspre viață către moarte. Totodată, din punct de vedere al însemnătății sacrificiilor umane, acestea urmăreau ameliorarea relației pe care populația respectivă o avea cu divinitatea.

Desigur, viața spirituală a comunităților avute în vedere de noi, nu a asigurat conservarea în timp și cu exactitate a practicilor rituale și globalitatea semnificației lor. Urmele materiale surprinse de arheologi nu oferă în toate cazurile cheia necesară descifrării și reconstituirii motivațiilor care au determinat efectuarea unor astfel de sacrificii. În consecință, încadrarea într-o anumită categorie enunțată este aproximativă.

Înmormântările colective, fie ele familiale sau nu, apar în mod frecvent în descoperirile arheologice din țara noastră, în diferite perioade istorice. În continuare, vom prezenta câteva exemple, pe care le considerăm mai relevante în ceea ce privește jertfele umane:

Cu prilejul săpăturilor efectuate în așezarea din epoca bronzului de la Bogdănești (jud. Bacău), aparținând culturii Monteoru, a fost scos la iveală un mormânt conținând scheletele a patru indivizi, dintre care doi adulți (bărbat și femeie), un adolescent și un copil. Bărbatul și femeia erau așezați cu fața în jos, în poziție chircită, iar celelalte două schelete erau deranjate de o groapă menajeră. Datorită dispunerii indivizilor în mormânt, autorii descoperirii au emis ipoteza practicării unui sacrificiu uman, fără a se cunoaște cauza care a determinat comiterea acestui act¹⁹.

De asemenea, necropola de la Căndești, aparținând tot culturii Monteoru, a inclus unele morminte de interes pentru tematica noastră. Astfel, la cercetarea unui ring de piatră, s-a descoperit că, spre deosebire de altele, care înconjurau mai multe morminte, probabil familiale, acesta conținea unul singur. Aici fuseseră înhumați o femeie și un copil, cel din urmă fiind incinerat, iar oasele lui calcinate așezate la picioarele

¹⁷ Cercetările arheologice de la Zürich—Mozartstrasse (Elveția) au demonstrat că noul sat s-a constituit inițial dintr-o singură casă, ulterior ridicându-se alte construcții, cf. E. Gross, U. Ruoff, în *AS*, 13, 2, 1990, p. 101 sqq.

¹⁸ M. Harris, *Cultural Anthropology*, New York, 1987, p. 269, 272, sq.

¹⁹ Marilena Florescu, C. Buzdugan, în *ArhMold*, 7, 1972, p. 190—191.

mamei. Împrejurul ringului respectiv au fost găsite încă opt morminte, toate aparținând unor copii, ele delimitând prin poziția lor un al doilea ring, exterior. Semnificativ este faptul că nici unul dintre indivizii înmormântărilor secundare nu avea scheletul întreg, lipsind fie capul, fie membrele inferioare sau trupul. În contextul simbolisticii depunerilor avute în vedere s-a considerat că în acest caz s-au practicat unele ritualuri, având drept consecință jertfirea copiilor²⁰.

La Sălacea a fost găsit un mormânt (M. 1), din cultura Otomani, conținând patru schelete: un bărbat de circa 40 ani (matur I), o femeie de aproximativ 50 ani (matur II), o tânără de 13—13,5 ani (infans-juvenis), un sugar de 2—2,5 luni, probabil, tot de sex feminin. Toți indivizii erau depuși în poziții nefirești.

În urma determinărilor antropologice efectuate, s-a putut constata o oarecare uniformitate fenotipică a seriei. De asemenea, s-a concluzionat că între scheletul de bărbat și cel de femeie putea exista gradul de rudenie de tip frate-soră și nu soț-soție. Diferența de vârstă de aproape 10 ani existentă între cei doi indivizi (femeia fiind mai mare decât bărbatul) a fost considerată ca reprezentând încă un argument în acest sens. Totodată, adolescența era fiica femeii, iar sugarul copilul tinerei, ea fiind nubilă la vârsta de 13—13,5 ani.

Se presupune că cel puțin trei dintre persoane au decedat din cauze violente, iar pozițiile anormale în care au fost descoperite au fost stabilite înainte de instalarea rigidității cadaverice.

De menționat este faptul că decesul persoanelor respective este posibil să fi survenit ca urmare a încălcării unor reguli ale comunității, ceea ce a determinat înmormântarea lor la periferia așezării²¹.

Pentru a se asigura trăinicia în timp a construcțiilor, existau o serie de ritualuri, care erau practicate de către comunitate, acestea incluzând uneori și sacrificii umane. Referindu-ne la mărturiile materiale descoperite de către arheologi, putem menționa unele morminte aparținând culturii Otomani:

— copil descoperit în imediata apropiere a intrării în templul cu megaron de la Sălacea (faza II — cultura Otomani);

— femeie, depusă într-o poziție nefirească și, probabil, cu picioarele legate, lângă o locuință datată în bronzul târziu, la Otomani. Din punct de vedere antropologic, s-a constatat că vârsta ei la deces era de circa 55 ani (matur II), iar fenotipic se aseamăna cu scheletele din mormântul cvadruplu de la Sălacea.

— în apropierea femeii de lângă locuință a fost scos la iveală alt schelet, aparținând probabil unui adult, înmormântat împreună cu un craniu de câine. Acesta nu a fost supus unei analize antropologice, datorită stării precare de conservare²².

Deși situate în afara granițelor României, considerăm necesară prezentarea altor descoperiri din cultura Otomani, care reprezintă, de ase-

²⁰ Marilena Florescu, în *Dicționar de istorie veche a României*, București, 1976, p. 168—170.

²¹ D. Nicolaescu-Plopșor, Wanda Wolski, *Elemente de demografie și ritual funerar la populațiile vechi din România*, București, 1973, p. 118—130.

²² D. Nicolaescu-Plopșor, Wanda Wolski, *op. cit.*, p. 135.

menea, sacrificii efectuate la fundarea unor construcții sau în alte scopuri.

Astfel, pe teritoriul Slovaciei, la Spisky Stvrto, într-o așezare fortificată, depuși într-o groapă rituală, au fost găsiți 9 oameni omorâți violent, având în jur obiecte făcute inutilizabile prin spargere. Pământul de umplutură conținea multă cenușă amestecată cu oase de animale arse, care confirmau faptul că locul respectiv a fost utilizat un timp mai îndelungat, ca spațiu de cult²³.

De asemenea, la Ganovce, într-o fântână cu apă termală, au fost depuse ofrande constând în ceramică, dar și părți ale corpului omenească²⁴. Referitor la o asemenea practică, Mircea Eliade afirma că, la unele comunități vechi, aceste depuneri rituale asigurau comunicarea cu divinitățile subpământene, implicit cu lumea de dincolo²⁵.

În cele ce urmează, pe baza informațiilor de care dispunem, vom încerca o clasificare a indivizilor sacrificați, luând în considerare contextul arheologic în care au fost descoperiți:

A. Schelete întregi — în conexiune/fără conexiune anatomică;

B. Schelete fragmentare sau părți din schelete;

B.1. depunerea trupului fără craniu;

B.2. depunerea doar a craniului;

B.3. lipsa unuia sau mai multor membre;

B.4. depunerea de părți dispartate ale corpului (reînhumare? alte practici?)²⁶.

Sunt situații, atestate de scrierile antice, când, anumite persoane au decedat din cauze violente, fără să existe posibilitatea identificării unor urme pe schelet (otrăvire, asfixiere). De cele mai multe ori, înmormântările respective se aseamănă celor obișnuite, cadavrele având scheletul depus în conexiune anatomică. Pentru indivizii care au fost supuși practicilor rituale de expunere și descompunere a învelișului carnal, este posibil ca unele părți ale corpului (deci, implicit și segmente osoase) să fi dispărut, astfel încât scheletele s-au găsit în stare fragmentară. Uneori, izolarea de necropolă a mormintelor respective, atrage atenția asupra tratării diferențiate a celor decedați, comparativ cu restul comunității (nesupunere la reguli, ceea ce determină sacrificarea lor ca exemplu pentru alți indivizi, boli psihice interpretate prin simptome ca spirite demonice care îl posedă pe cel suferind, alte cauze). În contextul menționat, poate ar trebui avută în vedere și practica trepanării craniilor, observată destul de frecvent pe scheletele din țara noastră. Ea este interpretată fie ca o tehnică medicală de tratament, fie ca metodă de obținere a unor fragmente osoase folosite drept amulete. Pentru nici una dintre ipoteze nu există însă dovezi materiale certe.

Referitor la scheletele depuse în morminte fără a fi în conexiune anatomică, situațiile sunt destul de variate, uneori negăsindu-se o explicație pertinentă a descoperirii respective. Un astfel de caz este cel de la

²³ *Nizna Mysla ein bronzzeitliches Handelszentrum in der Ostslowakei*, Bratislava, 1993, p. 93.

²⁴ *Idem*, p. 29—30.

²⁵ M. Eliade, *op. cit.*, p. 137.

²⁶ Vezi și V. Sârbu, *op. cit.*, p. 31—36.

Ampoița, unde, în tumulul VI, s-au scos la iveală, oase din 4 schelete depuse în grămezi pe o lespede de piatră. În urma studiului antropologic, ele s-au dovedit a fi: un infans I (5,5 ani), 1 infans II (8,5 ani), o femeie adultă (25—30 ani) și probabil o altă femeie adultă, ambele gracile și cu impresiuni musculare slabe²⁷.

Probabilitatea practicării canibalismului, fie el ritual sau nu, se presupune a fi documentată la Sarichioi, unde s-au găsit resturi de humerusuri, tibii, fragmente de calotă și mandibulă, pe podeaua unor locuințe (M. 4 și M. 5)²⁸.

Adesea au fost găsite schelete aparținând unor indivizi ciopârțiți, care au fost aruncați apoi în groapă, în neorânduială. La Independența, în tumulul IV, înconjurat de un ring de piatră, s-au identificat 13 morminte încadrate în cultura Bugeac. Dintre ele, unele conțineau schelete cu oasele dispuse în poziții nefirești (M. 2, 4—10). Interesantă este așezarea unor indivizi cu oasele membrilor peste piept, „presate” cu un strat de bolovani. Nu deținem informații despre o situație similară pe teritoriul României (ne referim evident la perioada analizată)²⁹.

La Ampoița -- Dealul Dosciorului, necropolă aparținând culturii Wietenberg, a apărut o înmormântare secundară, conținând scheletul unui individ ale cărui oase nu erau depuse în mormânt în poziție anatomică³⁰. De asemenea, în mormântul 40. al necropolei de la Sibîșeni, s-a descoperit un adolescent ciopârțit, deasupra căruia a fost găsită o urnă cu oase incinerate³¹.

În ceea ce privește înmormântările de indivizi decapitați, pentru epoca bronzului nu există atestări în acest sens în țara noastră. Referitor însă la cultul craniului, practică bine documentată în Europa încă din paleolitic, el este confirmat pe cale arheologică și la tracii timpurii. La Derșida (cultura Wietenberg), într-o groapă de formă cilindrică, ce penetra o vatră de foc, a fost depus un craniu³².

Deosebit de interesantă ni se pare practica rituală utilizată la mormintele 35 și 43 de la Sibîșeni, mai ales în primul caz, unde s-a descoperit un craniu de copil, fără maxilar, așezat pe un fragment dintr-un craniu de bovid. Alături de el se mai aflau resturi dintr-un schelet de copil și două vase sparte³³.

Desigur, din actualul stadiu de cunoaștere, este greu a preciza dacă craniile, precum și alte părți din schelet descoperite aparțin cu adevărat

²⁷ M. Perianu, în *Thraco-Dacica*, 11, 1—2, 1990, p. 241—247. În aceeași ordine de idei, trebuie amintită descoperirea de la Glăvănești Vechi (eneolitic), unde, în M. 11, s-au găsit oase de fœtus depuse în dreptul feței unui adult (bănuim femeie): Eug. Comșa, în *SCIVA*, 38, 4, 1987, p. 373, fig. 5.

²⁸ E. Oberländer-Târnoveanu, Irina Oberländer-Târnoveanu, în *MCA*, Oradea, 1979, p. 64: mormintele sunt datate la sfârșitul neoliticului și începutul epocii bronzului, e' e suprapunând o așezare neolitică.

²⁹ G. Simion, în *Peuce*, 10, 1991, p. 33—38; idem, P. Roman, A. Dodd-Onrițescu, J. Pál, în *Beiträge zur Problematik der schnurverzierten Keramik Südosteuropas*, Mainz, 1992, p. 198—199.

³⁰ I. Andrițoiu, în *Bibliotheca Thracologica*, 2, 1992, p. 33.

³¹ Idem, p. 31.

³² N. Chidioșan, *Contribuții la istoria tracilor din N-V României. Așezarea Wietenberg de la Derșida*, Oradea, 1980, p. 23—26.

³³ I. Andrițoiu, *loc. cit.*

unor sacrificii. Cum am precizat mai sus, izvoarele scrise antice, ne îndeamnă totuși și pentru perioade mai vechi decât cele consemnate, a răspunde afirmativ, pentru majoritatea cazurilor.

Unele concluzii:

a) Din punct de vedere arheologic așadar, există destule dovezi, care atestă practicarea sacrificiilor umane în perioada supusă analizei;

b) Aceleași mărturii confirmă că se folosea o multitudine de ritualuri, având scopuri variate, implicând jertfe umane;

c) Analizele antropologice sunt reduse numeric pentru secvența temporală avută în vedere, însă, contribuie la lămurirea unor aspecte referitoare la caracteristicile fenotipice și, eventual la gradul de rudenie dintre indivizii înmormântați;

d) Prin coroborarea datelor arheologice și antropologice nu se poate susține că s-a efectuat sacrificarea cu predilecție a unui anumit tip antropologic sau a unei categorii distincte de indivizi (cu toate că aparent copii sunt jertfiți mai frecvent comparativ cu alte grupe de vârstă);

e) Pentru cercetările viitoare ar trebui luate în considerare unele morminte de incinerare, care prin contextul arheologic în care au fost descoperite, sugerează înmormântări cu caracter deosebit față de cele obișnuite, putând eventual aparține unor indivizi sacrificați.

f) Considerațiile expuse, nu constituie o analiză exhaustivă, ci se vor punct de plecare pentru cercetările viitoare.

ALEXANDRA COMȘA — CHRISTIAN SCHUSTER

Einige Aspekte des Menschenopferbrauches auf dem Gebiete Rumäniens in der Bronzezeit

(Zusammenfassung)

Der Brauch, in wichtigen Momenten der Familie oder der Gemeinschaft — Tod einer Persönlichkeit, Krieg, Kampf mit den Krankheiten, glätten der Folgen gewisser Naturerscheinungen u.s.w. = Menschen für das Umstimmen der Götter zu opfern, hat tiefe Wurzeln in der Kindheit der Menschheit. Davon zeugen die antiken schriftlichen Quellen, als auch einige archäologischen Funde.

In Rumänien, für die Bronzezeit, wurden solche letzterwähnten Beweise entdeckt. Es wurden aus Tageslicht Skelette, Teilknochengerüste, Schädel, Doppeltraber, dreifache Ruhestätten und andere archäologische Spuren die vom Menschenopferbrauch zeugen, gefördert.

Die Verfasser unternehmen den Versuch diese Reste, des bis jetzt noch ungenügend bekannten Rituals, verschiedener Kategorien zuzuschreiben: Schädelkult, Kanibalismus, Opfern der Frauen beim Tod des Mannes, der Kinder beim Versterben der Mutter u.a.

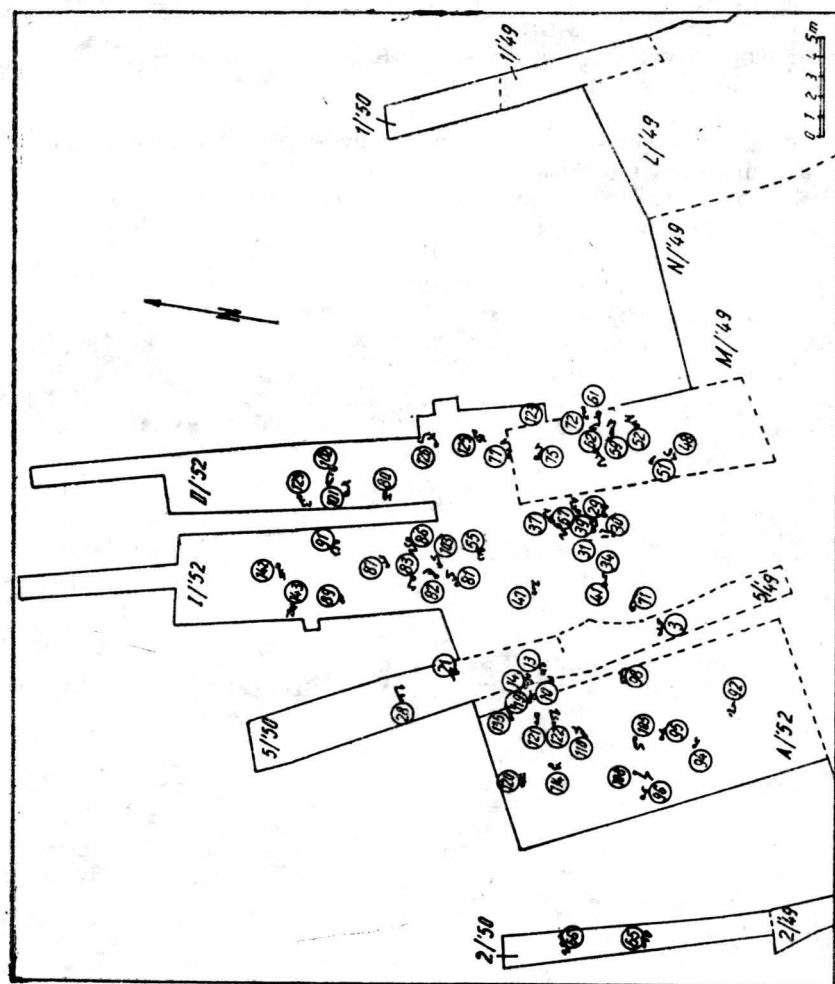

Fig. 1. Sărata Monteoru IV. Distribuția înmormântărilor „în pachet” (după Bărză 1989, p. 43).

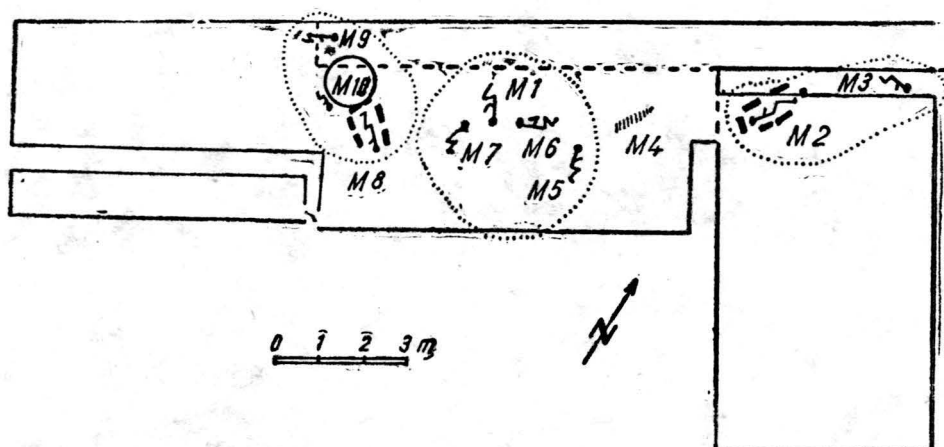

Fig. 2. Planul necropolei nr. 3 Sărata Monteornu (după Comșa 1981, p. 117).

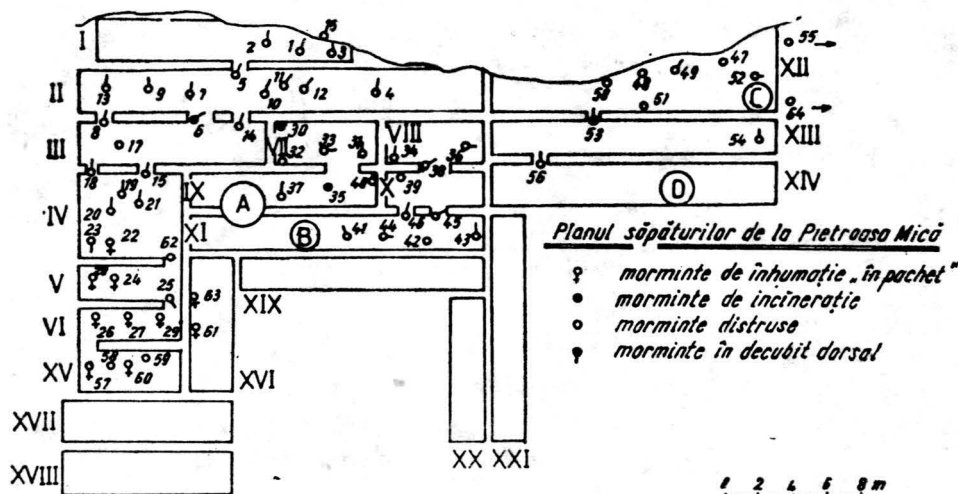

Fig. 3. Planul săpăturilor de la Pietroasa Mică (după Oancea 1981, p. 133).

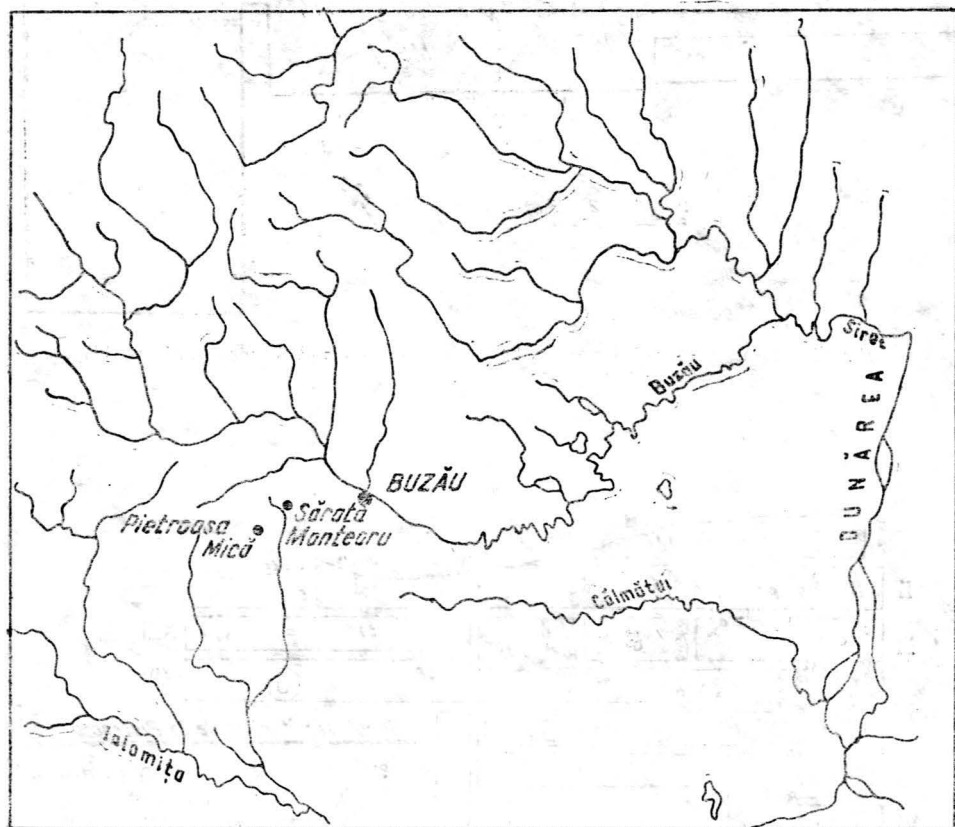

Fig. 4. Poziția geografică a localităților Sărata Monteoru și Pietroasa Mică.

CÂMPURILE DE URNE FUNERARE DIN BANAT

(Unele probleme ale ritului și ritualului funerar la tracii nordici timpurii de la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului)

Contribuția de față își propune să semnaleze probleme de rit și ritual funerar, așa cum și atât cât au putut fi surprinse în cursul cercetărilor arheologice și descoperirilor din necropolele plane de incinerare de la Livezile, (fost Tolvădia), Vatin, Deta¹, Cruceni², Bobda³, Parța⁴, Timișoara-Fratelia⁵, Voiteg, Peciu Nou⁶ și Ticvaniu Mare⁷. Toate aceste necropole pot fi datate pe parcursul celei de a doua jumătăți a mileniului II a. Chr. Cronologic, ele acoperă câmpia vestică a Banatului fiind amplasate pe cursurile mijlocii și inferioare ale râurilor Aranca, Bega Veche, Bega, Pogăniș, Timiș, Bârzava și Caraș. Dacă spre vest și sud-vest extensia zonei cuprinsă de purtătorii acestei culturi, numită Cruceni-Belegiș⁸ este asigurată de cercetările din necropolele sud-dunărene de la Belegiș⁹ și Belgrad-Karaburma¹⁰, extensia ei estică, în ținuturile piemontane intens împădurite în preistorie, poate fi doar întrezărită grație unor cercetări mai modeste între care amintesc așezarea de la Vizma, (jud. Timiș)¹¹ și mormântul de incinerare în urnă expus la Muzeul din Caransebeș-Jupa¹². În cele ce urmează nu mi-am propus să analizez raporturile purtătorilor culturii Cruceni-Belegiș cu grupele de populație de pe Dunărea mijlocie din aval și amonte de Porțile de Fier sau cu grupurile ce se dezvoltau în jurul vărsării Mureșului în Tisa. O însiruire a caracteristicilor generale a necropolelor menționate, în măsura în care ele sunt cunoscute prin cercetări, o cred utilă pentru înțelegerea etno-arheologică a problematicii. Limitele — de până acum — ale cercetărilor impietează,

¹ Cercetările de la începutul secolului ale lui F. Milleker. Cf. *Milleker 1897*; idem, 1905; idem, 1906.

² Săpături de salvare inedite ale lui M. Moga în 1958, asistat de Ortansa Radu; săpături de salvare ale Ortansei Radu în 1967, vezi, *Radu 1973*; vezi, și *Horedt 1967*; idem, 1967/a.

³ Săpături de salvare inedite ale lui M. Moga, asistat de Ortansa Radu, în 1959.

⁴ Săpături de salvare inedite ale lui M. Moga, asistat de Ortansa Radu 1962.

⁵ Săpături de salvare inedite ale lui Fl. Medeleț în 1976—1978.

⁶ Săpături de salvare inedite ale lui Fl. Medeleț în 1986—1991. Aceste două necropole noi au fost semnalate de Fl. Drașovean. Îi mulțumim și pe această cale.

⁷ Cercetări M. Gumă și P. Rogozea. Informațiile ce le am privind această necropolă li se datorează. Le mulțumesc și pe această cale.

⁸ *Morintz 1978*.

⁹ *Tasić 1962*, idem, 1963; idem, 1964.

¹⁰ *Todorović 1977*.

¹¹ Cercetări de suprafață Fl. Medeleț, 1977—1979.

¹² În expoziția rezervației arheologice de la Jupa-Tibiscum. Descoperit în cartierul „Balta Sărată”.

inevitabil, — asupra incertitudinii unor generalizări care rămân — în parte — doar ipoteze de lucru.

Suprafața necropolelor este foarte puțin cunoscută. La majoritatea necropolelor bănățene ea nu a fost stabilită și situația nu diferă la necropolele din zonele înconjurătoare. Descoperirile mai mult sau mai puțin întâmplătoare făcute înainte vreme la Deta, Livezile sau Vatin nu ne pot fi de niciun folos în această discuție. La Parța au fost cercetate doar câteva morminte fără a fi surprinse limitele necropolei. La Cruceni și Bobda, în pofida cercetărilor mai extinse, nu s-a urmărit stabilirea întinderii necropolelor. Anumite estimări plauzibile au putut fi făcute la Fratelia-Timișoara unde necropola are forma unei elipse de cca. 600×300 m, adică de aproximativ 18 ha, mormintele nedepășind aceste limite controlate aproape integral. La Voiteg, unde necropola este amplasată pe un grind ușor înălțat, distrus parțial în perioada interbelică, suprafața necropolei va fi fost de cca. 3 ha, după cum o indică forma de relief, așa cum poate fi ea întrevăzută și în timpul unor mari inundații când, aproximativ această suprafață, nu este acoperită de ape. La Peciu Nou, forma de teren pe care este amplasată necropola și care va fi fost — în preistorie — un fel de „insulă” înconjurată de brațe ale râului Timiș mai mult sau mai puțin active, are o suprafață de aproximativ 2 ha, iar controlul arheologic efectuat a confirmat această estimare. Din câte cunosc, zona cercetată la Cruceni, indică că necropola acoperea o întindere mai mare de 1,5 ha. Dimensiunile suprafețelor de teren pe care erau amplasate necropolele difereau, deci, de la caz la caz, fiind ades în directă conexiune cu formele locale de teren.

Numărul de morminte constituie un criteriu mai important în stabilirea mărimii unei necropole și — implicit — a comunității care a constituit-o decât suprafața acesteia: la Timișoara-Fratelia au fost salvate aproape 300 de morminte și estimez la cel puțin tot atâtea numărul celor distruse cu un an înainte de 1976. Pe laturile de vest și nord extinderea necropolei timișorene era limitată de amplasarea așezării, dacă nu care cumva raportul de termeni ar trebui inversat, adică dacă nu care cumva spațiul sacru al necropolei a determinat limitele așezării spre est și sud. Între grupurile de morminte ale necropolei de la Fratelia există mari spații goale, neutilizate. Este de presupus, în acest caz, că mărimea spațiului necropolei nu a fost limitată spre sud și est decât după un anumit timp de funcționare, respectiv de constituire a acesteia. Limitele ei au fost stabilite arbitrar de către comunitate în absența unor fire de apă cum a fost cazul la Voiteg sau Peciu Nou. Situația de la Fratelia pare a fi asemănătoare cu cea de la Cruceni. La Cruceni, în peste 100 de morminte cercetate, nu se cunosc cazuri când un mormânt mai nou deranjează un mormânt mai vechi. La Fratelia, între aproape 300 de morminte există un singur caz de acest fel. Asemenea la Voiteg (un caz din 23 de morminte), dar diferită la Peciu Nou unde numărul mormintelor deranjate de morminte mai recente este de 14 dintr-un total de 76 morminte dezvelite, indicând, între altele, o „înghesuire” a înmormântărilor într-un spațiu limitat, oglindită și de dezvelirea pe o suprafață de numai 250 mp. a 92 de morminte. Cât privește problema stabilirii unei cronologii orizontale în interiorul necropolelor în discuție, aceasta nu face obiectul rândurilor de față.

Unele elemente de delimitare a spațiului atribuit necropolelor par să existe. Prin observații sau cercetări arheologice, la Fratelia — Timișoara și la Peciu Nou, s-a controlat o zonă ce depășește cu 30—60 m amplasamentul ultimului mormânt dezvelit. La Fratelia, aceasta s-a realizat prin decaparea terenului cu buldozerele. La Peciu Nou, secțiunea transversală prin necropolă, lungă de 130 m, a depășit cu 60 m ultimul mormânt dezvelit, iar pe celălalt ax, șanțul de asanare, perpendicular pe secțiune, a fost controlat pe o lungime de 300 m. În cazul necropolei de la Fratelia, s-a putut sesiza, la limita sudică a spațiului necropolei, o groapă rituală care avea, la fund, o depunere de vase sparte intenționat și două greutateți în formă de trunchi de piramidă din lut nears, iar la gură, după umplerea gropii, a fost pus un vas a cărui buză se va fi aflat, probabil, aproximativ la nivelul de călcare antic. Pe aceeași latură s-au găsit — în afara necropolei — și resturile unei platforme de ardere a defuncțiilor. O altă groapă rituală în care s-au depus vase fragmentare a fost surprinsă pe latura de nord a necropolei, în spațiul dintre ultimele morminte și primele locuințe ale așezării.

La Peciu Nou nu au fost surprinse (până în prezent) astfel de gropi rituale sau resturi ale platformei de ardere. Totuși, caracterul „special” al mormintelor de la periferiile de nord și sud ale necropolei este evident. Astfel, la limita de nord a „insulei”, pe care era amplasată necropola, aproape în zona mlăștinoasă încă din preistorie, era amplasat un mormânt de înhumatie în poziție chircită, care a avut ca inventar un ac din bronz cu terminație discoidală ce trecea pe sub craniu din zona cervicală până sub mandibulă. Pe aceeași margine a necropolei, la câțiva metri de mormântul de înhumatie, s-a găsit și singurul — până acum — mormânt cenotaf de la Peciu Nou în care, alături de vase ceramice și o ofrandă de carne, s-a aflat și un pumnal din bronz netrecut prin focul rugului. La cealaltă limită, de sud, a „insulei”, ultimul mormânt de incineratie descoperit și unicul de acest fel în toate necropolele cercetate până acum în Banat, avea urna, strachina și cana plasate vertical cu gurile în jos. Oasele incinerate din urnă — puțin numeroase — erau însoțite de cochilia unei scoici de râu, piesă insolită în inventarul mormintelor, toate aceste elemente fiind indicii ale unei morți neobișnuite.

Cred că putem presupune în cazul necropolelor în discuție că spațiul destinat acestora era bine delimitat și sacralizat. Doar Milleker, la Vatina, susținea că mormintele ar fi fost amplasate printre locuințe. În cazul respectiv pare a fi vorba de două epoci diferite de utilizare a aceluiași teritoriu în scopuri diferite și este singurul caz ce-l cunosc, pentru această epocă în Banat și în zonele înconjurătoare. Presupun că pe lângă gropile rituale, platformele de ardere sau mormintele „speciale” plasate la confiniul spațiului consacrat necropolei, acesta va fi fost delimitat și prin alte elemente — probabil stâlpi din lemn — a căror urmă nu a putut fi încă sesizată. La niciuna din necropolele în discuție nu s-a sesizat delimitarea perimetrului prin șanțuri, valuri, palisade sau siruri de pietre.

Raportul dintre așezare și necropolă, prezintă o reală importanță. În cercetările mai vechi de la Cruceni, Bobda sau Parța nu au fost descoperite așezările cărora le aparțineau necropolele. În urma cercetărilor de la Fratelia, Voiteg și Peciu Nou așezările au fost depistate în apro-

pierea necropolelor. La Fratelia, unde au fost cercetate 20 de locuințe semiîngropate, distanța dintre sat și cimitir este de numai 10—20 m pe anumite porțiuni. Între altele, ceramica descoperită în morminte își găsește analogii în cea din locuințele cercetate, infirmând ipoteza caracterului special funerar al inventarului ceramic al mormintelor. La Voiteg și la Peciu Nou așezările se află la 300—500 m de necropole, dincolo de zone mai joase străbătute în preistorie de vechi brațe de râu. Așezările sunt deschise și — în ansamblul lor — laolaltă cu inventarul mormintelor, indică o populație rurală de agricultori și crescători de vite sedentari care se ocupau de asemenea cu vânătoarea. Nu este exclus ca acest grup de traci nordici din câmpia Banatului să-și fi organizat apărarea în mari fortificații de pământ, de refugiu, cu utilizare comună, cum a fost cea de la Jadani (azi Cornești, jud. Timiș)¹³. În sfârșit, sunt de menționat ipotezele demografice avansate în urmă cu mai mulți ani de către regretatul Dardu Nicolăescu-Plopșor și de către Wanda Wolski¹⁴.

Elementele ritului de înmormântare sunt relativ clare. În șirul necropolelor discutate, cele peste 500 de morminte cunoscute sunt exclusiv morminte plane de incinerare în urnă cu excepția a două morminte de înhumare în poziție chircită de la Peciu Nou. Cunosc, la Peciu Nou, trei cazuri în care oasele calcinate au fost depuse direct pe sol — eventual, în pungi de piele sau material textil, fără a fi însoțite de inventar ceramic sau metalic. Două morminte de acest fel s-au găsit și la Ticvanu Mare. De fiecare dată, la Peciu Nou, oasele umane calcinate au fost descoperite în poziție secundară, fiind deranjate de amplasarea ulterioară a altor morminte de incinerare în urnă sau de înhumare. Dacă aceste cazuri constituie întâmplări sau elemente distincte de ritual, rămâne încă o întrebare. O situație mai clară o prezintă mormântul de incinerare fără inventar ceramic de la Timișoara-Fratelia. În acesta, între oasele incinerate care fuseseră evident depuse într-o pungă, fiind grupate în sol într-un soi de „sferă”, s-a găsit lama unui fierăstrău din bronz.

Cunosc numai două morminte care au fost cu certitudine cenotafuri. Unul dintre acestea a fost găsit la Fratelia și conținea, pe lângă un bogat inventar ceramic, oase de la ofranda de carne și o jumătate dintr-un topor de piatră șlefuită, neolitic. Cel de al doilea este cenotaful menționat deja de la Peciu Nou.

Dacă despre unul din mormintele de înhumare în poziție chircită de la Peciu Nou am făcut deja mențiune, celălalt, lipsit de inventar, are aceiași orientare ca și primul, deranjând un mormânt de incinerare fără urnă din faza veche și — în actualul stadiu al cercetării — nu pot să mă pronunț în ce privește poziția sa în planul de ansamblu al necropolei investigată doar parțial.

Elementele ritualului de înmormântare indică o complexitate deosebită, fiind relativ bine cunoscute. Din câte știu, incinerarea se făcea pe o platformă pe care se ridica rugul. Resturile platformei de lut ars de la Fratelia, care a avut o lungime de cca. 10 m, aveau o grosime de 7—10 cm, indicând utilizarea ei repetată. Combustibilul necesar incinerării va fi fost lemn de esență moale, după cum par să o indice puținele și minus-

¹³ Medeleț 1993.

¹⁴ Nicolăescu-Plopșor — Wolski 1975.

culele fragmente de lemn carbonizat găsite în preajma urnelor sau în urnele câtorva morminte, dar și flora deductibilă pentru această zonă joasă de stepă și silvostepă. Nu este exclusă nici folosirea stufului.

Defuncții erau depuși pe rug îmbrăcați. În lipsa analizelor antropologice, mormintele cu podoabe pot fi considerate probabil feminine iar cele lipsite, în general, de inventar metalic, masculine. De asemenea, masculine pot fi considerate mormintele — puține la număr — care conțin arme. Cele două morminte cu securi de luptă cu disc, dintre care una ruptă, de la Cruceni, mormântul cenotaf cu pumnal de la Peciu Nou, cele două morminte cu pumnale scurte de la Fratelia, indică prin raritatea lor că depunerea armelor în mormintele epocii constituia o excepție. Cele două morminte de înhumatie de la Peciu Nou sunt de bărbat și femeie adulți. Cu excepția pumnalului din cenotaful de la Peciu Nou, obiectele din bronz — brățări, ace, verigi de tâmplă, pandantive ochelari ș.a., puțin numeroase în raport cu numărul total de morminte, prezintă urme de trecere prin foc, multe dintre ele fiind deformate sau parțial topite. Din acest motiv pare plauzibil că defuncții erau așezați pe rug îmbrăcați și împodobiți cu podoabele personale. Podoabe de bronz se găsesc în număr relativ mare în raport cu totalul mormintelor, în mormintele de fetițe.

În necropolele de la Timișoara-Fratelia, Voiteg și Peciu Nou s-au descoperit mai multe morminte duble sau triple în care alături de adultul — femeie era îngropat un copil sau mai mulți. În mai multe cazuri, s-a putut stabili amestecarea oaselor de adult și de copil în urna celui din urmă. Așadar, arderea comună, pe același rug a mamei și copilului decedați concomitent, poate fi considerată o realitate. Analizele antropologice vor fi cele în măsură să stabilească dacă și în cazul mormintelor duble de adulți arderea acestora s-a făcut pe același rug. Dimensiunile și cantitatea fragmentelor de oase calcinate nu pot constitui indicii în ce privește intensitatea cremațiunii din motive ce vor fi enumerate mai la vale.

S-a afirmat¹⁵ că inventarul ceramic al viitorului mormânt s-a aflat, de asemenea, așezat pe rug, invocându-se petele de culoare diferită de pe unele vase, deformarea unora dintre ele (foarte rar), și dispariția slipului lustruit de pe vase. Argumentele nu sunt convingătoare: petele de culoare și unele deformări pot apărea în cursul arderii inițiale a vaselor de către olari. În ce privește slipul lustruit, dispariția sa de pe întreaga suprafață a vaselor indică, cu certitudine, faptul că el nici nu a existat. Tot astfel, ipoteza încrustării cu alb a ornamentelor realizate cu șnur fals sau cu incizii care ar fi dispărut datorită plasării vaselor pe rug la o temperatură ridicată, nu poate fi susținută. Cele câteva vase de import având ornamentele încrustate cu alb, ajunse în zonă de pe valea Dunării care au fost descoperite la Cruceni și la Peciu Nou, și-au păstrat — cel puțin parțial — această încrustație. În consecință, cu un mare grad de probabilitate, inventarul ceramic nu era depus pe sau în imediata vecinătate a rugului de incineratie.

După incinerarea defunctului, o parte din rămășițele cinerate erau depuse în urnă, după ce se răceau într-o ordine bine stabilită, care a fost

¹⁵ Radu 1973 și descoperirile din inventarul Muzeului Banatului.

observată în numeroase morminte de adulți din necropolele de la Fratelia, Voiteg și Peciu Nou. Pe fundul urnei se așezau resturi din oasele membrilor inferioare, spre jumătatea și în partea superioară a urnei erau așezate resturi din torace și din membrele superioare, iar spre gura urnei, se așezau fragmente din calota craniană. Firesc, podoabele se aflau în jumătatea superioară a urnei. Fragmentele de oase erau alese cu grijă din cenușa rugului. În peste 300 de morminte pe care le-am demontat nu am găsit amestecul de oase și cenușă atât de des pomenit și devenit loc comun în exprimare. Tot astfel se făcea și alegerea podoabelor sau a fragmentelor de podoabe. Această observație mă face să reflectez la tipul de construcție al rugului, ca și la amplasarea defunctului pe el, fără ca să pot indica o soluție pe deplin acceptabilă. Chiar dacă în momentul dezvelirii mormântului, oasele incinerate din urnă ocupă numai jumătate din volumul acesteia, inițial, ele ocupau, de regulă întregul volum, până la gura acesteia. Tasarea lor ulterioară face ca pământul găsit în urne, ajuns acolo ulterior, să nu aibă relevanță în analiza complexului închis respectiv. Că situația se va fi înfățișat astfel adesea — cel puțin în cazul mormintelor de adulți — o demonstrează strachinile sau cămile așezate pe gura urnelor din unele morminte. În câteva rânduri s-a găsit jumătate din același vas — „capac“ în interiorul urnei și jumătate din el în afara acesteia. Alteori, cana așezată inițial pe gura urnei, având diametrul maxim mai mic decât al gâtului urnei, a fost găsită în urnă, deasupra oaselor calcinate, fără a fi servit drept urnă pentru un al doilea mormânt de nou născut, în vreme ce toarta sau o parte a toartei ei se afla în afara urnei. Din cele descrise privind depunerea oaselor în urne, rezultă că nici mărimea oaselor calcinate, nici numărul lor nu constituie dovezi suficiente privind intensitatea cinerării defuncților. Cum cunosc însă și cazuri în care cantitatea de oase incinerate depuse în urnă a fost foarte redusă. Ar fi posibil ca analiza antropologică să furnizeze elemente complementare utile, dar tot așa, motivația acestor situații s-ar putea să rămână inexplicabilă. Din motive pe care prefer să nu le amintesc — ele neavându-și locul în rândurile de față — osemintele calcinate ale majorității mormintelor de la Cruceni, cu excepția a patru, și a totalității mormintelor de la Bobda, nu s-au păstrat.

Elementele de mobilier funerar ceramic sunt o componentă deosebit de grăitoare a ritului și ritualului funerar. După cercetarea de către profesorul Marius Moga s-a conturat ideea existenței, în majoritatea mormintelor a așa numitei *triade* de vase: urnă, strachină și cană. În general, această *triadă*, constituie o realitate fără a putea fi absolutizată. Cercetările mai recente de la Fratelia, Voiteg și Peciu Nou au evidențiat o situație de ansamblu mult mai complexă, cu numeroase abateri de la regulă. Unele din aceste abateri devin ele însele reguli pentru o necropolă sau alta, indicând existența unor cutume funerare ce diferă de la comunitate la comunitate. Astfel, spre deosebire de toate celelalte necropole discutate, la Timișoara-Fratelia, un număr relativ mare de morminte au ca mobilier funerar până la șase vase fără a fi morminte duble iar dimensiunile unora dintre castroane, supradimensionate, sugerează utilizarea lor concomitentă de către mai multe persoane, poate chiar în cadrul banchetului funerar și îngroparea lor ulterioară în mormânt fără

a fi sparte. În afara acestei distincții, în toate sau în unele din necropolele cercetate se află și următoarele tipuri de morminte:

- morminte care nu conțin decât urna cu inventar ceramic;
- morminte de adulți care pe lângă urnă mai conțin ca vas adiacent doar strachina sau doar cana (foarte rar);
- morminte care, pe lângă *triadă*, au în inventar un vas-sac de factură grosolană, (numeroase la Fratelia);
- morminte în care urna este un vas sac de factură grosolană (mai ales, la Peciu Nou);
- morminte de copii în care o cană este folosită drept urnă. De regulă, este acoperită cu o strachină, o cană mai mică sau cu un fragment de vas mai mare rupt din vechime (Voiteg, Bobda, Peciu Nou); multe din mormintele cu urnă — cană conțin podoabe din bronz, indicând sexul defunctului;
- morminte ce conțin o singură urnă cu oase incinerate dar un număr dublu de vase adiacente ce se departajează prin dimensiuni, indicând foarte probabil, un mormânt dublu;
- morminte duble ce conțin două urne, dar un singur set de vase adiacente (la Fratelia: un mormânt cu două urne aparținând a doi defuncți maturi, departajați pe sexe prin podoabele din una din urne care erau însoțite de un castron de mari dimensiuni, o cană și un vas dublu — solniță);
- morminte ce conțin o singură urnă de adult în interiorul căreia se află urna mică a copilului (rar, la Fratelia);
- într-un singur caz, în urnă, deasupra osemintelor incinerate ale unui matur au fost plasate cinci cănițe în care nu se aflau oseminte calcinate (Fratelia).

În legătură cu mobilierul funerar ceramic sunt de făcut însă alte câteva observații și anume:

— utilizarea unor vase de dimensiuni ce variază în funcție de vârsta celui decedat. Nu cunosc niciun caz în care oasele calcinate de copil să fi fost depuse singure într-o urnă de dimensiuni normale;

— tot astfel cana și strachina din mormintele de copii au dimensiuni mult mai mici decât vasele cu aceeași destinație din mormintele de adulți;

— în cazul mormintelor de sugari se întâlnesc adesea vase miniaturale a căror utilizare este strict simbolică;

— exclusiv în necropola de la Fratelia, numai în mormintele de copii, se întâlnește un vas mic cu buza perforată în patru locuri și cu două tortițe care este adesea însoțit de un căpăcel perforat la fel; laolaltă ele au servit ca afumătoare atârnată deasupra leagănului pentru a proteja pruncul de insecte;

— un procent ridicat de morminte (aproximativ 30%), în care există *triada* de vase, indică foarte clar prin pastă, ardere, finisare ornamentare și forme că cele trei piese ale inventarului funerar ceramic au fost confecționate concomitent de același meșter. Faptul poate fi constatat cu ochiul liber și — în absența unor investigații sofisticate și costisitoare — observarea cu o lupă binoculară a ornamentului în șnur fals pe care am făcut-o la câteva morminte, a demonstrat utilizarea atât la urnă cât și

la cană sau strachină a aceluiași instrument pentru realizarea ornamentului. Este de presupus că studierea amprentelor digitale păstrate în lutul vaselor — câte vor fi — ar putea furniza indicii suplimentare. Fără să contest importanța unor metode moderne de investigare costisitoare sau foarte costisitoare, doream doar să atrag atenția că alte posibilități de investigare mult mai ieftine și mai simple nu au fost încă epuizate. Există, deci, morminte pentru care mobilierul funerar ceramic a fost fie „comandat” din timp, fie confectionat special în momentul îngropării defunctului. Cele două ipoteze nu se exclud. Prima dintre ele sugerează existența unui soi de „zestre” pregătită din timp de cel ce urmează să moară sau de familia acestuia, „zestre” în care se include și mobilierul funerar ceramic comandat din vreme olarului. Cea de a doua ipoteză implică eliminarea lunilor reci din an, între octombrie sau noiembrie și martie sau aprilie, în care confectionarea și arderea vaselor din lut nu putea fi practic, realizată, ca moment de îngropare a unora dintre defuncți. Faptul că la Fratelia și la Peciu Nou, în cazul câtorva morminte duble (adult — copil nou născut), inventarul ceramic pentru noul născut este identic, morfologic cu cel al adultului, pare să pledeze în favoarea celei de a doua ipoteze dacă acceptăm că moartea simultană a mamei și pruncului a fost întempestivă. Această observație nu exclude însă și prima ipoteză. Uniformitatea ceramicii din așezări și necropole pare să indice existența centrelor de olari ce deserveau mai multe comunități rurale, producând vasele în „serii” din care cumpărătorul își putea alege *triada* necesară înmormântării. Tot astfel, poate va fi fost aleasă și zestreă de veselă a miresei, atunci când se întemeia o nouă gospodărie. Aceste centre (sau centru?) de olărit, vor fi fost amplasate la mică distanță de comunitățile pe care le deserveau de vreme ce în general, vasele din necropolele amintite nu prezintă urme de reparații. Numai la Peciu Nou, în morminte au fost găsite patru vase „vechi”, cu rupturi sau defecte existente încă înainte de îngropare. Pe de altă parte, perforațiile intenționate din unele urne, ulterioare arderii lor, pot să indice că vasele respective nu au fost confectionate în scop funerar.

Așa-zisa ofrandă, desemnează de regulă vasele adiacente urnei și — atunci când există resturi palpabile — conținutul acestora. Cel puțin în cazul necropolelor în discuție dar nu numai, noțiunea de ofrandă mi se pare limitativă, mai bine spus un nou loc comun al cărui punct inițial se află în cercetările mai vechi de arheologie clasică. De câte ori aceste vase adiacente există, ele indică clar că au servit îngropării laolaltă cu defunctul a unei cantități de hrană în strachină și a unei cantități de lichid în cană. Alimentul solid din strachină va fi fost carnea. Atunci când bucata de carne pusă în strachină a avut și os, acesta s-a păstrat și analizele făcute deja pentru o parte din morminte¹⁶ indică faptul că ea a fost pregătită la foc și că nu a existat o opțiune pentru o singură specie de animal care să fi fost jertfit. Faptul că niciodată, alături de carnea din strachină nu au fost găsite cuțite pare să indice fie că aceasta era bine preparată, instrumentul tăios nefiind necesar, fie că, în credințele tracilor timpurii din zonă depunerea unor instrumente tăioase în morminte era interzisă (mă gândesc la un fel de *acusmată* pitagoreică,

¹⁶ *El Susi* 1990.

ce pare mai apropiată spiritual de lumea strămoșilor noștri decât tabu-urile insulare sau subtropicale). Prezența alimentelor solide sau lichide în morminte nu presupune în mod necesar — datorită veselei în care sunt depuse de regulă — investirea lor cu atributul ofrandei dată divinității, ele putând fi și resursele de hrană necesare defunctului în călătoria sa spre o altă lume. În consecință, utilizarea termenului de ofrandă mi se pare discutabilă pentru necropolele aflate în discuție.

În ce privește *amplasarea vaselor adiacente în morminte, în raport cu urna*, cunosc următoarele situații:

- vasele adiacente sunt plasate sub baza urnei, fiind acoperite de fundul acesteia (foarte rar, la Fratelia — două cănițe îmbucate una în cealaltă erau plasate sub fundul unei urne);

- vasele adiacente sunt plasate la nivelul fundului urnei, lângă aceasta (situație frecventă);

- vasele adiacente sunt plasate la nivelul diametrului maxim al urnei sau pe umărul acesteia (situație frecventă);

- vasul (vasele) adiacent(e) este (sunt) plasat(e) pe gura urnei, constituind un soi de capac (situație relativ rară, dar prezentă în toate necropolele);

- vasele adiacente sunt plasate în interiorul urnei (foarte rar la Fratelia, foarte des la Ticvanu Mare);

- unele din vasele adiacente sau părți de vase mari, rupte din vechime, sunt plasate pe cant, cu scopul de a „proteja” mobilierul funerar propriu-zis, formând un soi de cistă (foarte rar la Fratelia și Peciu Nou).

Amplasarea vaselor adiacente din mormânt în raport cu urna și cu punctele cardinale, constituie o altă problemă ce se cuvine a fi menționată. În urma cercetărilor de la Cruceni din 1958, profesorul Marius Moga a remarcat într-un număr important de cazuri că vasele adiacente erau plasate în raport cu urna pe un arc de cerc cuprins între NE și SE. Pe baza acestei observații, a formulat ipoteza îngropării defuncților incinerăți dimineața, în momentul răsăritului aparent al soarelui în diferite anotimpuri, vasele adiacente fiind, deci, considerate, laolaltă cu alimentele conținute, o ofrandă adusă divinității solare. Dacă observația este demnă de reținut pentru necropola de la Cruceni, ea nu se confirmă în necropolele de la Voiteg, Fratelia și Peciu Nou. În toate aceste trei necropole vasele adiacente sunt amplasate spre toate punctele cardinale, predominând numeric cele plasate pe arcu de cerc cuprins între NE și SV față de urnă. Observația este importantă indicând poate că marea majoritate a îngropărilor se făceau ziua și că unul din elementele fundamentale ale religiei nord-tracilor era cel uranian. În același timp însă ea repune în discuție caracterul de ofrandă al vaselor adiacente urnei și al conținutului lor.

Poziția urnei în mormânt, comportă la rândul-i unele observații. În majoritatea cazurilor, urna a fost găsită plasată în poziție verticală. Există unele excepții când urna este plasată în poziție oblică, fapt ce s-ar putea explica prin simpla dezechilibrare a acesteia în procesul de umplere rapidă cu pământ a gropii mormântului. Am încercat să ofer o explicație plauzibilă pentru unicul mormânt al cărui inventar ceramic

a fost plasat în totalitate și intenționat cu gura în jos, mormânt aflat în necropola de la Peciu Nou.

În sfârșit, rămân de explicat acele cazuri când urnele mormintelor au fost descoperite culcate, în poziție orizontală, morminte ce se întâlnesc rar la Fratelia, Cruceni și Ticvanu Mare și sunt mai numeroase (șase cazuri), la Peciu Nou. Această poziție a urnelor nu se datorează întâmplării. Nu-mi pot explica semnificația și motivația acestui element de ritual.

Despre *gropile mormintelor*. Referindu-se la necropolele de la Cruceni și de la Bobda, profesorul Marius Moga afirma că nu a putut sesiza conturul lor la nici unul din cele peste 100 de morminte cercetate, situație considerată pe atunci drept anormală. Aproape două decenii mai târziu, în timpul cercetărilor din necropola de la Fratelia am constatat aceeași situație care a fost reconfirmată în cercetările de la Voiteg și de la Peciu Nou. Nici încercările unor colegi (invitați să asiste la cercetări într-un moment sau altul), de a sesiza conturul gropilor mormintelor nu au fost încununate de succes. După câte știu, situația este identică în necropola de la Ticvanu Mare. Dimensiunile în plan ale gropilor, ca și adâncimea lor, pot fi doar deduse din dimensiunile vaselor ce le conțin. În foarte puține cazuri pământul din imediata vecinătate a urnei și vaselor adiacente este pigmentat sporadic cu fragmente foarte mici de chirpic, carbune sau oase umane calcinate. Uneori, ele se explică prin gropile de rozătoare. În niciunul din mormintele pe care le cunosc nu s-au constatat urme ale banchetului funerar, însoțit de spargerea rituală a vaselor folosite la acesta. Faptul că gropile mormintelor nu pot fi practic delimitate își găsește explicația în modalitatea excavării și astupării lor. Aceste gropi circulare sau ovale în plan, depășeau, de regulă, cu puțin, diametrul maxim al urnei. Faptul că în majoritatea mormintelor cu vase adiacente, acestea sunt amplasate sub diametrul maxim al urnelor sau deasupra acestuia, sprijinite de umărul urnelor, constituie un indiciu în acest sens. Situația nu poate fi absolutizată de vreme ce se cunosc morminte în care vasele adiacente sunt plasate la nivelul diametrului maxim al urnei ca și morminte în care urna este culcată, indicând o groapă cu dimensiuni mai mari. Oricum, în secțiune, gropile vor fi fost tronconice, cu baza mică la fundul lor. Umplerea lor cu pământ, după depunerea urnei și a vaselor adiacente a fost însă executată cu deosebită grijă, evitându-se amestecul dintre lutul galben sau nisipul scos din groapă și humusul negru antic decapat inițial. Volumul de sol înlocuit de inventarul funerar a format apoi, în locul mormântului un soi de moviliță care a fost acoperită cu humusul antic. Această moviliță, presupusă logic, nu a putut fi surprinsă niciodată în săpătură.

Adâncimea gropilor variază deși mormintele profunde, aflate la 1—1,3 m adâncime, constituie excepții. Majoritatea mormintelor se adâncesc în sol până la 0,60—0,80 m. Dacă ținem seama de înălțimea urnelor, cuprinse, în general, între 0,25—0,45 m, rezultă că gura urnelor era acoperită cu un strat relativ subțire de pământ. În necropola de la Peciu Nou, mormintele de copii sau adolescenți sunt îngropate la o adâncime foarte mică, de 0,20—0,30 m, practic în humusul care este arat. Această situație pune serios sub semnul îndoielii așa zisa teorie a mlaștinilor de

nelocuit din câmpia Banatului și indică, de asemenea, că, în zonă, creșterea naturală a solului pe parcursul a mai bine de trei milenii este practic nulă, observație valabilă și pentru necropolele de la Fratelia și Voiteg.

În cazul mormintelor duble (matur — copil), întotdeauna adâncimea mormântului este cea a urnei adultului și niciodată nu s-a constatat plasarea urnei de copil deasupra urnei maturului.

Există un singur mormânt în care, lângă urnă, s-a aflat o piatră, — gresie de factură nisipoasă, trecută prin foc —, iar în timpul excavărilor, pe întreaga suprafață cercetată în necropolele în discuție, nu s-au găsit pietre. Este evident că materialul litic nu era agreat (sau poate interzis?), în spațiul necropolelor și că el nu a fost utilizat pentru „marcarea” la suprafață a locului mormintelor. Totuși, aceste morminte au fost „marcate” nu numai prin moviile de pământ pe care le aminteam și care, firesc, datorită intemperiei și vegetației s-ar fi aplatizat într-un timp foarte scurt. Până în prezent nu s-au găsit urmele unor stâlpi de lemn, deși existența lor este de presupus. Se poate, de asemenea, presupune că erau scurți și că nu era necesară adâncirea bazei lor în sol dincolo de nivelul humusului antic. Analogia pentru această situație o furnizează locuințele epocii, numeroase dintre ele neavând nici o alveolă pentru stâlpi sau prăjini care să se adâncească până la nivelul solului viu. Această „însemnare” a mormintelor exista și era permanent vizibilă, necesitate impusă nu numai de religia tracilor de nord din acea vreme (raporturi urano-chotoniene, periodicitate calendaristică etc.), ci și de rațiunile practice ale amplasării mormintelor mai noi în raport cu cele vechi fără ca unele să le deranjeze pe celelalte. La Cruceni și Bobda, din câte știu, nu se cunosc suprapuneri de morminte¹⁷. La Fratelia există un singur caz în care un mormânt mai nou îl deranjează pe cel vechi, deși, tipologic, nu pot fi făcute diferențieri cronologice între cele două complexe. La Voiteg, între 24 de morminte, într-un singur caz un mormânt mai nou deranjează unul mai vechi. La Peciu Nou însă, din cele 76 morminte cercetate până în 1989, 14 au fost deranjate de alte morminte ale aceleiași necropole, constituind, foarte probabil, o consecință a spațiului „insular”, limitat în care aceasta era amplasată, fără ca explicația să satisfacă în totalitate. Evident, în actualul stadiu de cercetare al acestei necropole¹⁸ nu poate fi vorba de concluzii definitive dar unele aspecte se cuvin a fi semnalate. În zona nordică a necropolei densitatea mormintelor este mare. Aici, între mormintele fazei vechi (Cruceni I), se intercalează morminte dintr-o fază intermediară, 7 la număr, la care urna este un vas sac grosolan în șase cazuri iar în cel de-al șaptelea este un pyraonoi ai cărui pereți exteriori au fost înălțurați din vechime. Ulterior, în aceeași zonă, mai bine zis în același pâlă de morminte apar mormintele cu inventar ceramic asemănător fazei Bobda II, deci etapei târzii a necropolelor de acest fel. Tot în cadrul acestui pâlă de morminte se grupează majoritatea cazurilor (9) de morminte, deranjate de altele ulterioare. În șapte cazuri, inventarul ceramic al mormintelor mai vechi este relativ deranjat, dar lăsat pe loc și reîngro-

¹⁷ Afirmația o fac cu rezervele cuvenite.

¹⁸ Cercetările au fost întrerupte în 1991.

pat. Această reîngropare este însoțită de un ritual de la care, arheologic, au putut fi surprinse următoarele caracteristici:

— cu prilejul „reîngropării”, în groapa acestor morminte deranjate se introduc fragmente relativ mari de chirpici trecut prin foc, ce pot fi fragmente de rug sau vatră deși, pe unul dintre ele se văd clar amprente de nuiielelor;

— cu prilejul deranjării mormintelor, în trei cazuri s-a constatat că o parte din oasele calcinate din urnă au fost împrăștiate împrejurul ei și, odată cu ele, fragmente mici din bronz de la podoabe trecute prin foc;

— în două cazuri podoabele din bronz ce se aflau în urne au fost jefuite. Între oasele incinerate din două urne s-au găsit mai multe fragmente impregnate cu oxid verde de cupru fără a se găsi vreun fragment de obiect metalic.

Ar fi posibil deci să fi existat o jefuire a unor morminte mai vechi. Ipoteza nu este lipsită în întregime de temei. Până în prezent, cu excepția pieselor de fier de la Bobda, totalitatea inventarului metalic din mormintele câmpurilor de urne funerare bănățene este din bronz. Singura excepție o constituie un inel de buclă, găsit la Peciu Nou, care este confecționat din bronz aurit. Lăsând la o parte semnificațiile tehnice ale descoperirii, ipotetic se poate presupune că cel puțin unele morminte au fost deranjate pentru a se căuta în ele podoabe din metal prețios. În același timp este posibil ca semnele puse la unele morminte să fi dispărut și deranjarea lor cu prilejul unor noi înmormântări să fi fost întâmplătoare, cel puțin în unele cazuri, mai ales în alte zone ale necropolei, unde distrugerea mormintelor mai vechi nu a fost însoțită de reîngroparea lor după un anumit ritual.

Atât în necropola de la Cruceni, cât și în cele de la Fratelia și Peciu Nou s-a constatat existența unor grupări sau pâlcuri de morminte separate între ele prin spații goale, aceste pâlcuri indicând, probabil, gruparea mormintelor pe ginți, dar și faptul că spațiul intern al necropolelor era delimitat în mai multe sectoare a căror întindere era respectată permanent. În actualul stadiu al cercetării dezvoltarea implicațiilor acestei observații nu este posibilă.

În fine, se cuvin semnalate și alte câteva elemente de ritual:

— astfel, în necropola de la Bobda, protomele suprainălțate, antropomorfe ale cânilor folosite drept urne, ca și cei șase lobi ai unei străchini cu picior pedestal, fuseseră rupte intenționat din vechime. Obiceiul este caracteristic numai necropolei de la Bobda. El nu se regăsește în necropola de la Cruceni și nici în cele de la Fratelia, Voiteg sau Peciu Nou unde câni asemănătoare celor de la Bobda sunt utilizate drept urne;

— în necropola de la Fratelia, la urnele din faza târzie, cu ornamente canelate se constată în repetate rânduri perforarea centrală a fundului urnei, după ce aceasta a fost confecționată; la Ticvaniu Mare majoritatea urnelor sunt astfel perforate;

— în mobilierul ceramic al mormintelor de la Cruceni, Bobda, Voiteg sau Ticvaniu Mare, vasele duble — solniță cu mâner central lipsesc. Ele sunt prezente la Fratelia și Peciu Nou și — spre deosebire de unele piese dunărene similare — nu sunt ornamentate;

— între oasele incinerate ale unui mormânt de la Peciu Nou s-a descoperit o rondelă din os, rezultată din trepanarea unui craniu uman, care fusese trecută prin foc, odată cu defunctul.

O statistică întocmită pentru 76 de morminte cercetate la Peciu Nou, între 1987 şi 1989 se prezintă astfel:

- 14 morminte au fost deranjate parţial sau total de lucrările agricole moderne;
- 7 morminte au fost deranjate în perioada de funcţionare a necropolei, inventarul lor fiind reîngropat după un anumit ritual sesizabil parţial în cercetarea arheologică;
- alte 7 morminte au mai fost deranjate în perioada de funcţionare a necropolei;
- 73 de morminte sunt de incinerare, dintre care 70 în urnă, iar 3 morminte cu oasele depuse pe sol;
- au fost dezvelite un cenotaf şi două morminte de inhumare în poziţie chirchită;
- 12 morminte folosesc căni drept urne. Într-un caz, urna este un vas mic cu două toarte;
- 6 morminte folosesc drept urnă un vas-sac de factură grosolană, iar un mormânt are drept urnă un pyraunoi transformat practic într-un vas sac prin înlăturarea cămăşii exterioare;
- 24 de morminte conţin fragmente de podoabe din bronz;
- 58 de morminte au urna aşezată în poziţie verticală;
- 6 morminte au urna aşezată în poziţie orizontală;
- în 23 de morminte urna nu este însoţită de alte vase;
- în 5 morminte urna are ca vas adiacent doar o cană;
- în 34 de morminte urna este însoţită de strachină şi castron;
- la 21 din morminte s-au găsit oase de la ofranda animală. În 15 cazuri (dintre care un mormânt cu două ofrande), carnea cu os era depusă în vasul adiacent urnei, în 4 cazuri osul a fost găsit pe sol, la baza urnei şi în 2 cazuri, în urne s-au găsit oase de animale care nu fuseseră trecute prin foc;
- la 4 morminte urna avea drept capac un fragment dintr-un alt vas rupt din vechime;
- la 3 morminte vasele adiacente (castronaş şi căniţă), au acoperit gura urnei;
- la două morminte urna era protejată cu un soi de cistă realizată din câteva mari fragmente de vase;
- în afară de acel pyraunoi amintit, în morminte s-au mai găsit 3 vase „vechi”: o cană cu toarta ruptă din vechime, o alta, cu piciorul pedestal rupt, la fel şi o urnă cu pereţii exteriori puternic exfoliaţi din vechime;
- 26 de morminte au conţinut o cantitate mare de oase calcinate, iar alte 43 de morminte (majoritatea de copii), au conţinut cantităţi mici de astfel de oase;
- cu rezervele cuvenite, în lipsa analizei antropologice, 34 de morminte par a fi de copii şi adolescenţi, iar 42 de maturi;
- 11 morminte aveau vasele adiacente plasate la SE de urnă, iar 10, la sud. Vasele adiacente erau plasate la est, sud-vest sau

nord-est de urnă în câte patru cazuri. În două morminte aceste vase erau plasate la nord-vest, iar într-unul, spre nord;

— în două cazuri mormintele duble sunt de maturi.

Bună parte din cele prezentate în notele preliminare de față constituie ipoteze de lucru în orientarea cercetărilor viitoare, ordonarea prezentă a faptelor putând servi, eventual, scheletului unei structuri computerizate privind ritul și ritualul funerar. În același timp însă, ele întregesc imaginea „etnoarheologică” a tracilor nordici în jurul veacurilor când spațiul est-mediteranean a fost zguduit de mari mișcări de populație la care au participat și mari grupuri din zona de la nord de Dunărea mijlocie și inferioară.

FLORIN MEDELEȚ

BIBLIOGRAFIE

- HOREDT 1967 K. HOREDT, *Problemele ceramicii din perioada bronzului evoluat în Transilvania*, în *StComSibiu*, 13, 1967, p. 137—153.
- HOREDT 1967/a K. HOREDT, *Probleme de fängebronzezeitlichen Keramik in Transsilvanien*, în *AAC*, IX, 1, 1967, p. 6—26.
- MEDELEȚ 1993 FL. MEDELEȚ, *În legătură cu fortificația de pământ de la Cornești (comuna Orășoara, județul Timiș)*, în *AnB, S.N.*, II, 1993, p. 119—150.
- MILLEKER 1897; 1906 F. MILLEKER, *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből*, I, Timișoara, 1897; III, Timișoara, 1906.
- MILLEKER 1905 B. MILLEKER, *A váttinai őstelep*, în *TRET*, XXI, 1, 1905, p. 1—75.
- MORINTZ 1978 S. MORINTZ, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, I, București, 1978.
- NICOLAESCU-PLOPȘOR — WOLSKI 1975 D. NICOLAESCU-PLOPȘOR — WANDA WOLSKI, *Elemente de demografie și ritual funerar la populațiile vechi din România*, București, 1975, p. 27—28.
- RADU 1973 ORTANSA RADU, *Cu privire la necropola de la Cruceni (jud. Timiș)*, în *SCIV*, 24, 3, 1973, p. 503—520.
- EL SUSI 1990 GEORGETA EL SUSI, *Ofrande animale din necropola de incinerare de la Voiteg (jud. Timiș)*, în *Thraco-Dacica*, XI, 1—2, 1990, p. 249—251.
- TASIĆ 1962 N. TASIĆ, *Belegiš, Stara Pazova — Praistorijsko naselje i nekropole*, în *ArhPregl*, 4, 1962, p. 46—50.
- TASIĆ 1963 N. TASIĆ, *Stojica Gummo, Belegiš, Stara Pazova — nekropola ravnih polja*, în *ArhPregl*, 5, 1963, p. 50—52.
- TASIĆ 1964 N. TASIĆ, *Gradac, Stojica Gummo, Belegiš Stara Pazova — kompleks praistorijskih nekropole i naselje*, în *ArhPregl*, 6, 1964, p. 25—28.
- TODOROVIĆ 1977 J. TODOROVIĆ, *Praistorijska Karaburma, II (Nekropola bronzanog doba)*, în *DissMonSADJ*, XIX, Belgrad, 1977.

LES CHAMPS D'URNES FUNÉRAIRES DE BANAT

(Résumé)

Cet étude a pour but une discussion sur le rite et le ritual funéraires des Thraces du Nord. Notre recherche se borne au territoire du Banat et au laps de temps qui comprend la fin de l'Âge du Bronze et le début de la civilisation hallstattienne.

LES TOMBES DES TRIBALLES DANS LE BASSIN DE LA MORAVA ET LA PARTIE SERBE DU BASSIN DU DANUBE AU COURS DU DERNIER QUART DU VIème ET DE LA PREMIÈRE MOITIÉ DU Vème SIÈCLE AVANT J.C.

Dans le Bassin de la Morava et la partie serbe du Bassin du Danube on a étudié des tombes triballiennes datant de la fin du VIème et de la première moitié du Vème siècle avant J. C. à Novi Pazar, Atenica, Mrčajevci, Ljuljaci, Majur et Kostolac¹. Les résultats des recherches effectuées à Novi Pazar, Atenica, Majur et Ljuljaci ont été, en totalité, rendus publics, à Kostolac en partie, alors qu'en ce qui concerne les tombes de Mrčajevci il n'existe aucune information dans la littérature archéologique². Un nombre important de dépôts d'objets précieux découverts par hasard dans le Bassin de la Morava et dans la partie serbe du Bassin du Danube (Kruševica, Batinac, Majur, Mramorac, Kolar, Umčari, Čurug) proviennent très probablement de tombes³. En particulier, les découvertes faites à Umčari, où des restes de squelette humain ont été trouvés avec un grand nombre d'objets, viennent confirmer cette possibilité⁴. Il est indéniable que certains objets de valeur trouvés à Trstenik, Miloševci, Titel et autres sites dans le Bassin de la Morava et la partie serbe du Bassin du Danube, sont de même provenance. Les tombes de Novi Pazar, Atenica, Mrčajevci et Ljuljaci se trouvent sous des tumulus, alors que celles de Majur et de Kostolac sont plates. Les objets, et tout particulièrement la céramique, témoignent de l'unité ethnique de la population sur toute l'étendue du Bassin de la Morava et de la partie serbe du Bassin du Danube, ainsi que d'un développement similaire au cours des périodes précédentes⁵.

Le tertre de Novi Pazar n'a été fouillé que partiellement, en raison de l'église qui en recouvre une partie. Le tumulus a un diamètre de

¹ D. Mano-Zisi, Lj. Popović, *Novi Pazar, ilirsko-grčki nalaz*, Beograd, 1969; M. Buknić — B. Jovanović, *Ilirska knejevska necropola u Ateniži*, Čačak, 1966. Les résultats des recherches effectuées dans la nécropole sous tumulus de Mrčajevci n'ont pas été rendus publics. Je remercie notre collègue M. Djuknić, ainsi que L. Nikitović, des renseignements que je publie dans cette étude; D. Srejskić, dans *Starinar*, XL—XLI, 1989—1990, p. 141—152. Les résultats des recherches effectuées dans la nécropole de Pečina à Kostolac sont en partie publiés: B. Jovanović, dans *Praistorija jugoslavenskih zemalja željezno doba*, Sarajevo, 1987, p. 824—825; idem, dans *Starinar*, XXXVI, 1986, p. 13—18. Je remercie B. Jovanović des renseignements et des illustrations que je utilise dans cette étude.

² *Ibidem*.

³ M. Stojić, *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave*, Beograd-Svetozarevo, 1986, ps 88.

⁴ Draga Garašanin, dans *Starinar*, XI, 1969, p. 397.

⁵ M. Stojić, dans *International Symposium „Early Hallstatt age (1200—700 B.C.) in South-Eastern Europe“*, Alba Iulia, 1993.

25 m et une hauteur de 2 m. Il est possible qu'il existe encore un autre tumulus sur ce site. Un emplacement de bûcher trouvé à l'intérieur de l'anneau qui bordait le tumulus prouve que le défunt a été incinéré. Près du bûcher, dans une fosse, a été trouvé un coffre de bois contenant des objets d'or d'une valeur exceptionnelle (ceintures, bracelets, boucles d'oreilles, bagues, agrafes, appliques, boutons, épingles, perles, petits tuyaux, pectoraux, plaquettes en forme de demi-cercle), des objets d'argent (fibules, épingles, bracelets), de bronze (fibules), d'ambre (perles anthropomorphes et zoomorphes), plaquettes triangulaires gravées de silhouettes de guerriers). Dans la même fosse, à côté du coffre, se trouvaient deux vases à firnis noir avec des représentations figuratives (Dionysos et des satyres sur olpe et un chien sur kiliks). Au même endroit ont été découverts plusieurs ustensiles de bronze (une hydrie, un oinochoïde, deux ustensiles à trois pieds, un ciste, un infundibulum), ainsi qu'un récipient en argent (fiole). La plus grande partie des objets trouvés sur le bûcher et autour avaient été exposés au feu⁶.

Dans le tumulus a été trouvée de la céramique faite à la main qui, par son style et son type, est semblable à la céramique de l'Âge de fer II/a-b et III du Bassin de la Velika Morava⁷. Les recherches les plus récentes prouvent aussi que la région de Novi Pazar forme un même ensemble ethnoculturel avec les autres parties du Bassin de la Morava, la partie serbe du Bassin du Danube, le Bassin de la Kolubara, et la partie nord-ouest de la Bulgarie, au cours de la période du XIIIème au IVème siècle avant J. C.⁸.

On n'a pas pu établir si c'était un homme ou une femme (une "princesse") qui était enterrée dans ce tumulus. Parmi les objets il n'y a pas d'armes, mais, cependant, il y a pas mal d'objets considérés habituellement comme „masculins“. Il n'est pas exclu que, dans cette tombe, soit enterré un dignitaire de la couche sociale théocratique triballienne. C'est ce qui expliquerait l'absence d'armes mais la présence de nombreux objets typiquement masculins parmi le matériel recueilli. Ce sont, avant tout, les ustensiles grecs à firnis noir qui ont permis de dater du dernier quart du VIème siècle avant J. C. la tombe de Novi Pazar.

Les vestiges d'une rotonde paléochrétienne, l'église St. Pierre, les cimetières du haut Moyen-Âge et du Moyen-Âge, ainsi que la céramique préhistorique, confirment que ce site a joué le rôle de lieu de culte du VIIIème siècle avant J. C. jusqu'à nos jours.

A Atenica ont été étudiés deux tumulus (tumulus I et II) contenant des corps incinérés⁹. Les tumulus se différencient par leur taille (le tumulus I a un diamètre de 35 m pour une hauteur de 1 m à 1,20 m; alors que le tumulus II a un diamètre de 70 m pour une hauteur de 1 m à 1,50 m). Dans le tumulus I on a trouvé deux tombes, l'une centrale,

⁶ Tous les renseignements sur la tombe de Novi Pazar ont été empruntés à D. Mano-Zisi — Lj. Popović, *loc. cit.*

⁷ A. Jurišić, dans *Scopštenja Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture*, VIII, Beograd, 1969; pour la céramique de l'Âge de fer, comparer M. Stojić, *Gvozdeno doba...*, p. 67—84.

⁸ M. Jevtić, dans *Novopazarski Sbornik*, 16, 1992, p. 7—15; N. Stojić, voir la note 5.

⁹ Tous les renseignements données dans cette étude sont empruntés à M. Buknić — B. Jovanović, *loc. cit.*

féminine, sur laquelle le tumulus a été érigé, l'autre, périphérique, masculine, creusée dans le tumulus déjà érigé. Si l'on en juge par leurs caractéristiques et les objets qu'ils contiennent, la différence chronologique entre les deux tombes du tumulus est insignifiante. Dans la tombe centrale ont été trouvés plusieurs centaines d'objets en or (applications, pendentifs, boutons, perles, petits tuyaux), en argent (pendentifs, petits tuyaux et une fibule), en ambre (perles), en verre (perles), en pâte de verre (perles), en bronze (ustensiles, anses, applications) et en fer (mors de cheval, pièces de chariot). Beaucoup d'objets (pièces de chariot ainsi qu'une partie des objets décoratifs, et principalement ceux en ambre) avaient été exposés au feu. Les objets provenant de la tombe du tumulus II, dans laquelle est enterré un dignitaire de l'aristocratie triballienne („prince“) sont plus divers que, ceux du tumulus I. Cette tombe est caractérisée par le grand nombre d'armes (lances, glaives, épées, boucliers) qu'elle contient, ainsi que des mors de chevaux, des pièces de chariot, un nombre important d'objets en os (plaquettes, petits tuyaux, applications, boutons) sur lesquels se trouvent différents motifs géométriques (triangles hachurés, astragales, côtes, lignes, cercles) ou figuratifs (cerfs, lions, oiseaux, griffons). De cette tombe proviennent également quelques pendentifs ornithomorphes en bronze. Dans ce tumulus ont été trouvés un ustensile fait au tour (ojnoho) et quelques-uns faits à la main. Une partie très intéressante de ce tumulus consiste en une construction de trois pièces destinées aux sacrifices, dans laquelle ont été trouvés des os réduits en petits fragments, ainsi que des morceaux de céramique sans caractéristiques spéciales.

On a daté du dernier quart du VIème siècle avant J. C. les tumulus d'Atenica.

A Mrčajevci ont été inventoriés trois tumulus (tumulus I—III). Des tombes datant du Moyen-Age (IXème au XIIème siècle après J. C.) creusées dans les tumulus, ont beaucoup endommagé les tombes triballiennes, si bien qu'on ignore le nombre de ces tombes et qu'on ne sait pas s'il s'agit de corps inhumés ou incinérés¹⁰. Dans le tumulus I, il a été découvert 30 perles d'ambre et une lance de fer. Du tumulus II proviennent un grand nombre de perles à oeil en pâte de verre, de perles de verre, de perles d'ambre, de perles de bronze, une coupe en forme d'entonnoir à une anse avec pied trilobé, et un umbo de bouclier en fer. Tous ces objets avaient été exposés au feu. Dans le tumulus III, il a été trouvé beaucoup de perles de verre, de pâte de verre et d'ambre, du fil d'argent, quelques lances de fer, deux glaives de fer, une pierre à aiguiser, des chaînes de fer (pour chariot?).

Si l'on en juge par les armes trouvées dans les tumulus de Mrčajevci, ce sont des guerriers qui y sont enterrés. En raison des analogies existant avec le matériel d'Atenica, on peut dater également ces tumulus de la fin du VIème ou du commencement du Vème siècle avant J. C.

A Ljuljaci ont été étudiés deux tumulus (tumulus I et II) assez endommagés, d'un diamètre de 18 m et d'une hauteur de 1,50 m. Dans le tumulus I, on remarque l'existence de trois tombes concentrées dans

¹⁰ Je remercie M. Djudnić et L. Nikitović, conservateurs du Musée National de Čačak pour les renseignements et leur illustrations.

la même partie, et dans le tumulus II; 4 tombes, l'une centrale, et trois autres approximativement à égale distance de la tombe centrale, sur le pourtour du tumulus.

A peu près au centre du tumulus I, été découverte une fosse avec des cendres et des débris d'os humains calcinés. Dans les tombes, on a retrouvé des os humains (non carbonisés), ce qui témoigne de l'inhumation des corps. Ainsi donc, dans ce tumulus se trouvent une tombe avec un corps incinéré (fosse centrale) et trois tombe avec des corps inhumés. Les tombes sont relativement pauvres en matériel; dans la tombe 1, outre les ossements humains, il n'a été trouvé qu'une agrafe de fer; dans la tombe 2, une perle d'ambre et les débris d'un objet en fer; alors que, de la tombe 3, la plus riche en objets de ce tumulus, proviennent: une cruche faite au tour, un objet de fer et un grand nombre (44) d'applications rondes en or.

Dans le tumulus II sont enterrés quatre défunts. Dans la tombe ont été découverts: une lance (douille) et un unbo de fer; dans la tombe 2 — une épingle géminée en argent, deux lances de fer (l'une avec garde), une pierre à aiguiser et trois récipients de céramique faits à la main, alors que de la tombe 3 proviennent deux lances de fer et deux pierres à aiguiser. Dans la tombe 4, on a découvert: deux lances, deux coupes à pied trilobé semblables à celle de Mrčajevci, ainsi qu'une écuelle biconique.

Dans le tumulus I on n'a pas identifié d'armes, alors que dans le tumulus II des armes ont été trouvées dans les quatre tombes. Ces tumulus ont été datés, en raison de l'analogie de leur matériel et de celui d'Atenica, de la première moitié du Vème siècle avant J. V.¹¹

Deux lances, dont l'une possédant une garde, un glaive et une coupe dont le flanc est orné de cannelures, ainsi qu'un grand récipient de facture grossière constituaient probablement le matériel d'une tombe de guerrier triballien près de la forteresse de Gradište, sur le mont Juhor, près de Jagodina¹². Du même site proviennent quatre fibules d'argent trouvées ensemble, qui constituaient aussi, probablement, le matériel d'une tombe¹³. Autrement, sur ce site, si l'on excepte un monticule artificiel situé près de l'entrée, il n'existe rien, dans la forteresse, qui laisse supposer l'existence d'un tumulus. Les tombes appartenaient probablement à la catégorie des tombes qualifiées de „plates“. La tombe de guerrier et les autres matériels découverts ont été datés de la fin du VIème ou de la première moitié du Vème siècle avant J. C.¹⁴

Dans la nécropole de Péćine, à Kostolac, outre des tombes datant d'autres époques, sept tombes triballiennes du Vème siècle avant J. C., pour la plupart contenant des corps inhumés, ont fait l'objet de recherches¹⁵. Ces tombes sont „plates“. Les tombes de Kostolac, outre l'intérêt qu'elles présentent pour l'analyse des rites funéraires, ont une impor-

¹¹ Tous les renseignements sur les tombes de Ljuljaci ont été empruntés à D. Srejskić, *loc. cit.*

¹² M. Stojić, dans *Glasnik sprskog arheološkog društva*, Beograd, 1989, p. 72—73.

¹³ S. Vetnić, dans *Arheološki Pregled*, 15, 1973, p. 35—36.

¹⁴ M. Stojić, *Gvozdeno doba...*, p. 84.

¹⁵ Les résultats des recherches sur les tombes de l'Âge de fer ancien sont en partie publiés: B. Jovanović, *op. cit.* Je remercie B. Jovanović et D. Jacanović pour les renseignements et les illustrations que je utilise dans cette étude.

tance exceptionnelle pour la chronologie d'une des périodes de développement des Triballes — la période triballienne (du VIème au IVème siècle avant J. C.) car elles contiennent un matériel composite et elles témoignent clairement de la relation chronologique des différentes sortes d'objets, et avant tout, de la céramique et des articles en métal.

Dans la tombe 1 ont été découverts deux coupes à une anse, un couteau court en fer et un morceau de fil de fer torsadé¹⁶. Une coupe en forme d'entonnoir, à pied trilobe est semblable aux coupes de Mrčajecvi et de Ljuljaci, alors qu'une autre, avec profil en „S“, porte sur l'anse un décor en forme de boutons et que sa panse est ornée de rainures disposées en métopes. Une lance et un glaive de fer, ainsi qu'un fragment de coupe dont l'anse présente à sa partie supérieure deux protubérances en forme de cornes — constituent l'inventaire de la tombe 2. L'inventaire de la tombe 3 se compose d'une écuelle conique et d'une perle d'ambre. Deux perles de pâte de verre à oeil et une coupe biconique forment l'apport de la tombe 4. Un ensemble pour repas et boissons; écuelle et deux coupes — provient de la tombe classée sous le numéro 5. L'écuelle possède un bord rabattu vers l'intérieur; une coupe est en forme d'entonnoir avec pied trilobé et bord oblique (semblable aux exemplaires de Mrčajecvi et de Ljuljaci) alors que la panse d'une autre coupe (à profil en „S“) est ornée de cannelures verticales, comme la coupe en provenance du site de Gradište, sur le mont Juhor, près de Jagodina. Les seuls objets de la tombe 6 sont deux ustensiles coniques grossiers, dont l'un présente une anse ornée de protubérances en forme de ver-rues. De la tombe 7 proviennent deux épingles à tête en forme d'oméga, une lance avec garde, deux anneaux, le tout en fer, un coquillage marin (*Cypria lorida*), et une perle en pâte de verre à oeil.

Si l'on en juge par les armes qu'elles contiennent, trois des tombes sont celles de guerriers (1, 2, 7). La céramique des tombes 1 et 5 témoigne qu'elles datent de la même époque. La lance avec garde de la tombe 7 présente des analogies avec celle du tumulus II de Ljuljaci (dans lequel ont été trouvées des coupes semblables à celles des tombes 1 et 5 de Kostolac), ainsi qu'avec l'exemplaire de Gradište, sur le mont Juhor. Les tombes de Ljuljaci sont estimées dater de la première moitié du Vème siècle avant J.C. Et la tombe n° 3, dans laquelle a été découverte une écuelle semblable à celle de la tombe 5, date de la même époque, si l'on considère les analogies exposées. Les tombes 4 et 6, dans lesquelles on a trouvé de la céramique faite à la main, sont très probablement triballiennes, mais on ne peut pas les dater avec plus de précision; il est possible qu'elles soient nettement plus récentes que les autres tombes triballiennes de Kostolac présentées dans cette étude.

Toutes les tombes triballiennes décrites proviennent d'une période relativement courte d'environ 50 ans, sauf, peut-être, deux tombes de Kostolac qui sont un peu plus récentes. Les objets précieux découverts groupés ou isolément, qui ont très vraisemblablement un caractère funéraire, datent de la même époque. Il est évident que ces tombes témoignent une période de prospérité exceptionnelle chez les Triballes, période à laquelle se rapportent les plus anciennes mentions de ce peuple

¹⁶ La numération des tombes triballiennes a été effectuée pour les besoins de la présente étude, pour les raisons techniques.

dans les sources écrites de la fin du VIème et de la première moitié du Vème siècle avant J.C. (Hécatée et Hérodote)¹⁷. Rares sont en Europe les régions qui peuvent être comparées au Bassin de la Morava et à la partie serbe du Bassin du Danube à l'époque mentionnée, pour le nombre de sites riches en objets précieux, aussi n'est-il pas étonnant que les sources grecques mentionnent les Triballes plus tôt que les autres peuples de l'intérieur de la péninsule balkanique.

Le nombre des tombes ayant fait l'objet de recherches est trop petit pour permettre d'arriver à des conclusions définitives quant à la façon d'enterrer les morts chez les Triballes, à la fin du VIème et au cours de la première moitié du Vème siècle avant J.C. Il est caractéristique que toutes les tombes découvertes dans le Bassin de la Zapadna Morava (Atenica, Mrčajevci, Ljuljaci) sont surmontées de tumulus, alors que les tombes de la vallée de la Velika Morava (Major) et de la partie serbe du Bassin du Danube (Kostolac) sont plates. Il est intéressant de rappeler que le Bassin de la Velika Morava et le territoire dans lequel se trouve la nécropole de Kostolac étaient caractérisés également, au cours des époques précédentes, par des tombes plates¹⁸. D'autre part, sur le territoire de la Zapadna Morava, le type de tombes dominant tout au long de l'Âge des métaux, est celui des tombes sous tumulus¹⁹.

„Le prince“ et „la princesse“ déposés dans le tumulus d'Atenica ont été incinérés. Les défunts des tombes du tumulus de Mrčajevci ont-ils été inhumés ou incinérés? On ne le sait. Les Triballes de Ljuljaci sont inhumés, sauf un seul qui est incinéré. On ne possède aucune donnée permettant de savoir si le guerrier triballien de Major a été incinéré, ou seulement inhumé. A Kostolac, tous les défunts triballiens sont inhumés.

En ce qui concerne les objets déposés dans les tombes, il n'existe aucune règle pouvant caractériser les Triballes de cette époque. Mises à part les tombes de Kostolac relativement pauvres en objets, les autres sont caractérisées par des objets précieux et divers, et quelques-unes, comme par exemple celles du tumulus de Novi Pazar et d'Atenica, appartiennent à la catégorie des tombes riches, „princières“. Les autres tombes relativement riches, comme celles de Batinac, Mrmorac, Umčari, ainsi que d'autres recelant des objets semblables, peuvent être considérées comme étant des tombes de l'aristocratie de la tribu, alors que celles contenant un nombre réduit d'objets précieux et d'armes, peuvent être considérées comme étant des tombes de l'aristocratie des phratries ou de l'aristocratie militaife (Mrčajevci, Ljuljaci, Major et les tombes les plus riches de Kostolac). Quant aux tombes de Kostolac dans lesquelles ne se trouvaient pas d'objets précieux, mais seulement de la céramique, sans doute appartenaient-elles à des membres des classes inférieures de la société triballienne. Il est intéressant de constater également que les objets d'ambre sont, en général, caractéristiques des tombes les plus riches sous tumulus.

¹⁷ Her., IV, 49; Jakoby, dans *RE*, Suppl., II, col. 432.

¹⁸ M. Lazić, *Topografija i tipologija praistorijskih tumula u Srbiji i Trnoj Gori*, Beograd, 1989, p. 37, 43, 46, 51, 55, 58; la donnée que à Donje Stiplje existait le tumulus n'ai pos exact. Lazić a pris cette donnée de S. Vetnić, dans *Arheološki Pregled*, 9, 1967, p. 60, 64, 69.

¹⁹ *Ibidem*.

Les tombes de Novi Pazar et d'Atenica témoignent du fait que les personnalités importantes de la société triballienne étaient incinérées, alors que les tombes de Kostolac confirment que les membres des classes inférieures étaient inhumés. Les recherches effectuées à Atenica ont montré également que l'inhumation des plus hautes dignitaires de la société triballienne était accompagnée de rites compliqués comportant des sacrifices d'animaux et autres cérémonies religieuses dédiées au défunt, et qu'à ces fins, était construit, dans le cadre du tumulus, un édifice spécial de trois pièces. Le tumulus I de Ljuljaci est caractéristique des lieux où étaient représentés les deux types de funérailles: incinération et inhumation (funérailles bi-rituelles). L'inventaire des objets découverts sous ce tumulus se situe, par la variété de son contenu et sa valeur matérielle, à mi-chemin entre les riches tombes de Novi Pazar et d'Atenica, et celles, pauvres, de Kostolac.

De nombreux objets prouvent que les défunts des tumulus de Novi Pazar et d'Atenica appartenaient au même peuple — les Triballes, ce qui est d'ailleurs confirmé par le matériel trouvé dans d'autres sites de la région de Novi Pazar, du Bassin de la Zapadna Morava, ainsi que les autres régions du Bassin de la Morava. Il existe cependant des différences importantes entre le matériel provenant du tumulus de Novi Pazar et celui provenant d'Atenica. Par exemple, dans les tumulus d'Atenica, il n'y avait pas de vases grecs peints, d'hydries de bronze, d'ustensiles à trois pieds, d'infundibulums, de ceintures de type Mramorac, de grandes plaques d'or en forme de cercle ou de demi-cercle, de cistes et encore quelques autres objets. D'autre part, parmi les objets en provenance de Novi Pazar, on ne note pas d'équipement pour chariots, d'os travaillés avec art, ni de perles à oeil en pâte de verre. Les objets importés de Grèce sont la manqué caractéristique du trésor de Novi Pazar, alors qu'ils sont moins caractéristiques pour les tumulus d'Atenica.

La plupart des objets découverts dans les tumulus de Mrčajevci et de Ljuljaci présentent des analogies avec ceux des tumulus d'Atenica, excepté les coupes à pied trilobé de Mrčajevci et de Ljuljaci. Il est caractéristique également que les récipients faits au tour (d'importation grecque) ont été trouvés dans des tumulus (Novi Pazar, Atenica, Ljuljaci). En général, les importations de Grèce sont caractéristiques pour le Bassin de l'Ibar et la Zapadna Morava, ce qui témoigne de la voie qu'elles ont empruntées pour arriver. Bien que de nombreux objets précieux trouvés dans les tombes (Batinac, Mramorac, Umčari, Kolari, Miloševac et autres) proviennent du Bassin de la Velika Morava, il n'y a vraisemblablement pas, parmi eux, d'objets importés de Grèce. On constate seulement sur certains objets (ceintures d'argent de type Mramorac et quelques autres) une certaine influence grecque. On peut donc en conclure que, vers la fin du VIème et pendant la première moitié du Vème siècle avant J.C., le sud-ouest du territoire triballien (Bassin de l'Ibar et de la Zapadna Morava) entretenait d'intenses contacts commerciaux avec le monde grec, alors que les régions centrales du territoire triballien se trouvaient seulement dans une zone de moyenne influence de la culture grecque, ce qui se manifestait surtout par l'imitation de certains motifs décoratifs grecs sur métal et de certaines formes dans la céramique.

Un grand nombre d'objets en provenance du Bassin de la Velika Morava et de la partie serbe du Bassin du Danube en aval de l'embouchure de la Velika Morava et jusqu'aux Portes de Fer, témoignent de ce que, vers la fin du VIème et au cours de la première moitié du Vème siècle avant J.C. et plus tard, ces régions étaient exposées à une influence orientale, ce qu'on peut remarquer sur de nombreux objets de type dit scythe et thrace: flèches, bracelets, psalies zoomorphes, boucles d'oreilles, étrilles à manche décoré de motifs décoratifs (sites: Paraćin, Curprija, Ostrikovac, Vinča près de Topola, Požarevac, Usje). Il est intéressant de noter que le point le plus éloigné vers l'ouest où soient constatés des éléments de cette influence orientale est Atenica (pointes de flèches, équipement pour chevaux et chariots) et qu'il n'en existe pas dans le Bassin de l'Ibar (à Novi Pazar, Kruševica, tout comme sur les autres sites de la vallée de l'Ibar).

D'après le type de tombes, le genre de funérailles et les objets découverts, on peut conclure que, dans le Bassin de la Morava, il existait au cours du dernier quart du VIème et de la première moitié du Vème siècle avant J.C., deux manifestations culturelles régionales, l'une comprenant les Bassins de l'Ibar et de la Zapadna Morava, caractérisée par l'enterrement sous tumulus et les importations de Grèce, et l'autre, dans le Bassin de la Velika Morava et la partie serbe du Bassin du Danube en aval de l'embouchure de la Velika Morava et jusqu'aux Portes de Fer, caractérisée par l'influence scythe et thrace. Mais il ne s'agit là que des manifestations régionales d'un même peuple, les Triballes, ce que prouvent les objets de fabrication locale et, en particulier, la céramique faite à la main, ainsi que des traditions culturelles semblables.

Ces quelques tombes prouvent que le peuple des Triballes était composé de plusieurs tribus. Les caractéristiques spécifiques de ces tribus sont le résultat des traditions culturelles locales et des influences extérieures. Par exemple, pour les populations triballiennes dans les Bassins de l'Ibar et de la Zapadna Morava, ce sont, avant tout, les enterrements sous tumulus pratiqués, sur ces territoires, depuis l'énéolithique, ainsi que les influences des Grecs et des Illyres voisins. Même complète, la transformation de la culture autochtone, sous l'influence de la culture des champs d'urnes, qui est largement répandue dans les agglomérations de ce territoire, n'a pu éliminer ce mode d'enterrement²⁰. Il est également certain que ce sont justement les traditions locales qui ont fait que, dans le Bassin de la Morava et la partie serbe du Bassin du Danube en aval de l'embouchure de la Morava et jusqu'aux Portes de Fer, les Triballes ont enterré leurs morts dans des tombes plates, et ont entretenu des relations intenses avant tout avec les Daco-Ghètes dont ils sont très proches par la culture, ainsi qu'avec les Mèzes, et, à un niveau moindre, avec les Thraces²¹.

²⁰ L. Nikitović, dans *Sbornik Narodnog Muzeja*, XX, Čačak, 1990, p. 47—60. Le matériel archéologique des autres sites des environs de Čačak n'est pas publié (sites: Gradina-Vučkovica, Gradina-Ostra, Dvreš-Atenica, Ispod Gradine-Gornja Crnuća, Velika bašta Vujetinci, Livadice-Ostra) et dans les environs de Kraljevo (site de plusieurs hectares près du confluent de l'Ibar et de la Zapadna Morava) il a été découvert un matériel qui est semblable à celui de la vallée de la Velika Morava et de la Južna Morava.

²¹ M. Stojić, voir la note 5.

Il est intéressant de constater qu'au terme de cette période, qui a duré un peu plus de la moitié d'un siècle, commence une phase de décadence pour ces régions qui avaient été caractérisées, au cours du dernier quart du VIème et au cours de la première moitié du Vème siècle avant J.C., par de nombreuses et riches tombes. Jusqu'à l'arrivée des Scordisques, au IIIème siècle avant J.C., on ne suit la vie dans la plus grande partie du Bassin de la Morava, que grâce à de rares objets en provenance d'agglomérations petites et pauvres. A la même époque, les parties les plus méridionales du Bassin de la Južna Morava, et en particulier la vallée et Vranje et de Preševo, et le nord-ouest de la Bulgarie, offrent une image toute différente. Dans la vallée de Vranje et de Preševo ont été trouvées des forteresses triballiennes datant des Vème et VIème siècle avant J.C., probablement construites par des maîtres d'oeuvres grecs²². Les objets découverts dans ces forteresses témoignent de l'influence de la Grèce, influence à ce point forte qu'on peut, jusqu'à un certain point, parler d'hellénisation de cette partie du territoire triballien. Cette situation ne doit pas nous surprendre si l'on prend en considération la position géographique de cette région par rapport à la Grèce et à la Macédoine. L'autre région triballienne qui, dans le même temps que la vallée de la Južna Morava ci-mentionnée, jouissait d'un remarquable essor, est le nord-ouest de la Bulgarie, comme en témoignent des sites comme celui de Rogozen²³. Il est très probable que toutes les sources écrites grecques, excepté celle de l'Histoire d'Hérodote, se rapportent aux Triballes de ces deux régions²⁴.

Le développement de certaines régions triballiennes, du dernier quart du VIème au IIIème siècle avant J.C., se déroula de la façon suivante: au cours du dernier quart du VIème et de la première moitié du Vème siècle avant J.C., sur ce territoire triballien ce sont les régions du sud-ouest (Bassin de l'Ibar et de la Zapadna Morava) qui eurent la prédominance quant au développement. Les contacts avec le monde grec furent un stimulant important de ce développement. Les autres parties du Bassin de la Morava (les Bassins de la Južna Morava et de la Velika Morava) avaient un haut niveau culturel (sites de type Mramorac, objets scythes) qui ne peut pourtant être comparé avec celui des vallées de l'Ibar et de la Zapadna Morava, représenté par les tombes principales de Novi Pazar et d'Atenica. Il semble qu'un brusque déclin de la culture soit intervenu vers la fin de la première moitié du Vème siècle avant J.C., dans les Bassins de l'Ibar et de la Zapadna Morava; les contacts directs avec le monde grec sont rompus. En l'espace de la courte période de quelques dizaines d'années, la région centrale triballienne, les Bassins de la Velika Morava et de la Južna Morava prirent la tête dans le dé-

²² I. Mikulčić — M. Jovanović dans *Vranski Glasnik*, IV, Vranje, 1968, p. 355—375; M. Vukmanović — P. Popović, dans *Godišnjak Centra za Balkanološka Ispitivanja*, XX, Sarajevo, 1982, p. 189—209.

²³ V. Nikolov — S. Mašov — P. Ivanov, dans *Muzej i pamatniki na kulturata*, 1, 1986, p. 39—47; P. Ivanov, dans *Iskustvo*, 6, 1986, p. 5—6; A. Nikolaev — B. Nikolov Tvetkov — S. Mladenov Mišov — P. Ivanov, *Trakiskoto s krovışte ot Rogozen*, Sofia, 1988.

²⁴ Les sources antiques sur les Triballes sont publiées et interprétées par Fanula Papazoglu, *Srenjobalkanska plemens u predrimsko doba*, Sarajevo, 1969, p. 11—68, 409—422.

veloppement des régions triballiennes. La cessation des contacts avec le monde grec amena un fiasco culturel immédiat de la communauté triballienne qui avait prospéré au cours de la période précédente justement grâce à ces contacts. Ce fait démontre la dépendance du développement des Triballiens vis-à-vis du monde grec. La région centrale triballienne, sur le développement de laquelle le monde grec n'avait qu'une influence indirecte, et, très probablement, justement par l'intermédiaire des Triballes des vallées de l'Ibar et de la Zapadna Morava, ne ressentit pas immédiatement les conséquences de la cessation de ces rapports, mais elle resta, depuis la fin du VIème jusqu'au début de la deuxième moitié du Vème siècle avant J.C., au niveau de développement qu'elle occupait précédemment. Sur le territoire du Bassin de la Velika Morava, de la Južna Morava et de la partie serbe du Bassin du Danube, la perte des relations avec le monde grec fut en partie compensée par des contacts avec les régions orientales de la Péninsule des Balkans, avec les Thraces et les Scythes. Parallèlement à la chute du développement triballien dans les Bassins de l'Ibar et de la Zapadna Morava, et à la stagnation dans la région centrale triballienne, la région triballienne la plus méridionale connut une brusque ascension accompagnée d'un processus d'hellénisation de cette région. Il est certain que ce développement a été conditionné par les contacts des Triballes de cette région avec la Macédoine et la Grèce. Un processus semblable se produisit en ce qui concerne la région triballienne la plus orientale — la région de la Bulgarie située à l'ouest du cours moyen et inférieur de l'Isker.

MILORAD STOJIC

UN NOUVEAU TYPE DE MONUMENT SACRÉ CHEZ LES GÊTO-DACES

Comme on connaît déjà, les sources écrites (*Eliade* 1980, p. 62—64; *Sârbru* 1993, p. 34—36) et certaines représentations iconographiques (*Berciu* 1969, p. 80—81, fig. 57—58) aussi attestent le fait que les Gêto-Daces pratiquaient les sacrifices d'hommes et d'animaux (*Sârbru* 1986, p. 91—108; 1993 a, p. 87—120). Ce phénomène est illustré d'ailleurs par une série de découvertes archéologiques à l'intérieur ou en dehors des établissements (*Sârbru* 1993, p. 31—36; p. 54—56).

Mais nous savons en même temps que dans aucun des 50 édifices publics de culte gêto-daces, pris comme tels jusqu'à présent (sanctuaires rectangulaires ou ronds, bâtiments à abside, autels décorés) et dans leur voisinage non plus on n'a découvert ni d'inhumations d'hommes ou d'animaux, ni de „dépôts“ de pièces en métaux précieux ou d'armement, objets de parure, outils et ustensiles, récipients céramiques (*Daicoviciu* 1972, p. 205—218; *Crișan* 1993, p. 78—110) etc.

Leur absence à l'intérieur ou au dehors des édifices publics de culte est surprenante car de tels dépôts, on en connaît aux autres peuples indo-européens-barbares ou du monde gréco-romain.

Est-ce qu'ils manquent réellement chez les Gêto-Daces? Ou bien, quoiqu'on connaisse de telles découvertes, leur caractère n'a pas été précisé avec exactitude?

Peut-être la réponse à cette „énigme“ se trouve-t-elle dans un type de monument qui consiste en une agglomération de fosses-située en dehors des établissements, cités et nécropoles, ayant une structure, un inventaire et des offrandes spécifiques ce qui le détache nettement des autres sites.

Ce qui nous préoccupe à présent c'est l'analyse de ces monuments.

A. *L'aire de répandissement* de cette catégorie de découverts comprend presque tout l'aire habité par les Gêto-Daces: Orlea (*Comșa* 1972, p. 65—78), Ocnîța (*Berciu* 1981, p. 120—127) et Piscul Coconi (*Vulpe* 1924, p. 46—48) au sud, Brad (*Ursachi* 1980—1982, p. 112—116; *Botezatu — Mitu* 1989, p. 297—304) et Zvoriștea (*Ignat* 1983, p. 383—410) à l'est, Oradea-Salca (*Rusu — Spoială — Galamb* 1962, p. 160—163) et Biharea (*Dumitrașcu* 1979, p. 207—208; 1980, p. 139—141; 1983, p. 367—368), à l'ouest, Sighișoara-Wietenberg (*Horedt — Seraphim* 1971, p. 18; *Rustoiu — Comșa — Lisovschi — Cheleşanu* 1993, p. 82—83; *Sârbru* 1993, p. 98—99), Măgura Moigradului (*Macrea — Rusu* 1960, p. 201—229; *Macrea — Protase — Rusu* 1961, p. 362—371; *Macrea — Rusu — Mitrofan* 1962, p. 485—492), Bratei (*Bârzu* 1976, p. 183—191) à l'intérieur de l'arc carpatique.

B. *L'emplacement* — Bien que la prédilection pour des zones dominantes soit évidente, l'emplacement a été imposé également par les formes de relief dans la zone respective.

Pendant que les uns se trouvent sur des hauteurs dominantes (Măgura Moigradului) les autres sont sur des pentes (ex. Ocnița, Sighișoara-Wietenberg), ou sur les collines des plaines (Orlea, Zvoriștea).

C. Il est difficile à préciser la forme de ces complexes puisqu'aucun n'a été fouillé en entier (à l'exception de Zvoriștea peut-être). On peut pourtant constater que le complexe de Zvoriștea a une forme circulaire, à Orlea, rectangulaire et à Sf. Gheorghe-Bedehaza, les fosses sont „alignées“ au bord de l'Olt.

D. *Délimitation. Dimensions.* La délimitation des complexes a été parfois imposée par l'emplacement, soit par les hauteurs dominantes (ex. Măgura Moigradului), soit par les collines de la plaine (ex. Orlea, Zvoriștea). La superficie de tels complexes comprend parfois quelques hectares (ex. Măgura Moigradului — 7 ha), on bien environ 1000 m² (Zvoriștea, Orlea).

Il est difficile à apprécier la manière de marquage des bords à ces complexes, si nous exceptons les limites imposées par les formes de relief. Il ne faut pas exclure pour autant les formes qui laissent peu de chances à l'archéologie pour les détecter.

E. *Structure.* On a trouvé d'habitude dans ces monuments un nombre important de fosses, parfois des âtres aussi ou des agglomérations de matériel archéologique. Du moment qu'aucun complexe n'a été fouillé en entier, il est possible que tous contiennent des âtres et „platesformes“ à inventaire archéologique.

E1. *Fosses.* Le nombre des fosses semble variable, depuis quelques dizaines (Biharea, Orlea, Zvoriștea) jusqu'à quelques centaines (Moigrad, Ocnița).

a) *La forme* des fosses est, d'habitude, ronde ou ovale;

b) *Les dimensions* (les diamètres, la profondeur) habituelles des fosses sont entre 1—1,5 m, mais il y en a de plus grandes aussi (jusqu'à 3 m).

c) *Aménagements.* Souvent on peut remarquer le souci pour niveler les parois, et parfois des traces de cuisson secondaire, provenant probablement du lancement des déchets à l'état incandescent. Il n'y a pas de parois liées ou entrelacées de branchages et elles ne présentent pas d'autres aménagements spéciaux pour garder les provisions alimentaires.

d) Bien que variable, le remplissage des fosses présente quelques caractéristiques définitives: terre ameublie, restes du feu (cendre, charbon) et d'âtres, fragments de parois, os d'animaux, fragments de vases, cailloux. Elles contiennent parfois aussi des squelettes humains entiers ou fragmentaires, squelettes d'animaux entiers ou fragmentaires, os d'animaux brûlés, dépôts de vases entiers, outils et ustensiles, objets de parure, restes végétaux et, plus rarement, des pièces d'armement et des monnaies.

E2. *Âtres.* Là où l'on a fait des recherches plus amples, on a découvert aussi des âtres ovales ou ronds, ayant des diamètres d'un mètre environ. Par exemple, à Moigrad-Măgura il y a, jusqu'à présent, 40 âtres (informations Alex. Matei et H. Pop).

A l'exception de la céramique, on ne trouve pas d'habitude sur ces âtres d'autres pièces.

E3. *Plateformes* — au fait, ce sont des zones à agglomérations de pièces archéologiques, surtout des vases céramiques, entiers ou fragmentaires, moulins fragmentaires, pierres brûlées ou fumées, fragments de parois, os d'animaux brûlés ou non, plus rarement, outils et ustensiles, objet de parure. Par exemple, à Moigrad „Măgura“ on a découvert 17 exemplaire (informations Alex. Matei et H. Pop).

E4. *Depôts de vases*. A Sf. Gheorghe-Bedehaza, par exemple, on a déposé au niveau du sol antique 5 vases entiers (4 daces, 1 romain) (Horedt 1956, p. 10—13),

F. *Chronologie*. Le complexe de ce type le plus ancien semble être, dans l'actuelle étape de la recherche, celui de Zvoriștea (IIIe—IIe siècle av. J.C.), ensuite celui de Orlea (IIe—Ier siècles av. J.C.) pour qu'aux Ier siècle av. J.C. — Ier siècle après J.C. apparaissent les plus nombreux (Măgura-Moigrad, Sighișoara-Wietenberg, Sf. Gheorghe-Bedehaza etc.); les plus tardifs sont datés aux I^e—IIe siècles après J.C. (Biharea, pouvant appartenir même au IIIe siècle après J.C.).

G. *L'origine* — Il est difficile, dans le stade actuel de la recherche, de trouver la réponse concernant l'origine de ces complexes de culte, surtout si l'on considère que de telles découvertes sont encore inédites. C'est pour cette raison que nous en citerons quelques-unes seulement.

Par exemple, les complexes du type Oarța, dép. de Maramureș, du Hallstatt ancien (Kacsó 1990, p. 97, plus informations inédites) sont indubitablement, de telles encientes sacrées. A Satu-Nou, dép. de Constanța, à la périphérie d'un établissement qui appartient à la culture Babadag II—III, dans une vallée, mais aussi dans des fosses, on a trouvé des squelettes d'hommes et d'animaux, entiers et partiels, fragments céramiques, cailloux, os d'animaux isolés etc. (Irimia—Conovici 1993).

Dans l'établissement de Chendu, dép. de Maramureș (VIIe—VIe siècles av. J. C.) dans une seule des 7 fosses, ovales ou rondes, on a trouvé 6 vases, pendant que le reste des fosses contenaient quelques fragments céramiques et de grès, cendre, charbon, terre brûlé, os d'animaux; dans une seule fosse on a identifié, à coup sûr, des os humains, à savoir un bout de fémur droit et un fragment de tibia, les deux non-brûlés et provenant d'un adulte, homme probablement (Vasiliev—Zriny 1987, p. 91—118).

A Férigile, dép. de Vâlcea, dans un complexe de 28 fosses rondes et ovales (VI siècle av. J. C.), le remplissage contenait des morceaux d'argile cuite, charbon, fragments de vases, cailloux rares, sable et deux fusaioles; dans 6 fosses seulement il y avait des os humains brûlés, dont 5 n'avaient que quelquesuns (Vulpe 1967, p. 75—79).

Il reste à voir si, et en quelle mesure, il y a une liaison entre ces complexes et ceux du La Tène tardif daco-gète, surtout que, pour le moment, les découvertes intermédiaires des Ve—IIIe siècles av. J. C. manquent.

H. *Signification*.

Les traits caractéristiques de ces complexes sont: ils se trouvent au-dehors des autres monuments, comprennent, d'habitude, un nombre

impressionnant de fosses, âtres, agglomérations d'inventaire archéologique et „dépôts“ de pièces.

Nous commencerons par ce qu'ils ne peuvent pas être.

Ce ne sont pas d'établissements, parce qu'on n'a trouvé nulle part de couche archéologique ou de complexes d'habitation.

Ce ne sont pas de „granges“ non plus pour garder les provisions alimentaires, parce-que les données archéologiques s'y opposent. Ils sont en dehors des établissements, parfois, très loin et sur des hauteurs. Parfois les fosses sont creusées en löess on en rocher où l'eau peut être conservée; il s'y a pas d'aménagements des parois (entrelacement, recouvrement à l'argile, cuissons intenses etc.) et pas d'installations pour le recouvrement.

On ne peut pas expliquer leur remplissage non plus-de nombreux et variés matériels archéologiques — parce qu'elles sont loin des établissements. Les parois ne présentent pas de traces de destruction, comme il serait normal si elles avaient été longtemps employées et remplies, le long du temps, par des déchets ménagers.

Ce ne sont pas de nécropoles non plus car toutes leurs caractéristiques s'y opposent: le nombre réduit de fosses à squelettes humains, le remplissage des fosses (fragments de parois, cailloux etc.), l'absence de l'inventaire ordinaire (armes, objets de parure), le nombre des squelettes dans la fosse (2—8 individus), l'état des squelettes (à une moitié environ des individus manquent des parties du squelette), l'inexistence des normes d'orientation et de dépôt etc., sont autant d'arguments pour rejeter l'hypothèse qu'il s'y agit des tombes ordinaires des communautés (Sârbu 1985, p. 110; 1988—1989, p. 68—72).

Par exemple, sur 180 fosses à Moigrad-Măgura, deux ont contenu 4 squelette humain (informations Alex. Matei et H. Pop); à Sighișoara—Wietenberg, sur 10—15 fosses, 7 environ ont eu des squelettes humains (Horedt—Seraphim 1971, p. 18. Fouilles Gh. Moldovan); à Sf. Gheorghe—Bedahaza, une seule fosse des 49 contenait des squelettes humains (Horedt 1956, p. 10—13), à Biharea une fosse sur 38 contenait un crâne (Dumitrașcu 1979, p. 205) etc. Pour ne plus parler de complexes où l'on n'a pas trouvé d'ossements humains non-incinérés-Bratei (Bârzu 1976, p. 183—191), Oradea—Salca (Rusu—Spoială—Galamb 1962, p. 160—163), Ocnița (Berciu 1981, p. 120—127), Zvoriștea (Ignat 1983, p. 383—340,) etc.

Quant aux „restes d'incinération humaine“ sus-mentionnés, (ex. Bratei, Oradea—Salca, Moigrad-Măgura) l'hypothèse peut être prise en considération, à deux conditions: a) prouver, par des expertises anthropologiques, qu'il s'agit d'ossements humains (pas un seul cas jusqu'à présent!) et b) identifier les bûchers d'incinération et les endroits réels de dépôt pour les déchets de l'incinération.

An contraire, l'analyse des os incinérés découverts dans six fosses à Moigrad-„Măgura“ (fouilles Al. Matei et C. Stoica, expertises S. Haimovici, M. Șt. Udrescu, N. Mirițoiu) et ceux découverts dans une fosse de Sighișoara—Wietenberg (Rustoiu—Comșa—Lisovschi—Cheleşanu 1993, p. 91—92) a démontré qu'il s'agit seulement de restes d'os d'animaux. Bien que peu nombreuses, les analyses peuvent en constituer des échantillons représentatifs.

En tout cas, sauf les arguments irréfutables, déjà présents en discussion, on peut faire aussi une autre affirmation: l'hypothèse que ces complexes sont pris pour des nécropoles est inacceptable du moment que le nombre des fosses avec ossements humains comprend moins de 30% du tout. Partir de la prémisse que dans une nécropole le nombre des tombes qui contiennent des ossements humains est 30% et le reste des cénotaphes ce serait inacceptable et signifierait l'introduction des éléments aléatoires et incontrôlables dans le domaine funéraire (*Sârbu 1985*, p. 107).

Donc, qu'est-ce que ces complexes peuvent être?

Il est indubitable que ces complexes sont situés soit au voisinage des grandes *davae* (par exemple, Ocnița, Brad, Sighișoara—Wietenberg), soit dans des endroits où plusieurs communautés accomplissaient certaines cérémonies sacrées (exemple, Moigrad—Măgura). Leur remplissage est, d'habitude, en une terre ameublie qui contient du matériel archéologique, donc non pas de la terre creusée.

Puisque dans le remplissage de certaines fosses il y a de vrais „dépôts“ de vases entiers ou d'autres catégories de biens, parfois entiers (outils et ustensiles, objet de parure etc.), nous croyons qu'il ne peut pas s'agir tout simplement de terre apportée de la couche archéologique des établissements.

A mentionner que le remplissage des fosses gigantesques se trouvant sous certains tumuli de Moldavie, 1er siècle après J. C. (ex. Brad, Răcătău) consiste en terre apportée des établissements situés à une distance de quelques kilomètres (*Ursachi 1980—1982*, p. 110; *Căpitanu 1986*, p. 119—120).

L'existence des âtres et des „plateformes“ avec de nombreux matériels et pièces d'inventaire dans les complexes plus intensément fouillés (Moigrad—Măgura) nous montre que dans ces endroits avaient lieu certaines cérémonies sacrées suivies par le dépôt des restes de ceux-ci dans des fosses. A Moigrad—Măgura on trouvait des parties des mêmes vases autant sur des plateformes que dans certaines fosses (*Macrea—Rusu—Mitrofan 1962*, p. 487). Des cérémonies où le feu avait un rôle important, étant donnée la présence régulière des restes du feu dans les fosses.

La présence des squelettes humains, parfois assez nombreux (par ex., 23 individus dans 6 fosses à Orlea (*Comșa 1972*, p. 65—78), 17 individus dans sept fosses à Sighișoara—Wietenberg) (*Hordet — Seraphim 1971*, p. 18), la plupart manquant quelques parties ou ayant des traces de sectionnement, nous montre indubitablement qu'il ne s'agit pas de tombes ordinaires (*Sârbu 1988—1989*, p. 68—71; 1993, p. 31—36). In reste à établir si cette situation est due au sacrifice des individus vivants ou bien à des opérations de trancher les cadavres après un décès normal (*Sârbu 1993*, p. 35).

Il est vrai que le décès de certains individus dont les squelettes sont maintenant complets et en ordre anatomique pouvait avoir été provoqué aussi par des moyens violents qui ne laissent pas de traces sur les squelettes—noyade, étranglement, empoisonnement etc. (*Sârbu 1988—1989*, p. 69—70).

Les restes de squelettes ou les os isolés, sans traces violentes, peuvent provenir des pratiques qui impliquaient l'exposition / la décom-

position ou le rejet / l'abandon des cadavres (Sârbu 1988—1989, p. 71; 1993, p. 33—34).

La présence des squelettes d'animaux-complets, parties de squelettes ou os isolés, brûlés ou non, démontre qu'on pratiquait les sacrifices d'animaux et on accomplissait des cérémonies où une partie de la viande était consommée et une autre déposée dans les fosses (Sârbu 1993, p. 36, 131).

La présence de véritables „dépôts“ de vases entiers — par exemple, à Moigrad-Măgura (Macrea — Rusu — Mitrofan 1962, p. 487—489, fig. 5, 7) et à Sf. Gheorghe-Bedehaza (Horedt 1956, p. 10—13, fig. 5), de même que des restes végétaux compactes (Dumitrașcu 1979, p. 205), dans le remplissage des fosses nous montre qu'on déposait aussi des offrandes alimentaires végétales, peut-être des liquides également.

La présence dans certaines fosses-parfois dans des „dépôts“ des outils et ustensiles, objet de parure et armement, entiers, démontre l'intention de leur dépôt ici.

Si nous prenons en considération l'ensemble des caractéristiques de ces complexes il nous semble indubitable qu'ils sont des monuments à une individualité distincte et leur signification doit être cherchée dans le domaine de la vie sacrée de la société géto-dace.

Il est difficile à répondre, maintenant, à qui étaient dédiées ces cérémonies sacrées compliquées qui impliquaient des sacrifices et des inhumations d'hommes et d'animaux, dépôts d'offrandes alimentaires et d'autres biens.

A des divinités? Ou bien y avait-il une liaison avec les cérémonies funéraires? Il est à mentionner que la généralisation de ces complexes a lieu juste dans la période du „vide de tombes“ dans le monde des Gêto-Daces, tout particulièrement pour le menu peuple — IIe siècle av. J.C. — Ier siècle après J.C. (Sârbu 1993, p. 39—40). Et encore, c'est une époque où la société géto-dace connaît de changements profonds dans la vie spirituelle (Babeș 1979, p. 5—19; Sârbu 1993, p. 130).

On rencontre des fosses similaires-forme, dimensions, remplissage, inventaire et offrandes dans les établissements des Gêto-Daces aussi, ou bien à leurs périphéries (Sârbu 1993, p. 86—96).

Parfois elles contiennent des ossements humains ou d'animaux. Il suffit de préciser que sur les 200 cas d'ossements humains non-incinérés découverts dans des contextes non-funéraires, une moitié environ (95 individus = 49%) provient des établissements et 10 individus (5%) des fossés de défense (Sârbu 1993, p. 239, annexe no. 4). Encore plus, sur les 170 squelettes d'animaux, 76 exemplaires (44,7%) proviennent des établissements (Sârbu 1993, p. 245, annexe no. 10).

Pourquoi le résultat de certains rituels était-il déposé tantôt dans les fosses des établissements, tantôt dans ces complexes de culte en dehors des établissements? Au cas des fosses à l'intérieur des établissements peut-il s'agir d'actes rituels de famille et au cas de celles à l'intérieur des complexes de culte de cérémonies de la communauté? Difficile à répondre, mais nous espérons que les recherches futures nous en offriront une solution.

Comme nous savons déjà, le résultat des cérémonies sacrées peut être déposé dans les sanctuaires, à leur voisinage ou ailleurs (endroits hauts, sources, marais, grottes, fosses etc.).

Il y a aussi, à coup sûr, des cérémonies qui ne laissent pas de traces archéologiquement détectables.

Dans le stade actuel de la recherche, l'évidence archéologique de l'aire gëto-dace fait preuve de plusieurs types d'enceintes sacrées: a) sanctuaires ronds ou carrés à tambours en pierre et des édifices à abside (*Daicoviciu* 1972, p. 205—218; *Crişan* 1993, p. 78—110) dans lesquels on n'a pas découvert, pour le moment, les restes des cérémonies (si celles-ci impliquaient de tels sacrifices); b) sanctuaires dans lesquels on a trouvé des représentations anthropomorphes et zoomorphes, et le résultat des cérémonies a été dans des fosses avoisinnées, comme par exemple, à Cărlomăneşti, dép. de Buzău (quelques centaines de fragments de statuettes zoomorphes et 11 anthropomorphes) (*Babeş* 1977, p. 319—352); c) enceintes sacrées dans lesquelles ont eu lieu des cérémonies compliquées, suivies par le dépôt de leurs restes dans les fosses (ex. Moigrad-„Măgură“), d) complexes de culte dans lesquels on n'a découvert que les résultats des actes rituels sans pouvoir préciser si les cérémonies se sont déroulées à l'intérieur ou bien dans les sanctuaires du voisinage (comme, par exemple, à Bratei, Orlea, Zvoriştea etc.).

Comment peut-on dénommer ces champs des fosses? Nous pensons que le terme „enceintes sacrées“ peut-être accepté (*Sîrbu* 1993, p. 139). Peut-être plus précisément dans certains cas. Par exemple, pour Măgura Moigradului nous considérons que le terme „sanctuaire“ est le plus convenable car il y a ici les éléments nécessaires dans ce sens — position dominante et isolée, âtres, „plateformes“ et fosses à inventaire et offrandes (*Macrea — Protase — Rusu* 1961, p. 362—371; *Macrea — Rusu* 1960, p. 201—229) qui indiquent des cérémonies sacrées longues et compliquées, auxquelles prenaient part une ou plusieurs communautés daces.

On connaît encore, dans le monde des Gëto-Daces, d'autres types de monuments qui peuvent être pris pour des enceintes sacrées.

A Conţeşti, dép. d'Argeş, dans la forêt et au bord du „Lacul lui Bărcă“, sur deux zones ovales, on a trouvé 3.400 petits fragments d'os incinérés (3.360 provenant des membres!) provenant des ovins et chèvres, cochons jeunes, bovinés, chevaux, chevreuils et aussi un inventaire riche et varié — fragments de vases gëtes et grecs, pointes de flèches, couteaux, éperons, fibules, perles et bracelets en verre etc. (*Vulpe — Popescu* 1976, p. 217—226). Les pièces ont été brûlées et détruites dans un autre endroit et seulement une partie y ont été déposées.

A Pietroasele — „Gruiul Dării“, dép. de Buzău — dans une enceinte fortifiée, à vallum au noyan de pierre, toute la surface intérieure était pleine de „rings“ et agglomérations circulaires de cailloux en forme de „tumulus“ qui contenaient des os d'animaux, outils et ustensiles, objets de parure, monnaies gëtes ou histriennes, vases céramiques etc. (*Dupoi* 1979).

Ce qui est surprenant pour l'aire gëto-dace nord-danubien c'est le fait qu'on n'y a pas encore découvert d'endroits sacrés (hauteurs, sources, lacs etc.) où les cérémonies et les dépôts d'offrandes traversent les millénaires (avec des discontinuités, évidemment), semblant indifférents à

l'évolution historique et aux changements démographiques, tout comme l'on connaît pour d'autres aires culturels (*Gifts to the Gods* 1987). Car on rencontre de tels endroits dans le milieu thraco-gète dans le voisinage de la rive droite du Danube, tels que ceux de Bagachina et Kamen Rid (Bonev — Alexandrov 1993, p. 24—30; Gergova 1992, p. 10—11).

A Stolniceni, Rép. de Moldavie, dans une enceinte de 10 ha., entourée par deux valli et deux fossés, se trouvent quelques dizaines de tumuli. Bien que les fouilles soient au début, la contemporanéité de certains tumuli et la construction de la fortification est assurée (IVe siècles av. J.C.) et les remarques sur les rituels funéraires montrent une différence nette de ceux-ci par rapport aux normes traditionnelles (exclusivement l'inhumation, grand nombre d'individus, absence des règles d'orientation et déposition, inventaire et offrandes collectives etc.) (fouilles V. Sârbu et T. Arnăuț).

Revenant au sujet principal de notre communication, il faut mentionner que l'on trouve de tels complexes, fortifiés ou non, aux autres peuples européens aussi (*Gifts to the Gods* 1987). Nous allons en mentionner quelques-uns.

A Bagachina, à une vingtaine de Km. Sud du Danube et pas trop loin de Orlea, il y avait un tel endroit sacré, les premières dépositions datant de l'énéolithique, mais les plus nombreuses et variées sont des VIIIe—VIIe et IIe—Ier siècles av. J.C. (Bonev — Alexandrov 1993, p. 24—30). Il y a quelques centaines de fosses dans le remplissage desquelles on a trouvé des outils et ustensiles, objets de parure, monnaies, „dépôts“ de vases entiers ou fragmentaires, beaucoup d'os d'animaux et les restes de trois squelettes humains. Bien qu'on ait considéré qu'il s'y agissait d'un centre de culte des Triballs (Bonev — Alexandrov 1993, p. 24—30), il faut mentionner quand même que la céramique est typiquement géto-dace (des dizaines de tasses-lampes, vases „à fruits“, bocaux etc.), donc il peut s'agir d'un endroit de culte similaire à ceux rencontrés dans l'aréal géto-dace.

Comme on connaît déjà, on a découvert dans les sanctuaires celtiques des dépositions de pièces d'inventaire („dépôts“ d'armement, objets de parure, céramique etc.) ou des ossements d'animaux (jusqu'à quelques milliers d'individus!) ou d'hommes (provenant même de quelques dizaines de personnes!) (Brunnaux 1986; Meniel 1992). Nous n'y rappellerons que les sanctuaires de Gournay-sur-Aronde (Normandie), Ribemont-sur-Ancre (Somme), Bennecourt (Yvelines) et Vertault (Champagne) (Brunnaux 1986, p. 15—48; Meniel 1992, p. 25—110).

Pour l'Europe Centrale, nous rappellerons seulement les complexes similaires de Nitra — Slovaquie (Pieta 1993, p. 41—58) et Losow — Allemagne Orientale (Unverzagt 1969, p. 335—341).

Au cadre des monuments thraco-gètes de Sboryanovo-Isperih (Bulgarie), l'enceinte de „Kamen Rid“, entourée par un mur en pierre, comprend des cercles en pierre, âtres, agglomérations de vases et fragments céramiques, objets de culte, offrandes animales, squelettes humains etc., qui sont datés tout le long du I millénaire av. J.C. (Gergova 1992, p. 10—11, fig. 1—3).

Pour conclure, nous considérons que ces complexes sont des encientes sacrées qui contiennent des dépositions de certaines cérémonies qui im-

pliquaient la participation des communautés et elles s'ajoutent aux autres monuments publics de culte déjà connus et viennent éclaircir certains rites dont la vie spirituelle des Gêto-Daces ne pouvait pas se passer.

VALERIU SÂRBU

BIBLIOGRAFIE

- BABEȘ 1977 M. BABEȘ, *Statuetele geto-dace de la Cărlomănești (jud. Buzău)*, dans SCIV, 28, 3, 1977, p. 319—352.
- BABEȘ 1979 M. BABEȘ, *La stade actuel des recherches sur la culture gëto-dace à son époque de développement maximum (IIe siècle av. n.è. — Ier siècle de n.è.)*, dans Dacia, N.S., XXIII, 1979, p. 5—19.
- BABEȘ 1988 M. BABEȘ, *Descoperirile funerare și semnificația lor în contextul culturii geto-dace clasice*, dans SCIVA, 29, 1, 1988, p. 3—32.
- BERCIU 1969 D. BERCIU, *Arta traco-getică*, București, 1969.
- BERCIU 1981 D. BERCIU, *Buridava dacică*, I, București, 1981.
- BÂRZU 1976 L. BÂRZU, *Sur le caractère de certaines fosses daces découvertes à Bratei (dép. de Sibiu)*, dans Threco-Dacica, I, 1976, p. 183—191.
- BONEV — ALEXANDROV 1993 D. BONEV, G. ALEXANDROV, *Bagachina-trakijska kultov tentâr*, dans Arheologia Sofia, 35, 1, 1993, p. 24—30.
- BOTEZATU — MIU 1989 D. BOTEZATU, C. MIU, *Studiul scheletelor din mormintele de la Brad aparținând perioadei dacice*, dans Carpica, XX, 1989, p. 297—304.
- BRUNAUX 1986 J.-L. BRUNAUX, *Les Gaulois. Sanctuaires et rites*, Paris, 1986.
- CAPITANU 1986 V. CAPITANU, *Raport privind cercetările arheologice de la Răcătău, jud. Bacău*, dans MCA, XVI, 1986, p. 109—120.
- COMȘA 1972 EUG. COMȘA, *Contribuție la riturile funerare din secolele II—I î.e.n. din sud-estul Olteniei (Mormintele de la Orlea)*, dans Apulum, X, 1977, p. 65—78.
- CRÎȘAN 1993 I. H. CRÎȘAN, *Civilizația geto-dacilor*, I—II, București, 1993.
- DAICOVICIU 1972 H. DAICOVICIU, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972.
- DUMITRAȘCU 1979 S. DUMITRAȘCU, *Descoperiri arheologice dacice din epoca romană la Biharea*, dans Ziridava, 11, p. 195—214.
- DUMITRAȘCU 1980 S. DUMITRAȘCU, *Săpăturile arheologice de la Biharea*, dans MCA, 14, p. 136—145.
- DUMITRAȘCU 1986 S. DUMITRAȘCU, *Săpăturile arheologice de la Biharea*, dans MCA, XVI, p. 194—201.
- DUPOI 1979 V. DUPOI, *Cetatea getică de la Pietroasele*, communication présentée à Ier Symposium National de Thracologie, 8.12.1979.
- ELIADE 1980 M. ELIADE, *De la Zalmoris la Genghis-han*, București.
- GERGOVA 1982 D. GERGOVA, *Interdisciplinary Approach in the Investigations of Sboryanovo*, dans Helis, II, Sofia, p. 9—22.
- * * * *Gifts to the Gods*, Uppsala, 1977.
- HOREDT 1956 K. HOREDT, *Așezarea de la Sf. Gheorghe-Bedehaza*, în Materiale, II, p. 7—39.
- HOREDT — SERAPHIM 1971 K. HOREDT, C. SERAPHIM, *Die prähistorische Ansiedlung auf Wietenberg, bei Sighișoara-Schässburg*, Bonn.
- IGNAT 1983 M. IGNAT, *Vestigiile geto-dacice de la Zvoriștea și semnificația lor*, dans Suceava, 10, p. 383—418.
- IRIMIA — CONOVICI 1993 M. IRIMIA, N. CONOVICI, *Descoperiri hallstattiene în dăva getică de la Satu Nou, jud. Constanța*, communication présentée à Symposium de Tulcea, 4, 28.09.1993.

- KACSÓ 1990 C. KACSÓ, *Contribuții la cunoașterea bronzului târziu din nordul Transilvaniei*, dans *Thraco-Dacica*, XI, 1—2, p. 69—78.
- MACREA — RUSU 1960 M. MACREA, M. RUSU, *Der Dakische Friedhof von Porolissum und das Problem der dakischen Bestattungsbräuche in der Spätlatènezeit*, dans *Dacia*, N.S. IV, p. 201—229.
- MACREA — PROTASE — RUSU 1961 M. MACREA, D. PROTASE, M. RUSU, *Șantierul arheologic Porolissum*, dans *Materiale*, VII, p. 361—390.
- MACREA — RUSU — MITROFAN 1962 M. MACREA, M. RUSU, I. MITROFAN, *Șantierul arheologic Porolissum*, dans *Materiale*, VIII, p. 485—504.
- MÉNIEL 1992 P. MÉNIEL, *Les sacrifices d'animaux chez les Gaulois*, Paris.
- PIETA 1993 K. PIETA, *Stredolateniske zvieracie zioravé hroby alebo doklady kultových praktik z Nitry?*, dans *SlovArch*, 61, 1, p. 41—58.
- PROTASE 1971 D. PROTASE, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București.
- RUSTOIU — COMȘA — LISOVSCHI-CHELEȘANU 1993 A. RUSTOIU, ALEXANDRA COMȘA, C. LISOVSCHI-CHELEȘANU, *Practici funerare în așezarea dacică de la Sighișoara-Wietenberg. Observații preliminare*, dans *EphemNap*, III, p. 81—98.
- RUSU — SPOIALA — GALAMB 1962 M. RUSU, V. SPOIALA, V. GALAMB, *Săpăturile arheologice de la Oradea-Salca*, dans *Materiale*, VIII, p. 159—164.
- SÂRBU 1986 V. SÂRBU, *Rituels et pratiques funéraires des Gêto-Daces (IIème siècle av. n.é. — Ier siècle de n.é.)*, dans *Dacia*, N.S., XXX, 1—2, p. 91—108.
- SÂRBU 1985 V. SÂRBU, *Ritualuri și practici funerare la geto-daci*, dans *Istros*, IV, 1985, p. 89—126.
- SÂRBU 1988—1989 V. SÂRBU, A. Despre semnificația unor gropi din așezări și complexe de cult geto-dacice. B. Noi observații și ipoteze privind riturile, ritualurile și practicile funerare ale geto-dacilor în sec. II î.e.n. — I e.n., dans *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos*, V—VII, Călărași, p. 65—82.
- SÂRBU 1993 V. SÂRBU, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor*, Brăila-Galați.
- SÂRBU 1993a V. SÂRBU, *Sacrificii rituale de animale la traco-daci, dacii liberi și daco-romani (sec. XI î.Hr. — III d.Hr.)*, dans *ArhMold*, 16, p. 87—120.
- UNVERZAGT 1969 W. UNVERZAGT, *Siedlung, Burg und Stadt*, Berlin, p. 335—341.
- URSACHI 1980—1982 V. URSACHI, *Rituri și ritualuri de înmormântare la populația dacică din cetatea de la Brad, comuna Negri, Județul Bacău*, dans *Memoria Antiquitatis*, XII—XIV, Piatra Neamț, 105—151.
- VASILIEV — ZRINY 1987 V. VASILIEV, A. ZRINY, *Așezarea și mormintele din prima epocă a fierului de la Chendu (jud. Mureș)*, dans *Apulum*, XXIV, p. 91—117.
- VULPE 1967 AL. VULPE, *Necropola hallstattană de la Ferigile*, București.
- VULPE — POPESCU 1976 AL. VULPE, E. POPESCU, *Une contribution à l'étude de la religion des Gêto-Dacés*, dans *Thraco-Dacica*, I, p. 217—226.
- VULPE 1924 R. VULPE, dans *BCMI*, XVI, fasc. 41, p. 46—48.

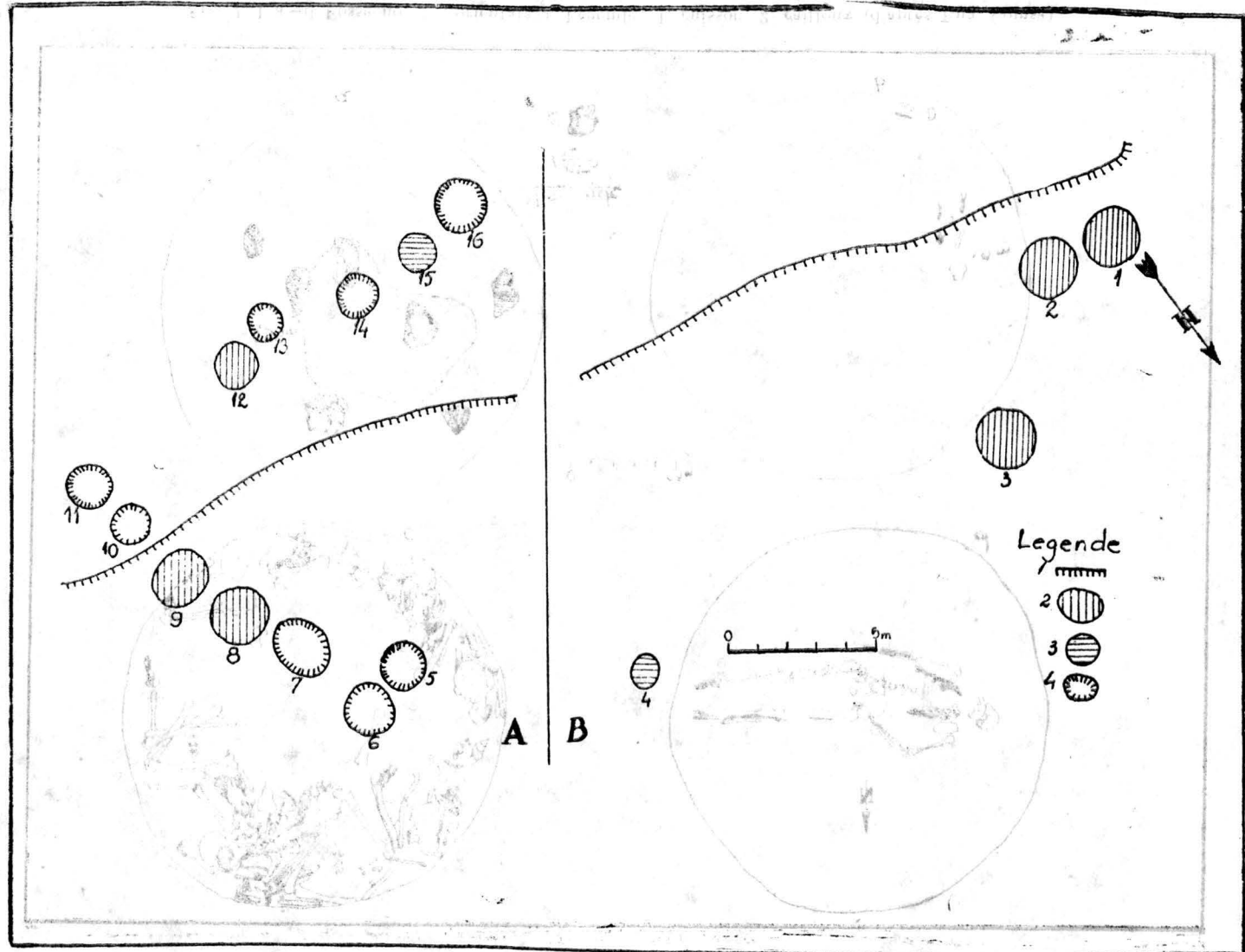

Fig. 1. Le complexe de Orlea. Légende: 1. La rive escarpée du schorre. 2. fosses à squelettes humains, 3. fosses à squelettes de cochons. 4. fosses sans ossements humains ou d'animaux (d'après Eug. Comşa).

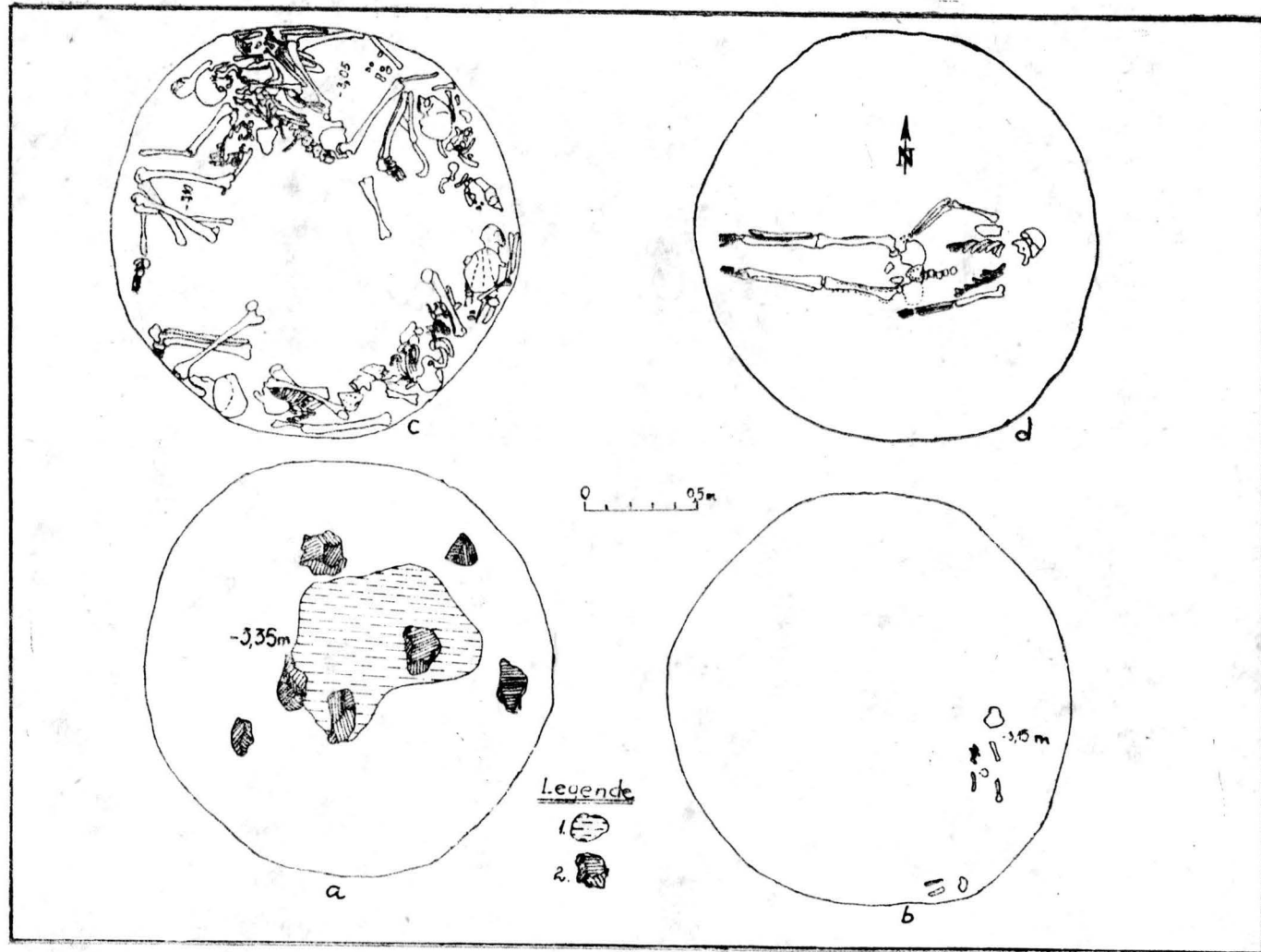

Fig. 2. 1 a—d Fosse no. 2 („orientale”). Légende: 1. cuisson, 2. cailloux (d'après Eug. Comşa).

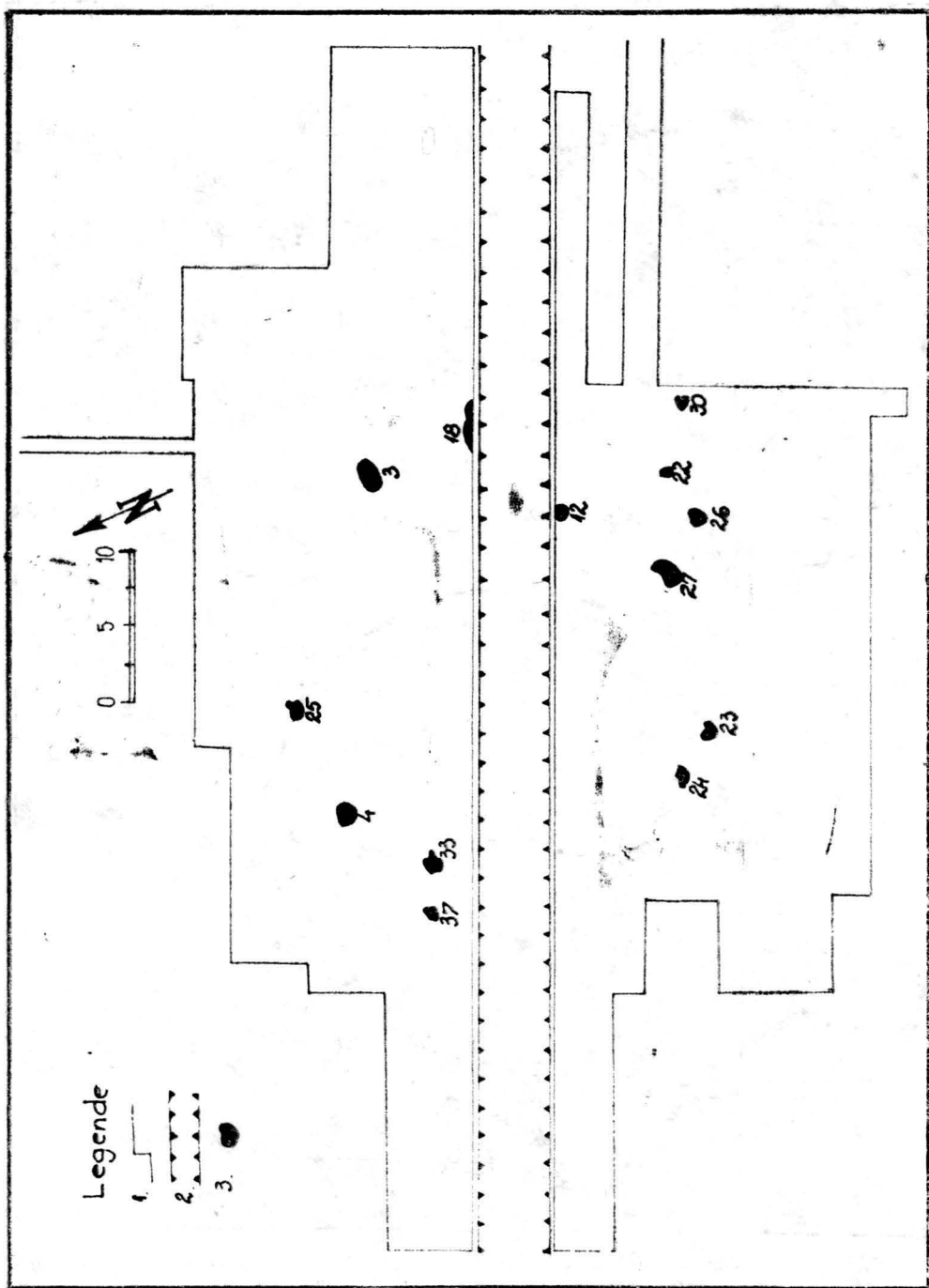

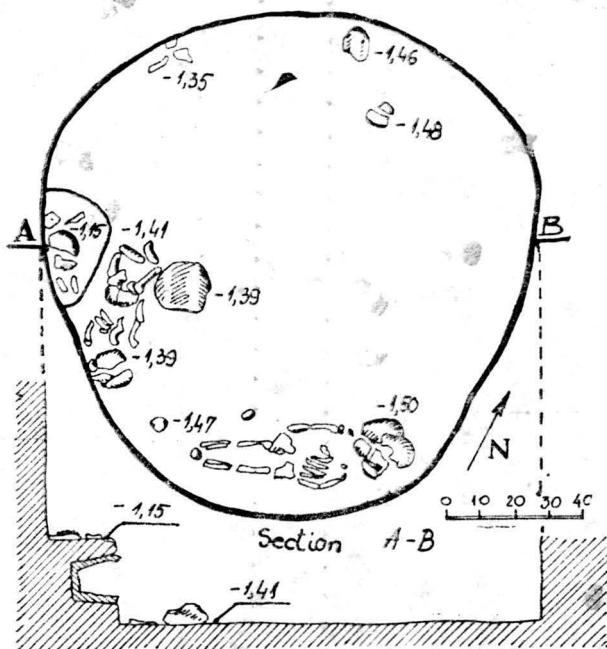
Fig. 3. Le complexe de Zvoriștea. Légende: 1, limites des fouilles, 2, fossé d'irrigation, 3, fossé d'irrigation, 3, fossé d'irrigation, 3, fossé d'irrigation (d'après M. Ignat).

1.

0 1 2 3 4 5 6 m.

Legende

1. —
2. —
3. —
4. —
5. —

2.

Fig. 4. 1. Le complexe de Sf. Gheorghe — Bedehaza, 2. Sf. Gheorghe — Bedehaza — Fosse No. 3. Légende: 1. limite des fouilles, 2. fosses La Tène, 3. âtre, 4. fosse à squelettes humains, 5. dépôt de vases (d'après K. Horedt).

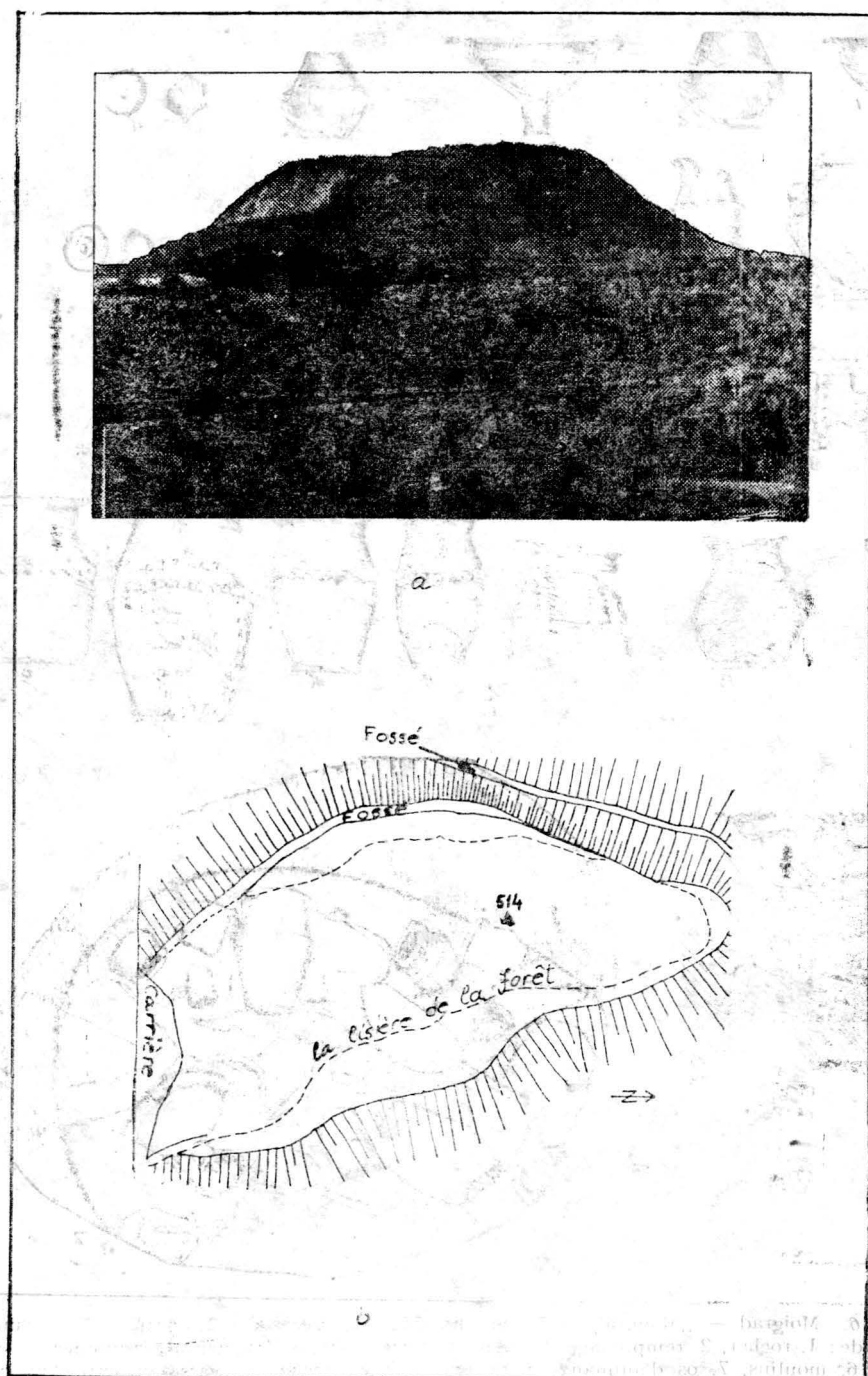

Fig. 5. Moigrad — „Măgură” 1. photo, 2. dessin (d'après Al. Matei et H. Pop).

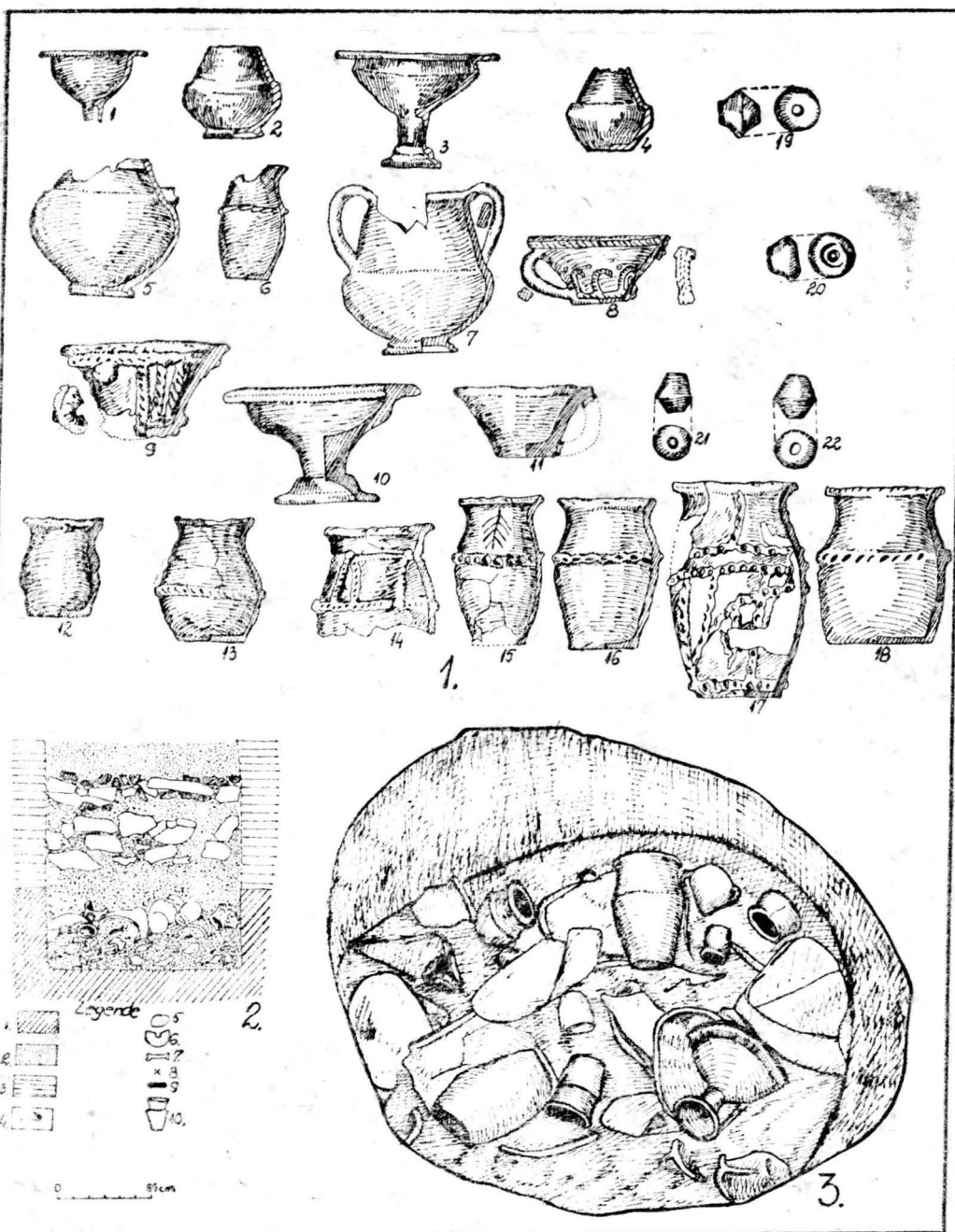

Fig. 6. Moigrad — „Măgură”, — Fosse no 55: 1. pièces*, 2. profil, 3. Grindsis
 Légende: 1. rocher, 2. remplissage de fosse, 3. terre noire, 4. fragments céramiques, 5. cailloux, 6. moulins, 7. os d'animaux, 8. os brûlés, 9. charbons, 10. vase entiers (d'après M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan).

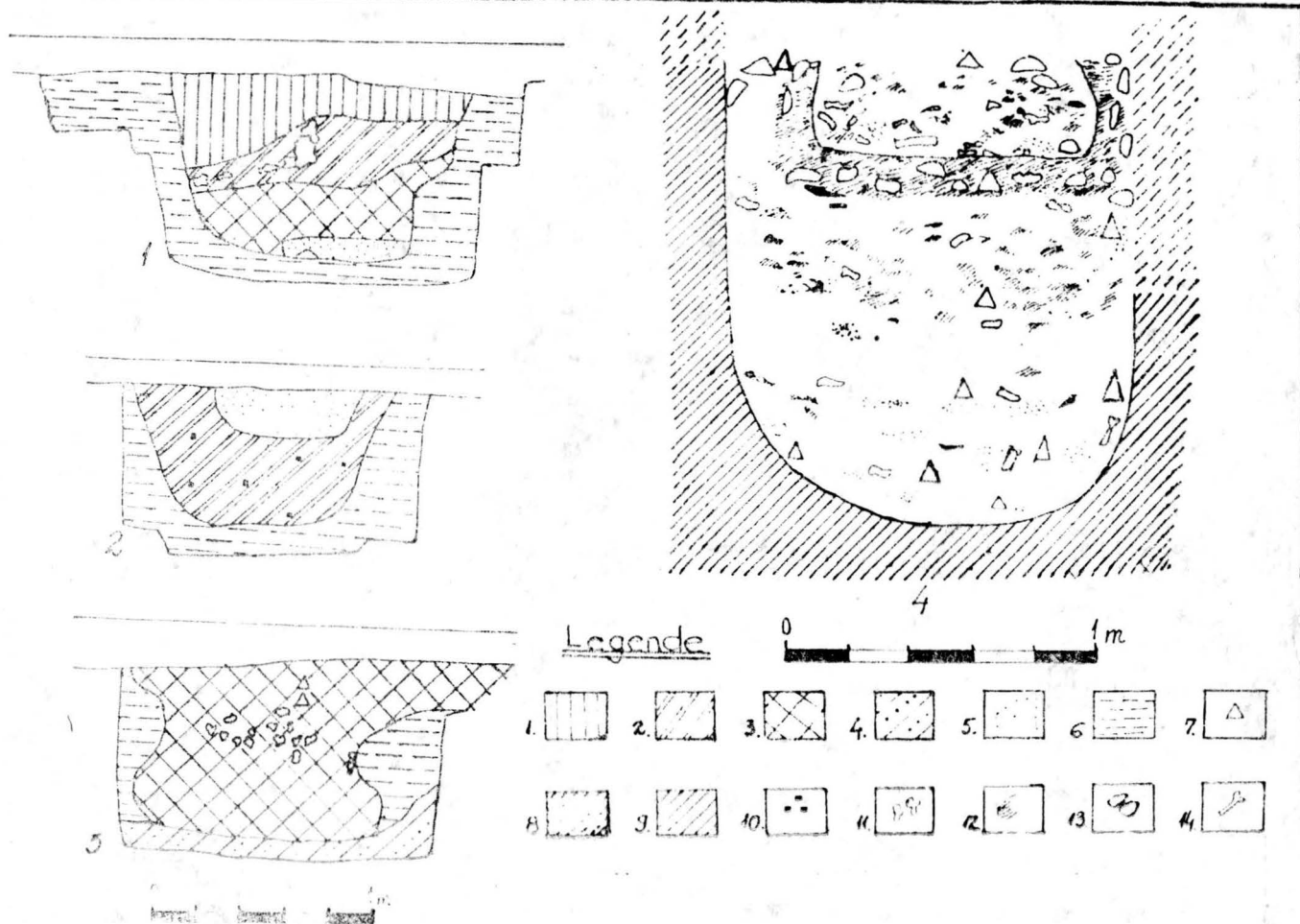

Fig. 7. 1—3 Bratei, 4 Oradea—Salca. Légende: 1. remplissage de terre châtain avec de petits fragments de terre cuite, 2. remplissage de terre brune avec de petits fragments de bousillage et de charbon, 3. remplissage de terre châtain, 4. sable, 5. cendre, 6. terre châtain clair, 7. tessons céramiques, 8. terre noire, 9. 'poess', 10. charbon, 11. bousillage, 12. terre cuite, 13. pierres, 14. os calcinés (d'après L. Bârzu, M. Rusu, V. Spoială, V. Galamb),

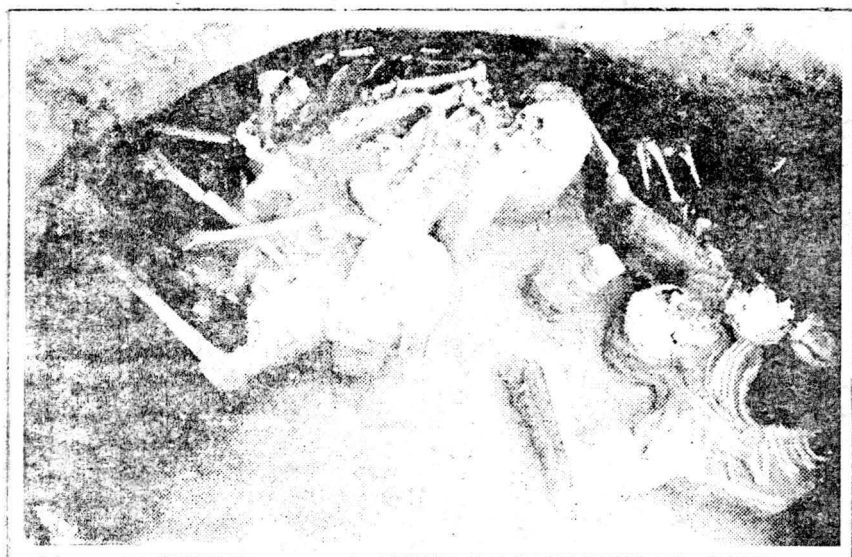
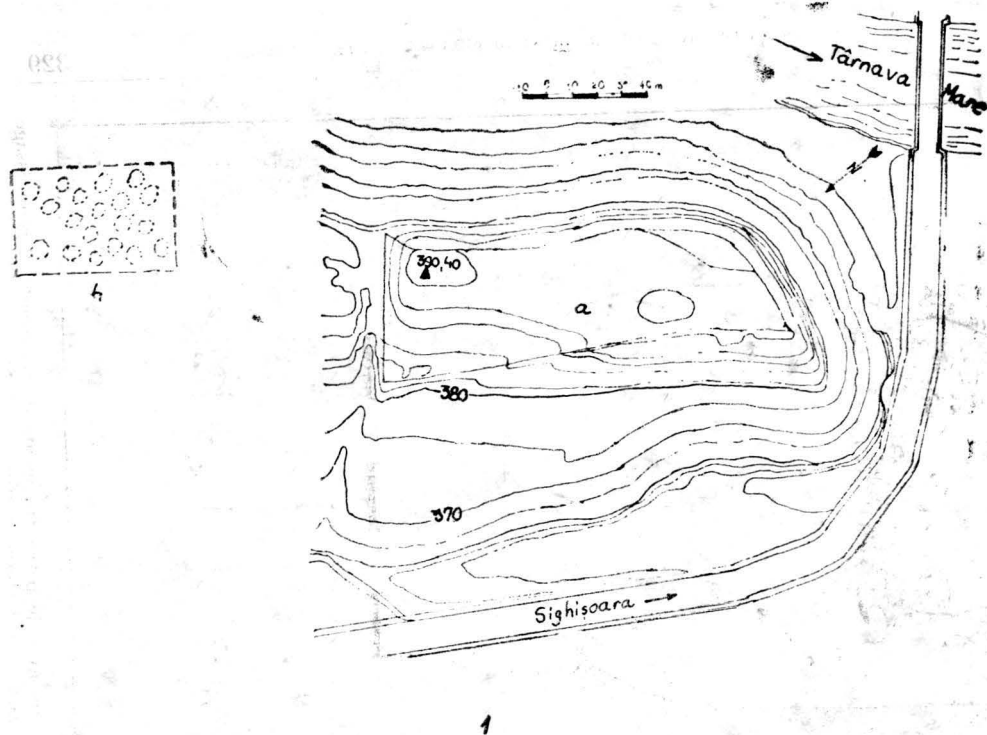

Fig. 3. Sighișoara — Witenberg 1. Plan du site (d'après Al. Andrițoiu et A. Rustoiu) — a) établissement, b) zone approximative du complexe de culte, 2. fosse à squelettes humains (cliché Gh. Moldovan).

STUDII

FORTIFICAȚII CU ȘANȚ, VAL ȘI PALISADĂ DIN PRINCIPALELE AȘEZĂRI NEOLITICE DIN ROMÂNIA

Problema apariției și dezvoltării așezărilor neolitice pe teritoriul României, cu toată importanța pe care o are fenomenul respectiv, nu s-a bucurat de atenția cuvenită din partea tuturor cercetătorilor. Abia în ultimii ani au apărut articole de sinteză referitoare la acest subiect, cuprinzând ariile unei culturi sau ale unor regiuni cu precădere din spațiul extracarpatic. Nu același lucru se poate spune însă despre zona intracarpatică și de vest a României, unde cu toate campaniile de săpături din stațiunile de la Gura Baciului, Iclod, Parța, Foeni, Sat Chinez etc. nu au fost elaborate studii privind sistemele de fortificații din aceste așezări (în 1991 a apărut monografia Gh. Lazarovici, *Grupul și stațiunea Iclod*).

Primul aspect care se impune aici spre a fi discutat, este acela de a determina momentul în care își fac apariția primele așezări întărite de mână omului, lucrări care necesitau, cheltuirea unui important timp de muncă. Este vorba de sfârșitul neoliticului timpuriu și începutul celui mijlociu, când, ca urmare a maturizării comunităților, a devenit posibilă și necesară apariția primelor încercări de a întări pe cale artificială așezările gentilico-tribale. Apariția fortificațiilor la așezările de pe teritoriul patriei noastre, corespunde unui fenomen intern al comunităților respective, nevoii de a se apăra în cadrul ciocnirilor intertribale, care devin tot mai frecvente; ele nu reprezintă consecințele unei penetrații amenințătoare, a unui factor etnic străin și cu atât mai puțin pot fi puse în legătură cu existența unei școli arhitectonice, care și-ar fi exercitat influența pe un vast teritoriu, ce se întindea de la vest de Rin, până la est de Bug. Excluderea factorului extern absolut nedeterminat, din punct de vedere arheologic, pentru această etapă pe ansamblul teritoriului românesc, lasă totuși deschisă problema dacă nu cumva șanțurile și valurile de împrejmuire erau îndreptate mai întâi împotriva fiarelor sălbatice și nu ca factor de apărare împotriva potențialelor triburi rivale.

Pentru anumite așezări neolitice din România, nu a fost nevoie de fortificații artificiale, stațiunile fiind apărate natural. Ele se aflau fie pe boturi înalte de deal, sau mărginite de viroage (Chirnogi-Tell), fie pe insule (Căscioarele). Majoritatea însă, sunt fortificate artificial printr-o intensă muncă a comunității neolitice, ce s-a prelungit pe perioade mai lente sau mai îndelungate, în funcție de dimensiunile lucrării. Așa de pildă, în așezarea de la Hăbășești-Holm, pentru săparea celor două șanțuri de apărare (Dumitrescu 1967, p. 25) calculul cantității de pământ săpat și deplasat indică un volum de cca. 2.400 m³. Așezările neolitice de la noi din țară, au fost fortificate cu unul sau două șanțuri de apărare. Săpăturile din ultimii ani din așezarea de la Parța-(Tell I) jud. Timiș, indică existența a patru șanțuri de apărare. Dacă viitoarele campanii

arheologice vor confirma acest lucru, vom fi martorii unui sistem de fortificații foarte rar, dacă nu chiar unic pentru epoca neolitică.

În secțiune, șanțurile, au diferite profile pe care le-am grupat după cum urmează:

1. În formă de V cu vârful foarte ascuțit; 2. În formă de U; 3. În formă de pâlnie; 4. Albiat; 5. În formă de U, cu marginile deschise spre exterior.

Urmărind evoluția sistemelor de fortificații, Florin Marinescu, distinge 3 etape (Marinescu 1969, p. 29—30):

1. Prima etapă, așezări întărite cu șanțuri de dimensiuni mici, fără val și palisadă.

2. A doua etapă, stațiuni apărate cu șanțuri de dimensiuni medii sau mari cu val de apărare.

3. A treia etapă, sate apărate cu șanțuri mari, val de pământ și palisadă (lemn sau piatră).

În concluzie, apariția primelor lucrări de apărare care evoluează paralel cu maturizarea societății, reprezintă rezultatul unui fenomen intern de dezvoltare economico-socială a populațiilor neolitice din spațiul carpato-danubian, ceea ce nu exclude însă strânse relații și influențe reciproce cu triburile învecinate. Cercetările arheologice nu au surprins pentru toate culturile neolitice de pe teritoriul României așezări întărite. Același stadiu general de dezvoltare, ca și situația din fosta Iugoslavie, Ungaria, Cehia și Slovacia, ne face să postulăm posibilitatea existenței lor și pentru unele culturi unde nu sunt încă cunoscute.

Una din primele așezări neolitice întărite ce aparțin culturii Vinča B—C, a fost aceea de la Liubcova-Ornița. Așezată la 3 km est de Gornea, stațiunea a fost semnalată de Eugen Comșa, care efectuând săpături în câmpia Ornița, a descoperit un șanț de apărare, ce ar fi fost amenajat în faza Vinča C. Același lucru îl susține și Sabin Luca, părere argumentată cu material arheologic în cadrul raportului de cercetări prezentat la Deva în 1986. După părerea acestuia, se poate aprecia că o parte din materialele descoperite datează încă din faza Vinča A, în locul respectiv neexistând nici un indiciu că așezarea ar fi dăinuit și în faza Vinča B. Chiar dacă nu au fost stabilite dimensiunile și profilul șanțului, s-a putut constata că el are un traseu sub formă de arc. Ceea ce este important constă în faptul că descoperirea acestuia, confirmă ipoteza unor arheologi cu privire la apariția fortificațiilor încă din această etapă a neoliticului timpuriu.

O altă așezare Vinča este cea de la Gornea-Căunița de Sus. La granița de est a așezării, s-au descoperit urmele unui mic șanț neolitic. El a fost identificat pe o lungime de 20 m (fig. 1), lățimea lui fiind de aproximativ 3,5 m, iar adâncimea de la 0,60 până la 0,70 m. Șanțul are formă rotunjită, cu marginile uniforme sau asimetrice, care spre interiorul așezării sunt mai abrupte. Urmele stratului de cultură Vinča, se sting la marginea șanțului spre așezare (secțiunea acoperă o suprafață de aproximativ 10 ha).

Una din cele mai vechi așezări neolitice din România, este incontestabil cea de la Cârcea. Stațiunea este așezată la aproximativ 9 km nord-est de Craiova și se întinde pe o suprafață de aproximativ 2 ha. Săpăturile efectuate de Marin Nica, au dus la descoperirea unui im-

portant material arheologic, ce constă cu precădere din locuințe, unelte, ceramică etc. Inițial această așezare a fost atribuită culturii Starčevo-Criș, dar amploarea descoperirilor și originalitatea materialelor arheologice i-au conferit denumirea de cultură. Secțiunile executate cu prilejul săpăturilor, au dus la descoperirea unui șanț de îngrădire, cu lățimea la gură de 2—2,75 m. La fund, lățimea sa, ajunge de la 1,35 până la 1,55 m, adâncimea este de 1 m, iar în secțiune are formă de trapez. Șanțul se deplasează până la un refugiu natural, unde se întrerupe. Explicația constă în faptul că acest șanț, care în mod cert a însemnat o fortificație artificială, a avut ca scop apărarea așezării dinspre pantele mai domoale.

Privind în ansamblu perioada neoliticului timpuriu, putem concluziona, că existența șanțurilor de împrejmuire sau de apărare, dovedesc o preocupare a comunităților de a-și proteja așezarea. Aceste lucruri vor cunoaște o evoluție ascendentă în următoarele etape neolitice, când vom asista la amenajarea unor adevărate sisteme de fortificații.

Este un lucru cert că triburile neolitice și-au întemeiat așezări aproape întotdeauna pe cursul apelor, pe văi, pe terase în preajma unor izvoare, deci, fără excepție, lângă o sursă de apă. Sigur s-au luat în considerare și alți factori, ca de pildă, apropierea de surse de materie primă, necesară confecționării uneltelor, de zone bogate în hrană (vânat, pescuit), de pășuni de pământ sau terenuri mai slab împădurite, care cereau eforturi nu prea mari de defrișare și transformare a lor în pământuri arabile. De la această regulă nu s-au abătut nici triburile culturii Precucuteni de-a lungul celor trei faze ale evoluției sale.

Cea mai importantă așezare pentru prima fază a acestei culturi, este cea de la Traian-Dealul Viei. Așezată pe botul unei terase a râului Bistrița, stațiunea se află la aproximativ 3 km sud-est de așezarea de pe Dealul Fântânilor. Săpăturile efectuate între 1953—1961, au dus la descoperirea la capătul sud-vestic al așezării, al unui șanț de apărare (Dumitrescu 1970, p. 42) cu adâncimea de 2,55 m; lățimea lui la 2,50 m adâncime, este de 1,90 m pe perețele de sud al traseului și la 1,80 m pe pretele de nord. La adâncimea de 2,40 m, lățimea este de 1 m pe latura de sud și de 0,85 m pe latura de nord. Faptul că șanțul coboară de la baza pământului cafeniu închis, ne îndreptățește să afirmăm că a fost săpat încă de la începutul stabilirii locuitorilor precucutenieni. Deschiderea la gura șanțului de apărare variază între 4 și 5 m, iar adâncimea față de nivelul actual oscilează de la 1,75 m la 2,55 m. În profil, forma lui este oarecum triunghiulară cu fundul mai ascuțit și rotunjit (fig. 2). Pământul (lut galben + pământ cafeniu), rezultat din săparea șanțului de apărare, a fost folosit pentru lipirea pereților locuințelor (Dumitrescu — Bălcu 1974, p. 17—18). În zona de NV—V—NE și SE, șanțul are forma unui triunghi drept. Lungimea porțiunii sigur precizată din traseul șanțului de apărare este de 60 m pe latura sa nord-estică și de 40 m pe latura est-vestică. Partea de sud a șanțului se arcuia mai spre S—SV, ieșind din râpa din marginea dealului. El se termină în cotul făcut în această zonă de marginea platoului așezării. Adâncimea, pe alocuri relativ mică a șanțului și panta lină a laturilor sale, nu-i dădeau un coeficient ridicat de eficiență și de aceea s-a ridicat în spatele lui o palisadă (Dumitrescu — Bălcu 1974, p. 20) înaltă, de stâlpi, probabil, cu împletitură de nuiele.

Încă din Precucuteni II își începe existența așezarea de la Târpești, stațiune ce va exista și în Precucuteni III, mergând până în Cucuteni A. Cunoscută din anul 1937, prin sondajele făcute de Radu Vulpe și Constantin Mătasă, așezarea este situată pe terasa mijlocie din stânga pârâului Topolnița, pe locul numit *Râpa lui Bodai*. Săpăturile au precizat traseul a două șanțuri de apărare principale (*fig. 3*) și a unuia secundar. Șanțul I, este de dimensiuni mici, având adâncimea de 2,80 m și lățimea de 1 m. Se pare că a fost săpat într-un prim moment al existenței așezării, deoarece două din locuințe au fost ridicate pe el (*Dumitrescu — Bălcu 1974*, p. 21). Cel de al doilea șanț de apărare are o lungime de cca. 129 m, lățimea la gură de 3—3,30 m și adâncimea de 1,50—1,90 m. Prevăzut cu palisadă, el delimitează o suprafață de 1160 mp (*Dumitrescu — Bălcu 1974*, p. 21—23). Șanțul III, este amenajat în Cucuteni A, dar săpăturile efectuate până acum nu i-au delimitat dimensiunile și nici profilul (*Zaharia — Dâmbovița 1970*, p. 52—53). În profil, cele două șanțuri principale au forma de V foarte ascuțit, având un traseu curb.

Pentru faza a treia a culturii Precucuteni, cea mai sugestivă așezare este aceea de la Traian-Dealul Fântânilor. Săpăturile ce s-au efectuat în perioada 1951—1961, de către un colectiv format din Hortensia Dumitrescu, Vladimir Dumitrescu, Ion T. Dragomir și S. Iacob, au dus la dezvelirea în întregime a locuințelor, precum și la precizarea traseelor celor două șanțuri de apărare. Aspectul stratigrafic delimitează calitatea și culoarea mai negricioasă a pământului de umplură prin care se conturează marginile acestor profile. Șanțul de apărare I este curb, având o lățime de 6 m și adâncimea de 3,60 m (*fig. 4*). La adâncimea de 3 m, apare conturul unei lărgiri de formă dreptunghiulară ce constituie o adâncitură adiacentă a șanțului de apărare. Cel de al doilea șanț înconjoară zona de nord a așezării, traseul acestuia făcând o cotitură spre E—SE. A fost săpat sub lutul galben într-un sol roșcat și cleios. La adâncimea de 3,10 m direcția șanțului este V—SV, iar fundul lui, aflat la adâncimea de 3,50 m, nu are forma obișnuită de V ascuțit, ci este albiat. Curb și acesta, are o lățime medie de 3 m și o adâncime de 3,50 m (*Dumitrescu 1957*, p. 115—116). Părerile specialiștilor prelungesc existența așezării de la Traian-Dealul Fântânilor și în Cucuteni A.

Concepția care a stat la baza sistemului de fortificație a așezărilor precucuteniene cunoscute este deosebit de simplă. Ocupând boturi de terase, s-au folosit râpele naturale, separându-se zona locuibilă de restul terasei prin șanțuri de adâncimi variabile cu pante mai mult sau mai puțin abrupte și cu o posibilă îngrăditură în spate (palisadă). Eficacitate era, probabil, satisfăcătoare, iar apărarea era îndreptată atât împotriva flarelor, cât și împotriva altor grupuri umane. Este demn de semnalat în acest sens, descoperirea în fundul șanțului precucutenian de la Târpești, a unui schelet întreg de animal care odată căzut acolo nu a mai putut ieși din șanț.

Una din culturile caracteristice neoliticului mijlociu a fost cultura Vădastra, denumită așa după localitatea cu același nume de lângă Corabia. Așezările aparținătoare acestei culturi, nu se remarcă printr-un sistem de fortificații clare. Totuși săpăturile de la Măgura Fetelor din anii 1960—1964 efectuate în partea de nord și est a așezării, au „prins” un șanț de apărare. Analiza probelor de sol arată că pământul scos împreună

cu concrețiunile calcaroase, care au cimentat solul, au fost azvârlite spre exterior în afara așezării. Acest lucru duce la concluzia că șanțul nu era de apărare, ci avea un rol analog unui gard (așa cum erau la Vădastra șanțurile ce împrejmuiau gospodăriile țărănești până la sfârșitul secolului trecut). Șanțul mai sus amintit cu lățimea de 4,15 m și adâncimea de 1,55 m (în *Materiale*, IX, p. 67—72), avea în secțiune forma de U și de pâlnie (fig. 5). Nu s-a găsit nici un indiciu care să stimuleze ideea existenței unui val de pământ sau palisadă. Particularizați prin ceramică, purtătorii culturii Vădastra, se pare că au participat la formarea culturii Gumelnița și Sălcuța. Cert este că cele două culturi s-au extins cu o oarecare întârziere peste fosta arie Vădastra și astfel s-au putut influența reciproc mai puternic, abia după aceea.

Cu descoperirea de la Brăduț-Brașov, din anul 1867 a început prima perioadă din istoria cercetărilor referitoare la cultura Boian. În cursul aceleiași perioade, s-au efectuat săpături în așezările de tip tell de la Zimnicea, Feldioara și Dobrogea. După anul 1925 se trece la a doua perioadă, odată cu efectuarea săpăturilor din așezarea Boian A și mai apoi de la Glina pe baza cărora s-a precizat pentru prima oară pentru întreaga zonă dintre Carpați și Balcani, succesiunea culturilor Boian și Glina III. Cercetările relativ recente efectuate în numeroase obiective Boian, ajută la definirea periodizării (pe faze și etape) a culturii. Fazele culturii Boian se diferențiază cu precădere în funcție de amplasamentul așezărilor. Așa de pildă, pentru faza Bolintineanu, majoritatea așezărilor sunt situate pe margini de terasă, gorgane și boturi de deal, dar este mai răspândite sunt înălțate pe marginea teraselor bălților din preajma Dunării. Așa sunt așezările de la Bogata sau de pe malul de nord al bălții Greaca. Cea de a treia fază Vidra, se distinge prin preferința comunităților de a-și construi așezările pe gorgane formate de apă, mai ales, lângă terasele înalte ale râurilor. Una din cele mai cunoscute așezări este cea de la Glina, cu o suprafață de 90×50 m, unde au fost descoperite resturile a 10 locuințe. Așezarea era înconjurată din trei părți de pante abrupte și în rest de un șanț de apărare. Urma unei vechi albie a râului Dâmbovița, se observă în imediata vecinătate a tellului.

Primul șanț din faza Vidra, cercetat prin săpăturile din anul 1962, este cel de la Spanțov. Așezarea din această fază a fost o proeminență naturală a terasei cu o suprafață restrânsă. Locuitorii așezării au săpat șanțuri de apărare și de împrejmuire încă înainte de a forma stratul de cultură. Pământul din șanț a fost transportat și aruncat, probabil, în luncă, deoarece spre interiorul așezării cât și în afara șanțului nu se observă nici o urmă de val (fig. 6). În secțiune, șanțul are formă albiată cu adâncimea medie de 2 m și lățimea de 3—4 m (Morintz 1963, p. 276). În funcție de materialele găsite în pământul de umplutură al șanțului, rezultă că acesta a fost săpat și umplut treptat în cursul celor trei faze Vidra. În timpul folosirii sale, șanțul a fost reamenajat fie prin golirea lui, fie prin ușoara deviere a traseului.

Stațiunea neolitică de la Iclod, județul Cluj, se află în perimetrul comunei cu același nume, fiind localizată de o parte și de alta a șoselei naționale Cluj — Gherla. Sondajele efectuate la începutul secolului de către Marton Roșca, au stimulat cercetările ulterioare așa încât interesul pentru această așezare a crescut. La începutul anului 1972, stațiunea

este exemplificată și de atunci au fost organizate, de către Gheorghe Lazarovici, peste 22 de campanii de săpături arheologice. Cercetările de la Iclod, prin materialele descoperite, au arătat că ele aparțin unei civilizații cu două componente de bază: una cu ceramică incizată înrudită cu culturile Turdaș și Tisa, alta cu ceramica pictată. Maniera de îmbinare a celor două elemente este însă originală, ceea ce justifică termenul de aspect sau grup cultural, înrudit fiind cu Complexul Cluj — Cheile Turzii — Lumea Nouă (Lazarovici 1991, p. 9). Săpăturile din ultimii ani s-au concentrat pentru delimitarea și precizarea formei sistemului de fortificații. În urma campaniilor, efectuate până în 1991, se poate aprecia diametrul unuia din sistemele de fortificații de la Iclod de circa 140 m. Forma exactă patrulateră sau rotundă nu a putut fi încă precizată (Lazarovici 1991, p. 13). Fortificația a fost construită în timpul fazei Iclod I, rămânând în funcție și în faza Iclod II. Dimensiunile șanțului sunt între 1,60 m—2,1 m, adâncimea la gură este de 2—3,5 m, iar profilul este în formă de pâlnie sau V foarte ascuțit (fig. 7). Din loc în loc în marginea șanțului se observă gropi, ceea ce ne face să credem că, în momentul în care șanțul a fost abandonat ca sistem de fortificație, este folosit drept carieră pentru lut, în special, în acele porțiuni unde lutul era de bună calitate. La o distanță de 4,5—8,5 m de șanț, s-a constatat peste tot prezența unei palisade. Șanțul era impunător fiind construit prin săparea unui șențuleț lat de 0,35—0,45 m, adânc de 0,40—0,60 m, care din loc în loc, la distanța de 1,5—2,5 m, are gropi mai mari și adânci (în campania din aprilie 1993, s-au găsit 4 gropi dispuse 2 în exteriorul și 2 în interiorul șanțului). În acele gropi au fost introduși stâlpi foarte mari. În șențuleț erau infipți vertical stâlpi de 15—25 cm, fixați de cei groși. Pe unele porțiuni au fost întâlnite și împrejmuiri interioare, iar în zona de vest și sud o palisadă interioară. Nu se poate afirma cu certitudine dacă acestea sunt concomitente cu sistemul sau dacă sunt mai târzii. În sistemul de fortificație, spre sud și nord, au fost sesizate unele întreruperi în șanț, ceea ce ar corespunde unor intrări. La fel, în gard au fost sesizate deschideri mai mici, probabil, pentru a marca intrări.

În cursul fazei de tranziție de la cultura Boian la cultura Gumelnița se cunosc unele așezări situate pe gorgane. Cea mai semnificativă în acest sens este așezarea de la Vidra. Stațiunea este importantă și prin faptul că în urma săpăturilor, s-au descoperit resturile unui șanț de apărare. Șanțul datează dintr-o perioadă mai târzie decât șanțul din faza Vidra și corespunde în timp perioadei de tranziție (fig. 8). Adâncimea față de nivelul actual, este de 1,80—2 m, iar deschiderea la gura este 4,40 m. Malurile lui erau oblice, formând la fund un unghi ascuțit. Pământul scos din șanț a fost aruncat pe malul dinspre interiorul așezării, de-a lungul căruia s-a format un val destul de compact, pe o înălțime de 1 m. Șanțul a fost săpat și astupat în cursul fazei de tranziție, căci în pământul de umplutură, pe fundul șanțului de apărare s-au găsit fragmente ceramice de tip Vidra și din faza de tranziție (Rosetti — Morintz 1961, p. 73). Un al doilea șanț de apărare, descoperit în stațiunea de la Vidra, era de dimensiuni relativ mai mici, cu adâncimea de 1,80—2 m și lățimea de 1,40—1,50 m. Nu dispunem de informații concrete cu privire la lungimea șanțului, profilul, perioada de apărare, suprafața ocupată etc.

Cu prilejul unor cercetări de suprafață, în 1959, Barbu Ionescu fost director la liceul din Oltenița, a descoperit la Radovanu, în locul numit de localnici *La Muscalu*, o așezare neolitică. Mai târziu, Eugen Comșa a efectuat sondaje la aproximativ 1,5 km spre vest de comuna Radovanu și până în 1962 s-a realizat planul general al așezării. Stațiunea de la Radovanu, a fost prima așezare neolitică săpată în întregime și prima fotografiată din avion. Săpăturile și observațiile sintetizează concluzia că la Radovanu, exista nu o simplă așezare, ci un întreg complex arheologic, alcătuit din patru zone. În cadrul obiectivului studiat, s-a constatat că aici avem de a face cu întregi complexe (Comșa 1990, p. 69), alcătuite dintr-o parte, situată pe o terasă joasă sau înaltă (compusă din câteva locuințe modeste) și o alta mai mare situată pe un loc mai înalt sau mai ușor de apărat, o adevărată „acropole” (Comșa 1990, p. 113), înconjurată de un șanț de apărare cu traseul oval sau rotund, poate chiar palisadă. Locuitorii au săpat în panta dinspre așezare șanțul de apărare, adoptând un sistem ingenios ce constituie o indicație că săparea șanțurilor nu era la începuturi, ci ajunsese la o metodă evoluată de amenajare. Șanțul fusese săpat în pantă, având două maluri oblice care pe fund formează un unghi (fig. 9). Caracteristica lui constă în aceea că malul de vest este mult mai jos decât cel de est. Dimensiunile sale sunt: adâncimea maximă 3 m, minimă 1,4 m, iar lățimea la gură de 4 m (Comșa 1974, p. 134). O parte din pământul scos din șanțul de delimitare a fost aruncat spre interiorul așezării. Din pământul de umplură al șanțului s-au scos la iveală mai multe materiale corespunzătoare nivelului inferior. Cercetările, din iunie 1969, au dovedit că șanțul de apărare ce delimitează așezarea de la Radovanu, are forma ovală stațiunea aflându-se nu în mijlocul lui, ci lângă capătul lui vestic.

Analiza datelor de ansamblu ne permit să urmărim evoluția tipurilor de așezări și locuințe despre care se pot face unele generalizări, deși există deosebiri de la o perioadă la alta, de la o cultură la alta. Așa de exemplu, o regulă de la care oamenii nu s-au abătut niciodată când alegeau locuri destinate instalării lor, a fost vecinătatea imediată a unei surse de apă potabilă. În cursul primei perioade corespunzătoare neoliticului timpuriu și începutul celui mijlociu, stațiunile se aflau de regulă pe marginile de terasă și erau alcătuite, de obicei, din 5—6 locuințe, majoritatea bordeie, mai rar locuințe de suprafață, însumând 5—6 familii și, deci, un maxim de 40 de locuri. Așezările de la Cârcea și de la Gura Baciului (Vlassa 1972, p. 7—28), aparținând celei mai vechi culturi neolitice, sunt situate pe terase înalte; mai mult cea de la Cârcea, era prevăzută cu un șanț, probabil, de îngrădire (Nica 1977, p. 32). Așezările de tip Starčevo-Criș din Banat se aflau pe terase joase, chiar pe locuri inundabile în apropierea apelor. În vestul Olteniei așezările neolitice se aflau pe terase joase sau pe ostroavele Dunării, în timp ce pe lângă Olt (zona Vâlcea), ocupau marginile teraselor înalte. Stațiunile de tip Starčevo-Criș din nordul Moldovei erau situate de regulă în lunca râurilor, pe grinduri scurte, în timp ce în Moldova de vest acestea se aflau cu precădere pe înălțimi. De remarcat că nici o așezare Starčevo-Criș din Moldova nu a avut șanț de apărare. În neoliticul mijlociu și cel târziu, stațiunile sunt mult mai mari ocupând suprafețe de 2 până la 5 ha, cu 100 până la 200 de locuințe. Acestea sunt apărate în marea lor majoritate

cu șanțuri, val și uneori palisadă. Stațiunile aparținând acestei etape sunt situate, de regulă, pe locuri înalte, dominante, ușor de apărat. Ele erau întărite cu șanțuri de apărare adânci până la 3 m și largi la gură de 6—7 m, delimitând, totodată, așezarea de restul terenului. Cantitatea de pământ săpată și excavată dovedește că pentru asemenea lucrări era necesară forța de muncă a întregii comunități.

MIHAI MEȘTER

PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE

- COMȘA 1974 EUG. COMȘA, *Istoria comunității culturii Boian*, București, 1974.
- COMȘA 1990 EUG. COMȘA, în *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, Călărași*, 1990.
- DUMITRESCU 1957 HORTENSIA DUMITRESCU, *Șantierul arheologic Traian*, în *Materiale*, III, 1957, p. 115—123.
- DUMITRESCU 1967 VL. DUMITRESCU, *Hăbășești. Satul neolitic de pe Holm*, București, 1967.
- DUMITRESCU 1970 VL. DUMITRESCU, HORTENSIA DUMITRESCU, *Șantierul arheologic Traian*, în *Materiale*, IX, 1970, p. 39—57.
- DUMITRESCU — BALCU 1974 VL. DUMITRESCU, SILVIA MARINESCU-BALCU, *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, București, 1974.
- LAZAROVICI 1991 GH. LAZAROVICI, *Grupul și stațiunea Iclod*, Cluj-Napoca, 1991.
- MARINESCU 1969 FL. MARINESCU, *Așezări fortificate din România*, în *StComSibiu*, 14, p. 18—24.
- MORINTZ 1963 S. MORINTZ, *O așezare Boian fortificată — șanțul de apărare de la Spanțov*, în *SCIV*, XIV, 2, 1963, p. 275—284.
- NICA 1977 M. NICA, în *Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 13—54.
- ROSETTI — MORINTZ 1961 D. ROSETTI, S. MORINTZ, *Săpăturile de la Viăra*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 71—76.
- VLAȘA 1972 N. VLAȘA, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 17—28.
- ZAHARIA — PETRESCU-DĂMBOVIȚA 1970 N. ZAHARIA, M. PETRESCU-DĂMBOVIȚA, *Așezări arheologice din Moldova din paleolitic până în secolul 18*, București, 1970.

LES FORTIFICATIONS À FOSSÉS, VALLUM ET PALISSADE DE PRINCIPAUX ÉTABLISSEMENT NÉOLITHIQUES DE ROUMANIE

(Résumé)

Pendant le dernières décennies, le problème des établissements néolithiques a préoccupé les archéologues et les autres spécialistes; les résultats des recherches ont été concrétisés soit par des rapports des fouilles, soit par des monographies où on présentait un établissement ou un autre.

Cet état des choses nous a déterminé de recueillir les informations nécessaires pour élaborer une étude qui illustre les systèmes de fortification des établissements néolithiques les plus importants de Roumanie.

En observant ces systèmes de défense dans toutes les phases du néolithique, nous pouvons constater qu'ils connaissent une continuelle évolution, étant toujours plus grands et plus puissants; on commence avec les simples fossés qui encloraient l'établissement (cloture) et on aboutit jusqu'à *vallum* muni de pierres ou même de palissade.

Sans affirmer que notre étude soit complète, nous pensons qu'elle représente une contribution utile pour l'ensemble du problème abordé.

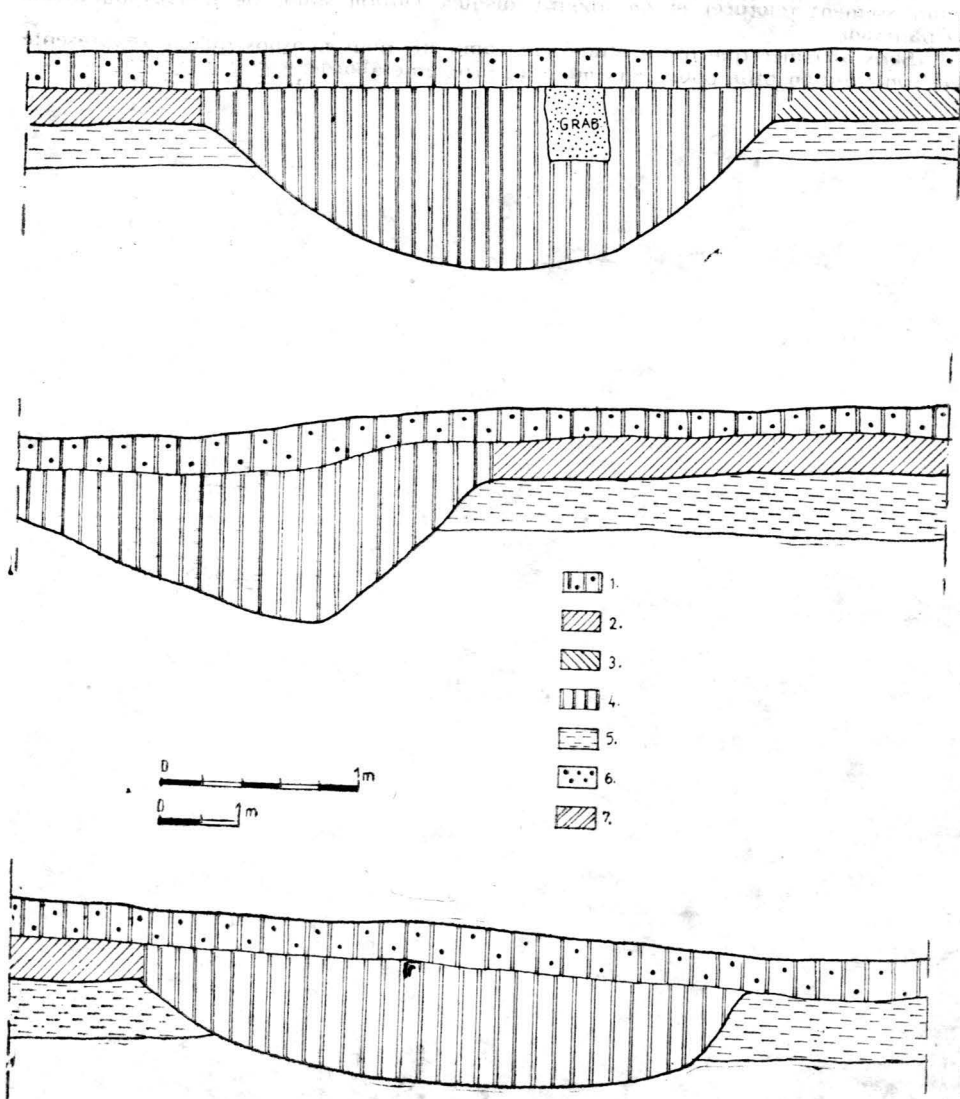

Fig. 1. Profilul șanțurilor de apărare ale așezării de la Gornea — Căunița de Sus.

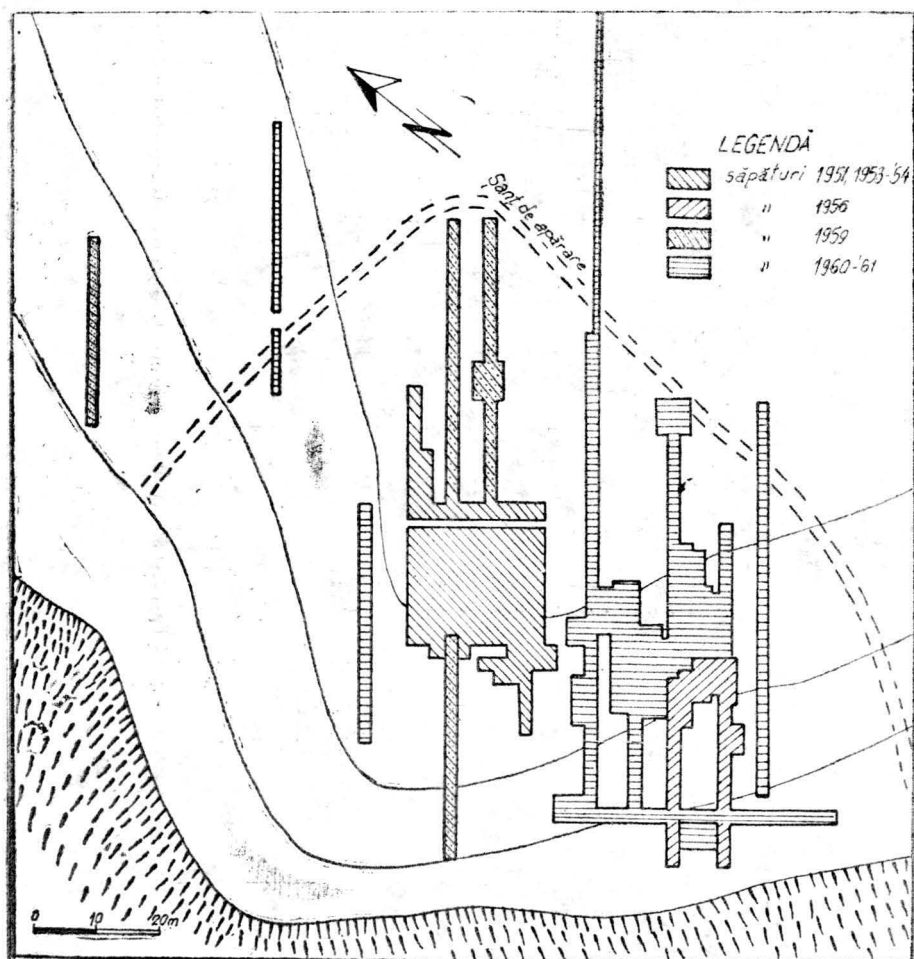

Fig. 2. Planul săpăturilor din localitatea Traian — Dealu Vici cu șanțul de apărare din jurul așezării neolitice.

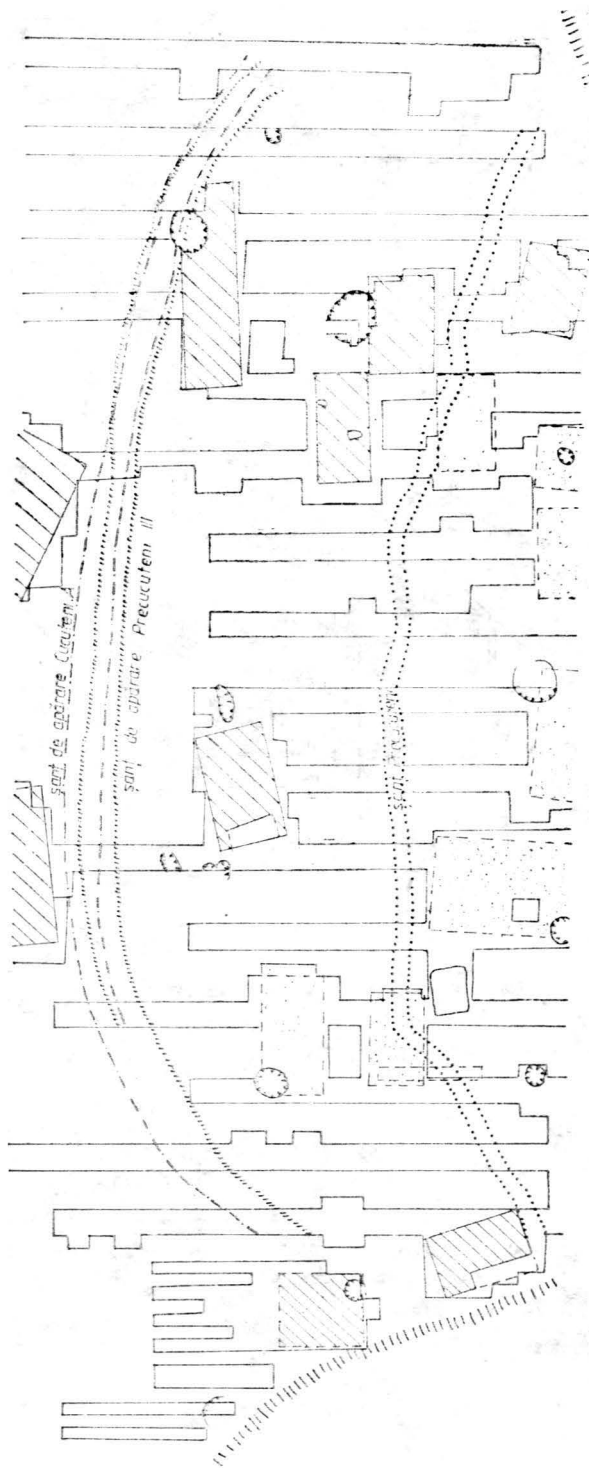
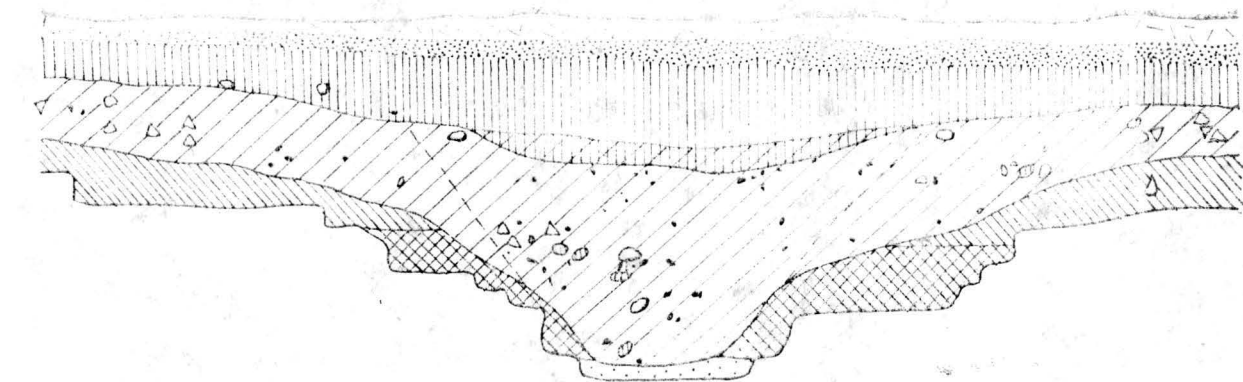

Fig. 3. Planul săpăturilor de la Târpești cu cele două șanțuri de apărare ale așezării neolitice.

 Pământ de azvârlitură

 Strat negru vegetal, arat

 Strat vegetal depus

 Strat intermediar de vegetal și cafeniu

 Fragmente de chirpic ars

 Oase de animale

 Fragmente de cărbune

0 1 2m

 Strat Cucuteni A-B
(cafeniu închis)

 Strat Precucutenian
(cafeniu deschis)

 Pământ galben cu
concrețiuni calcaroase

 Pământ roscat cu
pietre mici de râu

 Δ ∇ Δ Fragmente ceramice

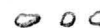
 ○ ○ ○ Pietre de râu

Fig. 4. Profilul șanțului de apărare al așezării neolitice de la Traian—Dealul Fântânilor.

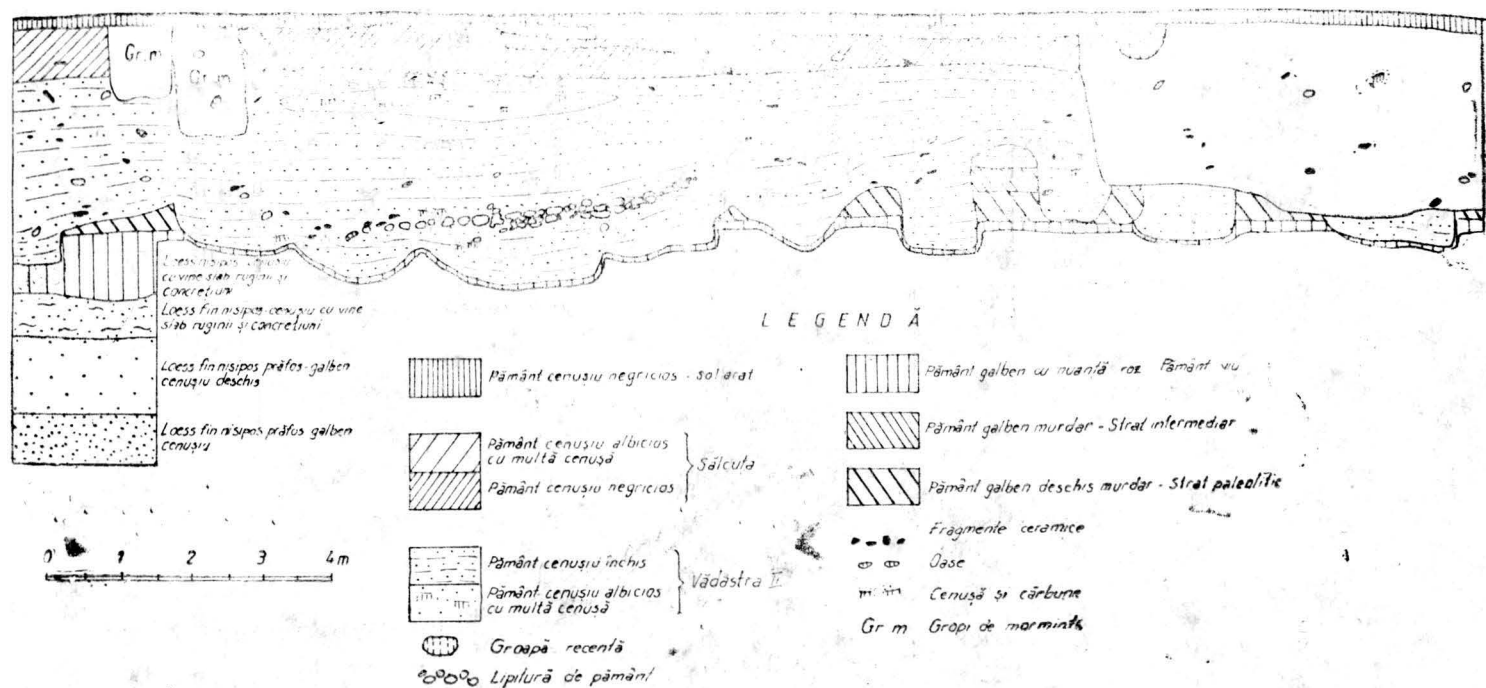

Fig. 5. Profilul șanțului de apărare din așezarea neolitică de la Vădastra.

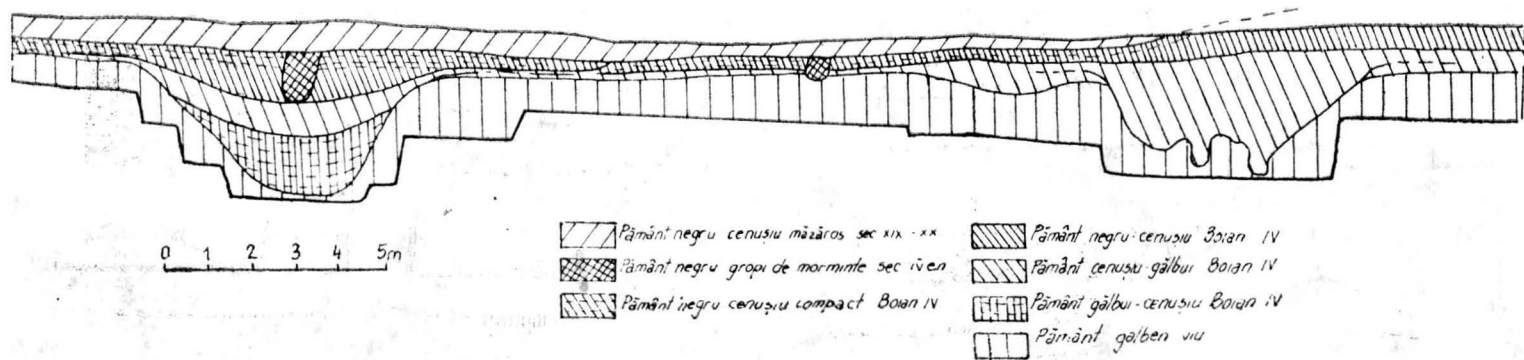

Fig. 6. Profilul șanțului de apărare din așezarea neolitică de la Spanțov.

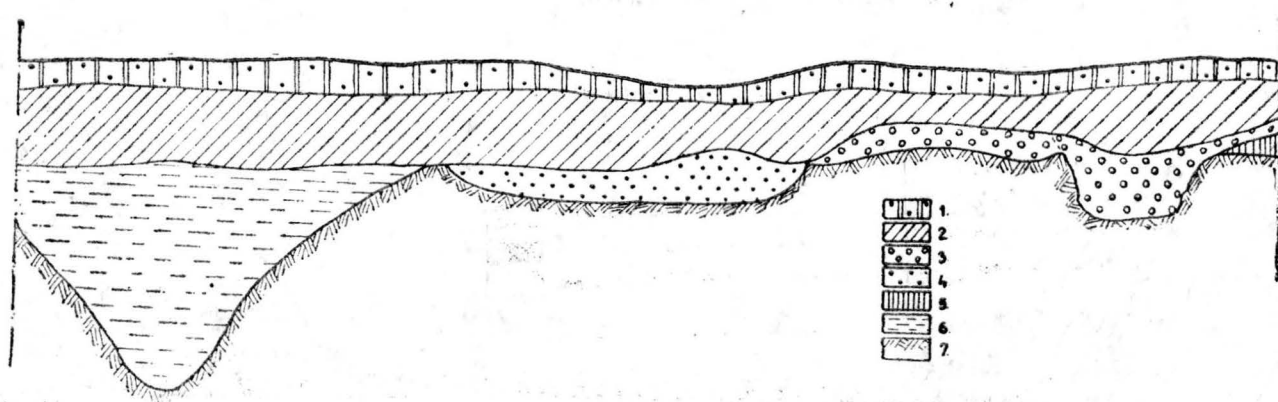
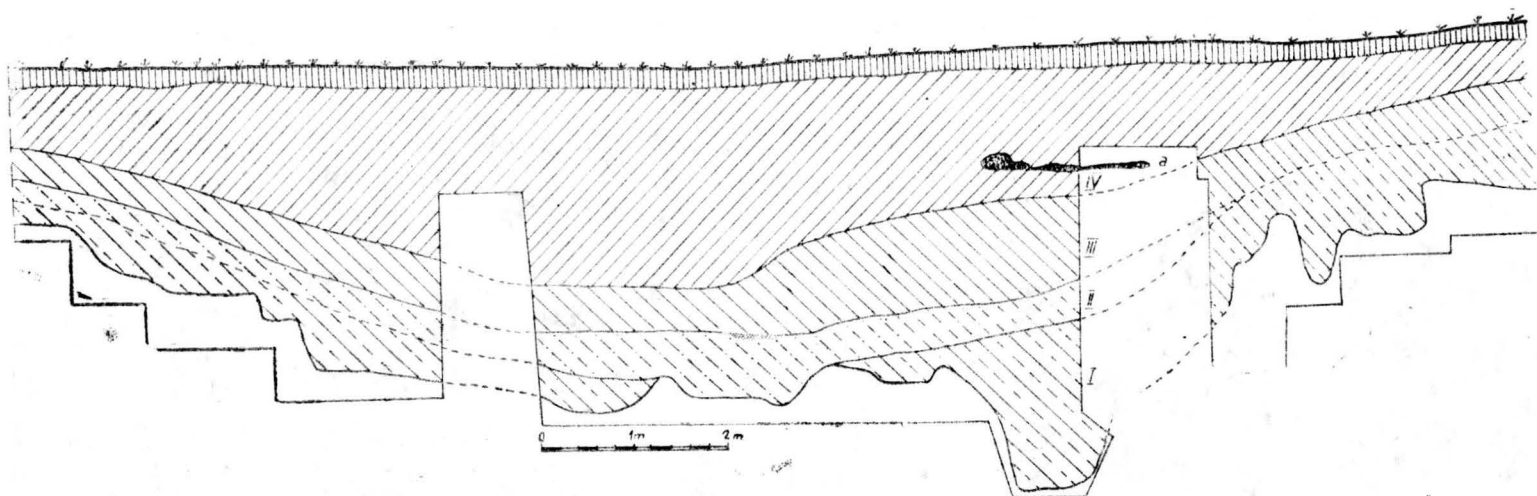

Fig. 7. Profilul șanțului de apărare din așezarea neolitică de la Iclod.

Profilul șanțului așezării de la Radovanu. Cifrele I-IV indică nivelurile respective. Șanțul a fost astupat înainte de formarea nivelului II. Litera a marchează resturile unui căutor.

Fig. 9. Profilul șanțului de apărare la așezarea neolitică de la Radovanu.

SCHMUCK AUS SPONDYLUS-MUSCHELN VON PARȚA

In dieser bescheidenen Studie sollen acht Artefakte verfertigt aus *Spondylus gaedoropus*-Muscheln, vorgestellt werden. Leider ist es so, daß nur eines der Stücke, Nr. 1. aus einer relativ gesicherten Fundlage geborgen wurde. Abb. 1. Bei einem weiteren Stück ist zu mindest klar daß es aus der Siedlung und nicht etwa aus einem von uns vermuteten Gräberfeld stammt! Die restlichen sechs Stücke wurden alle aus dem Wasser geborgen und könnten deshalb sowohl aus des Siedlung als auch aus dem Gräberfeld der Siedlung stammen.

Bekanntlich liegt die mittelnolithische, Banater-Kultur-Siedlung von Parța, heute hauptsächlich am rechten Ufer des Temeschflusses. Das war nicht immer so! Bevor man nämlich den Fluß zum Teil begradigte und mit der Errichtung der Dämme endgültig in eine gewisse Bahn zwangte das geschah Ende des 19. Jh., bestand die Temesch aus einem weitverzweigten Netz von vielen kleinen und größeren Flußarmen und ausgedehnten Sümpfen, die bei Hochwasser vom Fluß gespeist wurden. Dazwischen gab es natürliche Erhebungen, Buckeln im Gelände, diese ragten immer aus dem Wasser und waren somit sichere Siedlungsplätze oder konnten wirtschaftlich genutzt werden. Andererseits war die Nähe des Wassers ein Vorteil. Die Fische und andere Wassertiere waren eine reiche Nahrungsquelle, dann konnte man auf dem Wasser schwere Lasten, zum Beispiel Bauholz befördern und der Sumpfgürtel bot auch einen gewissen Schutz vor unerwünschtem Besuch, sei es von Tieren oder Menschen.

Im Jahre 1906, wurde der linke Damm im Bereich des Dorfes noch einmal erhöht. Damit war die Eindämmung des Flusses so gut wie beendet. Im Frühjahr 1908, gelegentlich des Hochwassers, bahnte sich der Fluß zwischen den Dämmen ein neues Bett. Dieses führte durch eine Randzone der neolithischen Siedlung.

Seither ist diese Siedlung in zwei geteilt. Es verblieb ein geringer Teil am linken Ufer und ein bedeutender Teil am rechten. Von diesem großen Teil der Siedlung wurde in der Folge, Jahr für Jahr, bei jedem Hochwasser, weggeschwemmt. Dieser Prozess der Zerstörung endete erst vor kurzem, als im Zuge der noch laufenden Ausgrabungen¹, die gesamte gefährdete Uferzone ergraben wurde. Diese Untersuchungen erfaßten auch den ganzen Kernbereich des Tells. Zu dem sehr reichen Fundinventar dieser Untersuchung, gehören auch etliche menschliche Gebeine jedoch ohne daß man auch nur ein gestörtes Grab gefunden hätte! Die einzige bekannte Bestattung auf dem Gebiet der Siedlung, ist jene im Jahre 1931², ergrabene. Leider sind die Angaben zu diesem Grab sehr

¹ Gh. Lazarovici, seit 1978 Leiter der Ausgrabungen in Parța.

² I. Miloia, in *AnB*, IV, 1931.

dürftig! Es handelt sich um einen rechten Hocker, der im Inneren einer Behausung lag. Dazu wird kein Inventar genannt.

Wir vermuten daß es angrenzend an die Nordseite der Siedlung ein Gräberfeld gibt. Hier wurde von uns, ein leider schon zum Großteil weggeschwemmtes Grab, untersucht³. In jener Zeit lief schon die im Jahre 1978 begonnene Grabung. Damals machte uns ein Angler darauf aufmerksam, daß an einer Stelle im Steilufer, unter Pflanzen versteckt, große Knochen aus der Erde ragen. Bei einer in sehr schweren Bedingungen durchgeführten Untersuchung, stellte es sich heraus, daß es sich um einen linken Hocker handelt. Eine Bestattung, von der leider nur mehr die Knochen vom Becken abwärts in situ lagen. Der Oberteil der Bestatteten (es handelt sich mit großer Wahrscheinlichkeit um eine Frau) war zu diesem Zeitpunkt, mit sammt dem entsprechenden Grabgrubenteil schon vom Fluß weggerißen.

Nach Angaben einiger älteren Bewohner aus dem Ort (Angler), sollen in dieser Zone des Steilufers, immer wieder Knochen von Menschen erschienen sein. Das soll schon in den dreißiger Jahren, aber auch noch nach dem II. Weltkrieg, gewesen sein. Tatsache ist daß wir im Laufe unserer Sammlertätigkeit, öfter ganze oder auch zerbrochene menschliche Knochen aus dem Wasser bergen konnten. Unter diesen Funden ist ohne Zweifel, ein wahrscheinlich männlicher Gehirnschädel, mit einem Ockerfleck an Hinterhaupt. (nicht veröffentlicht!) Die aus dem Wasser geborgenen Knochen zu mehreren Individuen und stammen wahrscheinlich alle aus der besagten Zone im Steilufer, von wo sie im Laufe der Zeit herausgeschwemmt wurden.

Die eingangs erwähnten 6 Spondylus-Schmuckstücke, könnten zum Teil, ebenfalls aus Gräbern stammen und wären somit zusammen mit den Gebeinen in den Fluß gelangt. Daß diese Artefakte aus Gräbern stammen ist sogar wahrscheinlicher, als aus der Siedlung den in der ergrabenen Fläche, seit 1978 bis heute, von insgesamt 1400 m², wurde bis her kein Artefakt aus Spondylus gefunden. Daß es dennoch Spondylus-Objekte in der Siedlung gibt, beweisen die Stücke Nr. 1 und 2, die aus der Siedlung stammen. Über weitere Spondylus-Funde, die schon früher in Parța gemacht wurden, gibt es nur wenige und ungenaue Hinweise.

I. Miloia, der verdiente ehemalige Direktor des Museums in Timișoara, vermerkt in seinem Bericht über die Grabungen im Jahre 1931 in Parța, den Fund von größeren Perlen aus Kalkstein. Wir vermuten daß es sich hierbei um Perlen aus Spondylus-Muscheln handelt. Leider läßt sich diese Frage von hier und heute, nicht mehr überprüfen⁴. Andere Quellen⁵, berichten über einen frühen Fund von Parța, dabei soll es sich um ein Bruchstück eines Armringes handeln, leider fehlen auch hier weitere Angaben. Das ist bedauerlich, denn wenn es so ist so wäre die ser Armring der Erste der überhaupt von Parța stammt! Vermutlich handelt es sich um einen Fund der noch vor dem Ende des 19. Jh. während der großen Erdarbeiten am Bau der Dämme, gemacht wurde.

³ Siehe Anm. 1.

⁴ Siehe Anm. 2.

⁵ Eug. Comșa, in *Dacia*, N.S., 17, 1973, S. 61—76.

Seinerzeit wurden im Bereich der Siedlung viele Materiale geborgen und an das Museum in Timișoara abgegeben⁶.

Die Beschreibung der Spondylus-Funde die seit 1970 in Parța gemacht wurden: Außer einem Stück (Nr. 2) sind alle Objekte aus Spondylus in der Dokumentation der Sammlung, Agotha, Germann, Resch erfaßt und beschrieben.

1. Das Relikt wurde aus dem Wirbelteil einer größeren Spondylus-Klappe gefertigt. Dabei hat sich der „Meister“, große Mühe gegeben das Stück schön zu gestalten. Eine saubere Linienführung ist kennzeichnend! Die Flächen wurden so weit es die natürliche Wölbung der Klappe es zuließ, eben geschliffen. Die Bohrung mißt $\varnothing$ 2 mm und ist sauber von zwei Seiten ausgeführt. Das Artefakt wurde fein geglättet und poliert. Ein roter Ockerfleck könnte bedeuten daß das Stück rot bemalt war! Das wäre auffallend genug, denn Spondylus-Schmuckstücke sind im allgemeinen nicht bemalt! Die Außenfläche ist nur stellenweise und nur wenig verwittert.

Nach der Form zu urteilen, (aus der Seitenansicht) erinnert das Stück an einen Vogel mit einem kräftigen Schnabel. Die beiden Enden des durch den „Kopf“ gebohrten Loches, stellen die Augen dar.

Die Häufigkeit, mit der in der Vinča und der Banater-Kultur unter den zoomorphen Plastiken auch Vögel dargestellt werden, ermuntert uns zu dieser Annahme⁷! Auch sind wir der Meinung daß es sich bei diesem Stück eher um ein Amulett handelt, als um Schmuck.

Geborgen vom Verfasser im Jahre 1982, aus dem Steilufer im Bereich der Siedlung von Parța I., bei Beter 160 und aus einer Tiefe von 1,6—1,7 m (Schichte der Banater-K) wo es z.T. freigeschwemmt im Steilufer hing. Inv. B. 240.

2. Bruchstück eines Artefakts aus Spondylus-Muschel. Innen und Außenfläche geschliffen und poliert. Wandstärke 3—5 mm. Der Rand ist schön abgerundet und geglättet. Auch die Bruchkante wurde zum Teil geglättet. Ein Zeichen daß das Stück zur Wiederverwendung vorgesehen war. An der Innenseite befindet sich eine angefangene Bohrung. Nahe zum Rand ist an einer Stelle, ein von innen und außen gebohrtes Loch $\varnothing$ 2 mm. In der Nähe des Loches, an der Außenfläche der Klappe, gibt es in eine Reihe ausgerichtete kleine Anbohrungen, wahrscheinlich Elemente einer Verzierung.

Das Relikt stammt mit großer Wahrscheinlichkeit, aus Schnitt 5. der Ausgrabung in Parța I. Aus einer wahrscheinlichen Tiefe von 1,25—1,35 m und ist leider bei den Grabungsarbeiten übersehen worden. Es geriet auf die Abraumhalde, dort wurde das Stück nach einem Jahr gefunden⁸. Inv. B. 194.

Vermutlich ist dieses Bruchstück, Teil von einem breitem Arming der Art wie sie im Süd-Osteuropäischen Raum, sehr verbreitet waren. Als Beispiel wollen wir nur einige Nennen: — in der Haman-

⁶ Erfaßt und beschrieben wurden die Materiale von B. Milleker und I. Berkeszi in den Publikationen des Museum Timișoara, Berkeszi 1906, S. 61.

⁷ F. Resch, in *Banatica*, 11, 1991, S. 185 ff.

⁸ Herzlichen Dank Herrn Prof. Fl. Toma, dem Finder der uns das Stück zur Untersuchung überlief.

gia und Boian-Kultur⁹, — ebenfalls Hamangia-Kultur¹⁰, — in Bulgarien¹¹, — und in Ungarn¹², sie gelten ausgesprochen als Schmuck und werden vor Allem aber nicht ausschließlich in Gräbern gefunden. Es ist möglich daß auch dieses Stück nach seiner Vollendung, als Beigabe in ein Grab gelegt worden wäre¹³.

Die nun folgenden Materiale haben eines gemeinsam: alle diese Stücke sind Lesefunde und wurden aus der Temesch geborgen¹⁴.

3. Ganze Muschelklappe, die Außenfläche dieser Klappe ist geschliffen und poliert. Die Farbe ist weiß mit hellgrau — braunen Flecken. Die Klappe ist an fünf Stellen durchbohrt. Alle Bohrungen wurden sowohl von innen als auch von außen ausgeführt. Die Ränder der Bohrungen sind sorgfältig geglättet. Das zentrale Loch hat einen Durchmesser von 16 mm. Nahe zum seitlichen Rand, befinden sich rechts und links jeweils, zwei Löcher von 8 und 10 mm Durchmesser auf der linken Seite, so wie 6 und 8 mm auf der rechten Seite.

Die Außenfläche der Klappe ist stark verwittert, von der ehemals glattpolierten Außenfläche ist nur sehr wenig erhalten. Auf jeder Seite sind die unteren Löcher größer als die Oberen...

Nach den Wetzspuren an den äußeren Rändern der Seitenlöcher zu urteilen, wurde das Objekt seinerzeit auf Schnüre gehängt und entweder auf der Brust oder vielleicht auf der Stirn, getragen. Inv. B. 239, geborgen vom Verfasser, 1979, aus dem Wasser, obere Zone.

Ob diese Art von Artefakten einfach als Schmuck getragen wurde, oder ob man von ihm als Amulett eine magische Wirkung erwartete, wird wohl nie endgültig geklärt werden! Manche Forscher betrachten sie als eine Art Rangabzeichen, Statussymbol¹⁵, nebenbei auch mit praktischer Funktion¹⁶.

Zweifellos waren diese Muscheln seinerzeit eine sehr begehrte Ware, kostbar die sich nur wenige (Auserwählte) leisten konnten.

Durch Händler von weither gebraucht, welche sicher um den Wert der Ware noch zu steigern, berichteten daß diese Muscheln vom

⁹ Siehe Anm. 5, Taf. 2/13, 14, 52—54.

¹⁰ D. Galbenu, in *Materiale*, IX, Taf. 5/1, 2, 3.

¹¹ Ausstellungskatalog: *Jungsteinzeit in Bulgarien (Neolithikum und Äneolithikum)*, Sofia, 1981, S. 100/110 a, b.

¹² N. Kalicz, *Köri falu Aszódon*, Aszód, 1985, S. 144/5, 6, auch hier Armringe der gleichen Art.

¹³ R. Rodden (Berkeley), in *Actes du VII. Congr. Int. de Sciences Prehist. et Protohist.*, Prague, 1966 (1970), 411 ff.

¹⁴ Über die Arbeiten der „Freizeitarchäologen“, in der jungsteinzeitlichen Siedlung von Parta (in Vorarbeitung) — Hier die Sammlertätigkeit im Wasser, brachte im Laufe der Zeit ein Fundinventar von mehreren tausend Objekten. Bekannt aus Sammlung Ágötha, Germann, Resch, (AGR), zum Teil publiziert Z. B. Gh. Lazarevici, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979 — Siehe Anm. 7.

¹⁵ N. Kalicz, *Götter aus Ton. Das Neolithikum u. d. Kupferzeit in Ungarn*, Budapest, 1970, Taf. 23, Bükk-Kultur, Szilvasvarad-Istalosko-Höhle; N. Kalicz, P. Raczky, *Alltag und Religion, Jungsteinzeit in Ostungarn. Ausstellungskatalog*, Frankfurt a. M. 1990, S. 140/300, Óscod-Kovashalom, Theiß-Kultur.

¹⁶ W. Buttler, in *Marburger Studien*, 28 1938, Taf. 12/14; Ebenda, S. 27. Der Verfasser schließt nicht aus diese Artefakte auch eine praktische Funktion als eine Art Verschluss für die Kleidung hatten.

„Großen Wasser“ stammten. Das Meer war sicher beindruckender Begriff, das sich wohl die meisten Bewohner die nördlich der Donau lebten, gar nicht richtig vorzustellen vermochten. Vielleicht gabe es sogar noch eine mythische Vorstellung darüber, daß jenseits des „Großen Wassers“ sich die Urheimat befand!

Für den Wert dieser Genenstände, bei den frühen Bauern in Süd-Osteuropa aber auch in Mitteleuropa, spricht die Tatsache daß Leute die es sich nicht leisten konnten original Spondylus-Objekte zu besitzen, sich gezwungenermaßen mit billigen Nachahmungen begnügten¹⁷.

Aus dem gleichen Grund wurden beschädigte Objekte aus Spondylus-Muschel, nicht etwa weggeworfen sondern wenn möglich repariert und so weiterverwendet¹⁸.

4. Bruchstück eines Artefakts des gleichen Typs, wie Nr. 3. Erhalten ist die untere Hälfte der Muschelklappe. Farbe wie oben. Die Bruchlinie geht durch die oberen Seitenlöcher und dem zentralen Loch. Der Durchmesser der Löcher etwa wie bei Nr. 3. Das rechte untere Loch ist ausgebrochen. Das Stück ist stark verwittert.

Inv. B. 248. Geborgen von A. Agotha, aus dem Wasser, bei Meter 100, von der „Scherbenbank“.

Von Analogien zu den letzteren beiden Stücken im süd-osteuropäischen Raum, kann man nur bedingt sprechen, denn beide Muschelklappen aus Parta sind genaugenommen, einzig in ihrer Art!

5. Artefakt den beiden vorherigen sehr ähnlich, jedoch ohne zentralem Loch. Farbe ebenfalls wie oben. Die Löcher an der rechten Seite haben Durchmesser von 7 und 8 mm. Jene an der linken Seite sind möglicherweise schon beim bohren ausgebrochen. Vielleicht daraufhin hat man eine weitere Bearbeitung eingestellt, zum Beispiel das bohren eines zentralen Loches. Auch das Fehlen von Gebrauchsspuren deutet in diese Richtung. Auch dieses Stück ist stark verwittert.

Inv. B. 102, geborgen von A. Agotha, aus dem Wasser.

Das Auftreten dieser Artefakte mit je vier Seitenlöchern und bei zwei Stücken auch mit zentralem Loch, ist schon auffallend!

Genaugenommen, gibt es im süd-osteuropäischen Raum, (wir beschränken uns in unserer kurzen Betrachtung auf dieses Gebiet) nichts entsprechendes.

Die in Rumänien, Ungarn, Österreich, Tschechien, Slowakei, und Deutschland gefundenen Exemplare von Muschelschmuck, sit mit¹⁹,

¹⁷ Vergleiche Anm. 15. N. Kalicz, P. Raczy, a. a. O. S. 89; O. Hockman, Menschliche Darstellungen in der bandkeramischen-Kultur, in *JahrbRGZM*, 12, 1965, S. 18. hier aus Knochen vertigte Imitationen; H. H. Müller, in *Ausgrabungen und Funde*, 1957, E. 223.

¹⁸ S. Vencel, in *ArchRozhl*, 11, 1959, Taf. 265/7 u. Taf. 266/5; H. D. Kahle, in *Ausgrabungen und Funde*, Weimar, 1956, S. 266.

¹⁹ D. Berciu, *Zorile istoriei in Carpati si la Dunare*, Bucuresti, 1966, Taf. V, zwei Stück von Alba Iulia (Lumea Noua-Kultur) Rumänien; Vergleiche Anm. 17, O. Hockmann, Abb. 3.3. Bükk Gebirge, Ungarn; Ebenda auch für Slowakei, Abb. 2/3, 9; und auch für Deutschland, Abb. 3.5, Bliederstedt Thüringen; Vergleiche Anm. 16. W. Buttler, Taf. 12/15. Battonya, Ungarn; Ebenda, Taf. 12/9, Flomborn, Deutschland; E. Frickhinger, in *Germania*, 10, 1926, Abb. 1 links.

oder ohne²⁰, zentralem Loch. Dieses zentrale Loch ist manchmal nicht größer als die Seitenlöcher, in diesen Fällen liegt es meistens sehr hoch auf der Klappe, kann aber auch bereutend größer sein, in diesen Fällen ist es aber meistens näher zu Mitte der Klappe²¹. In einem Falle ist das zentrale Loch so groß daß die Klappe zu einem Ring wird²².

Aus den oben genannten Ländern, haben wir insgesamt 23 ähnliche, in der Fachliteratur veröffentlichte Muschelklappen gefunden. Allerdings nur ähnliche Klappen, den es bleibt ein wesentlicher Unterschied zu den Klappen von Parța, sie haben nämlich alle nur je zwei Löcher.

6. Bruchstück einer Muschelklappe. Farbe wie oben. Die Außenfläche ist glattgeschliffen. Die Bruchränder sind nicht geglättet. Vielleicht ein Halbfabrikat. Die kleine Einbuchtung am unteren Rand des Stückes könnte der Rest einer Bohrung sein. In diesem Falle liegt der Gedanke nahe daß das Stück eigentlich ein Abfallprodukt ist. Selbstverständlich würde dies eine weitere Verwendung nicht ausschließen!

Es ist vorstellbar daß dieses Stück beim verfertigen einer Klappe mit sehr großem zentralen Loch²³, entstanden ist. Die Technologie der Verfertigung solcher Klappen stellen wir uns etwa so vor, wie man in der prähistorischen Medizin auch Schädeltrepanationen vornahm²⁴. Dabei wurden gewöhnlich vier oder mehr Löcher in die Schädeldecke gebohrt, die Stege zwischen den Löchern wurden durchtrennt und die so entstandene Knochenplatte konnte leicht entfernt werden.

Bei den Muschelklappen mußte man das so entstandene große Loch, nur noch innen glätten. Das Abfallstück des kostbaren Stoffs konnte weiter verarbeitet werden. Zum Beispiel konnte man Scheibenperlen verfertigen, die häufig in Gräbern zu finden sind²⁵.

- 7 Doppelkonische Perle, verfertigt aus dem Wierbelteil einer großen Spondylusmuschel. Etwa 2/3 erhalten. Ursprünglich etwa 80 mm lang und mit dem größten Durchmesser von 35 mm. Beide Enden verjüngen sich 15—20 mm. Der Perlkörper ist einseitig abgeflacht. Die Bohrung mißt $\varnothing$ 4 mm und führt durch die ganze Länge der Perle und

²⁰ Eug. Comşa, in *Dacia*, N.S., XVII, 1973, Taf. 2/11, 12, Turdaş-Kultur und Taf. 2/44, 45 Boian-Kultur, Rumänien; Vergleiche, Anm. 19, D. Berciu; Vergleiche, Anm. 16; W. Buttler, Taf. 12/15, Tisza-Bura (Szolnok) Ungarn; Vergleiche, Anm. 15, N. Kalicz u. P. Raczky, *Kat.* Nr. 298, 299 Theiß-Kultur, Ungarn; Vergleiche Anm. 15, N. Kalicz, Taf. 23 unten, Bükk-Kultur Ungarn; N. Kalicz, *Kökori falu Aszód*. Aszód, 1985, Taf. 30/5, Ungarn; Vergl. Anm. 17, O. Höckmann, Abb. 2/10, Österreich; Vergl. Anm. 18, s. Venci, Taf. 265/5 u. 273/2, Dřevčice, Tschechien; Taf. 273/6, Zábřehovice (Moravský Krumlov); Taf. 274/3 Skelettgrab (Mähren); Vergl. Anm. 17, O. Höckmann, Abb. 2/11; Vergl. Anm. 19, E. Frickhinger, Abb. 1 rechts; O. Seewald, in *Wiener Historische Zeitschrift*, 29, Wien, 1942; Ein Jungsteinzeitlicher Grabfund mit Muschelschmuck bei Emmersdorf a. d. Donau, Abb. 4/1, 2, Hankenfeld Salzdorf.

²¹ Vergl. 15, N. Kalicz u. P. Raczky, *Ausstellungskat.* Nr. 300, Theiß-Kultur Ungarn.

²² Vergl. Anm. 17, O. Höckmann, Abb. 2/9, Föllik bei Großhöflein, Österreich.

²³ Desgleichen wie Anm. 22.

²⁴ Dazu nur ein Beispiel, I. Kiszely, *Sírok, csontok, emberek*, Budapest, 1976 Taf. 66, Oben und unten.

²⁵ Vergl. Anm. 20, O. Seewald, Abb. 1/1—3, 4—12.

zwar parallel und nahe zur abgeflachten Seite. Das Objekt ist stark verwittert. Inv. B. 250, geborgen von A. Agotha, aus dem Wasser (1975).

8. Desgleichen, nur ist die Form etwas gedrungener. Ursprüngliche Länge etwa 60 mm. Der größte Durchmesser ist 35 mm, an den Enden etwa 20 mm.

Durch starke Verwitterung fehlt von der abgeflachten Seite so viel daß die Bohrung ganz freigelegt ist und so zu einer Rille wurde. Inv. B. 251, geborgen von K. Germann, aus dem Wasser (Scherbenbank).

Die Beiden Perlen beeindruckten durch ihre massivität. Als Typ hingegen, scheinen sie als Grabbeigaben häufig vertreten zu sein. Wir wollen nur einige Beispiele von ähnlichen Artefakten aus der gleichen Umgebung, wie zu den oben beschriebenen Materialien, aus Veröffentlichungen, bringen. Es handelt sich zum Teil um sehr ähnliche Formen, aber nicht in allen Fällen so große Perlen wie die Stücke von Parta, finden wir sowohl in Österreich²⁶, in Ungarn²⁷, und in einer Siedlung in Rumänien, Letztere steht Parta kulturell sehr nahe und ist chronologisch fast zeitgleich.

FRIEDRICH RESCH — KAROL GERMAN

²⁶ Ebenda, Abb. Nr. 25, 30, auch Einige der Perlenkette Abb. 6.

²⁷ Vergl. Anm. 20, N. Kalicz (*Aszód*), Abb. 40, 1 (beide) 6, (zwei Stück) 7, (vier Stück) Abb. 41, mindestens 8 Stück, aus der Kette.

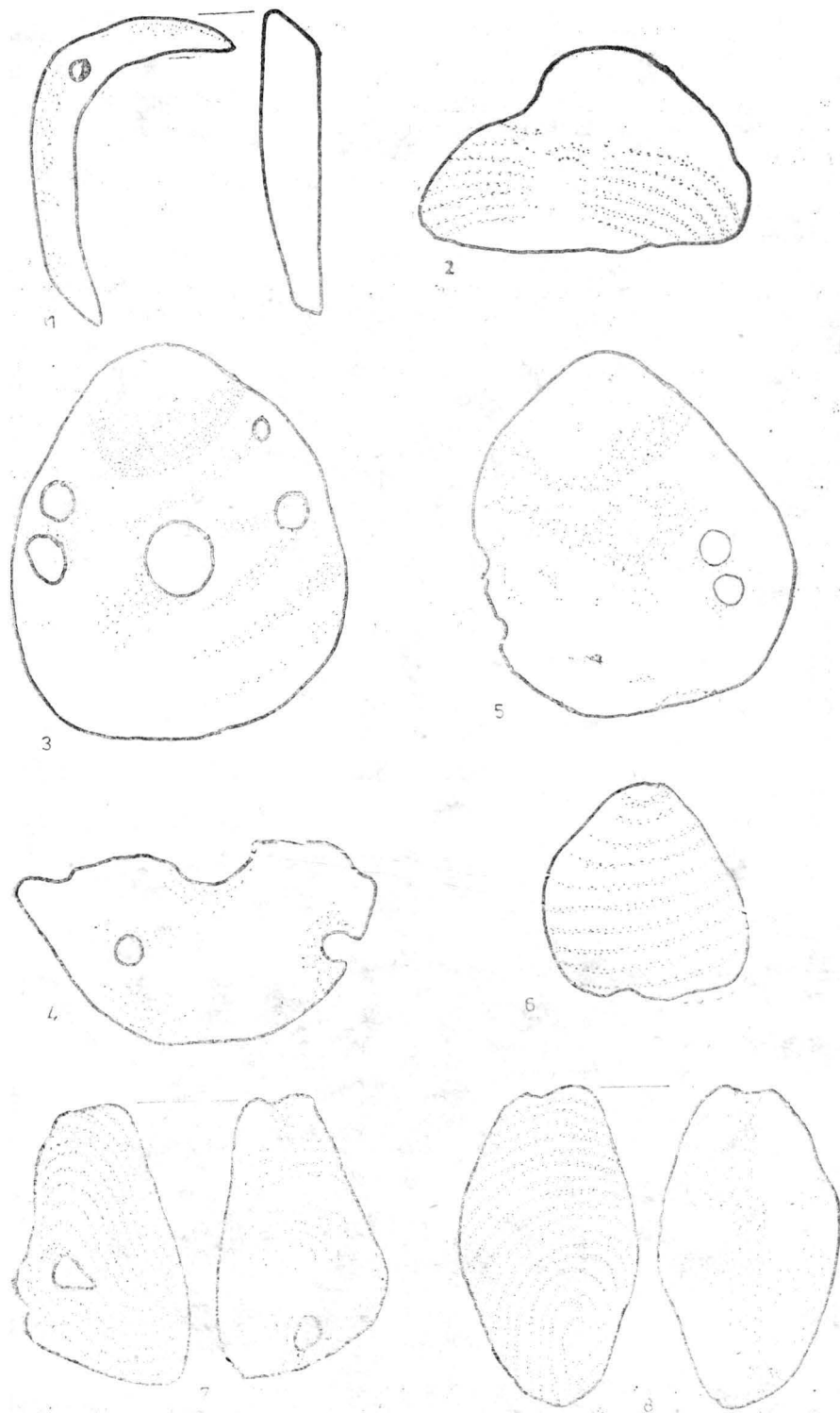

Fig. 1. Parța. Schmuck aus *Spondylus*-Muscheln.

AȘEZĂRILE DACICE DIN ESTUL TRANSILVANIEI ÎN CONTEXTUL SCHIMBURILOR COMERCIALE ȘI A CIRCULAȚIEI MONETARE (SECOLELE III a.CH.—I p.CH.)

Problematica circulației monetare și a rolului ei în viața economică a Daciei preromane a fost abordată în numeroase studii de specialitate și lucrări de sinteză, ea fiind binecunoscută și ocupând un loc important în istoriografia antică¹. Ceea ce noi ne-am propus este să dezvoltăm un segment din această problematică — estul Transilvaniei de la Someșul Mare până la Țara Bârsei —, în care dorim să analizăm așezările dacice de aici cu viața lor economică și socială, cu nevoile și posibilitățile lor de participare la schimburile comerciale zonale sau mai îndepărtate, în contextul cunoașterii, folosirii și întreținerii monedei locale sau străine pe parcursul celor patru secole. Dorim, de asemenea, să documentăm, cele de mai sus, cu un catalog al descoperirilor monetare, unele cuprinse în lucrările de sinteză, altele, apărute mai recent, publicate sau amintite în diferitele studii de specialitate.

Ținuturile din estul Transilvaniei sunt bogat reprezentate pe harta descoperirilor arheologice de epocă dacică: așezări deschise și fortificate, cetăți, tezaurе monetare și descoperiri izolate de monede, tezaurе de podobe, vase și diferite obiecte de argint² etc. Așezările de aici, ca și cele din alte părți sunt strâns legate de mediul înconjurător și de bogățiile sale (ape, protecție naturală, căi de comunicație și acces, păduri, pășuni, pietre de construcții, minereuri de cupru și fier, sare etc.) care au pecetluit întreaga viață a comunităților: tipologia satelor și a locuințelor, ocupațiile și modul de trai, evoluția și progresul economiei și, nu în ultimul rând, relațiile comerciale bazate pe schimbul de mărfuri sau economie monetară.

Comerțul, un element vital al existenței așezărilor, a ocupat un loc important în viața economică a acestora. El a însemnat progres și civili-

¹ Prezentăm, în ordinea alfabetică a autorilor, câteva articole și lucrări de sinteză, care ne-au călăuzit în elaborarea studiului nostru: Ioana Bogdan-Cătănicu, în SCN, VI, 1975, p. 177—178; E. Chirilă, G. Mihăescu, *Tezaurul monetar de la Căprioru*, Târgoviște, 1969; I. Glodariu, în ActaMN, VIII, 1971, p. 11—90; idem, *Relațiile comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974; B. Mitrea, Z. Székely, în *Materiale*, II, 1956, p. 645—683; B. Mitrea, în *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, 1968, p. 53—64; idem, în *Aluta*, I, 1970, p. 103—107; idem, în SCIV, 22, 2, 1971, p. 165—177; idem, în *Apulum*, XII, 1974, p. 577—580; idem, în *Aluta*, VI—VII, 1974—1975, p. 27—33; V. Mihăilescu-Bărbăntău, în *Memoria Antiquitatis*, III, Piatra Neamț, 1971, p. 193—207; idem, *Dacia răscăriteană în secolele VI—I î.e.n. Economie și monedă*, Iași, 1990; C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973; Z. Székely, în SCN, I, 1957, p. 471—472; idem, în SCN, IV, 1968, p. 333—372; idem, în SCN, VI, 1975, p. 175—176; Iudita Winkler, în ActaMN, VII, 1970, p. 93—108; idem, în SCIV, 23, 2, 1972, p. 173—199.

² Viorica Crișan, în ActaMN, 26—30, I, 1, 1989—1993, p. 81.

zație, importuri și influențe civilizatorii, antrenarea în circuitul de valori materiale și spirituale ale vremii, drumuri și centre comerciale, persoane calificate în acest sens și, firesc, bunuri destinate acestuia. Progresele economice, precum și nevoile interne, au dus la creșterea producției autohtone, dar și la adâncirea diviziunii între agricultori, păstori și meșteșugari. Noile condiții au impus, prin urmare, apariția unei noi categorii sociale — negustorii — care intermediuau schimburile și le confereau stabilitate și frecvență. Alături de negustorii locali erau însă, chiar de timpuriu, și negustorii veniți din ținuturile grecești și romane cu mărfuri în cele nord-dunărene și care apoi „se înapoiau în locurile de unde plecaseră sau se îndreptau spre alte zone ale lumii antice cu produsele achiziționate de la daco-geții din stânga Dunării și din Carpați, pentru a le vinde acolo unde erau cerute”³.

Este de presupus că din estul Transilvaniei, ținut preponderent muntos, principalele produse destinate schimburilor comerciale erau cele care în mod frecvent ajungeau „din regiunile mai puțin dezvoltate în lumea greco-romană: vite, piei, blănuri, miere, sclavi”⁴, la care credem că se pot adăuga sarea și, foarte probabil, fierul, cuprul și alte produse deficitare chiar în lumea dacică. În ceea ce privește nevoile locale de mărfuri acestea variau, probabil, într-o oarecare măsură, de la o zonă la alta în funcție de condițiile geografico-climaterice și de nivelul de dezvoltare economică, socială și politică a fiecăruia. Credem totuși, comparând cu situația existentă și astăzi, că lipseau sau erau deficitare produsele agricole, cerealele în special, vinurile și uleiurile la care se adaugă bunurile cu destinații utilitare: îmbrăcăminte, obiecte de podoabă și lux etc. Prin urmare, legăturile comerciale trebuiau întreținute atât cu lumea dacică, cât și cu cea greco-romană și nu este exclus ca numărul negustorilor locali, ca intermediari în schimburile de mărfuri, să fi fost mai mare în această zonă și, mai ales, în părțile ei centrale și sudice, unde se întretaiau drumurile comerciale dinspre și înspre Transilvania, Moldova și Muntenia.

După cum aminteam mai sus, unul din produsele destinate schimbului era sarea. Acest zăcămint este abundent în estul Transilvaniei. El se găsește în cantități mai mici și în zona Bistriței, dar de o exploatare propriu-zisă se poate vorbi la Praid, Sovata și Sânpaul (comuna Mărtiniș), unde putea fi extras cu mare ușurință, „sămburii de sare” fiind prezenți la suprafața solului. Ocupația nu este, în acest stadiu al cercetărilor, documentată arheologic pentru epoca dacică. În schimb, ne este confirmată de descoperirile din timpul stăpânirii romane. Astfel, pe teritoriul localității Sânpaul⁵, în punctul numit „Fântâna sărată” („Soskut”), s-a descoperit un altar votiv, cu inscripție, închinat lui „SOL INVICTUS pentru sănătatea lui C. IULIUS VALENS C/onductor salinar um”⁶. Nu întâmplător, deci, pe teritoriul localităților Mărtiniș și Sânpaul s-au des-

³ I. Glodariu, *Relațiile comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974, p. 105.

⁴ Idem, *op. cit.*, p. 106.

⁵ I. Ferenczi, în *Materiale*, VII, 1959, p. 401—405; M. Macrea, în *ActaMN*, I, 1964, p. 308—363.

⁶ A. Bultai, în *Dolgszeged*, IV, 1928, p. 309; C. Daicoviciu, în *ACMIT*, II, 1929, p. 311; idem, în *Dacia*, VII—VIII, 1927—40, p. 39.

coperit monede și tezaure monetare thasiene și romane⁷, precum și pe cel al localităților Corund, Măgherani și Sălașuri, care se află în apropierea sau pe drumurile ce duc spre Sovata și Praid. E un fapt confirmat că unele din „descoperirile de monede izolate și de tezaure monetare... sunt de pus parțial în legătură cu vânzarea sării în teritoriile daco-getice într-un timp în care s-au utilizat ca mijloc de schimb monedele străine ce au circulat în Dacia, dar ele se leagă, fără îndoială, și de livrările de sare pentru ținuturile sud-dunărene“. Transportul sării spre Balcani se făcea pe drumuri terestre, în samare purtate de cai, cum s-a făcut de altfel pe întreg parcursul evului mediu⁸.

Un alt produs, căutat, mai degrabă, de meșterii ambulanți dar poate și de negustori, era *cuprul* din care, prin procedeele cunoscute deja, se obținea bronzul, aliaj necesar confecționării pieselor de artă, podoabă, cult, harnașament etc. Exploatarea piritelor cuprifere din M-ții Giurgeului (zona Ditrău — Bălan) nu este nici în acest caz documentată arheologic pentru lumea dacică, dar, foarte posibil, să fi existat, având în vedere că minereul era cunoscut încă din epoca de început a bronzului pentru care stau mărturie descoperirile de la Gheorgheni și Sândominic⁹ precum și tiparele pentru turnarea topoarelor de cupru din așezarea de la Lelicieni¹⁰.

Situația se prezintă ceva mai bine în privința extracției, reducerii minereului și *prelucrării fierului*. „Începând din secolul al II-lea î.e.n.“, după cum arăta Hadrian Daicoviciu, „fierul devine un mijloc de producție comun, fiind folosit din abundență... iar cercetările... au circumscris în estul Transilvaniei o zonă siderurgică din epoca dacică; ea este delimitată la nord de punctul Hatsó Szadakt din Tomești, la sud de punctul Hatsó Sasaszo din Mădăraș, la vest de linia împădurită numită Kod, iar la est de punctul Csardajaro din Delnița. Se înțelege că în multe din aceste ateliere, alături de fier se obținea și bronzul¹¹. La cele de mai sus se adaugă descoperirile de la Sânsimion¹², Cetățuia, Sântimbru¹³, Pădureni, Herculan, Biborțeni și Doboșeni¹⁴, unde s-au găsit și cunoscutele cuptoare de redus minereul de fier. Minereurile de fier se găsesc atât în depresiunea Ciucului cât și în M-ții Harghitei (Lueta, Vlăhița). Sub formă de limonit el se găsește și în depresiunea Baraolt. La Doboșeni, afirmă autorul descoperirilor „s-au putut observa straturi de limonit, groase de 30—40 cm, în peretele băii de nisip¹⁵. În așezarea de la Merești, aflată la câțiva kilometri de Doboșeni și Lueta, s-au descoperit recent bucăți de minereu brut, zgură de fier și creuzete¹⁶.

⁷ B. Mitrea, în *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, 1968, p. 53.

⁸ I. Glodariu, *op. cit.*, p. 108.

⁹ Gh. Lazarovici, Dana Popa, C. Beșliu, Agatha Olariu, în *ActaMN*, 32, 1, 1995, p. 209—230.

¹⁰ P. Roman și colab., în *SCIV*, 24, 4, 1973, p. 559.

¹¹ H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, București, 1972, p. 168—169.

¹² Din punctul „La grajduri“ provine un cuptor de redus minereul de fier și bucăți de zgură, alături de ceramică de factură dacică. Se află în depozitul Muzeului Județean Miercurea Ciuc.

¹³ Șt. Ferncz, Viorica Soiom, cercetări de suprafață, 1986.

¹⁴ Z. Székely, în *Aluta*, XII—XIII, 1981, p. 32.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Viorica Crișan, cercetări arheologice campania 1994.

Fără a avea nici un fel de dovadă arheologică, mai credem că dacii au exploatat și minereurile de *cinabru* (sulfură naturală de mercur, de culoare roșie, folosită la prepararea vopselelor) de la Sântimbru (comuna Sâncrăieni), în vederea obținerii vopselelor pentru ornamentarea ceramicii.

Aceste ocupații, alături de cele tradiționale (agricultura, creșterea animalelor, olăritul, torsul, țesutul etc.), bine ilustrate și ele în descoperirile arheologice (unelte agricole, unelte pentru tors și țesut, cuptoare pentru arderea ceramicii etc.) din așezările cercetate până acum, dau o notă de prosperitate și înflorire economică, socială și culturală.

Creșterea avuției generale, deci, a surplusurilor, a favorizat mărirea proprietății private și întărirea aristocrației, ducând la adâncirea diferențierilor sociale, situație surprinsă foarte bine în cercetările arheologice. Astfel, pe lângă locuințele obișnuite (în general, cu o cameră), apar și locuințe cu două sau mai multe camere¹⁷, cu un inventar bogat în piese de lux și de podoabă: ceramică de import, vase de sticlă, obiecte de bronz, piese de podoabă și de toaletă din argint, bronz sau sticlă, monede etc. Acestea nu sunt, în general, produse locale și nu erau accesibile oricui. Unele proveneau, probabil, din atelierele autohtone de orfervărie, dar majoritatea erau aduse de negustori din lumea greco-romană.

Primele produse de lux au fost, în general, de origine greacă și au pătruns de timpuriu în Dacia, ele certificând relațiile acesteia cu cetățile grecești de pe litoralul Mării Negre. În estul Transilvaniei, numărul pieselor timpurii de import este redus, cunoscut fiind doar *kantharos*-ul de la Cepari¹⁸ (sec. III a.Ch.). Lipsesc, de asemenea, și cunoscutele amfore grecești, atât de numeroase în Muntenia și sudul Moldovei. De altfel, ele sunt extrem de rare și în restul Daciei intracarpatică, situație ce se va menține chiar și mai târziu. Se pare că transportul vinurilor și uleiurilor peste Carpați se făceau cu un alt tip de recipiente, degradabile în timp și care nu s-au păstrat¹⁹.

Începând din secolul al II-lea a.Ch. volumul mărfurilor importate crește. Negustorii greci și romani intensifică legăturile comerciale cu așezările dacice, încurajând apariția unor târguri de-a lungul drumurilor de acces, chiar în cele mai îndepărtate colțuri ale Daciei. În așezările din estul Transilvaniei produsele de import nu sunt însă numeroase nici pentru această perioadă, deși unele din ele sunt situate de-a lungul unor importante drumuri comerciale (drumul ce duce spre Moldova prin pasul Oituz, sau Ghimeș) și erau bine dezvoltate economic. Nu excludem deficiența cercetărilor, dar până în prezent putem aminti doar descoperirile de la Cernatu-, „Pământul lui Robert“ a celor două vase grecești *mirmeki* (un pahar fragmentar, cu decor în relief prin barbotinare și un vas *terra sigillata*, sec. III—II a.Ch.)²⁰ și de la Sfântu-Gheorghe — „Bedehara“ a unui *lagynos* (sec. I a.Ch. — p.Ch.)²¹. La acestea se pot adăuga, desigur,

¹⁷ Idem, în *ActaMN*, 26—30, I, 1, 1989—1993, p. 85.

¹⁸ I. H. Crișan, *Civilizația geto-dacică*, București, 1993, p. 199.

¹⁹ Idem, *op. cit.*, p. 200; I. Glodariu, *op. cit.*, p. 32.

²⁰ Z. Székely, în *Cumidava*, III, 1969, p. 101—102; idem, în *SCIV*, 24. 3. 1973, p. 527—528; I. Glodariu, *op. cit.*, p. 211, nr. 11.

²¹ I. Glodariu, *op. cit.*, p. 219, nr. 39.

piesele de podoabă, obiectele vestimentare și de toaletă (fibule, cercei, pandantive, mărgel, oglinzi etc.)²², destul de frecvente în mai toate așezările cercetate.

Numărul produselor de import este suplinat de cel al imitațiilor, care sunt realizate fie pe loc fie în centre specializate, zonale și de unde erau cumpărate de negustorii autohtoni. În această categorie intră amforele locale de la Ozun²³, Poian²⁴ și Sântimbru²⁵, situla de la Cernatu²⁶, bolurile de la Țigmandru²⁷ și Poian²⁸, cupele de tip *kantaros* de la Merești²⁹, Jigodin³⁰, Porumbenii Mari³¹ etc.

Printre obiectele de lux și de podoabă, extrem de valoroase, iar unele chiar unicate pentru spațiul est transilvănean și pentru Dacia, în general, se numără și tezaurele și piesele izolate de argint. Acestea nu sunt rupte de celelalte descoperiri ci dimpotrivă vin să completeze imaginea asupra dezvoltării economice a zonei și a posibilităților ei comerciale, a stratificării sociale și a existenței unei aristocrații locale puternice și bogate. Dacă piesele amintite mai sus puteau fi și apanajul unor familii mai înstărite, cele din tezaurele de argint le depășesc puterile economice. Astfel, sunt tezaurele de la Sâncrăieni³², Surcea³³, Ghelnița³⁴, Cehățel³⁵, Senereuș³⁶, Peteni³⁷, Pădureni³⁸ și Bistrița³⁹.

Despre aceste tezaure s-a scris mult, ele constituind, în ansamblu sau pe părți, obiectul de studiu a numeroși cercetători. Problema care mai este încă studiată și a cărei rezolvare nu s-a finalizat este cea a locului — atelierului — de confecționare. După părerile unora acestea ar fi putut fi confecționate în atelierele autohtone de orfevrărie, cu meșterii locali sau străini, unul dintre ele considerându-se a exista în „sud-estul Transilvaniei” dipă cum dovedește descoperirea tezaurelor de la Sâncrăieni, Cehățel, Ghelnița, Surcea și Peteni⁴⁰. În ceea ce ne privește, credem în existența acestor meșteri ambulanți care, temporar, în unele așezări

²² Viorica Crișan, în *ActaMN*, 31, I, 1994, p. 392, pl. V, p. 395, pl. VIII.

²³ I. Glodariu, *op. cit.*, p. 207, nr. 8.

²⁴ Idem, *op. cit.*, p. 207, nr. 10.

²⁵ Informații amabile István Ferenczi.

²⁶ I. Glodariu, *op. cit.*, p. 223, nr. 12.

²⁷ Idem, *op. cit.*, p. 227, nr. 37.

²⁸ Idem, *op. cit.*, p. 232, nr. 58.

²⁹ Viorica Crișan, în *ActaMN*, 31, I, 1994, p. 386.

³⁰ P. Roman, Viorica Șoiom, *A XXIII-a Sesiune de Rapoarte arheologice, Sibiu*, 1989.

³¹ L. Ferenczi, în *IMCD*, p. 137—150.

³² D. Popescu, în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 158—206; idem, *Inventaria Archaeologica, Roumanie*, fasc. 3, 1967.

³³ N. Fettich, în *ActaArchBp*, III, 1953, p. 128—144; I. Glodariu, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 21—26.

³⁴ D. Popescu, în *BMI*, XL, 4, 1971, p. 19—32; Fl. Medeleț, în *IMCD*, p. 229—241.

³⁵ Z. Székely, în *Materiale*, VII, p. 179—191; idem, în *SCIV*, 16, 1, 1965, p. 51—66.

³⁶ F. Romer, în *ArchErt*, VI, 1886, p. 389; V. Pârvan, *Getica*, București, p. 536, 545, 547—548.

³⁷ Z. Székely, în *SCIV*, 16, 1, 1965, p. 58.

³⁸ *ErdRep*, p. 47.

³⁹ D. Popescu, în *BMI*, XL, 4, 1971, p. 19—32; idem, în *BMI*, XLI, 1, 1972, p. 5—22.

⁴⁰ H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 180; D. Popescu, în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 203, 206; Z. Székely, în *SCIV*, 16, 1, 1965, p. 64.

dacice din estul Transilvaniei și nu numai, confecționau la cerere diferite tipuri de podoabă.

Cele prezentate mai sus, dovedesc amploarea și diversitatea legăturilor economice culturale și spirituale cu lumea greco-romană, dovedesc că societatea dacică, în general, și cu privire specială cea din estul Transilvaniei ajunsese la maturitatea necesară pentru a primi, folosi și întreține moneda încă din secolul al III-lea al erei vechi.

Primele monede care pătrund în Dacia (Filip al II-lea și Alexandru Macedon, sec. IV—III a.Ch.) se pare că nu reușesc să îndeplinească funcții bănești în economia locală. Adesea monedele de aur au constituit materia primă pentru bijuterii sau alte obiecte⁴¹. Emisiunile Filip al II-lea și Alexandru Macedon sunt, de altfel, foarte puțin numeroase în Dacia. În estul Transilvaniei este atestat doar un singur exemplar, un stater de aur la Lutița (comuna Mugeni, jud. Harghita).

În secolele III—II a.Ch. societatea dacică ajunsese la un anumit stadiu al dezvoltării sale istorice și moneda începe să devină indispensabilă în schimburile comerciale. Populația dacică este preocupată să-și emită propriile ei monede al căror prototip l-a reprezentat pentru început, în cele mai multe cazuri, tetradrahma Filip al II-lea. Se presupune că primele serii de imitații răspândite în zona balcano-dunăreană au fost lucrate de meșteri greci specializați pentru ca, mai apoi, tehnica emiterii și gravării să fie însușite și de autohtonii daci. Tetradrahmele Filip al II-lea au fost imitate practic de toate populațiile spațiului carpato-balcanic, precum și de celti, care au emis moneda de tip „celtic” cum li s-au spus deseori monedelor „barbare și care au utilizat ca model numai moneda Filip al II-lea”⁴².

Emisiunile postume și primele imitații ajung și pe teritoriul Daciei dar tot în cantitate foarte mică. Acest lucru se petrecea cândva în prima jumătate a secolului al III-lea a.Ch. Pe teritoriul est transilvănean nu sunt semnalate asemenea descoperiri, de altfel majoritatea lor sunt răspândite în spațiile extracarpatiche, în principal în Muntenia și sudul Moldovei.

Dacă în faza de început imitațiile au avut ca prototip doar tetradrahmele, mai sus amintite, după mijlocul secolului al III-lea a.Ch. lucrurile se schimbă și încep să fie imitate și drahmele și tetradrahmele lui Alexandru Macedon și Filip al III-lea.

Această perioadă, încadrată cronologic între a doua jumătate a secolului al III-lea și prima jumătate a celui următor, a fost definită ca „prima fază principală de dezvoltare a monetăriei geto-dacice”⁴³. De acum, încep să se remarce bogate emisiuni monetare în Banat, nord-vestul Transilvaniei, în podișul central moldovenesc și în partea de nord a Olteniei. Emisiunile nu sunt însă unitare, ci se diferențiază în funcție de centrul în care au fost lucrate, ceea ce face a se crede că ele au apărut în cadrul unor uniuni tribale, că au circulat pe un teritoriu restrâns și au servit nevoile interne ale populației din aceste uniuni.

⁴¹ V. Mihăilescu-Bârliba, *op. cit.*, p. 64.

⁴² C. Preda, *op. cit.*, p. 30.

⁴³ Idem, *op. cit.*, p. 49.

Dintre emisiunile acestei prime faze, în Transilvania sunt cunoscute tipurile: „călărețul cu pasăre“, Tulghiș — Mireșu Mare, Crișeni — Berchieș, Tonciu și Sighet. (Fără a intra în amănunte, amintim doar că imitațiile Filip al II-lea conțin pe avers capul lui Zeus cu cunună de lauri și pe revers călărețul macedonean. Pe această temă apar desigur variațiunile).

În estul Transilvaniei, ca zonă de contact și interferență, s-au descoperit monede din aproape toate centrele intracarpatică și uneori și din afară. Astfel, din *tipul* „călărețul cu pasăre“ (calul are capul asemănător cu a unei păsări cu ciocul deschis și o globulă la mijloc) s-a descoperit o monedă la Prundu Bârgăului (jud. Bistrița-Năsăud). Un alt tip cu răs-pândire în nord și nord-vestul Daciei este *Crișeni* — *Berchieș* din a cărui fază b, mai degenerată, provin monedele descoperite la Bistrița sau Năsăud. Din *tipul* *Tonciu*, cu sigla B pe revers, sunt cunoscute tot pentru această zonă monedele din tezaurul de la Tonciu.

Tot în partea nordică a zonei de est a Transilvaniei sunt cunoscute descoperirile de la Prundu Bârgăului, încadrate în *tipul* *Prundu* — *Jiblea* sau călărețul cu ramură (cu centrul de emisie, probabil, în Oltenia dar și undeva în Transilvania).

Ceea ce se poate observa în această primă fază este că descoperirile monetare se grupează spre nord-estul Transilvaniei, zonă aflată sub influență celtică și că odată cu monedele de tip Tonciu, cu litera B „se face trecerea de la faza celtică sau celto-dacică la faza dacică“⁴⁴.

A doua fază de dezvoltare a monetăriei geto-dacice și etapa finală se încadrează în timp între a doua jumătate a secolului al II-lea și începutul secolului I a.Ch. Acestei faze îi aparțin emisiunile de tip *Adâncata*, *Vârteju* — *București*, *Inotești* — *Râcoasa*, *Aninoasa* — *Dobrești*, *Aiud* — *Cugir*, *Rădulești* — *Hunedoara*, *Petelea*, *Medieșu Aurit*, *Cladova* — *Saschiz* etc. Ea poate fi considerată ca fază de decădere a monetăriei dacice: scade greutatea și titlul argintului până aproape la înlocuirea lui cu cupru, schematizarea reprezentărilor este extremă, apar noi elemente de stil precum și influențe din partea tetradrahmelor grecești *Macedonia Prima* și *Thasos*⁴⁵.

Din această fază, în estul Transilvaniei, se cunosc descoperiri de *tip* *Adâncata* și *Vârteju* — *București* (la Reci, jud. Covasna), precum și *Cladova* — *Saschiz* și *Aninoasa* — *Dobrești* (Baraolt, jud. Covasna). Alături de aceste emisiuni au existat și așa numitele *tipuri combinate* (cum ar fi *Alexandru Macedon* — *Filip al III-lea*) din care s-au descoperit mai multe exemplare la Bistrița, Brețcu, Cernatu, Dumitrița și Târbuiu.

Din etapa de tranziție în această zonă se cunosc descoperirile de *tip* *Medieșu Aurit* (Lușca — Năsăud) și *Rădulești Hunedoara* (Teaca). În ceea ce privește emisiunile de *tip* *Petelea* acestea sunt specifice Transilvaniei de est și au ca element de noutate bustul zeiței Artemis Tauro-polos (pe avers) copiat de pe tetradrahmele *Macedonia Prima*. Au formă schifată, iar pe revers este tot călărețul macedonean.

Tot din ultima fază, cea de tranziție, în care influențele monedelor *Macedonia Prima* și *Thasos* sunt evidente, în care emisiunile locale con-

⁴⁴ Idem, *op. cit.*, p. 108.

⁴⁵ Idem, *op. cit.*, p. 183.

viețuiesc cu cele originale, alături de tipul Petelea există o serie de descoperiri de *tip neprecizat* și care sunt foarte răspândite (Atid, Ardan, Cernatu de Jos, Ciucasângeorgiu, Dedrad, Dănești, Eliseni, Firtușu, Ghelința, Odorheiu Secuiesc, Ojdula, Pietriș, Reghin, Șanț etc.).

Începând, deci, cu a doua jumătate a secolului al II-lea a.Ch., în teritoriile locuite de daci pătrund monedele de *tip Macedonia Prima* și apoi cele *thasiene*. Ele sunt folosite și în prima jumătate a secolului I a.Ch. și continuă să apară chiar alături de cele romane în tezaure. Ele se concentrează cu precădere în partea centrală și sudică a Munteniei și în Transilvania. În partea estică a Transilvaniei, din cele „peste 450 piese tetradrachme Macedonia Prima”⁴⁶, circa 139 (30,8%) se află aici. La acestea se adaugă cele 502 monede thasiene plus 7 tezaure cu număr de monede neprecizate (peste 16% din descoperirile de acest tip din țară). Luate împreună, cele două tipuri de monede reprezintă peste 13% din totalul descoperirilor și aproximativ 32% din cele din Transilvania⁴⁷.

În ceea ce privește emisiunile orașelor *Dyrrhachium* și *Apollonia*, apărute tot în secolul al II-lea a.Ch., sunt și ele bine reprezentate pe teritoriul în discuție. În numeroase cazuri apar împreună sau alături de cele thasiene sau Macedonia Prima. Concentrația lor este mare, dar comparativ cu descoperirile din restul Daciei sau Transilvaniei, reprezintă doar 2,6% respectiv 3% din acestea.

Ultima categorie de monede răspândite în Dacia preromană sunt *denarii romani republicani și imperiali*. Aceștia se găsesc în cantitate foarte mare și pe o arie mult mai largă decât oricare din emisiunile anterioare⁴⁸. După o statistică, făcută cu mai mulți ani în urmă⁴⁹ și care s-a schimbat relativ puțin, numărul denarilor republicani romani se cifra la circa 24.000 exemplare (la care se adaugă cele 1.200 piese de tip Koson) din care, în estul Transilvaniei, s-au găsit peste 600 de exemplare, plus cele 12 tezaure a căror număr de monede nu este precizat, reprezentând aproximativ 3% din totalul descoperirilor.

Privit prin prisma descoperirilor monetare și a participării la schimburile comerciale, ținutul estic al Transilvaniei dacice impune câteva observații.

1. Antrenarea în schimburile comerciale este timpurie (dovadă descoperirile de obiecte și monede), dar de intensitate scăzută, situație datorată în bună parte și slabei cunoașteri a așezărilor de secol IV—III a.Ch. din această zonă. Credem că este o deficiență de cercetare, deoarece cum s-ar putea explica existența uniunii tribale a lui Oroles la sfârșitul secolului al III-lea a.Ch. (în jurul anului 200) „unde în estul Transilvaniei (poate extinzându-se și dincolo de munți în Moldova)”⁵⁰, uniune ce presupunea existența unor așezări bine populate și organizate economic și politic.

Descoperirile din această perioadă se concentrează spre părțile nordice (zona Bistriței), probabil, și datorită antrenării lor în schimburile

⁴⁶ I. Glodariu, *op. cit.*, p. 89.

⁴⁷ Idem, *op. cit.*, p. 91.

⁴⁸ V. Mihăilescu-Bârliba, *op. cit.*, p. 93.

⁴⁹ I. Glodariu, în *Acta MN*, VIII, 1971, p. 71—90; idem, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și română*, Cluj, 1974, p. 87—104.

⁵⁰ H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 26.

comerciale cu celții, atestați la vremea respectivă și în această parte a teritoriilor dacice.

2. Începând din secolul al doilea al erei vechi numărul așezărilor, al obiectelor și materialelor arheologice precum și al pieselor numismatice crește. Zona nordică nu mai are însă aceeași pondere, numărul așezărilor și descoperirilor monetare de aici scade, ajungând în secolele I a.Ch. — I p.Ch. la un număr de circa 13 puncte cunoscute, iar monedele romane republicane, atât de răspândite în lumea dacică, sunt aproape inexistente. Situația se explică prin condițiile geografice mai puțin propice, depărtarea de căile comerciale (pasurile Cărlibaba și Tihuța sunt puțin utilizate ca drumuri de acces și comunicație) și, nu în ultimul rând, prin lipsa minereurilor utile, care să susțină dezvoltarea și prosperitatea economică a unei așezări. Precizăm că ne referim doar la ținuturile montane și submontane până la valea Dipșei fără a intra în discuție teritoriile de câmpie ale Transilvaniei, aparținătoare zonei Bistriței.

Tot acum se constată o mutare a centrului de greutate spre zonele mijlocii și sudice ale Transilvaniei estice, unde se asistă la o intensă creștere demografică și o adevărată prosperitate economică. Tetradrahmele Macedonia Prima certifică acest lucru, deși nu pătrund decât arareori în depresiunile intramontane și deloc pe drumurile ce duc spre Moldova. Traseul descoperirilor emisiunilor Macedonia Prima este cel al drumurilor comerciale de la vremea respectivă și care treceau din Muntenia în Țara Bârsei și de acolo direct spre centrul Transilvaniei.

Situația se schimbă odată cu pătrunderea tetradrahmelor thasiene, care pot fi considerate adevărate deschizătoare de drumuri comerciale în și dinspre Transilvania estică și sudică spre Moldova și Muntenia. Drahmele orașelor Dyrrhachium și Apollonia, iar mai apoi, denarii republicani romani le consolidează. Comercianții autohtoni și străini, mănuiți de mărfuri și monede, dar și de idei novatoare, vor bătători aceste drumuri și vor impulsiona dezvoltarea economică și culturală a localităților cu care vor intra în contact, ducând la apariția de târguri, adevărate centre comerciale, focare de civilizație și spiritualitate greacă și latină. Unul din aceste drumuri este cel ce ducea de-a lungul Pârâului Negru spre pasul Oituz și de acolo spre valea Troțușului și Siretului și un altul, poate la fel de mult folosit, era cel ce urca pe valea Oltului până în depresiunea Ciucului și de acolo, probabil, prin pasul Ghimeș, spre zona Bacăului.

3. Tezaurile de podoabe și vase de argint vin și ele în sprijinul definirii prosperității economice sociale și politice a zonei. Din cele circa 120 descoperite până acum 9 provin de aici (7,5%), unele, cum sunt cele de la Sâncrăieni și Surcea, conținând piese unicate în Dacia și dovedind posibilitatea confecționării lor în ateliere de orfăvărie locale.

Luată în ansamblu, zona de est a Transilvaniei dacice (cu precădere centrul și sudul ei) este bine individualizată economic și social-politic în lumea dacică în general, mai ales în secolele II a.Ch. — I p.Ch. Dacă ținem cont de toate elementele care o definesc și o caracterizează este foarte posibil, ca partea centrală și sudică să fi făcut parte din aceeași formațiune politică, continuatoare a celei lui Oroles și care nu exclude întinderea ei și peste lanțul Carpaților Orientali.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE SPECIALE PENTRU CATALOGUL DESCOPERIRILOR MONETARE

- E. CHIRILĂ, G. MIHĂESCU, CĂPRIORU E. CHIRILĂ, G. MIHĂESCU, *Tezaurul monetar de la Căprioru, Târgoviște*, 1969.
- M. DESSEWFFY M. DESSEWFFY, *Bárbar pénzei*, Budapest, I—IV, 1910—1915.
- ȘT. DĂNILĂ, REP ȘT. DĂNILĂ, *Repertoriul arheologic al județului Bistrița-Năsăud*, Buletin intern, Cluj, 1989.
- ERDMÜZ *Erdély Múzeum*, Cluj, 1839—1945.
- C. GOOSS, CHRONIK C. GOOSS, *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens*, in *AVSL*, 2, 1876.
- I. GLODARIU, RCD I. GLODARIU, *Relațiile comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974.
- I. MARȚIAN, REP I. MARȚIAN, *Repertoriu arheologic pentru Ardeal*, Bistrița, 1920.
- NK *Numizmatikai Közlöny*, Budapest, I, 1092 și urm.
- B. ORBÁN, SZÉKELYFÖLD B. ORBÁN, *A székelyföld leírása*, I—IV, Buda, 1869—1871.
- OTTE *Orvos Természettudományi Értesítő*, Cluj, 1879—1948.
- C. PREDĂ, MGD, C. PREDĂ, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973.
- Z. SZÉKELY, JEGYZETEK Z. SZÉKELY, *Jegyzetek Dácia történetéhez*, 1946.
- Z. SZÉKELY, SEPSISZENTGYÖRGY Z. SZÉKELY, *Sepsiszentgyörgy története a középkor végéig*, Sfântu Gheorghe, 1948.
- SZNMÉ *A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője*, Sfântu Gheorghe, I—III, 1890—1902.
- SCȘCLUJ *Studii și Cercetări Științifice*, Cluj, 1951—1955.

ABREVIERI TEHNICE PENTRU CATALOGUL DESCOPERIRILOR MONETARE

Ap.	Apollonia
BN.	Bistrița-Năsăud
com.	Comună
CV.	Covasna
Desc, iz.	Descoperire izolată
dh.	drahmă
dke.	drahme
di.	denar roman imperial
dii.	denari romani imperiali
dir.	denari romani republicani
dr.	denar roman republican
Dyrr.	Dyrrhachium
HR.	Harghita
jud.	Județ
MP.	Macedonia Prima
MS.	Mureș
th.	thasiană
the.	thasiene
tr.	tetradrahmă
tre.	tetradrame
tez.	tezaur

I. EMISIUNI POSTUME FILIP AL II-LEA

1. LUTIȚA, com. Mugeni, jud. HR. Pe locul vechii capele. Desc. iz. 1 stater aur Filip al II-lea.

F. Müller, *Mittheilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler*, Wien, IV, 1859, p. 165; C. Gooss, *Chronik*, p. 9; *ErdRep*, 12, nr. 9; B. Mitrea, în *EDR*, X, 1945, p. 30.

II. MONEDE GETO-DACICE (Fig. 1)

A. Prima fază

a. Tipul „Călărețul cu pasăre“

1. PRUNDU-BĂRGĂULUI, jud. BN. Desc. iz. O piesă unicat, grupa b. Se află la Viena.

C. Preda, *MGD*, p. 72.

b. Tipul Crișeni — Berchtes

1. BISTRIȚA-NĂSAUD, jud. BN. Desc. iz. De aici provine o piesă de acest tip, faza b, mai degenerată.

M. Dessewffy, 263; C. Preda, *MGD*, p. 100.

c. Tipul Tonciu

1. TONCIU, com. Galații Bistriței, jud. BN. În punctul numit „Dios“. Tez. În anul 1907 sau 1908 a fost găsit un vas de lut, ce conținea 160 tre. Filip al II-lea. 19 piese se află la Budapesta și una la Viena. 7 bucăți au fost publicate de M. Dessewffy, 268—274; C. Preda, *MGD*, p. 105.

2. SFÂNTU GHEORGHE, jud. CV. Desc. iz. Pe teritoriul orașului s-au găsit una sau mai multe monede de acest tip. Nu s-a păstrat nici una. *ErdRep*, p. 246—247, 52; Z. Székely, în *SNC*, III, 1960, p. 557, nr. 9; C. Preda, *MGD*, p. 105.

d. Tipul Prundu — Jiblea

1. PRUNDU-BĂRGĂULUI, jud. BN. Dintr-un loc necunoscut înainte de 1920. Tez. Nu se cunoaște numărul pieselor. Câteva se păstrează la Budapesta, Viena și Zagreb.

M. Dessewffy, 417—428; *ErdRep*, p. 46, 170; C. Preda, *MGD*, p. 156, 9; Șt. Dănilă, *Rep*, le amintește la Tiha Bărgăului.

B. A doua fază și etapă finală

a. Tipul Adâncata — Mănăstirea

1. BISTRIȚA, jud. BN. Din împrejurimile orașului. Tez. (?). Mai multe monede Filip al II-lea.

Șt. Dănilă, *Rep*, p. 49; C. Preda, *MGD*, p. 207, 3.

2. PRUNDU BĂRGĂULUI, jud. BN. Desc. iz. O monedă de acet tip. M. Dessewffy, 428; C. Preda, *MGD*, p. 208, 26.

3. RECI, jud. CV. La sud de comună, în punctul numit „Telek“. Desc. iz. În anul 1956, a fost descoperită în așezarea dacică o monedă. Z. Székely, în *SCN*, III, 1960, p. 557; C. Preda, *MGD*, p. 209, 28.

4. SFÂNTU GHEORGHE, jud. CV. În punctul numit „Poarta De-bren“. Desc. iz. 2 monede. În 1944 s-au pierdut.

Z. Székely, *op. cit.*, p. 557; C. Preda, *MGD*, p. 209, 21.

b. *Tipul Vârteju — București*

1. RECI, jud. CV. „Telek“. Desc. iz. În timpul săpăturilor, din anii 1957—1959, s-a găsit o monedă. Se află la Muzeul Județean Sfântu Gheorghe.

Z. Székely, în *SCN*, VI, 1975, p. 175, 3.

c. *Tipul Cladova Saschiz*

1. BARAOLT, jud. CV. Desc. iz. 2 monede de acest tip.

O. Gohl, în *NK*, VII, 1908, p. 22; C. Moisil, în *BSNR*, 1920, p. 79; C. Preda, *MGD*, p. 271, 1.

d. *Tipul Aninoasa — Dobrești*

1. BARAOLT, jud. CV. De aici provin, probabil, una sau mai multe monede.

C. Preda, *MGD*, p. 285.

e. *Tipul Medieșu Aurit*

1. LUȘCA, orașul Năsăud, jud. BN. Tez. În anul 1842 au fost găsite 34 monede de acest tip. O parte din ele s-au pierdut, 3 bucăți se păstrează la Viena.

ErdRep, p. 147, 36; C. Preda, *MGD*, p. 291, 3.

f. *Tipul Rădulești — Hunedoara*

1. TEACA, jud. BN. Desc. iz. De aici provine o piesă, seria cu modul redus. Se află în MNIT.

C. Preda, *MGD*, p. 303, 13.

g. *Tipul Petelea*

1. PETELEA, jud. MS. Tez. În anul 1869 s-au descoperit circa 200 monede schifate. Din acestea, 198 imită pe avers monedele MP, iar pe revers pe cele Filip al II-lea. 2 bucăți sunt originale MP. Se păstrează la Muzeul Brukenthal Sibiu 10 piese, altele sunt la Budapesta și Viena.

C. Gooss, în *AVSL*, XIII, 1876, p. 214 și XIV, 1877, p. 82; O. Gohl, în *NK*, VIII, 1909, p. 113—135; C. Preda, *MGD*, p. 313, 1,

h. *Tipuri combinate*

1. BISTRIȚA, jud. BN. Desc. iz. Din împrejurimile orașului provine o dh.

Șt. Dănilă, *Rep*, p. 32; C. Preda, *MGD*, p. 332, 3.

2. BREȚCU, jud. CV. Desc. iz. În anul 1935 s-a găsit, în zona castrului roman, o imitație de dh. Alexandru Macedon — Filip al III-lea Arideul.

C. Preda, *MGD*, p. 332, 5.

3. CERNATU, jud. CV. Desc. iz. În timpul săpăturii în așezarea dacică, anii 1962—1963, a apărut și o monedă de tipul combinat Alexandru Macedon — Filip Arideul.

Z. Székely, în *SCIV*, 19, 2, 1969, p. 330; idem, în *Materiale*, IX, 1970, p. 307; B. Mitrea, în *Aluta*, 6—7, 1974—1975, p. 29; C. Preda, *MGD*, p. 332, 8.

4. DUMITRIȚA, com. Cetate, jud. BN. Desc. iz. În așezarea dacică de pe „Dealul Cetății” (1976—1978), o monedă.

Inf. C. Gaiu.

5. TÂRPIU, jud. BN. Din punctul „La Saivane” provine o monedă.

Inf. C. Gaiu.

i. *Tipuri neprecizate*

1. ATID, jud. HR. Desc. iz. Dintr-un punct neprecizat provine o tr. tip Filip al II-lea, imitație.

C. Preda, *MGD*, p. 433, 3.

2. ARDAN, com. Șieu, jud. BN. Desc. iz. De pe dealul „Cetățuie”, 1968, provine o monedă dacică schifată.

Șt. Dănilă, în *File de Istorie*, 2, Bistrița, 1972, p. 68—70; Gh. Marinescu, în *Arhiva Someșană*, Năsăud, 1975, p. 302, fig. 1.

3. CERNATU DE JOS, com. Cernatu, jud. CV. Tez. Într-un punct necunoscut a fost găsit, în 1941, circa 1 kg monede.

B. Mitrea, în *SCIV*, 20, 1, 1969, p. 166; C. Preda, *MGD*, p. 433, 13.

4. CIUCSÂNGEORGIIU, jud. HR. Tez. Lângă cimitir.

ErdRep, p. 60, 61; C. Preda, *MGD*, p. 434, 15.

5. DEDRAD, com. Batoș, jud. MS. Desc. iz. De aici provin monede dacice. În Muzeul Sighișoara.

C. Gooss, *Chronik*, p. 19; I. Marțian, *Rep*, p. 17, nr. 241.

6. DĂNEȘTI, jud. HR. Tez. La săparea fundației unei case a fost găsit un vas cu 88 monede de argint cu „figură de cal”. Nu s-a păstrat nici una. Probabil, erau imitații Filip al II-lea.

Z. Székely, în *SCN*, II, 1958, p. 473, 2; C. Preda, *MGD*, p. 434, 22.

7. FIRTUȘU, com. Lupeni, jud. HR. Desc. iz. Fără alte precizări aici sunt semnalate tre. barbare.

C. Preda, *MGD*, p. 434, 26.

8. GHELINȚA, jud. CV. Desc. iz. În 1875 s-a găsit o monedă de tip Filip al II-lea.

J. Hampel, în *ArchErt*, X, 1880, p. 190; C. Preda, *MGD*, p. 434, 28.

9. ODORHEIU SECUIESC, jud. HR. Tez. „Cetatea Bud”. În 1850, aici au fost găsite circa 277 monede dacice. Fără alte precizări.

C. Gooss, *Chronik*, p. 16, 59; B. Orbán, *Székelyföld*, I, p. 60—62.

10. OJDULA, jud. CV. Tez. Dintr-un punct necunoscut monede dacice.

O. Gohl, în *NK*, XXI—XXII, 1922—1923, p. 11; I. Marțian, *Rep*, p. 488.

11. REGHIN, jud. MS. Desc. iz. De pe teritoriul orașului provin mai multe monede dacice din argint, imitații tre. Filip al II-lea. Una la Muzeul din Sighișoara.

C. Preda, *MGD*, p. 436, 48.

12. ȘANȚ, jud. BN. Desc. iz. „Pe Mării“. De aici provin mai multe monede dacice. Fătă alte precizări.

ErdRep, p. 274; C. Preda, *MGD*, p. 436, 55.

III. EMISIUNI ALE ORAȘELOR GRECEȘTI (Fig. 2)

a. *Maroneia*

1. JIGODIN, orașul Miercurea Ciuc, jud. HR. Tez. În punctul numit „Codor“ s-a găsit un tezaur, format din 19 monede de argint din care 1 tr. Maroneia, 1 tr. MP., 15 tre. Th. Muzeul Sfântu Gheorghe.

Z. Székely, *Jegyzetek*, p. 33—37; E. Chirilă, G. Mihăescu, *Căprioru*, p. 33 46; I. Glodariu, *RCD*, p. 257, 55.

b. *Macedonia Prima*

1. BIXAD, jud. CV. Desc. iz. În grădina lui K. Vargyasi s-a găsit 1 tr. argint MP. În Muzeul Sfântu Gheorghe până în 1944.

Z. Székely, *Sepsiszentgyörgy*, p. 46, 123; E. Chirilă, G. Mihăescu, *Căprioru*, p. 29; I. Glodariu, *RCD*, p. 259; B. Mitrea, *Aluta*, 6—7, 1974—1975, p. 30.

BOIU, com. Albești, jud. MS. Desc. iz. De pe dealul „Dobelor“ provine 1 tr. MP.

I. Marțian, *Rep*, II, p. 10, 84; E. Chirilă, I. Pop, în *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 166, 4.

3. JIGOIDIN, supra, III, a, 1.

4. PETELEA, supra, II, B, g, 1.

5. ȘIEU ODORHEI, jud. BN. Tez. Pe terasa superioară a Someșului, deasupra gării CFR, în 1982, s-a descoperit un tezaur, format din 214 piese din care 97 tre. MP, 91 tre. th., 19 dhe. Ap. și Dyrr., 7 stateri de aur celtici. Muzeul Bistrița.

C. Preda, Gh. Marinescu, în *BSNR*, 77—79, 1983—1985. București, 1987, p. 19—67.

6. MURA MICĂ, com. Gornești, jud. MS. Tez. De pe teritoriul localității (1903) provine un tezaur format din 167 monede: 39 imitații tre. MP, și 28 tre. the. Muzeul Național Budapesta.

E. Chirilă, I. Pop, în *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 166, 19; I. Glodariu, *RCD*, p. 261, 38.

c. *Thasos*

1. ARCUȘ, com. Valea Crișului, jud. CV. Tez. 3 tre. the. *Infra* III, d, 1.

2. CERNATU, jud. CV. Desc. iz. În grădina lui Kovacs Bela a apărut B. Mitrea, în *Aluta*, 6—7, 1974—1975, p. 29; I. Glodariu, *RCD*, p. 262, 68.

3. DALNIC, com. Moacșa, jud. CV.

1. Tez. În punctul numit „Dealul Frumos” s-au descoperit mai multe tre. the. și dhe. Dyrr. În Muzeul Sfântu Gheorghe până în 1944.

E. Chirilă, G. Mihăescu, *Căprioru*, p. 32, 32; I. Glodariu, *RCD*, p. 263, 80; B. Mitrea, *op. cit.*, p. 29.

2. Tez. (?). În punctul numit „Veresmart” (1960) s-au găsit mai multe tre. the. Una se păstrează la Muzeul Sfântu Gheorghe.

Z. Székely, în *SNC*, V, 1971, p. 361.

4. DOBOLII DE JOS, jud. CV. Desc. iz. Din punct necunoscut provin 1 tr. th. și 1 dr. Muzeul Sfântu Gheorghe.

E. Chirilă, G. Mihăescu, *op. cit.*, p. 32; I. Glodariu, *RCD*, p. 263, 83.

5. GHELINȚA, jud. CV. Tez. Descoperit în 1875, conține 200 tre. the. Una se află la Muzeul Sighișoara, celelalte la Muzeul Sfântu Gheorghe.

E. Chirilă, G. Mihăescu, *op. cit.*, p. 33; I. Glodariu, *RCD*, p. 263, 88.

6. JIGODIN, supra III, a, 1.

7. LUETA, jud. HR. Tez. (?). De aici provin mai multe tre. the.

E. Chirilă, G. Mihăescu, *op. cit.*, p. 36; I. Glodariu, *RCD*, p. 264, 98.

8. MĂGHERANI, jud. MS. Desc. iz. Din localitate provin 5 tre. the. Erau în fostul muzeu din Sângeorgiu de Pădure.

Z. Székely, în *SCN*, III, 1960, p. 551; I. Glodariu, *RCD*, p. 264, 100.

9. MĂRTINIȘ, jud. HR. Tez. (?). De aici provin mai multe tre. the.

B. Mitrea, Z. Székely, în *Materiale*, II, 1956, p. 679; I. Glodariu, *RCD*, p. 264, 101.

10. NICOLEȘTI, com. Frumoasa, jud. HR. Desc. iz. 1 tr. th.

I. Glodariu, *RCD*, p. 264, 107.

11. SĂNMARTIN, jud. HR. Tez. (?). Mai multe tre. the.

G. Nagy, în *SzNMÉ*, 1, 1890, p. 73; I. Glodariu, *RCD*, p. 265, 135.

12. SÂNCRAIENI, jud. HR. Tez. Acesta conține podoaabe, vase și 1 tr. th. imitație și 1 dh. Dyrr.

I. Glodariu, *RCD*, p. 268, 193.

13. ȘIEUȚ, jud. BN. Desc. iz. Mai multe (?) tre. the.

ErdRep, p. 196, 71; I. Glodariu, *RCD*, p. 265, 139.

14. TURIA, jud. CV. Desc. iz. De aici sunt cunoscute 2 tre. the.

I. Glodariu, *RCD*, p. 266, 145.

15. HILIB, jud. CV. Tez. *Infra* III, d, 6.

16. MONOR, jud. BN. Tez. La construirea căii ferate, în 1940, s-a descoperit un tezaur ce cuprindea 30 tre. the. 1 este la Muzeul Bistrița și 2 la MNIT.

E. Chirilă, G. Mihăescu, *Căprioru*, p. 37; I. Glodariu, *RCD*, p. 264, 104.

d. *Dyrrhachium*

1. ARCUȘ, com. Valea Crișului, jud. CV. Tez. În anul 1985, în timpul lucrărilor agricole, a apărut un tezaur format din 208 dhe. Dyrr., 3 tre. the., 5 dir. Se află în Muzeul Sfântu Gheorghe.

Inf. Z. Székely; B. Mitrea, în *Dacia*, N.S., XXX, 1—2, 1986, p. 191—193.

2. CERNATU, jud. CV. Desc. iz. În grădina lui Béla Ferencz au fost descoperite 1 dh. Dyrr. și 4 dir. Muzeul Sfântu Gheorghe.

B. Mitrea, în *SCIV*, 12, 1, 1961, p. 145; Z. Székely, în *SCN*, IV, 1968, p. 455; I. Glodariu, *RCD*, p. 269, 16.

3. COZMENI, com. Sănmartin, jud. HR. Desc. iz. 1 dh. Dyrr.

Z. Székely, în *SCN*, V, 1971, p. 361; I. Glodariu, *RCD*, p. 270, 26.

4. DALNIC, jud. CV. Supra III, c, 3.

5. GHELINȚA, jud. CV. Supra III, c, 5.

6. HILIB, com. Ojdula, jud. CV. Tez. În 1979, în grădina lui Gal Francisc, nr. 158, a fost descoperit un vas ce conținea 79 dhe Dyrr., din care 3 imitații, 21 tre. the. dr. Muzeul Sfântu Gheorghe.

Z. Székely, în *CN*, III, 1980, p. 5—10.

7. LEMNIA, jud. CV. Desc. iz. În anul 1965, în albia pârâului s-au găsit 3 dhe. Dyrr. Una este la Muzeul Sfântu Gheorghe.

B. Mitrea, în *SCIV*, 2, 17, 1966, p. 417; Z. Székely, în *SCN*, V, 1971, 361; I. Glodariu, *RCD*, p. 271, 46.

8. ODORHEIU SECUIESC, jud. HR. Desc. iz. Din cetatea „Bud“ provine 1 dh. Dyrr.

I. Glodariu, *RCD*, p. 271, 55.

9. SÂNCRAIENI, jud. HR. Supra III, c, 12.

10. ȘIEU ODORHEI, jud. BN. Supra III, b, 5.

11. TOPLIȚA, jud. HR. Desc. iz. 1 dh. Dyrr.

I. Glodariu, *RCD*, p. 273, 84.

12. ȚIGMANDRU, jud. MS. Desc. iz. Aici sunt amintite „monezi grecești“.

I. Glodariu, *RCD*, p. 273, 85.

13. ZĂBALA, jud. CV. Desc. iz. 1 dh. Dyrr.

Z. Székely, în *SCN*, V, 1971, p. 361; I. Glodariu, *RCD*, p. 273, 94.

14. CIUC, fostul județ. Tez. Istoriografia mai veche amintește aici circa 1 kg monezi Dyrr. și Ap.

I. Glodariu, *RCD*, p. 273, 94.

e. *Apollonia*

1. GHELINȚA, jud. CV. Supra III, c, 5.

2. ȚIGMANDRU, jud. MS. Supra III, d, 12.

3. CIUC, fosaul județ. Supra III, d, 14.

IV. *MONEDE ROMANE (Fig. 3)*

1. ALBEȘTI, jud. MS. Tez. Aici este semnalat un tezaur, din care se mai păstrează 10 piese (secolul II — 49 a.Ch.).

B. Mitrea, Z. Székely, în *Materiale*, II, 1956, p. 680; I. Glodariu, *RCD*, p. 276, 3.

2. ALBIȘ, com. Cernat, jud. CV. Desc. iz. Din albia pârâului, 1 dr și 1 di.
I. Glodariu, *RCD*, p. 276, 4.
3. ALDEA, com. Mărtiniș, jud. HR. Desc. iz. În 1955, pe muntele „Bozbokoralja“, între Aldea și Ghipeș, s-a găsit un dr. anul 82 a.Ch.
Z. Székely, în *SCN*, III, 1960, p. 556; I. Glodariu, *RCD*, p. 276, 5.
4. ALUNGENI, com. Turia, jud. CV. Teza. În punctul numit „Fântâna Sărată“, anul 1945, s-a descoperit un tezaur format din 148 dir., din care se păstrează 33 (secolul II — 63 a.Ch.).
B. Mitrea, Z. Székely, în *Materiale*, II, 1956, p. 679; I. Glodariu, *RCD*, p. 276, 7.
5. ARCUȘ, jud. CV. Supra III, d, 1.
6. BANCU, com. Ciucsângeorgiu, jud. HR. Tez. (?) Lângă cimitirul din localitate, în 1922, s-a descoperit un tezaur. Nu se cunoaște numărul pieselor. Trei se păstrează la Muzeul Miercurea Ciuc. Se datează în anii 150/125—73 a.Ch.
Z. Székely, în *SCN*, I, 1957, p. 471; I. Glodariu, *RCD*, p. 277, 16.
7. BARAOLT, jud. CV. Desc. iz. De aici provine o imitație de dr.
I. Glodariu, *RCD*, p. 298, 375.
8. BIXAD, jud. CV. Desc. iz. Din punctul „Livada“ provine un aureus Nero. În Muzeul Sfântu Gheorghe până în 1944.
I. Glodariu, *RCD*, p. 277, 26.
9. BOIU, com. Albești, jud. MS. Desc. iz. Dintr-un punct neprecizat provin mai mulți dir.
I. Glodariu, *RCD*, p. 278, 32.
10. BRATEȘ, jud. CV. Desc. iz. Din punct neprecizat provine un dr. În Muzeul Sfântu Gheorghe până în 1944.
I. Glodariu, *RCD*, p. 278, 41.
11. CEPARI, jud. BN. Desc. iz. Din punctul „Hârtoape“ (1886) provine un dr. M. Antonius. De pe teritoriul localității provin mai mulți dir. Muzeul Bistrița.
I. Glodariu, *RCD*, p. 279, 67.
12. CERNATU, jud. CV. Supra III, d, 2.
Tez. în 1941 pe teritoriul localității s-a găsit circa 1 kg monede, din care 7 dir. și di. se află la Muzeul Sfântu Gheorghe.
B. Mitrea, în *SCIV*, 20, 1, 1969, p. 166; I. Glodariu, *RCD*, p. 280, 69.
13. COMOLAU, com. Reci, jud. CV. Desc. iz. În grădina lui Șt. Dom-bora s-a găsit, în anii 1920, un dr. de la Augustus.
Z. Székely, în *SCN*, 2, 1958, p. 473; I. Glodariu, *RCD*, p. 280, 82.
14. CORUND, jud. HR. Desc. iz. Într-o colecție particulară din Timișoara sunt semnalati 2 quinari anii 47—46 a.Ch.
B. Mitrea, în *SCIV*, 18, 1, 1967, p. 197; I. Glodariu, *RCD*, p. 281, 85.
15. COVASNA, jud. CV. Desc. iz. Din punctul „Cetatea Zânelor“ provin 6 dir. (secolul I a.Ch.) și 1 di. Vespasian, 72 p.Ch.
Z. Székely, în *Aluta* 6—7, 1976—1977, p. 53; I. Glodariu, *RCD*, p. 281, 88.
16. CRISTURU SECUIESC, jud. HR. Desc. iz. De aici provin, se pare, mai mulți dir. secolele II—I a.Ch.
B. Mitrea, Z. Székely, în *Materiale*, II, 1956, p. 679; I. Glodariu, *RCD*, p. 281, 92.

17. CUSMED, com. Atid, jud. HR. Desc. iz. În 1957 s-a găsit în punctul numit „Barotdülö“ un dr., anul 50 a.Ch. Muzeul Cristuru Secuiesc.

Z. Székely, în *SCN*, III, 1960, p. 555; I. Glodariu, *RCD*, p. 281, 99.

18. DOBOLII DE JOS, jud. CV. Supra III, c. 4.

Maria Chițescu, în *SCIV*, 19, 4, 1968, p. 661; I. Glodariu, *RCD*, p. 282, 117.

19. FOTOȘ, com. Ghidfalău, jud. CV. Tez. În grădina casei lui Medel Samuel s-a descoperit, în 1952, un vas, ce conținea 280 dir. și dii., anii 172/151 a.Ch. — 14/37 p.Ch. Cana și 271 monede sunt în Muzeul Sfântu Gheorghe.

B. Mitrea, Z. Székely, în *Materiale*, II, 1956, p. 645—677; I. Glodariu, *RCD*, p. 283, 127.

20. GHIDFALAU, jud. CV. Desc. iz. Dintr-un punct neprecizat provin 3 dir. (unul Caesar). În 1944 s-au pierdut.

I. Glodariu, *RCD*, p. 283, p. 136.

21. HILIB, jud. CV. Supra III, d, 6.

22. ILIENI, jud. CV. Tez. În valea pârâului Agriș, la poalele „Dealului Mare“, în 1877, a apărut un tezaur de 200—300 monede, dir. de argint. Au fost determinați 107. Ultimii sunt din anii 54—42 a.Ch. S-au pierdut în 1944.

B. Mitrea, în *SCN*, V, 1971, p. 81—90; I. Glodariu, *RCD*, p. 284, 152.

23. JIGODIN, orașul Miercurea Ciuc, jud. HR. Desc. iz. În timpul săpăturilor, din anul 1988, pe cetatea Jidogin I — „Câmpul Morii“, a apărut 1 di. Vitellius, anul 69 p.Ch.

P. Roman, Viorica Soiom, C. Beldiman, *A XXIII-a Sesiune de Rapoarte arheologice*, Sibiu, 1989.

24. LISNAU, jud. CV. Desc. iz. De aici sunt 3 dir.

I. Glodariu, *RCD*, p. 285, 164.

25. MAGHERUȘ, com. Ozun, jud. CV. Desc. iz. În săpăturile lui V. Csutak, din 1909, au apărut 2 dii. (Nero și Domițian). S-au pierdut în 1944.

I. Glodariu, *RCD*, p. 285, 170.

26. MARCUȘA, com. Cernat, jud. CV. Tez. În 1882, aici s-a găsit un vas, ce conținea 175 dir. și dii. (53 piese sunt în Muzeul Național Budapesta, 4 au fost la Muzeul Sfântu Gheorghe până în 1944).

ArchErt, XIII, 1893, p. 181; *ErdRep*, p. 122, 108; I. Glodariu, *RCD*, p. 285, 172.

27. MĂRTINIȘ, jud. HR. Tez. De aici provine un tezaur de dir din care se cunosc doar 15 (10 sunt în MNIT din 1875), ultimii sunt din anii 82—81 a.Ch.

ErdMuz, II, 1875, p. 152; *ErdRep*, p. 109, 56; I. Glodariu, *RCD*, p. 285, 173.

28. MEREȘTI, jud. HR. Desc. iz. „Dâmbul Pipașilor“. În săpăturile din așezarea dacică de aici (anii 1990 și 1994) au apărut trei dir., anii 123, 83 și 48—47 a.Ch. Se află în Muzeul Miercurea Ciuc (una) și în MNIT (primele două).

M. H. Crawford, *Roman Republican Coinage*, Cambridge, 1974, 274/1 (pentru moneda din anul 123) și 357/1a (pentru moneda din anul 83); V. Crișan, Șt. Ferenczi, în *ActaMN*, 31, I, 1994, p. 387 (dr. 48—47 a.Ch.).

29. MOAȘCA, jud. CV. Desc. iz. În punctul numit „Csereszu“ s-a găsit un dr. familia Rubria. S-a pierdut în 1944.
I. Glodariu, *RCD*, p. 286, 180.
30. NĂSAUD, jud. BN. Tez. (?) Fără alte precizări.
I. Glodariu, *RCD*, p. 286, 190.
31. OITUZ, jud. CV. Tez. (?) La construirea drumului, în 1847, s-au găsit mai mulți dir.
Repertoriul arheologic al județului Covasna, p. 146, ms.
32. OZUN, jud. CV. Desc. iz. Pe locul lui I. Szabo s-a descoperit un di. Traian, bronz, anterior cuceririi din 106.
I. Glodariu, *RCD*, p. 288, 210.
33. PĂDURENI, com. Moacșa, jud. CV. Desc. iz. De aici provine un di. Traian anterior cuceririi.
I. Glodariu, *RCD*, p. 288, 213.
34. PETENI, com. Zăbala, jud. CV. Tez. La sud de sat, punctul „Panta cu mesteceni“, a fost descoperit (1960) un tezaur format din 39 dir. și obiecte de podoabă. Monedele sunt din anii 175/151—68 a.Ch. Se află în Muzeul Sfântu Gheorghe.
Z. Székely, în *SCIV*, 16, 1965, p. 58—66; idem, în *SCN*, IV, 1968, p. 456; I. Glodariu, *RCD*, p. 288, 219.
35. PORUMBENII MICI, com. Mugeni, jud. HR. Desc. iz. Din locul numit „Galath“ provine un di. (Vespasian).
Z. Székely, în *Materiale*, V, 1959, p. 233; I. Glodariu, *RCD*, p. 289, 230.
36. RECI, jud. CV. Desc. iz. În așezarea dacică din punctul „Câmpul Turcilor“ (cercetări F. Lászlo, 1910), a apărut un dir. Muzeul Sfântu Gheorghe.
F. Lászlo, în *Dacia*, I, 1924, p. 9; I. Glodariu, *RCD*, p. 290, 240.
37. REGHIN, jud. MS. Desc. iz. Din puncte neprecizate și fără informații precise sunt amintiți mai mulți dir. și dii.
I. Glodariu, *RCD*, p. 290, 241.
38. SALAȘURI, com. Vețca, jud. MS. Desc. iz. În punctul „Cărâmi-dărie“ au fost descoperiți 4 di., anii 172/151—81 a.Ch.
Z. Székely, în *SCIV*, 13, 1, 1962, p. 54; I. Glodariu, *RCD*, p. 292, 268.
39. SFÂNTU GHEORGHE, jud. CV. 4 Tez.; 1 desc. iz.
 1. În punctul „Bedehaza“ (așezare dacică) s-a descoperit, în 1950, un dr., anul 104 a.Ch. Tot aici, se pare, a apărut, în 1942, un tezaur (?).
B. Mitrea, Z. Székely, în *Materiale*, II, 1956, p. 647.
 2. În apropierea orașului au apărut circa 50 monede, dir. și dii., din care s-au recuperat 31, secolul I a.Ch. — Vespasian. Tez.
 3. La Biserica Reformată sunt amintiți, în anul 1851, dir. și dii, probabil, tez.
 4. La marginea sudică a orașului (în așezarea dacică, 1963) a fost descoperit un tezaur format din 61 monede dir. și dii., anii 172/151 a.Ch. — 8 p.Ch.
I. Glodariu, *RCD*, p. 292, 277.
40. SÂNCRAIENI, jud. HR. Desc. iz. În așezarea dacică de la „Fa-brica de cărămidă“ a apărut, în timpul săpăturilor din 1954, un dr., anul 90 a.Ch. (Thorius Balbus).

R. Vulpe, în *SCIV*, 6, 1—2, 1955, p. 561—562; C. Preda, în *Materiale*, VI, 1959, p. 825—826; I. Glodariu, *RCD*, p. 292, 283.

41. SÂNPAUL, com. Mărtiniș, jud. HR. Desc. iz. De aici provine un aureus Otho, fără alte precizări.

I. Glodariu, *RCD*, p. 293, 286.

42. SÂNCRAIU, com. Ilieni, jud. CV. Desc. iz. Pe teritoriul localității a fost descoperit un dr., anii 89—88 a.Ch.

Z. Székely, în *Cumidava*, 7, 1973, p. 8.

43. TIBOD, com. Dealu, jud. HR. Tez. Aici este semnalat, în 1853, un tezaur format din 624 de piese, din care 202 dir. secolul II — 43/31 a.Ch.

I. Glodariu, *RCD*, p. 294, 316.

44. TÂRGU SECUIESC, jud. CV. Tez. (?) De aici sunt amintiți mai mulți dir. și dii.

Z. Székely, în *SCN*, 6, 1975, p. 217—128; idem. în *Dacia*, N.S., 20, 1976, p. 286.

45. TURIA, jud. CV. Desc. iz. De aici provine un dr., anul 114 a.Ch. Se află în Muzeul Gheorghe.

I. Glodariu, *RCD*, p. 295, 332.

46. VALEA CRIȘULUI, jud. CV. Tez. (?) În Muzeul Sfântu Gheorghe au fost mai mulți dir. și dii., care s-au pierdut în 1944. Aceștia erau din anii 91 a.Ch. — Titus.

Iudita Winkler, în *SCN*, 2, 1958, p. 409; I. Glodariu, *RCD*, p. 296, 339.

47. ZĂBALA, jud. CV. Supra III, d, 13.

IV.a. MONEDE KOSON

1. COZMA, jud. MS. Tez. În această localitate, se pare, a fost descoperit un tezaur din care se mai păstrează 2 piese.

Iudita Winkler, în *SCScluj*, seria III, VI, 1—2, 1955, p. 124; I. Glodariu, *RCD*, p. 300, 435.

2. FIRTUȘU, com. Lupeni, jud. HR. De aici provin 3 piese. Se află în Muzeul Miercurea Ciuc.

Iudita Winkler, în *SCIV*, 23, 2, 1972, p. 173—199; I. Glodariu, *RCD*, p. 300, 436.

VIORICA CRIȘAN

THE DACIAN SETTLEMENTS FROM THE EAST OF TRANSYLVANIA. THE TRADING EXCHANGES AND THE MONETARY CIRCULATION BETWEEN 3th CENTURY B.C. — 1st CENTURY A.D.

(Abstract)

The work presents the East of Transylvania from the point of view of the economic development and its possibilities of participation to the trading exchanges. To the end of the work there is the catalogue of the monetary discoveries.

In the ancient times the Dacian settlements from the East of Transylvania had had trading connections with the Greek and Roman world and with the Dacian.

settlements from intra and extra Carpathian area. The archaeological discoveries have brought forward autochthonous products and import pieces, one of them from the IIIrd century B.C. Between the autochthonous products we presume that the Dacians have exported the salt, the iron and the bronze. The trading exchanges of the Dacian settlements from the East of Transylvania is proved by the monetary discoveries, too. The first coins which had circulated here (the second half of the IInd century B.C.) were issued by the Dacian mints from the intra and extra Carpathian area. Between them we can notice the coins "The Horseman with Bird", Crișeni-Berchieș, Tonciu and Prundu-Jibea. From the second half of the second century and the beginning of the first century B.C. there are the following types of coins: Adâncata-Mănăstirea, Văreju-București, Cladova-Saschiz, Aninoasa-Dobrești, Medieșu Aurit, Rădulești-Hunedoara and Petelea.

The coins issued by the Dacian mints were more spread in the North and in the Middle of Eastern Transylvania, and than, beginning with the IInd century B.C., at the same time with the penetration of the Greek coins Macedonia Prima, Thasos, Dyrrhachium and Apollonia, the centre of gravity was moved in the central and South area. Here we have noticed in the archaeological manner, an intensive demographic increase and an unprecedented economic and political development. The affirmation is proved, too, by the Roman coins, Republican and Imperial, which abound in the South and Middle area and not are found in North.

Concisely, the Dacian settlements from the North of Eastern Transylvania take an active part to the trading exchanges in the IIIrd and IInd centuries B.C. and less in the centuries before the Roman conquest. In the same time, the South and Middle area of Transylvania was a prosperous territory in the IInd century B.C. and Ist century A.D. Therefore, it is possible that the South and Middle area of Transylvania were belonged to the same political structure which probably continues the political structure of the king Oroles. This little kingdom it was probably lain over the Eastern Carpathians Mountains.

Fig. 1. 1. Tipul „Călărețul cu pasăre”; 2. Tipul Crișeni — Berchieș; 3. Tipul Tonciu; 4. Tipul Prundu — Jibla; 5. Tipul Adâncata — Mănăstirca; 6. Tipul Vârteju — București; 7. Tipul Cladova — Saschiz; 8. Tipul Aninoasa — Dobrești; 9. Tipul Medieșu Aurit; 10. Tipul Rădulești — Hunedoara; 11. Tipul Petelea; 12. Tipuri combinate; 13. Tipuri neprecizate.

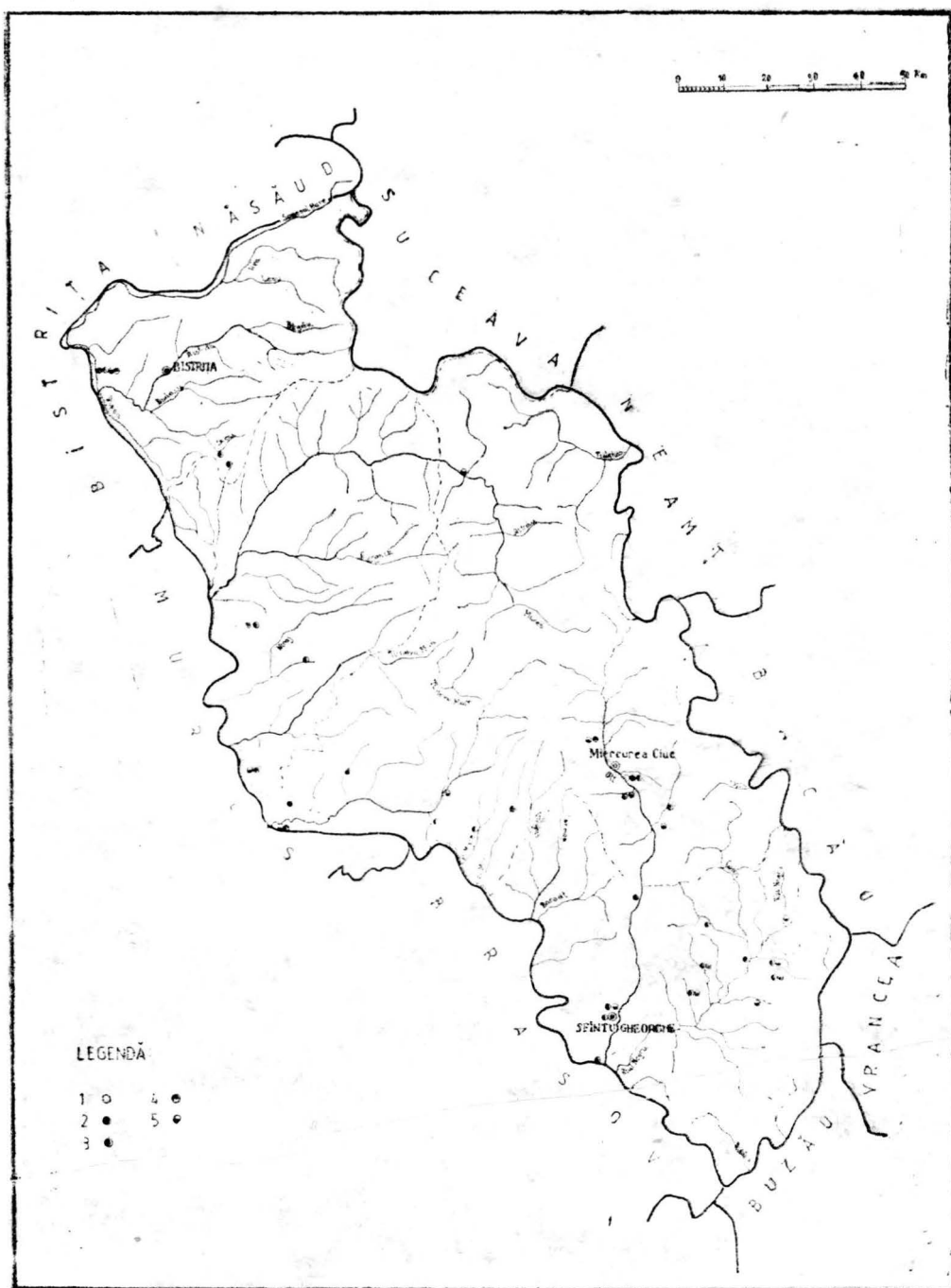

Fig. 2. 1. Maroneia ; 2. Macedonia Prima ; 3. Thassos ; 4. Dyrrhachium ; 5. Apollonia.

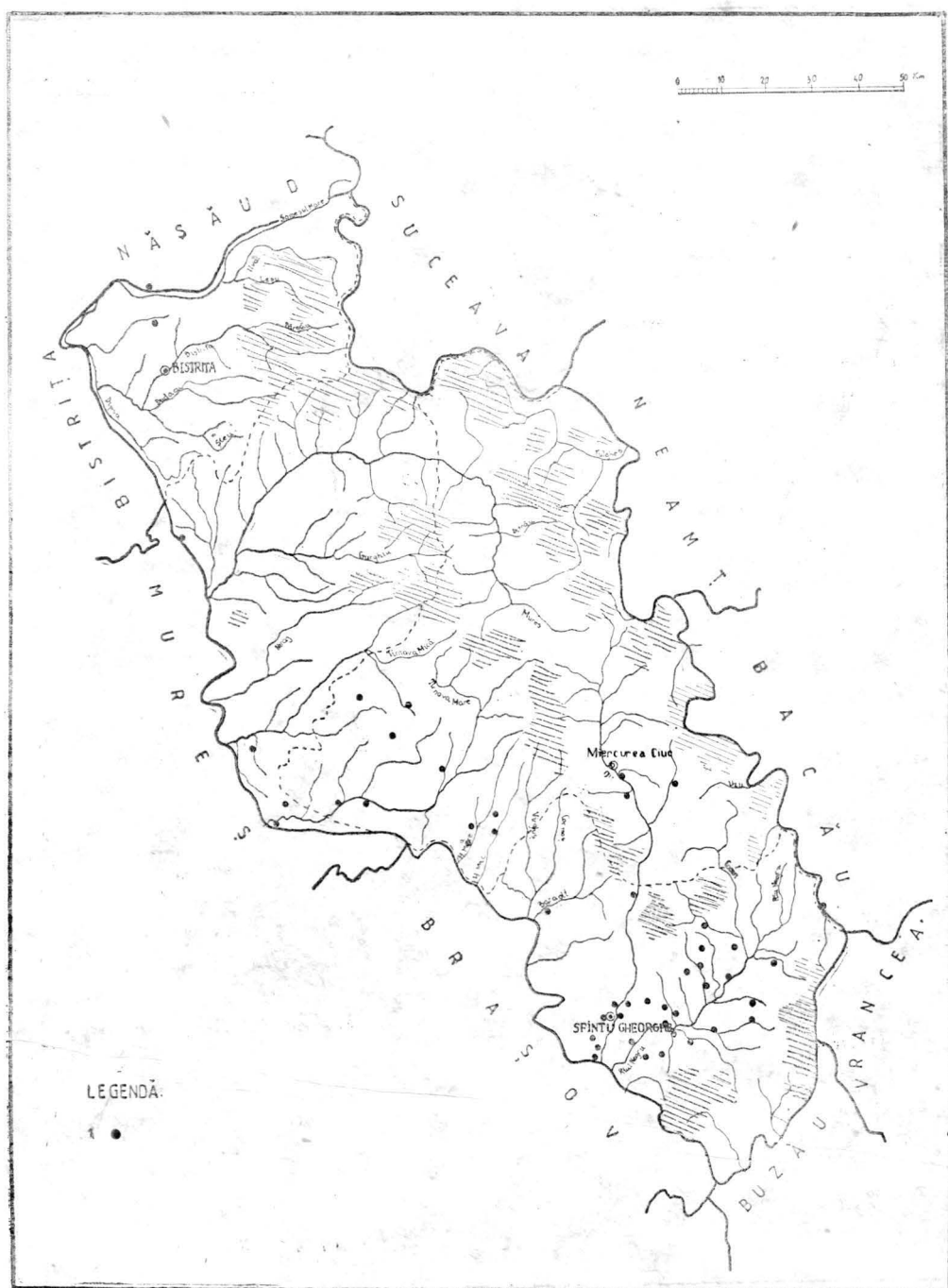

Fig. 3. 1. Denari romani republicani și imperiali.

ATELIERE DE BRONZIERI DIN DACIA ROMANĂ

Un domeniu mai puțin cunoscut în literatura de specialitate din România este cel al atelierelor de bronzieri din Dacia romană (vezi Anexa și pl. 1). În rândurile de mai jos vom dezbate trei aspecte: *ateliere, producție și tehnici*.

Identificarea pe cale arheologică a lor este anevoioasă atât în Dacia, cât și în Imperiu¹. Spre deosebire de alt gen de ateliere (de producție), de pildă, ceramică, ele au nevoie de un spațiu mic și dispun de un inventar redus: cuptoare pentru încălzire, creuzete, tipare, instrumente de ornamentat etc. Nu am luat aici în considerare „atelierele de turnat bronzuri mari“, care realizează, prin comandă, statui, coloane, busturi etc. Ele sunt realizate fie în ateliere cunoscute din Italia, fie sunt făcute ad-hoc în localități unde există comenzi de către meșteri, care după terminarea lucrării se mută în alt loc.

Primul atelier pentru producerea obiectelor de bronz investigat în Dacia și conținând toate elementele, mai sus pomenite, este cel de la *Dierna*², unde atelierul are, după autorii cercetării, mai multe faze: o construcție de lemn, urmată de un edificiu în piatră³. Ca inventar, sunt citate pe lângă o cantitate de zgură de fier, lingouri de plumb, piese semifabricate din bronz și plumb, precum și fragmente de creuzete⁴. Acestea din urmă sunt considerate de autori, pe baza analizelor lui E. Stoicovici⁵, drept creuzete pentru producerea sticlei de rubin. Absența fragmentelor de sticlă zgurificată, a rebuturilor din sticlă a obiectelor finite ne permite, mai degrabă, atribuirea creuzetelor din atelierul de la Dierna procesului de prelucrare a bronzului, variantă care nu este exclusă nici de E. Stoicovici⁶.

Cercetările de la *Tibiscum* au scos la iveală trei ateliere de prelucrare a bronzului. Primul este o construcție de lemn (6,5×3,4 m), în care s-au descoperit tipare de lut, piese de bronz în curs de fabricare (artefacte de echipament militar) și creuzete. El este datat în secolul al II-lea și considerat exclusiv militar pe baza materialului descoperit precum și datorită poziției sale⁷. Un al doilea atelier a fost cercetat în așezarea civilă; el constând dintr-o baracă de lemn (2,40×2,40 m) al căru inventar este alcătuit din creuzete cu urme de aur(!), bare de bronz, rebuturi din bronz; în clădirea anexă a fost descoperit un cuptor pentru

¹ H. Drescher, în *Early Medieval Studies*, 6, Stockholm, 1973, p. 53—54.

² A. Bodor, Tudita Winkler, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 141—155.

³ Idem, p. 143.

⁴ Idem, p. 146.

⁵ E. Stoicovici, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 245—250.

⁶ Idem, p. 249.

⁷ P. Bona, R. Petrovsky, M. Petrovsky, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 319—320; D. Benea, R. Petrovsky, în *Germania*, LXV, 1987, 1, p. 228; Doina Benea P. Bona, *Tibiscum*, București, 1994, p. 97—98.

topit metale⁸. Atelierul, considerat ca fiind mixt (metale prețioase și bronz), este datat în secolul II p.Ch.⁹. Al treilea atelier (7,45×1,65 m) se găsește tot în zona așezării civile și avea un inventar compus dintr-un cuptor, fragmente de creuzete, picături de bronz, capete de turnare, o fibulă de bronz rebutată, el este datat în prima jumătate a secolului III p. Ch.¹⁰.

La Napoca, cercetările din 1994 au scos la iveală un atelier de prelucrare a fibulelor. Instalația era adăpostită într-o baracă din lemn (7,5×8 m), cuprinzând trei cuptoare, cu peste 6.000 de fragmente de tipare de lut, 20 de fibule în diverse stadii de prelucrare¹¹. Atelierul poate fi datat în epoca Traian-Hadrian, probabil, înainte ca Napoca să devină municipiu.

Săpăturile din castrul de la Cășeu au scos la iveală urmele unui atelier, constând dintr-o încăpere în care se afla un cuptor cu creuzete și piese în curs de prelucrare. Atelierul poate fi datat la mijlocul secolului al III-lea p.Ch.¹².

Acestea sunt la ora actuală singurele localități în care toate componentele specifice unui atelier sunt reunite, existența numai a unor elemente (creuzete, tipare etc.) permite însă atribuirea funcționalității de atelier și a altor complexe arheologice din diverse așezări ale Daciei romane.

La Porolissum s-au descoperit piese rebutate, creuzete, tipare, modele de bronz¹³, care implică existența aici a unor ateliere militare și, probabil, civile.

Situația este identică și în cazul castrelor de la Buciumi¹⁴, Ilișua¹⁵, Gilău¹⁶, Gherla¹⁷, Copăceni¹⁸, Slăveni¹⁹, Micia²⁰, Potaissa²¹, Apulum²².

Din scurta prezentare de mai sus, singurele ateliere susceptibile de a fi civile sunt cele de la Dierna și Cluj. Celelalte sunt militare. Raportul net favorabil celor din urmă se datorează și stadiului de cercetare, orașele romane din Dacia, respectiv cartierele meșteșugărești, fiind mult mai puțin cunoscute.

Atelierele militare au constituit obiectul cercetării mai multor specialiști europeni. Astfel, H. von Petrikovits²³ a studiat fabricile din cas-

⁸ D. Benea, P. Bona, *op. cit.*, p. 99.

⁹ Idem, p. 100.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Cercetări inedite S. Cociș, V. Voișan, Viorica Bolindeț-Rusu.

¹² D. Isac, P. Hügel, D. Andreica, în *Saalb Jahrb*, 47, 1994, p. 59—60.

¹³ N. Gudea, în *ActaMP*, XIII, 1989, p. 204.

¹⁴ E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, p. 57—58, pl. XXXI/1—3.

¹⁵ Informație amabilă D. Protase.

¹⁶ Informație amabilă D. Isac.

¹⁷ Informație amabilă R. Ardevan.

¹⁸ L. Petculescu, în *Arma*, 3, 1. London, 1991, p. 10.

¹⁹ Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976, p. 113, pl. LXI, 743.

²⁰ L. Petculescu, *op. cit.*, p. 9.

²¹ M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994, p. 108—109, fig. 18/19.

²² Informație amabilă V. Moga.

²³ H. V. Petrikovits, în *Actes du IXe Congrès International d'Etudes sur les Frontières Romaines*, Mamaia. 1972, București—Köln, 1974, p. 399—407.

ANEXĂ. ATELIERE DE BRONZIERI DIN DACIA ROMÂNĂ

Nr. crt.	Localitate	Tip de sit arheologic	Plan atelier	Cup-toare	Creuzete	Tipare	Piese în curs de prel.	Modele	Unelte	Nr. de atel.	Tipul de ateliere	Datare
1	Porolissum	castru oraş			×	×	×	×		?	militar ? civil ?	sec. II—III
2	Buciumi	castru		×	×					1	militar	sec. II
3	Căşeu	castru	×	×	×		×			1	militar	mijl. sec. III
4	Ilişua	castru			×		×			1	militar ?	sec. II—III
5	Gherla	castru			×		×			1	militar	sec. II
6	Napoca	vicus ?	×	×	×	×	×		×	1	civil ?	Traian—Hadrian
7	Gilău	castru			×	×				1	militar	sec. II
8	Turda	castru			×		×			1	militar	sec. II—III
9	Apulum	castru oraş			×		×			?	militar ? civil ?	sec. II—III
10	Micia	castru			×		×			1	militar	sec. II—III
11	Tibiscum	vicus castru	×	×	×	×	×		×	3	militar	sec. II sec. II
12	Dierna	vicus ? oraş	×		×		×			1	civil ?	sec. III sec. II—III
13	Slăveni	castru			×		×			1	militar	sec. II—III
14	Copăceni	castru			×	×	×			1	militar	sec. II—III

trele de legiune pe baza surselor literare, epigrafice și arheologice (planuri de *fabrica*, inventarul descoperit în diferite castre de legiune vest europene). Sub termenul de *fabrica* sunt cuprinse de autor toate necesitățile de producție ale unei legiuni: atelierele de prelucrare a fierului, bronzului, pielii, lemnului, a ceramicii și a materialelor de construcție.

J. Oldenstein, analizând atelierele și producția de bronzuri de pe limes-ul germanic și raetic, susține că aceste fabrici și, în special, atelierele de bronzuri nu pot acoperi necesitățile trupei, ele fiind utilizate mai mult pentru reparații²⁴.

M. C. Bishop încearcă, la rândul său, să nuanțeze anumite aspecte privind fabricile militare și producția lor²⁵. Autorul socotește neconcludente argumentele existente pentru identificarea unor clădiri cu *fabricae*, iar în privința producției conchide că în sec. II—III legiunile își produc singure necesitățile de echipament militar pe când trupele auxiliare, care au rol mai mult de pază și politic pe graniță, au o capacitate mai mică de producție²⁶.

Pe baza surselor arheologice avute până acum la îndemână artefactele produse în ateliere militare sunt: catarama, inele, aplici, pandantive, buteroale, balamale, fibule, solzi de *lorica*, vârfuri de sulită, într-un cuvânt piese de echipament militar. Activitatea principală în aceste ateliere pară a fi fost repararea echipamentului aflat în dotare, dar este posibil să se fi produs și obiecte noi, subansamble pentru echipament, care nu aveau nevoie decât de o tehnologie simplă, pentru execuția lor. Pe lângă piese de echipament militar erau reparate și obiectele personale de utilitate casnică ale soldaților. În privința echipamentului ofițerilor unele componente puteau fi reparate în castre, altele — coif, echipament de paradă etc. — erau, probabil, realizate în ateliere specializate din anumite centre ale Imperiului, altele puteau fi executate de meșteri ambulanți. Activitatea atelierelor militare era restrânsă pe de o parte pentru că trupele venite într-o nouă garnizoană erau bine aprovizionate cu cele necesare, iar pe de altă parte, militarii se puteau aproviziona și din ateliere civile, mai ales, cu produse necesitând o tehnologie sofisticată. Atelierele civile, mult mai puțin numeroase, poate și datorită existenței meșterilor ambulanți trebuie să fi avut o producție destul de variată: piese de toaletă, podoabă, medicină, uz casnic (piese de mobilier, ace de cusut, sisteme de închidere, greutate, cuie etc.), obiecte de cult (statuete, plăci votive). Alături de produsele atelierelor din Dacia se regăsesc unele obiecte: vase de bronz, piese de bronz emailat, opaite, statuete de valoare artistică excepțională care credem că erau importuri în Dacia.

În ceea ce privește tehnica de execuție singurele informații sunt cele arheologice. Termenul de obiecte de „bronz” s-a încetățenit în literatura de specialitate cu toate că analizele metalografice au arătat că multe piese considerate ca bronzuri sunt obiecte de alamă (aliaj având

²⁴ J. Oldenstein, în *Bulletin Musées Royaux d'Atr et d'Histoire, Bruxelles*, 46, 1974, p. 185—197; idem, în *The Production and Distribution of Roman Military Equipment, BAR* 275, 1985, p. 82—94.

²⁵ M. C. Bishop, în *The Production and Distribution of Roman Military Equipment, BAR* 275, 1985, p. 5.

²⁶ *Ibidem*.

la bază cuprul cu element secundar zincul și nu staniul, ca în cazul bronzului)²⁷. „Bronzul“ folosit este obținut așa cum lasă să se întrevadă descoperirile arheologice de la Cluj-Napoca și Tibiscum, precum și absența totală a lingourilor de bronz din topirea pieselor vechi.

Se folosesc două tehnici pentru producerea obiectelor de bronz. Prima constă din încălzirea și prelucrarea la cald prin martelare; a doua din turnarea piesei în tipare, tehnică care se poate realiza fie prin metoda „cerii pierdute“, fie prin cea a „formeii pierdute“. Deși metoda „cerii pierdute“ nu este atestată, credem că ea se folosea și în Dacia. A doua metodă constă în folosirea unor modele din bronz, plumb, fier, lemn și os, apăsate cam până la jumătate în partea netedă a unei „fâșii de lut plastic“ (lut natural, degresat cu puțin nisip fin și materii organice pulverizate, probabil, iarbă sau gunoi). Peste model se apăsă a doua jumătate de lut. Modelul este scos din tipar și cele două jumătăți sunt unite după decuparea pâlniei de turnare, iar tiparul era lipit pe lungime. După uscarea tiparului era ars. Modele pentru reproducere au fost descoperite în Dacia doar la Porolissum și acestea în curs de prelucrare²⁸. Tipare de lut au fost descoperite la Cluj-Napoca²⁹, Porolissum³⁰, Gilău³¹, Tibiscum³² (pl. 2). Fragmente sau piese de bronz uzate erau introduse în creuzete (pl. 3) și topite în cuptoare. Urma turnarea metalului în tipare. După răcire, tiparul era spart și piesa scoasă era supusă, în primul rând, operației de finisare, respectiv de înlăturare a bavurilor de turnare. Urma procesul de asamblare: în cazul unei fibule găurirea pentru fixarea resortului, îndoirea portagrafei, în cazul cataramii montarea acului etc. Următoarea operație consta în ornamentarea lor cu ajutorul unor mici dălțițe. Întregul proces tehnologic al fabricării bronzurilor mici a fost refăcut atât pe baza descoperirilor din Imperiu³³, cât și pe baza descoperirilor din atelierul de fibule de la Napoca.

SORIN COCIȘ

ATELIERS DE BRONZIERS DANS LA DACIE ROMAINE

(Résumé)

L'étude fait une analyse des ateliers, des techniques et de la production des petits objets en bronze de la province romaine de la Dacie. Parmi les conclusions qu'on peut tirer de cette étude c'est le fait que la majeure partie des ateliers

²⁷ J. P. Guillaumet, in *Centre de recherches sur les techniques gréco-romaines*, Université de Dijon, 10, 1984, p. 10—15; M. Pernot, J. Dobos, J. P. Guillaumet, in *Centre de recherches sur les technique gréco-romaines*, Université de Dijon, 12, 1988, p. 63—70.

²⁸ I. H. Crișan, in *ActaMP*, III, 1977, p. 188, pl. VII/3.

²⁹ Vezi nota 10.

³⁰ N. Gudea, in *ActaMP*, XIII, p. 964, pl. CV/1—3.

³¹ Informație amabilă D. Isac.

³² P. Bona, R. Petrovsky, M. Petrovsky, *op. cit.*, pl. VII/9—1'

³³ H. Drescher, *op. cit.*, p. 62—63.

trouvés jusqu'aujourd'hui ont un caractère militaire, étant découvert soit à l'intérieure soit dans le voisinages des camps militaires. Les seuls ateliers civils sont ceux de Dierna et de Napoca (v. pl. 1). Pour éléments d'identification de la présence d'un atelier l'auteur a considéré les créusots (pl. 3), les objets en cours de fabrication, les moules (pl. 2). En ce qui concerne la production on peut citer: appliques, boucles de ceinture, pointes de lance, bouterolles, fibules. La technique de fabrication pour l'instant est attesté seulement par l'atelier de Cluj-Napoca où on a utilisé la technique de la „forme perdue“.

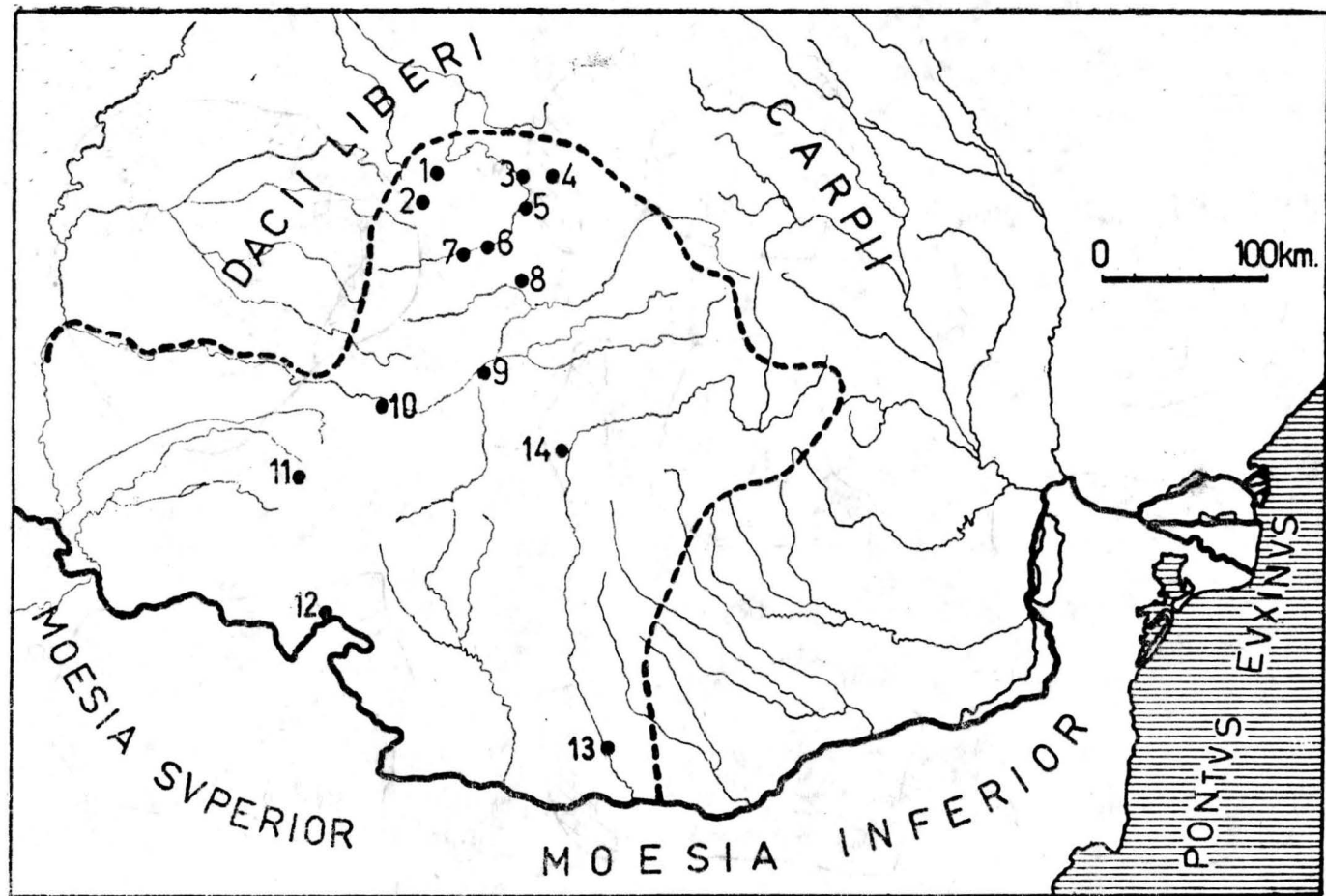

Fig. 1. Ateliere de bronzieri din Dacia romană: 1. Porolissum; 2. Buciumi; 3. Cășei; 4. Ilișua; 5. Gherla; 6. Napoca; 7. Gilău; 8. Potaissa; 9. Apulum; 10. Micia; 11. Tibiscum; 12. Dierna; 13. Slăveni; 14. Copăceni.

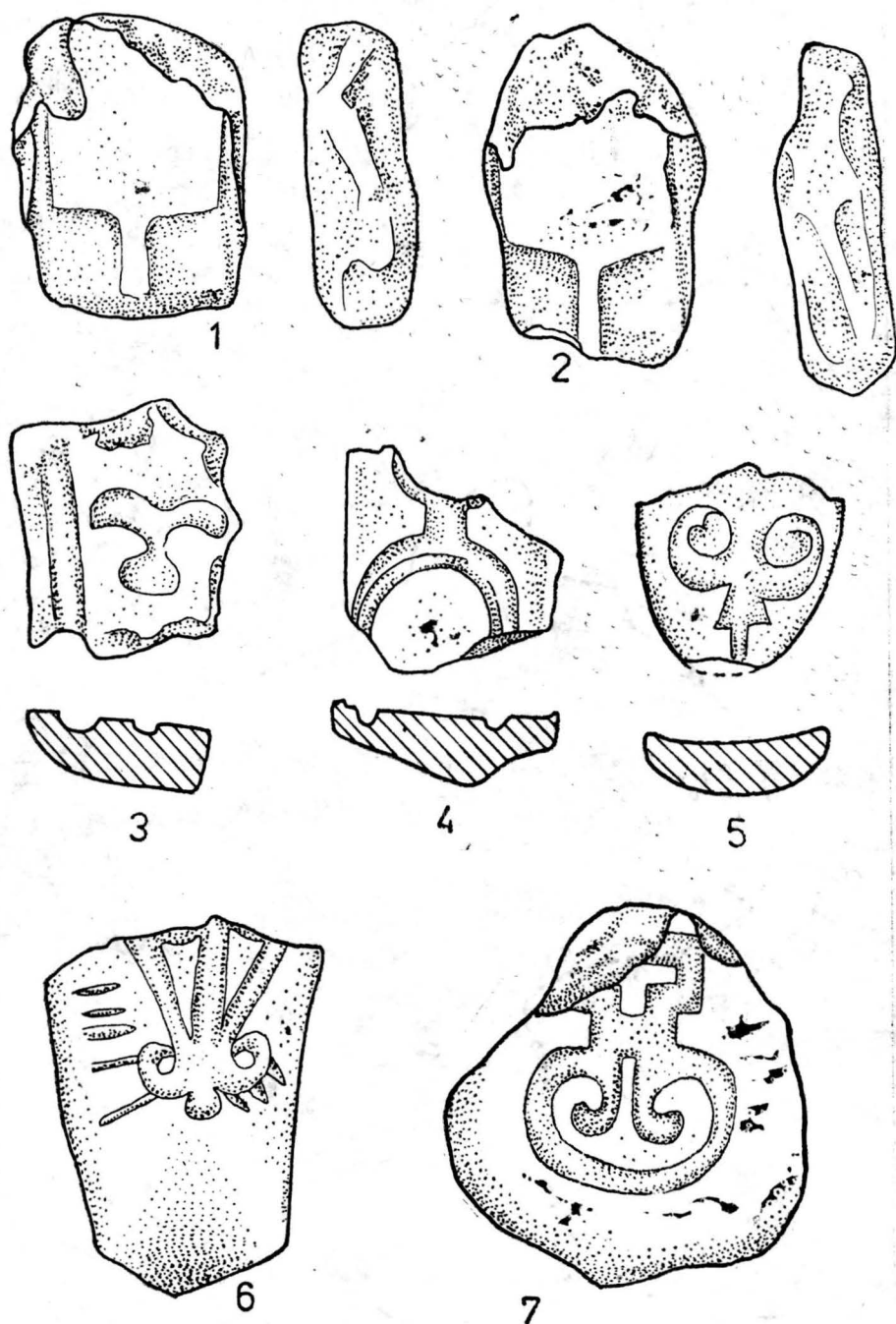
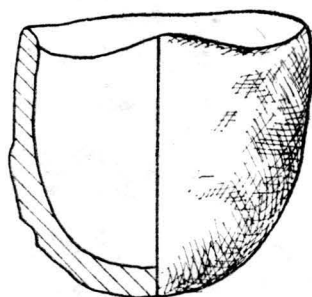
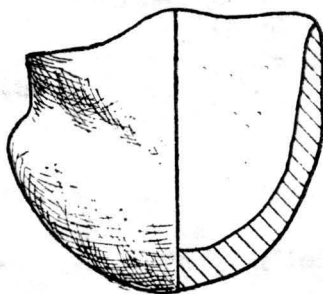

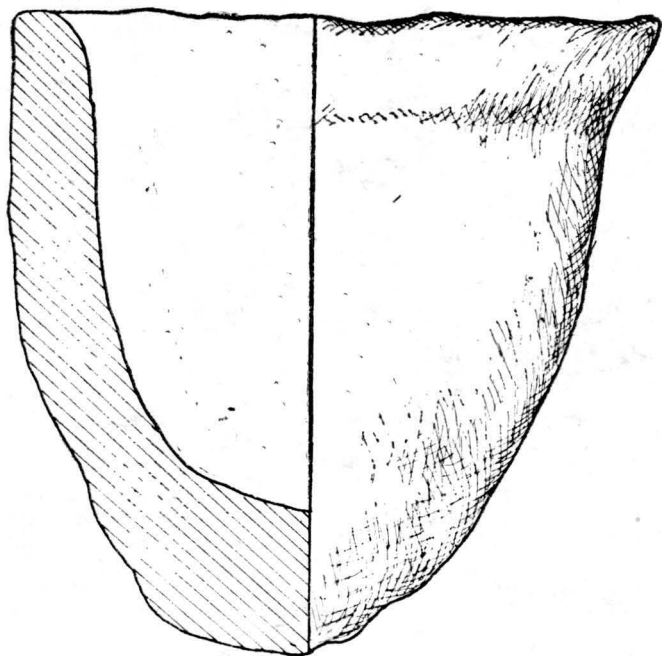
Fig. 2. Tipare: 1-2 (Napoca); 3-5 (Porolissum); 6-7 (Tibiscum).

1

2

3

Fig. 3. Creuzete: 1—2 Porolissum; 3 Tibiscum.

INVESTIGAREA UNEI PORȚIUNI DE LIMES DIN ESTUL DACIEI INTRACARPATICE

(între valea Homorodului Mic și defileul Oltului de la Tușnad)

Studiind literatura de specialitate mai veche, se poate observa cu ușurință că tronsonul cel mai puțin cunoscut al *limes*-ului provinciei Dacia (intracarpatică) este acela care se întinde între castrul roman de la Sânpaul (jud. Harghita) și fortificația similară de la Brețcu (jud. Covasna). Între aceste două întărituri de graniță actualmente nu se cunosc decât două puncte de reper sigure: *burgus*-ul de la Ocland (jud. Harghita)¹, precum și castrul roman de la Olteni (jud. Covasna)².

Cercetători mai vechi, în rândul cărora amintim numai trei, și anume pe Balázs Orbán, Gábor Téglás și István Paulovics, cutreierând zona afe-rentă s-au situat pe poziții simțitor deosebite. B. Orbán, deși a sesizat niște elemente defensive (valuri și șanțuri de apărare detectate, mai totdeauna, pe culmea principală a Munților Perșanilor), nu a avut posibilitatea de a determina perioada căreia îi aparțin³. G. Téglás, la rândul său, le considera de origine romană, înmânunchindu-le cu alte porțiuni de valuri și șanțuri de apărare, îndreptate spre răsărit, amplasate pe versantul de vest al Munților Harghitei, precum și pe imensul platou vulcanic ce se întinde la apus de masivul muntos amintit⁴. Cel mai bun cunoscător al problemei, I. Paulovics, care și-a efectuat cercetările în vara anului 1942, nu a luat o poziție fermă, necunoscând nici unul dintre elementele menționate mai jos. Acest cercetător a vizitat în special teritoriile castrelor de pe fruntariile răsăritene ale provinciei, începând cu Orheiul Bistriței, trecând pe la Brâncovenești, Călugăreni, Sărățeni, Inlăceni, Odorheiu Secuiesc, Sânpaul, Olteni și Brețcu. El nu a investigat nici o porțiune de *vallum*, care se situează între „Plaiul Șanțului” de la Glăjdărie (jud. Mureș) și Crizbav (jud. Brașov), elemente defensive, întrerupte din loc în loc, pe distanțe mai mari sau mai mici, care totuși par a face parte dintr-un sistem de apărare unitar.

În cursul anilor trecuți mai multe tronsoane ale *vallum*-ului au fost cercetate: cele dintre castele de la Călugăreni și Sărățeni, după

¹ Cf. G. Ferenczi, I. Ferenczi, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 279—286.

² Vezi I. Paulovics, *Dacia keleti határvonala és az úgynevezett „dák”-ezüst-kincsek kérdése*, Kolozsvár, 1944, p. 65 și urm.; C. Daicoviciu, E. Chirilă, S. Kiss, D. Protase, I. I. Russu, Z. Székely, în *SCIV*, I/1, 1950, p. 118, nr. VIII.

³ B. Orbán, *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természettudományi szempontból*, I, Pest, 1868, p. 232—233, 234—235.

⁴ G. Téglás, în *A Magyar Tudományos Akadémia Evkönyvei*, 1895, p. 413—422; idem, în *Archaeologiai Közlemények*, XIX, 1895, p. 5—54; idem, în *ErdMúz*, XIII, 1896, p. 384—389, 416—417; idem, în *MTRTE*, VIII, 1897, p. 53—59; idem, în *ErdMúz*, XVII, 1900, p. 261—269, 313—324; idem, în *Ethnographia*, XVI, 1905, p. 38—40.

acesta pe teritoriul oraşului Sovata (inclusiv în împrejurimile localităţilor Săcădat şi Ilieşi, toate în jud. Mureş) apoi, începând de la Corund, lângă comunele Dealu, Zetea, Brădeşti, Satu Mare până în hotarul comunei Căpâlniţa (toate în jud. Harghita).

Alt traseu cercetat a fost acela care începe cu culmile cele mai înalte ale Harghitei centrale, coboară pe teritoriul oraşului Vlăhiţa, respectiv al comunelor Lueta şi Mereşti. Ultima porţiune de *vallum* urmărită de noi se termină înaintea şei adânci care se află între valea Homorodului Mic (Mereşti) şi valea Vârghişului, şa ce desparte ultimele ramificaţii (de sud) ale marelui platou vulcanic, de părţile nordice ale Munţilor Perşanilor (vf. Dugău 1.011 m). Deşi terminaţia de miazănoapte a munţilor amintiţi apare ca un fel de peneplenă, deci cu o suprafaţă relativ accidentată, aici ridicarea oricărui element de apărare era superfluă, deoarece intervin cheile prăpăstioase ale Vârghişului săpate în calcare jurasice. Nu departe de deschizătura inferioară, de miazăzi, a defileului întortocheat, reapare *vallum*-ul. Una dintre sarcinile principale ale investigaţiilor din vara anului 1989 a fost tocmai urmărirea şi cercetarea acestui monument istoric de mare întindere, de aproximativ 25 km.

Fig. 1.

I. Tronsonul de val urmărit, numit de localnici „Brazda cocoşului“ (Kakasbarázda), „Drumul urieşilor“, (Öriások útja), „Meta principelui“ (Fejedelmi méta) sau „Graniţa de ţară“ (Országhatár) se compune din trei părţi separate cvasi-paralele, deşi aceste părţi distincte fac parte, fără îndoială, din unul şi acelaşi sistem defensiv. Cele trei elemente componente aşezate pe versantul de est al Munţilor Perşanilor sunt situate la adâncime, formând trei linii consecutive dintre care cele din faţă şi din spatele liniei de mijloc sunt mult mai scurte. *Vallum*-ul de mijloc este — fără putere de tăgadă — cel mai lung. Începe pe versantul de sud al muntelui denumit „Malul de Jos“ (Alsómál, 935 m), care se înalţă în dreapta Cheilor Vârghişului, la vest de defileu şi cu patru întreruperi nu prea importante, cauzate de configuraţia terenului (pante foarte abrupte spre răsărit unde construirea lui era de prisos) şi se termină deasupra începutului de sus (de est) al defileului Oltului de la Racoş (jud. Braşov), în apropierea înălţimii dominante „Charhago“ (Kárhágó, 701 m), deasupra podurilor metalice de cale ferată peste Olt.

a) Prima linie (socotită de la răsărit spre apus) este formată dintr-o porţiune scurtă de *vallum*, trecând prin apropierea „Cetăţii Boldi“ (Boldi-várhegy, 684 m). Are atât în faţă cât şi în spate un şant, având lungimea de aproximativ jumătate de km. Pe lângă acest *vallum* există două construcţii curioase, destul de mari ca întindere, care necesită măcar un sondaj cu caracter informativ pentru determinarea caracterului, destinaţiei şi epocii căreia îi aparţin.

b) Cea de a doua linie, aşa cum am precizat în rândurile de mai sus, cea mai lungă, începe din apropierea vârfului stâncos al muntelui „Malul de Sus“ (Felsómál, 935 m), şi anume de la poalele unei ramificaţii de sud (780 m) a acestuia, barând o coamă de deal ce se întinde spre răsărit între pâraiele „Ghechereş“ şi „Medieş“ (Gyökereş-, Meggyes-patak) pe o distanţă de circa jumătate de km. Spre miazăzi *vallum*-ul nu apare decât peste o depărtare de 1,5 km, deoarece coasta răsăriteană abruptă

a „Dealului rotund“ (Kerekhegy, 811 m) a făcut superfluă construirea în această zonă a oricărui element de apărare. *Vallum*-ul reapare iarăși imediat la sud de albia „Pârâului rotund“ (Kerek-patak), de unde se urcă pe o pantă piezișă până la marginea platoului denumit „Dealul Zobor“ (Zobor-hegy, 892 m), ductul lui putând fi urmărit fără nici o greutate. La marginea de sud a acestui platou, valul cu cele două șanțuri de-o parte și de alta traversează văile (aici încă) nu prea adânci ale unor afluenți neînsemnați din dreapta „Pârâului Sarmani“ (Szármany-patak), iar la răsărit de „Vârful cu linte“ (Lencsés-tető) 735 m), după ce trece peste valea (aici încă) nu prea adâncă a „Pârâului Lencsés“ (Lencsés-patak), se urcă pe ramificațiile cu caracter carstic ale interfluvului principal (dintre Homorodul Mic și Vârghiș), iar — după o distanță de aproximativ 2 km — se termină pe marginea unui platou stâncos situat față-în-față cu „Dealul Atel“ (Átel-hegy, 786 m). Se întreprinde pe o distanță de circa 0,5 km, pe o coastă de deal foarte stâncoasă, ca să reînceapă pe coasta opusă, abruptă, dar fără stânci, a „Dealului negru“ (Fekete-hegy, 774). De aici se îndreaptă spre albia „Pârâului Hășmaș“ (Hagymás-patak), ca să urce până la un anumit punct de pe coasta de nord a vârfului „Piatra Hășmaș“ (Hagymáskő, 745 m), fiind intersectat de drumul județean Ocland (jud. Harghita) — Baraolt (jud. Covasna).

Vallum-ul reîncepe din vârful stâncii amintite (pisc în care, contrar așteptărilor, nu am putut depista urmele vreunei întărituri, deși locul se pretează), întinzându-se, în linii mari, spre sud-vest, folosind avantajele oferite de marginile abrupte ale unui alt platou, barând șaua de legătură dintre această formațiune geomorfologică și dealul „Cuștai“ (Kustaly, 754 m) ce se ridică la vest de centrul localității Vârghiș (jud. Covasna). După ce *vallum*-ul trece peste valea (încă) nu prea adâncă a „Pârâului pietros“ (Kő-patak), urcă peste o altă porțiune de platou și se termină deasupra văii late, deschise, a „Pârâului Rica“ (Rika-pataka). El reapare la miazăzi de podețul fostei șosele ce lega localitățile Ocland (jud. Harghita) și Racoșul de Sus (jud. Covasna), în apropierea actualei ferme. Tronsonul acesta fiind foarte bine păstrat (inclusiv șanțurile) merită să fie secționat în mai multe părți. Menționăm că lățimea valului de pământ atinge aproximativ 12 m, iar șanțurile câte 4—5 m. Cum am putut constata în repetate rânduri, valul are un „miez“ ars până la roșu, iar în unele locuri pământul este chiar zgurificat. Această porțiune de *vallum*, plasat la o distanță de circa 1800 m vest față de cel amintit anterior (sub pct. I/a), a avut menirea de a bara creasta lăturalnică ce se întinde în direcția est-vest, între vârfulurile „Fântâna albă“ (Fehérkút-tető, 754 m) și „Cetatea Boldi“ (Boldivár-hegye, 684 m), vârf pomenit în legătură cu porțiunea scurtă de *vallum* sub pct. I/a.

Vallum-ul lipsește de pe coasta abruptă ce se înalță deasupra albiei pârâului „Nadăș“ (Nádas-patak, la nord de ea), dar apare imediat la sud de lunca pârâului amintit, urcându-se pe creasta stâncoasă ce se întinde în direcția nord-est—sud-vest între pâraiele de munte „Nadăș“ și „Silaș“ (Nádas-, Szilas-patak). El se poate urmări fără nici o dificultate până la cota 709 de unde, având două frânturi de direcție, coboară în valea „Pârâului Silaș“. De aici urcă iarăși pe o coamă lăturalnică a

„Dealului negru“ (Fekete-hegy, 826 m), situată la vest și borna de triangulație. Urmând configurația terenului, *vallum*-ul se îndreaptă spre vârful „Carhago feie“ (Kárhágo feje, 823 m). Din acest vârf, schimbându-și direcția, se întinde spre sud-est. Trecând peste vârful „Carhago“ (Kárhágo, 701 m), se pierde la începutul marginii de sus a acestei creste de deal, panta foarte piezișă făcând de prisos construirea și pe acest tronson a vreunui element de apărare.

Conform unor afirmații verbale obținute la Racoșu de Jos, Augustin și Ormeniș (jud. Brașov) *vallum*-ul are continuare spre miazăzi, în aripa de sud a Munților Perșanilor (fondul de cercetare fiind redus la jumătate, personal nu am mai putut controla veridicitatea acestei afirmații)⁵.

Concomitent cu *vallum*-ul de mijloc, cel mai lung, am cercetat, fără nici un rezultat palpabil și „Dealul pietros“ (Kövesdemb, 808 m) și „Pia-tra corbului“ (Hollókő, 824 m, o formațiune curioasă de stâncă de calcar) ce se înalță în nord-estul teritoriului comunei Racoșu de Jos, la nord-nord-est, respectiv nord-est, dar în apropierea înălțimii vestite pentru fortificația din perioada feudalismului timpuriu denumite „Tepe-iul Racoșului“ (Rákosi Tepő, 820 m)⁶.

c) În spatele *vallum*-ului de mijloc (cel mai lung) am urmărit trei porțiuni de *vallum*: 1) în apropierea cetăților „Hășmaș“ (Hagymás-vára) și „Cuștai“ (Kustaly-vára) pe platoul „Lapias“ (Lapias-tető) cu o lungime de circa jumătate de km; 2) pe coama „Rika“ (Rika-tető) 681 m, barând trecerea cea mai ușoară peste Munții Perșanilor din valea „Pârâului Rica“ (Rika-pataka völgye) spre Ocland din valea Homorodului Mic prin „Valea Gazlo“ (Gázló-patak völgye) pe o lungime de aproximativ 2 km și 3) o porțiune foarte scurtă, triplată, în apropierea „Vârfului fântânii albe“ (Fehérkút-tető, 754 m), element de apărare ce barează coama de deal prelung, care se înalță între valea „Pârâului Rica“ (Rika-pataka, nord) și valea „Pârâului Nadăș“ (Nádas-patak, sud). Toate aceste trei porțiuni de *vallum*, ca de altfel și cea din prima linie sunt foarte asemănătoare (să nu spunem identice) și ca aspect și ca dimensiuni, formând, foarte probabil, elementele aceluiași sistem defensiv orientat spre răsărit, fiind amplasate la punctele topografice cele mai vulnerabile.

Concluzionând cele observate cu ocazia investigațiilor, avem impresia că toate acestea nu au fost construite de romani, ci sunt realizările unei alte epoci, și anume ale perioadei feudalismului timpuriu. Argumentele pe care le putem înșira împotriva caracterului roman al acestor construcții defensive de mare întindere sunt următoarele:

1) Porțiunile de *limes* — valuri romane totdeauna au un singur șanț de apărare, plasat întotdeauna spre *barbaricum*. În cazul nostru diferitele porțiuni de *vallum* sunt flancate din față și din spate de câte un șanț.

2) În afara *burgus*-ului „Cetatea Hășmaș“ (Hagymás-vára, circa 650 m), lipsește orice element însoțitor, de nelipsit pe fruntările cercetate ale Daciei romane intracarpative (ne gândim la resturile de turnuri observate în număr mai mic sau mai mare pe *limes*-ul meseșan, some-

⁵ Aceeași părere o exprima și B. Orbán, *op. cit.*, I, p. 209.

⁶ Vezi B. Orbán, *op. cit.*, I, p. 203—204; K. Horedt, Șt. Ferenczi, N. Idu, V. Mitrea, M. Rusu, în *SCIV*, I/1, 1950, p. 174.

șan sau așezate chiar la poalele de vest ale Munților Bârgăului, Călimani, Gurghiului, Harghitei)⁷.

3) Porțiunile de valuri romane cercetate (unele, ca acela de la Poieni chiar secționat!), la Poieni (jud. Cluj), Buciumi, Zalău — „Vârful Păș-tăii“, Porolissum etc., nu au miez de pământ ars până la roșu⁸.

4) Porțiunile de *vallum* detectate fie pe versantul de răsărit, fie pe coama principală a Munților Perșanilor nu au nici prin ductul lor aspectul unei construcții defensive romane marcate de castrametatori români.

O eventuală rezolvare definitivă a problemei o putem aștepta de la secționarea în mai multe locuri a acestui sistem de apărare...

II. Am cercetat suprafața presupusului castru de la Baraolt. Marea majoritate a cercetătorilor (între care și unul care semnează aceste rân-duri⁹) sunt de părere că pe terasa fluviatilă (cu o înălțime relativă de 12—14 m) numită „Vețer“ (Vecer) a existat un castru roman de graniță. Nu numai locul se prelează la așa ceva, dar și distanțele existente între castrele de la Sânpaul-Olteni, pe de o parte și Hoghiz-Olteni, pe de altă parte, precum și condițiile geomorfologice, care toate fac necesară ampla-sarea în acest loc a unei fortificații romane. C. Daicoviciu și Z. Székely au negat în mod categoric existența în acest loc a unei întărituri de graniță romane¹⁰. Cu toate acestea, problema cere a fi investigată mai îndeaproape, reluându-se cercetările.

III. Am făcut investigații de teren în văile pâraielor „Cormoș“—„Langoș“ (Kormos, Lángos), pe teritoriul localităților Doboșeni—Brăduț—Filea (toate în jud. Covasna), având în vedere că obârșiile acestor pâraie de munte sunt în apropierea unor șei relativ mai scunde, care fac posi-bilă o trecere ușoară spre Depresiunea Ciucului de Jos (ocupată în epoca stăpânirii romane de dacii liberi). Investigațiile noastre nu au dat roade. Nu am putut detecta nici un element roman de apărare.

IV. La est de orașul Baraolt (jud. Covasna), la vărsarea „Pârâului Dungo“ (Dungó-patak) în „Pârâul Baraoltului“ (Baróti-patak), cu ocazia

⁷ Cf. K. Torma, în *Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből*, IX, Buda-pest, 1880, p. 44—102; A. Buday, în *Dolg*, III, 1912, p. 99—127; idem, în *Dolg*, V, 1914, p. 95—108; C. Daicoviciu, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 254—256; idem, *Dacia*, Cluj, 1970, p. 247—249; I. Ferenczi, în *ErdMúz*, XLVI, 1941, p. 189—214; idem, în *Erdélyi Tudományos Füzetek*, 129, Kolozsvár, 1941; idem, în *SCIV*, XI, 1959, 2, p. 342—344; idem, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 152—155, fig. 13, 14, 16; idem, în *ActaMN*, V, 1968, p. 82—83; idem, în *File de istorie*, I, Bistrița, 1971, p. 81—82; idem, în *Sargetia*, X, 1973, p. 79—104; idem, în *File de istorie*, IV, Bistrița, 1976, p. 107—130; idem, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 285—289; idem, în *ActaMP*, XII, 1988, p. 251—289; idem, în *ActaMP*, XIV, 1990—1991, p. 127—151; G. Ferenczi, I. Ferenczi, A. Baias, în *File de istorie*, III, Bistrița, 1974, p. 181—189; I. Ferenczi, M. Petică, în *Apulum*, XXXI, 1994, p. 139—166; G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Limes-ul Daciei, Contribuții la cunoașterea sectoarelor Sărățeni-Inlăceni, Inlăceni-Odorheiu Secuiesc-Sânpaul* (ms.).

⁸ I. Ferenczi, în *Dacia*, S.N., XI, 1967, p. 152—156, fig. 13—14, 16; idem, în *ActaMN*, V, 1968, p. 82—83; N. Gudea, în *ActaMP*, IX, 1985, p. 158—159, 161, 168, 173, 176, 177, 178, 181.

⁹ I. Ferenczi, în *Székelység*, IX, 9—10, 1939, p. 66—71 (cu bibliografia aproape exhaustivă în nota referitoare la această chestiune).

¹⁰ C. Daicoviciu și colab., în *SCIV*, I/1, 1950, p. 118, nr. VIII, nu admite existența „nici măcar a unei așezări civile din epoca romană“ (s.n.). Mai nou, cercetătorul brașovean Ion I. Pop. în teza sa de doctorat (*Sud-estul Transilvaniei în epoca romană*), prezintă o opinie mult mai pozitivă în legătură cu presupunerea unei eventuale întărituri la Baraolt.

săpării unei alpii pentru drenarea pârâului principal, unul dintre autorii acestui raport preliminar, geologul István Dénes, a observat la nivelul talvegului actual urmele unei aşezări de tip Sighişoara-Wietenberg din epoca bronzului. Am cercetat locul respectiv în repetate rânduri, constatănd că aşezarea cu pricina, acoperită cu un strat gros de 3—4 m de aluviuni recente, a suferit o subsidenţă din cauza mişcărilor microtectonice locale.

La obârşiile aceluiaşi pârâiaş „Dungo“, am descoperit bucăţi mai mari sau mai mici de zgură de fier¹¹ provenite — probabil — de la mai multe cuptoare de redus minereu de fier (se poate presupune, din epoca dacică).

Movelele antropogene situate pe o ramificaţie de deal, în formă de platou, aparţinătoare înălţimii denumită „Tortoma“ (700 m), nu sunt urme ale unor turnuri de pază şi de semnalizare romane. Majoritatea lor au fost săpate la sfârşitul secolului trecut, dovedindu-se a fi morminte tumulare databile la începutul epocii bronzului¹².

V. În bazinul hidrografic al „Pârâului Baraolt (Baróti-patak), printre altele am cercetat fără nici un rezultat pozitiv promontoriul stâncos al aşa-zisei „Cetatea ciorii“ (Varjúvár, 770 m) situate la aproximativ 3,5 km nord de localitatea Herculian, între valea pârâului amintit şi valea „Pârâului negru“ (Fekete-patak).

VI. În subbazinul hidrografic al „Pârâului cu brazi“ (Fenyös-patak), un afluent mai însemnat din stânga al „Pârâului Baraolt“, printre altele, am vizitat dealul cu pante abrupte, stâcoase ale „Cetăţii bradului“ (Fenyös-vár, 850 m) ce se ridică în apropierea fostei topitorii de fier de la Bodvai (Bodvaj), deasupra „Pârâului cu brazi“. Suprafaţa promontoriului înalt situat între confluenţa pârâului de munte amintit mai sus şi „Pârâul pietros mic“ (Kisköves-patak) este acoperită cu blocuri mari (nefasonate) de andezit, elemente de fortificaţie lipsesc însă cu desăvârşire.

VII. În bazinul hidrografic al „Pârâului Băţanilor“ (Bacon-vize) am cercetat o serie întreagă de locuri susceptibile de a conţine urme arheologice. În rândul acestora amintim doar câteva:

a) „Cetatea lui Cosma“ (Kozma-vára) ce se află deasupra luncii „Pârâul Şugo“ (Súgó-patak) este, de fapt, o formaţiune geomorfologică (deci naturală), o alunecare masivă de teren cu o lungime de peste 200 m şi lăţime de 30—40 m, acoperită de o pădure tânără, deasă de mesteacăn, înconjurată dinspre sud-est de o ridicătură valliformă, de *origine naturală*.

b) La aproximativ 2,5 km sud-sud-vest de centrul comunei Băţanii Mari, între „Pârâul Beşineu“ (Besenyő-patak) şi micul sat Bodos se ridică un deal izolat, scund (619 m), denumit „Cetate“ sau „Cetatea lui Kelemen“ (Vár, Kelemen-vára) ale cărui povârnişuri spre miazăzi sunt foarte abrupte, prezentând fenomene de soliflucţie. Nici în vârful dealului, nici pe panta ei sudică (acoperită cu plantaţie de salcâmi) cu formaţiuni de teren valiforme nu am putut descoperi nici o urmă arheologică¹³.

¹¹ Aceste urme arheologice vizibile şi la suprafaţă au fost observate şi de B. Orbán, *op. cit.*, I, p. 214.

¹² Cf. B. Orbán, *op. cit.*, I, p. 211—222; *ErdRep*, p. 207, nr. 6; informaţie István Dénes.

¹³ Nici B. Orbán nu a putut constata aşa ceva. Cf. B. Orbán, *op. cit.*, I, p. 216.

c) Pe terminația de platou „Galat“ (Cetate, 658 m), care se află la o distanță de circa 3,5 km sud-sud-est de centrul aceleași comune, sunt câteva formațiuni de teren, similare ca geografie fizică cu valurile de pământ și șanțurile de apărare. Ele nu sunt însă antropogene. Pantele de răsărit și de miazăzi ale acestui deal prezintă alunecări masive, vechi de teren cu o diferență foarte mare de nivel.

VIII. La circa 800 m est față de ultimele case ale localității Bățanii Mari, se ramifică un drum pavat carosabil și actualmente ce duce spre părțile de sud ale Depresiunii Ciucului. În diferite publicații mai vechi și mai noi¹⁴, apare mereu presupunerea, sau chiar afirmația, că această „șosea“, care traversează masivul Harghitei de Sud, ar fi de origine romană. Cu ocazia investigațiilor efectuate în vara anului 1989, am studiat și această problemă. Drumul urcă lent pe platoul lung numit „Coasta ulmului“ (Szil háta), de la 600 m altitudine absolută ajungând la 900 m altitudine, până la poalele lanțului vulcanic propriu-zis, fără curbe însemnate. De la poalele munților vulcanici propriu-ziși, „șoseaua“ pavată cu lespezi mai mari sau mai mici de piatră de andezit urcă foarte lin, făcând nouă serpentine marcate original cu o acribie inginerască. Șaua de trecere se află la nord de vârful „Mitaci“ (Mitács, 1.280 m) având o altitudine absolută maximă de circa 1.210 m. Din această șauă drumul ce se bifurcă, coboară parte în valea „Pârâului Mitaci“ (Mitács-patak), parte în valea „Asău“ (Aszó) spre localitățile de miazăzi ale Depresiunii Ciucului de Jos. „Șoseaua“ are lățimea constantă de 6,5 m (este vorba de lățimea pavată, cu bordură cu tot depășind 7 m lățime), dimensiune ce ar corespunde cu cea a drumurilor imperiale romane¹⁵. După părerea noastră, pare a fi totuși o construcție mult mai recentă, și anume din secolul al XVIII-lea (perioada Mariei Tereza sau Iosif al II-lea), perioadă când au fost construite mai multe drumuri strategice pe întreg teritoriul marelui principat al Transilvaniei. „Șoseaua“ cu pricina a fost precedată însă de un drum de pământ folosit timp de mai multe secole¹⁶. Chestiunea s-ar putea rezolva prin studierea documentelor aferente în Arhivele Militare (Kriegsarchiv) de la Viena.

IX. Am făcut o investigație fugitivă și în masivul vulcanic al Harghitei de Sud, cercetând culmea principală a acestor munți între vârful „Podul de piatră“ (Kőhid, 1.557 m, nord) și „Pilișca Mică“ (Kispiliske, 1.131 m, sud), cutreierând următoarele vârfuri și culmi: „Muntele Cucu“ (Kakukhegy, 1.558 m), „Muntele negru“ (Feketehegy, 1.434 m), cota 1.386, cota 1.395, muntele „Căpuș“ (Kapus, 1.428 m), muntele „Mitaci“ (Mitács, 1.280 m), cotele 1.267, 1.223, 1.244, muntele „Pilișca Mare“

¹⁴ Vezi, de exemplu, Z. Kisgyörgy, *Bazinul Baraolt, Ghid turistic*, Sf. Gheorghe, 1972; idem, *Erdővidék. Utikalauz*, Sepsiszentgyörgy, 1973.

¹⁵ Între altele, vezi: Iudita Winkler, M. Blăjan, T. Cerghi, în *Potaissa*, II, 1980, p. 63—79; Iudita Winkler, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 587—589; D. Ursuț, P. Petrică, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 591—592; I. Ferenczi, D. Ursuț, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 213—220 (cu bibliografia mai veche citată).

¹⁶ Vezi B. Orbán, *op. cit.*, I, p. 219 (cu nota 16). Spre exemplu, în anul 1660, principele Emeric Thököli, care în zilele de 12—13 octombrie, împreună cu oastea sa, a poposit în Bățanii Mari, în ziua de 14 octombrie, folosind acest drum al Mitaciului, traversat Munții Harghitei (de sud), îndreptându-se spre Depresiunea Ciucului de Jos; Cf. și J. Bányai, în *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötven-éves jubileumára*, Sepsiszentgyörgy, 1929, p. 504.

(Nagypiliske, 1.374 m), „Pilișca Mică“ (Kispiliske, 1.178 m)¹⁷ fără depistarea vreunei urme arheologice.

X. Nu a dat rezultate pozitive nici cercetarea terenurilor din împrejurimile Băilor Ozunca (Uzunka-fürdő); ne gândim la părțile de hotar denumite „locul satului“ și „Ciocaș“¹⁸. Cu toate acestea suntem aproape convinși că romanii au folosit cea mai ușoară posibilitate de trecere dinspre castrul de la Hoghiz, respectiv Baraolt spre Brețcu (jud. Covasna), existentă la nord de vârfurile vulcanice „Murgu mare“ (Nagy-murgó, 1.016 m) și „Murgu mic“ (Kismurgó, 821 m) spre Bixadul Oltului, mai departe spre localitățile Turia — Lelicieni — Brețcu, folosind un fel de „coridor“ (culoar de circulație dublat¹⁹, ce desparte Harghita de Sud de Munții Baraoltului, pe de o parte, și grupul vulcanic al „Ciomatului mare“ (Nagycsomád, 1.294 m) de Munții Bodocului, neexistând altă posibilitate mai ușoară de trecere.

Din cauza reducerii fondului inițial de cercetare nu am putut ajunge cu investigațiile decât până la defileul Oltului de la Tușnad, în fața localităților Bixad, respectiv Micfalău, fiind nevoiți să ne oprim.

După cum se poate conchide pe baza acestui scurt raport preliminar, momentan se pare că între orașul Baraolt și valea Oltului nu a existat nici un element de apărare roman, condițiile geomorfologice ale zonei făcând superfluă folosirea unor astfel de obiective în epoca stăpânirii romane.

ISTVÁN DÉNES— ISTVÁN FERENCZI

L'INVESTIGATION D'UNE PORTION DE LIMES DANS L'EST DE LA DACIE ROMAINE INTRACARPATIQUE

(entre la vallée du Homorodul Mic et le défilé de l'Olt à Tușnad)

(Résumé)

Les deux auteurs ont accompli une ample recherche de terrain dans la zone indiquée, ayant pour but les possibles fortifications romaines de frontière. Ils ont trouvé un établissement de l'Age du Bronze (appartenant à la culture Wietenberg) près de la ville de Baraolt, ainsi que trois *valla* différents, qui pourtant ne peuvent pas être romains.

A ce qu'on connaît jusqu'à présent, il semble qu'entre la ville de Baraolt et la vallée de l'Olt n'aient pas existé des fortifications romaines. Les conditions géomorphologiques rendaient d'ailleurs des tels éléments extrêmement peu nécessaires.

¹⁷ Pentru detalii cu caracter geomorfologic, vezi O. Marcu, Z. Rácz, A. Cioacă, *Munții Harghita. Ghid turistic*, București, 1986, p. 11—12, 115—116; W. E. Schreiber, în *Geografia României*, III, *Carpații Românești și Depresiunea Transilvaniei*, București, 1987, p. 113, fig. 22, p. 119—123.

¹⁸ Cf. B. Orbán, *op. cit.*, I, p. 219.

¹⁹ Vezi A. Cioacă, în *Geografia României*, III, *Carpații Românești și Depresiunea Transilvaniei*, București, 1987, p. 176, 178, fig. 59.

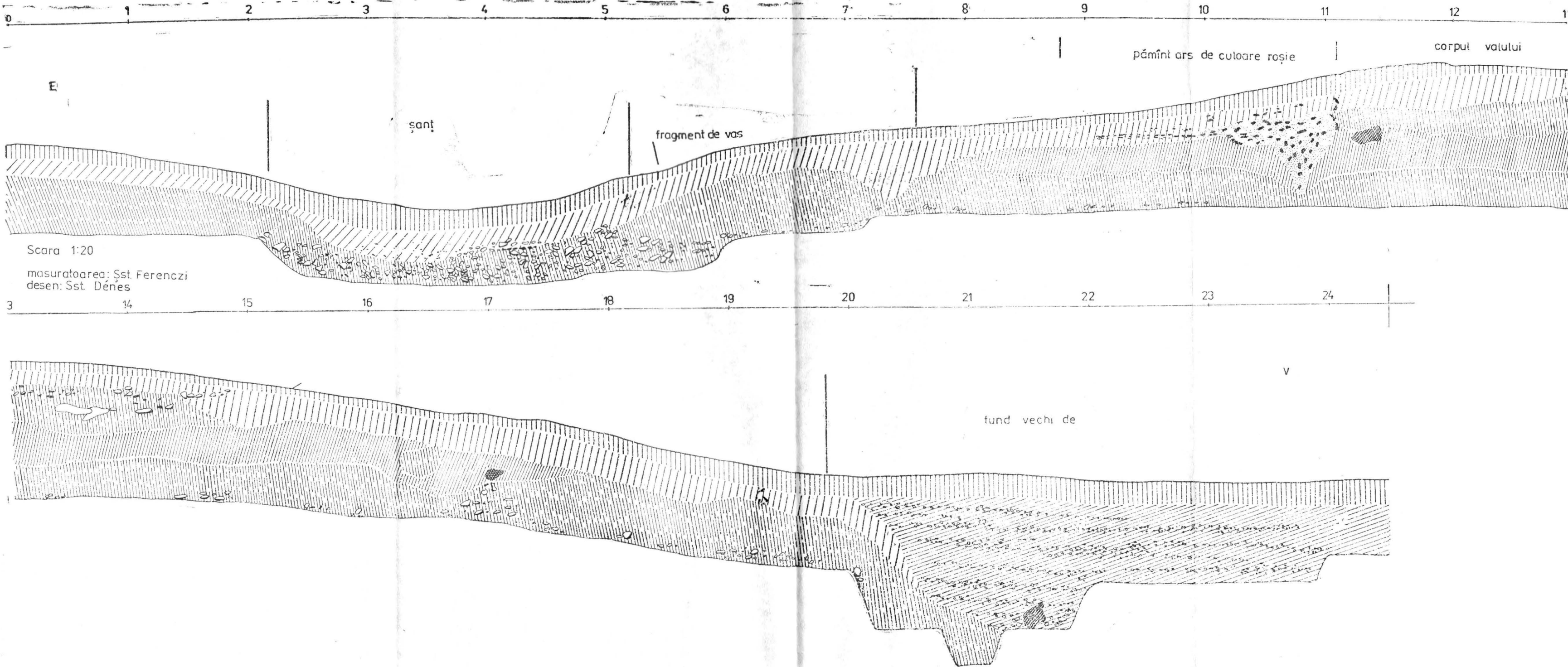
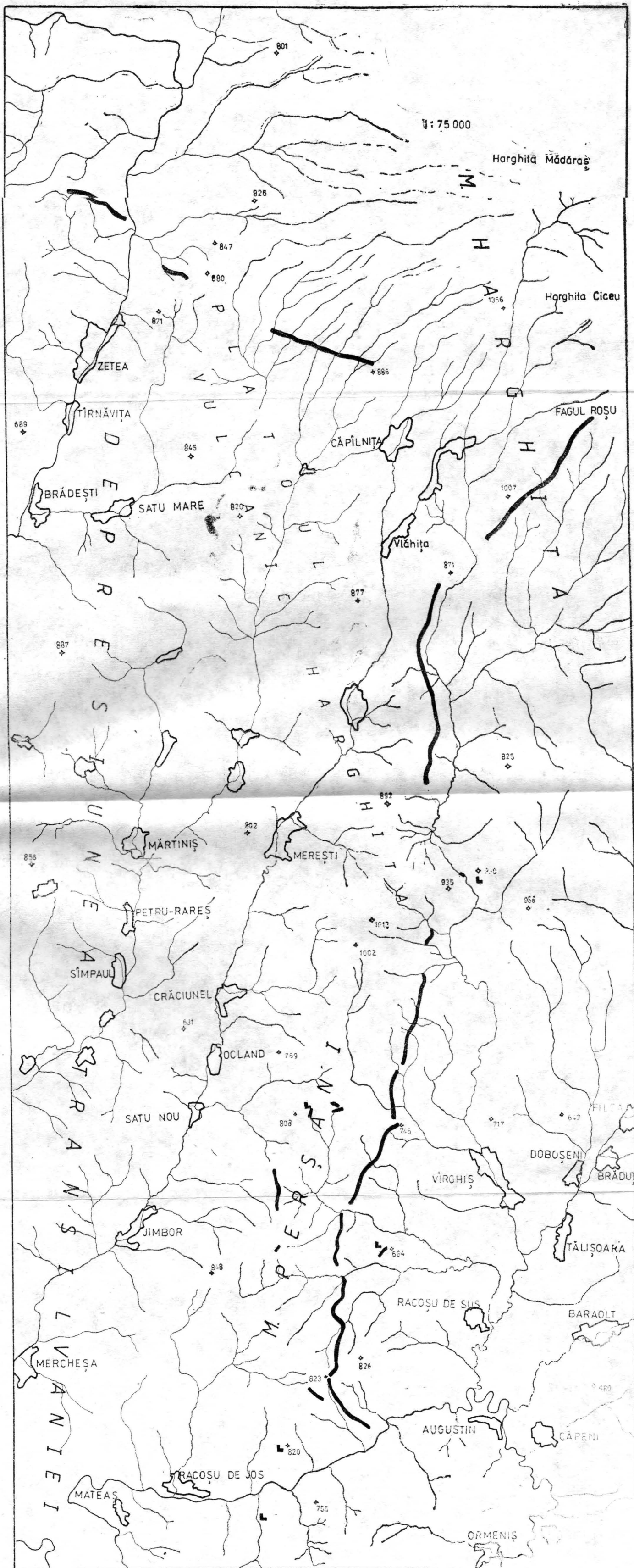

Fig. 2. Profilul secțiunii trasate peste porțiunea de val roman de la Vârghiș.

Fig. 1. Harta sectorului central a limesului de răsărit al Daciei.

BRONZURI ROMANE DE LA GHERLA

Articolul de față își propune să prezinte 136 de obiecte de bronz inedite, recoltate între anii 1981—1983, din zona castrului de la Gherla¹. Majoritatea pieselor (95%) provin din descoperiri întâmplătoare făcute în punctul „Stăvilăru”², restul fiind recoltate de pe suprafața castrului³. Alte câteva piese de bronz din Gherla au fost prezentate cu 17 ani în urmă⁴, iar fibulele au beneficiat, deja, de un studiu amănunțit⁵.

Din motive de spațiu, am exclus din prezentarea de față piesele nedeterminabile sau cele care se repetă în mod stereotip.

Obiectele au fost împărțite după destinația lor, în: I. Atașe de vase, II. Piese de mobilier, III. Piese de echipament militar, IV. Piese de harnașament. Aplice și pandantivele, cu rol decorativ (V), au fost separate de piesele de harnașament sau echipament militar pentru că atribuirea lor numai uneia din cele două categorii ar fi hazardată în stadiul actual al cercetărilor, deși majoritatea acestor piese decorau, probabil, harnașamentul cailor.

1. Atașe de vase (Fig. 1/1, 2/2—4).

Primele două piese din catalog sunt toarte de *oenochoe*, o cană pentru turnat lichide. Mai întreagă este nr. 1, care prezintă în punctul de curbură maximă o excrescență cu un pin, ce permitea sprijinirea degetului pentru a facilita turnarea lichidului.

Aceeași caracteristică o au toartele de bronz de la Zlatna⁶ și un fragment de la Porolissum⁷. Cămile cu toarte de acest fel reprezintă tipul 128 a lui Eggers (cană gallo-romană de tip Överbo, respectiv Ceke-Ceykov)⁸.

Ca datare, acest tip poate fi încadrat în orizonturile cronologice B₂/C₁ și C₁ (respectiv între anii 150—213) pe baza importurilor în

¹ Țin să mulțumesc pe această cale d-lui cercet. Dr. Radu Ardevan, care mi-a permis să public acest material, d-lui cercet. Sorin Cociș, care mi-a pus cu amabilitate la dispoziție desenele în creion și d-lui lector Alexandru Diaconescu, pentru sfaturile date.

² Acest punct este în fapt o mică cascadă artificială, unde apa râului Someșul Mic — care erodează partea vestică a castrului — depune piesele aduse.

³ Conform Registrului de inventar al Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei, obiectele au fost culese „după buldozer”.

⁴ N. Gudea, I. Chifor, în *ActaMP*, II, 1978, p. 63—64.

⁵ S. Cociș, R. Ardevan, Rodica Pintea, în *ActaMP*, XVI, 1992, p. 321—338.

⁶ G. Téglás, în *ArchÉrt*, XXII, 1902, p. 9.

⁷ Gudea 1989, cat. nr. 9, p. 692; pl. CCXXX/9, p. 1089.

⁸ H. J. Eggers, *Der römische Import im freien Germanien*, Hamburg, 1951, p. 171.

Barbaricum. Descoperirile din provinciile renane și dunărene indică o datare mai largă, între 150—300⁹.

A doua toartă de la Gherla, nr. 2, cu același motiv în formă de frunză stilizată, provine de la o *onenochoe* de dimensiuni mai reduse, dar nu se poate preciza dacă se încadrează în același tip de cană.

Piese nr. 3, 4 reprezintă atașe de ploscă (*ampulla*), efect aflat în dotarea soldatului atât infanterist cât și cel călare. Piese se seamănă foarte mult cu atașele de *situla*, care au însă urechea de prindere dispusă paralel cu buza vasului și nu perpendicular ca în cazul de față. În plus, atașele de *situla* sunt drepte, fiind aplicate pe o suprafață relativ cilindrică, în timp ce atașele de *ampulla* sunt ușor curbe, fiind aplicate pe un vas de formă discoidală¹⁰.

Ampulla servea pentru păstrarea apei sau vinului. Analogii pentru piesele de la Gherla s-au găsit la Buciumi¹¹. Folosirea pe scară largă a acestor obiecte nu permite stabilirea unui orizont cronologic, iar lipsa unui context stratigrafic împiedică datarea împreună cu alte obiecte.

II. Piese de mobilier (Fig. 2/5—7).

Piese din catalog nr. 5, 6 sunt binecunoscute „mânere de casetă”. Exemplarele de la Gherla, din care unul (nr. 5) păstrat întreg, se încadrează între mânerele cu reprezentări de pantere ce țin un chip uman. O analogie perfectă se găsește la Ulpia Traiana¹².

Piesa nr. 6 este un fragment de mâner, reprezentând un delfin. Acest gen, cu delfini afrontați este foarte frecvent în Dacia¹³.

Nici un exemplar nu se poate data mai precis decât sec. II—III.

Butonul în formă de clopot (cat. nr. 7) a fost considerat, indeobște picior de casetă. După forma orificiului, în care se introducea știftul de fier, piesa se încadrează în tipul 1 al Lindsay Allason-Jones¹⁴. Autoarea consideră, pe baza descoperirilor, că acest timp se întâlnește cu precădere în mediul militar¹⁵, unde putea servi atât ca piesă de mobilier cât și ca balama pentru teacă de *dolabra*¹⁶ sau mâner de pumnal¹⁷. De aceea, considerăm că în absența oricărui indiciu este dificil de precizat dacă butonul de la Gherla a servit ca piesă de mobilier sau de echipament militar. Asemenea piese se întâlnesc în Dacia la Porolissum¹⁸, Buciumi¹⁹.

⁹ Ulla Lund Hansen, *Römischer Import im Norden*, Kobenhavn, 1987, p. 68—69.

¹⁰ Vezi plosca (*ampulla*) întreagă de la Rainau-Buch (Aalen, Limesmuseum), cf. M. Junkelmann, *Die Legionen des Augustus*, Mainz am Rhein, 1986, pl. 66 a.

¹¹ Gudea 1972, pl. CXVI/4.

¹² Alicu — Cocîș 1994, p. 113, nr. 780, pl. 55, nr. 780.

¹³ Diaconescu — Opreanu 1987, p. 54—55, fig. 1/4—5; Gudea 1989, p. 693, nr. 7, 9, 10; pl. CCXXX/7, 9, 10.

¹⁴ Lindsay Allason-Jones, în *The Production and Distribution of Roman Military Equipment. Proceedings of the Second Roman Military Equipment Research Seminar*, BAR, (I. Series 275), 1985, p. 95.

¹⁵ Idem, *op. cit.*, p. 97.

¹⁶ Idem, *op. cit.*, p. 100; p. 101, pl. III.

¹⁷ Idem, *op. cit.*, pl. IV.

¹⁸ Gudea 1989, p. 694, nr. 6—31, pl. CCXXXII/6—31.

¹⁹ Gudea 1972, pl. CXVIII/1. Piesa de la Buciumi se încadrează în tipul 2.

Privitor la datarea acestor obiecte, autoarea arată că, peste tot unde au fost descoperite, ele se întind pe un interval cronologic extrem de larg, respectiv secolele I—III²⁰.

III. Piese de echipament militar (Fig. 3/8—28, 4/29—48, 5/49—53).

O primă categorie o constituie garniturile de centură. Acestea constau din catarama (nr. 8—10), aplici fixate cu nituri (nr. 11—26) și capete de curea (nr. 29). *Balteus*-ul (diagonala de care se atârna *spatha*) avea ca garnituri închizători²¹, aplici²² și capetele de curea (nr. 27, 28).

Cataramele descoperite la Gherla se încadrează în tipul, cataramelor cu ureche de prindere dreaptă²³. Ele se atașează la garniturile de centură prin intermediul unei tije metalice sau a unei curelușe de piele, după cum o arată descoperirea de la Osterburken²⁴. În Dacia catarama de acest tip s-au găsit la Buciumi²⁵ și Porolissum²⁶.

În ce privește datarea, piesele de la Osterburken sunt în contexte databile post 150, la Hedderheim (150—200), Dura-Europos post 165²⁷.

Aplicile de centiron de la Gherla sunt toate traforate (lucrate în tehnica *opus interrabile*) și pot fi împărțite în trei categorii: aplici cu ramă rectangulară (nr. 11—18), aplici cu forme rotunjite (nr. 19—24), aplici în formă de literă (nr. 25—26).

Aplicile cu ramă rectangulară se prindeau între ele prin balamale (nr. 18) sau erau fixate prin nituri (nr. 12, 13, 15, 16). Piesa nr. 11 servea pentru prinderea cataramii, ca în cazul de la Osterburken²⁸. Decorul traforat este extrem de variat, de la un decor geometric (nr. 12) la unul vegetal (nr. 16), sub formă de *pelta* (nr. 15) sau *tabula ansata* (nr. 14). Varietatea mare a formelor de decor l-a determinat pe Oldenstein să le considere elemente decorative locale²⁹. Totuși, singura piesă întreagă (nr. 12) are un decor similar cu o aplică de centiron de la Porolissum³⁰, dar și cu cele de la Zugmantel³¹, Stockstadt³², Osterburken³³.

Piesele de formă rotunjită prezintă, la rândul lor, un decor traforat variat cu motivul volutelor (nr. 19, 20) în formă de *pelta* (nr. 21, 22, 24). Analogii pentru astfel de aplici sunt în Dacia la Porolissum³⁴.

Elementele de datare pentru aceste piese au fost descoperirile de la Osterburken, Dura-Europos, Niederbieber, care indică mijlocul seco-

²⁰ Lindsay Allason-Jones, *op. cit.*, p. 102.

²¹ L. Petculescu, în *Potaissa*, II, 1980, p. 55—62.

²² Idem, în *MN*, VII, p. 69; idem, în *Roman Frontier Studies. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies*, Exeter, 1989, p. 395.

²³ Oldenstein 1976, p. 213—216; cat. p. 276—277, pl. 76—77.

²⁴ Idem, *op. cit.*, p. 214, pl. 75, nr. 997.

²⁵ Gudea 1972, p. 69, nr. 7, pl. LXXI/34.

²⁶ Gudea 1989, p. 675, nr. 12—25, pl. CCXXII/12—25.

²⁷ Oldenstein 1976, p. 215—216.

²⁸ Vezi nota 24.

²⁹ Oldenstein 1976, p. 197.

³⁰ Gudea 1989, p. 645, nr. 2, pl. CCVII/2.

³¹ Oldenstein 1976, pl. 62, nr. 795.

³² Idem, *op. cit.*, pl. 62, nr. 796.

³³ Idem, *op. cit.*, pl. 62, nr. 797.

³⁴ Gudea 1989, p. 654, nr. 12, 21, pl. CCXI/12, 21.

lului II și începutul secolului III. În general, s-a acceptat intervalul cronologic dintre ultima treime a secolului II și jumătatea secolului III³⁵.

A treia categorie a aplicilor de centură o constituie cele în formă de literă (nr. 25, 26). Asemenea fragmente au fost identificate ca aparținând unor garnituri cu inscripția „VTERE FELIX”³⁶. Ele puteau fi purtate atât de infanteriști cât și de cavaleriști³⁷. Aria lor de răspândire se limitează — cu excepția descoperirilor de la Lyon și Dura-Europos — la zona Dunării de Mijloc și de Jos. În Dacia, analogii se cunosc la Potaissa, Slăveni, Micia, două descoperiri în județul Hunedoara, Porolissum³⁸. Ca datare, exemplarul de la Potaissa e încadrat între 222—271, cel de la Slăveni în jurul anului 250. Corelate cu cele de la scara Imperiului se poate stabili un interval cronologic plasat între a doua jumătate a secolului II și 250—270³⁹.

Curelele de *cingulum* se terminau cu capete de curea cu balama (nr. 29). Analogii, dar cu decor, se găsesc în Pannonia⁴⁰, dar și în *Barbaricum*⁴¹, fiind datate în secolul III⁴².

Piese catalog nr. 27, 28 sunt capete de *balteus*, analogii găsindu-se la Thorsberg⁴³. Lucrate în *opus interrasile*, acestea se prindeau de garnitura anterioară prin intermediul unei balamale, iar pe cureaua *balteus*-ului prin intermediul niturilor, după cum o atestă orificiile circulare păstrate la cele două piese. Nu se cunosc analogii în Dacia. Ca datare, piesele din această categorie sunt atestate în a doua jumătate a secolului II — secolul III⁴⁴.

Putem afirma că garniturile de centiron și *balteus* traforate se datează, prin urmare, în ultima jumătate a secolului II — secolul III. Ele sunt de atribuit călăreților din *ala II Gallorum et Pannoniorum* prezenți la Gherla încă din 110⁴⁵.

Tot ca element vestimentar sunt și capetele de curelușă (nr. 30—48). Ele constituie cele mai frecvente artefacte din bronz găsite la Gherla (20 buc.). Rolul lor era de a nu permite capetelor de piele ale curelelor să se răsucescă⁴⁶. Oldenstein consideră că asemenea piese puteau aparține „Hangenschurtz”-ului⁴⁷. După cum se știe capetele de „Hangenschurtz” sunt mult mai grele decât piesele din cazul de față. Este greu de presupus că într-un castru de cavalerie, cum este cel de la Gherla, capetele de curelușă să provină de la o asemenea piesă de echipament militar, care nu este caracteristică cavaleriștilor. În primul rând, aceste

³⁵ Oldenstein 1976, p. 197.

³⁶ Vezi nota 22.

³⁷ L. Petculescu, în *MN*, VII, p. 70.

³⁸ Idem, în *Roman Frontier Studies* (vezi și nota 22), p. 392—393, fig. 74, 1. Totodată, discută aplica în formă de „R” de la Porolissum (vezi Gudea 1989, pl. CCXIII/1).

³⁹ Idem, *op. cit.*, p. 394.

⁴⁰ H. Antal, în *ArchErt*, 30, 1910, p. 246—247, fig. 9.

⁴¹ R. R. Madyda-Legutko, în *Archeologia. Rocznik Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk*, XLII, Warszawa, 1991, p. 93, pl. IV/3a, 3b.

⁴² Idem, *op. cit.*, p. 96—97.

⁴³ Idem, *op. cit.*, p. 109.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *IDR*, I, DiplD III, din 2 VII 110.

⁴⁶ Oldenstein 1976, p. 142.

⁴⁷ Idem, *op. cit.*, p. 142—143.

curelușe (*fascies*) le întâlnim la încălțăminte. Prezența lor într-un castru de *ala* se poate explica prin utilizarea acestor curelușe la prinderea pintenilor.

Tipologic, după formă, piesele se încadrează între cele lanceolate⁴⁸, exemplarele nr. 46—48 constituind varianta cu buton terminal. Acest tip este considerat ca fiind foarte răspândit în provinciile de graniță⁴⁹. De altfel, numeroase analogii se întâlnesc și în Dacia la Buciumi⁵⁰, Porolissum⁵¹, Ulpia Traiana⁵².

Încadrarea cronologică este foarte largă. Cele de la Buciumi sunt datate în prima jumătate a secolului II, dar utilitatea lor merge până în prima jumătate a secolului IV conform analogiei de la Dorweiler⁵³.

Piesele din catalog nr. 49—52 sunt buterole. Aceste piese provin de la teci, care nu au rame metalice ca armătură (cum sunt tecile de *gladius* de secol I) ci cele două prăsele de lemn ale tecii erau fixate prin intermediul buterolei, care era presată la partea inferioară a tecii. Buterolele sunt specifice pentru tecile de *spatha*.

Exemplarele de la Gherla aparțin tipului de formă rotundă în *pelta*⁵⁴. Piese asemănătoare în Dacia sunt la Buciumi⁵⁵, Porolissum⁵⁶.

Ca datare, buterolele sunt atestate în a doua jumătate a secolului II și în cursul secolului III.

Piesa nr. 53 ridică probleme în ceea ce privește utilitatea ei exactă. După formă și dispunerea orificiilor de prindere a niturilor, piesa se încadrează la tipul „aplicilor de formă alungită”⁵⁷. Pe baza analogiilor de la Nijmegen și Kapersberg se presupune că asemenea piese erau folosite ca întăritoare de teacă (în primul caz) sau garnitură de casetă (al doilea caz)⁵⁸. Astfel că este greu de precizat dacă exemplarul de la Gherla avea o utilitate militară sau civilă. Oricum, nu avea un rol funcțional, fiind doar o aplică.

Ca datare, pe baza descoperirilor din siturile arătate mai sus, la care se adaugă și cea de la Cichester, se consideră că apariția lor ar fi posibilă la mijlocul secolului II⁵⁹. În Dacia nu se cunosc analogii.

IV. Piese de harnașament (Fig. 6/54—67, 7/68—70).

Cele mai frecvente piese (14 fragmente) din această categorie sunt fragmentele de carabinieră (nr. 54—67). Numărul mare este explicabil întrucât erau piesele care asigurau distribuirea diferitelor curele de harnașament. Funcționalitatea acestor piese a fost deja discutată⁶⁰.

⁴⁸ Idem, *op. cit.*, p. 142, 144.

⁴⁹ Idem, *op. cit.*, p. 142—143.

⁵⁰ Gudea 1972, p. 70, nr. 1—21, pl. LXXI/1—21.

⁵¹ Gudea 1989, p. 658, nr. 13—46, pl. CCXIII/13—46, p. 660—662, nr. 1—49, pl. CCXIV/1—49.

⁵² Alicu — Cociș 1994, p. 105 nr. 684—686, pl. 33/684—686.

⁵³ Oldenstein 1976, p. 144.

⁵⁴ Idem, *op. cit.*, p. 110.

⁵⁵ Gudea 1972, pl. CXV/22.

⁵⁶ Gudea 1989, p. 589, nr. 12—16, pl. CLXXX/12—16.

⁵⁷ Oldenstein 1976, p. 200, pl. 66, nr. 868.

⁵⁸ Idem, *op. cit.*, p. 200—201.

⁵⁹ Idem, *op. cit.*, p. 201.

⁶⁰ Diaconescu — Opreanu 1987, p. 64.

După M. C. Bishop carabinierile se împart în trei mari categorii în funcție de distribuitorul pe care se atașează: carabiniere ce se atașează pe verigă, carabiniere care se atașează la un distribuitor fix cu anse și cele pentru *phallerae*. Carabinierile de la Gherla sunt prost păstrate și prin urmare nu putem aplica clasificarea lui Bishop, care are în vedere forma corpului carabinierii⁶¹. Pe baza descoperirilor recente de la Ulpia Traiana, de unde au apărut nu mai puțin de trei joncțiuni în formă de verigă⁶², putem afirma că fragmentele mari (nr. 54, 55, 60) provin sigur de la joncțiuni în formă de verigă, ce erau, poate, dispuse pe pieptul calului și părțile laterale ale corpului. Fragmentele nr. 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 64 pot proveni atât de la joncțiuni pe inel, dar de mici dimensiuni, probabil, de căpăstru, sau de la un distribuitor fix, cum ar fi, de exemplu, nr. 68. Carabinierile nr. 65—67, fiind foarte mici, provin de la distribuitoare fixe de curele.

Privitor la datare putem afirma că în stadiul actual al cercetărilor, carabinierile nu pot fi încadrate cronologic datorită utilizării lor îndelungate. Și în Dacia, carabiniere apar în toate nivelurile. La Ulpia Traiana, ele apar în context traianic, iar la Gilău pe toată durata funcționării castrului⁶³.

Din descoperirile de la Gherla provine un distribuitor fix de curele (nr. 68). Piese identice s-au găsit la Buciumi⁶⁴, Inlăceni⁶⁵, Ulpia⁶⁶. În ceea ce privește datarea acestei piese, ca și în cazul carabinierelor, nu putem să precizăm un interval cronologic mai exact decât perioada funcționării castrului de la Gherla.

Piesa nr. 70 reprezintă un fragment din rama de la un ochelar de cal. După forma ramei, piesa a aparținut unor ochelari de cal, care se atașau la placa frontală a măștii de cal, după cum o arată analogiile de la Gilău⁶⁷ și Straubing⁶⁸. În Dacia, analogii se mai găsesc la Inlăceni⁶⁹, Porolissum⁷⁰, Ulpia Traiana⁷¹.

Aceste piese constituiau măști de paradă, care acopereau capul calului, vizibilitatea fiind permisă prin orificiile practicate în calota ochelarilor.

Nu se poate face o datare a acestor piese. Ochelarii de cal de la Gilău sunt circumscrise în contextul stratigrafic datat 271—274, adică

⁶¹ M. C. Bishop, in *Military Equipment and the Identity of Roman Soldiers. Proceedings of the Fourth Roman Military Equipment Conference, BAR*, (I. Series 394), p. 102.

⁶² Piese vor fi publicate în monografia forului din Ulpia Traiana Sarmizegetusa, aflată în pregătire.

⁶³ Pentru exemplarele de la Ulpia Traiana, vezi nota 62, pentru cele de la Gilău, Diaconescu — Opreanu 1987, p. 64.

⁶⁴ Gudea 1972, p. 74, nr. 1, 2, pl. LXXVII/2, LXXVIII, LXXIX.

⁶⁵ Gudea, in *ActaMP*, III, pl. 24/3.

⁶⁶ Piesă nepublicată ce va intra în capitolul despre bronzuri al monografiei forului din Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

⁶⁷ Al. Diaconescu — C. Opreanu, in *Roman Military Equipment. The Accoutrements of War. Proceedings of the Third Roman Military Equipment Research Seminar, BAR* (I. Series 336), 1987, p. 157, fig. 1.

⁶⁸ J. Keim, H. Klumbach, *Der Römische Schatzfund von Straubing*, München, 1951, p. 24.

⁶⁹ N. Gudea, in *ActaMP*, III, 1979, pl. XXIII/7.

⁷⁰ Gudea 1989, pl. CCXXXV/6.

⁷¹ Piesă ce va fi publicată în capitolul despre bronzuri al monografiei forului din Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

în perioada abandonării castrului⁷². În ce privește piesele de la Straubing, acestea sunt încadrate în perioada de funcționare a castrului — a doua jumătate a secolului III. În schimb, la Ulpia Traiana, în nivel traianic, a fost găsit un fragment similar cu cel de la Gherla⁷³. Prin urmare, acest artefact exista în toată perioada existenței provinciei.

V. *Aplici și pendantsive* (Fig. 8/72—74, 9/75—76, 10/77—91, 11/92—106, 12/107—124, 13/125—136).

Tot legat de harnașamentul calului sunt piesele decorative, acestea neavând un caracter funcțional. Între exemplarele din această categorie se întâlnesc clopoșii (*tintinnabula*) (nr. 72, 73), care atârnavă de un lanț în jurul gâtului calului conform piesei descoperite la Ulpia Traiana⁷⁴.

Primul dintre clopoșii găsiți la Gherla (nr. 73) se încadrează în forma caracteristică acestor piese, cu analogii la Verulamium, Volubilis, iar în Dacia la Ulpia Traiana, Buciumi, Drobeta⁷⁵.

Cel de-al doilea clopoșel (nr. 72) aparține tipului de formă piramidală⁷⁶. Piese de acest tip se întâlnesc și în afara Imperiului, fiind considerate importuri⁷⁷. Analogii în Dacia pentru acest tip se găsesc la Buciumi⁷⁸.

Întrucât aceste piese se întâlnesc din secolul I până în secolul IV, orice încercare de datare mai precisă este sortită eșecului.

Piesa nr. 74 reprezintă un pendantsiv circular, orificiul de prindere fiind păstrat fragmentar la capătul superior al piesei. Întrucât piesa are dimensiuni mari (50 × 65 mm) este greu de crezut că putea aparține echipamentului soldatului, prin urmare o atribuim ca pendantsiv de harnașament. Nu cunoaștem analogii în Dacia la ora actuală.

Aplicile nr. 75, 76 le consider de harnașament tot datorită dimensiunilor, ca și în cazul pendantsivului circular (nr. 74). Prima piesă (nr. 75), datorită celor două nituri posterioare, se putea prinde pe una din curelele de harnașament, pe piept sau lateral. A doua aplică de harnașament (nr. 76) este o piesă ornamentată cu email. Datorită faptului că piesa cruciformă are pe partea posterioară, pe fiecare braț, câte un nit de prindere, se poate afirma că se aplica la o intersecție a două curele de harnașament. Analogii pentru această piesă sunt la Buciumi și Porolissum⁷⁹.

Piesele nr. 77—91 reprezintă aplici (nr. 77—88) și pendantsive (nr. 89—91), cu motivul „sâmburelui dublu de migdală”. Acest motiv decorativ este considerat ca fiind o reprezentare stilizată a unei *vulva*⁸⁰. În

⁷² Al. Diaconescu — C. Opreanu, vezi nota 67, iar pentru datarea pieselor de la Straubing, vezi nota 68 și p. 9.

⁷³ Vezi nota 71.

⁷⁴ Alicu — Cociș 1994, p. 51, pl. 36/706.

⁷⁵ Idem, *op. cit.*, p. 51 (pentru toate analogiile din Dacia), pentru piesa de la Ulpia Traiana, p. 107, nr. 704, pl. 35/704.

⁷⁶ W. Nowkowski, în *Archeologia. Rocznik Instytutu Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk*, XLII, Warszawa, 1991, p. 119, fig. 4, p. 120, fig. 5.

⁷⁷ Idem, *op. cit.*, p. 119.

⁷⁸ Gudea 1972, p. 76, nr. 67, pl. CXV/19, 20.

⁷⁹ Gudea 1972, p. 72, nr. 1, pl. LXXIII/1, LXXIV/3. Pentru piesele de la Porolissum, N. Gudea, D. Tamba, în *ActaMP*, XVI, 1992, p. 319, nr. 2.

⁸⁰ Oldenstein 1976, p. 138.

unele cazuri, aceste obiecte au capetele decorate cu motivul treflat sau „al ochilor circulari“, ca reprezentări ce sunt considerate simboluri phallice stilizate⁸¹. În cazul exemplarelor de la Gherla, aplicile sunt lipsite de terminațiile treflate, care apar, în schimb, la unul din pandantive (nr. 89). În Dacia, analogii atât pentru aplici, cât și pentru pandantive se întâlnesc la Buciumi⁸², Porolissum⁸³, iar la Gilău doar aplici⁸⁴.

Aplicile (nr. 92—97, 104) și pandantivele (nr. 98—103, 105—106) în formă de scut constituie o altă categorie a pieselor decorative. După forma lor, acestea se grupează în piese cu scut simplu cu marginea arcuită spre interior (nr. 92—95, 98—103) sau rectangulară (nr. 104—106) și aplici în formă de scut dublu (nr. 96—97). Acest ultim tip nu e încadrat în tipologia lui Oldenstein, iar în Dacia este rar întâlnit, doar la Porolissum⁸⁵.

Ca și în cazul aplicelor și pandantivelor în sâmbure dublu de migdală, se întâlnesc motivele phallice: treflat (nr. 101—102, 106), „ochii circulari“ (nr. 98, 100), *lunula* (nr. 105).

După descoperirile din Imperiu, se consideră ca datare un *terminus post quem* 150⁸⁶.

Piese nr. 107—112 sunt aplici în formă de inimă/pară⁸⁷. De remarcat că la Oldenstein nu se cunosc decât pandantive sub această formă. Situația este similară în cazul pieselor din bronz de la Gilău⁸⁸, analogii găsindu-se în schimb la Porolissum⁸⁹.

Pentru pandantive s-a determinat un orizont cronologic după contextul arheologic al descoperirilor ca fiind post a doua jumătate a secolului II⁹⁰.

Aplicile cu corp alungit cu striatii (nr. 113—120) sunt considerate de Oldenstein ca fiind piese de harnașament, ele ar fi avut rolul de a împiedica sfâșierea curelelor⁹¹. Analogii se găsesc în Dacia la Buciumi⁹².

Ca datare, pe baza analogiilor de la Buciumi, Hedderheim, Celles-Les-Waremme, se poate afirma cu siguranță că au fost folosite între 130—150 și începutul secolului III⁹³.

Piese nr. 121, 122 sunt aplici și pandantive în formă de glob, varianta gol în interior⁹⁴. Asemenea piese sunt în multe cazuri decorate cu

⁸¹ Oldenstein 1976, p. 137; Diaconescu — Opreanu 1987, p. 65—66.

⁸² Gudea 1972, pl. CXVII/1, 2.

⁸³ Gudea 1989, p. 648, nr. 3—14, pl. CCIX/3—14, p. 667, nr. 20—23, p. CCXVII/20—23.

⁸⁴ Diaconescu — Opreanu 1987, p. 66, nr. 56, fig. 6/56.

⁸⁵ Gudea 1989, p. 647, nr. 16, pl. CCVIII/16. Pentru celelalte variante, vezi Gudea 1989, p. 646—647, nr. 1—12, pl. CCVIII/1—12, 14, p. 666—667, nr. 12—19, pl. CCXVII/12—19.

⁸⁶ Oldenstein 1976, p. 139.

⁸⁷ Am utilizat ambele denumiri întrucât nu există o uniformitate pentru aceste piese. Pentru termenul de „inimă“, vezi Diaconescu — Opreanu 1987, p. 67—68; Gudea 1989, p. 650, pentru „pară“.

⁸⁸ Diaconescu — Opreanu 1987, p. 67—68, nr. 63, fig. 7/63, piesa este un pandativ similar cu aplicile de la Gherla.

⁸⁹ Gudea 1989, p. 650, nr. 26—42, pl. CCIX/26—42.

⁹⁰ Oldenstein 1976, p. 127.

⁹¹ Idem, op. cit., p. 188—189.

⁹² Gudea 1972, pl. CXIII/31.

⁹³ Oldenstein 1976, p. 189—190.

⁹⁴ Gudea 1989, p. 669, nr. 31—40, pl. CCVIII/31—40.

email⁹⁵. Totodată, pandantivele din această categorie se confundă ușor cu capacele de sigiliu.

Alte aplici care apar între piesele de la Gherla sunt cele cu protuberanță centrală (nr. 123, 124). A doua piesă, fragmentară, (nr. 124) prezintă la capătul păstrat motivul „ochilor circulari”. Ca analogii sunt piesele de la Porolissum⁹⁶.

Privitor la aplicile în formă de trompetă (nr. 125—126), ele sunt considerate atât ca piese de centură, cât și ca piese de harnașament de care se prindeau prin intermediul niturilor. Se consideră că acest model apare pe aplici odată cu secolul III⁹⁷.

Piesa nr. 127 este o aplică cu capăt terminat în *pelta*. Ca tipologie, se încadrează între cele cu partea centrală lisă, având analogii la Weisenburg și Pfünz⁹⁸, iar în Dacia, la Buciumi⁹⁹ și Porolissum¹⁰⁰. Nu se cunoaște funcționalitatea piesei. După forma de *pelta*, ca element de datare pentru echipamentul militar, piesa se poate încadra după mijlocul secolului II¹⁰¹.

Fragmentul nr. 128 reprezintă partea centrală a unei aplici *phallice*. Capetele se puteau termina în motiv trilobat, ca la Gilău¹⁰², sau cu un buton, cum sunt analogiile de la Porolissum¹⁰³. Pe baza analogiilor de la Gilău ele se datează în a doua jumătate a secolului II¹⁰⁴.

Restul pieselor din această categorie sunt fragmente ce provin de la pandantive (nr. 129, 131, 134) sau aplici (nr. 130, 132, 133, 135, poate 136). Sunt prezente ca decor motivul treflat (nr. 129, 130, 132), al „ochilor circulari” (nr. 131) și al *lunulae*-i (nr. 133—136).

O piesă discutabilă este catarama nr. 69. Ea are forma rectangulară (58 × 30 mm), iar laturile sunt decorate cu incizii geometrice. Pe una din laturile lungi se păstrează acul de fier al cataramei. Având în vedere dimensiunile, consider că piesa putea fi de la cureaua care prindea șaua¹⁰⁵.

Totodată, piesa seamănă foarte bine cu cataramele târzii care au însă placă de prindere rectangulară¹⁰⁶ și care în cazul nostru ar putea fi ruptă. Ipoteza nu poate fi exclusă, întrucât materiale postromane au fost semnalate la Gherla¹⁰⁷.

Concluzii

Am încercat în acest articol să prezentăm funcționalitatea unor piese de bronz ce provin din zona castrului de la Gherla.

Am putut astfel reface pe baza analogiilor de la scara Imperiului, o parte din echipamentul vestimentar al cavaleristului, cât și din harna-

⁹⁵ N. Gudea, D. Tamba, în *ActaMP*, XVI, 1992, p. 317—318, pl. X/1—5, 7.

⁹⁶ Gudea 1989, p. 650, nr. 24, pl. CCIX/24.

⁹⁷ Oldenstein 1976, p. 207.

⁹⁸ Idem, *op. cit.*, p. 200, pl. 66 862, 863.

⁹⁹ Gudea 1972, p. 70, nr. 27, pl. LXXI/27.

¹⁰⁰ Gudea 1989, p. 655—656, nr. 1—19, pl. CCXII/1—19.

¹⁰¹ Oldenstein 1976, p. 200.

¹⁰² Diaconescu — Opreanu 1987, p. 66, nr. 54, 55, fig. 6/54, 55.

¹⁰³ Gudea 1989, p. 652, nr. 31, pl. CCX/31.

¹⁰⁴ Diaconescu — Opreanu 1987, p. 66, nr. 55.

¹⁰⁵ M. C. Bishop, *op. cit.*, (vezi nota 61), p. 105.

¹⁰⁶ C. J. Simpson, în *Britannia*, VII, 1976, p. 197—198, fig. 3/4, 5.

¹⁰⁷ RepCluj, p. 216.

șament. Prezența unor cataramе, aplici de centură atestă faptul că și cavaleriștii purtau *cingulum* de care se prindea *pugio*. *Spatha* era prinsă de *balteus* care este atestat de capetele de curele (nr. 27, 28).

Putem afirma că în condițiile în care curelele echipamentului cavaleristului sunt ocupate de piese ce alcătuiau garnituri, restul aplicilor și pandantivelor aparțin harnașamentului. De altfel și aceste aplici și pandantive, cum sunt cele în formă de sămbure dublu de migdală, sau în formă de scut, alcătuiesc, la rândul lor, garnituri în sine.

Asemenea piese de bronz, garnituri, se achiziționau odată tot setul și nu pe bucăți, cea ce indică necesitatea unor centre de producție ce alimentau garnizoanele romane cu aceste produse. Mai mult, existența unor analogii, mergând până la identitate, pentru piesele de la Gherla, Buciumi, Porolissum, Gilău atestă un centru de producție unic sau imitarea unor modele de către diferiți meșteșugari într-o regiune mai largă. Atelierele de bronzieri din castre serveau doar la reparatul pieselor militare și nu la producerea lor decât ca piese de schimb¹⁰⁸.

CATALOG

Piesele sunt în colecția MNIT.

I. ATAȘE DE VASE

1. Toartă de vas *oenochoc* (nr. inv. V. 44976), 1 = 155 mm. Partea de prindere pe corpul vasului, sub forma unei frunze stilizate, prezintă trei orificii circulare, din care două egale ($d = 11$ mm) și unul de 8 mm. Decorul vegetal este incizat prin linii subțiri puțin adânci. Toarta este ruptă în două fragmente. La punctul de curbură maximă prezintă o excrescență. Fig. 1/1.

2. Fragment ataș de vas (nr. inv. V. 44980), 33×22 mm. Are incizat un motiv vegetal. Fragmentul provine de la un vas de tip *oenochoc*. Fig. 2/2.

3. Ataș de *ampulla* (nr. inv. V. 44979), 36×25 mm. Partea ce se atașează pe vas este lisă. Urechea de prindere dispusă perpendicular pe ataș. Fig. 2/3.

4. Ataș de *ampulla* (nr. inv. V. 34588), 65×27 mm. Partea ce se atașează pe vas este în formă de frunză lanceolată. Urechea de prindere are secțiunea circulară, se păstrează întreagă. Fig. 2/4.

II. PIESE DE MOBILIER

5. Mâner de casetă (nr. inv. V. 31007), 133×53 mm. Piesa reprezintă două pantere afrontate. Felinele au corpurile alungite terminate în „floare de lalea”. Între ele, pe labe, țin capul unei figuri umane stilizat redată. Fig. 2/5.

6. Fragment de mâner de casetă (nr. inv. V. 34592), 57×15 mm. Piesa reprezintă un delfin redat prin solzi și aripioara dorsală. Fig. 2/6.

7. Buton în formă de clopot („Picior de casetă”) (nr. inv. V. 45007), 26×21 mm. Piesa, de formă circulară, are un vârf conic. Partea superioară prezintă un orificiu patrat, cu miez de fier pentru prinderea știftului. Fig. 2/7.

¹⁰⁸ S. Cociș, în *ActaMN*, 32, I, 1995 p. 383—391.

III. PIESE DE ECHIPAMENT MILITAR

8. Cataramă cu ureche de prindere rectangulară (nr. inv. V. 45050), 27×19 mm. Se păstrează suportul de prindere a acului și bucla cataramei. Fig. 3/8.

9. Fragment de cataramă cu ureche de prindere rectangulară (nr. inv. V. 45051). Se păstrează un fragment din urechea de prindere. Fig. 3/9.

10. Fragment cataramă cu ureche de prindere rectangulară (nr. inv. V. 45052), 20×13 mm. Se păstrează o parte din urechea de prindere. Fig. 3/10.

11. Fragment garnitură de centură (nr. inv. V. 45111), 20×21 mm. Piesa are un orificiu circular la un capăt ($d = 3$ mm) de care se prindea, printr-o curelușă, catarama. Se păstrează fragmentar chenarul piesei. Fig. 3/11.

12. Garnitură de centură (nr. inv. V. 30997), 49×25 mm. Piesa constă dintr-un chenar lat de 5 mm, ce încadrează un motiv geometric traforat. Pe partea posterioară prezintă 6 nituri de prindere, dispuse câte trei pe fiecare latură. Fig. 3/12.

13. Fragment garnitură de centură (nr. inv. V. 45114), 29×25 mm. Se păstrează un colț al garniturii cu un orificiu circular ($d = 3$ mm) pentru prinderea nitului. Se observă din decorul traforat doar un buton. Fig. 3/13.

14. Fragment garnitură de centură (nr. inv. V. 45097), 33×9 mm. Piesa în formă de *tabula ansata* din care se mai păstrează doar ansa. Fig. 3/14.

15. Fragment garnitură de centură (nr. inv. V. 45107), 28×14 mm. Piesa prezintă un decor fragmentar în formă de *pelta*. Pe margine apare o linie incizată. Fixarea pe centură se face prin intermediul știftului plasat pe partea posterioară Fig. 3/15.

16. Fragment garnitură de centură (nr. inv. V. 45110), 22×19 mm. Se păstrează o parte din chenar cu un decor vegetal și un orificiu de prindere a știftului. Fig. 3/16.

17. Fragment garnitură de centură (nr. inv. V. 45106), 23×18 mm. Piesa păstrează o parte din chenar din care se mai poate observa începutul unui decor traforat. Fig. 3/17.

18. Fragment garnitură de centură (nr. inv. V. 45112), 19×11 mm. Se păstrează o parte a chenarului cu una dintre verigile de prindere. (Fig. 3/18).

19. Garnitură de centură (nr. inv. V. 823), 60×22 mm. Piesa păstrată întregă prezintă un model traforat cu volute. La un capăt are un orificiu circular ($d = 2$ mm) de prindere. Fig. 3/19.

20. Fragment garnitură de centură (nr. inv. V. 45101), 31×19 mm. Piesa prezintă un decor traforat în forma unei volute. Se mai păstrează nitul de prindere. Fig. 3/20.

21. Fragment garnitură de centură (nr. inv. V. 45100), 27×16 mm. Fragmentul prezintă un decor traforat în formă de *pelta*, pe margine sunt trei protuberanțe. Pe partea posterioară apare un nit de prindere. Fig. 3/21.

22. Fragment garnitură de centură (nr. inv. V. 45102), 26×20 mm. Decor traforat în formă de *pelta* cu peduncul la capăt. Fig. 3/22.

23. Fragment garnitură de centură (nr. inv. V. 45113), 19×14 mm. Piesa prezintă o parte din decor și orificiul de prindere. Fig. 3/23.

24. Fragment garnitură de centură (nr. inv. V. 45115), 18×11 mm. Fragmentul păstrează un capăt al piesei cu decor în formă de *pelta* și un nit pe partea posterioară. Fig. 3/24.

25. Fragment garnitură centură tip „VTERE FELIX” (nr. inv. V. 31179), 31×29 mm. Piesa este un fragment din litera „F”. Corpul literei este decorat cu un motiv traforat. Fig. 3/25.

26. Fragment garnitură tip „VTERE FELIX” (nr. inv. V. 45103), 22×20 mm. Se păstrează o parte din decorul traforat și din corpul unei litere. Posterior are un nit de prindere. Fig. 3/26.

27. Capăt de *balteus* (nr. inv. V. 31180), 33×31 mm. Piesa, de formă discoidală, terminată cu un buton, prezintă două orificii pentru fixarea niturilor. Fig. 3/27.

28. Capăt de *balteus* (nr. inv. V. 31223), 40×44 mm. Piesa este în formă de *pelta* cu decor traforat. Pe margini se observă două orificii pentru nituri, la partea superioară se păstrează fragmentar balamaua de prindere de garnitură. Fig. 3/28.

29. Limbă de curea (nr. inv. V. 45021), 50×10 mm. Partea păstrată este lamela mobilă a piesei, care are la partea superioară veriga de prindere la partea fixă a piesei. *Fig. 4/29.*

30. Capăt de curelușă (nr. inv. V. 45031), 53×10 mm. Formă lanceolată, păstrează lamela de prindere pe piele. *Fig. 4/30.*

31. Capăt de curelușă (nr. inv. V. 45035), 43×10 mm. Formă lanceolată, urechea de prindere fragmentară. *Fig. 4/31.*

32. Capăt de curelușă (nr. inv. V. 45036), 36×8 mm. Formă lanceolată, urechea de prindere fragmentară. *Fig. 4/32.*

33. Capăt de curelușă (nr. inv. V. 45041), 31×5 mm. Formă lanceolată. *Fig. 4/33.*

34. Capăt de curelușă (nr. inv. V. 45042), 31×6 mm. Formă lanceolată, urechea de prindere fragmentară. *Fig. 4/34.*

35. Capăt de curelușă (nr. inv. V. 45043), 31×6 mm. Formă lanceolată, ureche de prindere fragmentară. *Fig. 4/35.*

36. Capăt de curelușă (nr. inv. V. 45037), 31×9 mm. Formă lanceolată, urechea de prindere fragmentară. *Fig. 4/36.*

37. Capăt de curelușă (nr. inv. V. 45039), 28×6 mm. Formă lanceolată, urechea de prindere fragmentară. *Fig. 4/37.*

38. Capăt de curelușă (nr. inv. V. 45040), 25×6 mm. Formă lanceolată, urechea de prindere fragmentară. *Fig. 4/38.*

39. Capăt de curelușă (nr. inv. V. 45034), 24×6 mm. Formă lanceolată, piesa păstrează urechea de prindere. *Fig. 4/39.*

40. Capăt de curelușă (nr. inv. V. 45044), 23×6 mm. Formă lanceolată, fragment. *Fig. 4/40.*

41. Capăt de curelușă (nr. inv. V. 45038), 23×8 mm. Formă lanceolată, urechea de prindere fragmentară. *Fig. 4/41.*

42. Capăt de curelușă (nr. inv. V. 45046), 20×6 mm. Formă lanceolată, fragment. *Fig. 4/42.*

43. Capăt de curelușă (nr. inv. V. 45047), 18×4 mm. Formă lanceolată, fragment. *Fig. 4/43.*

44. Capăt de curelușă (nr. inv. V. 45045), 20×4 mm. Formă lanceolată, fragment. *Fig. 4/44.*

45. Capăt de curelușă (nr. inv. V. 45049), 22×10 mm. Formă lanceolată, fragment. *Fig. 4/45.*

46. Capăt de curelușă (nr. inv. V. 45033), 32×10 mm. Formă lanceolată, prezintă buton terminal, întreagă. *Fig. 4/46.*

47. Capăt de curelușă (nr. inv. V. 45032), 27×9 mm. Formă lanceolată, prezintă buton terminal, fragment. *Fig. 4/47.*

48. Capăt de curelușă (nr. inv. V. 45048), 21×5 mm. Formă lanceolată, prezintă buton terminal, fragment. *Fig. 4/48.*

49. Buterolă (nr. inv. V. 31192), 37×48 mm. Piesa este în formă de *pelta*. Partea posterioară păstrată fragmentar. La parte superioară prezintă un orificiu rectangular, de o parte și de alta a acestuia un motiv decorativ traforat în formă de volute. *Fig. 5/49.*

50. Buterolă (nr. inv. V. 45025), 21×17 mm. Piesa păstrează doar partea inferioară cu un început de vultă. *Fig. 5/50.*

51. Buterolă (nr. inv. V. 45024), 24×23 mm. Piesa păstrează partea inferioară cu un început de vultă. *Fig. 5/51.*

52. Buterolă (nr. inv. V. 45023), 21×16 mm. Se păstrează o jumătate din piesă, cu o vultă terminată cu un buton. *Fig. 5/52.*

53. Aplică de formă alungită (nr. inv. V. 45021), 57×10 mm. La cele două capete prezintă două orificii circulare pentru nituri; partea centrală este bombată, fiind delimitată de capete prin linii incizate. *Fig. 5/53.*

IV. Piese de harnașament

54. Carabinieră (nr. inv. V. 44988), 28×17 mm. Fragmentul este cârligul de prindere al carabinierii pe inelul de joncțiune. Piesa este decorată cu două linii incizate în formă de „V”. *Fig. 6/54.*

55. Carabinieră (nr. inv. V. 44989), 34×17 mm. Fragment din cârlig. Se observă liniile decorative ce despart cârligul de partea centrală. *Fig. 6/55.*

56. Carabinieră (nr. inv. V. 45079), 42×15 mm. Dintre carabinierile găsite este singura piesă care are partea centrală păstrată. Aceasta are formă ovală cu o protuberanță centrală. Pe partea posterioară prezintă cele două știfturi de prindere. Fig. 6/56.

57. Carabinieră (nr. inv. V. 44995), 19×12 mm. Fragment cârlig. Fig. 6/57.

58. Carabinieră (nr. inv. V. 44991), 25×16 mm. Fragment partea centrală cu începutul de cârlig. Fig. 6/58.

59. Carabinieră (nr. inv. 44992), 36×12 mm. Fragment cârlig ce pare a fi fost deformat. Fig. 6/59.

60. Carabinieră (nr. inv. V. 44990), 29×16 mm. Fragment cârlig deformat. Fig. 6/60.

61. Carabinieră (nr. inv. V. 44993), 24×8 mm. Fragment cârlig deformat. Fig. 6/61.

62. Carabinieră nr. inv. V. 44996), 17×9 mm. Fragment cârlig deformat. Fig. 6/62.

63. Carabinieră (nr. inv. V. 44997), 23×9 mm. Fragment cârlig deformat. Fig. 6/63.

64. Carabinieră (nr. inv. V. 44994), 17×9 mm. Fragment cârlig. Fig. 6/64.

65. Carabinieră nr. inv. V. 44998), 13×6 mm. Fragment cârlig. Fig. 6/65.

66. Carabinieră (nr. inv. V. 44999), 10×5 mm. Fragment cârlig. Fig. 6/66.

67. Carabinieră (nr. inv. V. 45000), 10×5 mm. Fragment cârlig. Fig. 6/67.

68. Distribuitor fix de curele (nr. inv. V. 32661), 64×56 mm. Piesa prezintă un disc central ($d = 45$ mm), care are un decor traforat cu volute. Pe margine prezintă trei orificii rectangulare (22×12 mm) pentru prinderea carabinierelor. Fig. 7/68.

69. Cataramă de chingă (nr. inv. V. 31176), 58×30 mm. Piesa are o formă rectangulară. Acul din fier este prins pe una din laturile lungi. Marginile scurte prezintă un decor geometric realizat prin linii incizate. Fig. 7/69.

70. Ochelari de cal (nr. inv. V. 44978), 63×14 mm. Fragmentul este o parte din rama de prindere a ochelarului la partea frontală a măștii de paradă a calului. Se mai păstrează urmele ramificațiilor ce alcătuiau calota ochelarului. Fig. 7/70.

V. Aplici și pandantive

72. Clopoțel -- *tintinnabulum* -- (nr. inv. V. 32660), 70×47 mm. Piesa este în formă de „piramidă”. Veriga de prindere are formă hexagonală. Fig. 8/72.

73. Clopoțel -- *tintinnabulum* -- (nr. inv. V. 31646), 43×24 mm). Piesa are formă emisferică. Decor realizat printr-un șir de cercuri concentrice incizate. Lipsește veriga de prindere. Fig. 8/73.

74. Pandantiv circular (nr. inv. V. 32667), 65×50 mm. Piesa are un disc central cu decor traforat, cu volute terminate cu butoni. Prinderea se face prin intermediul verigii păstrate fragmentar. La capătul opus se găsește un buton. Fig. 8/74.

75. Aplică circulară (nr. inv. V. 32218), $d = 54$ mm. Piesa, confecționată din tablă de bronz, este decorată cu cercuri concentrice. Marginile piesei sunt îndoite spre interior. Pe partea posterioară prezintă două nituri de prindere. Fig. 9/75.

76. Aplică romboidală emailată cu protuberanțe circulare (nr. inv. V. 30996), $l = 80$ mm. Piesa este realizată prin turnare. În mijlocul rombului central este un decor în formă de „*” în email alb. Urmează alte două făgașe romboidale, unul cu email roșu și următorul cu același decor pe email alb, ca în cazul rombului central. Cele patru protuberanțe ($d = 20$ mm), dispuse în cruce, sunt decorate cu discuri în email alb și roșu. Fig. 9/76.

77. Aplică în formă de „sâmbure dublu de migdală” (nr. inv. V. 45053), 25×9 mm. Decor incizat cu puncte, prezintă dorsal cele două nituri de prindere. Fig. 10/77.

78. Aplică în formă de „sâmbure dublu de migdală” (nr. inv. V. 45060), 23×9 mm. Formă caracteristică, decor incizat cu puncte. Fig. 10/78.

79. Aplică în formă de „sâmbure dublu de migdală” (nr. inv. V. 45057), 25×10 mm. Formă caracteristică, decor incizat cu puncte. Fig. 10/79.

80. Aplică în formă de „sâmbure dublu de migdală” (nr. inv. V. 45064), 25×12 mm. Fragment, decor incizat cu puncte. Fig. 10/80.

81. Aplică în formă de „sâmbure dublu de migdală” (nr. inv. V. 45054), 28×10 mm. Formă caracteristică, decor incizat cu puncte, nervură mediană la capete. *Fig. 10/81.*

82. Aplică în formă de „sâmbure dublu de migdală” (nr. inv. V. 45055), 3×12 mm. Formă caracteristică, decor incizat cu linii drepte. *Fig. 10/82.*

83. Aplică în formă de „sâmbure dublu de migdală” (nr. inv. V. 45056), 23×9 mm. Formă caracteristică, decor incizat cu linii oblice. *Fig. 10/83.*

84. Aplică în formă de „sâmbure dublu de migdală” (nr. inv. V. 45063), 23×8 mm. Formă caracteristică, fără decor, fragment. *Fig. 10/84.*

85. Aplică în formă de „sâmbure dublu de migdală” (nr. inv. V. 45062), 27×9 mm. Formă caracteristică, fără decor, fragment. *Fig. 10/85.*

86. Aplică în formă de „sâmbure dublu de migdală” (nr. inv. V. 45058), 26×10 mm. Formă caracteristică, decor incizat prin linii drepte. *Fig. 10/86.*

87. Aplică în formă de „sâmbure dublu de migdală” (nr. inv. V. 45059), 25×9 mm. Formă caracteristică, fără decor. *Fig. 10/87.*

88. Aplică în formă de „sâmbure dublu de migdală” (nr. inv. V. 45061), 23×12 mm. Formă caracteristică, fără decor, defect de fabricație, fragment. *Fig. 10/88.*

89. Pandantiv în formă de „sâmbure dublu de migdală” (nr. inv. V. 45028), 37×14 mm. Formă de „inimă”, decor incizat cu linii oblice. La capătul inferior prezintă motivul „ochilor circulari”, la capătul superior, veriga de prindere păstrată fragmentar. *Fig. 10/89.*

90. Pandantiv în formă de „sâmbure dublu de migdală” (nr. inv. V. 45029), 30×17 mm. Formă caracteristică, decor realizat prin linii incizate, un orificiu provenit de la o distrugere ulterioară, veriga de prindere fragmentară, lipsește partea inferioară. *Fig. 10/90.*

91. Pandantiv în formă de „sâmbure dublu de migdală” (nr. inv. V. 45030), 21×11 mm. Fragment partea inferioară, decor realizat prin linii incizate. *Fig. 10/91.*

92. Aplică în formă de „scut” simplu (nr. inv. V. 45010), 24×12 mm. Marginile arcuite spre interior; posterior, două nituri de prindere. *Fig. 11/92.*

93. Aplică în formă de „scut” simplu (nr. inv. V. 45014), 24×15 mm. Marginile arcuite spre interior; posterior, un nit de prindere; partea superioară fragmentară. *Fig. 11/93.*

94. Aplică în formă de „scut” simplu (nr. inv. V. 45008), 28×11 mm. Marginile arcuite spre interior; posterior, două nituri de prindere. *Fig. 11/92.*

95. Aplică în formă de „scut” simplu (nr. inv. V. 45013), 22×10 mm. Marginile arcuite spre interior; posterior un nit de prindere; prezintă un defect de fabricație? *Fig. 11/95.*

96. Aplică în formă de „scut” dublu (nr. inv. V. 45012), 24×11 mm. Marginile arcuite spre interior. Cele două scuturi sunt delimitate prin două linii incizate; posterior are două nituri de prindere. *Fig. 11/96.*

97. Aplică în formă de „scut” dublu (nr. inv. V. 45011), 24×9 mm. Marginile arcuite spre interior. Cele două scuturi sunt delimitate prin două linii incizate; posterior, are două nituri de prindere. *Fig. 11/97.*

98. Pandantiv în formă de „scut” simplu (nr. inv. V. 45015), 37×14 mm. Marginile arcuite spre interior; se păstrează veriga de prindere; la partea inferioară are motivul „ochilor circulari”, din care se păstrează un lob. *Fig. 11/98.*

99. Pandantiv în formă de „scut” simplu (nr. inv. V. 45017), 31×15 mm. Marginile arcuite spre interior; veriga de prindere fragmentară; la partea inferioară un început de decor. *Fig. 11/99.*

100. Pandantiv în formă de „scut” simplu (nr. inv. V. 45016), 30×13 mm. Marginile arcuite; la partea inferioară prezintă un motiv trilobat, lobul din mijloc fiind rupt. *Fig. 11/100.*

101. Pandantiv în formă de „scut” simplu (nr. inv. V. 45018), 24×9 mm. Marginile arcuite spre interior; veriga de prindere dispusă paralel cu piesa, fragmentară; la baza piesei motiv trilobat, lobul din mijloc este rupt. *Fig. 11/101.*

102. Pandantiv în formă de „scut” simplu (nr. inv. V. 45081), 29×10 mm. Marginile arcuite spre interior; partea inferioară cu un motiv trilobat, lobul din mijloc alungit; partea superioară are veriga de prindere dispusă paralel cu piesa. *Fig. 11/102.*

103. Pandantiv în formă de „scut” simplu (nr. inv. V. 45019), 25×12 mm. Marginile arcuite spre interior; urechea de prindere dispusă perpendicular pe piesă este păstrată fragmentar; posterior, are un nit de prindere. *Fig. 11/103.*

104. Aplică în formă de „scut” rectangular (nr. inv. V. 45075), 34×12 mm. Marginile rectangulare; posterior, are două nituri de prindere. *Fig. 11/104.*

105. Pandantiv în formă de „scut” rectangular (nr. inv. V. 45087), 27×8 mm. Marginile rectangulare; are veriga de prindere întreagă; partea de mijloc are o scobitură dreptunghiulară; la bază fragment de *lunula*. *Fig. 11/105.*

106. Pandantiv în formă de „scut” rectangular (nr. inv. V. 45088), 28×8 mm. Marginile rectangulare; veriga de prindere fragmentară; la partea inferioară motiv trilobat cu lobii alungiți. *Fig. 11/106.*

107. Aplică în formă de „inimă” cu buton (nr. inv. V. 45002), 39×15 mm. Formă caracteristică; buton puternic profilat. *Fig. 12/107.*

108. Aplică în formă de „inimă” cu buton (nr. inv. V. 45003), 28×12 mm. Formă caracteristică; buton puternic profilat; posterior, două nituri de prindere. *Fig. 12/108.*

109. Aplică în formă de „inimă” cu buton (nr. inv. V. 45006), 19×11 mm. Fragment partea inferioară cu buton puternic profilat; posterior, un nit de prindere. *Fig. 12/109.*

110. Aplică în formă de „inimă” cu buton (nr. inv. V. 45004), 32×11 mm. Formă caracteristică, butonul ușor profilat. *Fig. 12/110.*

111. Aplică în formă de „inimă” cu buton (nr. inv. V. 45001), 24×12 mm. Formă caracteristică, butonul ușor profilat, posterior, prezintă două nituri. *Fig. 12/111.*

112. Aplică în formă de „inimă” cu buton (nr. inv. V. 45005), 29×15 mm. Formă caracteristică, fragment. *Fig. 12/112.*

113. Aplică alungită cu striatii (nr. inv. V. 45067), 27×6 mm. Corp cu striatii; la capete câte un buton; posterior, două nituri de prindere. *Fig. 12/113.*

114. Aplică alungită cu striatii (nr. inv. V. 45066), 29×6 mm. Corp cu striatii rare; butoni terminali; nituri de prindere posterioare. *Fig. 12/114.*

115. Aplică alungită cu striatii (nr. inv. V. 45065), 37×8 mm. Corp cu striatii, la un capăt buton terminal, la celălalt, o prelungire triunghiulară. *Fig. 12/115.*

116. Aplică alungită cu striatii (nr. inv. V. 45068), 28×6 mm. Corpul fără decor; butoni terminali. *Fig. 12/116.*

117. Aplică alungită cu striatii (nr. inv. V. 45064), 16×7 mm. Fragment corp cu striatii și un buton terminal. *Fig. 12/117.*

118. Aplică alungită cu striatii (nr. inv. V. 45072), 16×5 mm. Fragment corp cu striatii și un buton terminal. *Fig. 12/118.*

119. Aplică alungită cu striatii (nr. inv. V. 45070), 14×6 mm. Fragment corp cu striatii și un buton terminal. *Fig. 12/119.*

120. Aplică alungită cu striatii (nr. inv. V. 45071), 17×5 mm. Fragment corp cu striatii și un buton terminal. *Fig. 12/120.*

121. Aplică în formă de „glob” (nr. inv. V. 45093), 25×12 mm. Formă ovală cu buton terminal; central o scobitură ovală; posterior, două nituri de prindere. *Fig. 12/121.*

122. Pandantiv în formă de „glob” (nr. inv. V. 45086), 26×10 mm. Formă ovală; veriga de prindere fragmentară. *Fig. 12/122.*

123. Aplică ovală (nr. inv. V. 45080), 28×12 mm. Formă ovală cu o protuberanță centrală; posterior, două nituri de prindere. *Fig. 12/123.*

124. Aplică ovală (nr. inv. V. 45082), 20×10 mm. Fragment, se mai păstrează protuberanța centrală; la capăt prezintă motivul „ochilor circulari”; posterior un nit. *Fig. 12/124.*

125. Aplică în formă de „trompetă” (nr. inv. V. 45096), 23×17 mm. Fragment cu una dintre trompete și o parte din cealaltă; posterior un nit. *Fig. 13/125.*

126. Aplică în formă de „trompetă” (nr. inv. V. 45095), 22×20 mm. Fragment cu o trompetă întreagă răsucită, dintr-o altă doar partea lată a ei; posterior un nit. *Fig. 13/126.*

127. Aplică cu capăt terminat în *pelta* (nr. inv. V. 44986), 31×4 mm. Piesa păstrată întreagă, are corpul lis, iar capătul, o verigă în formă de *pelta*; posterior două nituri. *Fig. 13/127.*

128. Aplică *phallică* (nr. inv. V. 45092), 21×9 mm. Se păstrează doar partea centrală, cele două protuberanțe fiind despărțite de un brâu median. *Fig. 13/128.*

129. Pandantiv fragmentar (nr. inv. V. 45078), 30 × 16 mm. Veriga de prindere, păstrată fragmentar, este flancată de doi lobi. Fig. 13/129.
130. Fragment aplică (nr. inv. V. 45083), 23 × 12 mm. Se păstrează motivul treflat, lobul din mijloc mai lung; posterior un nit. Fig. 13/130.
131. Fragment pandantiv (nr. inv. V. 45084), 18 × 15 mm. Fragmentul reprezintă partea inferioară a piesei, din care s-au păstrat doi lobi, cel lateral decorat cu motivul „ochilor circulari”, iar lobul central realizat ca un buton puternic profilat. Fig. 13/131.
132. Fragment aplică (nr. inv. V. 45085), 18 × 10 mm. Fragmentul reprezintă partea inferioară a piesei cu cei trei lobi, cel din mijloc decorat cu striatii; posterior un nit. Fig. 13/132.
133. Fragment aplică (nr. inv. V. 45091), 18 × 10 mm. Este reprezentată o lunula cu un corn rupt. Fig. 13/133.
134. Fragment aplică (nr. inv. V. 45009), 16 × 12 mm. Reprezintă o lunula. Fig. 13/134.
135. Fragment aplică (nr. inv. V. 45089), 14 × 9 mm. O lunula cu coarnele unite; posterior un nit. Fig. 13/135.
136. Fragment în formă de lunula (nr. inv. V. 45090), 12 × 12 mm. Fig. 13/136.

CRISTIAN GÂZDAC

ABREVIERI SPECIALE

- ALICU — COCIȘ 1994 D. ALICU, S. COCIȘ, C. ILIEȘ, ALINA SOROCEANU, *Small Finds from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Cluj-Napoca, 1994.
- DIACONESCU — OPREANU 1987 AL. DIACONESCU, C. OPREANU, *Bronzuri romane din castrul de la Gilău*, în SCIVA, 1, 1987, p. 52—71.
- GUDEA 1972 N. GUDEA, E. CHIRILĂ, V. LUCACEL, C. POP, *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj-Napoca, 1972.
- GUDEA 1989 N. GUDEA, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului roman*, în ActaMP, XIII, 1989.
- OLDENSTEIN 1976 J. OLDENSTEIN, *Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. Studien zu Beschlägen und Zierat an der Ausrüstung der römischen Auxiliareinheiten des obergermanisch-raetischen Limesgebietes aus dem zweiten und dritten Jahrhundert n.Chr.*, în BerRGK, 57 (1976), 1977, p. 49—284.

ROMAN BRONZES FROM GHERLA

(Abstract)

We present a series (136 pieces) of small finds from the roman fort at Gherla (Cluj county). All finds come by accidental discoveries.

In the first time we studied the function of these pieces. By this point of view we divided the finds in five categories: I. Joining parts of vessels, II. Furniture pieces, III. Military equipment pieces, IV. Harness pieces, V. Appliques and pendants.

For our analysis, we used analogies from the Roman Empire, outside of the border and from Dacia.

Beside pieces with a clear function like junction loops (no. 54—67), eye-guard (no. 70), there are many appliques and pendants which have only a decorative role. The buckles (no. 8—10), belt appliques (no. 11—26), belt tongue (no. 29) decorated the soldier belt (*cingulum*). Pieces no. 27, 28 were *balteus* strap-ends for the belt which kept the long sword — *spatha*. All soldier belts were decorated completely with this type of fittings.

So, the others pendants and appliques were destined to decorate the harness. This fact explains why there are appliques and pendants of the same type, like almond kernel-shaped fittings (no. 77—91), shield-shaped fittings (no. 92—106).

The presence of these fittings presumes some workshops for making them. More than that, the identity of some ornaments of pieces which come from different forts from Dacia (Gherla, Gilău, Porolissum, Buciumi), could indicate a unique workshop or a few imitations which were spread on a large area.

For the dating of these finds we don't have any contexts. So, we try to use the dating for analogies. But these pieces are a common type and were used for a long time. Majority of them could be dated as *terminus post quem* in the middle of the IInd century A.D. For Dacia that means the period of the Roman occupation.

Fig. 1 1. *Oenochoe* handle.

Fig. 2 2. Joining part of *oenochoe* handle; 3—4 Joining part of *ampulla*; 5—6 Case handles; 7 Bell-shaped stud.

Fig. 3 8—10. Buckles; 11—26. Belt fittings; 27—28. *Balteus* strap-ends.

Fig. 4 29. Belt tongue; 30—48. Strap-ends.

Fig. 5 49—52. Chapes; 53. Fitting with long body.

Fig. 6 54—67. Junction loops.

Fig. 7 68. Three rings *phalera* junction; 69. Girth buckle; 70. Eye-guard fragment.

Fig. 8 72—73. Bells (*tintinnabula*); 74. circular pendant.

Fig. 9 75. circular fitting; 76. Rhombic enamelled fitting.

Fig. 10 77—91. Almond kernel-shaped fittings and pendants.

Fig. 11 92—106. Shield-shaped fittings and pendants.

Fig. 12 107—112. Heart-shaped fittings with button; 113—120. Long fittings with straites; 121—122. Globe-shaped fitting and pendant; 123—124. Oval fittings with central protuberance.

Fig. 13 125—126. Trumpet-shaped fittings; 127. Fitting with pelta-end; 128. Phallic fitting; 129—136. Fitting and pendants fragments.

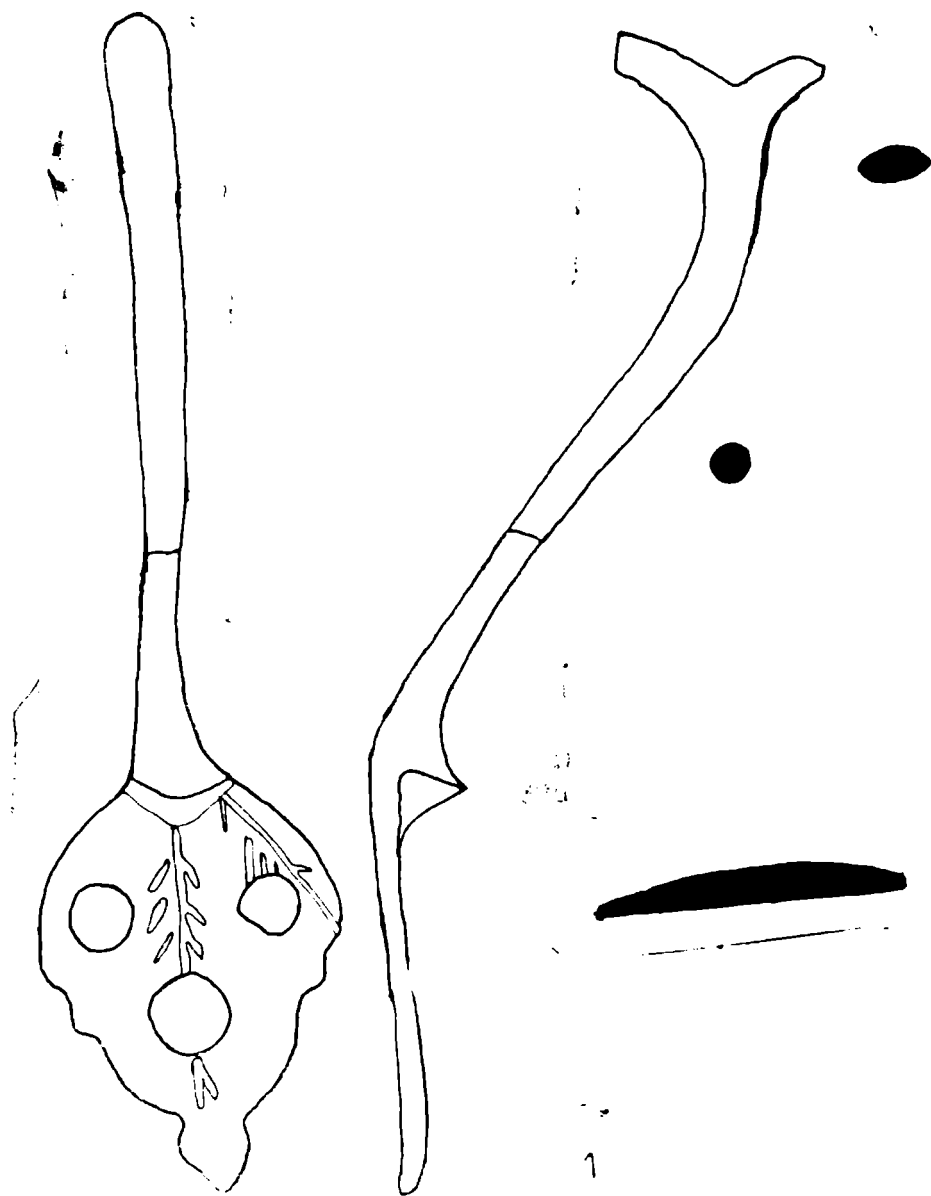

Fig. 1. 1. Toartă de oenochoc.

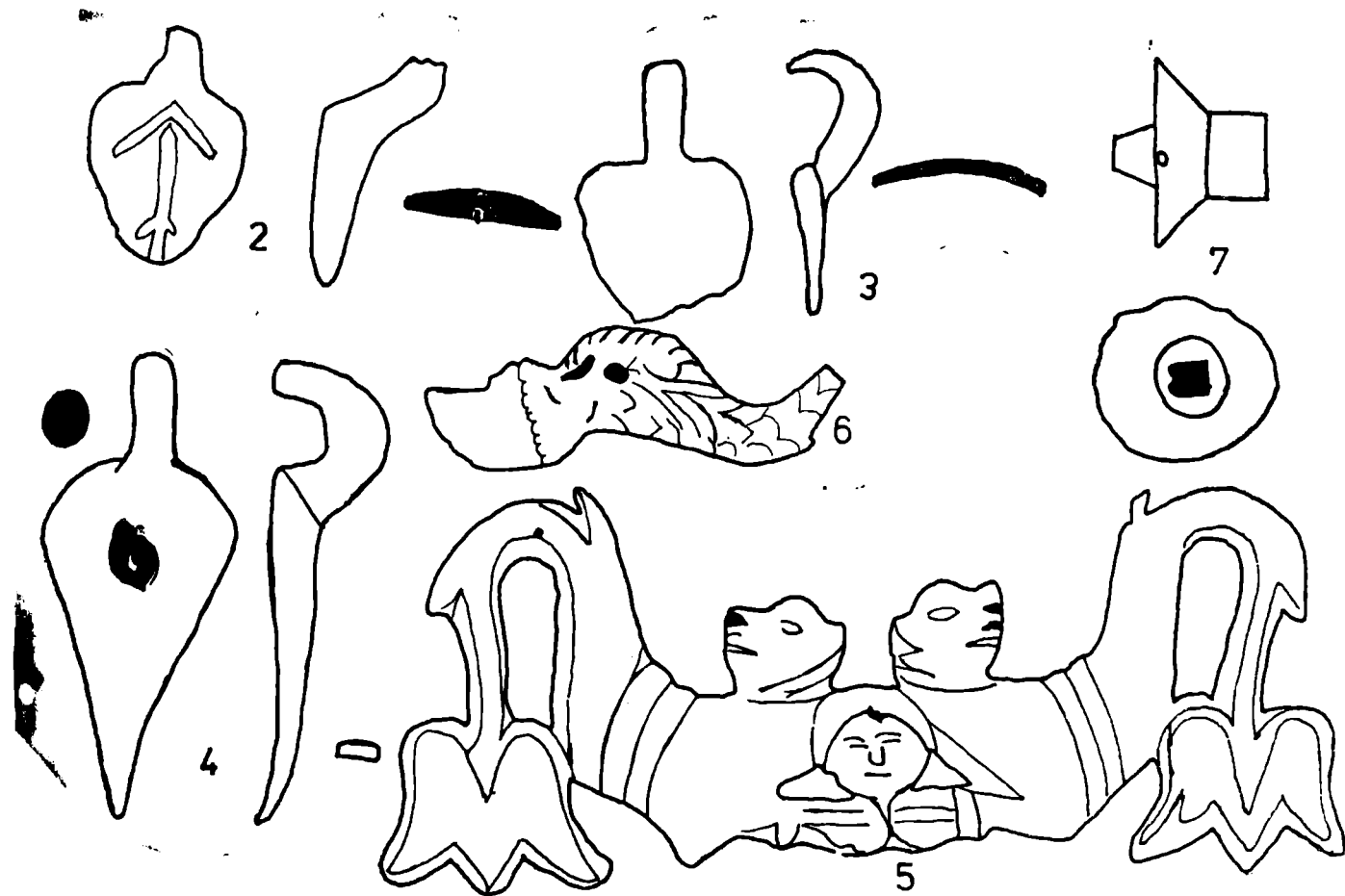

Fig. 2. 2. Ataş de oenochoe; 3-4. Ataş de ampulla; 5-6. Mânere de casetă; 7. Buton în formă de clopot.

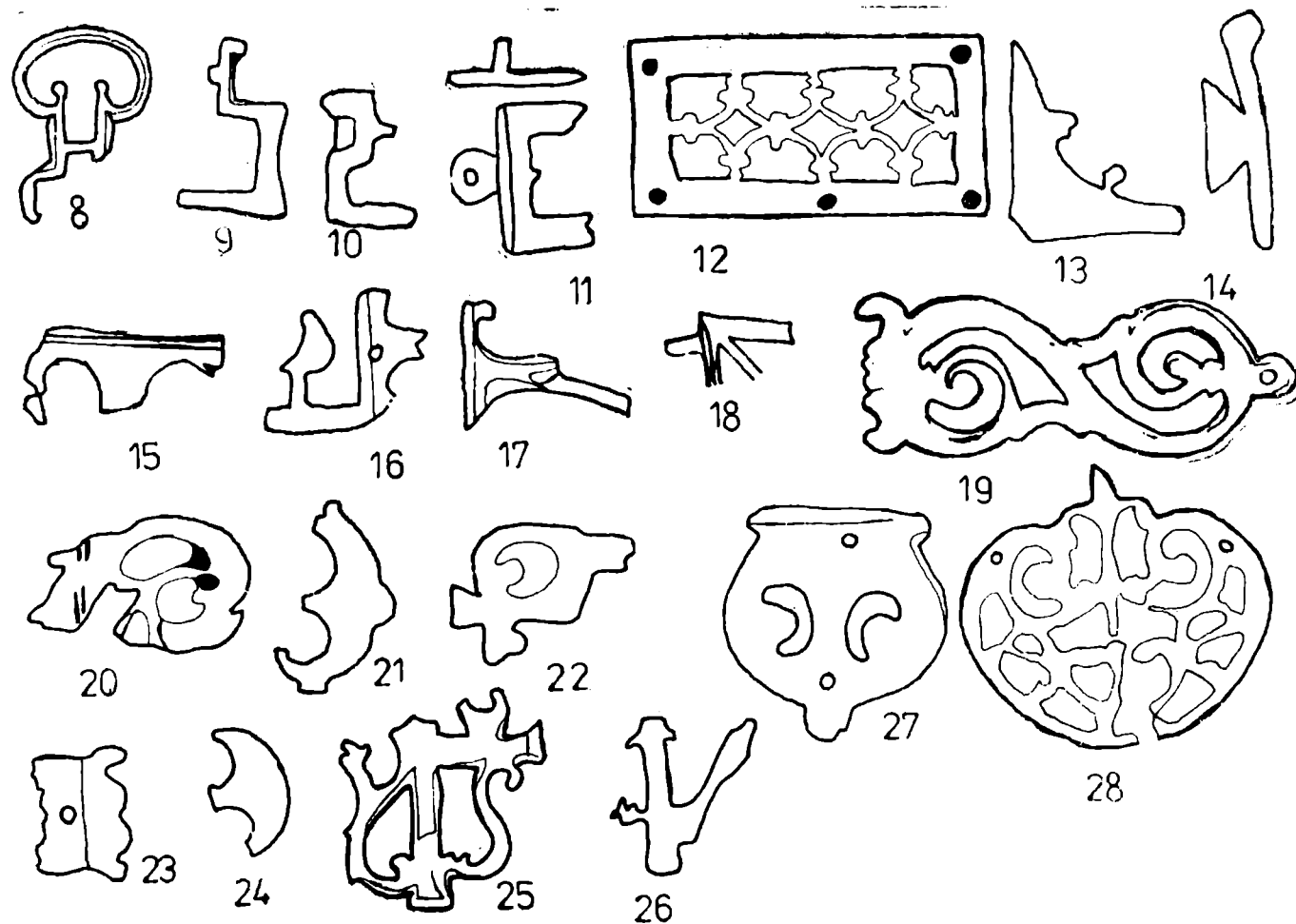

Fig. 3. 8—10. Catarame; 11—26. Aplici de centură; 27—28. Capete de *balleus*.

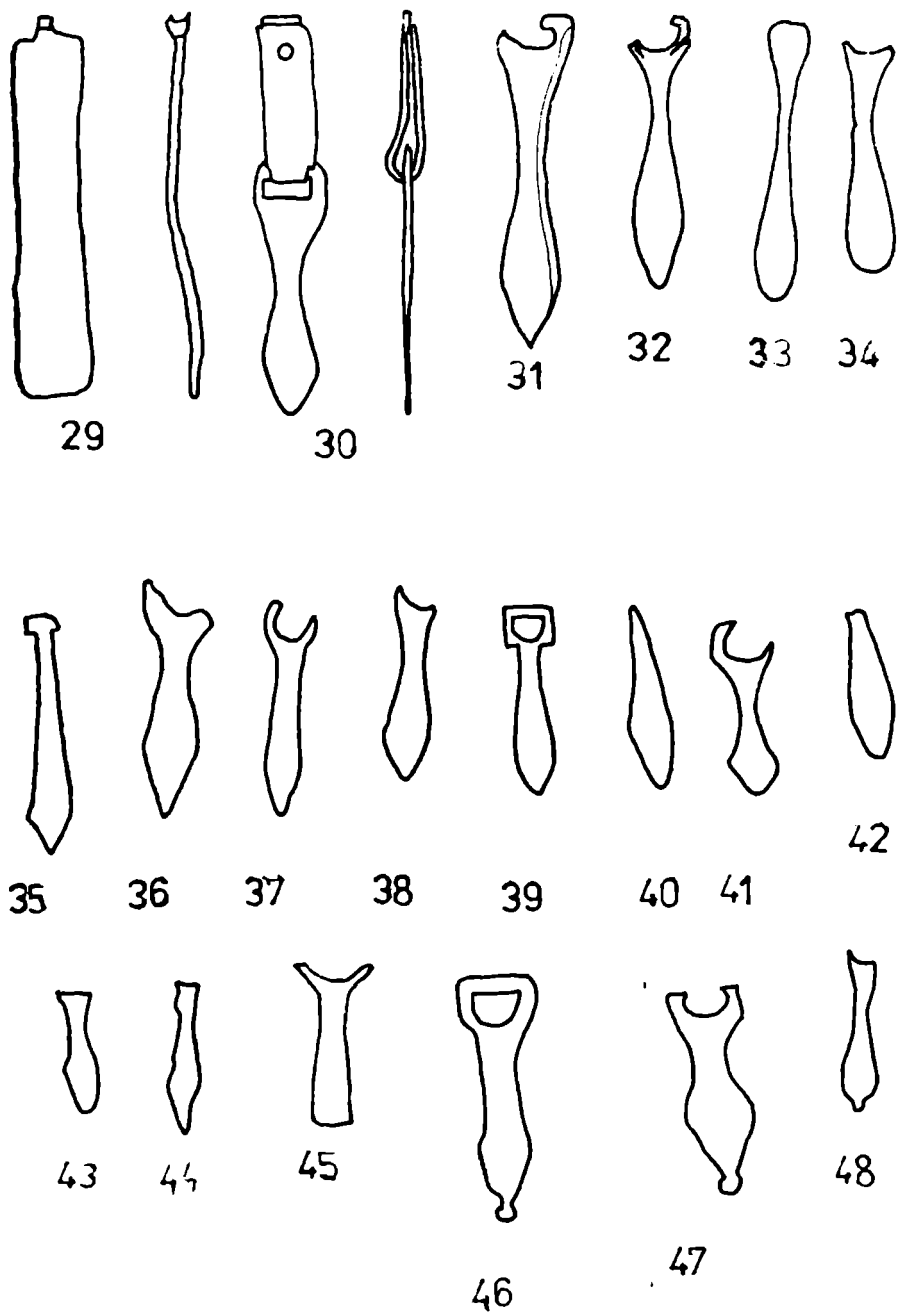
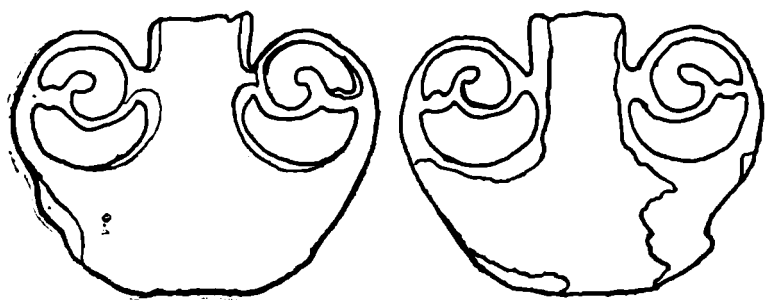
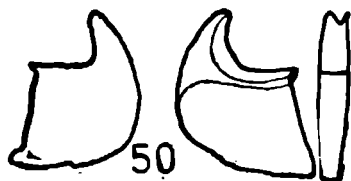

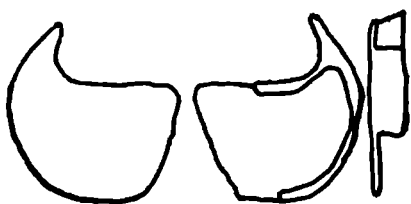
Fig. 4. 29. Limbă de curea ; 30—48. Capete de curelușă.

49

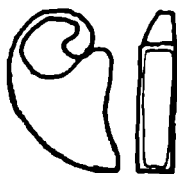
50

51

53

52

Fig. 5. 49–52. Buteroles; 53. Aplică cu corpul alungit.

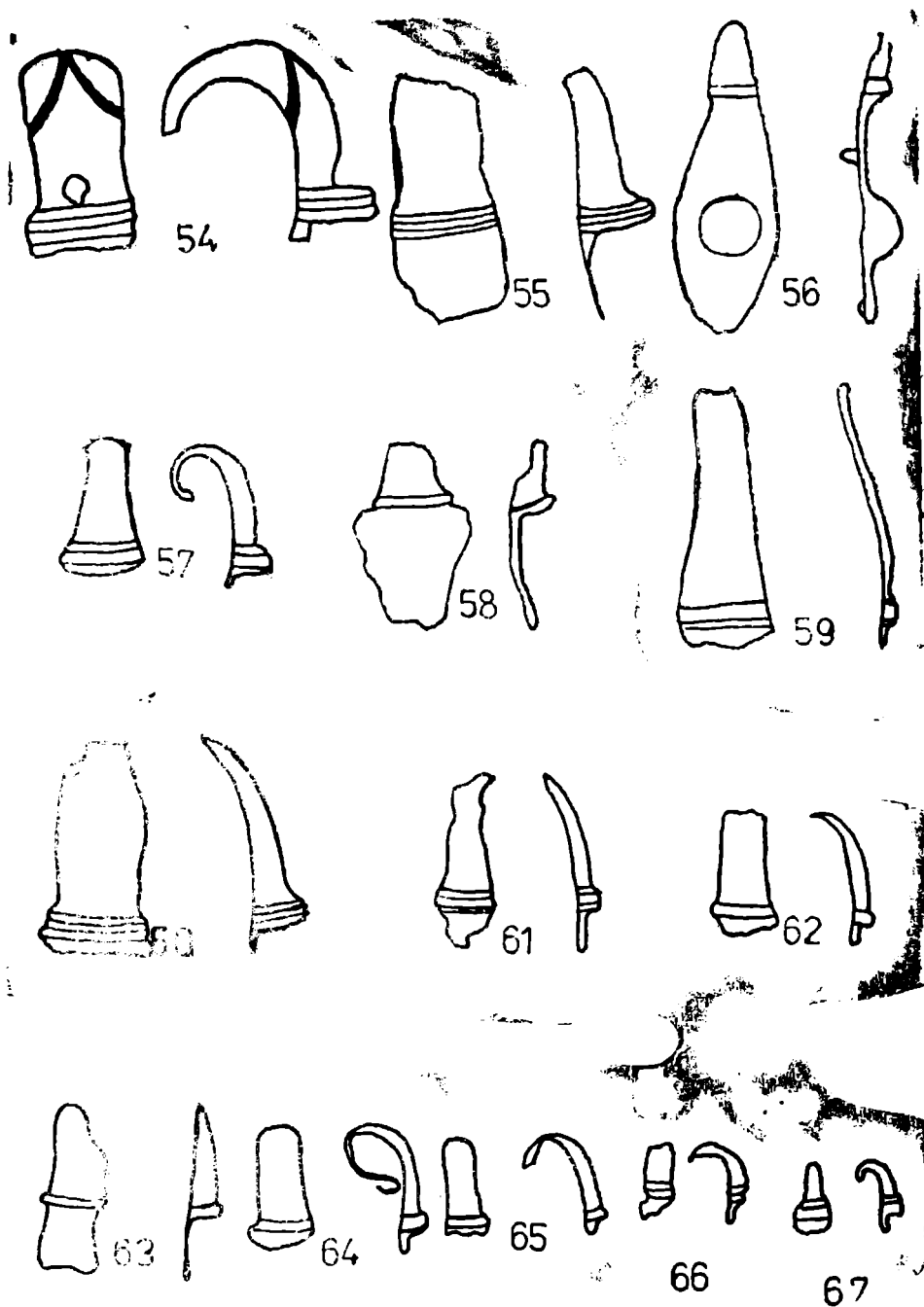

Fig. 6. 54—67. Carabiniere

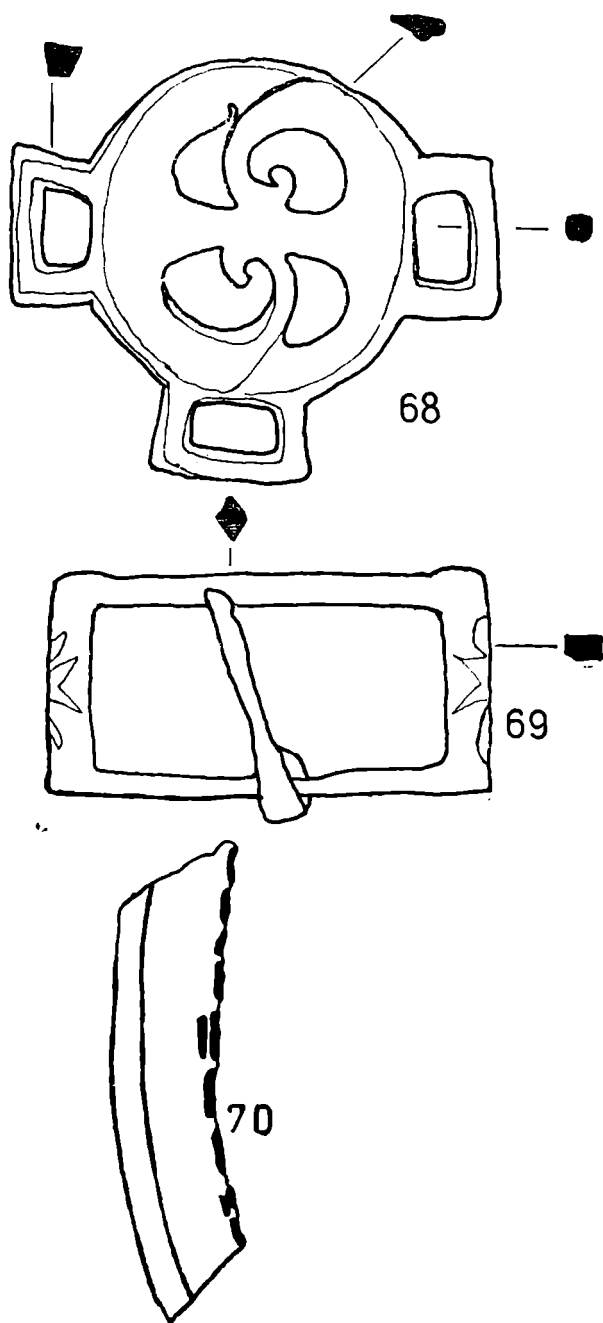

Fig. 7. 68. Distribuitor fix de curele; 6 . Cataramă rectangulară; 70. Ochelari de cal.

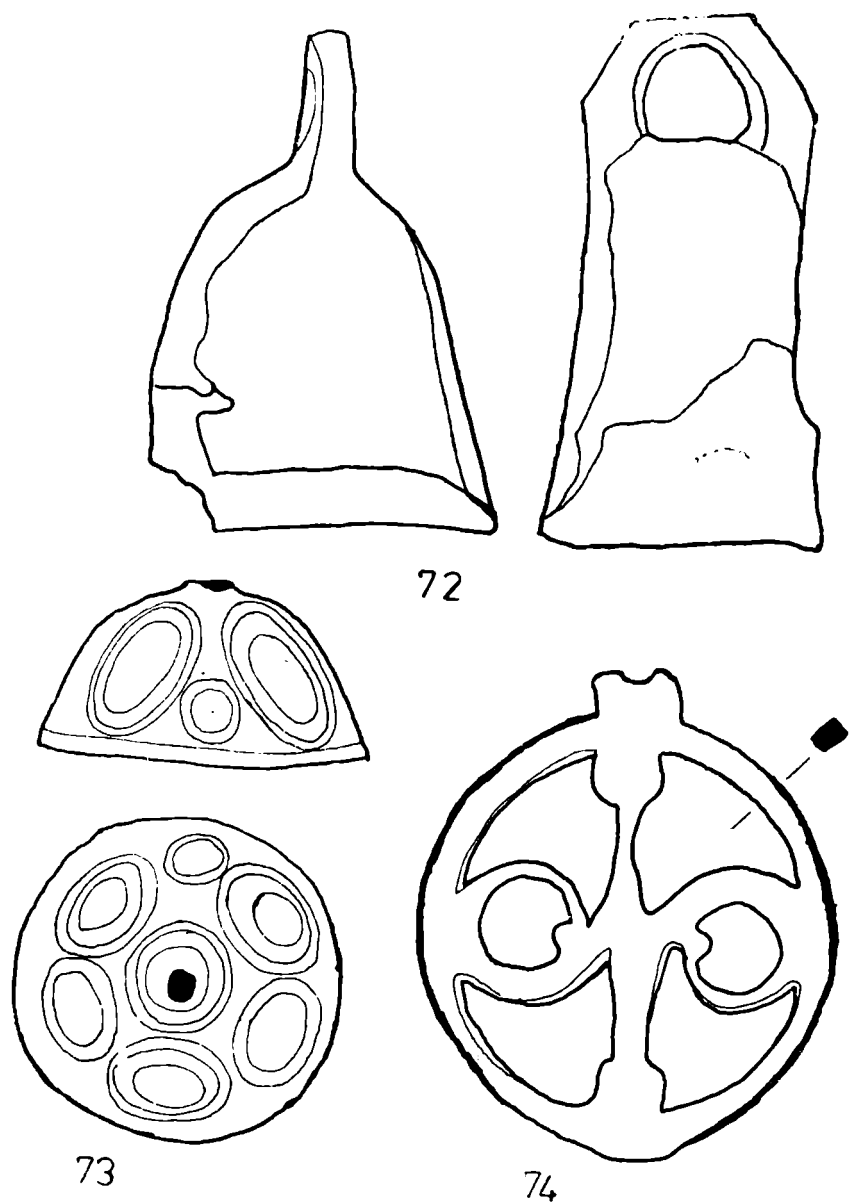

Fig. 8. 72—73. Clopoței (*tintinnabula*) ; 74. Pandativ circular

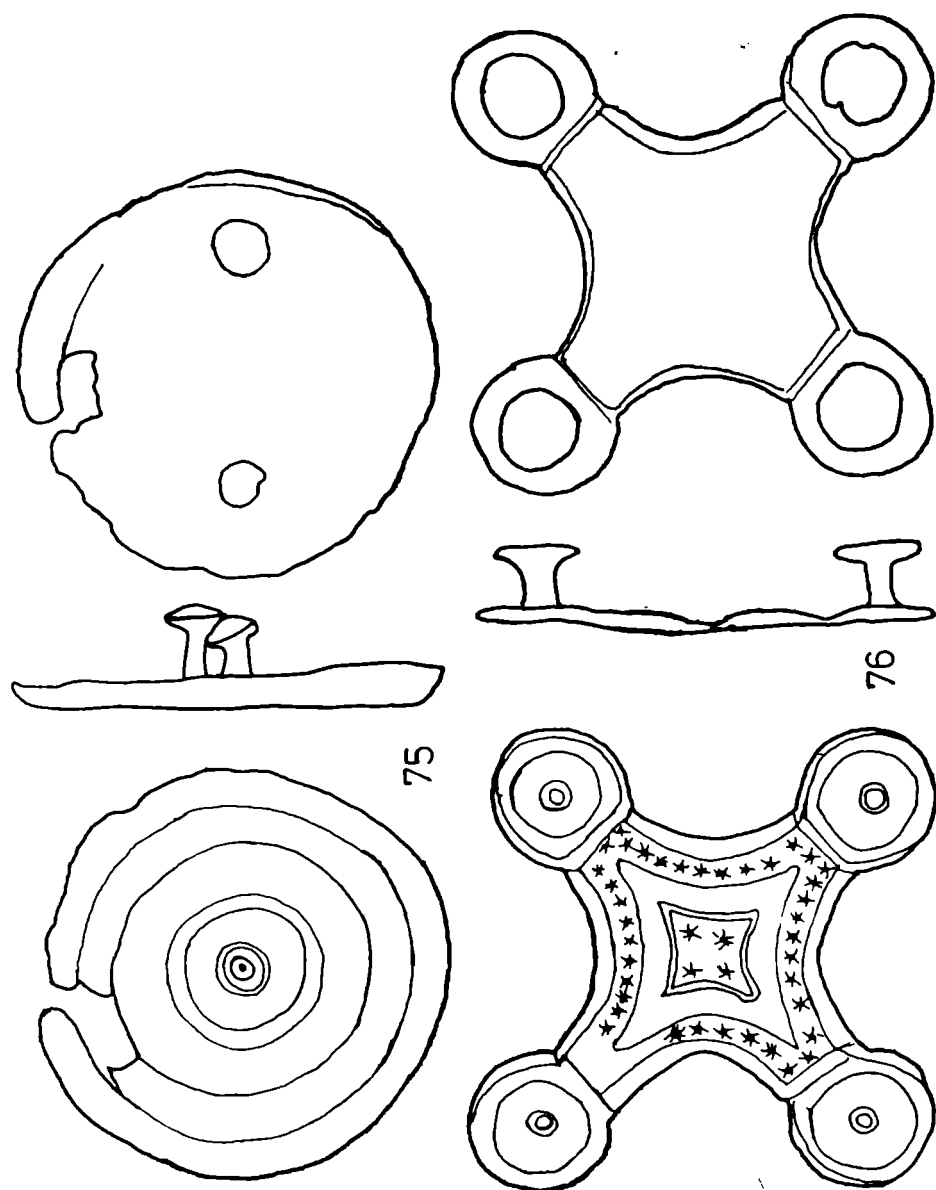

Fig. 9. 75. Aplică circulară; 76. Aplică romboidală emailată

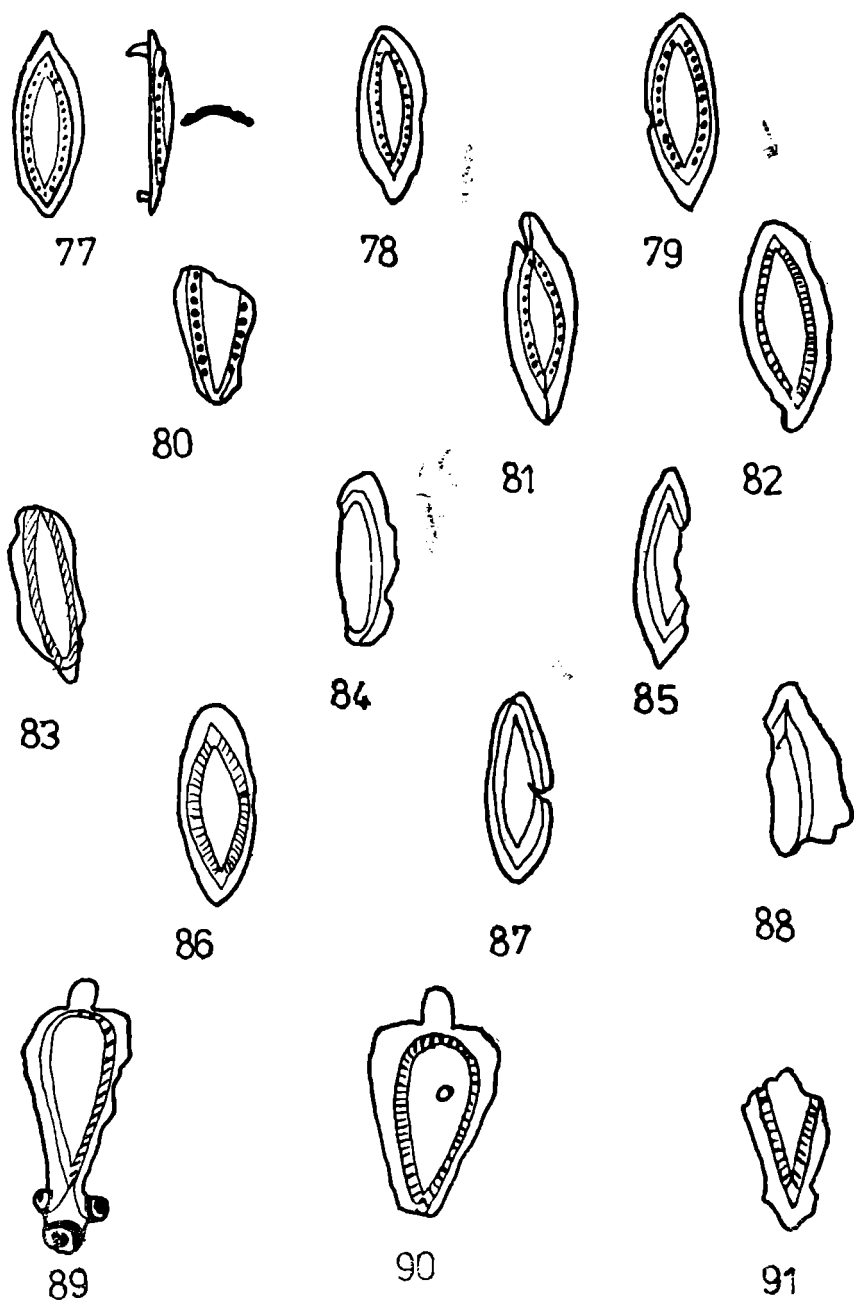

Fig. 10. 77—91. Aplici și pandantive în formă de sâmbure dublu de migdală.

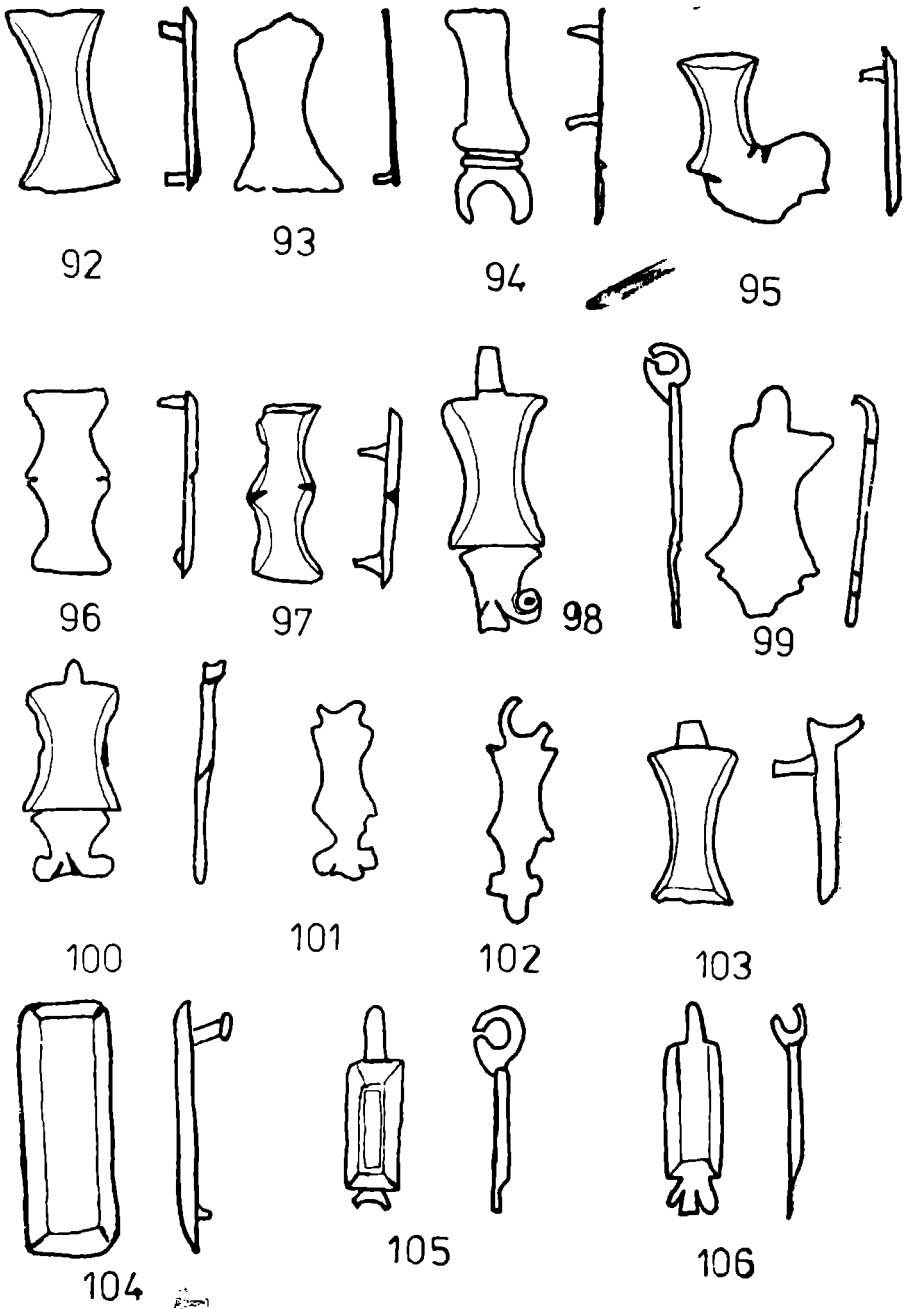

Fig. 11. 92—106. Aplici și pândative în formă de scut.

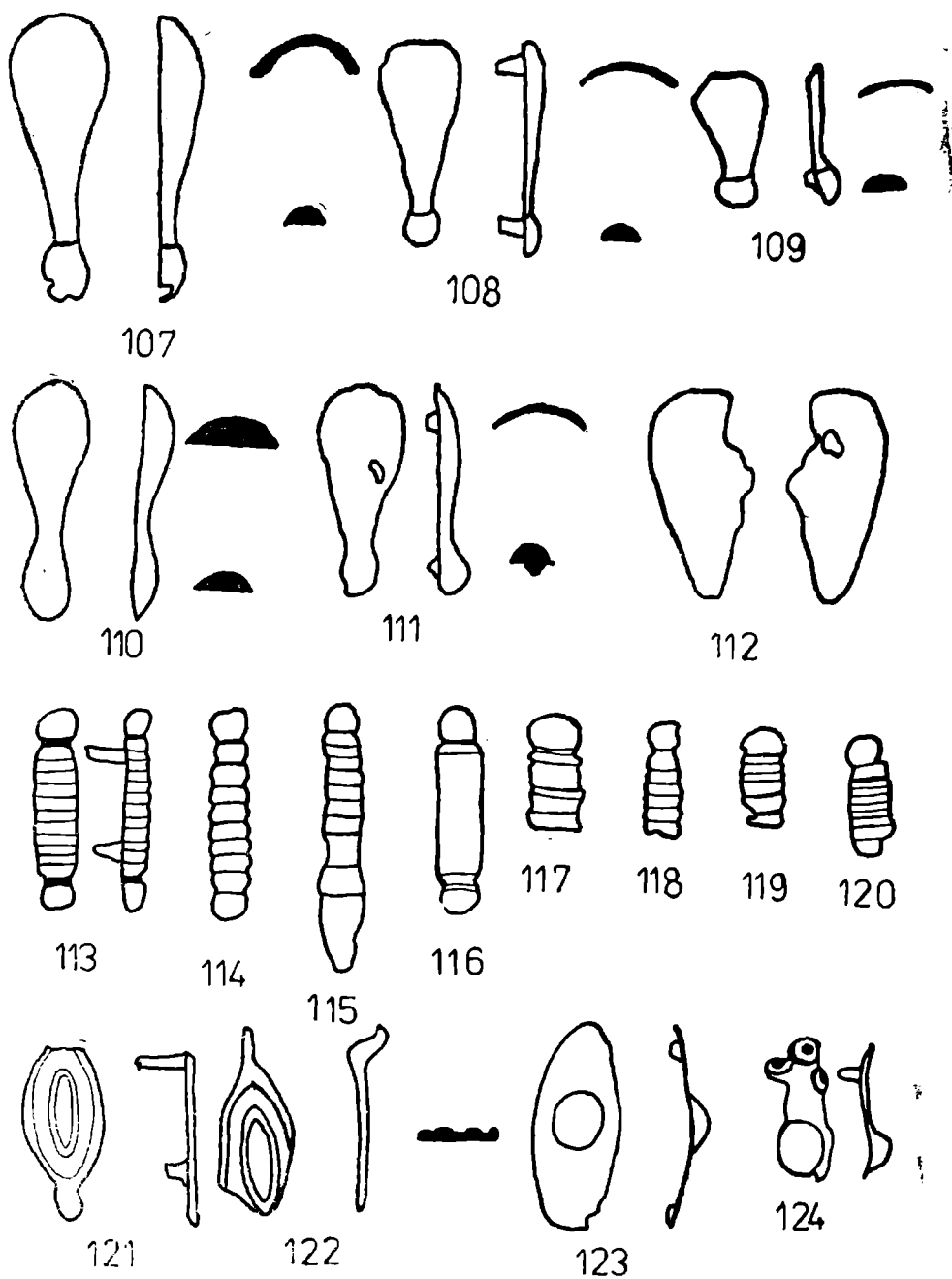

Fig. 12. 107-112. Aplici în formă de inimă; 113-120. Aplici lungi cu striații; 121-122. Aplică și pendentiv în formă de glob; 123-124. Aplici ovale cu protuberanțe centrale.

Fig. 13. 125—126. Aplici în formă de trompetă; 127. Aplică cu corpul terminat în *pelta*; 128. Aplică „phallică”; 12 — 136. Fragmente de aplici și pandantive.

FIBULELE ROMANE DE LA MICĂSASA

Cercetările arheologice efectuate începând din anul 1976 până în prezent, cu întreruperi între anii 1987—1990¹, au dus la descoperirea, în vatra actuală a comunei Micăsasa, jud. Sibiu, pe aproximativ 20 ha², a unei mari așezări romane, a celui mai mare centru ceramic cunoscut până în prezent în Dacia³. Cu prilejul acestor cercetări efectuate în diferite puncte ale așezării s-a constatat în stratul de cultură, de-o consistență materială asemănătoare aceloră din mediul urban, în multe cazuri trei niveluri de construcție. Aceste trei niveluri, primul de scurtă durată⁴, cel de al doilea mult mai substanțial și mult mai îndelungat în timp⁵, iar în al treilea, mult mai înfloritor⁶, acoperă perioada în existență a așezării din primii ani de la instalarea administrației romane în Dacia și până la retragerea acesteia.

În cadrul acestei așezări, după cum rezultă din cercetările arheologice, fondată de coloniști proveniți cu precădere din provinciile occidentale dar și din provinciile vecine și din lumea elenistică, îi întâlnim și pe autohtoni, pe daci. Urme ale acestora sunt prezente peste tot, în toate nivelurile. Mai ales, în nivelul doi în preajma cuptoarelor pentru ars oale și chiar în ruinele atelierelor. Prezența lor este atestată prin produse ceramice de tradiție dacică, preromană și după cum se va arăta, se pare, și prin prezența fibulelor din fier descoperite.

În toate aceste niveluri, îndeosebi în nivelul doi, s-au găsit până în prezent, în tot cuprinsul așezării, purtate și pierdute de locuitorii acestui habitat, 83 fibule și fragmente de fibule dintre care 75 din bronz și 8 din fier și care cronologic se încadrează, după cum se va vedea, în perioada de dănuire a acestuia.

Cele 83 de fibule și fragmente de fibule se înscriu ca tipuri în contextul mai larg al fibulelor romane din zona provinciilor dunărene. Ast-

¹ În anii 1983—1986 efectuându-se câte două campanii.

² Din care s-au cercetat deocamdată, doar 23,46 ari.

³ I. Mitrofan, în *Dacia* N.S., XXXIV, 1990, p. 129—138; idem, în *RCRF*, XXIX—XXX, 1991, p. 173—200; idem, în *ActaMN*, XXIX—XXX, 1991, p. 173—200.

⁴ Din acest nivel reiese că fondatorii așezării, coloniști s-au stabilit aici, la început, construindu-și barăci ori case din lemn.

⁵ Bogat în vestigii mult mai substanțiale provenind de la construcții, unele cu fundații din pietre de râu, cu pereți din pari îngrădiți și apoi lutuiți și ten-cuiți, unele acoperite cu țigle sau de la ateliere și cuptoare pentru olărit, dintre care, multe dintre ele în zona centrală a așezării au sfârșit printr-un puternic incendiu, precum și de la diferite alte amenajări. Viața habitatului în acest timp, care pare să cuprindă perioada dintre mijlocul sec. II și prima parte a sec. III, pare să fi fost mult mai intensă și să fi suferit profunde prefaceri.

⁶ În urma dezastruosului incendiu, produs în zona centrală a așezării, terenul a fost nivelat și au fost identificate numeroase clădiri și somptuoase edificii publice, aparținând, se pare, mijlocului sec. III și primei părți a aceleia de a doua jumătate a acestui secol.

fel piesele de la Micăsasa au analogii perfecte în Noricum, Pannonia, Moesia. Procentual domină fibulele puternic profilate (45%), urmează apoi fibulele cu genunchi (12%). După al treilea sfert al sec. II d.Ch. se observă întrebuintarea, mai ales, a fibulelor cu balama (fibule în formă de T, fibule emailate, fibule cataramă, fibule cu piciorul întors pe dedesubt). Un fenomen interesant îl constituie existența unui număr de 8 piese de fier, număr record pentru o așezare romană din Dacia și chiar din Imperiu. O explicație plauzibilă în stadiul actual al cercetării ar consta în purtarea acestor fibule de către autohtoni.

CATALOG⁷

Fibulele sunt în colecția MNIT

1. Bronz, fragmentară, L = 5,1 cm; resortul format din 4 spire, coarda interioară. Corpul rombic în secțiune era ornamentat cu mici incizii în formă de V. Piciorul trapezoidal. Fibulă soldat. Analogii: Gornea⁸ Zugmantel⁹. Incepul sec. II d.Ch. Micăsasa; nr. inv. v/42163. Inedită (Fig. 1/1).
2. Fier, fragmentară, L = 5,3 cm; resortul format din 8 spire, coarda interioară. Corpul puternic curbat (semirotund în secțiune) se termină într-o portagrafă trapezoidală. Fibulă arbaletă. Chinteni¹⁰, Singidunum¹¹. Sec. III d.Ch., Micăsasa, 1994. Inedită (Fig. 1/2).
3. Fier, întreagă, L = 5 cm; resortul format din 8 spire, coarda interioară. Piciorul trapezoidal. Același tip cu piesa nr. 2. Micăsasa; nr. inv. v/42188. Inedită (Fig. 1/3).
4. Fier, întreagă, L = 6 cm; resortul format din 8 spire, coarda interioară. Piciorul trapezoidal. Același tip cu piesa nr. 2; Micăsasa; nr. inv. v/43887. Inedită (Fig. 1/4).
5. Fier, fragmentară, L = 4,8 cm; se păstrează corpul (dreptunghiular în secțiune) și o parte din picior. Același tip cu piesa nr. 2; Micăsasa; nr. inv. v/42181. Inedită (Fig. 1/5).
6. Fier, fragmentară, L = 4,5 cm; corpul puternic îndoit se termină într-o portagrafă trapezoidală. Același tip cu piesa nr. 2. Micăsasa; nr. inv. v/42153. Inedită (Fig. 1/6).
7. Fier, fragmentară, L = 5,3 cm; corpul (semicircular în secțiune) este puternic îndoit în forma literei D. Portagrafa trapezoidală. Același tip cu piesa nr. 2. Micăsasa; nr. inv. v/42182. Inedită (Fig. 1/7).
8. Bronz, fragmentară, L = 2,3 cm; resortul, format din 10 spire, este protejat de o plăcuță. Din corp se păstrează o mică parte ce cuprinde o nodozitate prinsă între două aripioare cu capetele unite (cu patru mici „antene” deasupra). Fibulă cu aripioare norico-panonică. Varianta Garbsch 238 q. Porolissum¹², Lasseldorf¹³. Prima jumătate a sec. II d.Ch., Micăsasa; nr. inv. v/42198. Inedită (Fig. 11/8).

⁷ Piesele vor fi prezentate după sistemul *Corpus Signorum Imperii Romani*.

⁸ N. Gudea, *Gornea. Așezări din epoca romană și romană târzie*, Reșița, 1977, p. 31, fig. 14/5.

⁹ A. Böhme, în *SaalbJahrb*, XXIX, 1972, p. 13—14, pl. 4/174.

¹⁰ D. Alicu, în *ActaMN*, 31, I, 1994, p. 565, pl. XVII/2.

¹¹ D. Bojović, *Rimske fibula Singidunuma*, Beograd, 1983, pl. XVIII/163.

¹² I. Bajusz, S. Cociș, în *ActaMP*, XIX, 1995 (sub tipar).

¹³ J. Garbsch, *Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert*, München, 1965, p. 70, pl. 35/8.

9. Bronz, fragmentară, $L = 4,2$ cm; se păstrează piciorul și portagrafa. Această din urmă este traforată cu ornamente în formă de cerc și stele, iar marginile cu incizii în formă de dinți de lup. Același tip ca piesa nr. 8. Micăsasa; nr. inv. v/42168. Inedită (Fig. II/9).
10. Bronz, întreagă, $L = 6$ cm; resortul format din 8 spire, coarda înaltă și exterioră. O placă dreptunghiulară protejează resortul. Capul lătit se îngustează spre corp pe care este o nodozitate realizată din trei creste. Piciorul este decorat cu o nervură mediană și două rânduri de incizii în formă de dinți de lup și se termină într-un buton puternic. Portagrafa dreptunghiulară. Fibulă puternic profilată, varianta cu placă la cap. Cluj-Napoca¹⁴, Siscia¹⁵. Prima jumătate a sec. II d.Ch. Micăsasa; nr. inv. v/42192. Inedită (Fig. II/10).
11. Bronz, fragmentară, $L = 6$ cm; piesa executată dintr-o singură bucată. Resortul format din 10 spire, coarda înaltă. La cap are o placă protectoare. Pe cap o nodozitate. Piciorul se termină într-un buton. Portagrafa dreptunghiulară. Fibulă puternic profilată, varianta timpurie. Porolissum¹⁶, Siscia¹⁷. Prima jumătate a sec. II d.Ch. Micăsasa; nr. inv. v/43875. Inedită (Fig. II/11).
12. Bronz, fragmentară, $L = 4,4$ cm; se păstrează o nodozitate pe corp. Piciorul, cu o nervură mediană, se termină într-un buton. Portagrafa trapezoidală. Fibulă puternic profilată, nu se poate determina varianta. Prima jumătate a sec. II d.Ch. Micăsasa; nr. inv. v/42162. Inedită (Fig. II/12).
13. Bronz, fragmentară, $L = 1,8$ cm; se păstrează capul fibulei. Același tip cu piesa nr. 10. Micăsasa, 1994. Inedită (Fig. II/13).
14. Bronz, întreagă, $L = 4$ cm; resortul din 8 spire, coarda înaltă și exterioră. Capul mic, pe corp o nodozitate. Piciorul se termină în buton. Portagrafa dreptunghiulară. Același tip cu piesa nr. 10. Micăsasa; nr. inv. v/42183. Inedită (Fig. II/14).
15. Bronz, fragmentară, $L = 3,8$ cm; se păstrează resortul cu 8 spire. Capul lătit protejat de o plăcuță. Pe corp o nodozitate. Piciorul se termină în buton. Portagrafa dreptunghiulară. Același tip cu piesa nr. 10. Micăsasa; nr. inv. v/42178. Inedită (Fig. II/15).
16. Bronz, fragmentară, $L = 5$ cm; se păstrează o nodozitate de pe corp și piciorul ornamentat cu incizii în formă de dinți de lup și o nervură mediană. Portagrafa trapezoidală. Fibulă puternic profilată nu se poate determina varianta. Prima jumătate a sec. II d.Ch. Micăsasa; nr. inv. v/42186. Inedită (Fig. II/16).
17. Bronz, fragmentară, $L = 2,1$ cm; resortul format din 8 spire, coarda înaltă și exterioră. Capul mare fațetat. Același tip cu nr. 10. Micăsasa; nr. inv. v/42172. Inedită (Fig. II/17).
18. Bronz, fragmentară, $L = 1,5$ cm; resortul format din 8 spire, coarda înaltă și exterioră. Capul fațetat. Fibulă puternic profilată; nu se poate determina varianta. Prima jumătate a sec. II d.Ch. Micăsasa; nr. inv. v/42189. Inedită (Fig. III/18).
19. Bronz, fragmentară, $L = 2,6$ cm; resortul format din 8 spire, capul lat are o nervură mediană pe mijloc. Fibulă puternic profilată, varianta fără placă. Cluj-Napoca¹⁸, Lauriacum¹⁹. Prima jumătate a sec. II d.Ch. Micăsasa; nr. inv. v/42179. Inedită (Fig. III/19).
20. Bronz, fragmentară, $L = 4,8$ cm; resortul format din 8 spire. Coarda înaltă. Capul lătit cu o nervură mediană. Pe corp o nodozitate discooidală. Piciorul lung are o nervură mediană fiind ornamentat cu incizii în formă de dinți de lup. La capăt un buton. Portagrafa dreptunghiulară. Același tip cu piesa nr. 19. Micăsasa, 1994. Inedită (Fig. III/20).
21. Bronz, întreagă, $L = 5,3$ cm; resortul format din 8 spire. Coardă înaltă. Capul lătit cu o nervură mediană și ornamentat cu incizii în formă de dinți de lup. Pe corp o nervură mediană. Piciorul este ornamentat identic cu partea supe-

¹⁴ Atelier de fibule, săpături inedite, S. Cociș, V. Voișian, Viorica Rusu-Bolindel.

¹⁵ R. Košćević, *Antičke fibule s produčja Siska*, Zagreb, 1980, pl. XVI/114.

¹⁶ N. Gudea, în *ActaMP*, XIII, 1989, p. 1042, pl. CLXXXIII/11.

¹⁷ R. Košćević, *op. cit.*, pl. XV/105.

¹⁸ Vezi nota 14.

¹⁹ W. Jobst, în *Forschungen in Lauriacum* 10, 1975, Linz, 1975, p. 30–35, pl. 7/51–52.

- rioară a piesei. Portagrafa dreptunghiulară. Același tip cu piesa nr. 19. Micăsasa; nr. inv. v/42180. Inedită (Fig. III/21).
22. Bronz, fragmentară, $L = 3,8$ cm; capul lătit are o nervură mediană. Pe corp o nodozitate. Piciorul cu o nervură mediană se termină cu un buton. Portagrafa dreptunghiulară. Același tip cu piesa nr. 19. Micăsasa; nr. inv. v/42159. Inedită (Fig. III/22).
23. Bronz, fragmentară, $L = 3,5$ cm; resortul format din 8 spire. Capul lătit are o nervură mediană ce continuă și pe picior. Același tip cu piesa nr. 19. Micăsasa; nr. inv. v/42191. Inedită (Fig. III/23).
24. Bronz, întreagă, $L = 3,8$ cm; resortul format din 8 spire. Capul lătit are o nervură mediană ce continuă și pe picior. Pe corp o nodozitate. Același tip cu piesa nr. 19. Micăsasa; nr. inv. v/42156. Inedită (Fig. III/24).
25. Bronz, fragmentară, $L = 2,7$ cm; capul lătit, pe corp o nodozitate. Același tip cu piesa nr. 19. Micăsasa, 1994. Inedită (Fig. III/25).
26. Bronz, fragmentară, $L = 1,7$ cm; resortul format din 8 spire. Pe corp o nervură mediană. Același tip cu piesa nr. 19. Micăsasa; nr. inv. v/42197. Inedită (Fig. III/26).
27. Bronz, fragmentară, $L = 3$ cm; piciorul puternic curbat se termină într-un buton. Portagrafa dreptunghiulară. Fibulă puternic profilată, nu se poate determina varianta. Prima jumătate a sec. II, d.Ch. Micăsasa; nr. inv. v/42175. Inedită (Fig. III/27).
28. Bronz, fragmentară, $L = 4,7$ cm; resortul format din 8 spire. Capul lătit; pe cap are o nervură mediană și o nodozitate. Piciorul se termină în buton. Portagrafa dreptunghiulară. Același tip cu piesa nr. 19. Micăsasa, 1992. Inedită (Fig. IV/28).
29. Bronz, fragmentară, $L = 4,5$ cm; resortul format din 8 spire. Capul lătit are spre arc două incizii. Pe corp o nodozitate formată din trei creste. Piciorul are o nervură mediană și se termină într-un buton. Portagrafa dreptunghiulară. Fibulă puternic profilată, varianta cu incizii la cap. Cluj-Napoca²³. Siscia²⁴. Prima jumătate a sec. II d.Ch. Micăsasa, 1994. Inedită (Fig. IV/29).
30. Bronz, fragmentară, $L = 3,3$ cm; se păstrează capul cu două incizii spre resort și o parte din corp cu o nodozitate formată din creste. Același tip cu piesa nr. 28. Micăsasa; nr. inv. v/42184. Inedită (Fig. IV/30).
31. Bronz, întreagă, $L = 3,5$ cm; resortul format din 8 spire. Capul mic fațetat este despărțit spre resort de o placă, iar spre picior de o nodozitate. Piciorul trapezoidal. Portagrafa dreptunghiulară. Fibulă puternic profilată, varianta cu piciorul trapezoidal. Buciumi²², Lauriacum²³. Prima jumătate a sec. II d.Ch. Micăsasa; nr. inv. v/4386. Inedită (Fig. IV/31).
32. Bronz, întreagă, $L = 3,8$ cm; resortul format din 8 spire. Capul mic fațetat este despărțit spre resort de o placă. O nodozitate pe cap. Piciorul trapezoidal cu ornamente în formă de dinți de lup. Același tip cu piesa nr. 30. Micăsasa; nr. inv. v/42592. Inedită (Fig. IV/32).
33. Bronz, fragmentară, $L = 3,2$ cm; resortul are 8 spire. Capul mic fațetat, o nodozitate pe corp. Același tip cu piesa nr. 30. Micăsasa; nr. inv. v/42199. Inedită (Fig. IV/33).
34. Bronz, fragmentară, $L = 2$ cm; resortul are 8 spire, capul mic în forma unei trompete. O nodozitate pe corp. Piciorul ornamentat cu incizii în formă de dinți de lup. Fibulă puternic profilată, varianta cu piciorul trapezoidal și fără plăcuță la cap. Porolissum²⁴. Prima jumătate a sec. II d.Ch. Micăsasa; nr. inv. v/42193. Inedită (Fig. IV/34).
35. Bronz, întreagă, $L = 5,3$ cm; resortul format din 8 spire. Capul fibulei este format de o plăcuță dreptunghiulară. Corpul are o nervură mediană și se termină într-o nodozitate. Piciorul scurt ornamentat cu dinți de lup. Portagrafa dreptunghiulară. Fibulă puternic profilată, varianta cu capul dreptunghiular.

²⁰ Vezi nota 14.

²¹ R. Košćević, *op. cit.*, pl. XVI/113.

²² E. Chirilă și colab., *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, pl. XCIII/1.

²³ W. Jobst, *op. cit.*, p. 38—39, pl. 6/44.

²⁴ N. Gudea, V. Lucăcel, în *ActaMP*, III, 1979, p. 340, pl. XVI/189.

- Porolissum²⁵, Lauriacum²⁶. A doua jumătate a sec. II — începutul sec. III d.Ch. Micăsasa, 1991. Inedită (Fig. IV/35).
36. Bronz, fragmentară, L = 3,4 cm; resortul format din 8 spire. Capul fibulei este format de o plăcuță dreptunghiulară. Corpul are o nervură mediană fiind ornamentat cu incizii în formă de dinți de lup. Același tip cu piesa nr. 35. Micăsasa; nr. inv. v/42196. Inedită (Fig. IV/36).
37. Bronz, fragmentară, L = 2,9 cm; resortul format din 10 spire. Capul în forma unei trompete cu o placă circulară protectoare. Pe corp o nodozitate din creste. Piciorul se termină în buton. Fibulă trompetă, varianta pannonică. Porolissum²⁷, Pannonia²⁸. A doua jumătate a sec. II d.Ch. Micăsasa; nr. inv. v/42168. Inedită (Fig. V/37).
38. Bronz, fragmentară, L = 1,5 cm; se păstrează piciorul, o nodozitate și un buton terminal. Fibulă același tip cu piesa nr. 37. Micăsasa; nr. inv. v/42200. Inedită (Fig. V/38).
39. Bronz, fragmentară, L = 2 cm; resortul format din 12 spire. Capul în forma unei trompete. Placa protectoare este ornamentată cu incizii în formă de dinți de lup. Același tip cu piesa nr. 35. Micăsasa; nr. inv. v/42160. Inedită (Fig. IV/39).
40. Bronz, fragmentară, L = 3,5 cm; se păstrează capul fațetat. Fibulă trompetă varianta cu capul fațetat. Micia²⁹, Moravia³⁰. A doua jumătate a sec. II d.Ch. Micăsasa; nr. inv. v/42157; Inedită (Fig. V/40).
41. Bronz, fragmentară, L = 1,5 cm; resortul format din 8 spire. Capul lătit în forma unei ancore. Fibulă cu capul în formă de ancoră, varianta timpurie; Cluj-Napoca³¹, Singidunum³². Prima jumătate a sec. II d.Ch. Micăsasa; nr. inv. v/42150. Inedită (Fig. V/41).
42. Bronz, fragmentară, L = 6 cm; resortul este format din 12 spire protejate de o plăcuță dreptunghiulară. Capul mare are forma unei ancore, având două butoane la capăt. Pe corp o nodozitate și două aripioare. Piciorul masiv se termină într-un buton. Portagrafa trapezoidală. Fibulă cu capul în formă de ancoră. Apulum³³, Siscia³⁴. Mijlocul sec. II — începutul sec. III d.Ch. Micăsasa; nr. inv. v/43879. Inedită (Fig. V/42).
43. Bronz, întreagă, L = 3 cm; resortul format din 8 spire. Capul este semicircular. Corpul puternic curbat este fațetat. Piciorul se termină drept. Portagrafa trapezoidală. Fibulă cu genunchi, varianta cu capul semicircular. Porolissum³⁵, Augst³⁶. Prima jumătate a sec. II d.Ch. Micăsasa, 1992. Inedită (Fig. VI/43).
44. Bronz, fragmentară, L = 4 cm; resortul format din 8 spire. Capul este semicircular și ornamentat cu dinți de lup. Piciorul se termină în buton. Portagrafa înaltă și dreptunghiulară. Același tip ca piesa nr. 43. Micăsasa, 1993. Inedită (Fig. VI/44).
45. Bronz fragmentară, L = 4,5 cm; capul este semicircular. Corpul puternic curbat este fațetat. Piciorul se termină în buton. Portagrafa este înaltă și dreptunghiulară. Fibulă cu genunchi. Același tip cu piesa nr. 43. Micăsasa; nr. inv. v/42202. Inedită (Fig. VI/45).
46. Bronz fragmentară, L = 3,6 cm; corpul curbat, piciorul se termină în buton. Portagrafa înaltă și dreptunghiulară. Același tip cu piesa nr. 43. Micăsasa; nr. inv. v/42198. Inedită (Fig. VI/46).
47. Bronz, fragmentară, L = 4 cm; resortul format din 8 spire. Capul mic semirotund. Corpul puternic curbat. Același tip cu piesa nr. 43. Micăsasa; nr. inv. v/42155. Inedită (Fig. VI/47).

²⁵ Idem, *op. cit.*, p. 326, pl. II/19.

²⁶ W. Jobst, *op. cit.*, p. 56—57, pl. 14/90—95.

²⁷ N. Gudea, V. Lucăcel, *op. cit.*, p. 329, pl. V/50—51.

²⁸ E. Paték, în *DissPann*, 11, 19, 1942, pl. XXII/8—10.

²⁹ S. Cociș, A. Rusu, în *Sargetia*, XX, 1986—1987, p. 142, pl. II/7.

³⁰ J. Peškař, *Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren*, Praga, 1972, p.

88, pl. 14/4.

³¹ Vezi nota 14.

³² D. Bojović, *op. cit.*, pl. XVII/148.

³³ I. H. Crișan, în *ActaMP*, III, 1979, p. 306, pl. III/4.

³⁴ R. Košćević, *op. cit.*, pl. XX/149.

³⁵ N. Gudea, V. Lucăcel, *op. cit.*, p. 336, pl. XII/132—135.

³⁶ E. Riha, în *Forschungen in Augst*, 3, 1979, p. 75, pl. 10/261.

48. Bronz, întreagă, $L = 3,5$ cm; resortul format din 8 spire. Capul mic semirotund ornamentat cu incizii în formă de dinți de lup. Același tip cu piesa nr. 43. Micăsasa; nr. inv. v/43881. Inedită (Fig. VI/48).
49. Bronz, fragmentară, $L = 2,7$ cm; resortul format din 8 spire este introdus într-o rolă. Capul mic semirotund. Corpul curbat în forma literei D. Piciorul se termină în buton. Portagrafa dreptunghiulară. Fibulă cu genunchi, varianta cu resortul în rolă. Potaissa³⁷, Singidunum³⁸. A doua jumătate a sec. II d.Ch. Micăsasa; nr. inv. v/42165. Inedită (Fig. VI/49).
50. Bronz, fragmentară, $L = 4,5$ cm; resortul format din 10 spire este introdus într-o rolă. Piciorul se termină într-un buton. Același tip cu piesa nr. 49. Micăsasa; nr. inv. v/42177. Inedită (Fig. VII/50).
51. Bronz, fragmentară, $L = 3,4$ cm; resortul format din 10 spire, introdus într-o rolă. Capul mic semirotund. Corpul este fațetat. Piciorul se termină în buton. Portagrafa este dreptunghiulară. Același tip cu piesa nr. 49. Micăsasa; nr. inv. v/43878. Inedită (Fig. VII/51).
52. Bronz, întreagă, $L = 4$ cm; sistemul de închidere prin balama. Capul mic semirotund. Corpul mic piciorul fațetat. Portagrafa dreptunghiulară este zimțată pe marginea exterioară. Fibulă cu genunchi, varianta cu balama, Ulpia Traiana³⁹, Gallia⁴⁰. A doua jumătate a sec. II d.Ch. Micăsasa; nr. inv. v 42151. Inedită (Fig. VII/52).
53. Bronz, fragmentară, $L = 5$ cm; orificiul de prindere se termină într-un buton. Corpul puternic curbat este fațetat. Piciorul este, de asemenea, fațetat și se termină într-un buton. Portagrafa este dreptunghiulară. Fibulă de tip sarmatic. Micia⁴¹, Lauriacum⁴². A doua jumătate a sec. II e.n. — începutul sec. III d.Ch. Micăsasa; nr. inv. v/42169. Inedită (Fig. VII/53).
54. Bronz, întreagă, $L = 2,4$ cm; resortul format din 8 spire. Corpul piesei reprezintă o pasăre. Ornamentat cu incizii în formă de dinți de lup. Fibulă zoomorfă. Gherla⁴³, Siscia⁴⁴. Secolul II d.Ch. Micăsasa; nr. inv. 43877. Inedită (Fig. VII/54).
55. Fier, întreagă, $L = 5,5$ cm; sistemul de închidere prin balama. Corpul lătit la cap se îngustează spre picior. Piciorul trapezoidal se termină într-un buton. Fibulă Aucissa târzie. Drobeta⁴⁵, Singidunum⁴⁶. A doua jumătate a sec. II d.Ch. Micăsasa, 1994; nr. inv. v/42152. Inedită (Fig. VII/55).
56. Bronz, fragmentară, $L = 5,4$ cm; sistemul de închidere prin balama. La cap piesa avea un buton. Corpul triunghiular în secțiune este puternic curbat, având două nodozități aplatizate în fapt două triunghiuri. Piciorul fațetat. Portagrafa dreptunghiulară. Fibula în formă de T, varianta cu două nodozități. Potaissa⁴⁷, Singidunum⁴⁸. Al treilea sfert al sec. II — prima jumătate a sec. III d.Ch. Micăsasa; nr. inv. v/42176. Inedită (Fig. VIII/56).
57. Bronz, fragmentară, $L = 3,7$ cm; la cap piesa are un buton. Pe corp o nervură mediană și două nodozități aplatizate. Piciorul are tot o nervură mediană. Portagrafa scurtă și dreptunghiulară. Același tip cu piesa nr. 56. Micăsasa; nr. inv. v/42149. Inedită (Fig. VIII/57).
58. Bronz, întreagă, $L = 5,3$ cm; sistemul de închidere prin balama. La cap piesa are un buton. Corpul curbat are două incizii longitudinale adâncite. La bază are o nervură unghiulară. Portagrafa trapezoidală. Fibulă în formă de T,

³⁷ M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994, p. 144, fig. 32/5.

³⁸ D. Bojović, *op. cit.*, pl. XXIII/212.

³⁹ Informație amabilă A. Rusu.

⁴⁰ M. Feugere, *Les fibules en Gaule Méridionales de la conquête à fin du Ve siècle après J. -C.*, Paris, 1985, pl. 139/1742.

⁴¹ S. Cociș, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 534, pl. III/2.

⁴² W. Jobst, *op. cit.*, pl. 26/193.

⁴³ S. Cociș, R. Ardevan, R. Pintea, în *ActaMP*, XVI, 1992, pl. V/69.

⁴⁴ R. Košević, *op. cit.*, pl. XIX, 142.

⁴⁵ D. Popescu, în *Dacia*, N.S., IX—X, 1941—1943, 1945, p. 488, fig. 2/12—15.

⁴⁶ D. Bojović, *op. cit.*, pl. III/22, 23.

⁴⁷ M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 145, fig. 33/4.

⁴⁸ D. Bojović, *op. cit.*, pl. XXXVII, 354.

- variantea cu o nodozitate. Potaissa⁴⁹, Dura Europos⁵⁰. Al treilea sfert al sec. II — primul sfert al sec. II d.Ch. Micăsasa; nr. inv. v/43880. Inedită (Fig. VIII/58).
59. Bronz, fragmentară, L = 2,7 cm; sistemul de închidere prin balama. La cap piesa are un buton dreptunghiular. Corpul puternic curbat este trapezoidal, îngustându-se spre picior unde are două sau trei incizii. Un alt ornament constă din două șiruri de incizii longitudinale. Fibulă în formă de T, varianta cu corpul trapezoidal. Mică⁵¹, Aquincum⁵². Al treilea sfert al sec. II — primul sfert al sec. II d.Ch. Micăsasa; nr. inv. v/42164. Inedită (Fig. VIII/59).
60. Bronz, fragmentară, L = 3 cm; sistemul de închidere prin balama. Corpul este trapezoidal, cu două rânduri de incizii longitudinale. Același tip ca piesa nr. 59. Micăsasa. 1994. Inedită (Fig. VIII/60).
61. Bronz, fragmentară, L = 2,9 cm; sistemul de închidere prin balama. Corpul trapezoidal cu două incizii longitudinale. Același tip ca piesa nr. 59. Micăsasa; nr. inv. v/42187. Inedită (Fig. VIII/61).
62. Bronz, întreagă, L = 4,5 cm; sistemul de închidere prin balama. Brațele scurte, la cap un buton dreptunghiular. Corpul trapezoidal este ornamentat cu două rânduri de incizii. La bază o nodozitate, realizată prin trei incizii. Piciorul fațetat. Portagrafa tubulară. Același tip ca piesa nr. 59. Micăsasa; nr. inv. v/42154. Inedită (Fig. IX/62).
63. Bronz, fragmentară, L = 4,3 cm; aceeași descriere ca la piesa precedentă. În plus, pe corp apare o incizie în cruce. Același tip cu piesa nr. 62. Micăsasa; nr. inv. v/42194. Inedită (Fig. IX/63).
64. Bronz, întreagă, L = 5,3 cm; aceeași descriere ca la piesa nr. 58. Același tip cu piesa nr. 62. Micăsasa; nr. inv. 43883. Inedită (Fig. IX/64).
65. Bronz, fragmentară, L = 3 cm; brațele sunt scurte, corpul de formă trapezoidală are un ornament format din două registre de incizii longitudinale. La baza capului o spiră. Fibulă cu piciorul întors pe dedesubt, varianta cu corpul trapezoidal. Potaissa⁵³, Singidunum⁵⁴. Prima jumătate a sec. III d.Ch. Micăsasa; nr. inv. v/42185. Inedită (Fig. IX/65).
66. Bronz, întreagă, L = 3,7 cm; brațele sunt scurte, realizate prin ciocănire, în interior o tijă ce prinde acul. Sistemul de închidere prin balama. Corpul trapezoidal are două rânduri de incizii. Piciorul fațetat se repliază formând portagrafa ce este prinsă de corp prin trei spire. Același tip cu piesa nr. 65. Micăsasa; nr. inv. v/42156. Inedită (Fig. IX/66).
67. Bronz, fragmentară, L = 3,8 cm; corpul de formă trapezoidală ornamentat cu două rânduri de incizii. Același tip cu piesa nr. 65. Micăsasa, 1991. Inedită (Fig. IX/67).
68. Bronz, fragmentară, L = 6,5 cm; brațele sunt masive. Sistem de închidere prin balama. La cap un buton fațetat. Corpul este fațetat. La bază are trei spire înfășurate. Piciorul de asemenea fațetat. Portagrafa tubulară. Fibulă în formă de T. Varianta târzie: Ilișua⁵⁵, Dura Europos⁵⁶. Mijlocul sec. III până la retragerea romană. Micăsasa; nr. inv. v/42167; Inedită (Fig. X/68).
69. Bronz, email, fragmentară, L = 3,7 cm; sistemul de închidere prin balama. Corpul piesei este trapezoidal în interiorul chenarului un ornament format din cercuri concentrice, umplute cu email galben, marginea cu email verde. Piciorul mic este ornamentat cu incizii. Portagrafa trapezoidală. Fibulă emailată, varianta cu corpul trapezoidal. Siscia⁵⁷. Secolul II d.Ch. Micăsasa; nr. inv. v/43874. Inedită (Fig. X/69).
70. Bronz, fragmentară, L = 3,4 cm; corpul plat este traforat cu motive în formă de pelta și romb. Sistemul de închidere prin balama. Piesa a fost reparată în

⁴⁹ Informație amabilă M. Bărbulescu.

⁵⁰ N. P. Toll, in *Excavation at Dura Europos Final Report*, 4, 4, New Hawen. 1949, pl. XI 36.

⁵¹ I. H. Crișan, *op. cit.*, pl. IX/2.

⁵² E. Paték, *op. cit.*, pl. XXIV/12.

⁵³ M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 144, fig. 32/10.

⁵⁴ D. Bojović, *op. cit.*, pl. XXXII/312.

⁵⁵ D. Protase, S. Cociș, C. Gaiu, in *Revista Bistriței*, VII, Bistrița, 1993, fig. 5.

⁵⁶ N. P. Toll, *op. cit.*, fig. XI/31.

⁵⁷ E. Paték, *op. cit.*, pl. XIV/8.

antichitate. Acul de bronz înlocuit cu un ac de fier, azi pierdut. Fibulă plată, varianta cu corpul traforat. Gherla⁵⁸, Lauriacum⁵⁹. Secolul II—III d.Ch. Micăsasa, 1992. Inedită (Fig. X/70).

71. Bronz, întreagă, D = 4 cm; sistemul de închidere prin balama. Corpul rotund cu capetele prinse. Ornamentat cu trei butoane. Fibulă cataramă. Lauriacum⁶⁰. Sec. II—III d.Ch. Micăsasa; nr. inv. v/43884. Inedită (Fig. X/71).
72. Fier, fragmentară, L = 1,1 cm; se păstrează resortul cu 6 spire. Sec. III d.Ch. Micăsasa; nr. inv. 42203. Inedită (Fig. XI/72).
73. Bronz, fragmentară, L = 0,5 cm; resort format din 6 spire. Sec. II—III d.Ch. Micăsasa; nr. inv. v/42150. Inedită (Fig. XI/73).
74. Bronz, fragmentară, L = 0,8 cm; se păstrează resortul din 7 spire. Sec. II—III d.Ch. Micăsasa, 1992. Inedită (Fig. XI/74).
75. Bronz, fragmentară, L = 4,2 cm; arc de fibulă cu 5 spițe. Micăsasa; nr. inv. v/42171. Inedită (Fig. XI/75).
76. Bronz, fragmentară, L = 4,6 cm; arc și ac de fibulă cu 4 spire. Sec. II—III d.Ch. Micăsasa; nr. inv. v/42173. Inedită (Fig. XI/76).
77. Bronz, fragmentară, L = 3 cm; arc de fibulă cu 4 spire. Sec. II—III d.Ch. Micăsasa, 1994. Inedită (Fig. XI/77).
78. Fier, fragmentară, L = 2,7 cm; ac de fibulă. Sec. II—III d.Ch. Micăsasa; nr. inv. v/42153. Inedită (Fig. XI/78).
79. Bronz, fragmentară, L = 3 cm; ac de fibulă. Sec. II—III d.Ch. Micăsasa; nr. inv. v/42170. Inedită (Fig. XI/79).
80. Bronz, fragmentară, L = 3 cm; arc și ac de fibulă. Sec. II—III d.Ch. Micăsasa, 1992. Inedită (Fig. XI/80).
81. Bronz, fragmentară, L = 0,5 cm; se păstrează 6 spire. Sec. II—III d.Ch. Micăsasa; nr. inv. v/42161. Inedită (Fig. XI/81).
82. Bronz, fragmentară, L = 2,6 cm; arc și ac de fibulă. Sec. II—III d.Ch. Micăsasa, 1993. Inedită (Fig. XI/82).
83. Bronz, fragmentară, L = 3 cm; resort din 20 spire, coarda și o parte din ac. Micăsasa; nr. inv. v/41174. Inedită (Fig. XI/83).

IOAN MITROFAN — SORIN COCIȘ

LES FIBULE ROMAINES DE MICĂSASA

(Résumé)

Les auteurs présentent un nombre de 83 fibules romaines entières ou fragmentaires découvertes dans l'établissement de Micăsasa (dép. de Sibiu).

Comme type de fibules il y en a: des fibules-soldat (no. 1), des fibules en forme d'arbalète (nos. 2—7), des fibules norico-pannoniennes aux ailettes (nos. 8—9), des fibules puissamment profilées (nos. 10—36), des fibules avec la tête en forme de trompette (nos. 37—40), des fibules avec la tête en forme d'ancre (nos. 41—42), des fibules à genoux (nos. 43—57), une fibule de type sarmatique (no. 53), une fibule zoomorphe (no. 54) et une fibule Aucissa tardif (no. 55), des fibules avec la tête en forme de T (nos. 56—64, 68), des fibules avec le pied replié en dessous (nos. 65—67), une fibule émaillée (no. 69), une fibule plate (no. 70) et une fibule-boucle (no. 71), ainsi que des fragments qu'on peut pas déterminer (nos. 72—83). À l'exception des pièces nos. 2—7, 55, 72 (de fer), toutes les autres sont faites en bronze. Chaque exemplaire a été daté en fonction du contexte archéologique et en tenant compte des analogies provenant des autres sites de la Dacia et des autres provinces de l'Empire.

⁵⁸ S. Cociș, R. Ardevan, R. Pinte, *op. cit.*, p. 329, pl. V/66.

⁵⁹ W. Jobst, *op. cit.*, pl. 47/327.

⁶⁰ Idem, pl. 51/369.

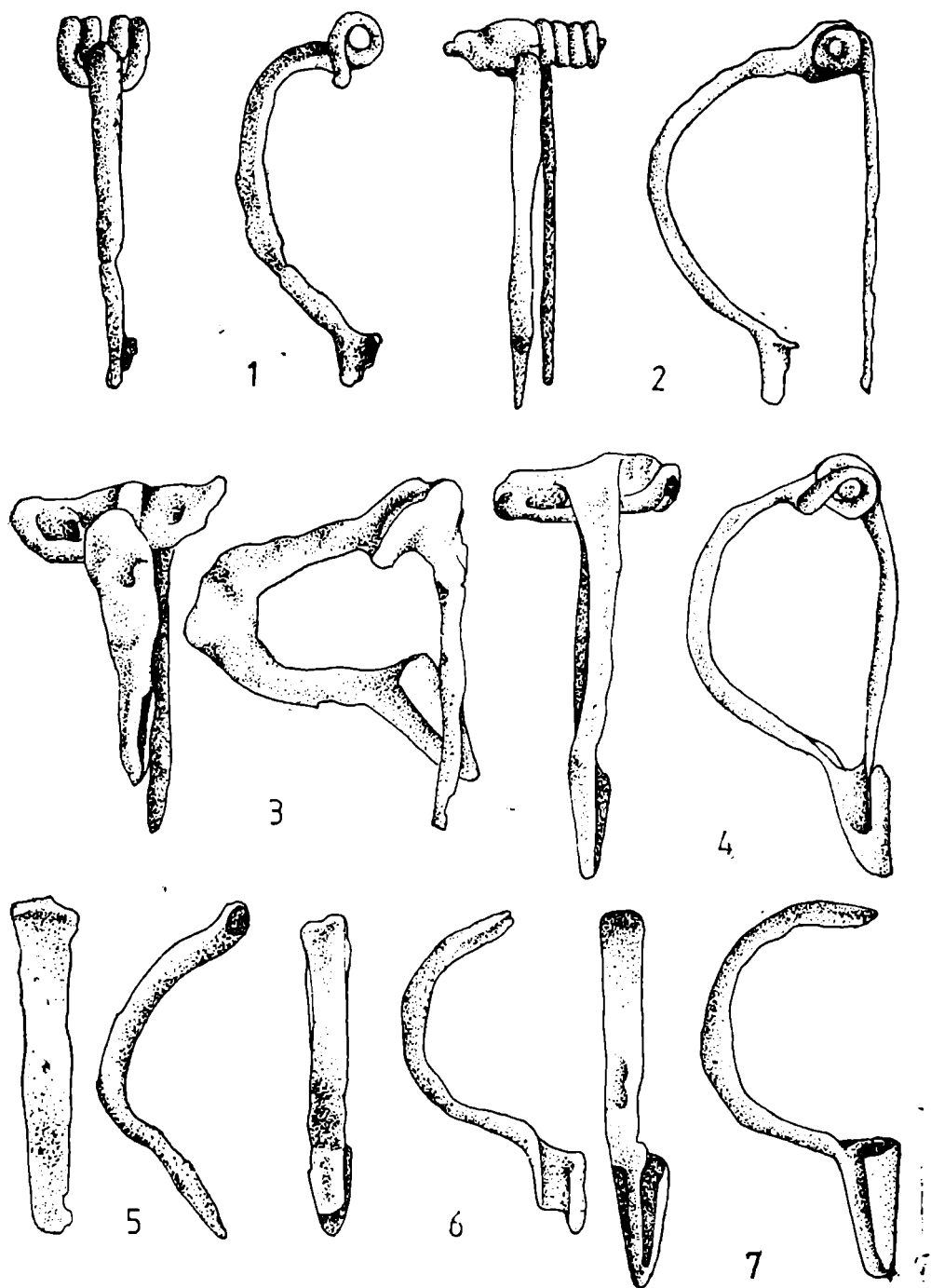

Fig. 1. 1. Fibulă soldat; 2–7. Fibule arabletă.

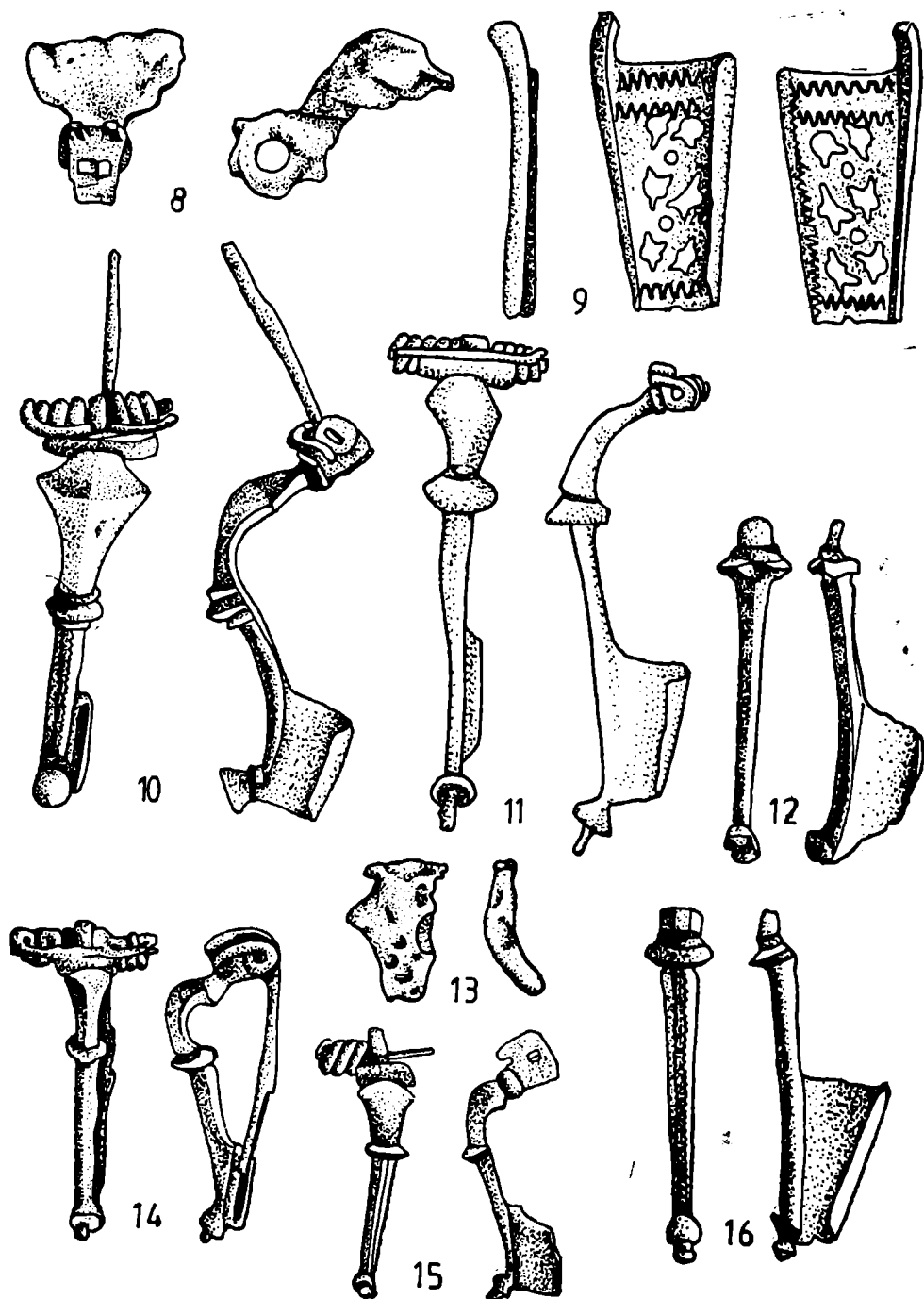

Fig. II. 8–9. Fibule norico-pannonice.; 10–16. Fibule puternic profilate

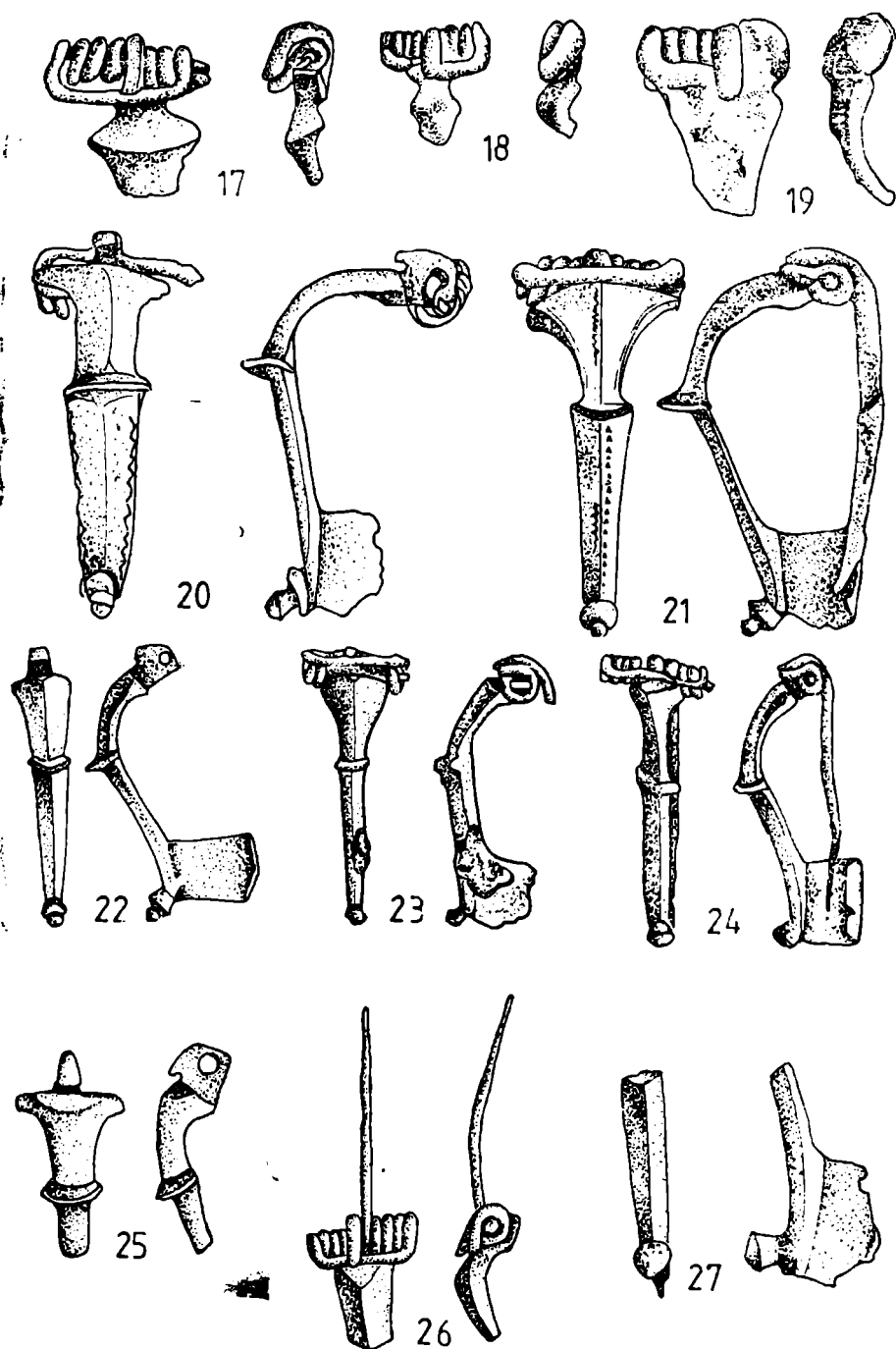

Fig. III. 17—27. Fibule puternic profilate.

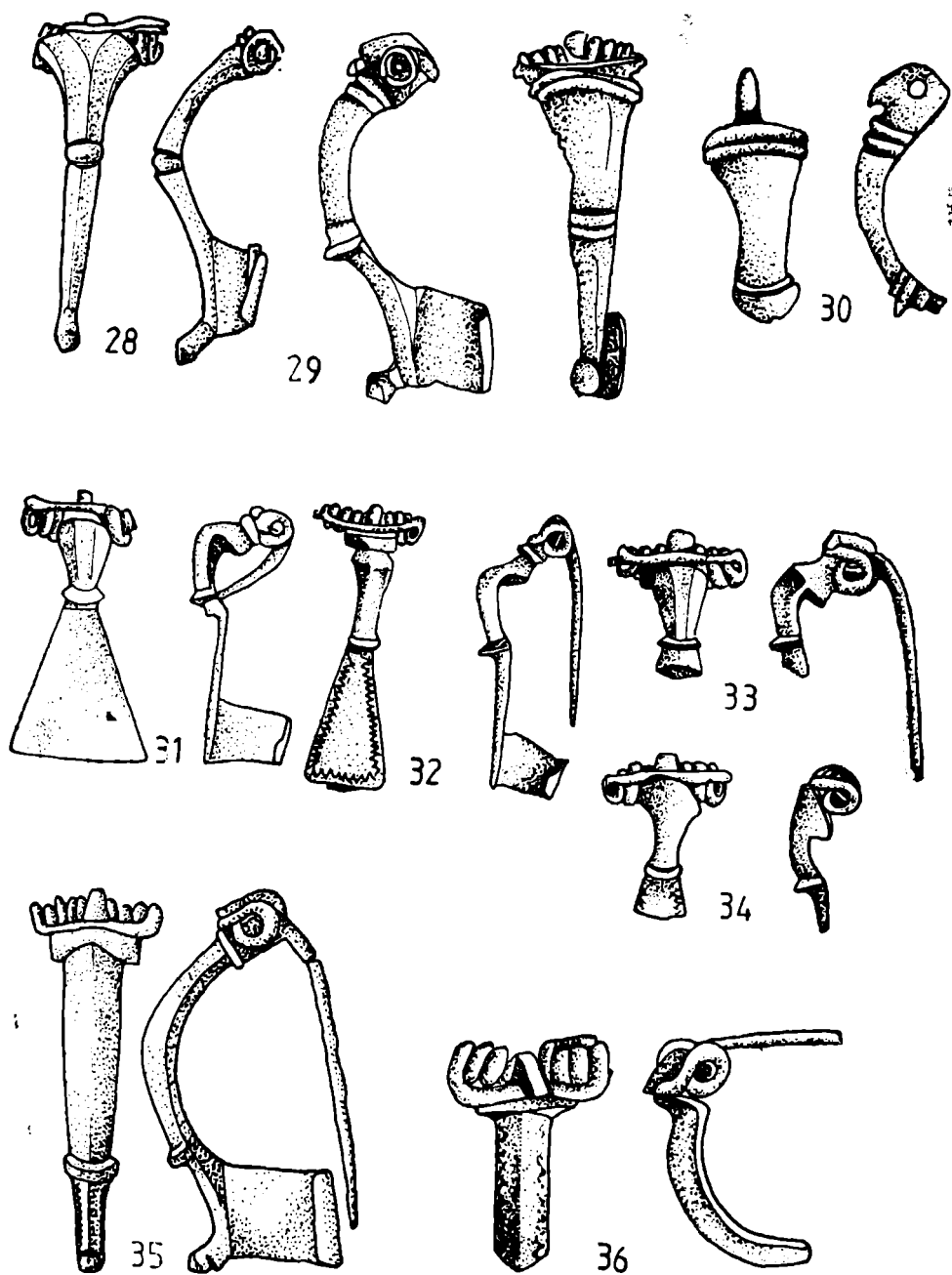

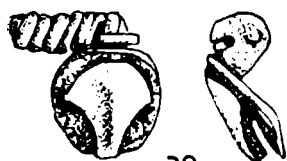
Fig. IV. 28–36. Fibule puternic profilate.

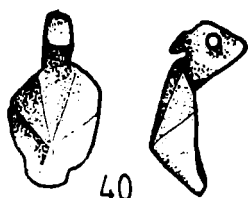
37

38

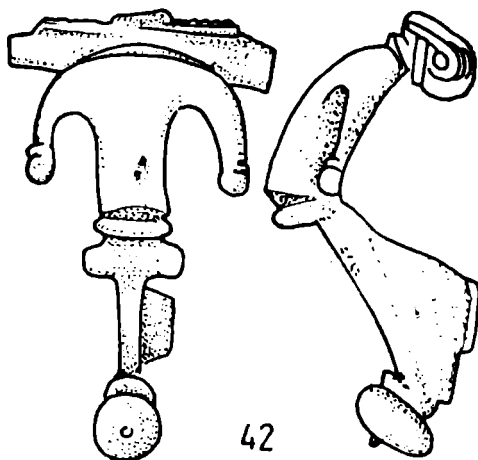
39

40

41

42

Fig. V. 37—40. Fibule trompetă; 41—42. Fibule ancoră.

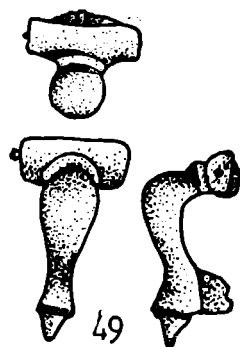
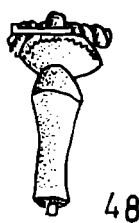
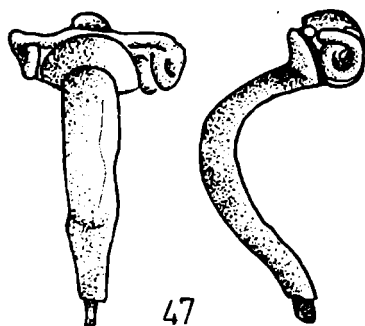
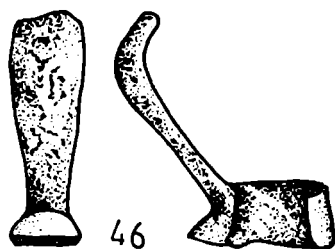
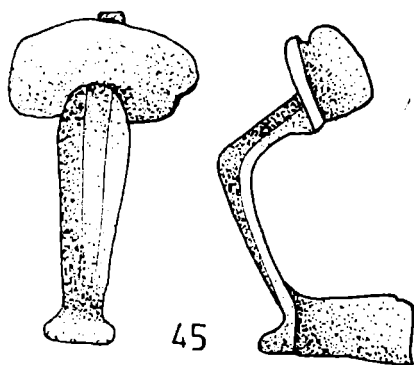
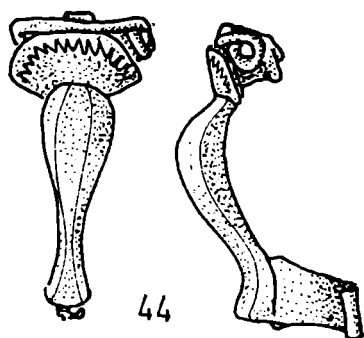
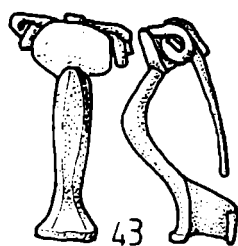
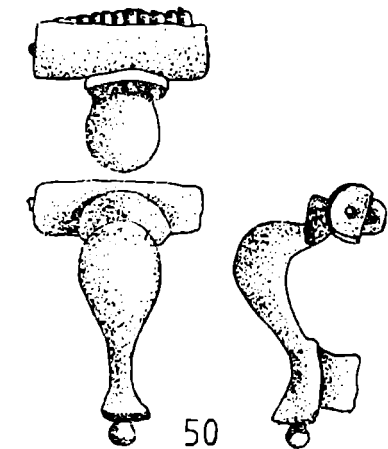
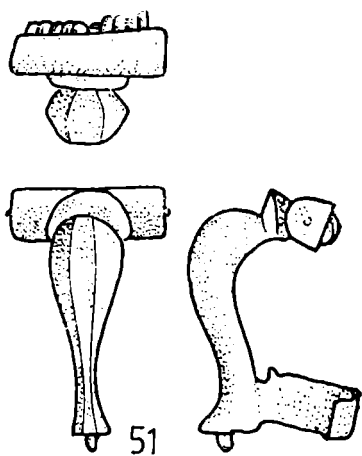

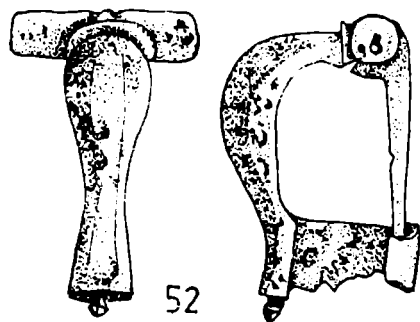
Fig. VI. 43—49. Fibule cu genunchi.

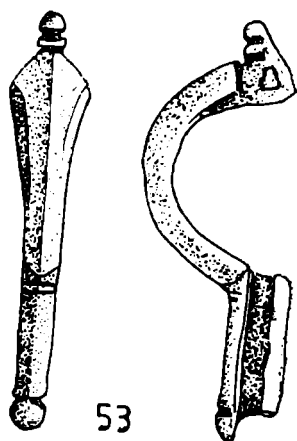
50

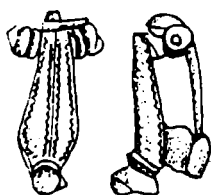
51

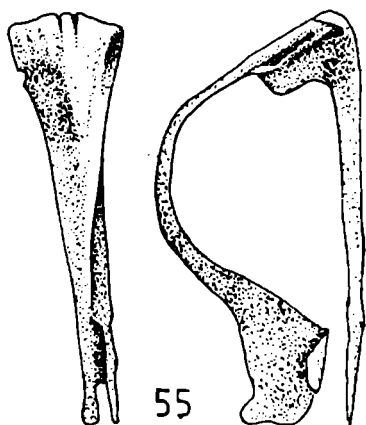
52

53

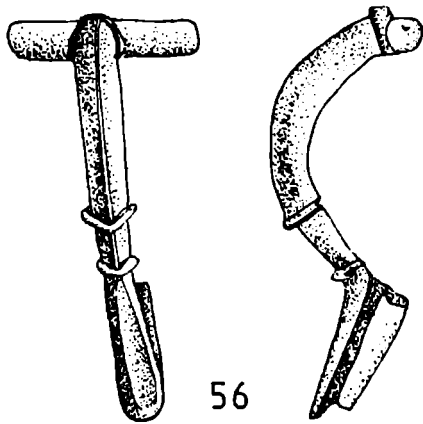

54

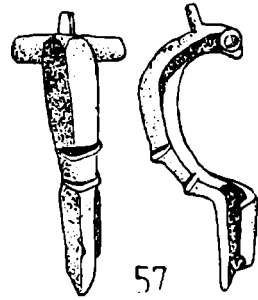

55

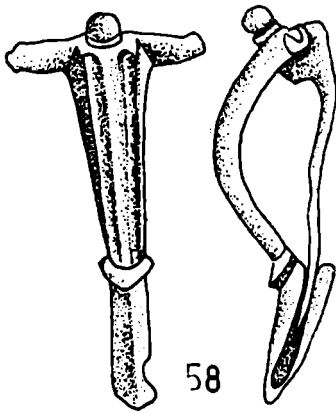
Fig. VII. 50--52. Fibule cu genunchi; 53. Fibulă sarmatică; 54. Fibulă zoomorfă; 55. Fibula Aucissa târzic.

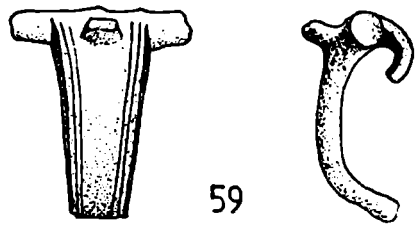
56

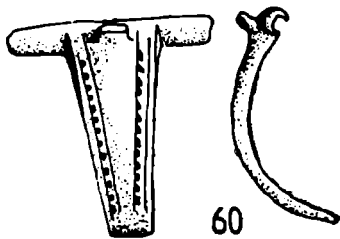
57

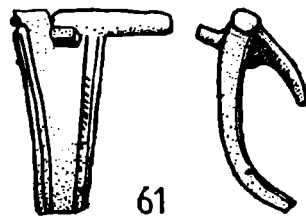
58

59

60

61

Fig. VIII. 56—61. Fibule în formă de T.

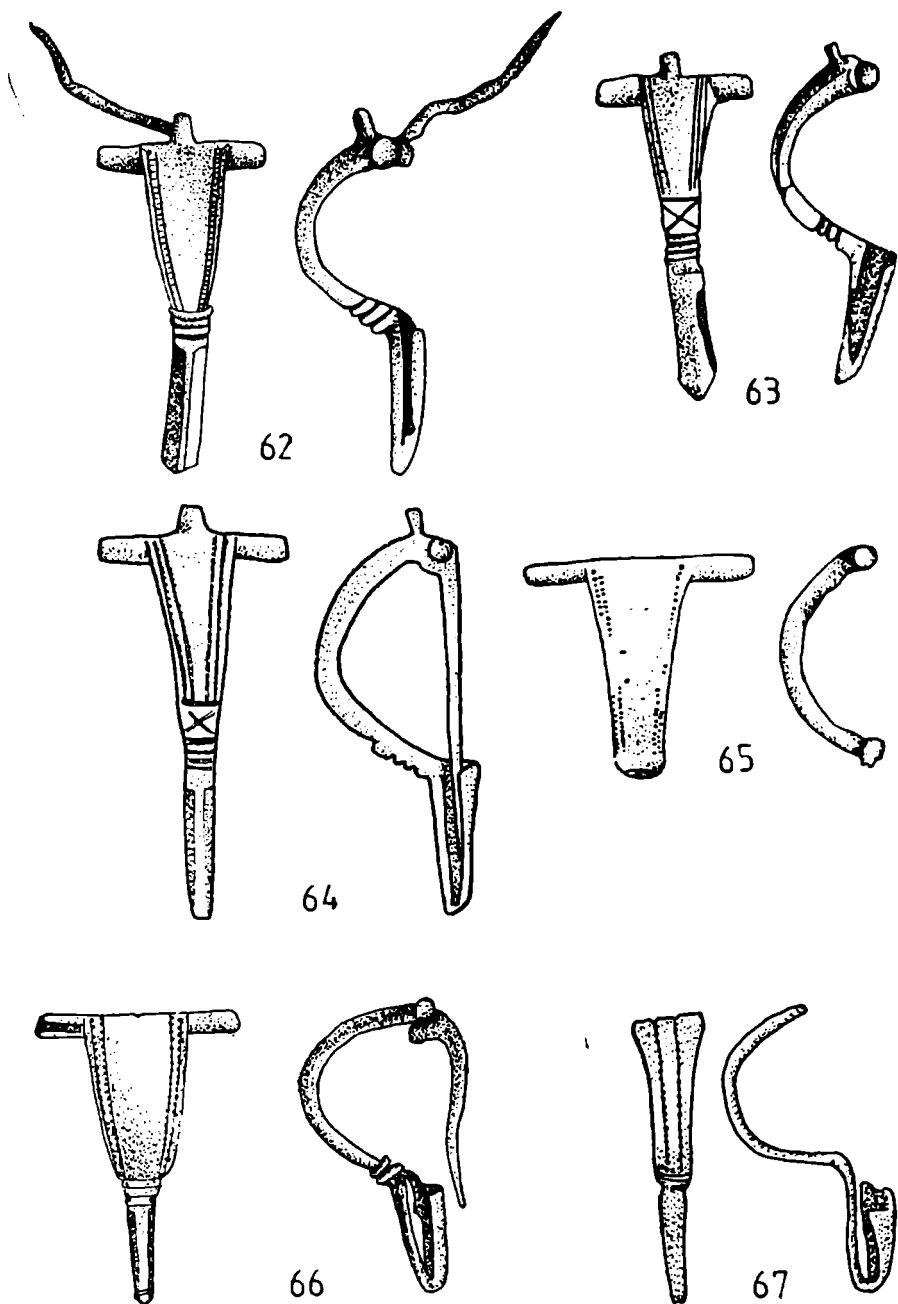

Fig. IX. 62—64. Fibule în formă de T; 65—67. Fibule cu piciorul întors pe dedesubt.

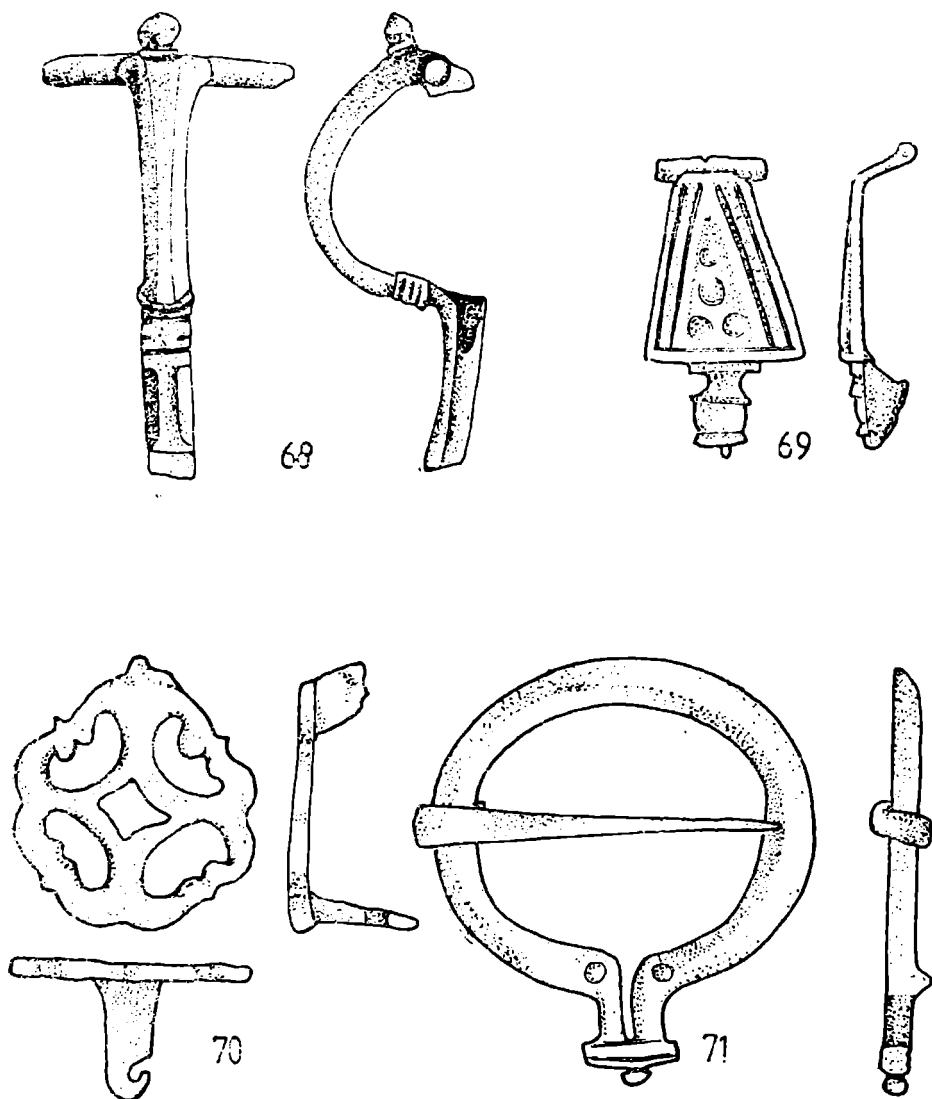

Fig. X. 68. Fibulă în formă de T; 69. Fibulă emailată; 70. Fibulă traforată; 71. cataramă.

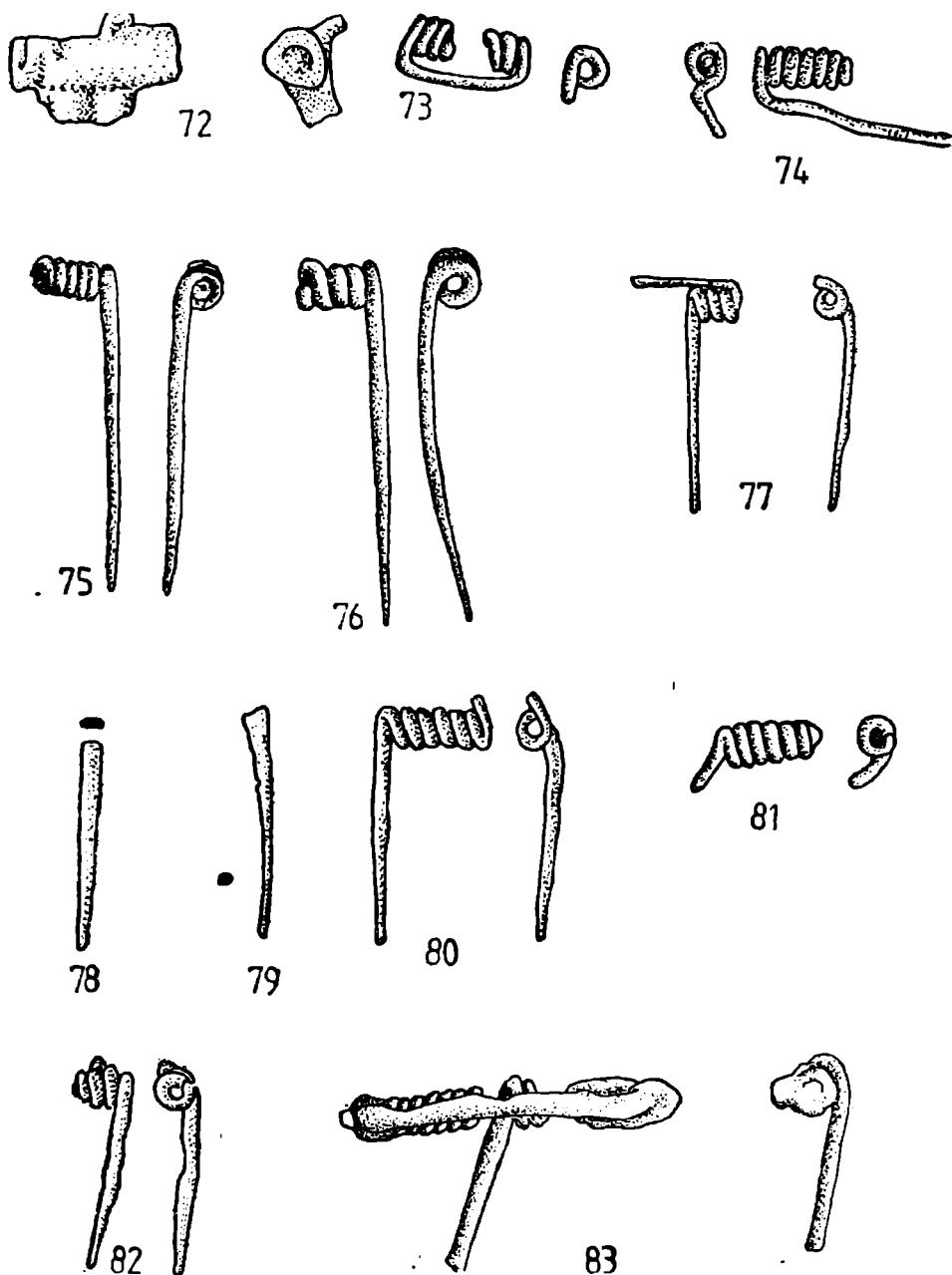

Fig. XI. 72-83. Fragmente de fibule.

FIBULE DIN COLECȚIILE MUZEULUI ORĂȘENSC AIUD*

I. *Fibule din Dacia preromană*. Muzeul din Aiud deține un lot de fibule de tip Latène și roman, databile înainte de constituirea provinciei Dacia. Piese respective (ca și altele mai târzii) provin din localitatea Cetea (com. Galda de Jos, jud. Alba), aflată în Munții Apuseni la nord de cunoscuta cetate dacică de la Piatra Craivii. Descoperirile întâmplătoare, ca și cercetările de suprafață, au documentat existența în zona respectivă a unor complexe dacice împrăștiate pe terasele munților¹. Printre vestigiile recuperate încă din secolul trecut se numără și fibulele care vor fi prezentate în cele ce urmează.

Fibulele de tip Latène târziu (cat. nr. 1—3) sunt reprezentate de trei exemplare fragmentare confecționate din fier. Piese de acest tip executate din argint sau bronz, având resort bilateral și coardă exterioară au fost datate, în general, în sec. I. a.Ch.². Exemplarele din fier, având, în primul rând, un rol funcțional, au fost utilizate, probabil, o perioadă mai îndelungată.

Fibula nr. 4, având resort bilateral și coardă interioară, constituie un tip aparte al pieselor de tip Latène târziu. Exemplarele de acest fel își fac apariția în a doua jumătate sau ultimul sfert al sec. I a.Ch., fiind utilizate și în prima jumătate a sec. I e.n. Această datare este sprijinită de descoperirile din ultimul nivel al așezării dacice de la Sprâncenata (jud. Olt)³. Alte exemplare, similare provin din cetatea de la Piatra Craivii⁴, aflată în apropiere.

Fibulele de tip linguriță (nr. 7—8) au fost definite ca atare de Oct. Floca⁵. El a sesizat pentru prima dată faptul că fibulele-linguriță constituie un tip aparte și nu trebuie confundate cu piesele de tip Nauheim (confuzie care se menține și în prezent), primele fiind confecționate din două bucăți de metal (corpul fibulei și resortul cu acul), pe când ultimele sunt executate dintr-o singură bucată. În funcție de aso-

* Fibulele prezentate în acest articol au fost oferite spre publicare de către Mathilda Takács de la Muzeul din Aiud. Fibulele dacice și cele romane, databile în sec. I p.Ch. (cat. nr. 1—13) au fost determinate de A. Rustoiu. Fibulele din Dacia romană (cat. nr. 14—29) au fost determinate de M. Takács și S. Cociș.

¹ D. Berciu, I. Berciu, în *Apulum*, II, 1943—1945, p. 22—24; *ErdRep*, p. 54—55, nr. 9; I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974, p. 190, nr. 26, p. 211, nr. 13, p. 223, nr. 14, p. 235, nr. 9.

² K. Horedt, în *Dacia*, N.S., XVII, 1973, p. 133—136, tip A 200; M. Turcu, în *București*, 5, București, 1967, pl. II/4.

³ C. Preda, *Geto-dacii din bazinul Oltului inferior. Dava de la Sprâncenata*, București, 1986, p. 63—65.

⁴ Inedite. Informații V. Moga pentru care îi mulțumim și pe această cale.

⁵ Oct. Floca, *Contribuții la cunoașterea tezaurilor de argint dacice*, București, 1956, p. 31—32.

cierile cu alte tipuri de artefacte, în tezaure sau aşezări, fibulele-linguriţă pot fi datate la sfârşitul sec. I a.Ch. şi în prima jumătate a sec. I p.Ch., unele exemplare fiind utilizate şi mai târziu⁶.

Fibulele de tip Langton-Down (cat. nr. 5—6) se numără printre cele mai timpurii piese romane pătrunse în Dacia preromană⁷. Exemplarele de la Cetea sunt singurele descoperite până acum în spaţiul intracarpatic.

Fibulele puternic profilate (cat. nr. 9—13), având portagrafa ajurată sau plină, constituie un tip răspândit în Dacia preromană⁸. Ele au fost importate din provinciile dunărene şi au cunoscut o perioadă de maximă utilizare în prima jumătate a sec. I p. Ch. fiind folosite însă până la cucerirea Daciei şi mai târziu⁹.

II. *Fibule din Dacia romană*. Deşi nu este exclus ca unele din fibulele, mai sus prezentate, să fi fost folosite şi în epoca romană, datorită necunoaşterii contextului arheologic am optat numai pentru piesele care cu siguranţă pot fi atribuite acestei perioade.

Cu excepţia pieselor de la Cicău (2), Aiud (1), Noşlac (1), restul provin din vechea colecţie a muzeului. Din punct de vedere tipologic, ele sunt destul de variate, fiind caracteristice provinciilor dunărene: Noricum, Pannonia, Moesia şi Dacia. Sunt executate din două bucăţi (excepţie piesa nr. 14) din bronz prin turnare în tipare. Încadrarea tipologică şi cronologică a fost stabilită prin analogii cu fibule descoperite în situri bine datate din Dacia şi Imperiu.

CATALOG¹⁰

1. Fier, fragmentară. L = 6,5 cm. Resortul bilateral fragmentar păstrează încă trei spire. Arcul este aplatizat, iar portagrafa rectangulară. Fibulă, de tip Latène târziu. Analogii: Căţelu Nou¹¹, Sighişoara-Wietenberg¹². Datate: sec. I a.Ch. — I p. Ch. Cetea. M. Aiud, nr. inv. A 2608. Inedită (Fig. 1/1).

2. Fier, fragmentară. L = 6,9 cm. Resortul lipseşte. Arcul filiform uşor aplatizat. Portagrafa este trapezoidală. Acelaşi tip; datare şi localizare ca fibula de la nr. 1. M. Aiud, nr. inv. 2594. Inedită (Fig. 1/2).

⁶ A. Rustoiu, în *Tibiscum*, VIII, 1993, p. 142—143; idem, în *Apulum*, XXVI, 1989, p. 138—141.

⁷ S. Cociş, în *ActaMP*, VIII, 1984, p. 150, care le numeşte fibule de tip Nertomarus. Pentru exemplare descoperite în Imperiul roman, vezi L. Lerat, *Les fibules d'Alesia dans les Musées d'Alis-Sainte-Reine*, în *Bibliothèque Pro Alesia*, VII, Dijon, 1979, p. 37—40; E. Ettlinger, *Die römischen Fibeln in der Schweiz*, Bern, 1973, tip 23; M. Feugère, *Les fibules en Gaule Méridionale*, Paris, 1985, p. 262—264.

⁸ S. Cociş, *op. cit.*, p. 150—151; A. Rustoiu, în *EphemNap*, IV, 1994, p. 28, nota 33.

⁹ S. Cociş, *loc. cit.* Pentru alte zone din Imperiu vezi E. Ettlinger, *op. cit.*, tip 13; R. Košćević, *Antičke fibule s produkcija Siska*, Zagreb, 1980, p. 20—24, tip II; D. Bojović, *Rimske fibule Singidunuma*, Beograd, 1983, p. 31—35.

¹⁰ Pieseile vor fi prezentate după sistemul *Corpus Signorum Imperii Romani*.

¹¹ V. Leahu, în *CA*, II, 1965, p. 61, fig. 39/6.

¹² K. Horedt, C. Seraphim, *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighişoara-Schäsburg*, Bonn, 1971, pl. 63/3—4.

3. Fier, fragmentară. L = 4,9 cm. Aceeași descriere, tip, date și localizare ca fibulele de la nr. 1 și 2. M. Aiud, nr. inv. A 2607. Inedită (Fig. 1/3).

4. Bronz, întreagă. L = 3 cm. Resort bilateral format de 11 spire, coardă interioară. Arcul este aplatizat și port-agrafa plină. Fibulă de tip Latene târziu cu coardă interioară. Analogii: Piatra Craivii¹³, Sprâncenata¹⁴. Dată: a doua jumătate a sec. I a.Ch. — prima jumătate a sec. I p.Ch. Cetea, M. Aiud, nr. inv. A 2596. Inedită (Fig. 1/4).

5. Bronz, fragmentară. L = 3,7 cm. Resortul a fost protejat într-un tub. Arcul este aplatizat și ornamentat cu incizii longitudinale. Portagrafa ajurată este fragmentară. Fibulă de tip Langton-Down. Analogii: Poiana (jud. Galați)¹⁵, Ocnița¹⁶. Dată: sfârșitul sec. I a.Ch. — jumătatea sec. I p.Ch. Cetea, M. Aiud, nr. inv. A 2598. Inedită (Fig. 1/5).

6. Bronz, întreagă. L = 6,2 cm. Resortul protejat într-un tub. Capul arcului bombat. Arcul aplatizat și ornamentat cu incizii longitudinale. Portagrafa ajurată. Fibulă de tip Langton-Down. Analogii: Poiana (jud. Galați)¹⁷, Ocnița¹⁸. Dată: sfârșitul sec. I a.Ch. — jumătatea sec. I p.Ch. Cetea, M. Aiud, nr. inv. A 2595. Bibliografie: M. Róska, în *KözlCluj*, IV, 1—2, 1944, p. 55, fig. 6/6 (Fig. 1/6).

7. Bronz, fragmentară. L = 6,6 cm. Resortul lipsește. Arcul aplatizat este ornamentat cu striuri longitudinale; capul arcului în formă de lingură. Portagrafa este plină. Fibulă de tip linguriță. Analogii: Căpâlna¹⁹, Tilișca²⁰, Sprâncenata²¹, Răcățiu²². Dată: sfârșitul sec. I a.Ch. — prima jumătate a sec. I p.Ch. Cetea, M. Aiud, nr. inv. A 2605, Inedită (Fig. 1/7).

8. Bronz, fragmentară. L = 6 cm. Aceeași descriere, tipologică, analogii și date ca fibula de la nr. 7. Cetea, M. Aiud, nr. inv. A 2597. Inedită (Fig. 1/8).

9. Bronz, fragmentară. L = 5,7 cm. Piesă executată dintr-o singură bucată de metal. Resort bilateral fragmentar (se păstrează trei spire) protejat de o placă. Coarda exterioară era susținută de un cârlig. Arcul este prevăzut cu un nod, iar portagrafa este ajurată. Piciorul este ornamentat cu un buton. Fibulă puternic profilată. Analogii: Șimleu Silvaniei²³, Poiana (jud. Galați)²⁴, Singidunum²⁵. Dată: sec. I p.Ch. Probabil Cetea, M. Aiud, nr. inv. A 31 (?). Inedită (Fig. 1/9).

10. Bronz, fragmentară. L = 5,7 cm. Aceeași descriere, tipologică, analogii și date ca fibula de la nr. 9. Cetea, M. Aiud, nr. inv. A 4269. Inedită (Fig. 1/10).

11. Bronz, fragmentară. L = 6,8 cm. Fibulă asemănătoare celor de la nr. 9 și 10, dar portagrafa este plină. Fibulă puternic profilată. Analogii: Ocnița²⁶, Răcățiu²⁷, Singidunum²⁸. Dată: sec. I p.Ch. Cetea, M. Aiud, nr. inv. A 4372. Inedită (Fig. 1/11).

12. Bronz, fragmentară. L = 6,1 cm. Fibulă asemănătoare cu cea de la nr. 11, dar nodul de pe arc este ornamentat. Același tip, analogii, date ca fibula precedentă. Cetea, M. Aiud, nr. inv. A 2599. Inedită (Fig. 1/12).

13. Bronz, fragmentară. L = 4,5 cm. Aceeași descriere, analogii, date ca fibula de la nr. 11. Cetea, M. Aiud, nr. inv. A 2601. Inedită (Fig. 1/13).

14. Bronz, fragmentară. L = 4,5 cm. Piesă executată dintr-o singură bucată, are resortul format din 8 spire. Capul mare, lățit. Pe corp două nodozități. Piciorul

¹³ Exemplare inedite (vezi nota 4).

¹⁴ C. Preda, *op. cit.*, pl. LII/9.

¹⁵ R. Vulpe și colab., în *SCIV*, II, 1951, p. 190, fig. 24/6.

¹⁶ D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, pl. 4/1.

¹⁷ R. Vulpe, E. Vulpe, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, fig. 106/18, 108/14.

¹⁸ D. Berciu, *op. cit.*, pl. 67/7.

¹⁹ I. Glodariu, V. Moga, *Cetatea dacică de la Căpâlna*, București, 1989, pl. 96/1—3.

²⁰ N. Lupu, *Tilișca. Așezările arheologice de pe Căpâlnaș*, București, 1989, pl. 26/16.

²¹ C. Preda, *op. cit.*, pl. LII/1—2, 4—5.

²² V. Căpitanu, în *Carpica*, XVI, 1984, fig. 1/4—12, 2/1—6.

²³ Al. V. Matei, în *ActaMP*, III, 1979, p. 17, pl. VI/1.

²⁴ R. Vulpe și colab., în *SCIV*, II, 1951, 1, p. 190, fig. 24/4.

²⁵ D. Bojović, *loc. cit.*

²⁶ D. Berciu, *op. cit.*, pl. 20/5, 7.

²⁷ V. Căpitanu, *op. cit.*, p. 66, fig. 4/1—2.

²⁸ D. Bojović, *loc. cit.*

în formă de cadru triunghiular. Fibulă norico-pannonică cu două nodozități. Varianta Garbsch 236c, Magdalensberg²⁹. Începutul sec. II p.Ch. Spálnaca. M. Aiud, nr. inv. A 3278. Inedită (Fig. III/14).

15. Bronz, fragmentară. L = 3,5 cm. Capul ușor lătit, pe corp, două aripioare încadrate de o creastă. Piciorul filiform. Portagrafa dreptunghiulară. Fibule cu aripioare norico-pannonică, varianta Garbsch 238 q. Porolissum³⁰, Wagna³¹. Începutul sec. II p.Ch. Cetea. M. Aiud, nr. inv. A 2603. Inedită (Fig. III/15).

16. Bronz, fragmentară. L = 4,2 cm. Capul mult lătit este protejat de o plăcuță dreptunghiulară. Pe corp o nodozitate. Piciorul filiform se termină într-un buton supraînălțat. Portagrafa trapezoidală. Fibulă puternic profilată, varianta cu plăcuță la cap, Cluj-Napoca³², Lauriacum³³. Prima jumătate a sec. II p.Ch. Sântimbru. M. Aiud, nr. inv. A 3286 (intrat în colecție în anul 1889/90). Inedită (Fig. III/16).

17. Bronz, fragmentară. L = 4,8 cm. Se păstrează o parte din corp cu o nodozitate aplatizată. Piciorul filiform, se termină într-un buton. Portagrafa dreptunghiulară. Fibulă puternic profilată varianta Okórag. Căseiu³⁴, Lauriacum³⁵. Prima jumătate a sec. II p. Ch. Roșia Montană. M. Aiud, nr. inv. A 3293, intrat în colecție în anul 1889—90. Inedită (Fig. III/17).

18. Bronz, întreagă. L = 4,3 cm. Resortul format din 8 spire. Capul mic, fațetat, este protejat de o plăcuță dreptunghiulară. Corpul, de asemenea, fațetat cu o nodozitate la bază. Piciorul este trapezoidal fiind ornamentat cu incizii în formă de dinți de lup. Portagrafa dreptunghiulară. Fibulă puternic profilată varianta cu piciorul trapezoidal. Cluj-Napoca³⁶, Augst³⁷. Prima jumătate a sec. II p.Ch. M. Aiud, nr. inv. A 12.246. Bibliografie: I. Winkler, Mathilda Takács, I. Păiș, în *Apulum*, XVIII, 1979, p. 154, fig. 15/1 (Fig. III/18).

19. Bronz, fragmentară. L = 3,6 cm. Capul semicircular este ornamentat cu incizii în formă de dinți de lup. Corpul, îndoit în forma literei D, este fațetat. Piciorul, de asemenea, fațetat se termină într-un buton „retezat”. Portagrafa înaltă și dreptunghiulară. Fibulă cu genunchi, varianta cu capul semicircular. Cluj-Napoca³⁸, Singidunum³⁹. Prima jumătate a sec. II p.Ch. Aiud (*villa rustica*?). M. Aiud, nr. inv. A 14.174. H. Ciugudeanu, în *Apulum*, XVI, 1978, p. 44, fig. 1/4 (Fig. III/19).

20. Bronz, fragmentară. L = 4,1 cm. Capul semicircular. Corpul în formă de D. Piciorul se termină cu un buton retezat. Portagrafa înaltă și dreptunghiulară. Același tip cu piesa nr. 19. Noșlac (așezare sec. VI—VII?). M. Aiud, nr. inv. A. 6398. Bibliografie: M. Rusu, în *Dacia*, VI, 1962, fig. 2/23 (Fig. IV/20).

21. Bronz, fragmentară. L = 4,6 cm. Capul, lătit semicircular, este ornamentat cu un rând de incizii în formă de dinți de lup și două rânduri de incizii semicirculare. Corpul îndoit în forma literei D. Piciorul se termină cu un buton. Portagrafa înaltă și dreptunghiulară. Același tip cu piesa nr. 19. Cetea. M. Aiud, nr. inv. A 3298. Inedită (Fig. IV/21).

22. Bronz, fragmentară. L = 3,4 cm. Resortul format din 10 spire, este protejat de o rolă. Capul mic semicircular. Corpul îndoit în forma literei D. Piciorul se termină cu un buton. Portagrafa dreptunghiulară și înaltă. Fibulă cu genunchi, varianta cu resortul în rolă. Cluj-Napoca⁴⁰, Pannonia⁴¹. A doua jumătate

²⁹ J. Garbsch, în *Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte*, 11, 1965), p. 34—35.

³⁰ N. Gudea, în *ActaMP*, XIII, 1989, p. 597, nr. 8, pl. CLXXXV/8.

³¹ J. Garbsch, *op. cit.*

³² Atelier de fibule; săpături inedite S. Cociș, V. Voișian, Viorica Rusu-Bolin-deț, 1994.

³³ W. Jobst, în *Forschungen in Lauriacum*, 10, 1975, p. 26, pl. I/10.

³⁴ D. Isac, S. Cociș, în *EphemNap*, V, 1955, pl. II/4 (sub tipar).

³⁵ W. Jobst, *op. cit.*, p. 28, pl. I/6.

³⁶ Vezi supra nota 4.

³⁷ E. Riha, (*Forschungen in Augst*, 3, 1979), p. 75, pl. 10/261.

³⁸ Vezi supra nota 4.

³⁹ D. Bojović, *Rimske fibule Singidunuma*, Beograd, 1983, p. 54, pl. XII/165—175; pl. XX, pl. XX/176—186.

⁴⁰ Informație amabilă C. Opreanu.

⁴¹ E. Paték, *DissPann*, II, 19, 1942, p. 62, pl. XXII/13—14.

a sec. II — începutul sec. III p.Ch. Cicău (*villa rustica*). M. Aiud, nr. inv. A 1802. Bibliografie: Iudita Winkler, Mathilda Takács, I. Păiș, *op. cit.*, p. 155, fig. 15/2 (Fig. IV/22).

23. Bronz, fragmentară. L = 3,7 cm. Resortul, format din 10 spire, este protejat de o rolă. Capul mic semicircular. Corpul, îndoit în forma literei D, este fațetat. Piciorul, de asemenea, fațetat, se termină drept. Portagrafa dreptunghiulară. Același tip cu piesa nr. 22. Transilvania. Colecția Szathmany P. Karoly, 1860—1880. M. Aiud, nr. inv. A 34. Inedită (Fig. IV/23).

24. Bronz, fragmentară. L = 3,3 cm. Resortul, format din 10 spire, este protejat de o rolă. Capul mic semicircular. Corpul, îndoit în forma literei D, este fațetat. Piciorul, de asemenea, fațetat, se termină într-un buton. Portagrafa în formă de cârlig. Porolissum⁴², Singidunum⁴³. Fibulă cu genunchi, varianta cu resortul în rolă. A doua jumătate a sec. II — începutul sec. III p.Ch. Zagon (jud. Covasna). M. Aiud, nr. inv. A 3587. Inedită (Fig. IV/24).

25. Bronz, fragmentară. L = 5,5 cm. Sistemul de închidere prin balama, prinsă în tub. Capul semicircular este ornamentat cu două incizii oblice și un semicerc. Corpul are două rânduri de nervuri longitudinale puternic reliefate și două aripi. Piciorul, fațetat, este înălțat și se termină în buton. Portagrafa înaltă și crestată. Fibulă cu genunchi, varianta cu aripi. Potaissa⁴⁴, Singidunum⁴⁵. Al treilea sfert al sec. II — primul sfert al sec. III p.Ch. Cetea. M. Aiud, nr. inv. A 3285. Inedită (Fig. IV/25).

26. Bronz, fragmentară. L = 5,4 cm. Capul este în formă de trompetă. Pe corp are o proeminență cu cinci creștături. Piciorul, triunghiular, se termină cu un buton supraînălțat. Fibulă trompetă, varianta cu placă la cap. Buciumi⁴⁶, Siscia⁴⁷. A doua jumătate a sec. II p.Ch. Cetea. M. Aiud, nr. inv. A 2606. Bibliografie: S. Herepei, în *AFM*, II, 1, 2903, pl. VVIII, 254, (Fig. V/26).

27. Alamă (?), fragmentară. L = 6 cm. Sistemul de închidere prin balama. Capul mic îngust. Corpul dreptunghiular are marginile înălțate și ornamentate cu zimți. Fibulă Aucissa târzie. Gallia⁴⁸. Prima jumătate a sec. II p.Ch. Zagon (jud. Covasna). M. Aiud, nr. inv. 3586. Inedită (Fig. V/27).

28. Bronz, fragmentară. L = 4,4 cm. Sistemul de închidere prin balama. Piesa are la cap un mic buton dreptunghiular. Corpul trapezoidal cu două rânduri de incizii longitudinale în formă de V. La bază două creste. Piciorul, dreptunghiular, este fațetat. Portagrafa tubulară. Fibulă în formă de T, varianta cu corpul trapezoidal. Ilișua⁴⁹, Pannonia⁵⁰. Ultimul sfert al sec. II — primul sfert al sec. III p.Ch. Aiud (loc. Cetățuie). M. Aiud, nr. inv. A 1352. Inedită (Fig. V/28).

29. Bronz, fragmentară. L = 3,6 cm. Sistemul de închidere prin balama. Piesa are la cap un buton. Brațele scurte se termină cu câte o nodozitate. Corpul format din două elemente. La bază avea o nervură unghiulară. Fibulă în formă de T, cu corpul din două elemente. Cluj-Napoca⁵¹, Singidunum⁵². Prima jumătate a sec. III p.Ch. Transilvania. M. Aiud, nr. inv. A 5041. Inedită (Fig. V/29).

MATHILDA TAKÁCS — SORIN COCIȘ — AUREL RUSTOIU

⁴² N. Gudea, V. Lucăcel, în *ActaMP*, III, 1979, p. 359, pl. VIII/87.

⁴³ D. Bojović, *op. cit.*, p. 55, pl. XXV/234.

⁴⁴ Informație amabilă M. Bărbulescu.

⁴⁵ D. Bojović, *op. cit.*, p. 58, pl. XXVIII/260—261 (dar numai analogie apropiată ca tip nu și variantă).

⁴⁶ N. Gudea, V. Lucăcel, *op. cit.*, p. 356, pl. V/50.

⁴⁷ R. Koscević, *Antičke fibule s produkcja Siska*, Zagreb, 180, p. 25—27, pl. XXII/163—168.

⁴⁸ M. Feujere, în *Revue Archéologique de Narbonaise*, Suppl. 12, 1985, pl. 141/1769.

⁴⁹ D. Protase, S. Cociș, C. Gaiu, în *Revista Bistriței*, VII, Bistrița, 1993, p. 53, fig. 4/52.

⁵⁰ E. Paték, *op. cit.*, 65, p. 98, pl. XXIV/7.

⁵¹ Informație amabilă V. Popa.

⁵² D. Bojović, *op. cit.*, p. 73, pl. XL/378.

LES FIBULES PROVENANT DES COLLECTIONS
DU MUSÉE DE LA VILLE D'AIUD

(Résumé)

Les auteurs présentent un groupe de fibules, qui font partie des anciennes collections du Musée de la ville d'AIUD.

Les pièces nos. 1—4 et 7—8 sont de type Latène tardif. Les autres appartiennent à l'époque romaine: nos. 5—6 (type Langton-Down) et 9—13 (puissamment profilées) ont circulé dans la Dacie au Ier s.ap. J.-C., donc avant la conquête romaine, les autres appartiennent au IIe—IIIe s.ap. J.-C. pendant que la Dacie faisait partie de l'Empire.

La catalogue a été conçu en suivant le système du *Corpus Signorum Imperii Romani*.

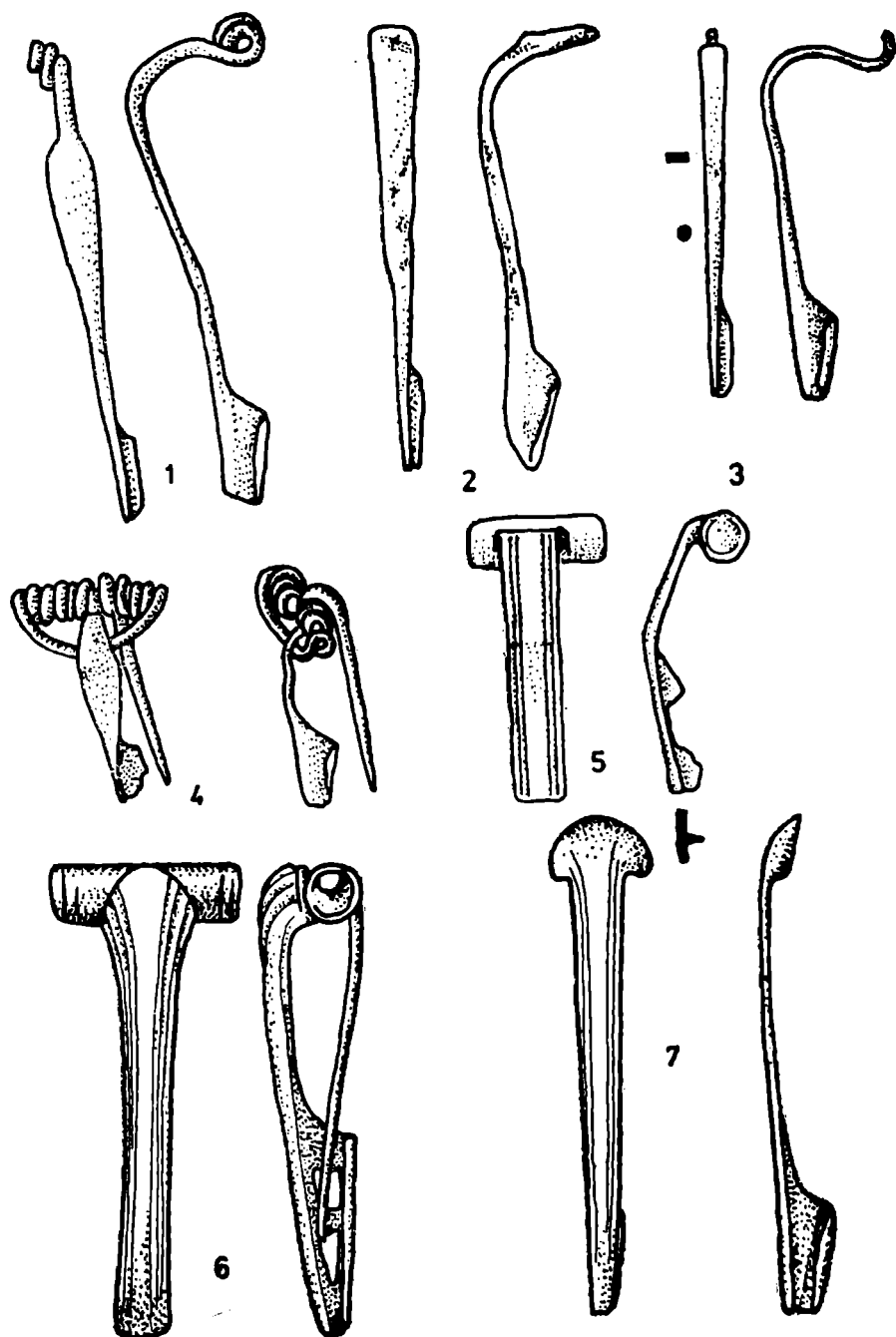

Fig. I. Fibule în Dacia preromană.

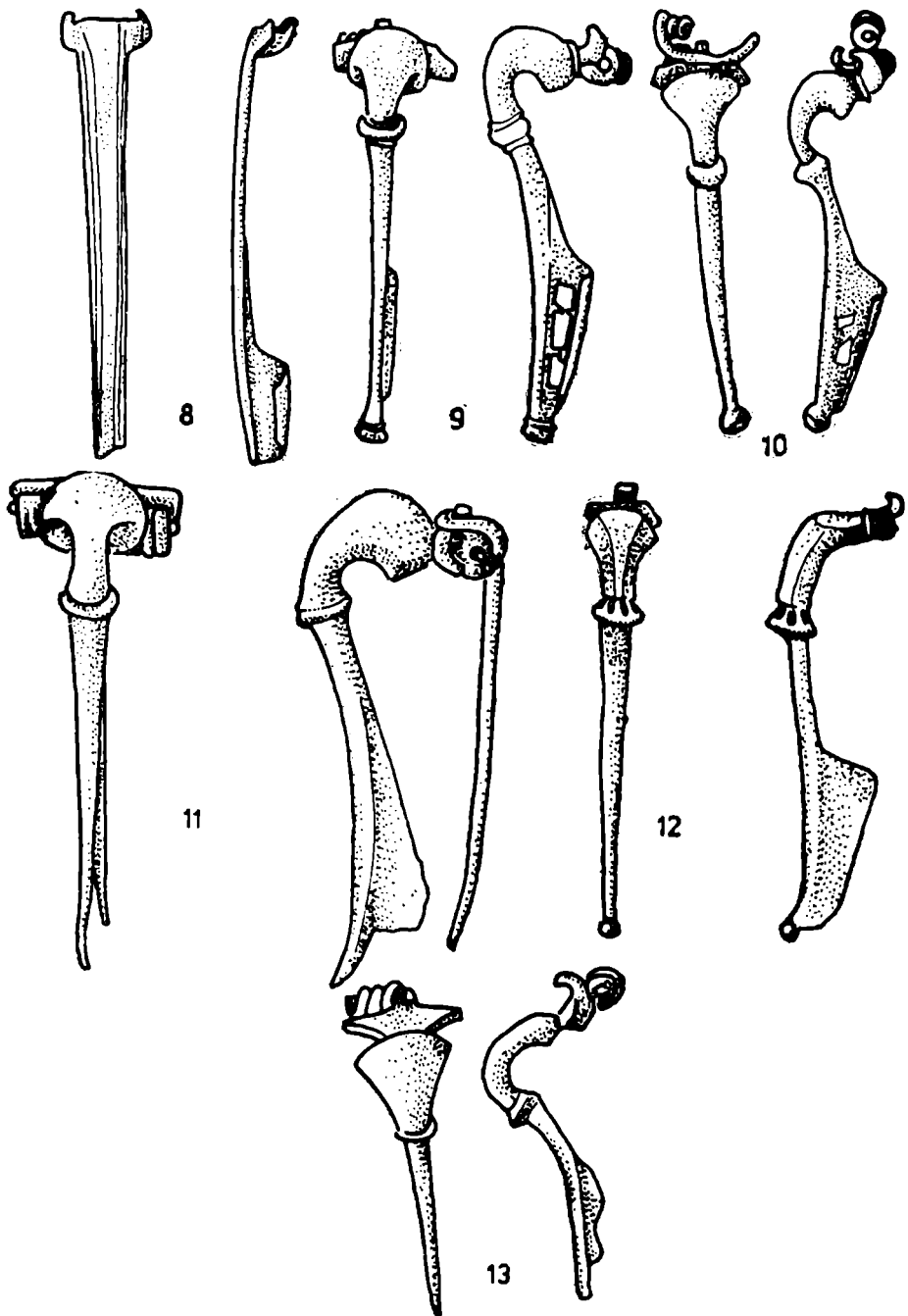

Fig. II. Fibule din Dacia preromană.

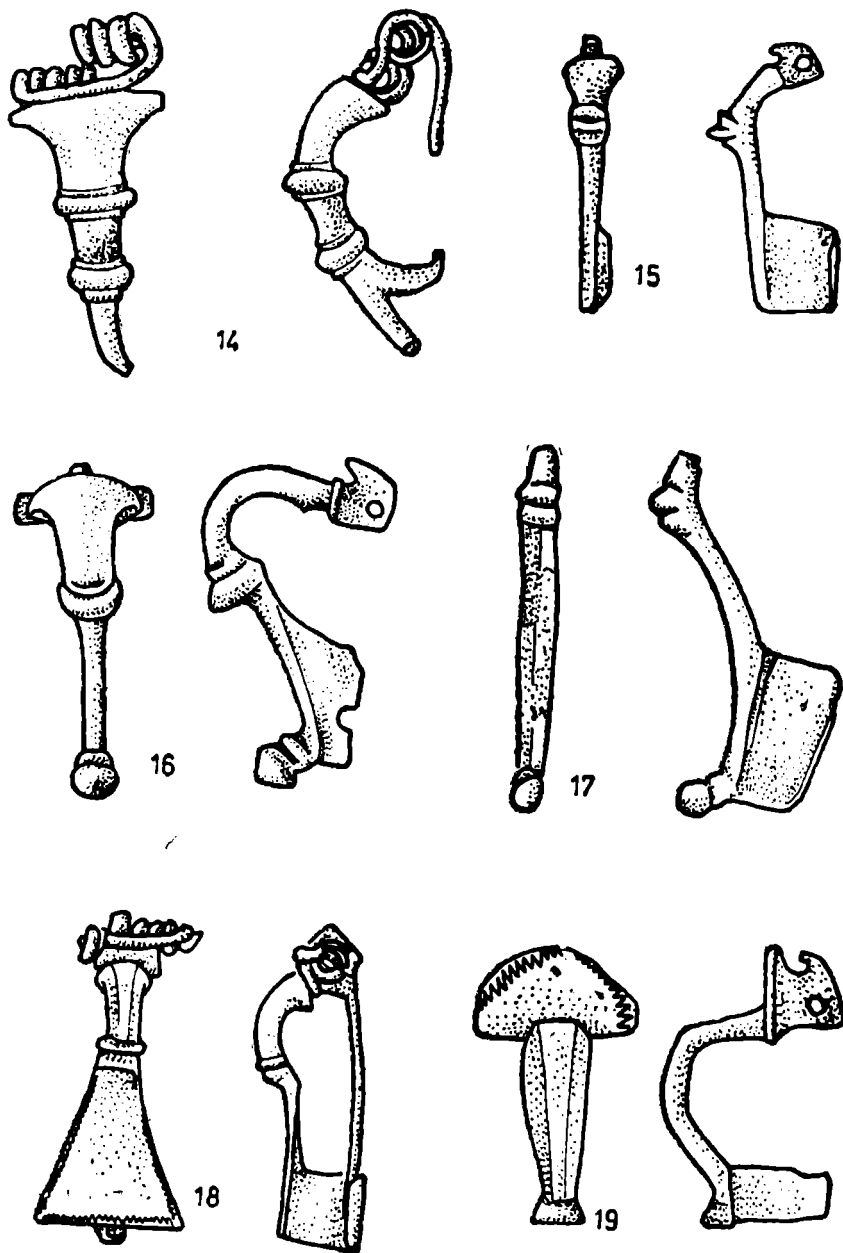

Fig. III, Fibule din Dacia romană.

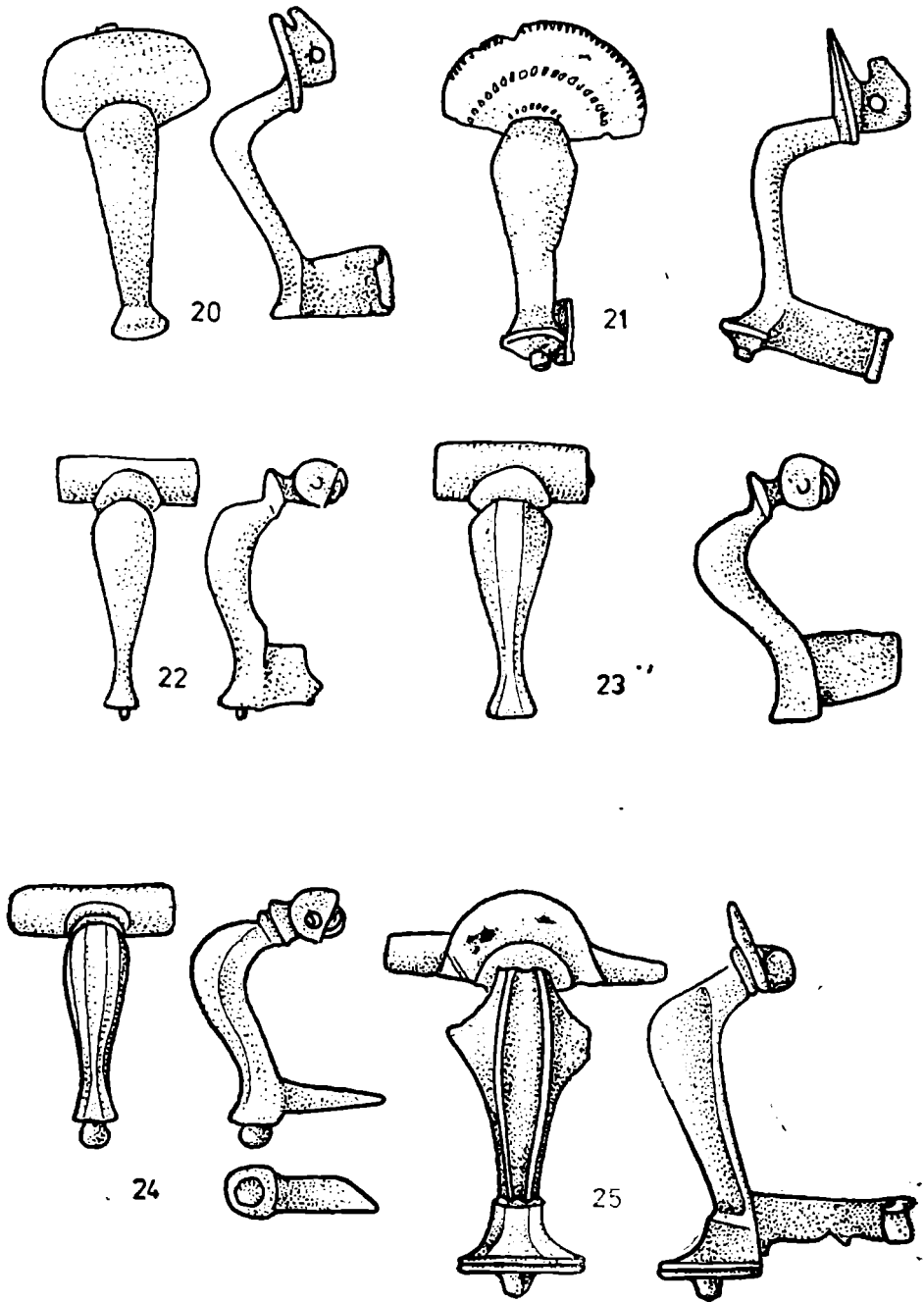

Fig. IV. Fibule din Dacia romană.

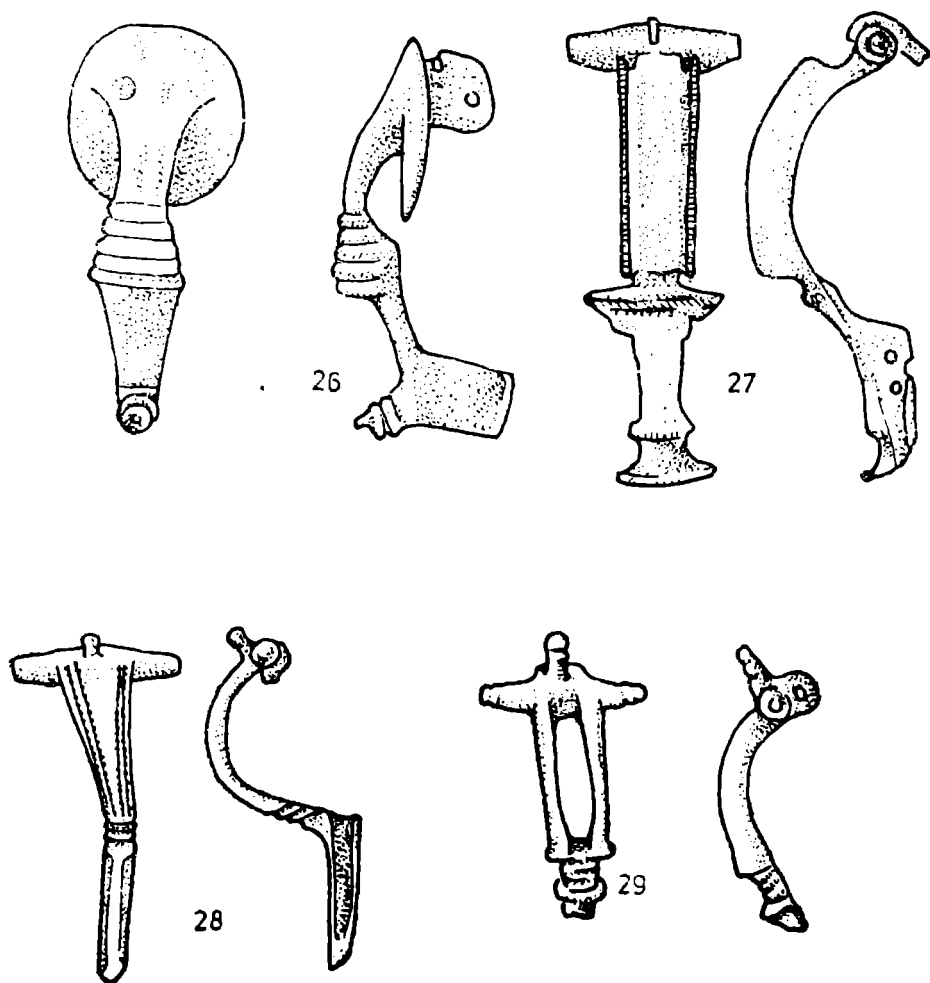

Fig. V. Fibule din Dacia romană.

CÉRAMIQUE ROMAINE DANS LES COLLECTIONS DE TURDA

Potaissa, agglomération urbaine développée surtout après la fixation de la légion V Macedonica, a été non seulement une ville militaire mais également un centre économique où l'on a attesté une activité des maîtres potiers et tailleurs de pierre.

La matérialisation de cette activité est illustrée par la riches matériaux céramiques découvert le long des années sur le territoire de la Potaissa matériaux que les collectionnaires turdennois ont acquis. Leur activité se développe à la fin du XIXe siècle et le début du XXe, période où dans les anciens centres de la Dacie romaine agissent une multitude de collectionnaires d'antiquités, leurs collections étant le plus souvent la base des musées actuels¹. De leur passion — collectionner et enregistrer de tels matériaux — réclamée par des raisons plus ou moins commerciales apparaîtront les collections d'antiquités. Celle-ci renfermeront un nombre variable de matériaux, parfois des pièces unique, ce qui va augmenter la valeur de ces collections.

Du point de vue chronologique la première collection qui a été réalisée à Turda doit sa naissance à Botár Imre. C'est à celle-ci qu'on fait référence dans la littérature de spécialité quand on publié une certaine catégorie de matériaux archeologiques. Botár Imre qui a vécu entre 1846—1906 a été non seulement maître à Turda mais aussi un photographe très connu considéré comme l'un des pionniers de l'art de la photographie de la Transylvanie². En fait grâce à cette préoccupation — par les six planches contenant les principaux objets de la collection — on peut compléter aujourd'hui les données relatives aux découvertes faites à Potaissa dans la période 1886—1897.

Dès 1886 il a initié la collection de divers matériaux archéologiques provenant des découvertes occasionnelles faites à Turda et aux alentours et l'installation d'un petit musée. Étant intéressé seulement à populariser la collection pour la vendre, il a exécuté les six planches photographiques mai il n'a pas été attentif aux détails concernant les conditions de découverte des pièces, à leurs dessins ou à l'enregistrement exacte des données relatives aux objets de la collection et d'autant plus à leur publication. Il n'a été donc qu'un collectionneur et marchand. C'est pourquoi on doit toujours à Téglás István les notes faite pour les diverses pièces et leur dessin³.

Botár Imre nous a laissé seulement une liste des objets comprises sur les six planches — 395 pièces. De celles-ci qui présentent d'intérêt pour nous sont les planches III et V où l'on rencontre des pièces céra-

¹ I. I. Russu, dans *ActaMN*, XII, 1975, p. 193.

² R. Ardevan, A. A. Rusu, dans *ActaMP*, III, 1979, p. 387 sqq.

³ *Idem*, p. 390.

miques. Sur la planche III on trouve des diverses catégories céramiques. Fig. 1. Ainsi au numéro 13 il y a une tête de statue, au numéro 42 un cheval en céramique considéré comme un joet, aux numéros 43—48 des objets en forme d'escargot qui peuvent être des fragments de conduites de voûte. Au numéro 49 se trouve une tête de statue qui par ses dimensions (beaucoup plus grande que la pièce numéro 13) peut être un antéfixe comme celui qu'on a à Potaissa. Sous le numéro 52 enregistré comme „débris de vase“ il y a en réalité, une tête d'oiseau.

Pour la pièce du numéro 42 — cheval en céramique — quelque complètement s'imposent. La pièce a été acquise de Botár Imre par Adolf Resch, célèbre marchand d'antiquités de Brașov, et vendue ultérieurement au Musée de la Transylvanie en 1908 avec un tas d'objets. À cette occasion — par raisons qu'on ignore — il modifie la place de découverte de quelques pièces. Cela est mise en relief par la confrontation des pièces se trouvant sur les planches avec celles qui existent de nos jours au Musée National d'Histoire de la Transylvanie. Les photos des planches III et V sont dans le patrimoine de Musée d'Histoire de Turda.

En revenant à la pièce en question (elle existe dans le Musée de Cluj au numéro V 846 — I 8046) on remarque l'absence du chevalier et la légère détérioration du museau du cheval. L'ensemble entier était complété par des petites roues qu'on fixait sur les essieux qui passaient par les trous pratiqués à la partie inférieure du corp du cheval. La figurine équestre présente des analogies parfaites avec une figurine découverte toujours à Potaissa, mais dans le camp militaire — dans les casernes de *latus praetorii dextrum* en 1990⁴ et avec une autre figurine découverte à Sucidava⁵.

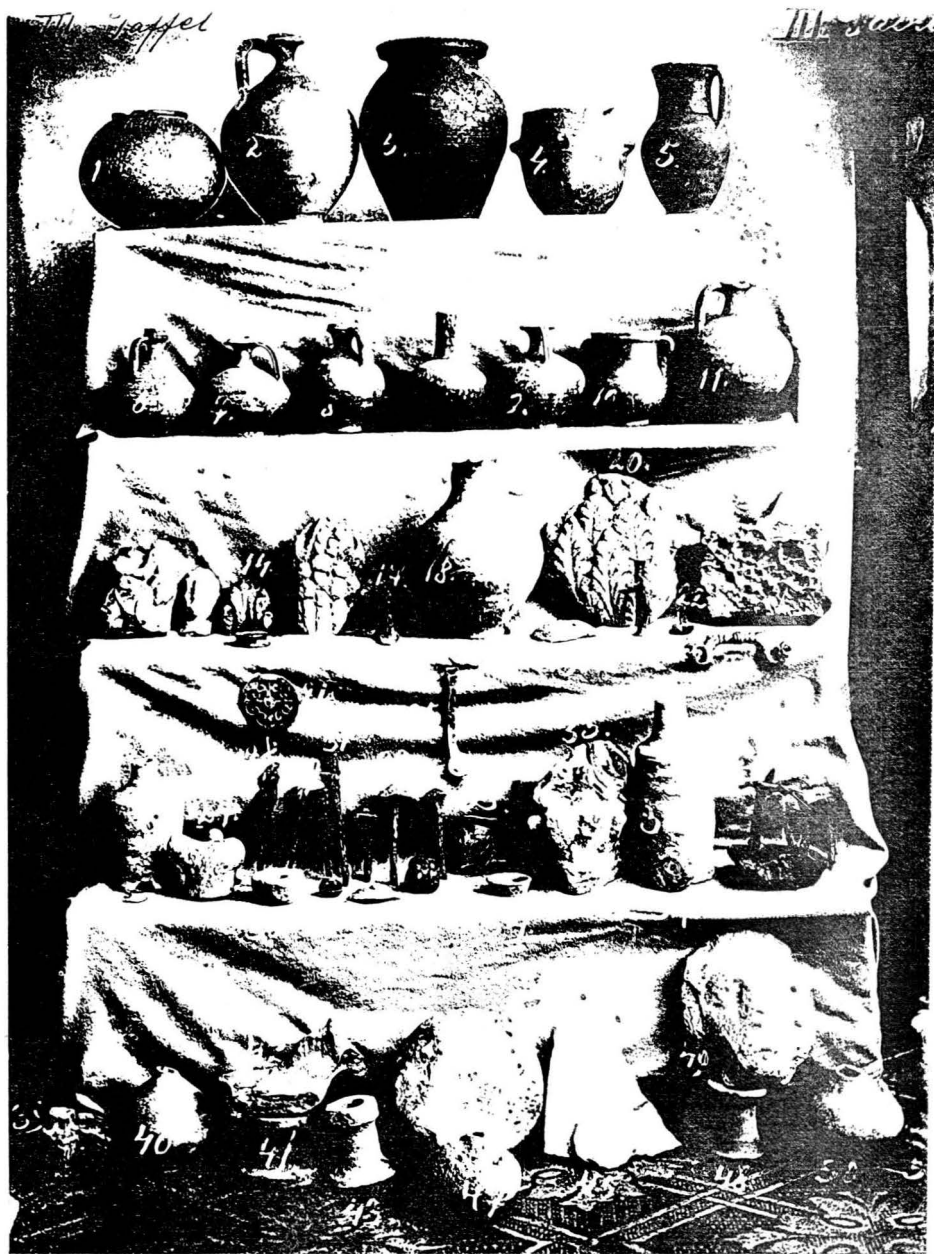
La pièce du numéro 52 — tête d'oiseau — qu'on la trouve identique au Musée National d'Histoire de la Transylvanie (inv. I 803), comme acquisition de Adolf Resch, qui affirme qu'elle provient de Biborțeni, ce qui est faux, la pièce existante à Cluj étant identique avec celle de la planche III de Botár Imre.

Aux numéros 1—3, 5—11, 18, 40, 47, 50, 51 on trouve de diverses vases en céramique, des pots sans anse ou avec deux anses et des cruches. Ici il faut remarquer la prédominance de petites cruches typiques pour les tombeaux. Au numéro 4 figure un vase en forme de „cymbale à fondre“ qui, selon la forme et les boutons encastrés dans les murs, est un vase préhistorique, tandis que au numéro 41 est le pied d'une fruitière.

En ce qui est matériaux de construction, au numéro 21 on trouve une brique qui présente du verre fondu à la surface, aux numéros 26, 36 — des conduites pour l'eau et au numéro 44 une brique ronde qu'on considère comme un élément appartenant à l'installation de hypocauste et une tuile ronde au numéro 45. Au numéro 30 figure un simple objet en céramique et au numéro 39 il y a une construction en plâtre provenant des murailles. Pour cette construction la photo ne nous aide pas à apprendre la destination exacte qu'elle avait.

⁴ La pièce a constitué l'objet d'une communication présentée à la Session du Musée d'Histoire et d'Art de Zalău au mois de novembre 1993.

⁵ S. Comănescu, dans SCIV, 16, 4, 1965, p. 800—802.

1

Fig. 1. Objets de la collection Botár I.— selon la photo réalisée par le collectionnaire.

Fig. 2. Objets de la collection Botar I. —selon la photo réalisée par le collectionnaire.

Fig. 3. Pièces de la collection Tégylas I. — selon la photo qui se trouve dans l'inventaire musée.

ROMAI RÉGISEGEK

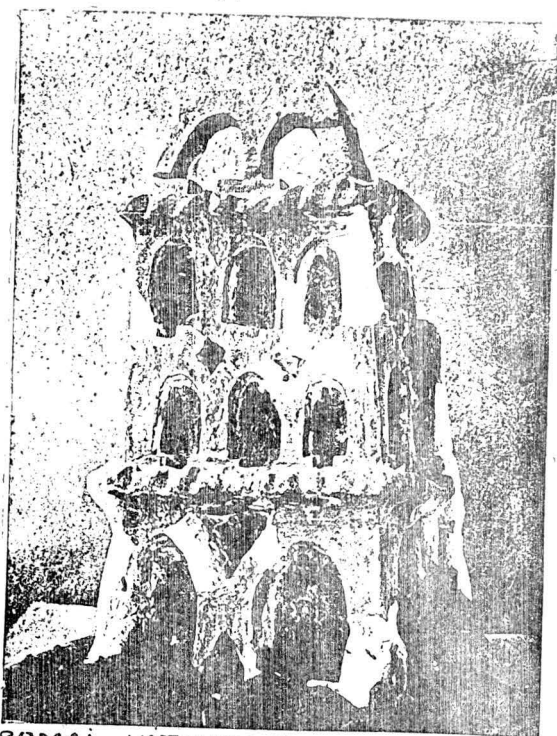
Jegyzék

196	166	Római kőszobor, a szobor aljának maradványai találva	
497	167	Római kőszobor, a szobor aljának maradványai találva	
498	168	Római kőszobor, a szobor aljának maradványai találva	
499	169	Római kőszobor, a szobor aljának maradványai találva	
500	170	Római kőszobor, a szobor aljának maradványai találva	
501	171	Római kőszobor, a szobor aljának maradványai találva	
502	172	Római kőszobor, a szobor aljának maradványai találva	
503	173	Római kőszobor, a szobor aljának maradványai találva	
504	174	Római kőszobor, a szobor aljának maradványai találva	
505	175	Római kőszobor, a szobor aljának maradványai találva	
506	176	Római kőszobor, a szobor aljának maradványai találva	
507	177	Római kőszobor, a szobor aljának maradványai találva	
508	178	Római kőszobor, a szobor aljának maradványai találva	
509	179	Római kőszobor, a szobor aljának maradványai találva	
510	180	Római kőszobor, a szobor aljának maradványai találva	
511	181	Római kőszobor, a szobor aljának maradványai találva	
512	182	Római kőszobor, a szobor aljának maradványai találva	
513	183	Római kőszobor, a szobor aljának maradványai találva	
514	184	Római kőszobor, a szobor aljának maradványai találva	
515	185	Római kőszobor, a szobor aljának maradványai találva	
516	186	Római kőszobor, a szobor aljának maradványai találva	
517	187	Római kőszobor, a szobor aljának maradványai találva	
518	188	Római kőszobor, a szobor aljának maradványai találva	
519	189	Római kőszobor, a szobor aljának maradványai találva	
520	190	Római kőszobor, a szobor aljának maradványai találva	
521	191	Római kőszobor, a szobor aljának maradványai találva	
522	192	Római kőszobor, a szobor aljának maradványai találva	
523	193	Római kőszobor, a szobor aljának maradványai találva	
524	194	Római kőszobor, a szobor aljának maradványai találva	
525	195	Római kőszobor, a szobor aljának maradványai találva	
526	196	Római kőszobor, a szobor aljának maradványai találva	
527	197	Római kőszobor, a szobor aljának maradványai találva	
528	198	Római kőszobor, a szobor aljának maradványai találva	

Fig. 4. Pièces de la collection Téglás I.—feuille de l'inventaire de la collection d'antiquités de Téglás I. de Turda.

Tör. Rend.	TORDAI POTAISSAI ROMAI REGISEGEK.	Jegyzet
1066	Cserep szoborcátka töredéke. A tégláknak 75 milim. Torda Várhegy	1913.
1067	Két fülű kis cserep korcsátka, csúcsa alakra, 13 centim. m. a Tordai Castrum helyén létével.	
1068	Romai padlóra téglák (29 centim.) maradványai a LVM helyén. Mivel azok egy darabján van az a sárga talaj nyoma is látható.	
1069	Torda Várhegy déli felénél. (Mivel) 55 milliméteres. Romai borosüveg nyakjából.	1914. XI. 987.
1070	Torda Várhegy déli felénél. (Mivel) 55 milliméteres. Kiválóan szép, antika, a téglák minőségére kíváncsiak azok az jóvala későbbi építési tárgyakból.	
1071 1072	Torda Várhegy déli felénél. (Mivel) 55 milliméteres. Torda Várhegy déli felénél. (Mivel) 55 milliméteres.	

5/1

ROMAI VÁRKAPU-TORONY MODELL
POTAISSÁBOL A TÉGLÁS GYŰJTEMÉNYÉBEN TORDÁN
(A VÁRHEGYRŐL.)

5/2

Fig. 5.1. Pièce de la collection Téglás I.—feuille de l'inventaire de la collection d'antiquités de Téglás I. de Turda.

2. Tuile de ventilation — page du journal de Téglás I.

1911. évi leltár Romai régiségek Tordaíról POTAISSA ROMAIBÓL

Torda

Téglás

729	Romai cseréptál negyedik és hatodik töredék. Palást	117
730	Romai díszített cserépi edény töredéke. Egy nagyobb és egy kisebb rész volt. Jelenleg csak a nagyobb rész látható.	117
731	Romai utazókat váró nyílású tal. töredéke.	
732	Romai cserepes	677
733	Romai cserepes	677
734	Romai cserepes	677
735	Romai cserepes	677
736	Romai cserepes	677
737	Romai cserepes	677
738	Romai cserepes	677
739	Romai cserepes	677
740	Romai cserepes	677
741	Romai cserepes	677
742	Romai cserepes	677
743	Romai cserepes	677
744	Romai cserepes	677
745	Romai cserepes	677
746	Romai cserepes	677
747	Romai cserepes	677
748	Romai cserepes	677
749	Romai cserepes	677
750	Romai cserepes	677
751	Romai cserepes	677
752	Romai cserepes	677
753	Romai cserepes	677
754	Romai cserepes	677
755	Romai cserepes	677
756	Romai cserepes	677
757	Romai cserepes	677
758	Romai cserepes	677
759	Romai cserepes	677
760	Romai cserepes	677
761	Romai cserepes	677

Fig. 6. Pièces de la collection Téglás I. — feuille de l'inventaire de la collection d'antiquités de Téglás I. de Turda.

TORDAI POTAISSAI RÉGISEGEK

forrás

Segykei

- Tárgy*
967. Kútkőn kényszerű helyen fordított balti renddel. Fordulmányos. Kézi van törve. 4 centiméter széles és 72 milliméter hosszú. 931, 932.
968. Torda Castrum helyénél kézi, réze. Készen van, mely helyen kényszerűen fordított. 18 centiméter hosszú és 18 milliméter széles. Torda Városháza. 933.
969. Kútkőn kényszerű helyen van. Torda Városháza. 934.
970. Kútkőn kényszerű helyen van. Torda Városháza. 935.
971. Kútkőn kényszerű helyen van. Torda Városháza. 936.
972. Kútkőn kényszerű helyen van. Torda Városháza. 937.
973. Kútkőn kényszerű helyen van. Torda Városháza. 938.
974. Kútkőn kényszerű helyen van. Torda Városháza. 939.
975. Kútkőn kényszerű helyen van. Torda Városháza. 940.
976. Kútkőn kényszerű helyen van. Torda Városháza. 941.
977. Kútkőn kényszerű helyen van. Torda Városháza. 942.
978. Kútkőn kényszerű helyen van. Torda Városháza. 943.
979. Kútkőn kényszerű helyen van. Torda Városháza. 944.
980. Kútkőn kényszerű helyen van. Torda Városháza. 945.
981. Kútkőn kényszerű helyen van. Torda Városháza. 946.
982. Kútkőn kényszerű helyen van. Torda Városháza. 947.
983. Kútkőn kényszerű helyen van. Torda Városháza. 948.
984. Kútkőn kényszerű helyen van. Torda Városháza. 949.
985. Kútkőn kényszerű helyen van. Torda Városháza. 950.
986. Kútkőn kényszerű helyen van. Torda Városháza. 951.
987. Kútkőn kényszerű helyen van. Torda Városháza. 952.
988. Kútkőn kényszerű helyen van. Torda Városháza. 953.
989. Kútkőn kényszerű helyen van. Torda Városháza. 954.
990. Kútkőn kényszerű helyen van. Torda Városháza. 955.
991. Kútkőn kényszerű helyen van. Torda Városháza. 956.
992. Kútkőn kényszerű helyen van. Torda Városháza. 957.
993. Kútkőn kényszerű helyen van. Torda Városháza. 958.
994. Kútkőn kényszerű helyen van. Torda Városháza. 959.
995. Kútkőn kényszerű helyen van. Torda Városháza. 960.
996. Kútkőn kényszerű helyen van. Torda Városháza. 961.
997. Kútkőn kényszerű helyen van. Torda Városháza. 962.
998. Kútkőn kényszerű helyen van. Torda Városháza. 963.

Fig. 7. Pièces de la collection Téglás I. — feuille de l'inventaire de la collection d'antiquités de Téglás I. de Turda.

1911. évi leletjegyzék

Roma régiségek Tordásról

POTAISSA ROMAIBOL.

szám	leírás	hely
696	Romai cseregetűl törökországi alagutakban (Tordásról)	12 méter mély
697	Torda püsküvölgy alsó völgye Gogosi völgyéig kőzet 1995-1996 között	16 méter mély
698	Torda püsküvölgy alsó völgye Gogosi völgyéig kőzet 1995-1996 között	16 méter mély
699	Torda püsküvölgy alsó völgye Gogosi völgyéig kőzet 1995-1996 között	16 méter mély
700	Torda püsküvölgy alsó völgye Gogosi völgyéig kőzet 1995-1996 között	16 méter mély
701	Torda püsküvölgy alsó völgye Gogosi völgyéig kőzet 1995-1996 között	16 méter mély
702	Torda püsküvölgy alsó völgye Gogosi völgyéig kőzet 1995-1996 között	16 méter mély
703	Torda püsküvölgy alsó völgye Gogosi völgyéig kőzet 1995-1996 között	16 méter mély
704	Torda püsküvölgy alsó völgye Gogosi völgyéig kőzet 1995-1996 között	16 méter mély
705	Torda püsküvölgy alsó völgye Gogosi völgyéig kőzet 1995-1996 között	16 méter mély
706	Torda püsküvölgy alsó völgye Gogosi völgyéig kőzet 1995-1996 között	16 méter mély
707	Torda püsküvölgy alsó völgye Gogosi völgyéig kőzet 1995-1996 között	16 méter mély
708	Torda püsküvölgy alsó völgye Gogosi völgyéig kőzet 1995-1996 között	16 méter mély
709	Torda püsküvölgy alsó völgye Gogosi völgyéig kőzet 1995-1996 között	16 méter mély
710	Torda püsküvölgy alsó völgye Gogosi völgyéig kőzet 1995-1996 között	16 méter mély
711	Torda püsküvölgy alsó völgye Gogosi völgyéig kőzet 1995-1996 között	16 méter mély
712	Torda püsküvölgy alsó völgye Gogosi völgyéig kőzet 1995-1996 között	16 méter mély
713	Torda püsküvölgy alsó völgye Gogosi völgyéig kőzet 1995-1996 között	16 méter mély
714	Torda püsküvölgy alsó völgye Gogosi völgyéig kőzet 1995-1996 között	16 méter mély
715	Torda püsküvölgy alsó völgye Gogosi völgyéig kőzet 1995-1996 között	16 méter mély
716	Torda püsküvölgy alsó völgye Gogosi völgyéig kőzet 1995-1996 között	16 méter mély
717	Torda püsküvölgy alsó völgye Gogosi völgyéig kőzet 1995-1996 között	16 méter mély
718	Torda püsküvölgy alsó völgye Gogosi völgyéig kőzet 1995-1996 között	16 méter mély
719	Torda püsküvölgy alsó völgye Gogosi völgyéig kőzet 1995-1996 között	16 méter mély
720	Torda püsküvölgy alsó völgye Gogosi völgyéig kőzet 1995-1996 között	16 méter mély
721	Torda püsküvölgy alsó völgye Gogosi völgyéig kőzet 1995-1996 között	16 méter mély
722	Torda püsküvölgy alsó völgye Gogosi völgyéig kőzet 1995-1996 között	16 méter mély
723	Torda püsküvölgy alsó völgye Gogosi völgyéig kőzet 1995-1996 között	16 méter mély
724	Torda püsküvölgy alsó völgye Gogosi völgyéig kőzet 1995-1996 között	16 méter mély
725	Torda püsküvölgy alsó völgye Gogosi völgyéig kőzet 1995-1996 között	16 méter mély
726	Torda püsküvölgy alsó völgye Gogosi völgyéig kőzet 1995-1996 között	16 méter mély
727	Torda püsküvölgy alsó völgye Gogosi völgyéig kőzet 1995-1996 között	16 méter mély
728	Torda püsküvölgy alsó völgye Gogosi völgyéig kőzet 1995-1996 között	16 méter mély
729	Torda püsküvölgy alsó völgye Gogosi völgyéig kőzet 1995-1996 között	16 méter mély

Fig. 8. Pièces de la collection Téglás I.— feuille de l'inventaire de la collection d'antiquités de Téglás I. de Turda.

Romai régiségek Fordulól

For.	Régi	Leírás	Figyelem
762	Romai	Wandelsch. Kétféle kőedény	
763	Romai	Wandelsch. Kétféle kőedény	
764	Romai	Wandelsch. Kétféle kőedény	
765	Romai	Wandelsch. Kétféle kőedény	
766	Romai	Wandelsch. Kétféle kőedény	
767	Romai	Wandelsch. Kétféle kőedény	
768	Romai	Wandelsch. Kétféle kőedény	
769	Romai	Wandelsch. Kétféle kőedény	
770	Romai	Wandelsch. Kétféle kőedény	
771	Romai	Wandelsch. Kétféle kőedény	
772	Romai	Wandelsch. Kétféle kőedény	
773	Romai	Wandelsch. Kétféle kőedény	
774	Romai	Wandelsch. Kétféle kőedény	
775	Romai	Wandelsch. Kétféle kőedény	
776	Romai	Wandelsch. Kétféle kőedény	
777	Romai	Wandelsch. Kétféle kőedény	
778	Romai	Wandelsch. Kétféle kőedény	
779	Romai	Wandelsch. Kétféle kőedény	
780	Romai	Wandelsch. Kétféle kőedény	
781	Romai	Wandelsch. Kétféle kőedény	
782	Romai	Wandelsch. Kétféle kőedény	
783	Romai	Wandelsch. Kétféle kőedény	
784	Romai	Wandelsch. Kétféle kőedény	
785	Romai	Wandelsch. Kétféle kőedény	
786	Romai	Wandelsch. Kétféle kőedény	
787	Romai	Wandelsch. Kétféle kőedény	
788	Romai	Wandelsch. Kétféle kőedény	
789	Romai	Wandelsch. Kétféle kőedény	
790	Romai	Wandelsch. Kétféle kőedény	
791	Romai	Wandelsch. Kétféle kőedény	
792	Romai	Wandelsch. Kétféle kőedény	
793	Romai	Wandelsch. Kétféle kőedény	
794	Romai	Wandelsch. Kétféle kőedény	

Fig. 9. Pièces de la collection Téglás I.— feuille de l'inventaire de la collection d'antiquités de Téglás I. de Turda.

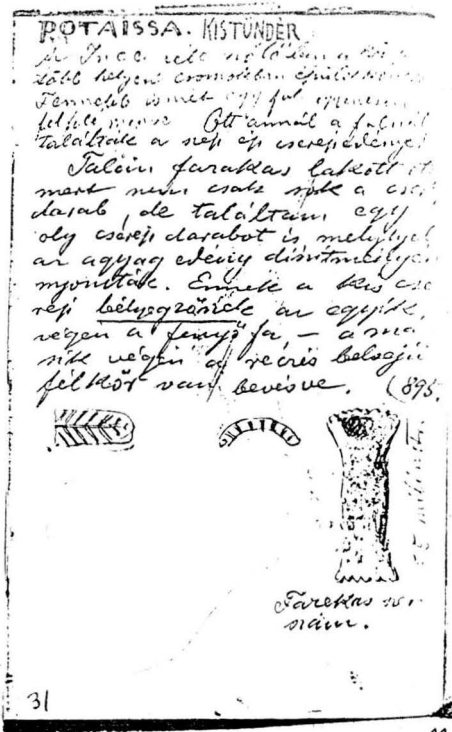

Fig. 10.1. Sigillum — pièce présente dans la collection Téglás I., page du journal de Téglás I.

2. Céramique d'utilité commune — selon la photo du collectionnaire présente dans la possession de Bajusz I.

sor szám	ROMAI RÉGISÉGEK TORDARÖL POTAISSABÖL	Téglák
663	Római bronz kuncsa János ruhájából	35 milliméter hosszú
664	Jordán, fémbe vésztetett római	 21 milliméter
665	Római kis bronz tárgy	
666	Jordán, fémbe vésztetett római	
667	Római bronz római császár mellső része M. 117. Duna	67 122.
668	Római bronz római császár mellső része M. 117. Duna	
669	Római bronz római császár mellső része M. 117. Duna	
670	Római bronz római császár mellső része M. 117. Duna	
671	Római bronz római császár mellső része M. 117. Duna	
672	Római bronz római császár mellső része M. 117. Duna	
673	Római bronz római császár mellső része M. 117. Duna	
674	Római bronz római császár mellső része M. 117. Duna	
675	Római bronz római császár mellső része M. 117. Duna	
676	Római bronz római császár mellső része M. 117. Duna	
677	Római bronz római császár mellső része M. 117. Duna	
678	Római bronz római császár mellső része M. 117. Duna	
679	Római bronz római császár mellső része M. 117. Duna	
680	Római bronz római császár mellső része M. 117. Duna	
681	Római bronz római császár mellső része M. 117. Duna	
682	Római bronz római császár mellső része M. 117. Duna	
683	Római bronz római császár mellső része M. 117. Duna	
684	Római bronz római császár mellső része M. 117. Duna	
685	Római bronz római császár mellső része M. 117. Duna	
686	Római bronz római császár mellső része M. 117. Duna	
687	Római bronz római császár mellső része M. 117. Duna	
688	Római bronz római császár mellső része M. 117. Duna	
689	Római bronz római császár mellső része M. 117. Duna	
690	Római bronz római császár mellső része M. 117. Duna	
691	Római bronz római császár mellső része M. 117. Duna	
692	Római bronz római császár mellső része M. 117. Duna	
693	Római bronz római császár mellső része M. 117. Duna	
694	Római bronz római császár mellső része M. 117. Duna	
695	Római bronz római császár mellső része M. 117. Duna	

Fig. 11. Pièces de la collection Téglás I. — feuille de l'inventaire de la collection d'antiquités de Téglás I. de Turda.

866	Római katonai csapás-tűz kordéna	70/11, 7/12
867	Római katonai csapás-tűz kordéna	
868	Római katonai csapás-tűz kordéna	
869	Római katonai csapás-tűz kordéna	
870	Római katonai csapás-tűz kordéna	
871	Római katonai csapás-tűz kordéna	
872	Római katonai csapás-tűz kordéna	
873	Római katonai csapás-tűz kordéna	
874	Római katonai csapás-tűz kordéna	
875	Római katonai csapás-tűz kordéna	
876	Római katonai csapás-tűz kordéna	
877	Római katonai csapás-tűz kordéna	
878	Római katonai csapás-tűz kordéna	
879	Római katonai csapás-tűz kordéna	
880	Római katonai csapás-tűz kordéna	
881	Római katonai csapás-tűz kordéna	
882	Római katonai csapás-tűz kordéna	
883	Római katonai csapás-tűz kordéna	
884	Római katonai csapás-tűz kordéna	
885	Római katonai csapás-tűz kordéna	
886	Római katonai csapás-tűz kordéna	
887	Római katonai csapás-tűz kordéna	
888	Római katonai csapás-tűz kordéna	
889	Római katonai csapás-tűz kordéna	
890	Római katonai csapás-tűz kordéna	
891	Római katonai csapás-tűz kordéna	
892	Római katonai csapás-tűz kordéna	
893	Római katonai csapás-tűz kordéna	
894	Római katonai csapás-tűz kordéna	
895	Római katonai csapás-tűz kordéna	
896	Római katonai csapás-tűz kordéna	
897	Római katonai csapás-tűz kordéna	
898	Római katonai csapás-tűz kordéna	

Fig. 12. Pièces de la collection Téglás I. — feuille de l'inventaire de la collection d'antiquités de Téglás I, de Turda.

For. Ára	Drb. ján	POTAISSAI	ROMAI RÉGISEGEK	Figyelm.
265	2		Földtör. des is leveles díszel fogazt. kő két töredéke a Fündes hegyről	
266			Vas lánczsa " Fündes hegyről	8 centim.
267			Vas kulcs " Fündes hegyről	8 centim.
268			Vas peng " Fündes hegyről	
269			Egy kis bronz aratószele (Fig. lánczsa) (Talan. Standauntia) a Fündes hegyről	
270			Cserep töredék egy négy dűrtől	
271			Tonkai állatpajz aratószele, cserep edény töredéke a Fündes hegyről	
272			Bronz latya " Fündes hegyről	2 centim.
273			Egy kis olvántó tégely, vöröscserep a Fündes hegyről	10 centim.
274			Egy kis olvántó tégely, cserep a Fündes hegyről	10 centim.
275			Római építészeti gipsz minták egy csoportja a Fündes hegyről	10 centim.
276			A fapiácson kőből római építészeti díszítő gipsz minták egy csoportja	10 centim.
277			A fapiácson 1908-ban kőből római építészeti díszítő gipsz minták egy csoportja	10 centim.
278			Római építészeti minták egy csoportja a Fündes hegyről	10 centim.
279			Római építészeti minták egy csoportja a Fündes hegyről	10 centim.
280			Római építészeti minták egy csoportja a Fündes hegyről	10 centim.
281			Római építészeti minták egy csoportja a Fündes hegyről	10 centim.
282			Római építészeti minták egy csoportja a Fündes hegyről	10 centim.
283			Római építészeti minták egy csoportja a Fündes hegyről	10 centim.
284			Római építészeti minták egy csoportja a Fündes hegyről	10 centim.
285			Római építészeti minták egy csoportja a Fündes hegyről	10 centim.
286			Római építészeti minták egy csoportja a Fündes hegyről	10 centim.
287			Római építészeti minták egy csoportja a Fündes hegyről	10 centim.
288			Római építészeti minták egy csoportja a Fündes hegyről	10 centim.
289			Római építészeti minták egy csoportja a Fündes hegyről	10 centim.
290			Római építészeti minták egy csoportja a Fündes hegyről	10 centim.
291			Római építészeti minták egy csoportja a Fündes hegyről	10 centim.
292			Római építészeti minták egy csoportja a Fündes hegyről	10 centim.
293			Római építészeti minták egy csoportja a Fündes hegyről	10 centim.
294			Római építészeti minták egy csoportja a Fündes hegyről	10 centim.
295			Római építészeti minták egy csoportja a Fündes hegyről	10 centim.
296			Római építészeti minták egy csoportja a Fündes hegyről	10 centim.
297			Római építészeti minták egy csoportja a Fündes hegyről	10 centim.

TORDAI POTAISSAI ROMA REGISEGEK. 1912 évi leltár BÉLNEGESÉGLAK

Fig.	Reg.	Leírás	Fig.
899	LEGVMAC	bélyeggel tégla töredék a Castromból	866, 242
900	LEGAM	bélyeggel római földelcserepi töredék a Várhegyről. Némán kőből. Tégla darab a Várhegyről. 23	868, 872, 8
901	TECMI	habalytalan bélyeggel földelcserepi töredék a Várhegyről	903, 910, 912
902	4VM b1	bélyeggel római földelcserepi töredék a b jéggyel	903, 910, 912
903	4VMP	bélyeggel földelcserepi töredék a Várhegyről. 53. és 53. m. P jéggyel (Kantos)	903, 910, 912
904	LVMPI	bélyeggel római földelcserepi töredék a Várhegyről a Várhegyről a Várhegyről	903, 910, 912
905	LVMID	bélyeggel római földelcserepi töredék a Várhegyről a Várhegyről a Várhegyről	903, 910, 912
906	4VM9	bélyeg római földelcserepi töredék a 9 jéggyel	903, 910, 912
907	4VMK	bélyeg római földelcserepi töredék a Várhegyről a Várhegyről a Várhegyről	903, 910, 912
908	39MVJ	bélyeg római földelcserepi töredék a Várhegyről a Várhegyről a Várhegyről	903, 910, 912
909	(LVM)	bélyeg római földelcserepi töredék a Várhegyről a Várhegyről a Várhegyről	903, 910, 912
910	TECAM	Torda Castrom	903, 910, 912
911	LEGVM	Torda Castrom	903, 910, 912
912	LUM	Torda Castrom	903, 910, 912
913	LVM	Torda Castrom	903, 910, 912
914	LVM	Torda Castrom	903, 910, 912
915	LVM	Torda Castrom	903, 910, 912
916	LVM	Torda Castrom	903, 910, 912
917	LVM	Torda Castrom	903, 910, 912
918	LECVA	Torda Castrom	903, 910, 912
919	LVM P	Torda Castrom	903, 910, 912
920	(LVM)	Torda Castrom	903, 910, 912
921	(LVM)	Torda Castrom	903, 910, 912
922	(LVM)	Torda Castrom	903, 910, 912
923	(LVM)	Torda Castrom	903, 910, 912
924	(LVM)	Torda Castrom	903, 910, 912
925	(LVM)	Torda Castrom	903, 910, 912
926	(LVM)	Torda Castrom	903, 910, 912
927	(LVM)	Torda Castrom	903, 910, 912
928	(LVM)	Torda Castrom	903, 910, 912
929	(LVM)	Torda Castrom	903, 910, 912
930	(LVM)	Torda Castrom	903, 910, 912
931	(LVM)	Torda Castrom	903, 910, 912
932	(LVM)	Torda Castrom	903, 910, 912

Fig. 14. Feuille de l'inventaire de la collection d'antiquités de Tégla I. de Turda.

- [illegible]

La liste de Botár mentionne la présence aux positions 4 et 7 sur la Vème planche de deux statuettes en terre cuite qui représentent Venus Fig. 2. Celles-ci ont été dessinées par Tégylás István⁶, qui de cette manière, complète la liste existante. Toujours dans ses notes on trouve la situation exacte de la statuette du numéro 8 représentant Junona⁷, mal interprétée sur la liste comme statue en fer (?).

Nous fermons la série des statuettes en terre cuite présentées sur la liste avec les pièces des numéros 5 et 6 qui présentent de célèbres couples de divinités sur le trône, deux statuettes de dimensions différentes esquissées aussi par Tégylás⁸. L'une de ces statuettes (inv. V 853 = I 8062) existe dans l'exposition du musée de Cluj et elle fait partie de la série provenant de Resch. Les deux pièces s'ajoutent aux pièces similaires existantes aux musées de Cluj et de Turda⁹. Du petit Cupidon on n'a pas d'information que des notes de Tégylás¹⁰.

Sur la Ve planche on retrouve de la céramique dès les premiers numéros. Aux numéros 1, 2, 9, 10, 12 l'attention s'arrête sur de petites tasses et des coupes, au numéro 12 il y a un pied de la fruitière, au numéro 29 un petit bol, forme qu'on rencontrait souvent à Potaissa non seulement dans la ville mais aussi dans le camp militaire. Aux numéros 45—51 il existe des marmites à deux ou trois anses (et non pas des tasses comme les éditeurs des collections les nomment). Malgré le nombre restreint des marmites détériorées Botár les nomme des „débris de vases“ (nous avons respecté cette liste) — d'où on peut observer clairement son indifférence pour ce type d'objets et le fait que l'attention du collectionneur se dirigeait vers les pièces en bronze et marbre. Ces pièces ont été évaluées dès 1897 et marquées d'un signe rouge sur les planches.

Sous le numéro 11 de la Ve planche Botár renferme 11 lampes bien conservées comme l'on peut observer de la photo. Fig. 2. Une seule lampe, la plus grande, est *trilychnis*, deux d'entre elles sont *bilychnis* avec anse en forme de palmette, et le reste de celles-ci sont *monolychnis*, elles sont de dimensions moyennes et avec le disque sans décoration. Par sa forme allongée la première de ces lampes pourrait être de la période tardive. Comme le remarquaient les éditeurs de la première édition de la collection — la manque de clarté de la photo de 1912, fig. 9, ne nous permet pas d'identifier lesquelles des 11 lampes se trouvent ici.

Dans le Musée National d'Histoire de la Transylvanie existent 4 lampes provenant de Turda, acquises de Resch (I 8042—45) tandis que pour 5 lampes (I 7939, I 8053, I 8054, I 8059, I 8062) acquises dans le même lot de Resch on donne des lieux (Dej, Roşia Montană, Miercurea Sibiului) différents de découverte. De la confrontation des pièces avec celles de la planche V de Botár, leur identité est visible. Il s'ensuit que leur lieu de découverte est toujours Potaissa comme l'affirme Botár.

Sur la même planche on trouve au numéro 45 une brique portant l'estampille LEG XII GEM et au numéro 47 il y a une pièce en argile

⁶ R. Ardevan, A. A. Rusu, *op. cit.*, fig. 4 et 3.

⁷ *Idem*, fig. 4.

⁸ *Idem*, fig. 5.

⁹ Pour la pièce voir M. Jude, C. Pop, *Monumente sculpturale romane în Muzeul de istorie Turda*, Cluj, 1972, p. 34 nr. 4, pl. XXXIII/4.

¹⁰ R. Ardevan, A. A. Rusu, *op. cit.*, fig. 3.

avec ornement crénelé. Les deux planches avec des pièces sont complétées par une photo qui comprend des pièces de la collection¹¹ dans une disposition différente de celle qu'on connaît des six planches mais avec d'autres pièces encore telles: des tuiles, une brique, des fragments de conduite et un cou d'amphore du type de celle qui a été découverte dans le camp militaire¹². D'autres identifications sont difficiles à faire.

La recherche attentive des photos originales, des notes de Teglás et des pièces du patrimoine du musée de Cluj nous ont aidé à identifier quelques objets de la collection Botár dont on avait perdu la trace. La suite de la recherche des registres du musée nous pourra aider à découvrir aussi d'autres pièces de cette importante collection d'antiquités turdonoises.

L'activité de Teglás István, déployée le long de deux décennies à Turda (1894—1915) sera matérialisée dans les quelques 4.000 pièces dont plus de 1.070 sont des pièces romaines à part les monnaies¹³. En employant comme base de travail le registre d'inventaire de 1906 publié on va tenter une synthèse du matériaux céramiques compris dans la collection. L'inventaire que Teglás István a laissé comprend souvent plusieurs pièces enregistrées à l'aide d'un seul numéro portant la mention: „la collection de céramique“. En le parcourant on peut remarquer les catégories céramiques suivantes: la plastique en terre cuite, la céramique décorée, les lampes, la céramique d'usage habituel et les matériaux de construction. *Fig. 3.*

La plastique en terre cuite dont on va discuter d'abord est assez différente. Les statuettes qui envisagent Venus sont les plus nombreuses, chose naturelle si l'on considère le grand nombre des faïences représentant la déesse de la beauté et de l'amour qui existent dans toutes les grandes agglomérations de la Dacie. Dans la collection existent trois telles statuettes mais sans tête (inv. 136, 139, 140). Sauf la mention qu'elles sont en terre cuite on n'a pas d'autres données, ni dessins. Une statuette en argile fragmentaire — la tête et le corps de la déesse-complète cette série de statuettes (inv. 662), et la tête appartenant à la même divinité finit cette présentation (inv. 709).

Au sujet d'une statuette sans tête Teglás I. affirme que celle-ci représente Mars (inv. 137); il considère qu'un fragment de la statuette en céramique appartient au dieu Apollo (inv. 518). Pour celui-ci il réalise aussi un dessin. *Fig. 4.* Au numéro 775 sont enregistrés des fragments de statuettes doubles en terre cuite, on suppose que celles-ci représentent les célèbres „couples de divinités sur le trône“ existant à Potaissa en des autres découvertes. Un fragment de statuette (inv. 989) on l'attribue probablement à un *signifer*. De cette collection faisaient partie aussi des fragments de statuettes dont on ignore l'appartenance. Par exemple au numéro 327 est enregistrée „la tête d'une statuette“ — de 55 cm, au numéro 792 — la poitrine et le bras d'une statuette, au numéro 816 une main de statuette on une anse de vase et au numéro 818 on garde seulement l'oeil gauche d'une statuette. Pour les statuettes suivantes: la tête

¹¹ *Idem*, fig. 9.

¹² C'est le type IV cf. Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976, p. 44, pl. XV/201.

¹³ I. Bajusz, dans *Acta MP*, III, 1979, p. 387 sqq.

mise sur une branche (inv. 1056) et statuette sans tête on donne les dimensions 11 cm et 7,5 cm (inv. 1066). *Fig. 5/1.*

Ne manquent pas les représentations zoomorphes telles: „tête de pigeon avec l'inscription au cou“ (inv. 693) et tête d'animal (inv. 946). A la même collection appartenaient encore quelques menues pièces: de petits déchets céramiques (inv. 142) qui pourraient être des pièces de char — selon Téglás — et d'autres sont des disques de jeu (inv. 747, 795, 796). *Fig. 6.* Il jensait probablement que celles-ci pouvaient être utilisées comme de petites roues de chariots semblables aux autres petites roues qu'il avait dans sa collection (inv. 691, 698, 726, 783, 784, 993). *Fig. 8.* Certaines sont considérées comme de simples jouets — elles étaient fixées aux chariots, mais peuvent représenter aussi des pièces de culte. Une seule pièce (inv. 993) est dessinée et à cette occasion il lui donne la dimension — 7 cm. *Fig. 7.* Dans la collection figurent aussi quelques toupies en argile (inv. 550, 676, 996) et une perle en pâte grise (inv. 972). On retrouve quelques-unes des pièces présentées dans la photo qui comporte une partie des pièces de la collection.

Quoique à Potaissa *terra sigillata* soit assez rare, dans la collection on peut rencontrer quelques fragments (inv. 115, 291, 304) et pour les fragments suivants (inv. 714, 731) Téglás mentionne que ceux-ci sont de production locale. *Fig. 8.* Ce qui surprend, à une recherche attentive de l'inventaire de la collection, est la présence des fragments de plateaux décorés (inv. 118, 573, 699, 729, 866, 867, 1053 — *Fig. 12*), un assez grand nombre, on dirait que la céramique décorée se limite à eux seuls. Dans quelques situations on décrit la décoration qui consiste en palmettes (inv. 699, 729).

Les vases décorés sont une catégorie que, faute d'autres précisions, on se limite à présenter conformément aux données du collectionnaire. Au numéro 116 — un fragment d'un petit vase orné d'une main d'homme, au numéro 117 — un fragment de vase décoré avec un boeuf broutant, au numéro 559 — l'anse ornamentale d'un vase et, au numéro 141 — fragment de vase représentant une tête qui rit; pour ce fragment, il existe la mention „belle execution“.

Pour d'autres types de céramique décorée on rencontre les descriptions suivantes: fragment d'un vase orné (inv. 119, 294), fragment de vase en forme de tête d'animal (inv. 271), cruche ou marmite décoré avec un sapin (inv. 730), des fragments céramiques décorés (inv. 743, 811, 814 — *Fig. 6*), des fragments céramiques décorés par un sceau (inv. 812), formule qui, selon notre opinion, se réfère à la céramique estampillée, et finalement, un fragment de vase à deux anses décorées (inv. 1035). Sur un fragment céramique est incisé le nom ANTON (inv. 724). *Fig. 8.* A part les fragments *terra sigillata* de Potaissa qui portent des inscriptions, pour les autres fragments en n'a pas de telles attestations. De la même collection faisaient partie aussi quelques petits creusets en argile (inv. 104, 274, 525), des fragments céramiques préhistoriques (inv. 774), un fragment de vase dacique (inv. 773 — *Fig. 9*) et un verre dacique (inv. 758) qui est décoré. Une pièce d'utilité domestique et le pilon en argile (inv. 534), c'est ainsi que Téglás l'appelle.

Une pièce particulièrement intéressante est celle portant estampille pour la décoration de la céramique (inv. 895) — découverte aux alentours

de la ville antique, la seule attestation d'une estampille utilisée à la décoration de la céramique estampillée dans les ateliers de poterie de Potaissa. Le sceau (*sigillum*) a été découverte dans une construction sur „Dealul Zânelor” — „Dealul Zâna Mică” où on a trouvé „une grande quantité de poterie, des pots entiers”¹⁴, ce qui nous conduit à supposer qu'il s'agissait d'un atelier de potier. À la même époque on a découvert „une construction ronde voûtée, près de laquelle il y avait de la brûlure”, un four pour brûler les pots. Sur l'une des faces elle a comme décor une feuille et sur l'autre un demicercle — motifs fréquemment rencontrés sur la poterie estampillée de Potaissa. *Fig. 10/1*. On se trouve sur la même colline où en 1964 on allait trouver d'autres fours employés à brûler la poterie¹⁵. Cette fois-ci on a trouvé une moule pour *terra sigillata*¹⁶.

Dans la collection Téglás István figurent comme inventariées 40 lampes dont l'une est en fer et deux en bronze, le reste étant réalisées en argile — 37 donc — nombre assez grand si l'on pense qu'elles proviennent de découvertes occasionnelles. Les informations sur ces lampes sont inégales, pour celles particulières, Téglás fait des remarques: „belle pièces”, „belle lampe” et s'il arrive que le disque soit décoré, il le décrit. La lampe numéro 125 a, pour décoration, un aigle, les lampes 992 et 1039 ont les disques décorés avec des fleurs. Seulement pour deux lampes il mentionne qu'une d'elles a l'anse annulaire et il la dessine (inv. 667 — *Fig. 11*) ou l'autre a une anse petite (inv. 302), probablement se réfère-t-il à l'anse discoidale.

Les lampes estampillées de la collection (8) appartiennent à des producteurs tels: FORTIS (3), OCTAVI (2), OEL... (1) et M... (1), dans un seul cas en a la notation „lampe estampillée” (inv. 980), *Fig. 7*. Sauf FORTIS les autres producteurs ne sont attestés que par ces lampes. Bien que sur l'inventaire du Musée d'Histoire de Turda figurent des pièces de la collection Téglás István parmi celles-ci il n'y a pas de lampe. En fait, les pièces spéciales ne nous sont pas parvenues, la céramique prédomine, mais elle n'a quand-même pas une si grande importance, parce qu'il n'existe que des fragments dans le patrimoine du musée. Les lampes estampillées s'ajoutent à la série des producteurs dont les produits amenés à Potaissa sont conservés aujourd'hui dans les musées de Turda et Cluj. Toujours des notes de Téglás on apprend qu'il n'existent que sept lampes ayant deux ou plusieurs becs et, en ce qui concerne une lampe à sept becs (inv. 887), il affirme qu'il s'agit d'une „pièce rare”, pour celle-ci, il présente aussi un dessin. *Fig. 12*. En effet, c'est l'unique pièce de ce

¹⁴ On a appris toutes les données sur cette pièce de la collection grâce à la bienveillance de notre collègue István Bajusz du Musée d'Histoire et d'Art de Zalău qui nous a mis à disposition les journaux inédits de Téglás István. C'est à celui-ci qu'on doit la traduction de hongrois et la reproduction du dessin du journal. Dans le journal de 1912/III (31), Téglás dessine la pièce et décrit le contexte archéologique où elle a été découverte, fait particulièrement important pour une telle découverte. Par cela on cherche à mettre en circulation scientifique des pièces restées inédites de la célèbre collection de Téglás István de Turda. On lui remercie à cette occasion.

¹⁵ I. Mitrofan, dans *ActaMN*, VI, 1969, p. 517 sqq.; A. Căținaș, dans *Potaissa*, III, 1980, p. 81 sqq.

¹⁶ A. Căținaș, *op. cit.*, p. 85, fig. 4/5; idem, dans *Potaissa*, III, 1982, p. 49.

type qu'on connaît jusqu'à présent, trouvée à Potaissa. Si on se réfère aux dessins il convient de souligner le fait que les pièces considérées comme particulières sont dessinées par Téglás István. En ce qui concerne d'autres pièces, il note les dimensions ou précise si elles sont petites, grandes ou aplaties, fragmentaires; en deux cas (inv. 281, 295) la couleur de la pâte est précisée. Ce fait ne doit pas nous étonner dans le cas de Téglás qui avait dans sa collection des pièces beaucoup plus importantes et qui n'accordait pas bien d'attention à la céramique. Le fait peut se constater aussi à la publication des découvertes anciennes des grands centres de la Dacie où les menues découvertes comme celles céramiques étaient ombragées par d'autres catégories des découvertes; c'est pourquoi l'on a des notes laconiques, en ce qui les concerne. À sa collection appartenait également une lampe égyptienne. Ce fait nous semble intéressant surtout parce que nous n'avons plus de telles pièces mentionnées comme provenant de Potaissa. Le Musée d'Histoire de Turda possède une photo représentant des objets appartenant à la collection. On y reconnaît quelques lampes présentées par exemple, une lampe à cinq becs, deux lampes *trilychnis* et plusieurs lampes *monolychnis*. Fig. 3.

La céramique d'utilité quotidienne est représentée par toutes les formes connues. Fig. 10/2. Des cruches à une ou deux anses — les petites cruches sont caractéristiques pour celles découvertes dans les tombeaux —, des pots, des tasses à une anse des verres, des assiettes, des plateaux, des couvercles et deux passoirs — l'une a, pour décoration, la tête de la Méduse (inv. 138) et, de l'autre, on conserve seulement le manche (inv. 270) pour lequel on a aussi le dessin. Fig. 13. Au numéro 754 est enregistré un pied d'amphore qui se trouve actuellement au Musée d'Histoire de Turda (Fig. 6), au numéro 1057 — des fragments d'urnes des tombeaux, découverts en 1913 aux bouches de la „Valea Sândului“. Quelques-uns de ces vases (surtout ceux complets) on les retrouve aussi dans la photo déjà mentionnée.

De toute les matériaux céramiques de la collection Téglás une place importante revient aux matériaux de construction. C'est naturel si l'on pense que dans toute fouille archéologique qu'on effectue tant dans le territoire de la ville antique mais surtout sur la „Dealul Cetate“, où se trouve, le camp militaire de la légion V Macedonica, on trouve tout d'abord des tuiles et des briques.

Au début on va discuter des huit antéfixes qui proviennent des constructions civiles de différents points de la ville antique et de la „Dealul Cetate“. Deux de ceux-ci sont fragmentaires (inv. 43, 825) et pour l'antéfixe de numéro 143 on dit qu'il présente des incisions et celui du numéro 688 est décrit comme représentant une tête d'homme avec les cheveux bouclés. Dans l'inventaire du Musée d'Histoire de Turda figure un antéfixe qui provient de la collection Téglás¹⁷. On regrette beaucoup qu'une pièce comme celle de 1070 ne fût pas entrée dans notre musée, car, paraît-il, il s'agit de l'ensemble entier — l'antéfixe — la tuile — pièce unique à Potaissa et très rare dans d'autres centres. Dans les descriptions on affirme qu'il s'agit d'un „antéfixe avec fragments

¹⁷ Pour cela, voir M. Jude, C. Pop, *op. cit.*, p. 35, no. 3, pl. XXXIII/3.

de tuile, d'une rare beauté" et provient d'une construction de la ville antique¹⁸.

Pour ce qui est des matériaux de construction proprement-dits, on constate le grand nombre de utiles entières ou fragmentaires, portant l'estampille L V M dans des variantes différentes. Fig. 12, 14, 15—16. Les fragments conservés seulement avec l'estampille sont nombreux et pour ceux-ci on a les dimensions et les dessins. Une pièce particulière est celle enregistrée au numéro 956 et présentant le dessin — probablement un fragment de tuile — sur laquelle l'estampille L V M apparaît deux fois et en croix. Fig. 15. Elle a été découverte dans le camp militaire. Jusqu'à présent dans les fouilles effectuées dans le camp militaire nous n'avons point rencontré des estampilles de ce type. L'estampille LEG XIII GEM apparaît sur un fragment de tuile (inv. 874). Fig. 12.

Les briques comprises dans la collection proviennent soit des nécropoles de Potaissa — ce sont des grandes briques du fond du sarcophage et des briques longues, provenant des murs latéraux de celui-ci (inv. 65, 66) — soit des constructions des murs ou des pieds de hypocauste (inv. 69). Quelques briques portent la trace d'une sandale et l'estampille de la *legio V Macedonica* (inv. 70 et 1068), les autres, l'estampille L V M mais aussi l'estampille LEG XIII GEM (inv. 870, 871). Fig. 12. Une seule brique a l'estampille EX DP, une estampille rencontrée plus rarement sur les matériaux de construction de *Dacia Porolissensis*. Il est curieux (dans cette collection) l'existence d'une brique à lignes dont on affirme l'utilité pour les jeux de hasard (inv. 944). De telles briques, avec des lignes tracées sur leur surface ont été découvertes aussi à l'occasion des fouilles dans le camp militaire, elles existent dans la collection du Musée de Turda.

Généralement, à un numéro on enregistre une seule pièce, mais il y a des situations où, à un seul numéro figurent deux ou plusieurs pièces. Téglás István n'a acqui de matériaux de constructions sans l'estampille des différentes unités militaires qui très rarement et, lorsqu'il le faisait, probablement s'agissait-il des pièces esthétiques. C'est le cas de tuiles — seulement si elles ne portent pas l'estampille (inv. 73) et le reste sont estampillées (inv. 922, 924, 932) et peuvent être considérées comme des pièces plus rares parce que le nombre de ce type de tuiles est rare comparatif à celles sans estampille. Fig. 14.

A la collection appartiennent également quelques *tegulae mammatæ* (inv. 67, 68) et bien sûr, des pièces de pavement — le mosaïque de diverses formes et dimensions. Ici encore on a procédé à l'enregistrement, de plusieurs pièces à un seul numéro (inv. 81, 86). Les conduites d'eau de diverses dimensions ne manquent de cette collection (inv. 76—80, 753).

Après cet aperçu du matériaux céramiques de la collection Téglás István on constate les témoignages inestimables, et très importants,

¹⁸ D'une telle construction peut provenir et la pièce du numéro 61 de l'inventaire, décrit par „le modèle de céramique d'une construction romane" que est en fait — selon l'identification faite par Sorin Cociş, une tuile de ventilation. Fig. 5/2. S. Cociş, dans *Acta MN*, XXI, 1984, p. 505—515. Au numéro 517 dans l'inventaire figure un fragment de tuile en forme de feuille dont Téglás affirme qu'il pourrait être antéfixe.

concernant ces découvertes que Téglás István nous a legués. Dans bon nombre d'articles publiés dans des revues de profile, li a décrit les découvertes d'une région ou autre de Potaissa et a complété les registres d'inventaire de la collection avec des dessins et des croquis pour les pièces qu'il a considéré comme définitives. Les photos qui nous en restent complètent ces inventaires et nous donnent la possibilité de connaître une partie de cette collection ayant une grande valeur qui s'est matérialisée en un véritable Musée.

Un collectionnaire comme K. Kovrig a ramassé dans sa collection un assez grand nombre de petites cruches de la nécropole qui se trouve sur „Dealul Șuia“ une petite cruche funéraire anthropomorphe et un moule d'anse¹⁹. La seule pièce dans son genre découverte jusqu'aujourd'hui à Potaissa, elle représente une anse de pathère²⁰.

Quelques fragments de vases de la collection Téglás István et toute la collection Kovrig a été achetée par le Musée d'Histoire du Turda, et elles constituent les bases de la collection du notre musée, fondé 50 ans auparavant.

ANA CĂȚINAȘ

¹⁹ I. Țigăra, dans *ProblMuz*, 1960, p. 203, sqq., fig. 5—7.

²⁰ Selon l'identification de Viorica Rusu-Bolindeț qui s'est occupé de cette catégorie de pots.

CONTRIBUȚII LA CUNOAȘTEREA FEUDALISMULUI TIMPURIU PE TERITORIUL COMUNEI VINȚU DE JOS (JUD. ALBA)

Printre așezările de pe Valea Mureșului, cu un bogat și variat material arheologic, se înscrie și comuna Vințu de Jos. Situată în zona centrală a județului Alba, mai precis la zece km sud-vest de orașul reședință de județ și la șapte km spre vest de Sebeș, Vințu de Jos s-a bucurat de-a lungul timpului de o excelentă poziție datorită situării sale la intersecția unor principale căi de comunicație.

Primele descoperiri aparținând feudalismului timpuriu pe teritoriul comunei sunt semnalate din anul 1887 când, într-un inventar funerar de secol XI, au apărut următoarele piese: o brățară pentru gât împletită din patru fire de bronz, o strângătoare de păr și o brățară deschisă de mână¹.

În anul 1967 s-a efectuat un sondaj arheologic de salvare în punctul „Cingăi“, de către Thomas Năgler, identificându-se cu acest prilej, pentru prima dată la Vințu de Jos, urme ale unei așezări feudale timpurii² (*fig. 1, punct A*). Recent, cu ocazia unor periegeze efectuate în zona imediat apropiată punctului „Cingăi“ s-au identificat urme de locuire din epoca romană (*fig. 1, nr. I*), de unde proveneau, probabil, unele materiale de construcție, în special cărămizi refolosite de către locuitorii din Evul Mediu timpuriu.

Descoperirea și cercetarea, în anii 1963 și 1964, în punctul „Deasupra satului“ — Sibîșeni, a unei așezări și necropole ce aparțin culturii Wietenberg, a fost însoțită și de surprinderea unor materiale arheologice, ulterioare din punct de vedere cronologic, printre care s-a constatat și prezența unor vestigii romane și feudale timpurii³. Probabil, este vorba de același punct medieval timpuriu semnalat anterior de Sever Dumitrașcu „pe terasa unde se află în prezent linia ferată“⁴. Pornind de la aceste semnalări am efectuat o serie de periegeze în punctul „Deasupra satului“ — Sibîșeni, în urma cărora am constatat că așezarea medievală timpurie este situată pe mijlocul terasei respective (*fig. 1, punct B*).

În imediata apropiere a acestei așezări medievale s-au descoperit urme de locuire din epoca romană (*fig. 1, nr. II*), precum și două morminte de înhumatie, orientate est-vest, deranjate în bună parte de lucrările agricole. Lipsa unor obiecte de inventar face să nu avem nici un indiciu sigur asupra datării mormintelor respective.

Cu ocazia unor lucrări de îndreptare a pantei terasei, în dreptul așezării medievale timpurii din punctul „Deasupra satului“ — Sibîșeni,

¹ *Repertoriu arheologic al județului Alba, s.v., Vințu de Jos, nr. 5/h*, lucrare în manuscris, Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.

² Th. Năgler, în *Apulum*, VIII, 1970, p. 29—40.

³ Cercetări inedite I. Paul, căruia îi datorăm mulțumiri pentru informația dată.

⁴ Th. Năgler, *op. cit.*, p. 33.

în primăvara anului 1993, a ieșit la iveală, în ruptura malului, conturul unei locuințe. Reluarea cercetării arheologice, în anul 1994, în cadrul așezării și necropolei ce aparțin culturii Wietenberg din punctul „Deasupra satului”⁵, a prilejuit și efectuarea unui sondaj arheologic de salvare în dreptul locuinței mai sus menționate. Sondajul, efectuat pe o lungime de cinci metri și o lățime ce variază între 0,60—0,90 m, a fost limitat de fondurile alocate șantierului.

În suprafața sondată, stratigrafia se prezintă astfel: peste solul viu aflat la o adâncime de 0,65 m, urmează două nivele de locuire Wietenberg ce se înscriu între adâncimile de 0,50 și respectiv 0,30 m. Locuirea Wietenberg este suprapusă de un nivel feudal timpuriu, cuprins între 0,20—0,30 m, a cărui parte superioară se confundă cu stratul vegetal, parțial deranjat de lucrările agricole.

De la baza stratului de cultură feudal timpuriu pornește o alveolă care pătrunde în solul viu până la 0,90 m. În cuprinsul acestei alveolări, care corespunde unei locuințe de tip adâncit, au putut fi deslușite două faze de locuire feudale timpurii (*pl. II/a—b*). Primei faze îi corespunde podeaua de lut galben bătătorit, groasă de 3—4 cm, amenajată direct peste solul viu. Podeaua continuă până în apropierea laturii de nord a locuinței, unde întâlnim o grupare de pietre și fragmente de cărămizi romane reutilizate, prinse între ele cu lut. Amenajarea respectivă, înaltă de 0,30 m și lată de 0,80 m, pare a proveni de la treapta de acces în locuință. Prezența unor pietre de dimensiuni apreciabile în capătul de sud al amenajării, indică punctul terminus al acesteia. Pentru aceeași ipoteză pledează și existența unei gropi de par, cu diametrul de 0,20 m, care coboară până la 1,31 m, situată chiar în prelungirea dinspre sud a amenajării respective (*pl. II*). În colțul sud-estic al locuinței s-a descoperit o adâncitură din care provine o mare cantitate de cenușă, bucăți de chirpici, precum și urme puternice de arsură, indicând existența în acest loc a instalației de încălzit ce aparținea locuirii inițiale.

Celei de-a doua faze de folosință a locuinței îi corespunde groapa de par, cu diametrul de 0,18 m, care a putut fi observată de la —0,35 m, coborând în final până la —0,95 m, fiind situată în apropierea laturii de vest a locuinței. Nivelul de călcare al acestei faze a fost sesizat atât în cuprinsul săpăturii, prin concentrări de fragmente ceramice și chirpici, cât și din profil (*pl. II/a*).

Un nou punct cu descoperiri medievale timpurii a fost identificat în punctul „Podei”, fiind situat la aproximativ 250 m de rambleul căii ferate și la aproximativ 200 m de șoseaua națională Alba Iulia — Deva (*fig. 1, punct C*). Mica terasă pe care este amplasată așezarea, este situată între cursul actual al râului Pian și un braț mort al aceluiași râu. Cercetările de teren efectuate pe terasă, în urma lucrărilor agricole, au dus la depistarea a șase locuințe feudale timpurii, însă abundența materialului arheologic descoperit, precum și suprafața întinsă de pe care acesta a fost recoltat, relevă existența unui număr mult mai mare de astfel de locuințe.

Cea mai mare concentrare de material feudal timpuriu s-a constatat în zona estică a terasei, iar pe partea opusă s-au identificat urme romane (*fig. 1, nr. III*).

⁵ Săpături I. Paul.

Similitudinile de material arheologic, din punctele mai sus enumerate, impun o prezentare comună a acestuia. Aceasta, cu excepția vestigiilor din punctul „Cingăi“, care au constituit subiectul de referință a studiului lui Thomas Năgler și asupra căruia nu mai insistăm.

Cea mai mare parte a materialului feudal timpuriu din punctele mai sus menționate îl constituie cel ceramic. Majoritatea acestui material aparține categoriei uzuale. Toate fragmentele ceramice descoperite sunt lucrate la roată cu învărtire medie, fiind confecționate dintr-o pastă compactă, ce conține ca degresant nisip cu bob mic și mijlociu, uneori și mici pietricele.

Ca tipuri de vase întâlnim: oala-borcan, căldări de lut și castroane. Cea mai mare parte a fragmentelor aparțin primului tip. Arderea este completă, rezultând o culoare cenușiu-vineție în interior și un aspect cărămiziu-roșiatic în exterior. Buza este rășfrântă în afară, fiind prevăzută pe margine cu o ușoară adâncitură. Gâtul scurt, bine arcuit, este succedat de un umăr proeminent. Peretele vasului coboară ușor oblic spre fund. În general, partea inferioară se caracterizează prin îngroșarea pereților în apropierea fundului.

Motivele ornamentale constau din incizii. În funcție de amplasare, deosebim două zone distincte: cea a umerilor, unde se constată o abundență a motivelor decorative: linia în val, incizii executate cu unghia, cu bețișorul, cu diferite instrumente ascuțite și cea corespuțătoare mijlocului vasului, unde întâlnim linii orizontale, simple sau grupate în registre.

Al doilea tip de vas este reprezentat de căldarea de lut. Prin ardere pasta a căpătat o culoare care variază de la negru la cenușiu, în exterior, având în cele mai multe cazuri, un aspect maroniu. Gura vasului, larg deschisă, are buza îngroșată, trasă spre exterior, dar și spre interior, fiind prevăzută cu patru perforații verticale, grupate câte două, dispuse simetric. Peretele vasului coboară vertical, vasul având un fund puternic bombat.

Din nivelul al doilea al locuinței, din punctul „Dasupra satului“, provine un fragment de căldare de lut, șampilat pe buză, reprezentând un cerc în care sunt înscrise cinci raze, situat în partea dreaptă a urechii de prindere (fig. 7/3). Singura analogie a ștampei noastre o cunoaștem la Sfântu Gheorghe, unde, pe o ureche dintr-o căldare de lut apare, chiar între cele două perforații verticale, un cerc în care sunt înscrise șase raze⁶. Interesante sunt și cele două fragmente de căldare de lut, descoperite în punctul „Podei“, provenind de la vase diferite și care sunt decorate cu câte un X, executat înainte de ardere în pasta moale cu un instrument ascuțit (fig. 7/1—2).

Castroanele sunt reprezentate prin câteva mici fragmente, două provin din punctul „Podei“ (fig. 7/4—5), iar două din al doilea nivel al locuinței din punctul „Deasupra satului“. Pasta și arderea castroanelor se aseamănă cu cea a oalei-borcan. Vasele respective, de formă tronconică, aveau gura larg deschisă. Doar un singur fragment este decorat, în exterior, imediat sub buză cu incizii executate cu un instrument ascuțit și cu linii în val (fig. 7/4).

⁶ Z. Székely, în *Aluta*, VI—VIII, 1974—1975, fig. 3/3.

În primul nivel al locuinței din punctul „Deasupra satului“ a apărut la —0,80 m un fragment ceramic cu pastă fină, de culoare cenușie. Fragmentul respectiv este smălțuit în exterior având o nuanță roșiatică-portocalie, uneori cu tentă maronie (fig. 8/7). Ceramică medievală timpurie smălțuită se mai cunoaște în Transilvania la: Dăbâca⁷, Zăbrani-Străuț⁸ și Oradea⁹.

Fusaiiolele se întâlnesc atât în punctul „Podei“, în număr de două exemplare (fig. 7/9—10), una plată ($d = 5,4$ cm), cealaltă bitronconică ($d = 3$ cm), cât și din punctul „Deasupra satului“ unde s-a descoperit, în primul nivel al locuinței, o astfel de piesă de formă aproximativ ovală ($d = 2,5$ cm), executată într-un mod neglijent (fig. 8/6).

Din nivelul inițial al locuinței din punctul „Deasupra satului“ provin și următoarele piese: un străpungător de os (fig. 8/3), un fragment de piatră profilată din marmură (fig. 8/5), provenit, probabil, de la un monument roman, o cutie de gresie (fig. 8/4), care are bune analogii, inclusiv în ceea ce privește condițiile de descoperire la Sânmiclăuș¹⁰, un mic fragment de buză din sticlă opacă, de culoare negricioasă, provenit de la un recipient cu peretele gros de 0,2 cm, și cu diametrul de aproximativ 10 cm (fig. 8/1). Fără a exclude posibilitatea ca această ultimă piesă menționată să fie romană, precizăm că la Sânnicolau de Beiuș s-au descoperit fragmente dintr-un mic vas de sticlă galbenă¹¹, ce se datează în aceeași perioadă cu locuința noastră.

Fazei a doua a complexului din punctul „Deasupra satului“ îi corespunde și un mic obiect de metal (fig. 8/2), fără a avea vreo formă recunoscutibilă.

Cu ocazia periegezelor efectuate în punctul „Podei“ s-a descoperit și un pinten de fier, păstrat în stare fragmentară, prevăzut cu un spine scurt de aproximativ doi centimetri. Spinul are patru muchii aflate pe cele două conuri suprapuse (fig. 7/11)¹².

Pe lângă materialul arheologic prezentat mai sus s-au descoperit numeroase fragmente de cărămizi și țigle romane refolosite în Evul Mediu timpuriu, precum și un bogat material osteologic, provenit, în special, din locuința sondată de noi, s-a putut stabili existența următoarelor specii: taurine, porcine, ovicaprine și păsări domestice¹³.

⁷ Șt. Pascu și colab., în *ActaMN*, V, 1968, p. 172, nota 41.

⁸ V. Boroneanț, în *Ziridava*, VI, 1976, p. 66.

⁹ Cercetări recente A. A. Rusu, căruia îi mulțumim pentru informație.

¹⁰ Gh. Anghel, M. Blăjan, în *Apulum*, XV, 1977, p. 303, fig. 11/8.

¹¹ R. Popa, N. Chidioșan, în *MCA*, XVI, 1986, p. 231.

¹² Până în prezent nu dispunem de un studiu consacrat pintenilor medievali de pe teritoriul Transilvaniei, deși există numeroase descoperiri și semnalări de astfel de piese. Analogiile cele mai apropiate pentru pintenul nostru sunt piesele de la Lechința de Mureș (D. Popescu, în *Dacia*, II, 1925, p. 343, pl. XX, fig. 9), Dăbâca (Șt. Pascu și colab., *op. cit.*, p. 177, fig. 4, nr. 6, datat în secolul al IX-lea), Șetin (M. Blăjan și colab., în *Apulum*, XIV, 1976, p. 428, fig. 9 nr. 2), Ulpia Traiana Sarmizegetusa-Britonia (R. Popa, *op. cit.*, fig. 60, datat în secolul al XIII-lea). Din păcate, starea fragmentară a piesei în discuție nu permite o încadrare tipologică și cronologică prea exactă. În orice caz se apropie, probabil, de tipul B 4 după Ruttkay (în *SlovArch*, XXIV, 2, 1976, p. 350, fig. 2).

¹³ Informația ne-a fost pusă la dispoziție de Luminița Bejenaru, Universitatea „Al. I. Cuza“ Iași, care se ocupă de prelucrarea materialului respectiv.

Exceptând fragmentul ceramic smălțuit, materialul ceramic prezentat își are analogii în cadrul așa numitei „ceramici de tip Ciugud“, concept propus în urmă cu patru decenii și căruia i s-au atribuit semnificații etnice¹⁴. Radu Popa, în studiul său asupra Țării Hațegului, arată că „aceste documente arheologice nu au o coloratură etnică, ci reflectă mai degrabă un anumit stadiu al asimilării de către mediul local a producerii și folosirii unor bunuri de uz curent, cu largă răspândire în Transilvania ca și dincolo de marginile ei“¹⁵. Potrivit părerii lui Radu Popa, așa-numita „ceramică Ciugud“ nu ar reprezenta o cultură arheologică anume¹⁶, ci, mai degrabă, cultura materială transilvăneană din secolul XI până la mijlocul secolului al XIII-lea.

Materiale ceramice medievale timpurii, de tipul celor de la Vințu de Jos, s-au descoperit în imediata apropiere la: Alba Iulia¹⁷, Blandiana¹⁸, Ciugud¹⁹, Ghirbom²⁰, Tărtăria²¹, precum și în alte părți ale Transilvaniei: Sănnicolau de Beiuș²², Oradea²³, Deva²⁴, Streisângeorgiu²⁵, Dăbâca²⁶, Cluj-Mănăstur²⁷ etc.

Descoperiri de locuințe medievale timpurii de pe teritoriul Transilvaniei sunt des semnalate în literatura de specialitate, lipsind, în cele mai multe cazuri, o publicare corespunzătoare a acestora. Reținem, totuși, descoperirile de locuințe de la: Alba Iulia²⁸, Sănniclaș²⁹, Mugeni³⁰, Luduș³¹, Lechința de Mureș³², Cristuru Secuiesc³³, Medişoru Mare³⁴, etc. Locuința, prezentată mai sus, se înscrie în categoria celor adâncite, tipul cel mai des întâlnit în Transilvania acestei perioade.

Locuințele medievale timpurii de pe teritoriul României, prevăzute cu amenajări interioare de tipul celei întâlnite de noi în punctul „Deasupra satului“ sunt destul de rare, aceasta și din cauza cercetărilor limitate în domeniul respectiv. Singura analogie a unei astfel de amenajări interioare o cunoaștem la Oltenesti (în Moldova), unde s-a descoperit o locuință cu laviță de pământ înaltă de 0,30 m³⁵.

¹⁴ R. Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988, p. 66.

¹⁵ *Idem*, p. 67.

¹⁶ *Idem*, p. 66, nota 100.

¹⁷ Gh. Anghel, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 471—480.

¹⁸ Gh. Anghel, H. Ciugudeanu, în *Apulum*, XXIV, 1987, p. 189.

¹⁹ I. Berciu, în *Materiale*, IV, 1954, p. 350—356.

²⁰ I. Al. Aldea, V. Moga, H. Ciugudeanu, în *MCA*, XIII, 1979, p. 259.

²¹ Materiale inedite aflate la Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, săpături I. Paul.

²² R. Popa, N. Chidioșan, *op. cit.*, p. 228—231.

²³ Materiale recent descoperite, informație A. A. Rusu.

²⁴ L. Mărghită, *Cercetări arheologice pe vatra orașului Deva*, Deva, 1971, p. 67—68 și fig. 43.

²⁵ R. Popa, în *RMM-MIA*, XLVII, 1, 1978, fig. 14/b.

²⁶ Șt. Pascu și colab., *op. cit.*, p. 174.

²⁷ P. Iambor, Șt. Matei, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 613.

²⁸ Gh. Anghel, *op. cit.*, p. 470—471; R. Heitel, în *SCIVA*, 36, 3, 1985, p. 227.

²⁹ Gh. Anghel, M. Blăjan, *op. cit.*, p. 297.

³⁰ G. Ferenczi, I. Ferenczi, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 295.

³¹ M. Rusu, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 351.

³² *SCIVA*, III, 1952, p. 327.

³³ Z. Székely, *op. cit.*, p. 60.

³⁴ *Idem*, p. 59.

³⁵ V. Spinei, în *Carpica*, V, 1972, p. 134.

În privința datării³⁶ descoperirilor medievale timpurii de la Vințu de Jos, acestea ar corespunde mijlocului secolului al XII-lea, fără a exclude posibilitatea ca acestea să fie mai vechi s-au mai noi cu cel mult un secol.

Fără a nega atribuirea vestigiilor medievale de la Vintu de Jos unei populații autohtone — cum le consideră Thomas Năgler — considerăm că stabilirea precisă a etnicului rămâne însă în sarcina cercetărilor viitoare. Cert este că avem de-a face cu o populație sedentară, care locuia în așezări deschise, aflate în imediata apropiere a unor cursuri importante de apă.

Despre cum erau dispuse locuințele într-o astfel de așezare, dacă erau concentrate sau dispersate, modul lor de organizare interioară, informația de care dispunem, în abordarea unor asemenea aspecte, este deocamdată limitată.

Aruncând o privire asupra cartării celor trei puncte cu descoperiri medievale timpurii de la Vințu de Jos observăm că ele sunt situate în imediata apropiere a unor puncte cu vestigii romane (*fig. 1, nr. I—III*). O altă concluzie ce se poate trage se referă la numărul mare de puncte medievale timpurii pe un teritoriu mai mic de 1 km². Acest fapt, dar, mai ales, uniformitatea culturii materiale din punctele respective, pledează pentru existența unei singure așezări care a avut mai multe vetre. Existența unor vetre-duble (în cazul nostru chiar triplete) se înregistrează, mai ales, în cazul în care satele sunt situate pe văile unor ape cu terase înguste sau pe terenuri inundabile, în cuprinsul cărora suprafețele utilizabile pentru locuit fiind de dimensiuni reduse, nu permit alcătuirea unor vetre de mai mari dimensiuni și unitare³⁷. Se pare, așadar, că așezarea medievală timpurie de la Vințu de Jos a cunoscut și deplasări notabile de-a lungul existenței sale. Stabilirea precisă a raportului dintre cele trei puncte ale așezării, contemporaneitatea sau eventualele decalaje cronologice, cade în sarcina unor viitoare cercetări, în special arheologice, de o mai mare amploare.

Lipsa unor așezări sătești dezvelite integral prin săpături metodice face ca discuția din domeniul satului transilvănean ale secolelor XI—XIII-lea să se ducă, deocamdată, mai ales pe temeiul ceramicii³⁸, rezumându-se, de fapt, la o simplă semnalare a vestigiilor respective, fără a oferi elementul satisfăcător într-o discuție pe tema satului medieval în ansamblu.

Momentul final al așezării medievale de la Vințu de Jos poate fi împins până cel târziu la mijlocul secolului al XIII-lea, când are loc dispariția căldărilor de lut, ca urmare a generalizării roții olarului cu învârtire rapidă. Pentru aceeași datare pledează și informația scrisă care, într-un document emis în anul 1248, relatează despre „teutonici in Wynch et in Burgberg“ cărora li se conferă, de către voievodul Transilvaniei, Laurentiu, dreptul de a folosi liberi și fără plata vreunei taxe,

³⁶ În privința datării, împărtășim punctul de vedere al lui Th. Năgler, *op. cit.*, p. 37.

³⁷ M. Matei, E. Emândi, *Habitatul medieval rural din valca Moldovei și din bazinul Șomuzului Mare (secolele XI—XVII)*, București, 1982, p. 42.

³⁸ R. Popa, *op. cit.*, p. 67.

pădurile și apele din acele părți³⁹. Din anul 1264 este menționată și „biserica parohială sau plebanială din Vințu de Jos“ situată în imediata apropiere a Mureșului⁴⁰. Prezența acestui edificiu eclesiastic ne îndreptățește să considerăm că cel târziu de la mijlocul secolului al XIII-lea așezarea medievală din Vințu de Jos și-a părăsit vechea vatră și s-a mutat în imediata apropiere a cursului râului Mureș.

NICOLAE-MARCEL SIMINA

BEITRÄGE ZUR KENNTNIS DES FRÜHEN FEUDALISMUS AUF DEM GEBIET DER GEMEINDE VINȚU DE JOS (KREIS ALBA)

(Zusammenfassung)

Die vorliegende Arbeit setzt sich zum Ziel, einige älteren frühmittelalterlichen archäologischen Entdeckungen auf dem Gebiet der Gemeinde Vințu de Jos zu vervollständigen. Hier sei zunächst der Aufsatz Thomas Näglers genannt, der sich auf die Entdeckungen im Punkte „Cingăi“ bezieht.

Infolge von Bauarbeiten im Punkte „Deasupra satului“ — Sibîșeni erschien im Bruch des Ufers eine vertiefte Wohnung. In diesem geschlossenen Komplex konnten zwei frühmittelalterliche Wohnphasen unterschieden werden. Der ersten Phase gehört der gelbe Tonboden an, die Überreste einer Heizanlage und eine Inneneinrichtung, die wahrscheinlich die Zugangstreppe zur Wohnung darstellt. Zur zweiten Phase gehört die Pfahlgrube an, die auch durch die Heizanlage der ersten Phasedringt.

Eine neue Stelle mit frühmittelalterlichen Entdeckungen wurde im Punkte „Podei“ identifiziert. Von hier stammt, außer einem reichen keramischen Material, ein Eisensporn mit kurzem Stachel.

Als Gefäßtypen trifft man an: Napf-Töpfe, Tonkessel und Schüsseln. Im zweiten Wohnniveau der Wohnung vom Punkte „Deasupra satului“ wurde auch ein Bruchstück eines Tonkessels entdeckt, das rechts von der Befestigungsöse einen Stempel trägt.

Das Fehlen von absoluten Datierungselementen wird z.T. von den zahlreichen Analogien für solche Materiale wettgemacht, die für die Datierung der Entdeckungen von Vințu de Jos in die Mitte des XII. Jh. sprechen. Die Ähnlichkeiten der Materiale und insbesondere die beschränkte Fläche, in der sich die drei frühmittelalterlichen Punkte befinden, suggerieren die Existenz einer einzigen Siedlung mit mehreren Wohnkonzentrierungen.

³⁹ *DIR*, C. vol. I, nr. 289.

⁴⁰ *DIR*, C. vol. II, nr. 56.

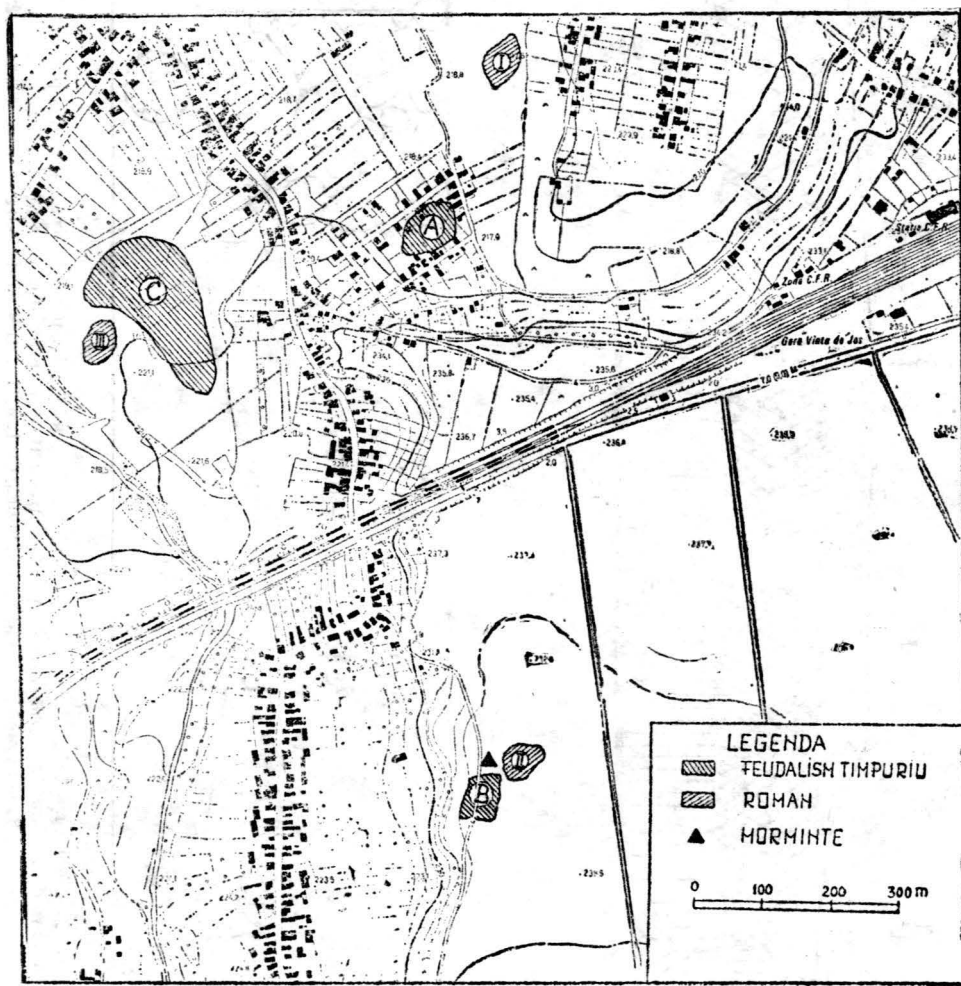

Fig. 1. Vințu de Jos. Amplasarea zonelor de locuire romane și medieval timpurii.

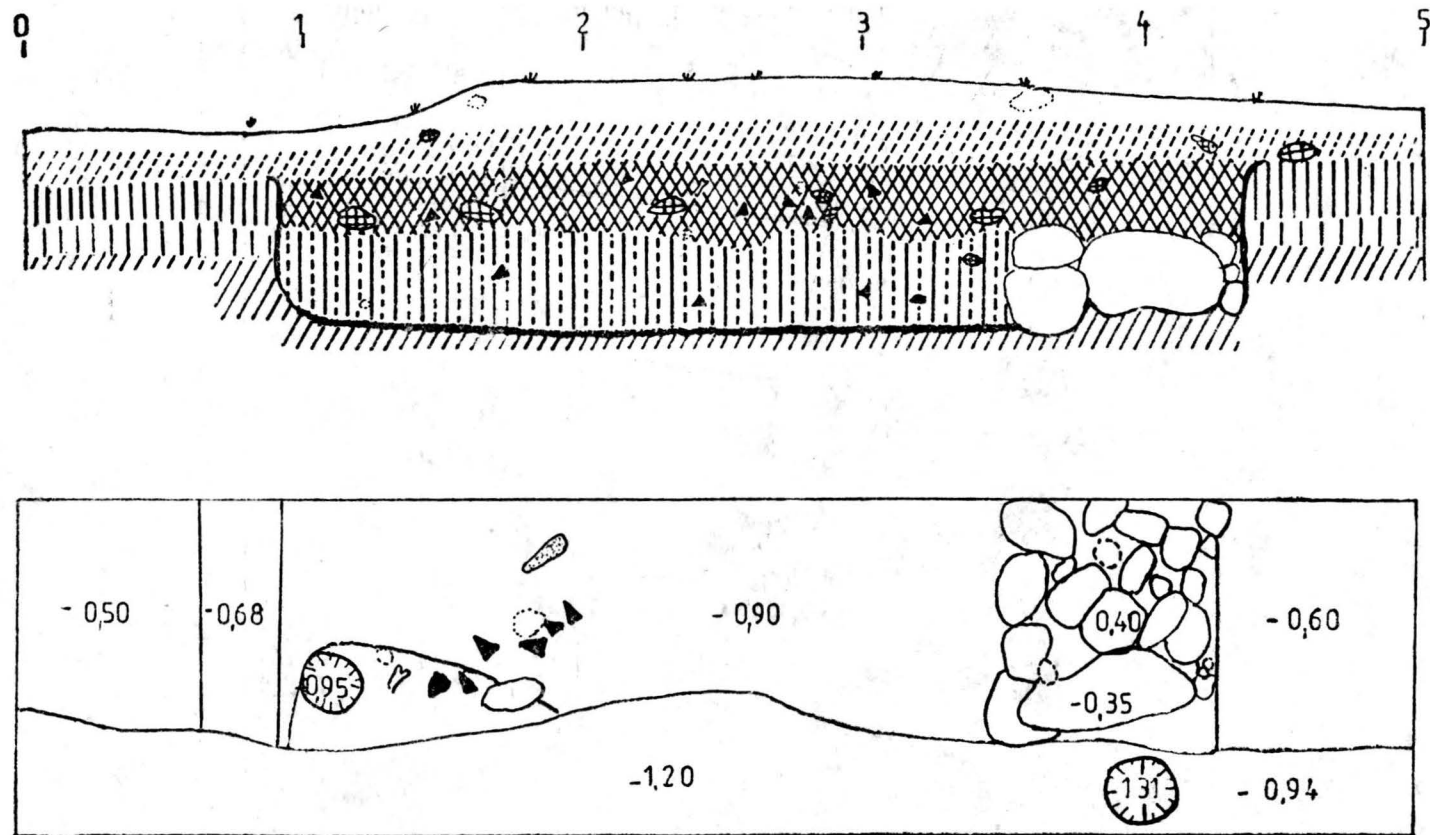

Fig. 2. Sondajul din punctul „Deasupra satului”. a: profil; b: plan. Legenda: 1. pământ cenușiu; 2. pământ negru; 3. pământ negricios-cărămiziu; 4. pământ cărămiziu; 5. strat galben-lutos; 6. pământ negricios sfărâmicos; 7. fragmente de cărămizi; 8. chirpici; 9. ceramică; 10. oase; 11. podea de lut; 12. groapă de par.

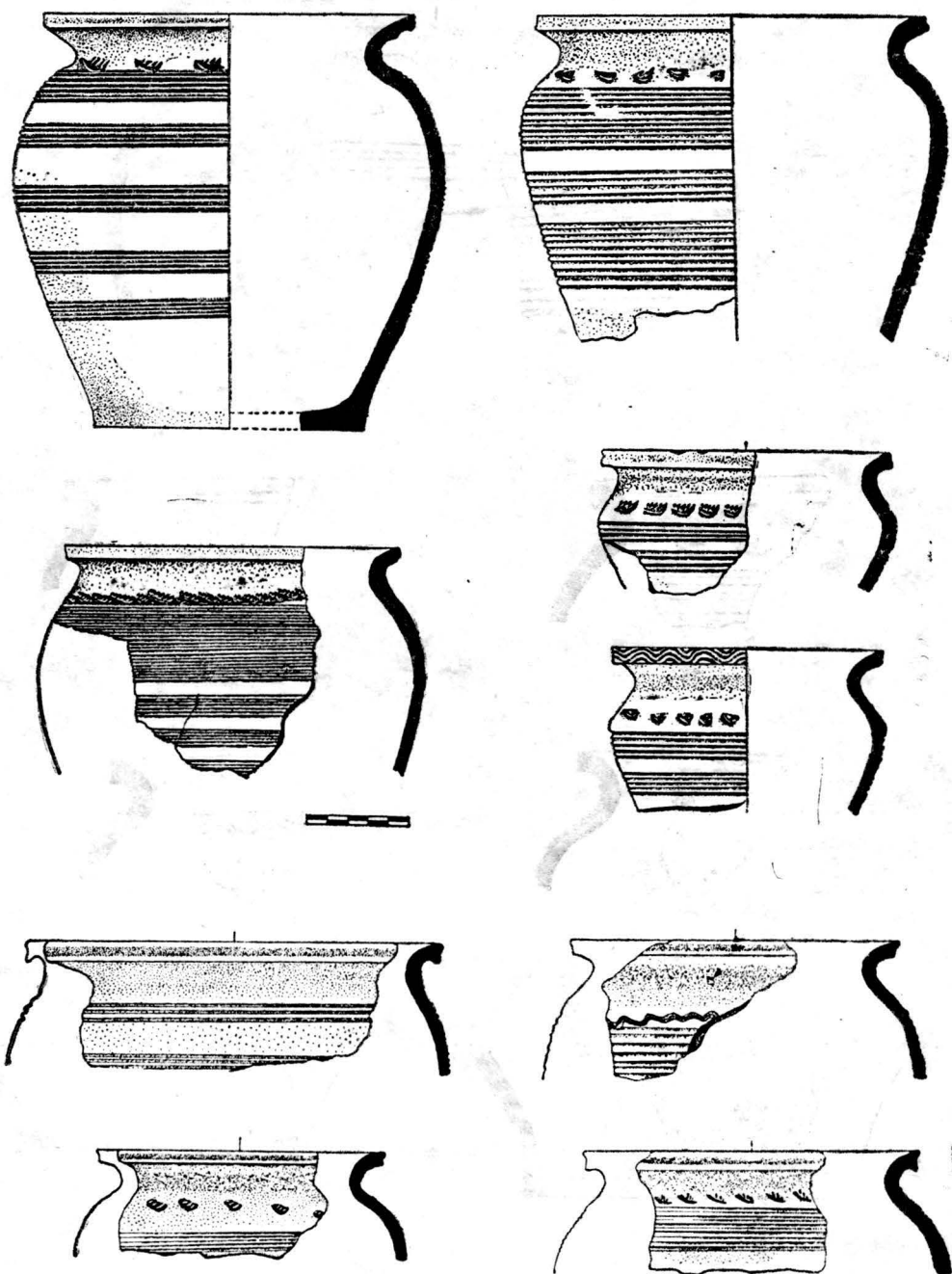

Fig. 3. Oale-borcan din punctul „Deasupra satului”.

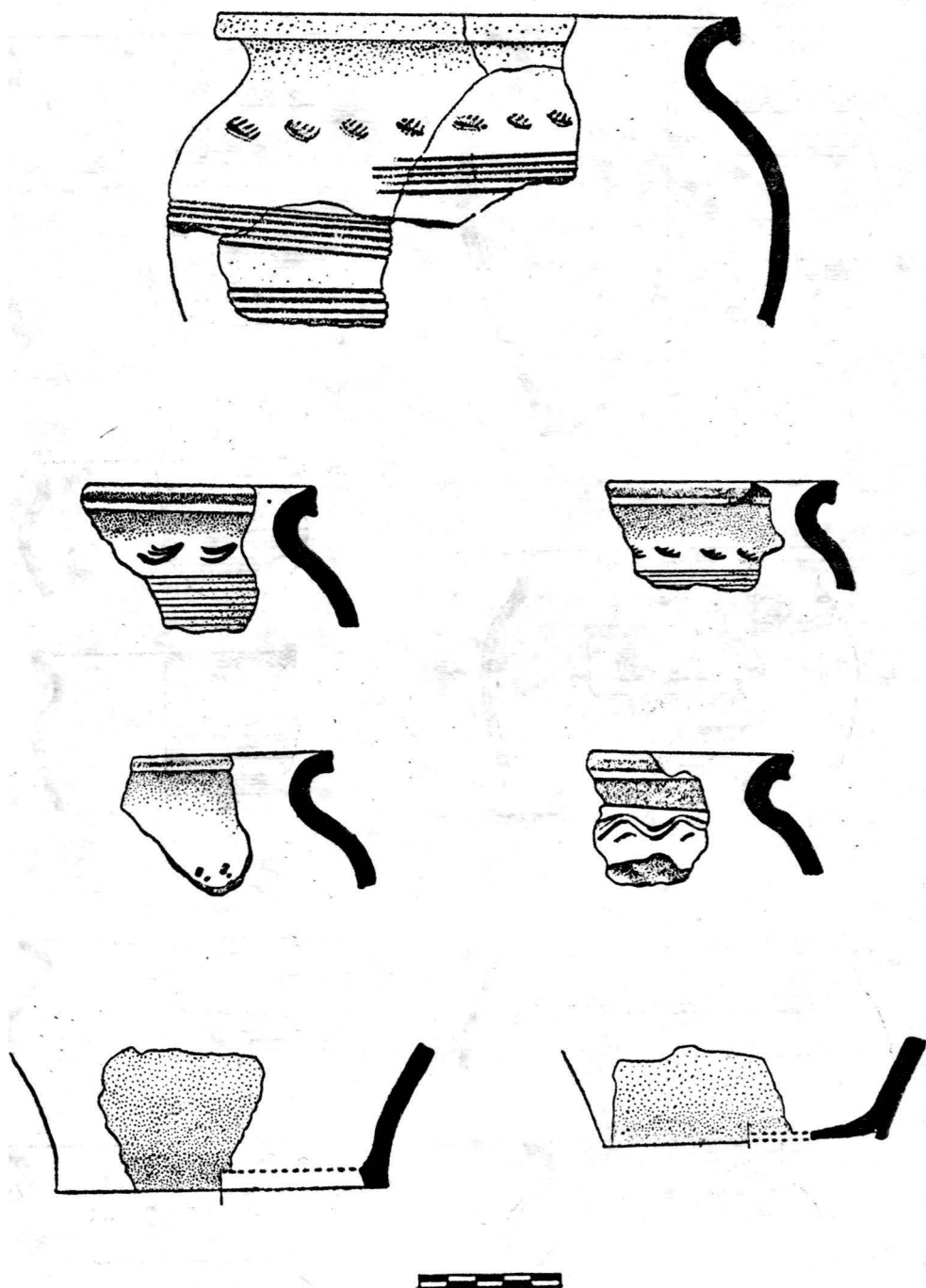

Fig. 4. Oale-borcan "din punctul „Podei”.

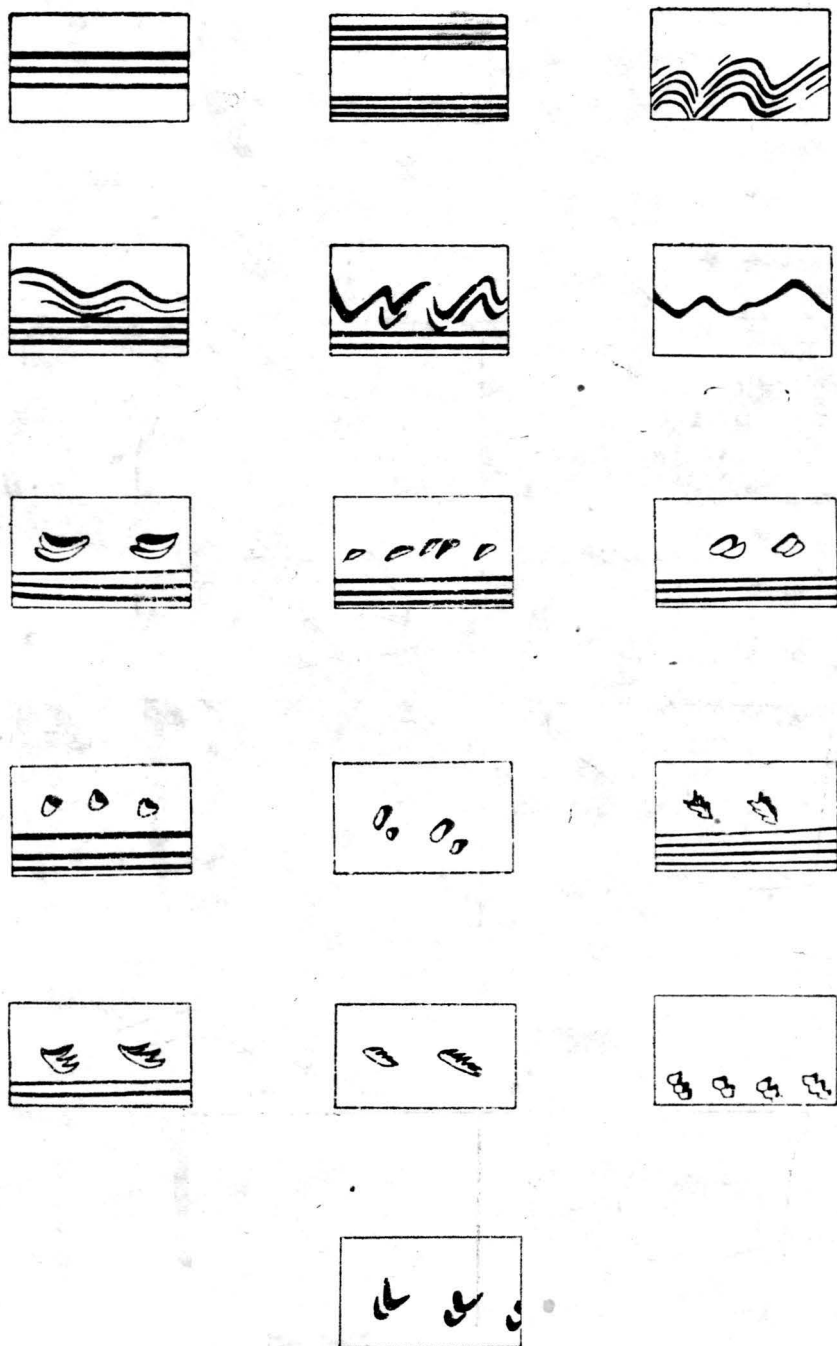

Fig. 5. Repertoriul decorativ al oalelor-borcan din punctul „Podei”.

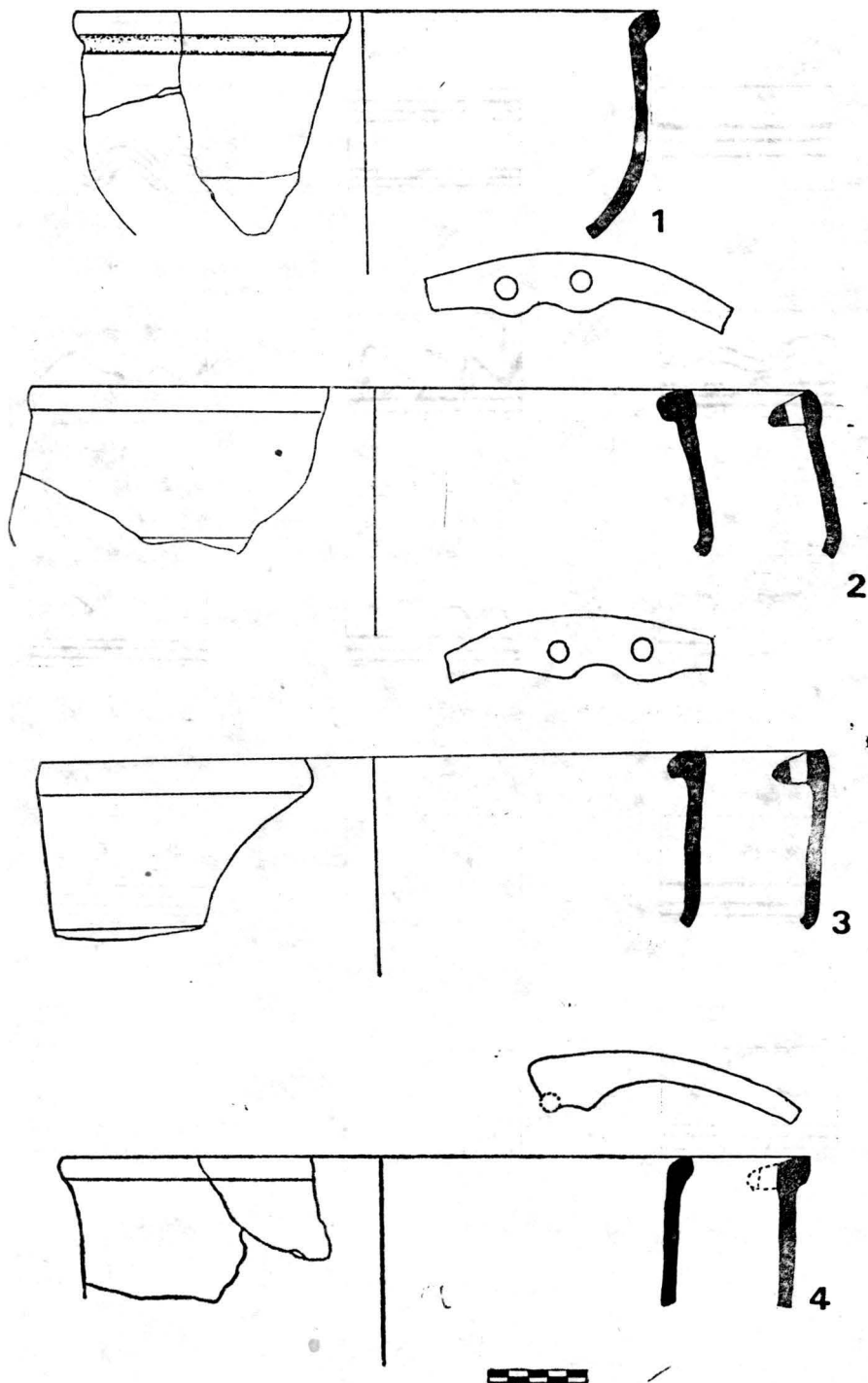

Fig. 6. Căldări de lut din locuința din punctul „Deasupra satului”.

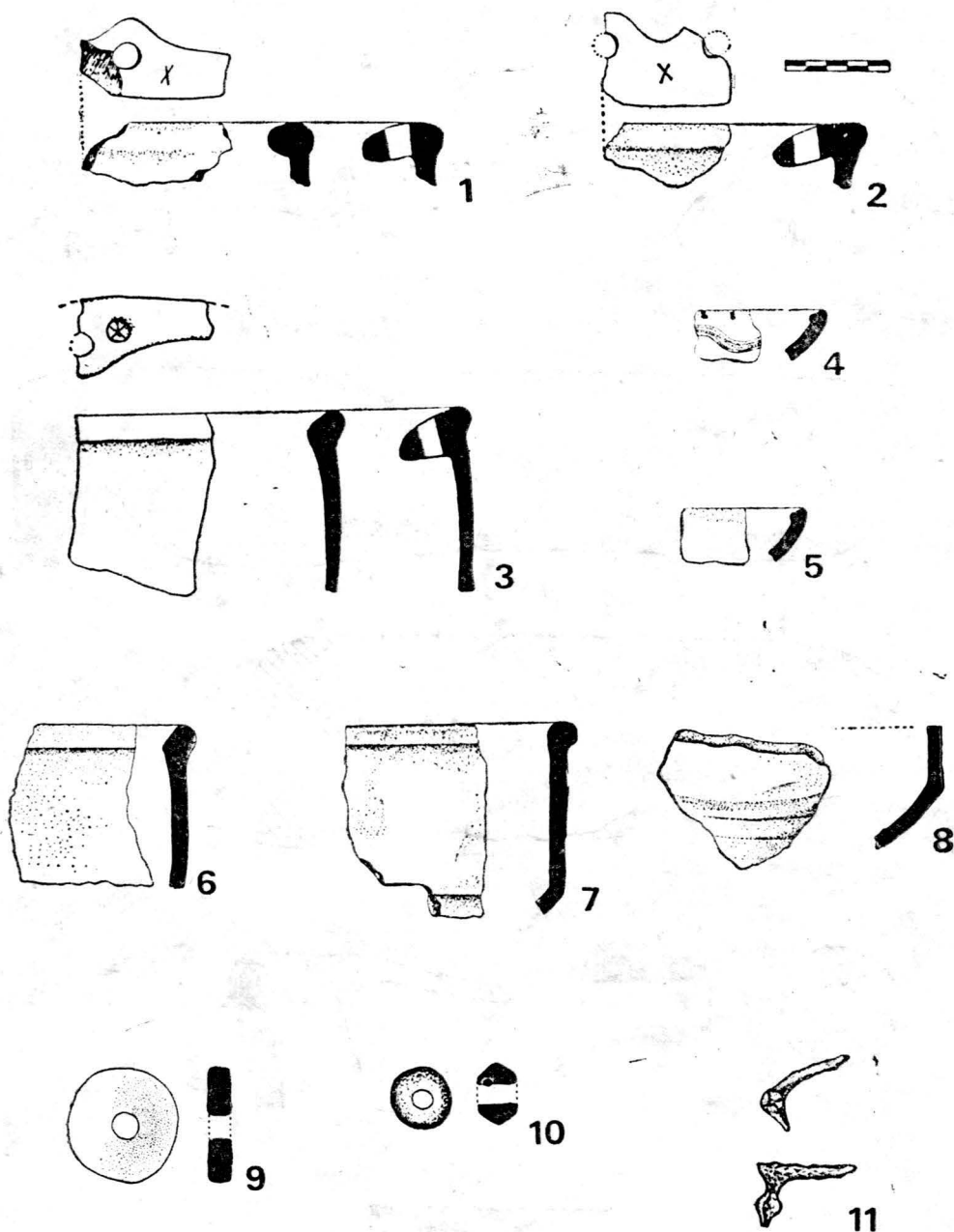

Fig. 7. Materiale arheologice speciale din punctele „Podei” (1-2, 4-11) și „Deasupra satului” : 1-3, 6-8, căldări de lut ; 4-5, fragmente de buze ; 9-10, fusaiole ; 11. pinten.

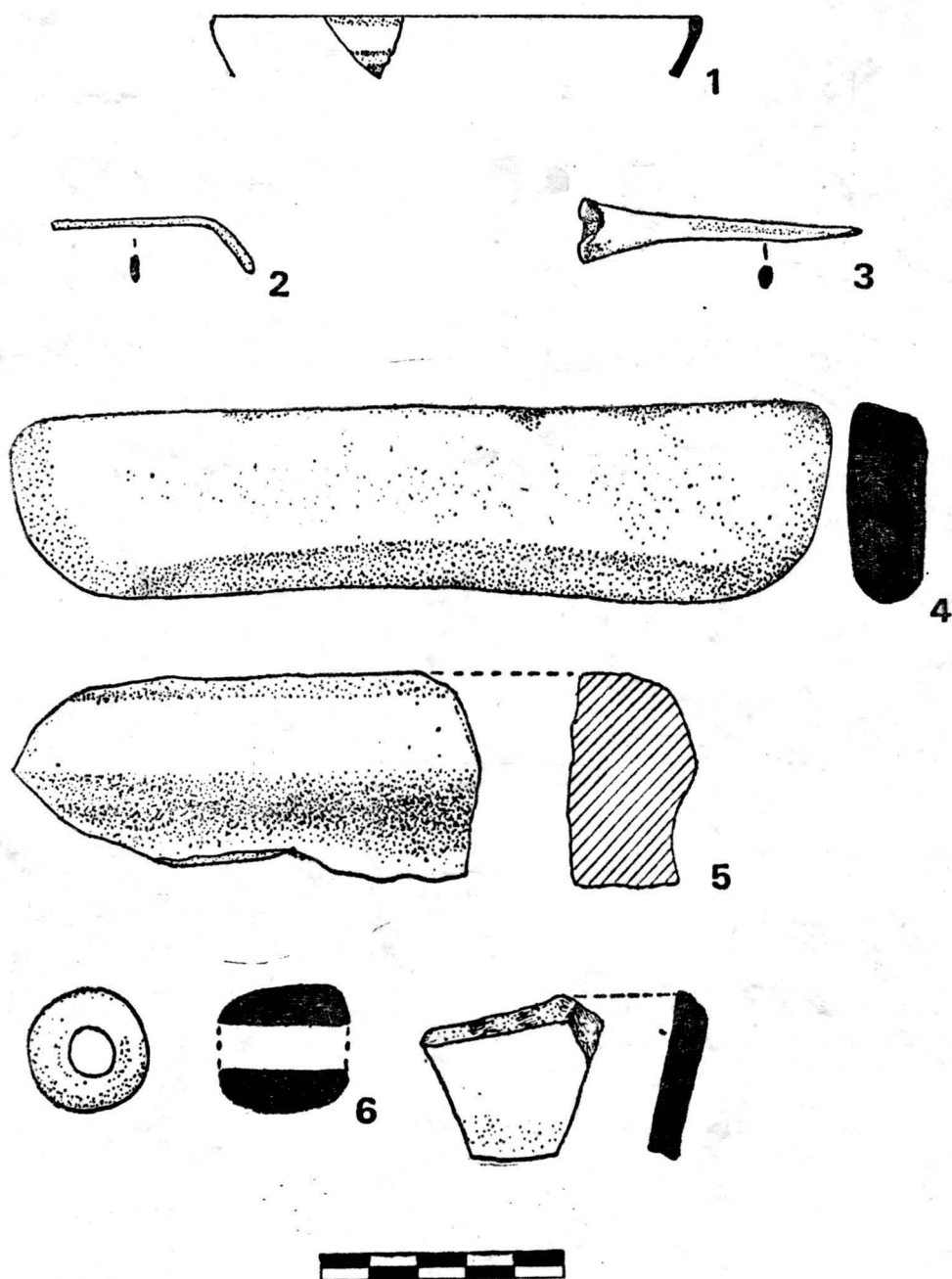
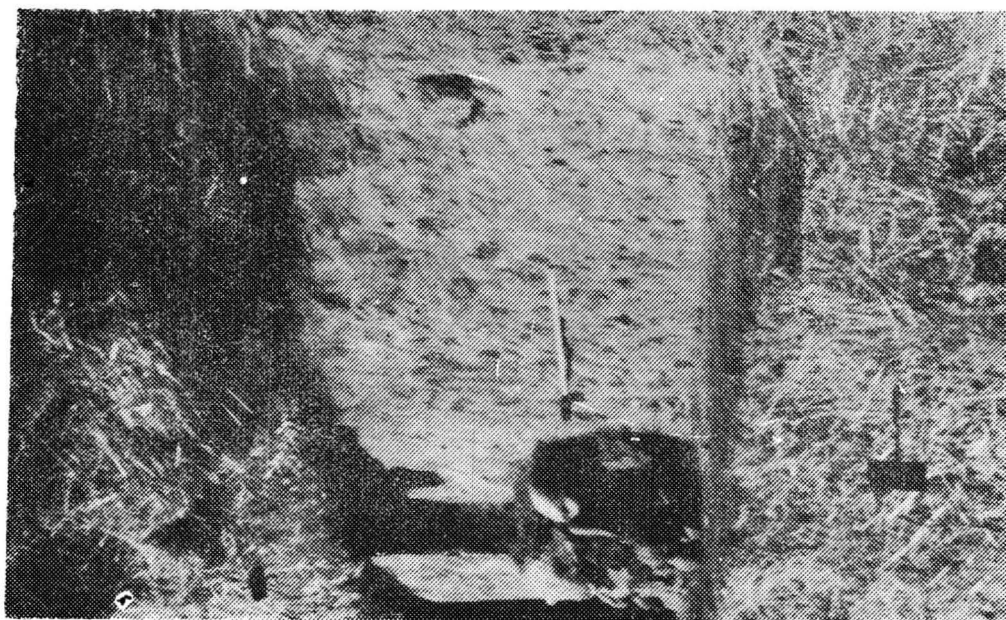
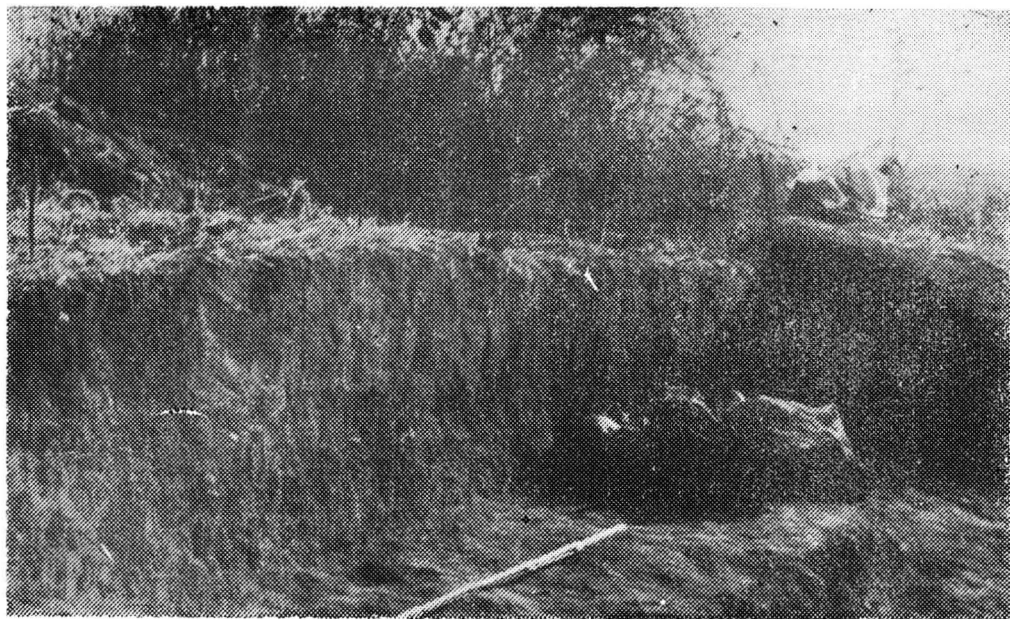
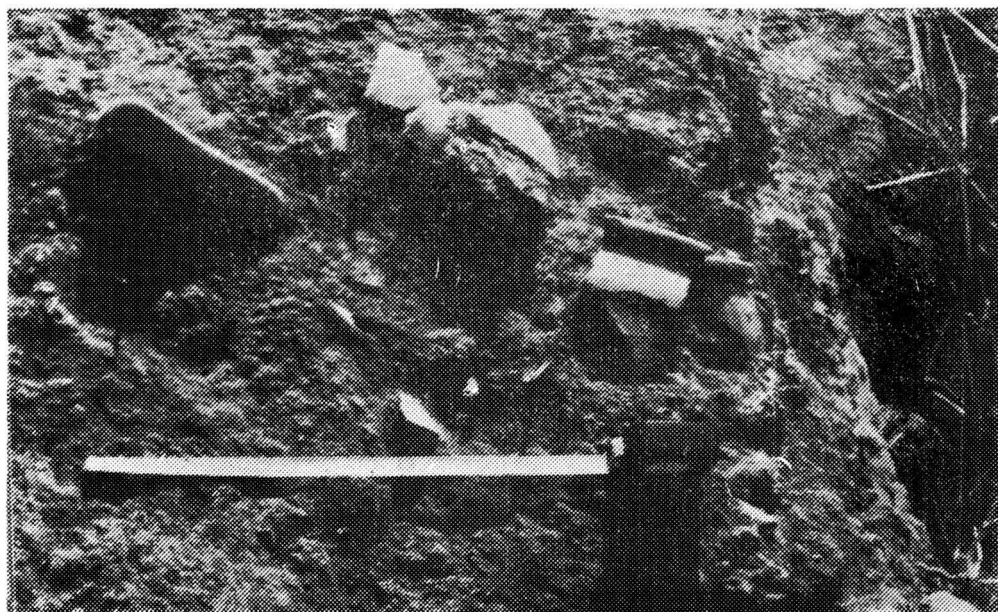

Fig. 8. Materiale arheologice speciale din locuința din punctul „Deasupra satului”: 1. fragment de sticlă; 2. piesă de fier; 3. străpușcător de os; 4. cutie de gresie; 5. fragment de profilatură de marmură; 6. fusaiolă; 7. fragment de vas smălțuit.

Pl. I. 1. Sondajul arheologic de la Vințu de Jos „Deasupra satului”. Profil.
2. Sondajul arheologic de la Vințu de Jos „Deasupra satului”. Plan.

Pl. II 1. Locuința din punctul „Deasupra satului”. Detaliul unui colț.
2. Locuința din punctul „Deasupra satului”. Materiale arheologice *in situ*.

TEZAUROUL MONETAR DE LA BĂRĂBANȚ, JUD. ALBA (SEC. XI—XII)

Cercetările de suprafață efectuate la 23 martie 1985 pe platoul numit „Tabla Grofului“, situat la vest de Întreprinderea „Turnătorie“, pe malul stâng al Ampoiului, la nord de sat, pe lângă urme de locuire preistorice, romane și aparținând sec. VIII p.Ch., au scos la iveală și fragmente ceramice feudal-timpurii (sec. XI—XII). Situat la vest de locul numit „După Pârâu“, în partea dreaptă a liniei ferate Bărăbanț — Zlatna, satul medieval este ilustrat de resturile unei locuințe de suprafață cu fundația alcătuită din bolovani de piatră răvășiți pe arătură în timpul lucrărilor agricole. Materialele culese din aria construcției constau din bucăți de zgură de fier și fragmente ceramice (oale și căldărușe) din a doua jumătate a secolului al XI-lea și prima jumătate a celui următor.

În primăvara anului 1992, cu ocazia săpării fundației casei nr. 4 din str. Ciucaș, aflată în vatra satului Bărăbanț, Nicolae Pleșa a descoperit o „ulcea“ plină de monede. Recipientul s-a găsit la cca. 0,40—0,50 m adâncime în șanțul de fundație de pe latura de est a clădirii. Din vasul spart în timpul descoperirii, în ciuda eforturilor noastre, nu s-a putut recupera nici măcar un fragment. Monedele căzute în pământul săpat au fost adunate și împărțite între proprietarul casei și fratele său Ion Pleșa din Alba Iulia.

În februarie 1993, eleva Ioana Pleșa, fiica celui din urmă, a donat unor colegi de clasă de la Școala generală nr. 5 din Alba Iulia mai multe monede, din care ulterior, cu ajutorul profesoarei Alexandrina Rusu, au fost recuperate cu mare greutate abia câteva (5?) exemplare. Alte piese au fost predate prof. Mihai Avram, conducătorul Cercului de elevi „Gemina XIII“, care funcționa la Casa Armatei din Alba Iulia. Din acest stoc au fost recuperate, la 21 februarie 1993, 78 de exemplare.

Deplasându-ne la locul descoperirii (duminică, 7 martie 1993), nu am reușit să recuperăm vasul spart și nici una din monede, informațiile oferite de descoperitorii tezaurului fiind incerte și nesincere.

La 9 martie, Nicolae Pleșa ne-a predat încă 103 exemplare, care, împreună cu celelalte, au fost donate Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei. Piese recuperate reprezintă doar o parte din depozitul monetar de la Bărăbanț. Celelalte monede au rămas la frații Nicolae și Ioan Pleșa și la unii din elevii Școlii generale nr. 5 din Alba Iulia.

Prin urmare, la ora actuală tezaurul constă din 186 monede, înregistrate în inventarul Cabinetului Numismatic al MNIT, sub numerele N. 71561 — N. 71746.

Pieseile au fost determinate pe baza lucrării fundamentale a lui L. Réthy pentru emisiunile monetare ale Ungariei (*Corpus Nummorum Hungariae*, I, Budapest, 1899 = *CNH*, I). Iată tipurile monetare:

1—132 (N. 71561 — N. 71692). Ungaria, obol, Coloman I (1095—1116). *CNH*, I, 45.

133—183 (N. 71693 — N. 71743). Idem, *CNH*, I, 43.

184—186 (N. 71744 — N. 71746). Ungaria, obol, Béla II (1131—1141). *CNH*, I, 57.

Tezaurul monetar determinat ne-a pus în fața unor probleme specifice emisiunilor maghiare din perioada arpadiană, probleme discutate în literatura de specialitate, care a oferit soluții mai mult sau mai puțin satisfăcătoare. Dintre problemele în esență rămase deschise vom aborda acum (fără pretenția de a fi pronunțat ultimul cuvânt în privința lor), pe marginea emisiunilor monetare din tezaurul discutat, unele legate de tipologia și cronologia pieselor colomaniene, precum și de natura sernelor monetare aflate pe avers.

Relația între tipurile monetare și cronologia emisiunilor. Reversul monedelor emise de Coloman I este în esență neschimbat de la un tip Réthy la altul. Aceasta, indiferent de nominal și chiar de caracterul epigraf sau anepigraf al pieselor. El continuă chiar — în fond — reversul monedei maghiare de la Ștefan I și urmași¹. Acest revers împarte în 4 câmpuri cercul interior (există două cercuri concentrice), în fiecare câmp aflându-se câte o protuberanță de forma unui triunghi. Notăm aici că, în cazul multor tipuri monetare (nu în al tuturor), ștanța reversului este mai mică decât cea a aversului și adeseori descentrată în spațiul dat (fenomen legat, probabil, de imprecizia așezării plășii sau/și a desprinderii pieselor monetare din plăcă).

Prin urmare, aspectul reversului monedelor colomaniene (legendă, imagine) nu poate îndreptăți considerații de cronologie. Nu însă și aspectul aversului.

Discutând aversul pieselor noastre, vom consemna mai întâi faptul că tezaurul de la Bărăbanț cuprinde în esență, dar cu abia perceptibile sau ceva mai sesizabile variante, monede aparținând la două tipuri *CNH*, I, 45 (132 buc.) și 43 (51 buc.). Între cele două tipuri există deosebiri atât în legendă, cât și în imagine. În cazul *CNH*, I, 45, legenda este, între două cercuri perlate concentrice: [cruce] COLUMBANVS RE (apărând pe monede mai mult sau mai puțin corupt, iar ca grafic în special cu L,V,M,A inversate). Imaginea, înăuntrul cercului perlat interior, reprezintă o cruce cu brațele îngroșate spre capete. În cazul *CNH*, I, 43, legenda, dispusă tot între două cercuri perlate concentrice, este CA/LA/MA/RE, compartimentarea datorindu-se brațelor prelungite ale crucii până la marginea cercului exterior. Este, dintre emisiunile colomaniene din *CNH*, singura legendă fără cruce înaintea textului. Imaginea reprezintă o cruce cu brațele ce străpung marginea cercului perlat interior, mergând până la marginea celui exterior, dar nu ca o cruce simplă, ci cu câte un nodul (de fapt, linie mică verticală sau orizontală, contrar sensului orizontal sau vertical al brațului de cruce pe care îl întretaie)

¹ Conform *CNH*, există o singură excepție în cadrul emisiunilor de până la Coloman, anume o piesă emisă de Solomon, *CNH*, I, 22, epigrafă.

în interiorul cercului perlat mic și altul în spațiul dintre cele două cercuri perlate, de parcă ar transforma fiecare porțiune compartimentată în câte o cruce mică.

Legenda monedelor de cele două tipuri prezintă o singură, dar fundamentală deosebire: pe când la tipul *CNH*, I, 45, numele regelui apare în formă latinizată, toate celelalte tipuri *CNH*² conțin variante ale numelui de persoană maghiar Kálmán. Această deosebire se îngemănează interesant cu maniera de reprezentare a crucii din imagine: și anume, dintre tipurile epigrafe și cu două cercuri de perle, doar tipul *CNH*, I, 45, reprezintă crucea cu brațe îngroșate spre capete. Confruntând acest tip cu acela original, al obolilor bavarezi ai lui Henric II, emisiuni de Regensburg, din care s-a inspirat încă regele Ștefan I cel Sfânt în conceperea emisiunilor sale monetare³, suntem îndemnați să opinăm pentru *prioritatea cronologică a tipului CNH*, I, 45, în rândul emisiunilor lui Coloman I. Părerea este confirmată de apariția numai la acest tip a variantei latine a numelui de persoană, ceea ce pare a fi preluat întocmai după prototipul german.

În ce privește tipul *CNH*, I, 43, să plecăm de la legendă. Am menționat că este singurul tip *CNH* lipsit de cruce înaintea numelui regal în variantă maghiară. După părerea noastră, acesta este un argument în sprijinul *emiterii mai târzii* a acestui tip monetar decât nu numai tipul cu crucea având brațele îngroșate, ci chiar decât toate celelalte tipuri „cu nodul” (38, 44)⁴ sau cu reprezentare de altă manieră a crucii în imaginea de pe avers (41). De ce? Pentru că lipsa crucii din legenda acestui tip denotă o abstractizare necesită de simplificarea execuției tehnice. O simplificare datorată, probabil, nevoii de a scoate o nouă emisiune monetară mai rapid decât până atunci, spre a arunca în circulație, într-un an următor emisiunii anterioare, un nou set de monede.

Această reînnoire bianuală sau — poate alternativ cu ea — anuală a monedei colomaniene, în interesul percepției aceluși „lucrum camerae”, nu vine de loc în contradicție cu existența (și în tezaurul de la Bărabant) a două tipuri de imagine, cel cu crucea îngroșată și cel cu crucea „cu noduli”⁵. Dacă acceptăm constatarea făcută de unii autori de specialitate după cart fiecare serie nouă de emisiuni anuale (sau bianuale) trebuia în mod vădit, pentru mănuiitorii banilor, să se deosebească de seria veche sau seriile vechi⁶ — și, deocamdată, nu avem de ce să nu acceptăm constatarea —, atunci trebuie să socotim tipul *CNH*, I, 45, ca apărut înaintea tipului *CNH*, I, 43, dar posibil revenit în mai multe rânduri, aflat

² Cf. *CNH*, I, p. 14—15.

³ B. Hóman, *Magyar pénztörténet 1000—1325*, Budapest, 1916, p. 174. Varianta ștefaniană nu reia însă îngroșarea marginilor crucii, ci reprezintă o cruce cu brațe de dimensiuni egale de la punctul de întretăiere a brațelor și până la marginea confundată cu linia exterioară a cercului perlat interior, vezi *CNH*, I, tab. I, numerele 1—4. Îngroșarea începe să apară în emisiunile lui Géza I (*CNH*, I, tab. 2, numerele 23—24).

⁴ Căroră li se asociază și alte tipuri, cf. *CNH*, I, tab. 4, numerele 46—50, 65, 69, 77, 81.

⁵ Imaginea „cu nodul” apare în cazul tipului *CNH*, I, 33, al lui Ladislau I, ea fiind reluată în diverse variante în emisiunile lui Coloman I. Cf. B. Hóman, *op. cit.*, p. 196.

⁶ Vezi B. Hóman, *op. cit.*, p. 6—7, 227—229, 246; G. Jeszenszky, în *NK*, 28—29, 1929—1930, p. 45; Gy. Radóczy, în *Az Erem*, 1968, Budapest, 45—46, p. 7.

în circulație și concomitent cu tipul *CNH*, I, 43, și concomitent cu alte tipuri.

În această afirmație ne întemeiem pe trei elemente, și anume: 1. datele morfologice ale ambelor tipuri (grosimea plăcii, diametrul, greutatea); 2. micșorarea artificială și ulterioară ștanțării a pieselor aparținând ambelor tipuri și 3. semnele monetare ce apar pe piesele ambelor tipuri monetare.

Un sondaj efectuat pe 44 piese din tezaur (vezi supra, prezentarea făcută de specialistul chimist) a urmărit să precizăm dacă în cadrul unuia și aceluiași tip sau al ambelor tipuri de emisiuni colomaniene, precum și în cadrul puținelor emisiuni de la Béla II cuprinse în tezaurul aici prezentat pot fi detectate anumite caracteristici morfologice care să aducă precizări mai ales asupra procesului accentuat (cunoscut, de altfel) de depreciere monetară în timpul lui Coloman I și imediat după el⁷.

Prima constatare, pe baza analizei metalografice, a fost aceea că toate monedele supuse analizei sunt bătute din argint de bună calitate. Deci, procedeul devenit atât de uzitat mai târziu, în interesul deprecierei progresive a monedei, de scădere a conținutului de argint și creștere în aliaj a proporției de metal comun, nu a fost aplicat încă pe atunci. Analiza formală a mai scos la iveală următoarele:

- a) variația de grosime a plăcii a oscilat între 0,05—0,1 mm;
- b) diametrul pieselor variază între 1,19—1,42 cm;
- c) greutatea lor variază între 0,31—0,69 gr.

Constatarea se referă deopotrivă la ambele tipuri colomaniene. De unde reiese că *același tip putea fi pus în circulație în mai multe reprize, dar de bună seamă cu intermitențe anuale, repunerea — după o pauză de un an sau mai mulți — fiind făcută prin piese de greutate scăzută*. Într-adevăr, revenind la datele de greutate prezentate de Hóman pentru Béla I⁸ și Ladislau I⁹, de Jeszenszky pentru Béla II¹⁰, putem constata o scădere de greutate la emisiunile lui Coloman I față de antecesorii și, în continuare, în același sens la Béla II, scădere care ne face să afirmăm că în cadrul unuia și aceluiași tip *CNH*, fie el 45 sau 43, monedele au suferit o depreciere prin reducerea greutateii, în cursul reluării baterii în ani succesivi, probabil, alternându-se baterea unui tip monetar cu a celuilalt. Dar cum a fost obținută scăderea greutateii monetare? Prin tăierea de jur-împrejur a pieselor, tăiere a cărei urme se văd clar și în cazul tezaurului nostru. Mai mult: dacă tăierea prezintă urme clare la majoritatea pieselor tezaurului de la Bărbănt, unele piese poartă urme de *răzuire de jur-împrejur*, deci, ele au fost micșorate în mai mică măsură decât acelea tăiate.

Așadar, procedeul de depreciere „oficială” a fost acesta: micșorarea diametrului prin tăierea sau răzuirea de jur-împrejur. Este — după mărturia investigației de laborator efectuate — singurul procedeu constant aplicat. Trebuie să arătăm că micșorarea grosimii plăcii nu comportă reducerea obligatorie a greutateii și nu am putut constata nici o relație consecventă în privința raportului între diametru și greutate.

⁷ Vezi, mai ales, I. Bohdanoczky, în *NK*, 34—35, 1935—1936, p. 48—49.

⁸ B. Hóman, *op. cit.*, p. 213—218.

⁹ Idem, *op. cit.*, p. 231; Gy. Radóczy, *op. cit.*, p. 4—6.

¹⁰ G. Jeszenszky, *op. cit.*, p. 52.

Ceea ce înseamnă că nu a fost respectată prevederea oficială privind greutatea și mărimea emisiunilor monetare, o descreștere în greutate progresivă a pieselor aparținând chiar unuia și aceluiași tip monetar poate fi imaginată numai și numai prin tăierea sau răzuirea tot mai pronunțată a pieselor în toată circumferința lor, pe măsura trecerii anilor de emisiune.

Dar pentru ca în circulația monetară curentă monedele aparținând chiar unuia și aceluiași tip, dar reemise peste ani de zile, să fie acceptate de utilizatorii în circulația monetară curentă ca emisiuni noi, ei plătind pentru ele dările tot mai mari care intrau în vistieria statului ca „lucrum camerae“, specialiștii care lucrau la execuția pieselor au trebuit să aplice semne distinctive, prin care să poată fi deosebite emisiunile mai noi de acelea mai vechi. Aici vedem rostul acelor semne care apar fie în cele 4 câmpuri ale imaginii compartimentate prin brațele crucii, fie în legenda ce curge între cele două cercuri perlate.

Semnele monetare. Nu le putem numi sigle, tocmai din cauza naturii lor. În această privință, părerile autorilor sunt apropiate între ele sau chiar coincid. Ei văd în aceste semne — ce apar mult înainte de domnia regelui Coloman I și se mențin mult timp după ea — fie, pur și simplu, semne ce-i deosebesc pe lucrătorii monetari, fiecare în parte¹¹, fie semne de control al numărului de piese ce trebuiau scoase dintr-o anumită cantitate de argint¹².

După părerea lui Hóman, asemenea semne apar și pe unele piese „din străinătate“, desemnând fie pe lucrătorii monetari, fie monetăriile. Ele prezintă o mare varietate. Există deseori deosebiri de greutate în cazul diferitelor exemplare ale pieselor cu aceleași „sigle“ (termenul îi aparține), pe de altă parte sunt frecvente cazurile în care piese cu diverse sigle făcând parte din același tip monetar au aceeași greutate. Aceste fapte exclud — afirmă Hóman — presupunerea că siglele ar desemna fie monetării diverse, fie emisiuni diferite¹³.

Întrucât pe de o parte analiza de laborator ne-a pus la dispoziție date morfologice ale unei largi selecții a pieselor (cca. 1/4 din total), pe de alta am efectuat situația repartiției numerice și tipologice a semnelor monetare de pe fiecare piesă (v. anexa), putem afirma cu certitudine că aproape jumătate din totalul semnelor (24 din 59) le găsim reprezentate pe ambele tipuri CNH, 45 și 43. Acest fapt confirmă unele din constatările lui Hóman și ale altor autori, dar în același timp obligă la departajare de altele. Constatăm următoarele:

1. Într-adevăr, tipurile monetare în cauză nu pot proveni din monetării deosebite. De la sine înțeles, atunci nu s-ar putea potrivi până în amănunt semnele prezente pe monede de tip CNH, I, 45, cu semne de pe monede de tip CNH, I, 43.

2. Emisiunile înzestrate însă cu unul și același semn, dar diferite ca grosime a plăcii, diametru și greutate, deși se datorează — poate —

¹¹ Eber Lászlóné, în NK, III, 1904, p. 89.

¹² B. Hóman, *op. cit.*, p. 202; A. Barb, Fr. Dworschak, în NZ, N.F., 29, 1930, p. 72.

¹³ B. Hóman, *op. cit.*, p. 200—201.

unuia și aceluiași gravor (sau executant de lucrare), nu pot fi efectuate în una și aceeași perioadă de timp. Este, de pildă, cazul pieselor nr. N. 71564 și N. 71683 (semnul fiind un punct în interiorul literei V și unul în dreapta sa, din *Columbanus*), nr. N. 71613 și N. 71642 (ambele având gravată o mică cruce între brațele 4 și 1 ale crucii din interiorul cercului perlat mic), nr. N. 71598 și N. 71740 (ambele cu câte o bară gravată între brațele 1 și 2 ale crucii), și exemplele ar mai putea continua (v. anexa noastră și art. specialistului chimist). Acest fapt pledează pentru existența unor decalaje de timp în gravarea și baterca monedelor purtând același semn monetar, eventual, cu utilizarea ștanței vechi sau a acului de poansonare a semnului monetar vechi. Acest procedeu presupune, cu probabilitate, utilizarea aceluiași specialiști gravori, de-a lungul unor durate de timp mai mari, ei fiind deja specializați. Poate, însă, nu erau utilizați chiar atâția, câte semne monetare se constată. Iată un argument în acest sens:

3. Nu se poate trece peste existența unui număr considerabil de monede *fără semn*. Ele constituie chiar majoritatea relativă în tezaurul de la Bărăbanț: 15 piese, din care 4 de tipul *CNH*, I, 45 și 11 de tipul *CNH*, I, 43. În cazul acestor piese, se poate afirma că semnul de recunoaștere constă tocmai în lipsa semnului monetar. Piese de categoria aceasta supuse analizei de laborator sunt însă și ele de grosime, diametru și greutate diferite, deci, putem postula o gravare și baterie a lor în perioade de timp diferite.

O observație generală: semnele monetare din legendă nu le dublează niciodată pe cele aflate în imagine. Este încă un indiciu că aceste semne nu vor fi aparținut neapărat, fiecare din ele, câte unui gravor sau executant separat.

Întrucât, după știința noastră, Transilvania și Banatul nu abundă în descoperiri monetare din perioada arpadiană, în schimb în Ungaria propriu-zisă ele sunt mult mai frecvente, o reluare a acestora din urmă, din punct de vedere al semnelor monetare, ar fi binevenită. Utilă ar fi, în primul rând, revizuirea tezaurului de la Richárdpuszta¹⁴, care întrece numeric mult toate celelalte tezaure publicate (având cel puțin 32 000 de piese¹⁵), dar și a aceluia de la Andronaktálya, în cazul căruia specialistul care l-a publicat a tras și anumite concluzii de ordin cronologic¹⁶. O însumare și rejudicare a prezenței semnelor monetare, element rămas până acum pe al doilea plan în studiul acestor tezaure, ar putea aduce noi deslășiri cronologice, cu atât mai mult cu cât tezaurul de la Richárdpuszta conține și un număr considerabil de emisiuni de la Béla II, din care tezaurul de la Bărăbanț cuprinde numai 3 piese. Prin diametrul și greutatea lor uniform mai reduse decât cele ale emisiunilor colomaniene (v. art. specialistului chimist), ele indică încă odată adâncirea mai departe a procesului inflaționist, tot prin procedeul „falsului oficial“.

¹⁴ Vezi Éber Lászlóné, *op. cit.*, p. 87—91.

¹⁵ G. Jeszenszky, *op. cit.*, p. 45.

¹⁶ A. Leszih, în *NK*, XLI, 1942, p. 28—34.

ANEXĂ

Semne monetare pe piesele tezaurului de la Bărbant

- Fără semn: N. 71568, 71628, 71639, 71666, 71695, 71698, 71700, 71702, 71704, 71706, 71707, 71720, 71725, 71729, 71733.
- . între br. 4—1: 71589, 71592, 71619, 71640, 71645, 71658, 71659, 71660, 71727, 71742.
- . între br. 2—3: 71632, 71646, 71647, 71661, 71662, 71715, 71738.
- . între br. 1—2: 71600, 71611, 71617, 71618, 71629, 71641, 71650, 71655, 71664, 71688, 71709, 71724, 71741.
- . între br. 3—4: 71624, 71656, 71669, 71718, 71735, 71737.
- : între br. 1—2: 71634, 71668, 71689.
- .. între br. 1—2: 71739.
- .. între br. 1—2: 71634.
- .. între br. 2—3: 71635, 71686.
- .. între br. 3—4: 71575, 71626, 71672, 71679, 71716.
- .. între br. 4—1: 71601, 71616, 71625, 71627, 71654, 71667, 71673, 71681, 71690, 71705.
- .. între br. 4—1: 71696.
- . între br. 1—2, . între br. 2—3: 71577.
- . între br. 2—3, . între br. 4—1: 71562.
- [triungai cu vf. în sus între br. 1—2]: 71579, 71697.
- [triunghi cu vf. în jos între br. 1—2]: 71717.
- [triunghi cu vf. în sus între br. 3—4]: 71565, 71711.
- [triunghi cu vf. în jos între br. 3—4]: 71604.
- [triunghi cu vf. în sus între br. 4—1]: 71606, 71696, 71699.
- [2 triunghiuri dispuse oblic spre stg., unul sub altul, cu vf. în jos, între br. 1—2]: 71609.
- [2 triunghiuri dispuse oblic spre dr., unul sub altul, cu vf. în jos, între br. 2—3]: 71561, 71582, 71583.
- [2 triunghiuri dispuse oblic spre stg., unul sub altul, cu vf. în sus, între br. 3—4]: 71597, 71712.
- [2 triunghiuri dispuse drept unul sub altul, cu vf. în jos, între br. 4—1]: 71721.
- [. și triunghi, oblic spre stg., unul sub altul, tr. cu vf. în sus, între br. 1—2]: 71573.
- [. triunghi oblic spre dr., unul sub altul, tr. cu vf. în sus, între br. 4—1]: 71703, 71723.
- [tr. între br. 3—4, tr. între br. 4—1, succesiv, vf. în sus]: 7578, 71578.
- [tr. între br. 1—2 cu vf. în sus, urmat de T înclinat spre dr. între br. 2—3]: 71571.
- [bară incl. spre dr. între br. 1—2]: 71598, 71612, 71682, 71685, 71701, 71713, 71732, 71740.
- [bară incl. spre dr. între br. 3—4]: 71585, 71607.
- [bară incl. spre stg. între br. 4—1]: 71605, 71614, 71633, 71651, 71677, 71678, 71680.
- [semilună spre dr. între br. 1—2]: 71637.
- [semilună spre stg. între br. 1—2]: 71570, 71674.
- [semilună spre stg. între br. 2—3]: 71572, 71574, 71719.
- [semilună spre dr. între br. 3—4]: 71584.
- [semilună spre dr. între br. 4—1]: 71602, 71649, 71665.
- [semilună spre stg. între br. 4—1]: 71675.
- [cruce incl. spre dr. între br. 1—2]: 71593, 71643, 71663.
- [cruce incl. spre dr. între br. 2—3]: 71603, 71638.
- [cruce incl. spre dr. între br. 3—4]: 71596, 71610.
- [cruce incl. spre dr. între br. 4—1]: 71613, 71623, 71630, 71642.

În legendă:

- : 71586, 71591, 71636, 71670, 71684, 71730.
- : 71576, 71595, 71653, 71671.
- : 71563, 71576, 71590, 71594, 71608, 71620, 71631, 71652, 71657.
- : 71580, 71687, 71708.
- [triunghi deasupra lit. 7]: 71569, 71587, 71588, 71599, 71622, 71644.
- [pct. în interiorul lit. 4]: 71567.
- [pct. în interiorul lit. 4]: 71567.
- [pct. în dr. lit. 4]: 71566, 71676.
- [pct. în interiorul și dr. lit. 4]: 71564, 71621, 71683.
- [pct. sub lit. 5]: 71615.
- [bară între lit. 4 și 5]: 71581, 71648.
- [leg. aproximativă]: 71691.
- [leg. aproximativă, între br. câte un triunghi]: 71692.

In legenda tipului CNH, I, 43:

[pct. în interiorul lit. 7]: 71693, 71714.

[pct. în interiorul lot. 4]: 71694, 71722, 71734.

[pct. în interiorul și în dr. lit. 4]: 71710, 71731.

[pct. deasupra lit. 4]: 71726, 71728.

[pct. în dr. lit. 4]: 71743.

[semilună în dr. lit. 4]: 71736.

FRANCISC PAP — MIHAI BLĂJAN

LE TRÉSOR MONÉTAIRE DE BĂRĂBANT, DÉP. DE ALBA (11e—12e SIÈCLES)

(Résumé)

Le trésor, découvert en 1993, consiste en 186 pièces, tous oboles hongrois, dont 183 sont d'émissions du roi Coloman I (132 du type *CNH*, I, 45 et 51 du type *CNH*, I, 43), pendant que 3 sont de monnaies émises par le roi Béla II.

L'analyse numismatique et du laboratoire a montré que les pièces appartenant au type *CNH*, I, 45, sont plus anciennes que celles du type *CNH*, I, 43. Le type de la croix de l'Averse des monnaies *CNH*, I, 45, est plus étroitement apparentée avec la manière des émissions de Regensburg de l'empereur Henri II. Les signes monétaires que l'on constate sur l'Averse sont les mêmes pour tous les deux types, ce qui montre l'alternation annuelle ou, en tout cas, de proche datation, de ces types dans la circulation monétaire de ce temps-là. La diminution de toutes les pièces après la battue, par leur circoncision, démontre de nouveau qu'elles étaient au service de la dépréciation monétaire de plus en plus profonde à la fin de l'11e et pendant le 12e siècles en Hongrie.

N 71563

N 71564

N 71565

N 71566

N 71567

N 71569

N 71571

N 71575

N 71582

Planşa I. Monetele nr. N. 71563 – 71567, 71569, 71571, 71575, 71582.

N 71587

N 71590

N 71601

N 71609

N 71615

N 71623

N 71646

N 71680

N 71692

Planșa II. Monetele nr. N. 71587, 71590, 71601, 71609, 71615, 71623, 71646, 71680, 71692.

N 71693

N 71697

N 71701

N 71709

N 71716

N 71744

N 71730

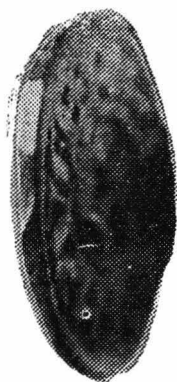

N 71745

N 71746

Planşa III. Monetele nr. N. 71693, 71697, 71701, 71709, 71716, 71730, 71744—71746.

N 71572

N 71609 Rv

Planşa IV. Monetele nr. N. 71572, 71609 (detalii).

RAPOARTE DE SĂPĂTURI

**ANALIZA MATERIALULUI FAUNISTIC PROVENIT DIN
AȘEZAREA STARČEVO-CRIȘ DE LA GURA BACIULUI.
RAPOARTE DE SĂPĂTURI
CAMPANIA 1994**

Primele informații privitoare la fauna stațiunii Gura Baciului sunt din anul 1906, printr-o listă faunistică care includea și speciile *Equus caballus* și *Canis familiaris*. Alături de aceste specii, considerate rare, sunt amintite și bovinele, ovinele, hârciogul și cochiliile de moluște (Orosz 1906, p. 340—341). O altă referire la fauna acestei așezări este făcută în anul 1964, când, în urma săpăturilor efectuate de N. Vlăsa (1962), a fost descoperit un mormânt de înhumatie în care scheletul uman era așezat pe un covor format din pietre, ceramică, oase de animale și cochilii de moluște. Aceste oase sunt considerate resturi menajere provenite de la bovine domestice și sălbatice, ovicaprine și cervide (Necrasov 1964, p. 33).

Lista faunistică întocmită în urma cercetărilor efectuate, între anii 1990—1993, de Georgeta El Susi, cuprinde pe lângă rumegătoare, care dețin ponderea numerică și speciile: *Sus scrofa domesticus*, *Sus scrofa ferrus*, *Ursus arctos*, *Lepus* sp. (Lazarovici-Maxim 1995).

În campania anului 1994 a fost terminată o secțiune din anul precedent, secțiunea E 2 și a fost deschisă secțiunea E 3. S-au descris mai multe „complexe închise”. Materialul osteologic provine în majoritate din complexul B 35, un număr redus de fragmente au fost găsite în stratul de cultură și în complexele B 29 a și B 29 b (tabel 1), toate aparțin fazei târzii a locuirii.

Tabelul nr. 1

Repartiția fragmentelor osoase pe complexe

	Bovine	Cervide	Ovicapri- prine	Suine	Castor
complexul B 35	86	12	26	1	1
complexul B 29a		1			
complexul B 29b			6		
în stratul de cultură	8	5			

Materialul osteologic determinat, cumulează un număr de 237 fragmente, eșantion redus, ce nu permite tragerea unor concluzii definitive. Resturile găsite sunt fragmentare, astfel încât ele reprezintă resturi menajere. Situația statistică a materialului determinat se poate urmări în tabelul 2.

Tabelul nr. 2

Situația statistică a materialului

	Nr. frg.	%	NMI	%
Bovine	94	39,6	8	34,78
Ovicaprine	32	13,5	5	21,73
Cervide	18	7,5	3	13,04
Suine	1	0,4	1	4,34
Castor	1	0,4	1	4,34
Păsări	18	7,5	5	21,73
Moluște	73	30,08	—	—
Total eșantion	237		23	

Analiza speciilor

Bovinele, grup majoritar, sunt reprezentate prin 94 fragmente osoase, incluzând aici și un număr de 5 fragmente vertebrale, 3 fragmente costale și 12 fragmente craniene, ceea ce reprezintă un procent de 39,6% din totalul speciilor determinate și un procent de 64,38% din totalul mamiferelor. Aceste resturi provin de la un număr minim de opt indivizi, dintre care doi în jurul vârstei de 1 an. Acest lucru a fost stabilit după prezența a 3 falange proximale (anterioare și posterioare) neepifiziate proximal, găsite în complexul B 35, la adâncimea de 20 și 40 cm și după o epifiză distală de humerus desprinsă, cu o pigmentație diferită față de cele 3 falange, descoperită în complexul B 35, la adâncimea de 130 cm. Considerăm astfel justificată aprecierea a doi indivizi subadulți. Pentru ceilalți șase indivizi am apreciat vârstele de sacrificiu cuprinse între: 1—2 ani (un individ), 2—3 ani (doi indivizi), iar un număr de trei indivizi depășiseră, la sacrificare, vârsta de 3 ani.

Tabel nr. 3

Datele metrice ale bovinelor

Maxila	lg. M1—M5	92	89,3		
	lg. M1	31,7	27,8		
	lg. M2	33,6	30,8		
	lg. M3	28	30,7		
Mandibula	lg. M1—M3	94,5			
	lg. M3	40	39,5		
	lg. P2—P4	50,5			
Humerus	lț. trohlee	84,6			
Radius	DAP prox.	3,6	6		
	lț. min. diaf.	29,6			
	DAP diaf.	16			
Metacarp	lț. ep. prox.	66,4			
	DAP prox.	38,6			
	DAP dist.		31,3		
Falanga I	lg. max.	61	69,3		
	lț. ep. prox.	31,2	38		
	DAP prox.	34	43		
	lț. min. diaf.	25,2	31	27,4	26,5
	DAP diaf.	20	24,8	20	21
	lț. ep. dist.	28	37	27,5	28
	DAP dist.	24	27	24,2	20,5
				23,6	

Continuare Tabelul nr. 3

Falanga II	Ig. max.	43			
	lț. ep. prox.	31,3			
	DAP prox.	35			
	lț. min. diaf.	27			
	DAP diaf.	25			
	lț. ep. dist.	29			
Falanga III	DAP dist.	34			
	Ig. supr. dorsale	63,6			
	Ig. supr. plantare	52	49		
	lț. min. supr. plant.	23	26,7		
	diam. cav. acetab.	73			
	lț. min. diaf.	45,7			
Coxal tibia	DAP diaf.	31,6			
	lț. ep. dist.	74,3			
	DAP dist.	56			
	Ig. max.	145,6			
	lț. max.	55	47	46	45
	lț. tuber.	42	43	40,5	
Astragal	Ig. max. med.	72,8			
	lț. dist.	49,5			
	adânc. lat.	41,5			
	adânc. med.	39			
	lț. ep. prox.	50			
	DAP prox.	48,6			
Metatars	lț. ep. dist.		57		
	DAP dist.		33,3		
Vertebre — cervicală	Ig. corp	54			
	lț. supr. cr.	36,3			
	înălț. supr. cr.	34			
	lț. supr. cd.	46			
	înălț. supr. cd.	38			
	Ig. corp	56			
— lombară	lț. supr. cr.	48			
	înălț. supr. cr.	50,7			
	lț. supr. cd.	48,6			
	înălț. supr. cd.	47			

Datele metrice ale bovinelor (tabel 3) indică, în general, o populație de proporții mari (luând în considerare, în special, lățimea extremităților oaselor lungi), cum de altfel se întâlnește și în alte stațiuni Starčevo-Criș din țară, spre exemplu, așezarea din sud de la Cârcea — „Via-duct“ (Bolomey 1980, p. 20) și așezările din sud-vestul țării de la Gornea — „Locurile Lungi“ și Moldova Veche — „Rât“ (El Susi 1985—1986, p. 42—43).

Ovicaprinele sunt prezentate prin ambele genuri, resturile oii întrecând numeric resturile caprei. Din cele 32 fragmente de ovicaprine determinate, un număr de 15 aparțin genului Ovis, iar 3 fragmente aparțin cu certitudine genului Capra (un fragment proximal de metacarp stâng, un fragment proximal de tibie stângă și un fragment de corn nemăsurabil). Resturile scheletice de ovicaprine reprezintă un procent de 21,91% din totalul maniferelor. S-a apreciat că acestea, provin de la un număr minim de trei indivizi, dintre care 3 oi. Aprecierea vârstei de sacrificiu a oii s-a făcut după 2 calcaneae (unul cu tuberozitatea sudată, iar celălalt, cu tuberozitatea nesudată), din complexul B 35, adâncimea 20 cm, res-

pectiv 30 cm și după o mandibulă cu M3 în erupție, din complexul B 29b, adâncimea 50 cm. Aceasta ne îndreptățește să considerăm sacrificarea unui individ de peste 2 ani și a doi indivizi sub 2 1/2 ani (unul cu singuranță între 1 1/2—2 ani). Având în vedere fragmentul de tibie cu epifiza proximală osificată, exemplarul aparținând genului capra, a depășit vârsta de 3 1/2 ani la sacrificare. Al cincilea individ, pentru care nu am putut face diagnoza oaie-capră, nu depășește vârsta de 1 1/2 ani (după un metacarp stâng neepifizat distal).

Tabel nr. 4

Datele metrice ale ovicaprinelor

Mandibula	lg. M1—M3	36	45,9	
	lg. dp4	19		
Scapula	lț. proc. art.	30,3		
	lț. cav. art.	23	23,4	
	diam. cav. art.	19	19,6	
	lț. min. col.	17,7		
Metacarp	lț. ep. prox.	21	18,6	23,2*
	DAP prox.	16	12,8	17*
	lț. min. diaf.		11,8	12
	DAP diaf.		9,7	8,2
	lț. ep. dist.		22,3	
	DAP dist.	15		
	lț. min. diaf.	8,5		
Falanga I	DAP diaf.	7,6		
	lț. ep. dist.	9,6		
	DAP dist.	8		
	DAP dist.	20,8		
Femur	diam. cap			
Tibie	lț. ep. prox.		47*	
	DAP prox.		43*	
	lț. min. diaf.	12	16	
	DAP diaf.	10	13	
	lț. ep. dist.	21,5	27	
	DAP dist.	17,6	21	
	lț. max.	21,5		
Centrotars	DAP	20,4		
	lț. max.	22	16,7	
Calcaneu	lg. max.	58,5		
	lț. tuber.	16		
Astragal	lg. max. lat.	28,7		
	adânc. lat.	15,7		

* Dimensiunile notate cu * aparțin genului Capra

Valorile obținute prin calculul înălțimii la greabăn (după Teichert) sunt de 666,9 mm, după un calcaneu cu o lungime maximă de 58,5 mm, ce aparține cu siguranță unui adult de Ovis și de 650,9 mm, după un astragal cu lungimea laterală 28,7 mm (Driesch-Boessneck 1974, p. 339). Aceste valori pot fi considerate mari pentru această perioadă, dar se încadrează între limitele (spre limita superioară) precizate pentru neoliticul timpuriu din sud-estul Europei (Bökönyi 1984, p. 34).

Cervidele, reprezentate prin speciile *Cervus elaphus* (cerb) și *Capreolus* (căprior), cumulează un număr de 18 resturi, ceea ce reprezintă un procent de 12,32% din totalul mamiferelor. De la cerb provin 12 frag-

mente, dintre care 4 sunt dinți izolați. Apreciem existența unui singur individ, de aproximativ 2 ani, după o mandibulă dreaptă cu dp4 în alveolă. Resturile de căprior par să provină de la doi indivizi, unul de aproximativ 1 an (o mandibulă stângă cu M3 neuzat) și unul care a depășit vârsta de 2 1/2 ani (după un calcaneu stâng cu „tuber calcis” sudat). Datele metrice ale cervidelor pot fi urmărite în tabelul 5.

Tabel nr. 5

Datele metrice ale cervidelor

		Cervus	Capreolus
Mandibula	lg. dp2—dp4	62,6	
	lg. dp4	35	
	lg. M3		16
Humerus	lț. min. diaf.	23,6	
	DAP diaf.	30	
Radius	lț. ep. dist.	59	
	DAP dist.	38	
Falanga I	lg. max.	62,5	43,6
	lț. ep. prox.		13
	DAP prox.		17
	lț. min. diaf.		9
	DAP diaf.		8,6
	lț. ep. dist.		10,8
	DAP dist.		9,3
Falanga III	lg. supr. dorsale	52	13
Calcaneu	lg. max.		44,8

Suinele, sunt slab reprezentate (probabil, și din cauza eșantionului redus), printr-un singur fragment de calcaneu, ce aparține porcului domestic, cu lățimea maximă de 25,2 mm.

Situația este similară și în alte așezări Starčevo-Criș din țară, cum ar fi satul Locusteni (județul Dolj), unde suinele lipsesc cu desăvârșire în eșantionul analizat (*Bolomey 1986*, p. 150), lipsă considerată întâmplătoare în această așezare și locuirea de la Cârcea — „Viaduct” (*Bolomey 1980*, p. 18), unde suinele sunt în număr foarte mic. Nu putem însă spune că nu se pune accent pe exploatarea porcinelor, pe de o parte deoarece eșantionul analizat este foarte redus numeric, iar pe de altă parte deoarece analize mai vechi arată prezența la Gura Baciului a unui procent de 19% suine (*Bolomey 1976*, p. 473).

Castorul. Deși prezența acestuia nu a fost până acum semnalată în așezarea de la Gura Baciului, ea nu surprinde, deoarece în zonă existau în neolitic elementele necesare supraviețuirii lui: pădurea și apa. Analizele pedologice au relevat existența solului brun-roșcat de pădure, iar în vecinătate se află râurile Nadăș și Someș. Osul identificat este un fragment de cubitus stâng, provenit de la un animal tânăr (tuberozitatea olecranonului este nesudată), cu următoarele date metrice:

— lț. max. a procesului coronoid = 11,7 mm

— adâncimea de la Processus anconaeus = 16 mm

Păsările identificate* provin de la 5 specii. Au fost determinate 18 fragmente, dintre care 14 aparțin speciei *Gallus gallus* (găina domestică),

3 fragmente provin de la specii sălbatice: 1 fragment distal de cubitus de la *Scolopax rusticola* (sitarul de pădure), tot 1 fragment distal de cubitus de la *Corvus monedula* (stâncuța) și 1 fragment diafizar de tarso-metatars de la *Grus grus* (cocorul); pentru un fragment diafizar de humerus nu s-a putut determina specia, dar se pare că acesta aparține genului *Anser*. Apreciem existența a cinci indivizi, deoarece toate cele 14 fragmente de *Gallus gallus* par să provină de la un singur individ.

Moluştele deţin o pondere deloc neglijabilă de 30,8% din totalul fragmentelor determinate**. Acestea provin de la 4 specii, 3 specii de gasteropode și un lamelibranhiat. Acesta din urmă este reprezentat printr-o singură valvă întreagă de *Unio crassus*, scoică frecventă în apele curgătoare, cu fundul mălos și nisipos. Marea majoritate a moluştelor este reprezentată de *Helix pomatia* (melcul de grădină), care, probabil, era folosit ca hrană, fiind o moluscă de dimensiuni mari. Aceştia i se alătură speciile *Helicella obvia* (melcul cu cochilie), care trăieşte în locuri uscate, în poieni deschise, pe ierburi, pietre sau garduri, formând colonii masive (au fost găsite 3 cochilii) și specia *Cepaea vindobonensis*, specie de talie mică, frecventă la marginea pădurilor (a fost găsit un singur fragment). Toate acestea gasteropode sunt specii terestre.

DISCUȚII

Se constată că în ceea ce priveşte exploatarea speciilor domestice, la Gura Baciului, la fel ca și în alte aşezări Starčevo-Criș (fig. 1), bovinele se situează pe primul loc. Comparând datele oferite de analiza acestor eşantioane, în ce priveşte componența în specii, se constată diferențe destul de mici, astfel că în unele aşezări locul doi sub raportul NMI este ocupat de ovicaprine: Gura Baciului, Gornea — „Locurile Lungi” (*El Susi* 1985—1986, p. 42); în alte aşezări cervidele deţin locul secund: Cârcea — „La Hanuri” (*Bolomey* 1976, p. 473), Moldova Veche — „Rât” (*El Susi* 1985—1986, p. 42). Oricum, la Gura Baciului, având în vedere raportul între speciile domestice și cele sălbatice de mamifere, de 86,9: 13,1%, calculat după numărul de fragmente și de 77,8: 22,2%, calculat după numărul minim de indivizi, vânatul ocupa un loc secundar. Nu același lucru se poate afirma privind culesul moluştelor, de către locuitorii aşezării: numărul mare de cochilii de melci ne face să susținem aceasta. Un număr de 6 fragmente osoase sunt arse la negru sau poartă doar pete negre de ardere.

Acestea ar fi doar câteva observații ce se pot face pe marginea lotului analizat. Nu ne hazardăm în a desprinde concluzii, deoarece săpăturile arheologice continuă în aşezarea de la Gura Baciului, astfel că prelucrările viitoare, sperăm pe un lot mai mare, vor putea aduce noi informații, vor putea confirma sau infirma observațiile noastre.

DIANA RUSU

ABREVIERI ȘI BIBLIOGRAFIE

- BÖKÖNYI 1984 S. BÖKÖNYI, *Die Frühneolithische Wirbeltierfauna von Nosa*, în *ActaArchHung*, XXXVI, 1984, p. 29—41.
 BOLOMEY 1976 ALEXANDRA BOLOMEY, *Pe marginea analizei arheosteologice a materialului de la Cârcea-Dolj*, în *SCIIVA*, 27, 4, 1976, p. 465—475.

- BOLOMEY 1980 ALEXANDRA BOLOMEY, *Analiza resturilor de animale din locuirea Starčevo-Criș de la Cârcea-„Viaduct”, în Anuarul Muzeului Olteniei*, 1, Craiova, 1980, p. 9—25.
- BOLOMEY 1986 ALEXANDRA BOLOMEY, *Resturile de animale dintr-o groapă neolitică timpurie din Oltenia*, în CA, VIII, 1986, p. 143—153.
- DRIESCH-BOESSNECK 1974 A. VON DEN DRIESCH, J. BOESSNECK, *Kritische Anmerkungen zur Widerristhöhenberechnung aus Längenmaßen vor- und frühgeschichtlicher Tierknochen*, in *Säugetierkundliche Mitteilungen*, 40, 22, 4, München, 1974, p. 325—348.
- EL SUSI 1986 GEORGETA EL SUSI, *Analiza materialelor faunistice provenite din așezările Starčevo-Criș de la Gornea — „Locurile Lungi” și Moldova Veche — „Rât” (județul Caraș Severin)*, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1986, p. 41—50.
- LAZAROVICI-MAXIM 1995 GH. LAZAROVICI, ZOIA MAXIM, *Monografia Gura Baciului*, sub tipar.
- NECRASOV 1964 OLGA NECRASOV, *Studiul osemintelor umane și al resturilor de paleofaună descoperite în mormântul neolitic de la Cluj — „Gura Baciului”, datând din cultura Criș, în Apulum*, V, 1964, p. 19—34.
- OROSZ 1906 E. OROSZ, *Bácsi-Toroki újabb leletek*, in *ErdMúz*, XXIII, 1, 1906, p. 340—341.

THE ANALYSIS OF THE BONE MATERIAL FROM THE STARČEVO-CRIȘ SETTLEMENT OF GURA BACIULUI. THE CAMPAIGN OF 1994

(Abstract)

The bone material from the campaign of 1994, result in majority from B 35 complex and a small number of fragments were found in the culture layer and in B 29a and b complex (table 1). Out of it, 237 bone fragments were determined which is a sample too small to allow us to come to final conclusions (table 2).

The cattle group which predominates, is represented by 94 fragments which belong to a minimum number of 8 individuals. The measurements of the cattle (table 3) indicate a population of big animals.

The caprovines, represented by *Ovis aries* and *Capra hircus* species, sum a number of 32 fragments. A minimum number of individuals is 5, out of which 3 are sheep, 1 is goat and for 1 individual we couldn't make the difference sheep-goat.

The deer is represented by 18 fragments from *Cervus elaphus* (1 individual) and *Capreolus Capreolus* (2 individuals) species.

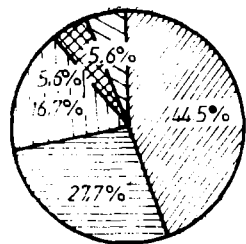
The swine is very scarce. There is only 1 individual from *Sus scrofa domestica* species and so is the beaver, whose presence hasn't been pointed out in Gura Baciului settlement.

There have also been determined 18 fragments of bird bones from *Gallus gallus*, *Corvus monedula*, *Grus grus* and *Anser sp.* species and 73 fragments of shells from the *Helix pomatia* (most of them), *Helicella obvia*, *Cepaea vindobonensis* and *Unio crassus* species.

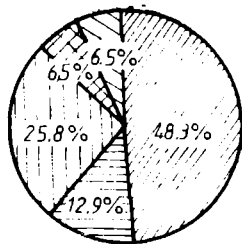
As a conclusion we remark that concerning the exploitation of the domestic animals, the same is in other Starčevo-Criș settlements of the country (fig. 1), the cattle occupy the first place, followed by caprovines, the game being in a secondary position.

* Mulțumim pe această cale d-lui Dr. E. Kessler pentru determinările efectuate pe oasele de păsări.

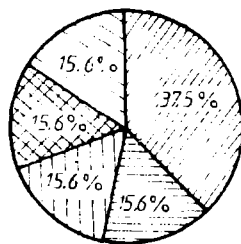
** Determinările speciilor de moluște au fost făcute de către dl. Dr. A. K. Sarkany, căruia dorim să-i mulțumim.

Gura Baciului

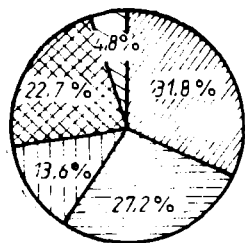
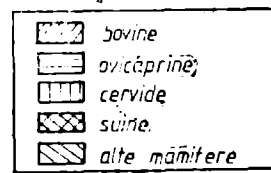

Cîrcea - La Hanuși

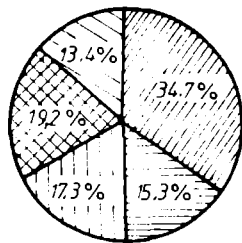

Cîrcea - Viaduct

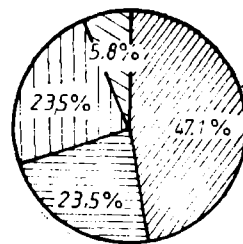
LEGENDĂ:

Gornea - Locurile Lungi

Moldova Veche - Rîț

Locusteni

Fig. 1 Privire comparativă asupra unor așezări Starčevo-Criș din țară. Reprezentare procentuală a speciilor de mamifere sub raportul numărului minim de indivizi.

ŞANTIERUL ARHEOLOGIC ICLOD. CAMPANIA 1994

După mai bine de 12 ani, de cercetări la sistemul de fortificație, în campania din acest an cercetările s-au orientat pentru reluarea săpăturilor sistematice în interiorul așezării. Pentru rezolvarea acesteia s-au continuat prospectările magnetometrice în zona ce urma să fie explorată.

O echipă de prospectări arheometrice, formată din Cornel Marian, Adrian Alicu și Doina Alicu au început măsurători sistematice prin măsurarea rezistivității (Marian-Alicu 1994). Acest gen de prospecție era de preferat din cauze obiective și subiective. Cele obiective erau determinate de condițiile fizice ale zonei, deoarece linia electrică a CFR deranjează prospectările cu magnetometru cu protoni (Morariu 1989; 1990). Cele subiective sunt determinate de lipsa altor metode și, mai ales, de „îmbătrânirea” sursei de radiații cu cobalt pentru magnetometru cu radiații gama, metode care au dat rezultate deosebite la Iclod (Dărăban 1988; 1990).

Prospectările au arătat prezența unor anomalii magnetometrice. În aceste anomalii precizăm că este cuprinsă și evoluția straturilor geologice superioare, care în zona de la Iclod nu sunt uniforme, lucru ce reiese din prospectările anterioare (Morariu 1989), dar și din analizele pedologice efectuate (Lazarovici — Picu 1987—1988; 1990; 1991). Săpăturile proiectate se află în zona centrală a stațiunii, dacă ne raportăm la șanțurile de apărare (Lazarovici — Maxim — Pinteș — Meșter 1994), urmând a preciza situația în mijlocul stațiunii. Secțiunile din această campanie (S48—49) au fost proiectate pe sistemul de caroiaj general, bazat pe dispunerea liniilor de cale ferată (fig. 1). Reperul laturii de vest al secțiunii 48 se afla la 5 m sud de borna km 37 și 9,70 m vest de stâlpul liniei CFR. Colțul de vest al S 49 se afla 10 m vest de asfaltul șoselei. Undeva, în această zonă a săpat și M. Roska în primăvara anului 1903.

Secțiunile aveau dimensiunile de 20×2 m. Sistemul de caroiaj pornea de la drum spre calea ferată. Numerotarea complexelor s-a făcut în ordinea descoperirii lor, dar ea continuă pe cea din anii precedenți.

Stratigrafia. Contrar așteptărilor stratigrafia din această campanie nu a fost asemănătoare celei din anii precedenți. Straturile de cultură din zona centrală a săpăturii sunt mai subțiri (fig. 2 jos). Acestea au următoarea succesiune:

- 0—0,20 m sol agricol, humus recent, negru-brun;
- 0,20—0,40 (0,45) m strat negru, amestecat cu puține materiale neolitice de fază Iclod I/II;
- 0,45—0,50 m strat negru-brun, discontinuu, cu materiale de fază Iclod I/II.

În ambele secțiuni, în c. 1—2, stratul de pietriș nu este la fel de ridicat ca în restul secțiunii, la adâncimea de 0,60—0,80 m apar sporadic fragmente ceramice Iclod I timpurii.

În secțiunea 48 au fost delimitate și preparate pe traseul secțiunii 8 complexe: 2 bordeie (B 88, B 90), cinci gropi (G 84—85, 87a, b, c, 89, 91) și o platformă (P 86).

Complexele. La adâncimea de -0,40 m a apărut un nivel de călcare, aflat la baza stratului de cultură, format dintr-un strat mai brun, considerat adesea Iclod I. Gropile 84, 85, 87 sunt gropi de stâlp, având diametrul între 15—35 cm. Gropile, care pornesc din strat (de la -50 cm), taie un strat cu chirpici mărunț, în c. 7—8.

Bordeiul 88 pleacă din stratul negru și taie platforma de pietriș geologic. În umplutura sa este găsit pământ negru și pietriș, precum și ceramică aparținând fazei Iclod I, așa cum a fost definită de noi (*Lazarovici 1991*, p. 133 și urm.; *1991 a*, p. 10—12; și bibl. la ambele). Prezența pietrișului arată că, după o perioadă de funcționare, groapa este astupată cu același pământ din care a fost săpată. Aceasta ar însemna că pământul scos din groapă a fost depus pe margini. Nu știm precis dacă bordeiul este astupat sistematic sau este abandonat. Oricum, după sărăcia materialului din el se pare că a fost astupat destul de repede și nu a servit ca groapă pentru resturi menajere.

Groapa 89 (c. 9) a fost preparată de la -0,70 m. Groapa are una din laturi de 3 m și adâncimea de 0,80 m. Groapa are în umplutură ceramică și fragmente de coarne de cerb.

Bordeiul 90 (c. 10, preparat la -0,60 la -1,20 m) are forma unui semibordei, cu o prelungire ce poate fi intrarea, gârliciul. Dimensiunile reale ale complexului nu pot fi apreciate.

Groapa 91 (c. 1) este o groapă specială al cărui rost nu-l putem preciza exact. Dimensiunile sunt de 50×35 cm, iar în umplutură sunt câteva oase. Ceramica din complex aparține fazei Iclod I, de altfel, a fost săpat din nivel Iclod I, I.II.

În secțiunea 49 au fost delimitate cca. 4 complexe: 1 mormânt, 1 groapă de cult, două grupări de albieri al căror rost nu-l putem preciza și o groapă rectangulară, cu colțurile rotunjite (G 86).

Groapa 92 (S49, c. 6.7) este o groapă deosebită din punctul de vedere al materialului descoperit în ea.

Groapa a. În notarea materialului a apărut noțiunea de gr. a, care nu a fost localizată și descrisă. Aceasta apare în clasificări în vecinătatea diferitelor complexe.

Groapa 2 apare, de asemenea, în notarea materialului fără a fi asimilabilă vreunui complex.

Mormântul 51 (S49, c. 4.5) (*fig. 4*), poziție întinsă pe spate, orientat SN cu privirea spre nord, capul răsturnat spre dreapta, brațele încrucișate, stângul pe abdomen, dreptul pe piept, picioarele paralele cu labele încrucișate. Inventarul mormântului, deosebit de bogat, constă din:

— vasul 1 (P. 140375; (*fig. 3.5*; *pl. 1/4*), situat în stânga craniului, cilindric spre tronconic cu baza mare în jos, cu buza răsfrântă (tip AD); pastă semifină, cenușie, amestec cu nisip fin și concrețiuni feruginoase în pastă;

— vasul 2 (P 125701; fig. 3 4), aflat în dreapta capului, cu profil „S” alungit; pastă semifină spre fină, slip galben pictat, biscuit cărămiziu, interior augobă gălbui-verzuie;

— vasul 3 (P 125696; fig. 3/3), depus pe umărul drept, pahar-cupă, profil „S”; pastă fină, slip picat, gălbui, biscuit negru-cenuşiu;

— vasul 4 (pl. 1 2), lângă laba piciorului stâng, se afla un pahar tronconic; pastă cărămizie;

— obiect 5 (P 125706; fig. 4/1), topor-secură, perforat, lângă femurul stâng; toporul are ceafa foarte înaltă, lungă, tăişul era ştirbit, la fel urme de ştirbituri la ceafă;

— obiect 6, topor calapod spre daltă, lângă tibia dreaptă, foarte probabil avea şi coadă şi se afla spre bazin sau în mână;

— obiect 7, un fragment de corn de cervideu, piesa are în vârf o mică gaură;

— obiect 9, fragment de maxilar de bovină sau cerb, lângă laba piciorului stâng. Piesa a fost depusă ca ofrandă de carne, fiind dintr-o parte carnoasă.

— obiect 10, fragment de tibie de la bos taurus, din regiunea carnală.

— obiect 10, fragment de os de animal, nedeterminabil, depus deasupra umărului stâng.

Groapa 92 este una dintre cele mai interesante şi importante descoperiri de la Iclod. Interesul deosebit este determinat de descoperirea unei gropi de ofrandă, conţinând un număr mare de vase şi trei topoare, uriaşe, depuse simbolic. Interesul este marcat şi de faptul că unul dintre topoare a fost confecţionat dintr-o rocă, moale, friabilă, descompusă, rocă din care nu ştim să se fi confecţionat vreodată topor. Mesajul pe care îl transmit piesele, forma lor, asocierea lor, locul în staţiune, raritatea unor asemenea descoperiri, depunerile, urmele de cenuşă, oasele de animale ş.a. sunt toate elemente care vor permite cândva lămurirea semnelor de întrebare, ce se ridică în mod firesc la o asemenea descoperire.

Groapa se află în zona centrală a staţiunii, la cca. 10 m de axa N—S a staţiunii (fig. 1), uşor deplasată spre vest. Groapa a fost delimitată în secţiunea 49 (c. 6—7), intrând puţin sub profilul vestic. Groapa era de formă rotundă, având diametrul de 1,75 m, adâncimea de 0,50 m (fundul cobora până la -0,90 m de la suprafaţa solului). Adâncimea de săpare este de la cca. -40 cm. Groapa a fost săpată în trepte, mai ales, spre est.

Umplerea gropii s-a făcut prin spargerea rituală a unor vase, care au fost depuse diferit în groapă: unele au fost aşezate, altele aruncate şi sparte, altele sparte în altă parte şi unele fragmente de la mai multe vase, pot proveni din stratul de cultură.

Primele obiecte depuse pe fundul gropii au fost trei piese uriaşe, de piatră, aşezate pe un strat de cenuşă, oase arse şi resturi de cărbune, cu urme de ardere şi cu câteva fragmente de vase, între care un fund de vas întreg:

— vasul 1 (P125698) (fig. 4 3), vas cilindric, tip AD (pentru tipologia tuturor vaselor catalog (Lazarovici 1991a, p. 31): h = 22, dm 16,5 cm; slip gălbui picat, biscuit cenuşiu;

— vasul 2 (P125697) (*fig. 6/1*), vas cu profil S, variantă a tipului IA, $h = 12,3$, $dg = 11,5$ cm;

— vasul 3 (P125699) (*fig. 5/3; 4/6 a—b*), cupă cu picior, fragmentară, greu întregibilă; tip EC, pastă cu slip gălbui, picat, biscuit cărămiziu;

— vasul 4 (P125687) (*fig. 5/5; pl. I/1*), vas tronconic, tip BG; pastă semifină, cu slip gros, gălbui, amestec cu nisip și mică, biscuit cenușiu, cu urme de ocră pe vas în interior; $h = 6,5$, $dg = 10,5$ cm;

— vasul 5 (P125701) (*fig. 3/4*), vas cu profil S, cupă, slip gălbui, interior angobă verzuie; $h = 15$, $db = 14$ cm;

— vasul 6 (P125692) (*fig. 5/8*), tip HB + toartă conică, pastă semifină spre uzuală;

— vasul 7 (P125690) (*fig. 5/5*), amforă cu două toarte pe umăr, tip JA (variantă); vas din pastă fină cu slip gros, gălbui picat, biscuit cărămiziu, negru la interior;

— vasul 8 (P125684) (*fig. 4/4*), vas cilindric mare (tip AA) cu capac, pastă semifină, cărămizie, cu slip gălbui;

— vasul 9 (P125685) (*fig. 5/1*), vas capac (tip AB), potrivit pentru vasul de mai sus, pastă semifină, gălbuie, cu slip subțire gen angobă, picat;

— vasul 10 (P125654) (*fig. 5/7*), vâscior tronconic, fin, fără slip, gălbui în interior galben-cenușiu;

— vasul 11 fragmente de vas în curs de restaurare;

— vasul 12 (*fig. 5/2*), fund de vas, din ceramică neagră, arsă slab, pastă cu slip gros, fin, la interior are angobă gălbuie, pasta e amestecată cu pietricele;

— vasul 13 (P125695) (*fig. 5/6*), strachină mică, tronconică, cu 2 proeminențe mici, conice, tip BF; slip gălbui picat, biscuitul (miezul vasului) cenușiu; $h = 3$, $dg. 6,7$ cm;

— vasul 14 (P125686) (*fig. 5/4*), strachină mică, tronconică, cu trei toarte, tip BC; pastă semifină spre fină, slip gălbui, picat, nisip fin.

— topor-sceptru (*fig. 7/1 a—b*), uriaș ca dimensiuni: $L = 31,5$ cm, $l = 3,3$ cm, $g = 4,4$ cm, cu spături în zona mânerului, determinate fie de sistemul de prindere, fie de folosirea muchiilor la lovire;

— topor-ciocan, uriaș, rupt (*fig. 7/2*), $L = 20,5$ cm, $l = 3,3$ cm, $g = 3$ cm;

— „machetă” de topor (*fig. 7/3*), lucrat din rocă friabilă (micașist), rupt în 5 fragmente, descompus de solul în care a stat;

— din groapă au fost adunate mai multe oase, cele mai multe grupate în zona de est a gropii. Acestea sunt formate din: astragal de mistreț (*Sus scrofa ferus*), vertebră (altas) de cerb (*cervus elaphas*) și alte 2—3 fragmente de oase de cerb.

Descrierea amănunțită a pieselor era necesară datorită caracterului deosebit al descoperirii unui asemenea complex.

Materialul arheologic constă din descoperirea a 520 de fragmente ceramice, la care se adaugă un număr de oase, unelte de os și piatră. Pentru prelucrările matematice de mai jos, vezi IHM 1985 (*Frențiu — Lazarovici 1987—1988; 1990*).

Pe categorii, predomină ceramica fină, urmată de semifină și uzuală sau grosieră. Dintre complexe domină G 92 cu 226 fragmente (întră aici

și fragmentele de vase), urmată de B 90 cu 138 fragmente, iar cele mai sărace sunt G 91 și G 88. Prin clasificarea de mai jos pe categorii observăm vecinătățile dintre complexe și categorii.

	G92	P86	G91	Gra	B90	G88	G89	G93	total
fină	174	80	4	28	62	5	12	2	269
grosieră	7	4	0	3	16	2	4	0	36
semifină	45	28	2	21	60	5	16	34	215
	226	112	6	52	138	12	32	36	520

Culoarea ceramicii diferă de la un complex la altul. Clasificând complexele după culoarea interioară și exterioară a ceramicii, obținem ordonarea de mai jos, expresie nu numai a gustului pentru o anumite culoare, ci și a tehnologiei de ardere, știind că culoarea depinde de mai mulți factori fizico-chimici și tehnologici (arderea, degresarea lutului, compoziția argilei ș.a.).

	B90	Gra	P86	G91	G92	G88	G89	G93
cărămiziu; cărămiziu cu flecuri	10	0	0	0	0	0	0	0
cenușiu; cenușiu	3	0	0	0	0	0	0	0
roșu; negru	6	0	0	0	0	0	0	0
brun cu flecuri; cărămiziu cu flecuri	5	0	0	0	0	0	0	0
gălbui; portocaliu	5	0	0	0	0	0	0	0
cărămiziu cu flecuri; brun cu flecuri	4	0	0	0	0	0	0	0
negru cenușiu; brun deschis	3	0	0	0	0	0	0	0
portocaliu; negru cenușiu	3	0	0	0	0	0	0	0
vișiniu; vișiniu	3	1	0	0	0	0	0	0
cărămiziu; gălbui	4	2	0	0	0	0	0	0
cărămiziu cu flec; cărăm. cu flecuri	7	0	3	0	0	0	0	0
negru; negru	4	1	1	0	0	0	0	0
cărăm. cu flecuri; negru cenușiu	3	2	0	0	0	0	0	0
cenușiu albicios; negru	2	2	0	0	0	0	0	0
brun cu flecuri; cafeniu albicios	2	0	2	0	0	0	0	0
cafeniu albicios; cenușiu	0	3	0	0	0	0	0	0
cărămiziu; negru	0	3	1	0	0	0	0	0
cărămiziu cu flecuri; cărămiziu	0	0	6	0	0	0	0	0
negru cenușiu; cărămiziu	0	0	3	0	0	0	0	0
negru cenușiu; negru	0	0	3	0	0	0	0	0
portocaliu; cărămiziu	0	0	3	0	0	0	0	0
roșu; portocaliu	0	0	4	0	0	0	0	0
brun cu flecuri; brun cu flecuri	2	2	5	0	1	0	0	0
brun deschis; cărămiziu	4	0	0	0	1	0	0	0
negru-cenuș. cu flec. gălbui; negru	2	0	3	0	1	0	0	0
roșu; roșu	6	0	2	0	6	1	0	0
brun cu flecuri; negru	0	0	2	1	2	0	0	0
brun deschis; cenușiu	6	0	0	0	10	0	0	0
cărămiziu; cărămiziu	18	14	44	3	38	0	4	0
brun cu flecuri; cenușiu	5	2	3	0	37	0	0	0
cafeniu albicios; cafeniu albicios	2	4	2	0	1	1	1	0
gălbui; negru cenușiu	0	0	0	0	40	0	0	0
brun deschis; brun închis	0	0	0	0	7	0	0	0
brun închis; brun închis	0	0	0	0	4	0	0	0
brun deschis; negru	0	3	9	0	0	0	2	0
gălbui; gălbui	0	2	7	0	9	6	3	0
portocaliu; portocaliu	5	0	2	0	3	0	3	0
brun deschis; brun deschis	10	0	0	1	10	1	6	0
cărămiziu cu flecuri; cenușiu	2	1	0	0	46	0	0	2
cărămiziu; brun deschis	0	0	0	0	2	0	3	0
brun cu flecuri; negru cenușiu	0	0	0	0	0	0	3	34

Amestecul ceramicii constituie o parte a tehnologiei unei perioade sau a unei șarje de prelucrare. Din seriarea acestuia rezultă grupările de mai jos. La un capăt se grupează amestecul cu nisip și măr, la celălalt nisipul cu bobul mare, deși acesta este distribuit în multe complexe.

	G92	P86	B90	G88	Gr a	G89	G93	91
nisip și măr	4	128	67	51	1	18	8	0
nisip și mică	0	73	7	39	5	11	9	2
nisip	1	2	0	1	0	4	2	0
măr și nisip		13	16	24	4	4	7	0
pietricele	1	0	4	4	0	3	0	0
roca pisată	0	1	8	0	1	3	2	0
nisip, ciob și măr	0	0	0	6	0	1	0	0
cioburi pisate	0	0	0	0	0	2	0	0
nisip și cioburi	0	0	0	0	0	1	0	0
nisip cu bob mare	0	9	10	13	1	5	4	34

Arderea ceramicii a fost stabilită mai mult declarativ, neexistând încă analize asupra acestor categorii ceramice. Definirea lor s-a făcut pe baza unor principii generale, studiind aspectul macroscopic, utilizând cunoștințe generale. Din aceste motive, rezultă și caracterul restrâns, limitat al observațiilor noastre. Pentru unele civilizații definițiile pot fi bune, pentru altele trebuiesc verificate și, poate, redefinite. Prezentarea noastră are doar un caracter general, studii specializate viitoare vor permite schimbarea sau precizarea opiniilor.

Din analiza de mai jos se poate vedea răspândirea categoriilor de ardere pe complexe.

	G93	G92	B90	Gr a	G91	P86	G89	G88
bună reductantă	36	146	56	22	2	26	6	0
bună	0	3	0	0	0	0	0	1
slabă oxidantă	0	10	11	1	0	9	0	0
bună oxidantă	0	65	65	27	4	71	19	10
slabă	0	1	6	0	0	0	3	1
slabă reductantă	0	1	0	2	0	4	4	0
secundară	0	0	0	0	0	2	0	0

Netezirea ceramicii și tratarea suprafeței vasului comportă astăzi două aspecte: 1) ceramica care a stat în anumite condiții de umiditate și aciditate în sol, care au afectat straturile superficiale, mai ales, slipul și angoba și 2) predomină ceramica netezită, urmată de cea anetezită și aspră.

În tabelele de mai jos sunt prezentate seriile de complexe și de atribute. O grupare este formată din B 90, G 92 și P 86, clasă determinată în principal de asocierea ceramicii netezite, aspre și anetezite.

	G91	Gr a	G92	P86	G88	B90	G89	G93
lustruit	0	0	1	0	0	0	0	0
slip căzut	0	6	13	0	0	0	0	0
netezit	6	44	177	86	9	97	25	2
aspră	0	0	5	8	1	15	0	0
anetezită	0	2	30	18	2	26	7	34

Cea aspră este determinată și de lipsa slipului, căzut, cel mai adesea, din cauza acidității solului, fie la scoaterea ceramicii din mediul în care a stat. Acest lucru rezultă și din asocierea lor — fac parte din același cluster (nor, partiție) atât ceramica cu slip căzut, cât și ceramica lus-

F; SF; brun deschis; māl și nisip; anet; bună reductantă	5	0	0	0	0	0	0	0	0
F; UC; gălbui; nisip mare; netezit; bună oxidantă	4	0	0	0	0	0	0	0	0
F; SF; brun deschis; nis + mică; anet; bună reductantă	4	0	0	0	0	0	0	0	0
A; F; brun flec; nis + mică; netezit; bună reductantă	3	0	0	0	0	0	0	0	0
D; F; brun flec; nis + mică; netezit; bună reductantă	3	0	0	0	0	0	0	0	0
F; SF; cărăm; māl și nisip; anet; slabă oxidantă	3	0	0	0	0	0	0	0	0
F; F; brun flec; nis + mică; slip căzut; bună reductantă	2	0	0	0	0	0	0	0	0
F; F; cărăm; nis + mică; netezit; slabă oxidantă	2	0	0	0	0	0	0	0	0
F; SF; brun închis; māl și nisip; anet; slabă oxidantă	2	0	0	0	0	0	0	0	0
F; SF; brun închis; nisip; slip căzut; bună	2	0	0	0	0	0	0	0	0
F; F; brun flec; nis + mică; netezit; bună reductantă	30	0	0	0	0	0	2	0	0
F; F; brun deschis; nis + mică; netezit; bună reductantă	9	0	2	0	0	0	0	0	0
F; SF; cen alb; nis + mică; netezit; bună oxidantă	0	2	0	0	0	0	0	0	0
F; F; gălbui; nis + mică; netezit; bună oxidantă	4	2	5	2	0	0	0	0	0
F; SF; roșu; māl și nisip; netezit; bună oxidantă	1	0	0	2	0	0	0	0	0
F; SF; nc flec gălbui; nisip mare; aspră bună reductantă	2	0	0	0	0	4	0	0	0
F; SF; gălbui; māl și nisip; netezit; bună oxidantă	0	2	2	1	0	0	0	0	0
F; SF; cărăm; nis + mică; netezit; bună oxidantă	0	1	0	4	0	0	0	0	0
F; UC; portocaliu; roca pisata; anet; bună oxidantă	0	0	3	0	0	0	0	0	0
F; SF; brun deschis; ciobu și nisip; anet; slabă oxidantă	0	0	2	0	0	0	0	0	0
F; F; brun deschis; māl și nisip; netezit; bună oxidantă	0	0	0	3	0	0	0	0	0
F; SF; brun flec; nisip mare; anet; slabă reductantă	0	0	0	3	0	0	0	0	0
F; SF; portocaliu; nis + mil; netezit; bună oxidantă	0	0	0	3	0	0	0	0	0
F; F; brun deschis; nisip; netezit; bună reductantă	0	0	0	2	0	0	0	0	0
G; UC; brun deschis; roca pisată; anet; slabă	0	0	0	2	0	0	0	0	0
F; F; brun deschis; māl și nisip; anet; bună reductantă	0	0	0	0	0	5	0	0	0
F; SF; cărăm flec; roca pisata; anet; bună oxidantă	0	0	0	0	0	6	0	0	0
F; F; gălbui; nis + mil; netezit; bună oxidantă	0	0	0	0	0	4	0	0	0
F; F; roșu; māl și nisip; netezit; slabă oxidantă	0	0	0	0	0	4	0	0	0
F; UC; brun deschis; nisip mare; aspră; slabă reductantă	0	0	0	0	0	4	0	0	0
F; F; portocaliu; māl și nisip; netezit; bună oxidantă	0	0	0	0	0	3	0	0	0

F; F; brun flec; nis + mică; netezit; bună oxidantă	0	0	0	0	0	0	0	3	0
F; SF; cărăm flec; māl și nisip; netezit; slabă oxidantă	0	0	0	0	0	0	0	3	0
F; SF; cărăm flec; nisip mare; aspră; bună reductantă	0	0	0	0	0	0	0	3	0
F; SF; gălbui; nis + mil; ne- teзит; slabă oxidantă	0	0	0	0	0	0	0	3	0
F; SF; portocaliu; nisip mare; aspră; bună reductantă	0	0	0	0	0	0	0	3	0
F; SF; roșu; nis + mică; netezit; bună oxidantă	0	0	0	0	0	0	0	3	0
F; SF; vișiniu; nis + mil; netezit; bună oxidantă	0	0	0	0	0	0	0	3	0
F; SF; portocaliu; nis + mică; netezit; bună oxidantă	0	0	0	0	0	0	0	5	0
F; F; brun deschis; nis + mil; netezit; slabă oxidantă	0	0	0	0	0	0	0	4	0
F; F; cărăm flec; māl și nisip; anet; bună oxidantă	0	0	0	0	0	0	0	4	0
F; UC; brun deschis; nis + + mil; netezit; bună oxidantă	0	0	0	0	0	0	0	4	0
F; UC; brun deschis; pietricele; aspră; bună reductantă	0	0	0	0	0	0	0	4	0
A; SF; cărăm flec; nis + mică; netezit; bună oxidantă	0	0	0	0	0	0	0	2	0
F; F; brun flec; māl și nisip; anet; bună reductantă	0	0	0	0	0	0	0	2	0
F; F; brun flec; māl și nisip; netezit; bună oxidantă	0	0	0	0	0	0	0	2	0
F; F; brun flec; nisip mare; anet; bună reductantă	0	0	0	0	0	0	0	2	0
F; F; brun deschis; nis + mil; netezit; bună oxidantă	0	0	0	0	0	0	0	2	0
F; F; cărăm flec; māl și nisip; netezit; bună oxidantă	0	0	0	0	0	0	0	2	0
F; F; cen alb; nis + mil; anet; bună reductantă	0	0	0	0	0	0	0	2	0
F; F; nc flec gălbui; nis + mil; netezit; bună reductantă	0	0	0	0	0	0	0	2	0
F; UC; brun flec; nisip mare; aspră; bună reductantă	0	0	0	0	0	0	0	2	0
F; SF; brun flec; māl și nisip; netezit; bună oxidantă	0	0	0	0	0	0	0	2	0
F; SF; brun deschis; nis + mică; anet; bună oxidantă	0	0	0	0	0	0	0	2	0
F; SF; cenușiu; nisip mare; aspră; bună reductantă	0	0	0	0	0	0	0	2	0
F; SF; portocaliu; nis + mil; netezit; bună reductantă	0	0	0	0	0	0	0	2	0
F; SF; roșu; nis + mică; netezit; bună reductantă	0	0	0	0	0	0	0	2	0
F; SF; roșu; nis + mil; netezit; bună oxidantă	0	0	0	0	0	0	0	2	0
F; F; cărăm flec; nis + mică; netezit; bună reductantă	0	0	0	0	0	0	0	2	2
D; SF; brun flec; nisip mare; anet; bună reductantă	0	0	0	0	0	0	0	0	34

Concluzii. Cercetările din zona centrală au pus mai multe probleme noi, de care trebuie ținut cont în viitor. Săpătura este amplasată în zona centrală a stațiunii, care nu are aceeași densitate de locuire ca cea din

vecinătatea șanțurilor. Este prematur a se trage ample concluzii după primul sondaj în zona centrală. Lipsa unui strat de cultură mai gros și a unei densități mari de complexe trebuie însă reținută.

Stratigrafia nu se prezintă ca în sondele marginale. Nuanța de sol și evoluția geologică a straturilor este asemănătoare, dar structura arheologică este alta. Nu avem încă analize pedologice pentru această zonă.

Materialele din secțiuni au următoarele repartiții pe adâncimi, serie-reca lor a dat situația de mai jos, precizându-se foarte clar vecinătățile.

	F	SF	UC
040	156	129	15
020	41	40	4
080	95	132	18
030	4	8	2
075	2	6	0
120	0	3	0

Din vecinătăți se poate vedea: a) de la care adâncimi pornesc unele gropi sau albieri cu materiale; b) existența unor procese sau atribute în retardare sau dezvoltări neliniare; c) relația situațiilor și a atributelor. În afara complexelor în secțiuni în stratul de cultură situația se prezintă astfel:

	075	030	120	040	020	060
48; 9; F; SF; portocaliu; nisip + măr; netezit	0	0	3	3	0	1*
49; 2; F; SF; cărămiziu; nisip + măr; nisip căzut	6	0	0	0	0	0
49; 10; F; F; cărămiziu; nisip + măr; netezit	0	0	0	2	1	0*
48; 10; F; F; brun deschis; nisip + măr; netezit	0	0	0	1	0	2*
49; 1; F; F; gălbui; nisip și mică; netezit	0	2	0	1	0	0
48; 9; F; F; cărămiziu; nisip + măr; netezit	0	0	0	11	0	0
48; 10; F; F; cărăm. cu flec; măr și nisip; netezit	0	0	0	7	0	0
48; 10; F; SF; cărămiziu; măr și nisip; netezit	0	0	0	7	0	0
49; 4; F; SF; brun deschis; nisip + măr; netezit	0	0	0	7	0	0
49; 7; F; F; cărămiziu; nisip + măr; netezit	0	0	0	7	0	0
48; 10; F; F; brun cu flec; nisip + măr; nisip căzut	0	0	0	6	0	0
48; 10; F; F; roșu; nisip și mică; netezit	0	0	0	6	0	0
49; 2; F; F; cărămiziu; nisip + măr; netezit	0	0	0	6	0	0
49; 2; F; SF; gălbui; măr și nisip; netezit	0	0	0	6	0	0
48; 10; F; F; brun deschis; măr și nisip; netezit	0	0	0	4	0	0
48; 4; F; SF; cărămiziu; nisip și mică; netezit	0	0	0	4	0	0
49; 1; F; SF; brun cu flec; nisip + măr; netezit	0	0	0	4	0	0
49; 2; F; F; cafeiniu albicios; nisip și mică; netezit	0	0	0	4	0	0
49; 4; F; SF; cărămiziu; măr și nisip; netezit	0	0	0	4	0	0
48; 10; F; F; vișiniu; nisip + măr; netezit	0	0	0	3	0	0
48; 10; F; SF; ne cu flec. gălb. pietricele; anetezit	0	0	0	3	0	0
48; 2; F; F; cărămiziu; nisip + măr; netezit	0	0	0	3	0	0
48; 9; F; F; roșu; nisip și mică; netezit	0	0	0	3	0	0
48; 9; F; SF; brun deschis; nisip + măr; netezit	0	0	0	3	0	0
48; 9; F; SF; cărămiziu; nisip + măr; netezit	0	0	0	3	0	0
48; 9; F; SF; gălbui; nisip + măr; netezit	0	0	0	3	0	0
49; 1; F; F; vișiniu; nisip + măr; netezit	0	0	0	3	0	0
49; 4; F; F; cărămiziu; nisip + măr; netezit	0	0	0	3	0	0
49; 7; F; SF; cărămiziu; nisip + măr; nisip căzut	0	0	0	3	0	0
49; 8; F; SF; cărămiziu; nisip și mică; netezit	0	0	0	3	0	0
49; 8; F; SF; cărăm. cu flec; nisip și mică; netezit	0	0	0	3	0	0
49; 9; F; F; cărămiziu; nisip + măr; netezit	0	0	0	3	0	0
48; 10; F; F; portocaliu; nisip + măr; netezit	0	0	0	10	0	0
49; 1; F; F; brun cu flec; nisip și mică; netezit	0	0	0	9	0	0
48; 9; F; SF; cărămiziu; pietricele și măr; anetezit	0	0	0	5	0	0

48; 10; A; SF; roscat; māl și nisip; anetezit	0	0	0	0	0	12
48; 8; F; SF; cārāmiziu; nisip + māl; netezit	0	1	0	0	0	7
48; 10; F; F; cārāmiziu; nisip + māl; netezit	0	0	0	1	0	6
48; 10; F; SF; cārāmiziu; nisip + māl; netezit	0	0	0	1	0	6
48; 10; F; F; cārāmiziu; nisip și mică; netezit	0	0	0	0	0	7
48; 3; F; SF; cārāmiziu; nisip + māl; angoba rosie	0	0	0	0	6	0
48; 9; F; SF; cārām cu flec.; māl și nisip; netezit	0	0	0	0	0	6
49; 6; F; SF; portocaliu; māl și nisip; anetezit	0	0	0	0	0	6
48; 8; F; F; roșu; nisip + māl; netezit	0	0	0	0	4	0
49; 9; F; SF; cārāmiziu; nisip cu bob mare; aspră	0	0	0	0	2	2
48; 10; F; SF; brun deschis; nisip + māl; netezit	0	0	0	0	0	4
48; 10; F; SF; cafen alb.; nisip mare; anetezit	0	0	0	0	0	4
48; 8; F; SF; brun cu flec.; ciob. pisate; anetezit	0	0	0	0	0	4
48; 9; F; F; vișiniu; nisip + māl; netezit	0	0	0	0	0	4
48; 9; F; SF; cārāmiziu; nisip și mică; netezit	0	0	0	0	0	4
49; 6; F; SF; brun deschis; pietricele; slip căzut	0	0	0	0	0	4
48; 8; F; F; gălbui; nisip + māl; netezit	0	0	0	0	3	0*
49; 3; F; SF; cafeniu albicios; nisip + māl; netezit	0	0	0	0	3	0*
49; 9; F; F; brun deschis; nisip + māl; netezit	0	0	0	0	3	0*
48; 10; F; F; brun deschis; nisip și mică; netezit	0	0	0	0	0	3
48; 10; F; F; cafeniu alb.; nisip + māl; slip căzut	0	0	0	0	0	3
48; 10; F; F; ne; flec gălb.; nisip și mică; netezit	0	0	0	0	0	3
48; 10; F; SF; brun cu flec.; māl și nisip; anetezit	0	0	0	0	0	3
48; 10; F; SF; cārāmiziu; pietricele; anetezit	0	0	0	0	0	3
48; 10; G; UC; cārām.; nisip, ciob + pleava; anetezit	0	0	0	0	0	3
48; 8; F; SF; portocaliu; māl și nisip; anetezit	0	0	0	0	0	3
48; 8; F; SF; vișiniu; māl și nisip; anetezit	0	0	0	0	0	3
48; 8; G; UC; portoc.; nisip, ciob + pleava; anetezit	0	0	0	0	0	3
48; 9; F; F; brun deschis; nisip + māl; netezit	0	0	0	0	0	3
48; 9; F; SF; gălbui; māl și nisip; netezit	0	0	0	0	0	3
49; 10; F; F; cārāmiziu; māl și nisip; netezit	0	0	0	0	0	3
49; 2; F; SF; gălbui; nisip și mică; anetezit	0	0	0	0	0	3
49; 4; F; F; brun cu flec.; nisip și mică; netezit	0	0	0	0	0	0
49; 4; F; F; cārāmiziu; māl și nisip; netezit	0	0	0	0	0	3
49; 6; F; F; brun cu flec.; ciob. pisate; slip căzut	0	0	0	0	0	3
49; 6; F; UC; cārām cu flec.; nisip mare; aspră	0	0	0	0	0	3
48; 8; F; F; brun deschis; nisip + māl; netezit	0	0	0	0	10	0
48; 8; F; SF; cārām. cu flec.; nisip + māl; anetezit	0	0	0	0	2	3
48; 8; F; F; gălbui; māl și nisip; netezit	0	0	0	0	0	5
49; 6; F; F; portocaliu; cioburi pisate; netezit	0	0	0	0	0	5

Unele anomalii au fost marcate cu *. Acestea nu sunt reguli, ci doar explică situația atributelor. Fiind puține materiale, nu trebuiesc deduse și nici nu pot fi trase reguli din situațiile sus prezentate.

Groapa de cult. Această groapă ridică probleme deosebit de interesante, pe care nu le dezvoltăm aici, dar le reținem și le punctăm. Descoperirea marelui topor, sceptra de piatră, oasele arse, vasele întregi sau sparte ritual, imitația de topor sau sceptra dintr-o rocă friabilă, nefuncțională (*fig. 7/3*), neutilizabilă, ne duce cu gândul la o depunere rituală. Fiecare din piesele asociate în groapă are semnificațiile ei:

— Vasul spart în care erau resturi de oase arse, peste care au fost depuse topoarele și sceptra se afla chiar pe fundul gropii. Depunerea unor vase mari răsturnate arată că în acestea nu au fost depuse lichide sau produse care să curgă, altfel ar fi fost aleasă poziția normală.

Oasele arse presupun existența unui rug sau foc, legate de un banchet sau rit funerar. Spargerea rituală a unor vase am constatat-o în mai multe morminte de la Iclod (*Lazarovici 1991 a, p. 10*).

— Topoarele uriașe. În zona Turzii mai sunt două topoare uriașe, unul descoperit în vara anului 1994, altul descoperit mai de mult în zona Turda (inf. Z. Milea). Un al treilea provine de la Căprioara-Poieni, localitate ce se află nu departe de Iclod, la cca. 15 km (*Lazarovici 1977a*, p. 37, fig. 2.4 = 3.3). Piesa de la Căprioara are dimensiunile de $26 \times 3 \times 4.2$ cm. La Iclod au fost descoperite numeroase topoare perforate, de foarte mari dimensiuni (fig. 6.4; 8/2—3), provenite din periegeheze.

Prezența lor într-o groapă confirmă existența unor depuneri rituale. Prezența în zona centrală a stațiunii, într-o groapă de cult, dintr-o fază timpurie a grupului Iclod, ne face să ne gândim la o groapă de întemeiere, de fundare sau un gest de implorare.

Mormântul 51. Acesta nu ridică probleme deosebite față de alte morminte decât prin depunerea rituală de carne și toporul perforat, care sunt apariții mai rare la Iclod, apărând până în prezent doar într-un caz, la M 42, unde se afla lângă șold (*Lazarovici — Maxim 1989—1993*, p. 361, fig. 19.1). Cele două piese perforate, după locul în care au fost depuse, au câteva caracteristici comune: ambele sunt în zona brâului, ambele au ceafa potrivită pentru lovit și ambele au urme de folosite prin lovire. De aici, rezultă folosirea lor ca măciucă. Toporul, descoperit în M 51, are gaura mult adusă spre tăiș și paralelă cu muchia tăișului. În această situație, reținem funcționalitatea piesei ca topor de luptă, iar nu pentru tăiat. De altfel, centru de greutate al piesei se află spre ceafă. Depunerea acestei piese se leagă, deci, de funcționalitatea ei ca armă. Toporul perforat este un semn distinctiv. Cel mai adesea acesta apare în situații speciale. În ultima vreme au fost descoperite niște piese deosebit de mari, în vecinătatea orașului Turda, în hotarul cu satul Mihai Viteazu (descoperire inedită din 1994). Acolo au fost descoperite două topoare foarte mari și un topor perforat, considerate de noi ca depunere rituală, ca ofrandă de întemeiere sau de îmbunare a unor divinități.

În groapa mormântului se mai afla un os, cu semnificația unei depuneri de carne și cornul de cerb. În această situație considerăm că ne aflăm în fața unui mormânt cu inventar aparținând unui vânător. De altfel, la multe schelete, antropologii au sesizat dezvoltarea unei musculaturi la picioare, specifică unei populații, care în căutarea hranei zilnice, efectuează mulți kilometri, iar poziția de odihnă preferată este cea a nomazilor, cea pe vine (ciuci). Situația nu este singulară: la Iclod mai poate fi identificat cu o astfel de funcționalitate și M18, care avea, de asemenea, mai multe arme, ofrandă de carne de cerb și mărgelile lucrate din cochiliă scoicii de *Spondylus* (*Lazarovici 1991 a*, p. 10).

Prezentarea poziției de odihnă, de relaxare pe vine, nu trebuie înțeleasă că respectivele comunități nu cunoșteau sau nu aveau în gospodărie scaunul. La această vreme și în această stațiune avem redat în miniatură, ca jucării de copil, un scaunel (*Lazarovici 1991 a*, p. 35), ceea ce poate fi interpretat ca rol funcțional sau cultic. Este necesar să subliniem rostul cultic, poate, al unor asemenea piese mici, deoarece în mai multe situații se cunosc figurine șezând pe tron sau scaun. Astfel, în stațiunea de la Brănișcă din aceeași vreme (*Lazarovici 1991*, p. 131) apare o figurină cu tronul ei, asta pentru a cita doar analogiile cele mai apropiate. În Serbia, în cultura Vinča, sunt numeroase exemplare din statuete cu tron sau pe tron.

Materialele descoperite în această zonă aparțin, în marea lor majoritate, fazei timpurii a grupului Iclod, ceea ce noi am definit ca Iclod I, I II. Pentru aceasta pledează factura ceramicii (pasta fină, culoarea gălbuie, cărămidie, ardere bună reductantă din specia semifină și fină, slipul galben verzui, fin, vasele cilindrice cu buza lărgită și răsfrântă (tip AD) au fost descoperite întotdeauna în complexe timpurii (Lazarovici 1986, p. 37, fig. 2/13, 13e). Tot specific pentru descoperiri timpurii este și vasul-capac, din pastă gălbuie (Lazarovici 1983, p. 57, (fig. 6/2, 8/13; 1986, p. 37, fig. 2/14, p. 39, fig. 4/2; 1987, fig. 10/23; 1987 a).

Prezența slipului care se desprinde, a slipului gros, a slipului verzui și a slipului roșietic sunt elemente timpurii, de asemenea, caracteristice etapelor timpurii. Asemenea materiale au fost sesizate la începutul săpăturilor de la Iclod, în Zona C, în unele din materialele din groapa „R“, în materiale din colecția școlii și colecția Fălcușan (referiri Maxim — Bulbuc — Crișan 1994) și în mai multe din campaniile recente în materialele de pe fundul șanțului neolitic sau în depunerile din partea inferioară a lui, în toate materialele descoperite în nivelul Iclod I. Asemenea materiale sunt totuși puține, dar în ultima vreme apar tot mai multe descoperiri din fază timpurie, de tip Iclod I. Semnalăm descoperirea unei stațiuni din această vreme, aflată în curs de cercetare (inf. M. Bădău-Wittemberger, descoperire din 1995), la Țaga.

În urma cercetărilor de suprafață, mai reținem că cele mai importante elemente de cult se leagă de descoperirile fazei timpurii de la Iclod.

Interpretăm descoperirea de la Iclod (groapa 92) ca un *bothros* de întemciere. De altfel, gropi cu depuneri de cult (*bothros*) sunt destul de numeroase, fiind descoperite în stațiuni, sanctuare sau locuri speciale (Lazarovici 1990—1991, p. 13).

Aceste apariții se leagă de fenomene de migrație și difuziune, definite de noi ca șocul Vinča C, format din mai multe etape de migrație sudică, fenomene de retardare, sinteză și nașterea unor culturi noi (Lazarovici 1987; 1991; 1994; Drașovean 1991; 1991 a, p. 59 și urm.; 1994; Luca 1985; 1987; 1990; Luca — Dragomir 1985). Acestea dau naștere neoliticului târziu, manifestat prin două-trei etape și mai multe fenomene: a) apariția grupului Turdaș (Lazarovici 1991, p. 122—132), desprinderea grupului Tăuș (Lazarovici 1991, p. 115—121); b) apariția unor fenomene de retardare în Banat (Lazarovici 1979, s.v. Vinča B2/C; 1994, p. 63—64) și Transilvania (la Brănișca: Lazarovici 1991, p. 128—131); c) formarea grupului Iclod (Lazarovici 1991; 1991 a); d) nașterea culturii Tisa (Lazarovici 1994, p. 71—72); e) apariția grupului Foieni (Drașovean 1991; 1991 a; 1994) și nașterea culturii Petrești (Lazarovici 1979).

Toate aceste fenomene sunt cuprinse în cadrul unui proces, ce cuprinde spații largi din zona Lacului Balaton până în Transilvania și din Balcani în Orient (Lazarovici 1987; 1991; 1994; Drașovean 1991, p. 59 și urm.). Pentru fenomenele petrecute pe teritoriul Transilvaniei și Banatului și încadrarea lor în zonele învecinate sugestiv este tabelul 8 (Lazarovici 1994, tabel. p. 74 75).

Uneltele de piatră cioplită, în afară de cele din complexe, sunt puține la număr, iar studiul asupra lor continuă. Dintre cele mai importante amintim un fragment de topor dreptunghiular, cu tăișul știrbit (fig. 6/2).

Importante sunt 3 topoare aduse de copii la Muzeul din Iclod, două în stare fragmentară, provenite de la securi cu ceafa puternică (*fig. 8/2—3*). Deosebită ni se pare o măciucă sau topor de luptă (*fig. 8/4*), provenit din Lujerdiu. Acestea se încadrează în seriile publicate de către Zoia Kalmar-Maxim (*Kalmar 1985*), iar sursele sunt cele semnalate de ea și de I. Boboș (*Boboș 1988*).

Periegheze. Dintre obiectivele nou descoperite, amintim o așezare eneolitică de la Fundătura, atribuibilă culturii Petrești prin strachina carenată din pastă neagră-cenușie, nisipoasă (*fig. 8/1*).

Cronologia. Cronologia relativă și absolută a grupului Iclod este o problemă adesea dezbătută în literatura de specialitate (*Lazarovici 1991; 1991a*, vezi acolo bibl. mai vechi). Cronologia relativă nu este o problemă deosebită, materialele arheologice au permis emiterea unor ipoteze. Acestea au un grad mai mare sau mai mic de probabilitate, date fiind metodele de investigare, comparare, clasificare și ordonare. Acestea se bazează pe emiterea unor ipoteze asigurate de stratigrafii orizontale și stratigrafii comparate. Ele au fost descrise, adesea, de noi în studiile de sinteză sau în rapoarte. Acestea au însă un mare grad de probabilitate având în vedere că s-a operat cu „importuri“, „influențe“, „identice“, „asemănătoare“, autorii referindu-se la un număr limitat de atribute și descriptori, cel mai adesea forma și ornamentul obiectelor. În cele mai bune cazuri se aprecia și pasta. Nu s-a avut în vedere că aceste clasificări operau cu un număr redus de atribute, dintr-un număr foarte mare de obiecte cu numeroase atribute (formă, decor, categorie, culoare, amestec, ardere, netezire). Sigur, nu avem pretenția că trebuie operat cu toți acești descriptori, dar s-a operat mai ales prin asemănare și mai rar prin deosebire, fără a fi luate în considerare și alți parametrii (corelația, varianta ș.a.).

Până nu demult aceste clasificări erau dificil de realizat, arheologul fiind nevoit a opera cu tabele sau grafice ce corelau 2—3 dimensiuni. Aceștia mergeau pe intuiție și deducție, luând drept ca sigur unele observații. Nu se aveau în vedere procese de retardare, sinteză, ateliere, preferințe ale unei comunități ș.a.

Pentru moment nu avem date statistice și baze de date decât pentru un număr limitat de stațiuni din Transilvania (Iclod, Cluj — Piața Libertății, Baciș — str. Nouă, Cheile Turzii — Peștera Ungurească sau Caprelor și Turdaș, săpăturile vechi ale lui M. Roska), bazate pe cercetări moderne.

Privind opiniile referitoare la orizontul cronologic, ele pot fi condensate în tabelul sinoptic (*fig. 9*), în care analizăm importurile, influențele, sintezele, retardările și dănuirile. Acestea au un caracter calitativ, nefiind asigurate de date cantitative și nici de clasificări moderne. Cele mai apropiate date despre materialele de la Iclod provin din grupul Suplac, din Crișana. Publicarea acestor date va permite discutarea unor probleme noi. Mai precizăm că pentru multe din săpăturile vechi se poate opera doar cu date calitative.

În tabel am încercat a introduce și date de C14, dar și acestea trebuie privite, din păcate, relativ, care însă, nu pot fi ocolite. Cercetările

viitoare vor permite îmbunătățirea schemei cronologice, mai ales, pe baza săpăturilor din Banat, din așezări vinčiene, petreștene și Tisa a săpăturilor din sudul Transilvaniei.

Analize petrografice și mineralogice.

Cercetarea utilajului litic șlefuit de la Iclod contribuie la aprecierea obiectivă a calității materiei prime folosite în confecționarea uneltelor, a cunoașterii tehnicilor de prelucrare a rocilor, care se pretează la astfel de intervenții, a provenienței materiei prime brute, care poate să fie locală sau importuri prin contacte economice și culturale intertribale.

Au fost studiate din punct de vedere geologic topoarele din piatră (*fig. 7.1—2*), descoperite într-o groapă rituală (G 92), alături de 14 vase de ceramică și în mormântul M 51 (*fig. 4/1*).

Analizele petrografice și mineralogice efectuate cuprind caracteristicile structural-texturale și de compoziție ale rocilor din care au fost confecționate uneltele, precum și proprietățile fizico-mecanice ale acestora.

Din punct de vedere petrografic, utilajul litic șlefuit face parte din grupa rocilor metamorfice: șisturi cu actinot (șisturi amfibolice) și amfibolite.

Șisturile amfibolice și amfibolitele reprezintă produsele unui metamorfismul regional.

Transformările structural-texturale ale rocilor supuse metamorfismului regional au ca rezultat orientarea preferențială a componentilor cu habit lamelar și prismatic, cu formarea de pături de grosimi variabile, ca urmare a recristalizării substanțelor constituente, în condiții de stress.

Macroscopic șisturile amfibolice și amfibolitele prezintă o variație a culorii de la verde la cenușiu închis, uneori se observă alternanțe de benzi de culori închise cu benzi albe.

Șistul cu actinot (*pl. II 3*) are o compoziție mineralogică dominată de amfiboli, varietatea actinot, dispus sub formă de agregate radiare, alături de care mai apar, subordonat, cuarț, epidot granular, clorit, calcit, albit. Această rocă (*fig. 7.1 a—b*) are o textură șistoasă, o structură nematoblastică și aparține faciesului amfibolitelor cu epidot, de intensitate scăzută.

Amfibolitele (*fig. 4.1; 7.2*) sunt roci cu o textură rubanată, formată din alternanțe de pături leucocrate, alcătuite din feldspat plagioclaz și cuarț și melanocrate, formate din amfibol, respectiv, hornblendă verde. Structura rocii este nematogranoblastică, cu trecere spre granonematoblastică, roca aparține faciesului amfibolitelor de intensitate medie.

În asociația mineralogică a acestor roci mai este prezent epidot, calcit sub formă de plaje, clorit și disten, ca mineral index. Feldspații plagioclazi sunt slab alterați (argilizați) și prezintă macle polisintetice caracteristice.

S-a determinat experimental că în cadrul rocilor metamorfice creșterea procentului de cuarț, amfibol și granat conduc la sporirea însemnată a rezistenței la compresiune, iar prezența cuarțului și granaților determină o creștere a elasticității rocilor.

Tot în acest sens, rocile nealterate au valori mari ale compactității, ceea ce pune în evidență o comportare mecanică foarte bună, îndeosebi

din punct de vedere al deformărilor sub acţiunea sarcinilor exterioare ($C = 95-98\%$).

Rocile folosite la confecţionarea acestor unelte şlefuite (fig. 4/1; 7/1—2) se caracterizează prin: duritate mare: 6—7 în scara Mohs; rezistenţă la compresiune ridicată: 1500—2000 daN/cm²; competenţă deosebită; clasificarea după tărie: roci tari şi foarte tari (6—9).

Sursele de provenienţă sau ocurenţele materiei prime sunt: 'albia majoră şi terasele Someşului Mic; din aflorimentele situate pe afluenţii acestuia (Someşul Cald şi Someşul Rece, Valea Răcătăului, Negruţa, Râşca Mare şi Râşca Mică, Căpuş, Nadăş, Chintău, Valea Seacă, Valea Alunişului). Văile menţionate, au contribuit, în mare măsură, la formarea pietrişurilor pe tot parcursul văii Someşului.

Deci, sursa materiei prime (amfibolite şi şisturi cu actinot) este locală, provenind din formaţiunile de terasă, ce îşi au originea în Munţii Apuseni.

GHEORGHE LAZAROVICI — ZOIA MAXIM —
CRINA LAZO — MIHAI MEŞTER

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

- BOBOŞ 1988 I. BOBOŞ, *Identification of some old sources of raw material by mineralogical and metallographical analysis*, in *The First Romanian Conference on the application of physics methods in archaeology*, Bucurest, p. 87—100.
- BOBOŞ 1990 I. BOBOŞ, *Mineralogical and Petrological Analysis of Siliceous Neolithic Artefacts in Western Romania*, in *Archaeometry in Romania*, 2, Bucharest, p. 147—160.
- BOBOŞ — RADU 1991 I. BOBOŞ, I. RADU, *Artefactele silicoase din cultura Vinča*, Reşiţa.
- CRIŞAN 1994 VIORICA CRIŞAN, ZOIA MAXIM, A. BULBUC, *Noi descoperiri arheologice de suprafaţă în hotarul comunei Iclod (IV)*, in *ActaMN*, 31, I, 1994, p. 105—122.
- DARABAN 1988 L. DARABAN, *Gamma ray backscattering and proton magnetometer prospecting in archaeology. A comparative evolution of the methods*, in *The First Romanian Conference on the application of physics methods in archaeology*, Bucharest, p. 59—72.
- DARABAN 1990 T. FIAT, M. SĂLĂGEAN, A. PANTELICĂ, L. DARABAN, O. COZAR, C. COSMA, V. ZNAMIROVSKI, DOINA BOROŞ, D. ALICU, *Neutron activation analysis of some ancient objects*, in *Archaeometry in Romania*, 2, Bucharest, p. 131—136.
- DRAGOMIR — LAZAROVICI — TĂRNOVAN 1990 — N. DRAGOMIR, GH. I. LAZAROVICI, I. TĂRNOVAN, *Resistivity Measurements at Tureni Tumulus*, in *Archaeometry in Romania*, 2, Bucharest, p. 161—180.
- DRAŞOVEAN 1991 FL. DRAŞOVEAN, *Voci în Cultura Vinča în România*, Timişoara, p. 24—26, 40—46, 58—66, 71—74, 81, 159—162.
- DRAŞOVEAN 1991a FL. DRAŞOVEAN, *Connections between Vinča C and Tisa, Herpály, Petreşti and Bucovăţ Cultures in Northern Banat*, in *Banatica*, XI, p. 209—211.
- DRAŞOVEAN 1994 FL. DRAŞOVEAN, *Cultura Vinča C în Banat*, teză de doctorat, Bucureşti.

- DUMITRESCU 1984 HORTENSIA DUMITRESCU, *Cercetările arheologice de la Tăuș — Deva, partea I*, în *ActaMN*, XXI, p. 3—44; *partea II*, în *ActaMN*, XXII—XXIII, p. 5—14; comentarii Gh. Lazarovici, *Legăturile cronologice, culturale și locul aspectului Tăuș în cadrul culturii Vinča-Turdaș și a neoliticului transilvan*, p. 15—40.
- FRENTIU 1985 M. FRENTIU, *Program pentru prelucrarea datelor geologice, Seșiunea de comunicări Universitatea din Cluj-Napoca*, p. 29—34.
- FRENTIU — LAZAROVICI 1988 M. FRENTIU, GH. LAZAROVICI, *Methods for automated classification in archaeology. An application to the neolithic graves and ornaments*, în *The First Romanian Conference on the application of physics methods in archaeology*, Bucharest, p. 131—146.
- FRENTIU — LAZAROVICI 1987—1988 M. FRENTIU, GH. LAZAROVICI, *Metode de clasificare automată în arheologie*, în *ActaMN*, p. 909—918.
- FRENTIU — LAZAROVICI 1990 M. FRENTIU, GH. LAZAROVICI, *Seriation and relative chronology of archaeological complexes from Gornea*, în *Archaeometry in Romania*, 2, București, p. 65—86.
- FRENTIU 1988 M. FRENTIU, *Methods for automated classification use in archaeology. Am application to the neolithic graves and ornaments*, în *The First Romanian Conference on the application of physics methods in archaeology*, Bucharest, 1988, p. 131—146.
- HORVÁTH 1991 F. HORVÁTH, *Vinča Culture and its connections with the South-East Hungarian Neolithic: a Comparison of Traditional and 14C Chronology*, în *Banatica*, XI, Reșița, p. 259—273.
- EL. SUSI 1991 GEORGETA EL. SUSI, *La faune de l'établissement vincien de Ljubcova — Ornița (dép. de Caraș-Severin)*, în *Banatica*, XI, p. 259—272.
- IHM 1985 P. IHM, *Korrespondenzanalyse und Seriation. Das Aktuelle Thema*, Marburg, 1985, p. 8—21.
- KALMAR 1985 ZOIA KALMAR, *Despre uneltele din piatră descoperite în județul Sălaj și în zonele învecinate*, în *ActaMP*, IX, p. 93—103.
- KALMAR — STOICOVICI 1987—1988 ZOIA KALMAR, E. STOICOVICI, *Trăsăturile „industriilor” litice de la Iclod*, în *ActaMN*, 24—25, p. 937—945.
- KALMAR — STOICOVICI 1990 ZOIA KALMAR, E. STOICOVICI, *Petrographic and metric analysis of the Iclod tools from neolithic settlement of Iclod*, în *Archaeometry in Romania*, 2, p. 137—145.
- LAZAROVICI 1977a GH. LAZAROVICI, *Cercetări arheologice de suprafață la hotarele județelor Cluj—Sălaj*, în *ActaMP*, I, 1977, p. 35—39.
- LAZAROVICI 1979 GH. LAZAROVICI, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca. BMN.
- LAZAROVICI 1983 GH. LAZAROVICI, *Șantierul arheologic Iclod (1977—1981)*, în MCA, p. 50—61.
- LAZAROVICI 1986 GH. LAZAROVICI, *Neoliticul târziu în nord-vestul României (Sălajul, Clujul, Bihorul, Sătmăru)*, în *ActaMP*, X, p. 15—46.
- LAZAROVICI 1987 GH. LAZAROVICI, „Șocul” Vinča C în Transilvania. *Contribuții la geneza eneoliticului timpuriu*, în *ActaMP*, XI, p. 33—35.
- LAZAROVICI 1987a GH. LAZAROVICI, *Șantierul arheologic Iclod. Campania 1985*, în *Apulum*, XXIV, p. 9—39.
- LAZAROVICI 1991 GH. LAZAROVICI, *Voci în Cultura Vinča în România*, Timișoara, p. 17—22, 27—40, 46—58, 67—70, 74—80, 81—86, 95—120, 128—131, 133—136.
- LAZAROVICI 1991a GH. LAZAROVICI, *Grupul și stațiunea Iclod = Die Gruppe und Station Iclod*, Cluj-Napoca, 1991, p. 1—16, 17—42.
- LAZAROVICI 1994 GH. LAZAROVICI, *Der Vinča C — Schok im Banat*, în *Relations Thraco-Ilyro-Helleniques*, București, p. 68—100.
- LAZAROVICI — MAXIM 1989—1993 GH. LAZAROVICI, ZOIA MAXIM, *Șantierul arheologic Iclod (campania 1993)*, în *ActaMN*, 26—30, I, p. 337—364.
- LAZAROVICI — MAXIM 1991 GH. LAZAROVICI, ZOIA MAXIM, *Voci în Cultura Vinča în România*, Timișoara, p. 93—95.
- LAZAROVICI — MAXIM — PINTEA — MEȘTER 1994 GH. LAZAROVICI, ZOIA MAXIM, RODICA PINTEA, M. MEȘTER, *Șantierul arheologic Iclod (jud. Cluj). Campania din 1993*, în *ActaMN*, 31, I, p. 327—339.
- LAZAROVICI — PICIU 1987—1988 GH. LAZAROVICI, T. PICIU, *Analize pedologice preliminare în așezări neolitice din Transilvania și Banat*, în *ActaMN*, p. 925—936.

- LAZAROVICI — PICIU 1990 GH. LAZAROVICI, T. PICIU, *Preliminary pedological analyses at some archaeological stations in the provinces of Transylvania and Banat*, în *Archaeometry in Romania*, 2, Bucharest, p. 161—180.
- LAZAROVICI — PICIU 1991 GH. LAZAROVICI, T. PICIU, *Analizele pedologice de la Gura Baciului*, comunicare la sesiunea *Arheometrie* 4, Cluj, 1991.
- LUCA 1991 A. S. LUCA, *Voci în Cultura Vină în România*, Timişoara, p. 22—23, 141—158, 163—166.
- LUCA 1985 A. S. LUCA, *Săpăturile arheologice de salvare de la Liubcova — Orniţa. Raport preliminar pe anul 1985*, p. 465—468.
- LUCA 1985a A. S. LUCA, *Săpăturile arheologice de salvare de la Liubcova — Orniţa (jud. Caraş-Severin)*, în *Banatica*, IX, p. 31—42.
- LUCA 1987 A. S. LUCA, *Un atelier de perforat topoare la Lipova — Hodaie*, în *Ziridava*, XV—XVI, p. 25—28.
- LUCA 1990 A. S. LUCA, *Contribuţii la istoria artei neolitice — plastica aşezării de la Liubcova — Orniţa, jud. Caraş-Severin*, în *Banatica*, X, p. 6—44.
- LUCA 1990a A. S. LUCA, *Precizări asupra încadrării cronologice şi culturale a statuetei de la Liubcova*, în *Apulum*, XXVI, p. 49—54.
- LUCA — DRAGOMIR 1985 A. S. LUCA, I. DRAGOMIR, *Despre o nouă descoperire arheologică întâmplătoare de la Gornea — Locurile Lungi*, în *Banatica*, VIII, p. 457—465.
- LUCA — EL SUSI 1988 A. S. LUCA — GEORGETA EL SUSI, *Consideraţii privind unelte din corn şi os din staţiunea neolitică de la Liubcova — Orniţa*, în *Apulum*, XXV, p. 49—58.
- MARIAN — ALICU 1994 C. MARIAN, D. ALICU, *Prospectări magnetometrice la Iclod. Măsurarea rezistivităţii*, ms.
- MAXIM 1991 ZOIA MAXIM, *Voci în Cultura Vină în România*, Timişoara, p. 120—128, 131, 137—140, 177—231.
- MAXIM — BULBUC — CRIŞAN 1994 ZOIA MAXIM, AUREL BULBUC, VIORICA CRIŞAN, *Noi descoperiri arheologice de suprafaţă în hotarul comunei Iclod (IV)*, în *ActaMN*, 31, I, p. 105—122.
- MAXIM — OLTEAN — LAKÓ 1993 ZOIA MAXIM, FLORENTINA OLTEAN, ÉVA LAKÓ, *Despre industria litică din judeţul Sălaj. Un model de litotecă*, în *ActaMP*, XVII, p. 49—56.
- MĂRZA — MAXIM 1993 I. MĂRZA, ZOIA MAXIM, *Unelte neolitice cioplite din corneene descoperite în Bazinul Someşan. Date petrografice şi arheologice*, în *ActaMP*, XVII, p. 57—65.
- MORARIU 1989 V. V. MORARIU, GH. LAZAROVICI, L. MUREŞAN, *Prospectări magnetice la staţiunea neolitică de la Iclod, jud. Cluj, comunicare la Sesiunea Arheometrie 2, Cluj, 1989*.
- MORARIU 1990a V. V. MORARIU, V. SALVANU, P. T. FRANGOPOL, *Dimensional analysis of ancient pottery*, în *Archaeometry in Romania*, 2, Bucureşti, p. 111—126.
- MORARIU 1995 V. V. MORARIU, *Noi prospectări magnetometrice la Iclod*, ms.

LE CHANTIER ARCHÉOLOGIQUE ICLOD.

LA CAMPAGNE DE 1994

(Résumé)

Les recherches ont été orientées pour la reprise des fouilles systématiques à l'intérieur du site. Pour résoudre ce problème, on a continué les prospections magnétiques avec une équipe formée d'un physicien, Cornel Marian et d'un ingénieur, Adrian Alicu, pour mesurer la résistivité du sol (*Marian — Alicu 1994; 1994a*).

Les prospections ont montré la présence des certaines anomalies magneto-métriques. Il faut bien préciser que dans ces anomalies est comprise aussi l'évolution des couches géologiques supérieures, qui, dans la région d'Iclod ne sont pas uniformes, ce qui est montré non seulement par les prospections antérieures (Morariu 1993), mais aussi par des analyses pédologiques effectuées (Lazarovici — Piciu 1987—1988; 1990; 1991). Les fouilles projetées se trouvent dans la région centrale du site (Lazarovici — Maxim — Meșter 1994), ayant pour objet de préciser la situation au milieu du site. Les sections avaient des dimensions de 20 sur 2 mètres.

La Stratigraphie. Les couches de culture de la zone centrale du site, plus minces ont la succession qui s'ensuit:

- 0—0,20 m sol agricole, humus récent, noir-brun;
- 0,20—0,40/0,45 m couche noire mêlée avec peu de matériaux néolithiques de la phase Iclod I/II;
- 0,45—0,50 m couche noire-brune, interrompue, avec des matériaux de phase Iclod I/II.

Dans la section 48, on a délimité et préparé, seulement sur le trajet de la tranchée, cinq complexes: 2 fonds de cabanes (B 88, B 90), 5 fosses (G 84—85, 87a, b, c, 89, 91), et une agglomération (P 86).

À —0,40 m de profondeur, il a apparu un niveau d'habitation, qui se trouvait à la base de la couche de culture, consistant d'une couche plus brune, considérée souvent comme Iclod I. Les fosses 84, 85, 87 sont des fosses pour les piliers, d'un diamètre entre 15 et 35 cm. Les fosses partent de la couche et coupent une couche de terre cuite menue de c. 7—8 de —50 cm.

Le fond de cabane 88 contenait de la céramique appartenant à la phase Iclod I.

La fosse 89 (c. 9) a été préparée de —0,70 à —1,20 m, une de ses cotés a 3 m et elle atteint 0,80 m. Dans la remplissage il y avait de la céramique et des cornes de cerf.

Le fond de cabane 90 (c. 10, préparé de —0,60 à —1,20 m), a la forme d'un mi-fond de cabane, avec entrée.

Pour la fosse 91 (c. 1) on ne peut pas préciser l'emploi. Les dimensions sont de 50 sur 35 cm et il y a dans le remplissage quelques os et de la céramique de la phase Iclod I.

La fosse 92 (s49, c 6/7) est une fosse de culte, singulière à cause du matériel trouvé dedans.

La tombe 51 (s49, c. 4/5, 4-ème figure), le squelette avait une position couché sur le dos, orienté S-N, le regard au nord, la tête penchée vers la droite, les bras croisés, le gauche sur l'abdomen, le droit sur la poitrine, les pieds parallèles dont les pattes se croisent. L'inventaire de la tombe singulièrement riche, compte 4 pots, trois objets, et quelques os, déposés comme offrande de viande. Dans la fosse de la tombe, il y avait aussi le dépôt de viande et la corne de cerf, ce qui nous fait considérer qu'on se trouve devant une tombe dont l'inventaire appartenait à un chasseur.

La fosse 92. L'intérêt particulier est déterminé par la découverte d'une fosse d'offrandes contenant un grand nombre de pots et trois grandes haches déposées symboliquement. L'intérêt est aussi marqué par le fait que l'un des haches avait été confectionné d'une roche molle, friable, décomposée, de laquelle nous ne savons pas si jamais on a confectionné des haches. Le message transmis par ces pièces, leur forme et leurs grandes, inhabituelles dimensions, leur association, l'endroit où se trouvent dans le site, la rareté des découvertes pareilles, les dépôts, les traces de cendres les os d'animaux etc. ces sont des éléments qui vont permettre un jour, l'élucidation des signes d'interrogation que naturellement, une telle découverte soulève.

La fosse se trouve dans la zone centrale du site, à environ 10 m de l'axe N-S du site (1-ère figure), facilement déplacée vers l'ouest. La fosse avait une forme ronde, ayant le diamètre de 1,75 m, la profondeur de 0,50 m (le fond touchait une profondeur de 090 m par rapport à la surface du sol). La fosse avait une marche vers l'est.

Le remplissage de la fosse a été fait par la brisage rituel de certains pots, qui y ont été déposés de différentes manières: quelques-uns ont été posés, des autres jetés et brisés, et des autres, étant cassés ailleurs, on en a mêlé les tessons avec quelques-unes de la couche.

Les premières pièces déposés au fond de la fosse ont été trois hachessceptres, très grandes, en pierre polie, posées sur une couche de cendres, os brûlés et restes de charbon, avec des traces de brûlure, et quelques fragments de pots, desquelles aussi un fond de pot. La fosse contenait 220 pièces, dont on a reconstitué 14 pots.

Le matériel archéologique compte de la découverte d'un nombre de 520 fragments céramiques, auxquelles on peut ajouter un nombre d'os, outils en os et pierre. Pour les catégories, prédominante est la céramique fine, suivie par celle demi-fine et ordinaire ou grossière. Pour les complexes, G 92 est dominant, avec 226 fragments (y compris les fragments de pots), il est suivi par B 90, avec 138 fragments, et les plus pauvres en sont G 91 et G 88. La couleur de la céramique diffère d'un complexe à l'autre. Dans le mélange de pâte de la céramique prédomine la céramique avec du sable fin et du limon. En ce qui concerne le brûlage de la pâte de la céramique il n'y a pas d'analyses. On a défini les types de brûlure, sur des principes généraux, en étudiant l'aspect macroscopique, en utilisant des connaissances générales. Prédominante est la brûlure bonne, oxydante. Pour le lissage de la céramique et le traitement de la surface prédomine la céramique lissée, suivie par celle anivellée, et celle âpre.

La fosse de culte. Cette fosse soulève des problèmes particulièrement intéressants, qu'on ne va pas développer ici, mais on va les retenir et les présenter par court. La découverte de la grande hache, du sceptre en pierre, des os brûlés, des pots entiers ou brisés comme rituel, l'imitation de hache ou sceptre en roche friable, sans fonctionnalité (figure 7,3), inutilisable, nous fait penser à un dépôt rituel. Chacune des pièces associées dans la fosse a sa signification. Le pot brisé dans lequel il y avait des os brûlés, au-dessus duquel on a déposé les haches et les sceptres se trouve tout au fond de la fosse. Le dépôt des grands pots renversés nous montre que celles-ci n'avaient pas pu contenir des liquides, ou des produits qui coulent, autrement, on aurait choisi leur position normale.

Les grandes haches. Dans la région de Turda il y a encore trois grandes haches, l'une découverte pendant l'été de 1994, l'autre découverte il y a plus longtemps, dans la région de Turda (inf. Z. Milea), et une troisième provient de Căprioara-Poieni à environ 15 km de Iclod. Leur présence dans une fosse confirme l'existence de certains dépôts rituels. Leur présence dans la zone centrale du site, dans une fosse de culte appartenant à une phase ancienne du groupe Iclod, nous fait penser à une fosse de fondation ou à un geste d'imploration.

Nous interprétons la découverte de Iclod comme un *bothros de fondation*. D'ailleurs, des fosses avec des dépôts de culte sont assez nombreuses dans les sites, sanctuaires ou les endroits spéciaux. (Lazarovici 1990—1991, p. 13). Ces apparitions sont liées à des phénomènes de migration et diffusion définis par nous comme le *choc Vinča C*, formé de plusieurs étapes de migration méridionale, synthèse culturelle et de la naissance des nouvelles civilisations.

Traduit par Alice Lazarovici

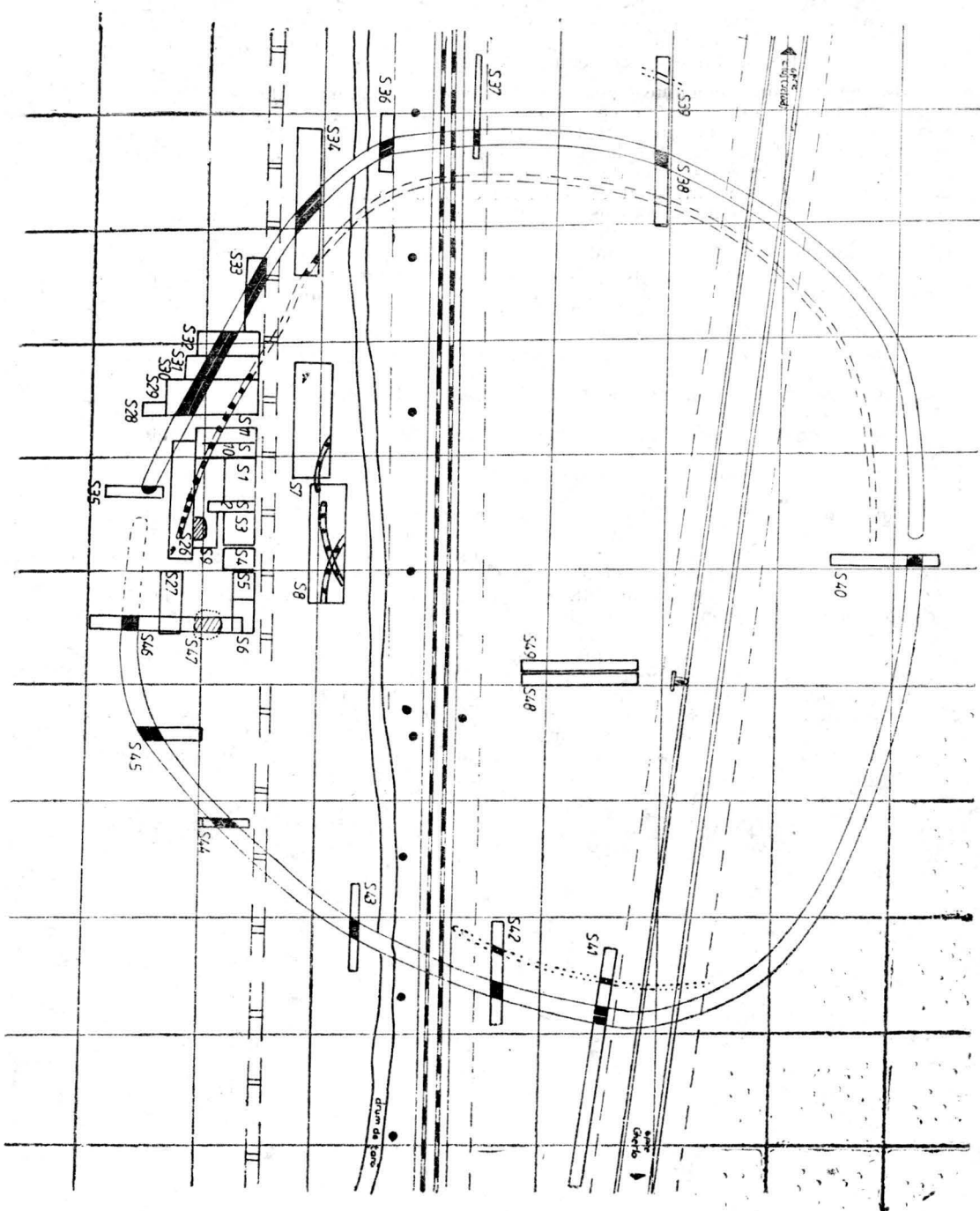

Fig. 1. Iclod—Pământul Vlădicii. Harta amplasării săpăturilor arheologice.

1

2

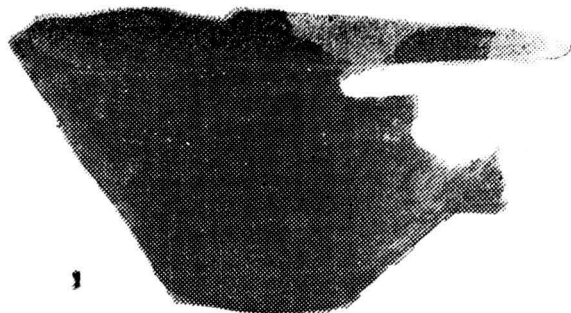

3

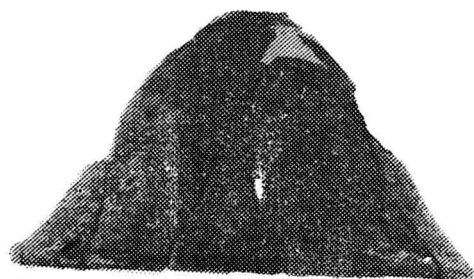

4

Pl. I. Islo1-Pînîthal Vîlîcii, 1-2, 4 groa'pa G 92; 4 mormântul M 51.

1

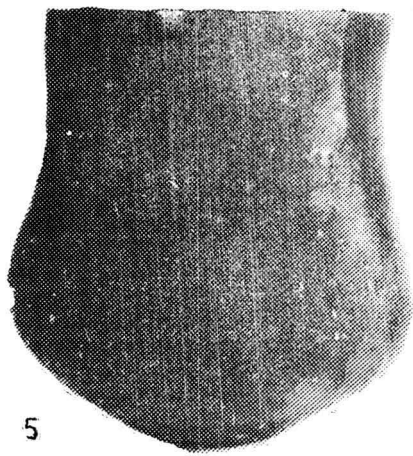
2

3

4

5

Pl. II. Iclod—Pământul Vlădiciei. 1--2 groapa G 92; 5 mormânt M 51; 3 secțiunea subțire a toporului din G 92 (fig. 7/1).

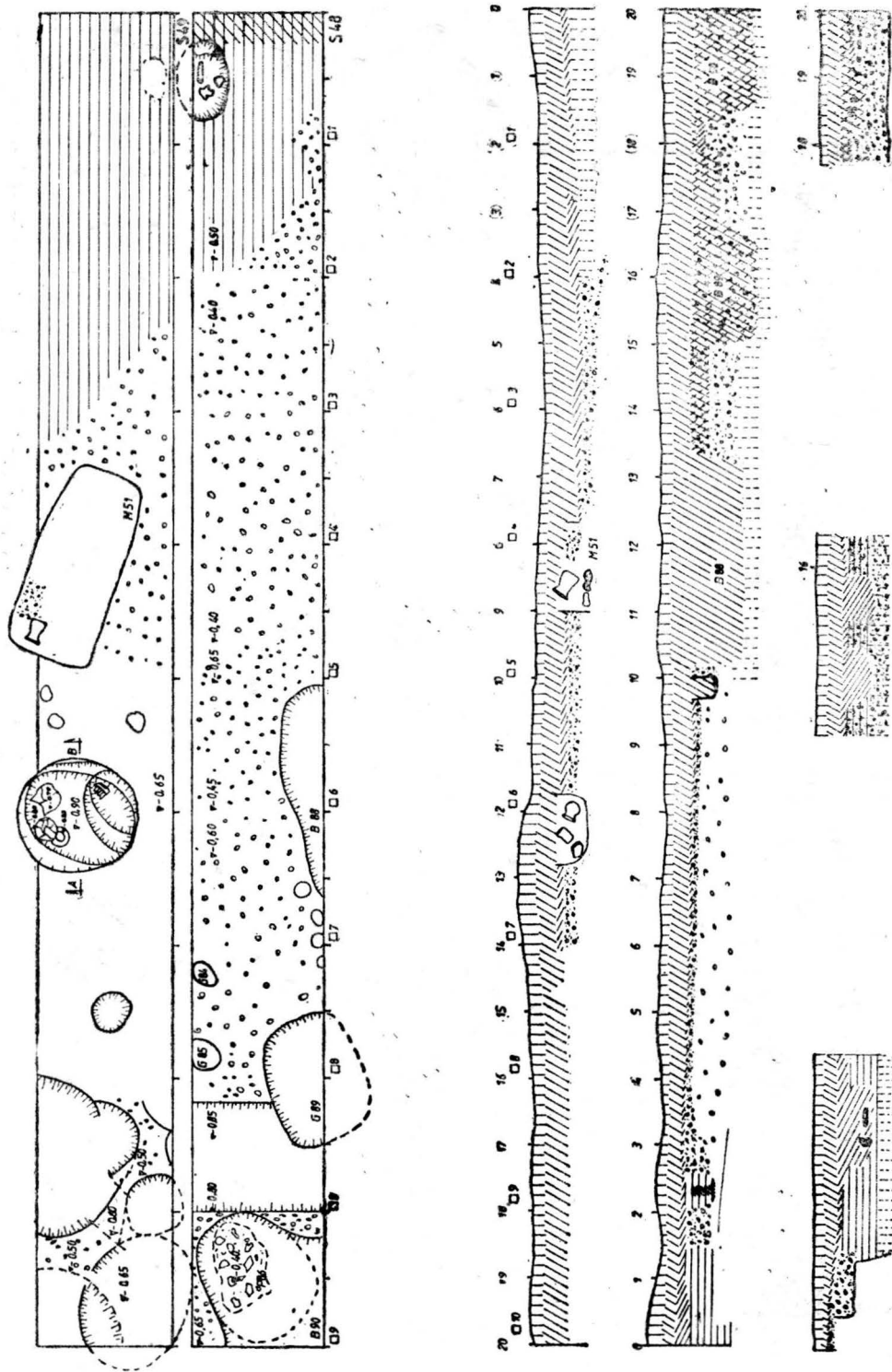

Fig. 2. Iclod - Pământul Vlădicii, sus plan, jos profile.

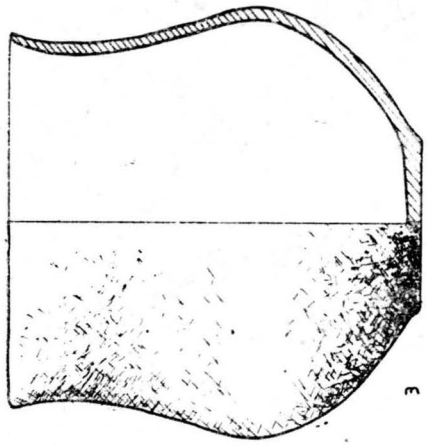
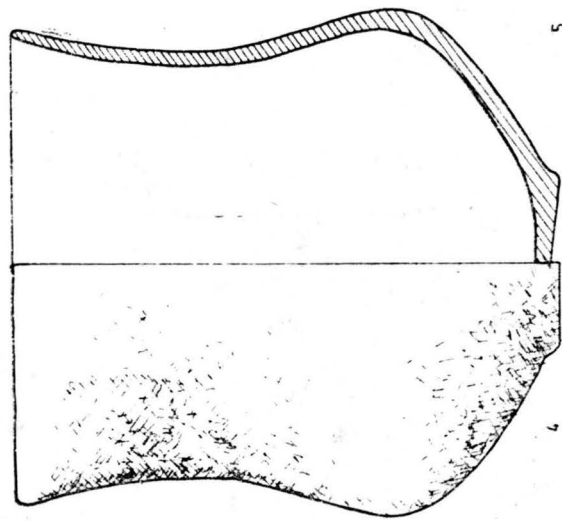
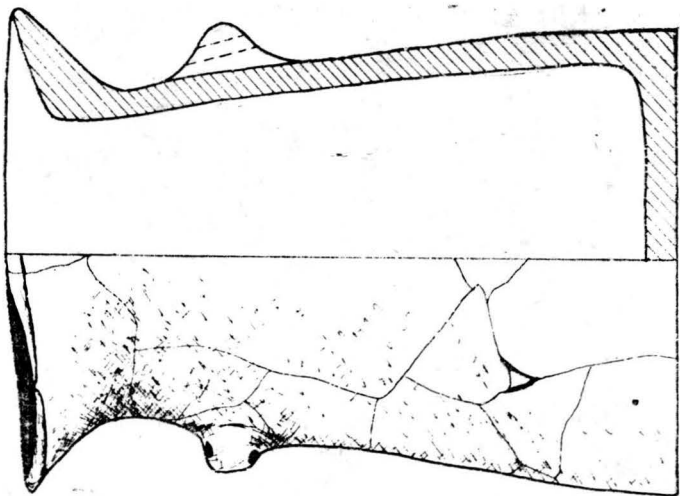
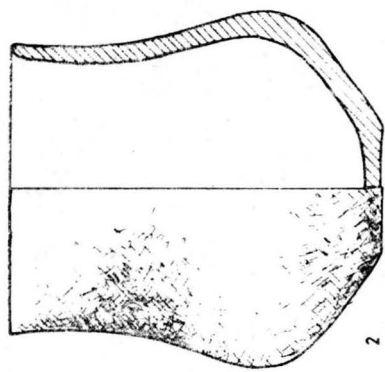

Fig. 3. Iclod—Pământul Vlădicii. Mormântul M 51.

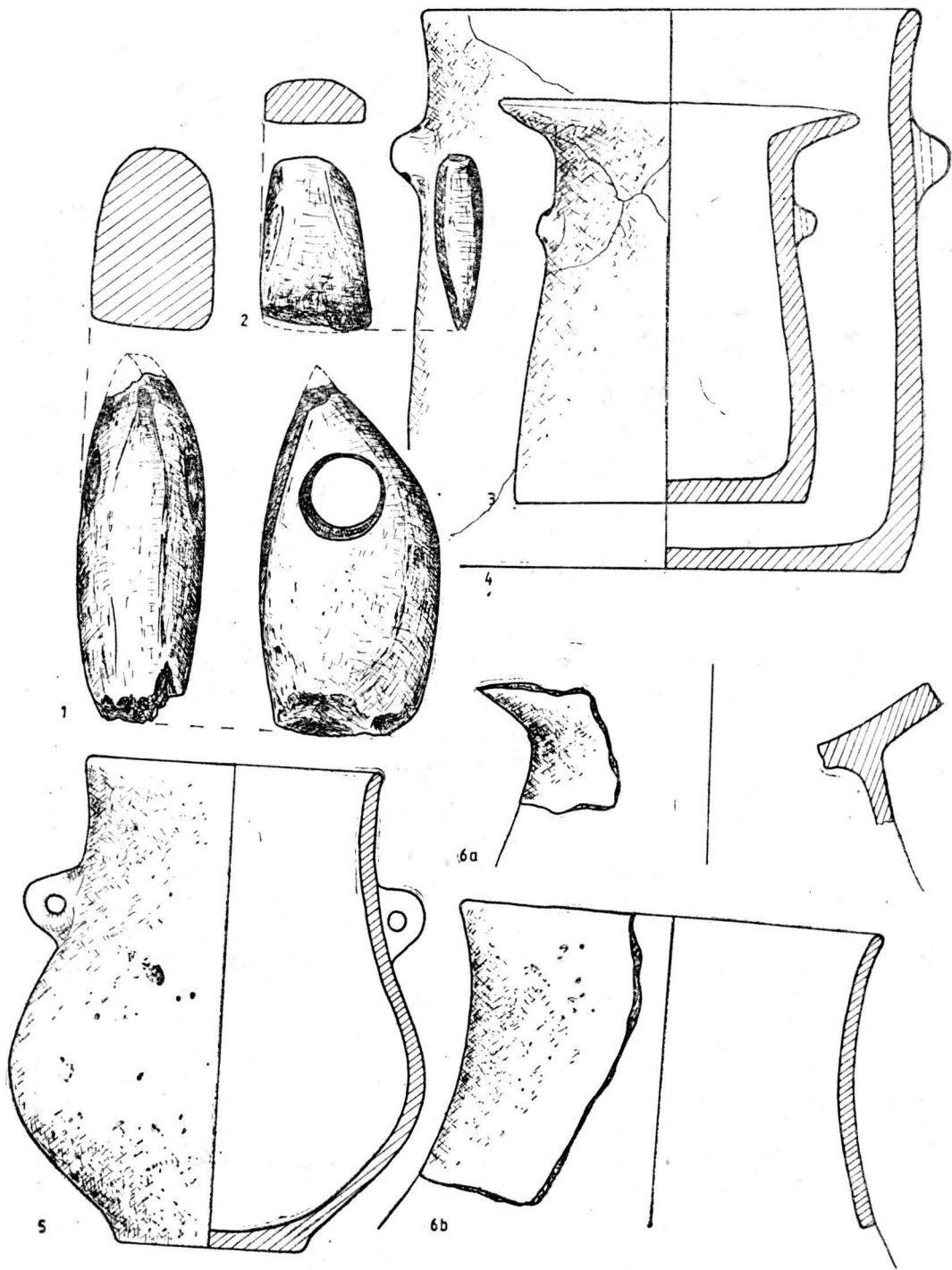

Fig. 4. Iclod—Pământul Vlădiciei. 3—6 groapa G 92; 1 mormântul M 51; 2 topor dreptunghiular din secțiune.

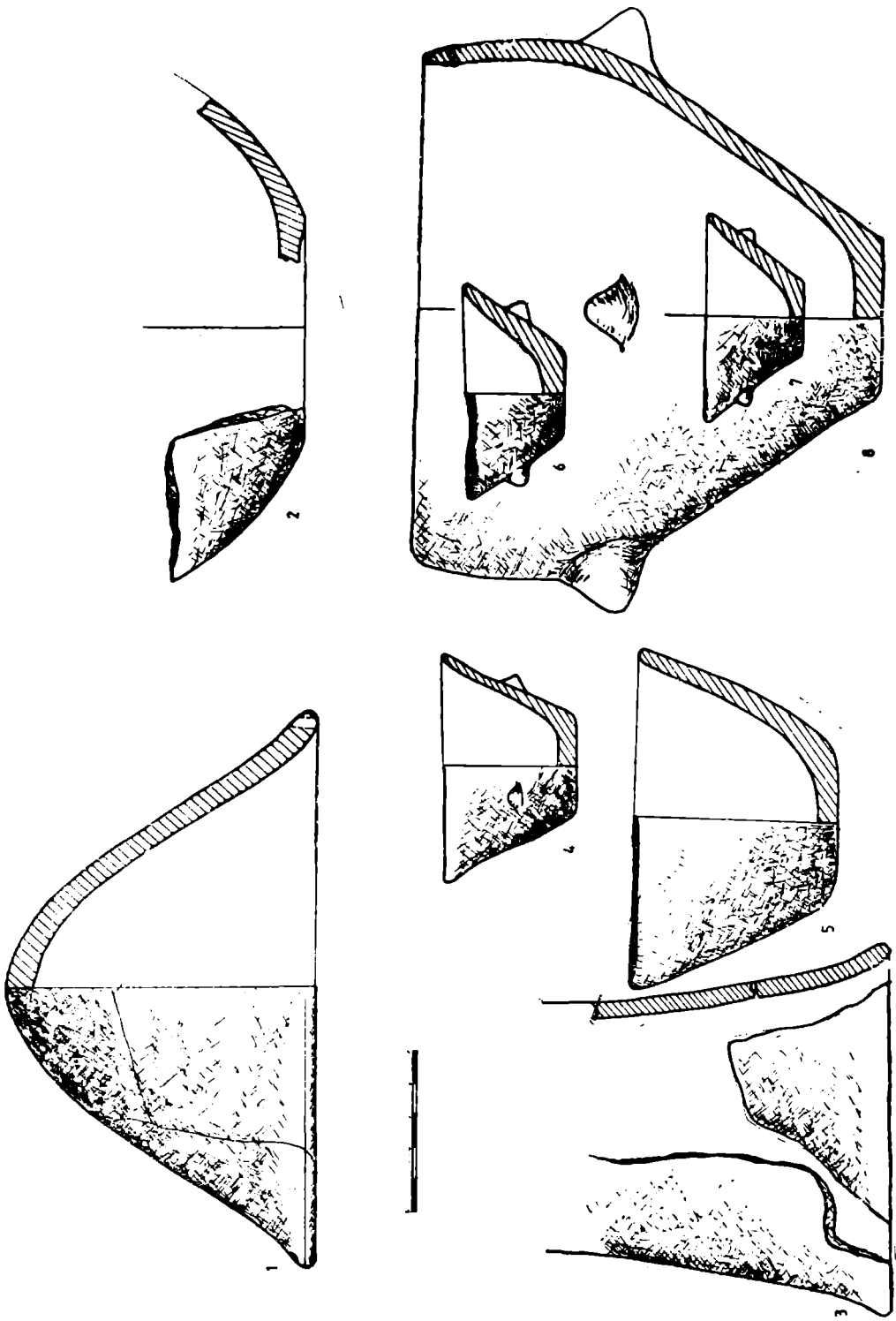

Fig. 5. Iclod — Pământul Vlădicii, vase din grupa G 92.

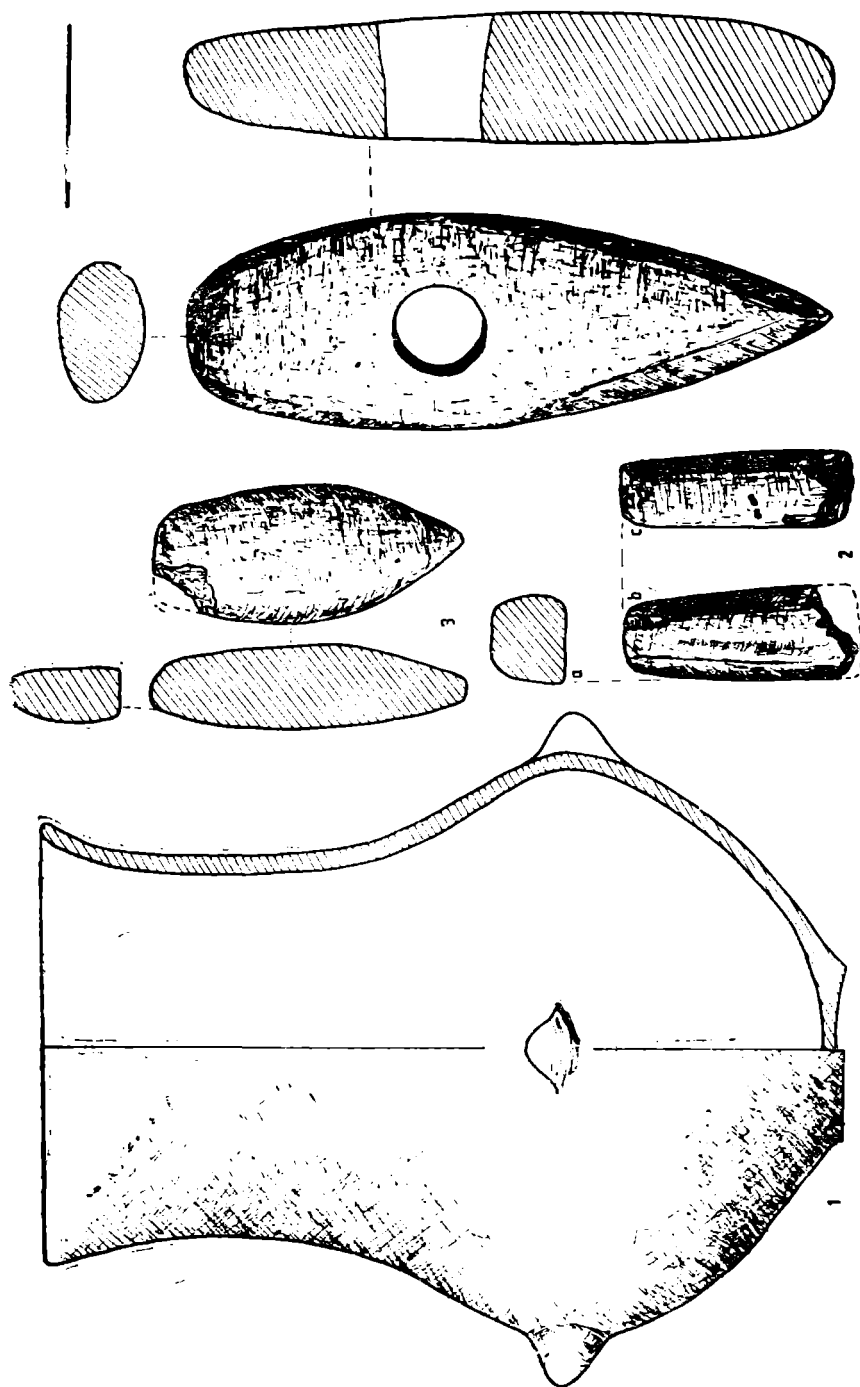

Fig. 6. Iclod---Pământul Vlădicii, 1 Groupa 92, vasul 2; pasim : 2 topor dreptunghiular; 3 rindea; 4 topor perforat.

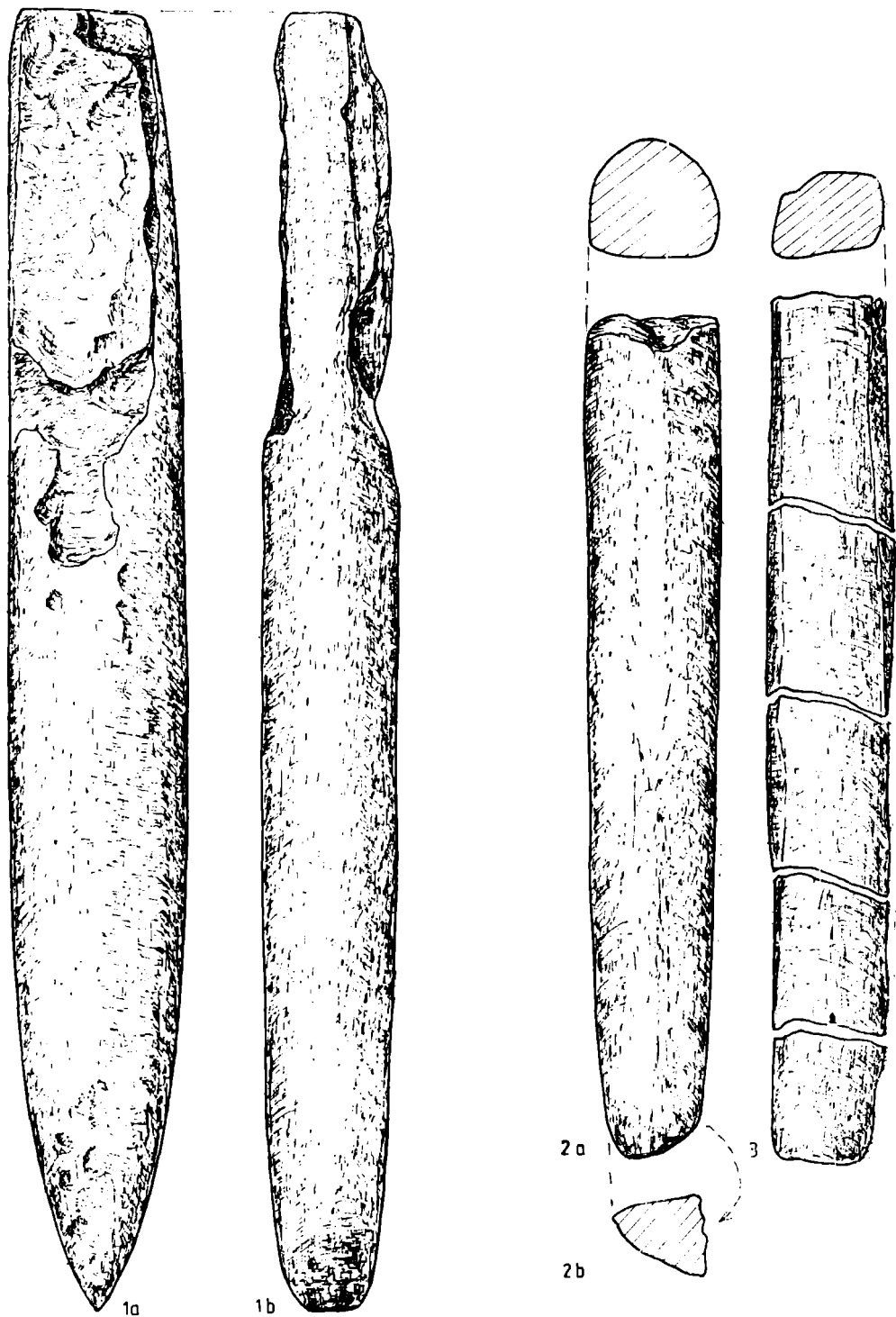

Fig. 7. Iclod — Pământul Vlădiciei. Groapa G 92, topoare și sceptre.

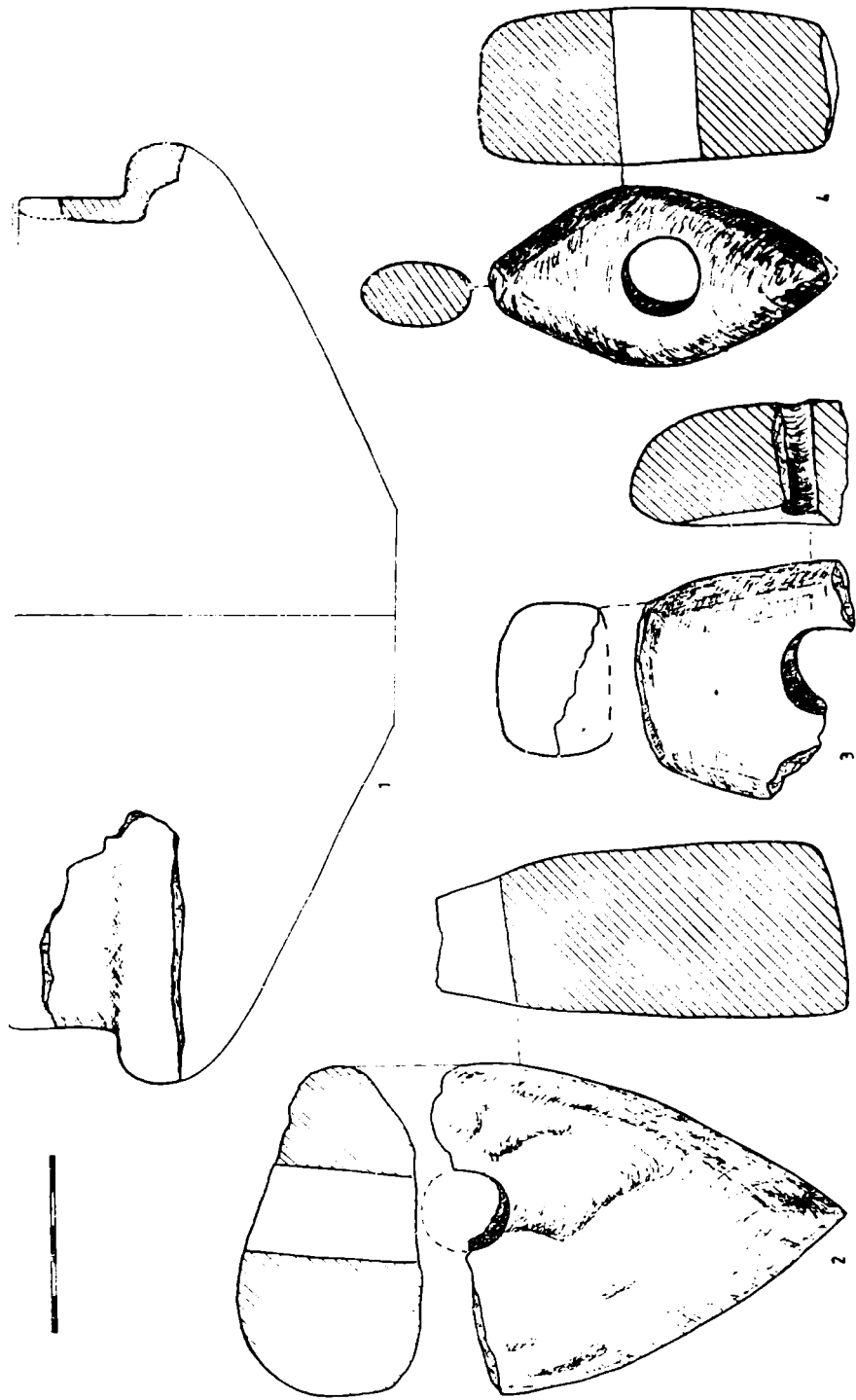

Fig. 8. 1 Fundătura — Poderei, strachină, cultura Petrești; 2—4 Iclod — Pământul l'udicii passimim, topoare perforate.

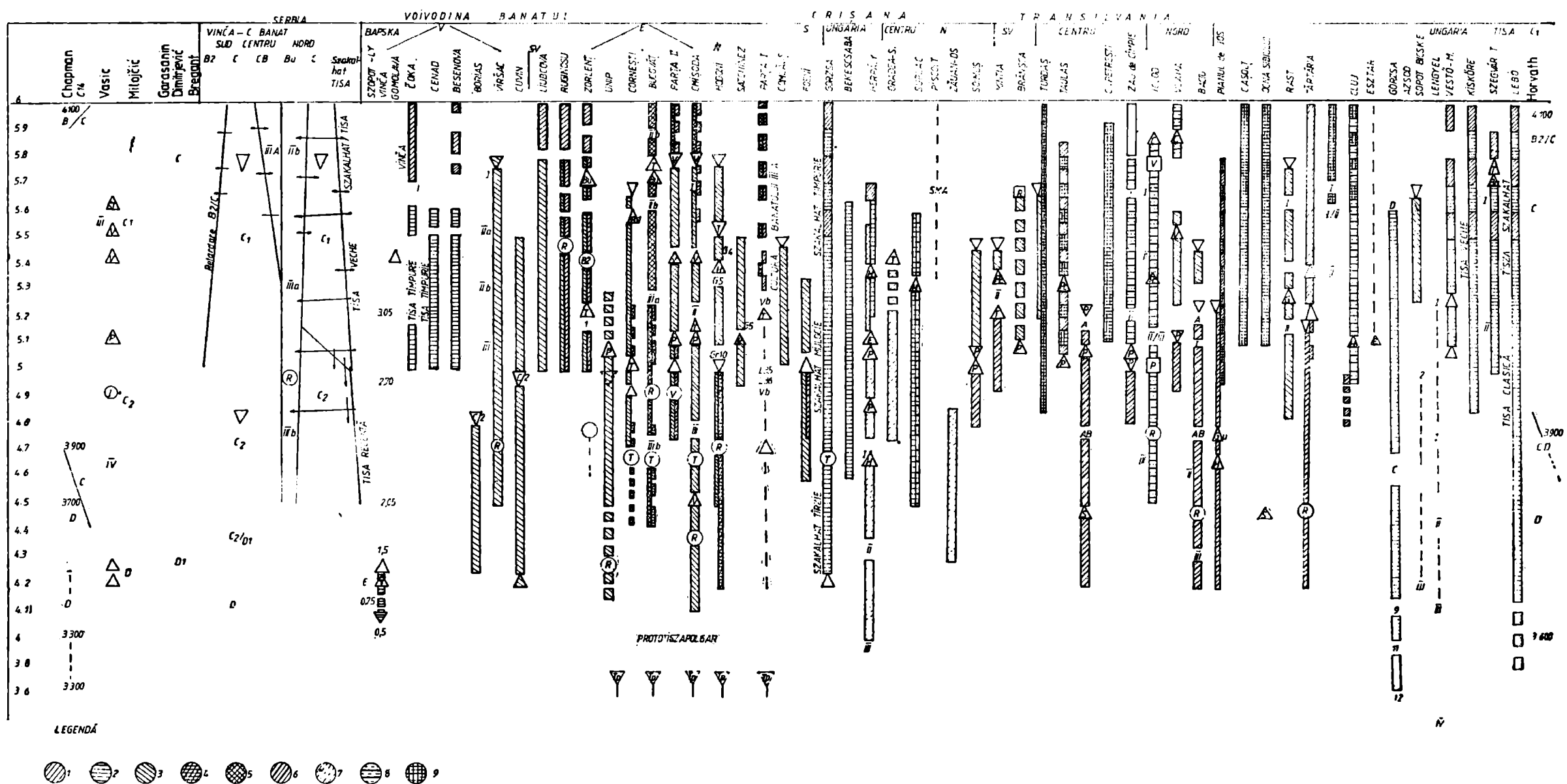

Fig. 9 Tabel privind sincronismele din neoliticul târziu-eneoliticul timpuriu din Banat, Transilvania și zonele învecinate. Prescurtări (legenda): V = Vinča, B2 (1), B2/C (1, 3), șocul inča C (3) = C1, C2, C2/D1, D1, D2 = faze ale culturii Vinča; CB = cultura Banatului; Bu=grupul Bucovăț, I, II, III, IIIa, IIIb nivele; Sz = Szákálhát; T = cultura Tisa (2); grupul Turdaș (9); P = cultura Petrești (5), grup Foeni (6); H = cultura Herpály (7); I = grupul Iolod (8); Legenda R = fenomen de retardare.

CHEILE TURZII 1994. RAPORT DE CERCETARE ARHEOLOGICĂ ȘI ETNOARHEOLOGICĂ

Preliminarii. Săpăturile din campania anului 1994 au dezvoltat cercetarea începută în anul 1991. Obiectivul principal a fost continuarea studiului etnoarheologic al Munților Petrindului, început în nord, la Tureni și Cheile Turenilor (*Lazarovici — Kalmar 1985—1986*), continuat la sud, la Petreștii de Sus (*Lazarovici — Maxim 1994*), urmând în prezent zona Cheile Turzii.

Istoricul cercetărilor și situația zonei. Cheile Turzii sunt una dintre marile și splendidele rezervații naturale și arheologice, constituită de cca. peste șase decenii. În pereții înalți, de cca. 300 m ai Cheilor, sunt numeroase peșteri și grote, înșiruite pe cca. 3 km, într-un peisaj montan de basm din Munții Petrindului, un scurt tronson al Munților Trascăului (*fig. 1*).

Zona a fost declarată monument al naturii în anul 1931 (*Nyarady 1927*, p. 149, 161). În momentul de față este în lista națională la poziția 13 A 295 și în lista județeană la nr. 51—52 OJPCN. Cheile Turzii reprezintă o microzonă carstică, unică în felul ei, în întreaga țară. Cele mai apropiate fenomene se petrec în Cheile Turenilor, dar nu sunt la fel de impresionante și nici nu au jucat un rol asemănător decât în unele perioade (în vremea culturilor Tiszapolgár, Coțofeni, epoca bronzului), în-cât putem aprecia că cele două zone se completează reciproc.

Aceasta are importanța sa turistică, dar în prezent este prea puțin valorificată. Aspectul ei peisagistic, de o rară frumusețe, formează un adevărat spectacol de floră și faună (*Nyarady 1927*, p. 161—167 și 147—160; *Vlassa 1966; 1967; 1968*), iar vizitatorul este copleșit de monumentalitatea naturii, iar arheologul complexat de bogăția materialului.

Nu mai puțin important și valoros este aspectul arheologic al descoperirilor din biotopul natural. O cercetare arheologică adecvată și o combinare a cercetărilor arheologice, ecologice cu amenajări turistice, ar mări mult valoarea și potențialul turistic. Valorile culturale semnalate până acum, ce au dat numele a două orizonturi etnoculturale, care îi poartă numele de complexul neolitic Cluj — Cheile Turzii — Lumea Nouă — Iclod și cel eneolitic Herculan II — Cheile Turzii (*Roman 1967; 1973*, p. 62—66; *1987*, p. 356), confirmă necesitatea acordării unei atenții sporite zonei și problemelor pe care cercetările le ridică (*Lazarovici 1991*, p. 100—121; *RepCluj 1992*, s.v. Cheile Turzii).

Natura a fost deosebit de darnică cu peisajul și cu condițiile de viață. Cei stabiliți acolo s-au inspirat din frumusețile naturii și au creat civilizații strălucitoare prin măiestria decorului pictat în trei din civilizațiile epoci neo-eneolitice, a căror dăinuire se întinde pe durata a două milenii.

Obiect al unor studii de sinteză sau amănunt, din cele mai variate domenii ale științelor naturale (geografie, geologie, paleontologie, speologie, botanică și zoologie) (*Nyarady* 1927, p. 10—12, 15—22, 24—31), Cheile Turzii nu s-au bucurat, din păcate, de o similară apreciere din punctul de vedere a științelor istorice.

Descrierile geografico-istorico-turistice — scria N. Vlassa, în *jurnalul Cheilor* — ale lui J. Berkö, L. Kövári, J. Hunfalvy, E. A. Bielez, B. Orbán, S. Moldovan și J. Téglás (*Téglás* 1901, 214), fără să epuizăm notele mai importante, conțin referiri făcute mai ales asupra evului mediu, având — toate o tentă anecdotică mai mult sau mai puțin pregnantă —, preciza N. Vlassa (*Vlassa* 1966—1971).

La sfârșitul sec. XIX și în primele trei decenii ale veacului XX, o seamă de piese arheologice izolate, cu locul de proveniență precizat, din păcate, destul de vag „Cheile Turzii“, intră ca donații în colecțiile: Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj, Muzeului din Alba Iulia, Muzeului Brukenthal din Sibiu și Sfântu Gheorghe (*Vlassa* 1966—1971; *RepCluj* 1992, p. 105). Aparținând celor mai diverse perioade ale preistoriei, antichității ori Evului Mediu, unele dintre aceste obiecte au și constituit subiectul unor scurte semnalări în reviste de specialitate (*Roska* 1942, p. 284—285, nr. 63; *Roman* 1987; 1987; p. 346; 1973, p. 62—66; *Lazarovici* 1991; *Bărbulescu*, în *RepCluj* 1992 s.v. Cheile Turzii, p. 101 și urm.) Din simpla lor analiză numerică se poate desprinde faptul că cele aparținând epocii neolitice sunt cu mult mai bogate față de cel din alte epoci.

Micile sondaje în Chei, începute de A. Orosz (1896, 1898), Herepely și alții (*Herepely* 1901) (probabil, *fig. 2/1,3*), au fost reluate de N. Vlassa (săpături N. Vlassa 1966—1972 în colaborare cu Z. Milea și V. Feneșan: *fig. 2/2*) prin cercetări sistematice care au dus la descoperirea unor materiale deosebit de importante și frumoase. Acestea marchează cel mai înalt nivel atins de comunitățile neolitice din centrul Transilvaniei.

Această zonă arheologică cunoaște cea mai mare concentrare de urme arheologice pe care o știm în Transilvania. Peste 200 puncte arheologice sunt semnalate într-un număr de 42 (?) grote și peșteri cartate. N. Vlassa mai preciza un număr de 28 peșteri necartate, multe dintre ele pomenite în literatura arheologică, la care se adaugă locuiri pe terase, în abriuri, în puncte de trecere. Cităm doar o parte din vasta bibliografie generală sau referitoare la unele obiective arheologice din zonă: *Roska* 1942, harta VII, p. 284—285; *Téglás* 1888, p. 92; *Vlassa* 1970, p. 9, 11; 1976, p. 167—168; 1977, p. 27, 30, 40—45; *Vlassa — Daicoviciu* 1974, p. 13—14; *Lazarovici* 1977, p. 226; 1986, p. 17; *Florescu* 1980, p. 98; *Lazarovici — Kalmar* 1982; 1987, p. 50; 1986 p. 339; Cheile Turzii — *Balica Mică*: *Paul* 1965, p. 300; *Vlassa* 1970, p. 9, 11; *Vlassa — Daicoviciu* 1974, p. 14; *Lazarovici — Lakó* 1981, p. 35; *Lazarovici* 1986, p. 32—40, *fig. 1/1—7*; *Chapmann* 1981 p. 259, *fig. 62*; Cheile Turzii — *Peștera Binder*; *Roman* 1969, p. 68); Tureni — *Poderei* (săpături *Lazarovici — Kalmar*: *Lazarovici — Kalmar* 1987, p. 50; 1987a, p. 723; *Vlassa* 1977, p. 164—169 (termen subînțeles); *Lazarovici — Kalmar* 1982, p. 222—223), unele materiale de la Turda sau din zona (*Lazarovici — Kalmar* 1982; 1990, *fig. 2/19*).

Pentru această problemă doar lucrări analitice, de stratigrafie comparată și studii complexe ar putea elucida mai bine problemele.

Cercetările lui Nicolae Vlassa. În vara anilor 1966—1971, N. Vlassa începea săpături sistematice, având în colectivul de cercetare pe Virgil Feneșan și Zaharia Milea. În anul 1969, alături de N. Vlassa, din echipa tehnică, au mai făcut parte M. Munteanu, iar în 1970 mai participă la săpături Gh. Lazarovici și studenta Lia Voicu.

Săpătura supravegheată de Z. Milea și V. Feneșan, realizate sub îndrumarea lui N. Vlassa, consta din deschiderea unei casete, de cca. 6×4 m, cu rostul de a verifica stratigrafia. Această casetă taie un sondaj transversal, probabil săpătura lui A. Orosz, de la finele secolului trecut. O a treia săpătură, aflată mai spre gura peșterii, se interpunea, ca timp, între cele două, deoarece pământul aruncat din ea spre interiorul peșterii este acoperit de cel recent (al lui Z. Milea — M. Feneșan). În pământul aruncat, din toate cele trei săpături, au fost găsite numeroase materiale arheologice (ceramică, ceramică pictată sau încrustată și oase de animale).

Noile cercetări. După trista și prematura dispariție a lui N. Vlassa (1984), zona a fost în atenția unor colective de cercetare ale Secției de preistorie a Muzeului din Cluj-Napoca și a unui colectiv de specialiști mai larg. În zonă s-au efectuat cercetări și analize de arheologie, geologie, pedologie, etnoarheologice, în care a fost studiat ambientul, zona arheologică și alte obiective. N. Vlassa identifica o săpătură mai veche, pe care o atribuie sondajului lui A. Orosz. Aceeași săpătură a apărut și în zona noastră, în carourile 4 (a4—d4, d5). La SV de săpătura lui A. Orosz, spre interior, noi am găsit câteva nivele nederanjate, din vremea orizontului cu toate pastilate în adâncime, orizont până la care s-a ajuns cu săpăturile în campania din 1993.

Cercetările de suprafață au urmărit explorarea obiectivelor amintite în literatura de specialitate (*Rep. Cluj* 1992, p. 95) sau identificate în cercetările noastre. Pe terasa de la Cabana Cheile Turzii este amintită o așezare neolitică, aparținând grupului cultural Cluj — Cheile Turzii — Lumea Nouă — Iclod (prescurtat CCTLNI; pentru problemă vezi *Lazarovici* 1991, p. 109—114) și descoperiri din epoca medievală timpurie.

În malul vechi al râului, în poiana din aval de cabană, deasupra drumului de acces, pe malul drept al Hășdatelor, se întinde o așezare cu materiale prefeudale (sec. VIII) și medievale timpurii (sec. XI—XII).

Dealul Ascuțit se află la nord de Dealul Lupului. A fost continuată cercetarea zonei de sub deal, ce urmează a fi locul unui viitor lac de acumulare pentru o micro-hidrocentrală și un proiect de aprovizionare cu apă potabilă și industrială pentru Câmpia Turzii și Turda. Cercetarea a avut în vedere studii pedologice, floristice, geografice, geologice, arheologice, etnoarheologice. Cu toate acestea, multe din probleme au rămas la stadiul de început, din lipsa unor fonduri pentru plata studiilor interdisciplinare. O porțiune de cca. 800—1,2 km, aflată în zona dinspre Valea Arieșului, a rămas necercetată arheologic și etnoarheologic.

Sondaje de verificare. Pe Dealul Ascuțit, cercetarea a continuat prin periegeze, iar pe vârf a fost deschisă o casetă, de 2×3 m. Stratigrafia indică existența unui strat de cultură, gros de 15 cm. Materialul arheologic este sărac și aparține în marea lui majoritate culturii Coțofeni.

Caseta era în marginea unei movile de pământ, fără ca aceasta să aibă elemente de tumul. Credem că este vorba de o veche movilă de hotar. Pentru lămurirea acestora trebuie cercetate documentele medievale și hotărnicia din zonă sau continuată cercetarea ca pentru un tumul (observații și critici la acest gen de problemă la *Medeleț 1987*, p. 91—93).

Pe terasa de nord a dealului au apărut mai multe materiale arheologice (Coțofeni, medievale, romane). Locuirea se continuă și la nord de drumul ce coboară în Chei, în locul numit Straja.

Cercetarea unor puncte, privind obiectivele de pe Valea Hășdatelor, a continuat în amonte de Chei (proiect pe 1992—1996), în cadrul unui proiect, realizat în colaborare cu Institutul Român de Tracologie. Au fost depistați tumuli, pe o adâncime de cca. 17 km, pe cumpăna de sud a văii. Observăm însă că acei tumuli se aflau pe drumurile de creastă mai lungi. Pe cumpăna de nord tumulii se înșiruie în sistemul văii Someșului Mic.

Fundația unei cabane. Pe o terasă, situată la est de camping și cabană, deasupra obiectivului 2, terenul a fost nivelat și s-a săpat în deal pentru construirea unei cabane. Materialele arheologice, descoperite cu acest prilej (ceramică și unelte de silex), aparțin epocii neolitice, grupului Iclod.

Săpăturile sistematice au avut ca scop lămurirea mai multor probleme de amplasare a unor săpături, de identificarea unor materiale, de verificări stratigrafice și precizarea unei stratigrafii mai fine. Trei au fost zonele în care în această campanie s-au concentrat săpăturile: Peștera Ungurească sau Caprelor, Cariera romană și Dealul Căcădării.

Materialele arheologice descoperite au fost prelucrate și descrise pentru sistemele de prelucrare automată (pentru metodă și exemplificări, vtz *Lazarovici — Frențiu 1990; 1993; Kalmar — Corbu 1990*). Materialele osteologice au fost studiate separat, iar din profilele arheologice au fost luate probe de sol și analizate aparte (*Picîu — Lazarovici 1994*, — comunicare la Simpozionul „Ceramica neolitică“).

Săpăturile din Peștera Ungurească.

Descrierea peșterii. Peștera este situată la jumătatea muntelui, la baza unui înalt perete de cca. 100 m, numit Peretele Vulturilor, aflat pe un important traseu alpinistic și turistic. Gura peșterii este foarte largă, având 20 m lățime și 12—15 m înălțime. Peștera pătrunde în munte cu cca. 76 m, având o pantă ușor ascendentă. În peșteră sunt câteva nișe laterale: una lângă gură, pe stânga intrării, la est, adâncă de 4 m, lată de 2 m, cu un mic horm; alta de aceeași parte, lungă de 18 m, lată de 3—4 m. Spre vest, pe dreapta, la cca. 15 m de gură, se află un mic aven, situat la cca. 15 m de intrare. Peștera este luminată până în capăt, unde lumina este mai slabă, iar depunerile arheologice sunt mai sărace.

În peșteră sunt amintite descoperiri din musterian, neolitic mijlociu (CCTLNI după noi), cultura Petrești, orizontul cu torți pastilate, Coțofeni, Sighișoara-Wietenberg, Hallstatt C, scitic, roman și sec. XI—XII *Rep. Cluj 1992*, p. 103, bibl. p. 105).

Deschiderea unei suprafețe în zona unor deranjări și sondeaje a avut ca scop identificarea săpăturilor vechi și cercetarea unei suprafețe, sufi-

cient de mari pentru obținerea unor materiale și informații cât mai bogate. Pentru aceasta s-a deschis o suprafață de 10×10 m.

Secțiunile și sistemul de caroiaj. Pe axa peșterii s-a trasat un sistem de caroiaj din două grupe de carouri A (la vest) și B (la sud), de câte 10 m. Începutul carourilor spre nord era la gura peșterii, din dreptul peretelui de stâncă. S-a săpat în suprafață, în blocul A1, aceasta fiind împărțită în carouri de 2×2 m. Numerotarea este de la N la S și de la V la E. După același sistem a fost fixat și caroiajul, format din carouri de 2×2 m. S-a săpat pe adâncimi de 10 cm, marcându-se complexe (vetre și gropi) în ordinea descoperirii lor. Pentru piesele deosebite au fost preconizate microcaroiaje de 20×20 cm, folosindu-se același sistem de coordonate.

Situația peșterii. Datorită înclinației diferite a straturilor și a apariției unor complexe, pentru unele părți din carou, au fost introduse notații suplimentare după punctele cardinale (fig. 2).

Din informațiile verbale ale lui N. Vlăsa, se știe că peștera a servit, la începutul secolului, ca loc de dans și bal, oferit de groful ce deținea oabana. Aceasta a dus la distrugerea și răvășirea stratigrafiei. În peșteră se mai pot observa numeroasele sondaje făcute de amatorii neinițiați, care au dus la alte distrugerii. În pământul aruncat din sondaje există o mare bogăție de materiale ceramice pictate și unelte, din păcate, fiind fără observații stratigrafice.

Din punctul de vedere al straturilor de cultură, noi am sesizat trei etape de locuire permanentă și numeroase locuri sezoniere. Întrucât sondajul nostru nu a atins baza straturilor din peșteră, prezentăm straturile în ordinea săpării lor și nu a depunerii. Mai trebuie să precizăm că straturile și nivelele de locuire au grosimi și adâncimi diferite, de la un carou la altul, atât în lungime, cât și în lățimea peșterii.

Pentru a evita amestecuri de materiale, toate materialele din carouri au fost analizate cu grijă. În acest fel am constatat existența unei stratigrafii nederanjate doar în unele mici porțiuni din suprafața cercetată. Doar în carourile 5 (A—D) (cele dinspre sud) au fost depistate câteva zone restrânse în care stratigrafia a fost nederanjată. Toate observațiile stratigrafice se rezumă la un rând de carouri, de 10×2 m (carourile 5).

În restul suprafeței cercetate, în straturi diferite colorate, au apărut materiale neolitice, eneolitice și din epocile: bronzului, fierului, romană, romană târzie și postromană, medievală timpurie, dezvoltată, târzie și chiar recente.

Din studiul profilului rezultă că nivelele din primii 40—50 cm, din situația actuală (fără a lua în considerare pământul din săpăturile de la începutul acestui secol și din săpăturile anterioare, de altfel foarte vizibile), au fost deranjate de lucrările de nivelare și bulversare ale peșterii. Diferitele perioade de călcare sau locuire mai îndelungată pot fi sesizate prin straturi cu tendințe de humificare, marcate printr-o culoare mai închisă a solurilor și cu o mai mare bogăție în materii organice.

De altfel, datorită deschiderii mari, a luminii puternice, a curenților de aer, în prima cincime a peșterii crește o ușoară vegetație. Aceste nivele de călcare sunt acoperite de vetre neamenajate, formate din pietre, răspândiri de cenușă și resturi animaliere, în special, fecale de capre.

Peștera pentru calitățile ei mare, uscată, luminoasă, fără curenți reci a fost un loc ideal pentru locuiri de iarnă. În fața peșterii se află un versant, care deși înclinat, este acoperit de o bogată vegetație. De altfel, zona poartă numele de Căldarea caprelor, iar peștera Peștera caprelor, aceasta servind în multe vremuri ca adăpost pentru capre și păstor.

Stratigrafia (fig. 5). Din profilul pedologic au fost luate probe și au fost făcute analize de sol. Referitor la aceasta, a fost prezentat un studiu pedologic (Piciu — Lazarovici 1994). Datorită înclinației din peșteră straturile, umpluturile și deranjările recente au fost definite cu „+“, iar cele ce ni se păreau depuneri normale, mai vechi cu „—“. Săpăturile au arătat că și straturile, care păreau nederanjate, au suferit amestecuri de materiale. Reținem, deci, că numerotarea stratigrafiei rămâne convențională. Analiza straturilor nu o facem după adâncimi, ci după strat.

Profilul stratigrafic pe linia carourilor A5—D5—sud conține următoarele straturi și nivele în descriere arheologică:

1. Strat negru cenușiu, cu tendințe de humificare, amestecat cu cenușă. Se întinde pe toată suprafața secțiunii, fiind mai gros spre capete.
2. Straturi de arsură.
3. Vatră de foc amenajată sau neamenajată.
4. Pământ brun, format din amestec de guano și pământ galben.
5. Strat de cenușă.
6. Strat de cărbune.
7. Strat brun, granulos, amestecat cu ocră, pietricele, oase, pământ ars și chirpici mărunți, cenușă, fecale de capră.
8. Strat negru cu cărbune și cenușă, cu resturi organice (tendințe de humus), oase și fragmente ceramice.
9. Strat brun-roșcat, cu nisip și pietricele, cu guano și cenușă.
10. Strat brun-cenușiu, granulos, cu pietricele, cărbune, cioburi, și bulgări de nisip gălbui.
11. Strat cenușiu deschis, lutos, cu pietricele, cu praf calcaros (rezultat din descompunerea prin acizi a calcarului), cu urme sporadice de cenușă și cărbune. Materialele din strat aparțin în marea lor majoritate culturii Petrești.
12. Același strat cu treceri spre gălbui, cu mai mult amestec și bulgări de pământ galben, datorat deranjării stratigrafiei geologice din peșteră. În strat predomină materialele aparținând complexului Cluj — Cheile Turzii — Lumea Nouă — Iclod, grupului Cheile Turzii.
13. Strat cafeniu-gălbui.
14. Aceeași culoare, dar mai lutos, cu cenușă, cărbune și oscioare.
15. Depuneri recente, cu conținut din pietre mici și mari cu numeroase materiale ceramice pictate, rezultate din săpăturile arheologice și ale amatorilor.

Stratigrafia orizontală și nivelele de săpare. Săpătura într-o peșteră diferă de cea a unei așezări prin dinamismul din peșteră, determinat de un spațiu restrâns, o locuire intensă. Depunerile din peșteră nu sunt spălate de ploi, straturile sunt mai dense, dar mai răscolite, uneori ori, acest lucru este mai vizibil în peșteră. Patul peșterii este înclinat, de aceea și unele straturi sunt înclinate. Săpătura noastră fiind la început și neavând un punct sigur de referință, săpătura s-a făcut pe nivele ori-

zontale. Pentru a nu amesteca nivelele s-au făcut colectări diferite de materiale dintr-un carou, pe straturi mai groase sau subțiri.

Nivel -50 cm. De la adâncimea de -50 cm am considerat că începe să se contureze un orizont de locuire, în zona carourilor nederanjate. De la acest nivel sunt clar semnalate câteva complexe, marcate G1 până la G5. Complexe apar doar în carourile 5. Două grupări de pietre au apărut fără a avea semnificații. Un strat mai închis ar marca marginea de nord a unei săpături, probabil, a lui A. Orosz (fig. 3.1). Unele gropi sunt neclare, fiind marcate de pete de culoare: G4 (fig. 3.1, legenda 5) și G6 (fig. 3.1, legenda 6).

Dintre complexe se conturează:

— Groapa 2 o groapă ovală, conturată în profilul de SSV (fig. 3.1 legenda 2);

— Groapa 3 este o albiere ovală. Profilul arăta ca o margine de vatră cu gardină, fiind însă afânat, ceea ce nu este cazul la o vatră cu gardină (fig. 3.1, legenda 13/2 profil CD, EF);

— Groapa G5, deși părea clar conturată, s-a dovedit a fi mai mică, marcând o umplere târzie (ceramică medievală timpurie). O grupare de pietre, în zona c. B5, indică o groapă conturată nu prea sigur mai apoi (fig. 3.1);

— „Bordeiul 2“ sau groapă, situat în continuarea gropii 2, avea fundul drept marcat cu numeroase pietre, cioburi și cărbune pe fund, având conținutul unui nivel de călcare, de unde termenul de „bordei“ (fig. 3.1 legenda 3);

Platforma I a fost definită ca un nivel de călcare, cu numeroase oase și fragmente ceramice, aparținând orizontului ceramicii cu toarte pastilate sau Herculane II-Cheile Turzii (fig. 3.2, legenda 4);

Nivel -60 cm. Complexele încep a se contura mai bine și mai clar. Au fost preparate următoarele complexe:

— Groapa 1 primește o formă regulată, lăsând impresia unei săpături arheologice;

— Platforma 1 se conturează prin existența unor cantități impresionante de fragmente ceramice grosiere, semifine și fine, a unor cantități foarte mari de oase, multă cenușă, cărbune și pământ afânat. Vasele sparte erau grupate, între ele era și unul întregibil;

— în zona „bordeiului“, la exterior se observă o pată de pământ galben, cu aspect de humă, amestecat cu guano, care coboară spre gura peșterii, marcând o pantă a peșterii, la un moment dat.

— Groapa 2 este preparată, având fundul albiat;

— în zona gropii 4 apare un nivel de cenușă, cărbune, oase și fragmente ceramice cu toarte partilate;

— Groapa 5 începe să se contureze mai bine (fig. 3/2, legenda 5);

— în zona carourilor E3—D3 apare o pată de pământ mai negru, marcând, poate, marginea secțiunii lui A. Orosz sau a altuia;

Nivel -70 cm (fig. 4.1). Orizontul nu mai este deranjat și apar complexe *in situ* în zona carourilor 5. În cea mai mare parte nivelul aparține orizontului cu toarte pastilate. La baza orizontului cu toarte pastilate și în partea superioară a orizontului Petrești, greu de precizat, datorită

inclinației straturilor, în c. A4, a apărut o brățară de bronz sau cupru dezdoită (fig. 4.1);

— în zona caroului C5 a apărut o vatră de foc ovală, pe care se afla cenușă și cărbune și ceramică, elemente caracteristică orizontului cu toarte pastilate. Vatra avea dimensiunile de $1,5 \times 1,8$ m;

— în vecinătatea ei se contura o altă vatră;

— *Gropile 4 și 5* încep a se contura mai bine, iar pe fundul lor au fost descoperite materiale medievale timpurii (fig. 4.1, *legenda 5*).

Nivelul —90 cm (fig. 4.2). Nivel cu *toarte pastilate*, fiind marcat de multă cenușă (*legenda 2*), cărbune (*legenda 7*), strat prăfos.

— în carourile A5, B5 apare strat și materiale Petrești (fig. 4.2, *legenda 4, 10*) și neolitice (*legenda 9*);

— planul adâncimii este străbătut de o bandă de pământ galben-brun, cu humă și guano (fig. 4.1, *legenda 6*);

— stratul este locuit intens, fiind marcat de nenumărate vetre de foc, cu gardină (marcate cu a; *legenda 3*) și fără gardină (b; *legenda 2*).

Complexele (fig. 3—4). În peșteri numărul și forma acestora este foarte săracă. Cel mai des întâlnite sunt gropile, vetrele de foc și apărătoarele de vânt. Vetrele sunt fie din pietre de râu, fie din peșteră, mai mult sau mai puțin amenajate și vetre de foc amenajate, cu sau fără gardină. Acestea sunt remarcate prin marea cantitate de cenușă și cărbune, iar în vecinătatea lor, o bogăție de ceramică. Gropile sunt legate de viața din peșteră, fie sunt mai târzii, aparținând căutătorilor de comori sau de materiale arheologice. În primul sfert al peșterii, unde există vegetație, favorizată de umezeală și lumina naturală, determinate de marea deschidere a gurii peșterii, sunt semnalate cele mai multe apărătoare de vânt. Apărătoarele de vânt sunt, mai ales grupări de pietre, de forme regulate, marcând vetre temporare.

Gropile:

Groapa 1. Groapă, bordei sau săpătură.

Groapă sau semibordei (marcaj B2; c. = carou 5C și D), cu fundul drept, amenajat cu pietre de râu, cu multă cenușă și cărbune și fragmente ceramice pe nivel. În interior se afla o vatră de foc, neamenajată (c. = carou 5D; -70, -80 cm), de formă ovală, cu dimensiunile 90×60 cm.

Groapa 2 (c. 5D/E, -60 cm), rotunjită, intră în profilul de sud. Umplutura este din pământ brun închis, cu negru-cenușiu și numeroase pietre.

Groapa 3 (c. 5E, -60 cm), albiată, taie o vatră de foc și intră în profilul de est al secțiunii. În umplutură are amestec de pământ roșcat (guano?).

Groapa 4 (c. 5A, -55 -70 cm), având în umplutură amestec de cenușă și cărbune.

5. *Groapa 5* (c. 5B, -60 cm), cu pământ negru-brun, cu amestec de cenușă și cărbune. Materialul ceramic este din sec. IX—XI, p. Ch.

6. *Groapa 6* (c. 5B, -60 cm), conținând o mare cantitate de cenușă, cărbune, arsură și oase mari arse.

7. *Groapa* (c. 5D, -90 cm), mică, albiată.

Vetrele:

1. *Vatră neamenajată* (c. 5C, -70 cm), cu cenușă, cărbune, oase și pietre arse, de formă ovală, cu dimensiunile 90 × 60 cm.

2. *Vatră*, adâncită (c. 5E intră parțial sub profilul de sud), amenajată, ovală, cu dimensiunile de 50 x 60 cm, fundul la -90 cm.

3. *Vatră* (c. 5D, -85—90 cm), ovală, marginile, amenajate, fundul din pământ galben, pe pietre de râu.

4. *Vatră neamenajată* (c. 5D, — 90 cm), la bază pământ galben, ușor ars, ca timp este anterioară vetrei 3.

5. *Cuptor cu calotă*, parțial păstrată (c. 5C, — 90 cm), cu vatra arsă slab.

6. *Vatră* (c. 5B), cu pietre ce o mărgineau. Nivelul vetrei depășea conturul marcat de pitere, iar diferitele straturi de cenușă și cărbune și materiale arheologice, destul de groase și consistente, arătau o funcționare îndelungată.

Straturi succesive de fragmente ceramice așezate orizontal, acoperite de cenușă și cărbune, confirmau folosirea locului, probabil, periodic, sezonier sau anual, de către purtătorii orizontului cu toate pastilate. Pe una dintre ultimele locuiri a fost descoperit un vas întregibil și o mare cantitate de oase de mari dimensiuni, multe cu urme de ardere. În timpul săpăturii, a fost considerat ca loc de ofrandă, fără a avea însă argumente, care să susțină o asemenea ipoteză.

Orizontalitatea zonei presupune o amenajare a terenului în acea vreme, deoarece patul peșterii este în pantă. Imediat sub vatră au apărut materiale eneolitice, aparținând culturii Petrești. Cele neolitice, din grupul Cheile Turzii, sunt amestecate, deși în adâncime stratigrafia este normală, apărând și urme de vetre neolitice fără amenajări deosebite. Aceasta presupune existența unei foste pante în marginea peretelui, nivelată la amenajarea vetrei și a locului din vecinătatea ei.

„*Peretele*“. Paralel cu profilul de sud al casei a fost descoperit o grupare de lut, de forma unui „perete“, ipoteză împărtășită de echipa tehnică în timpul săpăturilor. Ceea ce surprindea era linia lui dreaptă, o margine clară. În exterior apărea ca o scurgere de lut, provenită la un perete fără structură lemnoasă. În interiorul „peretelui“ (c. d5, e5) a fost găsit un strat orizontal, cu multă cenușă, cărbune, pietre, fără a fi însă o vatră clasică. Înălțimea „peretelui“ atingea cca. 30 cm.

Spre interiorul complexului marginea peretelui părea foarte dreaptă, ceea ce era un semnal de alarmă în comparație cu exteriorul și cu pământul afânat, granulos al „peretelui“. Exteriorul „peretelui“ prezenta o margine neregulată, ce reda panta naturală a patului peșterii, la un moment dat. Cercetarea acestui complex necesită o lărgire a săpăturii. Un asemenea „perete“ nu are o logică, iar după structură nu pare gardină de vatră. Acesta pare a fi o amenajare de locuit.

Materialele arheologice sunt foarte bogate, constând în special din oase de animale și ceramică. Studiul materialului osteologic va constitui obiectul unui articol aparte. Dintr-o analiză sumară rezultă prezența tuturor categoriilor de oase de animale mici sau mari, de animale domestice și sălbatice.

Materialul arheologic

Din săpături au rezultat numeroase materiale arheologice. Din acestea, vom insista doar asupra acelor care au fost găsite în straturi de cultură, asigurate de un minim de observații stratigrafice. Prezentarea o facem doar în măsura prelucrării bogatului material arheologic descoperit.

Grupul Cheile Turzii

Am optat pentru noțiunea de grupul Cheile Turzii, ca parte a complexului mai larg, numit CCTLNI, cu anumite trăsături locale (*Lazarovici 1991*, p. 109—110). Asupra neoliticului din Cheile Turzii urma să fie scrisă o monografie, începută de N. Vlăsa, dar, din păcate, rămasă neîncheiată. Pentru ca aceasta să poată fi realizată, mai sunt necesare unele sondaje, în unele din principalele puncte unde a săpat N. Vlăsa, pentru precizări stratigrafice și evolutive, pentru încadrarea bogatului material ceramic pictat descoperit de acesta și colaboratorii lui, pentru un minim de observații statistice.

Observațiile sale stratigrafice sunt întrutotul confirmate de noile săpături, dar materialul arheologic era mult mai bogat și variat, fiind mult mai multe categorii ceramice, decât cele păstrate în documentația și în cele adunate de el și colaboratori. În plus, cerințele unor clasificări și serii moderne, impun analiza tuturor categoriilor ceramice și a materialelor osteologice. Deci, nu se punea problema revizuirii vreuneia dintre observațiile lui N. Vlăsa, ci completarea lor. Acestea, deși sunt generale, sunt precise și corecte.

Referitor la specificul descoperirilor din Cheile Turzii, pe marginea materialelor descoperite în *Peștera Ungurească*, N. Vlăsa, în 1969 nota în jurnal: „Ceramica pictată se împuținează, apare numai material uzual, roșcat și negru grosolan: funduri, buze, torți plastice. O mică lamă de obsidian; buze alveolate, ceea ce la Tărtăria fusese considerat retardatie Criș; aici însă componenta turdășană lipsește și nici un nivel aparte LN nu are șansa să apară“.

Atunci când se referea la împuținarea ceramicii pictate, N. Vlăsa se referea la cea de tip Petrești, dată fiind bogăția ei în plin strat Petrești. Specificarea că apare numai material uzual, pe baza cunoștințelor și săpăturii de acum, știm că acest material uzual aparține categoriei uzuale ale grupului Cheile Turzii, din accepțiunea complexului Cluj — Cheile Turzii — Lumea Nouă — Iclod.

Despre aceste descoperiri adesea, verbal, N. Vlăsa precizase că au doar ceramică pictată, lipsind ceramica incizată, o caracteristică esențială pe care bine o definise. Din categoriile enumerate pentru neolitic, în jurnal deducem că N. Vlăsa sesizase esențialul: categoriile roșu, negru, ornamentele plastice.

Ceea ce a specificat N. Vlăsa prin „elemente de tradiție Criș“ la Tărtăria era: amestecul (foarte variat și specific, cu resturi organice și măr, diferit de cel din Lumea Nouă, ce era mai nisipos în general), arde-

rea, diferită la categorii (uzuală, semifină, fină), genul de netezire (caracteristic pentru multe categorii și separabil azi, nedându-li-se atenție la acea vreme) și urmele de angobă albă sau resturi de pictură. Acestea sunt atribute specifice întregului grup CCTLNI.

În ceea ce privește lipsa componentei turdășene și a elementelor LN (Lumea Nouă), care nu apar aici, este, iarăși, o sesizare clară a lui N. Vlăssă. Noi am specifica azi că tocmai aceste elemente ne-au determinat a separa în grupuri complexul CCTLNI. Noi am separat între timp noțiunea și datarea aspectului Turdaș, prin mai multe studii, sintetizate în definițiile pe care le-am precizat în lucrarea *Cultura Vinča în România (1991)*; și în alte studii: *Lazarovici — Dumitrescu 1985—1986*). Prin componenta turdășană se înțelegeau două fenomene:

— unul vinčian vechi, cunoscut la Balomir (*Vlăssă 1967; Lazarovici 1991*, p. 95—97) și în orizonturile de la baza stratului de cultură de la Tărtăria (*Lazarovici 1991*, p. 97—99 și bibl.) și, poate, în alte locuri (Valea Nandruului, nivelul inferior (I) (*Roska 1942*, p. 338—339) dar neconfirmat exact de noile cercetări;

— altul mai târziu, cu cel puțin două variante: 1) de *aspect Turdaș*, la Turdaș (*Maxim 1991*, p. 124—126; *1991a*) și Valea Nandruului, stratul superior (II) (*Roska 1942*, p. 340—341; *Lazarovici 1991*, p. 126—128), fără ceramică pictată; și 2) de *aspect Tăuș*, cu ceramică pictată (la Tăuș, Mintia, Cluj — *Bd. 21 Decembrie* (fost — *Bd. Lenin*, ș.a.) (*Lazarovici 1991*, p. 115—120).

Lipsa unui nivel aparte Lumea Nouă (LN) trebuie sesizată în două moduri: una în ceea ce descoperiseră în Cheile Turzii Z. Milea, V. Feneșan și N. Vlăssă pe de o parte și alta în ceea ce defineau I. și D. Berciu prin Lumea Nouă, la Alba Iulia — Lumea Nouă (*Berciu 1966*, p. 741; *Berciu 1968*), Limba, Tărtăria și altele (*Lazarovici 1991*, p. 111—114).

Materialele, descoperite de noi, aparțin la două din etapele fazei IIB și IIC. Nefiind observații de stratigrafie orice discuție mai amplă acum este prematură. O parte din materiale se leagă de descoperirile de la Zau de Câmpie (săpături Lazăr-Grozav) și cele din peștera Balica (*Lazarovici 1991*, p. 100—110). Este vorba de decorul (*fig. 11/1—2*) pentru care sunt analogii în complexul CCTLNI la Cluj-Napoca — *Piața Unirii* (*Vlăssă 1976*, *fig. 1/4*, 5.2; 6.1,3) și în Crișana, în *Peștera Devent* (*Vlăssă 1976*, p. 24, 3/4; *Lazarovici — Kalmar 1982*, p. 235, *fig. 2/2*), elemente ce se mențin mai târziu în diferite forme Cluj-Napoca — *Bd. 22 Decembrie* (Sondaje Z. Maxim, cat. I/7; P81283), Zau de Câmpie (sondaje Lazăr—Grozav în diferite gropi), Iclod (*Lazarovici 1977*, p. 215, *fig. 3/5*).

Ceramica

Marea bogăție a ceramicii pictate, față de alte categorii sau unelte, sunt observații care ne dau de gândit. Ar fi posibil ca dintre ocupațiile de bază ale locuitorilor, confecționarea ceramicii, în special, a ceramicii pictate, să fie unul dintre meșteșugurile sau ocupațiile de bază. Problema trebuie studiată din punctul de vedere al compoziției și provenienței lutului și al resturilor pe care confecționarea ceramicii le lasă: cuptoare, vetre mari, gropi arse, gropi sau șanțuri pentru lut, deșeuri de fabricație, unelte specializate de confecționat, resturi de materii prime ș.a.

Din catalogul (lucrat excepțional) al descoperirilor făcute de N. Vlăsă în peșterile din Cheile Turzii, din păcate, fără observații de stratigrafie sau privind complexele, apar o serie de motive decorative specifice cu descoperirile noastre, care au analogii identice. Nefiind publicate, avem de la N. Vlăsă doar specificarea Cheile Turzii.

Ceramica grupului Cheile Turzii are pasta amestecată diferit, de la o categorie la alte, de la o specie la alta, de la o nuanță de culoare la alta. Deoarece carourile fără amestec cultural sunt puține nu se pot în acest moment face studii privind evoluția lor. Ne mulțumim, de aceea, a prezenta principalele categorii, precizând că unele sunt aleatoare, dată fiind lipsa unor date sigure. Cu toate acestea, datele pot fi cele mai complete pe care le avem despre acest grup până în prezent. Dintr-un lot de 1228 fragmente, provenite din campania anului 1994, avem situațiile de mai jos. Din acestea, nu vom insista asupra materialelor de la adâncimile mai sus de —40 cm, iar cele de la —45 cm le cuplăm la adâncimile învecinate în mod egal:

Tabel 1

	—70	—50	—10	—60	—80	—30	—90	—15	—40	—45	total	%
grosieră	56	75	2	39	26	59	7	50	7	0	321	26,41
semifină	39	120	9	75	38	118	24	165	24	5	612	49,83
fină	35	66	1	47	42	140	18	166	41	5	295	24,02
total	130	261	12	161	106	317	49	381	72	10	1228	
procent	10,56	21,25	0,9	8,63	13,11	25,81	4	31	5,86	0,81		

Analizând categoriile ceramice obținem clasificarea de mai jos din care se detașează, în clasă separată, ceramica semifină cu nisip și mică, precum și alte categorii ce rezultă din clasificarea de mai jos.

Tabel 2

Arborele de reprezentare a ierarhiei:

_____	SF; nisip și mică,
I _____	F; nisip și mică, SF; nisip și cioburi, UC; cioburi și nisip,
I _____	F; nisip cu bob mare, F; nisip, fină; pietricele, UC; cioburi
I _____	pisate, SF; pietricele, UC; nisip și măr, UC; nisip cu bob mare,
I _____	UC; nisip, cioburi și pleavă, UC; nisip și mică, SF; cioburi
I _____	pisate, UC; nisip,
I _____	F; nisip și măr, F; nisip fin, F; nisip și cioburi, SF; nisip și
	măr, SF; nisip cu bob mare, SF; nisip, grosieră; nisip și cioburi,
	SF; cioburi și nisip, UC; pietricele,

Nuanțele predominante de culoare, prezentate mai jos, clasificate prin analiza de corespondență, au dat seriarea de mai jos, fiind formate din categoriile:

Tabel 3

	—80	—40	—70	—50	—90	$\frac{1}{2}$ —60
grosieră, portocaliu	3	1	5	0	0	0
fină, cărămiziu	3	1	1	0	0	1
fină, cenușiu	13	7	2	7	1	2
grosieră, gălbui	2	0	0	2	0	0
semifină, portocaliu	1	0	0	1	0	0
fină, brun cu flecuri	6	6	2	3	1	0

continuare Tabel 3

grosieră, brun cu fireuri	3	0	11	6	0	1
grosieră, cenușiu	5	1	1	7	1	2
grosieră, cenușiu albicios	2	0	7	4	0	1
grosieră, negru-cenușiu	1	1	3	2	0	1
semifină, cenușiu	8	4	8	14	2	6
fină, brun închis	1	9	3	5	2	3
fină, cenușiu albicios	1	0	1	1	0	1
semifină, brun cu fireuri	14	0	8	22	4	9
fină, negru-cenușiu cu flec galbui	6	1	4	6	7	2
semifină, galbui	1	0	1	3	1	0
fină, negru	4	4	6	7	2	7
grosieră, cărămiziu	2	0	4	12	1	1
semifină, brun deschis	5	6	8	35	2	8
semifină, cărămiziu	0	5	1	6	0	4
fină, negru-cenușiu	4	7	7	14	3	11
fină, brun deschis	1	2	2	9	0	3
semifină, cenușiu albicios	1	0	5	8	1	2
grosieră, negru-cenușiu cu flec galb.	0	0	1	6	0	0
grosieră, brun deschis	6	2	16	21	2	19
semifină, brun închis	1	2	2	20	4	12
grosieră, brun închis	0	1	2	1	2	9
semifină, negru-cenușiu cu flec galbui	2	0	0	0	1	6
semifină, vișiniu	0	0	0	1	2	0
fină, vișiniu	0	0	0	1	0	1
semifină, negru-cenușiu	0	1	5	2	4	16

În cazul seriei, observăm existența unor anomalii privind adâncimile. De aceste anomalii trebuie să se țină seama la studiul atributelor și a evoluției lor.

Amestecul categoriilor de ceramică are structura de mai jos.

Din seriere, rezultă existența unor anomalii la adâncimea de -40 cm, care cel mai apropiat sunt de descoperirile de la -90 cm.

Tabel 4

	-40	-90	-80	-70	-60	-50
SF, nisip și mică	77	7	12	13	10	20
F, nisip cu bob mare	3	1	0	1	2	1
F, nisip și măr	3	3	5	2	4	1
F, nisip fin	4	0	2	0	7	5
F, nisip	2	8	4	5	1	2
F, nisip și mică	28	3	15	24	25	46
F, nisip și cioburi	4	1	12	3	7	4
fină, pietricele	1	2	0	0	1	3
UC, cioburi pisate	2	1	0	7	0	3
SF, nisip și măr	5	2	6	4	6	13
SF, pietricele	2	3	2	6	4	4
UC, nisip și măr	0	4	5	3	1	1
SF, nisip și cioburi	13	4	14	9	28	45
UC, nisip cu bob mare	1	0	0	4	0	4
SF, nisip cu bob mare	1	2	1	0	11	3
UC, nisip, cioburi și plavă	1	0	0	1	0	9
UC, nisip și mică	0	2	1	3	2	3
UC, cioburi și nisip	3	0	10	10	14	33
SF, nisip	1	2	2	2	12	11
SF, cioburi pisate	0	0	1	1	0	2
UC, nisip și cioburi	0	0	5	15	11	9
SF, cioburi și nisip	0	4	0	4	3	22
UC, pietricele	0	0	2	13	8	9
UC, nisip	0	0	1	0	1	4

Clasificările în funcție de *netezire* au dat situațiile de mai jos. În acestea observăm anomalii la -40 cm și -50 cm. În aceste orizonturi materialele sunt în poziție secundară.

Tabel 5

	-90	-80	-40	-60	-50	-70
SF, angobă albă	2	1	0	0	0	0
UC; lustruit	1	1	0	0	0	0
F, netezit	13	17	13	15	14	11
F, slip căzut	0	2	2	5	4	0
SF, slip căzut	0	2	0	4	3	0
SF, netezit	15	24	15	59	70	16
F, anetezit	0	0	1	0	1	0
F, lustruit	5	23	27	27	48	24
SF, lustruit	1	7	4	7	11	6
UC, netezit	5	15	0	9	26	29
SF, anetezit	6	4	7	5	38	16
UC, anetezit	1	8	7	29	49	31
F, poleit	0	0	0	0	1	0
UC, angobă albă	0	1	0	0	0	3
UC, aspră	0	0	0	0	0	3

Arderea, socotită după felul în care străbate peretele vasului (considerând și înglobând intensitatea focului și durată) este:

Tabel 6

	-40	-90	-80	-60	-50	-70
F, slabă reductantă	4	0	1	4	2	1
F, slabă oxidantă	3	0	0	1	3	2
F, bună reductantă	31	16	13	33	37	24
SF, bună oxidantă	14	12	10	21	37	8
SF, slabă oxidantă	6	6	6	7	33	7
F, bună oxidantă	6	2	8	9	26	8
SF, bună reductantă	6	6	17	35	40	17
UC, bună reductantă	1	3	7	8	8	10
UC, slabă reductantă	4	0	4	3	13	10
UC, bună oxidantă	0	2	7	7	17	8
SF, slabă reductantă	0	0	5	12	13	7
UC, slabă oxidantă	2	2	8	21	37	28
F, blacktopped	0	0	0	0	1	0
F, bună	0	0	0	0	0	0
SF, blacktopped	0	0	0	0	0	0

Categoriile asociate cu culoarea, amestec și netezire, cele mai frecvente, sunt prezentate în clasificarea de mai jos, din care rezultă anomalii la -50 cm.

Tabel 7

	90	-80	-60	-50	-70
F, negru-cenușiu cu flec gălbui, nisip netezit	7	0	0	0	0
SF, negru cenușiu, cioburi și nisip, netezit	4	0	2	0	0
UC, brun deschis, nisip și măr, netezit	2	3	0	0	0
SF, brun închis, nisip și mică, netezit	2	1	1	1	0
SF, brun cu flecuri, nisip și cioburi, netezit	2	0	2	4	0
F, negru cenușiu, nisip, netezit	1	1	0	2	0
SF, cenușiu, nisip, netezit	1	0	1	2	1
F, brun cu flecuri, nisip și mică, lustruit	1	5	4	1	2
SF, cenușiu, nisip și cioburi, netezit	1	4	1	5	1

continuare Tabel 7

F, cenușiu, nisip și mică, lustruit	1	5	0	7	0
F, cenușiu, nisip și cioburi, netezit	0	2	1	0	0
F, brun închis, nisip și cioburi, netezit	0	1	1	0	0
F, negru, nisip fin, lustruit	0	0	5	0	0
F, brun cu flecuri, nisip și cioburi, netezit	0	0	1	0	0
SF, brun cu flecuri, nisip cu bob mare, netezit	0	0	4	0	0
F, brun închis, nisip și mică, netezit	0	0	1	0	0
F, negru cenușiu, nisip și mică, netezit	0	0	3	0	0
F, negru cenușiu, nisip și cioburi, netezit	0	2	1	2	0
F, negru, nisip și mică, lustruit	1	0	2	5	5
F, negru-cenuș cu flec gălbui, nisip și cioburi, netezit	0	3	0	0	2
SF, negru cenușiu, nisip și cioburi, netezit	0	0	8	0	1
UC, brun închis, nisi. și cioburi, netezit	0	0	2	1	0
UC, brun deschis, nisip și cioburi, anetezită	0	0	5	0	1
SF, brun închis, nisip, netezit	0	0	7	3	0
F, cenușiu, nisip, netezit	0	2	0	0	3
SF, brun cu flecuri, nisip și mică, netezit	0	4	2	1	5
F, negru-cenuș cu flec gălbui, nisip și mică, lustruit	0	3	2	5	2
SF, brun deschis, nisip și mică, lustruit	0	0	2	2	0
UC, cenușiu, cioburi și nisip, netezit	0	2	0	6	0
UC, brun deschis, cioburi și nisip, anetezită	0	1	11	4	5
SF, cenușiu, nisip și mică, netezit	0	0	2	0	1
SF, brun deschis, nisip și cioburi, netezit	0	2	2	8	2
UC, brun deschis, pietricele, anetezită	0	1	3	3	2
SF, brun închis, nisip și cioburi, netezit	0	0	2	3	0
SF, negru cenușiu, nisip cu bob mare, netezit	0	0	1	2	0
SF, cărămiziu, nisip și cioburi, netezit	0	0	2	4	0
SF, brun cu flecuri, nisip și cioburi, anetezită	0	1	0	3	1
SF, cenușiu albicios, nisip și măr, netezit	0	0	1	3	0
SF, brun deschis, nisip și cioburi, anetezită	0	2	0	4	3
SF, brun cu flecuri, nisip și mică, lustruit	0	1	0	4	1
SF, brun deschis, nisip și măr, netezit	0	0	1	4	0
UC, brun închis, cioburi și nisip, anetezită	0	0	1	6	0
F, negru cenușiu, nisip și mică, lustruit	0	0	5	7	7
SF, brun cu flecuri, nisip și cioburi, lustruit	0	0	0	1	0
F, brun deschis, nisip și mică, lustruit	0	0	0	3	0
SF, brun deschis, cioburi și nisip, netezit	0	0	0	7	0
SF, brun deschis, cioburi și nisip, anetezită	0	0	0	1	0
SF, brun deschis, nisip și mică, netezit	0	0	0	7	0
UC, cărămiziu, cioburi și nisip, anetezită	0	0	0	4	0
UC, cenușiu albicios, cioburi și nisip, anetezită	0	0	0	3	0
F, brun deschis, nisip și mică, netezit	0	0	0	4	0
SF, brun deschis, nisip și măr, anetezită	0	0	0	1	0
SF, brun cu flecuri, cioburi și nisip, anetezită	0	0	0	5	0
UC, brun deschis, nisip, cioburi și pleava, anetezită	0	0	0	5	0
UC, cărămiziu, pietricele, anetezită	0	0	0	5	1
UC, brun închis, nisip cu bob mare, anetezită	0	0	0	3	1
SF, brun închis, cioburi și nisip, anetezită	0	0	0	5	2
UC, brun deschis, nisip și cioburi, netezit	0	1	0	2	7
F, brun închis, nisip și mică, lustruit	0	0	0	1	3
UC, brun cu flecuri, nisip și cioburi, netezit	0	0	0	1	4
SF, cenușiu, cioburi și nisip, anetezită	0	0	0	0	2
UC, brun cu flecuri, pietricele, anetezită	0	0	0	0	5
UC, portocaliu, cioburi pisate, anetezită	0	0	0	0	5

Analize calitative. Din lipsa unor date cantitative despre pictură, în analizele noastre am studiat materialele din cataloagele realizate de N. Vlăsa. Motivele decorative constau din benzi late, dispuse în spirală, realizate cu culori întunecate (roșu sau vișiniu), pe corpul vasului

până spre fund (catalog AM la Zoia Maxim: cat. 6 la noi; iar în planșele lui N. Vlăsa cat. 2/3). Același motiv are analogii în așezarea de la Cluj-Napoca — *Bd. 21 Decembrie (fost Lenin)*, în materialele descoperite de Zoia Maxim (P 81103); în descoperirile de la Tărtăria (*Vlăsa 1976*, p. 38, fig. 4/4);

— alt tip de motiv *banda în cruce*, în interiorul sau la exteriorul vaselor, tip BH (la Z. Maxim) (în *Cheile Turzii* apare la N. Vlăsa *pl. II/7*, 10, 12; *III/1*, *IV/3*, 6, 8, 12—13 47; *Lazarovici 1991*; *Ignat 1973*, fig. 10/1, poate 3, 6; cu analogii la: Cluj-Napoca — *Bd. 21 Decembrie* (cat. ZK 1 17; P 81319), Peștiș, în Crișana (BH = 17 cat. GL; cat. BH, cat. 17 GL; cat. BH ZK după GL cf. *Lazarovici 1991*; *Ignat 1973*, fig. 10/1, poate 3, 6, 2 buc. cat. 66 pictura negru pe alb; cat. 66; *Ignat 1973*, fig. 10/8; 1974, *pl. IX/4—6*; cat. 67; 10/12; cat. 68; 1974, *pl. IX/7*; cat. 69); la Tărtăria (cat. BH, cat. 17 GL; cat. BH ZK după GL cf. *Lazarovici 1991*; *Vlăsa 1976*, p. 38, fig. 4/2, 9; BH (= 17 cat. GL); cat. BH, cat. 17 GL; cat. BH ZK după GL cf. *Lazarovici 1991*; la Lumea Nouă (BH 17; cat. BH, cat. 17 GL; cat. BH ZK după GL cf. *Lazarovici 1991*; marcaj 136).

— Motivul din diferite combinații de benzi late în spirale asociate, înguste cu motive spiralice (cat. ZM CE 2 sau 29 la noi) apare la: Tărtăria (cu pictura albă; *Vlăsa 1976*, fig. 11/2; L 147, fig. 1/8) și la Cluj-Napoca — *Bd. 21 Decembrie* (P 81283; 29 CE; cat. 29; K 126, 1.7, in. P 81185; L 147, 2.2).

Din cele cunoscute, ca provenind din:

— *Peștera Balica Mică* sunt următoarele: din catalog 28 (la noi), având analogii între cele pomenite de Berciu la Limba (*D. și I. Berciu, 1958*, p. 25, fig. 20/1) sau citate de noi cu diferite ocazii (L 122, 1/6).

— Tărtăria (98a) roșu cu brun pe alb; *Vlăsa p. 82, 38, pl. 4/1*.

Motivul FA (impresiuni, radiale, pe fund, în formă de paranteze); *Lazarovici* cat. 16; după Kalmar tip FA cf. *Lazarovici 1991*, p. 32; *Lazarovici — Kalmar — Ardean 1984*, fig. 7/7) apare la:

— Zau de Câmpie sat (AG 43 negru/fond galben sau cărămiziu; *Lazarovici — Kalmar — Ardean 1984*; LC; *Lazarovici* cat. 24; după Kalmar tip LC cf. *Lazarovici 1991*, p. 32; *Lazarovici — Kalmar — Ardean 1984*, fig. 2/3, 7.4; *Lazarovici — Kalmar 1982*, p. 47).

Analogiile pot fi mai numeroase, dar nu mai insistăm.

Unelte. Față de marea cantitate de ceramică acestea sunt puține la număr. Ele constau din obișnuitul inventar al unei așezări. Unelte sunt din piatră, silex, obsidian și os.

Obsidianul este mai frecvent întâlnit decât silexul în descoperirile din vecinătate (pe terasa cabanei, la fundațiile unei case). În c. C4 la -90 cm, a fost descoperită o frumoasă lamă de obsidian, lungă de 5 cm, lată de 15 mm, triunghiulară în secțiune. Piese de obsidian au fost amintite, în aceeași peșteră și de către N. Vlăsa, în jurnalul său.

Cultura Petrești. Stratul de cultură, cu descoperiri aparținând culturii Petrești (epoca eneolitică), are o grosime între 30—40 cm, grosime variind de la un carou la altul.

Din săpătură a rezultat o mare cantitate de ceramică pictată, din toate fazele culturii Petrești (A, AB, B), mai puțin însă cea cu observații stratigrafice clare. Majoritatea materialului aparține fazei AB și B. Există și materiale de fază A, dar suprafețele, pe care acestea au fost cercetate

și sunt nederanjate sunt de cca. 4—5 m. Straturile Petrești, din zona carourilor d5—e5, nu au fost cercetate, iar straturile sunt nederanjate sau cel puțin așa par. Materialul nestratigraficat este foarte numeros.

Orizontul Herculan II — Cheile Turzii sau orizontul cu toate pastilate, în săpăturile noastre, este cu mult mai gros și cu mai multe complexe decât cel semnalat de N. Vlăsa. În acesta au fost sesizate două zone cu vetre: una în partea centrală a peșterii (în c. D5 și E5), alta în margine, în c. A5, B5. În vecinătatea vetrei (din A5, B5) au fost găsite mari cantități de ceramică și oase, vase întregibile, unelte din os și corn. În zona centrală a fost semnalată o vatră amenajată, două-trei vetre neamenajate și un „perete” din pământ galben.

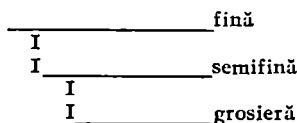
Orizontul Herculan II — Cheile Turzii sau orizontul cu toate pastilate a fost parțial studiat, cercetarea oprindu-se la apariția primelor complexe. Materialul identificat și prelucrat reflectă următoarea structură a speciilor pe categorii:

Tabel 8

	-90	-15	-40	-60	-50	-100	-70	-30	-80	total%
fină	4	45	17	21	49	0	14	12	9	171 17,1
semifină	5	50	32	49	120	1	29	47	28	361 36,1
grosieră	1	77	39	52	134	0	53	59	53	468 46,8
Total	10	172	88	122	303	1	96	118	90	1000
Total%	1%	17,2	8,8	12,2	30,3	0,1	9,6	11,8	9	100%

Arborele de reprezentare a ierarhiei grupează în trei clase: grosieră și semifină și separat cea fină. Aceasta arată clar că comunitatea se afla într-un proces de retardare culturală, marcat de procentul scăzut al ceramicii fine.

Tabel 9

Amestecul ceramicii. Un studiu selectiv, pe cele câteva adâncimi cercetate, este sugestiv pentru primele comparații. Cercetarea unor zone mai mari vor îmbunătăți datele. Există un puternic amestec de materiale din care motive datele trebuiesc privite cu unele rezerve.

Tabel 10

	100	-50	-60	-80	-15	-30	-70	-40	-90
cioburi, măr	0	7	0	0	0	0	0	0	0
cioburi, pleavă	0	1	0	0	0	0	0	0	0
nisip, grafit	0	1	0	0	0	0	0	0	0
scoci pisate	0	1	0	0	0	0	0	0	0
nisip și mică	0	9	0	0	3	1	1	0	0
măr, nisip	0	6	2	0	2	0	0	0	0
măr, pleavă	0	47	5	7	8	9	3	2	0
nisip și măr	1	78	40	18	24	20	17	15	2
măr, cioburi	0	2	1	0	0	2	1	0	0
nisip mare	0	1	0	0	0	0	0	1	0
nisip, cioburi, măr	0	28	11	12	23	13	6	7	0

continuare Tabel 10

ciobru, nisip	0	45	4	12	34	19	24	15	0
pietricele, ciob	0	11	8	10	6	8	14	3	0
nisip și cioburi	0	66	51	31	68	41	29	41	8
nisip	0	0	0	0	3	0	0	0	0
cioburi pisate	0	0	0	0	0	3	0	0	0
pietricele, măl	0	0	0	0	0	1	0	0	0
pietricele	0	0	0	0	0	1	1	4	0

Netezirea. Analiza tehnicilor de tratare a suprafeței vasului necesită studii mai complexe. Dintr-o primă analiză, observăm predominarea unor categorii. Unele situații, cum sunt angoba albă, poate fi o eroare de clasificare sau amestec arheologic, în nivelele respective fiind posibil asemenea amestecuri. Elementele specifice le-am marcat cu *. Celelalte pot fi erori de săpătură, codificare, amestec sau separare.

Tabel 11

	0	-90	SUPR	-50	-60	-70	-15	-30	-40	-80	-100	PASS	PROF	+10
angoba albă	2	0	21	2	1	88	0	0	86	0	0	0	0	0
slip căzut	3	0	0	2	3	2	1	1	0	0	0	0	0	0
lustruit	3	4	9	26	8	4	12	3	0	0	0	0	0	0*
slip alb	0	0	0	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
anetezit	1	0	0	18	0	1	2	7	0	2	0	0	0	0
netezit	14	6	21	251	109	88	156	106	86	88	1	4	2	11*
aspră	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0
lip	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0

Culoarea. Nuanțele de culoare, așa cum au fost definite în cataloagele de bază, se prezintă sub următoarele variante, selectate și seriate.

Tabel 12

	-100	-90	-70	-40	-60	-50	-30	-15	-80
roșu	0	0	1	0	0	0	0	0	0
negru-cenușiu cu flec gălbui	0	2	1	4	1	4	0	0	0
portocaliu	0	0	1	2	0	0	0	1	0
brun cu flecuri	1	4	47	15	29	74	30	25	13
brun deschis	0	2	8	6	6	17	5	8	6
cenușiu albicios	0	0	2	1	3	7	2	4	0
gălbui	0	0	2	0	1	0	7	3	1
negru	0	0	17	18	23	37	14	25	22
cărămiziu	0	0	1	9	4	12	6	5	4
brun închis	0	0	0	0	3	3	1	1	0
negru cenușiu	0	2	5	4	20	43	8	32	9
cenușiu	0	0	11	25	28	100	40	58	31
cafeniu cu flec gălbui-roșcat	0	0	0	0	0	0	0	1	0
roșcat	0	0	0	0	0	0	0	1	0
cafeniu albicios	0	0	0	0	0	0	0	0	3

Arderea. Analiza arderii s-a făcut convențional. Mai mult s-a declarat de câte ori au fost analizate lucrurile. Situația se prezintă astfel:

Tabel 13

	100	PROF	-50	+10	SUPR	-40	-15	-60	-90	-30	-70	-8	0	PAS
slabă reduc-														
tantă	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
bună oxidan-														
tă	0	0	39	1	3	10	14	7	0	8	6	3	0	0
bună reduc-														
tantă	1	2	196	8	21	57	122	92	8	73	57	56	15	2
slabă oxi-														
dantă	0	0	67	2	6	21	35	23	2	37	33	31	8	2

Formele de vase se grupează în patru tipuri.

Tabel 14

	70	-80	-100	-15	-50	-90	-40	-30	-60
A	11	0	0	0	0	0	0	0	0
F	85	90	1	171	303	10	88	117	120
H	0	0	0	0	0	0	0	1	0
D	0	0	0	0	0	0	0	0	2

Clasificarea ierarhică a formelor prezintă două clase F și celelalte.

Tabel 15

	A, H, D,
I	
I	F,

Clasificarea cu toate attributele:

Tabel 16

	-70	-80	-90	-30	-100	-40	-15	-50	-6
UC, brun cu flecuri, cioburi, nisip, netezit, bună reduct.	10	0	0	2	0	0	0	0	0
UC, brun cu flecuri, pietric., cioburi, netezit, slabă oxid.	11	4	0	1	0	2	0	1	0
UC, negru, cioburi, nisip, netezit, bună reduct.	2	0	0	4	0	1	0	1	0
UC, cenușiu, pletricele, cioburi, netezit, bună reduct.	1	6	0	0	0	0	1	1	0
UC, cenușiu, nisip și cioburi, netezit, slabă oxid.	3	1	0	4	0	0	3	3	0
SF, brun cu flec., nisip și cioburi, netezit, bună reduct.	4	1	3	5	0	0	1	2	4
UC, cenușiu, nisip și mâl, netezit, bună reduct.	0	6	0	1	0	0	1	0	0
UC, cenușiu, nisip, cioburi, mâl, netezit, slabă oxid.	1	2	0	0	0	0	2	1	0
UC, cărămiziu, nisip, cioburi, mâl, netezit, slabă oxid.	0	4	0	3	0	0	0	1	0
F, negru, nisip și cioburi, netezit, bună reduct.	3	3	0	4	0	2	7	2	0
SF, negru, nisip și mâl, netezit, bună reduct.	3	4	0	1	0	2	0	8	1
SF, cenușiu, nisip și cioburi, netezit, slabă oxid.	1	5	0	3	0	0	1	2	2
SF, brun cu flecuri, nisip și cioburi, netezit, slabă oxid.	2	1	0	3	0	1	2	6	0
SF, brun cu flecuri, cioburi, nisip, netezit, bună reduct.	1	0	0	2	0	1	3	1	0
F, brun cu flecuri, nisip și mâl, netezit, bună reduct.	1	1	0	1	0	0	1	3	1
F, cenușiu, nisip și cioburi, netezit, bună reduct.	2	0	0	0	0	3	2	1	2
UC, brun deschis, nisip și cioburi, netezit, slabă oxid.	1	1	0	0	0	1	0	3	1
UC, cenușiu, cioburi, nisip, netezit, slabă oxid.	0	3	0	0	0	0	1	3	0
UC, brun cu flec., nisip, ciob., mâl, netez., bună reduct.	1	0	0	0	0	0	3	1	1
SF, brun cu flecuri, nisip și mâl, netezit, bună reduct.	1	1	0	1	1	1	0	5	1
SF, negru, nisip și cioburi, netezit, bună reduct.	1	4	0	0	0			2	4

Cariera romană sau Piatra Tăiată. Pe poteca turistică, ce duce de la Chei la Săndulești, Tureni spre Cluj-Napoca, pe una dintre ultimele tesase, au fost semnalate urmele unei cariere și de locuire romană, o așezare Coțofeni și materiale de epoca bronzului.

Așezarea a fost descoperită cu prilejul cercetărilor etnoarheologice româno-engleze, din anii 1982—1986. De atunci descoperirile au fost permanente ținute sub supraveghere. În literatura mai veche sunt pomenite, undeva în zonă, „exploatările de piatră din epoca romană”, de la Piatra Tăiată.

Obiectivele vechi au fost incluse în studiul *Cercetări etnoarheologice în Munții Petrindului* (m.s.). Obiectivele lui N. Vlăsa au constituit un interes major în prezent, în cadrul unui Simpozion Internațional despre „Ceramica neolitică pictată din Balcani” Cluj-Napoca, septembrie 1994).

Ceramica neolitică a fost studiată pe un lot de 1228 fragmente și cuprinde serieri și date statistice, după categoriile de folosință și lux (tabel 1), fie clasificări ierarhice divizive (pe baza mulțimilor fuzzy: cf. *Dumitrescu 1988*) (tabel 2). Analiza tehnologiei de fabricație a fost studiată pe mai multe categorii, după funcționalitate și culoare (tabel 3), amestec (tabel 4), netezire (tabel 5) și ardere (tabel 6), fie după toate aceste atribute (tabel 7). Aceasta permite specialiștilor să urmărească evoluția fiecărui element în parte, care contribuie la disturbarea unei serii ideale.

Orizontul ceramicii cu toate pastilate a fost analizat după aceleași criterii pe un lot de 1 000 fragmente. Fiind vorba de o primă săpătură sistematică, cu prelucrarea în întregime a tuturor materialelor, stratigrafiate sau nu, cu atribute clare sau nu, autorii publică în tabele toate materialele. Analiza s-a făcut studiindu-se categoriile ceramice după aspect și funcționalitate, fie seriere, fie clasificare (tabel 8—9) sau după unele atribute: amestec (tabel 10), netezire (tabel 11), culoare (tabel 12), ardere (tabel 13), forme (tabel 14—15) sau după toate atributele (tabel 16).

Studiul tabelelor oferă date asupra evoluției, involuției, semnificației, relevanței, varianței și covarianței atributelor corelate cu adâncimile.

GHEORGHE LAZAROVICI — MIHAI MEȘTER — LIDIA DASCĂLU

- BERCIU 1958 I. BERCIU, *Săpături și cercetări arheologice în anii 1944—1947*, în *Apulum*, III, p. 1, 10.
 BERCIU 1961 D. BERCIU, *Contribuții la problemele neoliticului în România*, București, p. 23—27.
 BERCIU 1961 a D. BERCIU, *Chronologie relative du néolithique du Bas Danube*, în *L'Europe...*, Praga, p. 343—353.
 BERCIU 1966 D. BERCIU, *Lumea Nouă*, în *MEPPE*, II, p. 741.
 BERCIU 1968 I. BERCIU, *Importanța complexului neolitic Lumea Nouă în lumina noilor săpături (1961—1963)*, în *Apulum*, VII, 1, p. 53—60.

- CHAPMANN 1981 J. CHAPMANN, *The Vinča Culture*, BAR, 117, 1—2.
- DIVR 1976 *Dicționar de istoria veche a României*, București.
- DUMITRESCU 1984 HORTENSIA DUMITRESCU, *Cercetările arheologice de la Tăuș-Deva (I)*, în *ActaMN*, XXI, p. 3—44.
- DUMITRESCU 1985—1986 HORTENSIA DUMITRESCU, *Cercetările arheologice de la Tăuș-Deva (II)*, în *ActaMN*, XXII—XXIII, p. 340.
- DUMITRESCU 1968 VL. DUMITRESCU, *Arta neolitică în România*, București.
- DUMITRESCU — VULPE VL. DUMITRESCU, AL. VULPE, *Dacia înainte de Dromihete*, București.
- FLORESCU — MICLEA 1980 R. FLORESCU, I. MICLEA, *Preistoria Daciei*, București.
- FRENTIU — LAZAROVICI M. FRENTIU, GH. LAZAROVICI, *Seriation and relative Chronology of archaeological complexes from Gornea*, în *Archaeometry in Romania*, 2, p. 65—85.
- FRENTIU — LAZAROVICI M. FRENTIU, GH. LAZAROVICI, *Seriarea și cronologia unor complexe arheologice de la Gornea*, în *ArhMold*, XVI, 1993, p. 295—306.
- HEREPELY 1901 K. HEREPELY, *Alsofahér vármegye őskora*, în *AFM*, II, 1, p. 18—20.
- KALMAR — CORBU 1990 ZOIA MAXIM, A. CORBU, *Data Processing of Archaeological Materials from the Vinča and Banat Culture*, în *Archaeometry in Romania*, 2, p. 93—109.
- LAZAROVICI 1977 GH. LAZAROVICI, *Periodizarea culturii Vinča în România*, în *Banatica*, IV, p. 19—44.
- LAZAROVICI 1979 GH. LAZAROVICI, *Neoliticul Banatului*, BMN, V, p. 269 s.v. Lumea Nouă.
- LAZAROVICI 1981 GH. LAZAROVICI, *Die Periodisierung der Vinča-Kultur in Rumänien*, în *PZ*, 51, 2, p. 169—196.
- LAZAROVICI 1986 GH. LAZAROVICI, *Neoliticul târziu din nord-vestul României (Sălajul, Clujul, Sătmăru)*, în *ActaMP*, X, p. 15—46.
- LAZAROVICI 1987 GH. LAZAROVICI, *Șocul Vinča C în Transilvania*, în *ActaMP*, XI, p. 33—55.
- LAZAROVICI — DUMITRESCU 1985—1986 GH. LAZAROVICI, HORTENSIA DUMITRESCU, *Legăturile cronologice, culturale și locul aspectului Tăuș-Deva în cadrul culturii Vinča-Turdaș și a neoliticului transilvan*, în *ActaMN*, XXII—XXIII, p. 15—27.
- LAZAROVICI — KALMAR 1982 GH. LAZAROVICI, ZOIA KALMAR, *Discuții pe marginea legăturilor cronologice și culturale între grupul Iclod și cultura Tisa*, în *ActaMN*, XIX, p. 221—245.
- LAZAROVICI — LAKÓ 1981 GH. LAZAROVICI, EVA LAKÓ, *Săpăturile de la Zăuan. Campania din 1980*, în *ActaMN*, XVII, p. 13—43.
- LAZAROVICI — KALMAR 1985—1986 GH. LAZAROVICI, ZOIA KALMAR, *Prospecțiuni și cercetări arheologice de salvare pe teritoriul municipiului și județului Cluj*, în *ActaMN*, XXII—XXIII, p. 723—752.
- LAZAROVICI — KALMAR 1985 GH. LAZAROVICI, ZOIA KALMAR, *Șantierul arheologic Iclod (1983—1984)*, în *Apulum*, 1986, p. 25—41.
- LAZAROVICI — MAXIM 1994 GH. LAZAROVICI, ZOIA MAXIM, *Despre necropole tumulare din Transilvania și Banat*, în *ActaMN*, 31, I, p. 11—20.
- PAUL 1965 I. PAUL, *Unele probleme ale neoliticului din Transilvania în legătură cu cultura Petrești*, în *RevMuz*, 4, 1965, p. 294—302.
- PAUL 1969 I. PAUL, *Așezarea neo-eneolitică de la Pianul de Jos în StComSibiu*, 14, p. 33—88.
- PAUL 1981 I. PAUL, *Der gegenwartige Forschungsstand zur Petrești-Kultur*, în *PZ*, 56, 2, p. 197—234.
- REPCLUJ 1992 *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, Cluj-Napoca.
- ROMAN 1967 P. ROMAN, *Unele probleme ale neoliticului târziu*, în *Comunicări*, ser. Arh., Craiova.
- ROMAN 1969 P. ROMAN, *Precizări asupra unor probleme ale neoliticului Transilvaniei*, în *RevMuz*, 6, 1, p. 68.
- ROMAN 1971 P. ROMAN, *Strukturdeckungen des Endneolithikums im Donau-Karpaten Raum, in Dacia*, N.S., XV, p. 31—170.
- ROMAN 1973 P. ROMAN, *Modificări structurale ale culturilor eneoliticului final din regiunea carpato-danubiană*, în *Banatica*, II, p. 57—77.

- ROMAN 1975 P. ROMAN, *Zum Problem des Beginns der Frühbronzezeit in Rumänien*, in *ActaArchCarp*, XV, p. 145—158.
- ROMAN 1976 P. ROMAN, *Cultura Coșofeni*, București.
- ROMAN 1975 P. ROMAN, *Modificări în tabelul sincronismelor privind eneoliticul târziu*, in *SCIV*, 29, 2, p. 215—221.
- ROMAN 1987 P. ROMAN, *Despre istoricul cercetărilor și stratigrafia unor așezări din Ostrovul Corbului*, in *SCIV*, 38, 4, p. 335—365.
- ROSKA 1942 M. ROSKA, *Erdély Régészeti Repertoriuma*, Cluj, harta VII, p. 284—285.
- ROSKA 1943 M. ROSKA, *Die prähistorische bemalte Keramik in Erdély (Siebenbürgen)*, in *KözlCluj*, III, p. 61—83.
- TÉGLAS 1888 G. TÉGLAS, *Eine urzeitliche Sculptur aus der Kluft von Torda*, in *ArchErt*, p. 92.
- VLASSA 1962 N. VLASSA, *Probleme ale cronologiei neoliticului Transilvaniei în lumina stratigrafiei așezării de la Tărtăria*, in *Studia*, ser. Hist., fasc. 2, p. 23—30.
- VLASSA 1963 N. VLASSA, *Chronology of the Neolithic in Transilvania, in the Light of the Tărtăria Settlements, in Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 485—494.
- VLASSA 1970 N. VLASSA, *Kulturelle Beziehungen des Neolithikums Siebenbürgens zum Vordere Orient*, in *ActaMN*, VII, p. 3—39.
- VLASSA 1966 N. VLASSA, „Cheile Turzii”, *Jurnal de săpătură*.
- VLASSA 1967 N. VLASSA, „Cheile Turzii”, *Jurnal de săpătură*.
- VLASSA 1968 N. VLASSA, „Cheile Turzii”, *Jurnal de săpătură*.
- VLASSA 1969 N. VLASSA, „Cheile Turzii”, *Jurnal de săpătură*.
- VLASSA 1970 N. VLASSA, „Cheile Turzii”, *Jurnal de săpătură*.
- VLASSA 1971 N. VLASSA, „Cheile Turzii”, *Jurnal de săpătură*.
- VLASSA — DAICOVICIU N. VLASSA, H. DAICOVICIU, in *Istoria Clujului*, Cluj, p. 7—19.
- VLASSA 1976 N. VLASSA, *Neoliticul Transilvaniei. Studii, articole, note*, BMN, IV.
- VLASSA 1977 N. VLASSA, *Contribuții la problemele neoliticului Transilvaniei*, Cluj-Napoca, disertație de doctorat.

CHEILE TURZII 1994. RAPPORT DE RECHERCHE ARCHÉOLOGIQUE ET ETNOARCHÉOLOGIQUE

(Résumé)

Preliminaires. Les fouilles archéologiques ont continué la recherche de 1991. L'étude ethnoarchéologique des montagnes Munții Petrindului a été inaugurée à Tureni, à Cheile Turzii (*Lazarovici — Maxim 1994*) et à Cheile Turzii.

L'histoire des recherches et la situation de la région. Cheile Turzii est une reservation d'environnement et archéologique, fondée depuis six dizaines d'années, c'est à dire de 1931 (*Nyarady 1937*, p. 161, 149). Dans le défilé il y a beaucoup de cavernes et de grottes, repandues sur une longueur d'environ 3 km, tout ceci faisant partie d'un segment des montagnes Petrindului, une branche du groupe Munții Trascăului (fig. 1).

La nature a été particulièrement généreuse en ce qui concerne le paysage et les conditions de vie. Le défilé a donné son nom à deux civilisation préhistoriques: le groupe Cheile-Turzii du complexe culturel (la culture ou la civilisation) Cluj — Cheile Turzii — Iumea Nouă — Iclod (abregé CCTLNI) (*Lazarovici 1991*, p. 100—121) et le groupe ou la culture Herculane II — Cheile Turzii (*Roman 1967; 1987*, p. 346; 1973, p. 62—66) ou l'horizon des anses pastillées (*RepCluj 1992*).

Le défilé a été l'objet des études des plus différents domaines des sciences naturelles (géographie, géologie, paléontologie, spéologie, botanique et zoologie) (*Nyaradi 1927*, p. 10—12, 15—22, 24—31), mais Cheile Turzii n'ont pas, malheureusement, joui d'une appréciation pareille du point de vue des sciences historiques.

Il y a eu des petites sondages dans le défilé, commencés par E. Orosz (1896, 1898), Herpely et d'autres (*Herpely 1901*) (probablement fig. 2/1, 3), ont été reprises par N. Vlăsa 1965—1972 en collaboration avec Z. Milea et V. Feneșan par des recherches systématiques.

Cette région archéologique connaît une importante concentration de traces archéologiques: on a signalé plus de 200 points archéologiques dans un nombre de 42 grottes et cavernes. N. Vlăsa en précisait encore 28 pas cartographiées.

Entre 1966 et 1971, N. Vlăsa commençait des fouilles systématiques dans le défilé: dans la caverne Peștera Ungurească ca compte une cassette d'environ 6 sur 4 m, pour vérifier la stratigraphie. A la rive ancienne de la rivière, il y a un site avec des matériaux préféodaux (du VIIIème siècle XI—XII).

Sur Dealul Așcuțit on a ouvert une cassette de 2 sur 3 m. La stratigraphie indique l'existence d'une couche de culture de 15 cm d'épaisseur. Le matériel archéologique est pas abondant et appartient à la culture Coțofeni. La cassette était à l'extrémité d'un tertre de terre, sans que celle-ci ait les éléments d'un tumulus. Sur la terrasse nord de cette colline, dans un endroit nommé Straja (la sentinelle), ont apparu plusieurs matériaux Coțofeni, du moyen âge, roumaines.

La recherche de certains points envisageant les objectifs de la vallée du Hâșdate a été continuée en amont du défilé (projet 1992—1996), dans un projet réalisé en collaboration avec l'Institut Roumain de Thracologie. On a fait localiser les tumulus sur une aire de 17 km autor, au long des chemins de crête plus longues. Vers le nord, les tumulus s'alignent au système de la vallée Someșul Mic.

Les fouilles systématique ont eu pour but l'éclairage de certains problèmes d'emplacement des fouilles anciennes, l'identification de certains matériaux, des vérifications stratigraphiques, préciser une stratigraphie plus fine, et fouiller quelques tumulus dans: Peștera Ungurească ou Caprelor, La carrière romaine et Dealul Căcădării.

Peștera Ungurească. La caverne est située à la demie de la montagne, à la base d'un haut mur d'environ 100 m, nommé Peretele Vulturilor (Le paroi des Vautours). L'entrée de la caverne a 20 m de largeur et 12—15 m de hauteur. Longue de 76 m, elle a une légère pente ascendante. Dans la caverne il y a des découvertes du mustérien (paléolithique moyen), néolithique moyen (CCTLNI selon nous), de la culture Petrești, l'horizon des anses pastillées, Coțofeni, Sighisoara-Wietenberg, Hallstatt C, scitiques, romaines et des siècles XI—XII (*RepCluj 1992*, p. 103, bibl. p. 105).

Sur l'axe de la caverne, on a tracé un système de carrés, formé de deux groupes de carrés A (à l'ouest) et B (au sud), chacun de 10 m. Le commencement des carrés vers le nord était l'entrée de la caverne, en partant du mur de roche. On a fouillé une surface (10 sur 10 m), dans le block A1, celle-ci étant partagée à son tour dans des plus petits carrés de 2 sur 2 m. Elles sont numérotées du N au S et du O à l'E. Le même système a été employé pour les carrés de 2 sur 2. On a fouillé à des profondeurs de 10 cm, en marquant les complexes (des âtres et des fosses) selon l'ordre de leur découverte.

Les niveaux des premiers 40—50 cm avaient été dérangés par les travaux de nivellement. A cause de ses qualités (grande, sèche, éclairée), la caverne a été un endroit idéal à habiter pendant l'hiver.

La stratigraphie (fig. 5). On a fait enlever des échantillons du profil pédologique et on a fait des analyses de sol. Pour ce qui concerne ce problème, il a une étude pédologique (*Piciu — Lazarovici 1994*). A cause de l'inclinaison, les dérangements récents ont été définis avec „+“, et celles qui paraissent des dépôts normaux, anciens, avec „—“. Les couches qui paraissent intactes présentent des mélanges de matériaux. Donc, il faut retenir que la numérotation de la stratigraphie reste conventionnelle.

La profile stratigraphique sur la ligne des carrés A5—D5—sud contient les suivantes couches et niveaux dans une description archéologique:

1. Couche noire-grise avec des tendances d'humification, mélangé avec des cendres. S'étend sur toute la surface de la section, étant plus épais vers les bouts.

2. Des couches de brûlure.

3. Âtre aménagé ou non-aménagé.

4. Terre brune formée de mélange de guano avec de la terre jaune.

5. Couche de cedres.
 6. Couche de charbon.
 7. Couche, brune, grannuleuse, mélangée avec de l'ocre, des cailloux, des os, de la terre brûlée et de la terre cuite menue, des cendres et des excréments de chèvre.
 8. Couche noire, avec du charbon et des cendres, avec des restes organiques (des tendances de humus), des os et des fragments ceramiques.
 9. Couche brune-rouse, avec du sable et des cailloux, avec du guano et des cendres.
 10. Couche brune-grise, grannuleuse, avec des cailloux, du charbon, des tessons et des moites de sable jaunâtre.
 11. Couche grise claire, argileuse, avec des cailloux, de la poudre calcaireuse (conséquence de la décomposition du calcaire par des acides), avec des traces rares de cendres et de charbon. Les matériaux de cette couche appartiennent, la plupart, à la culture Petrești.
 12. La même couche avec des teintes de jaunâtre, avec plus de mélange, due au dérrangement de la stratigraphie géologique de la caverne. Dans la couche, les plus nombreuses sont les matériaux du complexe Cluj — Cheile Turzii — Lumea Nouă — Iclod, du groupe Cheile Turzii.
 13. Couche marronne-jaunâtre.
 14. Même couleur, mais plus argileuse, avec des cendres, du charbon et des petits os.
 15. Dépôts récents, contenant des pierres menues et grandes, avec de nombreux matériaux céramique peints, résultats des fouilles archéologiques et de celles des amateurs.
- Niveau —50 cm. A partir de —50 cm de profondeur, nous avons supposé l'apparition d'un horizon d'habitation de la caverne, dans la région des carrés pas dérangés. Depuis ce niveau, on peut clairement signaler quelques complexes marqués de G1 jusqu'à de G1 jusqu'à G5.

Les complexes:

— La Fosse 2 une fosse ovale, countourée dans le profil S—S—Ouest (fig. 3.1 légende 2).

— La Fosse 3 est un creux oval. Le profil rassemblait à un bout d'âtre avec bordure, mais étant pas assez dense, ce n'est pas le cas d'un âtre avec bordure (fig. 3.1 légende; 13/2 profil CD, EF);

— La Fosse G5, même si elle paraît clairement contourée s'est prouvée plus petite, marquant un remplissage tardif (céramique du moyen âge ancien). Un group de pierres dans la region B5 indique une fosse contourée pas trop clairement après (fig. 3.1);

— La chaumière 2 ou la fosse, située à la suite de la fosse 2, avait le fond droit marqué avec de nombreux pierres, tessons et du charbon, ayant le contenu d'un niveau d'habitation, d'où le terme de „chaumière“ (fig. 3.1 légende 3).

— La plateforme 1 a été définie comme un niveau d'habitation avec de nombreux os et fragments céramiques appartenant à l'horizon ceramiques des anses pastillées ou Herculane II — Cheile Turzii (fig. 3.2 légende 4).

— Niveau —60 cm. Les complexes commencent à être plus nettement et plus clairement contourés. On a préparé les suivantes complexes:

— La fosse 1 reçoit une forme régulière, en donnant l'impression d'une fouille archéologique;

— La plateforme 1 se contoure par l'existence des quantités impressionnantes de fragments céramiques usuels, demi-fines et fines, des très grandes quantités d'os beaucoup de cendres, charbon et de la terre molle. Les pots étaient gropés, l'un d'eux étant un pot restaurable;

— Dans la région de la „chaumière“, a l'exterieur, on peut remarquer une tache de terre jaune, ayant l'aspect de terre glaise, mélangée avec du guano, qui descend vers l'entrée de la caverne, qui fait remarquer une pente dans la caverne, fa un certain moment;

— La fosse 2 est préparée, ayant le fond creusé;

— Dans la région de la fosse 4 apparaît un niveau de cendres, charbon, os et fragments céramiques des anses pastillées;

— La fosse 5 commence à mieux se contourer (fig. 3/2 légende 5);

— Dans la région des carrés E3—D3 apparaît une tache de terre plus noire, marquant peut-être le bout de al section d'Orosz, ou d'une autre.

Niveau — 70 cm (fig. 4.1). L'horizon n'est plus dérangé et apparaissent des complexes *in situ* dans la région des carrés 5. La plupart du niveau appartiennent à l'horizon des anses pastillées. A la base de l'horizon Petrești, difficile à préciser, à cause de l'inclinaison des couches, dans le carré A4, il a apparu un bracelet de bronze ou cuivre décourbé (fig. 4.1).

— dans la région du carré C5 il a apparu un âtre ovale, sur lequel il y avait des cendres et du charbon, des caractéristiques de l'horizon des anses pastillées. L'âtre avait 1,5 sur 1,8 m.

— pas loin de celui-ci, il y avait un autre âtre.

— Les fosses 4 et 5 commencent à mieux se contourner, et sur leur fond, on a découvert des matériaux du moyen âge ancien (fig. 4.1 lég. 5).

Le niveau — 90 cm (fig. 4.2). Un niveau des anses pastillées, marqué d'une abondance de cendres (lég. 2), charbon (lég. 7), couche poussiéreuse.

— Dans les carrés A5, B5, apparaissent la couche et des matériaux Petrești (fig. 4.2 lég. 4, 10) et néolithiques (lég. 9);

— Le plan de la profondeur est parcouru par une bande de terre jaune-brune avec de la terre glaise et du guano (lég. 6, fig. 4.1);

— La couche montre une habitation intense, marquée par des âtres avec bordure (marqués avec a; lég. 3) ou sans bordure (b; lég. 2).

La matériaux archéologiques sont bien abondantes, comptant surtout des os d'animaux et de la céramique. L'étude du matériel ostéologique sera l'objet d'un article séparé. Une analyse sommaire nous prouve la présence de toutes les catégories d'os d'animaux, menus ou grands, apprivoisés ou sauvages.

LE GROUPE CHEILE TURZII

Nous avons opté pour la notion du groupe Cheile Turzii comme partie du complexe plus grand nommé CCTLNI, qui présente certains traits locaux.

(Lazarovici 1991, p. 109—110). Les matériaux découvertes par nous appartiennent à deux des étapes finales des phases IIb et IIc. Une partie des matériaux se lie avec les découvertes faites à Zau de Câmpie (fouilles Lazăr—Grozav) et celles de la caverne Balica (Lazarovici 1991, p. 109—110). Il s'agit du décor (fig. 11/1—2) pour lequel il y a des analogies dans le complexe CCTLNI en Cluj-Napoca — Piața Unirii (Vlassa 1976, fig. 7/4, 5/2; 6/1,3) et en Crișana, dans la caverne Peștera Devenț (Vlassa 1976, p. 24, fig. 3/4; Lazarovici — Kalmar 1982, p. 235, fig. 2/2), éléments qui vont se maintenir plus tard, sous différentes formes: Cluj-Napoca — Bd. 21 Decembrie (Sondage Zoia Maxim, cat. 1/7; P. 81283), Zau de Câmpie (sondage Lazăr — Grozav dans de différentes fosses), Iclod (Lazarovici 1977, p. 215, fig. 3.5).

La céramique a été étudiée sur un lot de 1228 fragments et compris des séractions et des données statistiques sur les catégories d'us et de luxe (table 1), ou des classifications hiérarchiques divisibles (ayant à la base des lots fuzzy, cf. Dumitrescu 1988, table 2). L'analyse de la technologie de manufacture a été étudiée par plusieurs catégories, selon la fonctionnalité et la couleur (table 3), mélange (table 4), lissage (table 5) et brûlure (table 6), soit sur toutes ces attributs (table 7). Cela permet aux spécialistes de suivre l'évolution de chaque élément à part, de celles qui contribuent à la disturbance d'une série idéale.

L'horizon des anses pastillées a été analysé selon les mêmes critères. S'agissant d'un première fouille systématique, avec l'étude complet de tous les matériaux, stratigraphiés ou non, avec des attributs claires ou non, les auteurs publient dans les tables tous les matériaux. L'analyse a été faite en étudiant les catégories céramiques selon l'aspect et la fonctionnalité, soit selon certaines attributs: couleur (table 12), mélange (table 10), lissage (table 11), brûlure (table 13), forme (table 14—15), soit sur toutes ces attributs (table 16).

L'étude des tables offre des données sur l'évolution, l'involution, la signification, l'irrélevance, la variation et covariation des attributs liés aux profondeurs.

Traduit par Alice Lazarovici

SCHIȚĂ CHEILOR TURZII

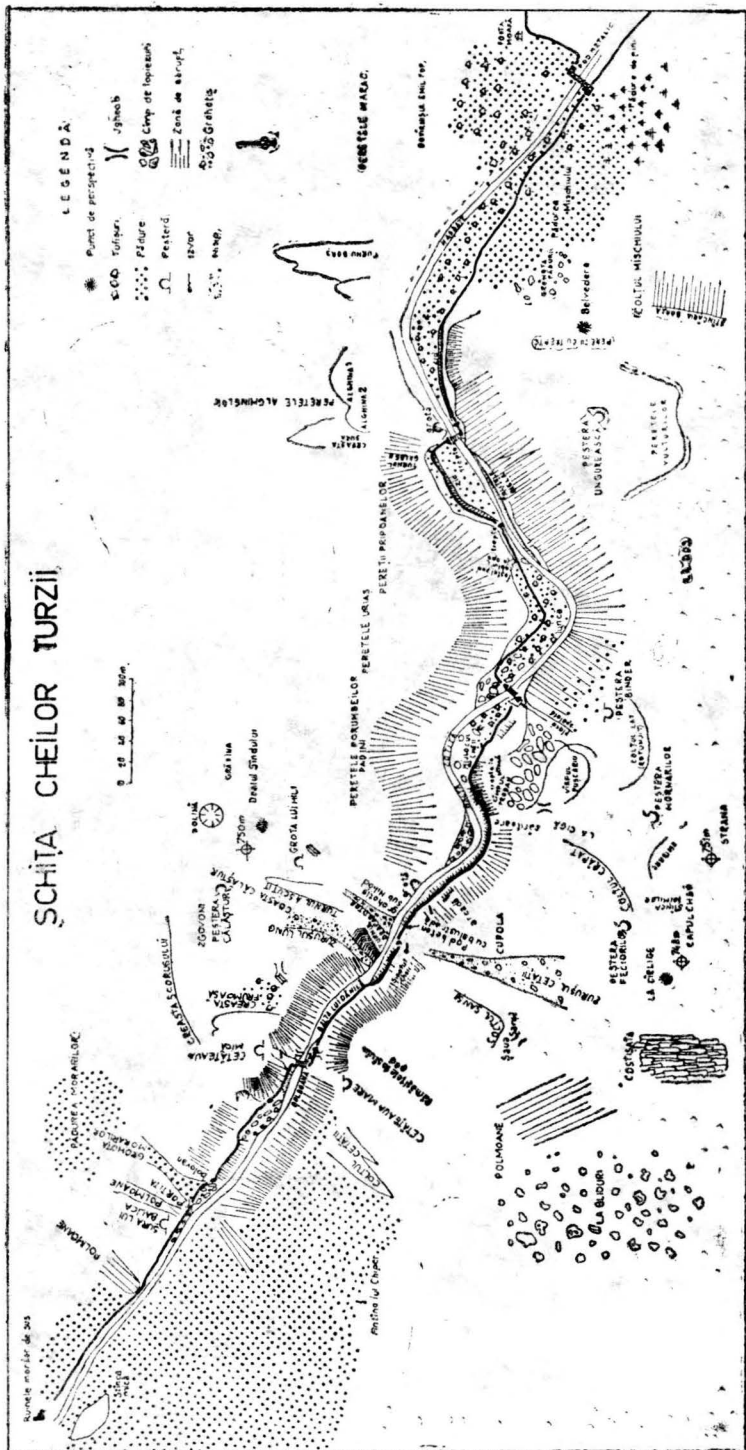

Fig. 1. Schița Cheilor Turzii.

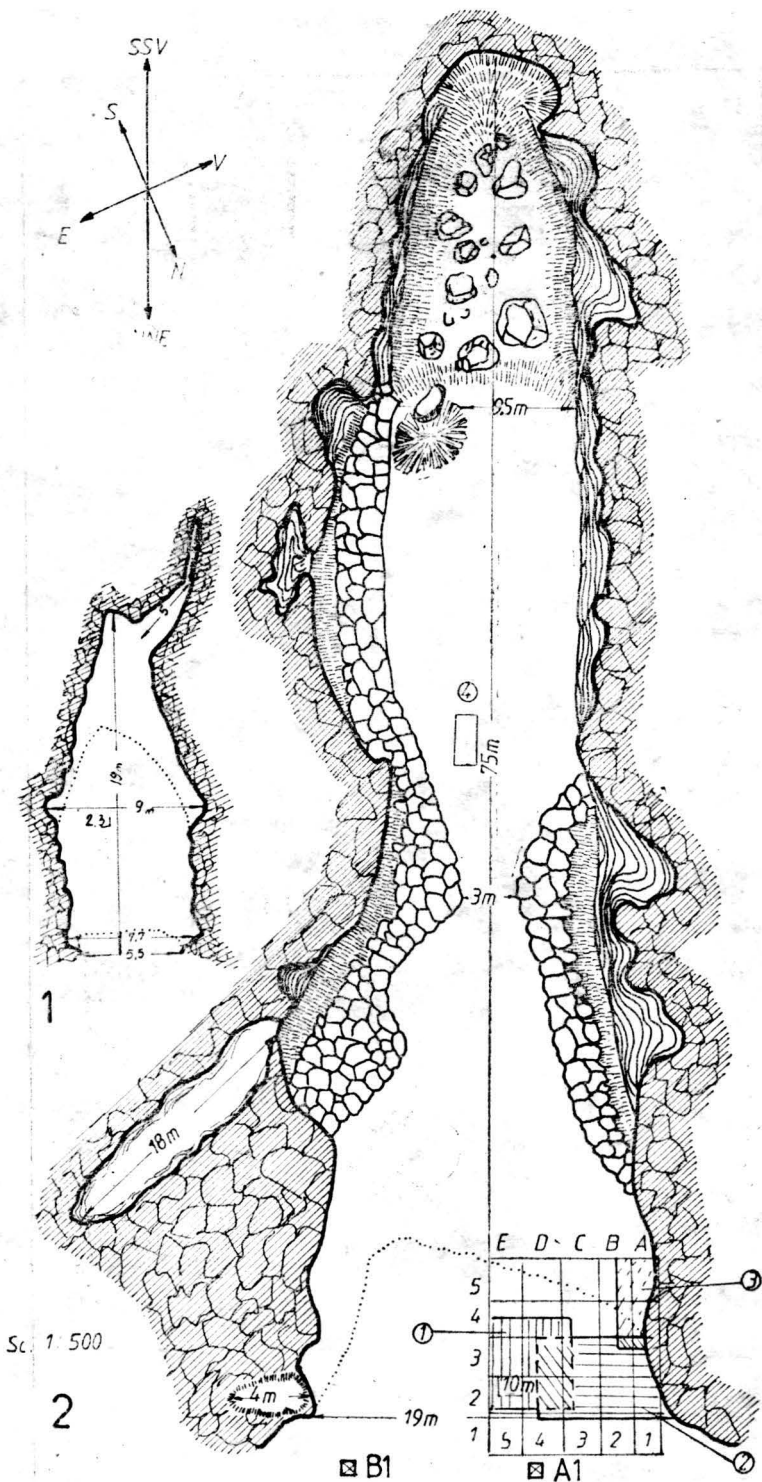

Fig. 2. Planul Peșterii Ungurești cu săpăturile. 1. Săpături A. Orosz; 2. Săpături N. Vlassa; 3. Sondaj al unor autori neidentificați.

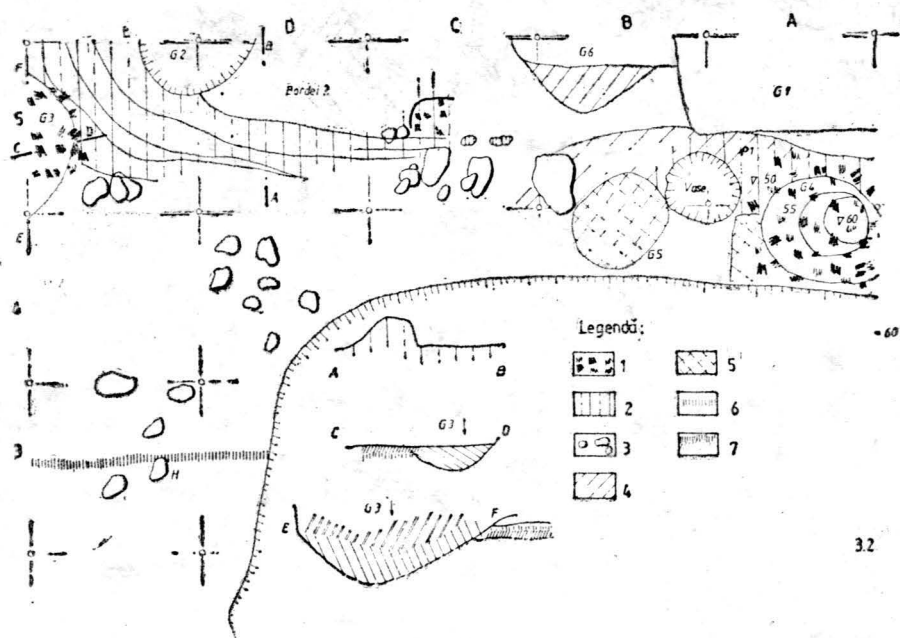
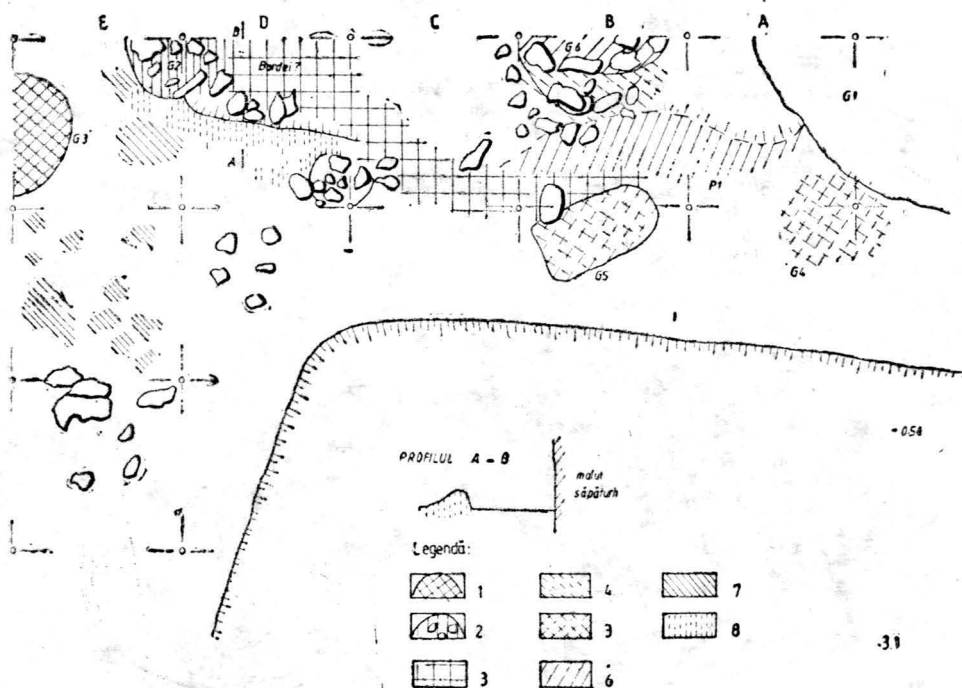

Fig. 3. 1—2. Peștera Ungurească. Planul nivelelor de săpare 0,50 și 0,60 m.

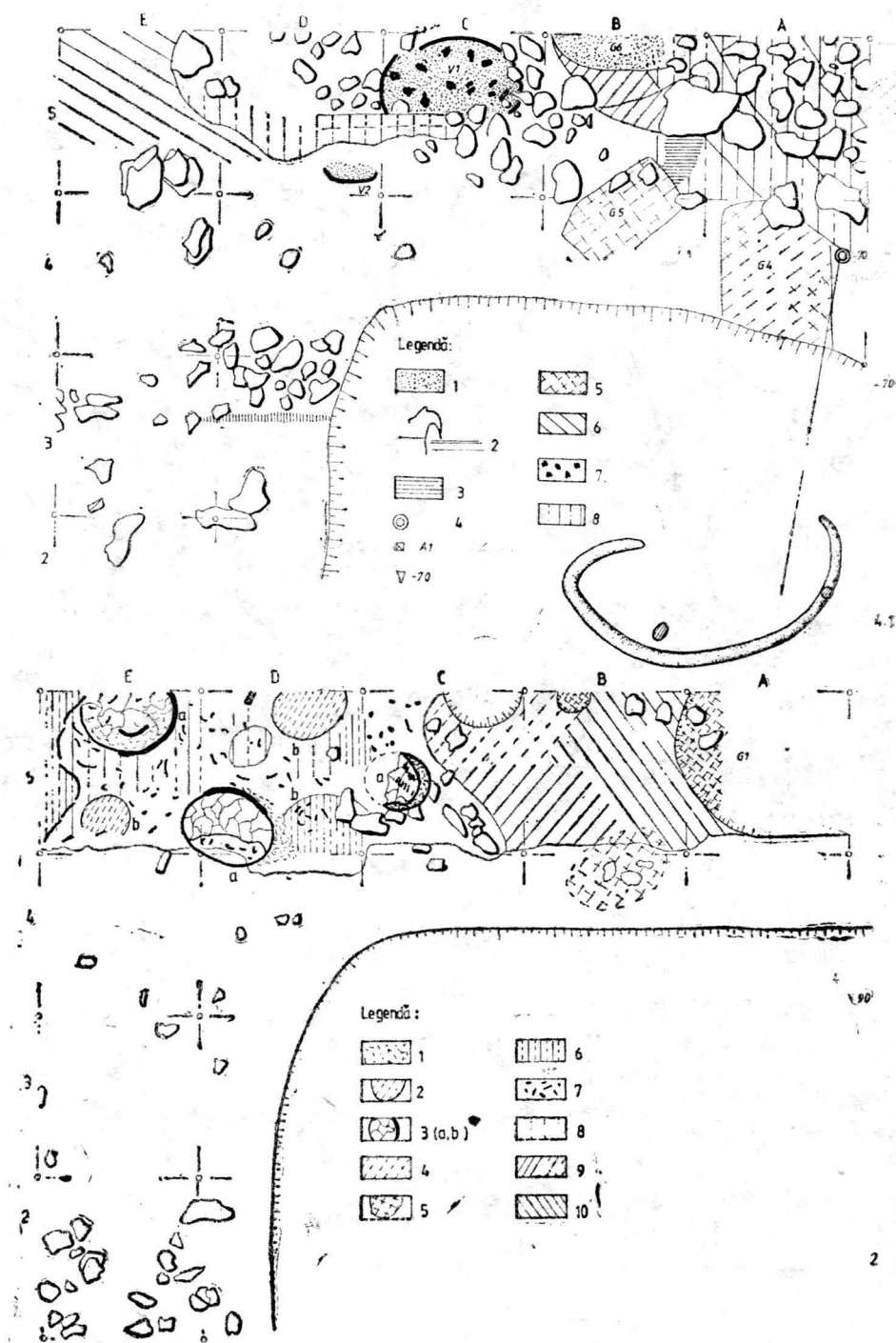

Fig. 4. 1—2. Peștera Ungurească. Planul nivelelor de săpare 0,70 și 0,90 m.

CHEILE TURZII 1994. PEȘTERA UNGUREASCĂ Su A1, profil sudic

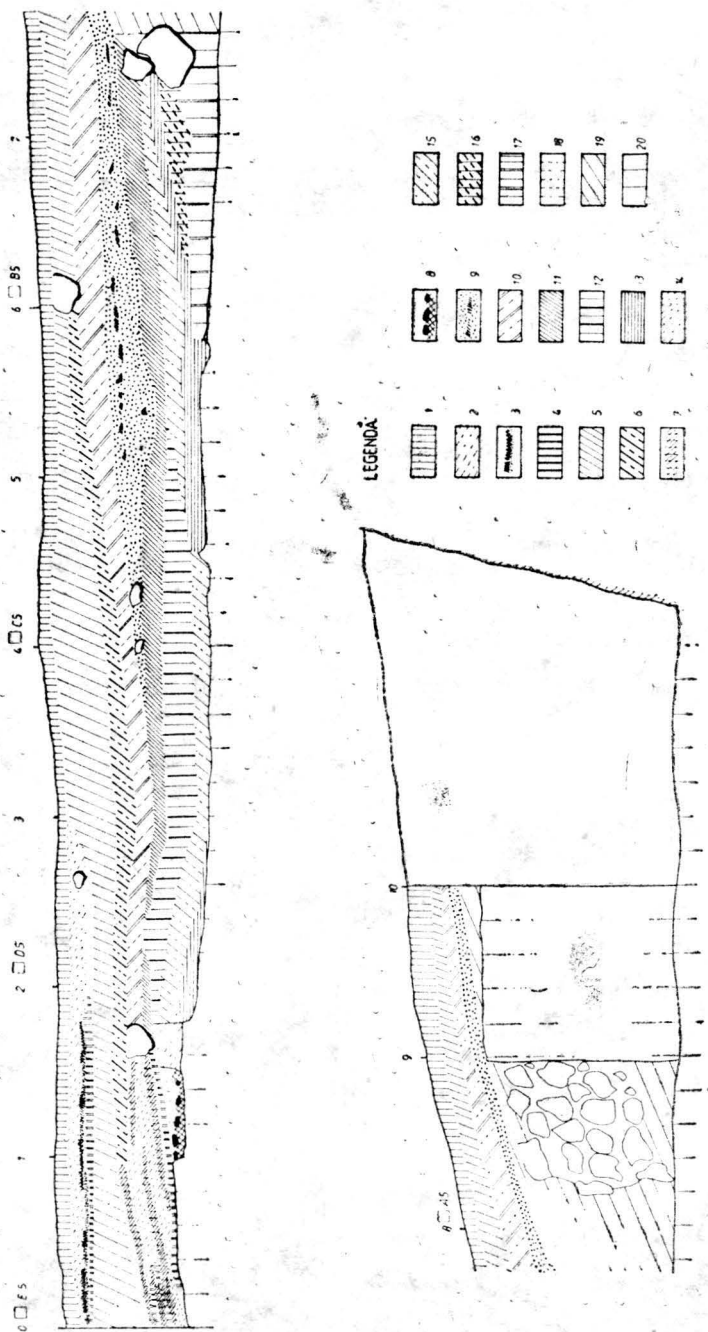

Fig. 5. Peștera Ungurească, profilul de S-SV al săpăturii (S A1).

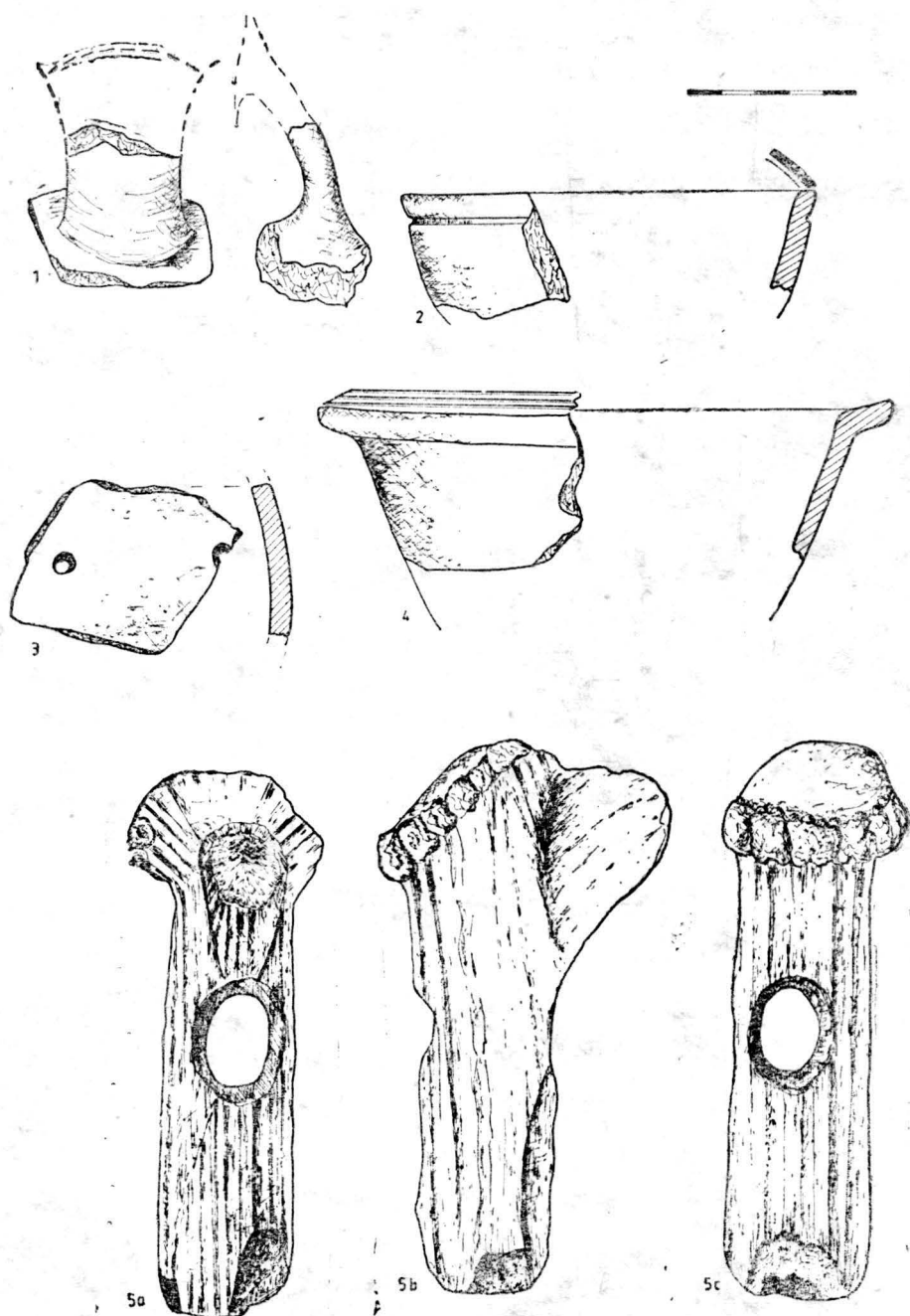

Fig. 6. Peștera Ungurească, fragmente ceramice și unelte de corn; 1, 2, 4 ceramică romană.

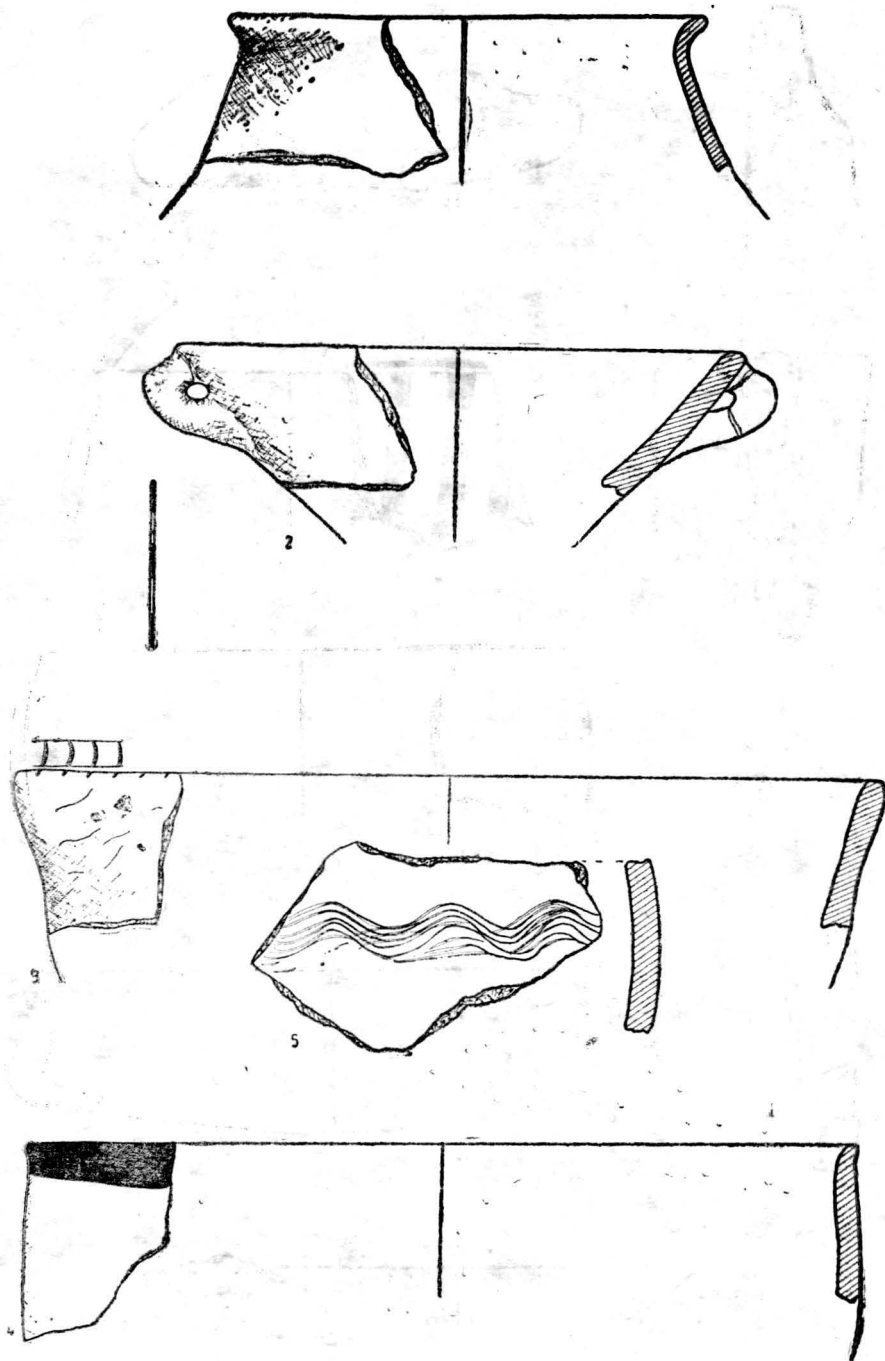

Fig. 7. Peștera Ungurească, fragmente ceramice. 1—2 orizontul ceramicii cu toarte pastilate; 3—4 ceramică Tiszapolgár sau orizontul cu toarte pastilate; 5 ceramică hallstattiană.

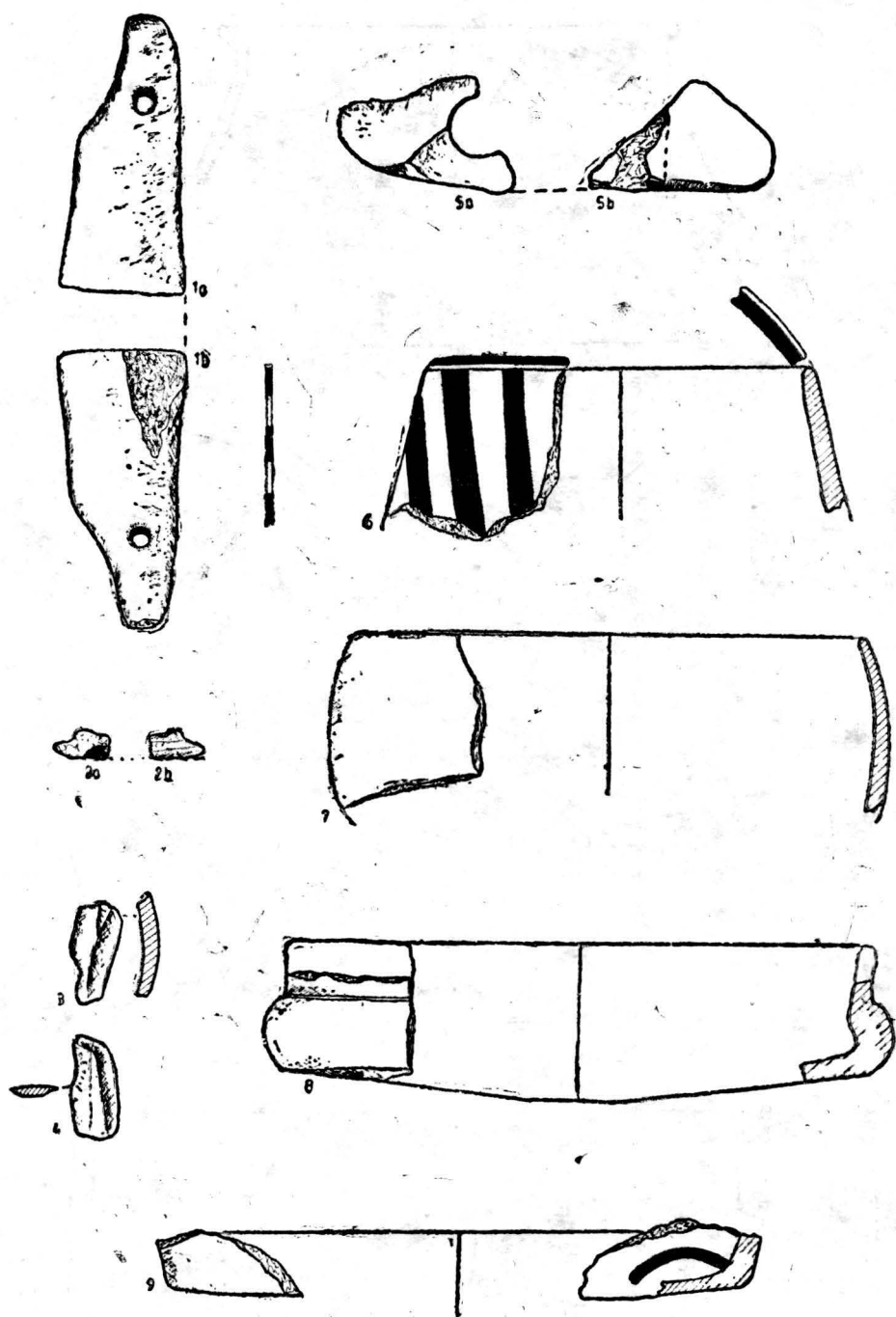

Fig. 8. Peștera Ungurească; 1, 5 obiecte de piatră; 2—4 uneelte de sillex; 6—9 ceramică Petrești.

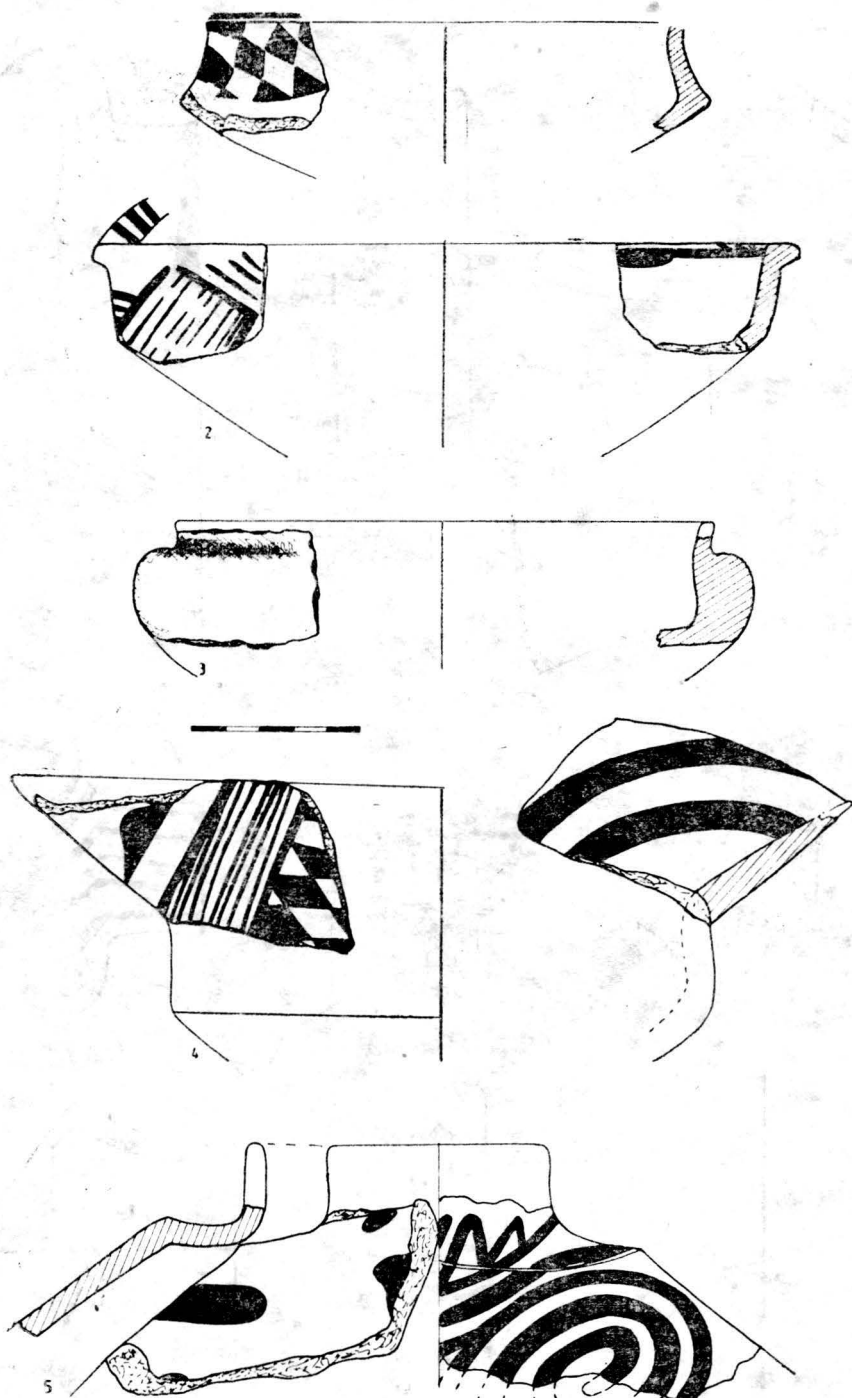

Fig. 9. Peștera Ungurească, Ceramică Petrești.

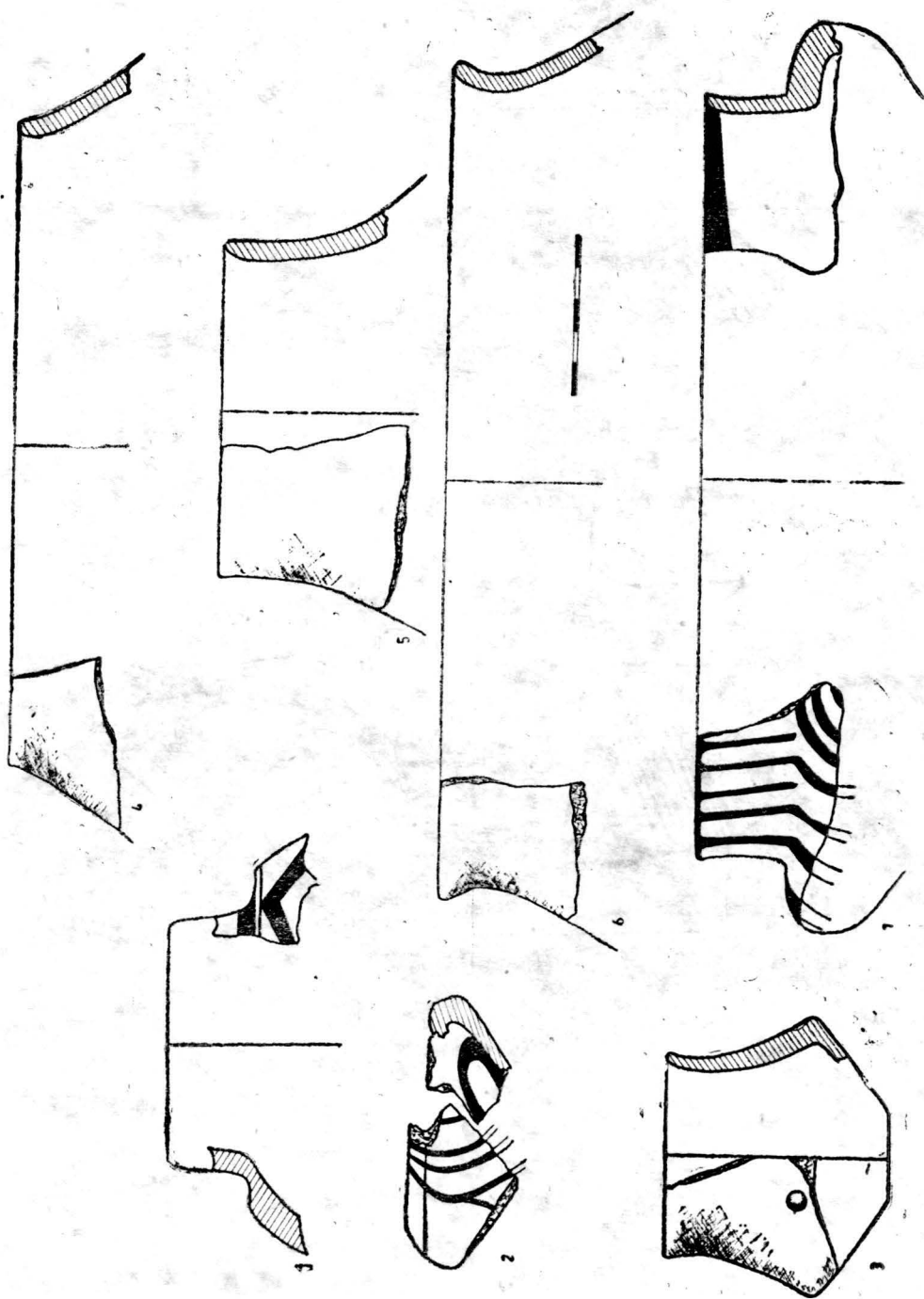

Fig. 10. Peștera Ungurească. Ceramică Petrești.

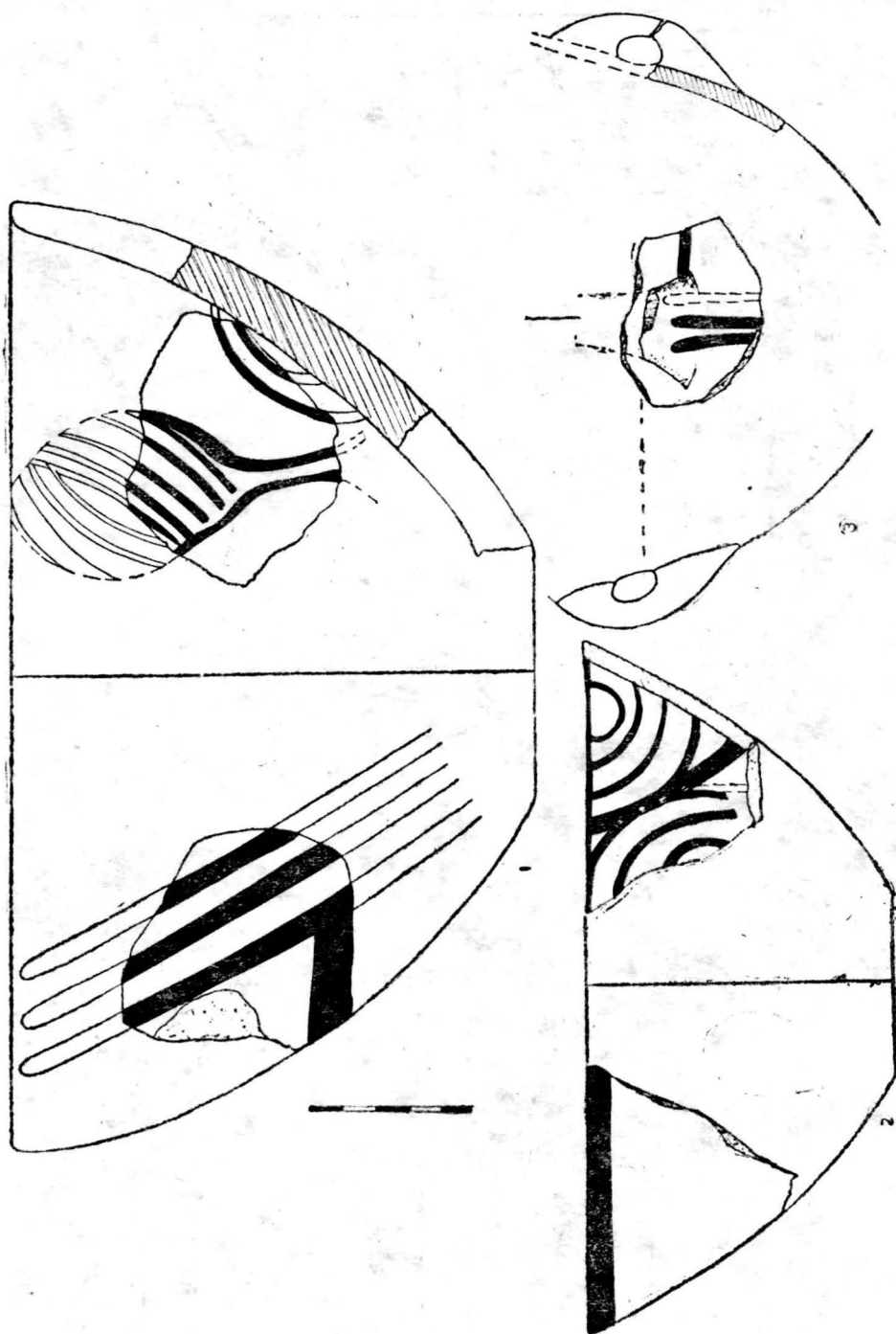

Fig. 11. Peștera Ungurească, grupul CCTILNI (Culj—Cheile Turzii—Lumea Nouă—Iclod).

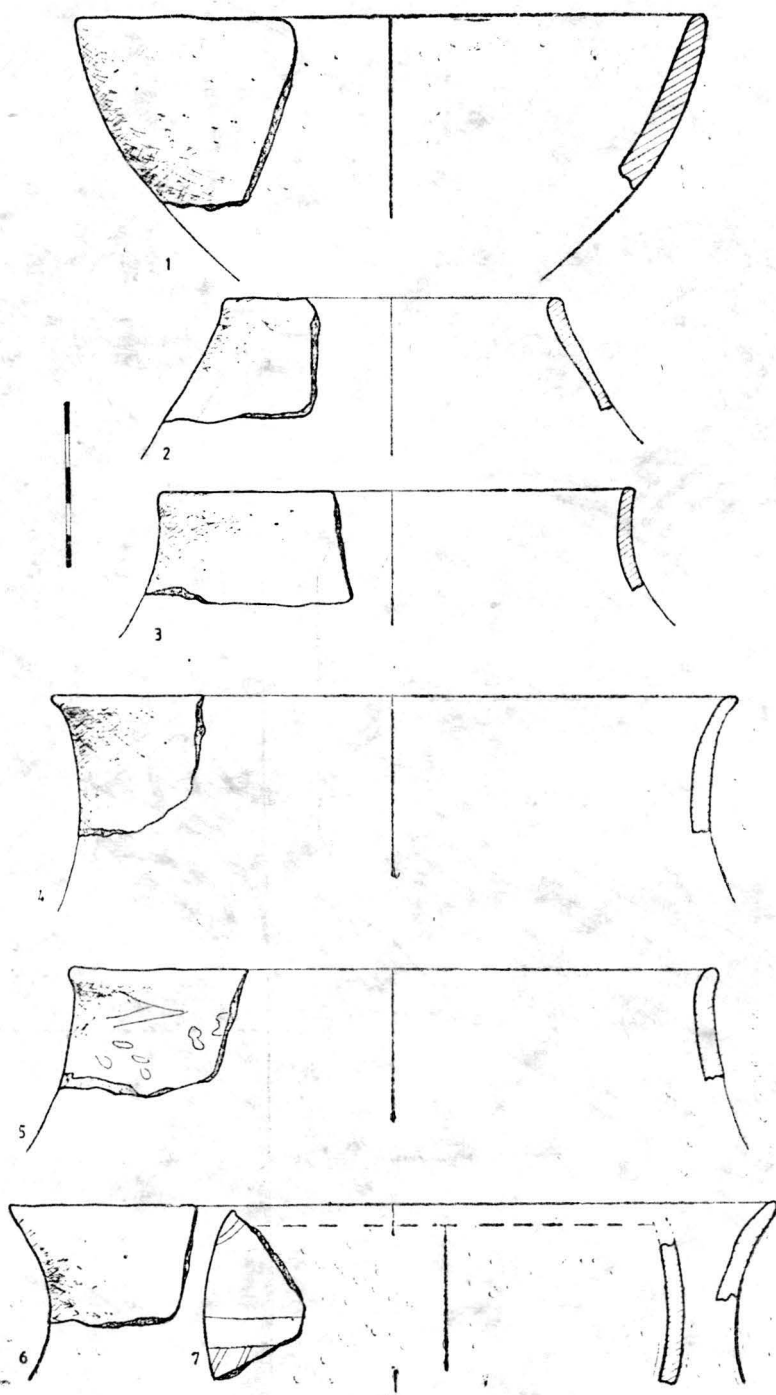

Fig. 12. Peștera Ungurească, grupul CCTLNI (Cluj—Cheile Turzii—Lumea Nouă—Iclod).

DESCOPERIRI ARHEOLOGICE LA BERNADEA (PARTEA I-A)

Localitatea Bernadea (com. Bahnea, jud. Mureș) este cunoscută în literatura arheologică de specialitate prin descoperiri din epoca neolitică, eneolitică (cultura Petrești), bronzului (cultura Wietenberg), primei vârste a fierului (cultura Basarabi), daco-romană (Popescu 1967, p. 428; 1970, p. 494; Sorceanu 1976).

Atribuirea unor materiale epocii neolitice, culturii Criș (Vlassa 1966—1972; Glodariu 1966—1972; Popescu 1967, p. 428; 1970, p. 494), socotim că nu este posibilă, respectivele materiale aparținând unei etape mai târzii. Asemenea materiale pot înșela și pe cel mai bun specialist, deoarece ele au aproape toate trăsăturile culturii Starčevo-Criș, dar sunt realizate într-o tehnică (amestec nisipos fin, ardere și lustruire puternică, un slip foarte fin) neîntâlnită în cultura Starčevo-Criș, deși toate elementele de decor sau tehnologie, luate separat, ar susține această atribuire culturală. Asemenea materiale apar însă și în alte stațiuni, care aparțin culturii Petrești, socotite „Criș tardive“, la Cuci, Pianul de Jos, Ocna Sibiului (Paul 1965, p. 299; Vlassa 1976, p. 136). Trebuie reținută și opinia lui I. Paul, că originea acestor elemente trebuie căutată în culturile Sălcuța și Gumelnița (Paul 1965, p. 299). Descoperirile din epoca bronzului constau din bordeie și morminte de înhumăție (Sorceanu 1976, p. 67).

Mai importante sunt cercetările efectuate la NV de sat, pe un bot de deal, separat, printr-un șanț, de platoul numit „Dâmbău“. Platoul pe care se află stațiunea a fost afectat de lucrările la terasamentul căii ferate și de unele cariere de pietriș, folosite de localnici.

Din jurnalul cercetărilor (Vlassa 1966—1972; Glodariu 1966—1972) rezulta descoperirea a 6 morminte. Intelectualii din sat (ing. I. Kiss și învățătorul C. Cotuț) au adunat materialele din care unele au ajuns la școală și apoi la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj, iar altele la Muzeul Județean din Târgu Mureș (Glodariu 1966—1972).

Locuirile se află în partea de nord-vest a satului, pe un vast platou. Acest platou, un pinten barat cu un șanț, înaintază spre Târnava. Pintenul se ridică, cu circa 2—4 m, deasupra platoului, fiind format din depunerile arheologice, ce au grosimea de 2,5—2,7 m.

Săpăturile arheologice, efectuate de către N. Vlassa și I. Glodariu, au avut loc în anii 1966—1969 și 1972, prin proiectarea unui număr de 10 secțiuni transversale, unele pe centrul stațiunii, din care au fost realizate doar 4 (S I/1966; II/1967; III/1969, IV/1972). Una din primele secțiuni (S I/1966) a tăiat platoul pe axa lungă.

Descoperirile Coțofeni

La prelucrarea materialelor constatăm descoperirea unor fragmente ceramice caracteristice pentru această civilizație în secțiunile: S III/1969 la —2,2 m — 2,3 m. în c. (caroul) 20—35, fragmente ceramice amestecate cu materiale Petrești (*Vlassa 1966—1972; Glodariu 1966—1972*); S III/1969, la —2,5 m sunt materiale Coțofeni, iar spre partea de este și ceramică Wietenberg; S III/1969, la —1,8 m —2,2 m, în c. 0—15, fragmentele ceramice se înmulțesc, în strat fiind și unele aparținând culturilor Wietenberg, Basarabi și Ha D; S III/1969, la —1,5 m —1,8 m, în c. 9—12, fragmente ceramice; S III/1969, la —1,5 m —1,8 m, în c. 14—25, fragmente ceramice; S III/1969, la 1,8 m în strat există un amestec de materiale Wietenberg și Basarabi; S III/1969, la —0,5 m —0,9 m, în c. 5—10, fragmente ceramice (*Glodariu 1966—1972*).

În campania din 1969, au apărut fragmente Coțofeni, la adâncimea de 1 m.

În campania din 1972, au apărut materiale Coțofeni în: S IV/1972, caseta (5 × 3 m) la capătul de sud al secțiunii, la —1,2 m apar și fragmente ceramice Wietenberg; S IV, la —1 m —1,2 m, în c. 17—20, fragmente ceramice; S IV, la —0,2 m —0,4 m, în c. 21—24, fragmente ceramice (*Glodariu 1966—1972*).

Materialul studiat ne permite completarea informațiilor consemnate în jurnalele de șantier. Constatăm prezența unor materiale Coțofeni, începând de la adâncimile de: —2,2 m —2,5 m în S III, c. 20—35, (*fig. 1/1*); la —1,8 m —2,2 m, în c. 0—15/16 (*fig. 1/2, 5, 8, 9, 13; 2/8*); —1,5 m —1,8 m, în c. 9—12 (*fig. 2/5*); —0,5 m —0,9 m, în c. 5—10 (*fig. 2/2*); și în secțiunea IV/1972, la —0,2 m —0,4 m, în c. 21—24 (*fig. 1/4; 2/10*).

Așadar, materialele Coțofeni sunt atât în poziții stratigrafice normale, cât și în poziție secundară. Un orizont al lor ar fi la adâncimea de —1,8 m, deoarece la —2,1 m, cel mai adesea, sunt materiale aparținând culturii Petrești.

Materialele ceramice Coțofeni descoperite au fost triate în timpul cercetărilor, fiind selectate după criterii tipologice (forme și decor), astfel încât obținerea unor date statistice nu mai e posibilă.

Factura ceramicii constă dintr-o pastă amestecată cu mult nisip, cu bobul mai mic sau mai mare, predominant fiind cel mijlociu. Uneori, sunt și pietricele în pastă (*fig. 1/7*). Remarcăm la câteva fragmente o pastă, având în amestec cioburi pisate (*fig. 1/12; 2/10*).

Formele de vase sunt greu de reconstituit, datorită stării fragmentare a materialului și dimensiunilor reduse ale fragmentelor ceramice. Remarcăm un fragment de ceașcă cu buza răsfrântă și toarta puțin ridicată deasupra buzei (*fig. 1/1*). Asemenea tip de toartă apare și pe vase mai mari. Castroanele sunt mari și au buza dreaptă, fiind decorate la exterior, sub buză, cu 2—3 rânduri de tăieturi, impresiuni cu unghia sau spatula (*fig. 1/2—3, 6—7, 13; 2/1—3, 6, 8, 11*).

Decorul constă din amintitele tăieturi sub bază, asociate sau nu cu incizii, făcute cu un obiect bont la vârf (os sau băț rupt), dispuse în zig-zag, brad sau în căpriori. Reținem atenția, în mod deosebit, cu un fragment de oală, cu buza dreaptă, decorat cu creștături pe buză, iar sub buză există două registre de impresiuni triunghiulare, gen „dinți de

lup“ (fig. 2/2). Mai remarcăm pe gâtul vasului, în registrul superior, prezența unui brâu în relief, tăiat de apăsările triunghiulare. Tehnica aminteste de acei „dinți de lup“. După factură și formă, fragmentul este caracteristic pentru faza I a culturii Coțofeni. Este posibil ca la acest fragment să se refere autorii descoperirilor, care amintesc în jurnalele lor materiale cu „dinți de lup“, aparținând culturii ceramicii liniare, Turdaș etc. (*Vlassa 1966—1972; Glodariu 1966—1972*). Asemenea „dinți de lup“ apar în numeroase descoperiri din cultura Petrești din Transilvania (*Paul 1981*, p. 224—225, fig. 18; *Lazarovici — Kalmar 1982*, p. 244, pl. IV) sau în grupul Iclod (*Lazarovici — Kalmar 1987*, fig. 10/17—20; 1988, fig. 20/15; *Lazarovici 1991*, p. 13). Factura, decorul și stilul lor este însă altul. Dintre materialele Coțofeni mai reținem atenția cu o toartă lată, lustruită, decorată cu șir de tăieturi oblice (fig. 1/5).

După factură și, mai ales, decor, materialele aparțin culturii Coțofeni, cum bine precizau autorii descoperirii în jurnale (*Vlassa 1966—1972; Glodariu 1966—1972*). Această încadrare se bazează pe observații și pe descoperiri similare de la Tărtăria, Dăbâca, cercetate de N. Vlassa, aparținând aceleiași faze a culturii Coțofeni, definit anterior ca nivel Petrești — Coțofeni (*Vlassa 1976*, p. 30, 43, fig. 11 sus).

Despre aceste materiale *Vlassa 1962; 1963; 1976*, p. 30) susținea că sunt o componentă locală, având rădăcinile în ceramica nepictată Petrești — Turdaș. Fără a subscrie întrutotul la această ipoteză, nu putem să nu reținem, totuși, justetea unor observații, determinate de tehnologia bună a ceramicii Coțofeni de aici și cea de la Turdaș. Pe aceste descoperiri, N. Vlassa le socotea ca fiind cele mai timpurii, numindu-le, poate, șăgalnic „faza 0 a culturii Coțofeni“ (comunicare inedită 1982, București). Oricum, unanim este acceptată ideea că acestea caracterizează cea mai veche fază a acestei civilizații.

În vremea săpăturilor de la Bernadea, N. Vlassa săpase deja la Dăbâca și îi erau cunoscute atât descoperirile Coțofeni timpurii și târzii de acolo, cât și observațiile stratigrafice, despre care scria „... bordeie și gropi Coțofeni ulterioare în timp așezării Tisa au deranjat parțial platformele de chirpic ale nivelului superior Tisa...“, mai departe, preciza „... aceasta este și explicația aflării unor materiale Coțofeni în conexiune cu ceramica Tisa dând iluzia, la o mai puțin atentă observare, că am avea de a face cu un complex cultural de mixtură, Tisa — Coțofeni“ (*Vlassa 1969; 1976*, p. 144).

Observațiile, de mai sus, rezolvă problemele de stratigrafie, nu însă și cele de geneză. Componenta Turdaș-Petrești în tehnologie și unele elemente ale decorului rămân o ipoteză demnă de reținut.

Urmărind răspîndirea acestui gen de descoperiri observăm prezența lor masivă în Transilvania la: Tărtăria (*Vlassa 1976*, p. 43, fig. 11) la bază are ceramică Petrești; Dăbâca (*Vlassa 1969; 1966; 1976*, p. 144) la bază are cultura Tiszapolgár (*Roman 1976*, harta nr. 218); Iclod — La Doroaie, materiale în MNIT și la Muzeul din Iclod (*Bulbuc 1985—1986*, fig. 7—8); Cluj — Pădurea Hoia (*Roska 1942*, p. 134, fig. 150/3); Lelicieni (*Roman 1976*, p. 153 și urm., pl. 53—54); Cubleş (*Roska 1942*, p. 152, fig. 175/1—11); Petrești (*Roman 1976*, p. 155, pl. 55) la bază descoperiri Petrești; Brateiu — Nisipărie (*Roman 1976*, p. 156, pl. 56—57); Cașolț

— Poiana în Pisc (*Roman* 1976, p. 157, pl. 57/1—9) la bază descoperiri Petrești.

Reținem pentru Transilvania existența a două grupe: una cu ceramică de mai bună calitate, alta cu o ceramică mai nisipoasă (Dăbâca, Cubleş). Nu putem preciza cărui fapt se datorează cele două grupe, unui proces genetic, tehnologic sau de retardare.

În afara Transilvaniei, asemenea materiale decorate, cu incizii late în zig-zag, câpriori ș.a., apar: în Oltenia la Locusteni (*Roman* 1976, p. 159, pl. 59—62); în Crișana la Oradea — Salca (*Roman* 1976, fig. 108 109); în Peștera Igrîța (*Roska* 1942, p. 139, fig. 162/6, 10—11); la Carei în malul Crasnei (*Nemeti* 1988); în Banat la Bodo (*Roman* 1976, p. 163, pl. 64/4—16); Nerău (*Roman* 1973, p. 60); Temeșești (*Roman* 1973, p. 60); Silagiu — Pârpura 1 (*Lazarovici — Sfetcu* 1990, fig. 4/4—13); Băile Herculane I—VII (*Roman* 1976, p. 9—60, 163, fig. 63/18—20—64—66); Gornea — Locurile Lungi (*Roman* 1973, p. 59); Vrșac — Mesic Kanal (*Medović* 1976, pl. VII/1—3); la Malo Bavaniște — Brza Vrba, în sudul Banatului, lângă Kuvîn (*Medović* 1976, pl. I.3, IV/4—10; VI/3—4) apare și o ceramică canelată de tip Cernavoda III și cea spiralată; în Clisura Dunării la Korbovo — Vajuga, atribuite acolo culturii Cernavodă III (*Krstić* 1986, p. 150, fig. 7). Deși sunt și certe materiale Cernavodă III — Boleráz (am adăuga noi) (*Krstić* 1986, p. 157, fig. 6); Korbovo — Zbradila (*Babović* 1986, p. 118, fig. 121—165) pe care autoarea le atribuie culturii Coțofeni (I), ce cuprinde aproape toate materialele de la Bernadea; Velike Livadice (*Letica* 1982—1983, p. 181, pl. II/2, 4—5, 9) sunt caracteristice pentru Coțofeni Ib; Usce — Slatinske Reke (*Jevtić* 1984, p. 182—183, 186—187, fig. 181/9—10; 182/5—7, 8) sunt materiale Coțofeni. În aceeași stațiune există și materiale atribuite faciesului Cernavoda care socotim că nu aparțin orizontului Cernavoda III — Boleráz, ci bronzului timpuriu (*Jevtić* 1984, fig. 179), fiind similare celor de la Gornea — Vodneac (*Lazarovici* 1977, pl. LXVII; *Boroneanț* 1971).

Asemenea motive sunt în componența aspectului Cernavoda III — Boleráz din Jugoslavia — unii colegi iugoslavi nu acceptă sincronismele cu Boleráz (*Jovanović* 1976, p. 62), deși sunt materiale similare (*Tasić* 1979; *Jovanović* 1976, p. 62; 1979; *Dimitrijević* 1979, p. 293—294; *Tasić — Dimitrijević — Jovanović* 1974, pl. L—LI), mai rar în Ungaria (*Ecsedy* 1975, p. 279—280; 1979, p. 31, fig. 21; *Román* 1976, p. 59; *Nemeti* 1988, p. 129—130) — și Boleráz din Slovacia (la Radosina: *Šiška* 1976, p. 113—114, 116—117, pl. XIV/26; *Pavukova — Barta* 1977, p. 441, fig. 5 și, în special, fig. 5/10, 12, 14—18) asociată cu ceramica canelată (*ibidem*, fig. 4).

Ceea ce nu am sesizat până în prezent în Transilvania la Dăbâca, Bernadea, Tărtăria ș.a. este prezența materialelor canelate ce apar în Cernavoda III — Boleráz. Aceasta presupune o influență indirectă sau alte procese decât în Câmpia Română.

O serie de elemente sunt cunoscute în mediul anterior, în cultura Petrești (apăsări cu unghia, tăieturi cu scoica, apăsări cu spatula sub buză). Aceasta ar fi o problemă de studiu pentru viitoare cercetări, nefiind demonstrată încă o asemenea filieră.

Descoperirile noastre se leagă, mai ales, de fenomenele de la vestul arcului carpatic din nord, din Slovacia și până la Dunăre. De lămurirea

acestei probleme depinde și explicarea genezei culturii Coțofeni. De altfel, P. Roman (1967, p. 23) a arătat că impulsul sudic ce dă naștere acesteia (Cernavoda III), determină formarea culturilor Coțofeni I în România și Baden în Ungaria.

Descoperirile Wittenberg

În timpul cercetărilor au fost semnalate materiale din epoca bronzului în diferite carouri și secțiuni: S II/1967 la —2 m, în c. 2—3 a fost un pavaj de pietre de râu, sub care a fost descoperit un mormânt de înhumatie (M1); S II/1967 de la —0,80 m pornește un bordei (B4), conținând ceramică, oase și cochilii de scoici (*Unio pictorum* de talie mare) (*Vlassa 1966—1972*); S II/1967 din stratul de la —0,80 — 1 m a fost preparată o groapă de bordei (B5) (*Glodariu 1966—1972*); S III la —0,45 m, în c. 13 materialele Wietenberg sunt amestecate cu cele din alte epoci; S II 1967 la —1,25 m în poziție secundară apar materiale Wietenberg (*Vlassa 1966—1972*); S II/1967 la —1,50 m, la metrul 19,8 a fost descoperit un fragment ceramic (decorat, probabil, cu măturicea), considerat Otomani I — Periam I—IV — Wietenberg I (fragment neidentificat încă) (*Vlassa 1966—1972*); S II/1967 la —1,5 m, c. 2—3 exista un pavaj compact din pietre de râu, cu pământ bătătorit (*Glodariu 1966—1972*); S III/1969 la —1,30 1,50 m, în c. 1—2, în partea de nord a secțiunii, sub pavajul de pietre de râu, s-a găsit un mormânt Wietenberg; un alt pavaj este amintit la capătul de vest (?) al secțiunii la —1,5 m (*Glodariu 1966—1972*); S III la —0,45 m, în c. 25—30 sunt materiale Wietenberg; S III la —1,8 m, în partea de est a secțiunii a fost descoperit un femur uman și ceramică Wietenberg (*Vlassa 1966—1972*; *Glodariu 1966—1972*); S III/1969, la —2,50 m, spre partea de est, au fost găsite fragmente ceramice Wietenberg (*Vlassa 1966—1972*); S IV la —1,20 m, c. 29 sunt amintite fragmente ceramice Wietenberg (*Vlassa 1966—1972*).

Cea mai mare parte a materialelor Wietenberg și Basarabi au fost deranjate din straturile lor de săparea gropilor dacice.

Referitor la stratigrafie, autorii descoperirilor semnalează două straturi de cultură de culoare negre (unul preistoric, mai bogat în ceramică Petrești, stratul 3) și altul dacic (stratul 1). Între ele este un strat cenușiu-gălbui, gros de 1 m, nivel în care sunt materiale ceramice din epoca bronzului și Hallstatt (*Glodariu 1966—1972*).

Sistemul de fortificație este o problemă pe care o vor dezbate autorii săpăturilor. Din însemnările acestora (*Glodariu 1966—1972*) rezultă că ar fi vorba de un sistem de fortificație cu șanț și val încă de la sfârșitul acestei culturi. Cu titlu informativ, precizăm posibilitatea existenței unui șanț încă din epoca eneolitică, vreme la care sunt numeroase fortificații (cea mai apropiată fiind cea de la Iclod: *Lazarovici — Kalmar 1986; 1987; 1988; 1989; 1991; Lazarovici 1983; 1986; 1987; 1990*).

MORMINTELE. În afara celor 4 morminte, descoperite întâmplător de localnici, în timpul săpăturilor au fost cercetate alte două morminte (posibil, încă unul).

Mormântul M1 (în S II/1967, c. 2,7 la —2 m) se găsea lângă și sub un pavaj din pietre (*Vlassa 1966—1972*; *Glodariu 1966—1972*); scheletul era în poziție chircită, culcat pe partea stângă, cu genunchii strânsi în

flață, lângă umărul drept; scheletul a fost așezat pe câteva pietre de lângă față până la torace; bazinul scheletului nu s-a păstrat; inventarul funerar constă din: o strachină, din pastă neagră, aflată lângă gură; la ceafă avea o jumătate de ulcică cu toartă; la călcăie se găsea o labă de porc; în jurul scheletului și sub acesta erau fragmente ceramice Wietenberg;

Mormântul M2, aflat la S—SE de M1, era un schelet de copil; oasele erau prost păstrate; poziția puternic chircită, „împachetat“; picioarele, rupte sau tăiate, au fost puse de-a curmezișul pe bazin; mormântul a fost ridicat *in situ*; inventarul funerar constă din câteva fragmente ceramice, aflate lângă schelet. Părerea autorilor săpăturii este că acesta a fost sacrificat și alăturat lui M1 (*Glodariu* 1966—1972; *Vlassa* 1966—1972).

Mormântul M3 (?): resturile unui mormânt au apărut (S III la —1,8 m) în partea de est a secțiunii, prin descoperirea unui femur uman și unui fragment ceramic Wietenberg (*Glodariu* 1966—1972; *Vlassa* 1966—1972).

În general, se consideră că mormintele din așezare sunt depuneri rituale. Cercetările de la Iclod și Gura Baciului infirmă aceste supoziții. În aria culturii Wietenberg sunt predominante mormintele de incinerare, fiind cunoscute mici necropole la: Deva, Vințu de Jos — Sibiușeni (*Andrițoiu* 1992, p. 94 și bibl.). Înhumăția este întâlnită, alături de incinerare, mai ales, în fazele timpurii (Copăceni; inf. M. Roten) sau târzii ale culturii la Sibiușeni ș.a. Reținem din această necropolă unele obiceiuri, întâlnite și la Bernadea: îngroparea unor schelete ciopârțite (M40 la Sibiușeni, unde este vorba de un adolescent). Descoperirea este cu atât mai interesantă, cu cât, în fazele mijlocii ale culturii Wietenberg, nu erau cunoscute prea multe morminte de înhumăție (Dersida, Laslea: *Chidioșan* 1980, p. 25—26). Morminte de înhumăție din fazele târzii sunt cunoscute la: Sibiușeni, Merești, Obreja, Ocnița (*Paul* 1983; 1985; *Chidioșan* 1980; *Andrițoiu* 1992, p. 94—95) la care s-ar adăuga un mormânt de la Tureni — Cariera (săpături T. Soroceanu, Gh. Lazarovici, Z. Kalmar).

Depunerea defunctului în așezare poate aparține unor practici funerare. Existența unor sacrificii funerare este de presupus prin depunerea, îngroparea unor părți ale corpului: craniul (*Chidioșan* 1980, p. 23, 25; *Vlassa &* 1985—1986), femure, maxilare ș.a.

În legătură cu platforma de pietre, trebuie reținută prezența ei, fiind un element de cult important. Asemenea situații sunt amintite la Aiton (*Blăjan — Cerghi* 1977) la unele morminte fiind găsite platforme de piatră. Mai reținem existența unor morminte, acoperite cu lespezi de piatră (Pălatca, inf. M. Rotea).

Dintre materialele selective păstrate se poate observa existența unei singure etape de evoluție, materialul fiind unitar. Unele materiale — în special, cele din pastă uzuală sau semifină nisipoasă — nu pot fi separate de cele Basambi, în special, unele decoruri comune (ca exemplu: brăurile cu tăieturi: fig. 3/11).

Factura ceramicii cunoaște cele trei categorii: uzuală sau grosieră, semifină și fină. Ceramica uzuală este de culoare cărămizie, fiind amestecată cu nisip sau cioburi pisate. Decorul acesteia constă din brăuri

alveolare (*fig. 3/10*), incizii sau cu piaptănu (,,Kamstrich“; *fig. 3/12, 14*). Acest din urmă fragment este cu cioburi pisate în pastă, având o ardere mai slabă. Asupra acestui tip de ornament s-a atras atenția, în mod deosebit, ca provenind din secțiunea II. Piesele identificate de noi sunt din S III, c. 7—11 (*fig. 3/12, 14*). Materialele cu striuri mai apar între descoperirile culturii Wietenberg, dar și în alte grupe culturale sau în descoperiri hallstattiene timpurii. Mai reținem atenția cu un fragment din categoria uzuală, amestecat cu nisip și pietricele, decorat cu canelură spiralieră (*fig. 3/16*), având o incizie de seșarare (găsit în S III/1969, c. 0—8, —1,5 —1,8 m). Un alt fragment este amestecat cu pietricele, având pasta gălbuie, fiind decorat cu bandă de incizii oblice.

Ceramica semifină este de culoare brun-castanie, având suprafața bine arsă și lustruită. Pasta ceramicii este densă, fiind amestecată cu mult nisip (fin sau cu bobul mare), iar suprafața este bine netezită. Formele de vase sunt: vasul-sac, cu buza ușor răsfrântă, deconat cu două rânduri de brăuri crestăte (unul pe buză celălalt imediat sub ea (*fig. 3/3, 11*); oala cu toarta în formă de bandă, cu marginile ridicate (*fig. 3/13*); strachina cu buza lobată, cu marginea exterioară crestătată (*fig. 3/7*). Umărul vasului este decorat cu mici brăuri crestăte oblic, iar pe burtă avea 4—5 benzi de linii lustruite, dispuse oblic. Interiorul buzei are linii scurte lustruite.

Ceramica fină este de culoare brun-deschisă, netezită bine și lustruită, amestecul fiind cu nisip fin și resturi organice (măl?). Decorul constă din incizii oblice pe buză, benzi hașurate pe umăr, incizii duble în spirale sau curboliniare (*fig. 3/5*). În mai toate cazurile buzele sunt decorate cu tăieturi fine, dispuse oblic pe buză sau în interiorul ei. Formele sunt: strachinile cu 4 lobi, cu umărul decorat; strachini cu buza răsfrântă.

Mai reținem atenția cu două roțițe de car sau fusaiole (*fig. 3/1—2*). Asemenea piese sunt frecvent întâlnite în descoperiri din epoca bronzului. Unii specialiști s-au ocupat în mod special de aceste tipuri de piese (*Bichir 1964; 1976*, p. 129—132; *Pavúkova-Barta 1977*).

Încadrarea așezării în cultura Wietenberg este asigurată de întreg materialul descoperit. Toate motivele se întâlnesc în descoperirile Wietenberg din sud-vestul Transilvaniei (*Andrițoiu 1992*, p. 201, 33, 209, *fig. 41*). Problema care se pune este stabilirea fazei de evoluție, ceea ce este destul de dificil datorată numărului redus de material tipic. Pentru încadrări culturale mai fine putem opera doar cu ornamentele incizate. Elemente caracteristice există numai pentru fazele II, la Dersida (*Chidioșan 1980*), Bădeni, nivel II (*Lazarovici — Milea 1976*, pl. XVII/VIII; XVII/45) și Sântimbru (*Berciu — Popa 1962*).

Reținem lipsa elementelor Wietenberg III clasic și târziu — acca bandă cu împunsături, făcută cu dinții de piaptănu („Zahnstempelung“). În această situație, socotim că materialul aparține etapei Wietenberg II/III. Pentru aceasta pledează și speciile lustruite. Ca stațiuni mai apropiate pentru decorul nostru (*fig. 3/3, 7, 1, 11*) sunt: cele de la Sebeș — Podul Pripocului (*Andrițoiu 1992*, p. 201, *fig. 33/5—6*) și unele motive la Sântimbru — Gară, fragmentul ceramic cu figură (*Andrițoiu 1992*, p. 194, *fig. 26/6*), Deuș (*Lazarovici 1971*, *fig. 1/4*), iar pentru 3/5 sunt la Vințu de Jos (*Andrițoiu 1992*, p. 193, *fig. 25/5*), Deuș (*Lazarovici 1971*, *fig. 4/4, 7, 10*). Motivul canelat, mărginit de incizii (*fig. 3/16*), are ana-

logii la Sântimbru, în descoperirile din faza II-a a culturii Wietenberg (Berciu — Popa 1962, p. 270, fig. 4/7—9; pentru datare, vezi Andrițoiu 1992, p. 255, pl. 76).

Motivele incizate cu striuri credem că nu aparțin descoperirilor din bronzul timpuriu, acelea având o altă factură. Asemenea ceramică cu striuri apare încă în faza Wietenberg I și II (la Bădeni), dar nu mai târziu. Genul acesta de striuri este cunoscut în stațiunea de la Daia — Grădina lui Miron (Soroceanu 1976, p. 59, pl. XXIII), socotite pe atunci bronz timpuriu. Asupra acestei datări revenim, nemaifiind atât de siguri de datare, dar neavând nici o altă alternativă mai sigură de sincronizare. Mai trebuie recunoscut că ceramica uzuală Wietenberg II/III și III este puțin studiată și cunoscută.

NICOLAE VLASSA —

ZOIA MAXIM — GHEORGHE LAZAROVICI

LISTA BIBLIOGRAFICA

- ANDRIȚOIU 1992 I. ANDRIȚOIU, *Civilizația tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului*, Bibliotheca Thracologica, II, București.
- BABOVIĆ 1986 I. BABOVIĆ, în *Cahiers des Portes de Fer*, III, Beograd.
- BERCIU — POPA 1962 I. BERCIOU, AL. POPA, *Săpăturile de salvare de la Sântimbru, r. Alba*, în *Materiale*, VIII, p. 267—271.
- BICHIR 1964 GH. BICHIR, *Autour du problème des plus ancienne modelles de chariots en Roumanie*, în *Dacia*, N.S., VIII, p. 67—86.
- BICHIR 1976 GH. BICHIR, vezi Car, în *DIVR*, București, p. 129—132.
- BLAJAN — CERGHI 1977 M. BLAJAN, T. CERGHI, *Cercetări arheologice la Aiton, Cluj-Napoca și Răchitele (jud. Cluj)*, în *Sargetia*, XIII, p. 131—146.
- BORONEANȚ 1971 V. BORONEANȚ, *Gornea — Vodneac un nou aspect al epocii bronzului descoperit în zona Porților de Fier*, în *RevMuz*, 8, 1, p. 5—12.
- BULBUC 1985—1986 A. BULBUC, *Noi descoperiri și cercetări arheologice de suprafață în hotarul comunei Iclod*, în *ActaMN*, XXII—XXIII, p. 411—430.
- CHIDIOȘAN 1980 N. CHIDIOȘAN, *Contribuții la istoria tracilor din nord-vestul României. Așezarea Wietenberg de la Derșida, Oradea*.
- DIMITRIJEVIĆ 1979 S. DIMITRIJEVIĆ, *Lasinja kultura; Badenska kultura; Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks; Retz-Gajary kultura; Problem eneolita na istocnoj jadranskoj obali*, în *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja*, III (eneolitsko doba), Sarajevo, p. 137—182, 183—234, 267—342, 343—366, 367—380.
- ECSEDY 1975 I. ECSEDY, *Die Grubengrabenkurgane und Elemente von Steppensprung in der ungarischen Frühbronzezeit*, în *ActaArchHung*, 27, p. 279—284.
- ECSEDY 1979 I. ECSEDY, *The People of the Kurgans in Eastern Hungary*, Budapest.
- GLODARIU 1966—1972 I. GLODARIU, *Jurnal de săpătură*.
- JEVTIĆ 1984 M. JEVTIĆ, *Usce Slatinska Reke*, în *Cahiers des Portes de Fer*, II, Beograd, p. 186—190.
- JOVANOVIĆ 1976 B. JOVANOVIĆ, *Metalurgia eneolitskog perioda Jugoslavije*, Beograd.

- JOVANOVIĆ 1979 B. JOVANOVIĆ, *Rudarstvo i metalurija eneolitskog perioda Jugoslavije; Stepska kultura u eneolitskom periodu Jugoslavije; Indevropljani i eneolitski period Jugoslavije*, in *Praistorija Jugosla-venskih Zemalja*, III (eneolitsko doba), Sarajevo, p. 27—56, 381—396, 397—416.
- KRSTIĆ 1986 D. KRSTIĆ, *Vajja — Korbovo*, in *Cahiers des Portes de Fer*, III, Beograd, p. 148—151.
- LETICA 1982—1983 Z. LETICA, in *Starinar*, XXXIII—XXXIV, p. 179—181.
- LAZAROVICI 1971 GH. LAZAROVICI, *Sondajul arheologic de la Deuș (jud. Cluj)*, in *ActaMN*, VIII, p. 71—82.
- LAZAROVICI 1977 GH. LAZAROVICI, *Gornea — Preistorie*, in *Caiete Banatica*, 5, Reșița.
- LAZAROVICI 1983 GH. LAZAROVICI, *Șantierul arheologic Iclod*, in *MCA*, p. 50—61.
- LAZAROVICI 1986 GH. LAZAROVICI, *Neoliticul târziu în nord-vestul României*, in *ActaMP*, X, p. 775—776.
- LAZAROVICI 1987 GH. LAZAROVICI, *Sincronisme etniculturale în neoliticul timpuriu din Sălaj și din vestul României*, in *ActaMP*, XI, p. 69—92.
- LAZAROVICI 1988 GH. LAZAROVICI, *Die Vinča A — Starčevo-Criș Synchronismus*, simpozion Tolbuhin, 1988.
- LAZAROVICI 1989 GH. LAZAROVICI, *Das neolithische Heiligtum von Parța*, in *Varia Arheologica. II. Neolithic of South-Eastern Europe and its near Eastern Connections*, p. 149—174.
- LAZAROVICI 1990 GH. LAZAROVICI, *Über das neo-bis äneolithisch Befestigungen aus Rumänien*, in *JahrMDV*, 73, p. 93—117.
- LAZAROVICI 1991 GH. LAZAROVICI, *Cultura Vinča în România*, Timișoara.
- LAZAROVICI — KALMAR 1982 GH. LAZAROVICI, ZOIA KALMAR, *Discuții pe marginea legăturilor cronologice și culturale dintre grupul Iclod și cultura Tisa*, in *ActaMN*, XVIII, p. 221—245.
- LAZAROVICI — KALMAR 1985—1986 GH. LAZAROVICI, ZOIA KALMAR, *Prospecțiuni și cercetări arheologice de salvare pe teritoriul municipiului și județului Cluj*, in *ActaMN*, XXII—XXIII, p. 725—752.
- LAZAROVICI — KALMAR 1986 GH. LAZAROVICI, ZOIA KALMAR, *Șantierul arheologic Iclod (1983—1984)*, in *Apulum*, XXIII, p. 25—41.
- LAZAROVICI — KALMAR 1987 GH. LAZAROVICI, ZOIA KALMAR, *Șantierul arheologic Iclod. Campania 1985*, in *Apulum*, XXIV, p. 9—39.
- LAZAROVICI — KALMAR 1988 GH. LAZAROVICI, ZOIA KALMAR, *Săpăturile arheologice de la Iclod. Campania din 1986*, in *Apulum*, XXV, p. 9—47.
- LAZAROVICI — KALMAR 1989 GH. LAZAROVICI, ZOIA KALMAR, *Șantierul arheologic Iclod. Campania 1987*, in *Apulum*, XXVI, p. 55—68.
- LAZAROVICI — KALMAR 1991 GH. LAZAROVICI, ZOIA KALMAR, *Șantierul arheologic Iclod*, in *Apulum*, XXVII.
- LAZAROVICI — MAXIM 1993 GH. LAZAROVICI, ZOIA MAXIM, *Ceramica pictată din Transilvania și Banat*, ms.
- LAZAROVICI — MILEA 1976 GH. LAZAROVICI, Z. MILEA, *Săpături arheologice de la Bădeni (jud. Cluj)*, in *ActaMN*, XIII, p. 7—35.
- LAZAROVICI — SFETCU 1990 GH. LAZAROVICI, O. SFETCU, *Descoperiri arheologice la Silagiu — Buziaș*, in *Banatica*, X, p. 45—57.
- MEDOVIĆ 1976 P. MEDOVIĆ, *Die Cernavoda III — Kultur im jugoslavischen Donauegebiet*, in *Istrazivanja*, V, p. 105—110.
- NEMETI 1988 I. NEMETI, *Noi descoperiri arheologice din eneoliticul târziu din nord-vestul României*, in *ActaMP*, p. 121—145.
- PAUL 1965 I. PAUL, *Unele probleme ale neoliticului Transilvaniei în legătură cu cultura Petrești*, in *RevMuz*, 2, p. 294—301.
- PAUL 1981 I. PAUL, *Der gegenwärtige Forschungsstand zur Petrești-Kultur*, in *PZ*, 56, p. 197—334.
- PAUL 1983 I. PAUL, *Necropola tracică de la Vințu de Jos-Sibișeni*, in *SymphThr*, 1, Craiova, p. 197—334.
- PAUL 1985 I. PAUL, *Contribuții la istoria tracilor timpurii din zona carpato-dunăreană*, in *Transilvania*, II, II—III.
- PAVUKOVA — BARTA 1977 V. PAVUKOVA, J. BARTA, *Äneolithische Siedlung der Boléraz Gruppe in Radosina*, in *SlovArch*, XXV, 2, p. 433—449.
- POPESCU 1967 D. POPESCU, *Cronică*, in *SCIV*, 18, 3, p. 494.

- ROSKA 1942 M. ROSKA, *ErdRep*, I.
- ROMAN 1967 P. ROMAN, *Unele probleme ale neoliticului târziu*, în *Comunicări*, ser. arh. I, Craiova.
- ROMAN 1976 P. ROMAN, *Cultura Coțofeni*, București.
- ŠIŠKA 1976 S. ŠIŠKA, în *Starinar*, XXIV.
- SOROCEANU 1976 T. SOROCEANU, M. BLAJAN, T. CERGHI, *Cimitirul de incineratie de la Aiton*, în *File de istorie*, IV, Bistrița, p. 57—82.
- SOROCEANU — RETEGAN 1981 T. SOROCEANU, AL. RETEGAN, *Neue spätbronzezeitliche Funde in Norden Rumäniens. Das spätbronzezeitliche Wietenberg — Gräberfeld von Dumbrăvița (Kr. Bistrița-Năsăud)*, în *Dacia*, N.S., XXV, p. 195—207.
- TASIĆ 1979 N. TASIĆ, *Tiszapolgár i Bodrogkeresztúr kultúra; Budanj — Sălcuța — Krivodol komplex; Coțofeni kultúra; Vajnska — Hunyadihalom grupa; Kostolačka kultúra*, în *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja*, III (eneolitsko doba), Sarajevo, p. 55—86; 87—114; 115—128; 235—266.
- TASIĆ 1979 N. TASIĆ, S. DIMITRIJEVIĆ, B. JOVANOVIĆ, *Zaključna Razmatranja*, în *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja*, III (eneolitsko doba), Sarajevo, p. 417—460.
- VLASSA 1962 N. VLASSA, *Probleme ale cronologiei neoliticului Transilvaniei în lumina stratigrafiei așezării de la Tărtăria*, în *Studia*, ser. hist., 2, p. 23—30.
- VLASSA 1963 N. VLASSA, *Chronology of the Neolithic in Transylvania in the Light of the Tărtăria Settlement's Stratigraphy*, în *Dacia*, N.S., VII, p. 485—494.
- VLASSA 1965 N. VLASSA, *Quelques problèmes de chronologie du néolithique de la Transylvanie à la lumière de la stratigraphie de l'établissement de Tărtăria*, în *Atti... Roma*, II, p. 267—270.
- VLASSA 1966 N. VLASSA, *Cultura Criș în Transilvania*, în *ActaMN*, III, p. 9—47.
- VLASSA 1966—1972 N. VLASSA, *Jurnal de săpătură*.
- VLASSA 1967 N. VLASSA, *Unele probleme ale neoliticului Transilvaniei*, în *ActaMN*, IV, p. 403—423.
- VLASSA 1969 N. VLASSA, *Așezarea neolitică de la Dăbâca*, în *ActaMN*, V, p. 27—45.
- VLASSA 1976 N. VLASSA, *Neoliticul Transilvaniei (Studii, articole, note)*, BMN, III.
- VLASSA 1985—1986 N. VLASSA, MATHILDA TAKÁCS, GH. LAZAROVICI, *Morminte tumulare din Banat și Transilvania*, în *ActaMN*, XXII—XXIII, p. 59—78.
- Prescurtări tehnice: c. = carou; — = adâncime; a. = adâncime

DÉCOUVERTES ARCHÉOLOGIQUES À BERNADEA (I-ÈRE PARTIE)

(Résumé)

Cet ouvrage s'encadre dans une série d'études ayant pour but la valoration historique des matériaux archéologiques découvertes à Bernadea, dans l'endroit „Dâm-bău”, durant les fouilles entreprises jadis par une équipe de spécialistes de Musée National d'Histoire de la Transylvanie et de l'Institut d'Archéologie et d'Histoire de Cluj (Nicolae Vlassa, Ioan Glodariu, Valentin Vasiliev).

Dans cette première partie sont présentés les matériaux appartenant à la culture Coțofeni et à l'Âge de bronze. La céramique canellée de Bernadea, an-semble avec les produits de la même facture découverts à Dăbâca et à Tărtăria, argumente une influence indirecte Cernavodă III — Boleráz; en tout cas, il doit s'agir d'autres phénomènes que ceux constatés déjà dans la Plaine Roumaine. Les

découvertes de Bernadea sont corrélés surtout aux phénomènes décelés à l'Ouest de la chaîne des Carpathes, de la Slovaquie septentrionale jusqu'au Danube. L'explication de la genèse de la Culture Coțofeni dépend de l'éclaircissement de ce problème. D'ailleurs, P. Roman a démontré que l'impulse méridional, engendrant la culture Cernavoda III préside la formation des cultures Coțofeni I en Roumanie et Baden en Hongrie.

La céramique de l'Âge du bronze appartient aux étapes II/III de la culture Wietenberg. Les matériaux de cette époque ont été découverts dans le niveau d'habitation aussi que dans des complexes (pavements, huttes) et dans les 4 tombes d'inhumation.

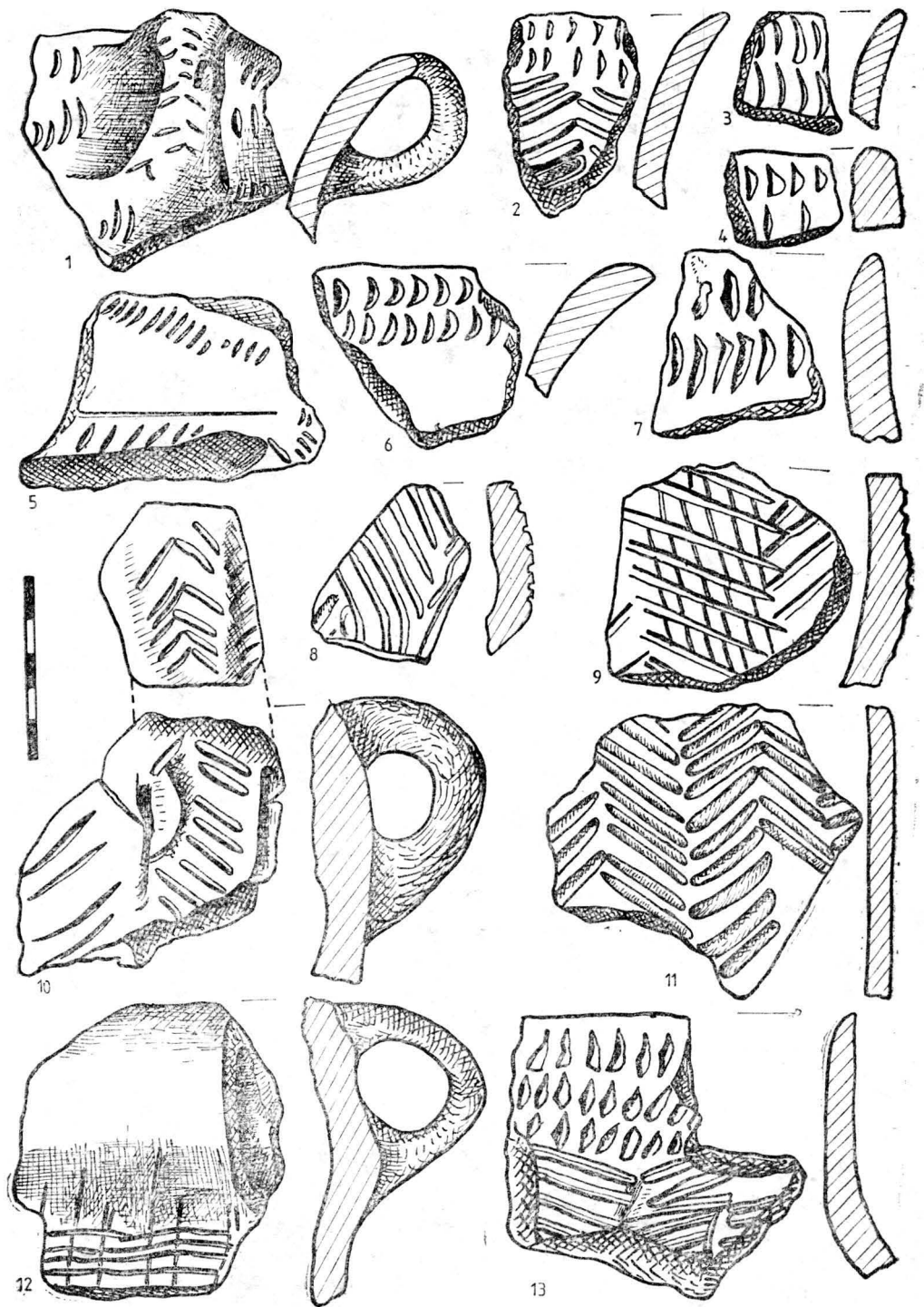

Fig. 1. Bernadea—„Dâmbău”. Cultura Coțofeni.

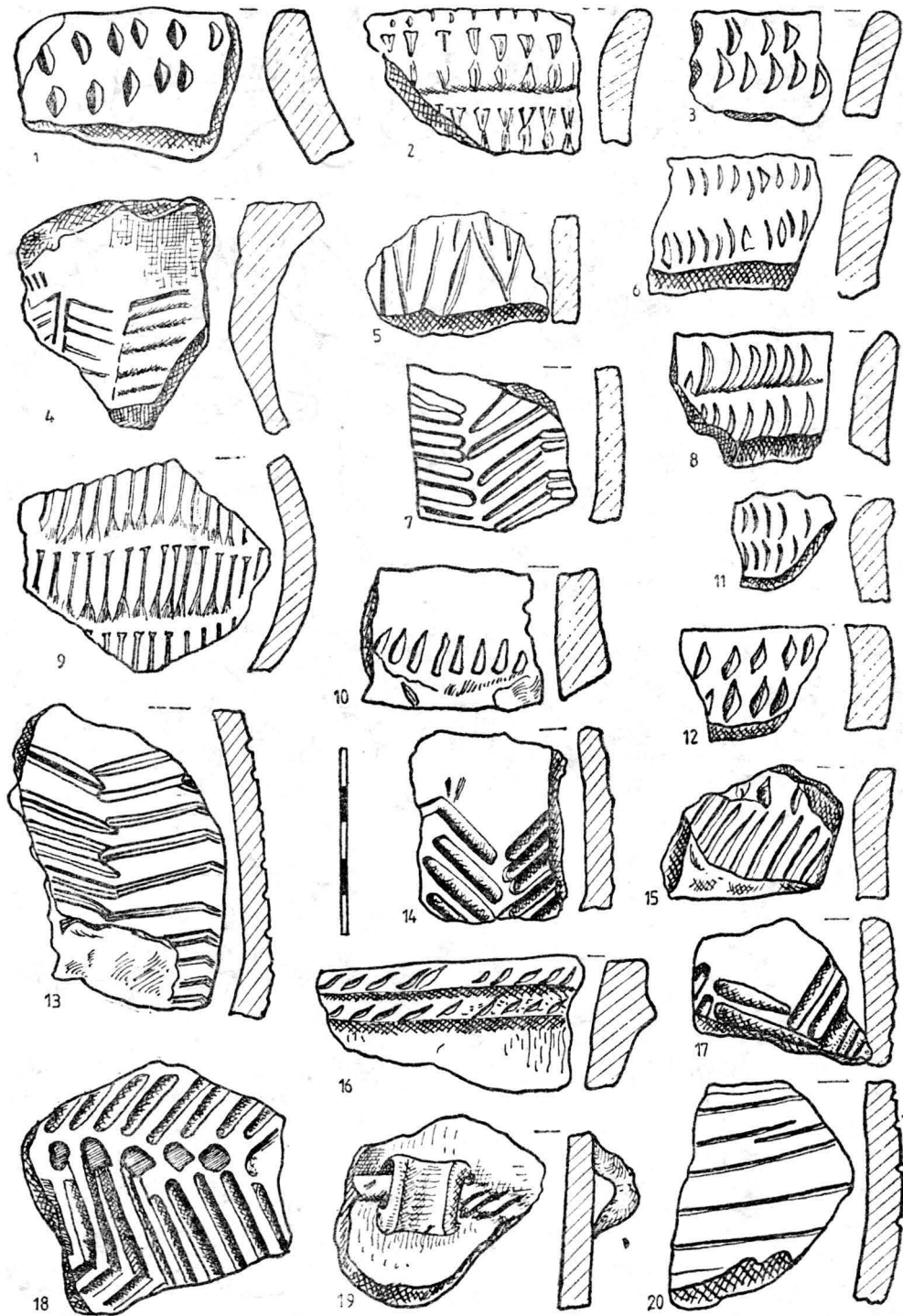

Fig. 2. Bernadea—„Dâmbău”. Culturile Coțofeni și Wietenberg.

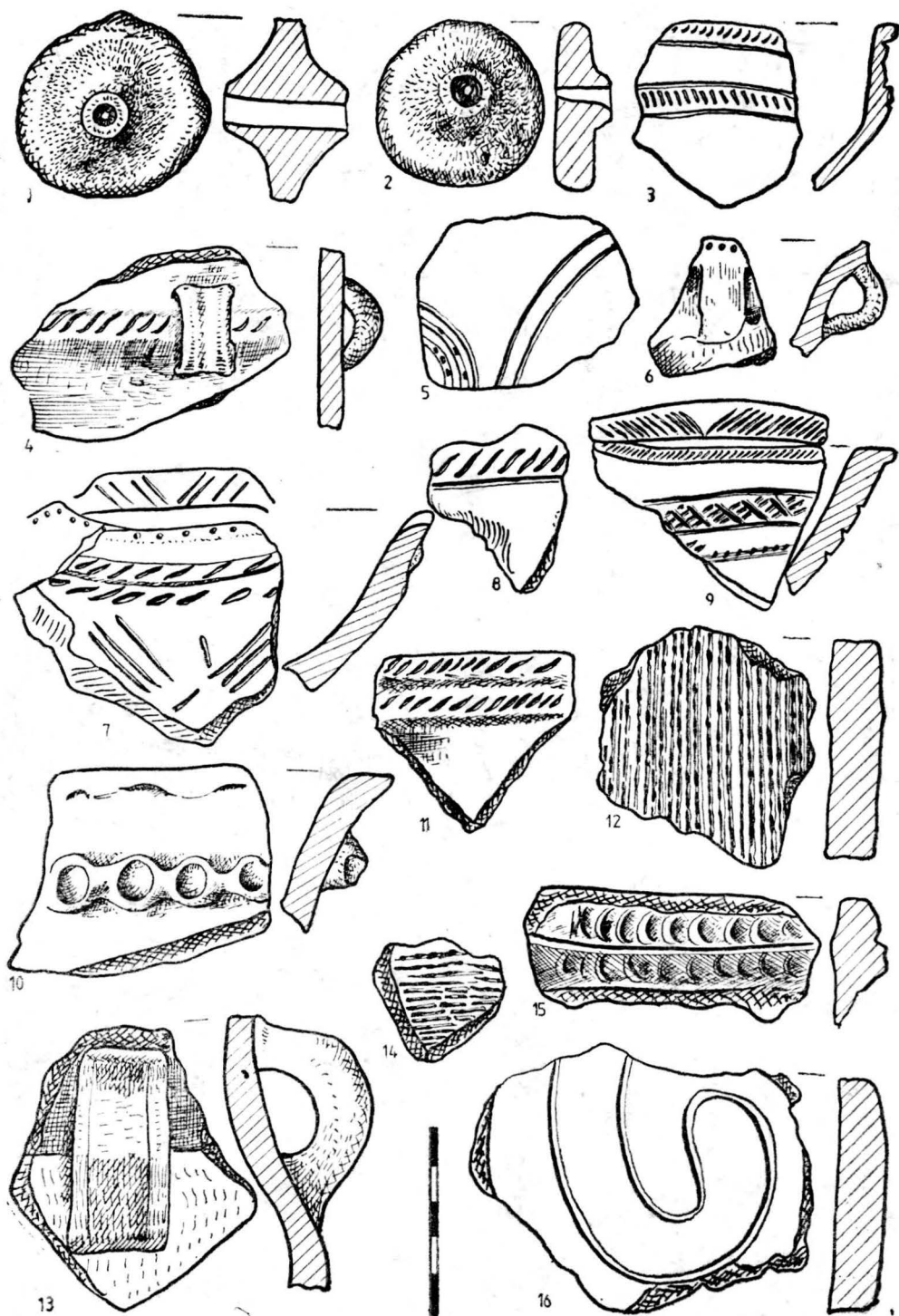

Fig. 3. Bernadea — „Dâmbău”. Cultura Wietenberg.

AȘEZAREA DIN EPOCA BRONZULUI DE LA CIUTA (COM. OBREJA, JUD. CARAȘ-SEVERIN)*

În cadrul cercetării și cunoașterii epocii bronzului din Banat, alături de așezările studiate în Clisura Dunării, un loc important îl ocupa și așezarea de la Ciuta¹. Așezarea se întinde pe o suprafață de cca. 1 ha, la 2,5 km VNV de satul Ciuta, fiind situată pe terasa a II-a a râului Bistra, în locul numit „Cornul dealului“ (*fig. I—II*).

Din punct de vedere geologic, așezarea cercetată se află la zona de contact între formațiunile holocenului inferior² (depozitele fluviatile ale terasei joase constituite din pietrișuri și nisipuri) și cele ale pleistocenului superior³ (depozite aluvionare — nisipuri și pietrișuri — de grosime redusă, între 3—10 m, depozite separate în lungul râurilor).

Terasa din dreapta Bistrei, venind dinspre est, cotește brusc în zona confluenței Bistrei cu Timișul, urmând spre nord cursul Timișului. Prin toponimicul „Cornul dealului“ se înțelege chiar colțul acesta al terasei ce atinge o altitudine de cca. 25—30 m față de firul apei (*fig. II*). Cu prilejul unor cercetări de teren efectuate în primăvara anului 1975⁴, s-au descoperit aici materiale ceramice datând din epoca bronzului.

În primăvara anului următor s-au executat primele secțiuni ($S_1—S_3$), urmate de săpături destul de restrânse, în 1979 ($S_4—S_{10}$). În urma acestor cercetări s-a constatat că așezarea se întinde pe o suprafață de 0,75—1 ha, stabilindu-se în același timp că adâncitura — asemănătoare cu un șanț — ce înconjoară așezarea este naturală și nu reprezintă urmele vreunui element de fortificație cum se bănuia la început (*fig. V*).

Secțiunea S_1 ($10 \times 0,80 \times 0,45$ m), cu orientare V—E, a fost amplasată în arătură pe locul unde, cu ocazia perieghazelor, au apărut fragmente ceramice. Aici stratul de cultură este foarte subțire.

Deoarece se părea că prin S_1 se cercetase marginea așezării, următoarele cercetări au fost axate spre N, unde terenul era folosit drept pășune. Astfel a fost trasată secțiunea S_2 ($20 \times 0,80 \times 0,60$ m), cu orientarea V—E, perpendiculară pe marginea de V a terasei, cum, de altfel, au fost orientate și celelalte secțiuni. Stratul de cultură, subțire de 5—10 cm, apare la adâncimea de 0,20 m. De remarcat este faptul că în stratul de cultură nu a apărut cenușă, izolat însă a apărut lemn carbonizat și

* Exprimăm și pe această cale mulțumirile noastre dr. Richard Petrovsky, de la Muzeul din Speyer — Germania, care a efectuat săpăturile de la Ciuta când era muzeograf la Muzeul din Caransebeș și care ne-a încredințat, spre valorificare, documentația de șantier și desene.

¹ Datorită lucrărilor de îmbunătățiri funciare și agricole și a faptului că stratul de cultură este subțire (cca. 0,20—0,40 m) așezarea este astăzi complet distrusă.

² *Harta geologică 1 : 200.000*, I.—34—XXIII, 25, Deva, București, 1968, p. 47.

³ *Idem*, p. 48.

⁴ Efectuate de către R. Petrovsky, de la Muzeul din Caransebeș.

pietre de râu. În carourile 14—15 (caroiera s-a făcut din m în m de la vest spre est), în peretele sudic și, parțial, la baza stratului, a fost surprins un semibordei ce se adâncea de la 0,40 la 0,70 m. Caseta C_1 ($4 \times 2,5$ m) a fost deschisă la S de secțiunea S_2 , tocmai pentru dezvelirea acestui semibordei notat convențional B_1 (fig. III—IV). În plan, semibordeiul are o formă aproximativ dreptunghiulară, cu colțurile rotunjite, orientate NNW—SSE, având dimensiunile de la 4×2 m și o albiere de cca. 0,30 m. Vatra, formată din chirpici și câteva pietre de râu, în jurul ei, a apărut, la adâncimea de 0,57 m, înspre colțul de SV. Cu ocazia golirii semibordeiului s-au recoltat multe fragmente ceramice, câteva oase și mult chirpic (fig. IV/2).

Stratigrafic (fig. III), se constată la bază un nivel gros de 8—10 cm de culoare gălbui-albăstrui, amestecat cu cărbune și fragmente ceramice. Acest nivel este suprapus de un strat de arsură, gros de cca. 10 cm, de culoare albăstrui-negricioasă, ce conține multă cenușă, cărbune, fragmente ceramice și oase arse. Este de presupus că acest nivel marchează un incendiu al locuinței, după care urmează un alt nivel, gros de 8—10 cm, de arsură de culoare roșiatică, în care apar fragmente ceramice, cărbune și bucăți de chirpici. Totul este acoperit cu un strat subțire de culoare brun închisă, cu puține fragmente ceramice, ce formează baza stratului de cultură, surprins și în restul secțiunii S_2 .

În secțiunea S_3 (fig. III), având aceeași orientare V—E și la 7,5 m N de S_2 (și cu dimensiunile: $20 \times 0,80$ m), stratul de cultură apare la o adâncime de 0,25 m, cu o grosime medie de 5—10 cm. În carourile 1—2, deci, spre marginea de vest a terasei, au apărut urmele unui alt semibordei (B_2) care ajunge aici la adâncimea maximă de 0,70 m (fig. IV/1). Cu ocazia săpării acestui semibordei a fost sesizată o mare cantitate de piatră de râu, de dimensiuni mijlocii.

Din cauza conținutului mare de cenușă și cărbune, culoarea pământului era cenușiu-închis-negricioasă.

S-au mai găsit și urme ale unei vetre deranjate, inițial, situată, probabil, în această parte a semibordeiului, la adâncimea de 0,50 m. Semibordeiul are aceeași orientare ca și B_1 , respectiv NNW—SSE, dar are o formă ovală (pl. IV/1). Capătul nordic intra ușor în peretele secțiunii S_3 . Pentru dezvelirea părții sudice a semibordeiului a fost deschisă caseta C_2 (3×2 m) stabilindu-se astfel dimensiunile semibordeiului: 1,30 m lățime și 1,50 m lungime. Pământul de umplură avea urme de arsură, ceea ce ar fi un indiciu că locuința a fost distrusă prin incendiere. Între carourile 9—14 ale secțiunii au apărut urmele unei probabile locuințe, constând din pământ de culoare cenușiu-negricioasă, cu multe fragmente ceramice. Locuința intra în peretele de nord al secțiunii S_3 , astfel că a fost deschisă o casetă — C_4 — cu dimensiunile de 4×2 m. La baza stratului de cultură (—0,45 m) în steril au fost sesizate trei gropi.

Groapa nr. 1, surprinsă doar parțial pe latura de est a casetei (fig. IV/5) pătrundea în solul steril până la adâncimea de 0,84 m și prezenta următoarea stratigrafie: între 0,84 m — 0,60 m o umplură de culoare neagră, ce conține multe fragmente ceramice; între 0,60—0,50 m un strat de culoare cenușiu închisă, în care, la fel, apar fragmente ceramice; între 0,50—0,30 m strat de cultură de culoare brun-gălbui, lutos cu mai puține fragmente ceramice, după care urmează humusul actual.

Groapa nr. 2 este situată tot în jumătatea de est a casetei, fiind despărțită de groapa nr. 1 doar printr-un prag, lat de 0,25 cm (*fig. IV/5*). Adâncimea ei este mai mică, ajungând doar până la 0,60 m și are fundul albiat. Capătul de nord pătrunde parțial în peretele casetei. Tot în această zonă a fost surprinsă și o vatră de chirpici, deranjată. Pământul de umplură are o culoare brun-negricioasă, cu pietre de râu și puține urme de arsură, recoltându-se însă mult material ceramic. Se pare că ambele gropi făceau parte din aceeași locuință (B_3), fiind despărțite doar de pragul de lut, amintit mai sus.

Groapa nr. 3 este situată la cca. 0,80—0,90 m vest de groapa nr. 2, iar o parte a ei pătrunde în peretele de vest al casetei (*fig. IV/4—5*). La această groapă situația se complică deoarece stratigrafic avem de-a face cu două nivele distincte, diferențiate printr-un strat relativ steril. Se pare că este vorba de două locuințe suprapuse sau de o refacere a primei locuințe, de tip semibordei.

Primul nivel (cel de la bază) se află la adâncimea cuprinsă între 0,90—0,70 m, de culoare cenușiu-negricioasă, cu multe fragmente ceramice. Acest nivel este suprapus de un strat steril brun-gălbui, lutos (între 0,70—0,60 m), urmat, apoi, de cel de-al doilea nivel de culoare brun-cenușiu deschisă, cu fragmente ceramice și pietre de râu. Groapa de la baza (B_{4a}) este mai îngustă (lățimea 1 m) și are orientarea ENE—VSV, iar cea de deasupra (B_{4b}) are dimensiuni mai mari (lățimea de cca. 1,30—1,50 m) și este orientată E—V. Facem mențiunea că în cazul acestei gropi — sau locuințe — avem singura situație în care apar clar două nivele de locuire distincte.

Secțiunea S_4 (dimensiuni 16×2 m) a fost trasată la sud de S_3 și paralelă cu aceasta, fiind despărțite doar de un martor, cu grosimea de 0,20 m. Stratul de cultură apare între 0,15—0,35 m, descoperindu-se relativ mult material ceramic. Între metri 12—14 a apărut o groapă a cărei pământ de umplură avea o culoare brun-cenușie, ușor negricioasă și care conținea pietre de râu, de dimensiuni mijlocii, fragmente ceramice și chirpici (*fig. V*). Prin caseta C_3 ($2 \times 1,5$ m), deschisă la sud de S_4 , urma să se stabilească planul gropii. Ea are o formă circulară cu diametrul de cca. 0,80—0,90 m și era excavată de la adâncimea de 0,35 până la 0,65 m.

Secțiunea S_5 (dimensiuni 16×2 m) a fost trasată paralel și la 10 m sud de S_2 , având aceeași orientare V—E ca și următoarele secțiuni: S_6 (12×2 m); S_7 (8×2 m); S_8 ($6,80 \times 2$ m) și S_9 (7×2 m) prin care se urmărea cercetarea parțială a zonei cuprinse între S_2 și S_5 . Caroierea s-a făcut de la V spre E, din 2 în 2 metri.

Stratul de cultură apare la suprafață între 0,10—0,35 m și prin culoare diferă foarte puțin de solul steril pe care îl suprapune. El prezintă un conținut mai mare de nisip și are o nuanță spre cenușiu, delimitarea făcându-se, în special, pe baza materialului ceramic.

În S_5 între carourile 3—5 a apărut un pavaj de piatră, cuprins între 0,10—0,30 m adâncime (*fig. V*). Pavajul reprezintă podeaua unei locuințe de suprafață (L_1). Deasupra pietrelor, dar și printre ele, s-au descoperit multe fragmente ceramice. Sterilul apare deja la adâncimea de 0,30—0,40 m și nu au fost observate urmele gropilor de stâlpi ale locuinței L_1 .

Paralelă cu S_5 , la N despărțită doar de un martor îngust de 0,40 m, secțiunea S_7 prezintă aceeași situație stratigrafică. Între carourile 1—3 se întindea, în continuare, platforma din piatră de râu (L_1), capătul ei vestic pătrunzând în peretele vestic al secțiunii (*fig. V*). Locuința L_1 are o formă aproximativ trapezoidală, orientată NNV—SSE, conturul ei fiind determinat doar de platforma de piatră, care are aproximativ dimensiunile de $5 \times 6,3$ m (porțiunea unde pietrele alcătuiesc o platformă compactă).

Nu au fost constatate nici aici urme de gropi de stâlp și nici urmele vreunei vetre de foc. Alături de materialul ceramic au apărut și mici bucăți de chirpici, răsfire pe toată suprafața platformei.

Secțiunea S_8 a fost amplasată la N de S_7 , fiind despărțită de un martor, lat de 0,40 m. Pe la mijlocul secțiunii au apărut pietrele din colțul de N al platformei L_1 (*fig. V*). Au fost descoperite relativ puține fragmente ceramice. Spre latura de N a secțiunii au apărut colțurile de la alte două platforme de piatră, puțin mai mici decât L_1 . În profilul de N, între metri 1,20—3, s-a observat groapa unei locuințe (L_2), cuprinsă între adâncimea de 0,55—0,25 m către baza căreia era primul pavaj.

Înspre colțul de E au început să apară pietrele unui alt pavaj (L_3), ce se întindea spre N. Astfel era necesară trasarea secțiunii S_9 , despărțită de S_8 printr-un martor de 0,60 m.

Situația stratigrafică este la fel cu cea din celelalte secțiuni. Cele două pavaje au fost dezvelite, lăsând însă deschisă întrebarea dacă nu cumva făceau parte dintr-o locuință mai mare, deoarece între ele distanța este de doar 1,20 m (*fig. V*). Marginile nordice ale ambelor locuințe pătrund în martorul de N al secțiunii S_9 , iar câteva pietre din pavajul platformei L_3 se întind și pe o mică porțiune din S_8 . Nici la aceste platforme nu s-a constatat prezența unor gropi de stâlp sau a unor vetre. Dimensiunile platformei L_2 sunt de $3 \times 2,30$ m, iar cele ale platformei L_3 de 4,20—2,40 m, ambele cu aceeași orientare NNV—SSE.

Platformele L_2 și L_3 au o formă aproximativ dreptunghiulară, cu colțurile rotunjite. Latura de E a platformei L_3 pătrunde în peretele de E al secțiunii și este, probabil, de o lățime mai mare.

Între S_9 și S_2 a fost amplasată secțiunea S_6 (*fig. V*). Stratul de cultură apare între 0,10—0,30 m.

În caroul 1, în colțul de NV, la adâncimea de 0,30 m, au fost sesizate urmele unei gropi, de dimensiuni reduse (cca. 1×1 m), ce se adâncește până la 0,60 m (*fig. V*). Groapa conținea un pământ de culoare ușor cenușie, câteva fragmente ceramice mici și bucăți de cărbune. În dreptul metrilor 7—8 au apărut, în mijlocul secțiunii, două gropi alăturate, ce pătrund de la baza stratului până la adâncimea de 0,60 m în solul steril, notate G_6 — G_7 (*fig. V*). Ele au diametrul de 0,40—0,50 m și conțineau un pământ de culoare mai închisă, cu câteva fragmente ceramice.

Secțiunea S_{10} (dimensiuni 20×1 m) a fost amplasată la 8 m nord de S_3 și este amplasată la marginea nordică a așezării. Aici stratul de cultură este foarte subțire, apărând fragmente ceramice, chirpici și pietre. Apariția de bucăți de chirpici răsfire și fragmente ceramice, în

primele 3—4 carouri, indică prezența unor locuințe puțin mai la sud, între S_{10} și S_3 .

În ce privește stratigrafia generală a așezării, ea este simplă, existând un singur strat de cultură. Singurele indicii despre refolosirea unor locuințe le găsim la semibordeiele B_1 și B_4 (fig. III; IV/2—4; V—VI).

În așezarea de la Ciuta avem de-a face cu două tipuri de locuințe: semibordeie (B_1 — B_4) și locuințe de suprafață, cu platformă de piatră (L_1 — L_3). Ce se poate remarca de la început este faptul că locuințele (exceptând, eventual, semibordeiul B_4) sunt orientate NNV—SSE și sunt destul de grupate (fig. V). Cu toate că așezarea era mai întinsă, se pare că nucleul ei îl reprezenta tocmai zona cercetată. În semibordeie s-a putut stabili locul vetrei spre deosebire de locuințele cu platformă, unde nu au putut fi sesizate urmele vreunei amenajări de acest fel.

În cadrul vestigiilor arheologice descoperite, produsele ceramice ocupă locul cel mai de seamă⁵. Din punctul de vedere al compoziției pastei și al arderii acesteia, ceramica se poate clasifica în două mari categorii: *ceramica uzuală* și *ceramica fină*.

Ceramica de uz comun are suprafețe neregulate și este aspră, fiind lucrată dintr-o pastă cu impurități, folosindu-se ca degresant nisipul grosier și pietricele. În majoritatea cazurilor, vasele sunt bine arse. Ele au o culoare cărămizie și cărămiziu-gălbuie (fig. VII/1—9; VIII/1, 3—4, 7—9; IX/1—4, 6—7; X/1—3, 5—8, 10—13; XI/1, 3, 5—7, 9; XIII/1, 4, 8, 10, 12; XIII; XIV/1—3; XV/3; XVI/4, 8), brun-negricioasă (fig. VII/10; VIII/6; IX/5; X/4, 9, 14; XI/4, 8; XVI/11) sau neagră (fig. VIII/2, 5; X/10; XI/2; XII/5).

Decorul ceramicii uzuale este destul de sărac, vasele fiind ornate cu *brăie alveolate* sub buză, dispuse câte unul (fig. VII/7, 10; VIII/2, 4; IX/1, 3, 7; XII/1, 5, 12; XIV/1—2), câte două (fig. VII/2—3; XIV/3), semicircular, ca parte componentă a unui motiv ornamental, probabil, mai elaborat (fig. VII/6) și *brăie șnurate* (fig. XVI/11). *Proeminențele* simple, de tip *buton* (fig. VII/5; XIII/6) sau cele *alveolate* (fig. VIII/1, 8), cu rol funcțional în manipularea vaselor, sunt și ele întâlnite la ceramica speciei uzuale, alături de torți neperforate de tip *ansa lunată* (fig. VIII/6; XIII/4). Rar utilizată este și *canelura* (fig. VII/9; VIII/9).

Inciziile creează o gamă largă de motive ornamentale de la cele mai simple (fig. VII/5; VIII/2; XI/2, 5—7; XII/10; XIV/4, 8) până la ornamentul sub formă de *arcade*, combinate cu incizii (fig. VII/1) și *ghirlande* (fig. VII/4; VIII/6; X/4).

Ceramica fină se caracterizează prin produse lucrate îngrijit, pasta este de bună calitate, utilizându-se nisip fin ca degresant. Vasele sunt arse bine, având o culoare cărămizie (fig. X/11—13; XI/1; XII/2, 4, 6, 8—11; XIV/4—6; XV/4—5; XVI/1; XVII/3; XVIII/1—4; 7—9; XIX/1—2, 4, 6), brun-negricioasă (fig. X/14; XI/4, 8; XII/3, 7; XV/2, 4—5; XVI/2—4,

⁵ O parte din ceramica descoperită la Ciuta a fost discutată în *Tibiscum*, VII, 1988, p. 135—152. Relativ recent, am prelucrat restul materialului de la Ciuta, existent în depozitul Muzeului Județean de Etnografie și al Regimentului de Graniță Caransebeș. Am considerat că nu este necesară reluarea în discuție a planșelor din publicația amintită, fiind convinși că și în acest mod se poate contura o imagine clară a locuirii umane de la Ciuta. Cu câteva excepții, materialul prezentat este inedit.

9; XVII 1—2, 5—8; XVIII/5—7, 9; XIX 5, 7) și neagră (fig. XII 5; XV 1; XVI/5—7, 10—11; XVII 4, 9—10; XVIII 8).

Ornamentarea ceramicii fine este realizată îngrijit și cu deosebit simț artistic. Ca ornamente aplicate amintim *brăiele alveolate* (fig. XII/9; XIV 4; XVII 5, 6; XVIII/3; XIX 4), *brăiele crestate* (fig. XIX 6), *brăiele șnurate* (fig. XIV/5; XVII 1) și *proeminențele* rotunde sub buză (fig. XVI/9; XVII 3).

Unele vase prezintă *crestături* (fig. XI 1, 8; XIX 3), *ciupituri* (fig. XIX/2) sau *modelare de tip „crenel”* a buzei (fig. XIX 5). Sunt întâlnite și *impresiunile* circulare sub buză (fig. XVII 8).

Inciziile reprezintă procedeul cel mai utilizat în ornamentarea ceramicii fine. Cele mai folosite sunt combinațiile de incizii sub formă de *arcade* (fig. X/11, 13; XII 4, 8; XVI 6, 10; XVII/4; XVIII/8) și *ghirlande* hașurate (fig. XVI 2; XVIII/9). Nu lipsesc nici ornamentele incizate mai simple, ce continuă o mai veche tradiție (fig. X/14; XV 6; XIX/2, 4).

Tot în categoria materialului ceramic, putem aminti descoperirea unor căței de vatră, în stare fragmentară, fusaiole mici și roți de car miniaturale⁶. Au mai apărut fragmente de linguri (fig. VII 8), precum și un fragment ceramic, ce ar putea face parte dintr-un altăraș (fig. VII 6).

Dintre *obiectele din piatră* amintim *rășnițe* fragmentare, *zdrobitoare*, mai multe *lame de silex* (fig. XX/2—4), dintre care una prezintă fine retușuri pe tăiș, rezultând o lamă de „fierăstrău” (fig. XX/2). O piesă interesantă este un fragment de amuletă, din gresie micacee, ce nu are perforație, ci prezintă un canal îngust ce înconjoară piesa ce are secțiuni circulare, canal folosit la legarea șnurului de amuletă (fig. XX/1).

În timpul săpăturilor nu s-au găsit obiecte din metal. Cu toate acestea, la 400 m SE de așezare, în arătură s-a descoperit o piesă din bandă subțire din bronz, patinată, ornamentată cu 10 alveole circulare și cu șiruri de puncte⁷. Considerată de unii brătară, ea este, de fapt, o bandă ce se fixa pe un suport — probabil din piele — și avea un rol estetic.

Prezentarea stratigrafiei și materialului arheologic descoperit în așezarea de la Ciuta permit formularea unor necesare concluzii, mai ales, că cercetarea în teren nu mai este posibilă⁸.

Ceramica descoperită la Ciuta are analogii foarte bune în așezările de la Gornea — „Păzăriște”⁹, Peștera Oilor¹⁰ și Cornești (mai ales, nivelul inferior)¹¹ pentru a o încadra în faza timpurie a culturii Vatina.

Așezarea de la Ciuta este mai timpurie decât așezarea de la Liubcova-„Stenca”, ce începe nu mai devreme de Bronz B₂ (Reinecke)¹².

⁶ Aceste piese le cunoaștem doar din informațiile primite de la autorul săpăturilor.

⁷ Piesa, nepublicată încă, a fost încredințată, spre studiu, drd. Florin Gogăltan, de la Institutul de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca.

⁸ Vezi nota 1.

⁹ Gh. Lazarovici, *Gornea — Preistorie*, Reșița, 1977, pl. LXVIII—LXXIV; Gh. Lazarovici — C. Săcărîn, în *Banatica*, V, 1979, fig. 8—13.

¹⁰ S. M. Petrescu — O. Popescu, în *Banatica*, X, 1990, p. 66, pl. VII, X.

¹¹ Ortansa Radu, în *Tibiscus*, II, 1972.

¹² M. Gumă, în *Banatica*, IV, 1977, p. 86.

Așezarea aparține fazei timpurii a culturii Vatina, când se mai păstrează elemente ale bronzului timpuriu¹³, dar apar însă și elemente ale bronzului târziu, care sunt predominante în nivelul superior de la Cornești¹⁴.

În ce privește cronologia stațiunii, credem că materialul existent nu ne permite, deocamdată, să depășim faza timpurie a culturii Vatina, după periodizarea stabilită de cercetătorii iugoslavi¹⁵.

Așezarea de la Ciuta — făcând abstracție de cele câteva fragmente Vatina descoperite în Peștera Oilor de pe Valea Cernei¹⁶ — este până în prezent cea mai estică stațiune din aria de răspândire a culturii Vatina.

Această așezare se pare că încetează a mai funcționa odată cu instalarea în zonă a comunităților grupului cultural Balta Sărată¹⁷, cu care cultura Vatina este contemporană.

SORIN M. PETRESCU

DIE BRONZEZEITLICHE SIEDLUNG VON CIUTA (GEM. OBREJA, KREIS CARAȘ-SEVERIN)

(Zusammenfassung)

In diesen Artikel werden die arheologische Ausgrabungen zwischen den Jahren 1975—1980 von Ciuta — „Cornul dealului“, senkrechten Lichten der Stelle, Wohnkomplexe, Gräber und Keramische Fragmente vorgestellt.

Nach den gefundenen Materiel, wurde die Ansiedlung in den Ersten Phasen der Vatina Kultur datiert, weil sie die Bronz B₁ nicht überholt (nach Reinecke).

Diese Ansiedlung befindet sich im Osten Banat und es gehört der Vatina Kultur. Sie verschwand als die „Balta Sărată“ Gemeinden in der Region kamen. Die Vatina Kultur ist mit den „Balta Sărată“ Kulturiele Gruppe.

¹³ Este ceea ce D. Berciu definea ca „orizont Periam — Mokrin — Pančevo“, Vezi, D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București, 1960, p. 167 și nota 1.

¹⁴ Ortansa Radu, în *SCIV*, 23, 2, 1973, p. 273 și urm.

¹⁵ B. Brukner, B. Jovanović, N. Tasić, *Praistorija Vojvodine*, XXVI, 1973.

¹⁶ Vezi, supra nota 10.

¹⁷ R. Petrovsky — M. Gumă, în *StComC.*, 1979, p. 71—110; P. Rogoza, în *SympThr.*, 9, București, 1992, p. 23—25; idem, p. 98—100; M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, București, 1993, p. 163—166 (cu bibliografia).

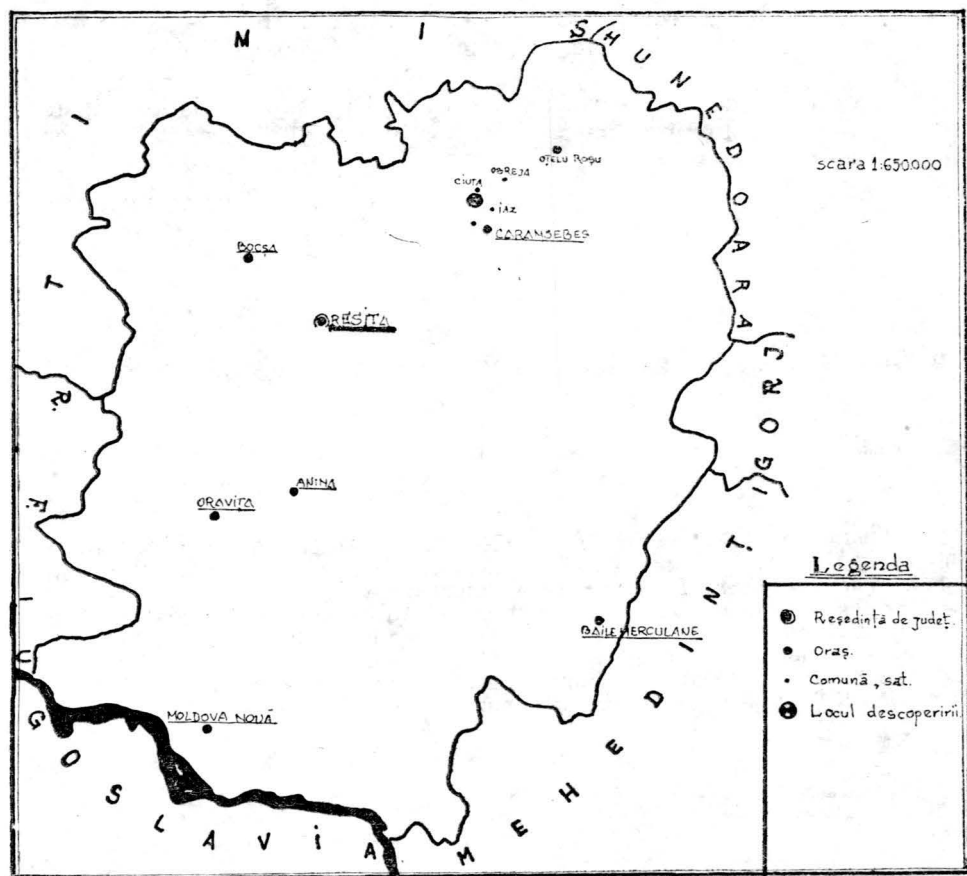

Fig. I. Harta județului Caraș-Severin cu amplasarea stațiunii de la Ciuta.

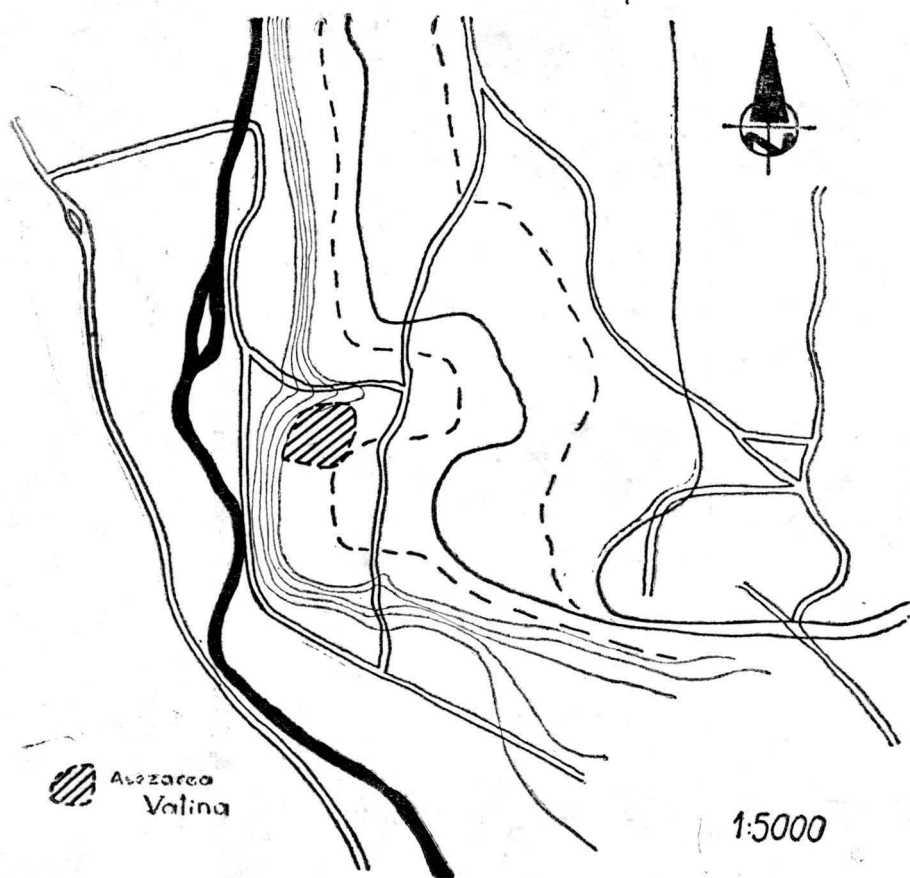

Fig. II. Ciuta — „Cornul dealului”.

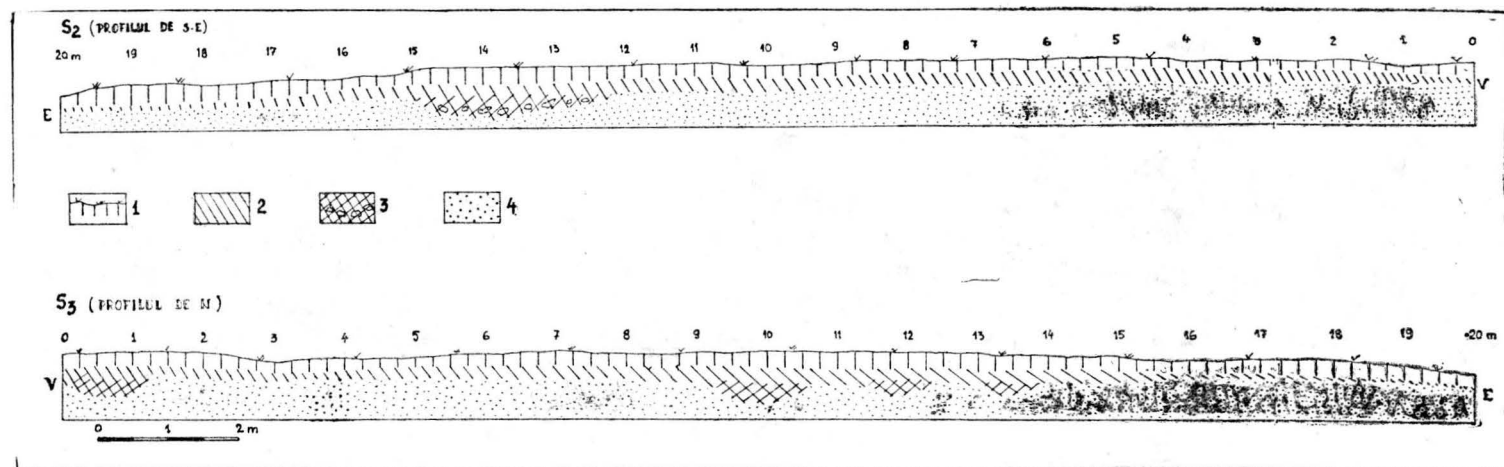

Fig. III. Secțiunile S₂ și S₃, Legenda: 1 — sol actual, 2 — strat de cultură, 3 — locuință 4 — steril.

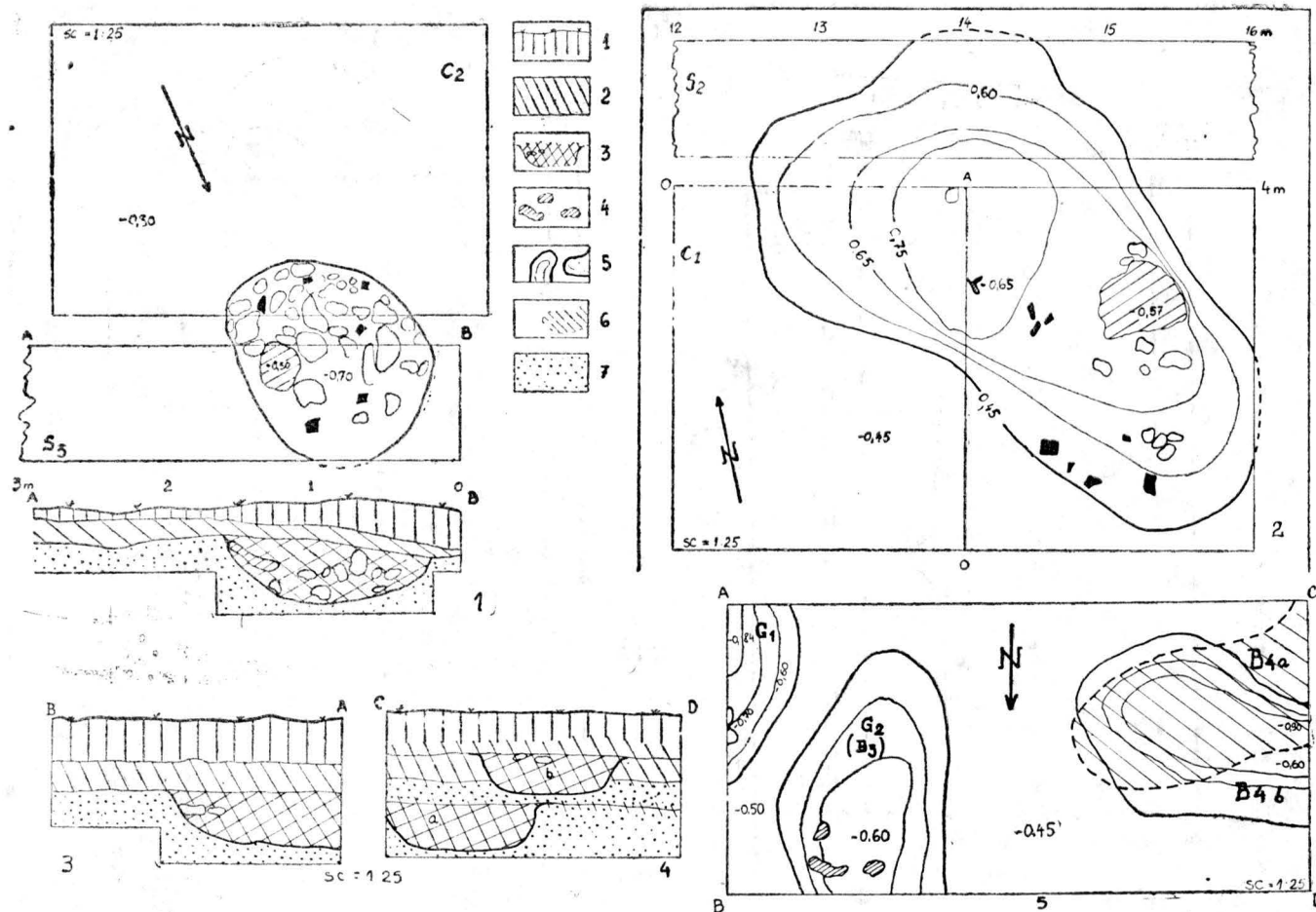

Fig. IV. 1 — Semibordeiul B₂, 2 — Semibordeiul B₁; 3 — Profil de vest al casei C₄/1980; 4 — Profil de est al casei C₄/1980; 5 — Caseta C₄/1980. Legenda: 1 — sol actual, 2 — strat de cultură, 3 — umplutura semibordeiului, 4 — vatră, 5 — groapa G₂, și nivelul II a locuinței B₄, 6 — nivelul I al locuinței B₄, 7 — steril.

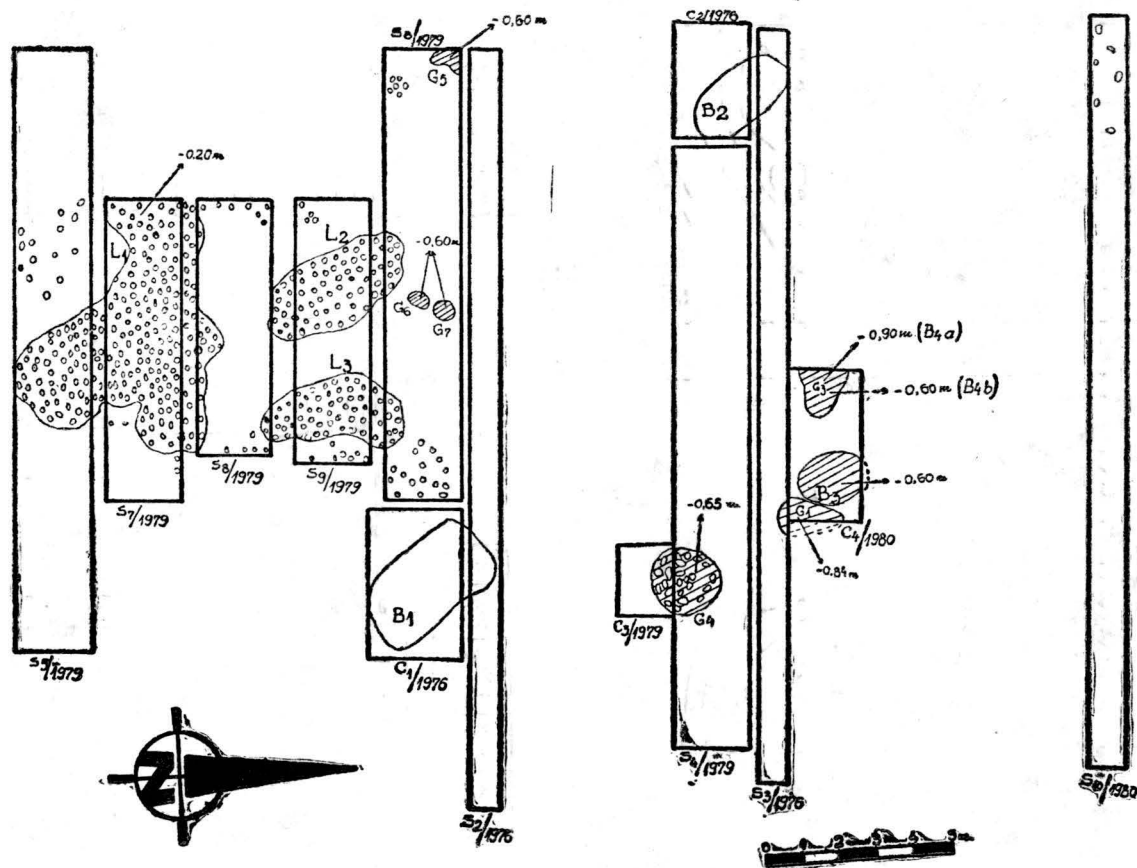

Fig. V. Ciuta — „Cornul dealului, Planul săpăturilor arheologice.

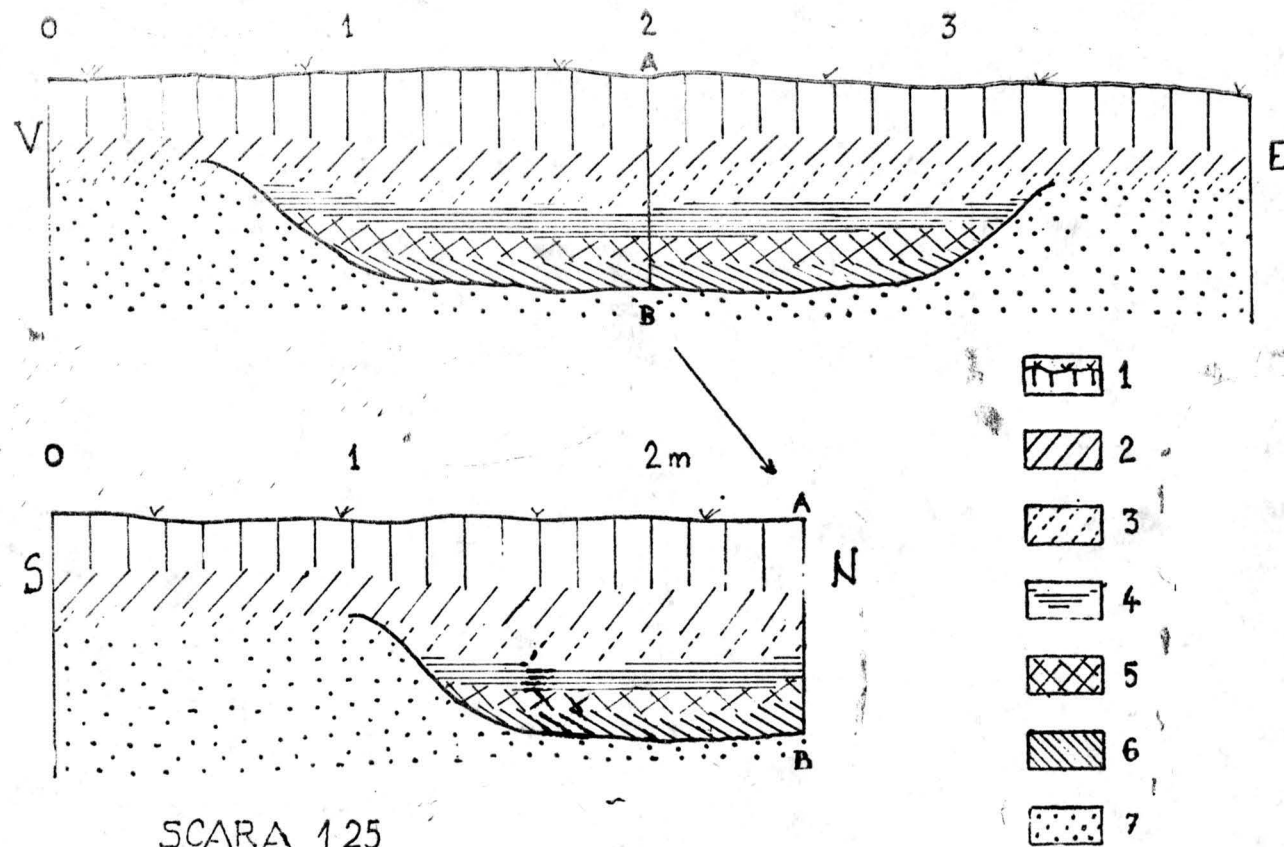

Fig. VI. Caseta C₁, latura de nord. Locuința B₁. Legenda: 1 — sol actual, 2 — strat de cultură, 3 — nivelul superior al locuinței, 4 — strat de arsură roșiatică, 5 — strat de arsură cu multă cenușă și cărbune, 6 — nivelul inferior al locuinței, 7 — steril.

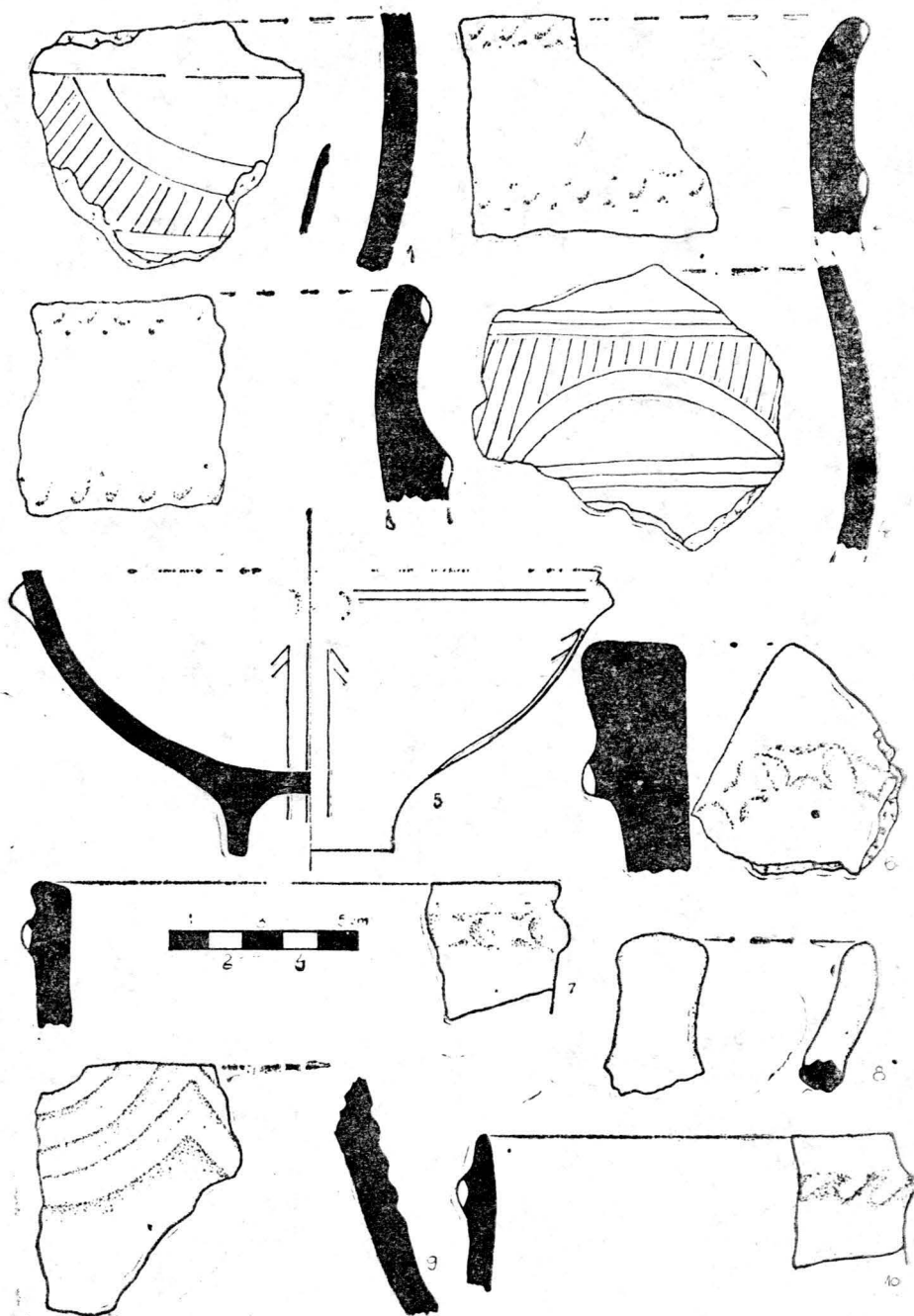

Fig. VII. Ceramică de uz comun.

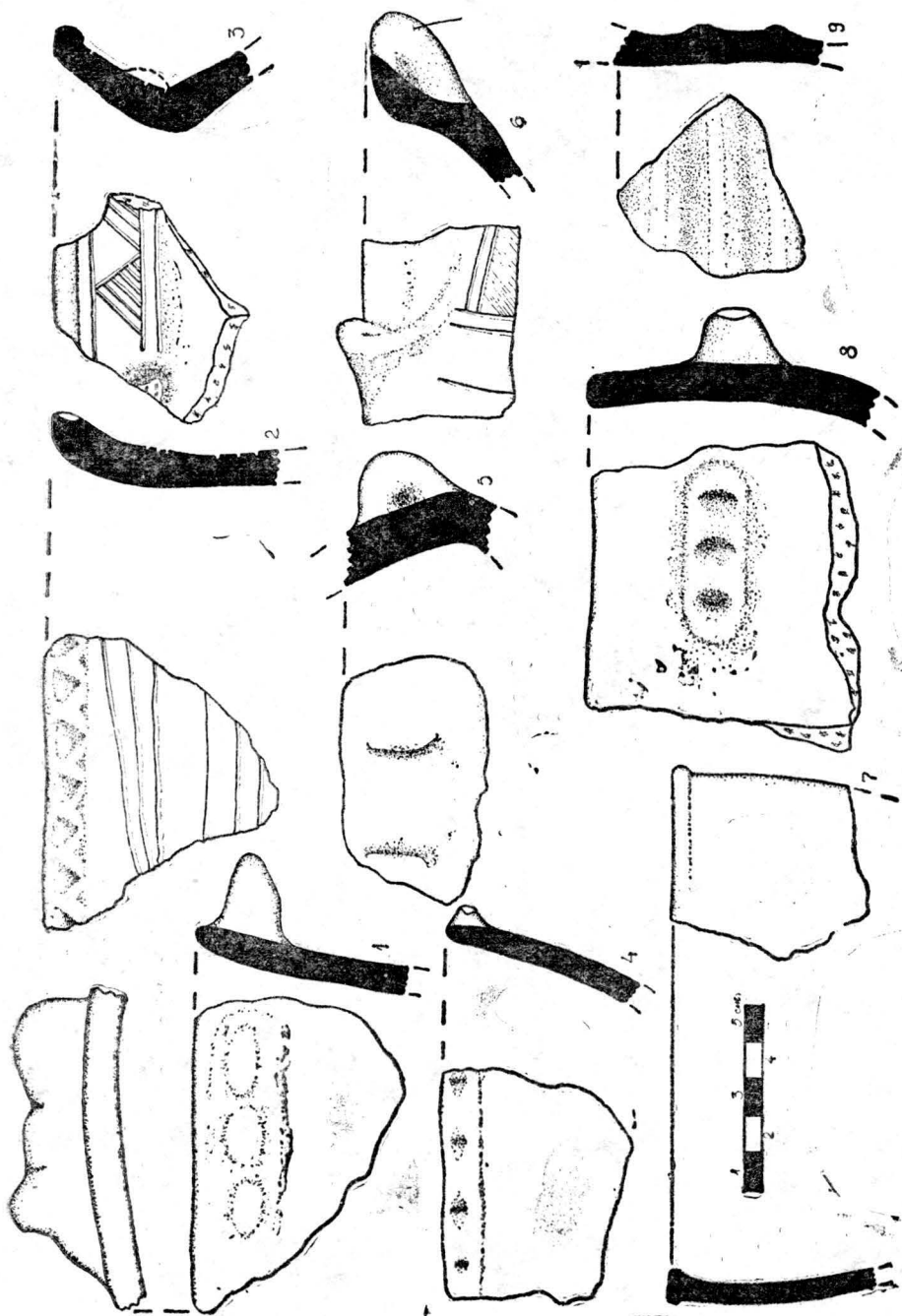

Fig. VIII. Ceramică de uz comun.

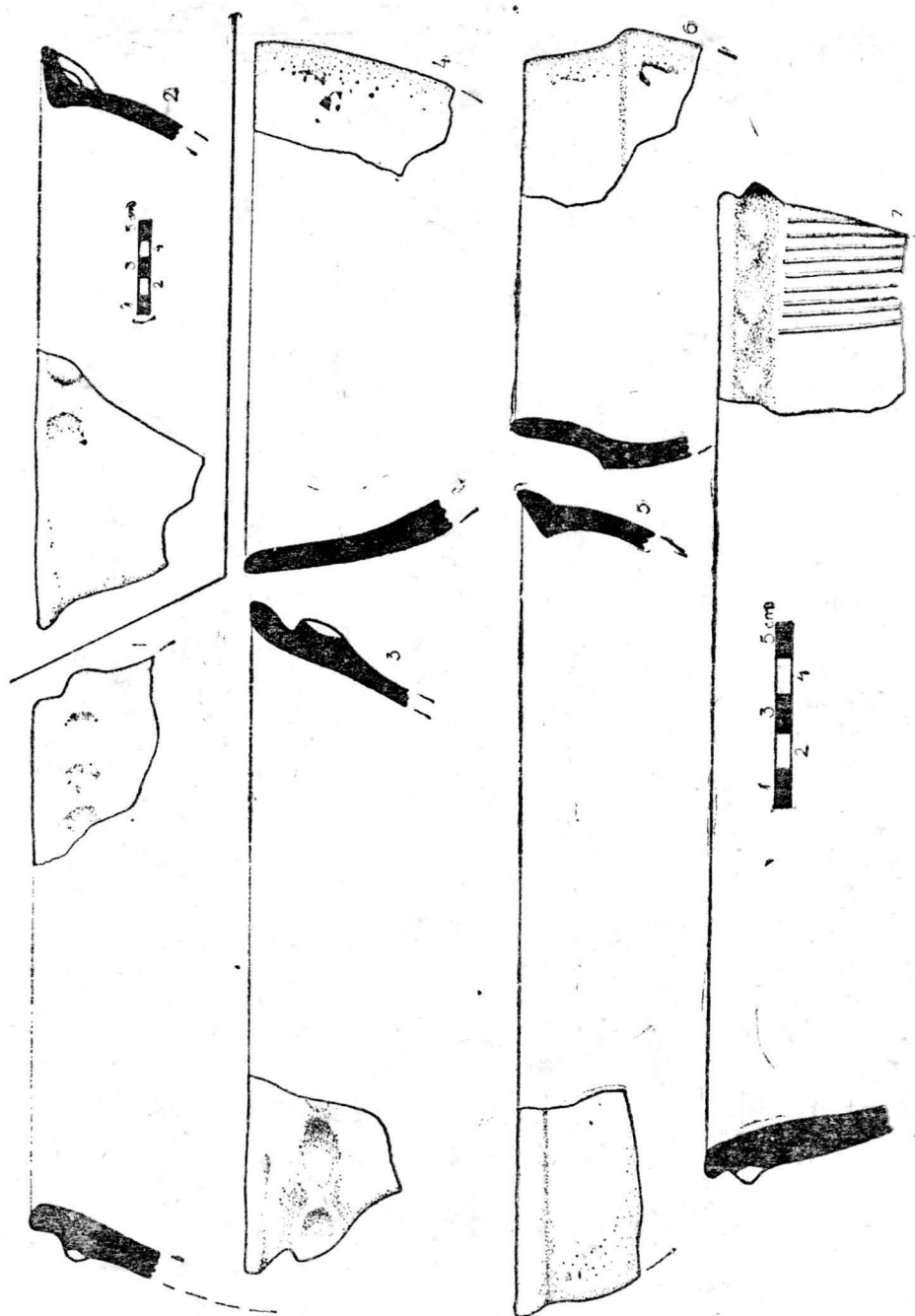

Fig. IX. Ceramică de uz comun.

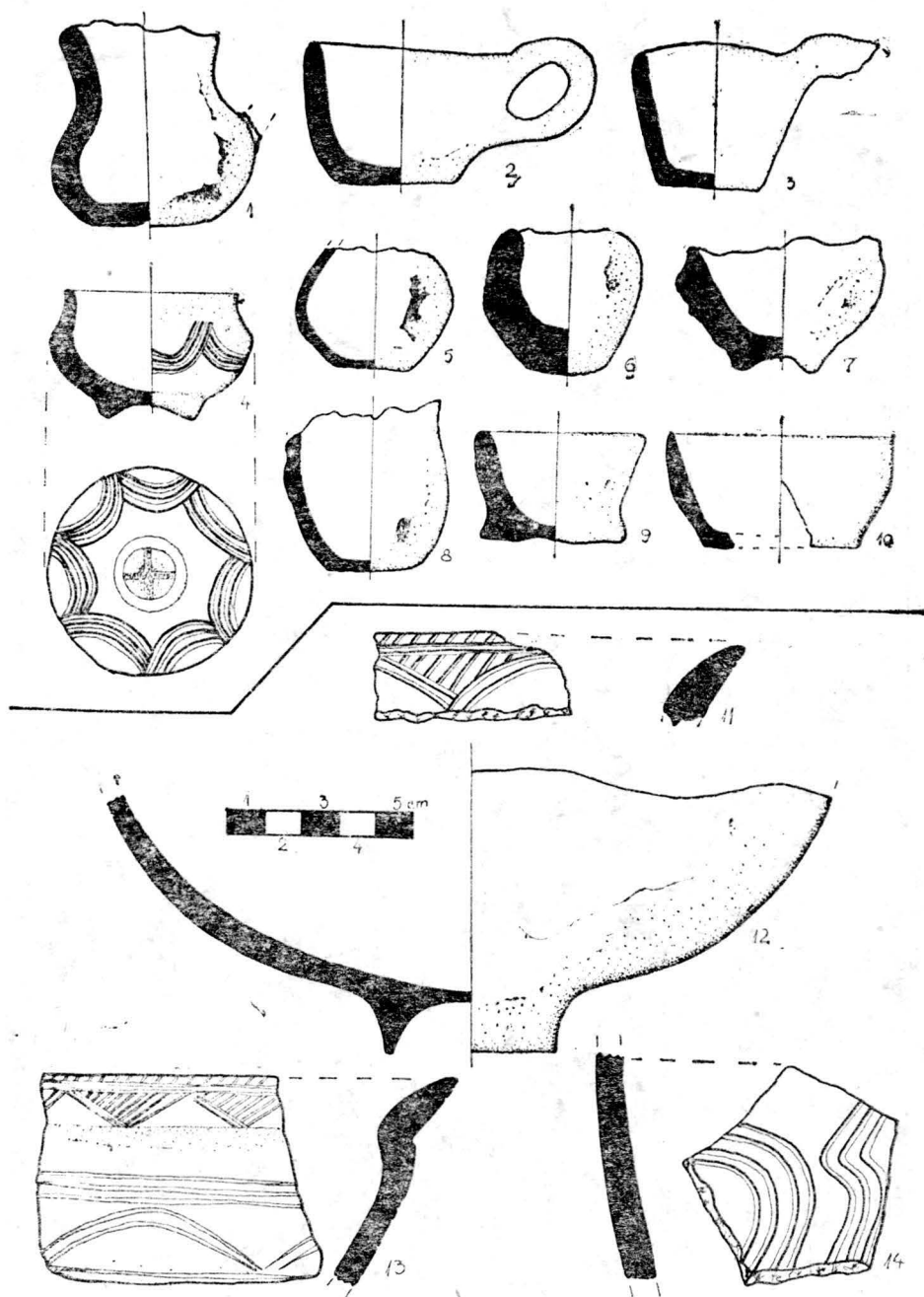

Fig. X. Ceramică de uz comun (1—10) și fină (11—14).

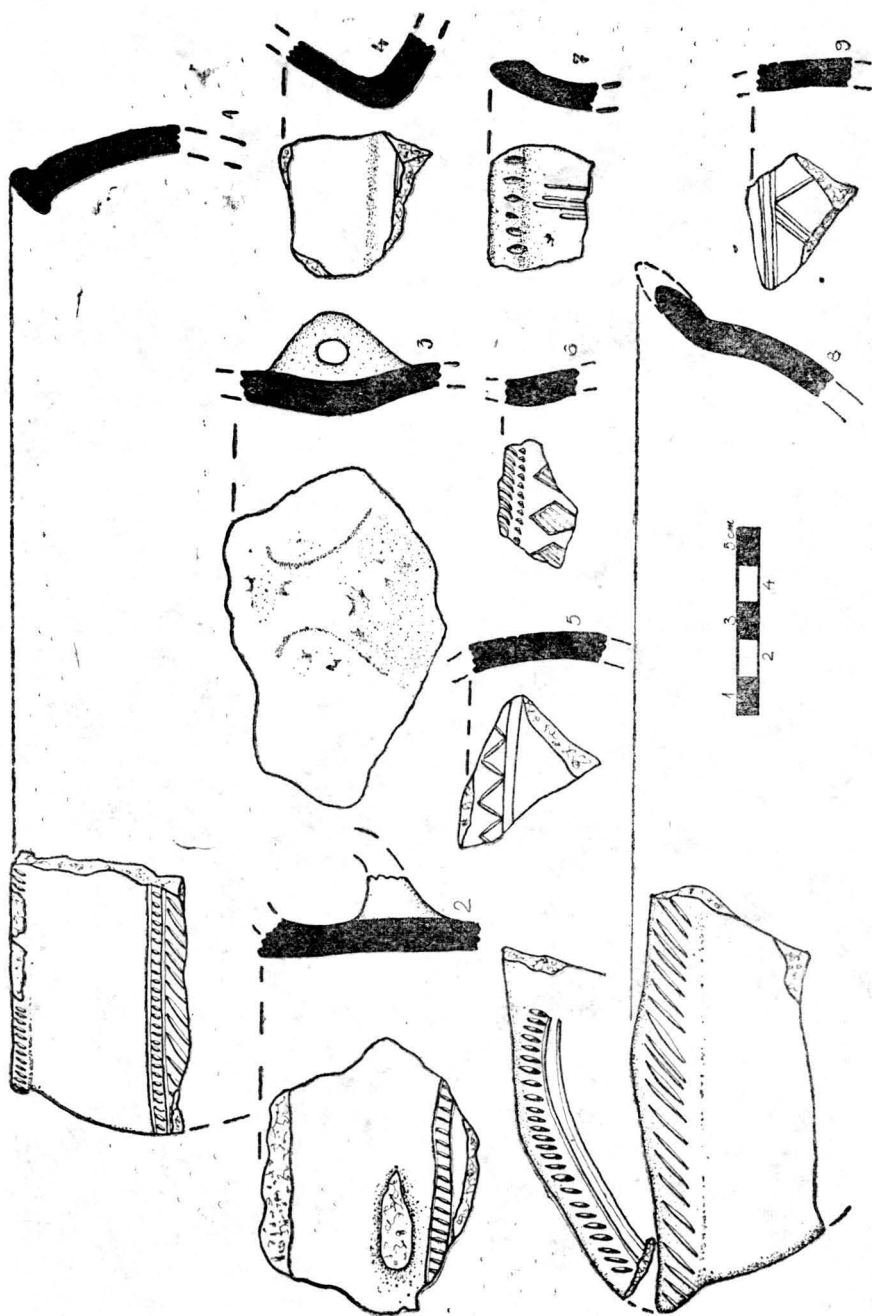

Fig. XI. Ceramică de uz comun (2-3, 5-7, 9, 12) și fină (1, 4, 8).

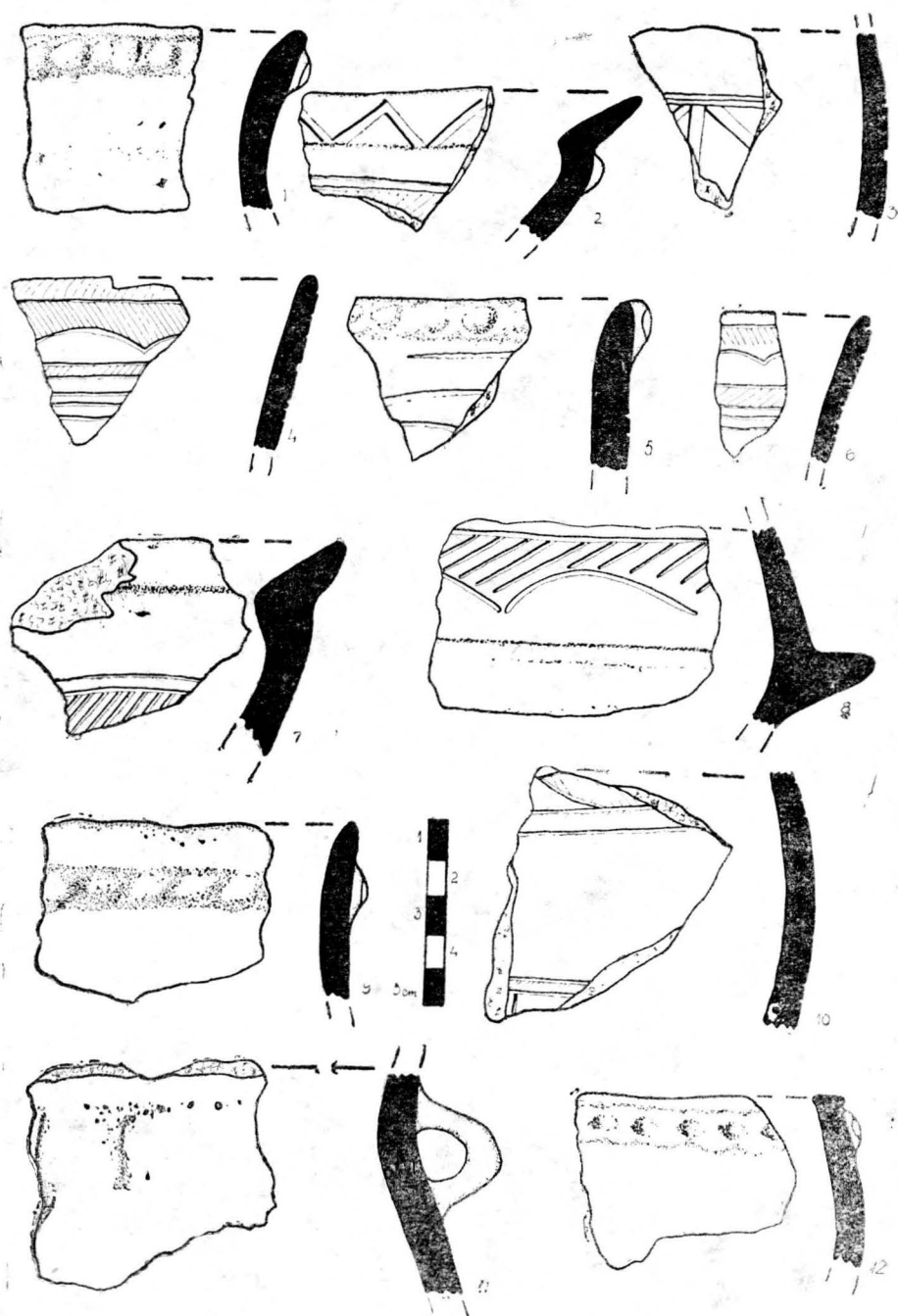

Fig. XII. Ceramică de uz comun (1, 5, 7, 10, 12) și fină (2-4, 6, 8-9, 11).

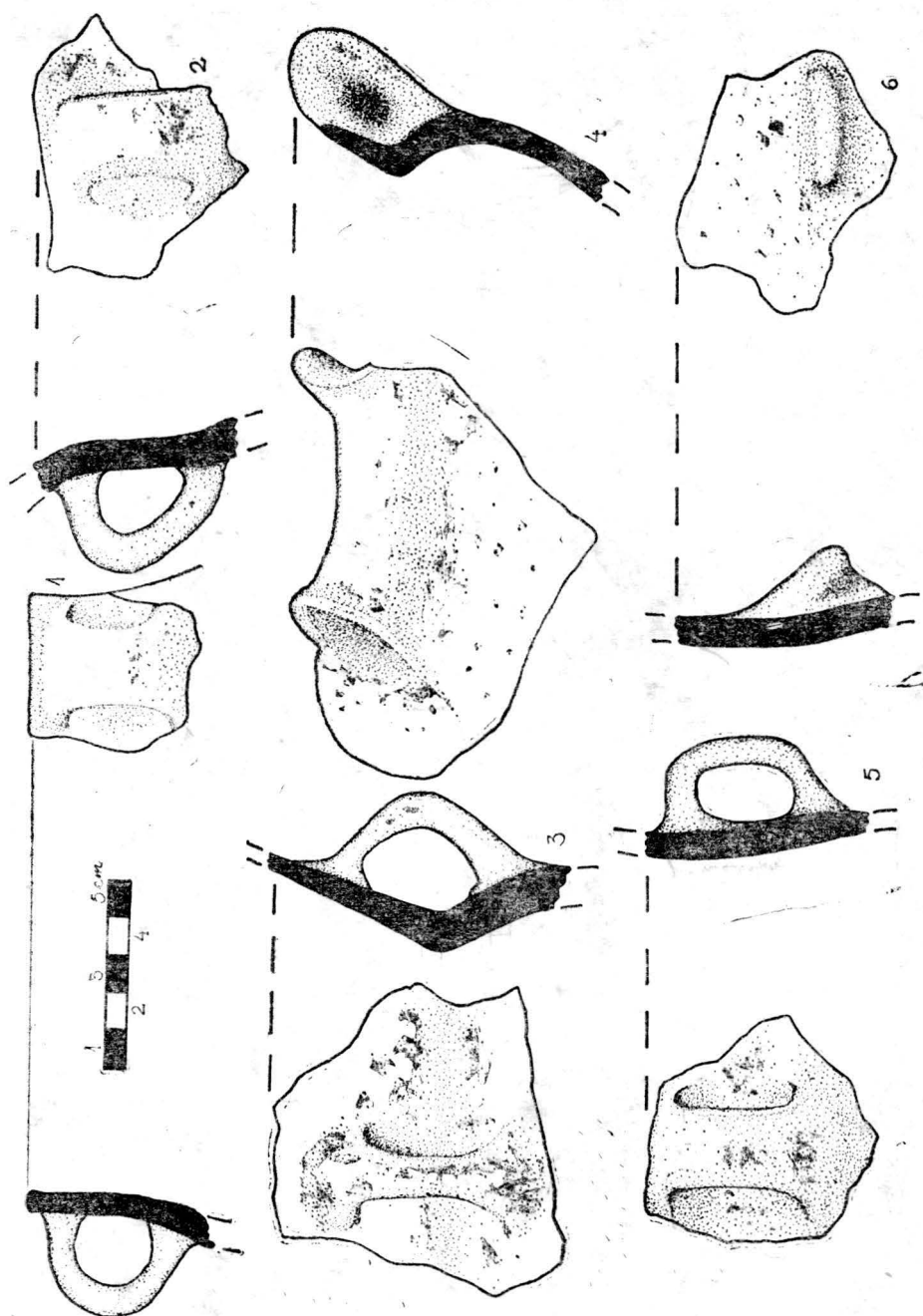

Fig. XIII. Ceramică de uz comun (tipuri de torji, ceramică de uz comun).

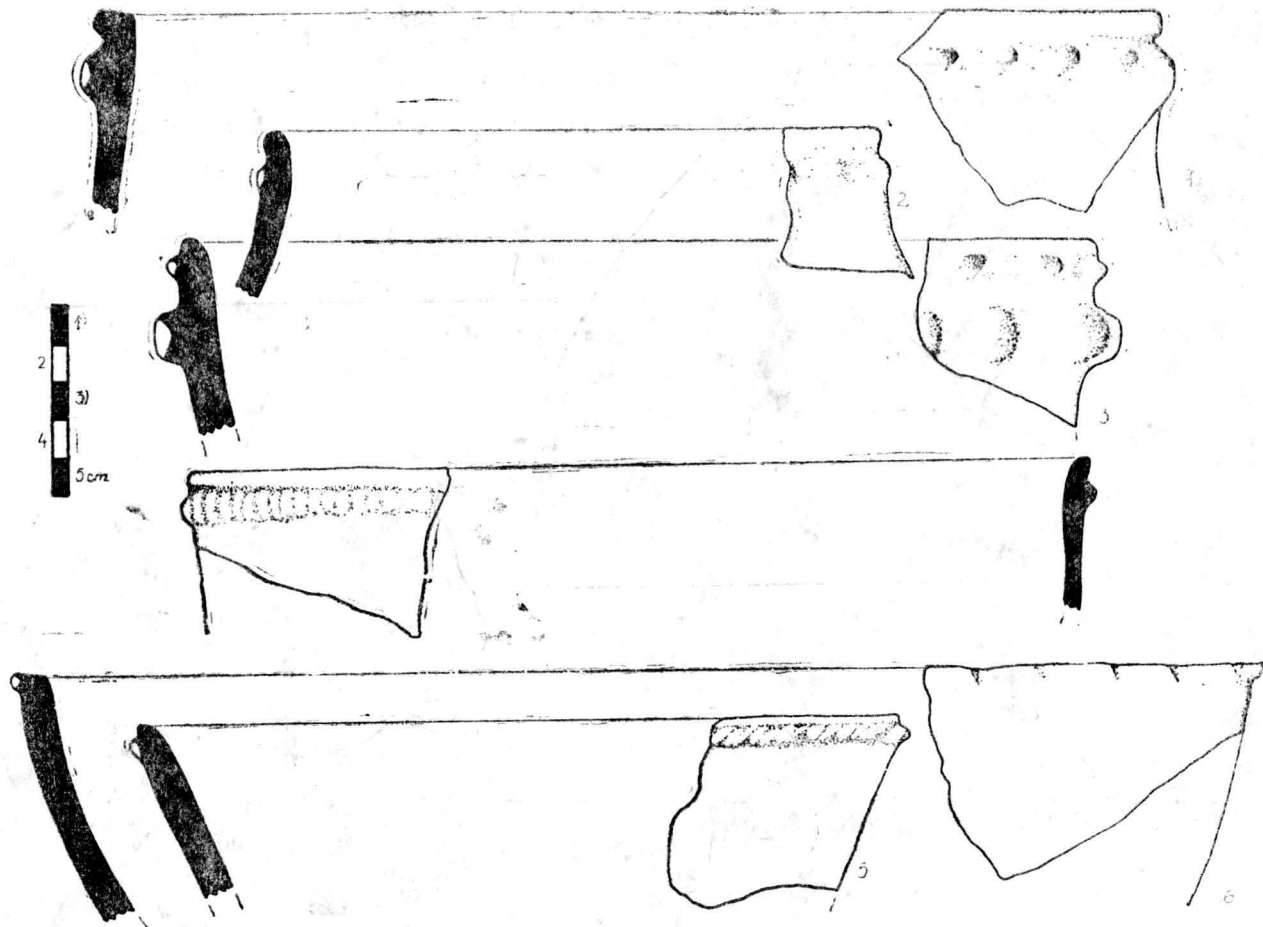

Fig. XIV. Ceramică de uz comun (1—3) și fină (4—6).

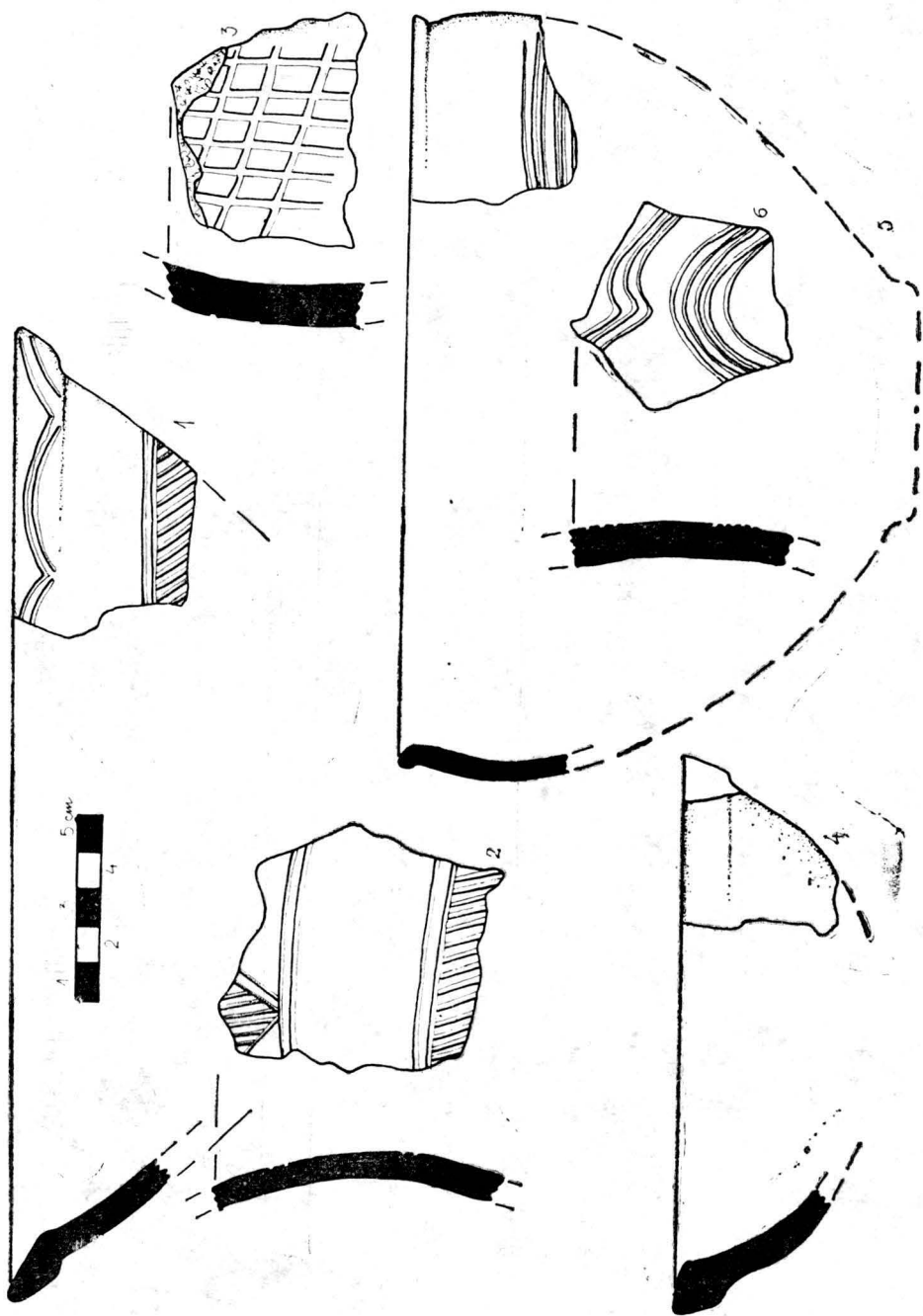

Fig. XV. Ceramică de uz comun (3) și fină (1-2, 4-5).

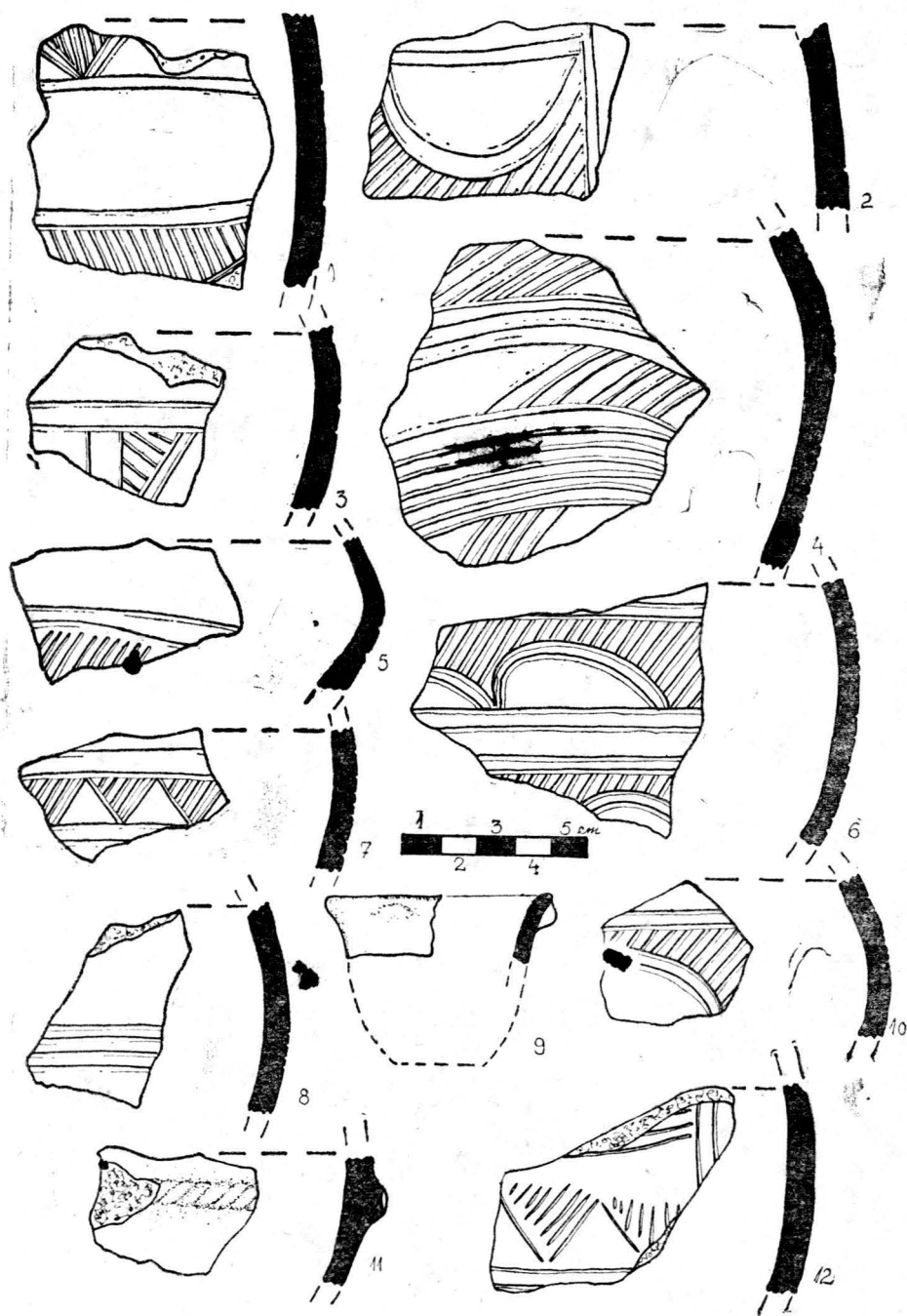

Fig. XVI. Ceramică fină.

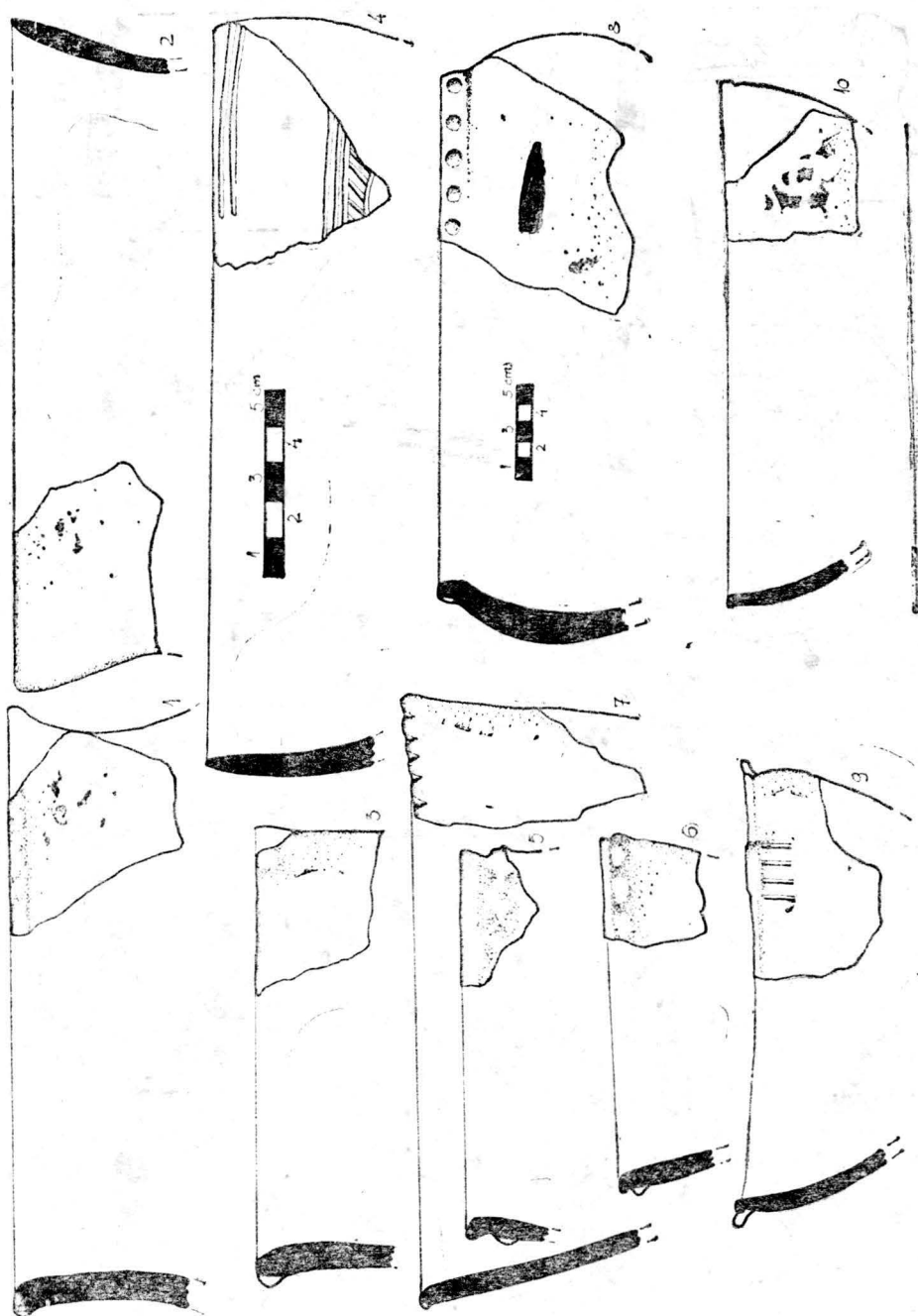

Fig. XVII. Ceramică fină.

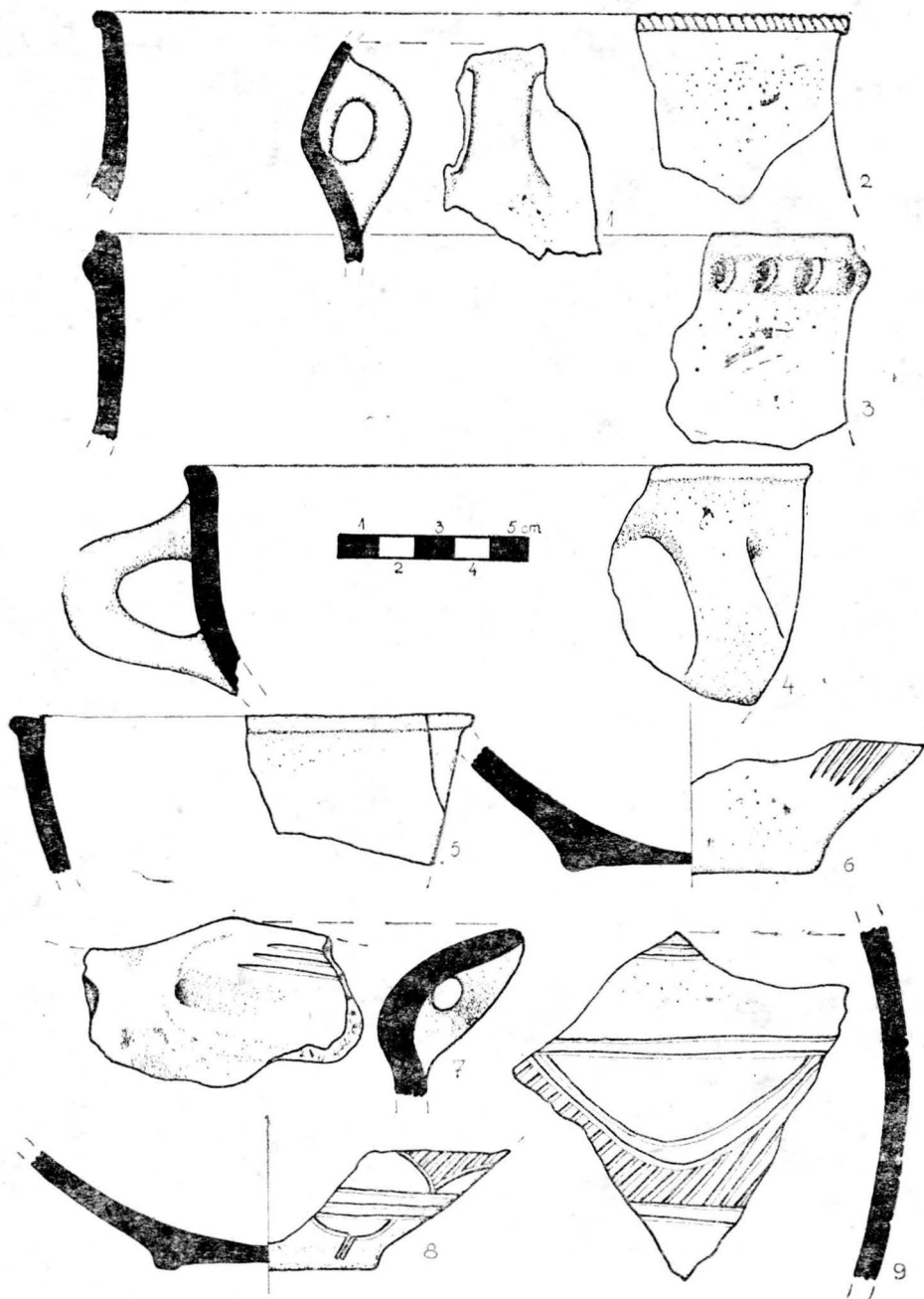

Fig. XVIII. Ceramică fină.

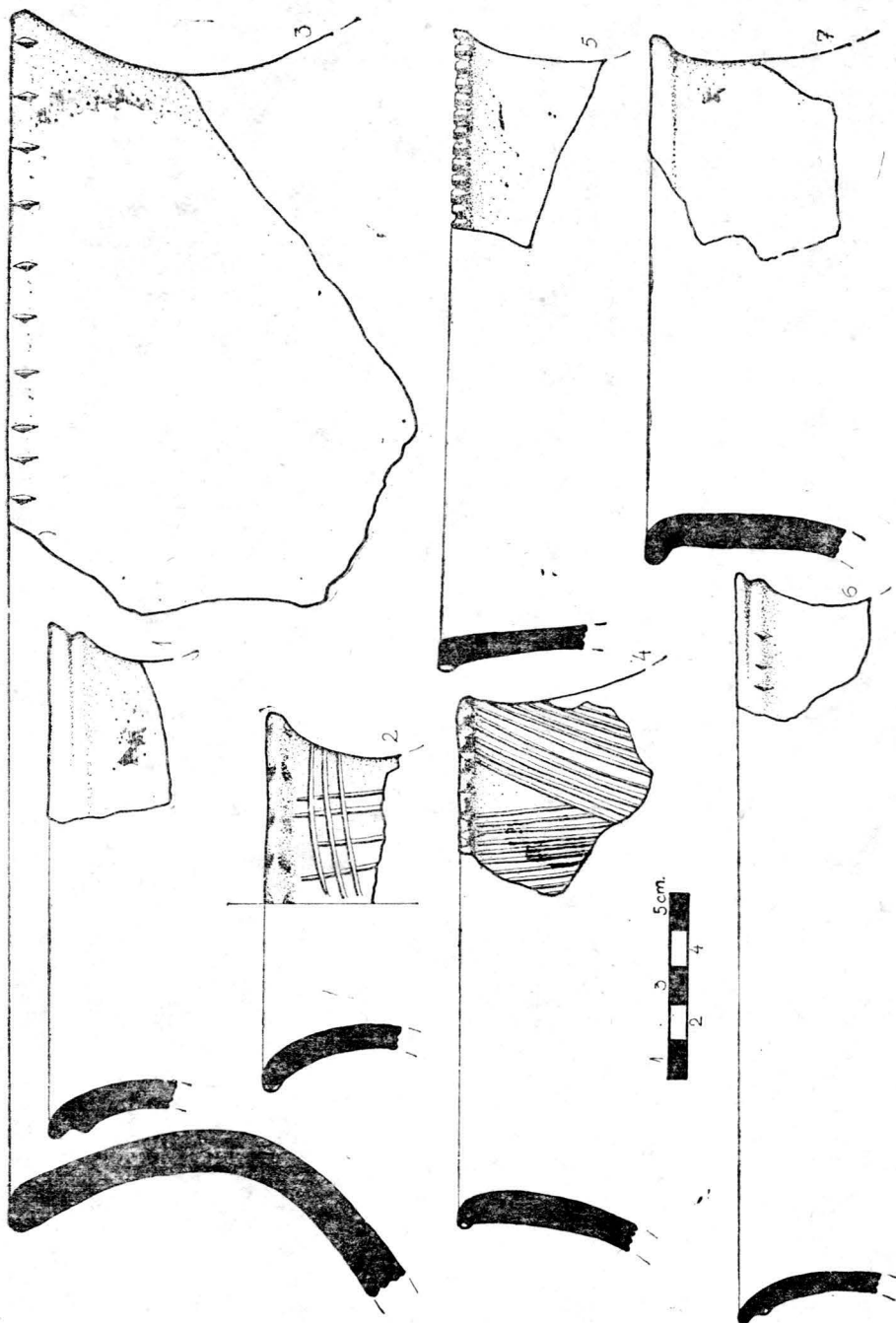

Fig. XIX. Ceramică fină.

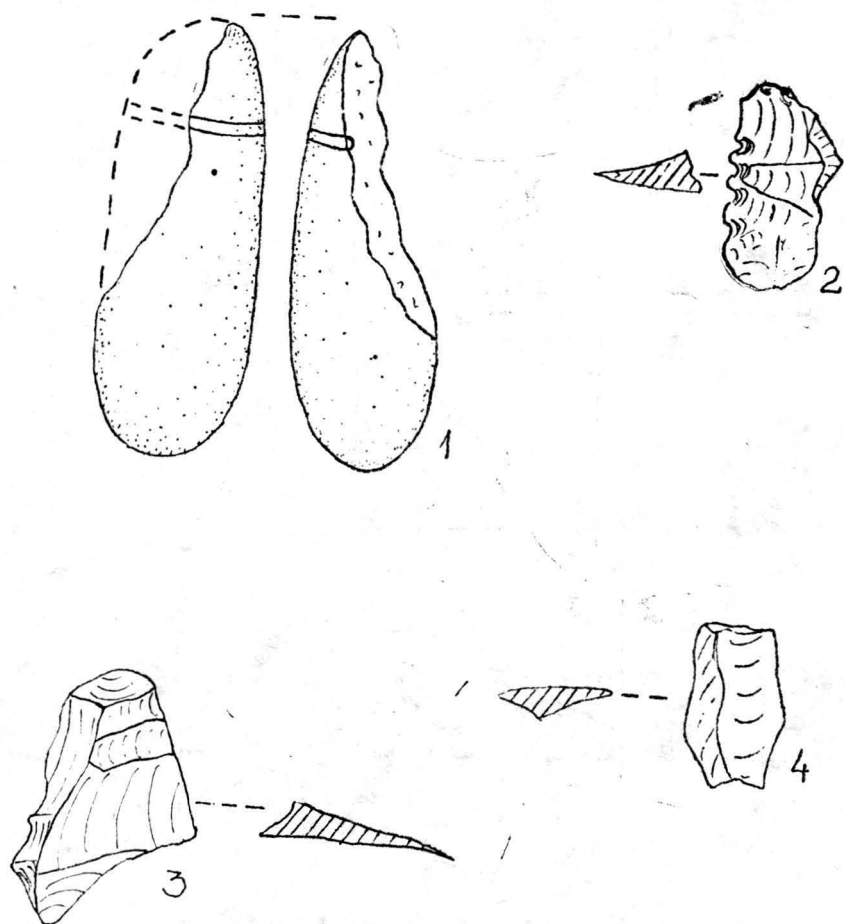

Fig. XX. Material litic. Amuletă din gresie micacee (1), silix (2—4).

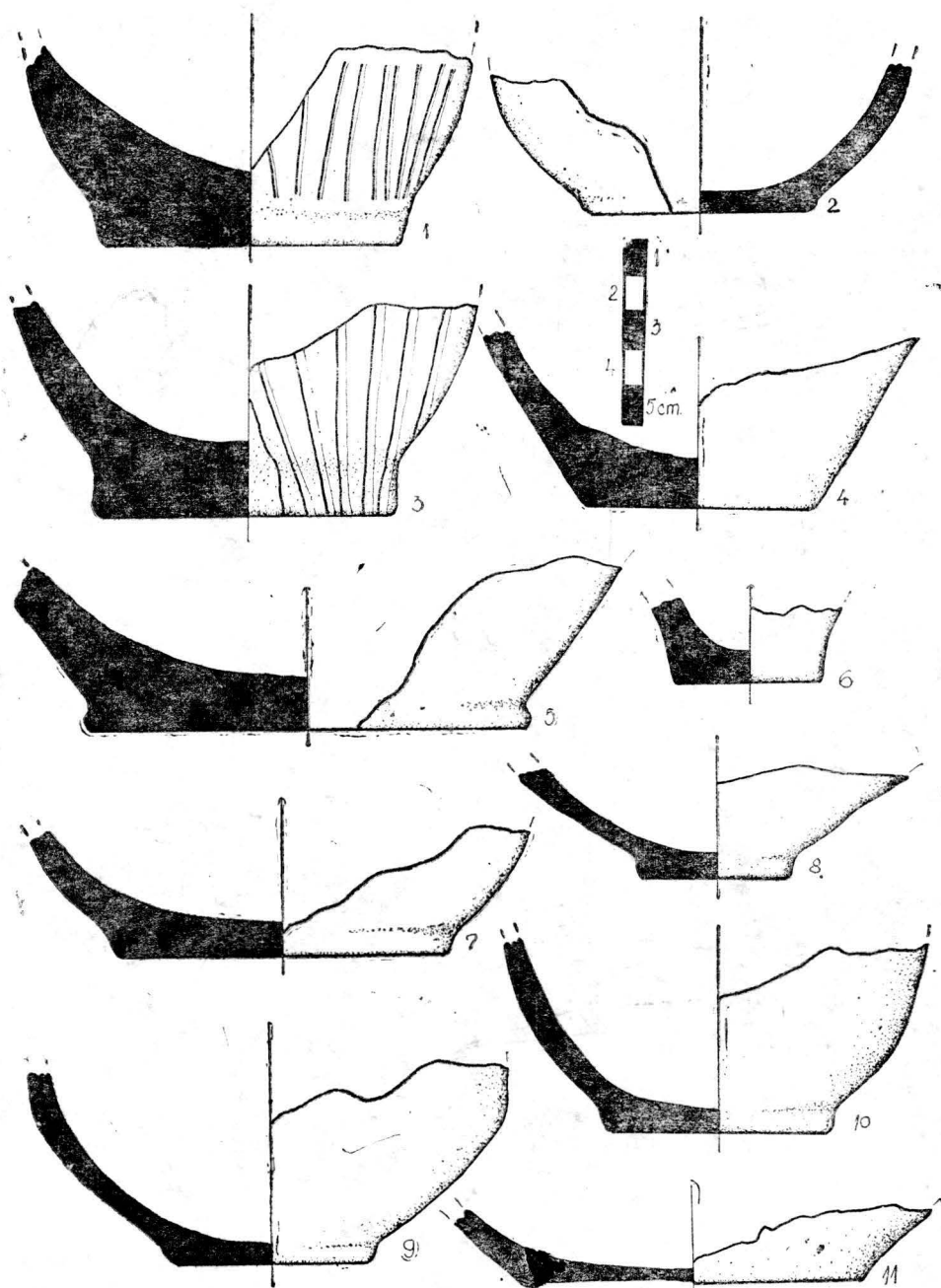

Fig. XXI. Tipuri de funduri de vase. Ceramică de uz comun (1, 3-4, 6, 7, 11) și fină (2, 5, 8-10).

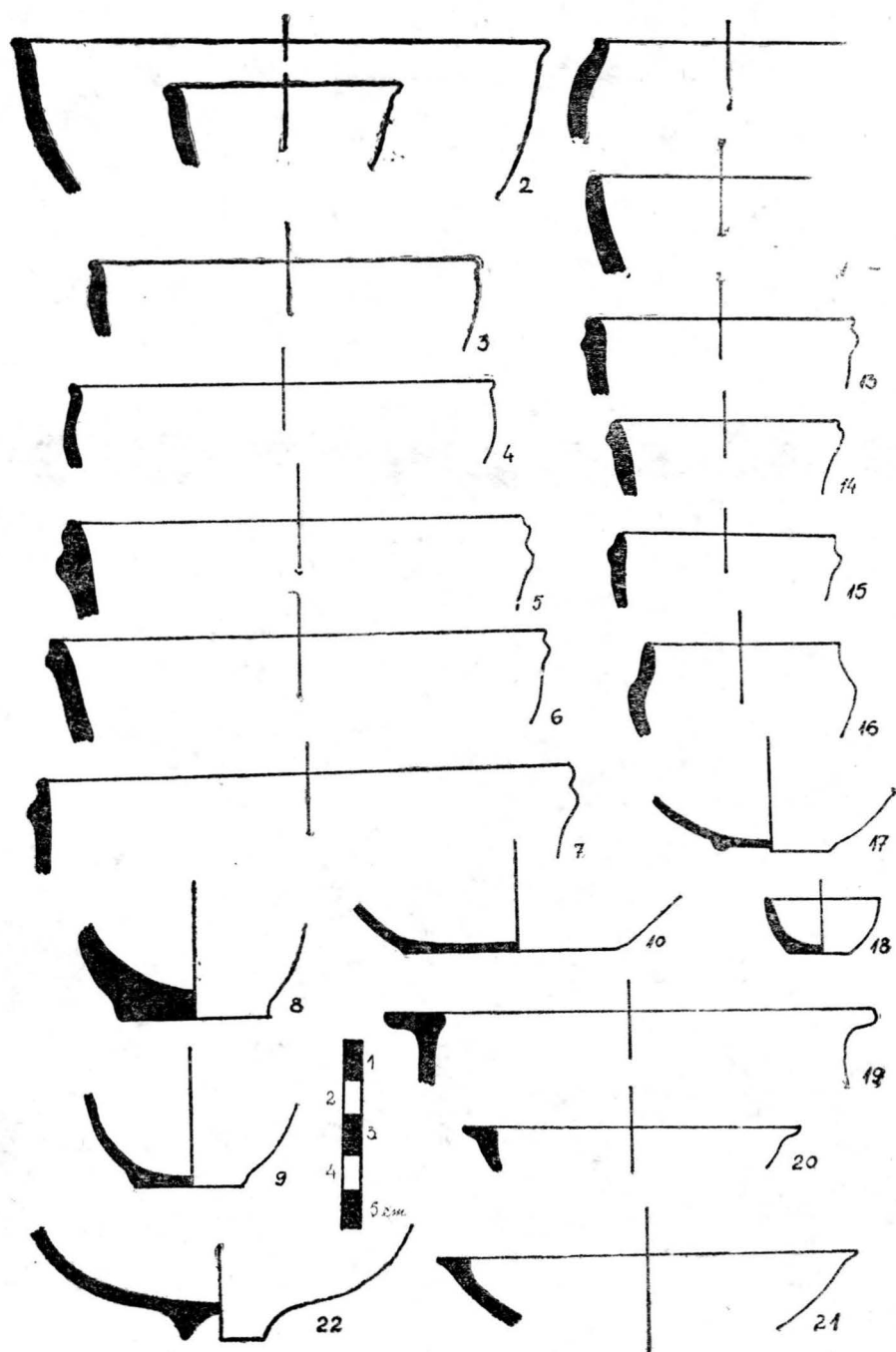

Fig. XXII. Tipuri de forme ceramice.

CERCETĂRI ARHEOLOGICE LA CLUJ-NAPOCA.
VILLA RUSTICA DIN VALEA CHINTĂULUI.
CAMPANIA 1988

La limita nordică a oraşului Cluj-Napoca, pe valea Chintăului, la hotarul cu satul Chinteni, în partea stângă a văii, pe una din terasele dealului Tulgheş a fost identificată o aşezare romană sau o complexă *villa rustica*¹.

Prin 23 de sondeaje a fost delimitată o suprafaţă locuită în antichitate, de circa 4 ha, evidenţiindu-se 11 clădiri cu ziduri de piatră, înconjurată de o incintă, de asemenea din piatră².

În campania din anul 1988, cercetările s-au concentrat asupra uneia dintre clădirile identificate, obiectivul numărul unu, aflată în partea de nord-vest a terasei (*fig. 1—2, pl. I*).

Clădirea romană suprapune şi distruge un bordei dacic ale cărui limite nu au putut fi stabilite (*fig. 3*). Resturile sale au fost sugerate de prezenţa unei alveolări în solul natural, câteva gropi mici şi fragmentele ceramice descoperite. Până în acest moment este singurul vestigiu dacic descoperit pe dealul Tulgheş.

Clădirea romană, orientată nord-sud, are trei faze de existenţă:

În prima fază dimensiunile sale sunt următoarele: latura de nord — 12,34 m, latura de est — 21,37 m, latura de vest — 21,76 m şi latura de sud — 13,30 m. Diferenţa de 1 m între latura de sud şi cea de nord se poate datora nu numai unui viciu de construcţie, ci şi tendinţei de alunecare a terenului, mai ales, spre est. În această fază, clădirea dispunea de 6 compartimente din care 5 erau încăperi (C_1 , C_2 , C_3 , C_7 şi $C_5 + C_6$) şi o curte ($C_4 + C_8$). Nivelul de călcare din această primă fază ca, de altfel, şi a celorlalte faze a putut fi surprins numai în partea de nord-est a edificiului mai precis în camera 7. În rest, alunecările şi eroziunea terenului au distrus toate elementele cu excepţia fundaţiei zidurilor (*pl. III/3*).

Camera 7 avea în prima fază un pavaj slab de mortar, care, în bună parte, s-a amestecat cu stratul de lut, folosit ca suport (*pl. II/1*). În colţul de nord-vest al camerei s-a găsit o vatră de foc, îndelung utilizată.

Materialul arheologic descoperit în nivelul de locuire din prima fază constă în trei monede, cu emisiuni din perioada împăratului Traian, un bogat material ceramic şi câteva cuie de fier. Nivelul de umplutură dintre prima şi a doua fază, gros de 15—20 cm, este bogat în cărbune şi arsură. Probabil, prima fază a clădirii sfârşeşte datorită unui incendiu.

¹ Gh. Lazarovici, Z. Kalmar, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 727.

² D. Alicu, în *ActaMN*, 31, I, 1994, p. 539—567.

În faza a doua clădirea nu-și modifică forma și nici spațiile interioare. Pavajul este refăcut din același tip de mortar alb și destul de puțin consistent. La nivelul corespunzător al acestui pavaj s-a găsit o monedă, probabil, de la Elagabal. Tot din acest nivel a ieșit o mare cantitate de ceramică din care câteva vase erau întregibile.

Abia în faza a treia aspectul clădirii se modifică. Astfel, spre vest se adaugă un coridor, lat de 3,53 m, împărțit de un zid transversal în două sectoare (*pl. III/4*). Curtea este, de asemenea, împărțită în două de un zid median și transformată, probabil, în două încăperi (C_4 și C_8) (*pl. III/1—2*), zidul dintre camera 7 și camera 1 este demolat și scos complet, fiind reconstruit la 2,3 m mai spre vest. Tot acum, încăperea 7 este pavată cu dale de piatră fiind, probabil, transformată într-o curte (*pl. II/3—4*). Datarea acestor importante modificări nu s-a putut face, întrucât stratul de cultură aparținător fazei a treia, păstrat foarte subțire în camera 7, nu a conținut un material arheologic relevant (*fig. 4—5, pl. II/2*).

Zidurile clădirii romane sunt construite din piatră de râu, gresie și un conglomerat local, legate cu mortar. Grosimea lor variază între 0,45 m și 0,70 m. Fundația zidurilor este mai adâncă (40 cm), în cazul pereților exteriori și mai puțin adâncă (0,25—0,30 m), în cazul zidurilor interioare.

Nu știm dacă la sfârșitul secolului al III-lea sau începutul celui următor clădirea a fost sau nu abandonată pentru o perioadă. Cert este însă că la un moment dat zidul dintre camerele 7 și 6 și o porțiune din zidul dintre camerele 5 și 4 sunt demolate până la nivelul fundației. Între camera 7 și 5 se construiește un zid de piatră și cărămidă, legat cu pământ de o structură și un aspect complet deosebit de celelalte ziduri ale clădirii (*pl. IV/1*). În noua încăpere 7, se întinde o vatră de lut cu cărămidă pisată care acoperă pavajul de dale (*pl. IV/2*) și zidul demolat, iar peste zidul dintre camera 5 și camera 4 se amenajează o vatră lutuită de foc (*pl. IV/3, 4*). Aceste din urmă amenajări se află la o adâncime de 0,25—0,35 m și sunt în cea mai mare parte distruse de lucrările agricole.

Din aceleași motive credem că materialul arheologic descoperit între 0 și 0,35 m este amestecat și rulat. Numai așa se explică prezența unui castron roman la același nivel cu un vas ceramic, datat în secolele XI—XII.

Eliminând ceramica romană, descoperită în nivelul superior și care poate proveni dintr-un strat mai profund, rămân câteva piese ceramice cu posibilitatea de datare a lor în secolul al IV-lea. Se remarcă, îndeosebi, un fragment ceramic din pastă fină, cenușiu, săpunos, șampilat și o piesă, de asemenea, dintr-o pastă cenușie, după unele opinii databilă din secolul al VI-lea³. S-au mai găsit, de asemenea, două fibule dintre, care una de fier, tip arbaletă și cealaltă, de bronz, cu piciorul întors pe dedesubt, databile ambele în a doua jumătate a secolului al III-lea și începutul celui următor d.Ch.

Un al doilea lot de material îl formează o ceramică decorată cu val, întâlnită începând din secolul al XI-lea. În apropierea vaselor amintite

³ Materialul ceramic se află în curs de prelucrare.

au fost găsite două seceri și o daltă cu aripioare (otic?), toate de fier, cunoscute în aceeași epocă.

Acest material feudal timpuriu a fost depistat și în celelalte sondaje de pe întreaga arie cercetată. Mai mult chiar, în obiectivul nr. 2, aflat la est de obiectivul nr. 1, în sondajul de identificare, s-a găsit o monedă emisă de Ladislau I între anii 1077—1095⁴.

În concluzie, se poate afirma că pe terasa mijlocie a dealului Tulgheș de lângă Cluj s-au identificat:

1. Vestigii de locuire dacică din secolul I e.n.
2. O așezare rurală romană sau o *villa rustica*, de mari dimensiuni. Din această epocă de locuire s-a cercetat o clădire de mai mică importanță, cu trei faze de existență, al cărei început poate fi stabilit în perioada Traian — Hadrian și care sfârșește, probabil, în ultimele decenii ale secolului al III-lea.
3. O posibilă reamenajare și reutilizare a clădirii în secolul al IV-lea d.Ch.
4. Urme de locuire sau așezare din secolele XI—XII.

CATALOGUL MATERIALULUI DESCOPERIT

OS

1. Verigă, întreagă; descoperită în C₇, la —0,80 m. D = 3,5 cm; nr. inv. v/41248 (piesele poartă nr. de inventar ale Muzeului Național de Istorie din Cluj-Napoca (fig. 5/3).

BRONZ

2. Fibulă cu piciorul întors pe dedesubt, fragmentară; descoperită în SA — 0,30 m. L = 3 cm; nr. inv. v/41269 (fig. 5/6).
3. Aplică traforată, întreagă; descoperită în C₇ — 0,80 m. L = 3,4 cm; nr. inv. v/41288 (fig. 5/8).
4. Verigă, fragmentară; descoperită în C₇ — 0,75 m. D = 4,5 cm; nr. inv. v/41270 (fig. 5/9).

FIER

5. Cheie, întreagă; descoperită în C₅ — 0,35 m. L = 3,5 cm; nr. inv. v/41259 (fig. 6/1).
6. Cheie, fragmentară; descoperită în C₅ — 0,35 m. L = 4,4 cm; nr. inv. v/41270 (fig. 6/2).
7. Cheie, fragmentară; descoperită în C₅ — 0,30 m. L = 6,5 cm; nr. inv. v/41317 (fig. 6/3).
8. Cheie, fragmentară; descoperită în C₇, suprafață, L = 10 cm; nr. inv. 41303 (fig. 6/4).
9. Zăvor, fragmentar; descoperită în obiectivul 1. L = 9,4 cm; nr. inv. v/41304 (fig. 6/5).
10. Cheie, fragmentară; descoperită în C₆ — 0,40 m. L = 9,9 cm; nr. inv. f.n. (fig. 6/6).

⁴ D. Alicu, *op. cit.*, p. 548 (catalog nr. 38).

11. Cheie, fragmentară; descoperit în C_7 — 0,40 m. $L = 7,2$ cm; nr. inv. 41305 (fig. 6/7).
12. Verigă, fragmentară; descoperită în C_7 — 0,60 m; $D = 3,5$ cm; nr. inv. v/41306 (fig. 6/8).
13. Verigă, fragmentară; descoperită în C_7 — 0,60 m; $D = 4,3$ cm; nr. inv. v/41307 (fig. 6/9).
14. Scoabă, fragmentară; descoperită în obiectivul 1; $L = 12$ cm; nr. inv. v/41308 (fig. 6/10).
15. Țățână ușă, fragmentară; descoperită în C_8 — 0,30—0,40 m. $L = 15$ cm; nr. inv. v/41309 (fig. 6/11).
16. Daltă, fragmentară; descoperită în C_3 — 0,40 m. $L = 11$ cm; nr. inv. v/41310 (fig. 6/12).
17. Bandă, fragmentară; descoperită în C_3 — 0,40 m. $L = 15$ cm; nr. inv. v/41311 (fig. 6/13).
18. Bandă, fragmentară; descoperită în C_3 — 0,40 m. $L = 11,5$ cm; nr. inv. v/41317 (fig. 6/14).
19. Cui, fragmentar; descoperit în C_8 — 0,30—0,40 m. $L = 8$ cm. nr. inv. v/41312 (fig. 6/15).
20. Cui, fragmentar; descoperit în C_8 — 0,30 m. $L = 5,5$ cm; nr. inv. v/41313 (fig. 6/16).
21. Cui, fragmentar; descoperit în C_8 — 0,40 m. $L = 6,5$ cm; nr. inv. v/41314 (fig. 6/17).
22. Bandă, fragmentară; descoperită în C_6 — 0,50 m. $L = 14,5$ cm. nr. inv. v/41315 (fig. 6/18).
23. Bandă, fragmentară; descoperită în C_7 — 0,60 m. $L = 10,5$ cm; nr. inv. v/41316 (fig. 6/19).
24. Piron, întreg; descoperit în obiectivul 1. $L = 16,2$ cm; nr. inv. v/41263 (fig. 7/1).
25. Piron, fragmentar; descoperit în C_7 — 0,60 m. $L = 12,5$ cm; nr. inv. v/41318 (fig. 7/2).
26. Piron, fragmentar; descoperit în C_8 — 0,45 m. $L = 11$ cm; nr. inv. v/41319 (fig. 7/3).
27. Cui, fragmentar; descoperit în C_2 — 0,30 m. $L = 12$ cm; nr. inv. v/41320 (fig. 7/4).
28. Cui, fragmentar; descoperit în C_7 — 0,60 m. $L = 15$ cm; nr. inv. v/41321 (fig. 7/5).
29. Cui, fragmentar; descoperit în C_6 — 0,60 m. $L = 11$ cm; nr. inv. v/41322 (fig. 7/6).
30. Cui, fragmentar; descoperit în SF — 0,20 m. $L = 10,5$ cm; nr. inv. v/41323 (fig. 7/7).
31. Cui, fragmentar; descoperit în S1B — 0,35 m. $L = 10$ cm; nr. inv. v/41324 (fig. 7/8).
32. Cui, fragmentar; descoperit în C_8 — 0,40 m. $L = 8,2$ cm; nr. inv. v/41325 (fig. 7/9).
33. Cui, fragmentar; descoperit în SF — 0,30 m. $L = 6,2$ cm; nr. inv. v/41326 (fig. 7/10).
34. Cui, fragmentar; descoperit în C_5 — 30 m. $L = 7,2$ cm; nr. inv. v/41327 (fig. 7/11).
35. Scoabă, fragmentară; descoperit în C_7 — 0,30 m. $L = 7,2$ cm; nr. inv. v/41328 (fig. 7/12).
36. Cui, fragmentar; descoperit în SB — 0,35 m. $L = 7$ cm; nr. inv. v/41329 (fig. 7/13).
37. Cui, fragmentar; descoperit în SA — 0,40 m. $L = 9,2$ cm; nr. inv. v/41330 (fig. 7/14).
38. Cui, fragmentar; descoperit în C_8 — 30 m. $L = 4,8$ cm; nr. inv. v/41331 (fig. 7/15).
39. Cui, fragmentar; descoperit în C_7 — 30 m. $L = 5,5$ cm; f.n. (fig. 7/16).
40. Cui, fragmentar; descoperit în C_5 — 0,30 m. $L = 5,9$ cm; nr. inv. v/41332 (fig. 7/17).
41. Cui, fragmentar; descoperit în C_5 — 0,30 m. $L = 6$ cm; f.n. (fig. 7/18).
42. Cui, fragmentar; descoperit în C_5 — 30 m. $L = 7$ cm; nr. inv. v/41353 (fig. 7/19).
43. Cui, fragmentar; descoperit în C_7 — 40 m. $L = 6,5$ cm; nr. inv. v/41334 (fig. 7/20).

44. Cui, fragmentar; descoperit în C_7 — suprafaţă. $L = 5,8$ cm; nr. inv. v/41335 (fig. 7/21).
45. Cuţit, fragmentar; descoperit în C_7 — 0,40 m. $L = 12,6$ cm; nr. inv. v/41290 (fig. 8/1).
46. Seceră, fragmentară; descoperită în SA — 0,40 m. $L = 41,3$ cm; sec. XI—XII; nr. inv. v/41187 (fig. 8 2).
47. Cuţit, fragmentar; descoperit în SA — 0,40 m. $L = 11$ cm; nr. inv. v/41191 (fig. 8/3).
48. Seceră, fragmentară; descoperită în SA — 0,40 m. $L = 24$ cm; sec. XI—XII; nr. inv. v/41261 (fig. 8 4).
49. Cuţit, fragmentar; descoperit în C_7 — 0,50 m. $L = 22,5$ cm; nr. inv. v/41262 (fig. 8/5).
50. Otic (?), fragmentar; descoperit în C_5 — 0,35 m. $L = 13,1$ cm; sec. XI—XII; nr. inv. v/41188 (fig. 8 6).
51. Seceră, întreagă; descoperită în C_5 — 0,30 m. $L = 44$ cm; sec. XI—XII; nr. inv. v/41242 (fig. 9/1).
52. Daltă, fragmentară; descoperită în C_5 — 0,30 m. $L = 11$ cm; nr. inv. v/41282 (fig. 9 2).
53. Zăbală, întreagă; descoperită în C_5 — 0,30 m. $L = 24,5$ cm; sec. XI—XII; nr. inv. v/41289 (fig. 9/3).
54. Vârf de suliţă, fragmentar; descoperit în C_5 — 0,30 m. $L = 21,2$ cm; nr. inv. v/41258 (fig. 9/4).
55. Element zăbală, fragment; descoperit în C_5 — 0,30 m. $L = 7,8$ cm; sec. XI—XII; f.n. (fig. 9 5).
56. Lamă cuţit (?), fragmentară; descoperită în C_7 — 0,35 m. $L = 8,6$ cm; nr. inv. v/41295 (fig. 9/6).
57. Lamă cuţit (?); fragmentară; descoperită în C_7 — 0,35 m. $L = 13,2$ cm; nr. inv. v/41293 (fig. 9/7).
58. Fibulă arbaletă, fragmentară; corpul are o nervură mediană, piciorul ascuţit; descoperită în C_5 — 0,30 m; sec. III d.Ch.; nr. inv. v/41254 (fig. 9 8).

CERAMICA

59. Fusaiolă, întreagă; descoperită în C_7 — 0,50 m; $D = 4,5$ cm; nr. inv. v/41233 (fig. 5/1).
60. Fusaiolă, întreagă; descoperită în C_7 — 0,50 m; $D = 5$ cm; nr. inv. 41240 (fig. 5/2).
61. Fusaiolă, întreagă; descoperită în C_7 — 0,50 m; $D = 4$ cm; nr. inv. v/41241 (fig. 5 4).
62. Fragment cap teracotă *Genius cucullati* (?); descoperit în C_5 — 0,40 m; $L = 6$ cm; f.n. (fig. 5/5).
63. Rotiţă pentru car, jucărie, întreagă; descoperită în C_7 — 0,50 m; $D = 9,5$ cm; nr. inv. v/41238 (fig. 5/7).
64. Oală, întreagă, cenuşie, pastă, ardere neuniformă, ornamentată cu linii în val, pe fund şampilă de olar; descoperită în C_8 — 0,20 m; $I = 10$ cm; sec. XI—XII; nr. inv. v/41129 (fig. 9 1).
65. Oală, fragmentară, ardere neuniformă, culoare brun-oranj, pe fund şampilă de olar; descoperită în C_8 — 0,20 m; $I = 19$ cm; sec. XI—XII; nr. inv. v/41233 (fig. 9/2).
66. Buză de oală, fragmentară, ardere neuniformă, culoare brun-oranj, pe corpul vasului decor făcut prin impresiuni cu unghia; descoperită în C_8 — 0,20 m; $D = 28$ cm; sec. XI—XII; f.n. (fig. 9/3).
67. Buză de oală, fragmentară, ardere uniformă, exterior culoare brun-oranj, pe corpul vasului decor format din două linii în val; descoperită în C_8 — 0,20 m; $D = 20$ cm; sec. XI—XII; f.n. (fig. 9 4).
68. Buză de oală, fragmentară, lucrată cu mâna, cu mică în pastă, culoare negru-cenuşie; descoperită în C_7 — 0,80 m; $D = 24$ cm; sec. I î.Ch. — sec. I d.Ch.; nr. inv. v/41252 (fig. 9/5).
69. Fund de oală, fragmentar, lucrat cu mâna, cu mică în pastă, culoare negru-cenuşie; descoperit în C_7 — 0,80 m; $D = 17$ cm; sec. I î.Ch. — sec. I d.Ch.; nr. inv. v/41251 (fig. 9/6).

70. Perete de oală (?), fragmentar, lucrat cu mâna, cu mică în pastă, culoare negru-cenușie, ornamentat cu brâu alveolar; descoperit în C₇ — 0,80 m; L = 10 cm; sec. I î.Ch. — I. d.Ch.; nr. inv. v/41253 (fig. 9/7).

MONEDE*

71. As, Vespasianus (?); foarte tocit; D = 26,2 mm; G = 6,41 g; descoperit în C₈ — 0,75 m; f.n.
 72. Denar suberat, Traian; RIC, II, p. 263, nr. 276 (Roma a. 112—114 d.Ch.); D = 19,5 mm; G = 62, 11 g; descoperit în C₇ — 0,80 m; f.n.
 73. Dupondius, Traian; nedeterminabil; D = 26,7 mm, G = 8,13 g; descoperit în C₇ — 0,45 m; f.n.
 74. As, Traian; foarte tocit; D = 28 mm; G = 11,13 g; descoperit în C₇ — 0,60 m; f.n.
 75. Denar, suberat, Elagabal (?); foarte corodat; D = 1,75 mm; G = 2,36 g; descoperit în C₇ — 0,40 m; f.n.

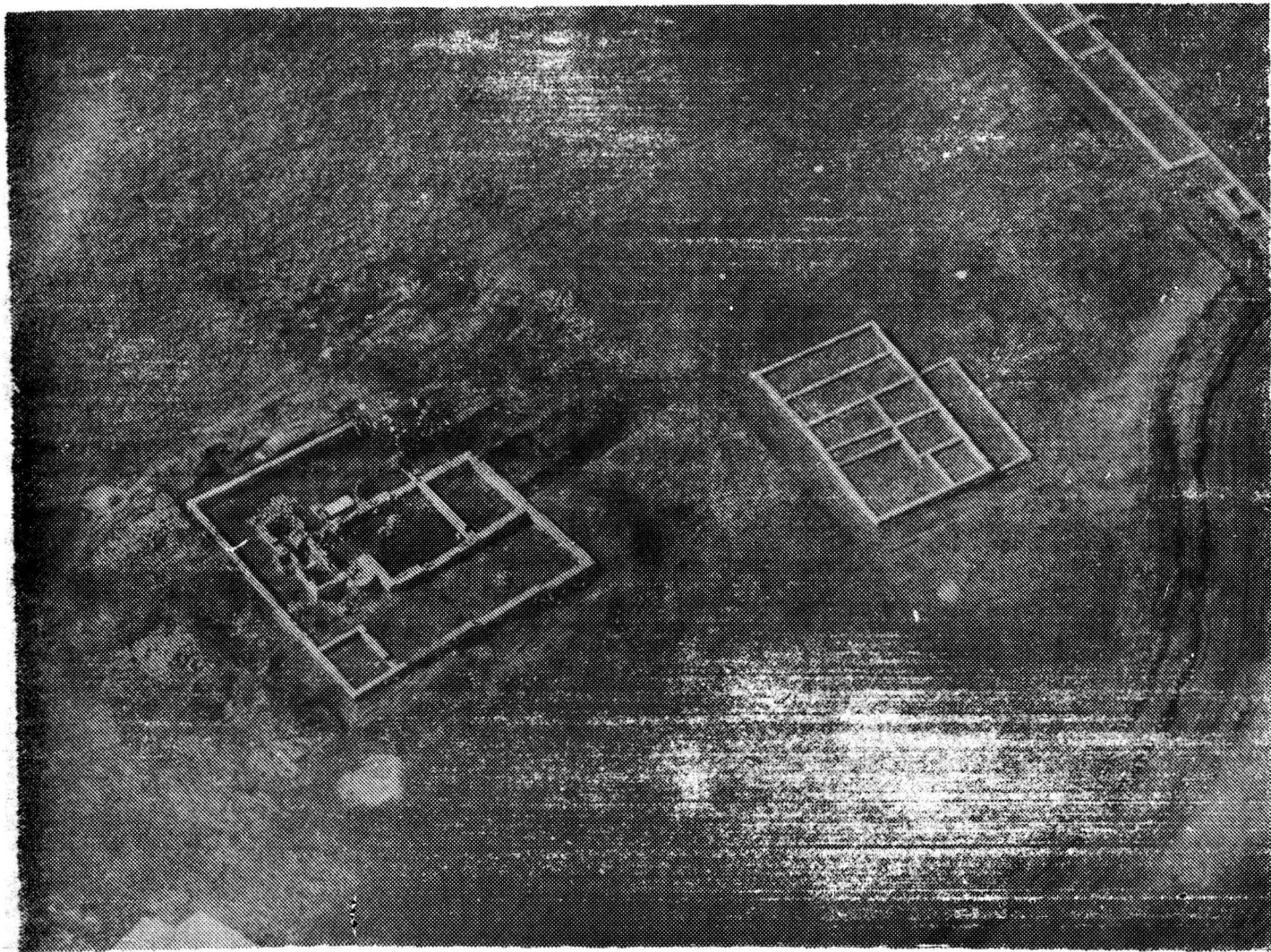
* Monedele au fost determinate de dl. Radu Ardevan, cărui îi mulțumim și pe această cale.

DORIN ALICU — SORIN COCIȘ — ISTVÁN FERENCZI —
ADELA PAKI — CONSTANTIN ILIEȘ

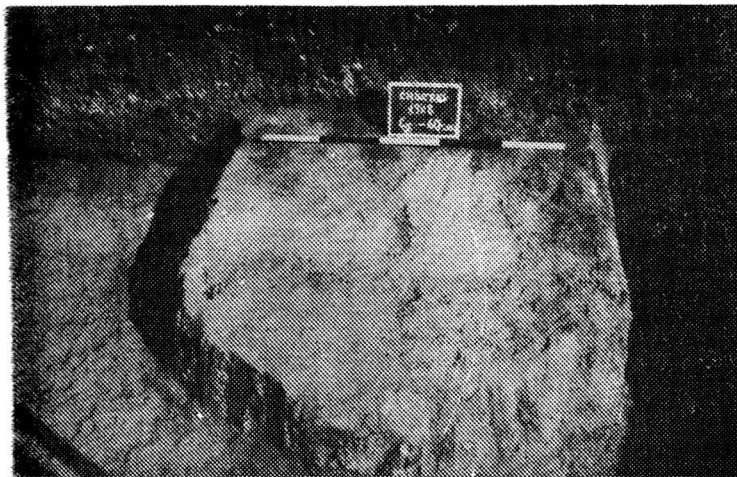
FOUILLES ARCHÉOLOGIQUES À CLUJ-NAPOCA. VILLA RUSTICA DE LA VALLÉE DE CHINTĂU, LA CAMPAGNE DE 1988

(Résumé)

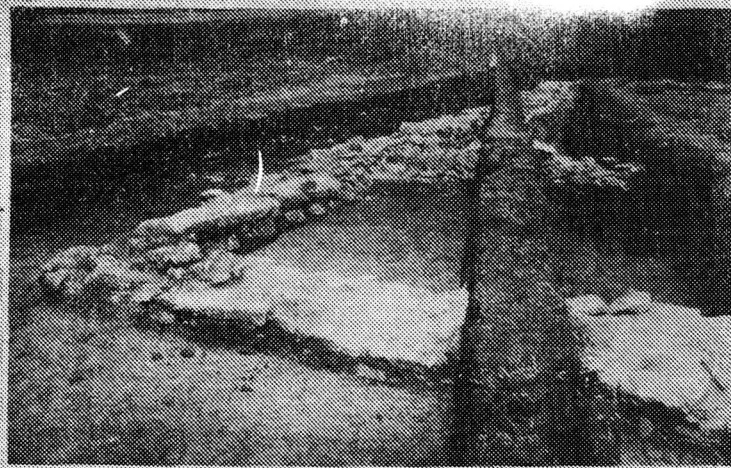
A la limite nord du municipe de Cluj-Napoca, sur l' une des terrasses de la colline Tulgheș, dans la vallée de Chintău, a été identifiée une *villa rustica*. La campagne 1988 a identifié un niveau d'habitation dace, datant du 1er s. ap. J. -C. En ce qui concerne la *villa* datant d'époque romaine (pl. I), on a fouillé en 1988 un bâtiment secondaire avec trois phases d'existence, dont la première date de l'époque Trajan-Hadrien et qui finit vers la fin du 3e siècle. Il est possible que le bâtiment eût subi une rénovation et réutilisation au cours du 4e siècle. On a aussi surpris un niveau d'habitation datant du 11—12 siècle dans le même périmètre.

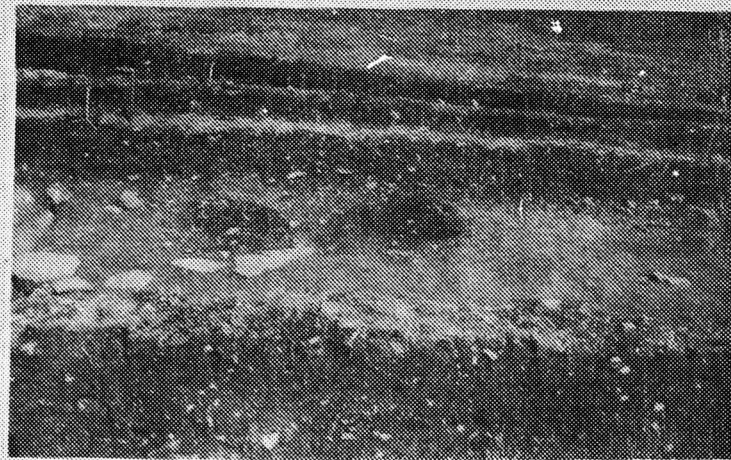
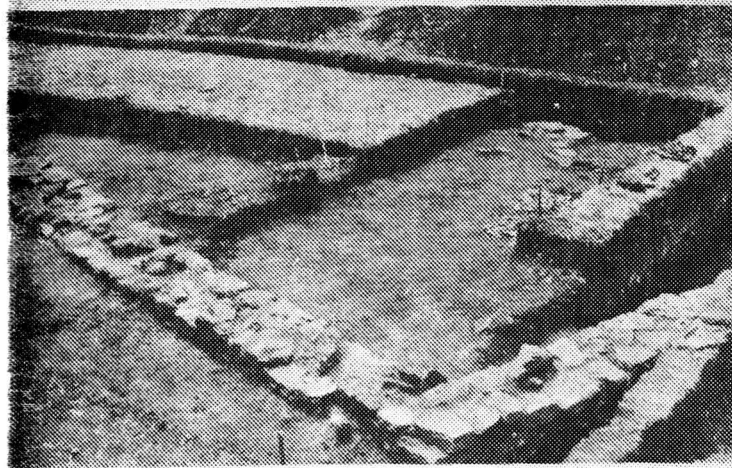
Planșa I. Vedere generală a fermei romane.

1

2

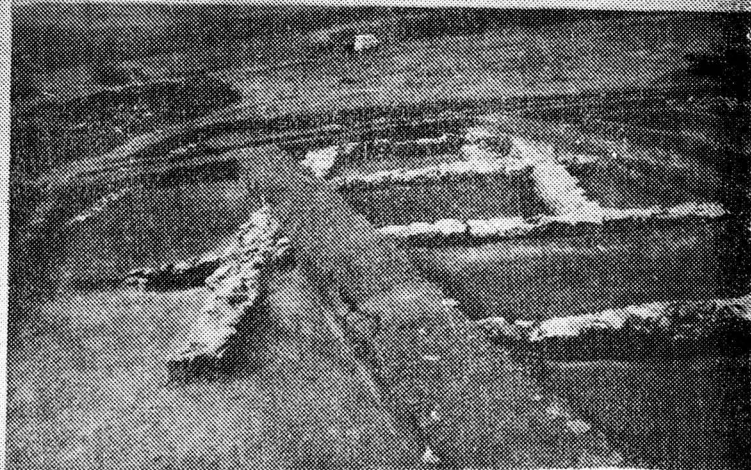
Planșa II. 1 — pavaj faza I; 2—4 — camera 7 în faza III.

1

2

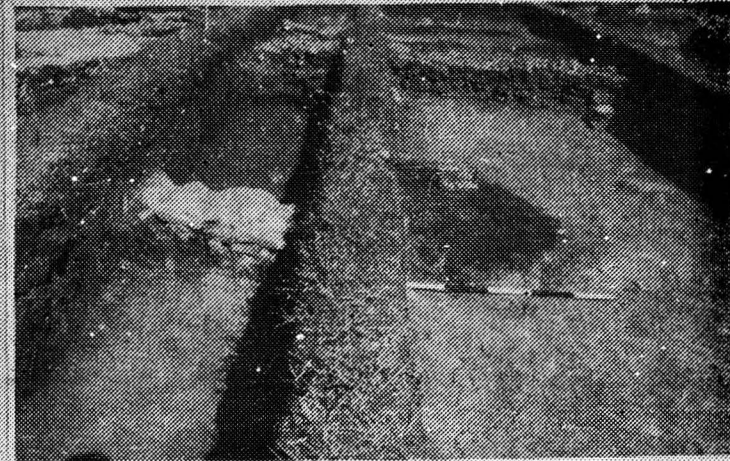
Planșa III. 1—2 — camerele 4 și 8; 3 — camera 3; 4 — coridorul de vest al clădirii.

1

2

Planșa IV. 1— zid târziu; 2 — pavaje târziu în camera 7; 3—4 — vetre de foc târziu.

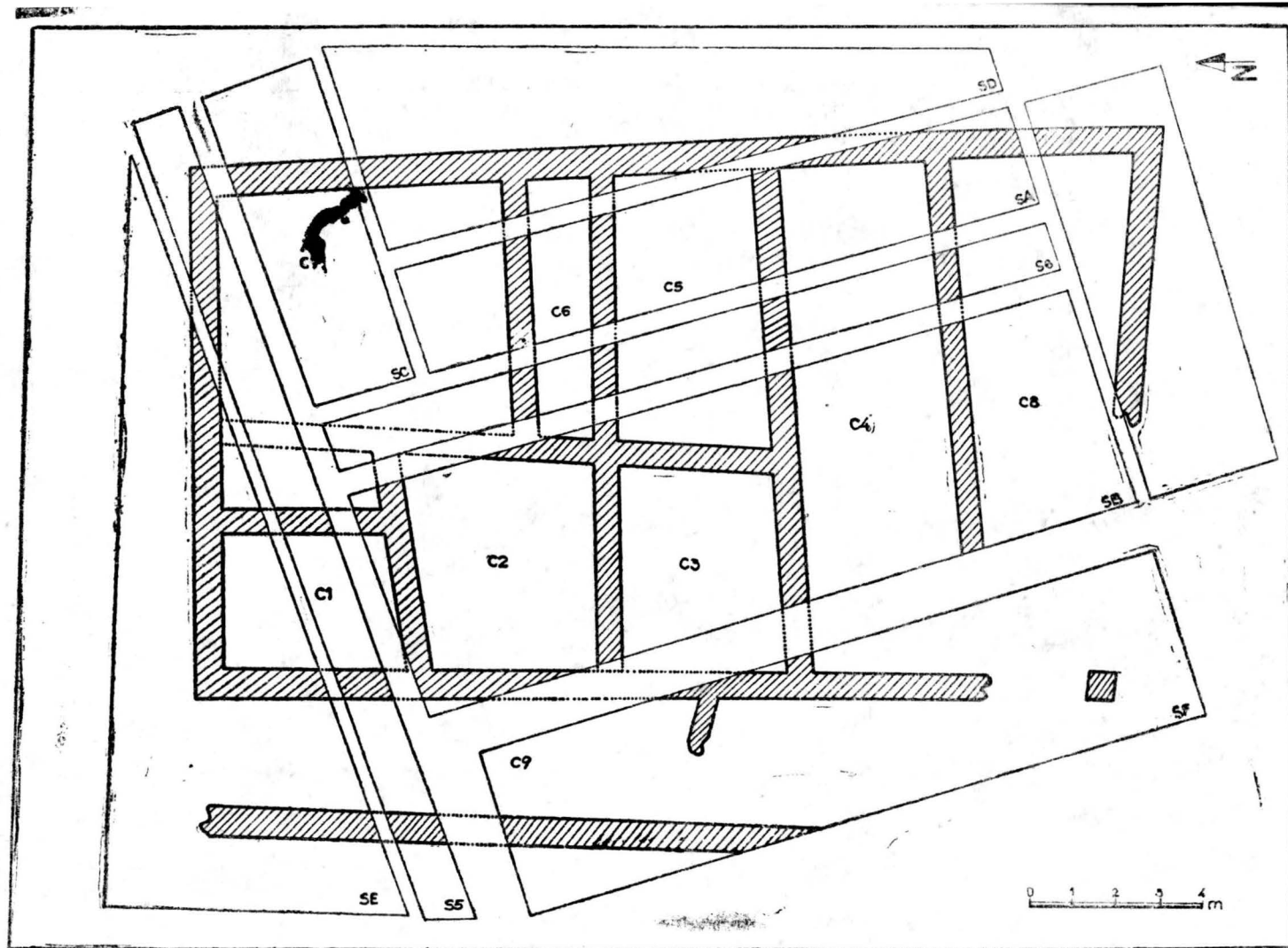

Fig. 1. Plan general al săpăturii.

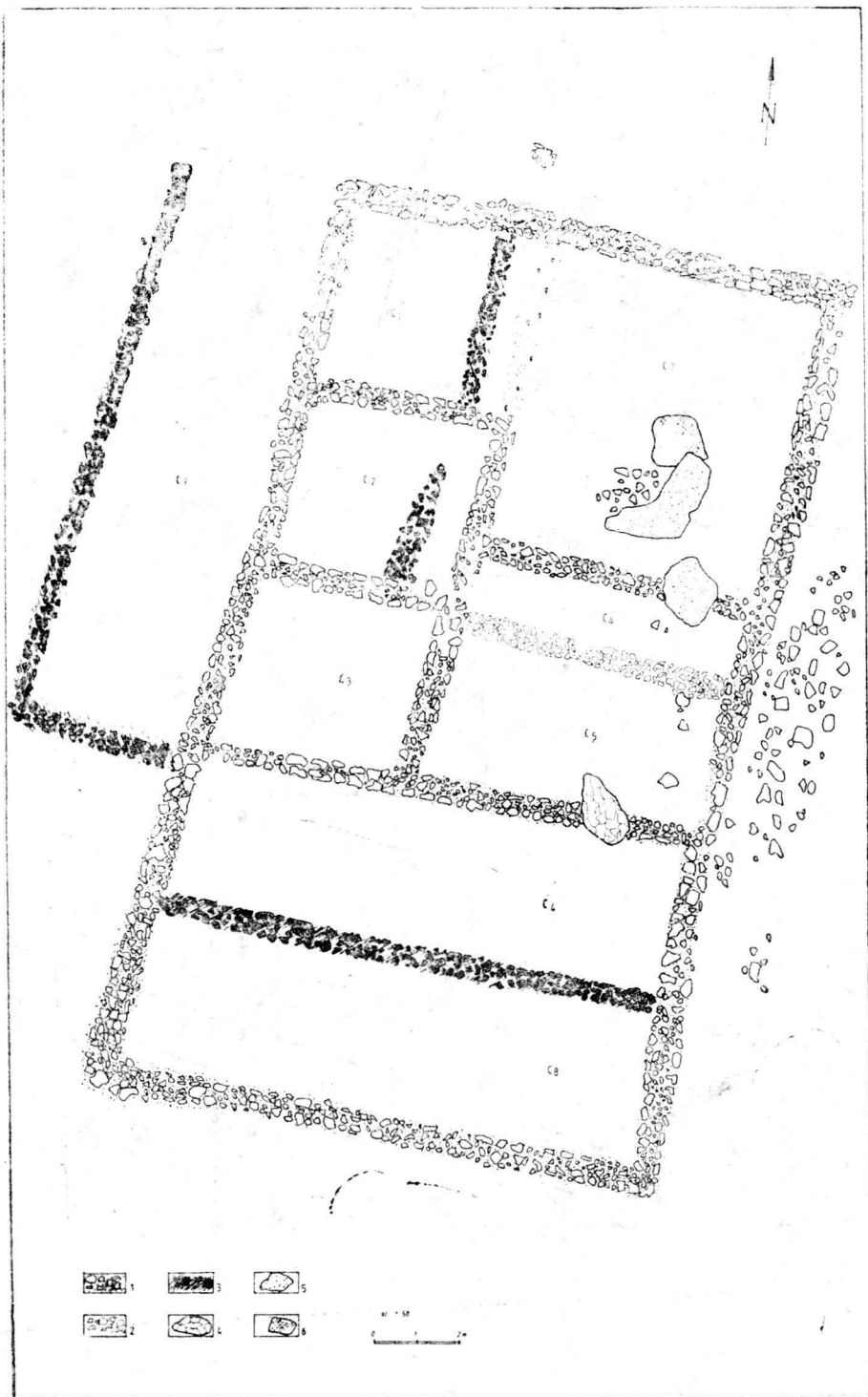

Fig. 2. Planul clădirii romane: 1 — faza I; 2 — zid târziu; 3 — faza III; 4 — vatră de foc târzie; 5 — pavaje târzii; 6 — pavaj de dale.

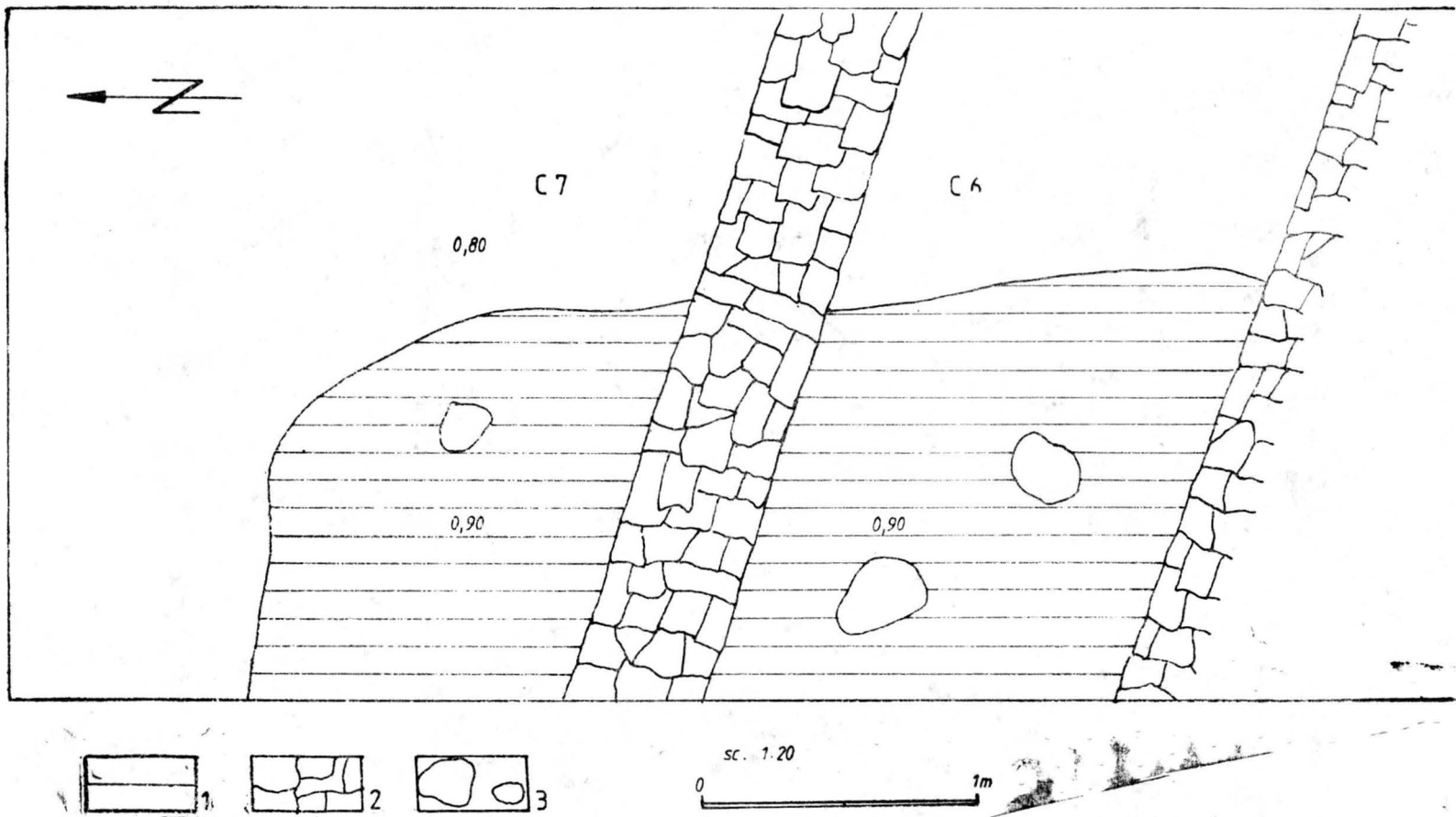

Fig. 3. Plan bordei dacic; 1 — groapă; 2 — zid roman; 3 — pietre.

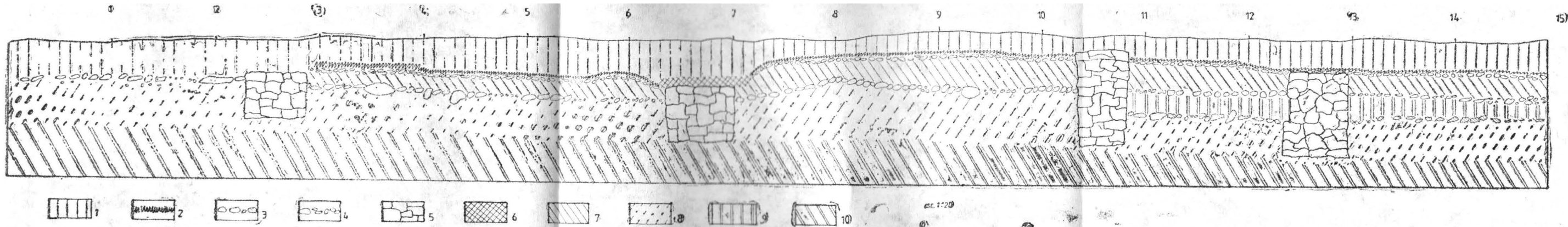

Fig. 4. Secțiunea SA, profilul vestic; 1 — humus modern; 2 — nivel târziu; 3 — nivel faza I romană; 4 — faza III romană; 5 — ziduri; 6 — vatră târzie; 7 — strat dărâmatură; 8 — sol antic; 9 — refacerea fazei II; 10 — steril.

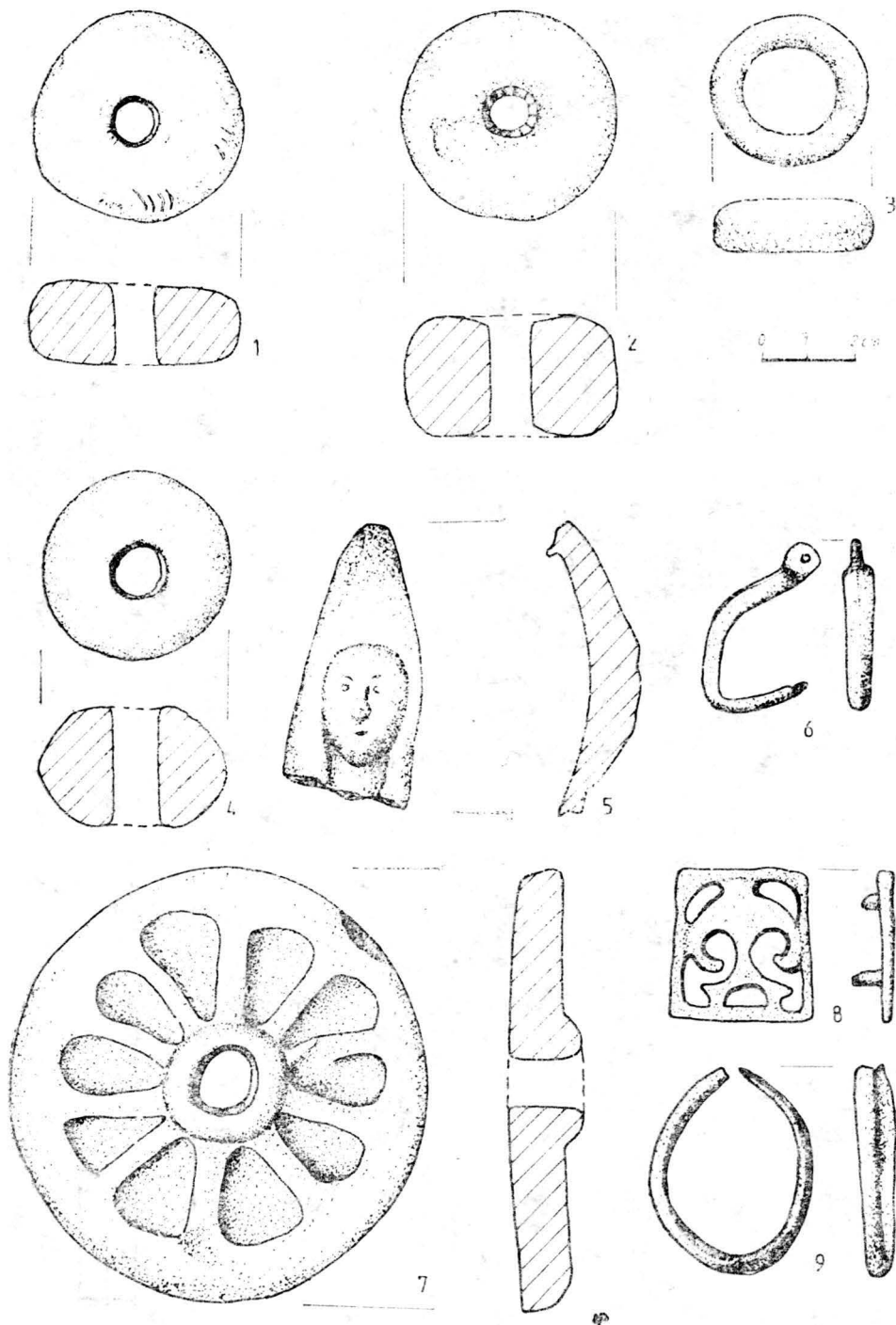

Fig. 5. Piese de os, bronz, ceramică romane.

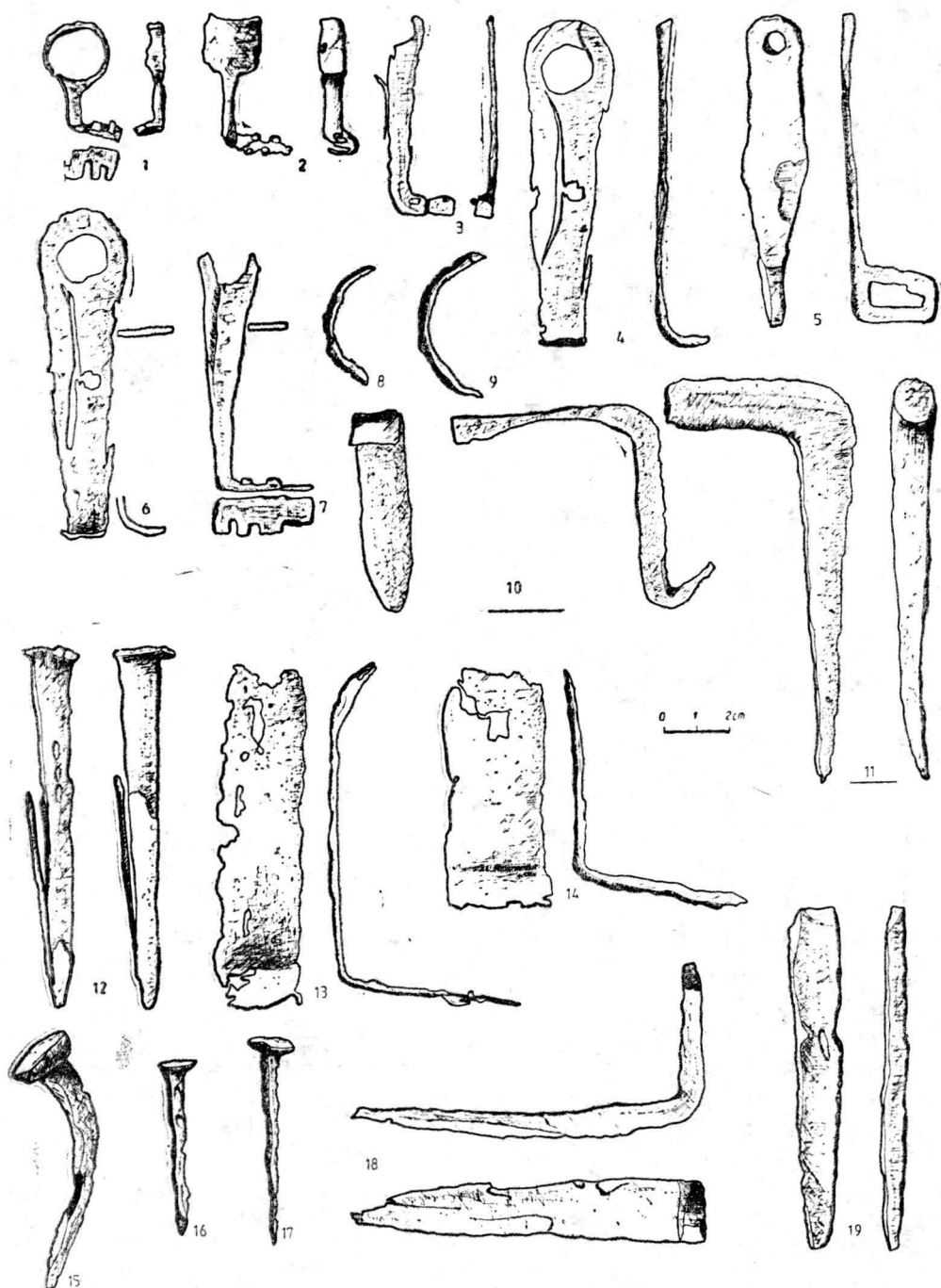

Fig. 6. Piese de fier romane.

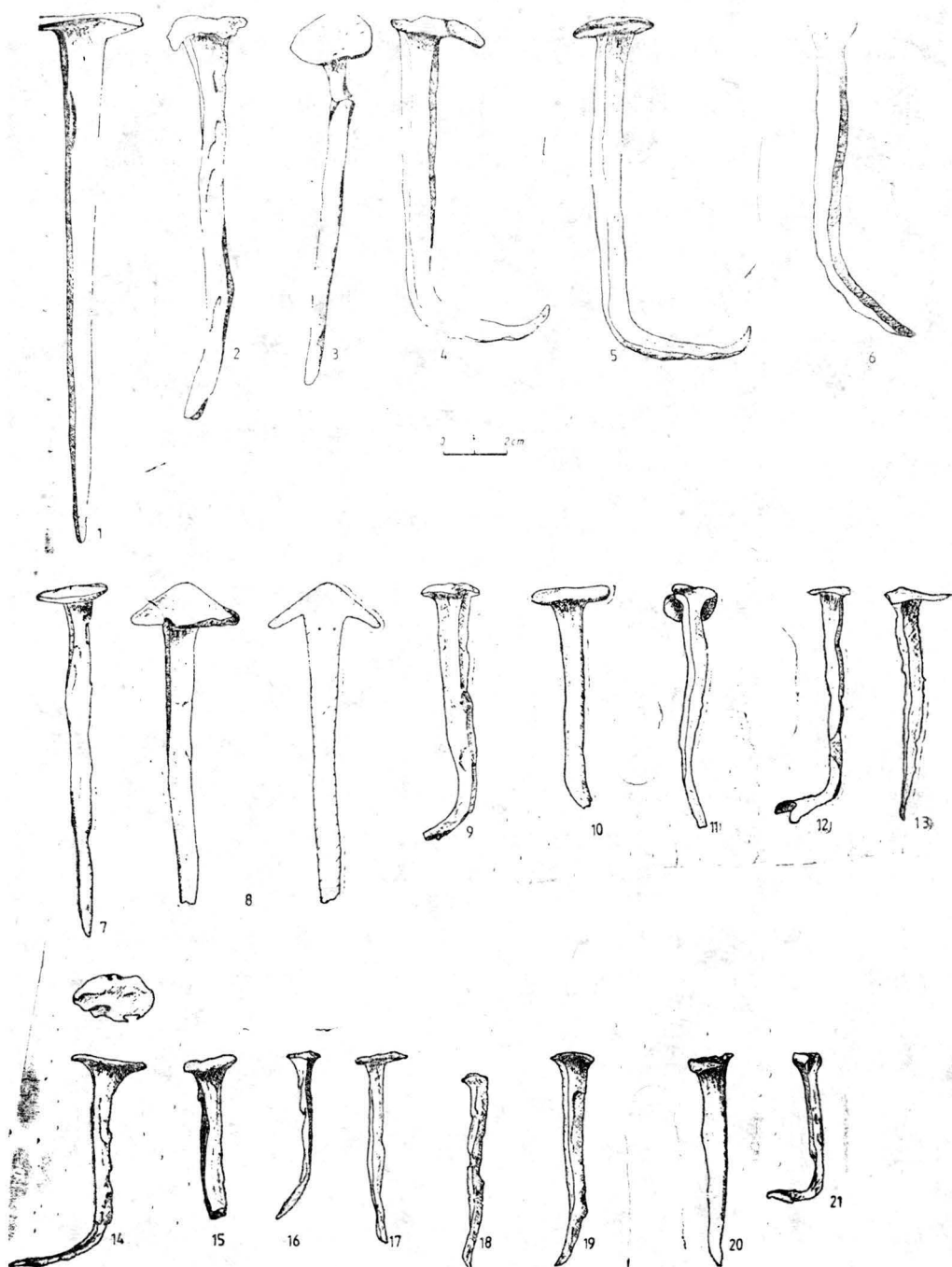

Fig. 7. Piese de fier romane.

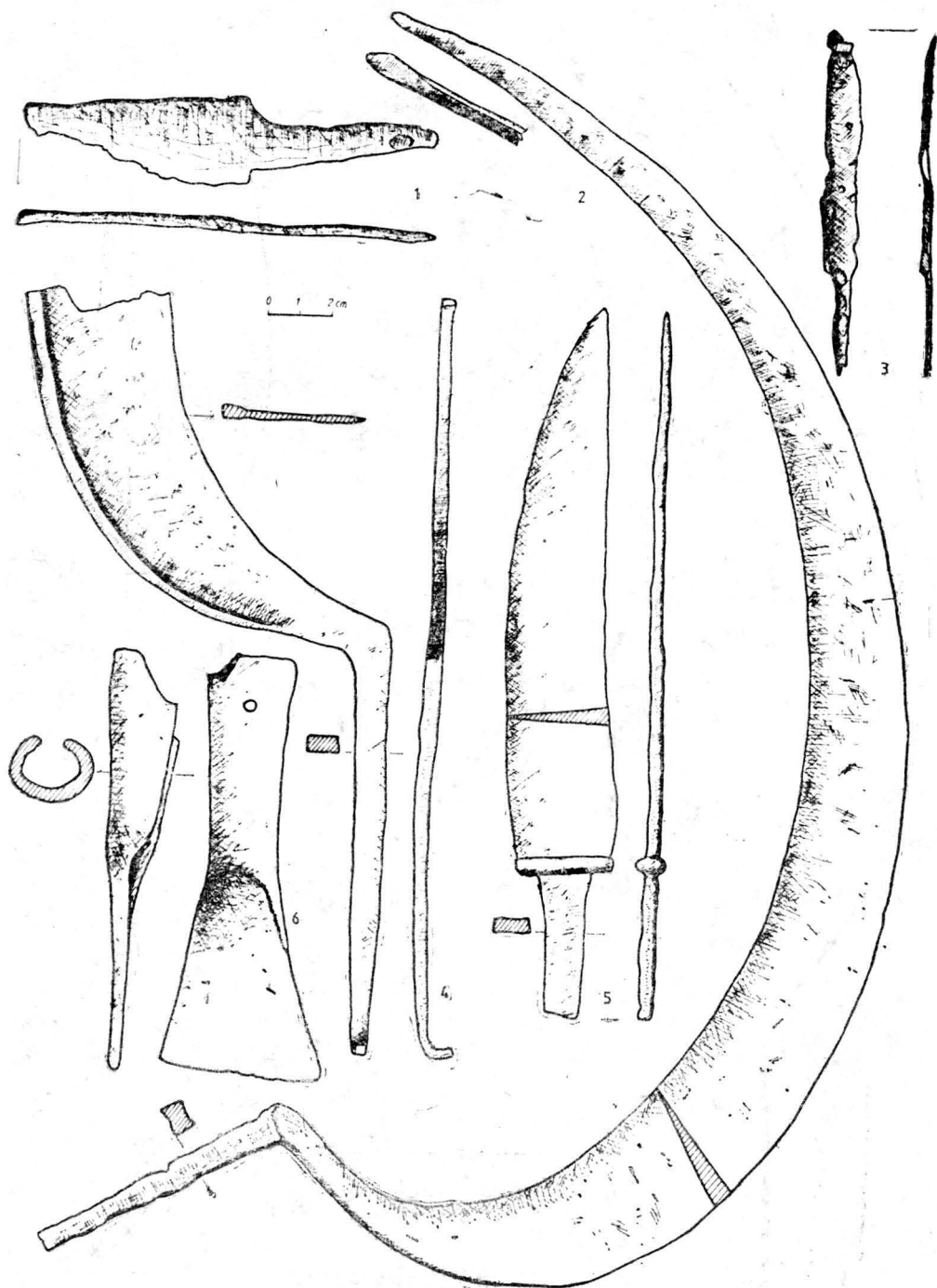

Fig. 8. Piese de fier romane (nr. 1, 2, 5); piese de fier medievale, sec. XI—XII (nr. 2, 4, 6).

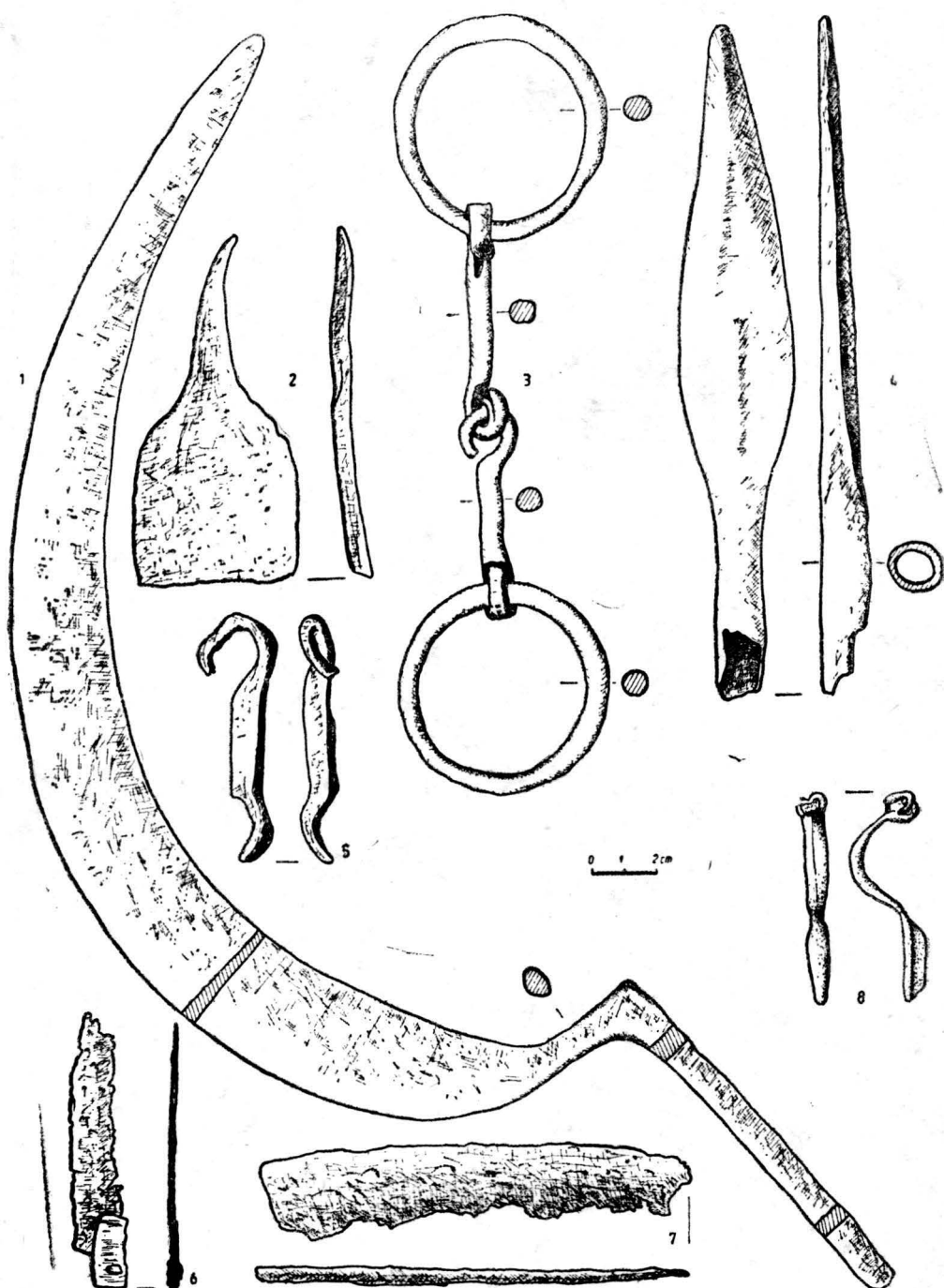

Fig. 9. Piese de fier romane 2, 4, 6—8; piese de fier medievale, sec. XI—XII (1, 3, 5).

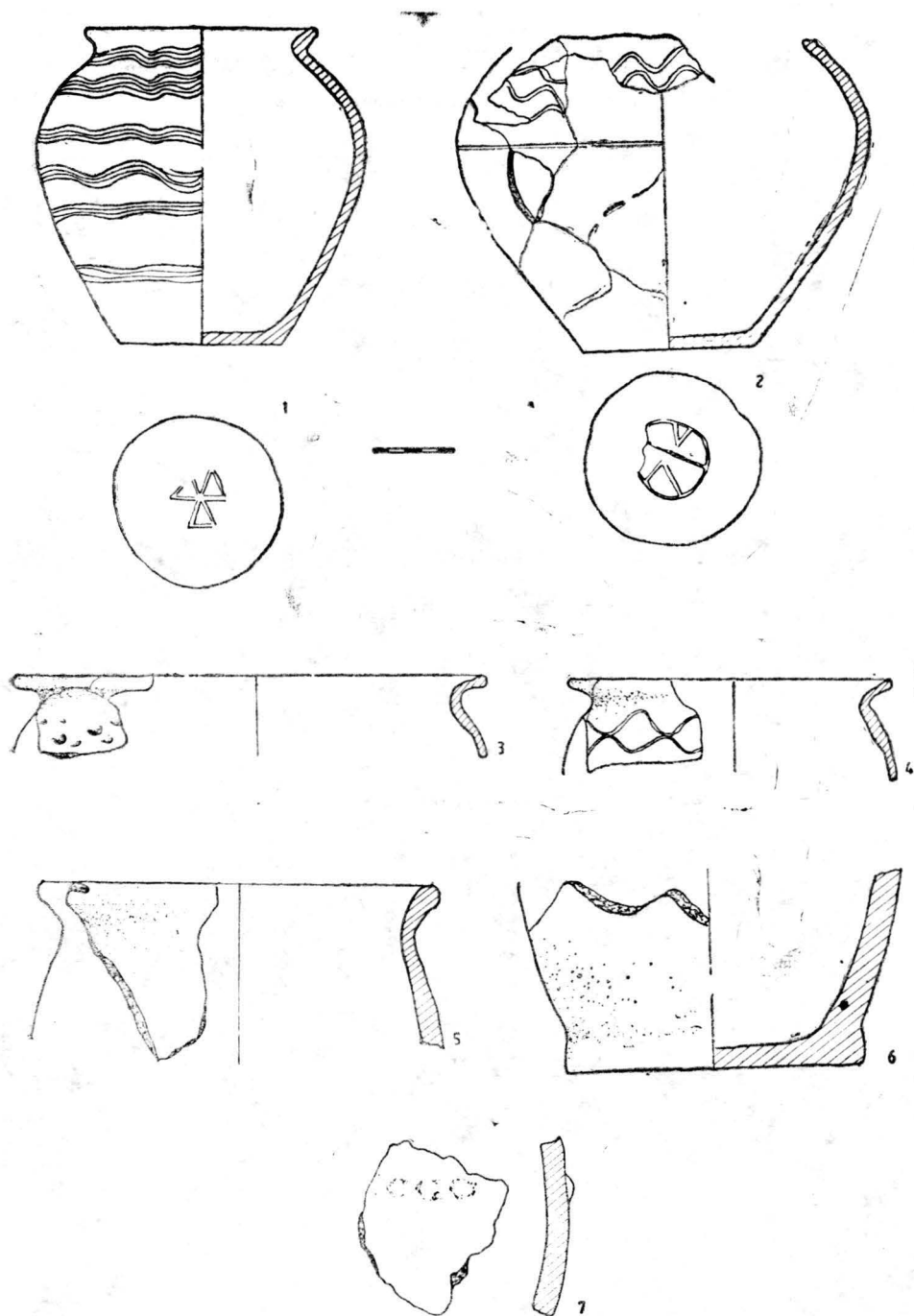

Fig. 10. Ceramică medievală, sec. XI–XII (nr. 1–4); Ceramică dacică (nr. 5–7).

RAPORT PRELIMINAR PRIVIND CERCETARILE ARHEOLOGICE DIN STRADA VICTOR DELEU ÎN CLUJ-NAPOCA I. CAMPANIILE 1992—1994

Aria în care s-au desfășurat săpăturile arheologice, începând din 1992, se află în zona centrală a orașului actual, în apropiere de Parcul Caragiale (*fig. 1; pl. I*). În Evul Mediu, aici a fost domeniul mănăstirii dominicanilor (sec. XV)¹ care, din sec. XVIII a intrat în patrimoniul ordinului franciscan. În sec. XIX se va construi aici un spital al orașului. Mai târziu, pe o parte a terenului, se va ridica edificiul în care vor funcționa o asociație profesională²; cealaltă parte devine autogară la începutul sec. XX, apoi s-a construit o sală de box a clubului „Voința“.

În 1991, fostul UJCM, care ocupă și azi clădirea vechii asociații profesionale, a dorit o extindere a sediului său. Eliberarea terenului de pe care a fost dărămată vechea sală de box de sarcină istorică³, a prilejuit începutul săpăturilor, devenite sistematice din 1992⁴.

Suprafața cercetată are până acum o lungime de 25,5 m și o lățime de 19 m⁵. S-a mers în profunzime până la —3,70 m, adâncime la care se află pânza freatică; prezența ei împiedică cercetarea eventualelor nivele preromane. Tehnica folosită a fost decopertarea pe suprafețe. Au fost identificate următoarele etape de locuire (*fig. 2*):

locuire romană:	3 faze cu construcții de lemn;
2 faze cu construcții de piatră, fiecare cu câte o refacere;
locuire medievală:	1 fază aparținând sec. XI—XII;
1 fază cu urme sporadice din sec. XIV—XV;
1 fază cu construcții de sec. XVII—XVIII.

Locuirea romană

Fazele construcțiilor de lemn

Primul nivel a fost cercetat pe o suprafață de circa 250 m² (*fig. 3*). El se găsește la o adâncime cuprinsă între 3,40—3,60 m, fiind așezat pe

¹ Viorica Marica, în *Istoria Clujului*, Cluj, 1974, p. 28.

² F. Benedek, *Szent Klára nyomában*, Cluj, 1947, p. 14—15.

³ În toamna anului 1991 au demarat lucrările de săpare a fundației „supravegheate“ de M. Bădău-Witemberger. Cu această ocazie a fost excavată o groapă de circa 21 × 16 m și o adâncime, pe unele porțiuni, de 2 m. Pe întreaga suprafață au fost identificate ziduri, podele de *opus signinum*, material ceramic, sticlă, monede, obiecte de bronz și fier de epoca romană. Unele ziduri, intacte până la —0,50 m față de nivelul contemporan de călcare, au fost considerate de specialiștii epocii romane drept ziduri medievale târzii. Aceste „ipoteze“ au dus la supraviețuirea superficială a excavației. Defectarea utilajelor și venirea iernii au determinat stoparea lucrărilor.

⁴ La cercetări au mai participat P. Iambor, R. Ardevan, D. Rescu, M. Bădău-Witemberger.

⁵ Datorită importanței sitului pentru istoria orașului roman *Napoca*, consiliul municipal local a dat în custodie acest teren MNIT.

humus-ul antic și constă din 6 vetre de foc, 5 mici cuptoare menajere și 2 urme de pari (*pl. II/4*). Materialul arheologic este alcătuit din ceramică romană provincială și ceramică lucrată cu mâna, de tradiție dacică. În prima categorie se remarcă fragmente de *terra sigillata* nord-padană (Drag. 35—36), ceramică norico-pannonică de tradiție Latène (lucrată cu mâna) și 5 opaițe (două cu ștampila FORTIS). Din cea de-a doua categorie menționăm: vase borcan decorate cu brâu alveolar și butoni, cești dacice ș.a. Inventarul monetar constă din 5 ași și un denar care nu depășesc epoca lui Traian. Alte materiale: două fibule puternic profilate, fragmente de vase de sticlă.

Nivelul este acoperit de un strat de lut, a cărui grosime variază între 30 și 50 cm (*pl. II/4*).

Al doilea nivel, surprins pe întreaga suprafață cercetată, se află la o adâncime cuprinsă între 3,10—2,90 m. El constă din urmele mai multor clădiri de lemn cu plan neregulat (*fig. 4*). Construcția centrală (A) are dimensiunile, probabile, de $6,30 \times 8$ m; grosimea pereților este de 20—25 cm. În colțul de NE se delimitează o încăpere de formă patrată, cu latura de 3,5 m (*pl. II/3*). În partea estică și pe axul N—S al clădirii s-au păstrat urmele a 3 bârne, groase de 20—25 cm, care alcătuiau substructura unei dușumele de lemn. Nu s-a reușit identificarea laturilor de sud și de vest ale clădirii A, ele fiind, probabil, suprapuse de ziduri de piatră din faze ulterioare. Urmele unor alți pereți de lemn decât cei ai edificiului A au fost surprinse în câteva puncte, dar ele nu permit identificarea clădirilor cărora le aparțin. Pe acest nivel, ca și în cazul celui precedent, au fost găsite cuptoare menajere și o vatră. Materialul ceramic este similar celui din primul nivel, cu mențiunea că apare și ceramică ștampilată. Proportia ceramicii de tradiție dacică este mai redusă, iar opaițele au și alte ștampile: PREIMOS, LVCIA . . . Monedele, în număr de 7 (4 ași, 1 sestert, 1 dupondius și 1 denar) nu depășesc nici în acest caz epoca lui Traian. Alte materiale: cuie de fier, 2 vârfuri de lănci, un cercel de aur, 3 fibule puternic profilate, fragmente de vase de sticlă și 3 ace de păr. Nivelul este acoperit de două straturi de amenajare, care, împreună, ating grosimea maximă de 50 cm (*fig. 6; pl. II/4*).

Nivelul al treilea al construcțiilor de lemn are nivelul de călcare la o adâncime de 2,40 m. El constă din urmele a două clădiri (A și B) (*fig. 5 și pl. II/2; vezi și fig. 6*), ai căror pereți au o grosime cuprinsă între 20 și 30 cm. Așezați pe un fundament de bolovani și întăriți din loc în loc cu stâlpi (diametrul 18 cm), pereții sunt făcuți dintr-un miez de nuielă îmbrăcat în lut. În unele porțiuni elevația lor s-a păstrat pe o înălțime maximă de 15 cm, identificându-se în acest fel și tencuiala care îi acoperea. În apropierea și în interiorul clădirilor au fost găsite 5 cuptoare. Diametrul lor mai mare decât al celor din faza precedentă ar îndreptăți supoziția că cel puțin unele au fost și cuptoare destinate producției, nu numai menajului. Ceramica recoltată se aseamănă cu cea din nivelele precedente: marea majoritate este ceramică provincială de uz comun; continuă, dar într-o cantitate mai mică, vasele norico-pannonice de tradiție Latène și cele dacice lucrate cu mâna. S-au mai găsit: 10 opaițe, cuie de fier, un vârf de lance, o aplică de bronz, 3 fibule puternic

profilate, 10 monede (ași, dupondii, sesterți, denari) de la Titus, Domițian, Traian, Hadrian, Antoninus Pius. Demn de remarcat este că trei dintre ele au fost găsite în groapa de stâlp a unui perete aparținând locuinței A.

Următorul nivel este un nivel intermediar, de amenajare a primei clădiri de piatră. El a fost surprins doar pe o suprafață restrânsă în clădirea C₂, în camerele a și b și constă din urme de mortar, pietre și un cuptor pentru prelucrarea metalelor în camera b. Materialul arheologic este caracteristic unui asemenea nivel de construcție: creuzete, zgură de fier, cuie și uneltele specifice meseriei (topor, burghiu, daltă); lor li se adaugă o monedă de la Hadrian.

Faza construcțiilor de piatră

Terenul este în această etapă ocupat de două clădiri de mari dimensiuni, despărțite de un interstițiu. Ele au fost notate de noi în mod convențional C₁ (la nord) și C₂ (la sud) (fig. 7). Nu ne vom referi acum la C₁ din două motive: întâi, pentru că aici s-au produs distrugerii efectuate de buldozer cu prilejul tentativei de extindere a clădirii UJCM, iar în al doilea rând pentru că, în partea estică, care a scăpat acțiunii distructive, săpătura nu este încheiată.

Primul nivel al clădirii C₂ constă din 4 compartimente de mari dimensiuni, notate convențional a, b, c, d. Zidurile sunt construite în tehnica *opus incertum*: fundațiile lor încep la aproximativ 1,60 m adâncime față de nivelul de călcare din clădire cu un strat de pietriș peste care se ridică substrucții de circa 60 cm înălțime și 75—80 cm grosime din pietre mari, prinse cu mortar. Elevația zidurilor are o grosime de 60 cm; înălțimea maximă pe care s-a păstrat, în cazul zidului sudic al compartimentului a este de 1,12 m (pl. II/1 și IV/1).

Compartimentul a (fig. 7; pl. I) are dimensiunile de 10,20 × 6,90 m și a reprezentat, pe toată durata de funcționare a clădirii o curte, așa cum o dovedește existența, pe latura de est, a unui masiv prag (1,84 cm) (pl. II/1 și IV/1), de 5,60 × 0,60 m și a unui postament de coloană în capătul sudic al pragului (0,60 × 0,60 m), urme care indică o intrare monumentală, flancată de două coloane. Nivelul de călcare în curte a fost complet distrus de-a lungul timpului.

Legătura dintre curtea a și încăperea b se făcea printr-o intrare din care s-a păstrat un mic prag de 1,00 × 0,70 m. Intrarea în camera c nu a putut fi surprinsă datorită faptului că zidul care le desparte nu s-a păstrat decât prin substrucție.

Prima fază și refacerea sa în camera b sunt reprezentate doar prin podele de lut și sunt aproape complet lipsite de material arheologic. Pereții încăperii erau tencuiți. În faza a doua a construcției de piatră în camera b se face o altă podea de lut, care prezintă urme de incendiu. Pe podea a fost găsită o mare cantitate de obiecte ceramice (intregibile): urcioare, *kantharoi*, *mortaria*, opaițe, precum și 3 opaițe de fier, alcătuind, probabil, un candelabru, un vâscior de fier și un depozit de obiecte de bronz: două vase, două sfeșnice, o statueta reprezentând un berbec, aplici cu reprezentări fantastice. Cea mai importantă descoperire aparținând fazei a doua de construcție este un tezaur monetar, găsit într-o groapă

practicată în podeaua de lut, unde a fost ascuns un vas ceramic, cu capac, conținând 1.268 monede de argint și un fragment al unui obiect neidentificat de aur. S-au păstrat chiar și resturi din țesătura săculețului în care au fost depuse monedele în vas. Monedele se încadrează între sec. I î.Ch. (*M. Antonius*) și prima treime a sec. II d.Ch. (*Severus Alexander*).

Faza a doua suferă și ea o refacere: podeaua incendiată este nivelată, se construiește o altă podea, tot din lut, pe care au fost găsite două monede de la Filip Arabul, un picior din bronz aurit (Pan) și ceramică provincială romană. Această ultimă fază a construcției romane nu prezintă urme de distrugere violentă. Dimensiunile exacte ale camerei b, ca și extensiunea clădirii C₂ spre sud nu pot fi determinate cu exactitate, datorită prezenței construcției actuale care adăpostește UJCM.

Camera c, ale cărei dimensiuni exacte, ca și în cazul camerei b și din aceleași cauze, nu pot fi determinate, a beneficiat de-a lungul întregii perioade de funcționare, de un sistem de încălzire cu *hypocaustum*. Cercetarea ei stratigrafică a fost foarte mult îngreunată de gropi medievale și moderne care au distrus urmele romane (*fig. 10*).

Prima fază în camera c a fost surprinsă doar pe mici porțiuni în centrul încăperii: ea constă din podeaua inferioară a instalației de încălzire (—2,94 m) și patru ziduri, pe direcția E—V, două câte două, unul în prelungirea celuilalt (*fig. 8*). Refacerea ei este reprezentată prin podeaua inferioară a instalației (—2,70 m) în *opus signinum* și patru ziduri despărțitoare (*fig. 8*). Dimensiunile zidurilor din partea de sud sunt $2,50 \times 0,50$ m, $1,40 \times 0,50$ m, fiind, ca și celelalte două, construite în tehnica *opus incertum*. Aceste patru ziduri din interiorul încăperii c puteau fi ziduri portante pentru podeaua superioară a instalației sau, eventual, pereți despărțitori, caz în care, spațiul denumit de noi convențional c ar fi fost, de fapt, împărțit în 3 camere mici. Din instalația de *hypocaustum* s-au păstrat mai multe rânduri de pile (13 pe axa N—S, 11 pe axa E—V), fiecare alcătuit din cărămizi patrate la bază ($0,75 \times 0,25 \times 0,07$ m), deasupra cărora erau puse un număr de 8 cărămizi ($15 \times 15 \times 7$), iar în final încă câte două cărămizi de aceleași dimensiuni ca și cele de la bază. Înălțimea totală a unui pilastru era de aproximativ 90 cm. Prefurniul a fost localizat în partea nordică a camerei c. S-a păstrat substrucția canalului de circulație a aerului cald, dar nu și urmele camerei de alimentare, care a fost distrusă de construcția fazelor târzii ale clădirii C₁ (*fig. 8; pl. III/1—4*). Podeaua camerei încălzite (—1,80 m) s-a păstrat doar pe o porțiune de aproximativ 1 m² în colțul de NV (*pl. III/4*). Materialul arheologic constă din câteva fragmente ceramice de factură provincială romană, un opaiț și doi denari, unul de la Traian și celălalt de la Septimius Severus.

În faza a doua a construcției de piatră, în prima etapă se produce o schimbare în planul camerei: zidul de vest este prelungit înspre nord și, probabil, unit cu zidul de nord, în timp ce zidul, care în fazele precedente face un unghi, este desființat. O schimbare radicală suferă și instalația de *hypocaustum*. Faza precedentă este dărâmată, și locul este suprainălțat cu aproximativ 15 cm (*pl. II/2*). Se construiește o nouă podea inferioară în care sunt practicate canalele pentru circulația aerului cald (lățime 0,40 m). Există două direcții principale pentru circulația

aerului, una NV—SE, alta NE—SV, aceasta din urmă având o ramificație pe direcția N—S (*pl. III 1, 3*). Podeaua camerei în această fază s-a păstrat doar pe o mică porțiune (*pl. III 3*). Prefurniul se găsește, probabil, pe aceeași latură nordică a încăperii, dar mai spre V. Materialul arheologic constă din câteva fragmente ceramice, trei opaițe și monede de la Caracala, Elagabal și Severus Alexander.

În etapa de refacere a fazei a doua, instalația de încălzire se reconstruiește în aceeași tehnică (sistem de canale), dar nivelul fiind surprins pe o porțiune extrem de mică (aproximativ 0,70 m²) în partea de NV a camerei nu putem afirma nimic mai mult (*fig. II* și *pl. III 1* și *IV 2*). Materialul arheologic este alcătuit doar din câteva fragmente ceramice. Această ultimă locuire romană nu pare a fi fost distrusă în mod violent.

Spațiul d, din care, deocamdată, a fost surprinsă o foarte mică parte, are un dalaj de piatră (—2 m) de mari dimensiuni (probabil, o curte interioară), aparținând etapei de refacere a primei faze a construcției de piatră (*pl. III 4*). Stratigrafia din culoarul dintre zidul de vest al camerei c și zidul de vest al clădirii a fost distrusă de intervențiile buldozerului și doar extinderea săpăturii spre V ne va permite să facem observațiile necesare.

Locuirea medievală

Primul nivel de locuire medievală a fost surprins în partea de nord a camerei c unde, pe podeaua ultimei faze a clădirii romane (—94 cm) s-a așezat o vatră de formă neregulată din bolovani (*fig. 2*). Materialul descoperit constă numai din fragmente ceramice: oale ornamentate cu unghia și 3 căzânele, care datează nivelul în sec. XI—XII.

Al doilea nivel de locuire medievală a fost surprins în camera a, în colțul ei de NV și constă dintr-o groapă (—2 m), care a distrus parțial zidul de V al clădirii C₁ (*fig. 2*) și din care s-au recoltat fragmente ceramice databile în sec. XIV—XV: ceramică cenușie lustruită, ceramică ornamentată cu roțița, unele având pe fund și ștampile de olar.

Interpretare istorică

Săpăturile arheologice sistematice din str. Victor Deleu oferă informații deosebit de importante despre așezarea romană de la *Napoca*, atât în ceea ce privește cronologia cât și urbanismul, evoluția istorică, populația și alte aspecte ale vieții cotidiene romane.

Urmele sporadice din primul nivel de locuire indică o așezare de foarte scurtă durată (maximum câțiva ani) a celor dintâi romani ajunși la *Napoca*. Ea nu prezintă caracterul unei așezări organizate sistematic, ci al unei stabiliri temporare a primilor veniți. Din ceramica provincială putem delimita componenta norico-panonică, deci, putem presupune o colonizare inițială cu elemente de această proveniență. Prezența ceramicii dacice poate fi interpretată fie ca o conlocuire a coloniștilor cu autohtonii, fie doar ca o legătură comercială cu o așezare dacică din apropiere. În stadiul actual al cercetării credem că elementele colonizatoare erau civile. Absența cvasitotală a materialului militar și caracterul dezorganizat al locuirii pledează pentru o așezare civilă în această zonă. Pri-

mul nivel poate fi atribuit cu certitudine, pe baza materialului arheologic, epocii lui Traian.

În a doua etapă a locuirii romane, în zona cercetată de noi, apar mai multe clădiri de lemn, una dintre ele cu cel puțin două încăperi. Ele marchează trecerea de la o așezare temporară la una de mai lungă durată, dar amplasarea lor în teren pare să fie destul de neregulată. Ele aparțin așezării rurale de la *Napoca* (*vicus?*) și datează, probabil, din epoca Traian—Hadrian (până în momentul acordării statutului municipal).

Faza a treia a locuirii, în care construcțiile sunt încă tot din lemn, se deosebește de cea precedentă prin amplasarea regulată a clădirilor, aparent în conformitate cu o tramă stradală; în favoarea acestei interpretări pledează faptul că zidurile de lemn sunt paralele cu zidurile de piatră din fazele ulterioare. În ceea ce privește durata de funcționare a ultimei faze de lemn, pe baza descoperirilor arheologice, în speță a monetelor putem conchide că a durat până spre mijlocul sec. al II-lea când se ridică prima clădire în piatră, care a fost prezentată mai sus.

Dimensiunile și planul parțial ne permit să spunem că edificiul notat de noi cu C_2 era o locuință particulară caracteristică pentru provinciile dunărene în sec. II d.Chr.: o curte de intrare, din care se poate trece, în stânga spre o anexă, iar în față, pe axul principal al clădirii, N—S, spre camera principală, încălzită cu hypocaust, din care, pe aceeași axă, se accede spre curtea interioară, pavată cu lespezi. Prima clădire de piatră, refăcută o dată, a durat cel puțin până în perioada domniei lui Septimius Severus.

În faza a doua de piatră, intervenții masive se pot observa în încăperea C unde vechiul sistem de încălzire prin pile este înlocuit cu canale, iar zidul de vest este prelungit spre nord încăperea căpătând, probabil, o formă dreptunghiulară. În camera b se ridică o nouă podea. Nivelul acesta este distrus în urma unui incendiu; atât tezaurul cât și monetele din încăperea c plasează acest eveniment după 235, deci, spre mijlocul sec. III d.Ch., când instalația este refăcută în camera c, iar în camera b se ridică o nouă podea care va fi folosită până la retragerea romană.

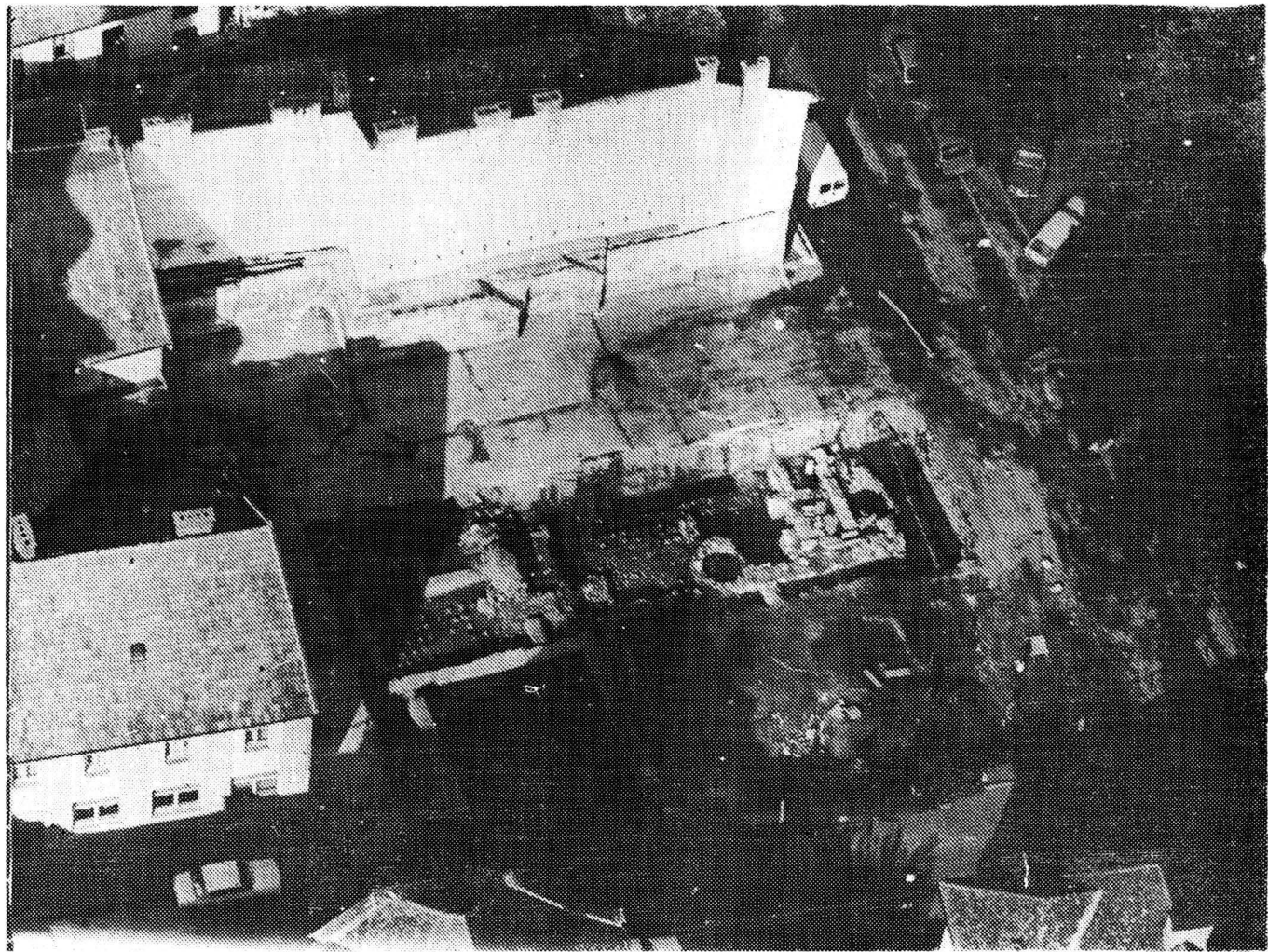
Cercetările din anii următori vor urmări degajarea în continuare spre vest a unor încăperi din C_2 și C_1 , precum și urmărirea tramei stradale în zonă.

SORIN COCIȘ — VALENTIN VOIȘIAN — ADELA PAKI — MIHAI ROTEA

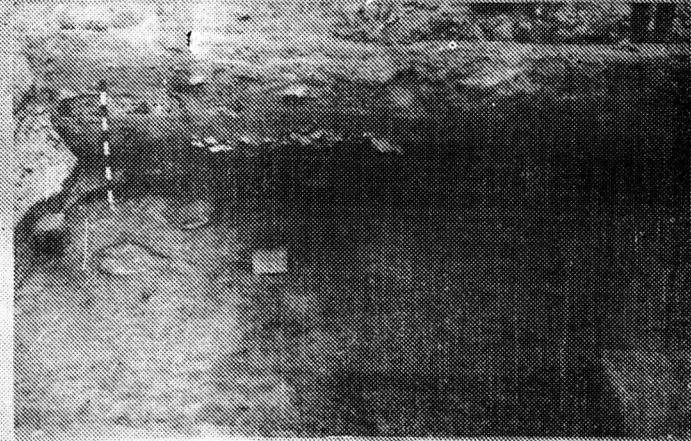
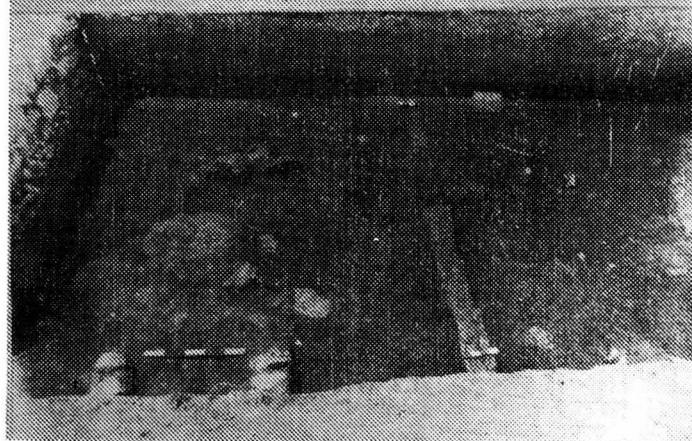
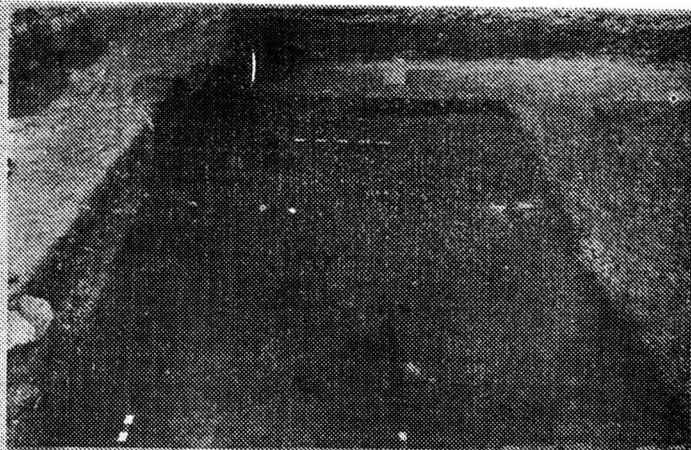
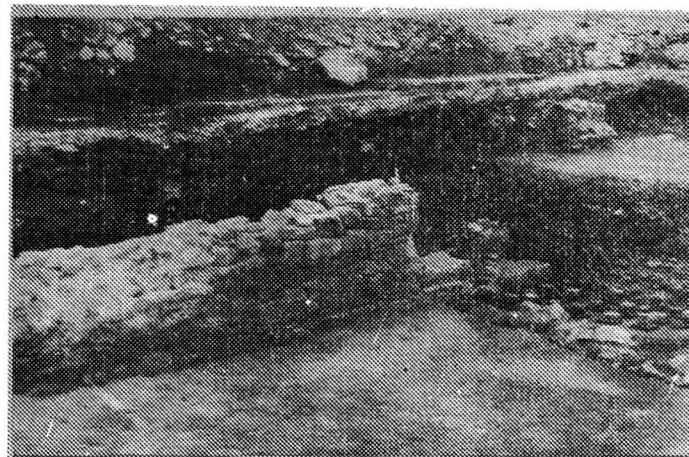
RAPPORT PRÉLIMINAIRE CONCERNANT LES FOUILLES ARCHÉOLOGIQUES DE CLUJ-NAPOCA, RUE VICTOR DELEU. I. LES CAMPAGNES DE 1992 À 1994

(Résumé)

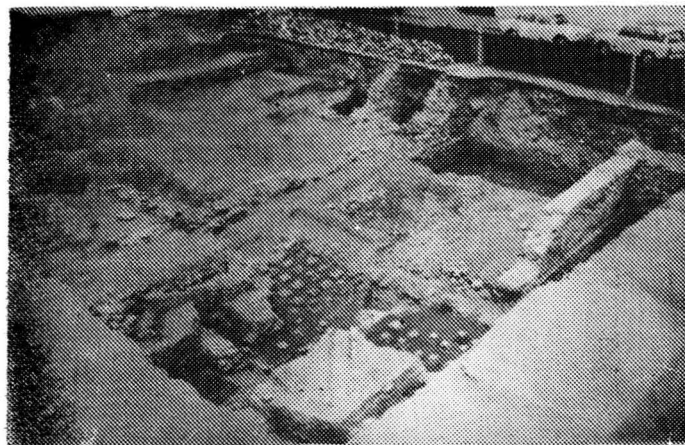
Les fouilles archéologiques à caractère systématique de la rue Victor Deleu à Cluj-Napoca ont produit des informations extrêmement utiles pour l'histoire de l'établissement romain de *Napoca*: la chronologie, l'urbanisme, l'évolution historique, la population, la vie quotidienne.

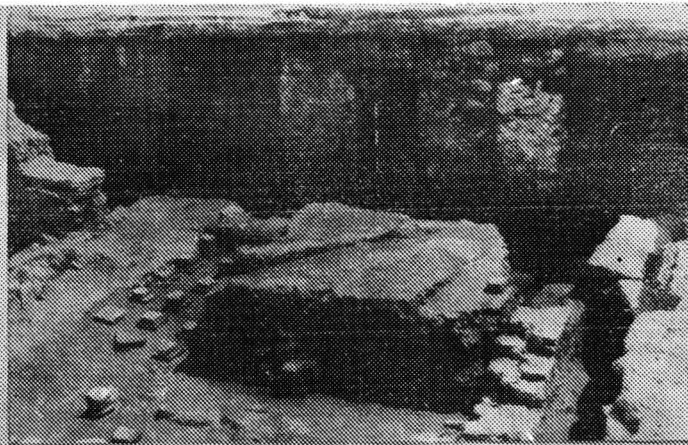
Pl. 1. Vedere aeriană a sitului.

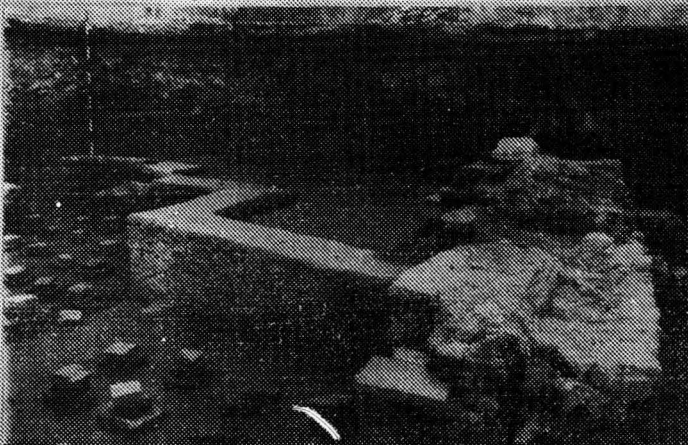
Pl. II. 1 Zidul sudic al curții din clădirea C₂; 2 Nivelul III al fazei de lemn; Nivelul II al fazei de lemn; Nivelul I al fazei de lemn.

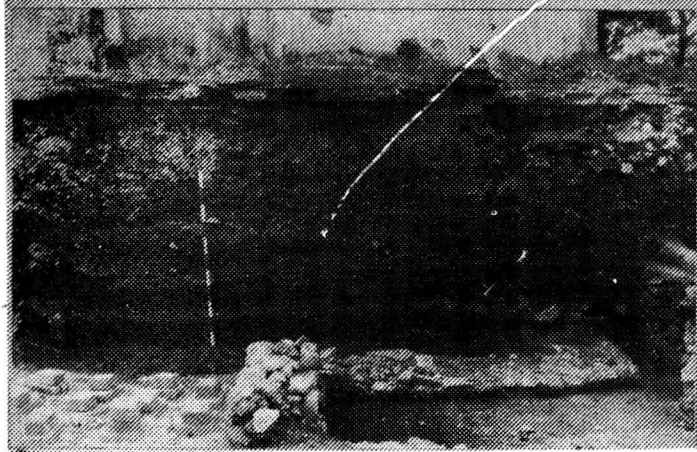
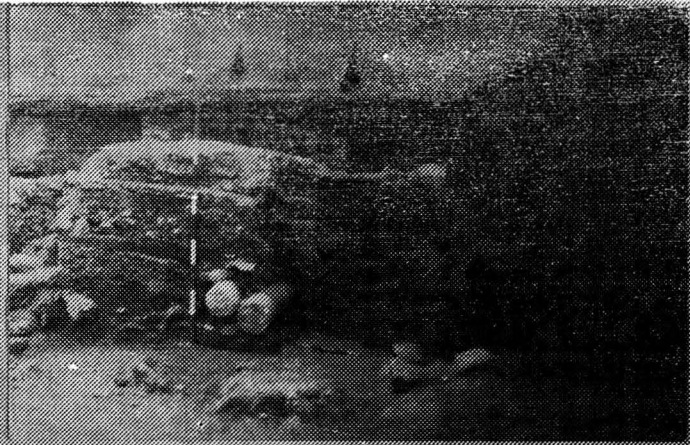
1

2

Pl. III. 1 Fazele de piatră ale clădirii C₂; 2—3 Detaliu din spațiul „c”; 4 Instalația de hypocaust aparținând refacerii primei faze de piatră.

Pl. IV. 1 Detaliu sistem de construcție al zidurilor de piatră; 2 Profil est-vest prin spațiu „c”; 3 Profilul vestic al clădirii C₁; 4 Pragul curții a.

Les traces discontinues du premier niveau (fig. 2) indiquent une habitation, très courte (quelques années au plus) des premiers romains qui sont arrivés à *Napoca*. Cette habitation semble ne pas avoir été systématique, mais désorganisée, comme si les premiers colons ne savaient pas s'ils allaient rester longtemps ou pas. La céramique démontre que l'origine de ces premiers venus était norico-pannonienne. La présence de la céramique dace dans ce premier niveau peut être interprétée soit comme une cohabitation des colons avec les autochtones, soit comme une liaison commerciale qui se serait établie très rapidement entre les étrangers et les gens du pays. Pour l'instant, les indices archéologiques semblent montrer que les colons étaient des civils (l'absence presque complète des pièces militaires et le caractère désorganisé de l'habitation). Le matériel archéologique datent ce niveau à l'époque de Trajan.

Dans la deuxième phase de l'habitation de cette région, plusieurs bâtiments en bois sont construits (fig. 4) l'une d'elles ayant au moins deux compartiments. Ils marquent la passage de l'habitation temporelle du premier niveau à une habitation de longue durée. Leur emplacement sur le terrain semble avoir été encore assez irrégulier. Ils peuvent être datés à l'époque Trajan—Hadrien et appartient à l'établissement rural (*vicus?*) de *Napoca*.

La troisième phase (fig. 5) dont les bâtiments sont encore en bois se distingue de la deuxième par l'emplacement régulier des édifices, apparemment en suivant un réseau routier; un argument en cette direction est que les parois en bois sont parallèles aux murs en pierres des phases ultérieures. La fin de cette étape de l'habitation a pu être approximée, sur la base des pièces archéologiques (monnaies en spécial) vers la moitié du 2e siècle.

Le premier bâtiment en pierre (C_2) (fig. 7) était une maison privée dont le plan est caractéristique pour les provinces danubiennes au 2e siècle: une cour d'accès, d'où on pouvait pénétrer, à gauche, dans une annexe et tout droit, sur l'axe principal N—S, dans la pièce principale (*tablinium*) chauffée avec un système de *hypocaustum* et de là, dans la même direction, dans la cour intérieure, pavée avec des grandes plaques au moins jusqu'à l'époque de Septime Sévère (l'autre bâtiment en pierre, C_1 , n'est pas décrit dans ce rapport parce que la fouille n'est pas encore terminée).

Dans la deuxième phase (fig. 8) la maison C_2 a subi de massives interventions dans la chambre C: le système de *hypocaustum* sur piles est abandonné et remplacé par un *hypocaustum* à canaux et le mur d'ouest est prolongé vers le nord, la chambre ayant ainsi une forme rectangulaire. Dans la pièce annexe (chambre b) un nouveau plancher en argile est construit. Ce niveau a été détruit par un incendie: dans le plancher on a creusé une fosse où le propriétaire a déposé dans un pot à couvercle une bourse en tissu contenant 1268 deniers (de Marc Antoine à Sévère Alexandre); sur le plancher nous avons trouvé les restes d'une caisse en bois qui contenait quelques objets en bronze: un pied de Pan ou de silen (bronze doré), une statuette représentant un bélier, un candélabre etc. Il semble donc l'incendie peut être lié à un événement historique et son pas à un accident. Cette deuxième phase a aussi subi une rénovation: l'*hypocaustum* a été refait et dans la chambre b un autre plancher a été construit. Cette phase a duré jusqu'à la retraite des romains.

Pour les années à venir le collectif s'est proposé de dégager la zone vers l'ouest et de suivre, dans la mesure où il sera possible, le réseau routier dans cette région.

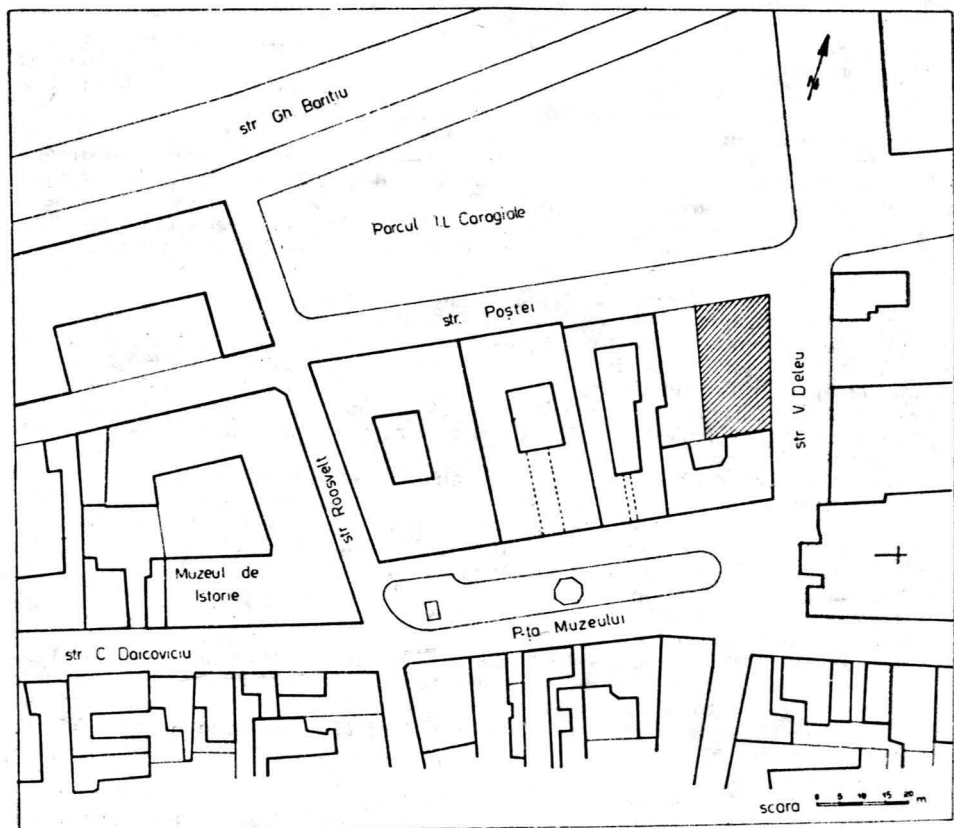

Fig. 1. Amplasamentul săpăturii în planul orașului.

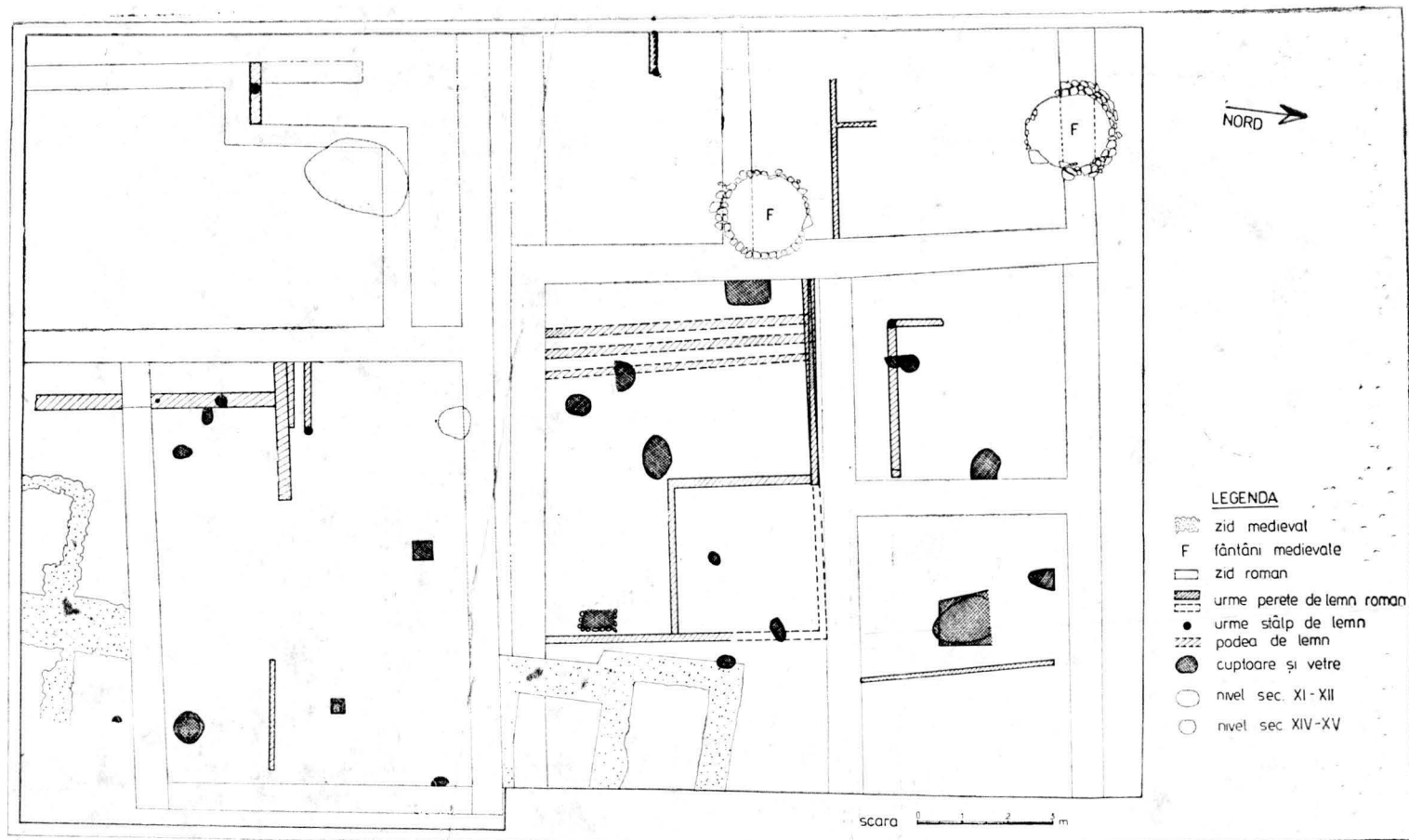

Fig. 2. Plan general al cercetărilor arheologice.

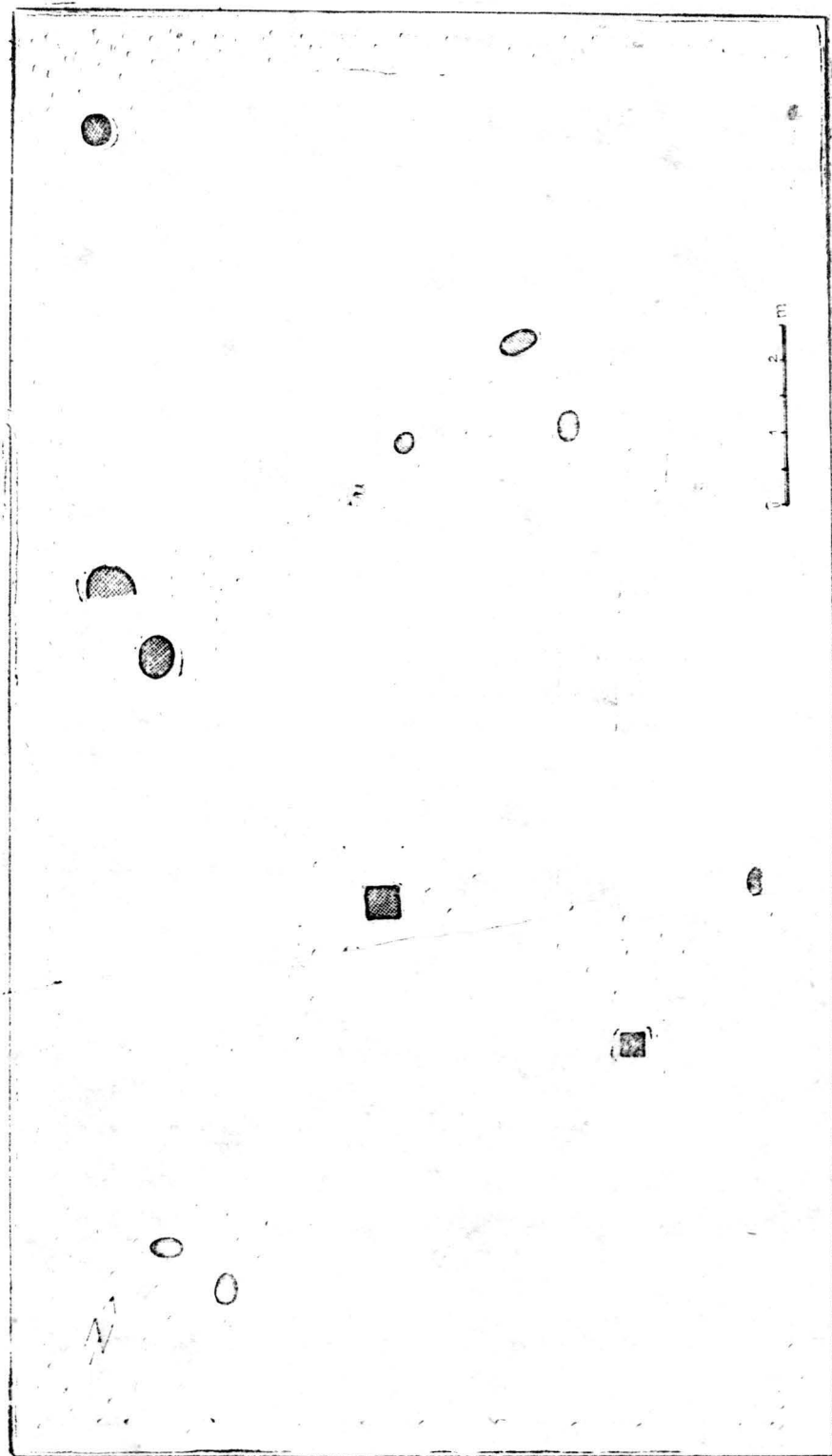

Fig. 3. Primul nivel al fazelor de lemn.

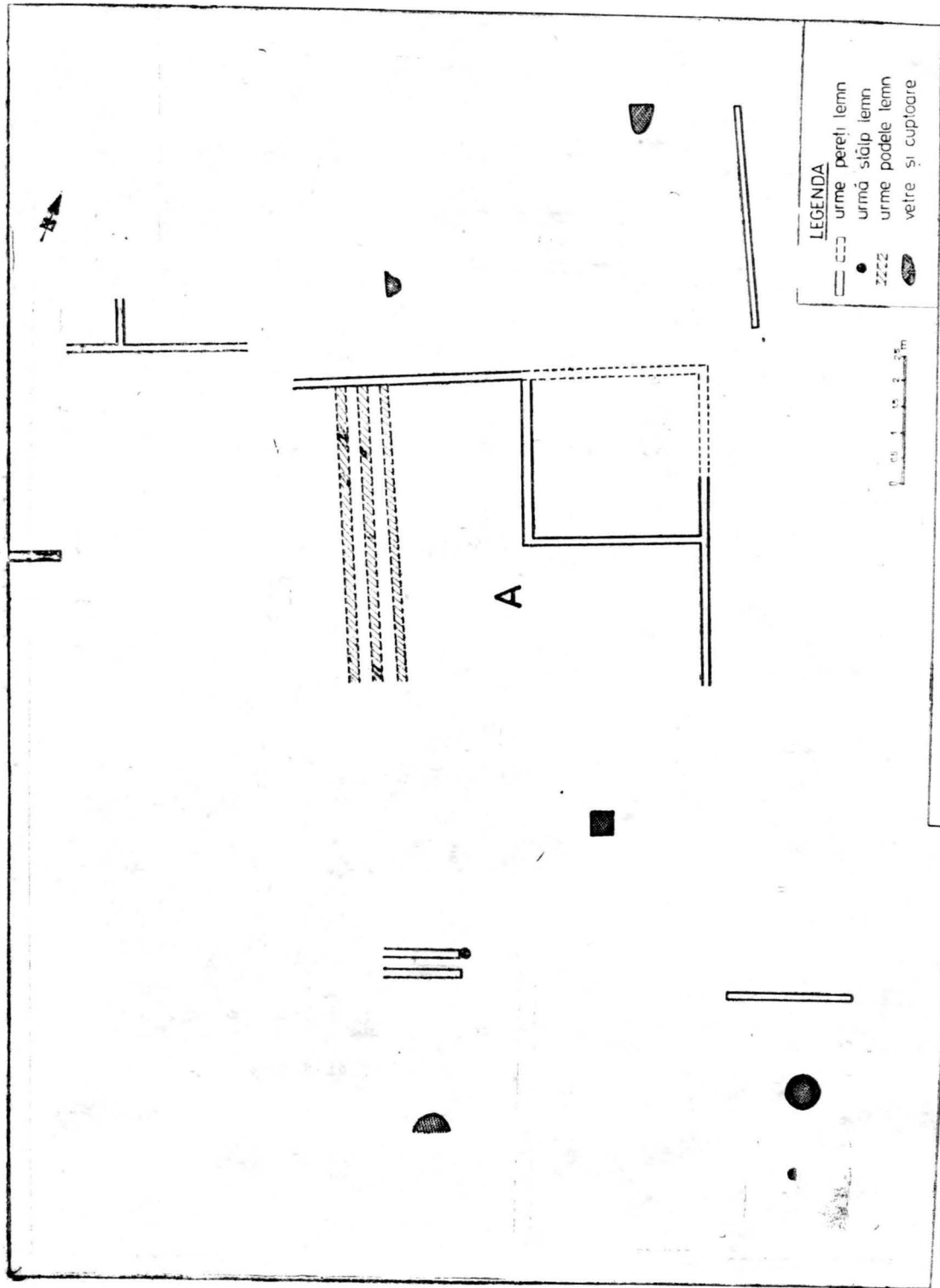

Fig. 4. Al doilea nivel al faze lor de lemn.

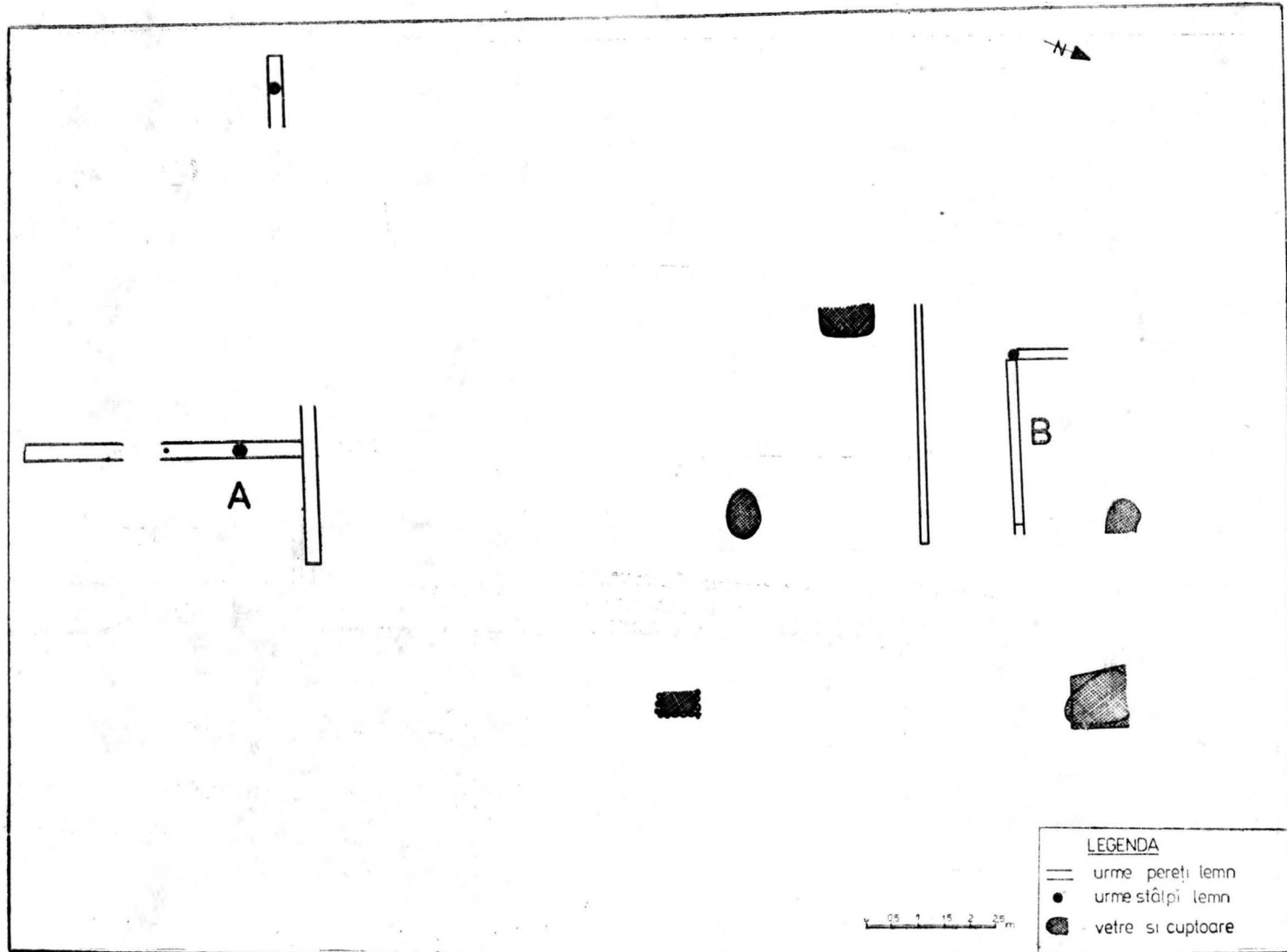
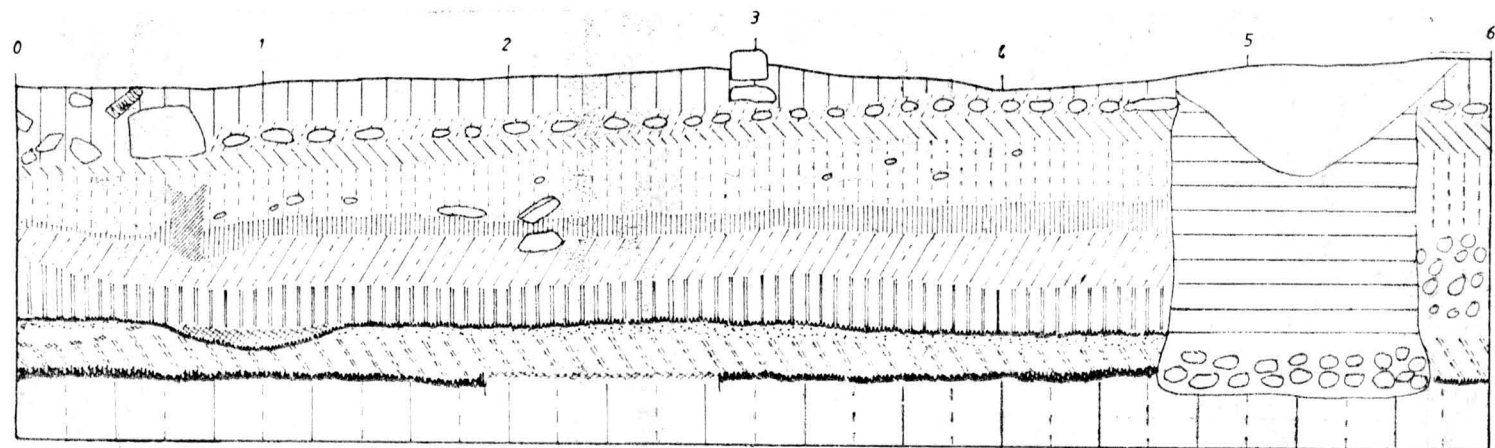

Fig. 5. Al treilea nivel al fazelor de lemn.

LEGENDĂ

	1		6		11		16
	2		7		12		
	3		8		13		
	4		9		14		
	5		10		15		

sc 1/20

Fig. 6. Profil al fazelor de lemn: 1 Nivel de excavare mecanică; 2 Podea de opus signinum; 3 Substrucția podelei de opus signinum; 4 Nivelul fazei a II-a de lemn; 5 Umplutură peste nivelul fazei a III-a de lemn; 6 Amprenta unui perete de lemn; 7-8 Umpluturi în vederea construirii fazei a III-a de lemn; 9 Nivelul fazei a II-a de lemn; 10 cuptoare; 11 Strat de nivelare în vederea construirii fazei a II-a de lemn; 12 Pietriș; 13 Nivel de amenajare în vederea construirii fazei a II-a de lemn; 14 Humus antic; 15 Groapa de scoatere a zidului de piatră; 16 Primul nivel al fazei de lemn.

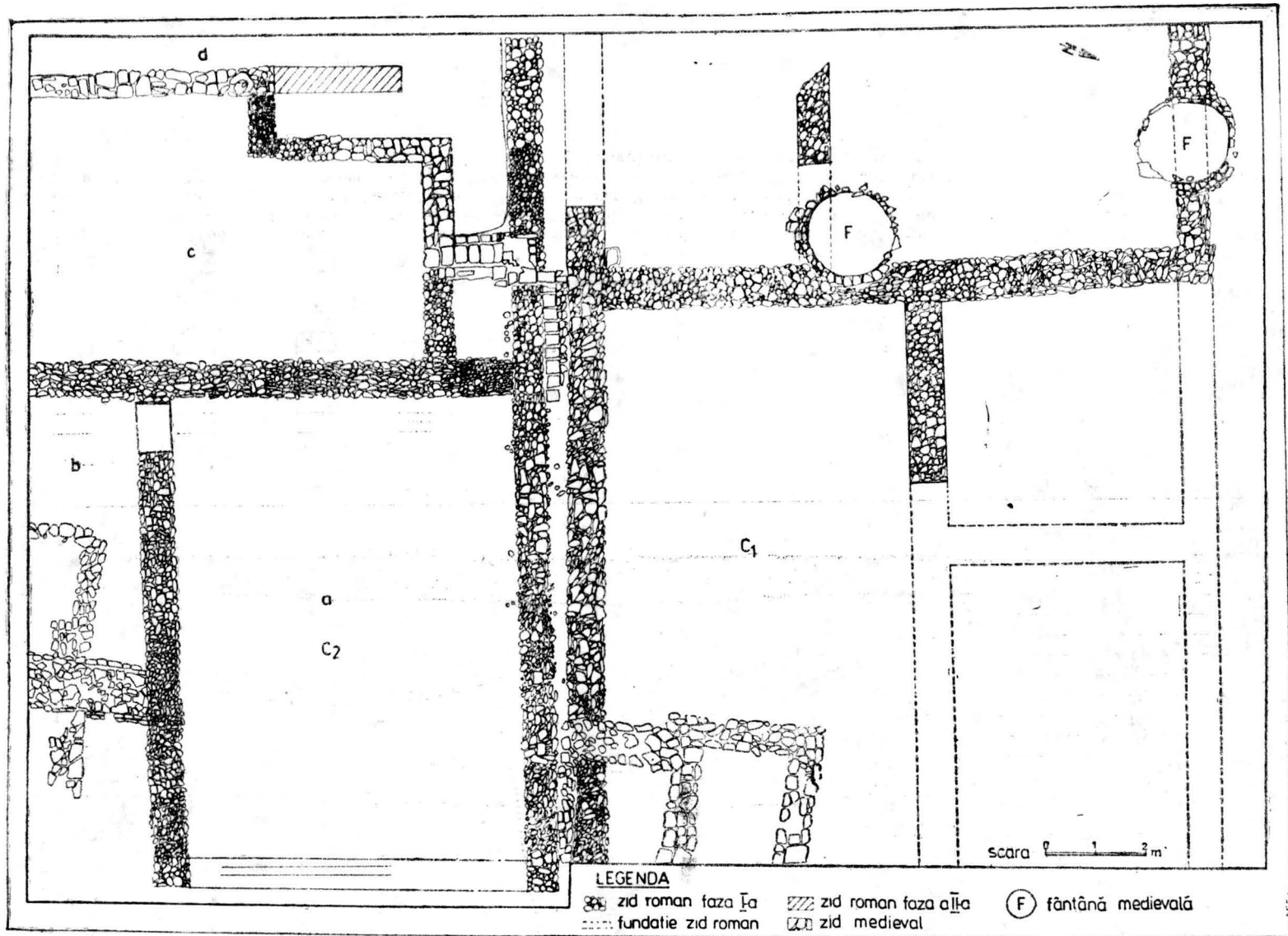

Fig. 7. Plan general cu construcțiile în piatră.

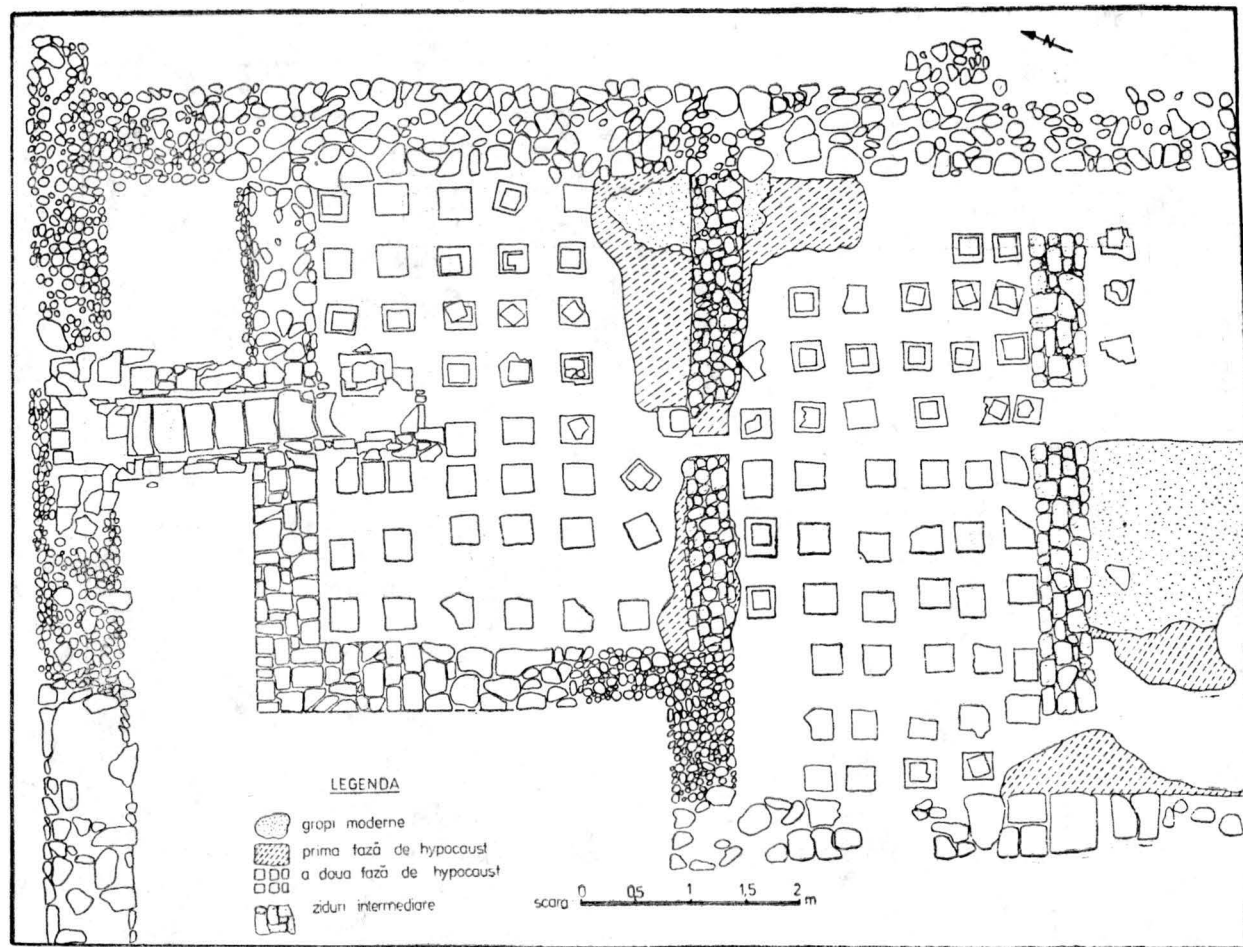

Fig. 8. Detaliu privind spațiul „c” al clădirii C₂ în fazele cu instalații de hypocaust prin pile.

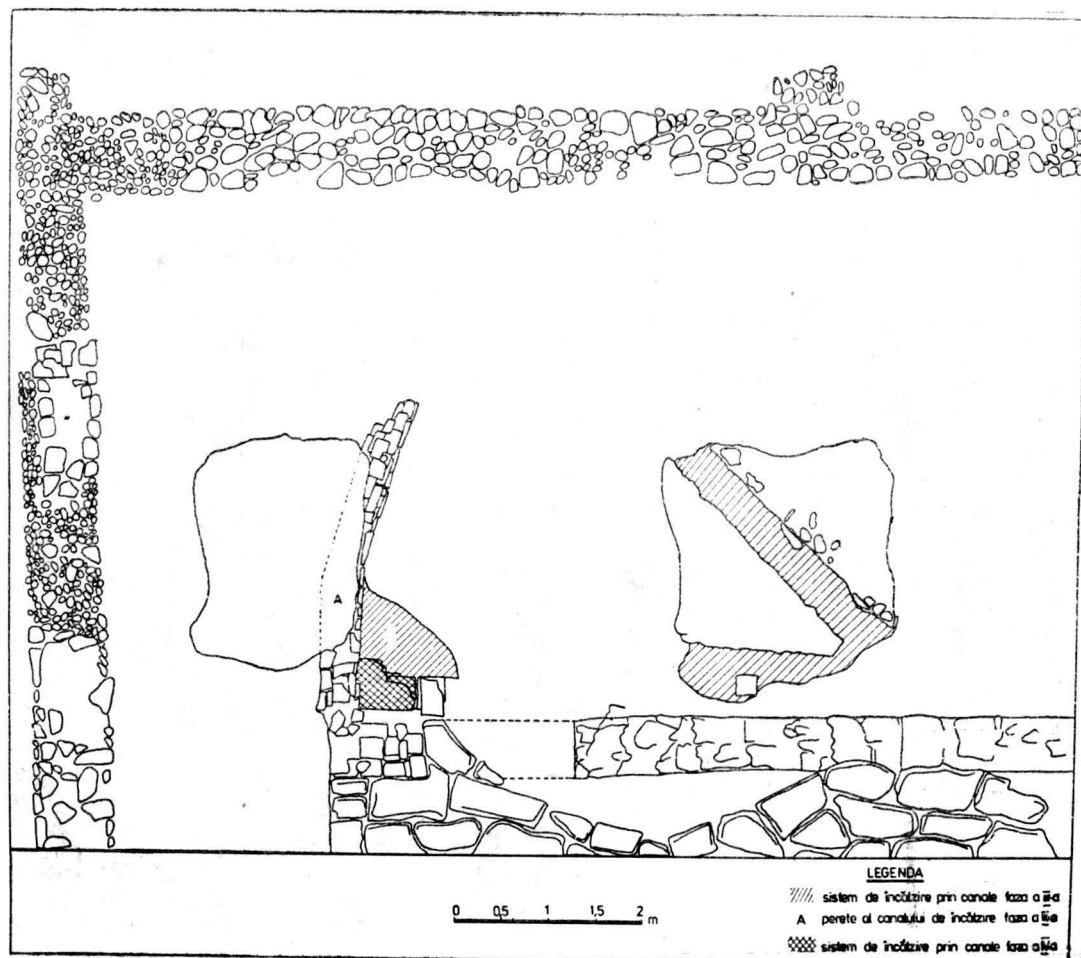

Fig. 9. Detaliu privind spațiul „c” al clădirii C₂ în fazele instalației de hypocaust cu canale.

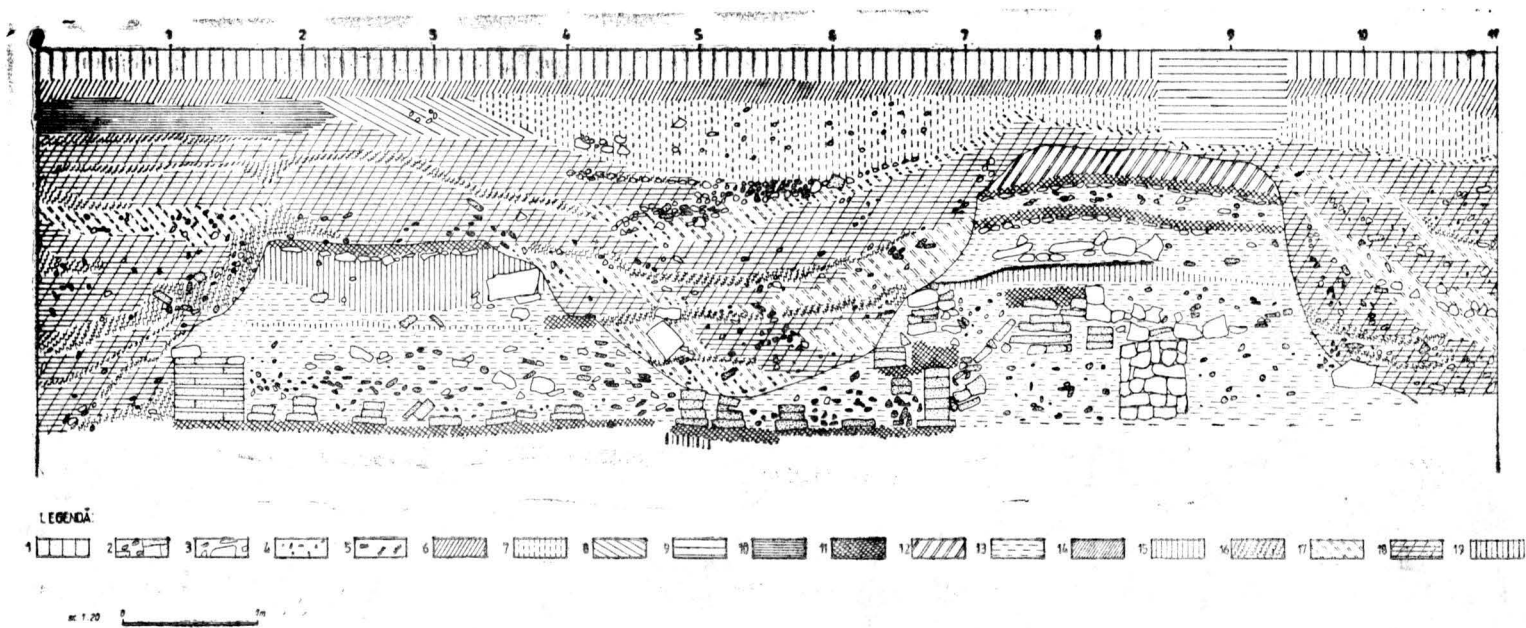
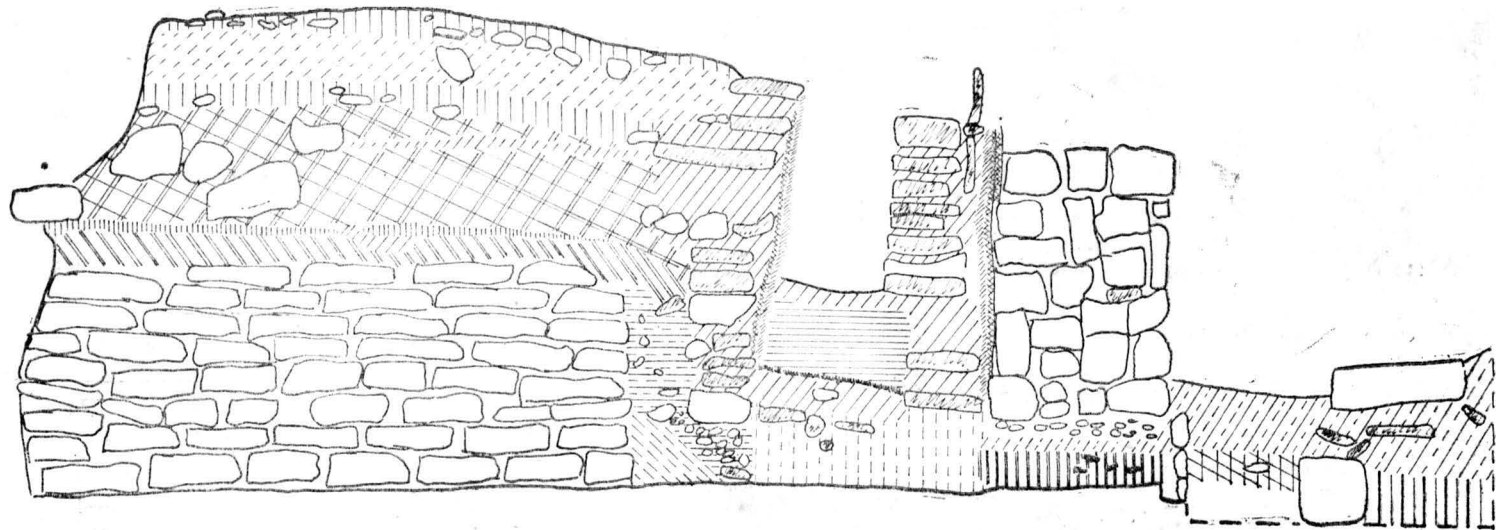
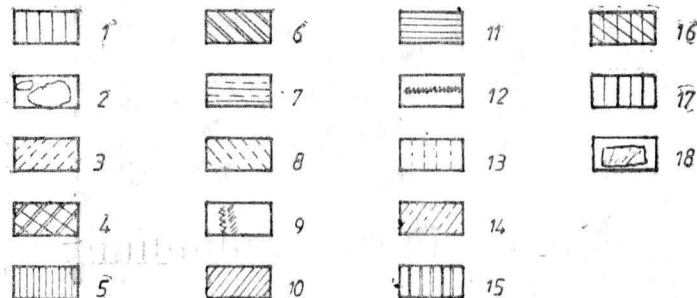

Fig. 10. Profil nord-sud, din spațiul „c”: 1 Nivel de beton contemporan; 2 Cărămizi, țigle, olane, pile de hypocaust; 3 Pietre; 4 Pigmenți de arsură; 5 Arsură compactă; 6–8, 10, 16, 17, 18 Gropi moderne cu diferite umpluturi; 9 Cămin apă; 11 Podele romane; 12 Nivel Evul Mediu (sec. XI–XII); 13–15 Umpluturi romane; 19 Prima podea romană.

LEGENDĂ:

Sc. 1:20 0 1m

Fig. 11. Profil est-vest prin spațiul „c”: 1 Podele; 2 Pietre; 3 Strat de amenajare; 4 Nivel de amenajare în vederea construirii primei faze cu canale; 5 Lentilă de lut gri verzuie; 6 Strat compact de amenajare peste zidul dezafectat; 7 Umplutură; 8 Mojoz amestecat cu pământ; 9 Straturi de tencuială; 10 Podeaua inferioară a primei faze cu canale; 11 Umplutură; 12 Arsură; 13 Umplutură; 14 Umplutură; 15 Strat de pământ cu urme de arsură; 16–17 Umpluturi; 18 Cărămizi.

CERCETĂRI ARHEOLOGICE ÎN AȘEZAREA ROMANĂ DE LA MICASASA.

Campania 1994

În anul 1994 cercetările arheologice au fost efectuate în zona centrală a așezării antice¹, în locul numit „Livadă“ (Str. Nouă nr. 120), într-un teren viran aparținând locuitorului Nicolae Șolea.

S-au trasat două secțiuni, de câte 20×2 m fiecare, orientate NV—SE, cu un interval de 1 m între ele², interval, care datorită complexelor arheologice apărute (fundații ale unei mari clădiri, gropi din care s-a extras lut), a fost desființat. De asemenea, datorită acestor complexe apărute și pentru urmărirea unor descoperiri, s-au deschis (în limita posibilităților) în prelungirea suprafeței săpate, înspre sud-vest și pe ambele laturi în această porțiune, precum și pe latura de nord-vest, niște case (pl. 1).

Cercetările au fost efectuate până la baza stratului cu urme de materiale romane, strat care aici apare la aproximativ 0,35 m și continuă până la 1 m adâncime, iar în gropi până la baza acestora (pl. 2). În acest loc, în strat, s-au putut distinge doar două niveluri de construcție, față de cele trei niveluri constatate în alte puncte cercetate din cuprinsul așezării și care, aici se încadrează în dezvoltarea cronologică a așezării în nivelurile doi și trei³. Și aici, ca și în alte locuri, s-au surprins peste ultimul nivel frânturi de fundații firave de la construcții, se pare, din Evul Mediu timpuriu ale actualei localități⁴ (pl. 3/3).

Nivelul doi, aflat la baza stratului, mai puțin bogat în vestigii decât în alte puncte cercetate, este prezent pe solul viu al luncii prin materiale de uz gospodăresc, destul de multă ceramică și prin urmele a patru gropi, din care s-a extras lut, necesar pentru confecționarea vaselor. Gropile, dintre care una de dimensiuni foarte mari și care nu a putut fi excavată numai parțial, cu contururi neregulate (pl. 1), apar stratigrafic între 0,44 și 0,65 m și continuă până la 1,33—2,05 m adâncime.

Nivelul trei și ultimul cunoscut în cadrul așezării, pe lângă materialul ceramic și materiale provenind de la construcții, este prezent și prin

¹ I. Mitrofan, în *Dacia*, N.S., XXXIV, 1990, p. 129—138.

² Lungimea și lățimea lor fiind determinate de terenul afectat cercetării. S-a recurs la acest sistem de săpătură pentru a se putea urmări stratigrafia fără întrerupere în profile cât mai lungi posibile și cât mai mult complexele și materialele descoperite.

³ Nivelul întâi, destul de slab și, se pare, de scurtă durată, este prezent în unele locuri, după cum s-a arătat cu acele prilejuri, pe solul viu al luncii, prin urmele unor platforme de cărbune și cenușă, provenite din locuințe sau barăci incendiate, făcute din materiale perisabile, prin materiale de uz gospodăresc și prin produse ceramice.

⁴ Atestată în documente, în 1267, ca *possessio*.

urmele unei clădiri care se pare, că avea multe încăperi (*pl. 1*). S-au dezvelit o bună parte din fundațiile unei camere (ce măsoară 6 m între două laturi), din partea de sud-vest a construcției și începuturile altor două camere adiacente, înspre NV și NE (*pl. 4*). Fundațiile acestei încăperi care apar la 0,30 m, late de 0,70—0,75 m și adânci, față de nivelul de călcare antic, de 0,50—0,70 m, erau constituite, la bază, dintr-un rând de pietre de râu, bine așezate (*pl. 4/1—2*), căruia îi urma, apoi, un strat de pământ cu pietriș⁵, înalt de 0,42 m și care la suprafață se terminau cu un strat subțire format din bulgări de mortar⁶ (*pl. 4/3*). Notăm că fundația de pe latura de sud-vest și o parte din pavimentul camerei erau suprapuse peste groapa cea mai nordică dintre cele patru gropi descoperite. Pereții clădirii erau făcuți din stâlpi și pari din lemn, îngrădiți cu nuiile și apoi lutuiți⁷, iar acoperișul, după multele fragmente aflate pe unele porțiuni, pare să fi fost făcut din țigle și olane.

În nivelul doi, după cum s-a amintit, cu destul de multă ceramică, predomină fragmentele provenind de la vase din pastă fină cărămizie, de la vase de dimensiuni și forme diferite, unele ornate cu linii ondulate și inciziuni alveolate (*pl. 3/2*), urmate, apoi, de cele provenind de la *dolia*, ornate cu canale și benzi de linii ondulate incizate, apoi, de cele de la oale din pastă grosieră, cu pereții groși pe umăr cu linii orizontale incizate sau cu pereții subțiri, ornate cu roți dințată și cu bandă de linii ondulate (*pl. 3/1*) și de cele provenind de la vase din pastă fină cenușie, cele mai multe de la castroane și farfurii.

În nivelul trei întâlnim aceeași ceramică, doar că proporția se schimbă într-o oarecare măsură, predominând fragmentele provenind de la *dolia*, în mare parte cărămizii; raportul între celelalte categorii rămânând același. Aceleași produse ceramice întâlnim și în conținutul gropilor, doar că aici predomină ceramica grosieră, urmată de cea provenind de la *dolia* și de la vase din pastă fină cărămizie, unele cu depuneri organice pe pereți. Și aici, în cuprinsul stratului, dar, mai ales, în groapa de mari dimensiuni, de la sud-vestul clădirii, s-au aflat și fragmente de vase dacice, unele de la fructiere, altele, cele mai multe, de la vase modelate cu mâna, de la vase mari ornate cu benzi de striuri orizontale, cu linii ondulate sau cu benzi de linii orizontale și verticale ori de la oale cu brâu în relief alveolat (*pl. 6*). Tot în acest context s-au găsit și multe fragmente de țigle, de olane, mai puține, de cărămizi, chirpici, precum și oase de bovine, cabaline și ovine, pietre și lespezi de râu.

Remarcăm faptul că printre puținele fragmente de țigle, aflate în groapa suprapusă de urmele clădirii⁸ dezvelite parțial, s-au găsit pentru prima dată în această așezare, două fragmente de țigle cu ștampila

⁵ În care s-au aflat și puține fragmente de vase și chirpici.

⁶ Acest mod curios de a efectua o fundație, neîntâlnit de noi, pare să fi fost adoptat, ținând seama de lipsa pietrei de construcție în zonă, pentru fixarea, stabilitatea și trăinicia stâlpilor, ce intrau în componența clădirii și, totodată, potrivit unor observații făcute cu alte prilejuri, se pare, pentru a proteja pereții de umiditate.

⁷ Se pare, că în unele porțiuni era folosită cărămida, care, în genere, nu era de prea bună calitate.

⁸ Deci, căpăcuită cel mai târziu în prima jumătate a secolului III.

legiunea a XIII *Gemina*, ștampile păstrate și ele fragmentar⁹. Dintre acestea, pe una, cifra „X“ este redată cruciform (*pl. 7/1*)¹⁰ — neîntâlnită în acest mod, până în prezent, pe ștampilele oficinelor legiunii¹¹ și pe care dacă o privim, răsturnând ștampila, semnul ne apare sub forma unei cruci latine (*pl. 7/1 a*), cu brațul de jos mai lung¹². Tot cu acest prilej, în cuprinsul gropii de mari dimensiuni, s-a găsit și un al treilea fragment de țiglă, cu ștampila *Legi XIII*, păstrată, de asemenea, fragmentar¹³.

O raritate pentru lumea romană și se pare un unicat, deocamdată, pentru provincia Dacia sunt și fragmentele dintr-un platou (acum întregit în parte), confecționat aici¹⁴, după un tipar, în care este prezentat, spre stânga, un tânăr centaur în luptă (*pl. 7/2*). Se pare, că scena înfățișează, ținând seama de chipul tânăr al personajului, pe centaurul *Eurytion* în luptă cu *Hercules*, în disputa lor pentru *Dejanire*, fiica regelui *Dexamenos*¹⁵.

Dintre produsele ceramice, descoperite în timpul acestor cercetări arheologice, semnalăm și 16 fragmente de vase *terra sigillata*, 5 fragmente cu decor în relief aplicat, dintre care 3 reprezentând șerpi reliefați și printre care unul cu inscripția fragmentară; s-a păstrat doar din partea finală, literele „SIT“, striate (*pl. 8/1*), 3 fragmente de vase ornate cu raze, 3 fragmente de vase cu ștampilă, o farfurie fragmentară, pe fund, în interior, cu ștampilă încadrată de raze, efectuate cu roțița dințată (*pl. 5/1*), 14 fragmente de vase barbotinate, un castron (*pl. 5/2*) și 8 fragmente de vase ornate cu incizii. O ansă de pateră, un fragment de *mortarium*, un fragment de vas pentru macerat fructe (*pl. 8/3*)¹⁶, un fragment de vas cu semnul „X“, siriatic pe fund, în exterior (*pl. 8/2*), un fragment de vas cu trei picioare, o lucernă și 8 fragmente din alte lucerne, 4 roțițe și 3 jetoane.

Dintre descoperirile făcute cu acest prilej, menționăm multe cuie și piroane, provenind de la construcții, un fragment dintr-un mecanism de zar de ușă, o cheie, o balama, 2 lame de cuțit, o daltă, un fragment

⁹ Mult fărâmițată și cu puternice urme de ardere secundară, ajungerea lor în acest complex arheologic s-a petrecut, se pare, în timp.

¹⁰ Cu două brațe verticale și cu celelalte două brațe aproape orizontale.

¹¹ V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina*, Cluj-Napoca, 1985, p. 44—53.

¹² Ștampilă cruciformă, cu un braț mai lung, întâlnim în această așezare și în același strat și pe buza unei farfurioare, cf. I. Mitrofan, *op. cit.*, p. 136—138, pl. 37 2—3.

¹³ Notăm că toate aceste ștampile sunt deosebite una de cealaltă și se înscriu, pare-se, printre ștampilele oficinelor din secolul II d.Ch. (V. Moga, *op. cit.*, p. 51).

¹⁴ În acest sens, pledează pasta din care a fost confecționat decorul bordurii întâlnit, precum și maniera în care a fost lucrat.

¹⁵ L. de Ronchand, s.v. *Centauri*, în *DA*, I, 1, Paris, 1887, p. 1010.

¹⁶ Neîndeplinind funcția unui *mortarium*, cum s-a susținut de Susane Zabellicky-Schäffenegger, *Rote Reibschüsseln: eine Sonderform der Mortaria vom Magdalensberg*, la Congresul XIX Rei Cretariae Romanae Fautores, Timișoara, 1994, ci, mai degrabă, de recipient în care se macerau fructele, deversorul servind și aici la scurgerea în alt recipient a părții solubile. Că aceste vase nu puteau îndeplini funcția unui *mortarium*, nu este dovedită prin însăși modul în care au fost confecționate: recipiente, se pare nu prea mari, lucrate din pastă fină cărămie, cu pereți destul de subțiri, date cu vernis roșu deschis, tocmai în interior, pe buză și deversor și pe partea de sub buză, în exterior.

dintr-un sfredel, un călcâi de lance și un vârf de *pilum*, toate din fier, multe fragmente din vase de sticlă și fragmente de spatule din os și bronz. S-au mai descoperit obiecte de uz vestimentar și de podoabă, ca de exemplu 3 ace din os pentru cusut, un ac de os pentru păr, 2 fragmente din aplici de bronz, precum și 2 fragmente mici din vase de bronz, o fibulă întreagă din fier, 8 fragmente de fibule din bronz și 6 monede, între care 3 de bronz și 3 denari, mult cărbune bituminos și foarte mult mortar, *opus signinum* rebutat, aflat în groapa de mari dimensiuni.

IOAN MITROFAN

RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES DANS L'ÉTABLISSEMENT ROMAIN DE MICASASA.

LA CAMPAGNE DE 1994

(Résumé)

Cette année — là on a entrepris des recherches archéologiques dans la zone centrale de l'établissement antique. À cette occasion furent mises en évidence seulement les niveaux II et III (c'est-à-dire le dernier) de l'évolution chronologique du site.

Dans le IIe niveau, qui superpose le sol stérile du pré de la rivière de Târnava Mare, on a découvert des matériaux de la vie quotidienne, beaucoup de céramique, ainsi que les traces de quatre fosses d'où on exploitait l'argile pour la fabrication de la poterie.

Dans le dernier niveau, à part la céramique et des matériaux provenant des anciens édifices, on a trouvé aussi les débris d'un grand bâtiment.

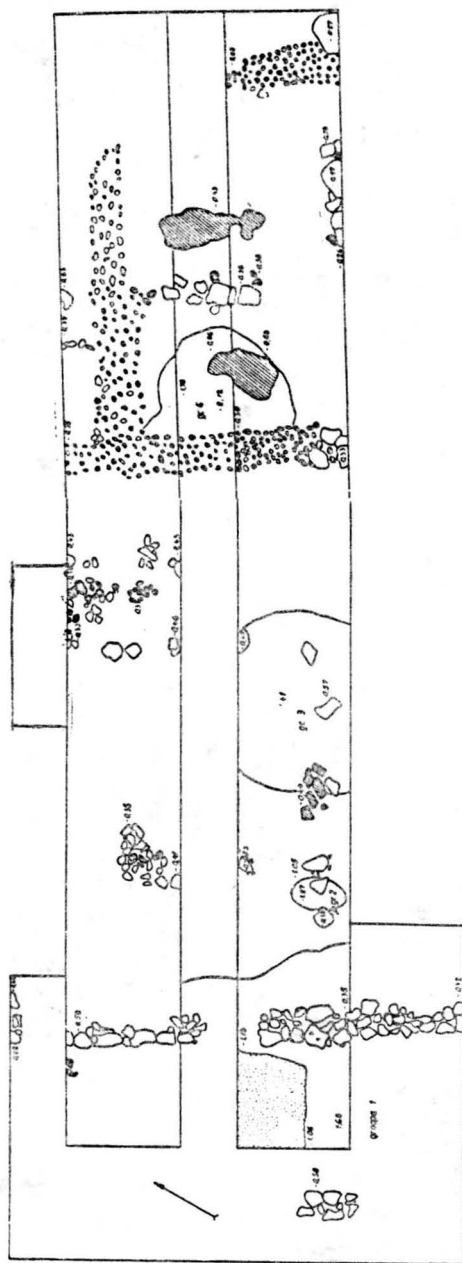
Il faut remarquer, parmi les fragments de tuile, trois qui portent l'estampille de la légion XIII *Gemina*; il y avait aussi un plateau céramique fragmentaire (on en a trouvé plusieurs tessons) qui portait l'image en relief d'un jeune centaure combattant.

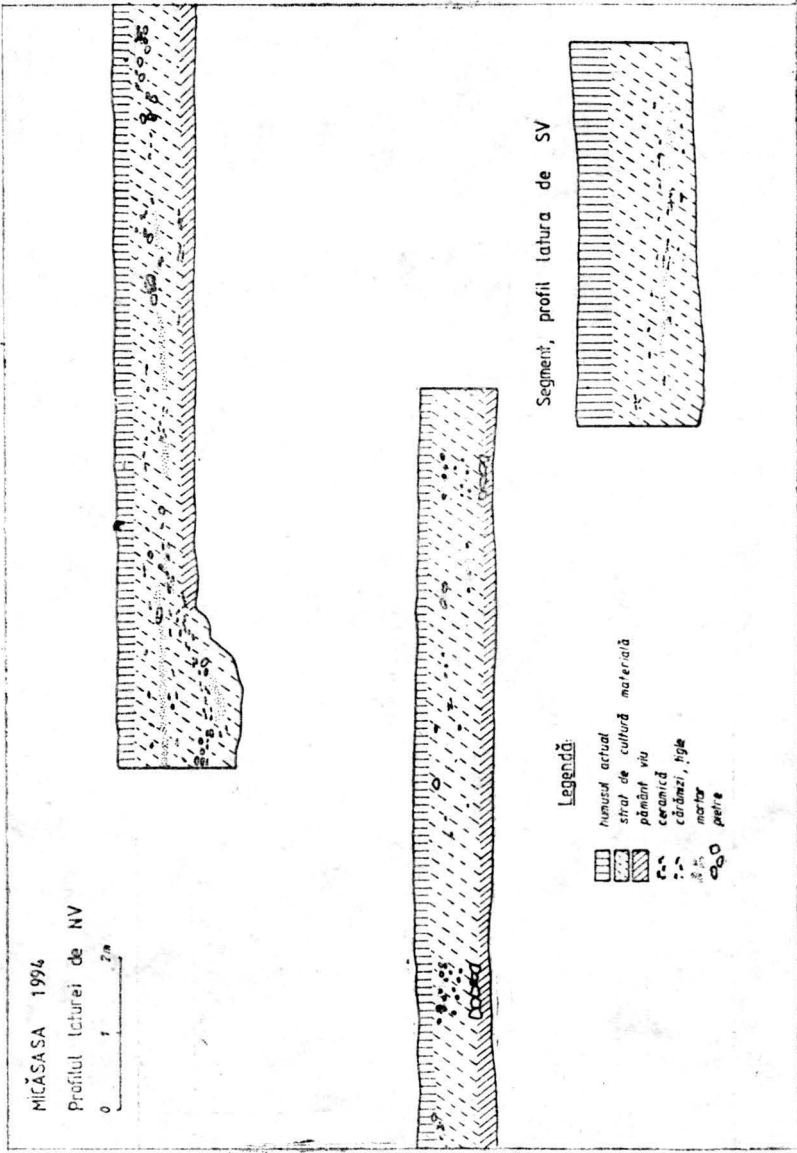
Des autres trouvailles faites, nous mentionnons encore: 16 fragments de vases sigillés, 5 autres tessons à décor en relief appliqué (dont un avec les lettres „SIT“ striées), 6 fragments de vases ornés à rayons et estampille, 14 pièces à barbotine (barbotinées), un fragment d'un pot utilisé pour la macération, une fibule complète et autres 8 fragmentaires, ainsi que 6 monnaies.

MICASA 1996

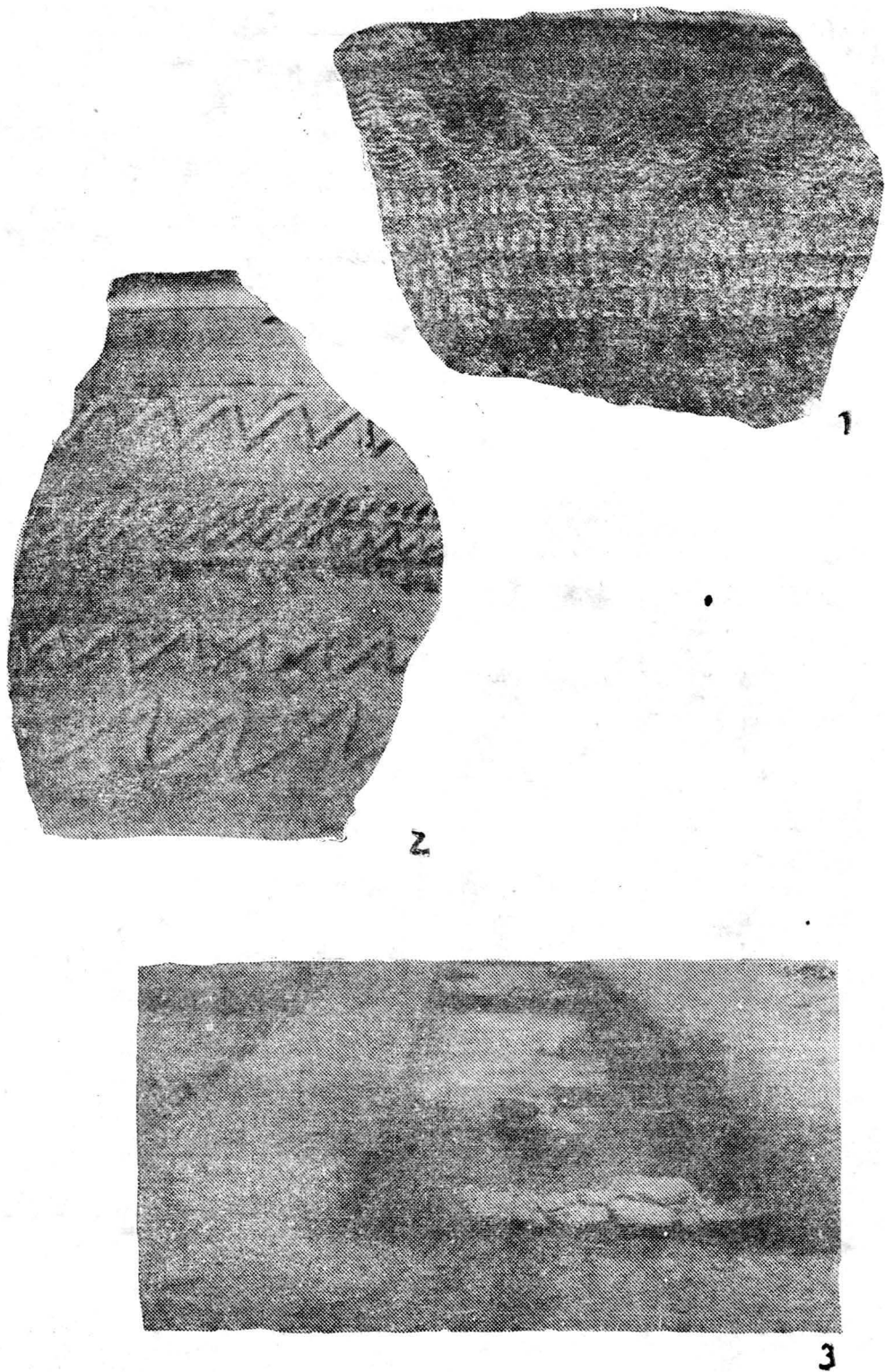
Secțiune I-I'

Plan
0 1 2m

Pl. 2. Profile.

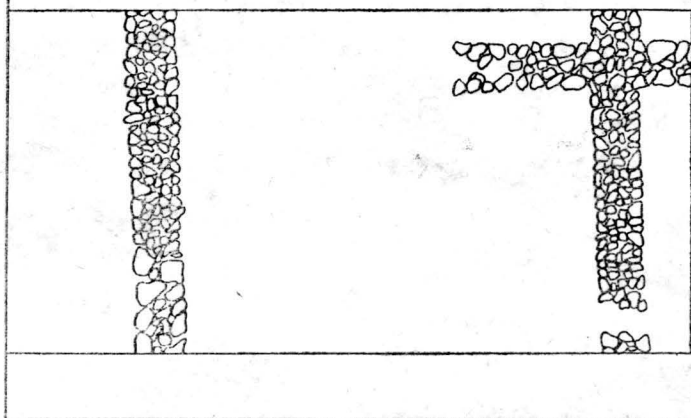

Pl. 3. 1—2. Fragmente de vase romane; 3. În prim plan, substrucții medievale timpurii?

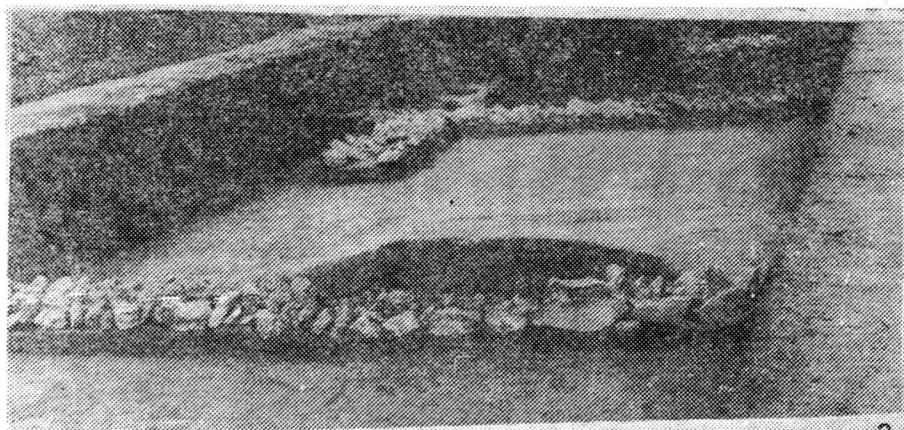
MICĂSASA 1994

Planul fundației din piatră

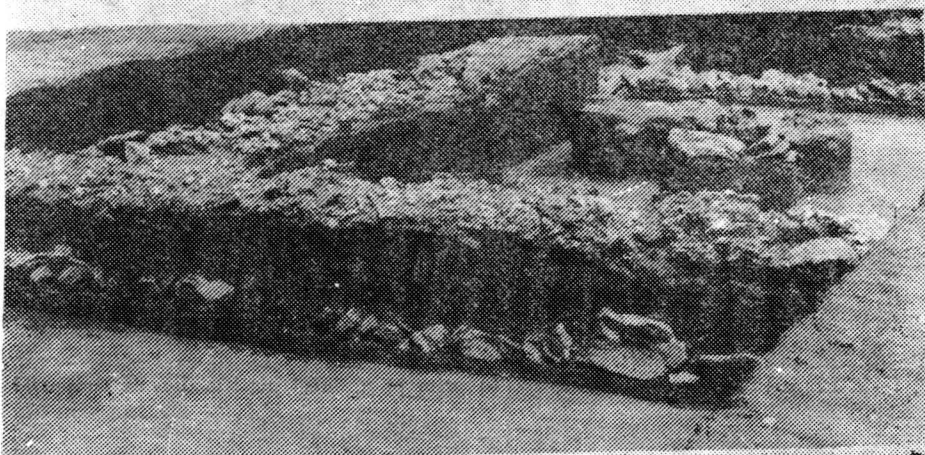
0 1 2m

1

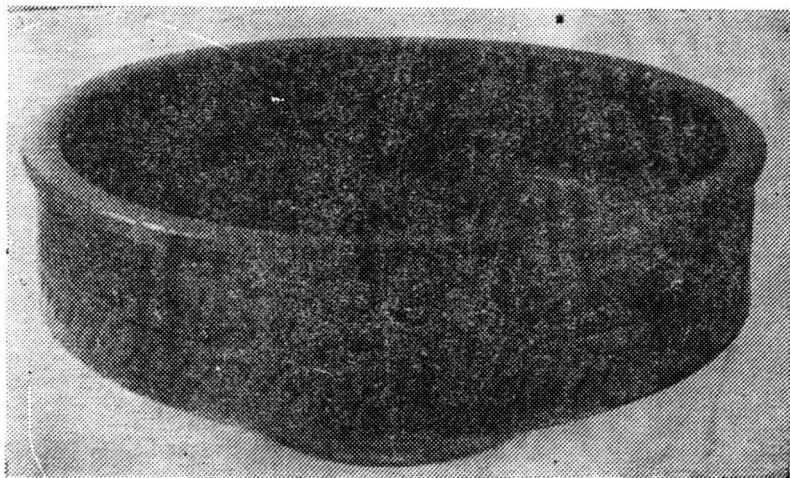
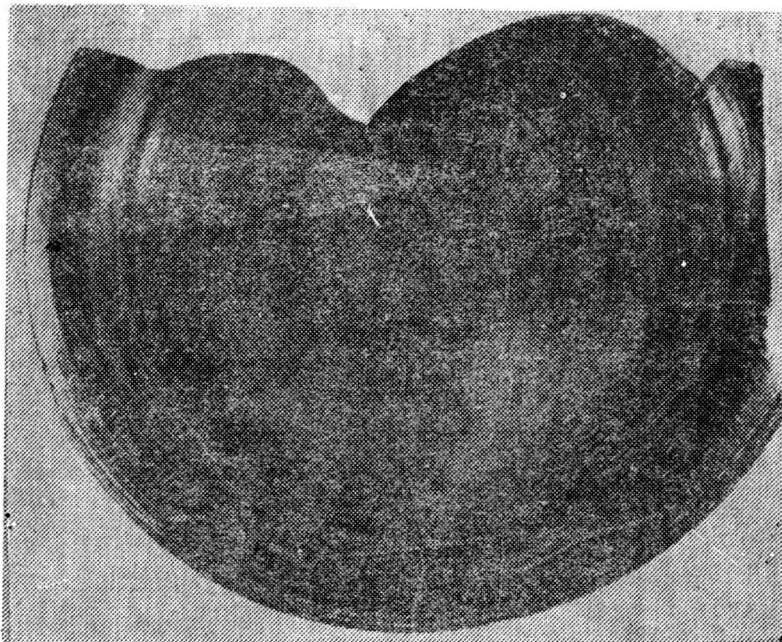

2

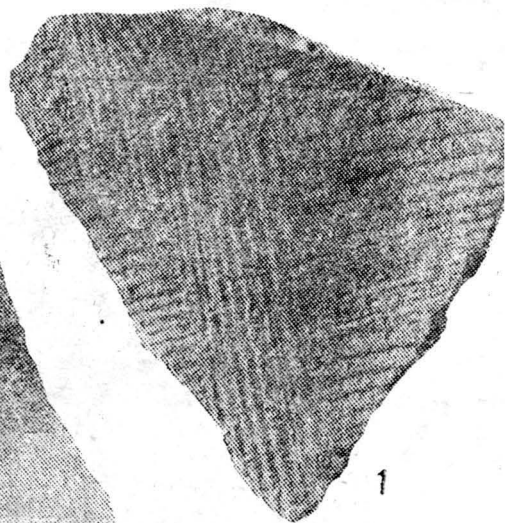

3

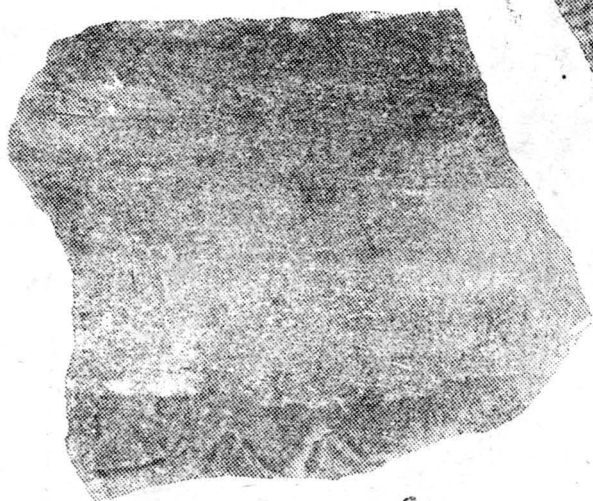
Pl. 4. Fundații ale unei mări clădiri.

Pl. 5. Ceramică romană.

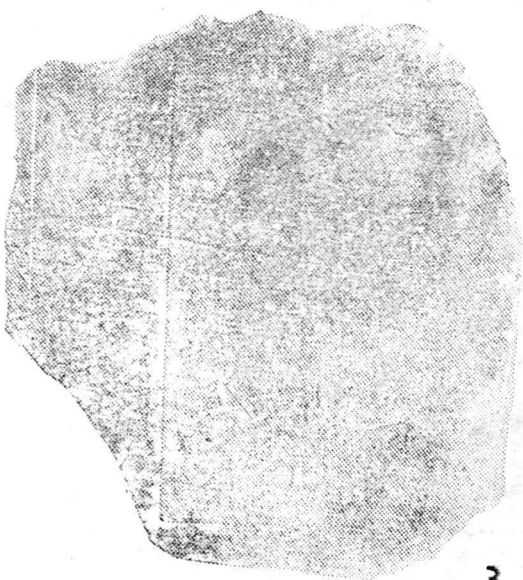
1

2

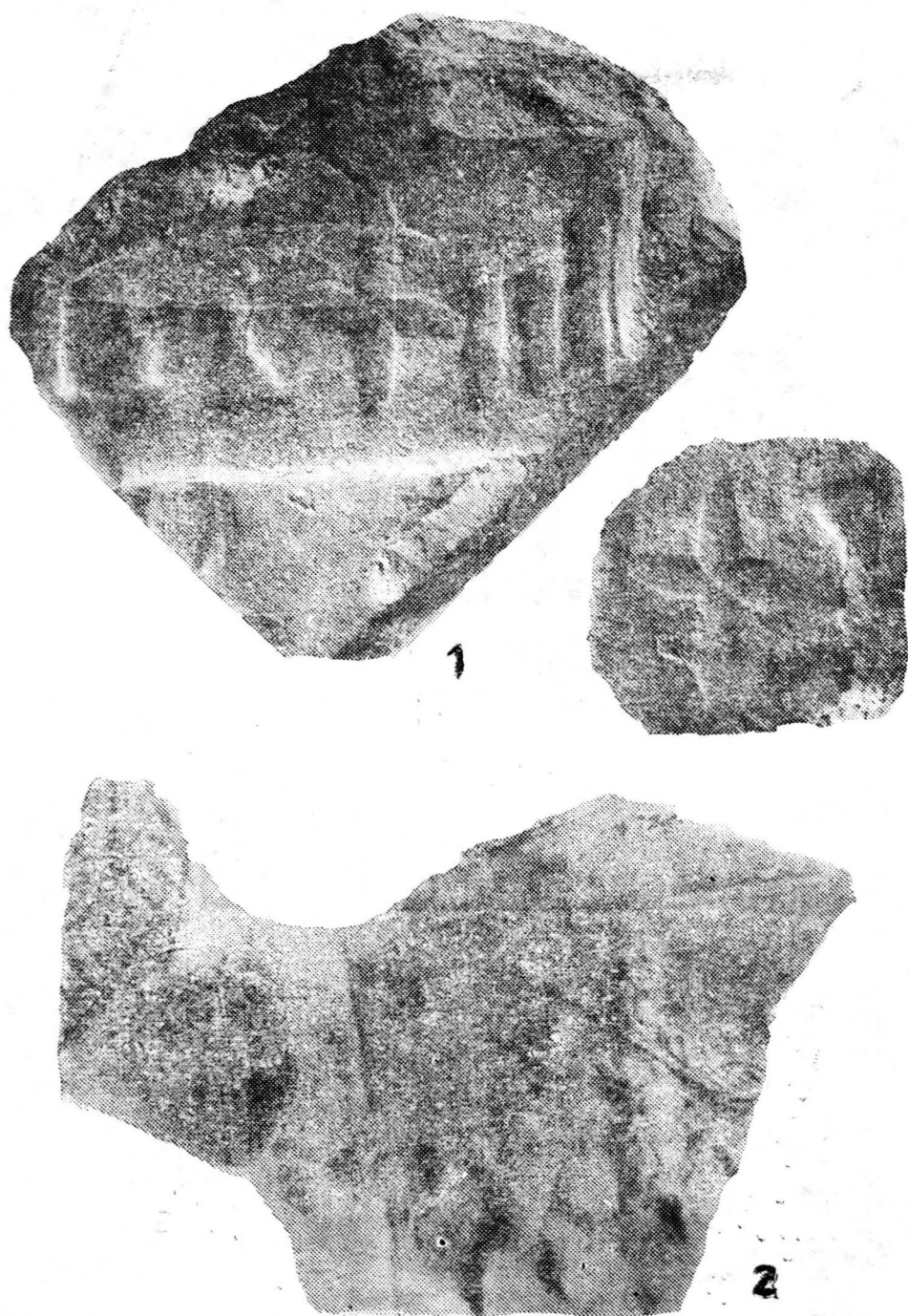

4

3

Pl. 6. Fragmente de vase dacice.

Pl. 7. 1—1a. Fragment de țință; 2. Fragment dintr-un platou.

Pl. 8. Fragmente de recipiente romane.

CERCETĂRI ARHEOLOGICE LA ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA.

Campania 1994

În campania arheologică din anul 1994 s-au efectuat cercetări în trei puncte diferite: amfiteatrul, clădirile EM_{30 31} și curtea bazei arheologice.

1. Amfiteatrul

În acest an s-a continuat cercetarea zonei de sud a edificiului, porțiunea reprezentând *maenianum primum* din sectoarele XIII—XIX (fig. 1). S-a practicat același sistem de cercetare din campania precedentă, respectiv deschiderea a două casete cu un martor de 1 m între ele, în fiecare suprafață mărginită de ziduri. Întrucât în anul precedent s-a stabilit structura gropilor pentru implantarea stâlpilor din faza de lemn, prin secționarea lor, în această campanie cercetarea s-a oprit la nivelul de relevare a amprentelor stâlpilor, punându-se astfel în evidență primele două aliniamente. Nu s-au efectuat cercetări complete în intrările pentru tribune sau dinspre arenă. Toate adâncimile s-au luat de la nivelul actual al lui Z₃.

Caseta A₂₇ (fig. 2—3). A fost deschisă în sectorul XIX, este mărginită de Z₂, Z₃, Z₁₈ și martor, are dimensiunile de: 2,60 × 2,40 × 3,60 × 3,45 m.

În profilul casetei s-a observat un șanț de urmărire al zidului Z₃, de 0,40 m lățime și 0,40 m adâncime, datând din perioada interbelică.

Se remarcă faptul că Z₁₈ se adosează la Z₃ și se țese cu Z₂. Pe Z₁₈ apare, la 1,56 m sud de Z₃, urma unui stâlp de cofrag, cu lățimea de 0,06 m, vizibil la —1,08 m, de la coama actuală a zidului. La —0,90 m de la nivelul său actual, Z₃ prezintă o crepidă neregulată, lată de 0,10—0,15 m. Baza zidului se află la —1,85 m. Fundația din piatră mărunță, are o înălțime de 0,45 m, după care urmează o porțiune legată în mortar. Z₃ taie o groapă de stâlp din faza de lemn, cu dimensiunile păstrate de 1,20 m est-vest și 0,60 m nord-sud.

La nivelul superior al gropii de implantare a stâlpului de lemn, la —1,40 m, apare un strat compus din piatră mărunță și bolovani, mai compact lângă Z₂.

A fost relevată existența unei alte gropi de stâlp, făcând parte din cel de-al II-lea aliniament. Aceasta este situată la 1,10 m est de Z₁₈, respectiv la 0,45 m nord de Z₂. Groapa are o formă relativ circulară, cu diametrul de 0,80 m, păstrând în centru amprenta stâlpului de lemn de formă rectangulară, cu dimensiunile de 0,25 × 0,20 m.

Pe profilul casetei se observă imediat sub glie, un strat de cultură, cu o grosime de 0,50 m, compus din moloz, tegule, pigmenți de cărbune

și un bogat material arheologic. Un strat subțire de pietriș desparte nivelul, descris mai sus, de lutuielile succesive anterioare. Considerăm că stratul de pietriș, marchează, de fapt, partea superioară a umpluturilor din faza de piatră a primului rând de tribune. El corespunde, aproximativ, și cu urmele de tencuială identificate pe parametrul nordic al lui Z_2 .

Lutuielile, amintite mai sus, au următoarele caracteristici: imediat sub nivelul de pietriș este un strat compact de lut galben, lipsit de material arheologic, inegal, cu grosimi între 0,20—0,50 m; sub acesta urmează o peliculă de lut, de culoare mai deschisă, care se pierde înspre Z_3 , cu o grosime maximă de 0,20 m; stratul următor, este mai afânat, conține material arheologic, constând, mai ales, din fragmente ceramice și cuie (piroane) de fier. În acest strat se distinge, la aproximativ —1,10 m, un nivel de mortar, reprezentând o etapă de construcție a amfiteatrului de piatră, probabil, începutul elevației.

Cercetarea s-a oprit la adâncimea de —1,40 m, nivel la care se conturează gropile stâlpilor fazei de lemn. Pe acest nivel s-a constatat o aglomerare de bolovani și pietre de râu de talie mijlocie și mare, foarte probabil resturi de material de construcție utilizat pentru fundația fazei de piatră.

Caseta A_{28} (fig. 2—3). A fost deschisă în jumătatea estică a sectorului XIX. Este mărginită de Z_2 , Z_3 , Z_{19} și martor, are dimensiunile de: $2,50 \times 2,30 \times 3,60 \times 3,50$ m.

Apare șanțul de urmărire al lui Z_3 surprins în profilul casetei A_{27} . S-a săpat până la nivelul superior al gropilor de stâlp, la —1,65 m, unde apare aceeași aglomerare de bolovani, răspândiți inegal pe suprafața dezvelită. Zidurile prezintă aceleași caracteristici ca și în cazul casetei precedente. Și aici apare stratul de tencuială, pe întreaga suprafață a lui Z_2 , începând de la nivelul restaurării contemporane, pe o adâncime de aproximativ 0,50 m.

Partea inferioară a stratului de tencuială este marcată de o asiză de pietre mărunte, care par să niveleze fundația lui Z_2 .

Groapa stâlpului din faza de lemn, de pe aliniamentul 1, este tăiată de Z_3 și se află la 1,30 m distanță de zidul radial estic, Z_{19} . Groapa are o lățime de 0,90 m pe direcția est-vest și se întinde 0,70 m spre sud de Z_3 . Amprenta stâlpului este sesizabilă și are un diametru de 0,30 m.

Groapa de pe aliniamentul al doilea se află la 1,80 m de Z_{19} și la 0,65 m de Z_2 . De formă rotundă, această groapă are diametrul de 0,30 m. În jurul ei, sporadic, lângă zidul estic, se distinge un strat de mortar, amestecat cu lut și pietriș, care reprezintă, fără îndoială, un nivel de construcție al amfiteatrului de piatră.

După înlăturarea stratului de bolovani, s-au identificat alte trei gropi, de această dată a unor pari de lemn, cu diametre între 0,12—0,18 m, de formă conică, adânci de circa 0,30 m.

Caseta A_{31} (fig. 2—4). A fost deschisă în jumătatea vestică a sectorului XVIII. Este mărginită de Z_2 , Z_3 , Z_{19} și martor, are dimensiunile de: $2,40 \times 2,10 \times 3,60 \times 3,40$ m.

Pe Z_2 se păstrează încă un strat de tencuială, de slabă calitate, între două asize de piatră mărunță, remarcat și în caseta precedentă. Zidul radial se adosează pe întreaga înălțime la Z_3 și pe înălțimea fundației la

Z_2 . Pe Z_{19} apare o crepidă inegală, la aceeași adâncime cu cea din caseta anterioară, reprezentând, de fapt, o deformare a fundației.

La Z_3 , în punctul de întâlnire cu Z_{19} , se distinge o intervenție în zid, sub nivelul restaurării, care poate fi o groapă de extracție a pietrei din perioada medio-modernă. Și în acest caz, groapa stâlpului de lemn de pe primul aliniament este parțial tăiată de Z_3 . Ea se află situată la 1,25 m est de Z_{19} și se întinde spre sud de Z_3 0,70 m. Lățimea sa pe direcția est-vest este de 0,80 m și păstrează amprenta stâlpului cu latura de 0,40 m. Lângă această groapă apar urmele unor pari de lemn, aproximativ la aceeași adâncime, —1,60 m.

Groapa de pe aliniamentul al doilea este lipsită de Z_2 . Este vizibilă începând de la adâncimea de —1,50 m. Se află situată la 1,40 m est de Z_{19} și are dimensiunile de 0,80 m est-vest și 0,90 m nord-sud. Amprența stâlpului, aproximativ circulară, are un diametru de 0,30 m. La nivelul gropii apar sporadic urme de mortar, aparținând nivelului de construcție a fazei de piatră.

Caseta A_{32} (fig. 2—4). A fost deschisă în jumătatea estică a sectorului XVIII. Este mărginită de Z_2 , Z_3 , Z_{20} și martor, are dimensiunile de: $2,10 \times 2,25 \times 3,45 \times 3,40$ m.

Structura lui Z_2 nu diferă față de celelalte casete și relația sa cu Z_{20} este aceeași, adică fundațiile se adosează, iar elevația se țese.

Spre deosebire de casele precedente în aceasta s-a găsit tencuială și pe zidul Z_{20} , la același nivel ca și pe Z_2 . Groapa, aparținând fazei de lemn de pe primul aliniament, apare la adâncimea de —1,70 m și este, ca și în celelalte cazuri, tăiată de Z_3 . În această groapă, de formă rectangulară, cu dimensiunile de 0,70 m nord-sud și 0,80 m est-vest, nu se distinge amprenta stâlpului de lemn.

Groapa de pe al doilea aliniament s-a găsit la adâncimea de 1,20 m, deci, circa 50 cm mai sus decât prima. Ea se află la 0,40 m nord de Z_2 și 1,23 m vest de Z_{20} . S-a observat doar amprenta stâlpului de lemn, rectangulară, cu dimensiunile de 18×26 cm, păstrată sub forma unei cavități goale pe o adâncime de 1,15 m. În această casetă a fost surprinsă clar nivelul solului antic în care s-a săpat groapa pentru pilonii amfiteatrului de lemn și gropile de par găsite și în casele precedente. În profilul vestic a lui A_{32} s-a secționat o astfel de groapă de par și s-a putut stabili relația lor cu gropile stâlpilor de lemn. Astfel, pe solul antic apare un strat de lut gros de 2—3 cm, care umple și groapa de par. Acest strat de lut galben poate proveni din excavarea gropii de stâlp, ceea ce înseamnă că, gropile de par sunt anterioare. Ne întrebăm dacă parii, dispuși la prima vedere neregulat, nu au slujit la trasarea conturului amfiteatrului din lemn. Deasupra acestui nivel de lut galben se distinge un strat de lut cenușiu, compact, lipsit de material arheologic, peste care apare nivelul de construcție al amfiteatrului de piatră, marcat în partea inferioară de o peliculă de mortar de 2—3 cm grosime și pietre răzlețe, lăsate de constructori. Deasupra lui sunt umpluturi succesive cu pământ lutos până la nivelul inferior al tencuielii de pe Z_2 și Z_{20} .

Caseta A_{35} (fig. 2, pl. I/1). A fost deschisă în jumătatea vestică a sectorului XVI. Este mărginită de Z_2 , Z_3 , Z_{23} și martor, are dimensiunile de: $2,65 \times 2,20 \times 3,60 \times 3,60$ m.

Relația dintre zidul radial și zidurile circulare este aceeași ca și în cazurile precedente, cu mențiunea că elevația zidului radial (Z_{23}), în punctul de întâlnire cu Z_3 , este deplasată din construcție față de fundație cu 20 cm spre est. Tencuiala pe Z_{23} apare la 40 cm deasupra fundației. Groapa de pe primul aliniament, tăiată de Z_3 , se află la 1,05 m est de Z_{23} și este reprezentată doar de amprenta stâlpului cu latura de 40 cm.

Groapa de pe cel de al doilea aliniament se află la 10 cm de Z_2 și 1,32 m, est de Z_{23} , constă din amprenta stâlpului cu latura de 24 cm și se află la adâncimea de 1,80 m față de nivelul actual al lui Z_2 . La adâncimea de 1,90 m față de Z_3 apare stratul de bolovani găsit și în celelalte casete.

Caseta A_{36} (fig. 2, pl. I.3). A fost deschisă în jumătatea estică a sectorului XVI. Este mărginită de Z_2 , Z_3 , Z_{24} și de martor, are dimensiunile de: $2,50 \times 2,25 \times 3,50 \times 3,60$ m.

S-a săpat până la adâncimea de 2,35 m față de Z_2 și 1,70 m față de Z_3 . Atât pe Z_2 , cât și pe Z_{24} , apare stratul de tencuială. Pe elevația lui Z_3 , la 4,5 cm de zidul radial, se observă urma de la cofrag.

Groapa stâlpului de lemn de pe primul aliniament se află la 1,40 m de Z_{24} , este tăiată de Z_3 și constă din amprenta pilonului, lat de 35 cm. Groapa de pe aliniamentul al doilea se află la 2 m vest de zidul radial și 25 cm nord de Z_2 . Stâlpul are o formă pătrată, cu latura de 20 cm. Între cele două gropi este o diferență de nivel de 40 cm.

Caseta A_{37} (fig. 2, 4). A fost deschisă în jumătatea vestică a sectorului XV. Este mărginită de Z_2 , Z_3 , Z_{24} și de martor, are dimensiunile de: $2,70 \times 2,15 \times 3,40 \times 3,40$ m.

Și în această casetă atât Z_2 , cât și zidul radial sunt tencuite pe o înălțime de circa 40 cm. Relația dintre ziduri este aceeași ca și în celelalte casete.

Groapa de pe primul aliniament se află la 1,60 m de Z_{24} și este tăiată de Z_3 . Stâlpul are latura de 30 cm.

Groapa a doua se află la 30 cm nord de Z_2 și 1,60 m est de Z_{24} . Forma sa este aproximativ circulară și are diametrul de 40 cm.

Caseta A_{38} (fig. 2, 4, pl. I/4). A fost deschisă în jumătatea estică a sectorului XV. Este mărginită de Z_2 , Z_3 , Z_{25} și martor, are dimensiunile de: $2,50 \times 2,30 \times 3,50 \times 3,45$ m.

Relația dintre ziduri are aceleași caracteristici ca și în celelalte casete. Gropile de stâlpi apar: prima la 1,40 m vest de Z_{25} , tăiată de Z_3 , cu diametrul de 30 cm; cea de a doua se află la 25 cm nord de Z_2 și la 1,80 m vest de zidul radial și este de formă pătrată, cu latura de 25 cm. La nivelul gropilor, respectiv la —1,90 m, apare un strat de piatră măruntă și mijlocie, peste care sunt umpluturile de lut.

Caseta A_{41} (fig. 2, 5). A fost deschisă în jumătatea vestică a sectorului XIV. Este mărginită de Z_2 , Z_3 , Z_{26} și martor, are dimensiunile de: $2,75 \times 2,80 \times 3,30 \times 3,35$ m.

În această casetă Z_2 are o structură diferită față de celelalte sec-toare în sensul că o porțiune a fundației, pe o înălțime de circa 0,80 m, este legată cu un mortar de slabă calitate. Pe aceeași înălțime, dar cu un mortar de calitate superioară este legată și fundația lui Z_{26} , zid care mărginește unul dintre accesele spre tribune. La Z_2 sub fundația ju

mortar, la —2,35 m, apare o lărgire cu 10—20 cm din piatră mare fără mortar. Ambele ziduri sunt tencuite, începând de la nivelul superior al fundației, cu mortar. Pe Z_{26} la 20 cm sud de Z_3 se distinge urma unui stâlp de cofrag. Nu s-a identificat groapa de pe primul aliniament. Cea de a doua groapă se află la 37 cm nord de Z_2 și 70 cm est de Z_{26} la adâncimea de 2,30 m. Amprenta stâlpului are diametrul de 30 cm. La nivelul gropii este un strat de pietre și bolovani pe întreaga suprafață a casetei. Deasupra acestui nivel sunt lutuiele sărace din punct de vedere arheologic.

Caseta A_{12} (fig. 2). A fost deschisă în jumătatea estică a sectorului XIV. Este mărginită de Z_2 , Z_3 , Z_{27} și marlor, are dimensiunile de: $2,65 \times 2,35 \times 3,30 \times 3,20$ m.

Situația stratigrafică este identică cu cea din A_{41} . Nici în această casetă nu a fost relevată groapa din primul aliniament. Groapa a doua se află la aceeași adâncime cu cea din A_{41} și este poziționată la 20 cm nord de Z_2 și 40 cm vest de zidul radial (Z_{27}). Diametrul amprentei stâlpului este de 20—25 cm.

Caseta A_{15} (fig. 2, 5, pl. I 2). Reprezintă caseta deschisă în partea de vest a intrării sudice cu dimensiunile de: 2,80 m nord-sud $\times$ 2,15 m est-vest, fiind mărginită de Z_2 , Z_{21} , Z_{40} .

Caseta a fost deschisă la vest de camera aflată sub loja sudică. Zidul radial (Z_{40}) se adosează la Z_2 care, la rândul lui, se adosează la zidul camerei de sub lojă (Z_{21}). Tot la Z_{21} se adosează și Z_2 găsit pe spațiul intrării în această campanie. Zidul Z_{21} se deosebește radical de celelalte ziduri ale amfiteatrului de piatră în sensul că materialul utilizat pentru construirea sa este piatra de carieră legată cu mortar pe întreaga înălțime, inclusiv în fundație. Lățimea acestui zid este de 0,40 m. Faptul că zidurile circulare se adosează la Z_{21} , diferența de material de construcție (piatră de carieră la Z_{21} și piatră de râu la celelalte ziduri), calitatea mortarului utilizat, superioară în cazul lui Z_{21} , amestecul cu praf de cărămidă, ne fac să credem că încăperea de sub tribune aparține fazei de lemn a amfiteatrului. Umplutura de lut din A_{45} , este compactă, bine bătută și extrem de săracă din punct de vedere arheologic. În profil se observă, la —1,20 m, nivelul de construcție a amfiteatrului de piatră, constând dintr-un strat subțire de mortar corespunzător stratigrafic elevației cu mortar a amfiteatrului de piatră. Cu toate că și sub această peliculă Z_{21} continuă, în mortar nu s-a găsit nivelul de construcție al acestuia. La nivelul stratului de mortar (—1,20 m), parțial tăiată de Z_{40} , s-a identificat o groapă de stâlp din faza de lemn cu amprenta pilonului de 25 cm.

Într-un sondaj, efectuat la sud de Z_2 s-a găsit același tip de umplutură compactă, ceea ce presupune existența în zonă a unui pasaj orizontal, deci, lipsa unei comunicări cu exteriorul a camerei de sub lojă.

Ieșirea spre exterior, vizibilă astăzi, slujea, probabil, amfiteatrului de lemn și a fost obturată în faza de piatră.

Caseta A_{18} (fig. 2). Este situată în jumătatea vestică a sectorului XIII. Este mărginită de Z_2 , Z_3 , Z_{27} și marlor, are dimensiunile de: $2,20 \times 1,80 \times 3,20 \times 3,20$ m.

La nivelul fundației Z_2 se adosează la Z_{27} și se țes în elevație, Z_3 se țes pe toată înălțimea cu zidul radial. A fost sesizată doar urma unui

stâlp aparținând celui de-al doilea aliniament. Groapa este situată la 1,45 m de Z_{27} , fiind lipită de Z_2 . Are marginile întărite cu bolovani și o formă circulară cu diametrul de 0,35 m.

Caseta A_{47} (fig. 2, 5). Este situată în jumătatea estică a sectorului XIII. Este mărginită de Z_2 , Z_3 , Z_{28} și martor are dimensiunile de: $1,70 \times 2,25 \times 3,20 \times 3,20$ m.

În condițiile în care avem aceeași situație stratigrafică, ca și în casele precedente, se remarcă faptul că Z_{28} se adosează la Z_2 la nivelul fundației și se țese în zona legată cu mortar. Și aici a fost surprinsă doar groapa stâlpului de pe al doilea aliniament. Este situată la 1,70 m vest de Z_{28} , lipită de martor și de Z_2 . Are o formă circulară cu diametrul de 0,35 m.

2. Clădirile EM_{30} — EM_{31}

Săpăturile au avut drept scop finalizarea investigației asupra clădirilor EM_{30} — EM_{31} . S-au săpat porțiunile rămase necercetate în campaniile din anii trecuți, desființându-se, în același timp, și martorii.

S-a continuat dezvelirea, în sectorul estic, a spațiului dintre clădirea EM_{30} și zidul vestic de incintă al zonei sacre, prin prelungirea spre sud a secțiunii P_6 cu 9,00 m și 2,50 m spre est. În stratul de dărâmătură de sub glie, care are o grosime variabilă de 0,20—0,50 m, au fost descoperite două tegule, care poartă o inscripție cursivă.

La clădirea EM_{31} s-a continuat cercetarea prin dezvelirea completă a colțului sud-estic, cuprinzând camera C_1 . Secțiunea are o lățime de 3,00 m pe direcția nord-sud și o lungime de 8,00 m pe direcția est-vest. S-a putut, în acest mod, contura întregul plan al clădirii EM_{31} . Zidul sudic perimetral se țese cu zidul de incintă al zonei sacre, ceea ce demonstrează că acestea sunt contemporane.

Curtea bazei arheologice (fig. 6—7).

Aceste săpături au avut un caracter de salvare, fiind executate în vederea extinderii Bazei arheologice existente. Săpătura este situată în zona intramurală, în partea vestică a orașului.

S-a trasat la început o secțiune de control, orientată nord-sud, cu lungimea de 7,50 m și lățimea de 1 m, notată convențional B_1 .

Secțiunea a relevat următoarele elemente: la 2,55 m spre sud a fost surprins un zid (Z_1), cu grosimea de 0,40 m, care începe la —0,75 m față de nivelul actual al solului și ajunge până la —1,55 m. Zidul rupt de o groapă modernă, este construit din piatră de râu, legată cu mortar. La 4,20 m spre nord există un nou zid (Z_2), rupt la rândul său de o groapă modernă. Zidul are o lățime de 0,60 m, a fost surprins imediat sub glie și merge în adâncime până la —1,00 m, așezat fiind pe humusul antic.

Porcind de la această secțiune a fost deschisă o suprafață, spre vest, pe o lățime de 2,50 m, care reprezintă o extindere a lui B_1 . A fost surprins un nou zid (Z_3). Acesta se țese cu Z_1 , fiind tăiat, la rândul său, de o groapă modernă. Are o grosime de 0,40 m și o lungime păstrată de 2,60 m.

Un alt zid (Z_4), se țese și are aceleași caracteristici cu Z_2 . În colțul nord-estic al casei este o construcție din piatră, de formă circulară, în formă de fântână. Are diametrul de 1,50 m și începe imediat sub glie. Reprezintă o construcție modernă.

A doua secțiune (B_2) a fost trasată est-vest, având 4,70 m lungime, 2,10 m lățime, și o adâncime maximă de —2,00 m.

În colțul de nord-vest apare continuarea lui Z_2 , surprins la —0,60 m și rupt de o groapă modernă, pe toată lungimea.

La 1,00 m de profilul vestic apare un zid, Z_5 , cu o grosime de 0,60 m, la rândul său, rupt de o groapă modernă.

La nord de caseta B_2 a fost deschisă o alta, numită convențional B_3 , care are dimensiunile de 5,00 m est-vest $\times$ 2,40 m nord-sud. A fost surprins și aici zidul din B_2 , care apare la —0,50 m și la 3,30 m spre est, de la metrul 0 al casei.

În concluzie, în sondajele efectuate în curtea Bazei arheologice au apărut urmele unei clădiri romane (Z_1 , Z_3), distrusă de o construcție modernă și gropi.

CATALOGUL MATERIALELOR ARHEOLOGICE DESCOPERITE ÎN AMFITEATRU — MAENIANUM PRIMUM

Piese care aparțin Muzeului de arheologie din Sarmizegetusa (jud. Hunedoara).

OS

1. Ac de păr, cu capul retezat, A_{35} , — 1,30 m, $L = 9,8$ cm, Inv. 29716. *Fig. 8.*
2. Ac de păr, același tip cu precedentul, A_{36} , — 0,20 m, $L = 11,3$ cm, Inv. 29712. *Fig. 8.*
3. Ac de păr, același tip, A_{21} — A_{22} , (martor) — 0,60 m, $L = 8,5$ cm, Inv. 30251.
4. Ac de păr, același tip, fragmentar, A_{41} — 1,00 m, $L = 3,8$ cm, Inv. 29794. *Fig. 8.*
5. Ac de păr cu cap conic, A_{37} , — 0,33 m, $L = 6,2$ cm, Inv. 29737. *Fig. 8.*
6. Ac de păr, același tip, A_{47} , — 1,25 m, $L = 11,6$ cm, Inv. 29908. *Fig. 8.*
7. Ac de păr, același tip, vârful rupt, A_{42} , glie, $L = 8,6$ cm, Inv. 29752. *Fig. 9.*
8. Ac de păr, același tip, A_{27} , — 0,50 m, $L = 10,1$ cm, Inv. 29717. *DFig. 9.*
9. Ac de păr, același tip, A_{31} , — 0,30 m, $L = 7,1$ m, Inv. 30243. *Fig. 9.*
10. Ac de păr, același tip, A_{37} , — 0,20 m, $L = 9,5$ cm, Inv. 29572. *Fig. 9.*
11. Ac de păr, același tip, vârful rupt, A_{28} , — 0,90 m, $L = 9$ cm, Inv. 29825. *Fig. 9.*
12. Ac de păr, același tip, vârful rupt, A_{37} , — 0,90 m, $L = 10,1$ cm, Inv. 29739. *Fig. 9.*
13. Ac de păr, același tip, A_{36} , — 1,15 m, $L = 9,5$ cm, Inv. 29574. *Fig. 8.*
14. Ac de păr, același tip, A_{38} , — 1,10 m, $L = 7,4$ cm, Inv. 29815. *Fig. 9.*
15. Ac de păr, fragmentar, același tip, A_{38} , — 1,10 cm, Inv. 29816. *Fig. 9.*
16. Ac de păr fragmentar, același tip, A_{41} , — 1,00 m, $L = 4$ cm, Inv. 29839. *Fig. 9.*
17. Ac de păr, cu tija foarte subțire, cap conic, vârful rupt, A_{36} , — 1,00 m, $L = 8,5$ cm, Inv. 29581. *Fig. 8.*
18. Ac de păr, fragmentar, capul ușor conic delimitat de corp printr-o linie incizată, urmată de un decor în trei registre cu linii frânte incizate, A_{26} , — 1,20 m, $L = 5,1$ cm, Inv. 29593. *Fig. 10.*
19. Ac de păr fragmentar, capul retezat și alveolat delimitat de corp printr-o linie incizată, A_{31} , — 0,35 m, $L = 5,7$ cm, Inv. 29586. *Fig. 10.*
20. Ac de păr fragmentar, capul ciindric, cu extremitatea conică, tija subțiată spre cap, A_{42} , $L = 5,2$ cm, Inv. 29812. *Fig. 10.*
21. Ac de păr fragmentar, cap cilindric, corp decorat cu două registre cu linii incizate, A_{28} , — 0,50 m, $L = 7,9$ cm, Inv. 29603. *Fig. 10.*

22. Ac de păr cu capul în formă de con de pin, fragment, corp ornamentat cu două incizii circulare, lucrat grosolan, A_{49} , — 0,35 m, $I_r = 6,5$ cm, Inv. 29879. *Fig. 10.*
23. Ac de cusut fragmentar, rotund în secțiune, ureche dreptunghiulară, capul conic, A_{29} , — 0,50 m, $I_r = 11,3$ cm, Inv. 29576. *Fig. 11.*
24. Ac de cusut, același tip, A_{37} , — 0,70 m, $I_r = 6,6$ cm, Inv. 29829. *Fig. 11.*
25. Ac de cusut, vârful rupt, același tip, A_{32} , — 0,30 m, $I_r = 4,6$ cm, Inv. 29602. *Fig. 11.*
26. Ac de cusut, fragmentar, același tip, A_{27} , — 0,50 m, $I_r = 5,5$ cm, Inv. 29583. *Fig. 11.*
27. Ac de cusut, fragmentar, același tip A_{38} , — 1,10 m, $I_r = 7$ cm, Inv. 29814. *Fig. 11.*
28. Ac de cusut, fragmentar, același tip, A_{35} , — 0,70 m, $I_r = 9$ cm, Inv. 29591. *Fig. 11.*
29. Ac de cusut, fragmentar, nuanță verzuie, același tip, A_{37} , — 0,35 m, $I_r = 6,5$ cm, Inv. 29567. *Fig. 11.*
30. Ac de cusut, fragmentar, același tip, A_{48} , — 0,20 m, $I_r = 5,9$ cm, Inv. 29913. *Fig. 11.*
31. Ac de cusut, fragmentar, același tip, A_{47} , — 1,05 m, $I_r = 4,3$ cm, Inv. 29914. *Fig. 11.*
32. Ac de cusut cu capul triunghiular, extremitatea cu urechea teșită, orificiu circular, A_{33} , — 0,70 m, $I_r = 14,5$ cm, Inv. 29714. *Fig. 12.*
33. Ac de cusut, cu capul retezat, A_{31} , — 0,35 m, $I_r = 11,5$ cm, Inv. 29585. *Fig. 12.*
34. Ac de cusut, același tip, A_{46} , — 1,25 m, $I_r = 16$ cm, Inv. 29915. *Fig. 12.*
35. Ac de cusut, același tip, A_{48} , — 0,40 m, $I_r = 11$ cm, Inv. 29916. *Fig. 12.*
36. Ac de cusut, același tip, A_{42} , — 1,40 m, $I_r = 12,7$ cm, Inv. 29918. *Fig. 13.*
37. Ac de cusut același tip, A_{46} , — 1,50 m, $I_r = 6,9$ cm, Inv. 29917. *Fig. 13.*
38. Ac de cusut, extremitatea teșită, capul retezat, ureche dreptunghiulară, A_{28} , — 0,50 m, $I_r = 4,5$ cm, Inv. 29601. *Fig. 13.*
39. Ac de cusut același tip, A_{35} , — 1,30 m, $I_r = 6,00$ cm, Inv. 29579. *Fig. 13.*
40. Ac de cusut, același tip, A_{31} , — 1,05 m, $I_r = 4,5$ cm, Inv. 29883. *Fig. 13.*
41. Ac de cusut, fragmentar, același tip, A_{31} , — 0,60 m, $I_r = 5,6$ cm, Inv. 29590. *Fig. 13.*
42. Ac de cusut, același tip, A_{42} , — 0,80 m, $I_r = 7,4$ cm, Inv. 29874. *Fig. 13.*
43. Ac de cusut, fragmentar, același tip, A_{48} , — 0,55 m, $I_r = 7,5$ cm, Inv. 29919. *Fig. 13.*
44. Ac de cusut, fragmentar, același tip, A_{49} , — 0,55 m, $I_r = 5,5$ cm, Inv. 29920. *Fig. 13.*
45. Ac de cusut, extremitatea teșită, capul rotunjit, ureche dreptunghiulară cu câte un orificiu circular deasupra și dedesubt, A_{31} , — 0,60 m, $I_r = 7,4$ cm, Inv. 29588. *Fig. 13.*
46. Ac de cusut, același tip, A_{37} , — 1,40 m, $I_r = 10,7$ cm, Inv. 30249. *Fig. 13.*
47. Ac de cusut, fragmentar, ureche ruptă, A_{36} , — 1,00 m, $I_r = 8,4$ cm, Inv. 29580. *Fig. 15.*
48. Ac de cusut, fragmentar, ureche ruptă, A_{31} , — 0,60 m, $I_r = 9,3$ cm, Inv. 29711. *Fig. 14.*
49. Ac de cusut, fragmentar, ureche ruptă, A_{43} , — 0,80 m, $I_r = 8,8$ cm, Inv. 29875. *Fig. 14.*
50. Ac de cusut, fragmentar, ureche ruptă, A_{45} , — 0,50 m, $I_r = 9,7$ cm, Inv. 29658. *Fig. 14.*
51. Ac de cusut, fragmentar, ureche ruptă, A_{41} , — 0,90 m, $I_r = 11,2$ cm, Inv. 29834. *Fig. 15.*
52. Ac de cusut, fragmentar, ureche ruptă, A_{27} , — 0,30 m, $I_r = 9,00$ cm, Inv. 29718. *Fig. 14.*
53. Ac de cusut, fragmentar, ureche ruptă, A_{35} , — 0,60 m, $I_r = 10,2$ cm, Inv. 29715. *Fig. 14.*
54. Ac de cusut, fragmentar, ureche ruptă, A_{28} , — 0,60 m, $I_r = 9,4$ cm, Inv. 29713. *Fig. 14.*
55. Ac de cusut, fragmentar, ureche ruptă, A_{37} , — 0,45 m, $I_r = 6,1$ cm, Inv. 29738. *Fig. 14.*
56. Ac de cusut, fragmentar, ureche ruptă, A_{38} , — 1,15 m, $I_r = 9,2$ cm, Inv. 29575. *Fig. 15.*
57. Ac de cusut, fragmentar, ureche ruptă, A_{35} , — 1,30 m, $I_r = 5,9$ cm, Inv. 29578. *Fig. 14.*
58. Ac de cusut, fragmentar, ureche ruptă, A_{38} , — 0,35 m, $I_r = 9,5$ cm, Inv. 29657. *Fig. 15.*
59. Ac de cusut, fragmentar, ureche ruptă, A_{37} , — 0,30 m, $I_r = 5,3$ cm, Inv. 29569. *Fig. 14.*
60. Ac de cusut, fragmentar, ureche ruptă, A_{36} , — 1,00 m, $I_r = 6,4$ cm, Inv. 29836. *Fig. 14.*
61. Ac de cusut, fragmentar, ureche ruptă, A_{47} , — 0,60 m, $I_r = 7,8$ cm, Inv. 29922. *Fig. 15.*
62. Ac de cusut, fragmentar, ureche ruptă, A_{48} , — 0,30 m, $I_r = 4,4$ cm, Inv. 29923. *Fig. 14.*
63. Vârf ac, A_{36} , — 0,35 mc, $I_r = 7,5$ cm, Inv. 29582. *Fig. 10.*
64. Vârf ac, A_{31} , — 0,35 cm, $I_r = 6,6$ cm, Inv. 29587. *Fig. 10.*
65. Vârf ac, A_{49} , — 0,25 m, $I_r = 5,8$ cm, Inv. 29801. *Fig. 10.*
66. Vârf ac, A_{38} , — 1,15 m, $I_r = 4,2$ cm, Inv. 29573. *Fig. 10.*
67. Vârf ac, A_{36} , — 0,60 m, $I_r = 2,8$ cm, Inv. 29596. *Fig. 10.*
68. Vârf ac, A_{46} , — 1,00 m, $I_r = 5$ cm, Inv. 29376. *Fig. 10.*
69. Vârf ac, A_{48} , — 0,40 m, $I_r = 5,4$ cm, Inv. 29909. *Fig. 10.*
70. Vârf ac, A_{42} , — 1,20 m, $I_r = 7,6$ cm, Inv. 29910. *Fig. 10.*
71. Vârf ac, A_{47} , — 1,10 m, $I_r = 7,5$ cm, Inv. 29911. *Fig. 10.*
72. Vârf ac, A_{43} , — 1,10 m, $I_r = 3,3$ cm, Inv. 29912. *Fig. 10.*
73. Vârf ac, A_{49} , — 0,55 m, $I_r = 4,9$ cm, Inv. 29921. *Fig. 10.*
74. Corp ac, A_{41} , — 1,10 m, $I_r = 4,7$ cm, Inv. 29864. *Fig. 15.*
75. Corp ac, A_{36} , — 1,00 m, $I_r = 5,2$ cm, Inv. 29598. *Fig. 15.*
76. Corp ac, A_{31} , — 0,35 m, $I_r = 3,9$ cm, Inv. 29584.

77. Corp ac, A₃₇, — 0,30 m, L = 2,7 cm, Inv. 29568.
78. Corp ac, A₃₅, — 0,70 m, I_r = 3,2 cm, Inv. 29565.
79. Corp ac, tentă verzuie, A₃₅, — 0,70 m, L = 3,8 cm, Inv. 29564.
80. Corp ac, A₄₁, — 0,55 m, L = 4,4 cm, Inv. 29571.
81. Corp ac, A₄₂, — 0,25 m, L = 6,00 cm, Inv. 29800.
82. Corp ac, A₃₁, — 0,60 m, L = 6,1 cm, Inv. 29589.
83. Corp ac, A₄₁, — 0,13 m, L = 6,5 cm, Inv. 29566. *Fig. 15.*
84. Corp ac, A₃₇, — 0,20 m, L = 5,1 cm, Inv. 29570. *Fig. 15.*
85. Corp ac, A₃₅, — 0,20 m, I_r = 7,9 cm, Inv. 29594. *Fig. 15.*
86. Corp ac, A₃₅, — 0,70 m, I_r = 4,00 cm, Inv. 29877.
87. Corp ac, A₃₅, — 0,70 m, I_r = 2,00 cm, Inv. 29878.
88. Corp ac, A₂₂₋₂₁ (martor), — 0,20 m, L = 4,3 cm, Inv. 30244.
89. Spatulă sondă, fragmentară, A₃₁, — 0,50 m, L = 10,5 cm, Inv. 29595. *Fig. 15.*
90. Spatulă sondă, A₄₆, — 1,25 m, I_r = 12 cm, Inv. 29907. *Fig. 15.*
91. Jeton, ambele fețe netede, A₃₈, — 1,10 m, D = 1,9 cm, Inv. 29813. *Fig. 16.*
92. Jeton, avers alveolat, are un cerc incizat în mijloc, A₃₆, — 1,00 m, D = 2,3 cm, Inv. 29599. *Fig. 16.*
93. Jeton, același tip cu nr. 92, D₃₇, — 0,70 m, D = 2,2 cm, Inv. 29829. *Fig. 16.*
94. Jeton, avers alveolat, în centru cu un buton semiperforat, A₂₈, — 0,60 m, I_r = 1,8 cm, Inv. 29592. *Fig. 16.*
95. Jeton, suprafața ușor alveolată cu un buton central, marginea zimțată, A₄₆, — 1,35 m, D = 1,5 cm, Inv. 29906. *Fig. 16.*
96. Jeton, avers trei cercuri concentrice incizate, marginile ușor țesite, A₄₂, — 0,50 m, D = 2 cm, Inv. 29861. *Fig. 16.*
97. Jeton, fragmentar, același tip cu precedentul, A₄₂, glie, D = 1,8 cm, Inv. 29753. *Fig. 16.*
98. Jeton, același tip cu precedentul, A₂₇, — 0,70 m, D = 1,7 cm, Inv. 29600. *Fig. 16.*
99. Jeton, avers ușor alveolat, decorat cu cinci cercuri concentrice incizate oblice, A₂₇, — 0,30 m, D = 2,4 cm, Inv. 29577. *Fig. 16.*
100. Jeton, același tip cu precedentul, A₃₈, — 0,80 m, D = 2,2 cm, Inv. 29744. *Fig. 16.*
100. Jeton, același tip cu precedentul, A₃₈, — 0,80 m, D = 2,2 cm, Inv. 29744. *Fig. 16.*
101. Jeton, același tip cu precedentul, A₃₅, — 0,70 m, D = 2,1 cm, Inv. 29597. *Fig. 16.*

BRONZ

102. Fibulă puternic profilată, resortul din șase spire, capul scurt pe corp o nodozitate, piciorul se termină într-un buton masiv, A₄₂, — 0,95 m, L = 5 cm, Inv. 29866. *Fig. 17.*
103. Fibulă puternic profilată, asemănătoare, cu precedentă, A₁₇₋₁₈ (martor), — 0,70 m, L = 5,7 cm, Inv. 30245. *Fig. 18.*
104. Fibulă puternic profilată, se păstrează o nodozitate, un buton și portagrafa, A₄₁, — 1,25 m, L = 4,4 cm, Inv. 29855. *Fig. 17.*
105. Fragment picior de fibulă puternic profilată, decorat cu incizii în formă de V, A₃₆, — 0,60 m, L = 4,1 cm, Inv. 29682. *Fig. 17.*
106. Picior de fibulă puternic profilată, A₃₆, — 0,60 m, I_r = 2 cm, Inv. 29681. *Fig. 17.*
107. Fragment fibulă, același tip cu precedentă, A₄₁, — 0,55 m, L = 2,1 cm, Inv. 29577. *Fig. 18.*
108. Fibulă puternic profilată, cu balama, pe cap două nodozități aplatizate, A₃₈, — 0,65 m, L = 4,5 cm, I_r = 2 cm, Inv. 29730. *Fig. 18.*
109. Fibulă în formă de T (variantea cu trei butoni), brațele lungi, corpul prevăzut cu o nervură, sistemul de închidere prin balama, A₃₇, — 0,20 m, I_r = 2 cm, I = 3 cm, Inv. 29667. *Fig. 18.*
110. Fibulă tip soldat, se păstrează corpul ornamentat cu incizii în formă de V, piciorul scurt, A₂₈, — 0,40 m, L = 5,6 cm, Inv. 29676. *Fig. 19.*
111. Fibulă puternic profilată prevăzută cu opt spire, coardă înaltă, pe picior un buton, A₄₆, — 1,00 m, L = 4 cm, I = 1,6 cm, Inv. 29844. *Fig. 19.*
112. Fibulă în formă de genunchi, variantă cu corpul semirotund, A₂₈, — 0,60 m, I_r = 2,8 cm, Inv. 29677. *Fig. 19.*
113. Fibulă tip Aucissa, se păstrează o parte a corpului și piciorul, A₃₅, — 0,20 m, I_r = 4,1 cm, Inv. 29680. *Fig. 19.*
114. Fragment oglindă, A₃₇, — 1,15 m, I_r = 2,1 cm, Inv. 29841. *Fig. 20.*
115. Fragment oglindă, A₄₁, — 1,25 m, L = 2,1 cm, Inv. 29856. *Fig. 20.*
116. Fragment oglindă, A₄₆, — 0,70 m, L = 6,8 cm, Inv. 29843. *Fig. 20.*

117. Ac de păr cu capul conic, A_{41} . — 1,00 m, $L = 11,2$ cm, Inv. 29823. Fig. 21.
118. Ac de păr, același tip, A_{31} . — 0,35 m, $L = 10,6$ cm, Inv. 29719. Fig. 21.
119. Ac de păr, cap conic decorat cu linii longitudinale delimitat de corp prin două caneluri, A_{41} . — 0,40 m, $L = 9,00$ cm, Inv. 29659. Fig. 21.
120. Ac de cusut, vârful rupt, extremitatea cu ureche aplatizată, capul retezat, A_{27} . — 0,50 m, $L = 12,3$ cm, Inv. 29721. Fig. 21.
121. Ac de cusut, extremitatea cu ureche aplatizată, capul ascuțit, A_{42} . — 0,30 m, $L = 12,1$ cm, Inv. 29833. Fig. 21.
122. Ac de cusut, urechea ruptă, A_{41} . — 1,75 m, $L = 12,4$ cm, Inv. 30246. Fig. 21.
123. Verigă rotundă în secțiune, A_{36} . — 1,5 cm, $D = 2,3$ cm, Inv. 29693. Fig. 22.
124. Verigă rectangulară în secțiune, A_{41} . — 0,20 m, $D = 2,2$ cm, Inv. 29732. Fig. 22.
125. Verigă triunghiulară în secțiune, cu ataș fragmentar, A_{28} . — 0,60 m, $D = 2,00$ cm, Inv. 29690. Fig. 22.
126. Țintă cu suprafața semisferică, A_{31} . — 0,30 m, $D = 1,7$ cm, Inv. 29664. Fig. 22.
127. Țintă, același tip, A_{35} . — 0,70 m, $D = 1,1$ cm, Inv. 29686. Fig. 22.
128. Țintă fragmentară, cu suprafața plană și marginea ușor înclinată, A_{45} . — 1,00 m, $D = 1,2$ cm, Inv. 29734. Fig. 22.
129. Țintă fragmentară, același tip, A_{36} . — 0,60 m, $D = 1,2$ cm, Inv. 29638. Fig. 22.
130. Țintă fragmentară, cu suprafața mărginită de două caneluri, decorată cu o figură umană, A_{28} . — 0,60 m, $D = 1,2$ cm, Inv. 29691. Fig. 22.
131. Țintă cu marginea evazată, centru bombat, A_{37} . — 0,83 m, $D = 2,1$ cm, Inv. 29731. Fig. 22.
132. Țintă fragmentară, același tip, A_{38} . — 0,20 m, $D = 2,4$ cm, Inv. 29661. Fig. 22.
133. Țintă, A_{27} . — 0,30 m, $D = 1,00$ cm, Inv. 29960.
134. Terminal curea, cu banda de prindere din tablă, A_{28} . — 1,10 m, $L = 5$ cm, Inv. 29832. Fig. 22.
135. Terminal curea, cu extremitatea treflată, A_{42} . — 0,80 m, $L = 3,5$ cm, Inv. 29875. Fig. 22.
136. Terminal curea, cu extremitatea în formă de *pelta*, cealaltă terminată cu un buton țesut decora cu linii longitudinale, A_{28} . — 0,40 m, $L = 3,4$ cm, Inv. 29687. Fig. 22.
137. Bandă de prindere terminal curea, A_{31} . — 0,35 m, $L = 3,7$ cm, Inv. 29674. Fig. 22.
138. Terminal curea, A_{22-21} (martor), — 0,20 m, $L = 4,3$ cm, Inv. 30247. Fig. 22.
139. Spatulă cu extremitatea lătită și rotunjită, A_{31} . — 0,70 m, $L = 15,8$ cm, Inv. 29726. Fig. 23.
140. Spatulă, același tip, A_{37} . — 1,20 m, $L = 8,2$ cm, Inv. 29799. Fig. 23.
141. Spatulă, cu extremitatea aplatizată și dreaptă, A_{41} . — 1,10 m, $L = 15,4$ cm, Inv. 29824. Fig. 23.
142. Spatulă, același tip, cu lopățică decorată pe ambele fețe cu linii în zig-zag, A_{41} . — 1,25 m, $L = 13,4$ cm, Inv. 29851. Fig. 23.
143. Sondă cu extremitatea în formă de lopățică, vârf ascuțit, A_{45} . — 0,50 m, $L = 9,5$ cm, Inv. 29668. Fig. 24.
144. Sondă, același tip, A_{38} . — 1,00 m, $L = 12$ cm, Inv. 29835. Fig. 24.
145. Sondă, același tip, A_{45} . — 1,35 m, $L = 12$ cm, Inv. 29819. Fig. 23.
146. Sondă, același tip, A_{45} . — 0,30 m, $L = 13,2$ cm, Inv. 29903. Fig. 24.
147. Sondă, același tip, A_{42} . — 1,35 m, $L = 12,4$ cm, Inv. 29904. Fig. 24.
148. Tijă sondă, probabil același tip, A_{41} . — 1,25 m, $L = 11,8$ cm, Inv. 29847. Fig. 24.
149. Tijă sondă, probabil același tip, A_{36} . — 1,10 m, $L = 9,6$ cm, Inv. 29725. Fig. 24.
150. Tijă sondă, fragmentară, decorată cu striuri succesive, A_{35} . — 0,70 m, $L = 6,4$ cm, Inv. 29682. Fig. 24.
151. Tijă sondă, fragmentară, A_{37} . — 0,30 m, $L = 3,2$ cm, Inv. 29666. Fig. 24.
152. Sondă auriculară, A_{35} . — 1,00 m, $L = 12,2$ cm, Inv. 29720. Fig. 21.
153. Sondă auriculară, fragmentară, A_{35} . — 1,00 m, $L = 5,9$ cm, Inv. 29673. Fig. 21.
154. Cataramă cu ax și, probabil, limba de fier, A_{42} . — 0,60 m, $L = 1,6$ cm, Inv. 29849. Fig. 26.
155. Bulla, fragmentară, A_{36} . — 0,60 m, $L = 3,1$ cm, Inv. 29684. Fig. 20.
156. Aplică, cu știft de fier, A_{41} . — 1,15 m, $L = 5,4$ cm, Inv. 29859. Fig. 26.
157. Piesă decorativă executată dintr-o bară, răsucită la o extremitate în spirală, la cealaltă bătută în formă de treflă, A_{36} . — 0,20 m, $L = 4,00$ cm, Inv. 29678. Fig. 26.
158. Manșon cilindric, prezintă două nituri, A_{27} . — 0,50 m, $D = 2,2$ cm, $L = 2,4$ cm, Inv. 29733. Fig. 25.

159. Manșon cilindric, A₃₈, — 0,30 m, D = 1,3 cm, L = 1,3 cm, Inv. 29663. Fig. 25.
160. Clopoțel fragmentar, A₃₇, — 0,90 m, D = 2,00 cm, Inv. 29842. Fig. 20.
161. Fragment de *strigilis*, A₃₈, — 0,80 m, L = 6,4 cm, Inv. 29742. Fig. 26.
162. Instrument fragmentar, compus dintr-o tijă cu o extremitate îndoită la 90°, iar cealaltă aplatizată și transformată într-un manșon de prindere a unei cozi, probabil, din lemn A₄₈, — 0,35 m, L = 8,3 cm, Inv. 29887. Fig. 26.
163. Două zale de *lorica squamata*, prinse între ele printr-un nit, A₃₅, — 0,70 m, L = 2,1 cm, Inv. 29685, Fig. 26.
164. Lănțisor împletit din 4 sârme, A₃₅, — 0,70 m, L = 3,4 cm, Inv. 29689. Fig. 20.
165. Două sârme răsucite (brățară?), A₃₅, — 1,00 m, L = 7,6 cm, Inv. 29672, Fig. 20.
166. Două șaibe, A₄₈, sub glie, D = 1,1 cm, Inv. 29852, Fig. 25.
167. Sârmă îndoită în buclă, A₄₁, — 0,55 cm, L = 1,5 cm, Inv. 29660. Fig. 25.
168. Garnitură dintr-o tablă îndoită în formă de „U”, A₃₇, — 0,70 m, L = 7,00 cm, Inv. 29798, Fig. 25.
169. Garnitură, același tip, A₃₅, — 0,70 m, L = 8,00 cm, Inv. 29724. Fig. 25.
170. Piesă diformă, posibil, statueta, A₄₁, — 0,60 m, L = 3,00 cm, Inv. 29735, Fig. 25.
171. Bandă, fragmentară, cu găuri pentru știfturi, A₄₆, — 0,60 m, L = 10 cm, l = 1,2 cm, Inv. 29857. Fig. 25.
172. Bandă, fragmentară, A₃₅, — 0,60 m, L = 8,5 cm, l = 1,8 cm, Inv. 29722. Fig. 25.
173. Bandă îndoită în formă de „U”, cu hastele verticale triunghiulare, A₃₅, — 1,60 m, h = 2,7 cm, L = 2,4 cm, l = 1,8 cm, Inv. 29854, Fig. 25.
174. Tablă decorată cu caneluri longitudinale, A₃₈, — 1,15 m, L = 2,4 cm, Inv. 29669. Fig. 25.
175. Tablă decorată cu ove, A₂₈, — 0,90 m, L = 1,8 cm, l = 1,1 cm, Inv. 29826. Fig. 26.
176. Tijă, fragmentară, smrotundă în secțiune, A₁₇, — 1,05 m, L = 5 cm, Inv. 29675. Fig. 26.
177. Fragment dintr-o piesă masivă, cu urme de reparație, A₃₇, — 0,30 m, L = 4,5 cm, l = 2 cm, Inv. 29665.
178. Bară cu un capăt aplatizat și ușor curbat și celălalt teșit, A₃₁, — 1,30 m, L = 8,6 m, Inv. 29905. Fig. 26.
179. Aplică decorativă pe un obiect de lemn, decorată cu cercuri incizate concentrice, se păstrează găurile de la niturile de fixare, A₂₇, — 1,40 m, L = 9 cm, l = 6,7 cm, Inv. 29951. Fig. 27.
180. Piesă decorativă în formă de pion de șah, terminată cu o tijă de fier, A₃₁ — 0,60 m h = 2,6 m, Inv. 30250. Fig. 21.
181. Decor în formă de cap de femeie, terminat cu un știft de fier pentru fixare, din care 2 cm corpul de bronz, A₂₈, — 0,40 m, L = 2,5 cm, Inv. 29723. Fig. 20.
182. Tablă fragmentară, A₃₇, — 0,30 m, L = 4,5 cm, Inv. 29665. Fig. 25.

AUR

183. Inel, compus din lăcaș de fixare pentru piatră, corp traforat, A₃₆, — 1,00 m, D = 1,8 cm, Inv. 29963. Fig. 20.

PLUMB

184. Bară fragmentară, răsucită, secțiune rectangulară, A₃₆, — 1,1 cm, L = 6,8 cm, Inv. 29670. Fig. 29.
185. Obiect fragmentar, utilizat pentru fixarea blocurilor de piatră, A₃₂, — 0,50 m, L = 9,5 cm, Inv. 29767. Fig. 36.

FIER

186. Săpă-târnăcop, prezintă o nervură mediană, orificiu de fixare a cozii, A₂₇, — 0,20 m, L = 27 cm, l = 17 cm, Inv. 29562. Fig. 28.
187. Daltă, prevăzută cu manșon pentru fixare într-o coadă de lemn, secțiune rectangulară, vârf de atac lățit, ușor curbat, A₂₇, — 0,65 m, L = 24,3 cm, diametru manșon = 3,3 cm, lățimea vârfului de atac = 2,5 cm; inelul pentru fixare, D = 4,4 cm, Inv. 29729. Fig. 28.
188. *Stylus*, stare de conservare bună, A₃₈, — 1,15 m, L = 14,1 cm, Inv. 29811. Fig. 29.
189. *Stylus*, fragmentar, A₃₇, — 0,45 m, L = 6,2 cm, Inv. 29700. Fig. 29.

190. Stylus, fragmentar, A_{46} , — 0,80 m, $L = 7,5$ cm, Inv. 29850, Fig. 29.
191. Obiect fragmentar, prezintă o extremitate în formă de lance, A_{38} , — 0,30 m, $L = 8,3$ cm, Inv. 29699, Fig. 29.
192. Vârf, dăltiță (?), A_{42} , — 0,30 m, $L = 6,5$ cm, Inv. 29803, Fig. 29.
193. Vârf săgeată, corp piramidal, peduncul fragmentar, vârful rupt, A_{37} , — 1,10 m, $L = 6,1$ cm, Inv. 29939, Fig. 29.
194. Cheie, bine conservată, A_{41} , — 0,90 m, $L =$ cm, Inv. 29741, Fig. 30.
195. Cheie, cu inelul fragmentar, A_{37} , — 0,40 m, $L = 3,7$ cm, Inv. 29696, Fig. 30.
196. Ac pentru cusut, vârful rupt, A_{35} , — 1,00 m, $L = 15,5$ cm, Fig. 30.
197. Tablă indoită în formă de „S”, A_{47} , — 0,50 m, $L = 4,9$ cm, $l = 2$ cm, Inv. 29943, Fig. 30.
198. Cheie, inel cu limbă ruptă, A_{46} , — 0,80 m, $D = 2,3$ cm, Inv. 29973, Fig. 30.
199. Țintă sanda, A_{35} , — 0,10 m, $L = 1$ cm, Inv. 29679, Fig. 30.
200. Țintă sanda, A_{42} , — 1,00 m, $L = 1,2$ cm, $D = 1,2$ cm, Inv. 29937, Fig. 30.
201. Cuțit convex, vârful rupt, A_{41} , — 0,55 m, $L = 11,8$ cm, $l = 1,5$ cm, Inv. 29736, Fig. 31.
202. Fragment lamă cuțit același tip, A_{47} , — 0,50 m, $L = 5,8$ cm, $l = 1,2$ cm, Inv. 29942, Fig. 31.
203. Lamă cuțit același tip, A_{47} , — 0,50 m, $L = 10,8$ cm, $l = 1,9$ cm, Inv. 29941, Fig. 31.
204. Fibulă de tip *omega*, fragmentară, A_{42} , — 1,25 m, $D = 5$ cm, lungimea acului 5,9 cm, Inv. 29940, Fig. 31.
205. Fibulă cu balama, tip Ancissa târzie, A_{46} , — 1,00 cm, $L = 5,8$ cm, Inv. 29876, Fig. 31.
206. Piesă fragmentară, nedeterminabilă, A_{38} , — 0,90 m, $L = 7,6$ cm, Inv. 29845, Fig. 32.
207. Belciug, fragmentară, A_{41} , — 0,90 m, $L = 3,3$ cm, Inv. 29742, Fig. 32.
208. Obiect nedeterminat, prezintă trei proeminențe ascuțite, A_{38} , — 1,10 m, $L = 5,3$ cm, $l = 1,4$ cm, Inv. 29862, Fig. 32.
209. Piesă, același tip cu precedenta, fragmentară, păstrează doar două proeminențe, A_{38} , — 0,60 m, $L = 4,5$ cm, $l = 1,9$ cm, Inv. 29707, Fig. 32.
210. Idem, fragmentară, A_{37} , — 1,10 m, $L = 4,2$ cm, Inv. 29795, Fig. 32.
211. Idem, fragmentar, A_{46} , — 0,90 m, $L = 4$ cm, Inv. 29844, Fig. 32.
212. Idem, bine conservată, A_{45} , — 0,45 m, $L = 5,1$ cm, $l = 1,8$ cm, Inv. 29728, Fig. 32.
213. Idem, fragmentară, A_{41} , — 1,80 m, $L = 5,4$ cm, Inv. 30236, Fig. 33.
214. Idem, două proeminențe rupte, A_{47} , — 1,60 m, $L = 5,8$ cm, $l = 1,2$ cm, Inv. 30237, Fig. 33.
215. Verigă, A_{27} , — 1,05 m, $D = 5,3$ cm, Inv. 29708, Fig. 33.
216. Cui cu urme de prelucrare, A_{37} , — 0,30 m, $L = 6,2$ cm, Inv. 29706, Fig. 33.
217. Lopățiță fragmentară, cu marginile ușor înălțate, A_{46} , — 1,25 m, $L = 9,5$ cm, $l = 6,6$ cm, Inv. 29938, Fig. 33.
218. Fragment scoabă, A_{38} , — 0,90 m, $L = 4,5$ cm, $l = 2,6$ cm, Inv. 29846, Fig. 33.
219. Scoabă, cu corpul rectangular în secțiune, A_{38} , — 1,20 m, $L = 6$ cm, $l = 2,8$ cm, Inv. 29961, Fig. 33.
220. Scoabă fragmentară, A_{42} , — 0,35 m, $L = 14,1$ cm, $l = 8,8$ cm, Inv. 29945, Fig. 33.
221. Obiect neidentificabil (scoabă ?) cu două brațe, fragmentar, secțiune rectangulară, A_{32} — 0,55 cm, $L = 7,8$ cm, $l = 5,3$ cm, Inv. 29764, Fig. 33.
222. Verigă realizată dintr-o bandă, A_{37} , — 0,75 m, $D = 3$ cm, $l = 1$ cm, Inv. 29747, Fig. 33.
223. Verigă realizată dintr-o bandă îngustă, A_{46} , — 1,15 m, $D = 3,7$ cm, $l = 0,5$ cm, Inv. 29944, Fig. 33.
224. Fragment stylus, parte superioară, A_{47} , — 0,60 m, $L = 3$ cm, Inv. 30238, Fig. 33.
225. Piesă neidentificabilă, fragmentară, A_{47} , — 1,40 m, $L = 5,7$ cm, Inv. 29943, Fig. 33.
226. Piesă neidentificabilă, fragmentară, A_{38} , — 1,00 m, $L = 3,8$ cm, Inv. 30239, Fig. 33.
227. Piesă neidentificabilă, fragmentară (cârlig ?) A_{38} , — 1,00 m, Inv. 30240, Fig. 33.
228. Fragment lamă (cuțit ?), A_{38} , — 0,90 m, Inv. 30241, Fig. 33.
229. Fragment lamă (cuțit ?), A_{38} , — 0,90 m, Inv. 30242, Fig. 33.

STICLĂ

230. Buză butelie, sticlă de culoare verzuie, A_{38} , — 1,00 m, $D = 4,5$ cm, Inv. 2970, Fig. 34.
231. Buză flacon, sticlă incoloră, A_{46} , — 0,30 m, $D = 4$ cm, Inv. 29702, Fig. 34.
232. Buză pahar, sticlă incoloră, A_{27} , — 0,95 m, $D = 9$ cm, Inv. 29655, Fig. 34.
233. Fragment vas (*guttus* ?), sticlă incoloră ușor irizată, A_{46} , — 0,45 m, $L = 3,9$ cm, Inv. 29880, Fig. 34.
234. Fund pahar, cu inel, sticlă incoloră, A_{42} , — 0,30 m, $D = 4$ cm, Inv. 29802, Fig. 34.
235. Fund pahar, cu inel, sticlă irizată, A_{46} , — 0,45 m, $D = 4,5$ cm, Inv. 29727, Fig. 34.

236. Fund pahar, drept, sticlă irizată, A_{43} , — 0,55 m, $D = 3,6$ cm, Inv. 29932. *Fig. 34.*
 237. Fund pahar, drept, sticlă mată, irizată, A_{49} , — 0,60 m, $D = 6,2$ cm, Inv. 29934. *Fig. 34.*
 238. Fund bol, sticlă irizată, fragmentar, A_{48} , — 0,55 m, $D = 7$ cm, Inv. 29933. *Fig. 34.*
 239. Fund bol, sticlă irizată, A_{45} , — 0,95 m, $D = 6,9$ cm, Inv. 29931. *Fig. 34.*
 240. Fund bol, sticlă irizată, A_{46} , — 1,35 m, $D = 6,1$ cm, Inv. 29936. *Fig. 34.*
 241. Fragment corp vas, sticlă irizată, prezintă trei protuberanțe, A_{44} , — 0,45 m, $L = 6,6$ cm, Inv. 29880. *Fig. 34.*
 242. Fragment corp vas, sticlă transparentă, A_{37} , — 0,20 m, $L = 2,8$ cm, Inv. 29705. *Fig. 34.*
 243. Toartă vas, realizată prin turnare, sticlă verzuie, A_{38} , — 0,75 m, $L = 6,3$ cm, Inv. 29710. *Fig. 34.*
 244. Mărgea, pastă de sticlă, de culoare verzuie, irizată, A_{28} , — 0,40 m, $D = 1,3$ cm, Inv. 29656. *Fig. 34.*

CERAMICĂ

45. Fragment statueta teracotă, reprezintă o figură feminină, pastă cărămizie semifină, A_{45} , — 0,30 m, $h = 4,00$ cm, Inv. 29704. *Fig. 35.*
 246. Vas fragmentar, realizat prin turnare, cu reprezentare umană, pastă cărămizie, semifină, A_{27} , — 0,20 m, $h = 9,8$ cm, Inv. 29756. *Fig. 35.*
 247. Opaț, tipul X, fragmentar, pastă cărămizie, biscuit negru, stampilă FORTI, A_{36} , — 1,00 m, $L = 7,8$ cm, $h = 1,9$ cm, Inv. 29697. *Fig. 35.*
 248. Opaț fragmentar, probabil, tipul VII, bordură decorată cu ghindă, toartă lamelară, pastă cărămiziu-gălbuie, cu mică, A_{38} , — 0,20 m, $L = 6,00$ cm, $h = 3,5$ cm, Inv. 29698. *Fig. 35.*
 249. Opaț fragmentar, tipul X, pastă cărămizie, A_{32} , — 0,55 m, $L = 7$ cm, Inv. 29701. *Fig. 35.*
 250. Opaț fragmentar, tipul X, pastă cărămizie, angobă roșie, ștampila CASSI, A_{46} , — 1,40 m, $L = 6,5$ cm, $h = 2,2$ cm, Inv. 29930. *Fig. 35.*
 251. Toartă opaț, pastă cărămiziu-gălbuie, A_{48} , — 0,50 m, $L = 7,5$ cm, Inv. 29751. *Fig. 35.*
 252. Jeton, realizat din perete de vas, pastă cărămiziu-gălbuie, A_{27} , — 0,30 m, $D = 1,7$ cm, Inv. 29653. *Fig. 35.*
 253. Jeton, realizat din perete de vas pastă cărămiziu-gălbuie, A_{27} , — 0,55 m, $D = 2$ cm, Inv. 29654. *Fig. 35.*
 254. Jeton, realizat din perete de vas, pastă cărămiziu-gălbuie, A_{48} , — 0,65 m, $D = 1,9$ cm, Inv. 29928. *Fig. 35.*
 255. Jeton, realizat din perete de vas, pastă cărămiziu-gălbuie, A_{42} , — 1,25 m, $D = 2,3$ cm, Inv. 29927. *Fig. 35.*
 256. Jeton, realizat din perete de vas, pastă cărămiziu-gălbuie cu mică, A_{32} , — 0,30 m, $D = 3,6$ cm, Inv. 29694. *Fig. 35.*
 257. Jeton, realizat din perete de vas, pastă cărămiziu-gălbuie, A_{42} , — 0,60 m, $D = 3,5$ cm, Inv. 29882. *Fig. 35.*
 258. Jeton, realizat din perete de vas, pastă cenușie, A_{51} , — 0,95 m, $D = 3,5$ cm, Inv. 29926. *Fig. 35.*
 259. Jeton, realizat din perete de vas, pastă cărămiziu-gălbuie, A_{49} , — 0,55 m, $D = 3,5$ cm, Inv. 29929. *Fig. 35.*
 260. Jeton, realizat din corp de vas, pastă cărămiziu-gălbuie, A_{37} , — 0,75 m, $D = 5,5$ cm, Inv. 29746. *Fig. 35.*
 261. Corp de vas cu grafiti, pastă cărămizie, cu mică, A_{41} , glie, $L = 10,5$ cm, $l = 5,5$ cm, Inv. 30248. *Fig. 36.*

PIATRĂ

262. Proiectil de formă sferică, A_{32} , — 1,10 m, $D = 8,2$ cm, Inv. 29792. *Fig. 36.*
 263. Proiectil de formă sferică, A_{32} , — 1,10 m, $D = 8,2$ cm, Inv. 29792. *Fig. 36.*

Obiecte descoperite în clădirea EM₃₀

BRONZ

264. Ac, fragmentar, P_9 , — 0,40 m, $L = 6,2$ cm, Inv. 29955. *Fig. 27.*
 265. Fragment tablă bronz, P_9 , — 0,90 m, $L = 4,7$ cm, $l = 0,8$ cm, Inv. 29956. *Fig. 27.*

CERAMICĂ

266. Opaț, tipul X, pastă cenușie, lucrat grosolan, ștampila I,VPATI, P₉, — 0,60 m, I, = 7,6 cm, h = 1,8 cm, Inv. 29946, Fig. 35.
267. Tegulă ștampilată, fragmentară, într-un chenar de forma „*tabula ansata*”, se păstrează ștampila CIV, P₉, — 0,40 m, înălțimea literelor 2,1 cm, lățimea chenarului 3,9 cm, Inv. 29962, Fig. 36.

OS

268. Ac de cusut, urechea ușor lătită și vârful rupt, B₁, stratul de arsură, I, = 11,5 cm. Inv. 29947.
- Baza arheologică: obiecte descoperite în săpăturile din secțiunea B₁*

BRONZ

269. Verigă, secțiune rotundă, B₁, stratul de arsură, D = 2,1 cm, Inv. 29948, Fig. 27. 9.
270. Țintă semisferică, nitul de fixare rupt, B₁, stratul de arsură, D = 1,9 cm, Inv. 2994 Fig. 27.
271. Fragment fibulă, se păstrează resortul, acul și un mic fragment de corp, B₁, stratul de arsură, I, = 5,6 cm, Inv. 29950, Fig. 27.

MONETE*

Amfiteatrul

IMPERIUL ROMAN

272. As, Augustus, 25,4 × 24,7 mm, 10,59 g, axa 12; conservare mediocră; *Ric I*, p. 75, nr. 431 (Roma, a. 7 a. Ch.); A₄₈, 1,60 m.
273. As, Caligula, 28,1 × 27,7 mm, 10,69 g, axa 7; conservare foarte bună; *RIC I*, p. 111, nr. 38 (Roma, a. 37–38 p.Ch.); A₃₆, — 1,00 m, Inv. 29631.
274. As, Claudius; Germanicus, 29,1 × 28,5 mm, 10,12 g, axa 7; conservare slabă; *RIC I*, p. 129, nr. 106 (Roma, a. 50–54 p.Ch.); A₃₇, — 1,10 m, Inv. 29644.
275. Denar, Vespasianus, 17,8 × 17 mm, 3,30 g, axa 5; conservare bună, ștanța Rv. uzată; *RIC II*, p. 26, nr. 103 (Roma, a. 77–78 p.Ch.); A₃₁, — 0,35 m, Inv. 29629.
276. As, Vespasian, 26,8 × 26,1 mm, 11,26 g, axa 7; conservare bună, Rv. mai tocit; *RIC II*, p. 84, nr. 598 (Roma, a. 77–78 p.Ch.); A₂₇, — 0,79 m, Inv. 29609.
277. Monetă bronz (?), 25,4 × 24,8 mm, 8,20 g, axa 7; foarte tocit, nedeterminabil, după silueta portretul lui Vespasianus sau Titus; A₂₈, — 1,00 m, Inv. 29831.
278. As, Titus, 25,5 × 24,5 mm, 9,18 g, axa 7; tocit, deteriorat; *RIC II*, p. 126, nr. 85 A (Roma, a. 79 p.Ch.) sau p. 131, nr. 134 A (Roma, a. 80–81 p.Ch.); A₄₇, — 1,60 m.
279. As, Domitianus, 27,5 × 26,3 mm, 7,64 g, axa 7; conservare bună, tocit; *RIC II*, p. 188, nr. 270 (Roma, a. 85 p.Ch.); A₂₈, — 0,40 m, Inv. 29959.
280. As, Domitianus, 27,8 × 27,5 mm, 8,62 g, axa 5; conservare slabă; *RIC II*, p. 200, nr. 371 (Roma, a. 88–89 p.Ch.); A₃₈, — 1,10 m, Inv. 29817.
281. As, Domitianus (?), 27,2 × 26,3 mm, 8,41 g, axa ?; foarte tocit, atribuire nesigură, nedeterminabilă; A₂₇, — 0,30 m, Inv. 29607.
282. As, Domitianus (?), 26,4 × 25,7 mm, 7,66 g, axa 6; conservare slabă, atribuire nesigură, nedeterminabilă; A₄₃, — 1,10 m, Inv. 29872.
283. Dupondius, Nerva, 27,7 × 26,7 mm, 11,85 g, axa 6; conservare bună, tocit; *RIC*, p. 22, nr. 75 (Roma, a. 96 p.Ch.); A₉₇, — 0,50 m, Inv. 29606.
284. Dupondius, Nerva, 27,8 × 26,6 mm, 13,53 g, axa 5; tocit, greu lizibil; *RIC II*, p. 299, nr. 99 (Roma, a. 97 p.Ch.); A₃₁, — 0,60 m, Inv. 29614.
285. Denar, suberat, (doar miezul de bronz) Traianus, 19,1 × 18,1 mm, 1,75 g, axa 6; deteriorat, slab conservat, *RIC II*, p. 253, nr. 130 (Roma, a. 103–111 p.Ch.); A₃₆, — 0,60 m, Inv. 29612.
286. Sesterțius, Traianus, 33,5 × 32,2 mm, 20,87 g, axa 6; conservare slabă; *RIC II*, p. 275, nr. 426 (?) (Roma, a. 101–102 p.Ch.); A₄₈, — 0,20 m, Inv. 29807.

* Monetele au fost determinate de d-nul Radu Ardevan, căruia îi mulțumim și pe această cale.

287. Sestertius, Traianus, 35,2 × 33,2 mm, 20,80 g, axa 6; corodat, deteriorat; *RIC* II, p. 282, nr. 534 (Roma, a. 103–111 p.Ch.); A_{31} , — 0,60 m, Inv. 29631.
288. Sestertius, Traianus, 32,7 × 30,5 mm, 23,21 g, axa 6; conservare bună, legenda parțial ilizibilă; *RIC* II, p. 284, nr. 564 (Roma, a. 103–111 p.Ch.); — var. Av.; bustul laureat și drapat pe umărul stâng; A_{41} , — 0,55 m, Inv. 29830.
289. Sestertius, Traianus, 33,7 × 32,7 mm, 22,49 g, axa 6; conservare slabă; *RIC* II, p. 288, nr. 627 (Roma, a. 112–114 p.Ch.); A_{38} , — 0,80 m, Inv. 29745.
290. Sestertius, Traianus, 34,1 × 33,5 mm, 27,69 g, axa 6; conservare mediocră; *RIC* II, p. 291, nr. 658 (Roma, a. 114–116 p.Ch.); A_{41} , — 1,00 m, Inv. 29858.
291. Dupondius, Traianus, 27,2 × 26,6 mm, 13,52 g, axa 6; conservare slabă, tocit; cf. *RIC* II, p. 272, nr. 382, 385; p. 273, nr. 398, 406; p. 274, nr. 411; p. 275, nr. 428; p. 276, nr. 444; p. 277, nr. 454; (Roma, a. 93–103 p.Ch.); A_{44} , — 0,55 m, Inv. 29804.
292. Dupondius, Traianus, 26,5 × 26 mm, 9,65 g, axa 6; conservare mediocră; *RIC* II, p. 279, nr. 484 (Roma, a. 103–111 p.Ch.); A_{38} , — 1,10 m, Inv. 29819.
293. Dupondius, Traianus, 28,5 × 28,4 mm, 10,43 g, axa 7; conservare slabă, Rv. complet tocit, nedeterminabil (pentru legenda Av., cf. *RIC* II, p. 277 sq., Roma, a. 103–111 p.Ch.); A_{28} , — 0,40 m, Inv. 29621.
294. Dupondius, Traianus, 26,4 × 24,4 mm, 9,68 g, axa 55; conservare slabă, tocit; *RIC* II, p. 287, nr. 605 (Roma, a. 112–114 p.Ch.); A_{41} , — 0,20 m, Inv. 29646.
295. Dupondius, Traianus, 26,4 × 26,3 mm, 10,21 g, axa 7; conservare slabă, deteriorat; *RIC* II, p. 292, nr. 676 (Roma, a. 114–117 p.Ch.); A_{28} , — 0,60 m, Inv. 29616.
296. Dupondius, Traianus (?), 26,8 × 26,7 mm, 10,32 g, axa ?; foarte tocit, atribuire nesigură, nedet. minabil; A_{35} , — 0,70 m, Inv. 29619.
297. As, Traianus, 26,2 × 26 mm, 9,35 g, axa 6; conservare bună, circulat; *RIC* II, p. 275, nr. 434 (Roma, a. 101–102 p.Ch.); A_{35} , — 0,20 m, Inv. 29618.
298. As, Traianus, 27,3 × 26,5 mm, 9,62 g, axa 6; conservare slabă, tocit; *RIC* II, p. 279, nr. 483 Roma, a. 103–111 p.Ch.); A_{37} , — 0,30 m, Inv. 29636.
299. As, Traianus, 27,6 × 27,4 mm, 11,19 g, axa 6; conservare mediocră, deteriorat; *RIC* II, p. 286, nr. 593 (Roma, a. 112–114 p.Ch.); A_{37} , — 0,90 m, Inv. 29822.
300. Sestertius, Hadrianus, nr. 34,5 × 33,1 mm, 21,46 g, axa 7; conservare slabă; tocit; *RIC* II, p. 405, nr. 535 (a), (Roma, a. 117 p.Ch.); A_{31} , — 0,30 m, Inv. 29624.
301. Sestertius, Hadrianus, 32,2 × 31,8 mm, 23,64 g, axa 6; conservare mediocră; *RIC* II, p. 411, nr. 562 b (Roma, a. 119–121 p.Ch.); A_{48} , — 0,35 m, Inv. 29900.
302. Sestertius, Hadrianus, 33,9 × 33,7 mm, 20,70 g, axa 6; conservare foarte bună; *RIC* II, p. 411, nr. 563 b (Roma, a. 119–122 p.Ch.); A_{37} , — 1,40 m, Inv. 29863.
303. Sestertius, Hadrianus, 32,9 × 32,1 mm, 21,21 g, axa 6; foarte tocit; *RIC* II, p. 440, nr. 788 (?), (Roma, a. 134–138 p.Ch.); A_{38} , — 0,20 m, Inv. 29641.
304. Dupondius, Hadrianus, 26,4 × 25 mm, 12,79 g, axa ?; tocit, Rv. complet distrus; după forma legendei Av. (Roma, a. 119–121 p.Ch.); (cf. *RIC* II, p. 413–419); descoperire fortuită, Inv. 29925.
305. Dupondius, Hadrianus, 26,7 × 23,8 mm, 12,16 g, axa 6; conservare mediocră, deteriorat; *RIC* II, p. 426, nr. 657 (Roma, a. 125–128 p.Ch.); A_{47} , — 1,25 m, Inv. 29895.
306. Dupondius, Hadrianus, 25,9 × 24,8 mm, 11,81 g, axa 7; tocit, deteriorat; hidrid; Av. *RIC* II, p. 418, nr. 601 (dar portretul g — dreapta și cuirasat, Rv. *RIC* II, p. 482, nr. 601 (dar portretul g — dreapta și cuirasat, Rv. *RIC* II, p. 482, nr. 1047 (L. Aelius Caesar, Roma, a. 137 p.Ch.); dar *Pietas* spre dreapta; A_{37} , — 1,10 m (lângă Z_2 , din profil, tencuiala rămasă de la Z_2) Inv. 29957.
307. As, Hadrianus, 27,2 × 27 mm, 9,80 g, axa 6; conservare slabă; tocit; *RIC* II, p. 412, nr. 576 (Roma, a. 119–121 p.Ch.); A_{48} , — 0,35 m, Inv. 29899.
308. As, Hadrianus, 35,8 × 25,4 mm, 10,16 g, axa 7; conservare slabă, greu lizibil; *RIC* II, p. 426, nr. 664 (Roma, a. 125–128 p.Ch.); dar var. Av. (portret d) și Rv. (Minerva?); A_{31} , — 0,50 m, Inv. 29628.
309. As, Hadrianus, 25,1 mm, 9,73 g, axa 6; conservare slabă; *RIC* II, p. 426, nr. 665 (Roma, a. 125–128 p.Ch.); A_{38} , — 1,10 m, Inv. 29838.
310. As, Hadrianus, 27,3 × 25,2 mm, 9,42 g, axa 5; conservare slabă; *RIC* II, p. 427, nr. 678 (Roma, a. 127–128 p.Ch.); A_{35} , — 0,70 m, Inv. 29617.
311. As, Hadrianus, 26,9 × 26 mm, 11,33 g, axa 6; conservare mediocră, deteriorat; *RIC* II, p. 427, nr. 678 (Roma, a. 125–128 p.Ch.); A_{35} , — 0,70 m, Inv. 29620.
312. As, Hadrianus, 26 × 25,2 mm, 10,72 g, axa 6; conservare mediocră. *RIC* II, p. 427 nr. 678 (Roma, a. 125–128 p.Ch.); A_{37} , — 1,10 m, Inv. 29821.

313. As. Hadrianus, 26,3 × 24,8 mm, 7,50 g, axa 6; conservare bună, mici deteriorări, flan foarte subțire; *RIC* II, p. 432, nr. 708 (Roma, a. 132–134 p.Ch.); A_{44} , — 1,25 m, Inv. 29853.
314. As. Hadrianus, 27,2 × 25,3 mm, 10,07 g, axa 6; conservare bună, deteriorat; *RIC* II, p. 432, nr. 714 (Roma, a. 132–134 p.Ch.); A_{45} , Inv. 29818.
315. As. Hadrianus, 27,5 × 25,4 mm, 8,52 g, axa 7; conservare slabă deteriorat; *RIC* II, p. 433, nr. 719 (Roma, a. 132–134 p.Ch.); A_{37} , — 1,90 m (la 3,10 m de la Z_4).
316. As. Hadrianus, 26,5 × 26 mm, 11,80 g, axa 12; conservare foarte bună; *RIC* II, p. 447, nr. 580 (Roma, a. 134–138 p.Ch.); A_{43} , — 0,70 m, lângă Z_3 , Inv. 29885.
317. As. Hadrianus, 27 × 26 mm, 8,67 g, axa 6; conservare mediocră; *RIC* II, p. 441, nr. 796 (Roma, a. 134–138 p.Ch.); A_{42} , — 0,95 m, Inv. 29871.
318. As. Hadrianus, 25,9 × 24,1 mm, 13,47 g, axa 6; conservare mediocră; *RIC* II, p. 443, nr. 812 (Roma, a. 134–138 p.Ch.); A_{47} , — 1,60 m (la 2 m de Z_3), Inv. 29896.
319. As. Hadrianus, 28,1 × 25,4 mm, 10,03 g, axa 5; conservare bună; *RIC* II, p. 444, nr. 827 (Roma, a. 134–138 p.Ch.); A_{47} , — 1,25 m (la 2 m de Z_3), Inv. 29898.
320. As. Hadrianus, 26,7 × 23,9 mm, 12,71 g, axa 12; conservare foarte bună; *RIC* II, p. 446, nr. 839 (Roma, a. 134–138 p.Ch.); A_{33} MP, — 0,30 m, Inv. 29608.
321. As. Hadrianus, 26 × 25,3 mm, 10,53 g, axa 6; conservare foarte bună; *RIC* II, p. 447, nr. 848 (Roma, a. 134–138 p.Ch.); A_{37} MP, — 0,50 m, Inv. 29605.
322. As. Hadrianus, 25,7 × 24,8 mm, 9,64 g, axa 11; conservare bună; *RIC* II, p. 463, nr. 939 (Roma, a. 134–138 p.Ch.); A_{33} , — 0,45 m, Inv. 29652.
323. Denar. Hadrianus, Sabina, 18 × 17,3 mm, 2,90 g, axa 6; conservare bună; *RIC* II, p. 386, nr. 391 (Roma, a. 117–128 p.Ch.); — variantă Rv.: *Concordia* șade spre stânga cu patera în dreapta și cu cotul pe cornul abundenței; A_{31} , — 0,30 m, Inv. 29625.
324. Sestertius, Hadrianus, Sabina, 27,8 × 27,7 mm, 15,71 g, axa 6; conservare bună; *RIC* II, p. 475, nr. 1019 (Roma, a. 132–134 p.Ch.); A_{38} , — 1,20 m, Inv. 29924.
325. Dupondius, Hadrianus, Sabina, 27,9 × 26,7 mm, 13,90 g, axa 7; conservare bună, Rv. deteriorat; *RIC* II, p. 476, nr. 1023 (Roma, a. 134–134 p.Ch.); A_{31} , — 1,15 m (2,65 m de la Z_2), Inv. 29958.
326. As. Hadrianus, Sabina, 28,4 × 25,8 mm, 9,52 g, axa 5; conservare mediocră; *RIC* II, p. 478, nr. 1038 (Roma, a. 128–134 p.Ch.); A_{44} , — 1,50 m, Inv. 29894.
327. As. Hadrianus, Sabina, 25,5 × 25 mm, 13,80 g, axa 6; conservare bună; *RIC* II, p. 478, nr. 1046 (Roma, a. 128–134 p.Ch.); A_{28} , — 0,50 m, Inv. 29604.
328. As. Hadrianus, Sabina, 24,7 × 24,4 mm, 11,02 g, axa 5; conservare mediocră; *RIC* II, p. 479, nr. 1047 (Roma, a. 134–136 p.Ch.); A_{43} , — 1,10 m (lângă Z_3), Inv. 29890.
329. As. Hadrianus (postum), 27,4 × 25,7 mm, 8,72 g, axa 6; conservare bună; *RIC* II, p. 469, nr. 975 (Roma, a. 138–139 p.Ch.); A_{41} , — 0,25 m, Inv. 29645.
330. As. Hadrianus (postum), 26 × 24,8 mm, 8,93 g, axa 6; conservare slabă, corodat; *RIC* II, p. 469, nr. 975 (Roma, a. 138–139 p.Ch.); A_{31} , — 1,40 m, Inv. 29889.
331. As. Hadrianus, (postum), 27,6 × 27,3 mm, 11,63 g, axa 5; conservare mediocră; *RIC* II, p. 469, nr. 975 (Roma, a. 138–139 p.Ch.); A_{10} , — 1,15 m.
332. Sestertius, Antoninus Pius, 33,1 × 32,9 mm, 28,90 g, axa 6; conservare bună; *RIC* III, p. 109, nr. 612 (Roma, a. 140–144 p.Ch.); A_{47} , — 1,29 m (la 2,70 m față de Z_3), Inv. 29897.
333. Sestertius, Antoninus Pius, 31,3 × 30,1 mm, 23,61 g, axa 5; conservare bună; *RIC* III, p. 124, nr. 770 (Roma, a. 145–161 p.Ch.); A_{36} , — 0,60 m, Inv. 29610.
334. Sestertius, Antoninus Pius, 30,7 × 30,3 mm, 23,15 g, axa 11; conservare bună; *RIC* III, p. 124, nr. 772 (Roma, a. 145–161 p.Ch.); A_{46} , — 1,50 m (în Z_3), Inv. 29893.
335. Dupondius, Antoninus Pius, 26,5 × 23,4 mm, 13,93 g, axa 6; conservare bună; *RIC* III, p. 128, nr. 802 (Roma, a. 145–161 p.Ch.); — probabil 145–146 p.Ch. (cf. p. 8); A_{38} , — 1,00 m, Inv. 29630.
336. Dupondius, Antoninus Pius, 26,5 × 25,8 mm, 17,74 g, axa 11; conservare bună; *RIC* III, p. 128, nr. 808 (Roma, a. 145–161 p.Ch.); A_{41} , — 0,95 m, Inv. 29806.
337. Dupondius, Antoninus Pius, 24,5 × 22,9 mm, 8,69 g, axa 6; conservare bună; *RIC* III, p. 141, nr. 919 (Roma, a. 153–154 p.Ch.); A_{41} , — 0,80 m (lângă Z_2), Inv. 29886.
338. Dupondius, Antoninus Pius, 26,2 × 26 mm, 15,33 g, axa 5; conservare foarte bună; *RIC* III, p. 146, nr. 969 (Roma, a. 156–157 p.Ch.); A_{31} , — 0,70 m, Inv. 29615.
339. Dupondius, Antoninus Pius, 23,7 × 22,8 mm, 12,81 g, axa 11; conservare mediocră; *RIC* III, p. 146, nr. 969 (Roma, a. 156–157 p.Ch.); A_{49} , — 0,70 m, Inv. 29901.
340. Dupondius, Antoninus Pius, 23,2 × 22,9 mm, 10,38 g, axa 5; conservare bună; *RIC* III, p. 146, nr. 969 (Roma, a. 156–157 p.Ch.); A_{41} , — 0,40 m (la 1,30 m de Z_3), Inv. 29650.

341. As, Antoninus Pius, $28,3 \times 25,5$ mm, 11,00 g, axa 12; conservare bună; RIC III, p. 115, nr. 675 (Roma, a. 140—144 p.Ch.); A_{31} , — 0,70 m, Inv. 29626.
342. As, Antoninus Pius, $27,6 \times 25,8$ mm, 10,43 g, axa 6; conservare bună, atacat de oxizi; RIC III, p. 120, nr. 732 (Roma, a. 140—144 p.Ch.); A_{36} , — 0,80 m, (la 3,10 m de Z_3), Inv. 29648.
343. As, Antoninus Pius, $28,7 \times 27,2$ mm, 10,16 g, axa 11; conservare mediocră; RIC III, p. 120, nr. 738 (Roma, a. 143—144 p.Ch.); A_{41} , — 1,30 m, Inv. 29869.
344. As, Antoninus Pius, $26,2 \times 24,5$ mm, 10,20 g, axa 6; conservare bună, grafie și desen stângace (fals?); RIC III, p. 130, nr. 826 (Roma, a. 145—161 p.Ch.); A_{37} , — 1,10 m, Inv. 29805.
345. As, Antoninus Pius, $25,7 \times 24,6$ mm, 9,09 g, axa 6; conservarea mediocră; RIC III, p. 156, nr. 880 (Roma, a. 149—150 p.Ch.); A_{37} , — 0,90 m, Inv. 29740.
346. As, Antoninus Pius, $28,3 \times 26,4$ mm, 11,7 g, axa 11; conservare mediocră; RIC III, p. 144, nr. 955 (Roma, a. 155—156 p.Ch.); A_{31} , — 0,30 m, Inv. 29623.
347. As, Antoninus Pius: diva Faustina I, $26 \times 24,3$ mm, 11,53 g, axa 11; conservare bună, Rv. cam tocit; RIC III, p. 167, nr. 1171 (Roma, post 141 p.Ch.); A_{37} , — 0,10 m, Inv. 29633.
348. As, Antoninus Pius: Aurelius Caesar, $26,5 \times 25,3$ mm, 10,36 g, axa 5; conservare slabă; RIC III, p. 174, nr. 1238 (Roma, a. 140—144 p.Ch.); A_{42} , — 1,10 m (lângă Z_3), Inv. 29891.
349. As, Antoninus Pius: Aurelius Cacsar, $26,2 \times 25,5$ mm, 9,50 g, axa 6; conservare bună; RIC III, p. 17, nr. 1256 (Roma, a. 145—146) p.Ch.); A_{47} , — 0,80 m (lângă Z_3), Inv. 29870.
350. As, Antoninus Pius, Aurelius Caesar, 26×25 mm, 10,84 g, axa 12; conservare mediocră; RIC III, p. 177, nr. 1269 (Roma, a. 145 p.C.); A_{36} , — 0,50 m, Inv. 29627.
351. As, Antoninus Pius: Aurelius Caesar, $26,3 \times 24,2$ mm, 8,83 g, axa 7; conservare slabă; RIC III, p. 178, nr. 1271 b (Roma, a. 147—148 p.Ch.); A_{37} , — 0,60 m, Inv. 29651.
352. As, Antoninus Pius: Aurelius Caesar, $25,1 \times 23,6$ mm, 11,05 g, axa 10; conservare slabă; RIC III, p. 185, nr. 1351 (Roma, a. 155—156 p.Ch.); A_{49} , — 0,65 m, Inv. 29902.
353. As, Antoninus Pius: Faustina II, $26,8 \times 26,1$ mm, 11,78 g, axa 6; conservare mediocră; RIC III, p. 194, nr. 1401 (Roma, a. 145—146 p.Ch.); A_{37} , — 0,90 m, In . 29810.
354. As, Antoninus Pius: Faustina II, $24,8 \times 24,3$ mm, 10,38 g, axa 6; conservare mediocră, Rv. corodat; RIC III, p. 193, nr. 1390 (Roma, a. 156—161 p.C.); A_{48} , — 1,00 m, Inv. 29868.
355. Sestertius, Marcus Aurelius: divus Antoninus, $32,5 \times 31,6$ mm, 27,60 g, axa 11; conservare excelentă; RIC III, p. 315, nr. 1266 (Roma, post a. 161 p.Ch.); A_{31} , — 0,30 m, Inv. 29622.
356. Sestertius, Marcus Aurelius, $30,6 \times 29,5$ mm, 23,44 g, axa 12; conservare slabă, flan rombic; RIC III, p. 282, nr. 871 (Roma, dec. 163—dec. 164, p.Ch.); A_{36} , — 0,20 m, Inv. 29640.
357. Dupondius, Marcus Aurelius, $24,2 \times 23,3$ mm, 10,73 g, axa 7; conservare mediocră; RIC III, p. 298, nr. 1065 (Roma, dec. 172—dec. 173 p.Ch.); sau p. 300, nr. 1100 (Roma, dec. 173—dec. 174 p.Ch.); A_{41} , — 1,00 m, In . 29809.
358. Dupondius, Marcus Aurelius, $26,1 \times 24,4$ mm, 16,75 g, axa 11; conservare foarte bună; RIC III, p. 306, nr. 1186 (Roma, dec. 176—toamna 177 p.Ch.); A_{32} , — 0,30 m, Inv. 29635.
359. As, Marcus Aurelius, $24,4 \times 23,4$ mm, 8,92 g, axa 5; conservare slabă, tocit, deteriorat; RIC III, p. 292, nr. 985 (Roma, dec. 169—dec. 170 p.Ch.); A_{37} , — 0,10 m, Inv. 29634.
360. As, Marcus Aurelius, $26,1 \times 25,7$ mm, 9,33 g, axa 5; conservare bună; RIC III, p. 301, nr. 1107 (Roma, dec. 173—iunie 174 p.Ch.); A_{41} , — 1,00 m, Inv. 29808.
361. As, Marcus Aurelius, $26,1 \times 24,9$ mm, 11,19 g, axa 11; conservare mediocră, RIC III, p. 307, nr. 1195 (Roma, dec. 176—toamna 177 p.Ch.).
362. Dupondius, Lucius Verus, $25,9 \times 25,7$ mm, 15,50 g, axa 11; conservare excepțională; RIC III, p. 317, nr. 1293 (Roma, a. 161 p.Ch.); A_{37} , — 0,80 m (la 2,60 m de Z_3), Inv. 29647.
363. As, Marcus Aurelius: Faustina II, $25,7 \times 24,2$ mm, 11,40 g, axa 12; conservare bună; RIC III, p. 348, nr. 1683 (Roma, a. 161—175 p.Ch.); A_{36} , — 0,60 m, Inv. 29611.
364. Sestertius, Marcus Aurelius: Commodus Augustus, $31,3 \times 30,4$ mm, 20,08 g, axa 5; conservare mediocră; RIC III, p. 341, nr. 1588 (Roma, a. 178, p.Ch.); A_{37} , — 0,70 m, Inv. 29649.

GERME (Lydia, provincia Asia)

365. Monetă bronz roșcat, 26,7 × 25,9 mm, 12,01 g, axa 10; foarte corodată, Av. complet șters, pe Rv. legenda distrusă, în câmp se văd trei figuri feminine în picioare spre stânga; a doua jumătate a sec. I p.Ch.(?); *Head*, p. 650—651; A₃₉, din glie, Inv. 29638.

MARCIANOPOLIS (Moesia Inferior)

366. Monetă bronz, 17,1 × 16,5 mm, 2,70 g, axa 1; conservare mediocră; *Pick* 1/1, p. 197, nr. 538 (sec. III p.Ch.); A₃₇. — 0,30 m, Inv. 29637.

NICAEA (Bithynia)

367. Monetă bronz, Severus Alexander (222—235 p.Ch.), 20,3 × 20 mm, 4,65 g, axa 6; conservare slabă; Av.: M AYP CEY A (...) CT AV. Bust laureat dr., cerc perlat; Rv.: NIKAI(E)N. Trei acvile legionare; cf. *Head*, p. 516—517; A₃₈. — 1,00 m, Inv. 29632.
368. Monetă bronz, Severus Alexander (222—235 p.Ch.); 20 × 18 mm, 3,36 g, axa 7; conservare slabă; Av.: M AYP CE A (...) Bust laureat și drapat dr., cerc perlat; Rv.: N(IK)A(I)/E(N). Trei acvile legionare, cerc perlat; cf. *Head*, p. 516—517; A₃₈. — 0,25 m, Inv. 29463.
369. Monetă bronz, Severus Alexander (222—235 p.Ch.), 20,5 × 17,7 mm, 4,36 g, axa 6; conservare slabă, corodată; Av.: ... Cap laureat dr.; Rv.: (N)IKAI(E)/(N). Trei acvile legionare; cf. *Head*, p. 516—517. A₃₈. — 0,30 m, Inv. 29642.
- TABAE? (Caria provincia Asia)
370. Monetă bronz, 23,6 × 22,7 mm, 4,90 g, axa 1; conservare slabă, nedeterminabilă; Av.: ... KAI(CAP?) ... Profil masculin tânăr dr., cap gol; Rv.: ... HN N. Figură feminină în picioare, capul spre st., ține ceva în dr. și ridică din cot st.; A₂₂ 2 (profil), — 0,60 m

INCERTA

371. Monetă bronz, 25,1 × 24 mm, 9,99 g, axa 11(?); conservare slabă, nedeterminabilă; Av.: Cap laureat(?). (seamănă cu Traian?), Rv.: Siluetă umană înaripată, îngemuncheată spre dr. (Victoria?). A₃₈. — 0,20 m, Inv. 29639.
372. Monetă bronz, 21,7 × 21,4 mm, 6,14 g, axa ?; conservare slabă, foarte tocită, nedeterminabilă. A₄₂. — 1,20 m (lângă Z₃), Inv. 29892.

DORIN ALICU — VICTOR POPA — EMILIAN BOTA

ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA.

The campaign of 1994

(Abstract)

In the archaeological campaign of 1994, researches were carried out in three different locations: the amphitheater, buildings EM_{30 31}, the yard of the archaeological Base.

1. The Amphitheater: Continuing the work of the previous campaign, the *maenianum primum*, the southern area of the amphitheater and sectors XIII—XIX were researched.

13 cases were opened, revealing the wood stage, precursor to the stone construction. The wooden column alignments I and II were identified, its traces being marked by the ditches carried out in the ancient soil where they had been secured.

A large quantity of archaeological material and coins were collected, together with several objets lost through the steps by the audience. The space under the stand proved to have been void of ground and the southern box belonged to the wood stage of the edifice.

All the discoveries confirm the suggested chronology as a result of the researches in the previous campaign.

2. **Buildings EM₃₀₋₃₁:** The controls of the previous campaigns were canceled and the South-Western corner of building EM₃₁ was uncovered. Two tiles inscribed with cursive Latin were found. No new elements concerning the chronology or the construction technique of the objective were found.

3. **The yard of the archaeologic Base:** The diggings were generated by the necessity of extending northward the main building of the Base. The elements of a Roman building were revealed, destroyed partly by modern construction and foundation works.

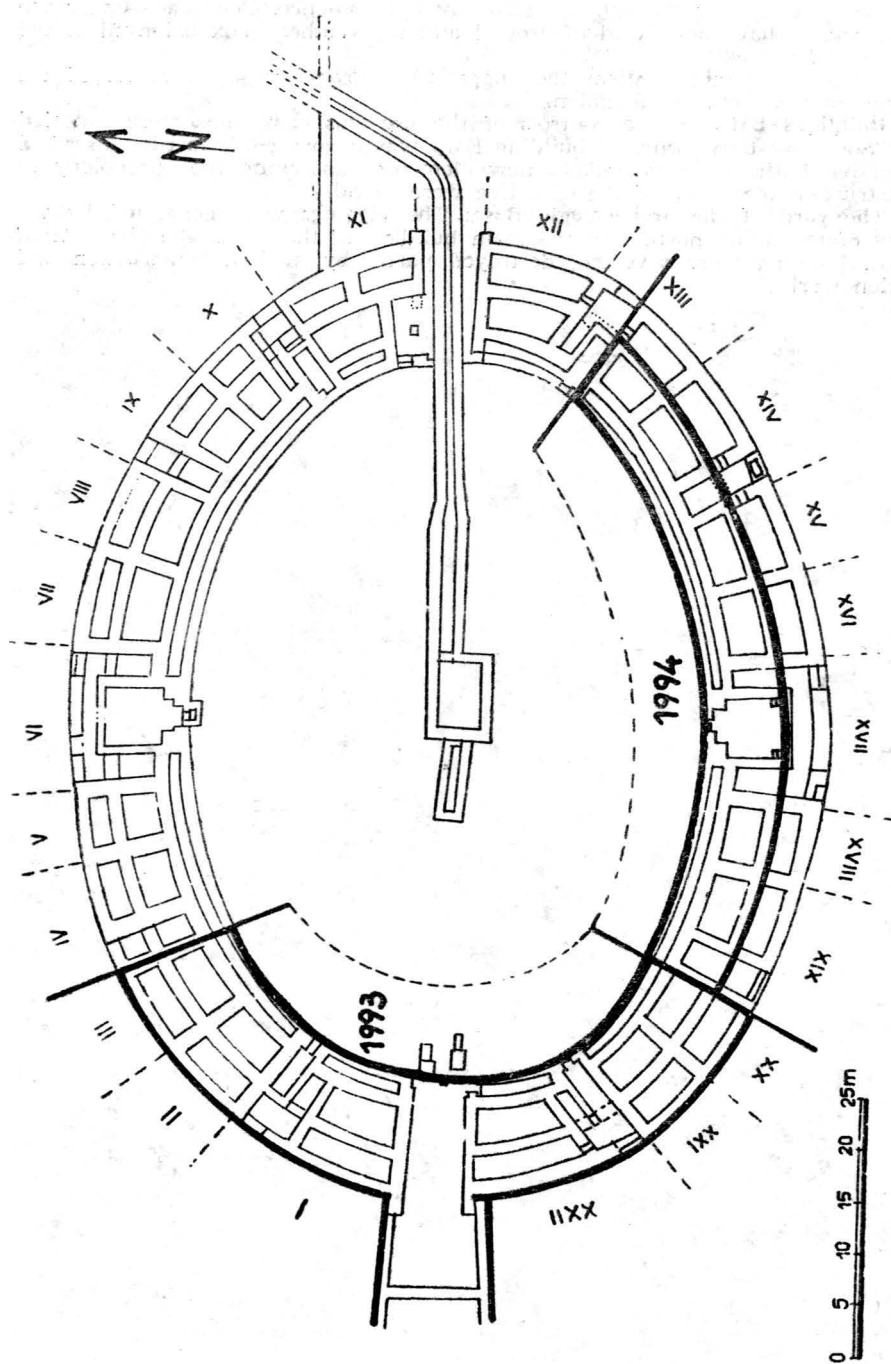

Fig. 1. Plan general amfiteatru.

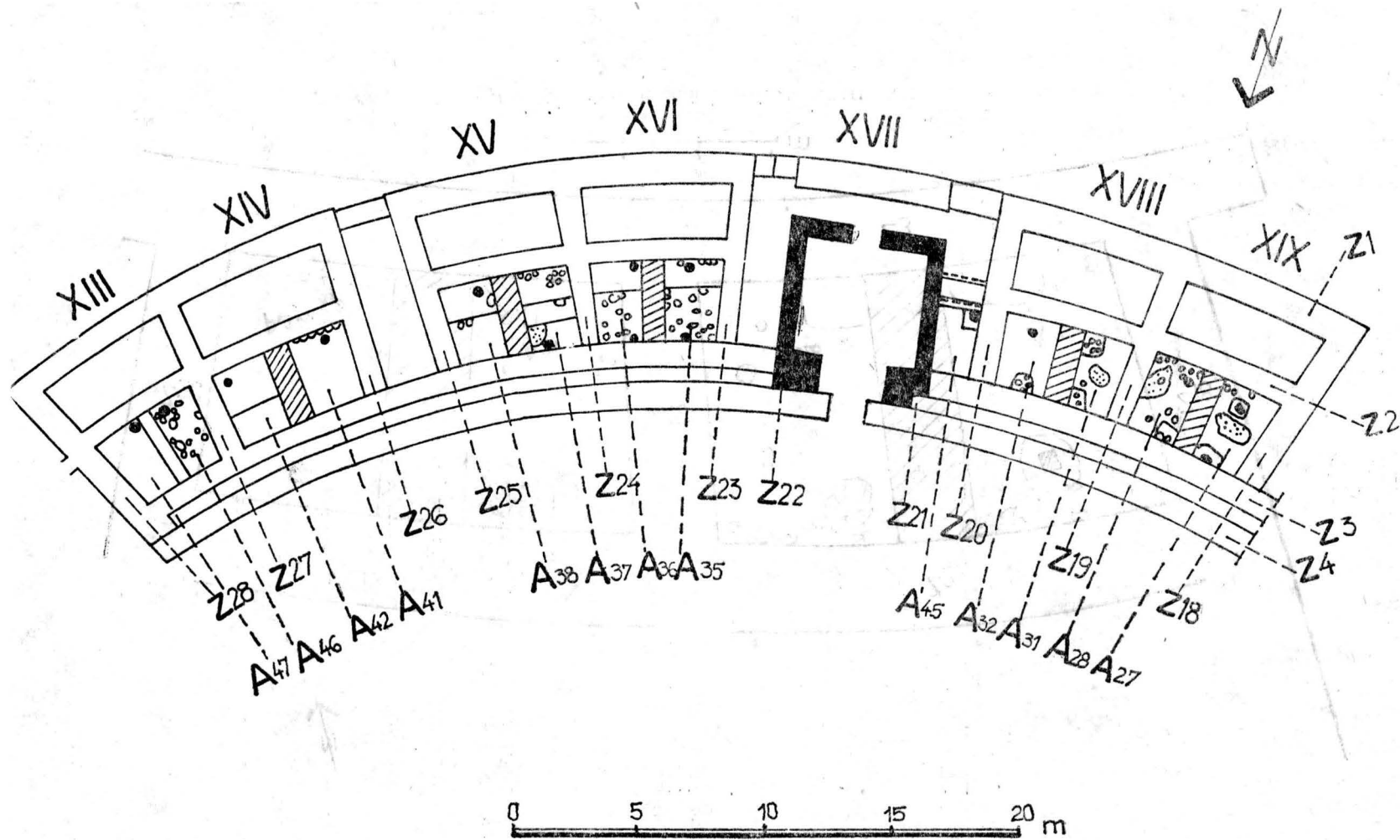

Fig. 2. Plan general al săpăturilor efectuate în anul 1994 în amfiteatru.

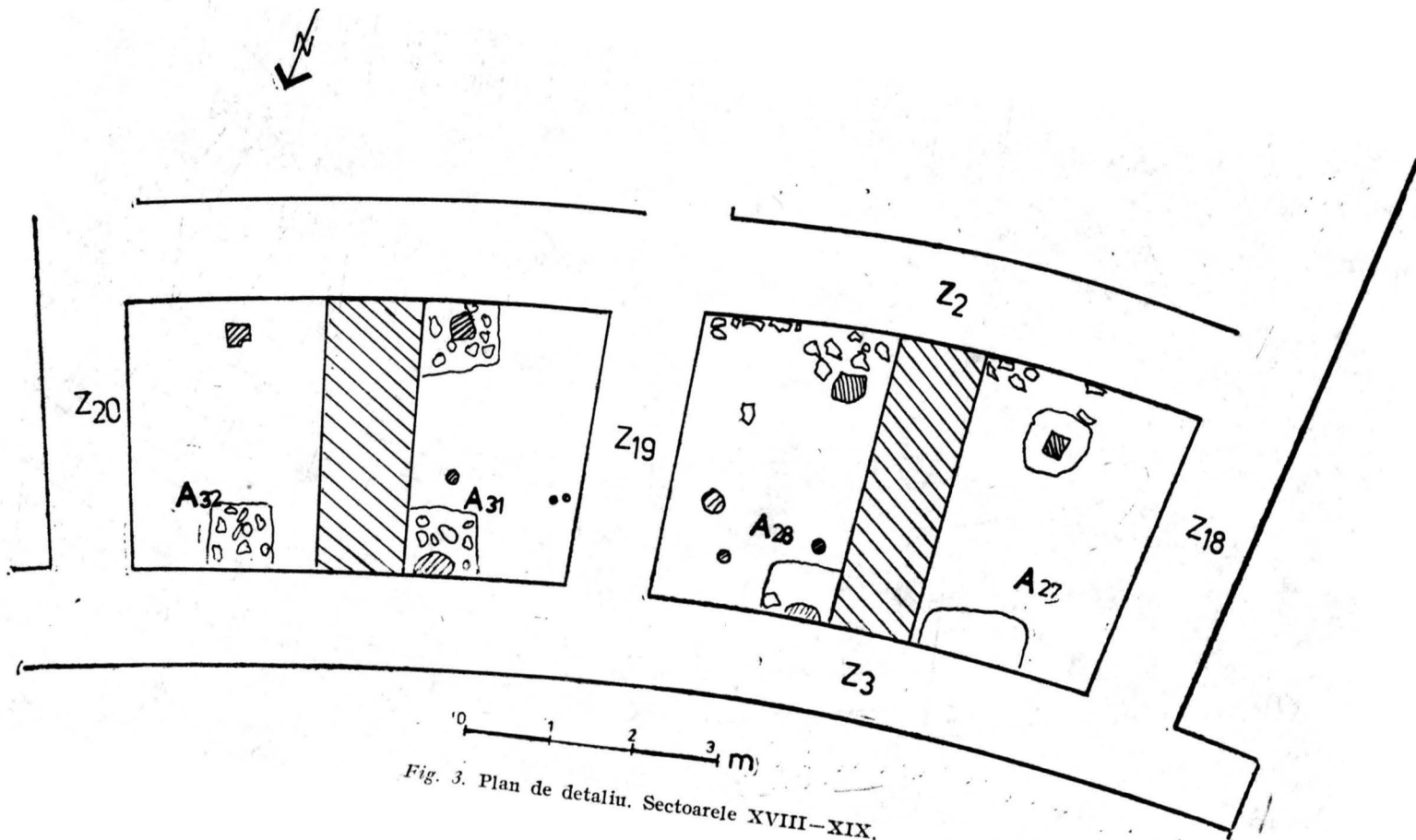

Fig. 3. Plan de detaliu. Sectoarele XVIII-XIX.

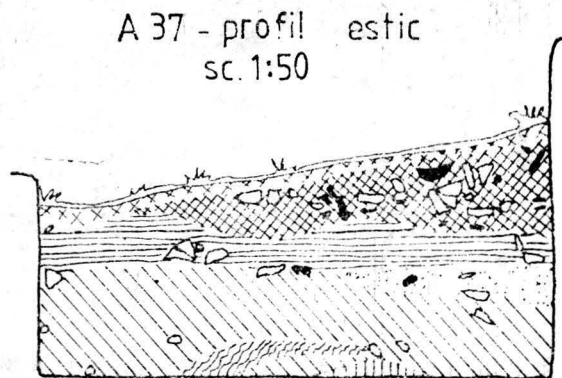
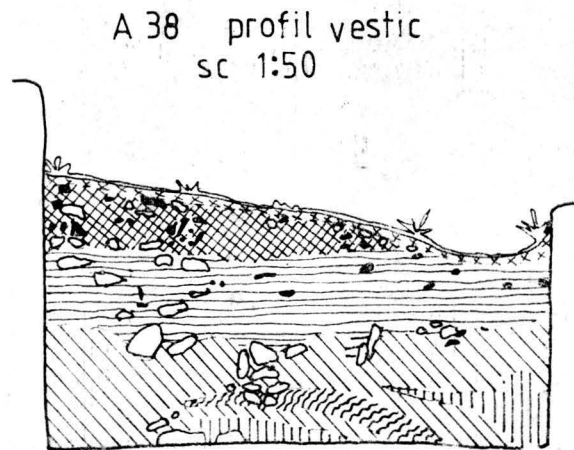
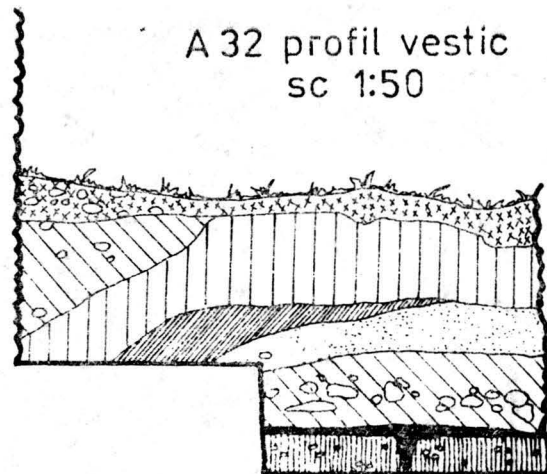
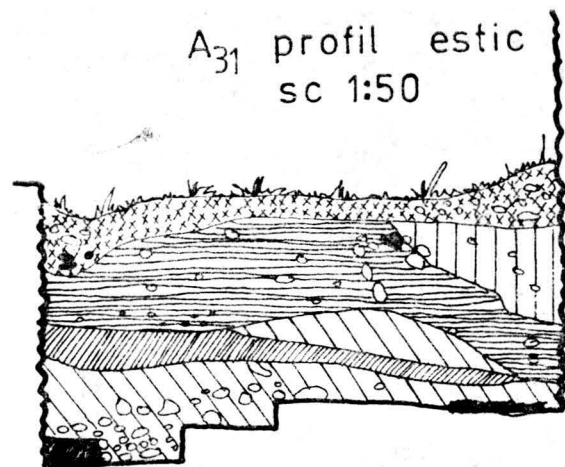
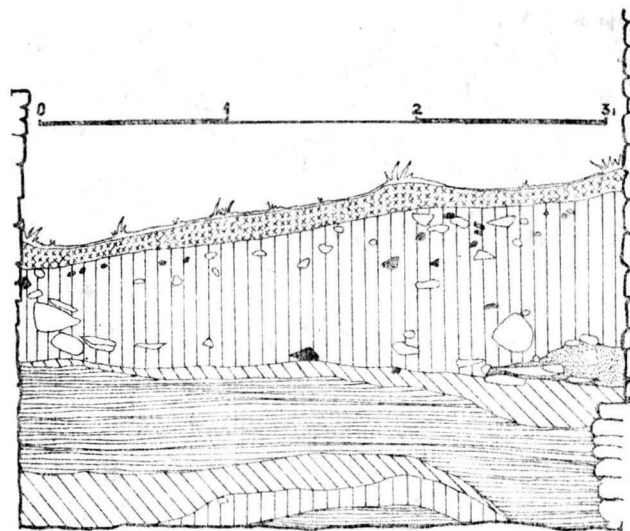
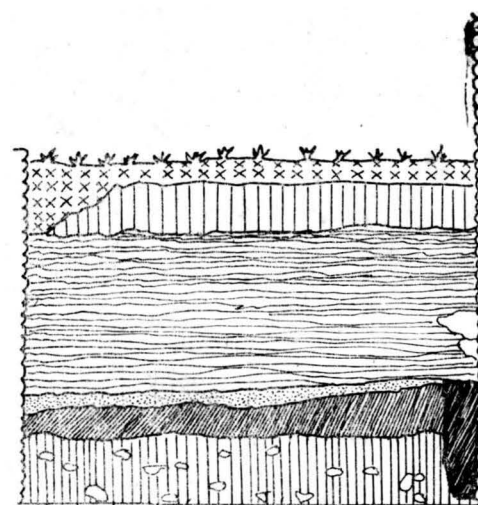

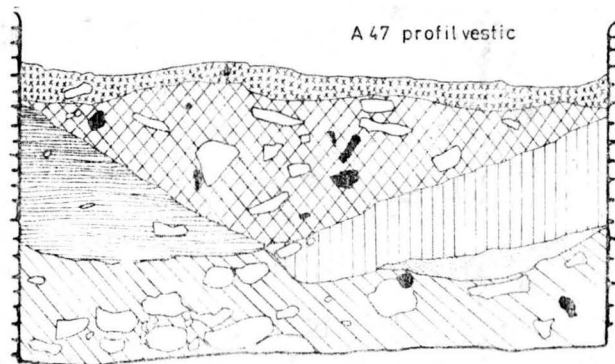
Fig. 4. Profile. Casetele A₃₁, A₃₂, A₃₇, A₃₈.

A41 profil estic

A45 profil sudic

A47 profil vestic

LEGENDA

- STRAT STERIL
- HUMUS ANTIC
- NIVEL DE CONSTRUCȚIE
- GROPI MODERNE
- UMLUTURI
- NIVEL DE DĂRĂMĂTURĂ
- GLIE
- CĂRĂMIDĂ
- DOLOVANI
- AMPRENTĂ STĂLP
- GROAPĂ DE IMPLANTARE STĂLP
- UMLUTURĂ SĂNTURI
- GROPI ANTICE

Fig. 5. Profile. Casetele A₄₁, A₄₅, A₄₇.

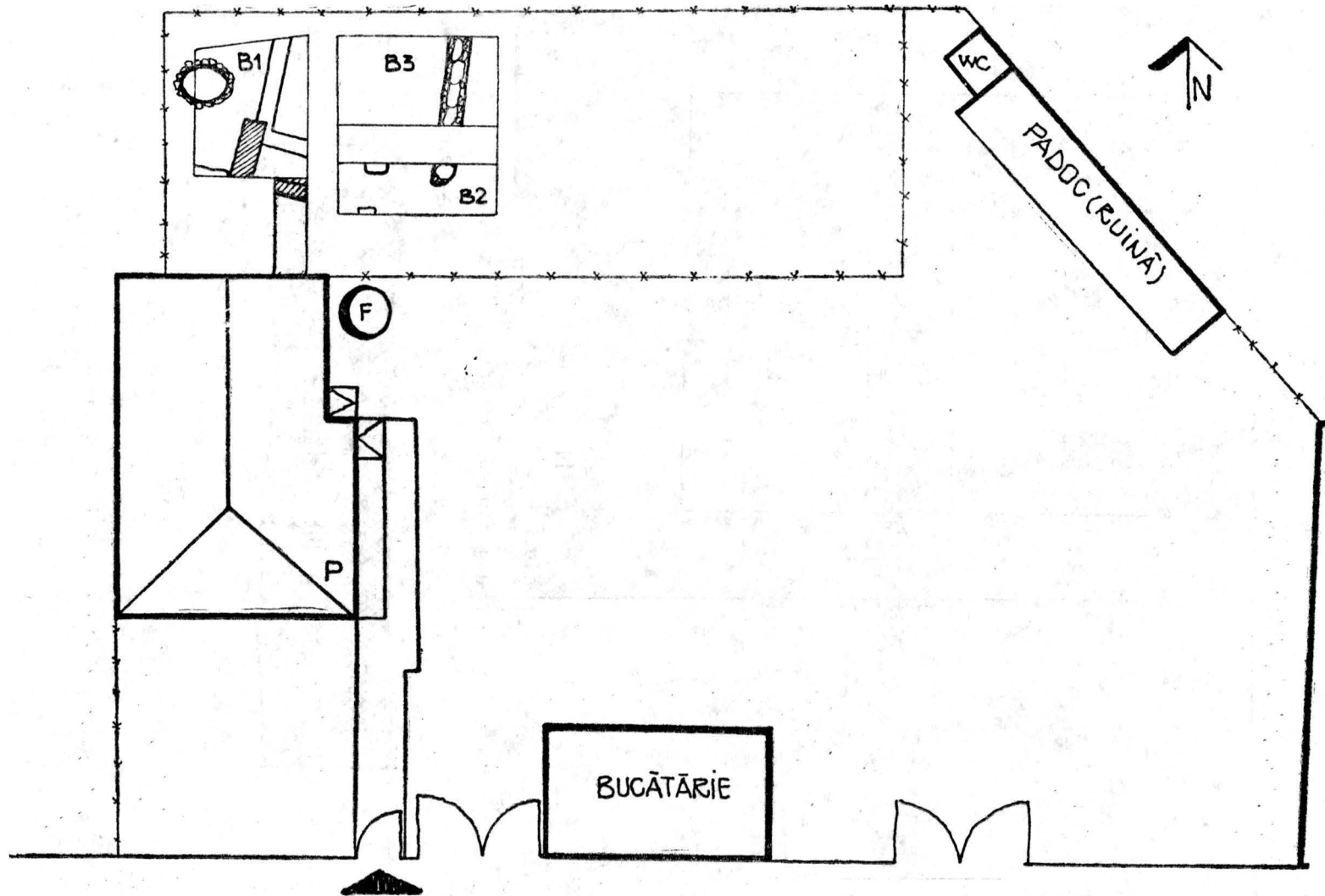

Fig. 6. Plan de situație. Baza arheologică.

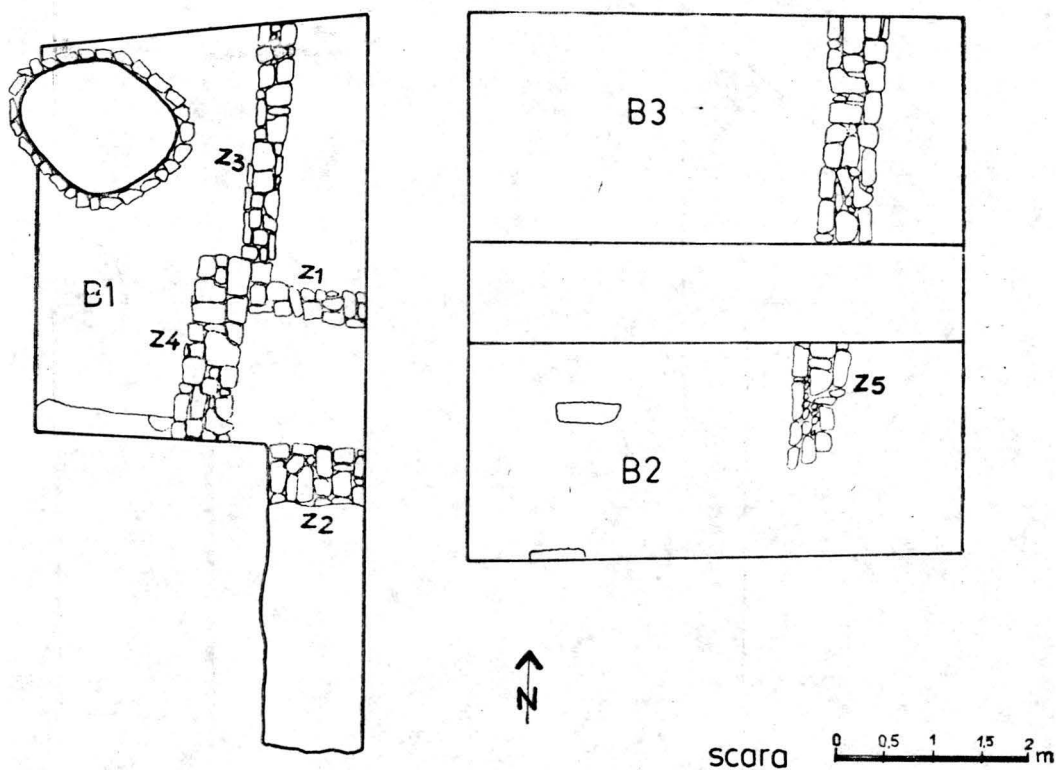
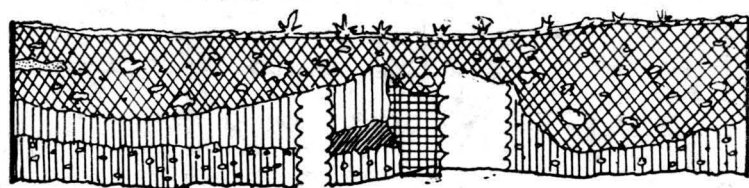

Fig. 7. 1. Plan general al săpăturilor din curtea bazei arheologice.

B1 profil estic

2. Profilul estic al secțiunii B₁.

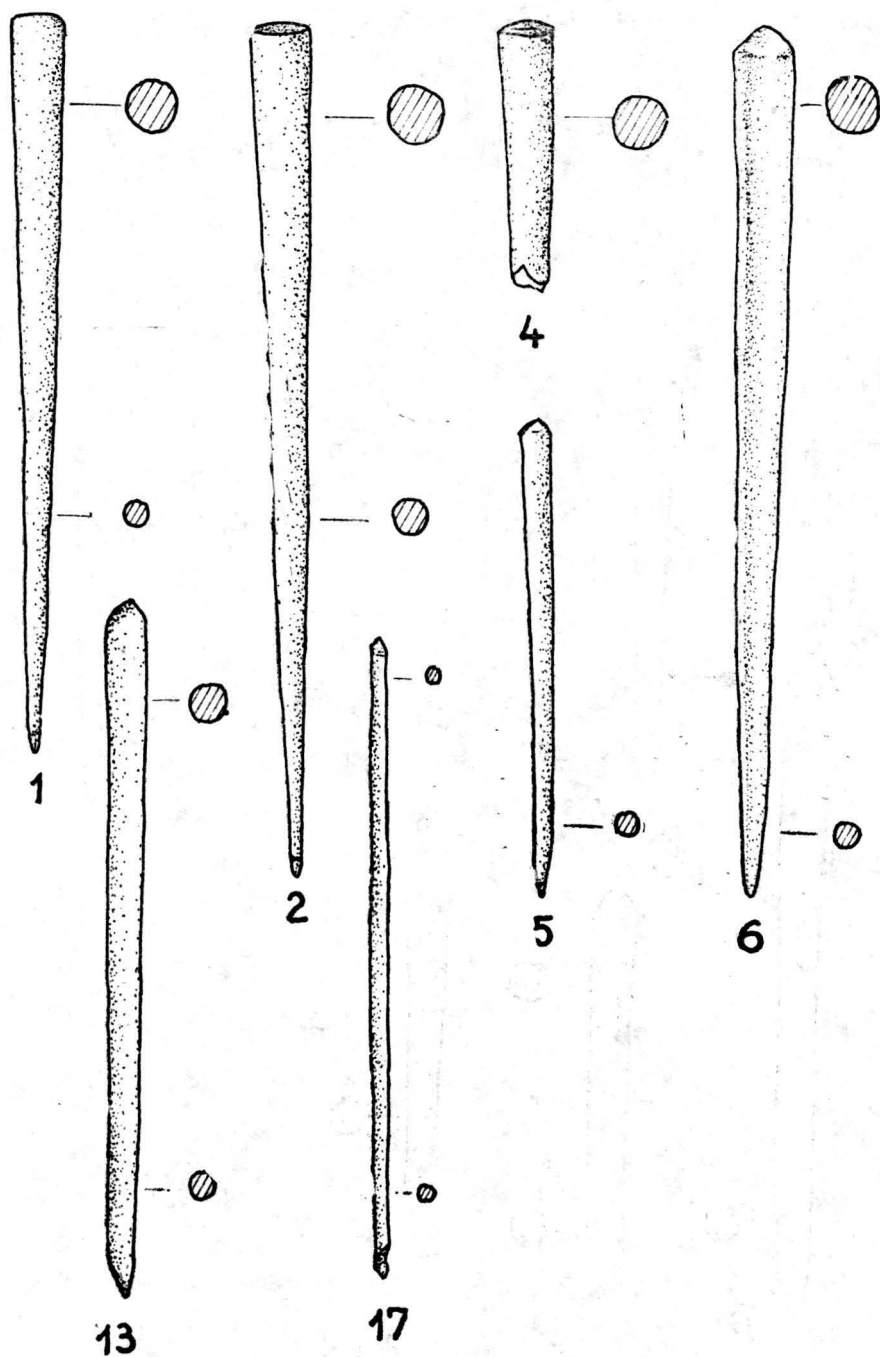

Fig. 8. Os. Ace de păr.

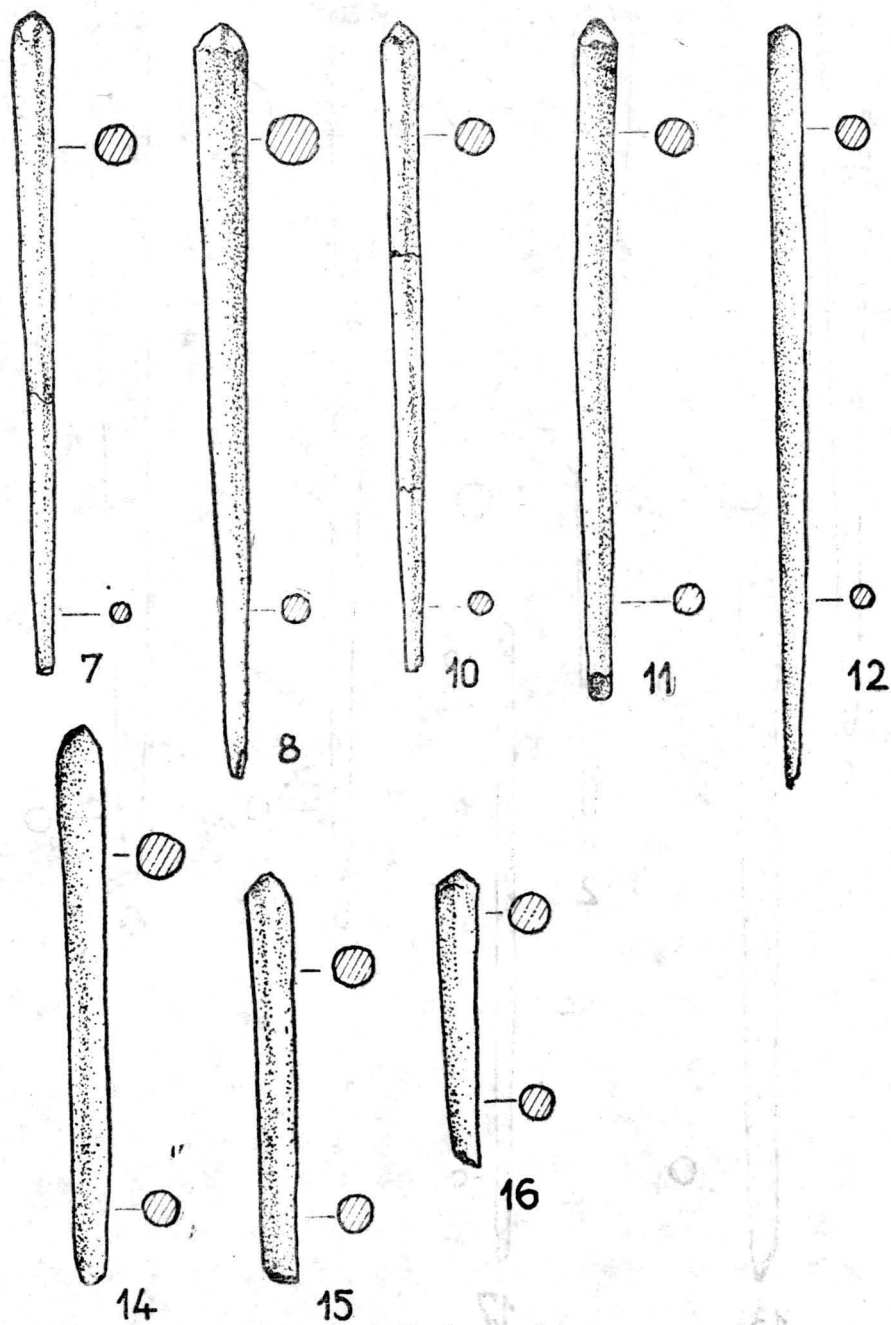

Fig. 9. Os. Ace de păr.

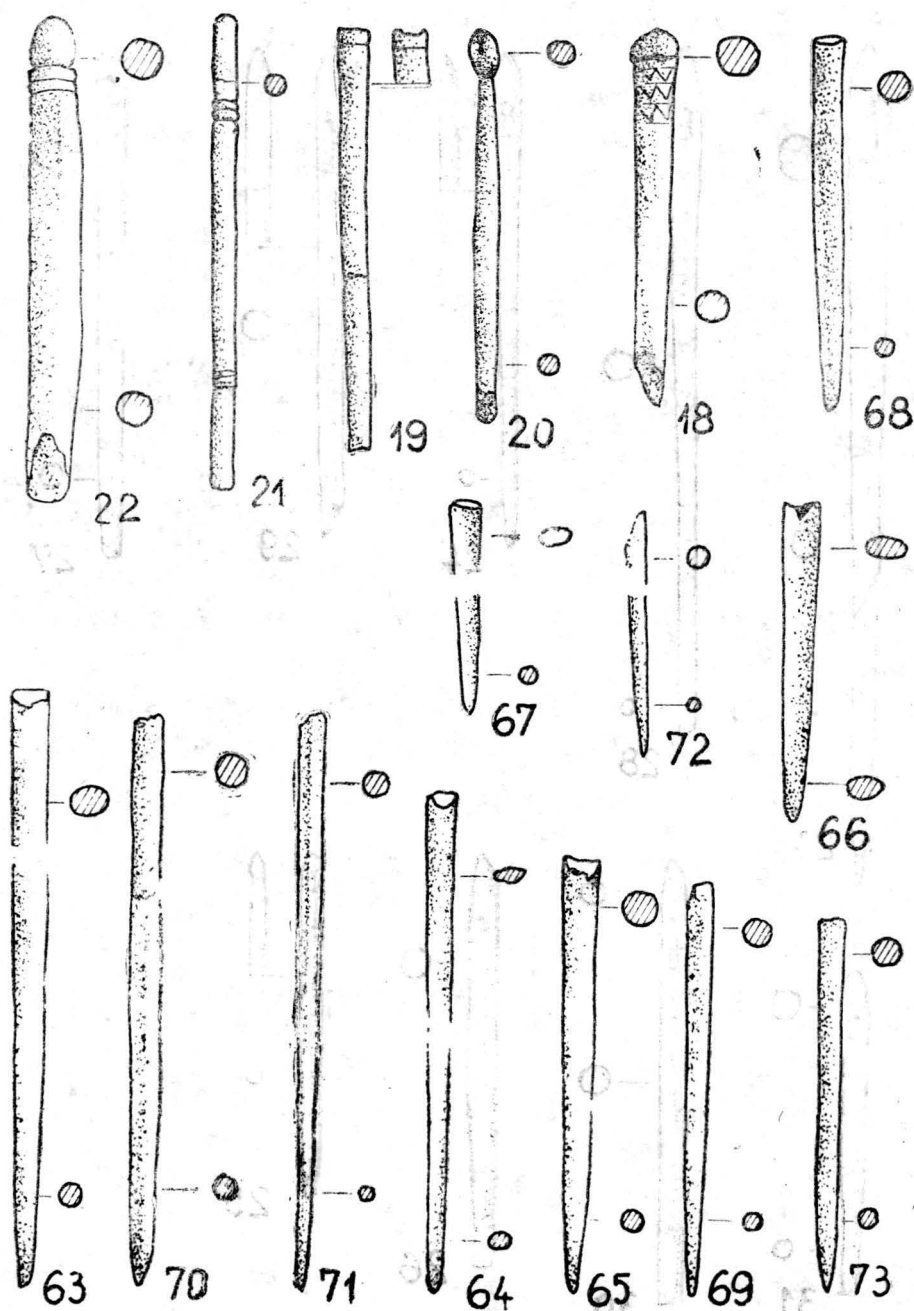

Fig. 10. Os. Ace de păr.

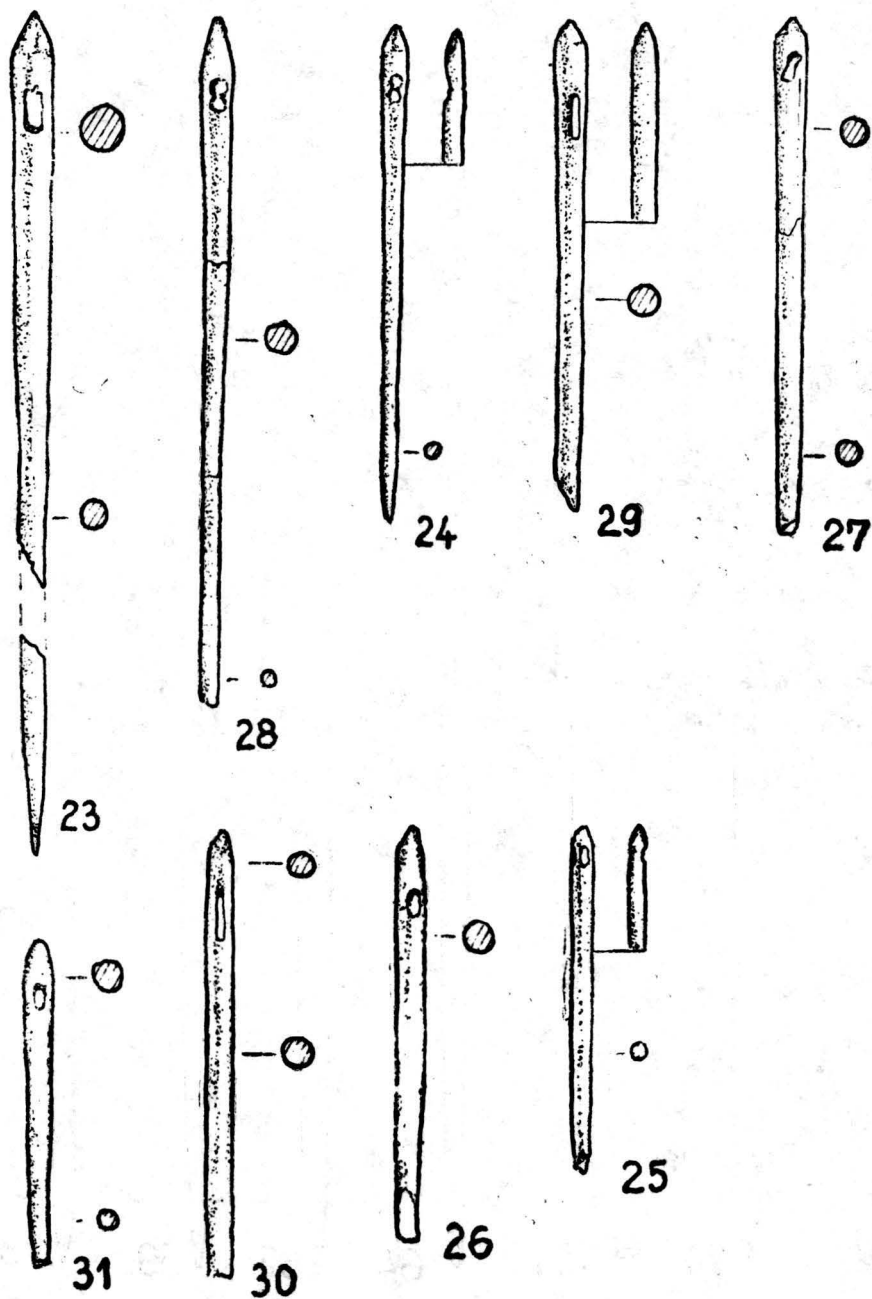

Fig. 11. Os. Ace de cusut.

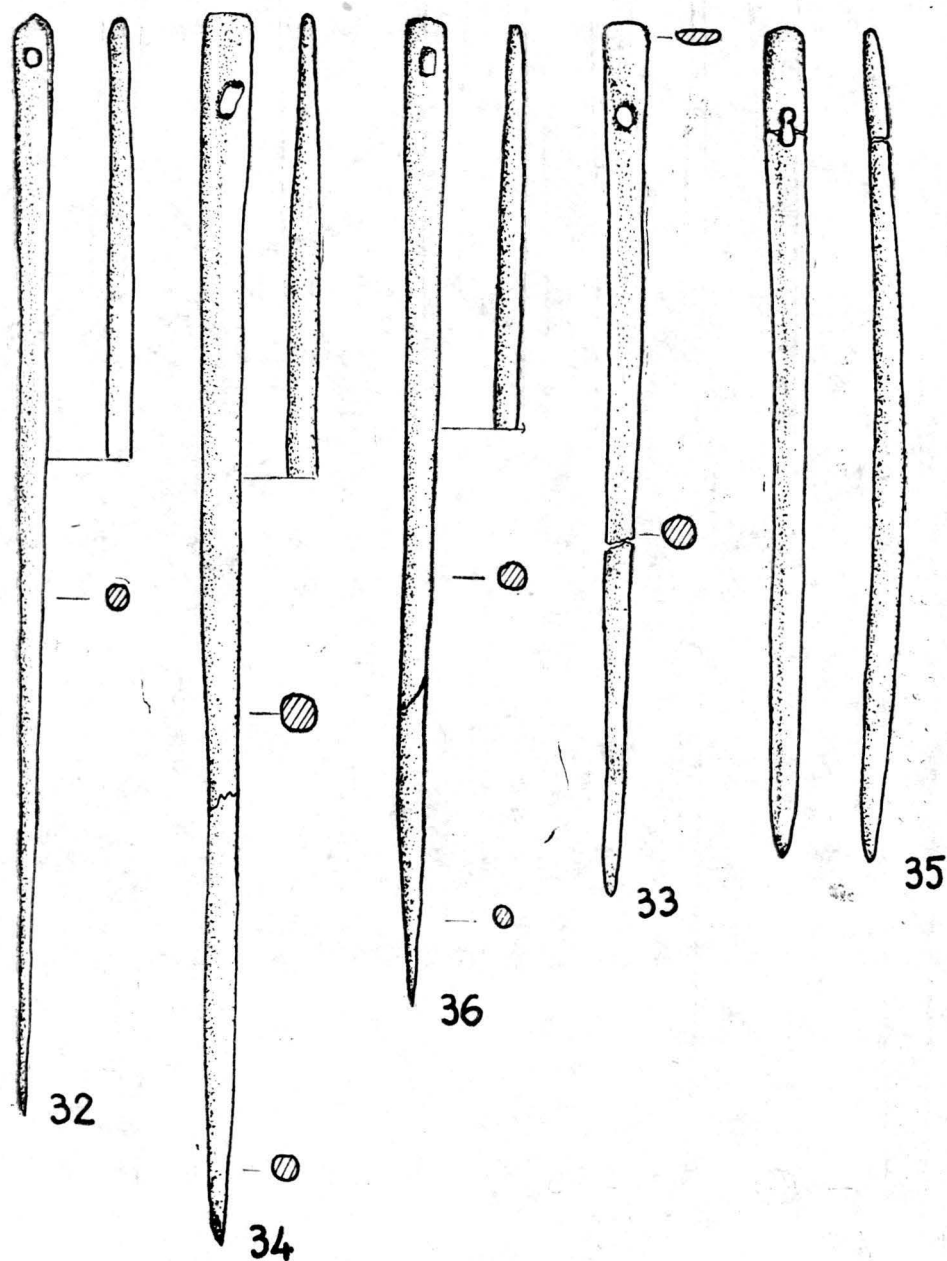

Fig. 12. Os. Ace de cusut.

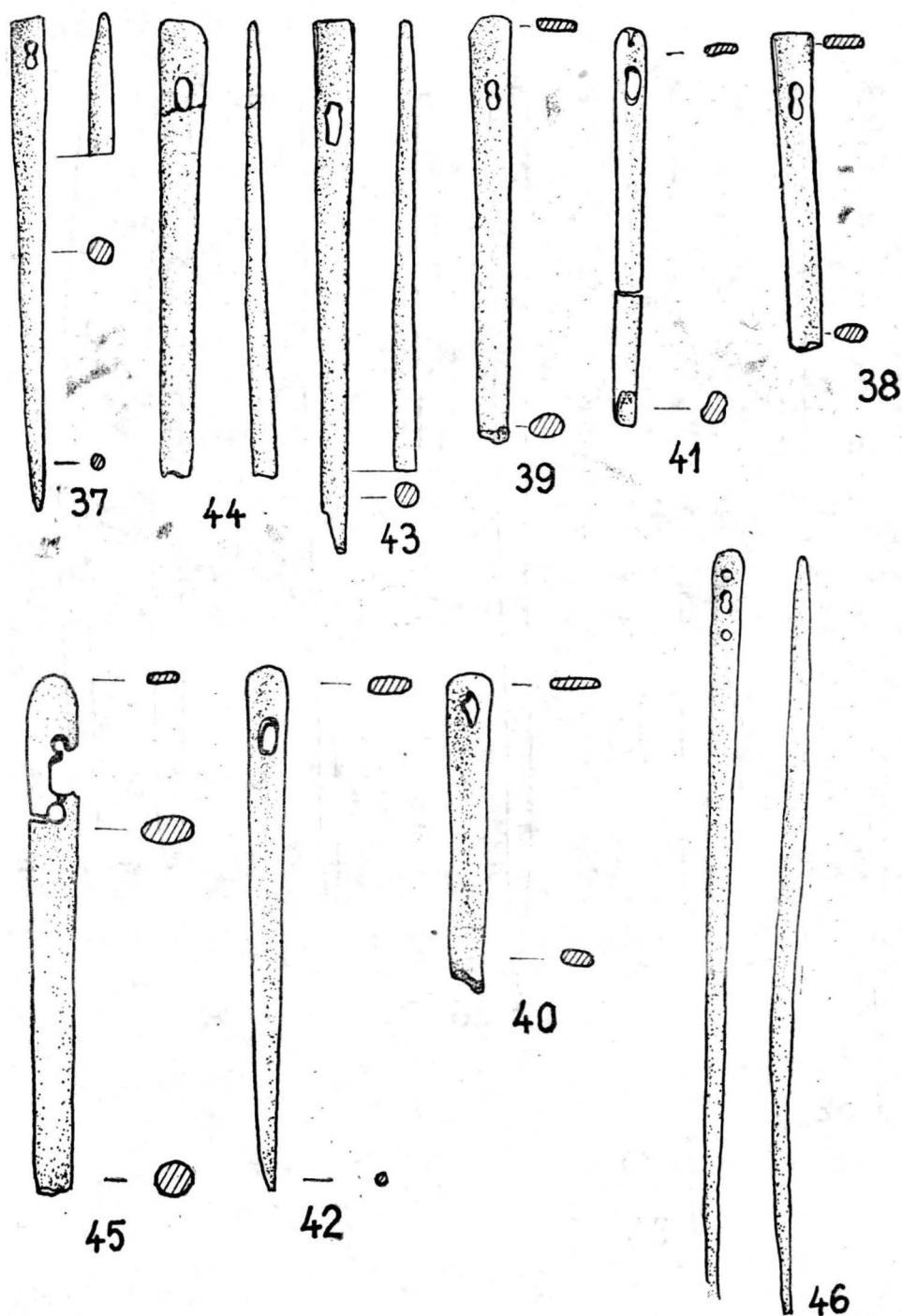

Fig. 13. Os. Ace de cusut.

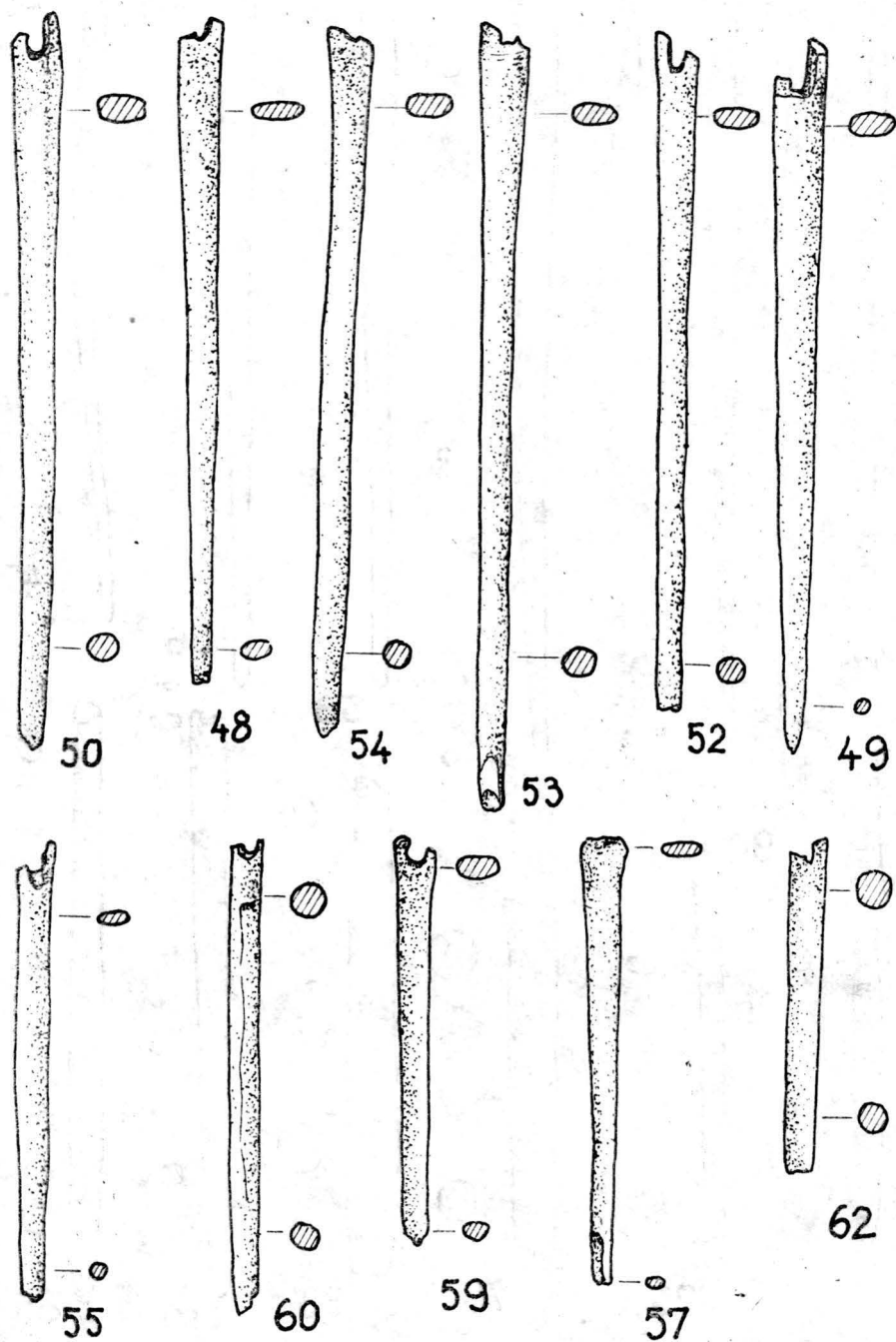

Fig. 14. Os. Ace de cusut.

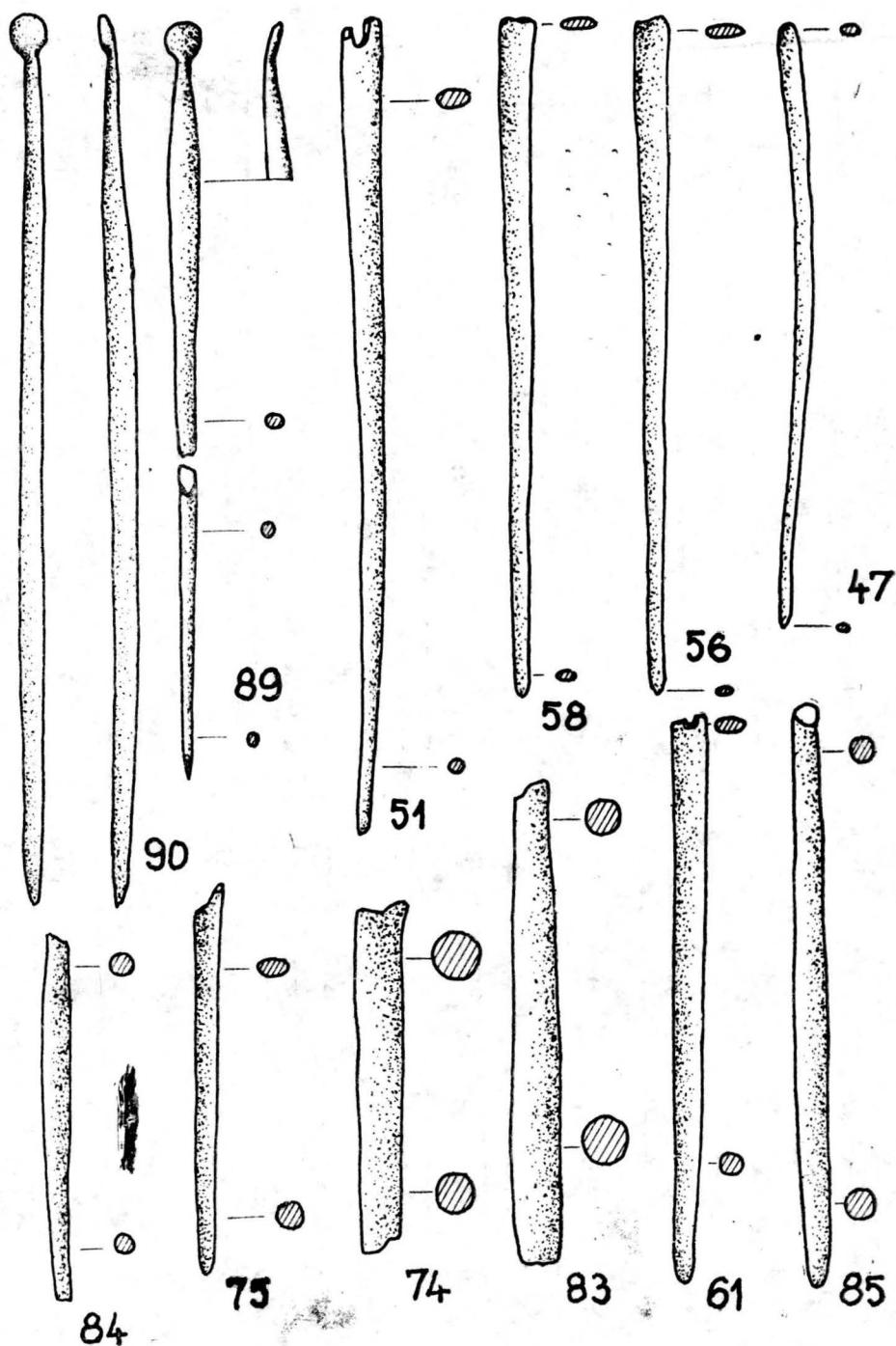

Fig. 15. Os. Ace diverse și spatule.

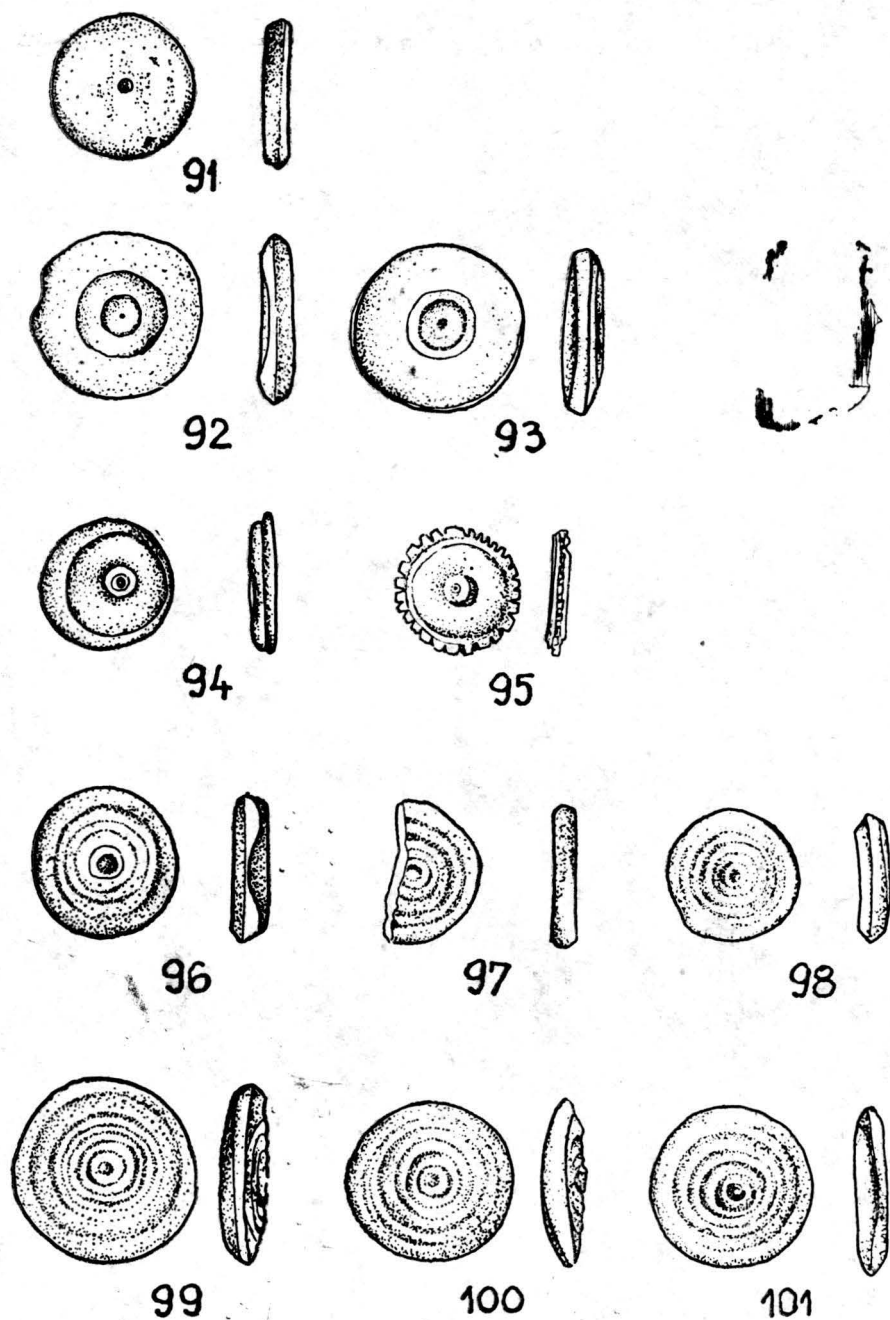
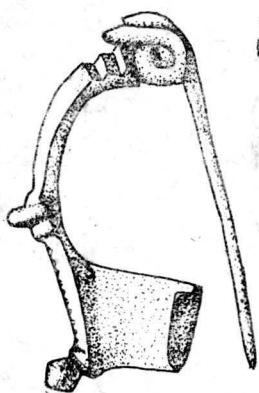
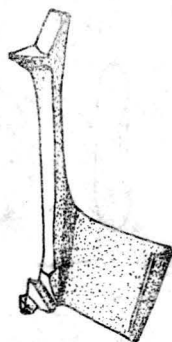
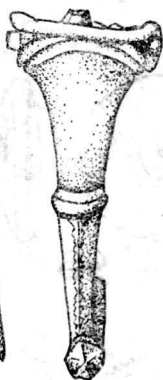

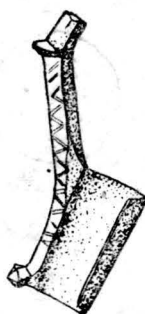
Fig. 16. Os. Jetoane.

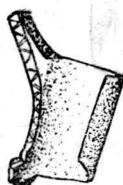
102

104

105

106

Fig. 17. Bronz. Fibule.

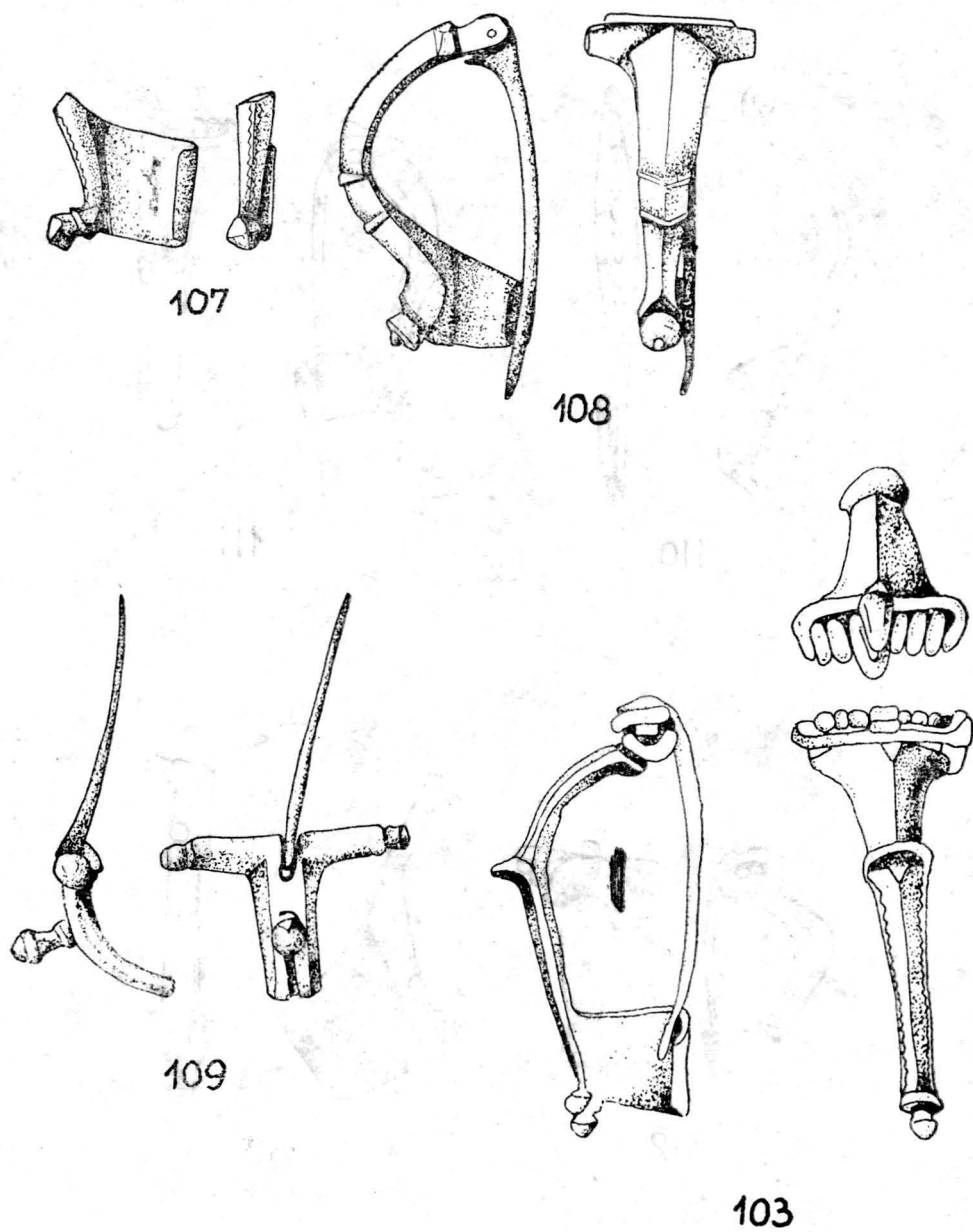
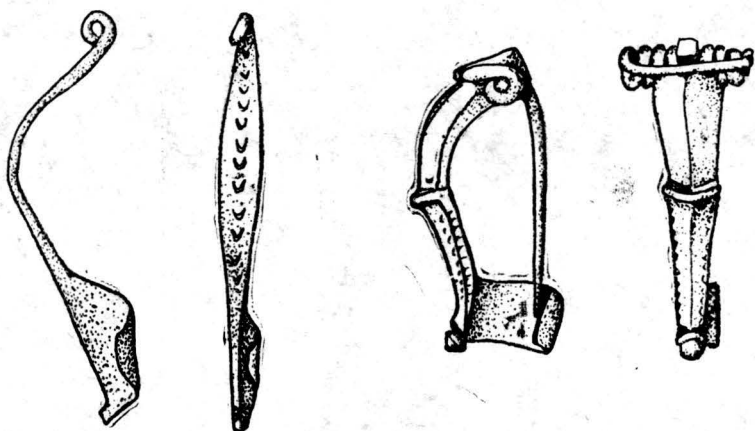
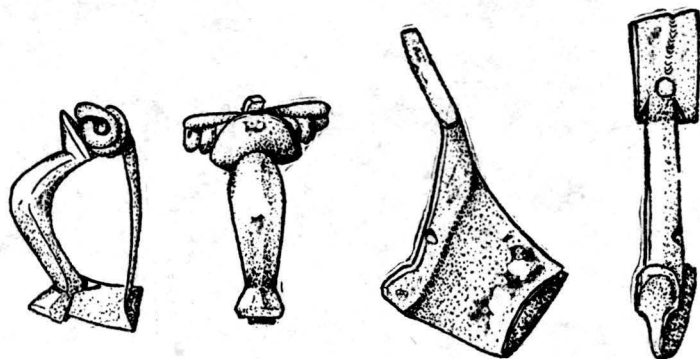

Fig. 18. Bronz. Fibule.

110

111

112

113

Fig. 19. Bronz. Fibule.

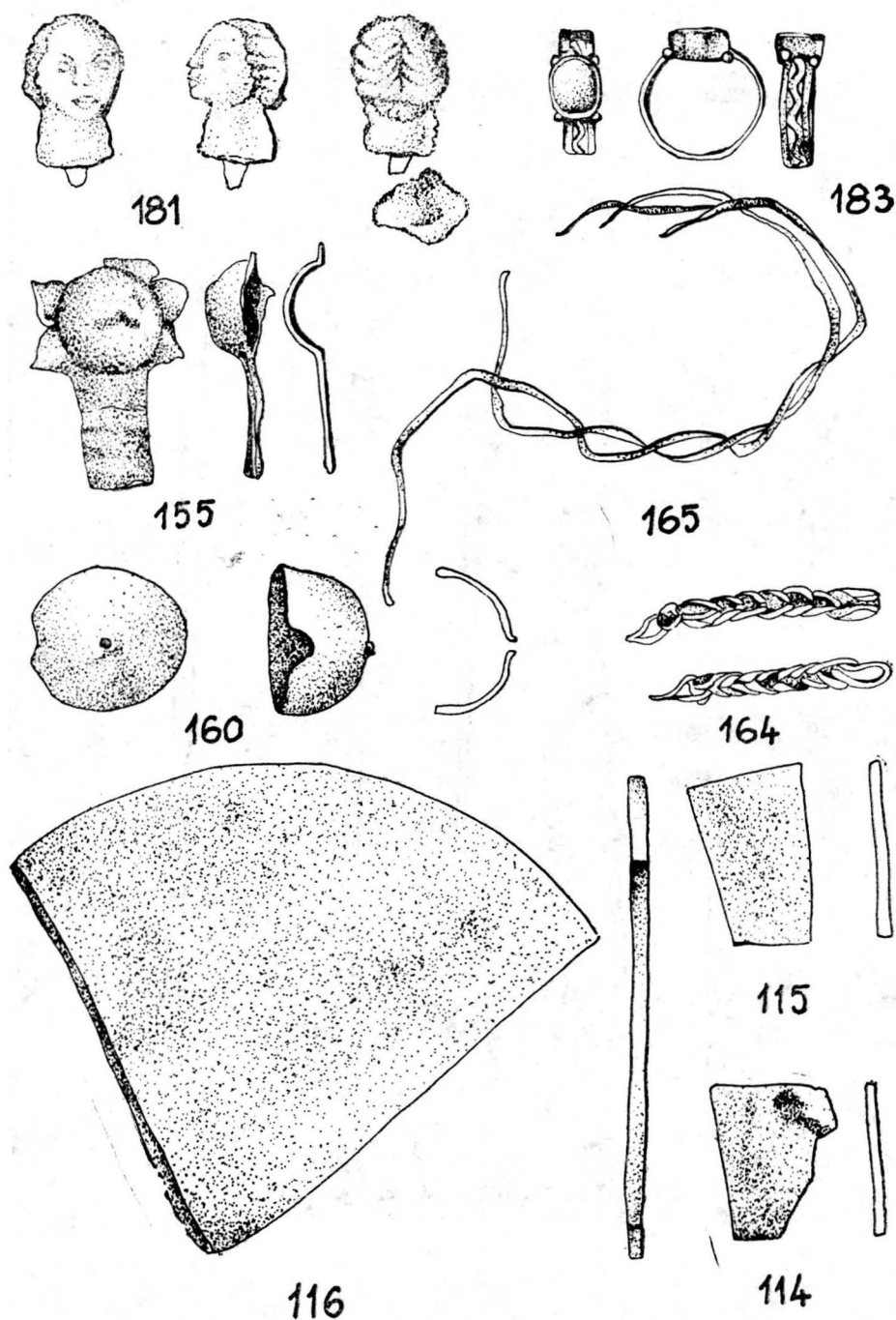

Fig. 20. Bronz și aur. Piese diverse.

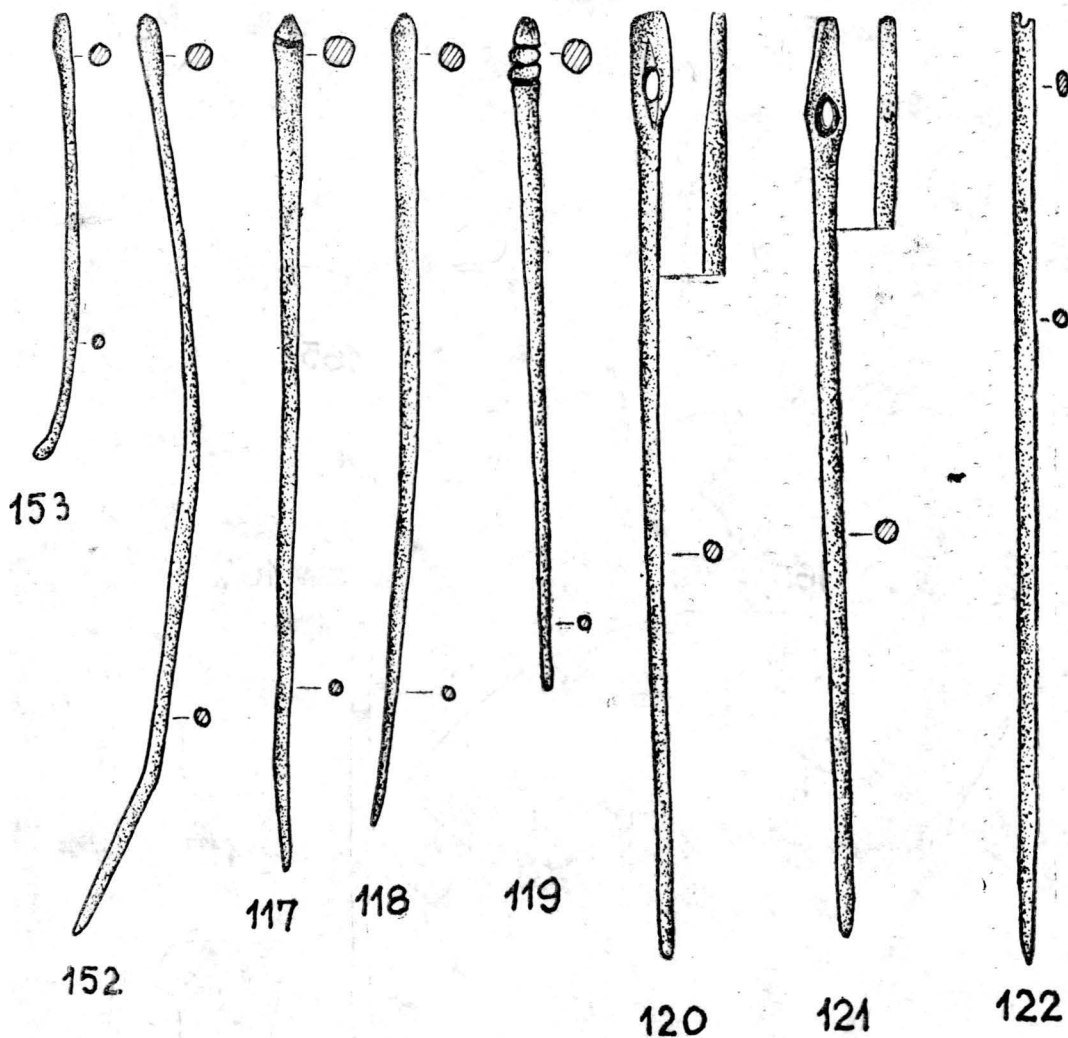

Fig. 21. Bronz. Ace diferite și sonde.

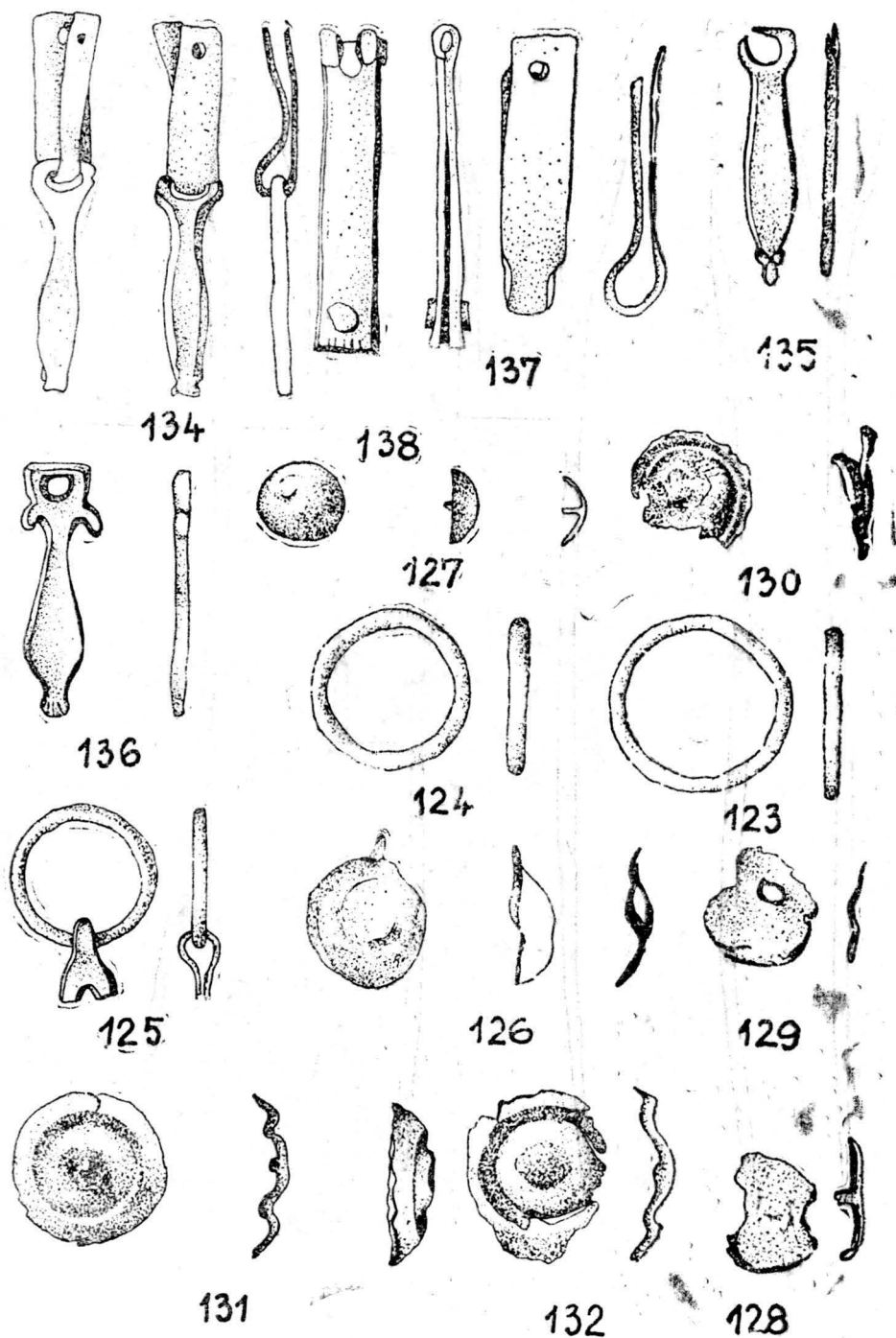

Fig. 22. Bronz. Piese de echipament militar.

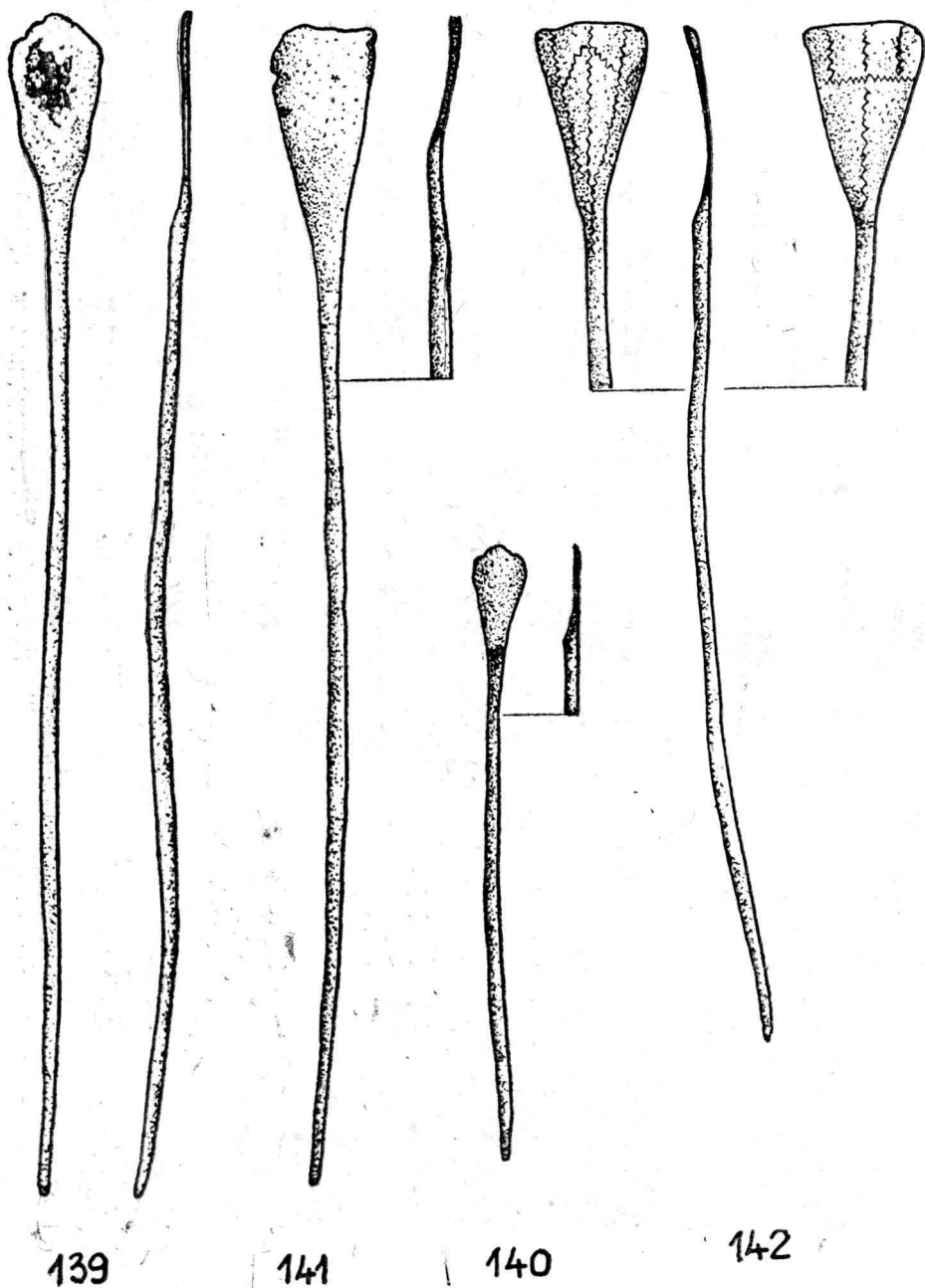

Fig. 23. Bronz. Spatule.

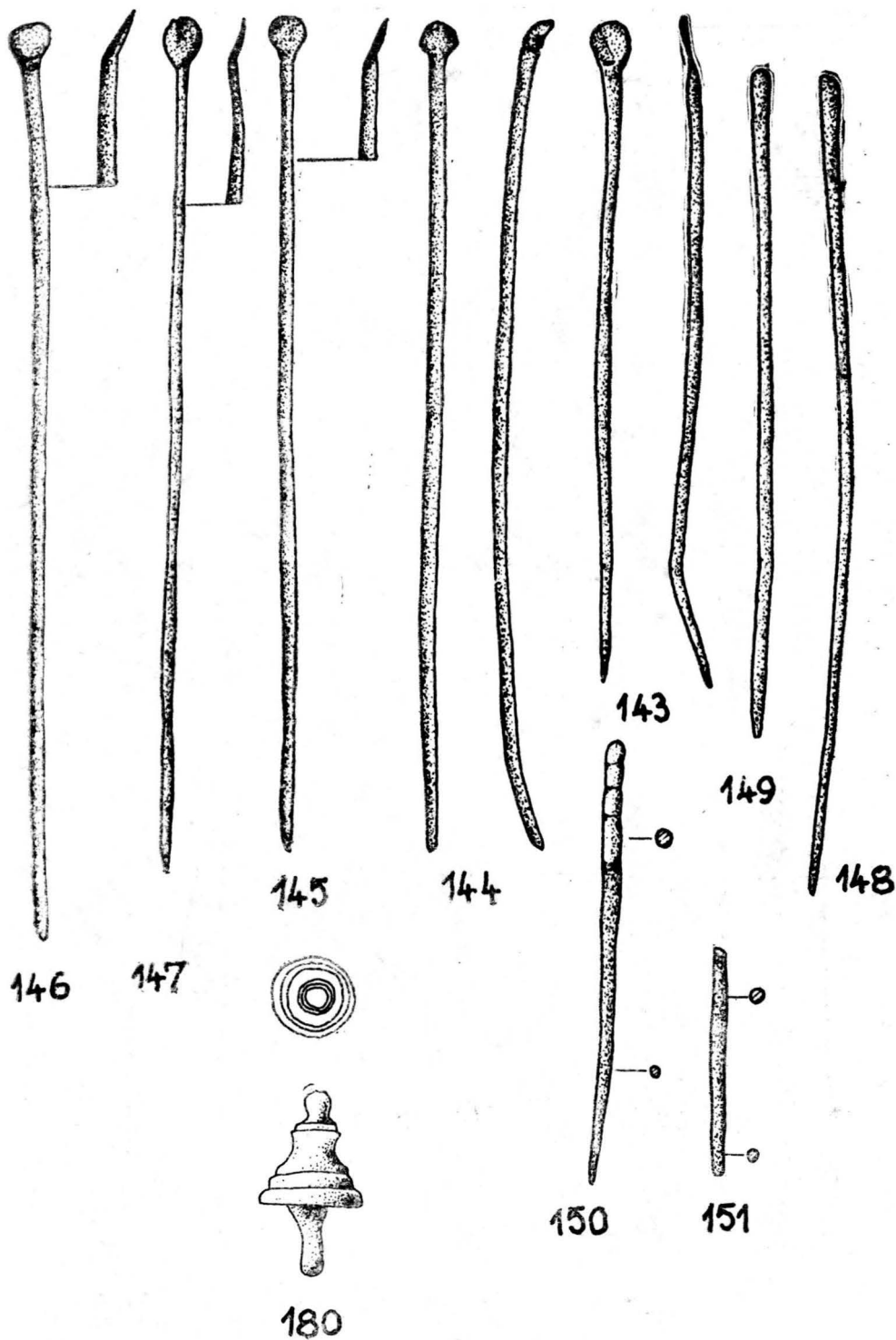

Fig. 24. Bronz. Sonde și piese diverse.

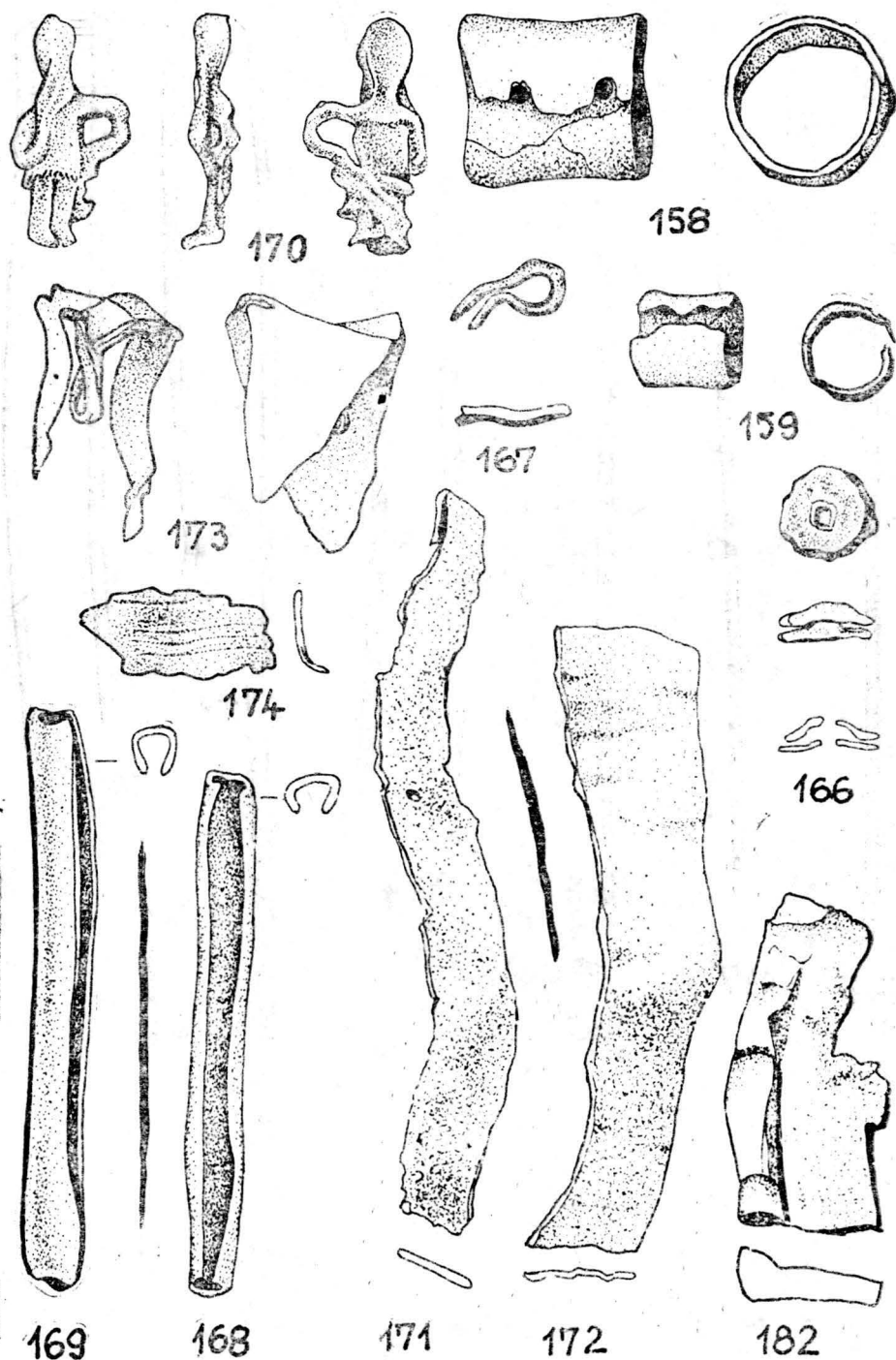

Fig. 25. Bronz. Piese diverse.

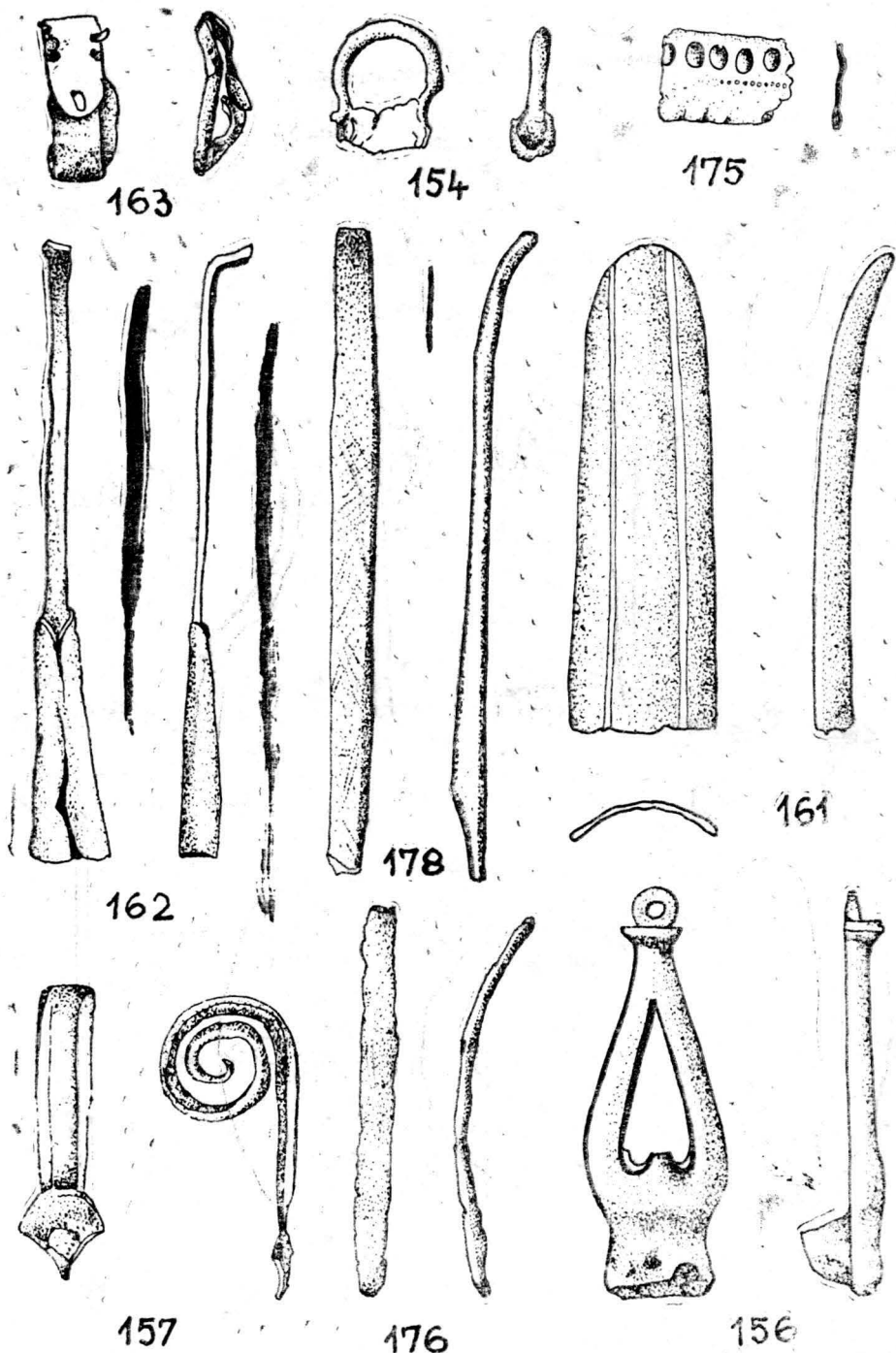
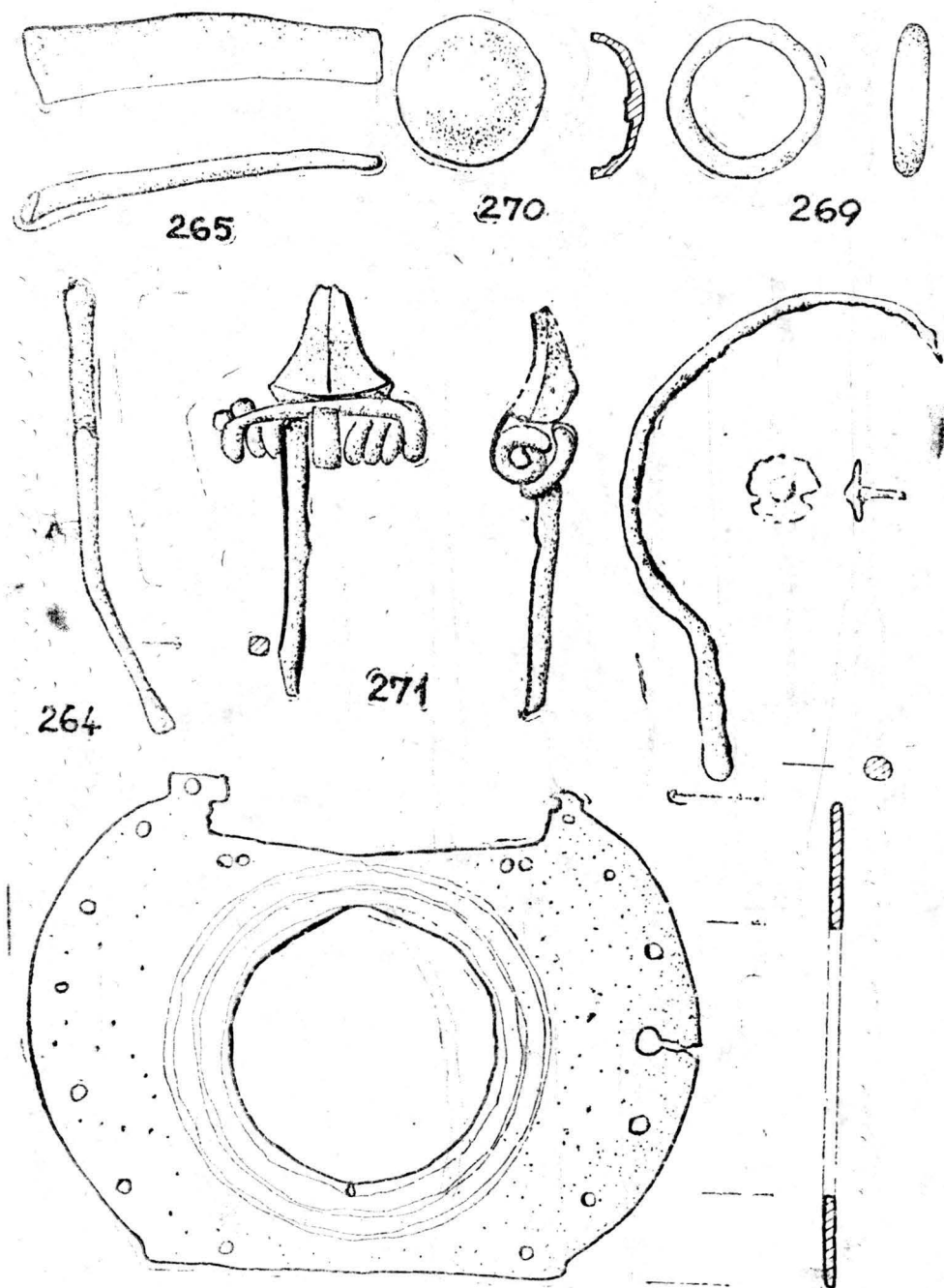

Fig. 26. Bronz. Piese diverse.

179
Fig. 27. Bronz. Piese diverse.

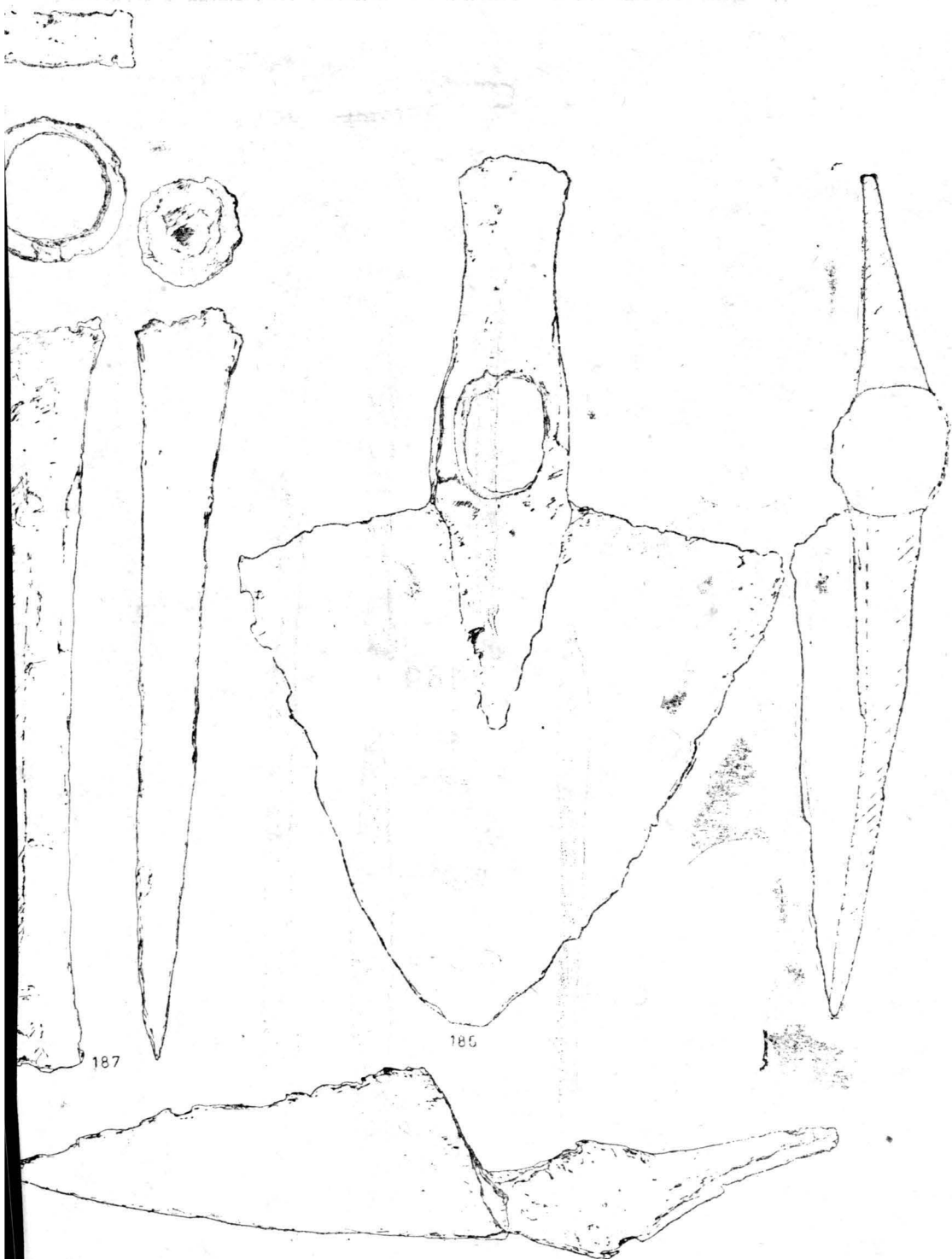

Fig. 28. Fier. Unelte.

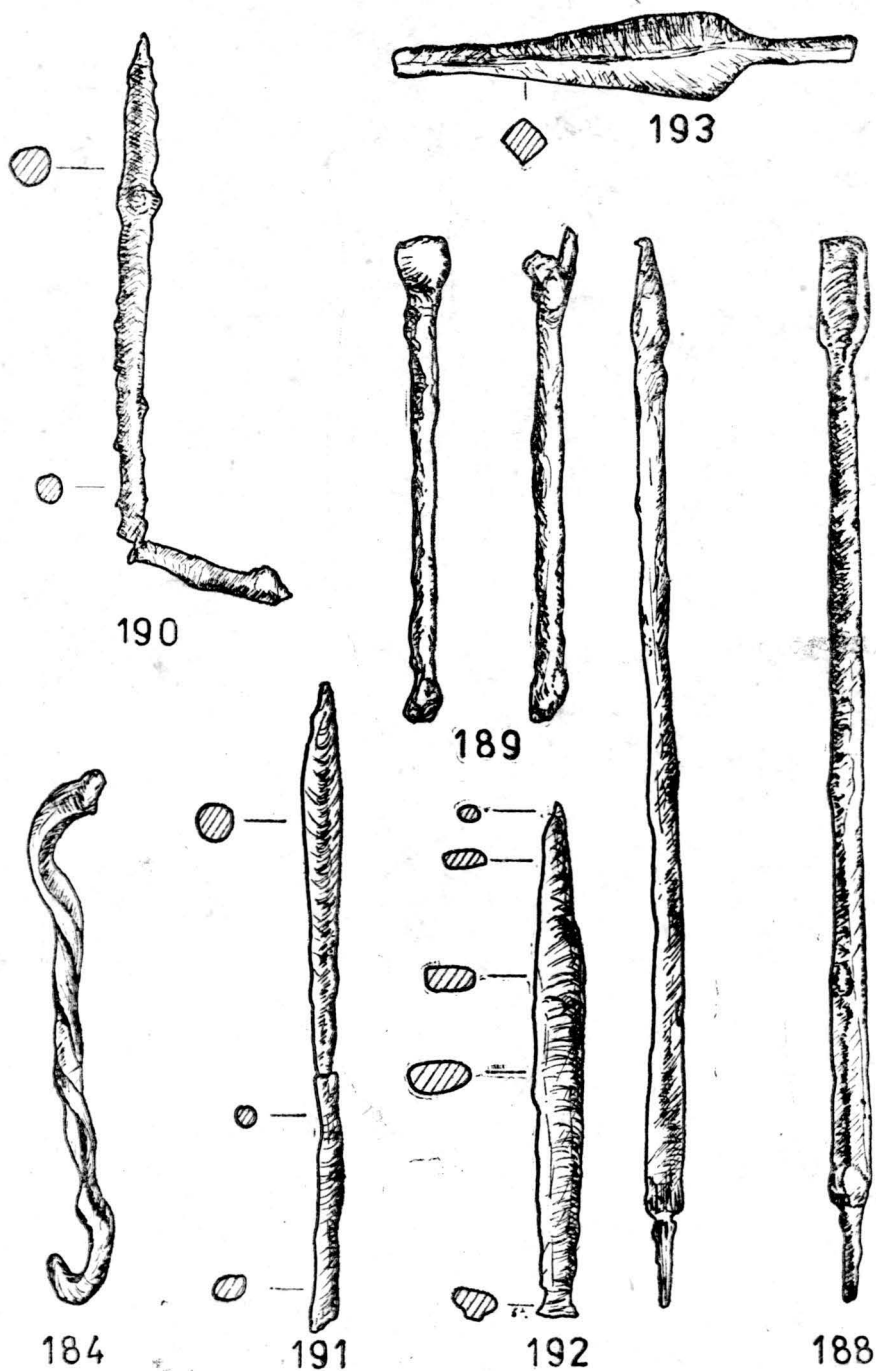

Fig. 29. Fier și plumb. Piese diverse.

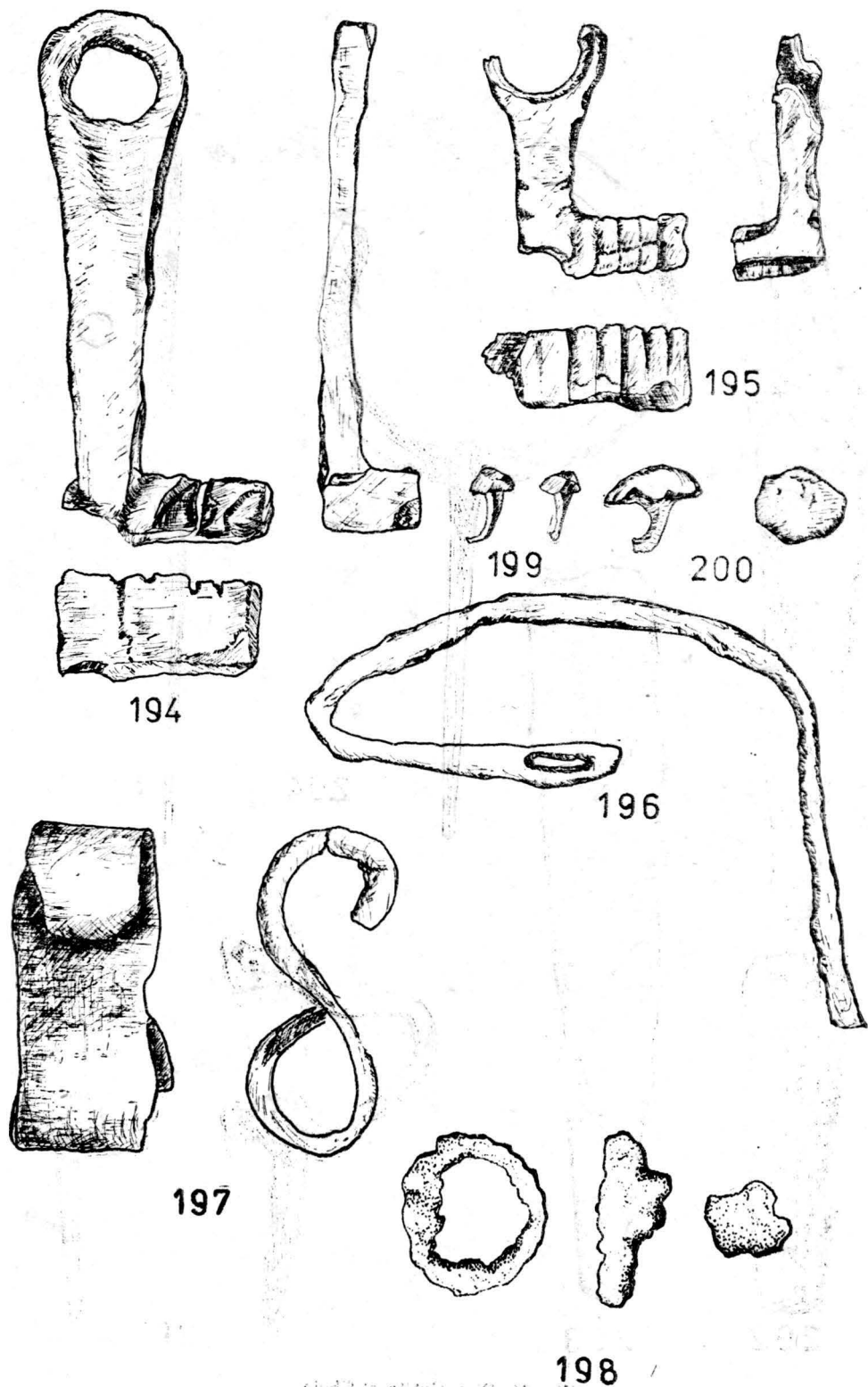
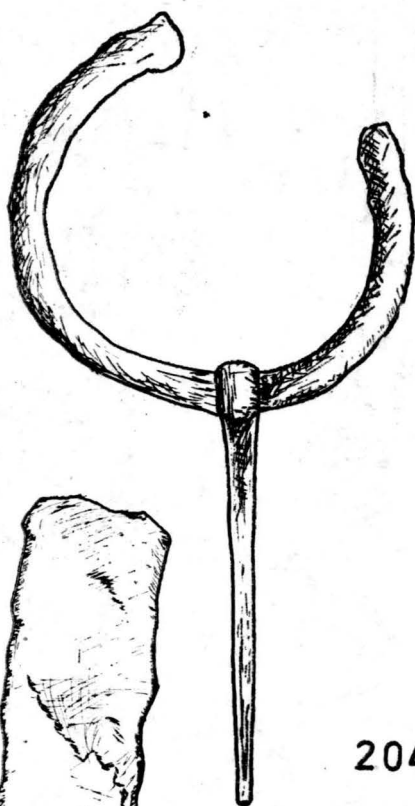
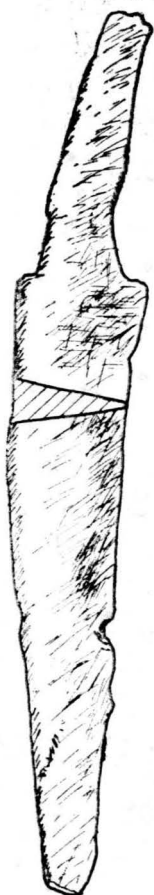

Fig. 30. Pier. Piese diverse.

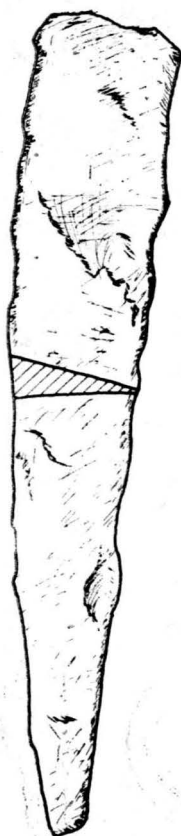
201

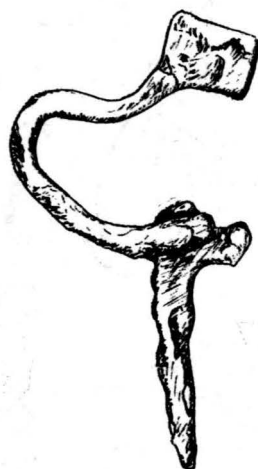
204

202

203

205

Fig. 31. Pier. Cuțite și fibule.

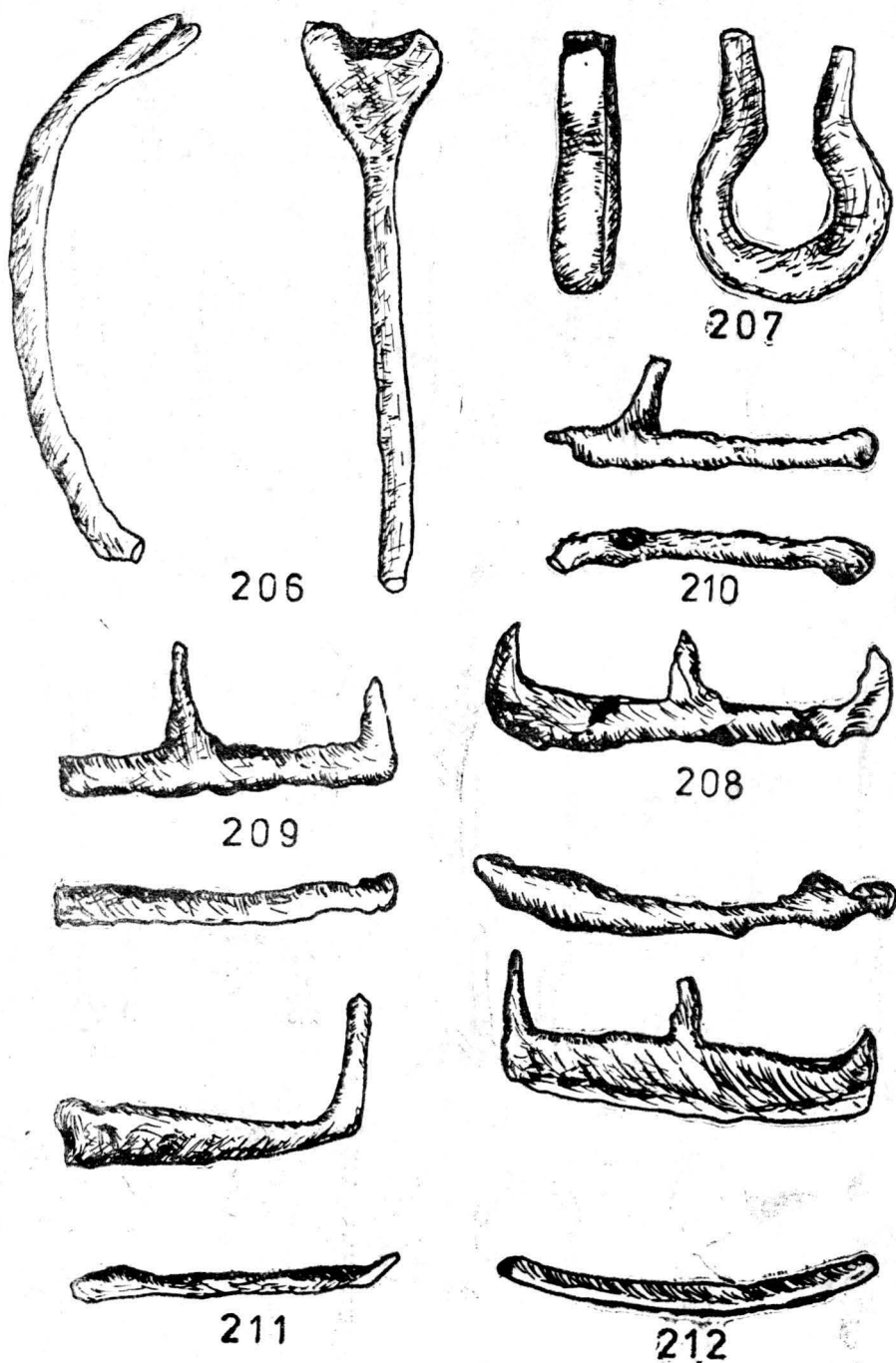

Fig. 32. Fier. Piese diverse.
 Desenuri realizate de M. G. G. 1971

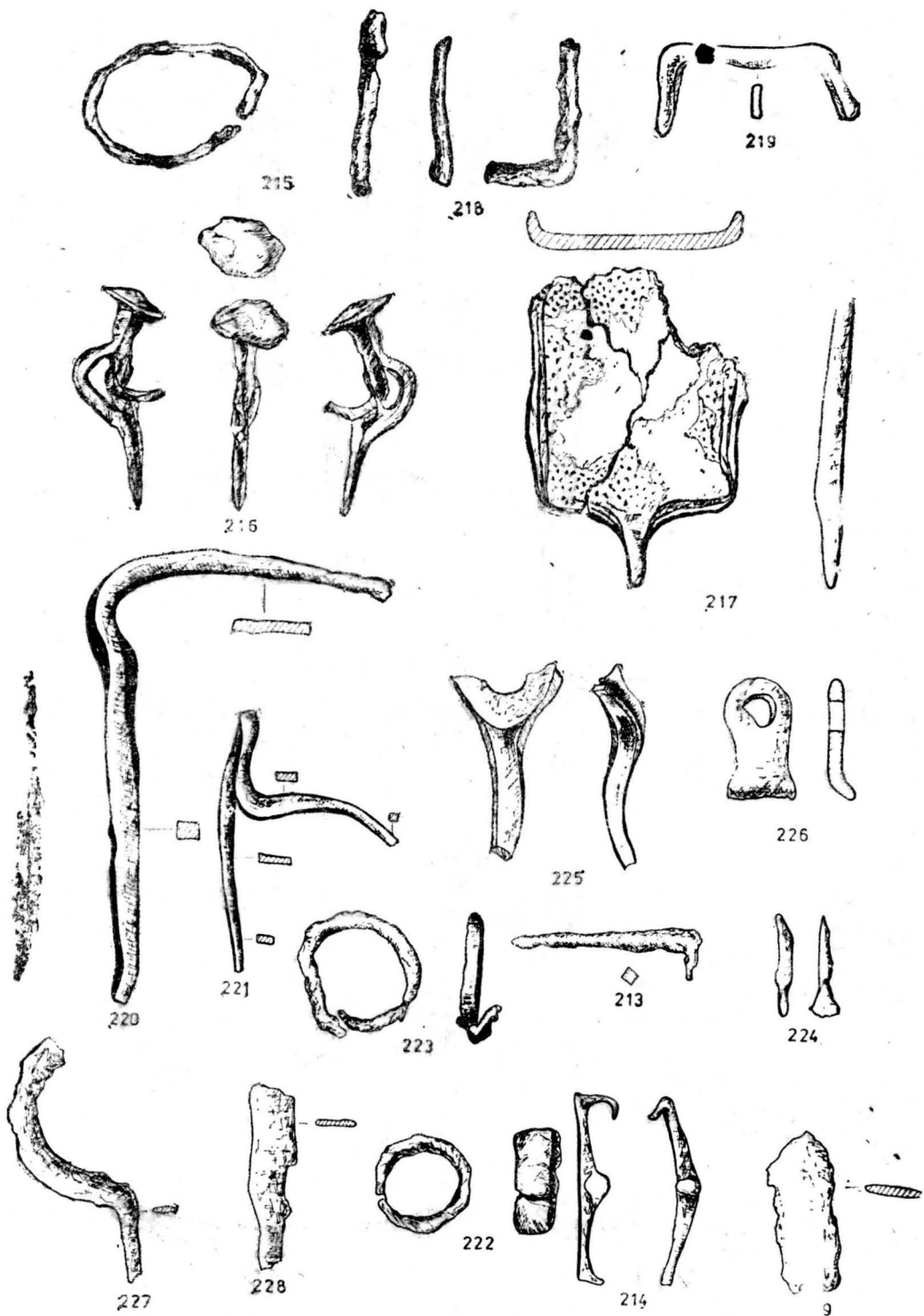

Fig. 33. Pier. Piese diverse.

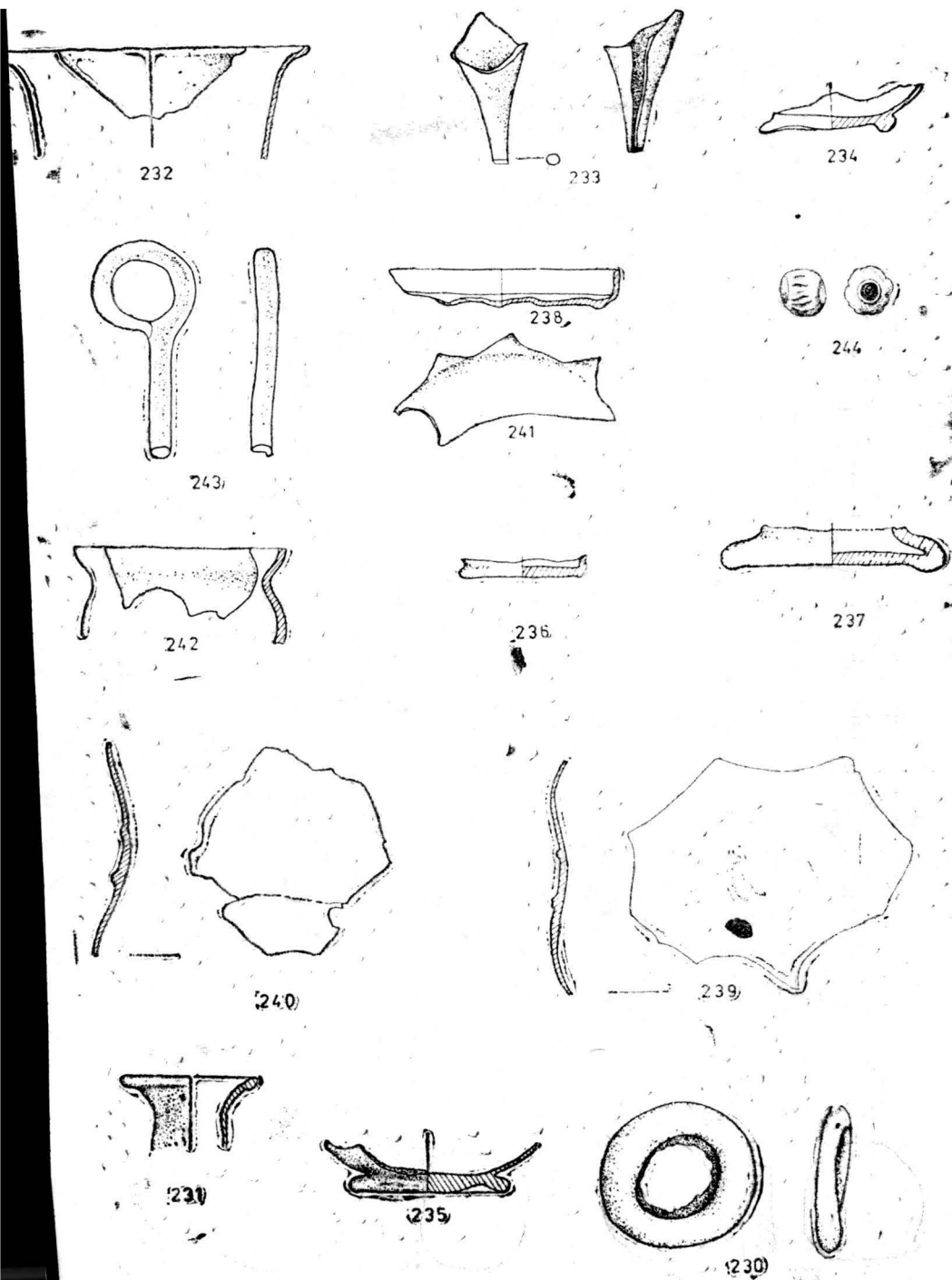

Fig. 34. Sticlă. Fragmente de recipiente.

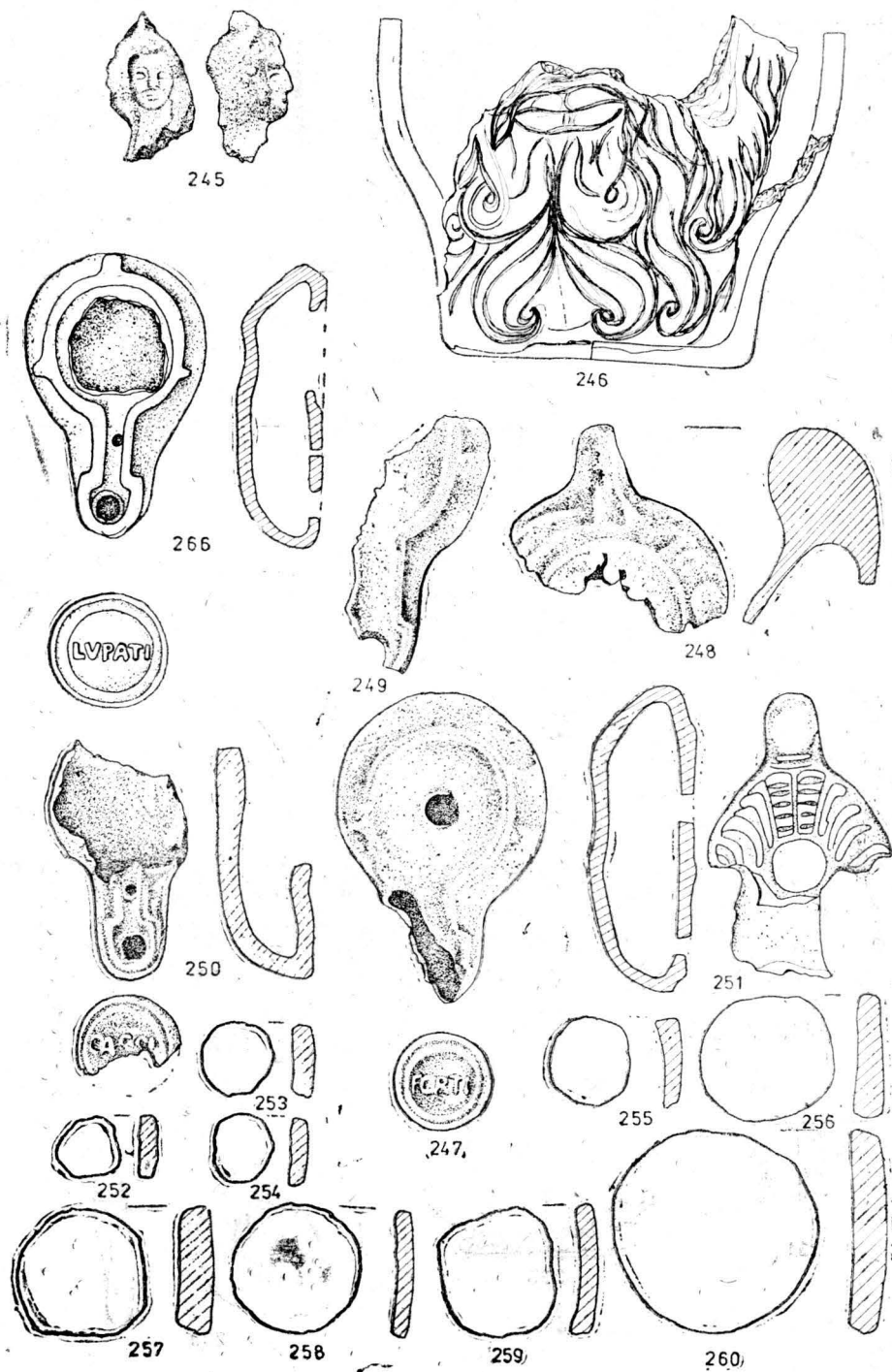

Fig. 35. Ceramică. Piese diverse.

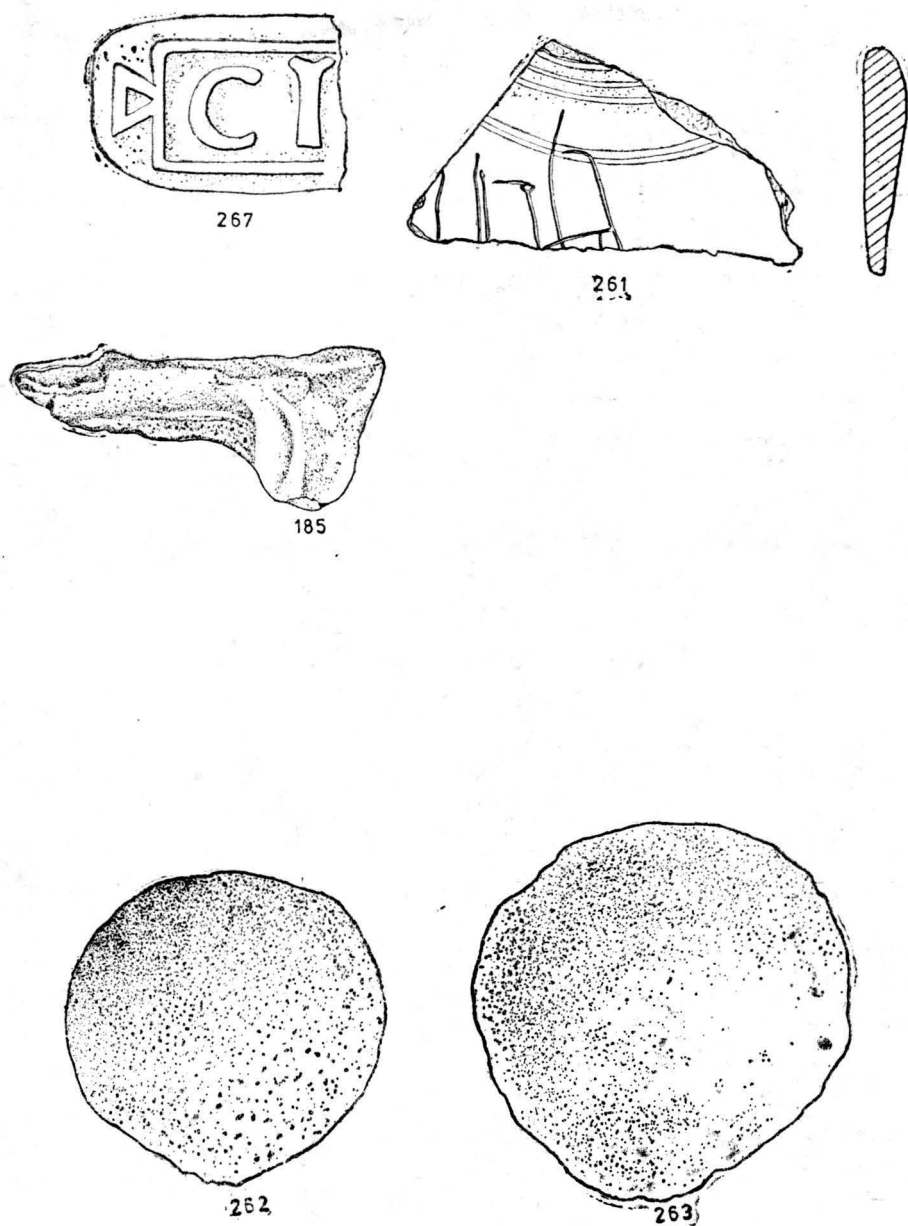
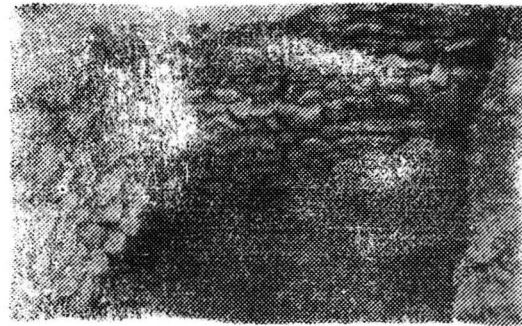
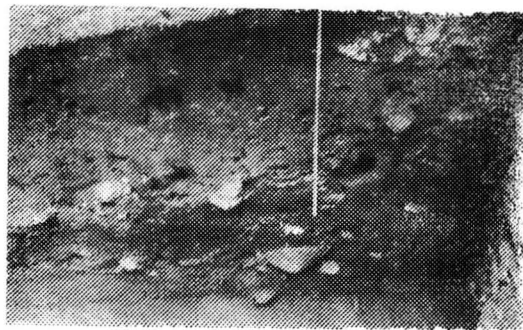
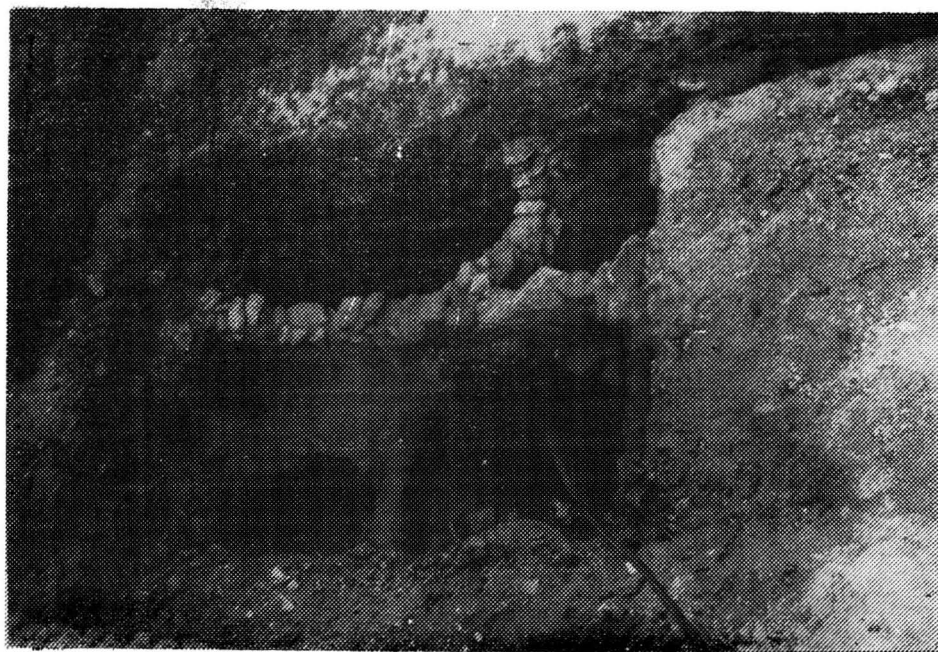
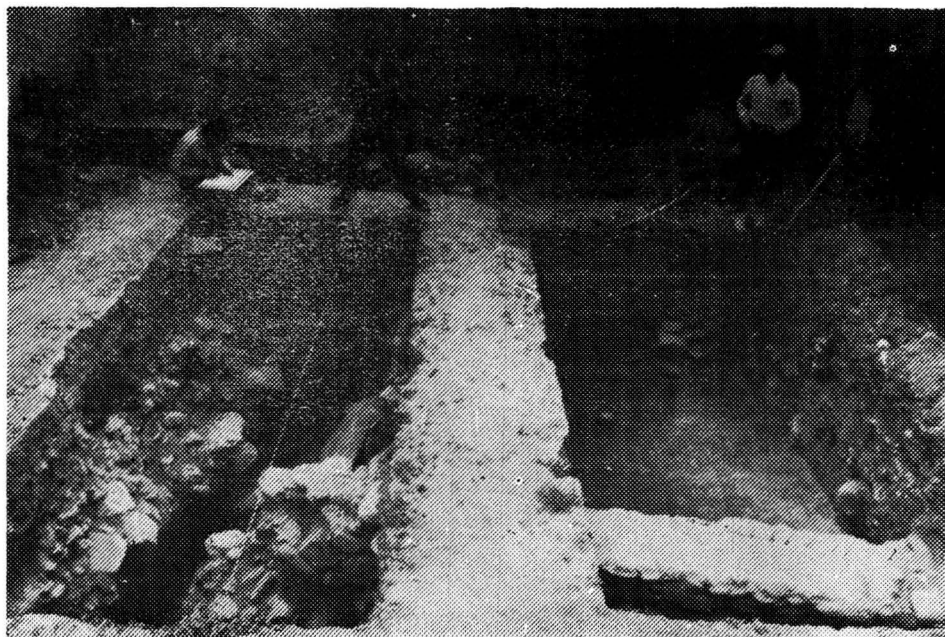

Fig. 36. Piatră, plumb, ceramică.

Pl. I. 1. Caseta A_{35} . Profilul estic. 2. Caseta A_{45} . Profilul nordic. 3. Caseta A_{36} . Tencuială pe paramentul nordic al lui Z_2 . 4. Caseta A_{38} . Modul de îmbinare a zidului radial cu Z_3 .

Pl. II. 1. Baza arheologică casetele B₂, B₃. 2. Baza arheologică caseta B₄.

NOTE ȘI DISCUȚII

AȘEZAREA NEOLITICĂ DE LA VIIȘOARA (JUD. CLUJ)

Construcțiile edilitare au o însemnătate deosebită în descoperirea unor materiale arheologice, care atestă existența unor așezări străvechi. Din această categorie de descoperiri face parte și stațiunea de la Viișoara (jud. Cluj). În anul 1976, cu ocazia săpării unei gropi pentru pivniță (dimensiunile $2 \times 3 \times 1$ m), au fost descoperite oase de animale, fragmente ceramice și un vas. Aceste materiale, prin intermediul profesorilor de la Școala din localitate, au ajuns la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, fiind predate lui N. Vlăssă. În același an, Gh. Lazarovici efectuează o cercetare de teren, identificând locul descoperirii. Cu această ocazie, s-a studiat stratigrafia terasei, unde se află stațiunea neolitică și eneolitică: — 0—0,2 m depuneri recente, legate de istoria vetrei satului; — 0,2—0,35 m humus în care apar, sporadic, fragmente ceramice eneolitice și neolitice; — 0,35—70 m strat de cultură cu fragmente ceramice, oase de animale și chirpici, strat de culoare brună-gălbuie; — 0,70—0,90 m strat galben.

Groapa pivniței a tăiat un complex de locuit într-un colț al casei, unde s-au găsit multe fragmente de chirpici, cu amprente de la nuiiele, ceramică și fragmente de oase de animale.

Din curtea din apropierea pivniței, cu ocazia unor lucrări edilitare, s-au adunat fragmente ceramice, o cărămidă romană, care atestă locuirea terasei și în vremea epocii romane.

Aceste locuiri sunt pe terasa înaltă, în dreapta văii, pe o ulicioară, nu departe de biserică. În apropiere sunt surse de apă.

Complexul cultural Cluj — Cheile Turzii — Lumea Nouă — Iclod

Vasul, de forma unui castronaș bitronconic, este dintr-o pastă fină, lustruită, de culoare gălbuie, în interior cenușie. După factură și forma concavă a fundului, aparține neoliticului mijlociu. După toate probabilitățile, vasul a fost descoperit la baza stratului de cultură, împreună cu alte fragmente ceramice. Deși neornamentată, piesa amintește de descoperirile fazei I a grupului Iclod sau de grupul Lumea Nouă. Tot acestui orizont cronologic îi aparține și un fragment de fund de la un vas patrulat, din pastă de foarte bună calitate, având ca degresant rocă pisată. Suprafața este foarte bine netezită și este incizată adânc cu linii paralele, orizontale (fig. 1/6, MNIT P. 76156). Acest fragment are bure analogii în nivelul I de la Cluj-Napoca — *Arhive și Biblioteca Academiei* (Lazarovici 1977; Lazarovici — Kalmar 1982).

Fragmentul de buză, aparținând categoriei grosiere, are în pastă pietricele, iar în exterior, slip brun, cu urmă de netezire (fig. 1/3). Vasul bitronconic (fig. 1/7), de culoare cărămizie, are pasta amestecată cu nisip și resturi organice, fiind arsă incomplet.

Cultura Petrești

Materialul arheologic, aparținând acestei culturi, este mai bogat. Ceramică cunoaște, cele trei categorii: *grosieră*, cărămizie (fig. 2/7), brună-cărămizie (fig. 2/5) și cu slip brun (fig. 1/2; 2/7). Miezul, uneori, este negru. Ca degresant, s-a folosit nisipul fin sau rar pietricică. Pereții vaselor sunt neteziți, în câteva cazuri se observă urmele lăsate de spatula folosită la această operațiune. Arderea este bună. Ceramica *semifină* este cărămizie (fig. 2/4), cărămizie-brună (fig. 1/8), cafenie (fig. 2/2) sau neagră (fig. 2/3). Pasta conține nisip fin, mică și într-un caz cioburi pisate. Slipul este mai des întâlnit, fiind de culoare brun-cenușie sau brun-cărămizie. Rar se găsește angoba albă-cafenie. Arderea este bună, pereții rezonanți, foarte bine neteziți și lustruiți (fig. 2/2; 1/9). Ceramica *fină* este cărămizie (fig. 1/1; 4—5). Ca degresant, s-a folosit nisip foarte fin și rar, material organic. Pereții au rezonanță și sunt lustruiți. Un fragment ceramic are angobă de culoare alb-gălbuie (fig. 2/6), iar trei fragmente păstrează urme de pictură de culoare brună (fig. 1/1, 4—5). Arderea este foarte bună.

Ornamentele sunt realizate prin incizare și pictare. Inciziile sunt liniare, în câmpuri despărțite de linii oblice (fig. 2/1), sau benzi de incizii oblice (fig. 2/5). Pictura este prost păstrată, urmele lăsate pe pereții vaselor indică un motiv unghiular (fig. 1/5) și un ornament format din linii subțiri (fig. 1/4).

Materialul fragmentar nu ne-a permis reconstituirea formelor de vase. Dintre forme putem să amintim: străchini cu umăr carenat (fig. 2/3), amfore de mari dimensiuni (fig. 2/4) și diferite variante de castroane și vase de gătit.

Analogii apropiate pentru acest material se găsesc la Războieni — *Cetate* (Crișan 1965, p. 63—75), Decea Mureșului — *Garduri* (inf. M. Blăjan, H. Ciugudean, Al. Aldea), Fundătura — *Poderei* (săpături 1995, Gh. Lazarovici, Viorica Crișan, A. Bulbuc), Țaga (săpături 1995, Gh. Lazarovici, M. Bădău-Wittemberger, M. Meșter), Stejeriș (Kalmar-Maxim 1987—1988, p. 1050), Plăiești (Kalmar-Maxim 1987—1988, p. 1048) și în săpăturile de la Baci — *str. Nouă* (Kalmar-Maxim 1991, p. 137—140), precum și în cele de la Archiud (inf. C. Gaiu).

Locuirea Petrești de la Vișoara are o deosebită importanță pentru cunoașterea acestei culturi în zona de Câmpie a Transilvaniei. De remarcat este faptul că în Bazinul Mureșului locuirile Petrești suprapun locuiri aparținând grupului Turdaș, în timp ce în zonele someșene suprapun, în general, locuiri aparținând celei mai timpurii etape ale grupului Iclod.

ZOIA MAXIM

BIBLIOGRAFIE

- CRÎȘAN 1965 I. H. CRÎȘAN, *Săpături și sondaje în valea mijlocie a Mureșului*, în *ActaMN*, II, p. 39—76.
 KALMAR-MAXIM 1987—1988 ZOIA KALMAR-MAXIM, *Săpăturile arheologice de la Baci*, în *ActaMN*, XXIV—XXV, p. 1047—1063.

- KALMAR-MAXIM 1991, ZOIA KALMAR-MAXIM, *Sinteze Iclod — Petrești*, în *Cultura Vinča în România*, Timișoara, p. 137—140.
- LAZAROVICI 1977 GH. LAZAROVICI, *Inventarul a două morminte neolitice de la Cluj-Napoca*, în *ActaMN*, XIV, p. 23—28.
- LAZAROVICI-KALMAR GH. LAZAROVICI, ZOIA KALMAR, *Discuții pe marginea legăturilor cronologice și culturale între grupul Iclod și cultura Tisa*, în *ActaMN*, XIX, p. 221—246.

LE SITE NÉOLITHIQUE DE VIIȘOARA (DÉP. DE CLUJ)

(Résumé)

L'auteure presente les matériaux découverts en 1976 à l'occasion du creux d'une fosse pour une cave. Le matériel céramique appartient à la dernière étape de Complexe culturel Cluj — Cheile Turzii — Lumea Nouă — Iclod, à la culture Petrești et à l'époque romain, probablement, une *villa rustica*. Dans le coin de la cassette il a été trouvé, les restes d'un logis de surface avec beaucoup de terre cuite et d'os d'animaux.

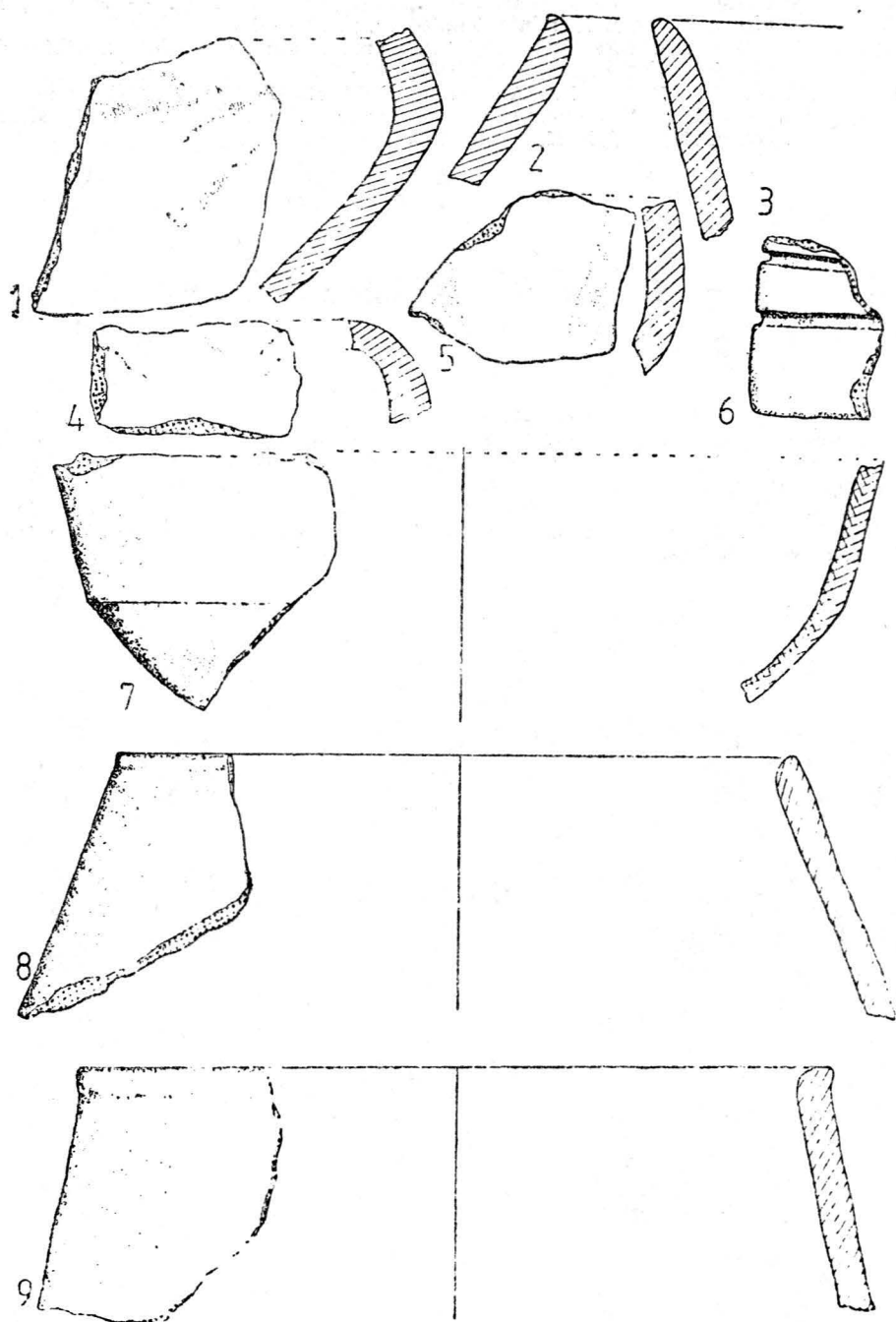

Fig. 1. Viișoara. 3, 6–7 complexul cultural Cluj–Cheile Turzii–Lumea Nouă–Iclod: 1–2, 4–5, 8–9 cultura Petrești.

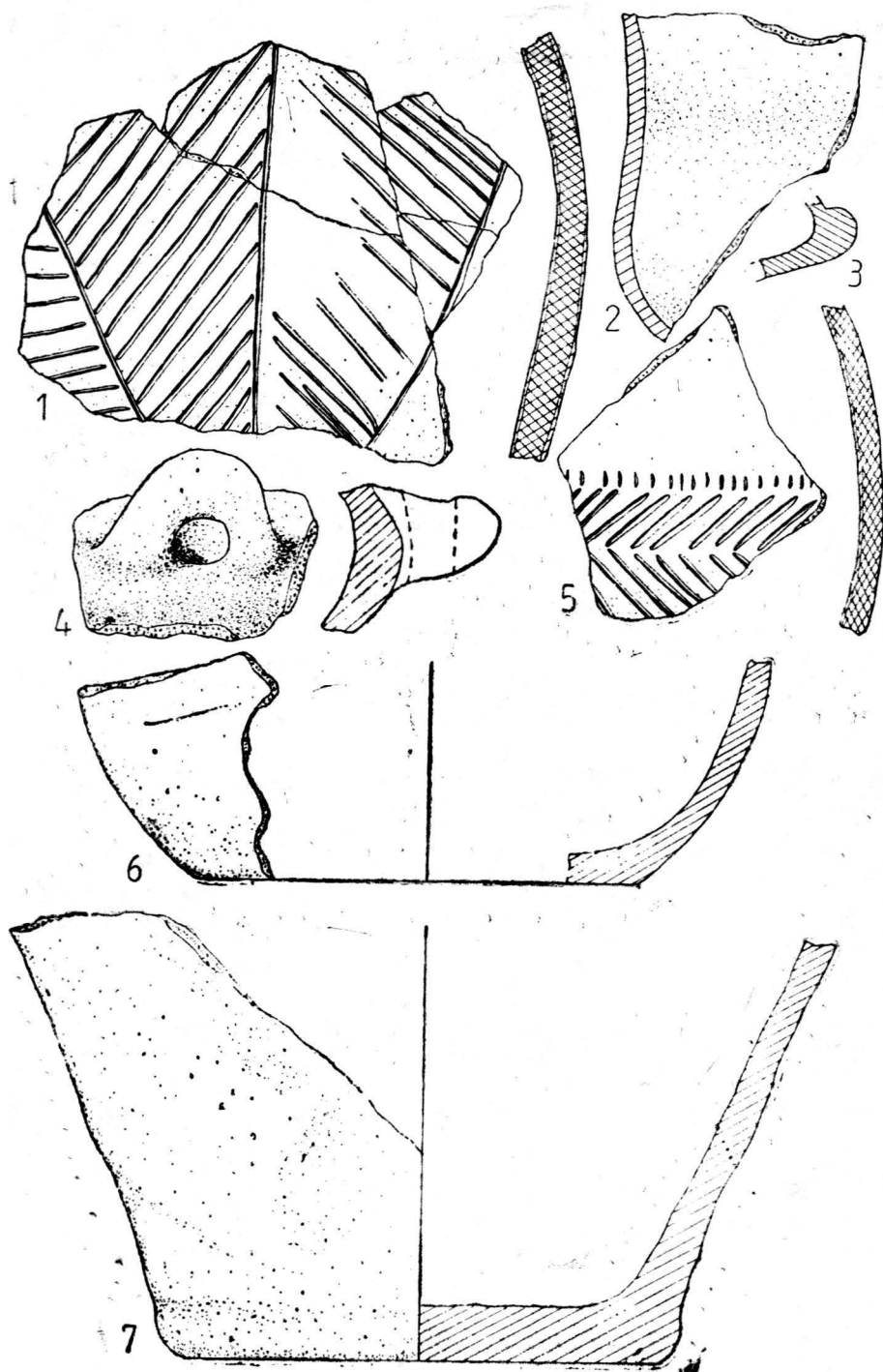

Fig. 2. Viișoara. Cultura Petrești.

AȘEZAREA ÎNTĂRITĂ DIN EPOCA BRONZULUI DE LA DEALU (JUD. HARGHITA)

În general, se poate spune că versantul de vest al Munților Gurghiuului și Harghitei, în sensul larg al cuvântului, este destul de puțin cunoscut sub raportul urmelor de viață aparținând epocilor mai vechi. În această zonă nu au fost întreprinse cercetări arheologice sistematice de amploare, de lungă durată și exhaustive. Având în vedere importanța arheologică (așa cum a reieșit cu ocazia cercetărilor noastre de topografie arheologică executate în cursul anilor 1955—1956, continuate apoi până în vara anului 1970¹) pe care o are bazinul superior al Târnavei Mari, Muzeul din Odorheiu Secuiesc a înscris în planul său de cercetări recunoașteri pe teren, săpături cu caracter informativ, precum și săpături de salvare în zona cu pricina. Astfel, au fost cercetate așezările de la începutul epocii bronzului de tip Ariușd târziu și cea de la sfârșitul secolelor III—IV d. Ch. de la Mugeni²; așezarea de lungă durată (neolitic, bronz, dacic, secolele VII—VIII) de la Oțeni³; cetatea de refugiu de la Satu Mare, cu două faze de locuire și de construcție (Hallstatt B₃—D₁), cu val de apărare vitrifiat⁴; puternica și complicata cetate de pământ de la Porumbenii Mari, datată în epoca clasică a culturii dacice⁵; cele două burguri-avanposturi romane de la Căpâlnița — Băile Homorod⁶, precum și „Cetatea Tardód”⁷ de la Vârșag, cu ziduri de piatră legate, cu mortar, datând din primele secole ale mileniului II d. Ch. etc., la care adăugăm acum rezultatele săpăturilor întreprinse de muzeul sus-amintit, care au fost efectuate în cursul verii anului 1968 la Dealu, localitate situată la 16 km nord de municipiul Odorheiu Secuiesc.

¹ G. Ferenczi, I. Ferenczi, în *Studia*, III, '8, series IV, fasciculus 2, Historia, 1958, p. 15—35; idem, în *Materiale*, X, 1973, p. 335—351; idem, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 85—99.

² C. Ferenczi, I. Ferenczi, în *ActaMN*, XII, 1975, 45—68; XIII, 1976, p. 239—255; XIV, 1977, p. 295—304; idem, în *Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Prague 21—27 aout 1968*, Prague, 1970, p. 464—469; idem, în *Fasti Arch*, XVI, 1964, nr. 7154.

³ G. Ferenczi, I. Ferenczi, în *Studii și materiale*, II, Tîrgu Mureș, 1967, p. 53—62; idem, în *Fasti Arch*, XVII, 1965, p. 459, nr. 7059.

⁴ G. Ferenczi, I. Ferenczi, în *Studii și materiale*, II, Tîrgu Mureș, 1967, p. 54—55; idem, în *Fasti Arch*, XVIII—XIX, 1963—1964, (1968), p. 742, nr. 11154.

⁵ G. Ferenczi, I. Ferenczi, în *IMCD*, p. 137—150; idem, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 387—404.

⁶ G. Ferenczi, I. Ferenczi, în *Studii și materiale*, II, Tîrgu Mureș, 1967, p. 55—56; idem, în *Fasti Arch*, XVIII—XIX, 1963—1964 (1968), p. 716, nr. 10978.

⁷ G. Ferenczi, I. Ferenczi, în *Studii și materiale*, II, Tîrgu Mureș, 1967, p. 57—59; I. Ferenczi, în *Hazanézó. A korondi FIRTOS Művelődési Egylet kiadványa*, II₂, 1991, p. 4—8; idem, în *Hazanézó könyvek*, 5, Korond, 1994, p. 46—148, în special, p. 46—53.

Zona în care se află aşezarea întărită în discuţie face parte din ţinutul geografic al dealurilor înalte piemontane din estul Transilvaniei care, la rândul său, corespunde fâşiei de pământ de sub poalele munţilor vulcanici dintre Baia Mare şi Odorheiu Secuiesc, zonă formată din depresiuni de contact (de ex. Depresiunea Odorheiului) sau tectonice (de ex. Ţara Lăpuşului), piemonturi de acumulare, fragmentate de eroziune. Este zona cu structura şi relieful cel mai complex al Podişului Transilvaniei, cu înălţimi absolute maxime (de la 600—700 m până la peste 900 sau chiar peste 1 000 m, energie de relief cuprinsă între 300—400 m) şi fragmentare destul de avansată⁸.

În cadrul acestui ţinut geografic, zona noastră aparţine districtului „Dealurilor înalte ale Odorheiului Secuiesc”, ce se găseşte sub Munţii vulcanici ai Harghitei şi, parţial, sub ai Gurghiului şi se întinde pe văile dinspre izvoare ale Târnavei Mari şi ale afluenţilor Oltului (Homoroadele). Este o zonă de dealuri înalte în jur de 700 m, local până la peste 900—1 000 m (Bichiş 1 079 m, Şiclod 1 025 m, Firtuş 1 062 m, Rez 932 m, Homat 830 m), sculptate într-o veche câmpie piemontană, înălţată şi înclinată; o cuvertură de aglomerate andezitice se păstrează pe interfluvii până departe spre sud. Din această cauză, districtul ar putea fi numit şi al „Piemontului Odorheiului Secuiesc”.

La contactul piemontului cu munţii vulcanici au fost sculptate depresiuni (de la nord la sud: Depresiunile Corund-Praid-Sovata, Odorheiului, Homoroadelor), încadrate spre vest de înălţimi asimilate cu dealuri subcarpatice interne. În rest, relieful districtului, adâncit în formaţiuni neogene târzii (sarmaţiene şi pliocene), este format de interfluvii divergente, ca în orice regiune piemontană.

Masele de aer umed şi fronturile climatice din nord-vest şi vest produc precipitaţii, care depăşesc uneori chiar 800 mm anual. Temperatura medie anuală înregistrează valori de numai 7,9—8,2°C la Zetea. De aici, predominarea pădurilor de fag.

La nord de comuna Dealu (pl. 1), pe înălţimea „Piatra Deş” (1.003 m), care face parte din porţiunea sudică a câmpiei vechi piemontane (pl. 2—3), situată între Depresiunea Praidului şi cea a Odorheiului, formând partea sudică, abruptă a câmpiei piemontane, la locul „Cetatea Macului” (Mákvára), după unele date bibliografice „... se văd urmele unei întărituri de pământ, fără indicaţia epocii, dar aici încă nu s-au făcut cercetări...”. Balász Orbán, cunoscutul cercetător al Secuimii, — pe nedrept — o consideră⁹ drept o fortificaţie avansată a „Cetăţii Tardód” de la Vârşag, tot pe nedrept, o enumeră în rândul cetăţilor dacice¹⁰.

⁸ Vezi — între altele — C. Swizewski, *Munţii Gurghiu, Munţii Harghita*, p. 118—119; I. Mac, N. Josan, *Dealurile Târnavei Mici*, p. 566; I. Mac, *Subcarpaţii Transilvaniei*, p. 594—603. Toate acestea, în *Geografia României*, III, *Carpaţii Româneşti şi Depresiunea Transilvaniei*, Bucureşti, 1987.

⁹ *A székelyföld leírása történelmi, régészeti, természettudományi és népismereti szempontból*, I, Pest, 1868, p. 96, 104—105.

¹⁰ *ErdMúz*, XII, 1895, p. 237—247, 312—319. Menţionez, cu această ocazie, vestigiile aşa-zisei capele „Sf. Ladislau”, considerate de G. Téglás (*A Limes Dacicus két Küküllő és Olt közötti részlete Udvarhely megye északi és keleti hegységeiben Oroszsalutól [!] Alsórákosig*, în *ArchKözl*, XIX, 1895, p. 35—36) drept ruinele unui turn roman de pază şi de semnalizare. Cu ocazia săpăturii

Locul așezării întărite se găsește pe una dintre ultimele ramificații ale acelei câmpii vechi piemontane (pl. 4), cu alte cuvinte ale platoului vulcanic al Munților Gurghiului și al Harghitei. Mamelonul (altitudinea absolută cca. 940 m) de deal este izolat de două văi înconjurătoare (pl. 1 și 5—7) adânci, cu pante abrupte, aproape de neurcat. Pe vârful acestui mamelon oarecum teșit se văd într-adevăr urmele unei întărituri de pământ. La locul unde, spre vest, șaua de legătură se strâmtează în mod simțitor (aproape de vârf) se poate observa un șanț de apărare, ale cărui contururi se văd destul de bine. Din pământul scos din șanț s-a format un val (pl. 8—9), diferența de nivel fiind de cca. 2 m între fundul actual al șanțului și vârful valului, care nu se continuă însă nici pe o latură nici pe alta până la începutul pantei, cum se poate constata în legătură cu șanțul, ci formează două unghiuri aproape de 90°. De la aceste două coturi încep două valuri paralele, care, împreună cu un al treilea (toate trei scunde, aplatizate), includ o suprafață, cu laturile de 20×13 m, formând o întăritură cu plan patrat.

Pe partea de este a mamelonului, până unde panta este mai dulce și de unde începe apoi partea abruptă, stâncoasă, dă aspectul a două „terase”, una deasupra celeilalte.

Cu ocazia cercetării suprafeței terenului, pe atunci încă împădurit, în 1956, nu am găsit materiale care să indice perioada construcției. Pe baza analogiilor care ne stăteau la îndemână („Cetatea Maré”, 12 km spre est de Odorheiu Secuiesc, tot pe o ramificație a marelui platou vulcanic), întăritura de la Dealu am datat-o, cu rezervele cuvenite, în prima vârstă a fierului, dar în nici un caz nu ne gândeam la o întăritură dacică, așa cum făcuse, la sfârșitul secolului trecut, G. Téglás.

Pentru clarificarea problemelor legate de această cetățuie, necercetată din punct de vedere arheologic, s-a trasat o secțiune, lungă de 34,5 m prin toate elementele de întăritură, vizibile pe suprafața promontoriului, acoperit, de altfel, de un tufăriș des care ne-a îngreunat foarte mult lucrările. S-a constatat că pe latura de vest s-a săpat odinioară un șanț simplu de apărare, cu un profil în formă de semilună, din care pământul a fost aruncat spre est (față de șanț), cu scopul evident de a înălța aici un val simplu de apărare, de atunci aplatizat într-o măsură apreciabilă. Șanțul de apărare are următoarele dimensiuni: lățimea maximă 3,25 m, adâncimea maximă 1,3 m față de suprafața actuală. Lățimea valului de pământ, astăzi foarte aplatizat, la bază măsoară cca. 9 m. Panta interioară a valului este conturbată de o groapă nu prea adâncă a căutătorilor de comori. În secțiune, cam la jumătatea pantei exterioare a valului s-au conturat urmele unui stâlp de lemn ale cărui urme au ajuns, în sens vertical, până la nivelul pământului viu de odinioară. Nu s-a putut preciza dacă este vorba de o palisadă sau nu. Ambele elemente de apărare foarte simple au o singură fază de construcție.

Restul suprafeței cetățuii — în momentul lucrărilor — a fost acoperită de arbuști, fapt, ce a îngreunat cercetări mai ample. Cu toate acestea în câteva puncte au fost făcute câteva casete mici cu caracter informa-

noastre de control s-au dovedit a fi urmele dărăpănate ale unei bisericuțe, legată de prezența, în apropierea nemijlocită, a unui izvor cu apă tămăduitoare, deci, cu efect terapeutic.

tiv. Acestea ne-au furnizat un material arheologic relativ bogat și caracteristic, pe baza căruia se poate preciza civilizația, implicit, epoca căreia aparține această așezare întărită¹¹.

Stratigrafia așezării este simplă. Grosimea straturilor de cultură variază între 20—30 cm. El nu este prea bogat în materii organice și de aceea abia s-a putut deosebi de solul brun de pădure subțire, amestecat cu sfărâmatură de piatră.

În completarea celor spuse mai sus, trebuie amintit că la o distanță relativ mică de numai câteva sute de m spre nord-vest de așezarea întărită, pe un teren neted, dar stâncos (*pl. 10*) au mai fost descoperite urme de locuire de aceeași natură, din aceeași epocă.

Cu ocazia săpăturii nu am dat însă de vestigii arheologice concludente pe baza cărora am putea explica în mod satisfăcător factorii economico-sociali sau istorici. Acești factori au necesitat extinderea pe platoul imens a locuitorilor așezării întărite de pe vârful oarecum izolat al dealului cu pricina, mai cu seamă că nici în vârf nici pe platoul împădurit pe vremuri, actualmente nu există nici o sursă de apă potabilă.

Primul loc în cadrul descoperirilor îl ocupă ceramica. În general, ea este prost păstrată în ce privește integritatea formelor. Toată ceramica este lucrată cu mâna, fiind în concordanță cu restul inventarului, destul de redus de altfel (silex prelucrat, toporaș de piatră și lipsa metalului).

Pasta, în marea ei majoritate, este de culoarea cenușie, cu nuanțe negre-cenușii, cu pereți rezonanți și bine arși. Există și câteva fragmente ceramice de culoare neagră și brună-roșiatică, apoi, ceramică în interior neagră, iar în exterior brună. Vasele din material poros sunt o excepție. Sub raportul fineței compoziției aflăm exemplare ceramice foarte fine, alături de altele mai dure, granuloase. Destul de multe dintre fragmentele de vase au slip lustruit de culoare neagră și roșie-brună, aplicat fie în exterior, fie în interior. Deși ceramica aflată este fragmentară, totuși au putut fi stabilite formele caracteristice ale așezării întărite. Ele sunt variate, între care putem aminti: câni cu o toartă, străchini, castroane și vase de provizii; merită subliniată strachina cu buza lobată.

Sub raport ornamental, ceramica cea mai bine reprezentată este cea mată, monocromă, uneori lustruită, fără de nici un ornament plastic sau figurativ.

Principala tehnică de ornamentație întâlnită este cea a inciziei, fiind însă prezente și alte metode de ornamentare. Unul dintre motivele decorative frecvente este spirala și derivatele ei, precum și meandrul. Incizia este făcută de obicei cu ajutorul liniei punctate.

Unelte de silex și piatră. Silexul, alături de cuarțul și cuarțitul formează, pe lângă ceramică, inventarul cel mai bogat, desco-

¹¹ Întreg materialul arheologic provenit din „Cetatea Macului“ de la Dealu, inclusiv documentația (plan, profil, desene, jurnalul de săpătură) a fost aranjat în depozitul Muzeului din Odorheiu Secuiesc. Întrucât încăperea depozitului, prin anii 70., a fost inundată, cu ocazia unei ploi torențiale, iar cutile, pachetele, împreună cu însemnările, notițele etc. au fost udate, desfăcute din cauza apei și — totodată — iremediabil amestecate cu alte materiale — din nefericire — nu le putem prezenta în cadrul acestei lucrări, așa cum s-ar cuveni, respectiv, ar fi trebuit să o facem.

perit în „Cetatea Macului“. S-au aflat materiale, care serveau la fabricarea instrumentelor, nuclee și percutoare: foarte probabil, un mic atelier unde se lucra silexul pentru nevoile locale. Faptul se constată prin prezența nucleelor, percutoarelor și a așchilor, alături de răzuitoare, lame sau fragmentele acestora. — Instrumente de os și metal nu s-au găsit.

Încadrarea cronologică. Vasele, atât ca formă cât și ca ornamentație, își găsesc perfecte analogii în cadrul civilizației Sighișoara-Wietenberg din Transilvania. Având în vedere că în materialul, descoperit la „Cetatea Macului“ de la Dealu, sunt prezente străchinile cu buza lobată, iar ornamentația este alcătuită din spirale și din derivatele ei, precum și din meandre, putem presupune că aceasta aparține fazei clasice a culturii Sighișoara-Wietenberg. Pe baza stratigrafiei, făcute de N. Chidioșan în așezarea de la Dersida¹², așezarea întărită de la Dealu o putem data în faza evoluată sau, poate, chiar finală a civilizației Wietenberg, în a doua jumătate a perioadei C a epocii bronzului sau, eventual, chiar la începutul fazei D (*grosso modo* secolele XIV—XII a.Ch.

Până acum nu a fost cercetată nici o așezare fortificată aparținând acestei civilizații, deosebit de bine reprezentată pe teritoriul Transilvaniei, unde numărul localităților în care s-au găsit astfel de urme se cifrează astăzi la peste 200. S-a susținut că în cadrul ei „nu se cunosc așezări întărite“¹³. Realitatea este că, în afară de „Cetatea Macului“ chiar în împrejurimi, sunt cunoscute și alte puncte fortificate cu ceramică de tip Sighișoara-Wietenberg, cum ar fi, bunăoară, „Cetatea Bud“ (Budvár), de la Odorheiu Secuiesc¹⁴, „Vârful Galat“ de la Porumbelii Mici¹⁵, ca să nu mai vorbim despre cele cunoscute din împrejurimile municipiului Cluj-Napoca (de ex. Gilău—„Ierdegarcă“ sau „Groapa lui Puri“¹⁶, Liteni „Piatra Mare“ — 917 m)¹⁷. „Cetatea Macului“ — deși nu de mare întindere — a fost un loc de refugiu a unei comunități din zona vecină, cu toate că din cauza unor cercetări sistematice, atotcuprinzătoare de teren — trebuie să recunoaștem —, deocamdată, astfel de așezări deschise nu se cunosc din împrejurimile mai apropiate sau mai îndepărtate, mai joase, fertile.

¹² Cf. N. Chidioșan, în *Dacia*, N.S., XII, 1968, p. 155—175; idem, în *Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Prague 1968, I, Prague, 1970, p. 622—624; idem, în *Crisia*, IV, 1974, p. 153—176. Vezi și K. Horedt, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 107—137; idem, în *StComSibiu*, 13, 1967, p. 107—156.

¹³ I. Nestor, M. Petrescu-Dâmbovița, în *IstRom*, I, p. 112.

¹⁴ G. Ferenczi, I. Ferenczi, în *Crisia*, II, 1972, p. 59—63.

¹⁵ Cf. K. Horedt, Z. Székely, Șt. Molnár, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 633—641.

¹⁶ I. Ferenczi, în *ActaMN*, IX, 1973, p. 403; V. Vasiliev, D. Isac, s.v. *Gilău*, în *RepCluj*, p. 222.

¹⁷ M. Bărbulescu, Gh. Lazarovici, s.v. *Liteni*, în *RepCluj*, p. 254. Menționăm că în textul s.v. sunt confundate locurile cu importanță arheologică. la punctul I, „Cetatea Litii“ fiind amplasată greșit în „vârful unei stânci golașe, dominante, denumită „Piatra Mare“ (917 m, pe schița-hartă anexată, altitudinea absolută este marcată eronat 914 m). Săpăturile efectuate în acest vârf („Piatra Mare“), împrejmuit de un șanț și val (dd pământ, amestecat cu piatră), nu este identic cu vârful de stâncă izolat, înconunat de ruinele „Cetății (medievale) Litii“! Unul dintre autorii acestui mic studiu (I. Ferenczi) a participat câțva timp la cercetările executate în ambele locuri.

Altminteri, pe la mijlocul sau spre sfârșitul epocii bronzului așezările întărite nu mai sunt rare. Numărul lor sporește în măsura în care cresc forțele de producție ale societății, reflectând schimbările adânci petrecute în organizarea societății în perioada eneolitică, precum și în decursul epocii bronzului. Comunitățile (gințile sau triburile) iau măsuri de apărare a așezărilor, înconjurându-le cu șanțuri (și valuri) de apărare. Prezența întăriturilor cu scop defensiv este încă relativ sporadică, dar ea oglindește direcția nouă a dezvoltării grupărilor tribale: începe să se accentueze caracterul războinic al societății încă din perioada incipientă a epocii bronzului.

Continuarea săpăturilor și studierea materialului arheologic, care va ieși la iveală cu ocazia unor lucrări viitoare, va aduce, fără îndoială, contribuții importante la cunoașterea civilizației Sighișoara-Wietenberg din Transilvania și, în special, în ceea ce privește legăturile ei cu celelalte civilizații ale epocii bronzului, având în vedere că nu departe de acest loc, și anume la Merești (jud. Harghita) s-au găsit urme incontestabile ale culturilor Monteoru și Tei.

GÉZA FERENCZI — ISTVÁN FERENCZI

L'ÉTABLISSEMENT FORTIFIÉ DE L'ÂGE DU BRONZE DE DEALU (DÉP. DE HARGHITA)

(Résumé)

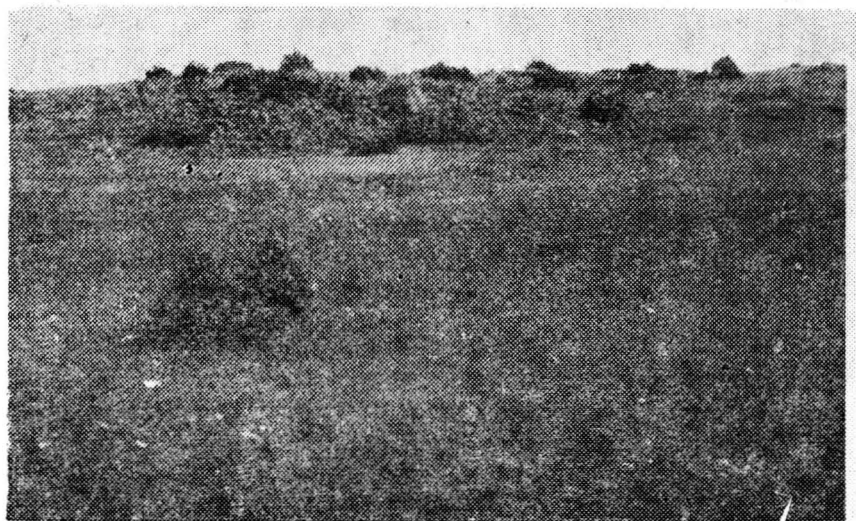
A l'occasion des fouilles pratiquées dans l'aire de la commune de Dealu, on a investigué les vestiges d'un établissement fortifié. Il se place à l'extrémité de l'immense plateau volcanique situé à l'Ouest des montagnes de Gurghiu et de Harghita (l'Est de la Transylvanie). La fortification se trouve sur un promontoire de ce plateau, ayant de trois côtés des revins impraticables. La „selle“ de transition fut barrée par un fossée et un *vallum* défensif. On a pratiqué une coupe perpendiculaire sur ces deux éléments de fortification. Malheureusement, il fut impossible de décapoter des surfaces plus étendues, car l'emplacement de l'établissement est recouvert de buissons épais. Le matériel archéologique, provenant uniquement de quelques petites cassettes, appartient à la civilisation Sighișoara-Wietenberg (se phase évoluée ou même la phase finale) de l'Âge du Bronze. L'habitat présente une seule couche d'occupation, d'ailleurs assez mince. Le fossée et le *vallum* présentent, eux-aussi, une seule phase de construction. Il semble très probablement que cet établissement a fonctionné comme centre de refuge.

Liste des illustrations

- Fig. 1. Esquisse de la carte comprenant les environs de „Cetatea Macului” („La Cité d Macu”), située Nord-Ouest de la comune de Dealu; on remarque la ligne sinuée du grand plateau volcanique (y compris ses apophyses).
- Fig. 2-4. Vues du grand plateau volcanique.
- Fig. 5. Le promontoire orienté à l'Est par rapport à une ramification du grand plateau volcanique, porteur de l'établissement fortifié de „Cetatea Macului” (vue Sud-Est).
- Fig. 6. Le même promontoire, vue du côté Nord, de la berge du plateau.
- Fig. 7. Le promontoire avec la cité de „Cetatea Macului”, vue du côté Sud-Sud-Est, de la vallée du ruisseau „Boșneac”.
- Fig. 8. Le *vallum* de défense de la forteresse „Cetatea Macului”, vue de l'extérieur.
- Fig. 9. Le *vallum* de défense avec le fossée, vue de l'extérieur, durant l'exécution de la coupe.
- Fig. 10. La zone avec des traces d'habitation sur le plateau volcanique.

Pl. 1. Schița-hartă a împrejurimilor „Cetății Macului”, situată la nord de centrul comunei Dealu cu marginea sinuoasă a marelui platou vulcanic (cu apofizele lui).

Pl. 2. Vedere a marelui platou vulcanic.

Pl. 3. Vedere a marelui platou vulcanic.

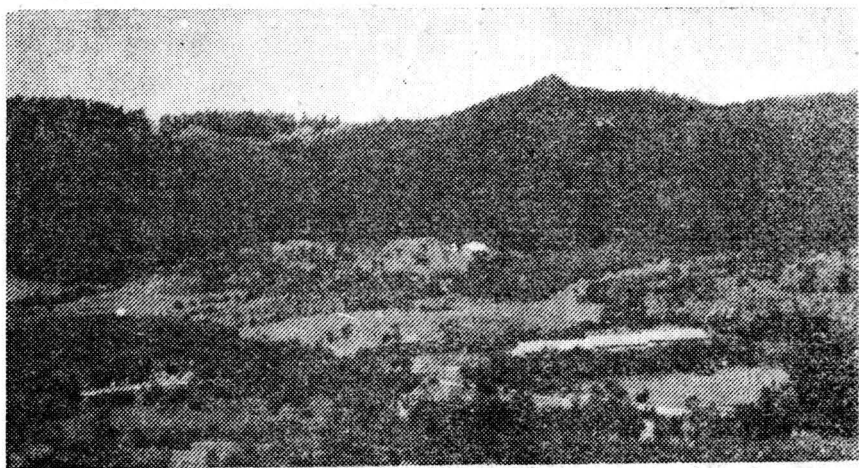
Pl. 4. Aspect al marelui platou vulcanic.

Pl. 5. Botul de deal orientat spre est față de o ramificație a marelui platou vulcanic, purtător al așezării întărite „Cetatea Macului”, văzut dinspre sud-est.

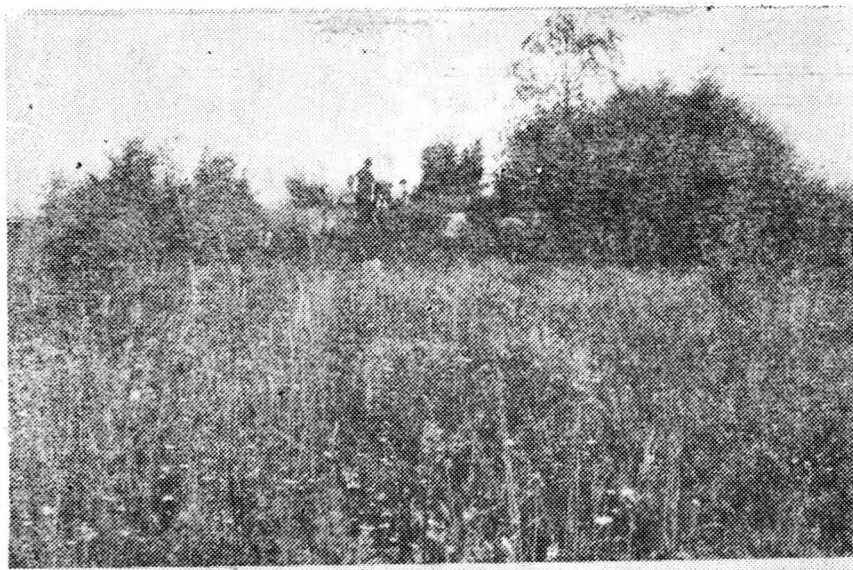
Pl. 6. Același bot de deal, văzut dinspre nord, de pe marginea platoului.

Pl. 7. Botul de deal al „Cetății Macului”, văzut dinspre sud — sud-est din valea „Pârâului Boșneac”.

Pl. 8. Valul de apărare al „Cetății Macului”, văzut din exterior.

Pl. 9. Valul de apărare împreună cu șanțul privit din exterior, în curs de secționare.

Pl. 10. Zona de urme de locuire de pe platoul vulcanic.

TUMULI ȘI NECROPOLE TUMULARE DE PE CURSUL INFERIOR AL SOMEȘULUI MIC

În perioada eneolitică târzie în spațiul carpato-dunărean au loc mari transformări etnoculturale determinate pe de o parte de dezvoltarea metalurgiei aramei, iar pe de altă parte de presiunile exercitate de mișcarea culturilor stepice. Încheierea acestor procese corespunde perioadei de început a epocii bronzului. În cadrul acestor fenomene, în eneoliticul târziu odată cu dezvoltarea metalurgiei bronzului arsenic, apare un număr însemnat de cimitire tumulare și tumuli; tumulii cuprind unul sau mai multe înmormântări, formând, probabil, grupări familiale (*Roman 1973*).

Cercetarea tumulilor în Banat și Transilvania, este semnalată încă din a doua jumătate a secolului trecut, continuând, apoi, până în zilele noastre. Dacă în Banatul de est atât cercetarea, cât și rezultatele sunt relativ evaluate (amintim aici câțiva tumuli hallstatieni la Ieșalnița, la Moldova Veche—Ostrovu—Groble—Spiț, la Gornea—Străineac), în Transilvania, rezultatele au fost mai fructuoase, semnalându-se adevărate necropole tumulare în zona M-ților Trascăului și Bedeleului, din apropierea orașului Aiud. Mai recent, N. Vlassa, Gh. Lazarovici, Zoia Kalmar-Maxim, M. Bădău-Wittemberger, M. Meșter și alții, au început cercetarea necropolelor tumulare și a tumulilor izolați din zona M-ților Petrindului (*Vlassa—Takács—Lazarovici 1985—1986*).

Un prim pas în investigarea tumulilor trebuie să-l constituie prospectările arheometrice, ce înlesnesc, cu o clipă mai devreme, cunoașterea unor situații de care arheologul trebuie să țină cont în proiectarea unei săpături de mare amploare și anume, dozarea eforturilor în zonele în care săpăturile vor fi efectuate mai târziu. Întrebuințarea diferitelor metode de prospectare și, mai ales, de combinare a diferitelor metode, prelucrarea datelor, o prelucrare complexă cu ajutorul matematicii și informaticii, permite o modelare a unor situații și punerea la punct a unor metode de prospectare și de interpretare a datelor. Aceste metode moderne de sondare prealabilă a tumulilor, ce urmează a fi cercetați, au dat rezultate scontate acolo unde s-au aplicat (de exemplu, prospectarea magnetică a tumulului de la Sânnicoară, asupra căruia vom reveni). Articolul nostru vine să completeze scrierile referitoare la această controversată problemă a necropolelor tumulare (*RepCluj*, 1992) și să continuăm astfel eforturile valoroșilor cercetători N. Vlassa, V. Vasiliev, V. Morariu, M. Jalobeanu, Gh. Lazarovici și mulți alții (*Lazarovici—Kalmar 1994*).

Zona geografică de care ne ocupăm, este aceea a Bazinului inferior a Someșului Mic, cuprins între localitatea Apahida și mergând până la confluența acestuia cu Someșul Mare, în apropierea municipiului Dej.

Avându-și izvoarele în Munții Gilăului, Someșul Cald, adună în apropierea orașului Gilău, apele Someșului Rece, ca apoi să-și lărgască matca și să se îndrepte spre Cluj Napoca și, mai departe, spre Dej. De-a lungul văii, și parcă însoțind-o, este șoseaua națională, pe întreaga ei lungime înșirându-se case și comune cu gospodării. Atât în dreapta, cât și în stânga cursului Someșului Mic, se întind culmile dealurilor, ce străjuiesc și parcă supraveghează domoala curgere a apei. Formate din roci sedimentare, înălțimile sunt acoperite de păduri, iarbă bună pentru pășunat, iar din loc în loc sunt „străpunse” de văi și pâraie, ce măresc debitul de apă al milenarului *Samus*. Pe culmile dealurilor se pot observa atât din tren, cât și de pe șosea, acele „ridicături” nefirești — tumulii — ce-i atrag ca un magnet pe cercetătorii și arheologi. Cartarea acestora și unele detalii, prezentate mai jos, s-au făcut în urma studierii articolelor unor specialiști, pe baza informațiilor primite de la oamenii din zonă, în urma unor periegeze și observații directe. Pornind de la Cluj, spre Dej, se întâlnesc următoarele grupări de tumuli și tumuli izolați (fig. 1).

1. Pe partea stângă a șoselei naționale, la ieșirea din Sânnicoară, spre Apahida, și la circa 100 m de șosea, se află o necropolă tumulară formată dintr-un tumul mare și 2—3 tumuluri mici. Tumulul mare, are un diametru de aproximativ 60 m, și este ușor applatizat de lucrările agricole. Omogenitatea aparentă a solului, a făcut ca obiectivul să fie convenabil pentru prospectări magnetice. În urma măsurărilor, a fost confirmată și de această dată ipoteza conform căreia valoarea câmpului magnetic crește spre vârful movilei. Examinarea profilelor indică aici anomalii de cert interes, acestea fiind ilustrate prin curbe de nivel. În general, însă, aspectul profilelor magnetice nu par să indice prezența unor concentrări de bolovani în structura tumului. Tumuli mici, au fost nivelați și acoperiți de unele depozite ale CFR-ului.

2. La aproximativ 500 m N-V de gara Apahida, se află un tumul cu dimensiunile de circa $10 \times 10 \times 0,60$ m, necercetat. (*Morariu—Jalobeanu 1985—1986*).

3. În punctul „Măgheruș”, la est de satul Câmpenești, comuna Apahida, se găsesc tumuli necercetați (semnalarea ne-a fost făcută de S. Cociș, Zoia Kalmar și Gh. Lazarovici, care au avut proiecte de eliberare a terenului de sarcină istorică).

4. Pe drumul spre Șoimeni, mergând dinspre localitatea Deușu, com. Chinteni, la punctul numit „Acastă”, pe ultima creastă înainte de coborârea pe Valea Lungă, se găsește un tumul înalt de circa 3 m, cu diametrul de peste 20 m (informații Zoia Kalmar și Gh. Lazarovici și cercetări de-ale noastre recente).

5. Pe creasta ce leagă localitatea Corpadea, de Jucu de Mijloc, se află trei tumuli; doi aplatizați, iar cel de-al treilea, la o distanță de circa 500 m de primii.

6. În apropierea șoselei Cluj—Gherla, pe dreapta, la aproximativ 250 m de intrarea în satul Răscruți, comuna Bontida, se văd trei tumuli parțial aplatizați (fig. 2). Cercetările efectuate de V. Vasiliev în 1970, petumulul mare, au dus la descoperirea unui mormânt cu ocră și a unui fragment ceramic din epoca bronzului. Aflarea oglinzii de tip șcitic, face plauzibilă presupunerea că în acești tumuli s-au situat

ulterior și sciți (situații analoage există la Cipăn, Câmpia Turzii și Gurbănești). Deoarece cercetarea efectuată în 1970 s-a rezumat numai la o secțiune în centrul tumulului, ea nu ne oferă certitudinea utilizării acestui tumul în mod direct de către sciți.

7. Plecând din Râscruci în susul pâraului Borșa, pe creasta ce începe cu „Dealul Prunilor” și „Dealul Prodăi”, se află un șir de tumuli (fig. 3), probabil, contemporani cu cei din Cheile Aiudului. Această necropolă tumulară, este acoperită cu manta de luat și piatră, iar observațiile ne îndreptătesc să o datăm la sfârșitul culturii Coțofeni și începutul epocii bronzului, legând-o de procesul de indoeuropenizare.

8. În raza satului Șoimeni, com. Vultureni, într-un punct neprecizat, sunt semnalati tumuli. Aceștia sunt de mari dimensiuni și ar putea fi eroziuni naturale.

9. În punctul „Tigla”, cota 461 m, în interfluviul dintre valea pâraului Lujerdiu și valea pâraului Lonei, se află în tumul mare din epocă neprecizată. Au mai fost semnalati doi tumuli, relativ mai mici (fig. 4). Nu s-au făcut cercetări.

10. În raza localității Mintiu-Gherlei, se găsesc următorii tumuli (fig. 5):

a. În punctul „Mănăstirea”, în stânga drumului ce duce spre Pădureni, se află un tumul mare necercetat.

b. La circa 250 m de punctul „Acăstăi”, se află o necropolă tumulară, formată din opt tumuli, de dimensiuni foarte mari. Patru dintre ei sunt ușor aplatizați, dar nu ca urmare a lucrărilor agricole, aici nefectuându-se astfel de acțiuni din cauza înălțimii. Ceilalți patru, de dimensiuni mai mari, au formă aproximativ circulară. Observațiile efectuate de Gh. Lazarovici și M. Meșter, au dus la o primă concluzie (discutabilă) și anume că cel puțin doi dintre tumuli mari, pot fi rezultatul depunerilor eoliene. Acest lucru ar fi fost posibil, deoarece pe o lungime de aproximativ 20 km, pe direcția S—V, se deschide valea Someșului Mic, iar de-a lungul timpului, posibil, ca vântul să fi adus o mare cantitate de material care, depus, ar fi dat naștere acestor impresionanți tumuli.

11. La N—V de municipiul Dej, pe Dealul Bela, se află opt tumuli, așezați pe două rânduri. I. Marțian a găsit un fragment de lamă de curăț. Nu a fost precizată epoca.

Ideea de a ridica morților mari construcții tumulare, ca un fenomen generalizat, își are începuturile, probabil, în Coțofeni IIIb. A vorbi însă cu mare siguranță de Coțofeni IIIb, IIIc, sau IV, este o chestiune în care doar specialiștii și săpăturile sistematice pe suprafețe mari, observațiile stratigrafice, stratigrafia comparată, își vor spune ultimul cuvânt.

Pentru zona pusă în discuție, lucrările de cartare și înregistrare a obiectivelor, combinate cu verificarea bibliografiei și a atestărilor documentare și de arhivă, vor da în viitor o imagine mai clară a evoluției etnoistorice a tumulilor de pe cursul inferior al Someșului Mic.

PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE

- LAZAROVICI — KALMAR 1994. GH. LAZAROVICI, ZOIA KALMAR-MAXIM, *Despre necropolele tumulare din Transilvania și Banat*, în *ActaMN*, 31, I, 1994, p. 11—19.
- MEDELEȚ — BUGILAN, 1987 FL. MEDELEȚ, I. BUGILAN, *Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat*, în *Banatica*, IX, 1987, p. 87—198.
- MORARIU — JALOBEANU 1986, V. V. MORARIU, M. JALOBEANU, *Prospectarea magnetică a tumulilor*, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 431—438.
- REPCLUJ 1992, *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, Cluj-Napoca, 1992, p. 327.
- ROMAN — 1973, P. ROMAN, *Modificări structurale ale culturilor eneoliticeului final din regiunea carpato-dunăreană*, în *Banatica*, II, 1973, p. 57—77.
- VLASSA — TAKÁCS — LAZAROVICI 1985—1988, N. VLASSA, M. TAKÁCS, GH. LAZAROVICI, *Morminte tumulare din Banat și Transilvania din perioada eneolitică târzie*, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 59—78.

TUMULUS ET NÉCROPOLES TUMULAIRES SUR LE COURS INFÉRIEUR
DE LA RIVIÈRE SOMEȘUL MIC

(Résumé)

Notre article veut compléter les informations existantes sur le problème des tumulus en Transylvanie. Nous n'avons pas abordé le problème d'une manière scientifique parce que nous ne disposons pas d'informations et des données certes, fournies par les fouilles archéologiques dans la zone mentionnée. Après une courte introduction au caractère général, l'article présente les principaux tumulus groupés ou isolés, répandus d'une côte et de l'autre de la rivière de Someșul Mic sur le parcours de Cluj à Dej.

Fig. 1. Harta bazinului someșan cu răspândirea tumulilor.

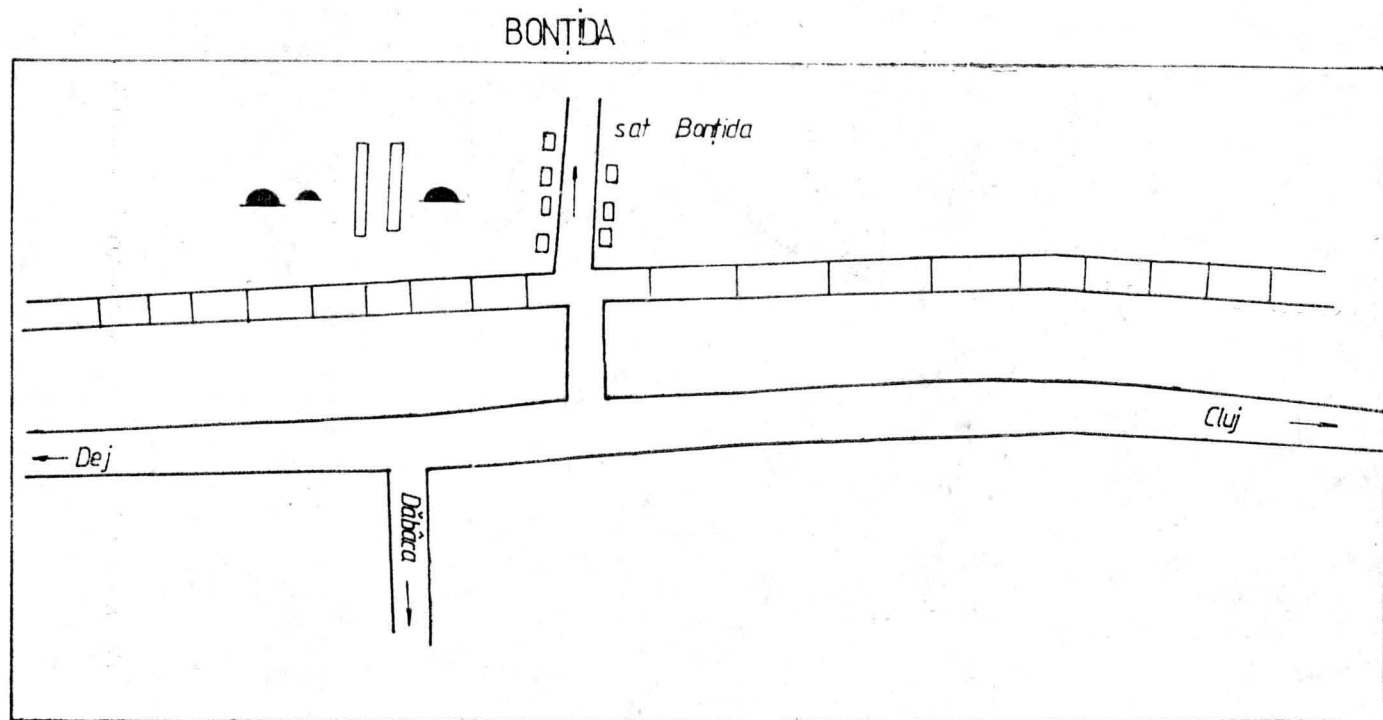

Fig. 2. Poziția tumulilor în satul Bontida.

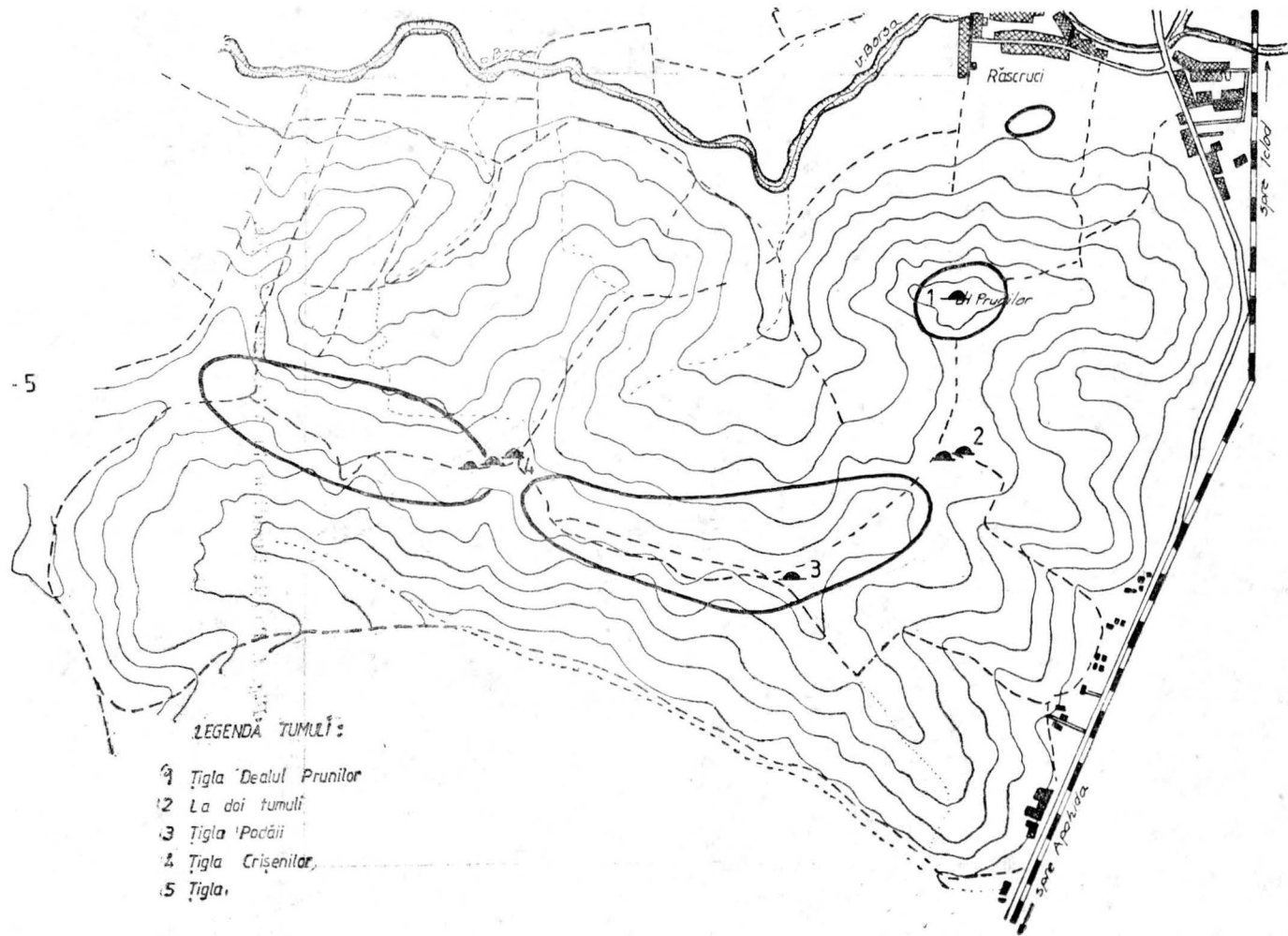

Fig. 3. Poziția tumulilor în satul Răscruci

LUNA DE JOS

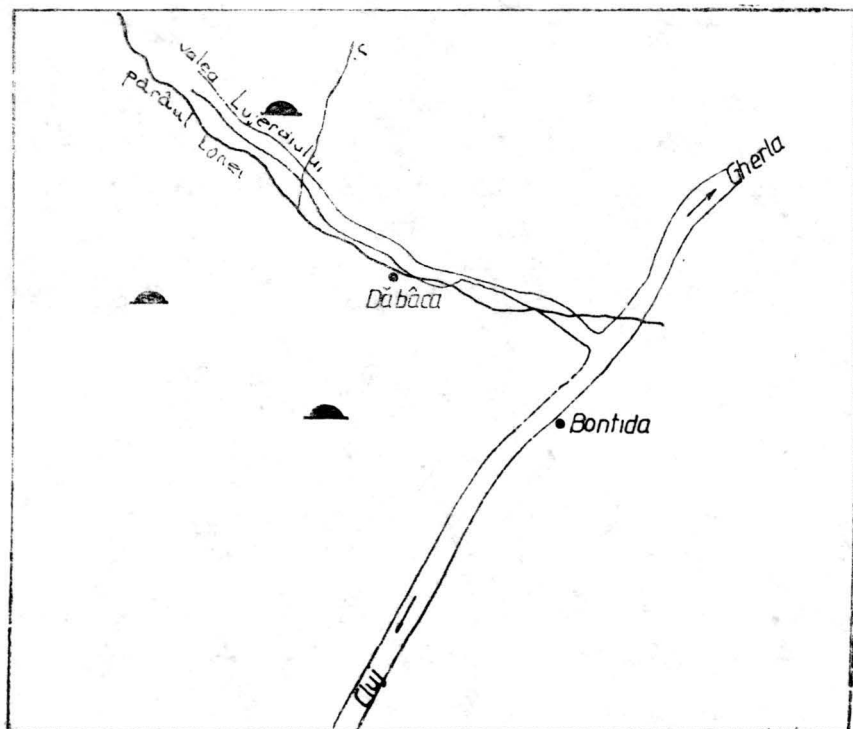

Fig. 4. Poziția tumulilor în satul Luna de Jos.

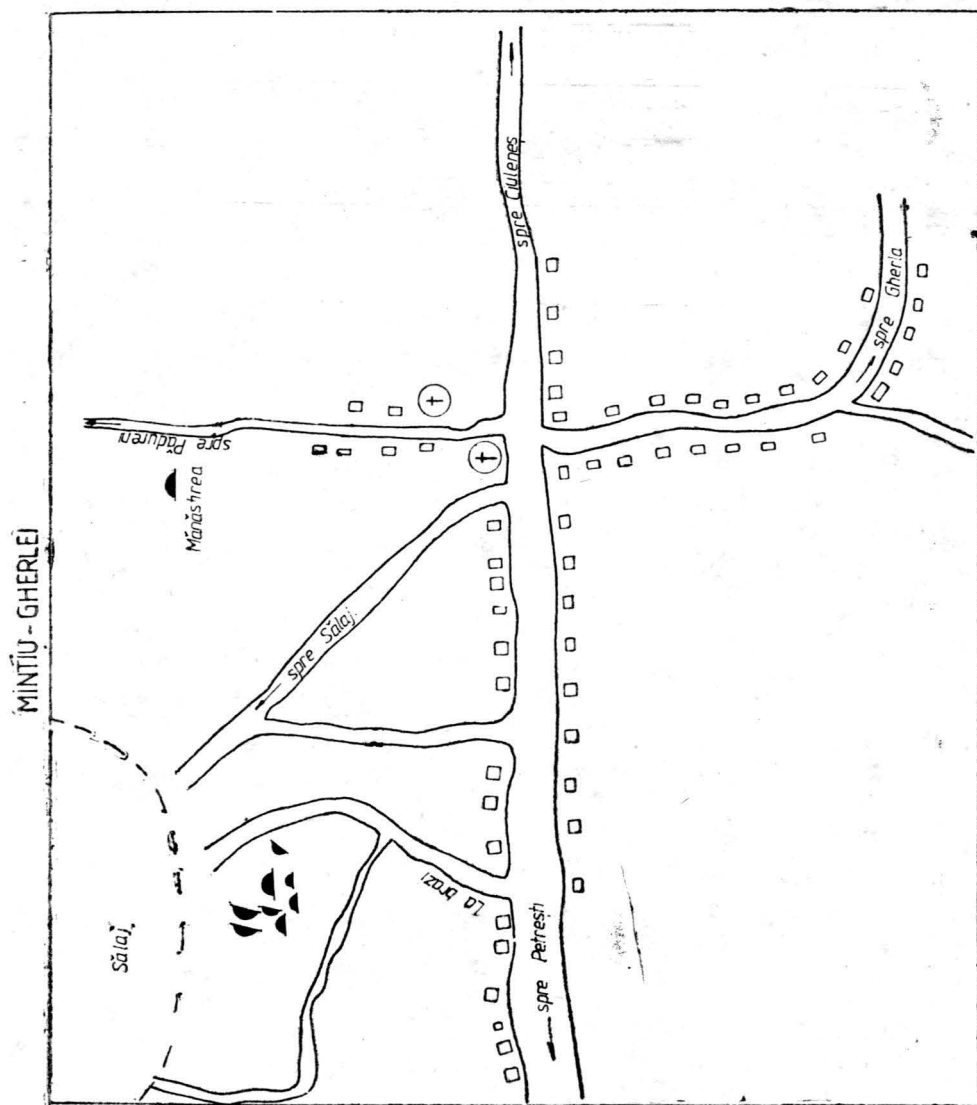

Fig. 5. Poziția tumurilor în satul Mintiu Gherlei.

MATERIALE ARHEOLOGICE DIN JUDEȚUL HARGHITA ÎN MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI (I)

În secolul trecut s-au pus bazele colecțiilor arheologice particulare sau instituționale, cercetarea arheologică cunoscând un impuls deosebit, mai ales, după înființarea primelor muzee. În această perioadă, dar, mai ales, în primele decenii ale secolului al XX-lea, au fost cercetate, sumar, zeci de obiective cu vestigii ale trecutului ținuturilor noastre. Materialele rezultate au intrat în colecțiile diferitelor instituții printre care și în cele ale Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei. Piesele ajunse aici au fost determinate, inventariate și semnalate în publicațiile vremii, la nivelul cercetării din perioada respectivă¹. O parte din aceste piese arheologice provin din județul Harghita. Ele au fost cercetate recent și reconsiderate (unde a fost cazul), din punct de vedere științific, rezultatele acestor investigații constituind conținutul lucrării de față. Sperăm, ca prin descrierea lor și prin imaginile anexate, să poată servi specialiștilor interesați în diferite epoci istorice sau în lucrări de sinteză. Amintim, de asemenea, că în muzeele din Miercurea Ciuc, Odorheiu Secuiesc și Cristuru Secuiesc există colecții arheologice extrem de bogate, unele inedite, care merită să fie cercetate și redată circuitului științific.

Pentru o prezentare sintetică și cât mai restrânsă ca spațiu, materialele au fost grupate pe epoci și localități după următoarea structură: 1) *Punctul*; 2) *Istoricul descoperirii, data, descoperitor, data înregistrării*; 3) *Descrierea materialelor*; 4) *Epoca, cultura, faza*; 5) *Număr de inventar vechi și nou*; 6) *Referiri bibliografice*.

I. Epoca străveche.

O parte din materiale, puține la număr, sunt foarte greu de încadrat deoarece lipsesc elementele specifice pentru o perioadă istorică sau alta. Ele au fost etichetate ca *preistorice*, urmând, ca în viitor (prin sondaje, săpături sau prin studierea și a altor materiale din aceste puncte), să stabilim încadrarea lor cronologică corespunzătoare.

1 — Cristuru Secuiesc; 1) *Vârful Surpat (Omlástető)*; 2) donație Kelemen Lajos/1911; 3) Fragmente ceramice netezite, ardere slabă, pastă cu pietricele și cuarțit pisat, culoare gălbuie (*pl. II/4, 6, 10—11*); 4) preistoric; 5) II. 5818 — 20, 5823 = P. 27045 — 47, 27049; 6. Inedite.

2 Merești; 1) *Peșteră*; 2) donație E. Groze, 1935; 3) Fragment ceramic de culoare cărămizie, slip parțial căzut, friabil, pastă cu nisip și cioburi pisate; 4) preistoric; 5) IN. 3017 = P. 21082; 6. Inedit.

3 — Miercurea Ciuc: a. 1) *Jigodin*; 2) donație I. Marțian 1904; 3) Pandantiv de piatră, care imită topoarele triumfiulare. Era folosit la

¹ M. Roska, *ErdRep*, Cluj, 1942 (Vezi bibliografia pentru toate localitățile).

curățatul grăsimilor de pe piei sau ca răzuitor (*pl. I/8*); 4) preistorie; 5) I. 4341; 6) Inedit.

b. 1) Lângă *Pădurea Ciuntă (Suta Erdő)*; 2) donație I. Marțian, 1904; 3) Fragmente de rocă neprelucrată; nedeterminate geologic (*pl. I/2*). 4) preistorie; 5) I. 4384 — 85 = P. 24353, 54314; 6) M. Roska, *ErdRep*, p. 61 (I. 4384 considerat prelucrat, iar I 4385 considerat silex; afirmațiile nu sunt corecte).

4 — Odoarhei Secuiesc; 1) *Dealul Cărn*; 2) donație Borbély Samu, 1922; 3) Măgele din lut; 4) preistorie; 5) IV. 2559 — 60 = p. 45958 — 59; 6) M. Roska, *op. cit.*, p. 270.

5 — Păuleni Ciuc; 1) *Dâmbul Cetății*; 2) cercetare de suprafață Al. Ferenczi, 1935; 3) Gratoar, cornean (IN. 2407); fragmente ceramice cărămizii, incizii late (*pl. II/9*), pastă cu nisip și mică; 4) preistorie; 5) IN. 2403, 2407, 2411 = P. 27033, 27036, 27039; 6) Al. Ferenczi, în *ACMIT*, IV, 1938, p. 290, fig. 60 b.

6 — Porumbenii Mici comuna Mugeni; 1) *Cetatea Surpată (Omlasvár)*; 2) donație Borbély Samu, 1922, săpătură Al. Ferenczi, mai 1940, secțiunea S I; 3) Fund de vas fragmentar, roșu cu flecuri negre-cenușii, pastă cu resturi organice și nisip (IV. 2414); fragmente de chirpici de la construcții surprinse în secțiune; 4) preistorie; 5) IV. 2414 = P. — 26213; 2704—6, 2738, 2742—4, 2782—3, 2794, 2798 = P. 28974—6, 29907, 29911—2, 29950—1, 29962, 29967; 6) IV. 2414 amintit de M. Roska, *op. cit.*, p. 126, restul inedite.

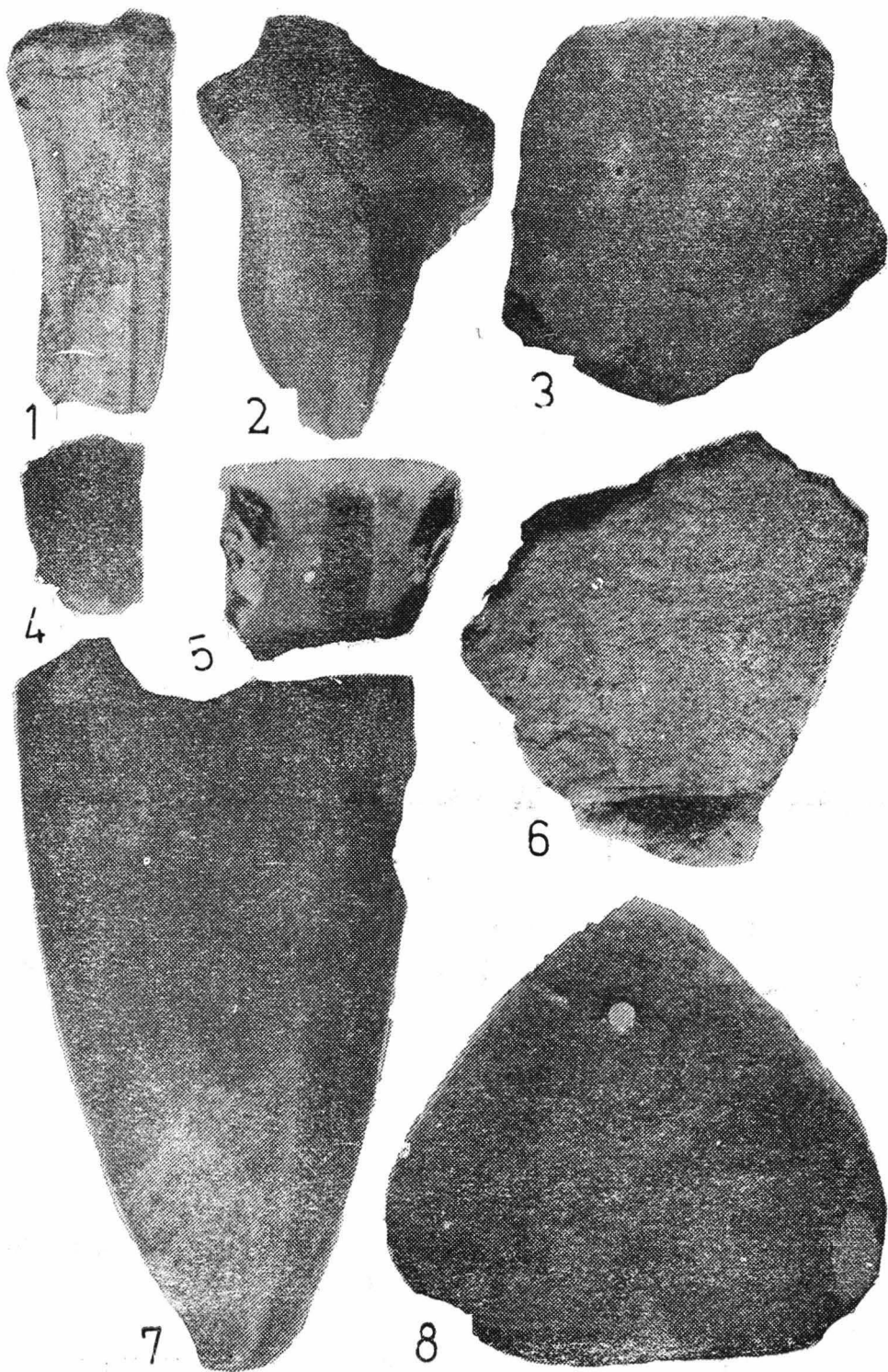
7 — Sândominic; 1) *În Colțul Cetății*; 2) cercetare de suprafață Al. Ferenczi, 1935; 3) Fragment de lipitură; 4) preistorie; 5) IN. 2400 = P. 22492; 6) Al. Ferenczi, *op. cit.*, p. 288, fig. 57.

8 — Șielod, com. Atid; 2) înregistrat înainte de 1887; 3) Topor din gabrou, perforat, migdaliform, tăiș drept; 4) preistorie; 5) 39 = P. 8286; 6) M. Roska, *op. cit.*, p. 248.

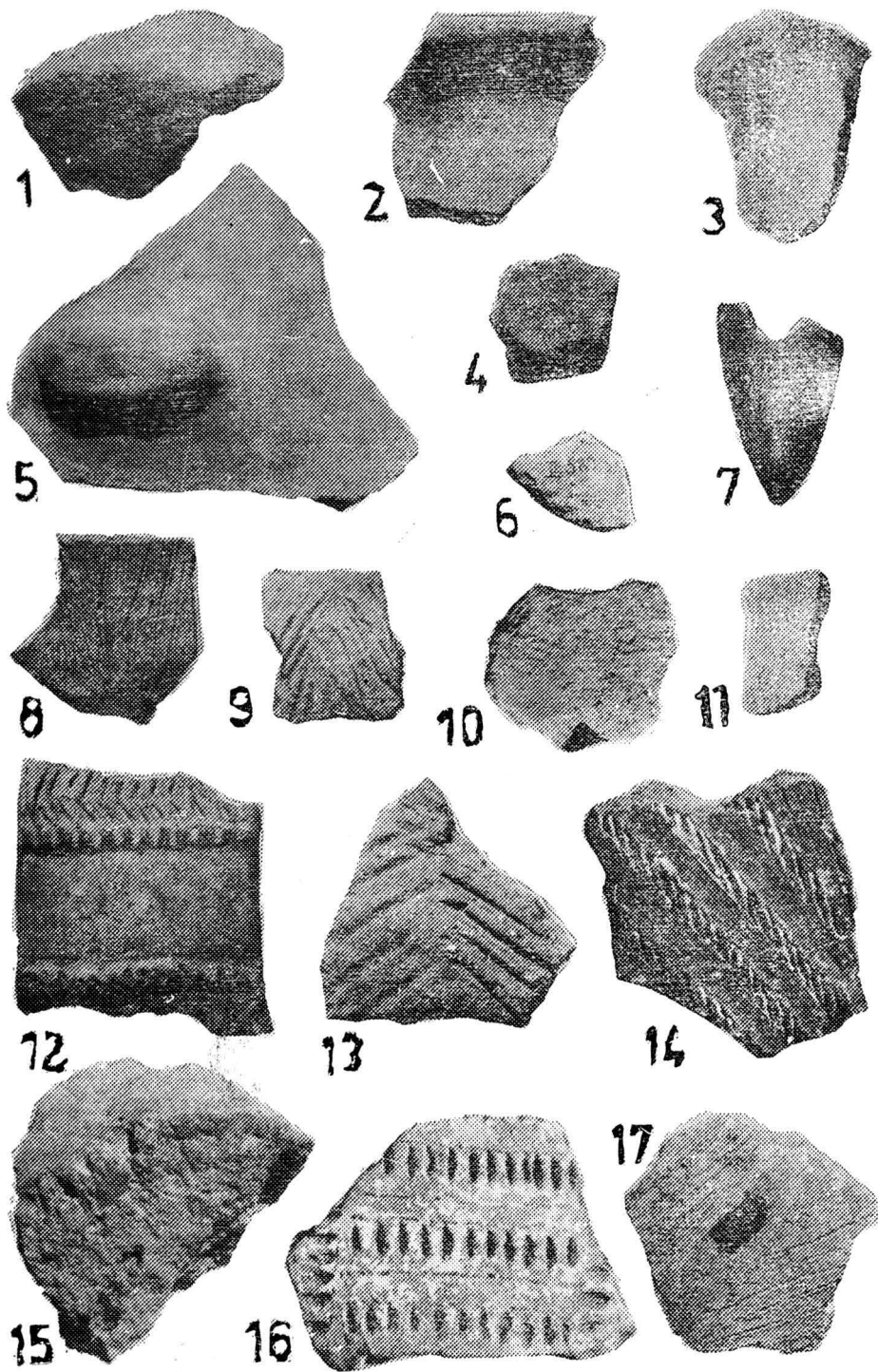
II. Neolitic și eneolitic.

1 — Ciceu, com. Siculeni; 1) *Cetatea Ciceului (Csicsovár)*; 2) cercetare de suprafață Al. Ferenczi, 1935; 3) Fragmente ceramice (Pl. I/3, 6); gălbui, brune și cărămizii, netezite slab; poroase; pastă cu resturi organice și cioburi pisate; 4) neolitic mijlociu, posibil, o grupă liniară; aspect local al unui grup cultural, care are la bază elemente de tradiție Starčevo-Criș foarte îndepărtate, pasta cu resturi organice și cioburi pisate; ornamentat cu brău alveolat (IN. 2391), slip brun sau pictură (IN. 2392); 5) IN. 2391—5 = P. 45585—9; 6) Al. Ferenczi, *op. cit.*, p. 268, fig. 41; M. Roska, *op. cit.*, p. 59.

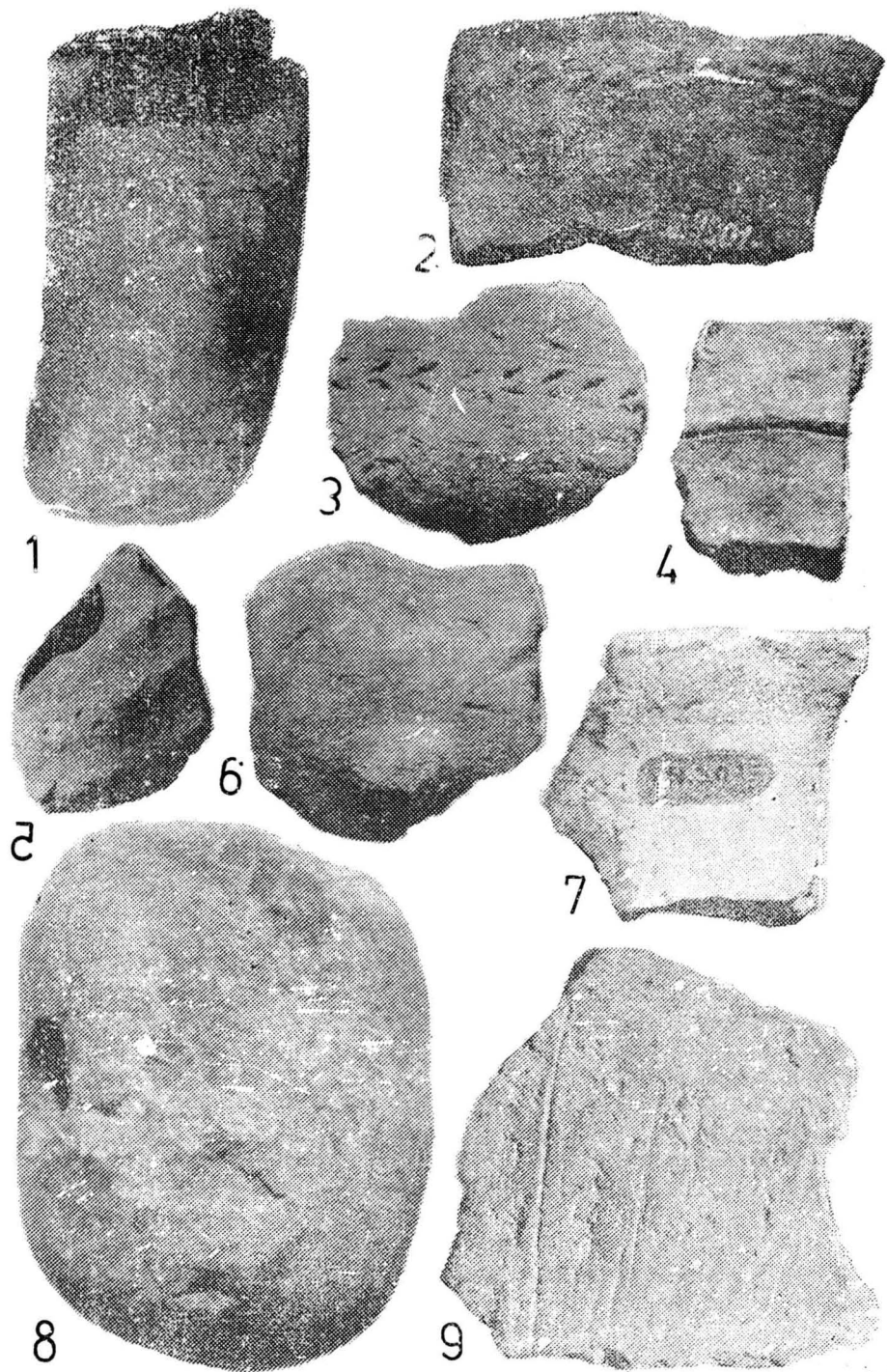
2. Chedia Mică, com. Șimonești; 1) *În fața casei fostului avocat Borbáth Dani*; 2) donație Borbély Samu, 1922—1923; 3) Fragment de buză de vas, evazată, cu analogii la Iclod (IV. 2470); fragment de vas brun-roșcat, nisipos, toartă-buton, mare, alungită; fragment de creuzet (P), pastă cu resturi organice și pleavă (*pl. II/1—3, 5*); 4) cultura Ariușd; 5) IV. 2468—76 = P. 26236—43, 22060; 6) M. Roska, *op. cit.*, p. 127, le consideră preistorice și din epoca bronzului.

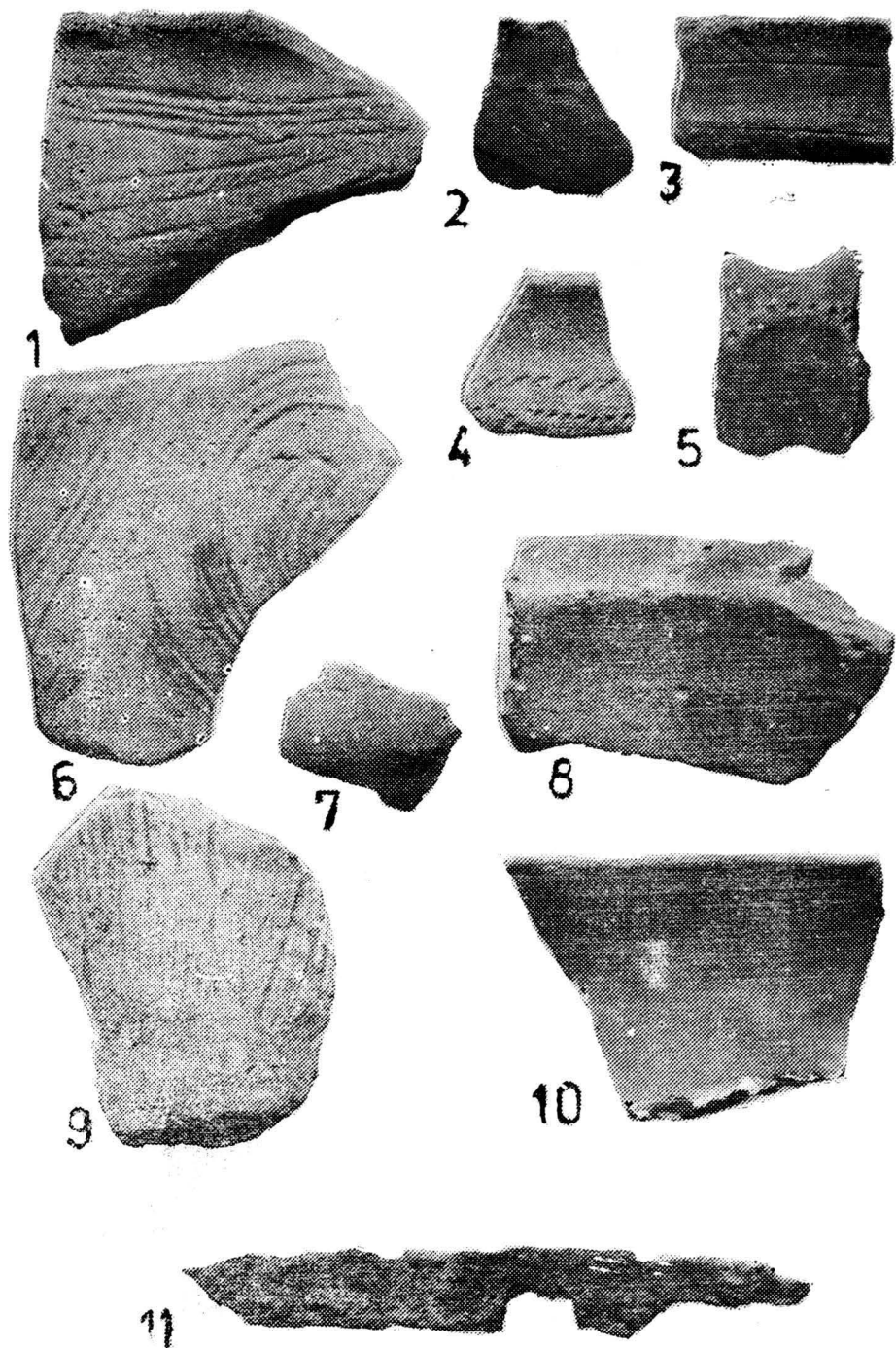
Pl. I. Ceramică și unelte din piatră. Mărtiniș, *paleolitic* (1); Miercurea Ciuc, *presitoric* (2, 8); Ciuceu, *neolitic* (3, 6); Rațu, epoca bronzului, *cultura Wietenberg* (4); Mărești, *cultura Petrești* (5); Ulieș, *eneolitic* (7).

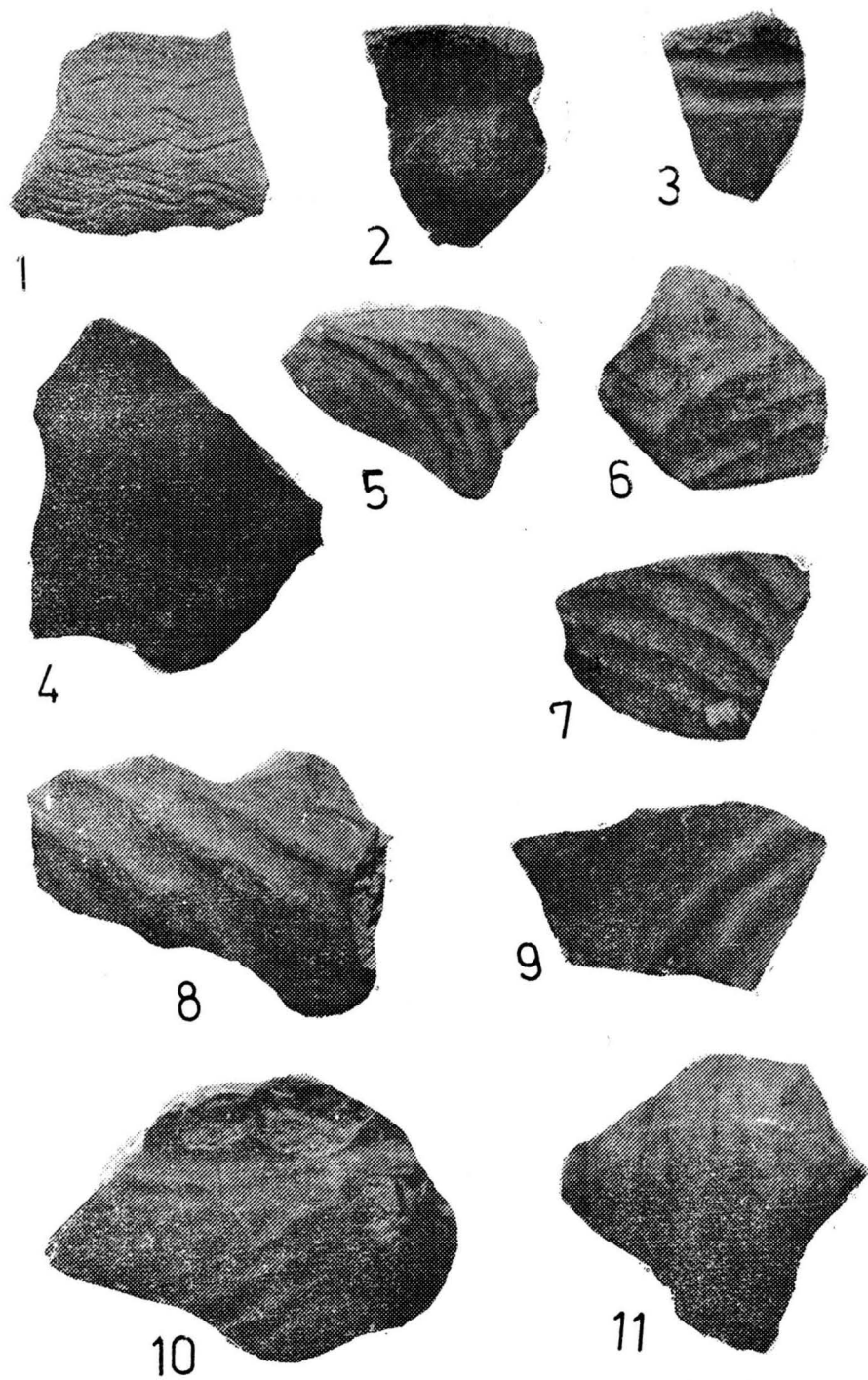
Pl. II. Ceramică și unelte din piatră. Cristuru Secuiesc, *preistorie* (4, 6, 10–11); Păuleni, *preistorie* (9); cultura *Ariusă*, Chedia Mică (1–3, 5); cultura *Coșofeni*, Călugăreni (8, 17), Eliseni (15–16), Merești (14), Miercurea Ciuc (12–13); *epoca bronzului*, Cristuru Secuiesc (7).

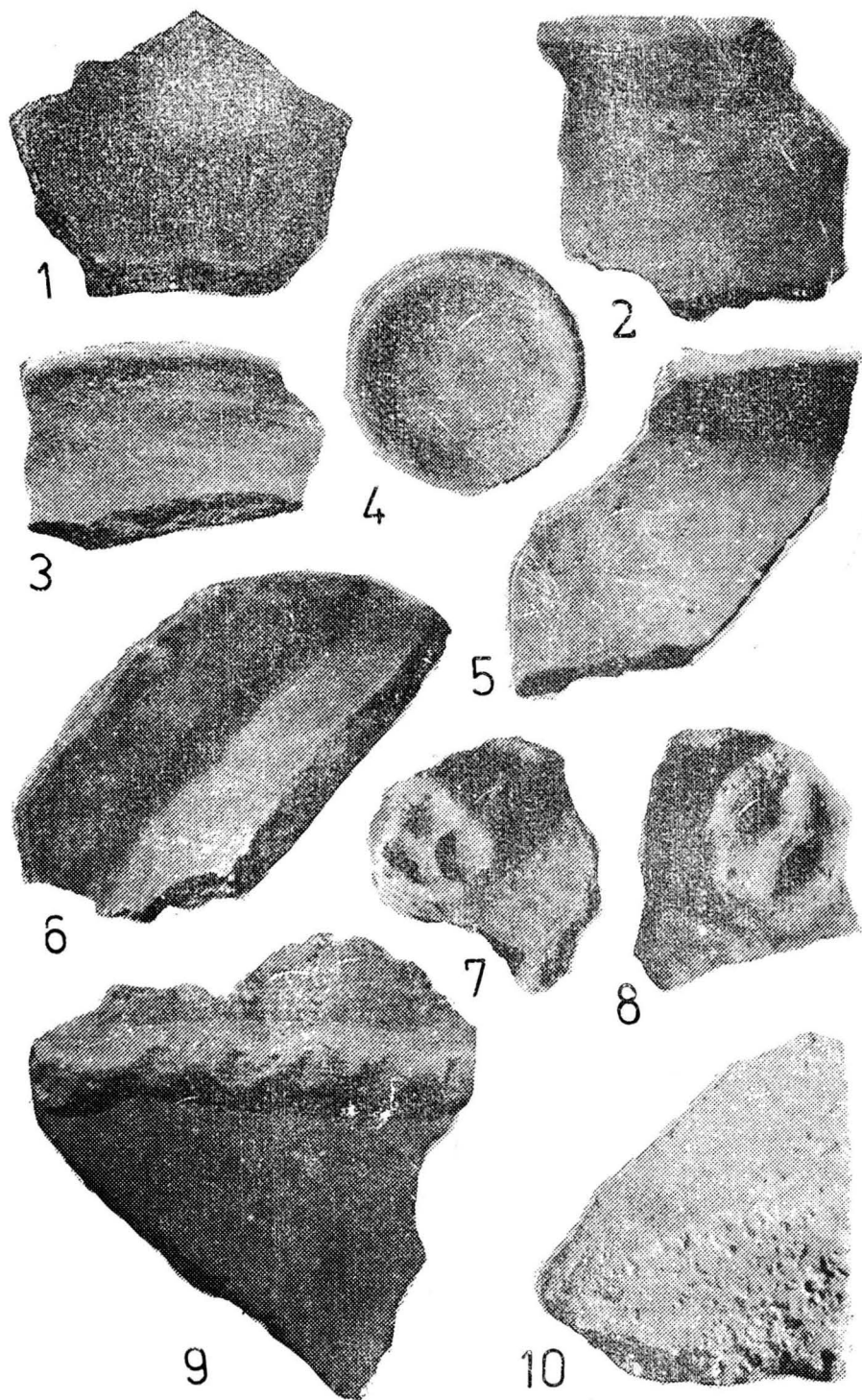
Pl. III. Ceramică din *epoca bronzului*, Armășeni (1); Merești (2, 4, 7, 9); zona Ciuc (8); *cultura Wielenberg*, Racu (3, 5-6).

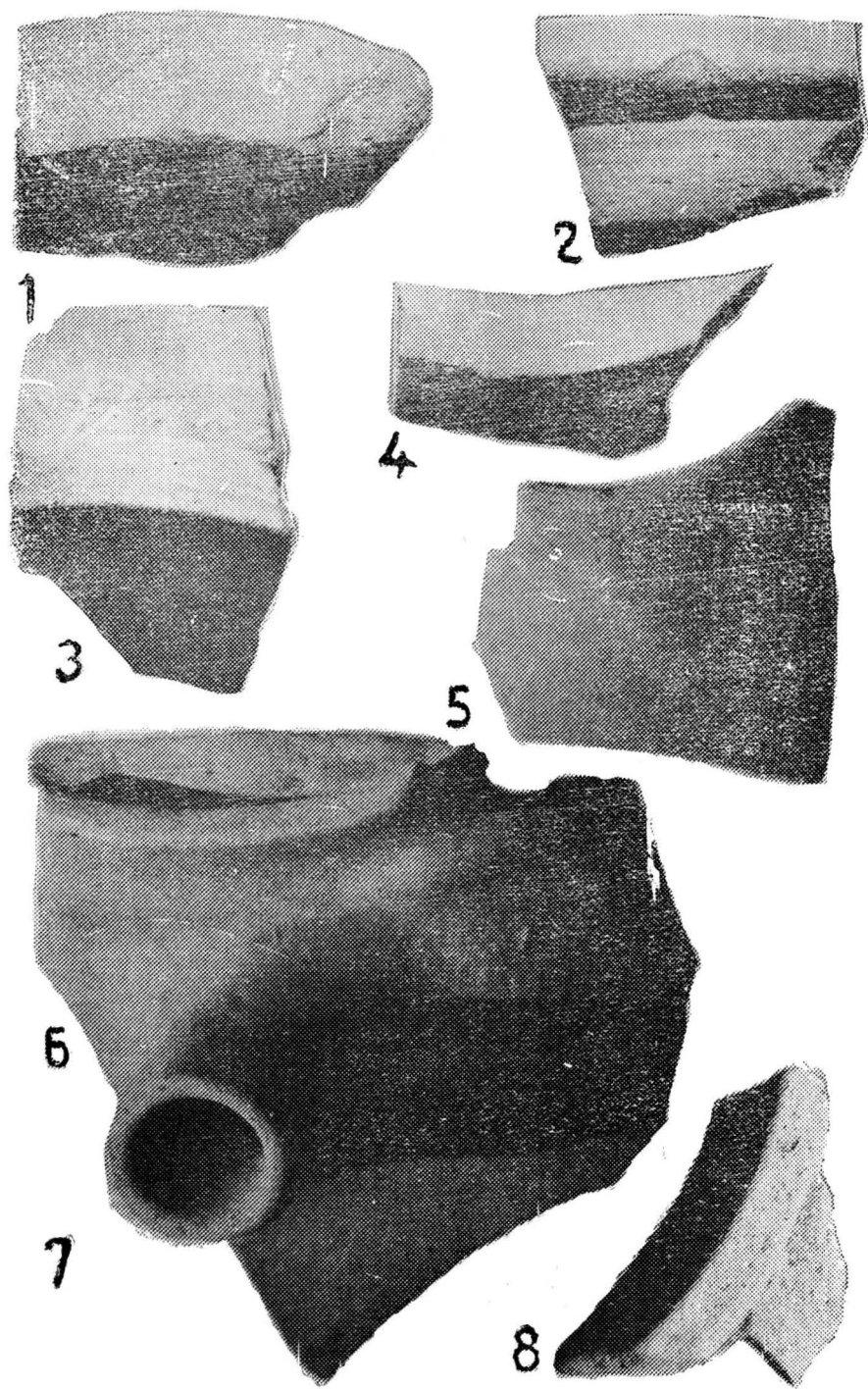
Pl. IV. Ceramică și unelte. *Cultura Schneckenberg*, Păuleni (10); *cultura Wietenberg*, Porumbenii Mici (1, 3, 6, 8), Păuleni (2), Miercurea Ciuc (4–5, 7, 9); *epoca dacică*, Miercurea Ciuc (11).

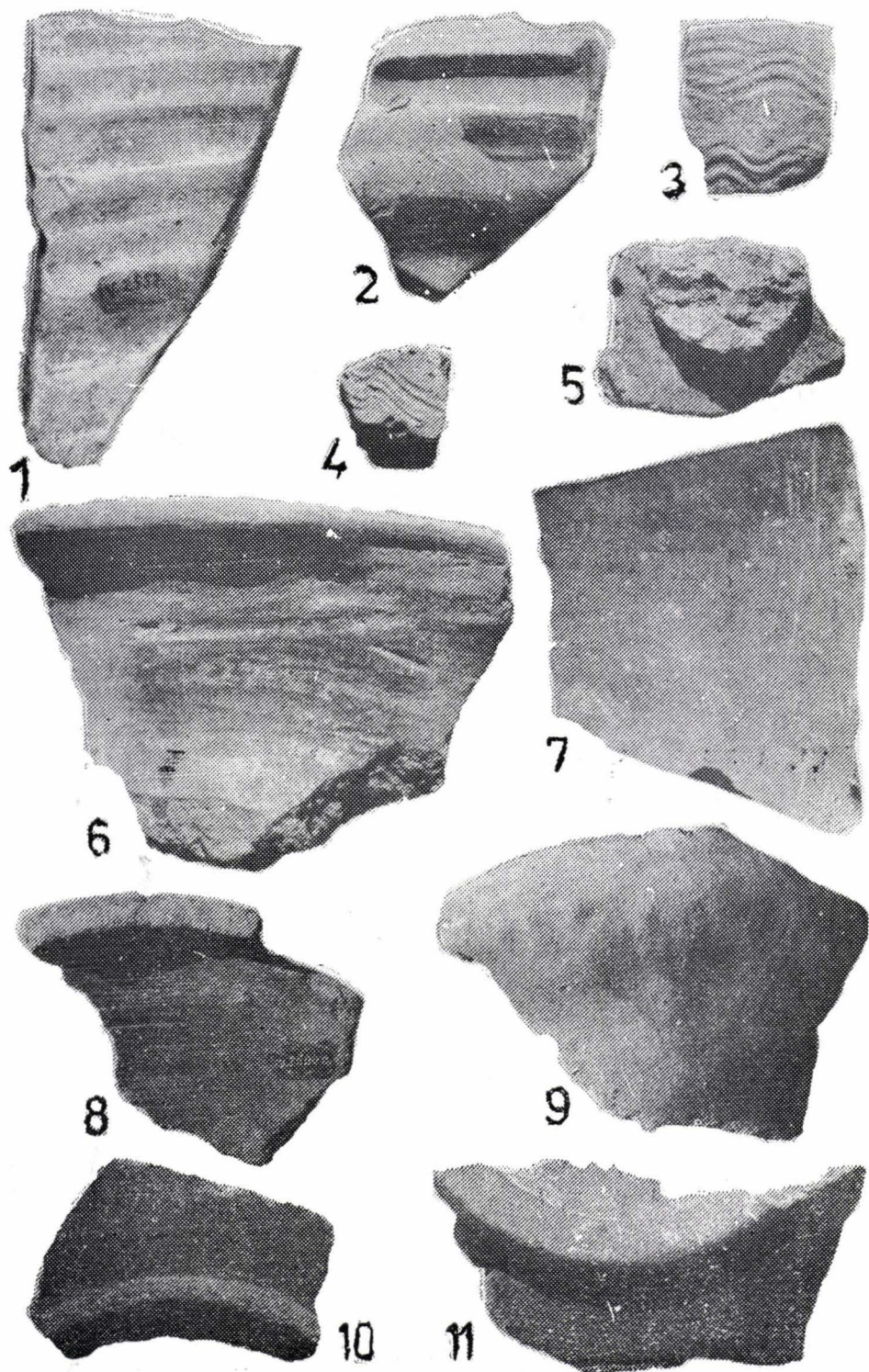
Pl. V. Ceramică hallstattiană, Porumbenii Mari.

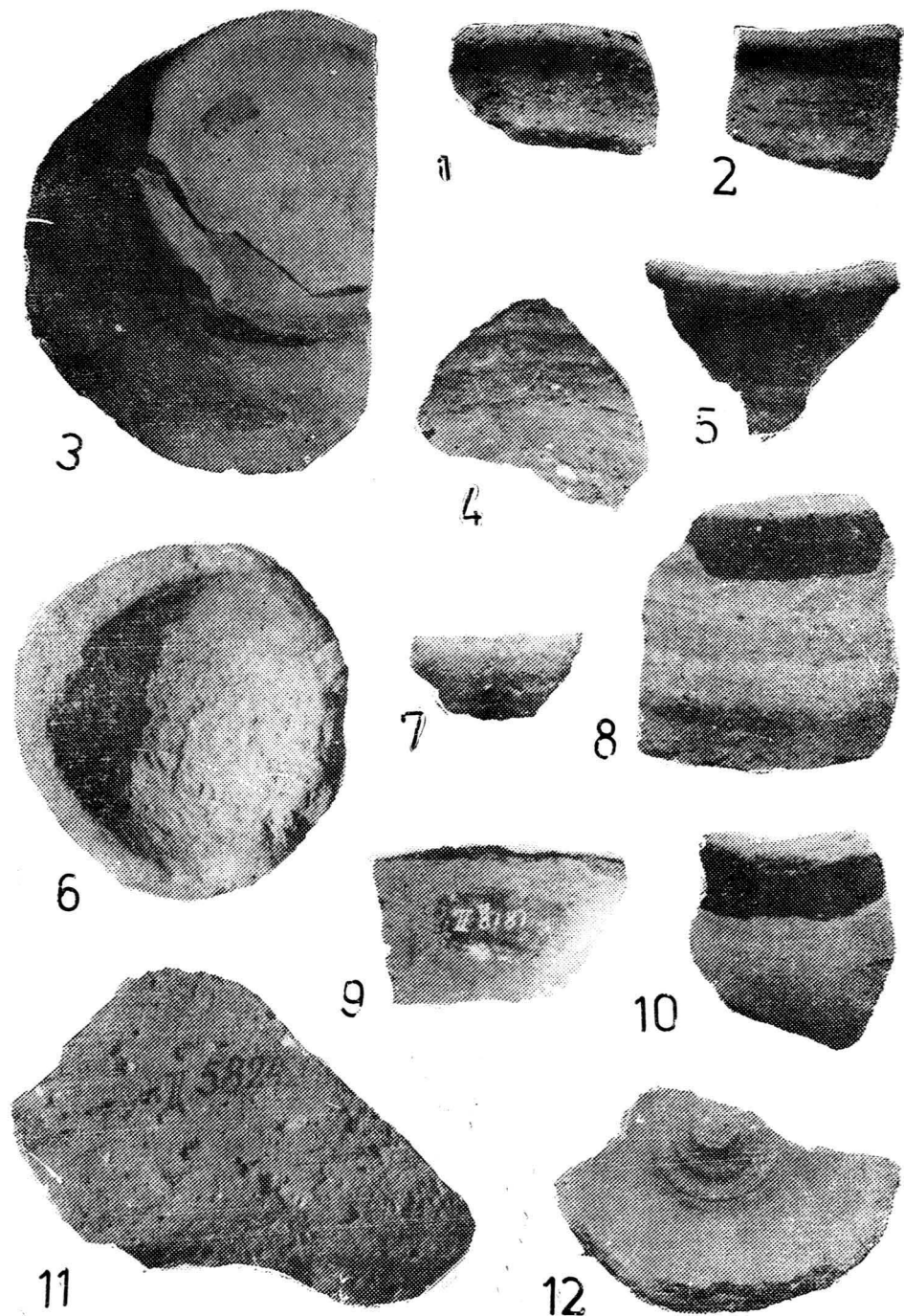
Pl. VI. Ceramică dacică, Zetea (1-7), Racu (8-10).

Pl. VII. Ceramică dacică, Racu (1-4), Porumbenii Mici (5-8).

Pl. VIII. Ceramică dacică, Porumbenii Mici (1-4), Miercurea Ciuc (5-7), Cristuru Secuiesc (8-11).

Pl. IX. Ceramică dacică, Călugăreni (3); *postroman*, Eliseni (6), zona Ciuc (9-10); *sec. IV-VI* Porumbenii Mici (1-2, 4-5, 8), Cristuru Secuiesc (7, 11); *sec. XI-XII*, zona Ciuc (12)

3. Merești; 1) *Peștera Calului*; 2) donație E. Groze 1935); 3) Buză de suport de vas, roșie-cărămizie (*pl. I/5*); 4) cultura Petrești; 5) IN. 3019 = P. 21084; 6) Inedită.

4 — Călugăreni, com. Mărtiniș; 1) *Clastru*; 2) donație Kelemen Lajos, 1902; 3) Ceramică cu urme de lustruire, brună-cafenie, miez negru, interior prost netezit, incizii în benzi (*pl. II/17*); fragment ceramic, incizii adânci, neordonate (*pl. II/8*); 4) cultura Coțofeni (sfârșit de fază II); 5) I. 2008—9 = P. 54300—1; 6) Inedite.

5 — Eliseni, com. Secuieni; 1) hotarul *Öcsvere*; 2) donație Borbély Samu, 1922—1923; 3) Fragment ceramic grosier, brun-roșcat, rău netezit, pastă cu cioburi și rocă pisată (*pl. II/15*); fragment ceramic brun, incizii scurte, încrustate cu alb, pasta cu nisip și resturi organice (*pl. II 16*); 4) cultura Coțofeni, faza I B; 5) IV. 2532—3 = P. 26084—5; 6) M. Roska, *op. cit.*, p. 270.

6) Merești; 1) *Peștera Calului* (două săli mici și o sală mare); 2) donație Sándor Zoltán, 1911; 3) Ceramică încrustată cu alb, pastă cu cioburi pisate și nisip cu bobul mare (*pl. II 14*); 4) cultura Coțofeni, (începutul fazei II); 5) II. 4900 = P. 21074; 6) M. Roska, *op. cit.*, p. 108 (vezi și bibl.).

7 — Miercurea Ciuc; 1) *Pădurea Ciuntă* (?); 2) donație I. Marțian, 1904; 3) Fragment de toartă, lată, ornamentată cu incizii, brăuri crestăte, încrustație cu alb; pasta cu nisip fin (*pl. II/12*); fragment ceramic cărămiziu, incizii late, pastă cu rocă pisată (*pl. II/13*); 4) cultura Coțofeni, faza I A; 5) I. 4379, 4383 = P. 54309, 54313; 6) M. Roska, *op. cit.*, p. 61.

8 — Ulieș; 1) De sub *Pădurea Întunecată* (*Sötét erdő*); 2) donație Borbély Samu, 1922—1923; 3) topor-târâncop perforat, refolosit ca zdrobitor (*pl. I/7*); 4) sfârșitul eneoliticului; 5) IV 2376 = P. 23899; 6) M. Roska, *op. cit.*, p. 119.

III. Epoca bronzului.

1 — Armășeni, com. Ciucsângeorgiu; 2) donație Nyerö József, 1924; 3) Fragment topor piatră (*pl. III/1*); 4) epoca bronzului; 5) IV. 3066 = P. 21174; 6) M. Roska, *op. cit.*, p. 60 (îl consideră eneolitic).

2 — Zona Ciuc; 2) înregistrat înainte de 1887; 3) ciocan de piatră, perforat (*pl. III/8*); 4) epoca bronzului; 5) 41 = P. 26041; 6) Inedit.

3 — Cristuru Secuiesc; 1) din albia *Târnavei Mari*; 2) donație Borbély Samu, 1922—1923; 3) Fragment topor perforat (*pl. II/7*); 4) epoca bronzului; 5) IV. 2373 = P. 23847; 6) M. Roska, *op. cit.*, p. 269.

4 — Păuleni, Ciuc; 1) *Dâmbul Cetății*; 2) cercetări de suprafață Al. Ferenczi, 1935; — a 3) Fragmente ceramice cafenii, bine netezite, pastă cu nisip și resturi organice (*pl. IV/10*); 4) cultura Schneckenberg; 5) IN. 2413 = P. 27041; 6) Al. Ferenczi, *op. cit.*, p. 290, fig. 61; — b 3) Fragmente ceramice brune, cărămizii-roșcate, brun-roșcate, brăuri crestăte, buză alveolată, incizii, impresiuni, caneluri, pastă cu pietricele (*pl. IV/2*); 4) cultura Wietenberg, faza II, având un aspect local, foarte probabil că evoluează spre Ciomortan; 5) IN. 2401—2, 2404—5, 2409—10, = P. 27031—2, 27034—5, 27037—8; 6) Al. Ferenczi, *op. cit.*, p. 290, fig. 60 a.

5 — Miercurea Ciuc; 1) *Pădurea Ciuntă* (?) 2) donație I. Marțian, 1904; 3) Fragmente ceramice, umăr de ceașcă, buză și fund de vas (pl. IV/4—5, 7, 9); 4) cultura Wietenberg, faza II (sfârșit); 5) 4378, 4380—2, = P. 54308, 54310—12; 6) M. Roska, *op. cit.*, p. 61 (le consideră eneolitice).

6 — Racu, com. Siculeni; 1) *Dealul Bogat (Bogáthehy)*; 2) cercetare de suprafață Al. Ferenczi, 1935; 3) Gratoar de lamă (IN. 23967), calcedonie brun-cenușie, retușuri abrupte (pl. I 4); fragmente ceramice, cenușii închise, cafenii, netezite, uneori lustruite, pastă cu cioburi pisate, nisip și pietricele, ornamentate cu impresiuni, incizii și caneluri (pl. III/3, 5—6); 4) cultura Wietenberg, faza II; 5) Inv. IN. 2390, 2396—7, 2399, = P. 22488, 45590, 22489, 22491; 6) Al. Ferenczi, *op. cit.*, p. 274, fig. 45 c, 46 b, 50 a; M. Roska, *op. cit.*, p. 60.

7 — Merești; 1) *Peștera Calului*; 2) donații E. Groze și Zoltán Sándor, 1911 și 1935; 3) Fragmente ceramice brune, negre, lustruite; împunsături succesive adânci (în canal): impresiuni triunghiulare (pl. III 2, 4, 7, 9); 4) epoca bronzului și cultura Wietenberg (II. 4901 = pl. III 2); 5) II. 4901, IN. 3011—5, 3018, = P. 21075, 21076—80, 21083; 6) M. Roska, *op. cit.*, p. 108 (amintește II. 4901 ca eneolitic), restul inedite.

8 — Porumbenii Mici, com. Mugeni; 1) *Cetatea Dărămată (Omlásvár)*; 2) sondaj Al. Ferenczi, mai 1940, secțiunea S I; 3) Fragmente ceramice cărămizii, brune, slip căzut uneori, benzi de incizii în rețea, meandre, pastă cu nisip, pietricele (pl. IV 1, 3, 6, 8); 4) cultura Wietenberg, faza III, variantă locală în estul Transilvaniei (de la Sighișoara în Secuime); 5) IN. 2703, 2708—9, 2711—6, 2730, 2744—6, 2754—5, 2757, 2761—2, 2771, 2773—5, 2786—7, 2790—1, 2795—7, 2799, 2803, = P. 29873, 29878—9, 29881—6, 29900, 2913—5, 29923—4, 29926, 29930—1, 29940, 29942—4, 29954—5, 29958—9, 29958—9, 29968—5, 29968, 29971; 6) Inedite.

IV. Epoca fierului.

Porumbenii Mari, com. Mugeni; 1) Pe botul de deal dintre Târnava Mare și pâraul Vágás; 2) donații E. Groze și Borbély Samu, 1922—1923, 1934; 3) Fragmente ceramice, negre-cărămizii, negre-gălbui, lustruite, meandre din incizii, caneluri (pl. V); 4) Hallstatt; 5) IV. 2484, IN. 2879—2962, = P. 54481, 45499—562, 45564—5; 6) M. Roska, *op. cit.*, p. 192 (IV. 2484), restul inedite.

V. Epoca dacică.

1 — Călugăreni, com. Mărtiniș; 1) *Claustru*; 2) donație Keleman Lajos, 1902; 3) Fragmente ceramice cărămizii, roșcate, lucrate la roată (pl. IX/3); 4) dacic, sec. I a. Ch. — I p. Ch.; 5) I. 2021—4 = P. 54302—4; 6) Inedite.

2 — Cristuru Secuiesc; 1) *Vârful Surpat (Omlástető)*, deasupra carierei de andezit, în partea stângă a drumului spre vii, cca. 57m, la ieșirea din localitate; 2) descoperite în martie 1902; 3) Fragmente de la o strachină

neagră cu miez roșu, fund inelar (*pl. VIII/8—11*); 4) dacic, de tradiție Latène; 5) IV. 2600 a—f = P. 26779, 27044; 6) M. Roska, *op. cit.*, p. 269.

3 — Miercurea Ciuc; 1) *Jigodin III (din interiorul cetății)*; 2) cercetare de suprafață Al. Ferenczi, 1935; 3) Fragmente ceramice cărămizii, brune, negre cu miez roșu; butoni alveolați (*pl. VIII/5—7*); 4) dacic, de tradiție Latène; 5) IN. 2376—9 = P. 45581—3; 6) Al. Ferenczi, *op. cit.*, p. 260, fig. 33, 34 a—b.

4 — Porumbenii Mici, com. Mugeni; 1) *Dealul Galath*; 2) donație Borbely Samu, săpătură Al. Ferenczi, 1922 și 1940 (secțiunea S I); 3) Fragmente ceramice de la un vas cu țevă de scurgere; oale cenușii, cărămizii, incinzii în val (*pl. VII/5—8; VIII/1—4*); 4) dacic, unele de tradiție Latène; 5) IV. 2411, 2413 = 21057, 21058; IN. 2713, 2715, 2720—4, 2728, 2731, 2740—1, 2747—53, 2756, 2759—60, 2762—4, 27—69—70, 2772, 2784, 2788, 2801, = P. 29883, 29885, 29890—11, 29898, 29901, 29909—10, 29916—22, 29925, 29928—9, 29931—8, 29940, 29952, 29958, 29959; 29968, 6) Inedite; IV, 2411, 2413 amintite de M. Roska, *op. cit.*, p. 126.

5 — Racu, com. Siculeni; 1) *Câmpul Cetății și Dealul Bogat*; 2) cercetare de suprafață Al. Ferenczi, 1935; 3) Fragmente de chiupuri, boluri, fructiere, ornamentate cu brăuri alveolate și butoni (*pl. VI/8—10, VII/1—4*); 4) dacic (sec. I a. Ch. — I. p. Ch); 5) IN. 2382—9 = p. 22480—7; 6) Al. Ferenczi, *op. cit.*, p. 274, fig. 45 d, 46 a, 47, 48, 49; M. Roska, *op. cit.*, p. 60.

6 — Zetea; 1) *Cetatea Zetea*; 2) donație Duka Péter, 1922—1923, 1942; 3) Fragmente ceramice, cărămizii, roșii, cenușii, pastă cu nisip și rocă pisată, ornamente cu brăuri și butoni alveolați (*pl. VI/1—7*); 4) dacic (sec. II—I a.Ch.); 5) IV. 2839—46, VI. 1376, = P. 24760—7, 24771; 6) M. Roska, *op. cit.*, p. 310.

VI. Postroman.

1 — Cristuru Secuiesc; 1) *Galambot*, în hotarul localității; 2) donație Kelemen Lajos, 1911; 3) Fragmente ceramice brune, brune-cenușii, porose, pastă cu pietricele (*pl. IX/7, 11*); 4) sec. IV—VI; 5) II 5821, 5824 = P. 27048, 45428; 6) Inedite.

2 — Eliseni, com. Secuieni; 1) *Öcsvere*; 2) donație Borbély Samu, 1922—1923; 3) Fragmente ceramice; 4) postroman; 5) Inv. IV. 2531 Ó—P. 24066; 6) Inedite.

3 — Porumbenii Mici, com. Mugeni; 1) *Dealul Galat (Galathtetö)*; 2) săpătură Al. Ferenczi, 1940, (secțiunea S I); 3) Fragmente ceramice, brune, cărămizii, brun închise, urme de netezire; incizii orizontale pe umăr (*pl. IX/1—2, 4—5, 8*); 4) sec. IV—VI; 5) IN. 2710, 2712, 2714, 2717—8, 2726—8, 2732—3, 2735—7, 2776—9, 2781, 2789, 2793, 2800 = P. 29880, 29882, 29884, 29887—8, 29896—8, 29902—3, 29904—7, 29944—7, 29949, 29957, 29961, 29968; 6) Inedite.

4 — Zona Ciucului; 2) donație Baláj Jenő, 1912; 3) Fragmente ceramice, brune, cărămizii; pastă cu nisip și pietricele (*pl. IX/9—10*); 4) postroman; 5) II. 8198, 8190—2, 8182 = P. P. 22272, 22280—2, 22288; 6) M. Roska, *op. cit.*, p. 60.

VII. Medieval.

Zona Ciucului; 2) donație Balás Jenő, 1912; 3) Fragmente ceramice, lucrate la roată, brune, cărămizii; 4) sec. XI—XII; 5) II. 8186 = P. 22276; 6) M. Roska, *op. cit.*, p. 60.

Materialele arheologice cercetate provin din 20 de așezări și constau, mai ales, din fragmente ceramice și utilaj litic, prezentate în rândurile de mai sus, restul materialelor, constând, în special, din piese de metal, vor fi tratate într-o altă lucrare. Materialele existente în colecțiile Muzeului din Cluj provin, mai ales, din cercetări de suprafață, având importanța semnalării unor străvechi vetre de locuire și a ariei de răspândire a unor culturi, dintre care unele au fost, în ultimele patru decenii, cercetate prin sondaje sau săpături, în special, în cetățile dacice. Aici au fost descoperite și alte materiale, datând din epoci mai vechi sau mai noi².

Neoliticul mijlociu este atestat în zonă prin câteva materiale de tradiție Starčevo-Criș, care păstrează amestecul de pleavă, resturi organice, măr și nisip în pastă, caracteristice sfârșitului neoliticului timpuriu, având însă aspect specific neoliticului mijlociu. În muzeele din Miercurea Ciuc și Sfântu Gheorghe se găsesc și alte asemenea materiale³. Nu întotdeauna materialele sunt suficient de clare pentru a fi atribuite vreunei culturi.

Harta răspândirii culturilor Ariusd și Petrești se îmbogățesc cu două localități (Chedia Mică și Merești). Prezența acestor materiale ridică, din

² Cristuru Secuiesc: D. Popescu, în *Dacia*, N.S., XIV, 1970, p. 452; Z. Székely, în *Materiale*, IX, 1970, p. 312; idem, în *Aluta*, VIII—IX, 1976—1977, p. 13. Ciceu: Al. Ferenczi, în *ACMIT*, IV, 1938, p. 2658; Z. Székely, în *Materiale*, III, 1957, p. 158. Miercurea Ciuc — Jigodin: Al. Ferenczi, în *ACMIT*, IV, 1938, p. 248, 260; M. Macrea, în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 307—308; Z. Székely, în *Materiale*, III, 1957, p. 152; idem, în *Materiale*, V, 1959, p. 243; idem, în *Aluta*, III, 1973, p. 126 și urm.; J. Pál, în *StComTgMures*, II, 1967, p. 46; P. Roman, V. Șoiom, C. Beldiman, comunicare, Timișoara, 1987. Merești: B. Jungbert, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 407—408; Șt. Ferenczi, V. Șoiom, comunicare, Timișoara, 1987. *Odorheiu Secuiesc*: M. Macrea, în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 306; I. și G. Ferenczi, în *Crisia*, I, 1972, p. 60; Z. Székely, în *Materiale*, V, 1959, p. 242; D. Monah, Șt. Cucos, *Așezările culturii Cucuteni din România*, Iași, 1985, p. 125 (vezi și bibliografia). *Porumbenii Mici*: Z. Székely, *op. cit.*, p. 233—235; idem, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 25; idem, în *Materiale*, IX, 1970, p. 299—304; M. Macrea, I. H. Crișan, în *ActaMN*, I, 1964, p. 359; D. Popescu, în *Dacia*, N.S. X, 1966, p. 585. *Porumbenii Mari*: M. Macrea, *op. cit.*, p. 306; Z. Székely în *Materiale*, VI, 1959, p. 194; idem, în *Materiale*, V, 1960, p. 237; S. Morintz, în *Aluta*, I, 1969, p. 95; D. Popescu, în *Dacia*, N.S. XII, 1968, p. 482; G. Ferenczi în *ActaMN*, XV, 1978, p. 91. *Păuleni*: Al. Ferenczi *op. cit.*, p. 290; Z. Székely, *op. cit.*, p. 238; idem în *Materiale*, IX, 1970, p. 305; D. Popescu, în *SCIV*, XII, 1, 1961, p. 136; P. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976, p. 84; D. Monah, Șt. Cucos, *op. cit.*, p. 128 (vezi și bibliografia). *Racu*: Al. Ferenczi, *op. cit.*, p. 274; Z. Székely, *op. cit.*, p. 304. *Zetea*: Z. Székely, *Zetevara*, Sf. Gheorghe, 1949; G. și I. Ferenczi, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 23 și urm. Pentru aceste localități și pentru altele vezi, *DIVR*; R. Florescu, H. Daicoviciu, L. Roșu, *Dicționar enciclopedic de artă veche a României*, București, 1980, s.v. Materialele rezultate în urma cercetărilor, întreprinse de-a lungul anilor au ajuns în muzeele din Miercurea Ciuc, Sf. Gheorghe Odorheiu Secuiesc, Cristuru Secuiesc, la Institutul de Arheologie și Istoria Artei din Cluj, etc.

³ Mulțumim și pe această cale d-lui Z. Székely (Sf. Gheorghe), pentru sprijinul acordat în cercetarea materialelor din zonă.

nou, problema contactelor Ariușd — Petrești, a momentului când au loc acestea și, mai ales, a sintezelor. Prezența materialului Petrești în *Peștera Calului* de la Merești ni se pare firească, purtătorii acestei culturi fiind adesea întâlniți în zone de chei⁴.

Cultura Coțofeni este reprezentată prin câteva materiale, care se datează în fazele I și II, fiind, în general, încrustate cu alb, iar pasta de foarte bună calitate.

Epoca bronzului din zonă are trăsături particulare, mai ales, pentru perioada de început și sfârșit, comportând un studiu aparte⁵. Amintim doar prezența unor materiale Schneckenberg și Wietenberg II—III și a unor fragmente ceramice greu de încadrat într-o cultură anume sau aspect cultural, din cauza puternicului proces de individualizare a unor grupe locale ce nu au fost încă suficient studiate.

O altă categorie de materiale deosebit de interesante sunt cele dacice, de tradiție Latène, din care unele se datează înaintea constituirii statului condus de Burebista. Este necesară o cercetare amănunțită a tuturor descoperirilor de acest gen din zonă, pentru a se putea stabili cronologia tuturor cetăților dacice, alături de studierea „sistemului de fortificații” din zona Ciucului. Ceramica dacică din sec. I a. Ch. — I p: Ch. de la Racu are foarte bune analogii cu materialele de la Merești⁶. Pe unele fragmente ceramice se constată clare influențe romane, acestea constituind un nou „teren” de investigație arheologică și istorică.

Perioada post-romană este ilustrată prin câteva materiale din sec. IV—VI, două din aceste stațiuni având și urme dacice. Aceste semnalări sumare au ca scop și indemnul la cercetarea atentă a tuturor zonelor, mai ales, acum când marile lucrări de construcții și îmbunătățiri funciare nesupravegheate ar putea să distrugă vestigii deosebit de însemnate pentru cercetarea trecutului patriei noastre.

ZOIA MAXIM — VIORICA CRIȘAN

ANEXĂ

Localitatea	Preistorie	Neolitic	c. Ariușd	c. Petrești	c. Coțofeni	Ep. bronz.	Hallstatt	Dacic	post-Roman	Medieval	Planșa nr.
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Cristuru Secuiesc	×					×		III/ II	IV/ VI		II/4, 6, 10—11, 7; VIII/8—11; IX/7, 11
Miercurea Ciuc	×				Ia	W ₂		×			I/2, 8; II/12—13; IV/4—5, 7, 9, 11; VIII/5—7
Merești	×			×	II	W ₂ ×					I/5; II/14; III/2, 4, 7,
Odorheiu Secuiesc	×										

⁴ Cheile Turzii, săpături N. Vlăsa (materiale inedite) și Cheile Turului, săpături Gh. Lazarovici, Z. Kalmar (în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986).

⁵ Gh. Lazarovici, comunicare, Miercurea Ciuc, 1987.

⁶ Viorica Șoiom, comunicare, Zalău, 1987.

continuare ANEXA

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Păuleni	×					W ₂					II/9; IV/10, 2
Porumbenii Mici	×					W ₃		×	IV/ VI		IV/1, 3, 6, 8; VII/5 – 8; VIII/1–4; IX/1–2, 4–5, 8
Sândominic	×										
Șiclod	×										
Ciceu		×									I/3, 6
Chendia Mică			×								II/1–3, 5
Călugăreni					×			I–I			II/8, 17; IX/3
Eliseni					Ib	×			×		II/15–16; IX/6
Ulieș					en.	×					I/7
Racu						W ₂		I–I			I/4; III/3, 5–6; VI/8–10; VII/1–4
Porumbenii Mari											
Zetea								II/I			VI/1–7

ARCHÄOLOGISCHE MATERIALIEN AUS DEM KREIS HARGHITA IM GESCHICHTSMUSEUM SIEBENBÜRGENS (I)

(Zusammenfassung)

Vorliegende Arbeit beschreibt in chronologische Reihenfolge einen Teil der archäologischen Materialien, die aus 20 Punkten aus den Kreis Harghita stammen und sich in der Sammlung des Museums aus Cluj-Napoca befinden.

Das mittlere Neolithikum wird durch Keramik der Starčevo-Criș-Tradition belegt, die das Gemisch mit Spreu, organischen Resten, Schlamm und Sand in der Paste beibehält, eine Erscheinung, die für das Ende des frühen Neolithikums charakteristisch ist, in einigen Zonen aber auch für das mittlere Neolithikum spezifisch ist. Im Museum aus Miercurea Ciuc und Sfântu Gheorghe befinden sich auch andere solche untypische Materialien, die aber nicht ausreichend klare charakteristische Merkmale haben, um sie einer Kultur zuschreiben zu können.

Die Kulturen Ariușd und Petrești waren bei Chedia Mică und Merești. Das gleichzeitige Vorhandensein dieser Materialien in dieser Zone wirft erneut die Frage nach den Ariușd-Petrești-Konstanten auf, sowie des Zeitpunktes zu dem sie stattfinden und vor allem der Art der Synthesen, die sie hervorbringen. Das Vorhandensein der Petrești-Kultur in der Höhle Peștera Calului bei Merești ist unserer Meinung nach logisch, denn, auf die Vertreter dieser Kultur stieß man oft in der Nähe von Pässen: Cheile Turzii, Cheile Turului usw.

Die Coțofenikultur ist durch einige Materialien vertreten, die in die Phasen I und II eingeordnet werden können. Charakteristisch ist dabei die geritzte Keramik aus einer sehr guten, oft grauen Paste.

Die Bronzezeit hat in dieser Gegend besondere Merkmale, vor allem für den Beginn und das Ende dieser Periode. Wir erwähnen das Vorhandensein einiger Materialien vom Typ Schneckenberg und Weitenberg II–III, sowie einige Keramikfragmente, die infolge des starken Individualisierungsprozesses einiger noch nicht genügend erforschten lokalen Gruppen kulturell schwerer einzuordnen sind.

Die dakische Keramik aus dieser Gegend setzt die Latène-Tradition fort. Einige Fragmente stammen aus der Zeit vor der Bildung des zentralisierten Staates

unter der Führung von Burebista, andere wiederum aus dem 1. Jh. v.Ch. mit eindeutig römischen Einflüssen. In der Gegend von Ciuc gab es ein starkes System dakischer Festungen, die in Zukunft eingehend, systematisch und zwischenfachlich erforscht werden müssen.

Die Nachrömische Periode wird durch einige Materialien aus dem 4.—5. und 6. Jh. veranschaulicht, wobei in zwei dieser Stationen einige dakische Elemente weiterbestehen.

In der Sammlung des Museums aus Cluj-Napoca befinden sich auch noch andere Materialien, die wir in einer anderen Arbeit untersuchen werden.

APLICA ORNAMENTALĂ A UNEI CAȘTI DE GLADIATOR DE LA ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

Funcționalitatea multor piese metalice descoperite în Dacia romană este încă insuficient precizată, chiar dacă, de multe ori, este vorba despre obiecte de multă vreme descoperite și comentate în repetate rânduri. Imboldul de a relua discuția privind utilitatea unora dintre ele, ni l-a furnizat expoziția „Capodopere de artă romană în Dacia“, organizată în februarie—marție 1995 de către Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca. Nu intenționăm să comentăm în acest context această expoziție. Vom face însă referire la unul dintre exponatele sale, discutând în primul rând, aspectele funcționale.

În ghidul expoziției, la nr. 112, figurează o piesă de bronz descoperită încă în secolul trecut la Ulpia Traiana și păstrată în colecțiile Muzeului din Deva. Explicația dată de coordonatorii expoziției este „ornament de coif (?) sau ornament de mobilier“. Cum paternitatea primeia dintre cele două variante ce explică funcționalitatea ne aparține¹, ne simțim obligați să facem câteva precizări. Vom încerca așadar să înlăturăm semnul de întrebare, justificat de altfel, atâta timp cât această interpretare se baza doar pe informații verbale.

În bibliografia referitoare la această piesă (*fig. 1*), unică în Dacia, s-a exprimat părerea că ar fi vorba despre un ornament de mobilier². În general, sub această etichetă sunt încadrate piesele figurative din bronz a căror funcționalitate nu este prea clară. N-a lipsit nici încercarea de a considera obiectul drept o garnitură de car³.

Piesa însă n-a fost niciodată suficient de amănunțit descrisă, ceea ce a generat, în parte, și inexactitatea identificării sale. Este un bronz turnat, gol în interiorul corpului animalului și la fel sub etichetă din spate (*fig. 1*), cu dimensiunile de: L între cioc și coadă = 15,1 cm; l = 5 cm; h.max. = 9,8 cm; L între etichete anterioare și coadă = 12,4 cm, reprezentând un grifon cu corp de leu, aripi și cap de pasăre răpitoare. Ca-

¹ În 1991, am pregătit o comunicare cu titlul *Some Fantastical Animals Representation from Roman Dacia. Functional and Chronological Aspects*, ce urma să fie prezentată la Congresul bronzurilor romane de la Nijmegen, în 1992. Din motive financiare n-am putut participa la acest Congres, lucrarea rămânând neterminată. În acea comunicare, abordam problematica de față. De asemenea, ea este cuprinsă și în studiul *Spettacoli anfiteatrali nella Dacia romana*, pe care l-am redactat, în 1992, pentru un volum omagial dedicat lui Dinu Adameșteanu, încă nepublicat.

² C. Pop, în *Sargetia*, IX, 1972, p. 71, *fig. 9*; D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *Figured Monuments from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, BAR, Int. Ser., 55, Oxford, 1979, nr. 400; *RömRum*, p. 272, G 207; *Civiltà*, p. 259, G 159.

³ R. Florescu, I. Mică, *Daco-romanii*, I, București, 1980, p. 68, nr. 38; o aplică de bronz cu imaginea unui grifon, considerată piesă decorativă de car de luptă, la V. M. Baumann, în *Pontica*, XXIV, 1991, p. 247—267, *fig. 1*.

litatea turnării nu este foarte bună, fiind vizibile o serie de defecte. Aripile și coada sunt rupte. Grifonul este redat în poziție culcată, pe labele anterioare, cele din spate fiind adunate sub el. Labele din față sunt distanțate (cu 1,4 cm). Partea inferioară a piesei are marginile nefinisate, conturul corpului continuând cu o suprafață neregulată, în contrast cu execuția artistică de calitate mulțumitoare a părții superioare, respectiv a corpului animalului. Din acest motiv, este greu de acceptat ideea că obiectul ar fi fost destinat ornamentării unei piese de mobilier sau de car.

Grifonul este un binecunoscut însoțitor al zeiței Nemesis⁴. La Sarmizegetusa, templul lui Nemesis a fost identificat în apropierea porții de est a amfiteatrului. Deși nu i se cunoaște cu precizie locul de descoperire, întrucât face parte dintre piesele găsite la sfârșitul sec. XIX la Sarmizegetusa, grifonul de bronz provine, probabil, din zona amfiteatrului și a templului lui Nemesis, unde s-au făcut săpături în acea vreme⁵. Datorită aspectului piesei este greu de crezut că reprezenta un fragment dintr-o statueta votivă dedicată în templu zeiței Nemesis. Rămâne, deci, mult mai probabilă descoperirea sa în amfiteatru.

O piesă similară, dar de dimensiuni ceva mai mari și cu alte detalii stilistice a fost descoperită în amfiteatrul coloniei Ulpia Traiana (Xanten). Este un bronz aurit, ce redă grifonul în aceeași poziție cu cel de la Sarmizegetusa. Și această descoperire a fost inițial considerată tot un ornament de mobilier⁶. Recent, mai multe protome de bronz reprezentând grifoni, descoperite pe *limes*-ul Germaniei, au fost interpretate ca ornamente ale unor căști purtate de gladiatori⁷. Asemenea coifuri întregi au fost descoperite la Pompei⁸ și sunt redată pe o gamă largă de monumente figurative. O variantă de coif deosebită poate fi văzută pe stela funerară a lui M. Antonius Exochus, un *thraex* (fig. 2)⁹. Stela a fost găsită la Roma și datată în sec. II p.Ch.¹⁰. În colțul din dreapta sus al monumentului este reprezentat coiful defunctului. Pe calota sa, este așezat un grifon, care cuprinde între labele din față viziera. Așadar, nu este vorba doar despre o protomă plasată în partea anterioară a cristei. Această variantă de coif, ieșită din comun, trebuie să fi existat, deși nici un coif de acest tip n-a fost descoperit întreg. Grifonul de la Xanten¹¹ poate să fi aparținut unui asemenea tip. Piesa de la Xanten este turnată, fiind goală în interior, unde are și un cui de fixare. Poziția labelelor anterioare și a celor din spate arată că ea era amplasată pe un suport foarte bombat¹². Aceste detalii întăresc presupunerea că grifonul de la Xanten era o aplică, așezată pe *crista* unui coif de gladiator de tipul celui purtat de M. Antonius Exochus. La fel, aplica de la Sar-

⁴ R. Paribeni, în *EAA*, V, s.v. Nemesis, p. 404—406.

⁵ P. Király, *Dacia Provincia Augusti*, II, Nagybecskerek, 1894, p. 109—129; G. Szinte, în *HTRTE*, VIII, 1897, p. 35—37; D. Alicu, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 173—177.

⁶ H. Menzel, *Römische Bronzen. Ein Auswahl*, Düsseldorf, 1969, p. 50, nr. 33, fig. 33.

⁷ J. Wahl, în *Germania*, 55, 1977, 1—2, p. 109—122.

⁸ Idem, *op. cit.*, p. 115—117, fig. 2, pl. 22; 23.

⁹ Idem, *op. cit.*, fig. 3.

¹⁰ CIL, VI, 10194.

¹¹ J. Wahl, *op. cit.*, p. 120, pl. 21/3.

¹² *Ibidem*.

mizegetusa, care și ea pare să fi fost așezată pe o suprafață bombată, a avut, probabil, aceeași destinație. Existența unui sistem de fixare bazat pe o tijă aflată sub burta animalului, azi ruptă, ce avea secțiunea dreptunghiulară ($1,8 \times 1,4$ cm) și marginile neprelucrate, ne fac să ne gândim la un sistem de fixare pe coif, prin tija ce intra în *crista* și prin sudare sau lipire cu cositor, pe calotă a marginilor inferioare neprelucrate.

Printre coifurile militare de paradă nu apar protome ornamentale în formă de grifoni. Toate piesele și analogiile lor pe monumente arată că acele coifuri ornamentate cu grifoni erau purtate doar de gladiatori¹³. Analiza monumentelor ce permit o identificare certă a tipurilor de gladiatori, adică monumentele funerare cu inscripții sau reprezentările de perechi de gladiatori în luptă (care erau strict reglementate), indică faptul că aceste coifuri, împodobite cu protome și statuete de grifoni, erau folosite doar de gladiatorul de tip *thraex*¹⁴. Acesta era înarmat cu o *galea* cu vizieră, avînd borul lat și o *crista* înaltă ornamentată, cu *parma* rotundă sau dreptunghiulară, cu *sica*. Brațul, ce mînuia *sica*, era protejat de *manica* iar gambela de *ocreae*. Din echipamentul său nu lipseau un *balteus* și *subligaculum*. Picioarele erau îmbrăcate cu niște pantaloni mulați, uneori brodați¹⁵. Așadar, vestimentația și armamentul unui gladiator *thraex* erau compuse aproape în întregime din elementele tradiționale tracice. Foarte probabil, și grifonul poate fi legat tot de lumea tracică, mai precis de cultul lui Bendis-Artemis, ce a deschis calea lui Nemesis spre panteonul trac¹⁶.

Legătura gladiatorilor cu Nemesis se baza mai mult pe teama lor față de răzbumarea celei care supraveghea deznodământul jocurilor, decât pe predilecția lor pentru această divinitate¹⁷. Preferința tracilor și nu a tuturor gladiatorilor pentru grifonul însoțitor al lui Nemesis ar trebui, deci, explicată, mai degrabă, ca o parte a vechilor culte tracice, care, în acest caz putea fi utilizat pentru a asigura protecția și succesul în luptă.

Existența unui asemenea coif de gladiator la Sarmizegetusa atestă, pe lângă alte tipuri clasice de gladiatori și prezența tipului *thraex*. La Sarmizegetusa, într-un desen pe o cărămidă, a fost deja identificat tipul *secutor* sau *oplomachus*, văzut evident în amfiteatrul local de cel care îl desenase¹⁸. Dacă desenul reprezintă un *oplomachus*, atunci prezența tipului

¹³ Idem, *op. cit.*, p. 112—114.

¹⁴ Idem, *op. cit.*, p. 119—120; numeroase exemple de gladiatori traci, pe diferite categorii de monumente, toți purtând coifuri cu *crista* înaltă și adusă înainte, terminată cu protome animaliere, la J.J. Storch de Gracia, în *Spectacula I. Gladiateurs et amphitheatres. Actes du Colloque tenu à Toulouse et à Lattes 1987*, Lattes, 1990, p. 185—198.

¹⁵ G. Lafaye, în *DA*, II, 2, 1587, 1597, s.v. *gladiator*; W. Reusch, în *Germania*, 25, 1941, p. 98—104, fig. 11, 12/3; H. Bürger, *Das Römisch-Germanisches Museum Köln*, München, 1977, fig. 299; S. von Schnurrbein, în *Germanica*, 57, 1979, p. 117—134.

¹⁶ J. Wahl, *op. cit.*, p. 121—122.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Pentru alte categorii de monumente din Dacia reprezentând gladiatori traci și pentru celelalte tipuri, în general, și la Sarmizegetusa, în special, vezi C. Opreanu, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 517—529.

thraex, perechea sa, este cât se poate de firească. Ni se pare, aşadar, evident faptul că în amfiteatrul Sarmizegetusei evoluau gladiatori de profesie, ce aparţineau unei trupe stabile din categoria *gladiatores fiscales*¹⁹.

CORIOLAN OPREANU

THE ORNAMENTAL FITTING OF A GLADIATOR HELMET FROM ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

(Abstract)

I am debating in this brief note the functional aspect of a bronze fitting discovered in the last century at Ulpia Traiana Sarmizegetusa, the main Roman town of Dacia.

It is a cast bronze image of a gryphon in a prone position, (fig. 1). with the following dimensions: length from the beak to the tail = 15,1 cm; length from the forepads to the tail = 12,4 cm; width = 5 cm; maximum height = 9,8 cm.

The item was, probably, discovered in the amphitheatre area where the XIX- th century excavations were unfolded. The object was several times published and considered as a furniture fitting.

I have taken into consideration some details, as the system of fastening. Under the belly of the animal there is a little rectangular rod, having a section of 1,8 × 1,4 cm, which is broken today. The lower part of the fitting is not at all finished and its shape suggests the fitting was placed on a curved surface.

The best analogy I know is a similar item found in the amphitheatre of Colonia Ulpia Traiana (Xanten). The bronze gryphon from Xanten was recently considered together with other gryphon fittings from the German *limes*, as helmet fittings belonging to gladiators' helmets. A lot of analogies on different types of monuments show that only the gladiators of *thraex* category were armed with this kind of helmet.

So, using the fitting from Xanten as analogy and the image of the helmet from a funerary monument of a *thraex* from Rome, M. Antonius Exochus (fig. 2), I considered the bronze gryphon from Sarmizegetusa like being a gladiator helmet fitting, which was placed on top of the helmet's *crista*. It attests the *thraex* category at Sarmizegetusa, his pair, the *oplomachus* being already known from a *graffiti* drawing on a brick.

It seems that in the amphitheatre of Sarmizegetusa were fighting professional gladiators belonging to *gladiatores fiscales* group.

¹⁹ În vremea lui Commodus sunt atestaţi *procuratores familiarum gladiatorum*, ce administrau şcolile imperiale de gladiatori din afara Italiei. Competenţa unui asemenea *procurator* se exercita asupra unui grup mare de provincii. De exemplu, în cariera lui L. Didius Marinus, expusă într-o inscripţie de la Ancyra (CIL, III, 6753), el fusese la un moment dat *procurator familiae gladiatorum per Gallias Britanniam Hispanias Germanias et Raetiam* şi în alt moment, *per Asiam Bithyniam Galatiam Cappadociam Lyciam Pamphyliam Ciliciam Cyprum Pontum Paphlagoniam*. Pentru un alt grup de provincii: Aemilia, Transpadana, Pannonii, Dalmatia avem atestat în prima jumătate a secolului III pe procuratorul Caesius Anthianus (ILS, 9014). Probabil că Dacia, Moesia, Tracia etc., trebuie să fi constituit şi ele o circumscripţie administrată de un asemenea procurator imperial. Termenul de *gladiatores fiscales* apare şi în secolul III, în texte literare (SHA, *Vita Gordiani*, 38, 1).

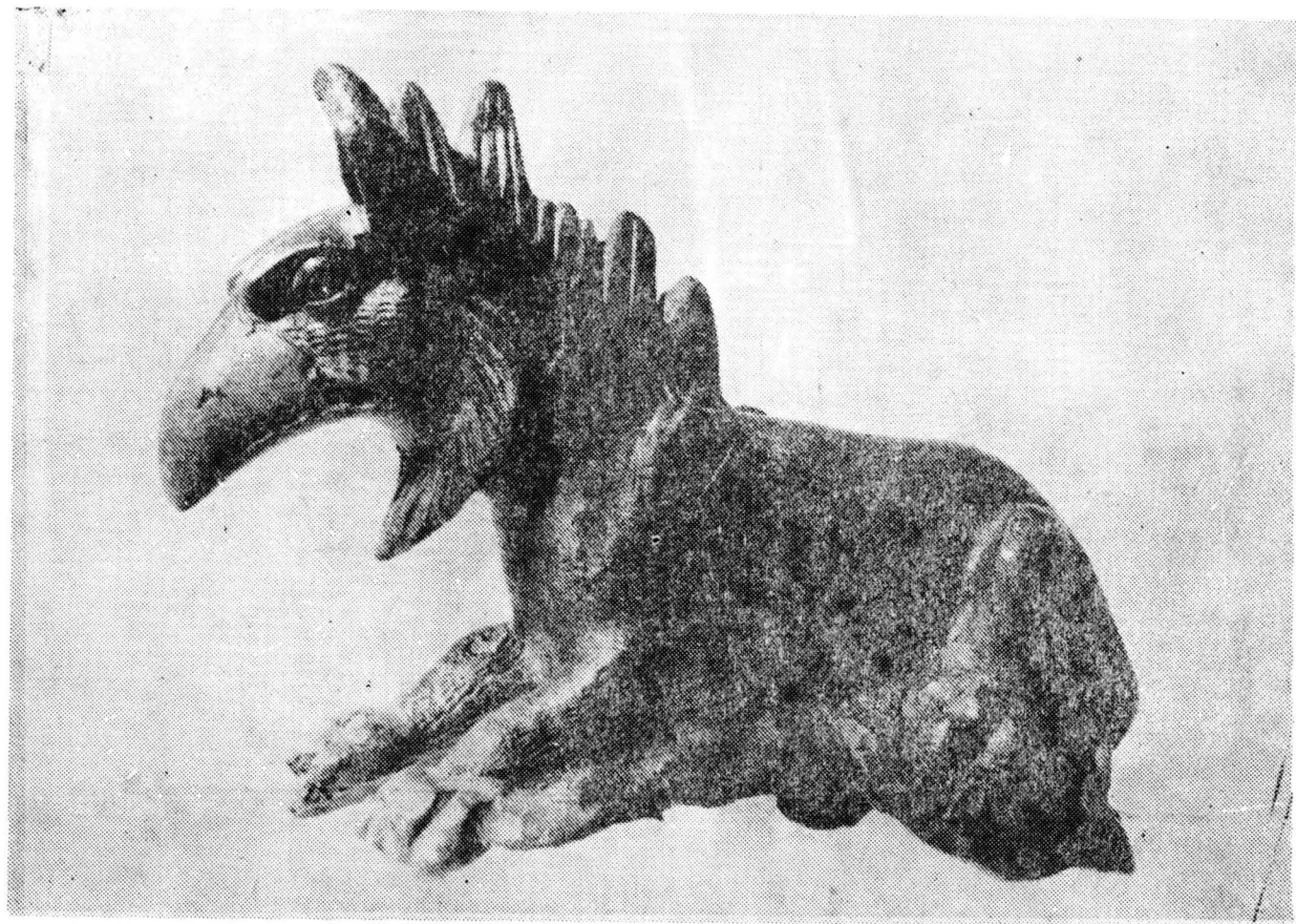

Fig. 1. Aplica unui coif de gladiator *thraex* de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (fotografie).

Fig. 2. Stela funerară a lui M. Antonius Exochus de la Roma (desen).

UNE PIÈCE PALÉOCHRÉTIENNE DACO-ROMAINE DÉCOUVERTE À PĂLATCA ET LE PROBLÈME DU CHRISTIANISME CHEZ LES GOTHIS DE TRANSYLVANIE*

En 1942, il a été découvert par hasard à Pălatca (département de Cluj) une tombe gothique à inhumation datant de la seconde moitié du IV-e siècle, où — au aux dires du villageois qui l'a découverte — on a trouvé, à côté du squelette, des vases en terre glaise, une fibule en argent à semi-disque et un pendentif demi-circulaire constitué d'une mince plaque en bronze, ayant sur ses deux faces un ornement cruciforme, réalisé dans la technique *au repoussé* (fig. 1, 2 a—2 b). Les deux objets de métal, qui constituent les éléments de datation de la tombe, particulièrement la fibule, ont été remis au Musée d'histoire de Cluj. Cette découverte fortuite a déterminé l'inauguration, à l'automne 1948, de fouilles archéologiques de vérification, dirigées par M. Macrea assisté par un petit groupe de spécialistes de Cluj¹.

Les fouilles de 1948, emplacements sur l'endroit où a été trouvée la tombe évoquée (noté M₁), ont mis au jour huit autres tombes de la même époque et du même type (notées par M₂—M₉), qui s'encadrent dans un cimetière de proportions encore imprécises. De toute façon, toutes les neuf tombes connues dès lors dans le cimetière de Pălatca sont à inhumation, à orientation générale N—S, la plupart incorporant des objets d'inventaire spécifiques à la culture Sântana de Mureș: vases de céramique, peignes en os au manche courbé, lames de petits couteaux en fer, la fibule en argent mentionnée, une petite boucle d'oreille en fil simple d'or et, éventuellement, le pendentif en bronze dont il a été question².

D'une importance toute particulière dans ce contexte est le fait — établi de façon certaine par les fouilles de 1948 — que le cimetière à inhumation de la communauté gothique a été installé parmi les murailles d'un bâtiment abandonné datant de l'époque romaine, probablement une *villa rustica*. On y a trouvé des fragments de vases, des tuiles romaines et, à proximité immédiate, des tuyaux en argile fixés les uns dans les autres (peut-être provenant d'un aqueduc romain) et des fragments de jarres grises de facture daco-romaine tardive. Il a été constaté que les neuf tombes découvertes ont transpercé et dérangé les couches contenant des dépôts de l'époque romaine et, de cette façon, des débris de vases, voire même *terra sigillata*, des fragments de tuiles et d'autres menus objets sont parvenus, par dislocation, dans la terre de remplis-

* Une variante de la présente étude a paru en roumain dans *Thraco-Dacica*, X, 1—2, București, 1989, p. 229—233.

¹ M. Macrea, dans *Studii*, II, 1949, 1, p. 110—116.

² *Ibidem*.

sage des tombes à inhumation gothiques³. C'est également le cas de l'objet paléochrétien dont il sera question dans ce qui suit.

Les résultats des fouilles entreprises en 1948 à Pălatca — fouilles qui n'ont pas été reprises par la suite — ont été publiés dans un bref mais substantiel rapport préliminaire contenant des tentatives d'encadrement ethno-culturel, chronologique et stratigraphique des découvertes⁴, mais sans que le journal des fouilles et les matériaux archéologiques aient bénéficié d'une étude poussée et détaillée, le journal demeurant dans les dépôts du Musée de Cluj-Napoca.

C'est à la chercheuse-muséographe Ioana Hica-Câmpeanu (Cluj-Napoca), la seule à s'être assigné la tâche de mettre en valeur de façon exhaustive et scientifique le matériel archéologique, que nous devons d'avoir étudié à fond les trouvailles de Pălatca mises à jour par M. Macrea. L'étude minutieuse qu'elle a publiée en 1976, enregistrant toutes les données nécessaires — extraites minutieusement du journal des fouilles et du rapport préliminaire et confrontées attentivement avec le matériel archéologique — représente un apport important à la connaissance aussi exacte que possible de la situation découverte dans le cimetière de type de Sântana de Mureș dont il est question⁵. De cette étude, accompagnée d'une riche illustration (dessins, photographies, plan de situation), résulte clairement un fait très important et extrêmement utile, d'après nous, pour l'enrichissement du répertoire qui atteste la diffusion du christianisme dans la population daco-romaine de Transylvanie au IVe siècle. Et voici de façon concrète à quoi nous nous rapportons.

Dans la tombe no. 3 (M₃), tel qu'il ressort des notes de M. Macrea et que le consigne Ioana Hica-Câmpeanu, „à côté de la jambe gauche (du défunt), à 20 cm au-dessus du squelette, a été découvert un sceau en terre glaise...”. Confectionné à la main de glaise fine de couleur brique, il a approximativement la forme d'un tronc de cône (haut de 3,1 cm), portant sur la base (face) ronde (diamètre 3,2 cm) deux cercles concentriques à l'intérieur desquels se trouve un ornement en forme de croix (fig. 1/1 a—1 b). Quant au squelette, on note qu'il était enfoui à une profondeur de quelques 1 m par rapport au niveau antique (1,72 m, par rapport à la surface actuelle du terrain), qu'il était orienté NNE 12° SOU 192°, sa longueur étant de 1,72 m, les mains étendues le long du corps et qu'il était en bon état de conservation, à part le fait qu'il lui manquait les doigts de la main droite⁶. C'est également dans M₃ qu'ont été découverte des fragments de céramique romaine et de tuiles romaines. M. Macrea ne songe guère au caractère chrétien de l'objet et dit que „ce moule ressemble à ceux qui se retrouvent dans les tombes „gothiques“ et qu'il „n'appartient pas à la tombe“ comme la céramique et les morceaux de tuiles romaines. Par conséquent, M₃ apparaît sans inventaire propre⁷. Telles sont les données enregistrées quant à la tombe et les conditions dans lesquelles a été découvert l'objet concerné.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Ioana Hica-Câmpeanu, dans *Dacia*, N.S., XX, 1976, p. 23—36.

⁶ *Ibidem*.

⁷ M. Macrea, *op cit.*, p. 112—113.

Ce qui intéresse de façon directe dans ce cas c'est si le sceau en terre cuite — qui comporte un caractère chrétien incontestable puisqu'il sert à imprimer le pain liturgique — appartient au défunt goth de M₃ ou si, en réalité, il est étranger à la tombe.

Ioana Hica-Câmpeanu discute la position stratigraphique du sceau, en supposant aussi qu'il aurait pu être incorporé à la tombe en même temps que la terre de remplissage de la fosse sépulcrale, tout comme les autres objets romains: tessons de vases, fragments de tuiles, os d'animaux, débris de charbon. Mais, au terme d'une légère hésitation, elle opte catégoriquement pour l'appartenance de cette pièce à la tombe, la considérant „objet de culte paléochrétien dans la culture Sântana de Mureș“. „Dans ce cas — affirme l'auteur — son importance historique est remarquable, parce qu'il représente le premier indice archéologique de l'existence du christianisme chez les Goths de Transylvanie“ („der erste archäologische Hinweis auf die Existenz des Christentums bei den Goten in Siebenbürgen“)⁸. Également chrétien et objet d'inventaire dans M₃ est considéré aussi le pendentif en bronze à ornement cruciforme, objet qui lui aussi est mis „en rapport avec la diffusion du christianisme chez les Goths en Dacie postromaine“ („in Verbindung mit der Verbreitung des Christentums bei den Goten im nachrömischen Dakien“)⁹. C'est de là que partent aussi les considérations concernant le christianisme des Goths de Moldavie et de Valachie, la prédication en ces lieux de la nouvelle religion par Ulfilas, etc. L'auteur conclut ainsi que les Goths des régions de la Dacie extracarpatique ainsi que ceux de Transylvanie étaient chrétiens dans la seconde moitié du IVe siècle, quand est daté le cimetière de Pălatca.

Quelques années après, dans un ouvrage paru en 1982, K. Horedt reprend les constatations et les conclusions formulées ci-dessus en affirmant que „der Brodstempel aus Pălatca stammt aus einem Grab der Sântana de Mureș-Kultur und muss deswegen eher gotischen, als romanischen Christen zugesprochen werden. Er ist als der glaubhafte Hinweis zu werten, dass in der zweiten Hälfte des 4. Jhs. in Siebenbürgen auch christliche Goten lebten. . . Funde in den Gräbern der Sântana de Mureș-Kultur aus Pălatca belegen aber, ebenso wie die beigabenlosen west-östlichen Gräber im namengebenden Gräberfeld, die beginnende Verbreitung des Christentums auch unter den Goten“¹⁰.

Ainsi, les deux auteurs, en parfait consensus, attribuent le sceau pour le pain béni et le pendentif de Pălatca à la culture Sântana de Mureș et, fondés sur ce fait, formulent des conclusions quant à l'existence (selon K. Horedt, seulement en phase de début) du christianisme chez les Goths de Transylvanie dans la seconde moitié du IVe siècle, en mettant en parallèle la situation locale avec celle des Goths extracarpatiques.

⁸ Ioana Hica-Câmpeanu, *op. cit.*, p. 34.

⁹ Idem, p. 35.

¹⁰ K. Horedt, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, București, 1982, p. 165 et 195—196.

En ce qui nous concerne, tel que nous l'avons avancé ailleurs¹¹, nous estimons que le sceau pour le pain béni de Pălatca est réellement chrétien, *mais qu'il n'appartient pas à la tombe* où il a été trouvé, y étant en position secondaire, entraîné dans la fosse sépulcrale de la couche romaine, tel que l'affirme à juste titre M. Macrea. Pour le fait que la pièce en question est étrangère à la tombe plaident les constatations de certitude suivantes:

1. Le sceau se trouvait à 20 cm au-dessus du squelette, dans la terre de remplissage de la fosse sépulcrale, la tombe ne contenant pas d'autres objets d'inventaire.

2. La tombe no. 3, comme toutes les autres qui ont été investiguées, a l'orientation païenne, le défunt (probablement, un homme) ayant été placé sur le dos *la tête vers le N* et les jambes orientées vers le S, les mains abandonnées à côté du corps. Or, si le défunt avait été chrétien et que le sceau eût été placé exprès pour marquer cette qualité, il était normal qu'il ait bénéficié de l'orientation chrétienne, c'est-à-dire *la tête vers l'O* et les pieds vers l'E.

3. Les tombes de ce cimetière se trouvent entre les murs d'une construction romaine tombée en ruines, d'où l'objet a abouti dans la terre déposée dans la fosse mortuaire.

4. Dans aucune autre tombe ou aucun autre cimetière des Goths du IVe siècle en Dacie, qui ne se trouve pas emplanté par-dessus des vestiges daco-romains plus anciens, il n'a été découvert des objets paléochrétiens¹².

5. Par contre, le sceau a une excellente analogie à Jabăr (département de Timiș), dans un établissement daco-romain (*fig. 3*)¹³.

En ce qui concerne le pendentif en bronze, prévu de petites plaques rhombiques et de l'ornement cruciforme (*fig. 1/2 a—2 b*), il n'est guère certain qu'il appartenait à M₃, étant données sa découverte fortuite en 1942 et son acquisition à l'époque pour le Musée de Cluj. Totalement incertain demeure aussi son caractère chrétien, la figuration entière pouvant avoir un sens purement ornemental. Au cas où l'on admettrait cependant que le pendentif est chrétien, il ne pourrait s'agir d'un objet d'inventaire dans M₃, mais bien d'un objet appartenant à la couche romaine qui aurait été entraîné dans la tombe, tout comme le sceau à croix pour le pain béni.

Étant donné la constatation indubitable que sur l'emplacement de ce cimetière de type Sântana de Mureș, datable dans la seconde moitié du IVe siècle, se trouvent les fondations d'un bâtiment en pierre au toit de tuiles et riche en vestiges romains (IIe—IIIe siècles), on doit y

¹¹ „Despre creștinism la autohtoni și migratori în Transilvania”, communication (non imprimée) présentée à la session scientifique du Musée d'Histoire de la Transylvanie, Cluj-Napoca, les 27—28 mai 1983 (*Program*, p. 6).

¹² Voir, par exemple, pour la Transylvanie, les cimetières de Sântana de Mureș et Târgu Mureș (I. Kovács, dans *Dolq*, III, 1912, p. 250—367; VI, 1915, p. 278—297) et pour les régions extracarpatiques les cimetières de Valachie (B. Mitrea, C. Preda, *Necropole din secolul al IV-lea c.n. în Muntenia*, București, 1966).

¹³ I. Stratan, dans *Noi tracii*, VII, 1980, 73 (novembre), p. 10—14; Maria Moroz-Pop, dans *Banatica*, VII, 1983, p. 473—474.

admettre l'existence d'une *villa rustica*, dont les ouvriers ont continué à vivre dans l'ancien établissement, refusant de partir avec l'ancien propriétaire de la *villa* et l'appareil d'Etat romain qui se sont retirés au sud du Danube lors de la retraite officielle sous Aurélien. Des cas analogue sont connus en Dacie dans d'autres *villae rusticae*¹⁴.

Le fait qu'à la période postromaine s'est maintenue la continuité de vie et d'activité sociale-économique sur l'emplacement de la *villa* et autour d'elle, jusqu'au IVe siècle, est attesté aussi par le matériel céramique de facture romaine tardive. Le fait a été remarqué, il y a quatre décennies, même par M. Macrea¹⁵ et résulte incontestablement de la nature de la poterie de Pălatca, publiée en détail par Ioana Hica-Câmpeanu¹⁶. On sait d'ailleurs, et le fait est nettement prouvé, que nombre de formes de vases romains, surtout divers types de cruches et de terrines, sans parler des jarres grises, se maintiennent en usage et continuent même à être confectionnés même au IVe siècle¹⁷.

Quant à la datation du sceau, la situation stratigraphique générale démontre que le cimetière gothique de la seconde moitié du IVe siècle forme un *terminus ante quem* pour l'emploi courant de l'objet. Mais peut-on placer au IIIe siècle, en pleine époque romaine, l'utilisation de cette pièce paléochrétienne par un groupe de chrétiens appartenant à l'habitat de la *villa*? Au fond, cela n'aurait pas été impossible, étant donné que l'on sait que les (crypto) chrétiens ne faisaient pas défaut en Dacie¹⁸. Encore est-il que la facture de ce sceau, son analogie à Jabăr et d'autres pièces paléochrétiennes nous amènent à une datation plus tardive, à savoir dans la première moitié du IVe siècle. Hormis le cimetière gothique, qui s'avère être une précieuse date *ante quem*, nous avons en vue pour l'encadrement chronologique, à part le sceau des IVe—Ve siècles découvert dans l'habitat daco-romain de Jabăr¹⁹, près de Lugoj (fig. 1/3), une pièce similaire appartenant au Musée du Caire²⁰, datée (peut-être trop tard) aux VIe—VIIe siècles (fig. 1/4).

¹⁴ D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966, p. 134—135, où il est question des *villae rusticae* de Iernut (département de Mureș) et Răhău (département d'Alba). A ces dernières on peut ajouter à présent la *villa rustica* de Chinteni, à 10 km environ de la Napoca romaine, où, grâce aux fouilles archéologiques de 1988 et des années suivantes, Dorin Alicu du Musée d'Histoire de la Transylvanie (Cluj-Napoca) a constaté que l'un des bâtiments a continué à être habité par des autochtones au IVe siècle aussi. Renseignements personnels fournis par l'auteur des fouilles. Voir aussi, dans *Făclia* (Cluj-Napoca), 12 novembre 1988, p. 2 et dans *Adevărul de Cluj*, 11 août 1993, p. 2.

¹⁵ *Studii*, II, 1949, 1, p. 115.

¹⁶ *Dacia*, N.S., XX, 1976, p. 25 et 26.

¹⁷ D. Protase, *op. cit.*, p. 136—137 (avec une bibliographie).

¹⁸ Voir, V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911, *passim*; C. Daicoviciu, dans *A/SC*, II, 1936, p. 192—209; D. Protase, *op. cit.*, p. 141—142; I. Barnea, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Roma, 1977, *passim*; M. Rusu, dans *A/IA*, XXVI, 1983—1984, p. 35—84; N. Gudea, I. Ghiurco, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988, p. 99—110.

¹⁹ Plus haut, note 13.

²⁰ Pour cette pièce, voir Ioana Hica-Câmpeanu, *op. cit.*, p. 34 et fig. 9/3 (dessin).

Par conséquent, la conclusion qui se dégage de soi-même est que le sceau pour le pain bénit de Pălatca ne saurait être mis en rapport avec le cimetière des Goths, parce qu'il appartient en fait à la communauté de population chrétienne daco-romaine qui continuait à y vivre, à commencer de l'époque romaine jusqu'à la fin de la première moitié du IVe siècle, et même un peu plus tard quand elle a été disloquée par les Goths nouvellement arrivés.

Il est important de souligner que, au IVe siècle, on ne connaît jusqu'à cette heure aucun monument ou objet chrétien appartenant aux Goths de Transylvanie, tout comme à ceux des régions extracarpatiques de la Dacie, ce qui prouve qu'ils se sont maintenus sur ces terres à leur ancienne foi païenne²¹. La tendance de soutenir, pour le IVe siècle, le christianisme des Goths de Dacie en vertu des tombes à inhumation sans inventaire et orientées O—E²² est non seulement loin de constituer une certitude, mais se place intégralement dans la sphère des hypothèses non confirmées. Tout comme par le passé, le fait ne cesse de se confirmer à la lumière des connaissances actuelles, que les tentatives d'évangélisation d'Ulphilas n'ont débouché que sur des résultats mineurs chez les Goths établis au nord du Bas-Danube. On sait qu'Ulphilas s'est réfugié en 348 en Mésie avec ses Goths chrétiens, à cause de la persécution d'Athanaric. D'ailleurs, des traces chrétiennes, tant soit peu saisissable, font défaut même chez les Goths de la zone du Bas-Danube. Rien qu'avec l'absence de l'inventaire funéraire et *uniquement* avec l'orientation O—E de quelques tombes à inhumation, *sans d'autres éléments concluants*, on ne saurait opérer efficacement à l'établissement du christianisme des défunts. En principe, l'existence d'éléments sporadiques d'ordre culturel de caractère chrétien, ainsi qu'un début d'évangélisation avec peu d'adeptes ne sauraient être contestés chez les tribus des Goths de Valachie, avant ou même après qu'Ulphilas ait été chassé au sud du Danube. Néanmoins, les preuves matérielles certaines font en attendant défaut. La christianisation générale de ces Goths (ayant adhéré au rite arien) s'est produite seulement après leur passage au sud du fleuve, dans l'Empire romain-byzantin²³.

La première population germanique chrétienne de Transylvanie, et cela seulement vers la fin de la seconde moitié du Ve siècle et au VIe siècle, sont les Gépides, dont le christianisme, aux côtés du christianisme daco-romain, est attesté avec certitude non seulement par des mentions

²¹ M. Macrea, dans *Dacia*, XI—XII, 1948, p. 289.

²² K. Horedt, *op. cit.*, p. 195—196. Voir aussi, B. Mitrea, C. Preda, *op. cit.*, p. 124, 128 (avec une bibliographie concernant les découvertes faites en Ukraine).

²³ A propos du christianisme chez les Goths, voir, J. Mansion, *Analecta Bollandiana*, 23, 1914, p. 5—30; J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*, Paris, 1918, p. 408—464; idem, dans *Mélanges offerts à M. Gustave Schlumberger*, Paris, 1924; C. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Süd-ost-Europa*, III, Wien, 1928, p. 23—28 et 56—68; C. C. Dieulescu, *Die Wandalen und die Gothen in Ungarn und Rumänien*, Leipzig, 1923, p. 32 et 35—39; L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme. Die Ostgermanen*, München, 1934, p. 233; E. A. Thompson, *The Visigoths in the time of Ulphilas*, Oxford, 1966; R. Vulpe — I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, București, 1963, p. 391—392, 399.

littéraires antiques mais aussi par de nombreuses découvertes archéologiques et des éléments de culture matérielle et spirituelle²⁴.

En conséquence, les vestiges chrétiens du IV-e siècles et de la première moitié du V-e, dans l'espace dacique — dont le chiffre ne cesse de s'accroître à mesure qu'avancent les recherches — s'avèrent appartenir non pas aux migrants mais exclusivement aux autochtones daco-romains²⁵.

DUMITRU PROTASE

²⁴ Pour le christianisme des Gépides, voir C. C. Diculescu, *op. cit.*, p. 357—376; *TransAnt*³, p. 255—256 et la note 1; H. Sevin, *Die Gepiden*, München, 1955, p. 99—107; K. Horedt — D. Protase, dans *Germania*, 48, 1970, 1—2, p. 95—98; 50, 1, 1972, p. 174—220.

²⁵ A propos du christianisme daco-romain, hormis la bibliographie citée à la note 18 ci-dessus, nous renvoyons aussi à l'étude de N. Dănilă, dans *BOR*, 100, 7—8, 1982, p. 731—742.

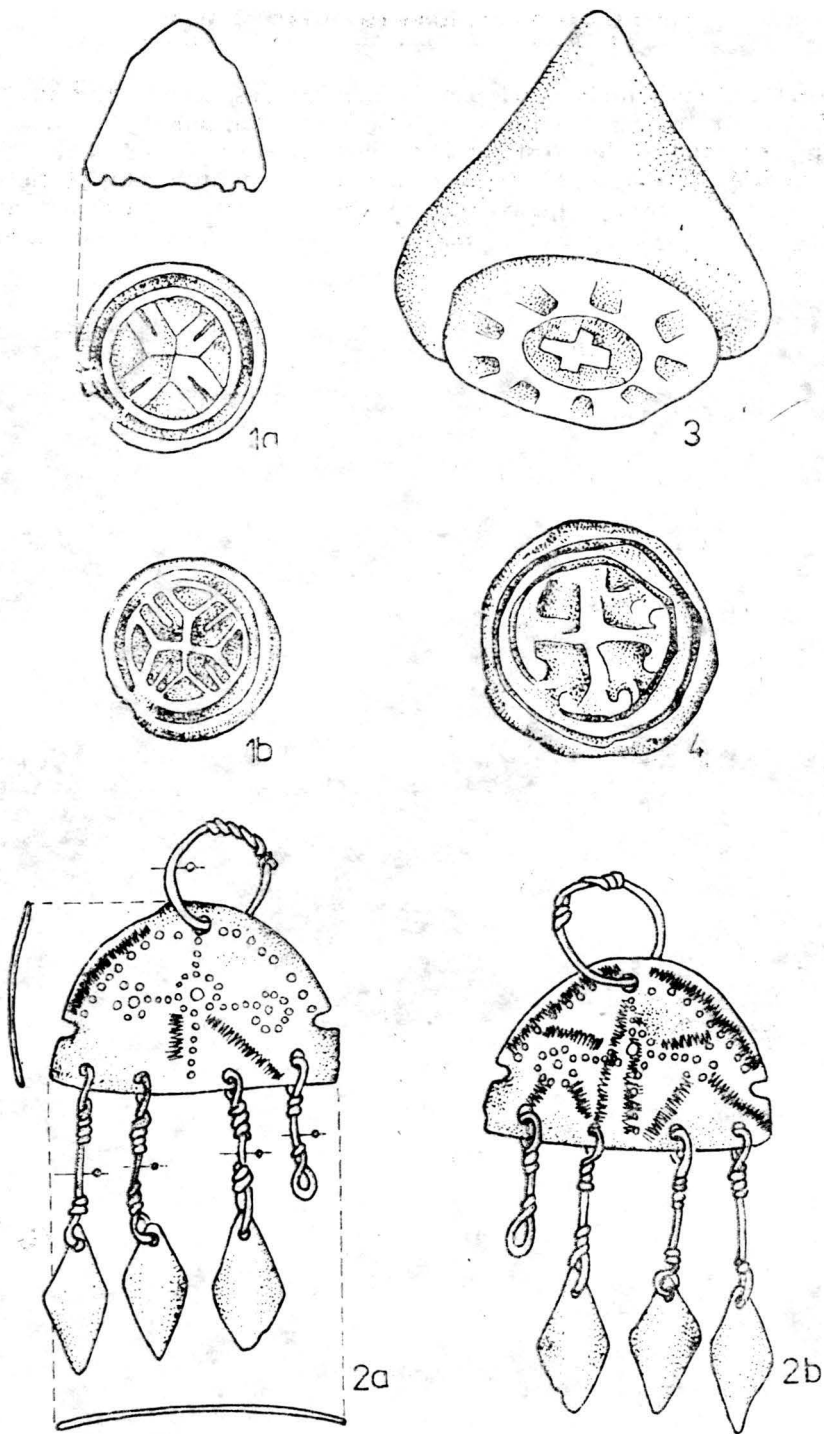

Fig. 1. Le sceau en terre cuite pour le pain béni (1a—1b) et pendentif en bronze à ornement cruciforme (2a—2b) de Pălatca. Le sceau analogue de Jabār — département de Timiș (3) et celui du Musée du Caire (4).

DOVEZI PRIVIND PRELUCRAREA METALELOR LA REMETEA MARE (JUD. TIMIȘ) ÎN SECOLELE VIII—X

I. Între anii 1973—1976, în cadrul cercetărilor arheologice de la Remetea Mare, punctul „Gomila lui Pituț“, au apărut elemente atestând, în această zonă, urme de locuire aparținând secolelor VIII—X¹.

Locuința nr. 4 (2/1975) reprezintă un atelier², în care se prelucrau și se turnau obiecte de metal. Locuința (bordei) este de formă dreptunghiulară, cu colțurile puternic rotunjite, aproape circulară, cu dimensiunile de $1,60 \times 2,50$ m. Ea este adâncită în pământ până la 1 m față de nivelul de călcare actual. În colțul nord-vestic se află vatra, supraînălțată față de podeaua locuinței și amenajată special, având dimensiunile de $0,90 \times 1$ m. Pe latura de nord-est se află, de asemenea, o zonă ușor supraînălțată, asemenea unui prici, cu dimensiunile de $0,80 \times 1,20$ m. Intensa folosire a locuinței este dovedită și de grosimea stratului de cultură de pe podea, strat gros de 0,25 m. În imediata vecinătate a locuinței nr. 4, la 2—3 m sud de aceasta, a fost descoperită o mare vatră pe care s-au găsit resturile unei vetre portabile. La 1 m nord de vatra mare s-a degajat un grup compact de ceramică, printre fragmente fiind și două creuzete de lut, de mici dimensiuni, puternic arse secundar, precum și un tipar de lut fragmentar, cu ajutorul cărora se puteau turna lingouri mici de patru dimensiuni diferite. Nu s-a surprins conturul locuinței spre est și sud de vatră, iar, la nord și vest de această zonă, locuința a fost distrusă de o mare groapă săpată în mijlocul „gomilei“ (Fig. I).

Cele două creuzete mici sunt ambele puternic vitrificate. Unul este de 3,4 cm înălțime și 3 cm diametrul exterior, adânc de 2,5 cm și cu diametrul interior de 2,3 cm, având gura ușor trilobată (deformată de căldură); al doilea, de aceeași înălțime, puțin mai gros în diametru (3,4—3,5 cm), are pereții mai groși decât primul și gura ovală (Fig. II c—b).

Fragmentul de tipar recuperat are lungimea de 5,5 cm, lățimea de 3,7 cm, grosimea de 2,7 cm. Barele, care se puteau turna pe cele patru

¹ Cu privire la descoperirile prefeudale de la Remetea Mare, a se vedea: A. Bejan, în *SIB*, V—VI, 1981, p. 105—115; idem, în *SCIVA*, 34, 4, p. 316—340; idem, în *SIB*, X, 1984 p. 5—10; idem, în *Tibiscum*, VI, 1986, p. 259—269; idem, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 223—238.

² Idem, în *SIB*, X, p. 6—7 și pl. I și III—IV. Regretăm confuzia creiată cu privire la această descoperire prin nota 127, la Fl. Medeleț, în *SIB*, XIII, 1987, p. 17—18. În ce ne privește, ne păstrăm convingerea justetei opiniei noastre științifice, privind datarea atelierului de la Remetea Mare — „Gomila lui Pituț“ în secolele VIII—IX. Considerăm nota respectivă ca fiind elaborată sub impulsul unor factori subiectivi ulteriori desfășurării șantierului arheologic, motiv care îi explică subiectivismul.

laturi, fără a le putea aprecia lungimea, ar avea dimensiunile de 0,8 cm grosime și respectiv 2 cm; 1,5 cm; 0,9—1 cm; 0,6—0,7 cm lățime (Fig. III).

De asemenea, s-au găsit două mici fragmente de cute, mult subțiate la mijloc, dovadă a îndelungatei lor folosiri. Tot în cadrul atelierului s-au găsit fragmentele unei vetre portabile, de formă dreptunghiulară, cu marginile rotunjite. Trei fragmente reconstituie una din laturile scurte ale vetrei, de forma unei tipsii cu marginile supraînălțate.

La bază, vatra are o bordură, care iese cu mult în afara pereților. Dimensiuni: grosimea fundului 1—3 cm, înălțimea 15 cm, lungimea laturii între pereți 60 cm, iar baza — 66—68 cm.

II. În partea de sud-vest a fostei Dacii Traiane (Banat)³, dovezile privind prelucrarea metalelor în perioada secolelor IV—XII sunt:

1. Dovezi privind reducerea minereurilor (cupatoare de redus minereuri sau zguri metalifere, descoperite în zona așezărilor rurale).
2. Ateliere de prelucrat metalul (ateliere de bijutier sau de fierar).
3. Obiecte de metal (unelte, arme, podoabe), din bronz sau fier, mai rar metale prețioase.

Cele mai numeroase urme de ateliere în care se efectua reducerea minereurilor de fier s-au descoperit în așezări aparținând secolelor II—IV: cupatoare la Bocșa Română⁴, Fizeș⁵, Gherteniș⁶ și Soșdea⁷; turte de zgură întregi sau fragmentare la Bocșa Română⁸, Dezești⁹, Duleu¹⁰, Fizeș⁴¹, Gherteniș¹², Gârbovaț¹³, Hodoni¹⁴, Parța¹⁵, Soșdea¹⁶, Timișoara-Ciorenii¹⁷.

Din perioadele ulterioare secolului IV, urmele, care atestă reducerea minereurilor, sunt mai puțin numeroase, particularizându-se, îndeosebi, zona Ilidia¹⁸, unde s-au descoperit cupatoare de redus minereu din secolele XI—XII.

Cercetări minerologice, metalografice și petrografice s-au efectuat asupra materialelor recoltate de pe valea Bârzavei (localitățile Soșdea și Gherteniș) și de la Ilidia. Extinderea investigațiilor asupra unor probe

³ Deși atunci când ne referim la Banat avem în vedere spațiul cuprins între Dunăre, Mureș, Tisa și Munții Carpați, cunoscut sub acest nume încă din secolul XVIII, precizăm că nu suntem încă în posesia unui repertoriu al descoperirilor perioadei de pe teritoriul Banatului iugoslav (sârbesc), având până în prezent acces doar la cercetările mai vechi, ale Societății de istorie și Arheologie (1872—1918) și la descoperirile publicate în revistele de largă circulație de la Belgrad, Novi Sad, Vârșet și Pancevo.

⁴ E. Iaroslavschi, Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 257.

⁵ E. Iaroslavschi, R. Petrovsky, în *Tibiscum*, III, 1974, p. 147—155, E. Iaroslavschi, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 257.

⁶ I. Albu, în *Banatica*, V, 1979, p. 257.

⁷ E. Iaroslavschi, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 231—237.

⁸ E. Iaroslavschi, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 257.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ D. Benea, A. Bejan, în *ActaMN*, XXVI.

¹¹ E. Iaroslavschi, R. Petrovsky, *op. cit.*, p. 147—163.

¹² I. Albu, *op. cit.*, p. 547.

¹³ O. Bozu, C. Săcărin, în *Banatica*, V, 1979, p. 55.

¹⁴ A. Bejan, D. Benea, în *Banatica*, VIII, 1985, p. 187—201.

¹⁵ A. Bejan, în *AnB. Istorie, S.N.*, I, Timișoara, 1981, p. 24.

¹⁶ E. Iaroslavschi, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 257.

¹⁷ D. Benea, A. Bejan, M. Mare, în *SIB*, XI, p. 142—154.

¹⁸ E. Stoicovici, în *Banatica*, VI, 1981, p. 177—189.

din zece ateliere, databile în intervalul secolelor IV—XII, au permis următoarele constatări¹⁹:

a) Minereurile de fier proveneau din zăcămintele locale. La cuptoarele de la Soșdea și Ghertenis (secolul IV) acestea au forme sferice, de diferite mărimi, luate de viiturile de ape ale Bârzavei și transportate de aluviuni în lungul văii; la Ilidia (cuptoare din secolele XI—XII) mine-reul provine, probabil, din zăcămintul de sulfuri polimetalice de la Ciclova. La Sasca, Moldova Nouă și Dognecea apar, de asemenea, formațiuni similare, atât la Ciclova, cât și la Dognecea, descoperindu-se urme de exploatare minieră în antichitate.

b) Prin tehnologia aplicată în aceste ateliere, fierul obținut era un aliaj de fier-carbon. Procedul metalurgic de reducere-zgurificare și obținerea fierului metalic a rămas neschimbat în spațiul românesc din antichitate și până în secolul XII, reflectând continuitatea practicilor metalurgice pe meleagurile carpato-danubiano-pontice. Metoda s-a aplicat și la reducerea minereurilor neferoase de cupru, zinc și staniu, cu diferențe ținând de tehnica de construcție a cuptoarelor.

c) Pentru construcția cuptoarelor se folosesc granitul și micașitul cu granulații, roci existente în zonă. Din fierul brut obținut se executau apoi diferite piese solicitate în cele trei domenii fundamentale: casnic, agricol-pastoral și militar.

III. Fără a se atesta la Remetea Mare „Gomila lui Pituț” cuptoare de redus minereul, prezența aici a resturilor unui atelier în care se executau obiecte mărunte (de podoabă sau de port)²⁰, descoperirea unei fierării la Tudor Vladimirescu (Arad)²¹ și a tiparelor atelierului de la Fe-Inac (Arad)²², constituie indicii că în această zonă au putut exista cuptoare pentru redus minereul, obținându-se metalul care se prelucra în atelierele menționate. La Remetea Mare — „Gomila lui Pituț” — atelierul consta dintr-o construcție de suprafață, aflată în imediata vecinătate a locuinței meșterului.

Fierării (ateliere) cu elemente, ca cele de la Remetea Mare (creuzete), tipare pentru turnat metale, lingouri pentru prelucrat, precum și numeroase vetre portabile fragmentare) s-au descoperit în numeroase alte puncte de pe teritoriul românesc²³.

IV. O problemă aparte, derivând din prezența atelierelor metalurgice pe teritoriul românesc (inclusiv în Banat), o constituie aceea a obiectelor descoperite în acest teritoriu. Acestea pot fi grupate în trei categorii:

- a) piese romane și bizantine;
- b) produse de factură romano-bizantină lucrate în atelierele locale;
- c) piese provenind din descoperiri aparținând populațiilor migratoare și considerate ca elemente tipice pentru aceste etnii.

¹⁹ Idem, în *Banatica*, VII, 1983, p. 239—249.

²⁰ A. Bejan, în *SIB*, X, 1984, p. 5—10.

²¹ M. Barbu, E. Ivanof, în *Studii privind istoria Aradului*, București, 1983, p. 68—82; L. Mărghită, *Banatul în lumina arheologiei*, III, Timișoara, 1985, p. 100—103.

²² L. Mărghită, *op. cit.*, p. 43—61.

²³ A se vedea bibliografia descoperirilor la A. Bejan, în *SIB*, X, 1984, p. 5—10 (notele).

a) *Piese romane și bizantine*. Majoritatea uneltelor de fier provin din așezări romane din secolele II—IV și sunt tipuri de unelte romane: unelte agricole (seceri, brăzdare de plug, sape, cosor de vie), topoare, foarfece, dălți, cuțite etc., tipuri larg răspândite în Imperiul roman²⁴. Obiectele de port și podoabă se găsesc, îndeosebi, în zona Dunării, atât în Imperiu, cât și în afara granițelor sale. Majoritatea acestor piese sunt inedite, neexistând încă un repertoriu al lor²⁵. Cele mai multe sunt descoperiri fortuite, existând însă și piese apărute prin cercetări sistematice în așezări sau necropole²⁶.

Pentru perioada secolelor IV—VI (începutul secolului VII), piesele de port și podoabă sunt importuri provenite din ateliere romano-bizantine din Imperiu, sau din ateliere de la nordul Dunării. Se particularizează piesele atelierului de la Drobeta-Turnu Severin²⁷, în care s-au găsit piese de bronz nefinisate, turnate în tipare pentru fibule, cataramă și chei. Au aparținut unui atelier metalurgic de tradiție romano-bizantină, asemeni atelierelor care au existat, probabil, în majoritatea aglomerărilor urbane mai mari ale Imperiului, obiectele executate aici cunoscând o largă răspândire în zonele înconjurătoare. În ceea ce privește modul de organizare, se pare că există o diversificare a operațiilor de lucru în cadrul atelierului, pe grupuri de piese turnate. Execuția calitativ superioară, dovedind cunoștințe tehnice deosebite, faptul că se executau piese de largă circulație, turnate în serii mari, precum și prelucrarea concomitentă a unor tipuri diverse, indică un atelier în care se putea executa întregul proces tehnologic, de la reducerea și prelucrarea minereului la piesele finite.

Este deosebit de interesant de urmărit răspândirea fibulelor executate în acest atelier (și altele asemănătoare). Această circulație reflectă prezența populației romanice la nordul Dunării²⁸.

Obiectele de podoabă din bronz și, mai rar, argint (cercei, brățări, inele) sau de port (fibule, cataramă, aplici) sunt larg răspândite, circulând pe trasee devenite tradiționale încă în epoca romană și perpetuate în perioada postromană și medieval timpurie. Nu includem în această categorie tezaurul de la Sănnicolau Mare ale cărui obiecte (ca și a altor mari tezaure ale epocii) se leagă mai puțin de realitățile economice și etnice din spațiul de descoperire și mai mult de aspectul politic al relațiilor dintre Bizanț și conducerea politică a grupurilor migratoare²⁹.

Obiectele de cult bizantine (cruciulițele, îndeosebi), foarte răspândite în Imperiul bizantin și în zonele de influență ale acestuia, există pe o perioadă de timp din secolele VII—XIV în numeroase variante, clasate în câteva categorii distincte, în funcție de tehnica de execuție și decorație. Se particularizează, în cadrul descoperirilor de pe teritoriul

²⁴ D. Benea, A. Bejan, în *ActaMN*, XXIV—XXV, 1987—1988, p. 247—260.

²⁵ Exemplu: numeroasele fibule cu „capete de ceapă” din sudul Banatului, păstrate în colecția Muzeului Banatului din Timișoara.

²⁶ Cercetările: Timișoara—Cioreni, Hodoni, Moldova Veche, Satchinez, Biled, Iecea Mică, cf. repertoriul descoperirilor la D. Benea, A. Bejan, în *ActaMN* 26—30, I, 1989—1993.

²⁷ A. Bejan, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 257—278.

²⁸ *Ibidem*; D. C. Teodor, în *ArhMold*, XII, 1988, p. 197—222.

²⁹ M. Rusu, în *ActaMN*, XXI, 1985, p. 184 și notele 4 și 5.

Banatului, crucea engolpion de la Moldova Veche „Ogașul cu spin”³⁰ și crucile duble relievar, păstrate în Muzeul din Timișoara și provenind de pe ambele maluri ale Dunării, din sudul Banatului³¹. Sunt forme aparținând tipului de cruce latină, având reprezentarea clasică a lui Cristos răstignit. Cămașa (*collodium* larg) are marginile puternic accentuate, căzând în falduri. Pe dosul pieselor este reprezentată Maica Domnului în atitudine de orantă, cu un veșmânt ce o acoperă complet (*maphorion*). Piese, păstrate la Muzeul din Timișoara, se integrează în categoria foarte răspândită a pieselor de tipul „locurilor sfinte”³². Existența în sudul Banatului a unui număr relativ mare de asemenea piese constituie dovada existenței unui coridor comercial la sfârșitul mileniului I.d.Ch. și primele secole ale mileniului II, dinspre Balcani spre centrul Europei, trecând prin centrele de cultură de pe teritoriul de azi al Banatului.

b) *Produse de factură romană și bizantină executate în ateliere locale*. Principalul lot din această categorie îl constituie uneltele. Deși după secolul IV sunt puține unelte descoperite pe teritoriul bănățean, este de presupus existența și aici a uneltelor agricole, asemănătoare celor descoperite în restul spațiului nord-dunărean³³. De altfel, asemenea unelte au fost descoperite în Banat pentru perioada romană³⁴.

O altă categorie importantă de obiecte este aceea a pieselor de port și podoabă, majoritatea imitații după originalul bizantin, executate în ateliere locale sau de către meșterii itineranți.

c) *Majoritatea descoperirilor atribuite populațiilor alogene* atât pe teritoriul Banatului, cât și în alte zone în care s-a semnalat prezența lor, conțin în inventar obiecte de metal, de regulă arme, piese la harnașament, obiecte de podoabă, accesorii vestimentare, vase (mai rar, de regulă găsimu-se căldărușe de lemn cu cercuri de metal), monede romane și bizantine (de obicei, câte una, din argint sau aur). O discuție aparte comportă acele piese care, prin tehnică, decor și utilitate pot fi atribuite unor anumite etnii (tipuri de arme, piese de harnașament, acea parte din accesorii de veșmânt și piese de podoabă, care nu au un facies romano-bizantin. Nu intră însă în discuția noastră categoriile de piese avar timpurii, executate într-o tehnică superioară și provenind din spații asiatice, cu care lumea avară și-a pierdut apoi contactele³⁵.

Fără a dezvolta o temă tratată deja în literatura de specialitate, o analiză a obiectelor de metal atribuite migratorilor, executate în atelierele locale, dar și a tiparelor în care acestea se executau, obligă la următoarele precizări:

— piesele care se executau cu aceste tipare nu sunt exclusiv ale populațiilor migratoare, ci constituiau o modă a timpului³⁶;

³⁰ D. Teicu, O. Bozu, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 393—395.

³¹ A. Bejan, P. Rogoză, în *StComC*, IV, 1982, p. 213—225.

³² Piese de cult, de tipul „locurilor sfinte”, s-au răspândit spre centrul Europei, odată cu întoarcerea cavalerilor apuseni din cruciade pe căile de uscat, cf. Z. Lovay, în *FolArch*, XXII, 1971, p. 156.

³³ Șt. Olteanu, *Societatea românească la cumpănă de milenii (sec. VIII—XI)*, București, 1983, p. 61—62 și bibliografia.

³⁴ D. Benea, A. Bejan, în *ActaMN* XXIV—XXV, 1987—1988, p. 256.

³⁵ M. Rusu, în *Banatica*, IV, 1977, p. 169—213.

³⁶ Idem, în *Relation between the autochthonous population and the migratory populations on the territory of Romania*, București, 1975, p. 123—154.

— miezurile de bronz turnate în tiparul de la Drobeta-Turnu Severin dovedesc execuția în cadrul aceleiași atelier atât a pieselor conținând elemente de decor romano-bizantine, cât și a celor considerate ca aparținând populațiilor migratoare;

— în zona de proveniență a atelierului de la Felnac s-a descoperit o întinsă așezare românească, de care, probabil, acest atelier aparținea. Deci, atelierul populației sedentare lucra pentru lumea barbară (executa piesele așa-numitei „arte avare“), profilându-și producția în funcție de necesitățile și preferințele consumatorului;

— vasele mai simple din tezaurul de la Sinnicolau Mare par a indica și ele o execuție locală, imitând forma vaselor bogat decorate³⁷.

V. *Concluzii*. O analiză succintă a principalelor caracteristici privind evoluția meșteșugului și prelucrării metalelor în sud-vestul fostei provincii romane, în secolele IV—XII, relevă prezența pe acest teritoriu a atelierelor în care minereul local era redus, metalul obținut prelucrându-se conform necesităților. Produsele acestor ateliere sunt destinate atât localnicilor, cât și alogenilor, alături de piese de import romane și bizantine și, mai rar, de obiecte aduse de migratori.

ADRIAN BEJAN

PREUVES ATTESTANT L'USINAGE DES MÉTAUX À REMETEA MARE (DÉP. DE TIMIȘ) AUX 8e—10e SIÈCLES

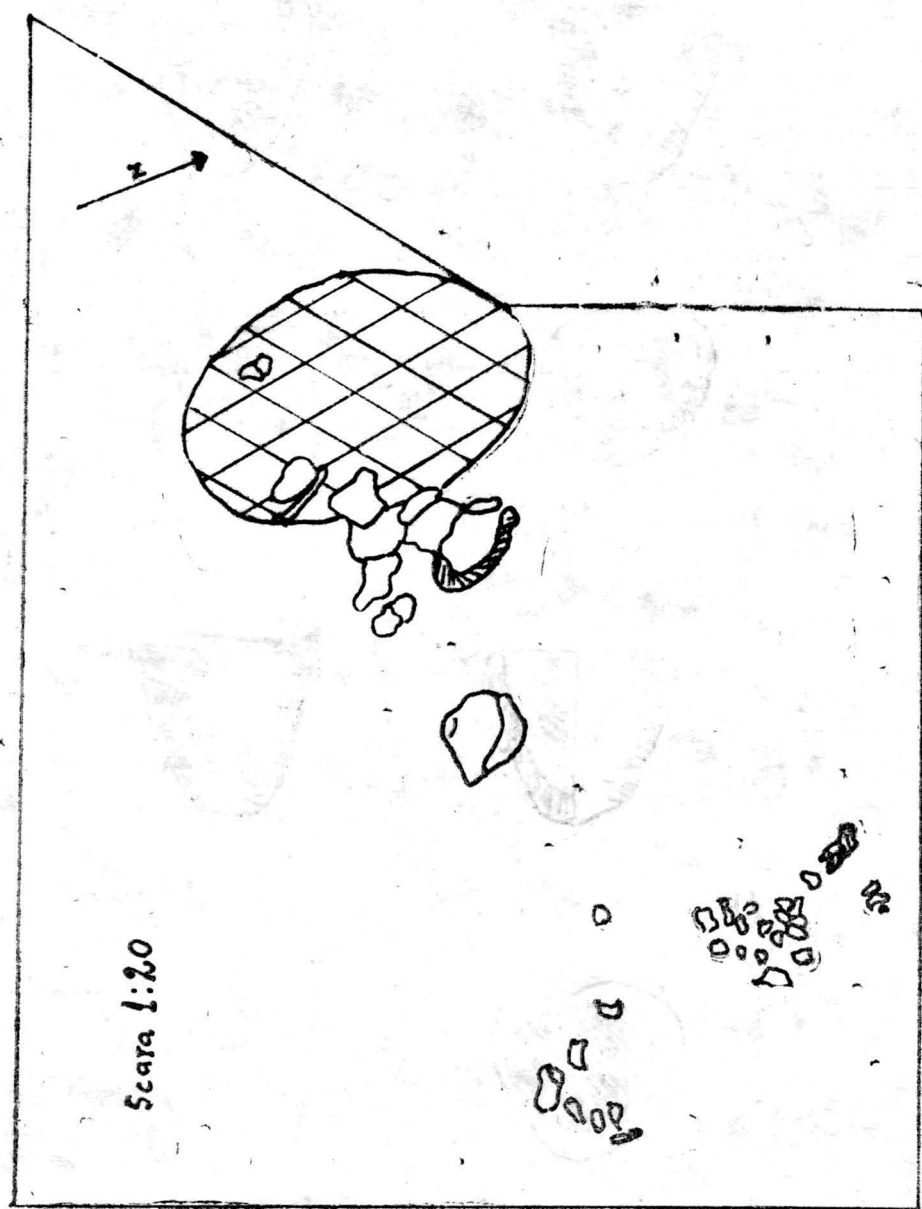
(Résumé)

En 1975, pendant les recherches archéologiques de Remetea Mare — „Gomila lui Pituț“, on a découvert, dans l'habitat de VIIIe—Xe siècles, un atelier où on usinait des métaux. La présentation de l'atelier permet la prise en discussion des aspects concernant l'usinage des métaux dans le Sud-Ouest de la Roumanie dans la période post-romaine et de début du féodalisme. Les preuves concernant ce métier, découvertes aussi sur le territoire du Banat sont:

1. des preuves concernant la réduction des minerais;
2. des ateliers pour l'usinage du métal;
3. des objets en métal exécutés dans ces ateliers.

L'analyse de l'évolution du métier de l'usinage des métaux dans le Sud-Ouest de la Roumanie dans les périodes auxquelles nous faisons référence, relève la présence sur ce territoire des ateliers dans lesquels le minerai local était réduit — en obtenant la matière première qui était ensuite usinée conformément aux nécessités — ainsi que des produits de ces ateliers destinés aux gens du pays ainsi qu'aux migrants, à côté de pièces d'importation romaines et byzantines et, plus rarement, des objets apportés pendant la migration par les populations avec lesquelles les habitants daco-romains et ensuite romains du Banat sont venus en contact.

³⁷ D. C. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V—XI e.n.*, Iași, 1988, p. 65—68.

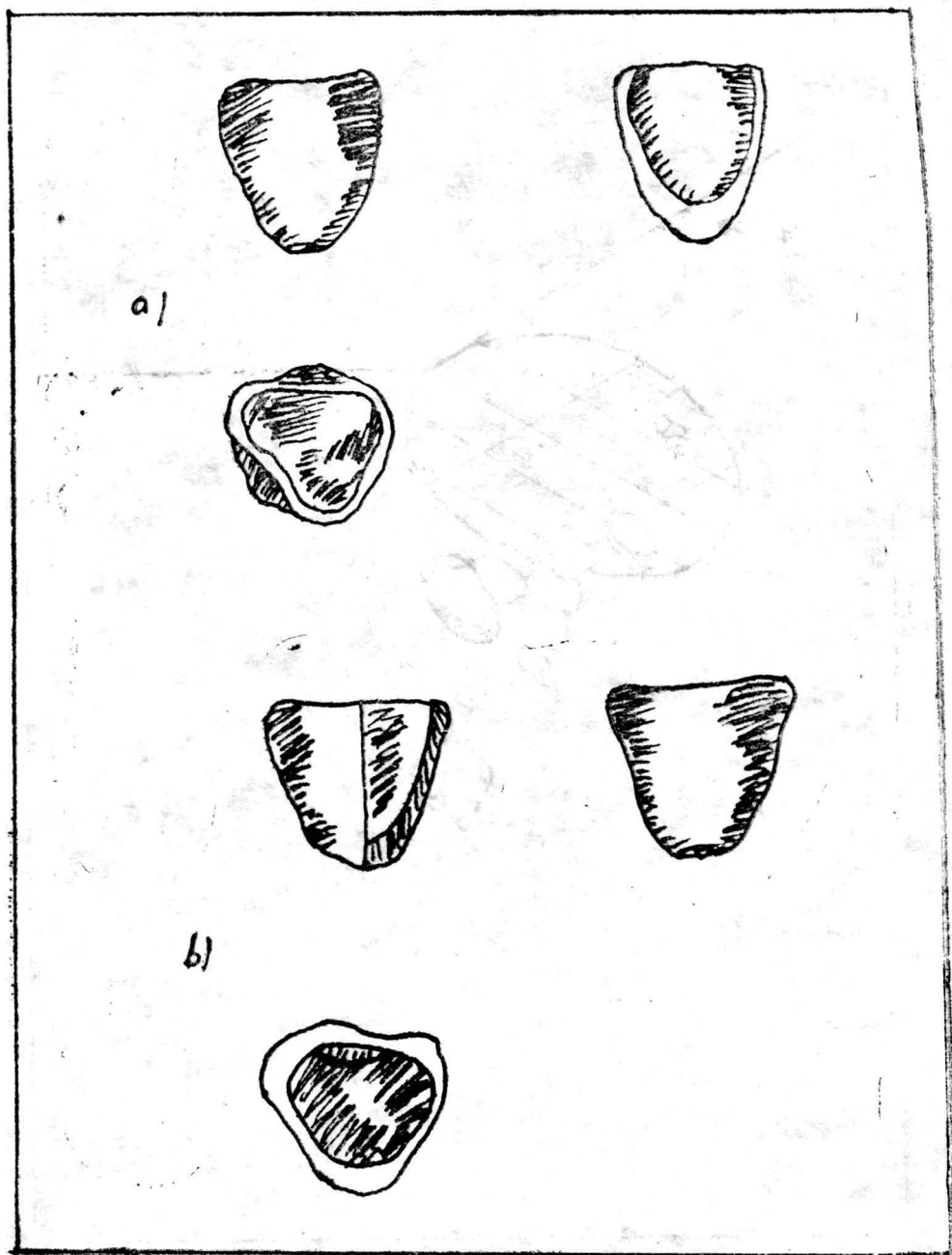

Fig. II. Remetea Mare — „Gomila lui Pituț”. Creuzete de lut.

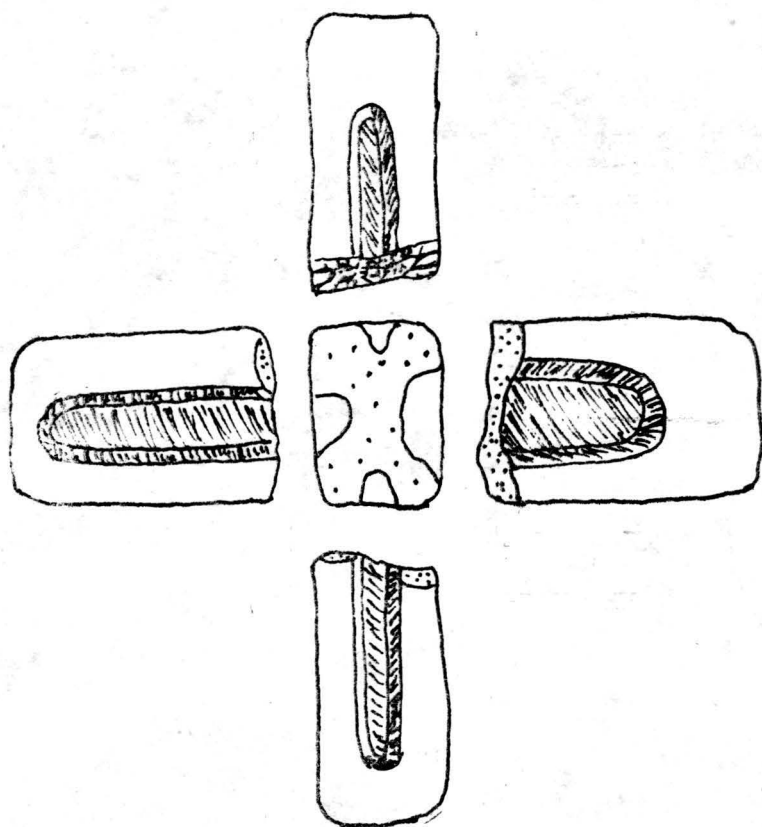

Fig. III. Remetea Mare — „Gomila lui Pituț”. Tipar de lut fragmentar.

NOTIȚE ARHEOLOGICE CLUJENE

(I)

Începând cu anul 1990, perimetrul istoric al Clujului a fost afectat de numeroase lucrări edilitare, care au necesitat săpături de salvare. Cu acest prilej au fost puse în evidență numeroase urme de locuire antică și medievală¹.

În scurta notiță de față ne vom opri asupra a două descoperiri de factură medievală. În anul 1992, la intersecția străzilor Matei Corvin și Petroșani, în dreptul casei Matei Corvin, lucrările de canalizare, efectuate până la o adâncime de 2 m față de nivelul actual al carosabilului (fig. 1/1), au distrus un mormânt, datând din sec. XII². Mormântul de înhumatie, aparținând unui adult, era orientat E—V, singurul obiect de inventar fiind un inel de tâmplă, cu capete în formă de „S” (fig. 2). Asemenea descoperiri au mai fost semnalate la Cluj în jurul bisericii Sf. Mihail³. În stadiul actual al cercetărilor, nu putem atribui cu certitudine acest mormânt unui cimitir, ci credem că este vorba de o înmormântare izolată.

În primăvara anului 1994, lucrările de extindere a sediului central al Băncii „Dacia Felix”, din strada Memorandumului, au necesitat cercetări arheologice cu caracter de salvare (fig. 1/2). Astfel, a fost pus în evidență, în acest loc, zidul vestic al incintei medievale din sec. XV. Datorită cerințelor impuse de constructori, investigația arheologică s-a desfășurat, în paralel, cu construcția clădirii. Zidul medieval a fost surprins pe o lungime de 6,45 m, având lățimea de 2,80 m, orientat N—S (fig. 3). Spre V, pe o lungime de 8 m, s-a putut observa șanțul aferent. Zidul era construit din blocuri masive de calcar, fasonate pe o singură parte, cu diametrul de 80 × 60 × 40 cm. Între cei doi paramenți, emplectonul era realizat din piatră, pământ, mortar etc. Spațiul de cercetare, deosebit de îngust, nu a permis efectuarea cercetărilor în profunzime decât până la —1,50 m,

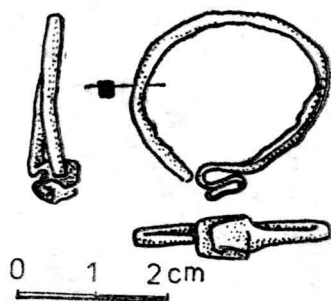

Fig. 2. Inel de tâmplă.

¹ În Piața Muzeului (clădire romană și medievală) cercetări: M. Bădău-Wittemberger, V. Popa; în strada Victor Deleu (construcții romane și medievale) cercetări: S. Cociș, V. Voișian, Adela Paki; B-dul Eroilor (locuire preistorică, construcții romane, drum medieval) cercetări: S. Cociș, V. Voișian, Viorica Rusu-Bolindeț; Academia de Muzică (material roman și medieval) cercetări: Gh. Petrov.

² Semnalare de dr. Radu Ardevan.

³ I. Meri, în *A Magyar Nemzeti Múzeum Adattárának Közleményei*, 1, Budapest, 1980, p. 25—30; *RepCluj*, p. 130.

astfel încât nu putem preciza dacă zidul medieval respectă, ca și în cazul cercetărilor mai vechi de pe latura de nord și vest⁴ (fig. 1/3—4), traseul zidului roman. Ținând cont de numeroasele construcții, care se ridică în perimetrul istoric al Clujului, se impune un control și o permanentă supraveghere a acestora, ca fiind singurul mijloc de a obține noi informații privind istoricul acestei urbe.

SORIN COCIȘ — VALENTIN VOIȘIAN

NOTES ARCHÉOLOGIQUES DE CLUJ (I)

(Résumé)

À partir de 1990, le périmètre historique de la ville de Cluj a été affecté par de nombreux travaux édilitaires qui ont nécessité l'intervention des archéologues qui ont commencé des fouilles de sauvetage.

Les auteurs signalent la présence d'une fouille qui a mené à la découverte d'un tombeau du XIIe siècle, ayant comme inventaire un anneau de chevaux (fig. 2) et de la muraille de l'ouest de la ville médiévale (fig. 1/4 et fig. 3).

•

⁴ *RepCluj*, p. 130.

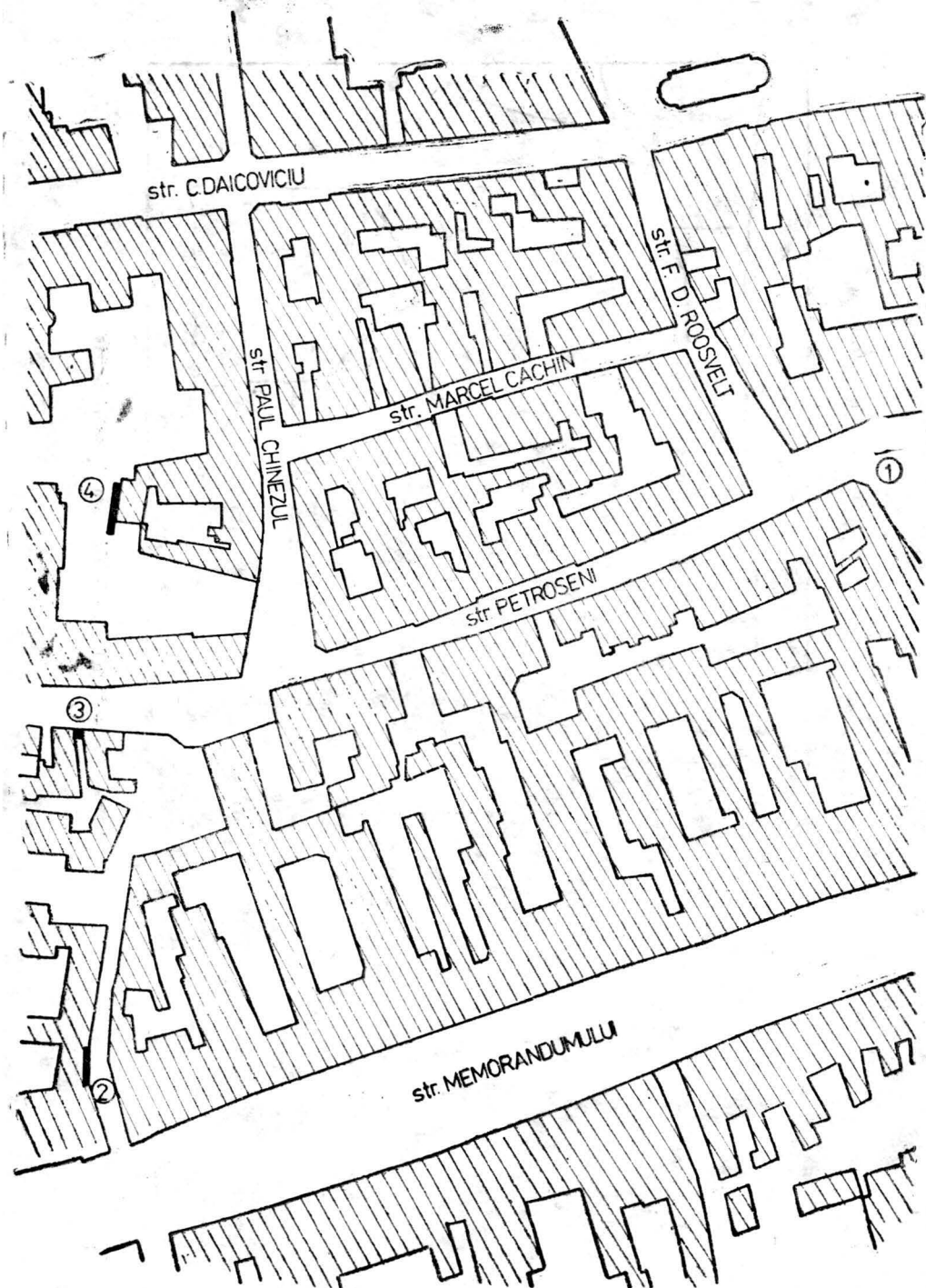
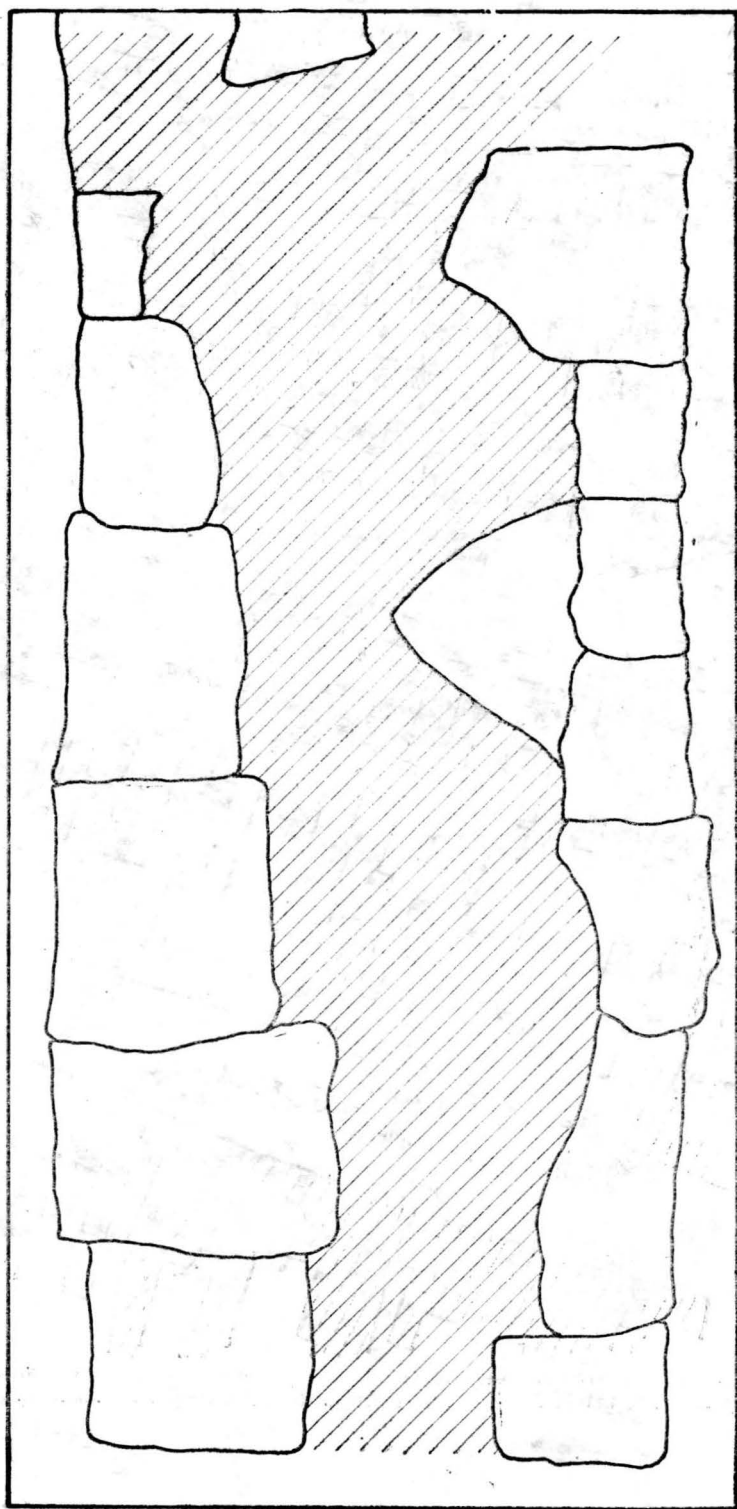

Fig. 1. 1. Mormânt din secolul XII; 2. Zidul vestic al orașului medieval, Strada Memorandumului (curte); 3—4. Zidul vestic al orașului roman și medieval.

scara 1:20

Fig. 3. Zidul vestic al oraşului medieval, Strada Memorandumului (curte).

**MUZEOGRAFIE,
CONSERVARE—
RESTAURARE,
OCROTIREA
PATRIMONIULUI MUZEAL**

ACTIVITATEA ARHEOLOGICĂ A LUI IOAN ȚIGĂRA

În luna noiembrie 1993 Muzeul de istorie Turda își aniversa 50 de ani de la înființare, prilej cu care am încercat evocarea unuia dintre fondatorii săi, prof. Ioan Țigăra. Considerăm că anii pe care i-a petrecut în această instituție și aportul său substanțial la dezvoltarea și, ne îndreptătesc să-l considerăm ca fondator, primul care își va desfășura, de fapt, activitatea sub emblema instituției nou înființate și care de atunci poartă numele de Muzeul de istorie Turda.

În anii tulburi ai războiului și nicidecum mai liniștiți ai perioadei următoare, Ioan Țigăra va desfășura activitatea de achiziționare a obiectelor de interes istoric din Turda și zona Turzii contribuind, alături de colecția existentă la Casa culturală, la înjghebarea muzeului turdean. De abia, începând cu 1951, el își va putea desfășura activitatea cu adevărat în clădirea care îi fusese destinată și anume „Casa princiară” sau „Palatul voievodal”, cum este cunoscută în literatura de specialitate. Cu Ioan Țigăra începe, de fapt, cercetarea arheologică a Turzii, cu plusurile și minusurile ei, de unele din acestea lovindu-ne și azi. Lipsa probabilă a fondurilor și a unui personal suficient a făcut imposibilă o cercetare sistematică și detaliată a punctelor arheologice. Probabil, că ea a determinat prezentarea mai succintă, uneori, a descoperirilor din zona Turzii. Dar și în aceste cazuri prezentarea exactă a zonei și a materialului ne ajută și azi la încadrarea cronologică și tipologică a diferitelor descoperiri.

Răsfoind registrul de inventar al muzeului, întâlnim însemnări de genul „cercetări pe teren I. Țigăra”, „depistat și achiziționat I. Țigăra”, „colectat de pe teren I. Țigăra”. Aceasta era activitatea de bază într-un muzeu atunci și în același timp sursa principală pentru creșterea colecțiilor muzeului. Ei îi va consacra I. Țigăra cei 14 ani de activitate în Muzeul turdean.

Așa se va începe cercetarea într-unul din obiectivele importante din Dacia romană — cimitirul dacic de epocă romană de la Sopor de Câmpie. Fără să bănuiască importanța extraordinară a viitoarelor descoperiri Ioan Țigăra nota „Muzeul raional din Turda a intrat în cursul anului 1955 în posesiunea a două urne cu inventarul lor... descoperite la începutul lunii iulie, cu ocazia săpării unui șanț”¹.

Comentând această descoperire, el încheia astfel: „ar trebui organizate sondaje mai cuprinzătoare la Sopor de Câmpie”. În vara anului 1956 se vor efectua asemenea sondaje, săpăturile fiind conduse de Dumitru Protase și Ioan Țigăra. Cercetările au urmărit „să aducă precizări în legătură cu încadrarea cronologică a acestui cimitir punându-se im-

¹ I. Țigăra, în *ActMuz*, 1955, p. 107.

plicit și problema atribuirii sale etnice². Ele vor continua și în 1957, Ioan Țigăra semnând, împreună cu Dumitru Protase, raportul preliminar, ce descrie cele 26 de morminte cercetate de această dată³. Cu excepția anului 1959 I. Țigăra a făcut parte din colectivul șantierului în cursul celor șase campanii arheologice destinate descoperirii integrale a cimitirului, aducându-și contribuția la urmărirea continuității de viață a populației dacice în noua provincie crecată la nordul Dunării⁴.

Urmare a acestei colaborări, în muzeul nostru există, azi ilustrat, ritul incinerăției, alături de cel al înhumației, practicat în necropolele Potaissei. Este doar un aspect al importanței descoperirilor de la Soporul de Câmpie, acestea fiind, în primul rând, dovezi de necontestat ale continuității de locuire în perioada romană și postromană.

Valorificarea științifică a patrimoniului muzeului o găsim materializată în două articole publicate în revista de profil — *Studii și cercetări numismatice*. În 1957 muzeul intra în posesia unui număr de nouă monede antice, descoperite întâmplător la Bicăz. Ele vor forma obiectul primului articol⁵.

În cel de-al doilea articol, apărut tot în revista amintită, dar în 1960 și intitulat, *Descoperiri monetare de pe teritoriul orașului Turda*⁶, autorul prezintă căile prin care a luat ființă colecția de monede a muzeului. Este vorba de achiziționarea prin cumpărare, donații și cercetarea de teren făcută de personalul muzeului. El precizează: „aceste cercetări îmbracă forma unor permanente supravegheri a săpăturilor ocazionale, cu caracter edilitar. Atenția noastră s-a concentrat în mod firesc asupra zonelor indicate de literatura arheologică și istorică drept așezări certe pe locul cărora și în trecut se făcuseră numeroase descoperiri”⁷.

Ne sunt prezentate succesiv punctele din care provin descoperirile monetare. Pentru început, se oprește la „castrul Potaissei”, așa îl numește I. Țigăra și face referire la lucrările edilitare, din anii 1951—1952, efectuate pentru construirea bazinelor de apă, pe care le califică „lucrări edilitare mărunte față de întinderea substructuțiilor castrului dar care necesitau săpături mai adânci”. Atunci, alături de diferite „obiecte muzeale”, s-au găsit 19 monede romane. Propunerile sale privitoare la castru se vor concretiza 10 ani după dispariția sa, prin începutul cercetării sistematice a castrului legiunii V Macedonica.

În apropierea castrului, în via lui Mălay Ștefan, nota tot atunci, cu ocazia plantării viței de vie, în anii 1951—1952, a apărut un bogat material arheologic, materiale de construcții (cărămizi, țigle, olane, blocuri de piatră), fus de coloană, un capitel corintic, vase romane și, bineînțeles, 7 monede pe care le prezintă.

Următorul punct îl constituie P-ța Ecaterina Varga, (astăzi Piața Romană), referirea fiind făcută la săpăturile din 1952. Obiectul atenției erau, de această dată, cele 30 de monede, în care sunt incluse 2 des-

² D. Protase, I. Țigăra, în *Materiale*, V, 1959, p. 425.

³ Idem, *op. cit.*, p. 425—430; idem, în *Materiale*, VI, 1960, p. 383—389.

⁴ D. Protase, *Un cimitir dacic de epocă romană la Soporul de Câmpie*, București, 1976, p. 15.

⁵ I. Țigăra, în *SCN*, II, 1958, p. 468—469.

⁶ Idem, în *SCN*, III, 1960, p. 547—553.

⁷ Idem, p. 547.

coperite în anii 1953—1954, în timpul trasării unui șanț pentru conducta de apă, pe str. Romană, din vecinătate.

Articolul se încheie cu prezentarea unor monede descoperite în 1956 „cu ocazia unei săpături de salvare executată de muzeu“ pe Râțul Sănmihăienilor, în apropierea necropolei, descoperită în 1936—1937. Acestor puncte li se adaugă descoperirile de la Cariera de piatră, Cimitirul eroilor, str. Morii și str. Dragalina 47. Se impune o precizare, și anume, că au fost prezentate monede „cu locuri certe de descoperire“. Ioan Țigăra nu se mărginește numai la prezentarea determinărilor pe care le făcuse Cabinetul numismatic al Institutului de Istorie al Academiei din Cluj, ci face și un comentariu istoric asupra legăturii dintre dezvoltarea Potaissei după 167 și frecvența monedelor din această perioadă. Observațiile sale asupra monedelor postaureliene, coroborate cu celelalte descoperiri postromane de la Potaissa, au rămas perfect valabile.

Numărul mare de monede descoperite, spunea I. Țigăra „ne dă convingerea că o săpătură de mari proporții pe teritoriul castrului și a împrejurimilor sale ar putea scoate la iveală pe lângă alte materiale arheologice de valoare, destule documente numismatice care ar contribui la cunoașterea vieții din acest oraș important al Daciei⁴⁸, castrul de la Potaissa fiind singurul care putea fi cercetat, căci nu era afectat de construcții.

Dorința de îmbogățire a numărului colecțiilor, completată cu pasiunea pentru cunoașterea zonei Turzii, vor sta la baza cercetărilor de teren din împrejurimi, de la „Lacurile sărate“, din 1954, Șuia, 1956 și 1957, Kisbirtok, din anii 1953—1954. Din zona „Lacurilor sărate“ a adunat 30 de silexuri, o dală mică de piatră și fragmente ceramice, pe care le publică în 1956⁹.

Descoperirilor sporadice din zona P-ței Ecaterina Varga, semnalate în secolul trecut de Orbán Balász și Téglás István, li se vor adăuga materialele ieșite la iveală în timpul construirii Școlii generale nr. 3, în anul 1952. Prezent pe șantier, Ioan Țigăra va nota cu o deosebită atenție situația stratigrafică a acestei zone și plasarea tuturor descoperirilor în contextul arheologic. Dar nu numai atât, el va desena și va fotografia construcția romană, descoperită cu această ocazie. Fotografiiile făcute, de cea mai bună calitate, vor întregi comentariul pertinent al descoperirilor. Nu este puțin lucru, dacă ne gândim comparativ la fotografiile de care „beneficiem“ azi în revistele de specialitate din țară.

În încheierea acestei prezentări, Ioan Țigăra spunea: „oricât de sumare ar fi, datele mai vechi adăugate la observațiile mai recente ale muzeului nostru, constituie elemente utile pentru stabilirea configurației acestei părți a vechiului oraș roman și o etapă în străduința de cunoaștere cât mai amplă a vieții din această străveche așezare¹⁰. Aceste descoperiri vor contura încet perimetrul orașului roman Potaissa.

⁴⁸ Idem, p. 553.

⁹ I. Țigăra, în *ActMuz*, 1956, p. 87—93.

¹⁰ Idem, p. 98.

Considerațiile asupra necropolelor de la Potaissa îi sunt prilejuate de apariția unor morminte în timpul efectuării unor lucrări edilitare, în anul 1956, în „Râtul Sănmihăienilor“, unde se află una din necropolele orașului. Este momentul de a prezenta și mormintele apărute, între anii 1951—1957, pe Dealul Șuia și câteva din obiectele găsite aici și achiziționate de la K. Kovrig. Prezentarea tuturor locurilor, în care s-au făcut descoperiri de morminte și monumente funerare de-a lungul timpului, îi permite gruparea acestor puncte în jurul celor două necropole principale — cea de la „Cazărmi“ și cea de pe Dealul Șuia — Dealul Zânelor.

Putem presupune prezența lui Ioan Țigăra și pe șantierul de la Moldovenești, din consemnarea lui K. Horedt, care spune că aici s-au făcut sondaje, în 1951 și ele au fost continuate în 1954 „în colaborare cu Muzeul raional Turda“¹¹.

Din cele prezentate, reiese că activitatea arheologică a lui Ioan Țigăra, constând în cercetări pe teren și achiziționarea pieselor arheologice, a fost valorificată nu numai din punct de vedere muzeistic prin îmbogățirea colecțiilor muzeului turdean, ci și științific, prin articolele publicate în revistele de specialitate. Bogatele și multiplele cunoștințe lingvistice îi vor fi de un real folos în munca de slujitor al muzeului, în general, și al arheologiei, în special. Ioan Țigăra s-a dovedit un observator atent și riguros nu numai în ceea ce privește piesele arheologice, ci și celelalte obiecte istorice sau etnografice, la achiziționarea cărora va participa.

Îi datorăm prof. Ioan Țigăra respectul și mulțumirile noastre pentru ceea ce a adunat, donat, notat și publicat pentru instituția în care și-a desfășurat ultimii ani de muncă rodnică și, implicit, pentru istoria acestei străvechi așezări. Prin activitatea sa arheologică, Ioan Țigăra a adăugat o părticică la ceea ce a stat la baza înființării muzeului turdean, colecțiile unor pasionați iubitori ai istoriei orașului nostru. Așa cum dovezile arheologice sunt documente ale dăinuirii noastre peste veacuri, obiectele dintr-un muzeu sunt și expresia activității slujitorilor lui.

ANA CĂȚINAȘ

L'ACTIVITÉ ARCHEOLOGIQUE DE IOAN ȚIGĂRA

(Résumé)

Dans le cadre des festivités qui ont eu lieu, le 12—13 novembre 1993, pour célébrer une moitié de siècle depuis la création du Musée d'Histoire de Turda, on a évoqué la figure de l'un de ses fondateurs, le professeur Ioan Țigăra. L'article se réfère à l'activité archéologique que celui-ci a déployé au musée turde-
nois, tant par ses recherches dans le périmètre, que par les acquisitions de maté-

¹¹ K. Horedt, in *ActMuz*, 1955, p. 117.

riaux archéologiques. C'est lui qui a eu une contribution méritoire à l'enrichissement des collections de la nouvelle institution muséale.

C'est toujours lui celui qui a pris part à la recherche de l'un de plus importante cimetières de la Dacie romaine, à Soporul de Câmpie, une partie de ces matériaux existants dans le musée turdenois pour illustrer le rite d'incinération. Par ses articles publiés dans les revues de spécialité, il valorise de manière scientifique une partie de la collection de monnaies existante dans le musée. En même temps, en 1952, il prend part à la surveillance des fouilles dans la Place Ecaterina Varga (actuellement La Place Romaine), d'où provient un matériel archéologique riche et varié qu'on va présenter à côté des photos prises sur le chantier.

La collection des matériaux à caractère funéraire découverts au fil des années lui permet de les grouper et d'établir la deuxième nécropole principale, celle de „Cazărmi” et celle de la „Dealul Șuia — Dealul Zânelor”. On doit au professeur Ioan Țigăra notre considération et gratitude pour ce qu'il avait collectionné et pour la donation faite, pour avoir noté et publié toutes ces données en faveur de l'institution où il a déployé ses dernières années de travail fructueux et, implicitement, pour l'histoire de Potaissa.

MUZEE ȘI MONUMENTE BRITANICE. IMPRESII DE CALĂTORIE

În toamna anului 1994, timp de o lună de zile, am avut șansa să beneficiez de o deosebit de amabilă și stăruitoare invitație¹ în a efectua o călătorie în Marea Britanie. Deși această vizită se dorea a fi de curtoazie și odihnă, am încercat — și sper² că am reușit! — s-o „transform“ într-o călătorie de temeinică documentare a numeroase muzee (cu tematici diferite) și monumente artistico-istorice engleze, mai ales, că obligațiile profesionale nu mă „presau“. Inițial, am hotărât să mă limitez doar la cercetarea obiectivelor londoneze, dar programul zilnic, din ce în ce mai încărcat și bunăvoința gazdelor ospitaliere de a mă „plimba“ cât mai mult cu putință, a făcut ca această vizită să se extindă și în alte numeroase localități din superba „Insulă a bătrânului Albion“.

Desigur, volumul de impresii acumulat este considerabil și el nu poate fi așternut în totalitate într-un număr limitat de pagini. Din acest motiv, voi încerca o selecție din cele văzute și învățate, selecția care va aborda problematici referitoare la organizarea muzeelor din Anglia (nu am fost în Scoția și Țara Galilor; și acest timp pe care l-am avut la dispoziție s-a dovedit a fi insuficient!), tipul categorial (de care, în mare măsură, depinde finanțarea), tematica lor, cu trecerea în revistă (exemplificată) a stilurilor arhitectonice engleze, serviciile de instrucție-educație, sectorul de publicitate și relații cu vizitatorii („Public Relations“) și, în sfârșit, descrierea, pe scurt, a unor instituții muzeale (istoric și patrimoniu) și punerea în valoare a anumitor monumente cu statut independent. Nu voi vorbi însă despre prezentarea exponatelor, deoarece n-aș vrea să denigrez sistemul lor de expunere în unele muzee din România (s-ar cere o comparație!).

Muzeele din Marea Britanie aparțin fie municipalității diferitelor orașe, a unor societăți, asociații și colecții particulare, fie fundații ecleziastice (pendinte, deci, de instituții bisericești, ele însele valoroase monumente de arhitectură și istorice), celebre universități, colegii liceale de tip superior sau case memoriale. Mai ființează numeroase galerii și simenze, care găzduiesc variate expoziții temporare. Monumentele, în special istorice (din categoria acestora făcând parte castelele medievale, dar și palate moderne) sunt puse sub egida așa-numitei Comisii „English Heritage“ („Moștenirea engleză“).

În funcție de tipul categorial al instituției care le patronează, muzeele din „Insulă“ au prețul de intrare diferit pentru publicul larg vizitator.

¹ Îmi exprim toată gratitudinea față de familiile Ileana-John Tavoularis-Troiano, Pepita-Radu Tilea, Françoise-Richard Carden, Catherin-Jan Willis, care mi-au oferit acest plăcut și instructiv séjour în Anglia și pentru efortul lor de a-mi fi fost folositori însoțitori în vizitarea obiectivelor propuse.

Unele sunt gratuite („British Museum“, „National Gallery“, „Tate Gallery“, „Museum of Mankind“, toate londoneze, „Ashmolean Museum“ Oxford etc., mare surpriză pentru mine, avându-se în vedere tezaurele instimabile de valori pe care îl dețin și îl expun!), la altele (marea lor majoritate, apoi case memoriale, monumente ș.a.) costul билетelor este modic (aproximativ între 3—10 lire sterline, sumă acceptabilă chiar și unui buget familial auster). La expozițiile temporare găzduite fie de muzee, fie de diferite galerii, se percepe o taxă specială (exemplu: la expoziția „Greek Gold — Jewellery of the Classical World“ — „Aurul grecesc — Bijuterii ale lumii clasice“ (pl. 1/1), deschisă în incinta lui „British Museum“, muzeu la care, — cum am arătat —, intrarea este liberă, se percepe totuși un bilet de 3,50 lire sterline). În cadrul muzeelor ecleziastice vizitarea este gratuită, dar există și cazuri când trebuie achitat un tichet, pe baza căruia se pot vedea cele mai importante vestigii din tezaurul bisericesc respectiv (de pildă, la „Westminster Abbey“, celebra abație-catedrală londoneză, loc de încoronare și înmormântare a membrilor Casei domnitoare engleze, există o astfel de „interdicție“: „Capela Regală“, unde se plătesc 4 lire sterline). O categorie specială o constituie instituțiile muzeale aparținând „Coroanei Regale“ britanice („Royal Windsor Castle“, „Hampton Court Palace“, „Royal Kensington Palace“, „Kew Palace“, „The Tower of London“ — „Turnul Londrei“, „The Queen's Gallery“ — „Galeria Reginei“ din Palatul „Buckingham“ etc.). Aici, biletul de intrare este mai „piperat“, ajungând la 20—25 de lire sterline (probabil, lucrurile se vor „îmbunătăți“, starea de fapt actuală fiind temporară; veniturile bănești încasate sunt folosite la restaurarea unei imense aripi a castelului Windsor, distrusă, în anul 1992, de un devastator incendiu).

Muzeele britanice, — ca, de altfel, în toate țările lumii —, prezintă un larg și variat evantai de preocupări. Fiecare localitate, oricât de mărunță ar fi ea, se mândrește cu un muzeu propriu, o biserică istorică sau un monument artistic de valoare. Repartizarea tematică a rețelei muzeografice engleze (ordinea este arbitrară și exemplificările doar parțial punctate) este următoarea: istorie (muzeele londoneze: „British Museum“ — preistorie și istorie antică universală, „Museum of London“, „The Tower of London“ — istorie locală etc., „Ashmolean Museum“ — Oxford — mapamond, Muzeul „Băilor romane“ — Bath, „Medieval Merchant's House“ — „Casa medievală a negustorului“ — Southampton ș.a.); artă universală decorativă și aplicată („Victoria and Albert Museum“ — Londra); pinacoteci („National Gallery“ — artă universală, „National Portrait Gallery“ și „Tate Gallery“ — artă națională, toate în capitală); tematică eclectică (Londra: „Florence Nightingale Museum“, „Geffrye Museum“ și „Sir John Soane's Museum“, „Fitzwilliam Museum“ — Cambridge etc.); etnografie („Museum of Mankind“ — Muzeul Omului — Londra prezintă civilizații de pe globul pământesc, Muzeul „Țărilor din Commonwealth“, „Preston Hall Museum of Social History“ — Stockton-on-Tees, de fapt un muzeu istorico-social, cu unele ocupații astăzi dispărute ori în decădere ale poporului englez, „Stott Park Bobbin Hill“ — Windermere, „manufactură“ de mosoare și suveici, din lemn!); istorie naturală („Natural History Museum“ din Londra și Portsmouth); istoria tehnicii și științei („Science Museum“ — „Muzeul Științei“ — Londra,

asemănător ca structură cu Muzeul tehnic „Ing. Dimitrie Leonida“ din București); antropologie („Jewish Museum“ — „Muzeul Evreiesc“ — Londra, „American Museum“ — Bath, „Percival David Foundation of Chinese Art“ — Londra); astronomie („Planetarium“ — Londra, vechiul „Observator“ de la „National Maritime Museum“ — Greenwich); istorie militară (generale: „Imperial War Museum“ — „Muzeul Imperial al Războiului“, „National Army“, „Muzeul Gărzii Regale“, toate metropolitane; aviație: „Royal Air Force Museum“ — Graham Park Way și „Flying Army“ — Middle Wallop, Hampshire; blindate: „Tank Museum“ — Bovington Camp; navale: „Royal Naval Museum“ — Portsmouth, „National Maritime Museum“ — Greenwich, precum și fostele vapoare „Bel-fast“, „President“, „Wellington“, actualmente „muzee plutitoare“, ancorate pe „Victoria Embankment“ — „Cheiul Victoria“ din Londra).

Ființează apoi, o serie de lăcașe de cultură cu tematică fie foarte limitată (Londra: muzeele care prezintă istoria transporturilor, a poștei și timbrelor, telecomunicațiilor, radiofoniei, instalațiilor, a „imaginilor mișcătoare“, deci, cinematografiei, a instrumentelor muzicale, a tipăriturilor, jucăriilor și păpușilor — „London Toy and Doll Museum“, costumelor (secție din „Victoria and Albert Museum“), cel al fastuoasei garderobe regale (în „Kensington Palace“), scenografiei („Sheldonian Theatre“ — Oxford, Muzeul „Operei Regale Covent Garden“, cel al teatrului londonez elisabetan, reconstituit, „Globe“, al „marelui Will“) sau sportive (tenis în incinta celebrelor „Courts“-uri de la „All England Club“ — Wimbledon și fotbal, din „templul“ acestui joc „Stadionul Regal Wembley“), apoi „Muzeul automobilului“ („National Motor Museum“ — Palatul „Beaulieu“ — Beaulieu), al costumelor — Bath, Muzeul „copilăriei“ din Bethnal Green, cel al păpușilor (departament în „Windsor Castle“ ș.a.), fie neobișnuită (celebrul muzeu londonez al „figurilor de ceară“ — „Madame Tussaud's“, „House of Detention“ — „Casa detenției“, din subsolul fostei închisori Clerkenwell din Londra, muzeul personajului fictiv „Detectivul Sherlock Holmes“, ba chiar și a istoriei superbelor grădini englezești!).

Un rol de seamă în rețeaua muzeografică a „Insulei Albionului“ revin vestitelor colegii universitare (Oxford, Cambridge, Durham ș.a.) sau liceale superioare (Eton, Winchester, Harrow), ale căror edificii constituie ele însele lăcașuri de cultură și muzeele de natură ecleziastică (mă refer, în special, la tezaurele inestimabile din patrimoniul diferitelor catedrale, abatii, biserici, capele: „Westminster Abbey“, „St. Paul's Cathedral“, „St. Martin-in-the-Fields“, „The Temple“ — biserica „Ordinului Templierilor“, Muzeul „Ordinului Sf. Ioan“, toate din Londra, apoi, catedralele din Salisbury, Canterbury, Gloucester, Durham, Winchester, York, bisericile „Bath Abbey“ — Bath, „Holly Trinity Church“ — Stratford-upon-Avon, unde este înmormântat William Shakespeare etc.).

De asemenea, există numeroase colecții („Wallace Collection“, „Wellington Collection“ — aparține de „Victoria and Albert“, „Galeria Reginei“ din Palatul „Buckingham“, toate din Londra) și galerii ori simeze („Courtauld Institute Galleries“, „Earl's Court Exhibition Hall“, „Burlington Arcade“, „Zamana Gallery“, „Hayward Gallery“, „Heinz Gallery“, „Broadcasting Gallery“, galeria din „Royal Academy of Arts“, „Thomas Coram Foundation Art Gallery“), care „impânzesc“ metropola la tot pa-

sul, expunând valoroase expoziții de pictură, artă decorativă și aplicată, vestimentație, bijuterii, armament etc.

Sunt deschise spre vizitare și siturile arheologice² din aer liber. În majoritatea cazurilor, acestea intră sub jurisdicția amintitei comisii „English Heritage” și a „Royal Commission of the Ancient and Historical Monuments of England, Wales and Scotland”. Iată câteva vestigii selectate pe perioade istorice: *Paleolitic*: descoperirile, printre care și o sculptură antropomorfă, de la Cheddar Gorje și Cresswell; *Mezolitic*: Grime's Graves; *Neolitic*: Windmill Hill și faza timpurie a vestitului complex megalitic de la Stonehenge; *Perioada bronzului*: complexul de cult megalitic de la Stonehenge, Cornish Dolmen, Stone Circle, Dartmoor; *Vârsta fierului*: așezări fortificate de la Hill Fort, Maiden Castle, Dorset; *Epoca romană* (pentru informarea vizitatorilor s-a tipărit, recent, o excepțională hartă-ghid³, — *pl. 1/2* —, în care localitățile actuale, din cele „trei provincii istorice” ale Marii Britanii, — Anglia, Țara Galilor și Scoția —, sunt ordonate după criteriul funcțional al descoperirilor (*coloniice*, alte orașe, așezări rurale și centre tribale, stațiuni termale, castră legionare stabile și de vexilații, castră temporare, fortificații pe *limes*, *villae*, necropole, tumuli și monumente funerare importante, temple, teatre, amfiteatre, alte edificii, drumuri, apeducte, *milliaria*, cuptoare și centre de prelucrarea ceramicii, exploatarea miniere și cariere, puncte cu descoperiri de tezaur s.a., nefiind omise nici siturile preistorice și zonele aferente sau sub influența triburilor celtice, ale picturilor, scoților etc.): castră și mari centre urbane romane, ca: *Londinium Augusta* — Londra, *Camulodunum* — Colchester, *Verulamium* — St. Albans, *Eburacum* — York, *Lindum* — Lincoln, *Glevum* — Gloucester, *Durovernum Cantuariorum* — Canterbury, *Sarum* — Salisbury, *Deva* — Chester (există, deci, și acolo o „Devă”), *Virconium* — Wroxeter, *Corinium Dobunorum* — Cirencester etc.; fortificațiile de pe *limes*: „Hadrian's Wall”, „Valul lui Hadrian” și „The Antonine Wall”, „Valul antoninian”; stațiunile termale: *Aquae Sulis* — Bath și *Aquae Arnemetiae* — Buxton; luxoasele *villae*: Bignor, Fishbourne, Lullingstone, Woodchester (săpată încă din anul 1796!, *pl. 2/1*), Silchester, Chedworth, Rockbourne, Low Ham Somerset s.a.; temple și sanctuare: cel al *Minervei Sulis* — Bath, *mithraeum*-ul din Londra, Lydney Park, Scargill Moor; teatre și amfiteatre: St. Albans, Canterbury, Colchester, Caerleon — *pl. 2/2*; descoperiri de tezaur: Mil-denhall, Troprain Law s.a.

Un rol deosebit în activitatea cultural-educativă a Marii Britanii îl au edificiile declarate monumente istorice, fiecare cu muzeul și colecția proprie. Ele se înmănunchează într-o rețea deasă de castele, palate medievale și reședințe moderne (secolele XVII--XIX): „Warwick Castle” —

² Recent, în Marea Britanie s-a semnalat o descoperire arheologică de excepție. Cu ocazia construirii unei șosele la Monckton (comitatul Kent) s-a descoperit, pentru prima oară, o întinsă așezare rurală romană, cu peste 40 de locuințe și mult material documentar. Săpăturile de specialitate sunt coordonate de „Canterbury Archaeological Trust”. Așa după cum declară Paul Bennett, directorul acestei instituții, în curând vor fi puse în valoare și alte vestigii descoperite în perimetru (epoca neolitică, a bronzului și ulterioare, anglo-saxone).

³ *Roman Britain. Historical Map and Guide*, sub patronajul „Commission on the Ancient and Historical Monuments of England, Wales, Scotland”, Ordnance Survey, Southampton, 1991.

Warwick, „Kenilworth Castle“ — Kenilworth, „Royal Windsor Castle“ — Windsor, „Hampton Court Palace“ — Richmond, „Mompesson House“ — Salisbury, „Osborne House“, din insula Wight, „Castle Ashby“ — Nordhampton, „Claverton Manor — Bath, „Blenheim Palace“ — Woodstock, „Beaulieu Palace“ — Beaulieu, „Castle Howard“ — Malton, „Kew Palace“ — Richmond, „Harewood House“ — Harewood, „Chatworth“ — Baslow, „Broadlands“ — Romsey, „Woburn Abbey — Woburn etc., toate în provincie și „Royal Kensington Palace“, „Lambeth Palace“, „Spencer House“, „Apsley House“, „Chiswick House“, ș.a., din metropolă (exemplele pot continua). După cum am afirmat, unele sunt pendinte de Comisia „English Heritage“ ori constituie proprietatea Coroanei. Chiar și clădiri, astăzi sedii ale unor instituții oficiale, clădiri însă cu trecut istoric, sunt inventariate pe lista edificiilor de valoare. Mă gândesc, în special, la cele metropolitane: „Mansion House“ (reședința primarului general londonez), „Banqueting Hall“ (aripă a fostului palat „Whitehall“), „Palatul Amiralității“, „Somerset House“, „County Hall“ (primăria comitatului), „Guildhall“ (primăria cartierului „City“, cu sala de festivități), „Wesley's House“, clădirea „Parlamentului“, „Seymour Hall“, „Marlborough House“, „Clarence House“, „Lancaster House“, „St. James's Palace“ (altă reședință din capitală a reginei Elisabeta II), ba chiar și locuința primului ministru, de pe „Downing Street“, nr. 10 (!), la care accesul publicului este permis în anumite zile și ore.

Un puternic impact asupra vizitatorilor îl au și bibliotecile-muzee, care expun prețioase rarități bibliofile: cea din „British Museum“ (de fapt, „Biblioteca Națională) sau „Bodleian Library“, „Radcliffe Camera“ și secțiunea din „Ashmolean Museum“, toate din vechiul și pitorescul oraș universitar Oxford.

Casele memoriale cinstesc amintirea unor personalități de seamă, care s-au născut sau au locuit și creat acolo (scriitorii William Shakespeare — Stratford-upon-Avon, Charles Dickens — Portsmouth și Londra, Jane Austen — Winchester, John Milton — Forest Hill, compozitorul Eduard Elgar — Worcester ș.a. Nu trebuie uitate nici memorialele închinete unor oameni celebri ori evenimente istorice (multe în Londra, majoritatea dedicate eroilor din cele două războaie mondiale, printre care cel mai cunoscut rămâne „Cenotaful“ de pe „Whitehall“, dar cel mai impresionant fiind însă „Air Force Memorial“, construit pe dealul „Coopers Hill“ din Runnymede; apoi, metropolitanele: „Albert Memorial“, pentru prințul consort al reginei Victoria I, „The Monument“, în amintirea incendiului din anul 1666, când Londra a ars aproape în întregime, „Queen Victoria Memorial“ (statuie aurită, în fața Palatului „Buckingham“), „Arcul lui Wellington“, gloriosul învingător al lui Napoleon Bonaparte, ș.a. Memorialul „Martirilor“ — Oxford, al reginei „Eleanor“ — Northampton, soția regelui Eduard I etc. Nu trebuie neglijate nici statuile reprezentând persoane ilustre, eroi mitologici ori de basm, monumente tridimensionale de certă valoare artistică: în metropolă: „Burghezi din Calais“, opera celebrului sculptor francez Auguste Rodin, coloanele amiralului „Nelson“ și a „Ducelui de York“, „The Cleopatra's Needle“ („Acul Cleopatrei“, de fapt, un obelisc de la Heliopolis, din perioada Egiptului faraonic), plasat pe „Victoria Embankment“, „Arcul Amiralității“ și „Marble Arch“ („Arcul de Marmură), statuile lui „Ri-

chard Inimă de Leu“, „Oliver Cromwell“, a reginei „Boadicca“ (suverană celtică a etniei icenilor, dușmană de temut a romanilor), a drăgălașului spiriduș „Peter Pan“ (în „Kensington Gardens“), a eroului „Achile“ (în „Hyde Park“), ale lui „Churchill“, și „Roosevelt“, al nu mai puțin cunoscutului „Eros“ din „Piccadilly Circus“, statuile ecvestre reprezentând pe regii „Charles I“ și „George IV“ ori monumentul unificatorului stătuțelilor anglo-saxone „Alfred cel Mare“ — Winchester.

Mai rămân de amintit grădinile „istorice“, „născute“ în diferite epoci și care, deși cu trecerea timpului, sunt și astăzi la fel de proaspete și bine îngrijite (cele de la „Hampton Court Palace“, unde se păstrează o viță de vie, plantată în secolul al XVIII-lea, cu rod și în zilele noastre (!), „Kew Palace“ (aici există „coliba-cabană“ de vară a reginei Charlotte, consoarta lui George III și o pagodă chinezească, înaltă de 10 etaje), „Greenwich Park“ (unde se înalță falnic stejarul reginei Elisabeta I), „Richmond Park“ (locul de vânătoare predilect a lui Henry VIII), grădina amenajată în „stil elisabetan“ de la „Kenilworth Palace“, cea „georgiană“ din Bath, etc.

În încheierea trecerii în revistă a câtorva impresionante monumente istorice și artistice din Marea Britanie, trebuie să mă refer și la respectul deosebit al englezilor față de trecutul glorios al țării. Unele edificii, considerate capodopere arhitectonice, deși actualmente sunt locuite, ele n-au suferit degradări, restaurarea permanentă a lor fiind o datorie de onoare a proprietarilor⁴. Astfel, se pot urmări evoluția în timp a caselor din epoca „Tudor-Elisabeta I“ (Lavenham, Winchester, Stratford-upon-Avon), secolul XV—XVII (Oxford, Eton, Bath), veacul XVIII (cvartalul, în formă de arcadă, „Royal Crescent“ din Bath) ș.a.

Pentru a înțelege mai temeinic periodizarea stilurilor arhitecturale din Anglia, uneori deosebite față de cele întâlnite pe „bătrânul“ continent și greu sesizabile pentru neinițiați (în special, „goticul englez“ cu variantele sale și pentru mine dificil să-l fi perceput), găsesc de cuviință să fac scurte referiri la epocile istoriei acestei țări (care deseori se suprapun peste cele artistice), punctându-le, totodată, cu exemplificări. Iată această departajare stabilită de specialiștii din „Insulă“⁵:

Preistorie: paleolitic 300.000—8.000 î.Chr., mezolitic 8.000 — circa 3.250—3.000 î.Chr., neolitic 3.250 (3.000) — 1.800 î.Chr., perioada bronzului 1.800 — aproximativ 550 î.Chr., vârsta fierului circa 500—43 î.Chr. (Hallstatt și latène nu există!).

Epoca romană: 43 î.Chr.—410 d.Chr. (nu am recurs la exemple pentru preistorie și perioada cuceririi romane, ele fiind date cu ocazia trecerii în revistă a tematicilor muzeelor din Marea Britanie).

⁴ Exemplu concludent: casa (numită „Chapel Barn“) a familiei Catherin și Ian Willis, din localitatea Goodworth Clatford, Andover (comitatul Hampshire), declarată monument istoric din veacul XVIII (alături, în curte, există un hambar, mai vechi cu un secol!) este excepțional conservată. Familia respectivă imi mărturisea că este foarte mândră de a locui într-un astfel de edificiu și care, în consecință, trebuie bine și mereu întreținută. Fără comentarii!

⁵ Cf. *Treasures of Britain and of Ireland* (sub coordonarea redacțională a Ducelui de Norfolk), London, 1962, p. 9—48 și 649—664 (epoci istorice și departajarea stilurilor arhitectonice), p. 49—504 (monumentele caracteristice diferitelor perioade), p. 505—535 (artiști și oameni de cultură).

Istoria anglo-saxonă: circa 410 — începutul secolului XI (biserica „All Hallows by-the-Tower“ — Londra, substrucțiunile catedralelor St. Paul — Londra, Winchester, Canterbury, „Oxford Cathedral“, reedificate de normanzi, fortăreața „The Mound“ din incinta castelului „Warwick“, bisericile „St. Clement Danes“ — Londra și „St. Michael at-the-Nordgate“ — Oxford ș.a.).

Evul Mediu: începutul veacului XI—1558, împărțit după stiluri, după cum urmează:

Stilul normand (sau „romanesque“ după denumirea engleză, „romanic“ după cea continentală europeană): 1066—1189 (răstimpul domniilor lui William I „Cuceritorul“ — Henry II). Are o mare importanță pentru arhitectura Angliei, majoritatea clădirilor medievale păstrează substrucții sau porțiuni edificate în această perioadă: „White Tower“ — „Turnul Alb“ din complexul muzeistic „Turnul Londrei“, „Westminster Abbey“ — Londra, biserica „St. Bartholomew the Great“ — Londra, „Windsor Castle“ (subscripții), catedralele din Durham, Gloucester, Worcester, Winchester.

Stilul gotic timpuriu („Early English“): 1189—1307 (Richard „Inimă de Leu“ — Edward I): catedrala din Salisbury (cel mai „pur“ monument în stil gotic, păstrat din Marea Britanie), „Merton College“ — Oxford, „University College“ — Oxford ș.a.

Goticul dezvoltat („Decorated“ — „Decorat“): 1307—1327 (domnia regelui Edward II): „Oriel College“, „The Queen's College“, „St. Mary's Church“, toate în Oxford.

Stilul gotic târziu („Perpendicular“ — „Perpendicular“ — „flamboyant“): 1327—1485 (perioada între Edward III — Richard III): „New College“ — Oxford, „Magdalen College“ — Oxford, „Lincoln College“ — Oxford, „Guildhall“ — Londra.

Perioada de tranziție de la stilul gotic la Renaștere:

Stilul „Tudor“ timpuriu („Early Tudor“): 1485—1509 (domnia lui Henry VII): „Lambeth Palace“ — Londra, spitalul „St. Bartholomew the Great“ — Londra, diferite colegii din Eton și Winchester, „Poarta Sf. Ion“ — Londra.

Stilul „Tudor“: 1509—1558 (Henry VIII — regina Mary I): „Hampto Count Palace“ — Richmond, „Whitehall“ — Londra, „Somerset House“ — Londra, „St. James's Palace“ — Londra, edificiile din Oxford: „Brasenose College“, „Trinity College“, „Christ Church“.

Renașterea (considerată o epocă istorică de sine stătătoare): 1558—1625, divizată în:

Stilul „elisabetan“: 1558—1603 (domnia reginei Elisabeta I): „Globe Theatre“ — Londra (astăzi refăcut), diferite case din Winchester, Lavenham, Stratford-upon-Avon, Long Crandon etc.

Stilul „iacobean“ și „Stuart timpuriu“ („Jacobean — Early Stuart“): 1603 - 1625 (vremea regelui James I): „Banqueting House“ — Londra, „Pembroke College“ — Oxford, „Charlton House“ — Greenwich.

Epoca modernă: 1625 -1910 (perioada domniilor Charles I — Edward VII), împărțită în stilurile:

Clasicism: stilul „Stuart“: 1625--1714 (Charles I — regina Anne): „Buckingham Palace“ și „Kensington Palace“, ambele în Londra „Shel-

donian Theatre" — Oxford, „Malborough House — Londra, „Carfax Tower" — Oxford, „Colegiul Naval Regal" — Greenwich, spitalul „Chelsea" — Londra.

Neoclassicism: stilurile „georgian" și „Regency": 1714—1830 (George I — George IV): biserica „All Soul's", „National Gallery", „Apsley House", „Palatul Amiralității", „Horse Guards" (clădirea „Gărzii regale ecvestre"), „Royal Academy of Arts", toate edificii metropolitane, „Pulteney Bridge" — Bath (peste râul Avon), „Royal Crescent" — Bath; „Burlington Arcade" — Londra, biserica „St. Martin-in-the-Fields" — Londra, muzeele „British" — Londra și cel din Bath, „Mansion House", o aripă din „Hampton Court Palace" — Richmond etc.

Neogotic: stilul „victorian": 1830—1901 (perioada regilor William IV — regina Victoria I): reconstruirea clădirii Parlamentului londonez (în forma actuală), cunoscutul orologiu „Big Ben" (de pe malul Tamisei), „Victoria and Albert Museum", „Westminster Cathedral" — Londra (cea mai spațioasă catedrală ortodoxă din Marea Britanie), „Tate Gallery", „Royal Albert Hall" (grandioasă sală de concerte), „Albert Memorial", „Royal Exchange", „Marble Arch", „Tower Bridge" (pitorescul pod de peste Tamisa, care își ridică partea carosabilă în cazul trecerii pe fluviu a unor ambarcațiuni cu gabarit înalt!), „The Law Courts" („Tribunalul Suprem", foarte încârcat eclectic, care „deranjează" majoritatea londonezilor), stațiile de căi ferate „Paddington", „Euston", „Cannon Street" (adevărate bijuterii de artă), toate edificii spectaculoase din capitală.

Stilul victorian târziu — edwardian: 1901—1910 (domnia regelui Edward VII): Londra: „Southwark Cathedral", „Arcul Amiralității", prea elegantul hotel „Ritz", supermagazinele celebre „Harrods" și „Selfridges" etc.

Contemporaneitate: 1910 — actual (George V — Elisabeta II), împărțită arbitrar în două perioade:

Prima jumătate — mijlocul secolului XX (George V — George VI): „County Hall" — Londra, „Australia" și „Canada House", „Warwick Shire University", „Leicester University" ș.a.

Perioada postbelică a celui de al doilea război mondial (George VI — Elisabeta II): clădirile londoneze: „Nat West Tower", „Lloyd's Buildings" (faimoasa „Companie de asigurări"), „Point Centre", cartierul „Barbican" cu „Museum of London", „New Zealand" și „India House", apoi „Sussex University", noua catedrală din orașul Coventry (cea veche, din secolele XIII—XIV a fost complet distrusă de nimicitorul bombardament german, din noaptea de 14 noiembrie 1940) etc.

Este necesar a aminti că fiecare muzeu britanic are un serviciu de instrucție-educație și publicitate-relații cu publicul foarte bine organizat. Publicitatea se face sub diferite forme, începând de la standurile plasate în holurile clădirilor, standuri foarte bine dotate cu ghiduri cuprinzătoare (pl. 3/1) și pliante, editate în câteva limbi de largă circulație internațională și care se referă la expozițiile de bază, cele temporare (pl. 3/2), ilustrate de bună calitate, în special, color, albume de artă, replici ale unor piese de rezistență din patrimoniul muzeal respectiv, afișe realizate într-un design de bun gust, atrăgător, programele expozițiilor temporare (pe câteva luni sau pe un an, pl. 4/1), ale conferințelor, fie cu caracter de inițiere, fie cele care se adresează unui auditoriu mai elevat, specializat,

apoi filme documentare cu tematică precisă. Nu și în ultimul rând trebuie amintit rolul de popularizare jucat de radio, televiziune și diverse cotidiene. Aproape săptămânal, dacă nu zilnic, în jurnalele din Marea Britanie și în cadrul mijloacelor mass-media apar articole, reclame, aspecte de la vernisaje, interviuri cu specialiști sau simpli vizitatori, care își exprimă mai mult sau mai puțin obiectiv opiniile privind manifestarea culturală respectivă.

În marea lor majoritate, pliantele (gratuite ori mai accesibile ca preț) unui muzeu englez au următoarele rubrici bine stabilite: adresa instituției, programul de vizitare, zilele festive sau religioase când expozițiile sunt închise, scurt istoric al colecțiilor, enumerarea departamentelor muzeului cu prezentarea succintă a exponatelor principale (însotite câteodată de ilustrații), planul sălilor cu circuitul de vizitare, uneori lista expozițiilor temporare, costul biletului de intrare (unde este cazul), date despre activitatea oficiului de instruire și educație, a cercului „Prietenii Muzeului” (poartă diferite denumiri), sălile de studiu, conferințe și filme documentare, locul în spațiu a standului publicitar, regimul invalizilor (modalitățile de parcurgere a sălilor din expoziție cu ajutorul scaunului cu roțile), plasarea lifturilor, numerele de telefon ale instituției, așezarea în incinta clădirilor a bufetului, garderobei și a instalațiilor sanitare, sistemul de evacuare în caz de incendii, mijloacele de transport (autobuze, metrouri) locurile de parcare, instrucțiuni privind regimul de fotografiere, alte informații utile, și, în încheiere, o mică hartă stradală, indicând zona în care este plasat muzeul.

În cadrul sistemului educațional se remarcă numeroasele expoziții temporare, cu o tematică precisă ori eclectică, expoziții organizate de către un muzeu cu pondere și planificare pe o perioadă de 1—2 ani. Mă mărginesc a enumera câteva titluri pentru a ne da seama, de exemplu, ce au (sau vor) putut viziona iubitorii de artă și frumos, în decursul anilor 1994—1995. La „British Museum” (cercetat mai amănunțit, fiind un muzeu de specialitate): în ordine cronologică: „Ceramica chinezească” din Colecția Meiyingtang, „Frumusețe și bancnote: imaginea femeii pe banii de hârtie”, „Aurul grecesc: Bijuterii ale lumii clasice” (la care m-am referit), „Meșteșugul imperial japonez: „Arta Meiji în Colecția Khalili”, „Monetele sub microscop: aplicații în știința numismatică”, „Picturile pre-rafaelice (curent artistic începând de la mijlocul veacului trecut — nota mea) în British Museum”, „Umbre în pădure: picturi ale Școlii din Barbizon”, „Porțelanuri chinezești din secolul XVI din colecțiile British Museum și Societatea orientală de ceramică”, „Bizanț: tezaure de artă bizantină”, „Arme și armuri chinezești”, „Bancnote scotiene” ș.a. La „Ashmolean Museum” — Oxford: „Opere de artă din secolul XX recent achiziționate”, „Picturile din Mughal, India”, „Porțelanul târziu chinezesc albastru și alb” etc.

În continuare, încerc o analiză a Serviciului de instrucție-educație („Department”, cum îl numesc englezii) al unui muzeu luat la întâmplare (ele au o organizare asemănătoare). Acesta după cum se observă și din titulatură, are rolul de a „lucra” cu publicul, sarcina sa primordială fiind de a atrage un număr sporit de vizitatori (de pildă, m-a impresionat în mod deosebit mulțimea de vizitatori de la „British Museum”, „National Gallery” sau „Victoria and Albert Museum”), de a le plani-

fica timpul afectat vizionării muzeului într-un mod cât mai util și plăcut. Pe lângă asigurarea unor îndrumări competente ale grupurilor numeroase de cetățeni (unele la cerere, dar niciodată sub forma ghidajelor totale), se caută să se organizeze conferințe tematice (câteodată cu plată), discuții și colocvii în galerii asupra unor sau a unuia dintre exponate cu valoare inestimabilă, să se dea relații privitoare la obiectele din colecțiile muzeului (în anumite ore și zile), dar fără a se face evaluarea bunurilor, să se proiecteze filme documentare, să se alcătuiască un program adecvat al expozițiilor temporare, care să fie anunțate din timp, ș.a., toate aceste activități fiind cuprinse în prospecte atractive, gratuite (tipărite pe zile, ore, cu indicarea sălilor unde se va desfășura acțiunea, numele, și calitatea conferențiarului).

O latură importantă a activităților serviciului de instrucție-informație o constituie expertizele ce se fac asupra operelor de artă, aduse de cetățeni, consultații fixate în anumite zile, care însă nu se pronunță asupra evaluării în bani a obiectelor cercetate.

Referindu-mă la conferințele sau filmele video programate în cadrul unor muzee, iată câteva titluri (în ordine cronologică) de la mereu amintitul „British Museum“ (perioada septembrie-octombrie 1994): Sue Blondell (numele conferențiarului), „Parthenonul: Atena și templele sale“; George Hart, „Unificarea Egiptului“; Carol Andrews, „Amulete ale Egiptului antic“; Patsy Vanags, „Bijuterii grecești: mituri în aur“ și „Arta timpurie creștină“; Lucy Adams, „Arta medievală timpurie“ și „Biblia în arta medievală“; Louis Schofield, „Homer și micenienii“; Lesley Fitton, „Cicladele în epoca bronzului“; Barbara Brend, „Arhitectura safanidă în Iran“; Hilary Williams, „Dürer în Italia“; Mavis Pilbeam, „Cultura japoneză în era Meiji (1868—1912)“; Christopher Walker, „Istorie și tradiție în Mesopotamia“ și „Arhive și biblioteci în Mesopotamia“; Jessica Harrison-Hall, „Ceramica chinezească din secolul XVI“; Anne Farrer, „Picturi populare chinezești“; Barbara Brend, „Animalele în arta islamică“; Nicole Douek, „Cosmetica în Egiptul antic“ și „Podoabele Egiptului antic“; Simon James, „Viața cotidiană în Roma antică“; Susan Woodford, „Cum își ilustrau grecii miturile“ și „Războiul troian în arta grecească“; Simon James, Pompei un oraș roman și populația sa“ și „Arheologia celților din Britania“; Anne Pearson, „Privire asupra sculpturii grecești“; Rowena Loverance, „Arta cruciaților“; Pat Barylski, „Imagini ale lui Boudha din India“; Rowena Loverance, „Mozaicurile bizantine în Sicilia“; Hillary Williams, „Piranesi: gravuri în British Museum“ și „Goethe și Angelica Kauffmann: călătorie în Italia“; George Hart, „Enigma reginei Hatshepsut“; Stephen White, „Afișul rusesc în anii războiului civil“; Catherine Cooke, „Arhitectura de avangardă rusească“ (!) etc. După cum lesne se poate observa un program deosebit de atractiv, abordând diverse teme (nu numai de arheologie) găzduit de un muzeu de istorie antică!

În dorința de a mări numărul vizitatorilor (și așa mai mult decât suficient, muzeele engleze au creat câteva instituții, importante organisme, cu ramificații în toată țara. Este vorba de asociațiile (cercurile) „Prietenii Muzeului“ (le-am remarcat la „Victoria and Albert Museum“ și „Tate Gallery“). Pentru informarea celor interesați, prezint mai jos, parțial, — în traducere —, prospectul cercului de la Muzeul „Victoria și

Albert“, cel al pinacotecii „Tate“ fiind asemănător în ceea ce privește conținutul:

„PRIETENII LUI „V & A“. „V & A“ semnifică inițialele cunoscutului muzeu londonez de artă decorativă și aplicată — nota mea).

DORINȚE:

În scopul promovării activității și a muncii de calitate, desfășurate la „Victoria and Albert Museum“, cu specială privire la următoarele cerințe, dorim:

1. Popularizarea și întărirea fondului de achiziții, a donațiilor operelor de artă, îndeosebi a celor de importanță națională.

2. Menținerea unui program expozițional interesant, la un înalt nivel de apreciere.

3. Atractivitatea etalării în vitrine a obiectelor, atractivitate datorată unui design modern și a unui concept multilateral de creativitate.

4. Lărgirea sferei activităților de instruire și pregătirea unor proiecte variate de cercetare.

PRIVILEGII:

1. Intrarea gratuită și imediată a membrilor cercului la expozițiile cu plată ale muzeului. Aceștia pot fi întovărășiți de încă o persoană („oaspete“).

2. Reduceri substanțiale la publicațiile și duplicatele puse în vânzare la standul publicitar al muzeului.

3. Vizitarea ghidată a secțiilor aferente „Muzeului Victoria și Albert“ („Apsley House“ — „Wellington Collection“, „Osterley Park House“, „Muzeul copilăriei“ din Bethnal Green).

4. Organizarea vizitării edificiilor și a monumentelor de interes istoric din țară și reducere de cost la cele în străinătate.

5. Audierea de conferințe speciale și vizionarea unor exponate foarte prețioase, ce nu sunt prezentate publicului larg.

6. Întâlnirea și conectarea unor personalități cu diferite ocazii (vernisaaje, conferințe, „mese rotunde“).

7. Pe baza legitimației de membru se acordă o reducere de 15% la prețul restaurantului muzeului, peste o anumită sumă.

În continuare, se discută despre calitatea de membru „Prieten al Muzeului V & A“, căruia i se eliberează o legitimație pe care o plătește. O legitimație de membru specială se acordă unor pensionari și tuturor celor ce lucrează în muzeele din Marea Britanie (foarte interesant, nu?). Această legitimație specială conferă aceleași drepturi ca a membrilor de rând. Permisul se eliberează după completarea unei cereri de tip formular și după achitarea sumei cotizante. Ea va fi reînnoită anual de la data emiterii acestei legitimații. Urmează o serie de detalii referitoare la numele, adresa și semnătura solicitantului. Ca o curiozitate, trebuie spus că suma strânsă din cotizații și donațiile membrilor acestor cercuri se

ridică la cifre considerabile (din păcate nu am aflat cât, ele fiind secrete), ce vor fi folosite la activități muzeografice ulterioare.

În încheiere, voi prezenta câteva interesante colecții muzeale și monumente istorico-artistice, vizitate în Anglia.

LONDRA

Muzee și colecții:

„British Museum“, faimoasă instituție, considerată între primele cinci locuri ale genului din lume. A fost fondat, în anul 1753, printr-un „Act“ al parlamentului, luând naștere din colecțiile naturalistului și fizicianului Hans Sloane. Clădirea actuală (imitând un templu grecesc) a fost edificată după planurile arhitectului Robert Smirke, între anii 1823—1847. Patrimoniul său conține expozate (de valoarea inestimabilă) atribuite diferitelor culturi occidentale europene din preistorie, apoi cea minoică, microasiatică, civilizația celtică -- mumia „omului din Lindow“ face o deosebită impresie, Britania romană ș.a., secțiile de istorie clasică antică universală (egiptologie -- „piatra de la Rosetta“, statui de faraoni, numeroase mumii, asiriană -- „reliefulurile de la Ninive, Nimroud“ etc., grecească -- printre care „frizele Parthenonului“ și „Cariatida“ ateniană, „monumentul nereidelor de la Xantos“, „vestigiile mausoleului din Halicarnas“, romană -- superbul „vas Portland“, cameea augustană „Blacas“, diferite civilizații orientale (islamică, indiană, extrem orientală), cultura Evului Mediu apusean, galerii cu picturi din epoca Renașterii până în secolul nostru, un bogat cabinet de monete și medalii și departamentul „British Library“ („Biblioteca Britanică“, de fapt, cea națională), care expune rarități bibliofile și documente istorice (manuscrise, printre care celebra „Magna Carta Libertatum“ a regelui Ioan „Fără de Țară“ -- 1215, incunabile, hărți medievale, stampe și gravuri). Acest grandios muzeu coordonează și activitatea „Muzeului Omului“ („Museum of Mankind“), cu profil etnografic (civilizațiile popoarelor, mai puțin europene, dar mai mult de pe alte continente, în special, africane, din Oceania, Extremul Orient, central și sudamericană, precum și trecutele vestigii ale imperiilor Ashanti și Benin, mayașă, aztecă și incașă), a Muzeului de „Istorie Naturală“ („Natural History Museum“), întemeiat tot în anul 1753, găzduit de o măiestuoasă clădire, elaborată de arhitectul Alfred Waterhouse -- 1860 (amintind de o catedrală în stil romanic) și deschisă publicului din anul 1881 (acest muzeu, începând cu 1977 are o anexă la „Hall of Human Biology“).

„Victoria and Albert Museum“, considerat unul dintre cele mai mari muzee de artă decorativă și aplicată din lume. Această instituție își are inițial originea în exponatele marii „Expoziții Internaționale“, găzduită de Londra, în anul 1851. Materializarea planurilor arhitectului Aston Webb s-a realizat în anul 1909, când galeriile sunt deschise publicului. Instituția poartă numele suveranilor Marii Britanii din acea perioadă, și anume, regina Victoria și prințul consort Albert, monarhi care au sprijinit construirea, achiziționarea fondului și activitatea acestui muzeu. El are două secții distincte: *Colecțiile primare* (baza lor o constituie cele

provenite de la „Marlborough House“), clasate pe stiluri, perioade și colecțiile speciale, alcătuite din opere de artă de pe mapamond (sculpturi, picturi, printre care șapte pânze de Rafael, orfevrărie, feronerie, torentică, tezaure, mobilier, sticlărie și porțelanuri, piese unicate paleocreștine, bizantine și medievale, o splendidă colecție de costume și furnituri). De acest muzeu aparțin alte patru instituții de profil mai mici, două situate în afara Londrei, alte două în metropolă. Primele sunt „Muzeul copilăriei“ (!) din Bethnal Green, construit de James Wild, cu acces spre vizitare din anul 1872 (cuprinde numeroase obiecte ce fac referiri la lumea celor mici și a basmelor, precum și o anexă: colecție de costume și arme japoneze, artă decorativă europeană din secolul XIX, printre care și câteva sculpturi ale lui Auguste Rodin) și „Osterley Park House“, creație remarcabilă a lui Robert Adam (veacul XVIII), un palat-conac construit pe un mai vechi edificiu (datat în 1577). Ultimele două sunt „Wellingtongi Collection“ (în „Apsley House“, ridicată între anii 1771—1778 de același faimos arhitect, amintit mai sus; edificiul devine, din 1817, proprietatea învingătorului lui Napoleon și aici se poate admira prețioasa colecție a „Ducelui de Fier“, alcătuită din tablouri, argintărie, porțelanuri, ceramică, arme și armuri orientale ș.a.) și „Muzeul Teatrului“ (muzeu de profil, al cărui vernisaj a avut loc în 1980), găzduit în clădirea mult prea cunoscutelor opere regale „Covent Garden“.

„National Gallery“, ale cărei începuturi sunt marcate în anul 1824, cu un fond de aproximativ 3.500—4.000 (!) de tablouri, prezintă renumite pânze ale măștrilor penelului european, începând de la „primitivi“ până la cei contemporani (se remarcă picturile lui Masaccio, Rafael, Botticelli, Michelangelo, El Greco, Tizian, Veronese, Velasquez, Rubens, Rembrandt, Goya, Corot, Van Gogh, Cézanne, Picasso etc.).

„National Portrait Gallery“, construită în 1856, cuprinde circa 4.500 de portrete ale unor personalități engleze (bărbați și femei), între veacurile XVI—XX.

„Tate Gallery“, fundația lordului Henry Tate, cu o clădire în genul unui templu ionic, și-a deschis porțile începând din anul 1897. Dacă în faza inițială acest cunoscut lăcaș de artă avea doar două sculpturi și 65 de picturi, acum el posedă peste 4.000 de piese și este considerat muzeul ce expune capodoperele artiștilor englezi (Hilliard, Hogarth, Blake, Turner, Gainsborough, Reynolds, Constable etc.), având însă și mărturii ale unor școli de pe continent (Cézanne, Gauguin, Rodin, Van Gogh, Picasso) sau lucrări moderne (Hamilton, Kitaj, Moore). Și țara noastră este reprezentată la „Tate Gallery“ prin trei valoroase sculpturi ale marelui Constantin Brâncuși, și anume, două variante ale lucrărilor „Domnișoara Pogany“ și „Măiastra“ (pl. 4/2).

„The Tower of London“ („Turnul Londrei“), de tristă amintire fortăreață (pl. 5/1) de pe malul stâng al Tamisei, a fost timp îndelungat înspăimântătoare închisoare și loc de execuție medieval, a cărui faimă se împlătește, de nenumărate ori, cu evenimentele unor epoci sângeroase engleze. Acest complex muzeal, proprietatea Coroanei britanice, prezintă multe construcții, fiecare cu istoria ei: „The White Tower“ („Turnul Alb“), palat-fortăreață a lui Wilhelm I Cuceritorul (1078), terminat în vremea urmașului său William II „Rufus“—„cel Roșu“ (1097), o clădire centrală în complex, unde se poate contempla capela „Sf. Ioan Evanghe-

listul", care, — după cum glăsuiește legenda —, „a fost înălțată din materialele corăbiilor cu care normanzii din Franța au trecut Canalul Mănecii, când au atacat Anglia" (1066). Astăzi, „Turnul Alb, adăpostește o bogată expoziție de arme și armuri medievale (multe de paradă sau de campanii războinice au aparținut lui Henry VIII), iar alături de acesta există o expoziție de flinte și arhibuze; apoi, „Capela regală St. Peter ad Vincula", fondată, probabil, în timpul domniei lui Henry I (1100—1135), în care își au locul de veci ilustre personaje ce și-au pierdut viața, fie ca prizonieri, fie pe eșafodul fioroasei fortărețe; „Bloody Tower" („Turnul sângeros"), aici, în anul 1483, au fost uciși din porunca unchiului lor, viitorul rege Richard III, doi copii dinastici, prințul regent Eduard și fratele său, ducele de York, oasele lor găsindu-se sub scara turnului, în secolul XVII, cu ocazia unor reparații; în „Queen's House" a fost închisă cea de a doua soție a lui Henry VIII, Anne Boleyn (mama faimoasei regine Elisabeta I), iar în „Devereaux Tower" a fost ținut prizonier Robert Devereaux (se cunosc numele a multor persoane de vază, care au fost încarcerate în „Turnul Londrei": da pildă, Sir Walter Raleigh, faimos amiral și corsar, ba chiar și viitoarea regină Elisabeta I, pe vremea când era doar prințesă); „Byward Tower", înălțat în anul 1280; „King Henry's III Watergate" („Poarta Apei a regelui Henry III", deci, intrarea spre promenadă favorită a suveranului de pe malul Tamisei); cutremurător este „Site of Scaffold" („Platoul de decapitare"), a cărui inscripție modernă amintește că, între 1536—1601, au fost executați aici 6 condamnați (Anne Boleyn și Katherine Howard, a doua și, respectiv, a cincea soție a regelui Henry VIII, Margaret, contesă de Salisbury și ultima prințesă Plantagenet, Jane, vicecontesă de Rocheford, cumnata victimei Anne Boleyn, lady Jane Grey și amintitul Robert Devereaux, prinț de Essex, favoritul Elisabetei I, — se presupune încă o decapitare anterioară, în 1483, a lordului Hastings); „The Jewel House" („Casa Bijuteriei") rămâne însă punctul forte de vizitare al acestui complex muzeal: aici este expus celebrul tezaur de podoabe (pl. 5/2) a Casei domnitoare britanice (peste 3.000 de piese din aur, argint, platină, pietre prețioase, printre care mult răvnițele diamante celebre, „Steaua Sudului" și „Koh-Noor"). În încheiere, un cuvânt de plăcută amintire referitor la garda „Turnului Londrei", acci „Yeoman Warders" (în același timp paznici și ghizi), înveșmântați în pitorești costume din vremea lui Henry VIII.

„Museum of London", instituție relativ recentă, cu importante exponate ce „vorbesc" de trecutul metropolei țării (din foarte îndepărtatul paleolitic, epoca stăpânirii romane, evul de mijloc, perioada „elisabetană", revoluția lui Oliver Cromwell, era „victoriană", timpurile moderne), principalele evenimente fiind bine punctate.

„Wallace Collection", găzduită de un palat (al lui Sir Richard Wallace), din secolul XVIII (1776), prezintă vizitatorilor valoroase pânze franceze, spaniole, italiene, flamande, olandeze, fine miniaturi, sculpturi, aurărie, arme și armuri orientale.

„The Queen's Gallery" („Galeria Reginei"), deschisă publicului din anul 1962, într-o aripă a palatului londonez „Buckingham" (reședința oficială a „Coroanei"), cu fine și prețioase exponate (indeosebi tablouri) ale reprezentanților diferitelor școli artistice.

„Science Museum“ („Muzeul Științei“, un fel de „Muzeu al tehnicii“), mai puțin spațios, dar la fel de interesant, expune, printre altele, locomotiva lui Stephenson, aparate de zbor ale pionieratului aviației, felurite mostre de aplicații în tehnologie.

Cu tematici precise, militare, sunt „Imperial War Museum“ („Muzeul Imperial al Războiului“), „National Army Museum“ („Muzeul Național Militar“), din cartierul londonez Chelsea și cel al „Royal Air Force“ (aviației), care oferă vizitatorilor imagini despre viața ostășească pe timp de pace și război, felurite armamente, echipamente, într-un cuvânt tot ce este legat de activitatea cazonă. Inedit este „crucișătorul Belfast“ ancorat pe cheiul Tamisei, cu vechi state de serviciu în marina de război britanică (din anul 1938), astăzi „muzeu plutitor“.

După cum afirmam, curioase ca tematică, dar deosebit de atractive, mi s-au părut: „Madame Tussaud's“, datând din anul 1802, care încearcă să prezinte (cu mare succes la public, în special, la copii) figurile în ceară, în mărime naturală, ale unor marcante personalități din istoria universală și a Angliei (câteodată sistemul de expunere este amuzant, de pildă, „Regele Henry VIII înconjurat de „haremul“ de soții!“). O reușită galerie din acest muzeu, cu mare afluență de vizitatori, este sala închinată „Bătăliei navale de la Trafalgar“, ce impresionează prin mulțimea personajelor în mișcare (datorită unor mecanisme ingenios construite), ba chiar și olfactive (miros de praf de pușcă, fum) ori auditive (zgomot progresiv, comenzi de abordare, urale etc.). „Casa detectivului Sherlock Holmes“ (abil personaj de ficțiune din romanele polițiste ale lui Conan Doyle), de pe „Baker Street“ nr. 221 B (număr care, de fapt, aieva, nu există, prezintă piese din vestimentația celebrului detectiv și a asistentului acestuia, „dr. Watson“, imagini din filmele cu acest subiect, expunerea grafică a rezolvării „cazurilor celebre“ etc. Mai rămâne de amintit formidabila publicitate care se face în jurul acestui personaj: întreaga stradă „Baker“ este „împânzită“ cu felurite magazine, ce poartă numele eroului (astfel, sunt cafenele și cofetării, mici prăvălii cu suveniruri de vânzare, ba chiar și un hotel, toate purtând numele de „Sherlock Holmes“!). Apoi, „House of Detention“ („Casa Detenției“), amenajată în subsolurile fostei închisori de pe „Clerkenwell Road“, cutremurătoare măturie a istoriei celor deținuți aici, între anii 1616—1890.

Catedrale și biserici istorice:

„Westminster Abbey“ (pl. 6/1), celebră abație-catedrală, recunoscut loc de încoronare și înmormântare a dinastiei engleze. A fost construită în anul 1065, din porunca regelui anglo-saxon Eduard „Confesorul“, probabil, peste fundațiile unei mai vechi mănăstiri, închinată „Sf. Petru“ (secolul VII?). Lucrarea de edificare a ei este ilustrată pe cunoscuta tapiserie normandă, provenită din localitatea franceză Bayeux. Astăzi, catedrala păstrează planimetria și arhitectura din timpul lui Henry III (secolul XIII), fiind considerată un reușit exemplu al arhitecturii englezești timpurii. În interior, se găsesc câteva monumente de excepție, printre care: memorialul „Eroului Necunoscut“, statui de ilustre persoane, marea „Capelă Regală“ (aici intrarea se plătește) și unde se pot vizita „Ca-

pela Sfântului Eduard „Confesorul“ (amintitul rege, acum sanctificat), mormântul Elisabetei I, colțul „poetilor“ (cu locul de veci al lui Geoffrey Chaucer), „Capela lui Henry VII“, „Tronul de încoronare“ (primul rege „urcat“ pe el a fost Eduard I — 1272—1307, ultimul, actuala regină Elisabeta II — 1953).

„St. Paul's Cathedral“, cu grandioasa înălțime de 111 m, a cărei fundație datează din anul 604. Arsă în incendiul londonez din 1666, a fost reconstruită între 1675—1710, de către arhitectul Sir Christopher Wren. Puternice avarii va avea de suferit în urma bombardamentelor germane din cel de-al doilea război mondial. Tezaurul catedralei este foarte valoros, iar în interior își au mausoleele amiralul Nelson, eroul de la Trafalgar și ducele de Wellington, învingătorul de la Waterloo.

„Westminster Cathedral“, mai recentă (piatra de fundație a fost pusă în anul 1895), în stil neobizantin, reprezintă cel mai grandios lăcaș de cult ortodox din Marea Britanie. Adăpostește o interesantă galerie de obiecte religioase.

„Southwark Cathedral“, la început o biserică din timpul lui Henry I (secolul XII), apoi abație augustiană, acum o construcție maiestuoasă din anul 1905, o mixtură (nu prea reușită) a goticului francez cu cel englezesc. Posedă o colecție ecleziastică destul de bogată.

„St. Clement Danes“ este o biserică edificată, după tradiție, pe locul de debarcare al invaziei daneze din secolele întunecate de început ale Evului Mediu. Substrucțiunile sunt ale unei alte mănăstiri din secolul IX, iar înfățișarea actuală se datorează aceluiași mare arhitect Christopher Wren.

„St. Bartholomew the Great“ este considerat cel mai vechi așezământ ecleziastic păstrat din Londra (1123), aspectul lui de astăzi datorându-se restaurării din timpul dinastiei „Tudorilor“. În vecinătate se găsește spitalul cu același nume de sfânt, construit la porunca regelui Henry VIII.

„Temple Church“ constituie biserica „Ordinului Templierilor“, datată în secolul XIV, iar în chiliile de odinioară, înconjurătoare, locuiau studenții bursieri ai acestui ordin ostășesco-călugăresc.

„St. Martin-in-the-Fields“ a fost construit, în 1726, de către James Gibbs și se dorește a imita stilul așezămintelor religioase americane din New England. Interesantă galeria de artă, care poartă numele „patronului bisericii“, „Sf. Martin“.

„All Soul's“ („Biserica întregului suflet“), de formă circulară, este opera lui John Nash (1824).

Ruine antice:

Din capitala provinciei romane *Britannia*, antica *colonia Londinium Augusta*, în urma excavațiilor edilitare au ieșit la iveală următoarele vestigii: zidul de incintă (ridicat pe la anul 200 d.Ch.), surprins lângă „Turnul Londrei“, cu ductul pe întreaga arteră de circulație „London Wall“ („Zidul londonez“, un mic fort se păstrează pe „Noble Street“), resturi de edificii pe „Gracechurch Street“, apoi templul mithriac (nu mi s-a părut însă a fi așa ceva) din apropierea edificiului „Mansion House“ și băile, în preajma clădirii „Somerset House“. Tot din perioada stăpâ-

nirii Romei datează și „London Bridge“ („Podul Londrei“), anul 43 d.Chr., lat de 4 m, a cărui aspect exterior actual (după ce a „trecut“ cu bine prin „furtunile“ evului de mijloc) nu lasă să se întrevadă acest lucru.

Edificii istorice:

Clădirea „Parlamentului“ (pl. 6/2). La început a fost palatul regelui anglo-saxon Eduard „Confesorul“, forma sa de astăzi (în stil neogotic), familiară lumii întregi, se datorează reconstrucției sale, în urma incendiului din anul 1834 (arhitectii Barry și Pugin). Aisi se păstrează, începând din 1400, actele emise de această instituție guvernamentală, iar unele din cele peste 1.000 de camere și de 3 km de coridoare (!) sunt vizibile în anumite zile. Alături, se află cunoscutul „orologiu“ londonez, „Big Ben“ (și el în stil neogotic, la sfârșitul secolului trecut).

„Buckingham Palace“, reședința oficială a încoronatilor de pe tronul Marii Britanii (începând din anul 1837), inițial locuința ducelui de „Buckingham“ (secolul XVIII), apoi modernizat de arhitectul John Nash (1820). Publicul poate parcurge aici amintita „Galerie a Reginei“ și admira, în „grajdurile regale“, caii și trăsurile Coroanei. Edificiul este compus din circa 600 de camere, situate pe trei etaje.

„Lambeth Palace“, inițial o capelă din 1230, va fi făcut, în 1495, din porunca episcopului Morton. Curând devine reședința londoneză a arhiepiscopului de Canterbury. În „Lollands Tower“ se păstrează memoria lui John Wycliffe, reformator religios (1378).

„St. James's Palace“, palat al „Tudorilor“, construit între anii 1530—1536, unul dintre reședințele reginei Elisabeta II.

„Kensington Palace“, datând din anul 1689, are o impresionantă colecție a vestimentației regale, expusă publicului.

„Admiralty“ a fost reședința „Lordului Amiral“, iar din anul 1963 a Statului major al Marinei regale engleze. Clădirea ia naștere între 1722—1726, arhitectul ei fiind Thomas Ripley, iar coloanele, în stil toscan, ale fațadei, sunt opera lui Robert Adam.

„Guildhall“ („Casa breslei“), primăria cartierului londonez „City“, cu sală de banchete, datează din anul 1411 (aspectul exterior este din 1873). În holul spațios al clădirii se află statuile a doi uriași legendari britani („Magog“ și „Gog“).

„St. John's Gate“ („Poarta Sf. Ioan“), datează din anul 1504, iar în încăperile superioare ființa comandamentul ordinului războinic-călugăresc al „Sf. Ioan“.

„Somerset House“, construită în 1547, după planurile arhitecților Inigo Jones și John Webb, în cinstea regentului „Protector Somerset“, viitorul rege Eduard II. Imaginea ei de astăzi se datorează lui William Chambers.

„Banqueting House“ reprezintă actualmente singura porțiune rămasă din palatul „Whitehall“ al lui Henry VIII, unde își avea reședința și celebrul cardinal Wolsey. Clădirea a fost completată, în anul 1622, de arhitectul Inigo Jones. Aici a fost executat regele Charles I de revoluția lui Cromwell (1649). În interior, se remarcă tavanul pictat de Rubens

(1635), reprezentând „Apoteoza lui James I și unirea regatelor Angliei și Scoției“.

„Downing Street“ nr. 10, așa este cunoscută în lumea întreagă locuința prim-ministrului britanic (începând cu anul 1731!). Poartă numele după Sir George Downing, care a trăit aici (1684).

„Marlborough House“, edificată între 1709—1711, de către Christopher Wren, pentru Sarah, ducesă de „Marlborough“. În 1817 devine palat regal. „The Queen Chapel“, creată de Inigo Jones, poate fi vizitată.

„Mansion House“, reședința primarului general al capitalei („Lord Mayor“), construită între anii 1739—1753.

„Spencer House“, ridicată în perioada 1756—1766, pentru primul conte Spencer, prezintă unele dintre cele mai superbe interioare de edificii istorice ale metropolei. Așa-numitele „Palm Room“ și „Painted Room“, au coloanele de susținere și stucatura placate cu foițe de aur.

„Royal Albert Hall“ (pl. 7/1) având inițial destinația de a sluji artele și științele, a fost înălțată la sugestia prințului Albert, consort al reginei Victoria I, dar edificat după moartea acestuia (1861). Imensa clădire, cu plan circular, este astăzi folosită ca sală de concerte, ea putând adăposti 7.000 de auditori.

„Law Courts“ („Tribunalul Suprem“), deschis în anul 1882, deși considerat edificiu cu tentă istorică, „deranjează“ pe mulți londonezi sau turiști, prin arhitectura sa încărcată, eclectică (totuși predomină stilul neogotic).

„Tower Bridge“ („Podul Turnului“), (pl. 8) din epoca „victoriană“ (1894), numit așa după „Turnul Londrei“, aflat în imediata apropiere pe malul stâng al Tamisei. Farmecul său constă în ridicarea părții carosabile în momentul trecerii pe fluviu a unor ambarcațiuni înalte. Interesant este muzeul din interior, cu prezentarea unor exponate și imagini referitoare la construcții hidraulice, fluviale, diferite mijloace de navigație etc.

„Harrods“, cel mai spațios supermagazin european (cu produse de excepțională calitate, dar enorm de scumpe!) este considerat edificiu istoric, deși a fost dat în folosință de abia la începutul veacului nostru (aparține stilului „victorian târziu-edwardian“). Are o înălțime de 76 m, 230 de departamente, iar escalatoarele au o lungime de 68,450 km (!), aici avându-și locul de muncă în jur de 5.000 de funcționari.

Memoriale și statui (capodopere artistice):

(Descrierea acestora se face după amplasamentul lor stradal).

„Albert Memorial“ (în „Kenington Gardens“) dedicat memoriei prințului Albert, soțul reginei Victoria I, opera sculptorului Sir George Gilbert Scott (pl. 7/2).

Tot în acest superb parc se află gingașa statuie a lui „Peter Pan“, năstrușnic personaj de basm, mult îndrăgit de cei mici.

„Queen Victoria Memorial“, statuie aurită a faimoasei regine, este plasată în fața palatului „Buckingham“, pe „The Mall“. Memorialul a fost inaugurat în 1911, de către regele George V.

Pe același „The Mall“ se înalță „Columna lui Frederick, duce de York“ (al doilea fiu al regelui George III), comandant suprem, de excepție, al armatei engleze între 1795 -1809 și 1811—1827.

În jurul sau în imediata apropiere a „Parlamentului“ se află reușitele statui ale lui „Richard Inimă de Leu“, „Olivier Cromwell“, „Winston Churchill“, „Boudicca“ („Boudicea“), regina celtică din seminția icenilor (a avut îndrăzneala de a ataca și incendia capitala romană *Londinium Augusta*) sau celebrul grup statuar „Burgezii din Calais“, a nu mai puțin celebrului artist francez Auguste Rodin. Este vorba de „surprinderea“ și transpunerea în artă a unui eveniment real, petrecut în timpul războiului de 100 de ani: șapte cetățeni onorabili din Calais își pun cheazășie libertatea regelui Eduard III, în timpul asediului orașului de către armata engleză (1347).

Pe „Victoria Embankment“ („Cheiul Victoria“, pe malul stâng al Tamisei, este „Cleopatra's Needle“ („Acul Cleopatrei“, denumire improprie, deoarece este vorba de un obelisc egiptean de la *Heliopolis* (din timpul faraonului Tuthmes III, 1.500 î.Chr.), dăruit ca omagiu poporului englez, de către viceregele Egiptului Mohamed Ali (1878).

În mijlocul tumultuoasei artere de circulație „Whitehall“ se înalță „Cenotaful“ (sculptor Edwin Lutyens), impresionant memorial, ce amintește de eroii căzuți în conflagrația primului război mondial (la Londra și în întreaga Marca Britanie sunt numeroase astfel de memoriale ale genului).

Celebra piață „Trafalgar Square“ prezintă următoarele monumente mai de seamă: „Arcul Amiralității“ (autor Aston Webb, 1910), statuile ecvestre ale regilor Charles I Stuart și George IV, toată arhitectura ambientului fiind însă dominată de „Columna lui Nelson“ (sculptor Edwin Landseer) și care celebrează zdrobitoarea victorie a amiralului asupra flotei franceze în bătălia navală de la Trafalgar — 1805 (se cer a fi amintite câteva date tehnice: înălțimea personajului: 5 m, înălțimea fusului coloanei: 51 m, lei de la baza monumentului confecționați din bronzul de la corăbiile franceze capturate).

Nu departe, în „Piccadilly Circus“ surăde silueta săgalnicului „Eros“ în dinamică mișcare, personaj interpretat de Albert Gilbert ca simbolizând „Caritatea creștină“.

„The Monument“ (pe „King William Street“, cu înălțimea de 62 m, dorește a păstra pentru posteritate amintirea cumplitelui incendiu din anul 1666, când Londra a fost distrusă aproape în întregime. Este capodopera lui Christopher Wren.

„Marble Arch“ („Arcul de Marmură“, la încrucișarea arterelor „Oxford Street“, „Baywater Road“ și „Park Lane“, este un triumfal, creația lui John Nash (1825—1836).

În sfârșit, „Arcul lui Wellington“ (în „Hyde Park Corner“) proslăvește pe ilustrul general glorios, învingătorul lui Napoleon Bonaparte.

În continuare, mă voi referi la vizitarea unor muzee, colecții și monumente din alte localități⁶ (în ordine alfabetică) din Anglia.

⁶ „Impresiile“ de călătorie se referă și la localitățile vizitate în anul 1980 (cu ocazia organizării expoziției de arheologie românească „The Dacians“ — „Dacii“ la Billingham-on-Tees).

BATH

Renunata stațiune cu izvoare termale (în „Geografia“ lui Ptolemeu apare sub denumirea de „*Aquae Calidae*“), este cunoscută încă din preistorie. În epoca romană se construiește un castru (în jurul anului 44 d.Chr.), localitatea numindu-se *Aquae Sulis*. Se edifică un stabiliment al băilor și se înalță un templu închinat zeiței *Minerva-Sulis*. În Evul Mediu timpuriu Bath decade, fiind supus la distrugeri daneze și anglo-saxone. Devine, apoi, un centru ecleziastic (mănăstire datorată lui John of Tours, 1088—1122) și manufacturier (în special, de lână). În „epoca georgiană“, a secolului XVIII, orașul renăște, se dezvoltă prin edificarea unor frumoase palate (printre care și noua clădire a băilor, ridicată peste ruinele vechi ale celei din epoca romană).

Muzeul „Băilor romane“, adăpostește vestigiile din perioada clasică antică: se păstrează câteva bazine, dintre care unul foarte spațios (pl. 9/1), instalații de *hypocaustum*, tuburile de apeduct din plumb, sala de recreere etc., resturile templului *Minervei-Sulis* (contaminare sincretistă între atribuțiile zeiței olimpiene și o divinitate celtică, locală), numeroase inscripții și monumente, fie votive, fie funerare, obiecte de uz casnic, piese vestimentare, de podoabă, monete ș.a. În mod deosebit impresionează izvorul termal cu apă caldă (surprins *in situ*), care a fost captat, amenajat de romani și care curge și astăzi, cu debit apreciabil, sfidând trecerea timpului (pl. 9/2).

„Bath Abbey“ — biserică construită în anul 1499, pe locul unei abații saxone din 781 (unde a fost încoronat Edgar, primul rege al Angliei, 973). Demn de remarcat, tezaurul ecleziastic din muzeul bisericesc, deosebit de bogat.

„Victoria Art Gallery“ expune pânze valoroase din veacurile XVIII—XIX.

„Muzeul costumelor“, inedit prin tematica propusă: istoria de 400 de ani a confecțiilor (patrimoniu: peste 200 de piese).

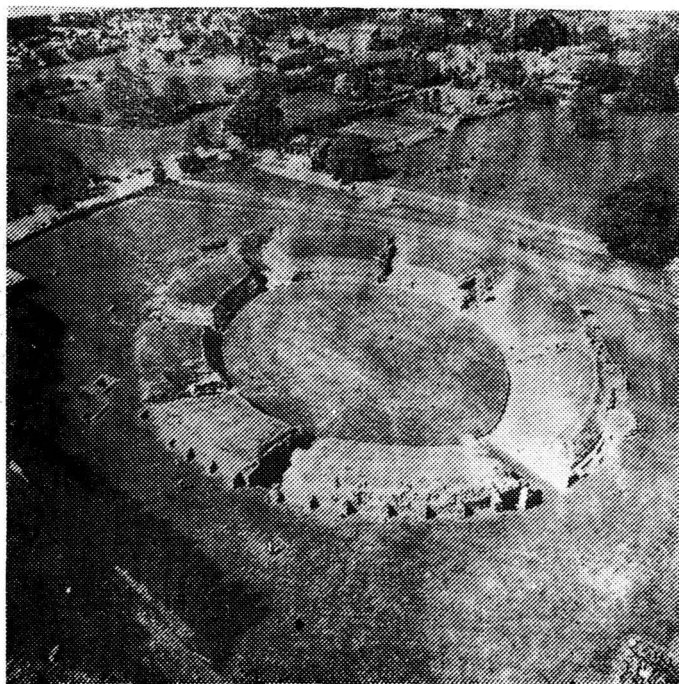
„Pulteney Bridge“ peste râul Avon, construit de Robert Adam (1771—1774), imită podurile medievale acoperite (a se vedea „Ponte Vecchio“ din Firenze).

„Royal Crescent“ (pl. 10/1), elegant cvartal de clădiri, semicircular, opera arhitecților Elder (tatăl și fiul, 1767—1775), astăzi locuințe private (dar admirabil îngrijite!).

„American Museum“, găzduit de „Claverton Manor“ dorește să ilustreze câteva aspecte etnografico-istorice ale uriașei țări de dincolo de Ocean. Vizitatorul poate vedea un foișor din secolul XVII (asemănător celui dintr-o casă din Wrentham, Massachusetts), o încăpere-„capelă“ a sectei religioase a „shaker“-ilor, un dormitor identic cu cel al lui Joshua La Salle, din Windham, Connecticut, 1830), broderii, arme, diverse ateeaje (un car, „Conestoga Wagon“, al indienilor Cheyenne), o galerie cu pictură populară americană, podoabe, precum și o bogată listă bibliografică referitoare la diferite aspecte din viața cotidiană a Statelor Unite.

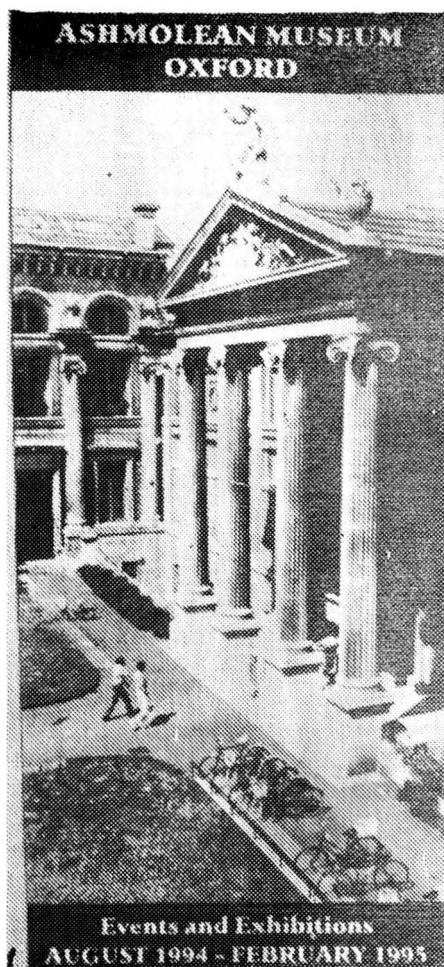
Pl. 1. 1. Piantul expoziției „Aurul grecesc” („British Museum”, Londra). 2. Harta-ghid „Roman Britain”.

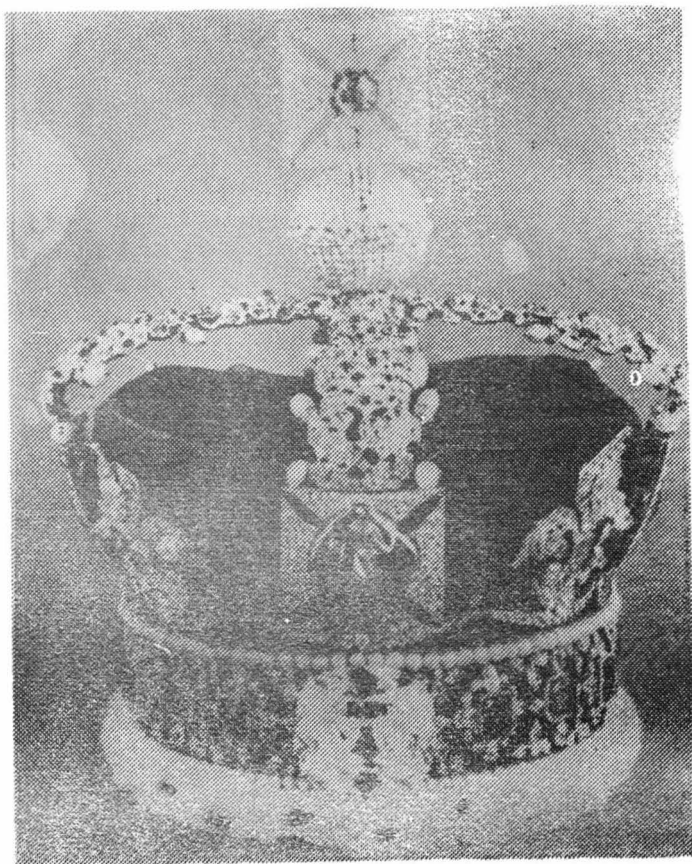
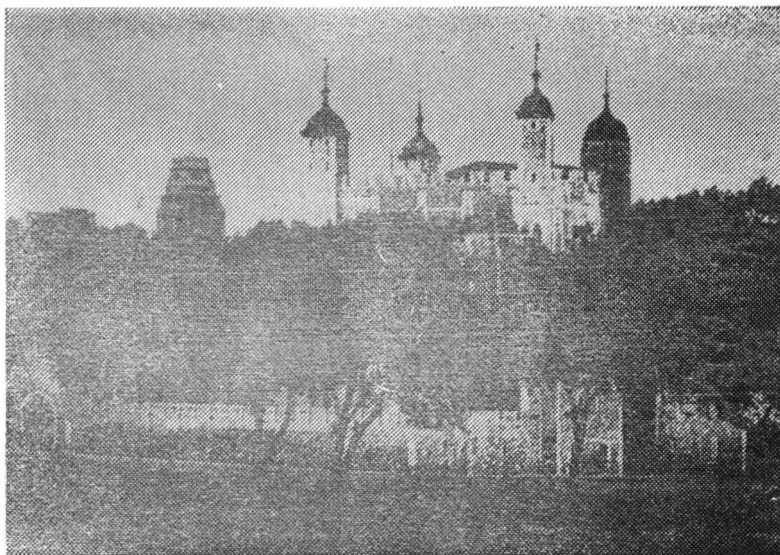
Pl. 2, 1, Mozaic (villa romană, Woodchester). 2, Amfiteatru roman (Caerleon).

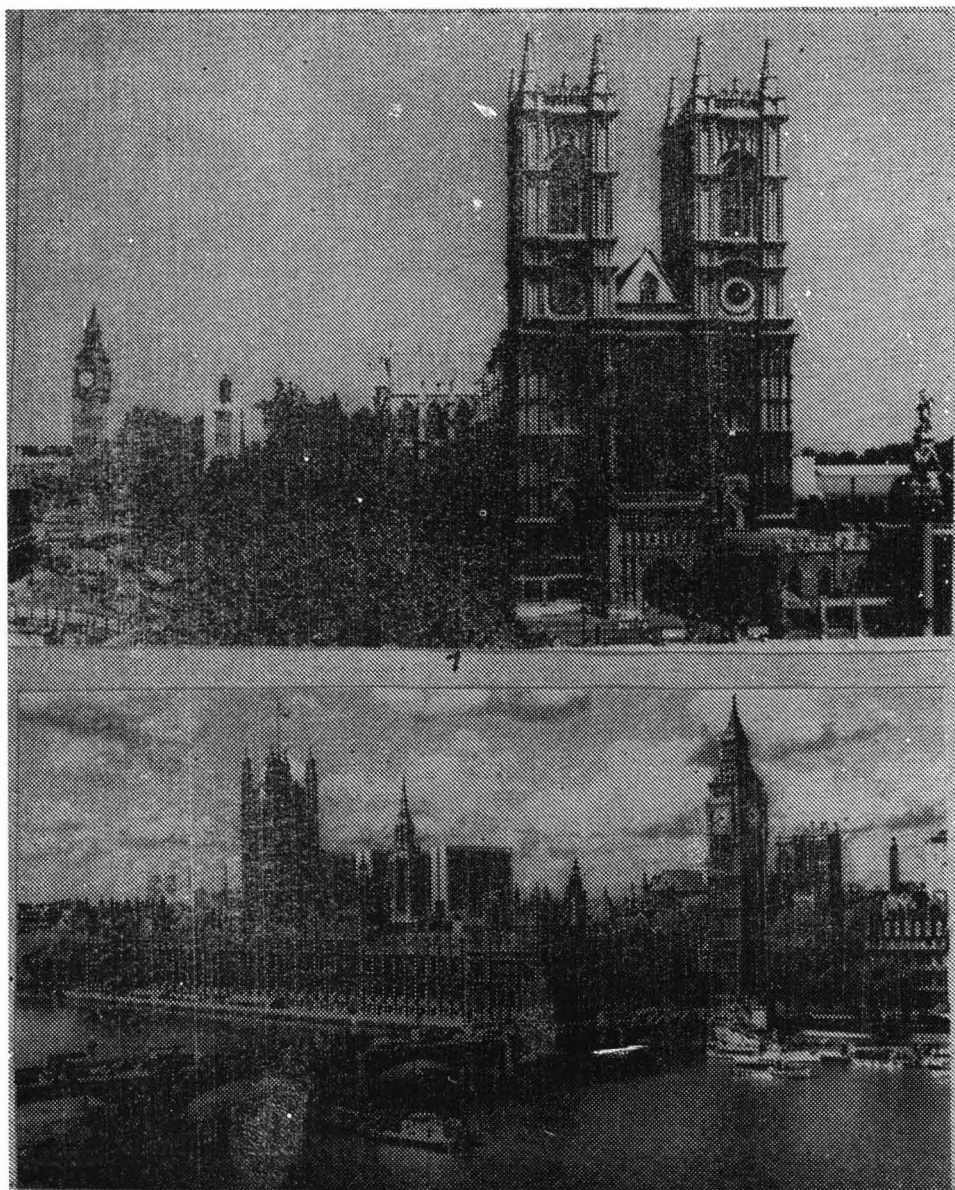
Pl. 3.1. Ghidul "British Museum" (Londra). 2. Pliantul expoziției "Themes and variations Ideas Personified" ("National Gallery", Londra).

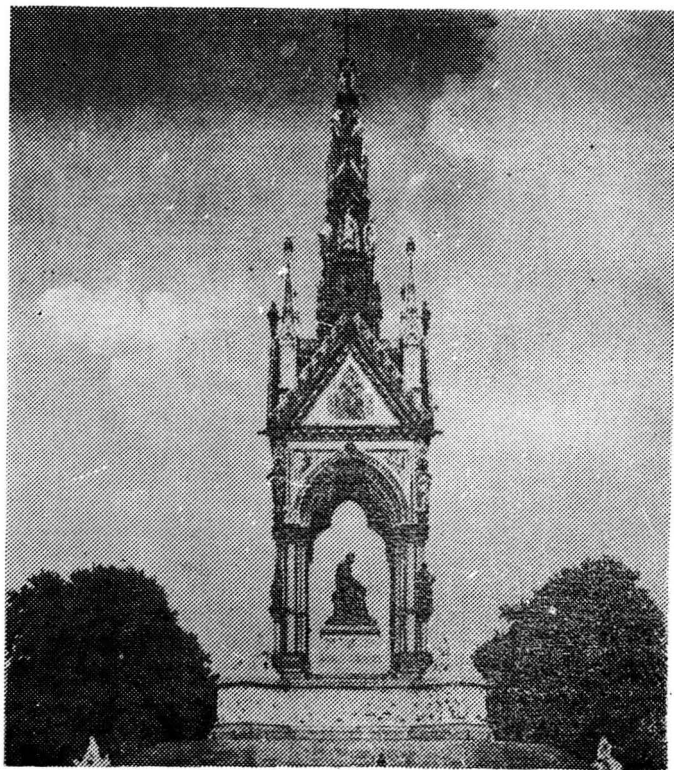
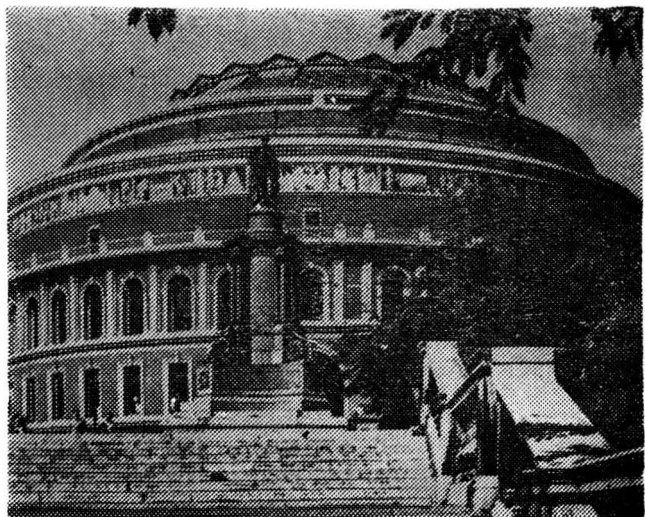
Pl. 4. 1. Programul manifestărilor culturale de la "Ashmolean Museum" (Oxford). 2. „Măiaștra” de Constantin Brâncuși ("Tate Gallery", Londra).

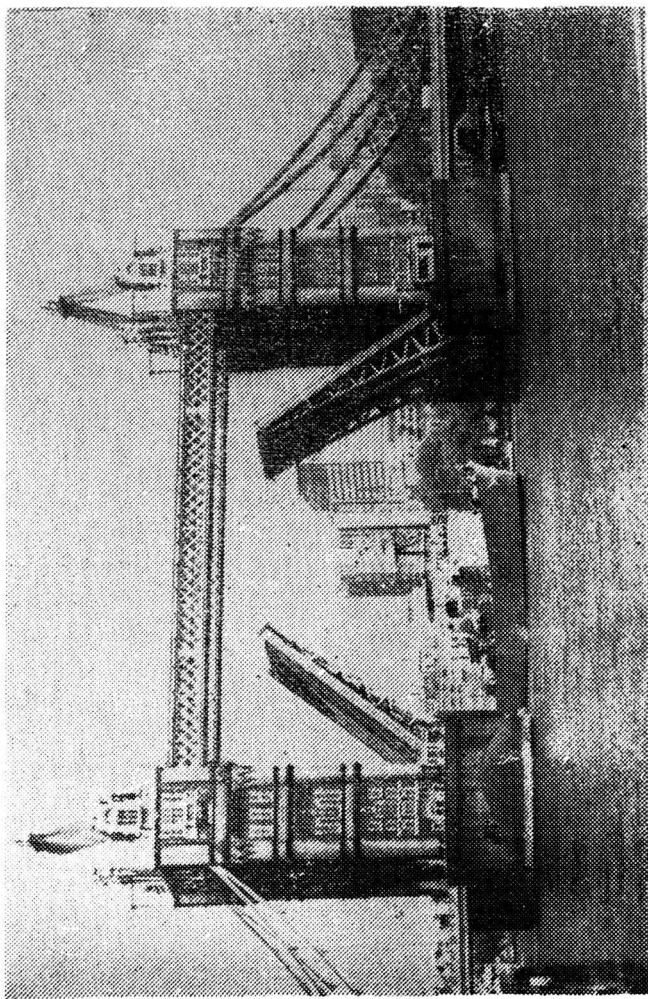
Pl. 5. 1. „Turnul Londrei” (vedere generală). 2. „Marea Coroană Imperială” — 1937 (Tezaurul „Bijuteriilor Coroanei”, „Turnul Londrei”).

Pl. 6. 1. "Westminster Abbey" (Londra). 2. Parlamentul londonez și "Big Ben".

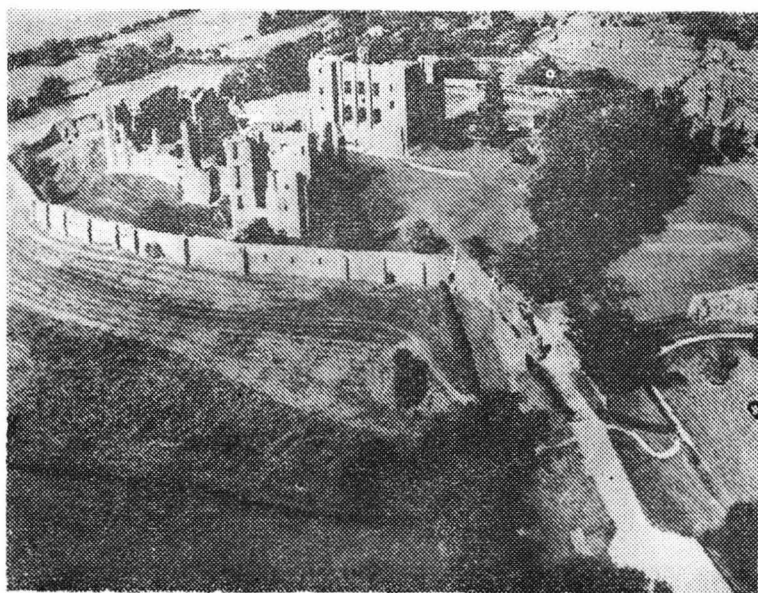
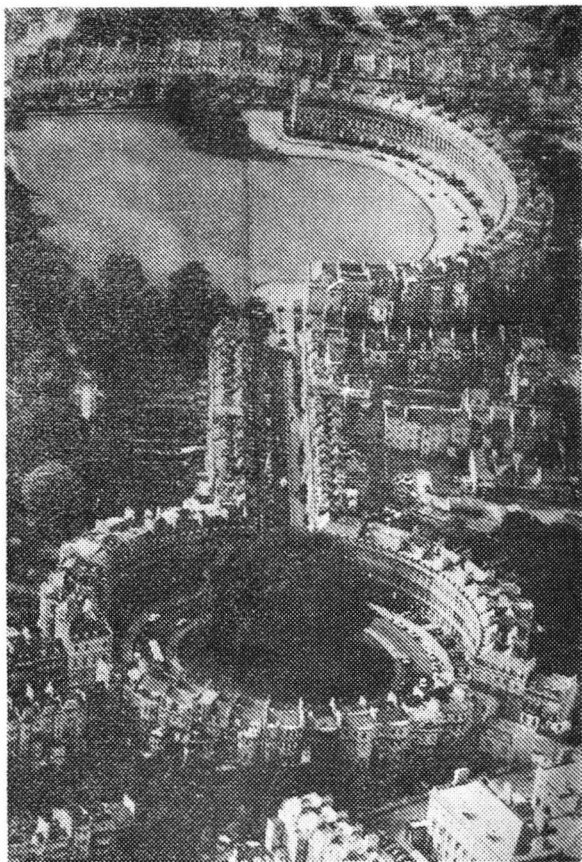
Pl. 7. 1. "Royal Albert Hall" (Londra). 2. Memorialul Prințului
Albert (Londra).

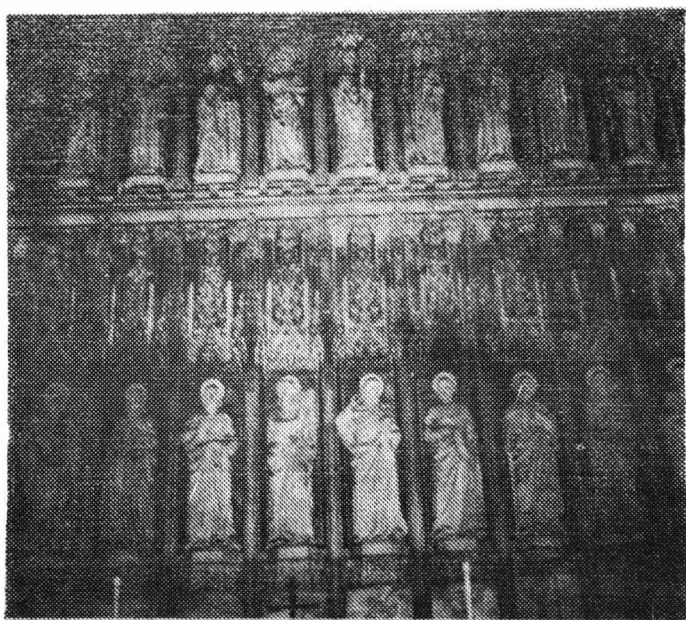
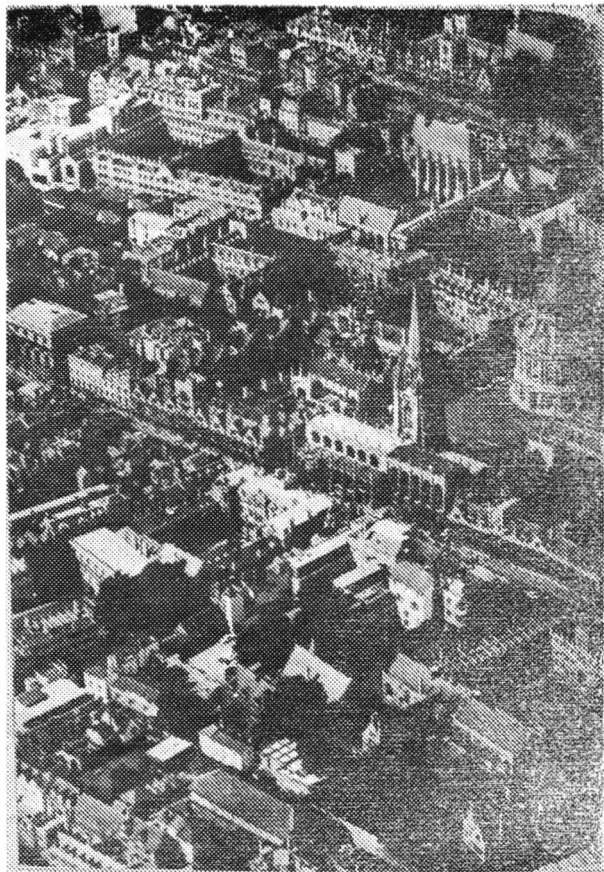
Pl. 8. "Tower Bridge" (Londra).

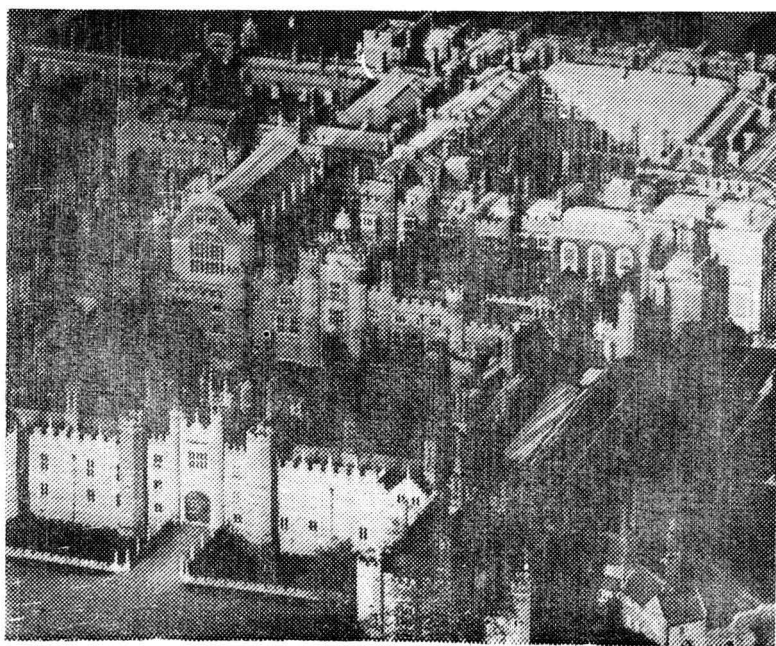
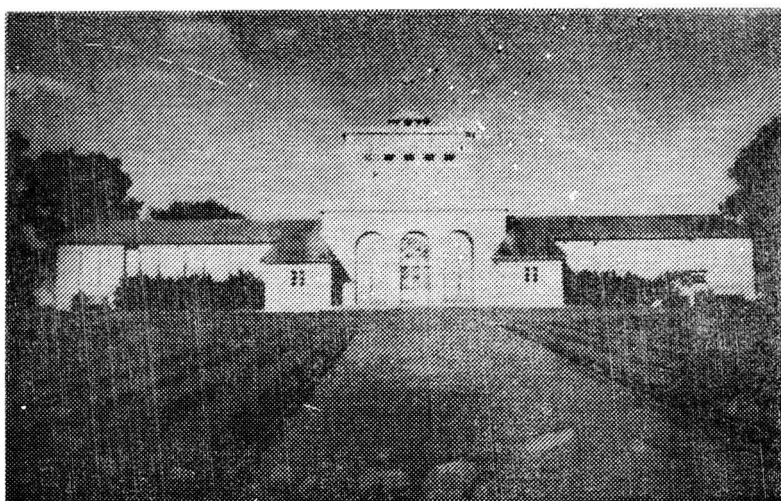
Pl. 9. 1. Marele bazin (Băile romane, Bath). 2. Izvorul de apă termală (Băile romane, Bath).

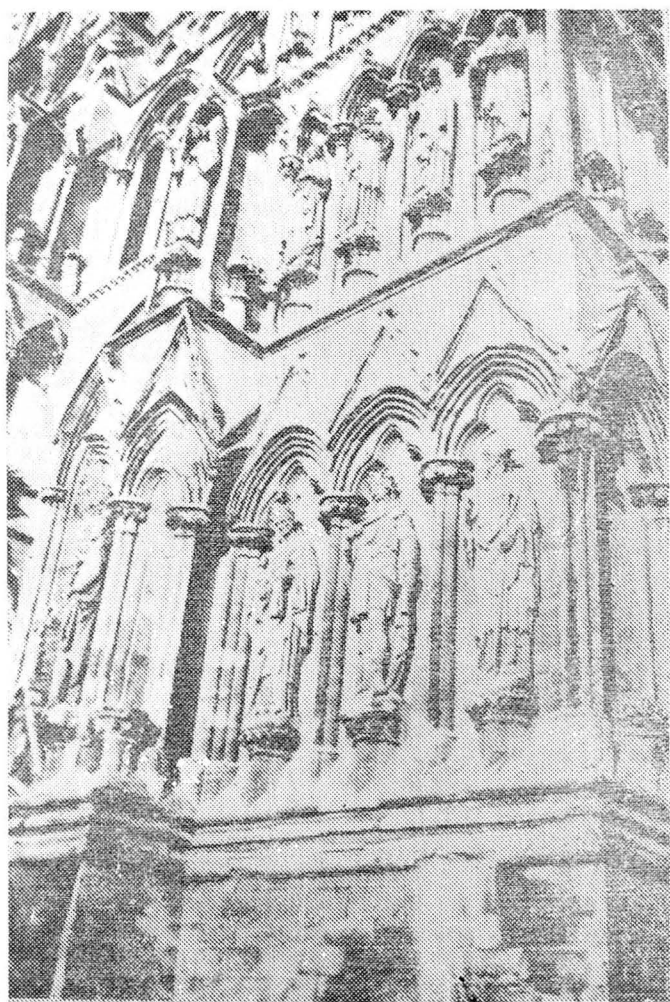
Pl. 10. 1. "Royal Crescent" (Bath, vedere aeriană). 2. "Kenilworth Castle" (vedere generală).

Pl. 11. 1. Oxford (vedere parțială de ansamblu). 2. Altarul Capelei din "New College" (Oxford, detaliu).

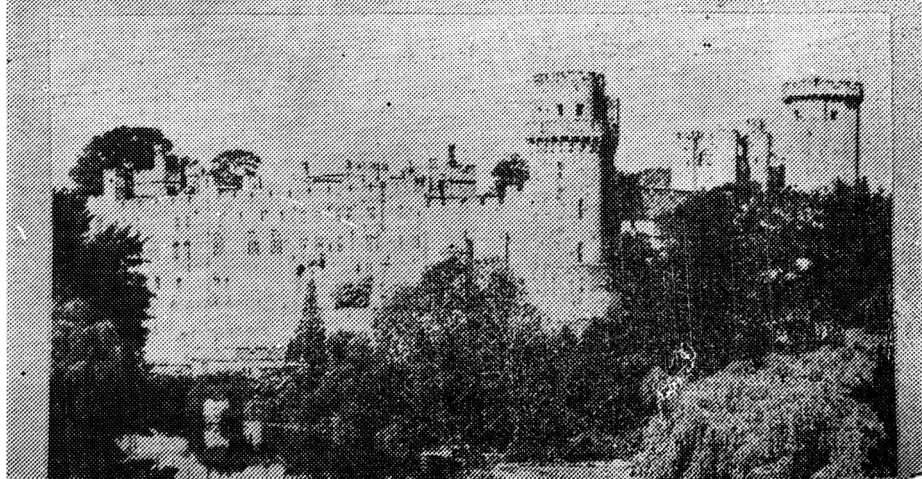
Pl. 12. 1. "Hampton Court Palace" (Richmond, imagine aeriăna).
 2. Memorialul "Royal Air Force" ("Coopers Hill", Runnymede).

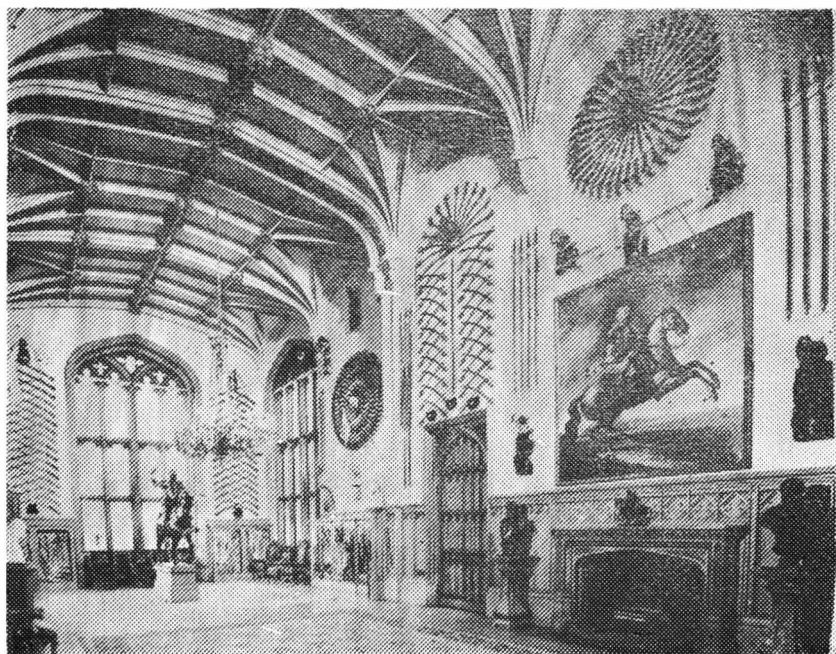
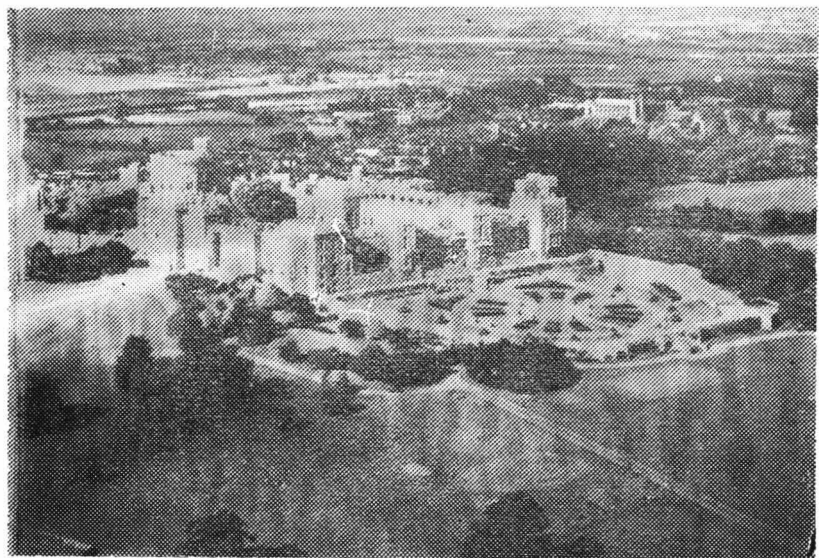
Pl. 13. Fațada Catedralei din Salisbury (detaliu).

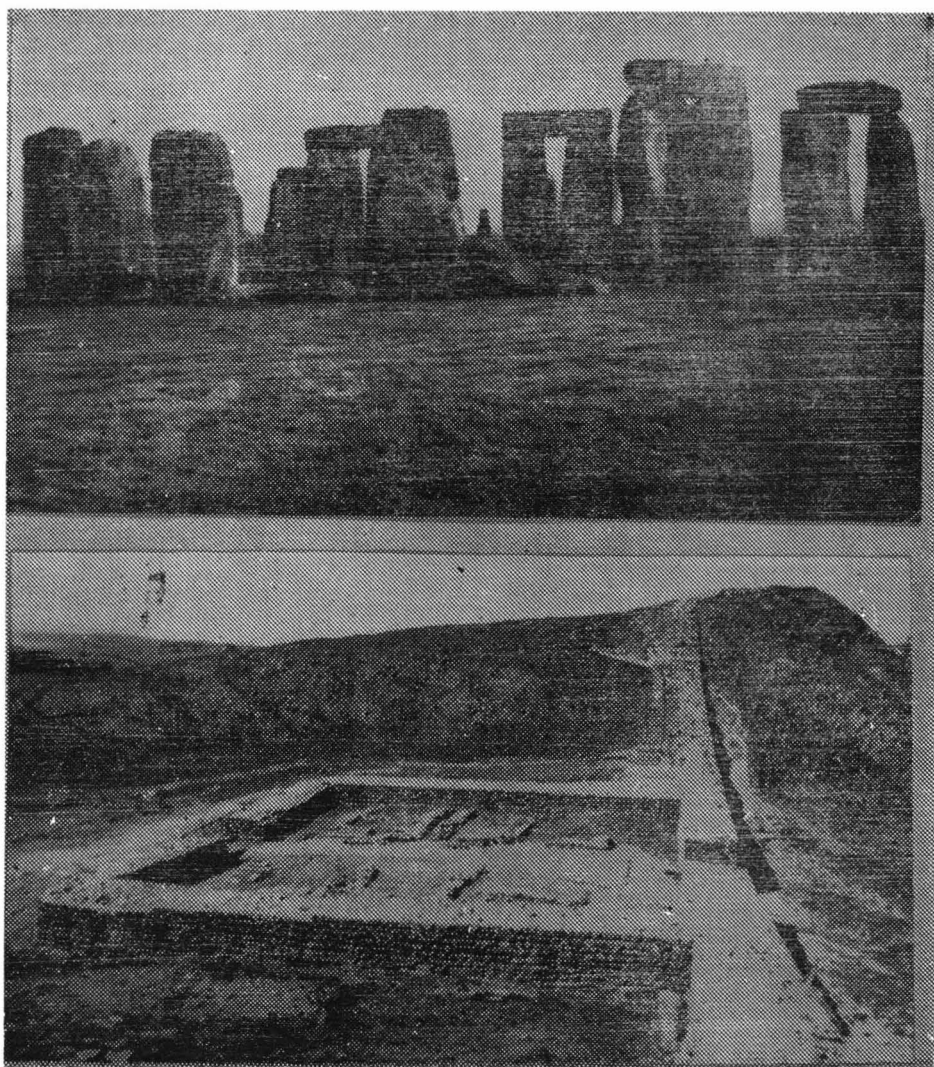
1

Pl. 14. 1. Casa lui William Shakespeare (Stratford-upon-Avon). 2. "Warwick Castle" (vedere generală).

Pl. 15. 1. "Royal Windsor Castle (imagine de ansamblu). 2. Camera Gărzii Reginei ("Royal Windsor Castle").

Pl. 16. 1. Complex de cult și astronomic (Stonehenge). 2. „Valul lui Hadrian” (porțiunea Castle Nick, Northumberland).

CAMBRIDGE

Faimos oraș universitar, cu numeroase colegii renumite (am văzut doar „Jesus College“, datând din anul 1497).

„Fitzwilliam Museum“ (intrarea este liberă), are un bogat patrimoniu eclectic. În sălile de la parter sunt expuse mumii și sarcofage egiptene, artă greco-romană, ceramică și sticlărie englezească, piese de valoare chinezești și japoneze. Galeria superioară prezintă capodopere ale pictorilor maeștri (Tizian, Veronese, Brueghel, Rubens, Van Dyck, Gainsborough, Monet, Cézanne, Renoir, Picasso etc.).

COVENTRY

Centrul industrial se mândrește cu o superbă catedrală, edificată în secolele XIII—XIV, care, din păcate, a fost distrusă complet în urma bombardamentului german, din noaptea de 14 noiembrie 1940. Ca un „memento“ ruinele acesteia (impresionante la vedere) au fost păstrate pentru a aminti tuturor de barbaria războiului. Alături, în imediata lor apropiere, arhitectul Sir Basil Spencer, construiește, în anul 1962, o nouă catedrală, monument artistic de valoare, de o linie arhitecturală deosebit de îndrăzneță.

ETON

Vizita acestui faimos oraș „școlăresc“, la 2—3 km de „Windsor Castle“, s-a limitat la admirarea fațadelor exterioare a unor colegii (în interior pătrunderea a fost interzisă din cauza predării cursurilor, în vacanțe accesul este permis). Piatra de fundament a acestui oraș, cu licee de tip superior, cel mai eficient din Marea Britanie (dar și foarte costisitor, doar băieții din „high life“ își pot permite să studieze aici) a fost pusă, în anul 1440, de către regele Henry VI. Interesantă este uniforma obligatorie a elevilor: fracul!

GREENWICH

Orașul „Meridianului 0 longitudine“ la 5 mile mai jos de „Podul Londrei“, așezat pe Tamisa, se mândrește cu un trecut istoric remarcabil.

„National Maritime Museum“ (clădire a arhitectului Inigo Jones) prezintă istoria marinei britanice: de la cele mai vechi modele de ambarcațiuni la cele mai moderne, instrumente de navigație, uniforme marinărești din felurite epoci, o galerie închinată amiralilor Cook și Nelson, tablouri cu tematică etc. În „Vechiul Observator Regal“ sunt instrumente pentru măsurarea timpului, de la astrolab la ceasurile atomice.

„Colegiul Naval Regal“ este găzduit de un imens edificiu (1660), plasat pe locul unui fost palat („Greenwich Palace“). În care s-au născut Henry VIII și reginele Elisabeta I și Mary I.

„Cutty Sark“, o ambarcațiune „muzeu“ tip „clipper“, ancorată pe cheiul Tamisei. Este o „supraviețuitoare“ de mai bine de un secol (a fost construită în 1869), iar între anii 1883—1895 a transportat lână din Australia (se cunoaște și numele unui căpitan al ei, „simpaticul“, — după cum arată documentele —, Richard Woodget).

KENILWORTH

„Kenilworth Castle“ (pl. 10/2) a luat naștere nu cu mulți ani după bătălia de la Hastings, din 1066. Atunci armatele normande, conduse de Wilhelm I „Cuceritorul“, înfrâng rezistența disperată a regelui Harold. Fortăreața este construită în anul 1122 de către Geoffrey de Clinton, trezorierul lui Henry I, iar în secolul XVI devine reședința lui Robert Dudley, conte de Leicester, favoritul reginei Elisabeta I. În urma confruntării de la Edgehill (războiul civil, 1644), Oliver Cromwell aruncă acest castel în aer, fără nici o justificare! De la acea dată și până în zilele noastre, ruinele de la Kenilworth înfruntă vitregia evenimentelor ulterioare. Comisia „English Heritage“ (sub jurisdicția căreia se află fortificația) n-a dorit să restaureze monumentul pentru a da un exemplu concludent, — peste veacuri —, a ororilor acelor ani întunecați! Complexul muzeal al castelului înmănunchează un număr de edificii, care se pot vizita: „The Keep“ (donjon normand din secolul XII), „Great Hall“ (1392), „Sainlowe Tower“, „Great Chamber“, „Leicester's Stables“ (grajdurile, veacul XVI, adăpostese muzeul complexului), „Leicester's Gatehouse“ (apartamentele contelui, singurul edificiu reconstruit, aici desfășurându-se ședințele Consiliului municipal al localității actuale), „Leicester's Buildings“ (construit special pentru vizita reginei Elisabeta I, 1575), splendida grădină în stil „Tudor“ ș.a. Dar ruinele castelului din Kenilworth au inspirat mulți oameni de cultură, printre aceștia numărându-se și celebrul scriitor Walter Scott, care, influențat de cele văzute aici (1815), va publica un cunoscut roman istoric „Kenilworth“ (1821).

LEAMINGTON SPA

Orășel din centrul Angliei, cu băi terapeutice, se dezvoltă, în special, din secolul XVIII, construcțiile balneare fiind impulsionate de lordul Aylesford (1813) și de regina Victoria I, care poposește aici, în anul 1838, pentru o cură medicală.

„Art Gallery and Museum“, adăpostește într-un edificiu din secolul trecut, valoroase tablouri (în special, peisagiști englezi), monete, arme, porțelanuri, diferite furnituri ș.a.

NORTHAMPTON

Orașul a fost întemeiat de normanzi. În perioada domniilor regilor Henry I — Richard II (secolele XII—XIV) ia o mare dezvoltare.

„Central Museum and Art Gallery“ are o colecție de tablouri, fine sculpturi și ceramică, dar cele mai prețioase exponate se referă la preistorica epocă a pietrei (vestigii numeroase în zona înconjurătoare) și la mostrele de pantofi și cizme (orașul a avut reputația de a fi fost primul centru de încălțăminte din „Insulă“).

„Abington Museum“, din „Abington Manor“ (secolul XV), „povestește“ istoria socială a orașului, incluzând și o galerie a costumelor.

„Church of the Holy Sepulchre“, biserică din anul 1100, ridicată de primul conte de Northampton, Simon de Senlis, pentru bucuria întoarcerii sale din cruciadă.

„St. Peters“, așezământ monahal din 1160, dar cu origine mai veche saxonă. Este o biserică cu un interesant stil normand.

„Queen Eleanor Cross“, memorial dedicat de regele Eduard I soției sale (veacul XIII).

OXFORD

Celebru pe mapamond, orașul Oxford (*pl. 11/1*), este un puternic oraș universitar, cu o tradiție îndelungată în învățământul superior european. Aici au luat naștere printre primele colegii de pe „bătrânul“ continent. Orașul a fost întemeiat de regele Alfred cel Mare (879). Wilhelm I „Cuceritorul“ îl fortifică pentru a deveni un important punct strategic (1068). Din această perioadă datează una dintre cele mai vechi biserici, „St. Michael-at-the-Northgate“ (1071).

Edificiile și monumentele istorice sunt foarte numeroase, iar vizitarea tuturor, pe parcursul unei singure zile, este practic imposibilă. Iată trecerea în revistă a celor mai importante colegii, în ordinea cronologică a înființării lor: „University College“ (fondat de William of Durham, 1249), „Merton College“ (1264, cu cea mai veche bibliotecă din Anglia), „Balliol College“ și „Worcester College“ (ambele înființate în secolul XIII), „Oriel College“ (Adam de Brome, duhovnicul regelui Eduard II, 1326), „New College“ (William of Wykenham, episcop de Winchester, 1379; capela colegiului este una dintre cele mai frumoase din Oxford, *pl. 11/2*), „Exeter College“ (veacul XIV), „Queen's College“ (secolul XIV), „Lincoln College“ (Richard Fleming, episcop de Lincoln, 1427), „All Souls College“ (1438, cu un pitoresc cadran solar), „Magdalen College“ (William Waynflete, 1458, turnul său este punct de referință pentru oraș), „Brasenose College“ (1509), „Trinity College“ (1555), „Hertford College“ (veacul XVI, cu pasajul „Puntea suspinelor“, copie a celebrului original venețian), „Pembroke College“ (1624), „Wadham College“ (secolul XVII) sau mai recente („Keble College“, 1868, „Mansfield College“, 1886).

Alte monumente remarcabile din Oxford: biserici: Catedrala „Christ Church“ (are vitraliile pictate de Reynolds), care deservește și colegiul cu același nume (unde se află frumosul „Tom Tower“), creată de episcopul Wolsey (1525). Catedrala constituie fundația regelui Henry VIII (1546) pe locul unei mănăstiri din anul 1002; „St. Mary's Church“ (secolul XIII); „St. Michael-at-the-Northgate“ (biserică normandă, 1071 despre care am amintit). Edificii: „St. Edmund Hall“ (inaugurat în secolul XIII, cu curtea sa interioară, minusculă, una dintre cele mai frumoase locuri din oraș), „Turnul Carfax“ (are un splendid orologiu medieval; aici a fost încoronat, în anul 1665, regele Charles II), bibliotecile „Bodleian Library“ (secolul XV) și „Radcliffe Camera“, „Sheldonian Theatre“ (1669), „Memorialul Martirilor“, ce comemorează arderea pe rug a trei episcopi catolici, Latimer, Cranmer și Ridley, care n-au vrut să treacă la anglicanism (mijlocul secolului XVI), „Ashmolean Museum“ (cel mai vechi muzeu din Anglia, cu un inestimabil patrimoniu tematic eclectic și o mult prea valoroasă bibliotecă).

PORTSMOUTH

Importantul port al Canalului Mânecii are câteva muzee și mărturii istorice importante: „City Museum“ („Muzeul Orașului“), ce prezintă cei 800 de ani de istorie ai orașului; „Cumberland House“, adăpostește „Muzeul de Istorie Naturală“ (comparabil cu „Grigore Antipa“ din București); „Royal Naval Museum“ cu anexele sale (două hale în care sunt expuse corabia „Mary Rose“ a regelui Henry VIII, scufundată în bătălia de la Solento — 1545 și astăzi recuperată cu ajutorul arheologiei subacvatice și nava amiral „Victory“ a lui Nelson); „Southsea Castle“, construit din porunca lui Henry VIII, între anii 1544—1545 și „Casa memorială Charles Dickens“ (unde s-a născut marele scriitor în 1812).

RICHMOND

Richmond, frumoasa și nu prea îndepărtata suburbie londoneză, conservă unul dintre cele mai brillante monumente istorico-artistice din Marea Britanie și anume: „Hampton Court Palace“ (*pl. 12/1*). Palatul, a fost edificat în cărămidă roșiatică, pe malul Tamisei, la începutul secolului XVI (1514—1520), de către cardinalul Wolsey (cel care va deveni primul ministru al lui Henry VIII), ajungând, în scurt timp, una dintre reședințele preferate ale regelui (mai ales, după căsătoria sa cu Jane Seymour). El va fi lărgit considerabil de perechea regală William III și Mary II (1689—1702). Circuitul de vizitare, deși lung, este foarte atrăgător: „Apartamentele lui Henry VIII“ (cu impunătorul „Great Hall“, „Camera de Gardă“ și „Capela Regală“); „Apartamentele Reginei Mary II“; „Apartamentele Regelui“ (este vorba de William III, care le-a construit și decorat); „Camerile Georgiene“ (cu colecția de cartoane a lui William III „Cartoon Gallery“); „Camerile cardinalului Wolsey“ (cuprind și galeria de tablouri renascentiste, elisabetane etc., o deosebită impresie făcând miniaturile lui Nicholas Hilliard, pictorul de curte al Elisabetei I și măștile mortuare ale acestei regine și Mariei Stuart, de o frumusețe angelică), pitoreasca și spațioasă bucătărie din timpul dinastiei „Tudorilor“, iar în imensa curte a palatului „Terenul de tenis al lui Henry VIII“ și celebra „Grădină“ (plantată în 1769 cu arbuști, care formează un încălțit labirint și exemplarul de viță de vie, de la sfârșitul secolului XVIII, dând și astăzi roade!). Înfățișarea actuală a palatului, în care, după legendă, bânuie stafia Katherinei Howard (a cincea soție a lui Henry VIII, decapitată în „Turnul Londrei“), se datorează arhitectului Christopher Wren (1689). Alături, este întinsa pădurice (pare) „Richmond“, favorit loc de vânătoare a regelui Henry VIII.

RUNNYMEDE

Pe colina „Coopers Hill“ este situat cel mai remarcabil memorial din „Insula Albionului“, dedicat memoriei aviatorilor căzuți la datorie în cea de-a doua conflagrație mondială (*pl. 12/2*). Într-un impresionant mausoleu (cu numeroase aripi), loc de pelerinaj, cu mereu proaspete coroane

de flori și lumânări, sunt înscrise numele a peste 45.000 de piloți (numele, escadrila, gradul, anul decesului; sunt și multe femei) din aviația britanică, grupați după țările Commonwealth-ului din care au făcut parte.

SALISBURY

Veche așezare romană (*Sarum*), apoi oraș în timpurile medievale, Salisbury conservă o catedrală edificată în anul 1220, cu adăugiri ulterioare la 1334. Specialiștii de istoria artei consideră că ea este singura catedrală din țară care și-a păstrat stilul gotic „pur și clasic” fără a primi alte influențe de creație arhitecturale. Portalul oferă ochilor o gamă largă de reprezentări (pl. 13), iar tezaurul catedralei, prețioase mărturii istorice. De asemenea, prezintă interes vizita la „Mompesson House”, ridicată în 1701, pentru Charles Mompesson, etalând o neobișnuită colecție de sticlărie (recipiente pentru băut), din secolul XVIII și furnituri felurite și „Sout Wiltshire Museum” (prezentare de vestigii preistorice, complexul de cult Stonehenge, romanii și saxonii, istoria orașului).

STRATFORD-UPON-AVON

Orășelul de pe râul Avon, centru de piață pe timpul regelui Ioan „Fără de Țară” (1196), cu tradiționalul târg de vite „Mop Fair” (12 octombrie), este legat pentru eternitate de numele ilustrului dramaturg William Shakespeare, care s-a născut (1564) și a fost înmormântat (1616) în această localitate. Aproape toate casele actualei așezări au un aspect particular, încântător, fiind construite în „stil elisabetan”. Mulțimea turștilor ia cu „asalt” minunatele mărturii arhitectonice, precum: „Casa marelui Will” (pl. 14/1), degajând un ambient de liniște și oarecare prosperitate, caracteristic vieții intime a burgheziei, noua clasă ce se va ridica în Evul Mediu (aici se vizitează camera și patul în care s-a născut scriitorul, leagănul lui, camera de oaspeți, bucătăria ș.a.), „Mary Arden’s House” (căminul de fată al mamei dramaturgului), „Anne Hathaway’s Cottage” („coliba” — numai așa nu arată! — soției ilustrului prozator) și „Holy Trinity Church” („Biserica Sfintei Treimi”, 1540), unde se află locul de veci al lui Shakespeare (alături de cele ale soției și câtorva membri din familie). An de an „Royal Shakespeare Theatre” (modernă și impunătoare clădire din localitate) găzduiește festivalul în care se joacă piese ale dramaturgului (primul a avut loc în anul 1769, din inițiativa marelui actor David Garrick!).

STOCKTON-ON-TEES

Primăria municipală a acestui orașel, în nord-estul Angliei, nu de parte de „granița” scoțiană și Marea Nordului, patronează un grandios complex muzeal, alcătuit din „Preston Hall Museum of Social History”, „Darlington Railway Museum” (cel al „Căilor ferate”, situat în zona primei linii a lui Stephenson), „Preston Park Eaglescliffe”, „Green Dragon Ward Art Gallery” (o simeză) și „Billingham Art Gallery” (aici a fost găz-

duită, în anul 1980, reușita expoziția de arheologie a României, „The Dacians” — „Dacii”). Poate cea mai completă instituție rămâne „Preston Hall Museum of Social History” (clădirea a fost edificată în anul 1825, iar din 1953 expoziția poate fi vizitată). După cum îi arată și numele, acest muzeu este al „Istoriei sociale” (are și o puternică tentă etnografică, fiind destul de întins ca suprafață), unde sunt înfățișate, într-o expunere, deosebit de plăcută, interioare orășenești și țărănești din diferite epoci și stiluri (abundă cele „victoriene”) din istoria Angliei, precum și o serie de ocupații și meșteșuguri, astăzi dispărute. O piesă de rezistență din patrimoniul acestui muzeu este tabloul „The Diceplayers” („Jucătorii de zaruri”) al pictorului francez Georges de la Tour (1593—1652).

WARWICK

Originile orășelului, așezat pe râul Avon, și a castelului, cu același nume, se pierd în negura timpurilor anglo-saxone, când Ethelfleda, fiica regelui Alfred cel Mare, fortifică Warwick-ul împotriva invaziei daneze (914). Wilhelm I „Cuceritorul” ordonă construirea unei fortificații (1068). În secolul XIV, Norman de Warwick reconstruiește edificiul în piatră, el urmând a deveni reședința conților cu acest nume. În timpul războaielor de „100 de ani” și a „celor două roze” castelul este considerat ca un punct strategic de primă importanță. În secolele XVII și XIX i se aduc modificări și restaurări, care prezintă aspectul actual al monumentului (pl. 14/2). Complexul de clădiri, (sub patronajul „English Heritage”), înconjurat de o puternică incintă, se compune din: „Ethelfleda's Mound” (locul fortificațiilor din anii 914 și 1068), „Caesar's Tower” (1340), „The Gatehouse and Barbican” (1350, aici se află o expoziție amintind de regele Richard III), temnița și camera de tortură (unde au fost aduși și interogați prizonierii în urma bătăliei de la Poitiers, — „războiul de 100 de ani”, 1356), „Guy's Tower” (1395, aici a locuit temporar Richard III; din turn se deschide o splendidă panoramă a împrejurimilor), „Kingmaker” („Făcătorul de regi”, o secțiune a castelului, închinată lui Richard Neville, conte de Warwick, care, în 1471, l-a „uns” suveran pe Eduard IV, secțiune cu mare afleună de public, prezentând aspecte din viața medievală a castelului, „însuflețite” cu păpuși de ceară; în mărime naturală, parcă aieveau), „Clarence Tower” (1478), „Bear Tower” („Turnul Ursului”), „Ghost Tower” (cel al „fantomei”) etc. „Great Hall and State Rooms” („Marele hol și apartamentele statale regale” expun o inestimabilă colecție de arme și armuri, heraldică, interioare, alte mărturii din evul de mijloc, printre care și masca mortuară a lui Oliver Cromwell). În oraș se mai află „Church of St. Mary” („Biserica Sf. Maria”), de origine normandă, reedificată în secolul XIV, starea actuală datând din anii 1698—1704.

WINCHESTER

Centru roman, din care, după o perioadă de timp, regele Alfred cel Mare (o frumoasă statuie a sa împodobește artera principală a localității) face capitala primului regat vest-saxon (secolul IX). Episcopul William

de Wykenham (cancelar al Angliei sub regii Eduard III și Richard II) fondează celebrul colegiu superior liceal, în anul 1382 (al doilea ca pondere în țară după Eton; cel de a treilea este Colegiul din Herrow, la nord de Londra). Monumente de vizitat: Catedrala, în stil combinat (normand și gotic), inițial biserică romanică („romanesque“, 1709, se păstrează doar turnul „retezat“), cu o bibliotecă în care se găsește celebra „Biblie din Winchester“ — scrisă între anii 1160—1170), „Casa memorială“ unde și-a trăit ultimii ani ai vieții prozatoarea Jane Austen — (1817), amintitul colegiu și „Guildhall“ („Casa breslei“), edificat în 1873.

WINDSOR

La câțiva pași de colegiul liceal din Eton se află „Royal Windsor Castle“ (pl. 15/1). Proprietate (și reședință de vară) a Coroanei britanice, el a fost fondat în 1078, de Wilhelm I „Cuceritorul“ (din acele timpuri datează „Round Tower“ din centrul castelului), lărgindu-se și dezvoltându-se mereu (înfățișarea actuală i se datorează arhitectului Jeffry Wyatt — secolul XIX; în anul 1992 o aripă a acestuia a fost mistuită de un incendiu, fiind în curs de restaurare). „Apartamentele de Stat“ (regale) oferă faimoase picturi, tapiterii, sculpturi și alte capodopere de artă; Capela „Sf. Gheorghe“ (un mausoleu unde sunt înmormântați regii Eduard IV, Henry VI, Henry VIII și una dintre soții (Jane Seymour), Eduard VIII și regina Alexandra, George V și consoarta Mary, George VI — tatăl actualei regine Elisabeta II, alături un memorial pentru prințul Albert), reprezintă un exemplu concludent al stilului gotic „perpendicular“ englez (secolele XV—XVI); „Camera gărzii reginei“ este împodobită cu uriașe panoplii (pl. 15/2); în „Queen Mary's Dolls House“ există numeroase păpuși, daruite Casei regale engleze de diferite state (cu plăcere am remarcat și păpuși românești, înveșmântate în pitorești costume populare!).

WORCESTER

Așezare romană destul de puternică și apoi în perioada anglo-saxonă, odată cu cucerirea normandă, orașul va căpăta importanță în Evul Mediu. „Worcester Cathedral“, edificată de Richard „Inimă de Leu“ (1189), în stil gotic (cam încărcat), „Royal Worcester and the Dyson Perrins Museum“ (1751), cu o colecție regală de fine porțelanuri, „Muzeul central al războiului civil englez“, cu sugestive evocări ale evenimentului și casa unde s-a născut renumitul compozitor englez Edward Elgar, sunt obiective de interes.

În sfârșit, am vizitat cu reală plăcere, două importante SITURI ARHEOLOGICE ale căror imagini îmi erau familiare din ilustrațiile anilor de studenție. Este vorba de: a „Muzeul în aer liber de la Stonehenge“ (pl. 16/1), un prea cunoscut și „misterios“ complex de cult și astronomic, a cărui edificare își are începutul în neolitic și finalizarea în epoca bronzului. Uriașele roci de piatră au mai multe faze de construcție: I 1800—1650 î.Chr., II 1650—1500, III/a 1500, III/b 1500—1400, III/c

1400. Alături, un mic muzeu cu alte vestigii descoperite în zonă. b. „Valul împăratului Hadrian“ (*pl. 16/2*), în nord, înălțat între anii 122—130, pentru apărarea Britaniei romane de atacurile semințiilor celtice ale scoților. Acest *limes*, din piatră, se întinde pe 73 de mile între actualele localități Wallsend-on-Tyne și Bowness-Solway Fort. Din loc în loc se găsesc caste, forturi, burgi (toate fortărețele și zidul, din piatră, al valului sunt judicios conservate și excelent întreținute!). Acest sistem defensiv va fi abandonat definitiv de către romani în anul 383 d.Chr.

În concluzie, referindu-mă la această vizită documentară în Marea Britanie, am constatat, cu satisfacție, că față de cele văzute și cunoscute, în anul 1980⁷, rețeaua muzeografică din această țară s-a extins considerabil prin crearea unor noi instituții ale genului și organisme de coordonare puternice. Astăzi ființează numai în Anglia (deci, în afara Țării Galilor și a Scoției) peste 1.800 de muzee și monumente istorico-artistice de sine stătătoare, nimerit prilej de reflecții și pentru noi.

CONSTANTIN POP

MUSÉES ET MONUMENTS DE GRANDE BRETAGNE. IMPRESSIONS DE VOYAGE

(Résumé)

À la suite des voyages effectués en Grande Bretagne (deux fois en 1980, puis en 1994), l'auteur traite un ensemble de problèmes généraux concernant l'organisation des musées d'Angleterre (en exceptant ceux de Pays de Galles et d'Ecosse), ayant en vue les types et la thématique de ceux-ci, les services d'instruction et d'éducation, le secteur de „Public Relations“.

Avant de présenter les musées, les collections et les monuments visités, chaque d'entre eux avec son histoire et son passé (Londres, Bath, Cambridge, Coventry, Eton, Greenwich, Kenilworth, Leamington Spa, Northampton, Oxford, Portsmouth, Richmond, Runnymede, Salisbury, Stratford-upon-Avon, Stockton-on-Tees, Warwick, Winchester, Windsor, Worcester, aussi que les sites archéologiques Stonehenge et „Vallum de Hadrien“) et pour comprendre mieux les spécifiques de ce pays, l'auteur passe en revue, en donnant des exemples, les styles architectoniques si propres à „l'esprit“ anglais.

⁷ Vezi nota anterioară.

BIBLIOGRAFII

BIBLIOGRAFIA DACIEI ROMANE (V)*

1981—1989

I. IZVOARE, LUCRĂRI GENERALE, SINTEZE, ENCICLOPEDII, BIBLIOGRAFII

1838. D. Alicu, *Restaurarea și conservarea monumentelor romane de la Ulpia Traiana*, în *RMM*, 1987, 2, p. 63—66.
1839. Idem, *Din istoria unui muzeu*, în *RevMuz*, 2, 1987, p. 43—48.
1890. D. Alicu, S. Cociș, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Bibliografie selectivă*, în *ActaMN*, XXIV—XXV, 1987—1988, p. 589—615.
1891. M. Bărbulescu, *Interferențe culturale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984, 238 p.
1892. Idem, *Din istoria militară a Daciei romane, Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj, 1987, 203 p.
1893. Doina Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei*, Cluj, 1983, 257 p.
1894. Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București, 1984, 1174 p.
1895. Ioana Bogdan Cătănicu, *Evolution of the system of defence works in Roman Dacia*, în *BAR*, 116 Oxford, 1981, 121 p.
1896. N. Branga, *Italicii și veteranii din Dacia*, Timișoara, 1986, 223 p.
1897. S. Cociș, Adela Paki, *Bibliografia Daciei romane, 1949—1965*, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 569—588.
1898. Idem, *Bibliografia Daciei romane, II, 1966—1971*, în *ActaMN*, XXIV—XXV, 1987—1988, p. 567—589.
1899. I. H. Crișan, *Itinerarii arheologice transilvane*, București, 1982, 264 p.
1900. Idem, *Despre valoarea documentară a Columnei lui Traian*, în *Studia Antiqua et Archaeologica*, Iași, 1983, p. 152—157.
1901. H. Daicoviciu, *Ancêtres des Romains, La Roumanie*, Bruxelles, 1983, p. 41—60.
1902. H. Daicoviciu, D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, București, 1984, 146 p.
1903. M. Deselnicu, Șt. Olteanu, V. Teodorescu, *Istoria prelucrării pieilor pe teritoriul României*, București, 1984, 202 p.

* S. Cociș, Adela Paki, I (1949—1965), în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 569—588; idem, II (1966—1971), în *ActaMN*, XXIV—XXV, 1987—1988, p. 567—588; idem, III (1972—1976), în *ActaMN*, 26—30, I 2, 1989—1993, p. 557—576; idem, IV (1977—1980), în *ActaMN*, 31, I, 1994, p. 273—297.

Când autorul apare pentru prima dată în bibliografie, prenumele acestuia se scrie în întregime. Același lucru și pentru toate prenumele feminine.

Lista abrevierilor se găsește la sfârșitul volumului.

1904. P. I. Dicu, *Din istoria municipiului Pitești, scurtă privire asupra epocilor străveche, veche și medievală*, în *RMM—MIA*, 2, 1988, p. 3—15.
1905. I. Donoiu, *Efigii feminine pe monedele romane*, București, 1983, 127 p.
1906. I. C. Drăgan, *Mileniul imperial al Daciei*, București, 1986, 285 p. [p. 48—61, 189—198.]
1907. V. Drăguț, *Arta românească*, I, București, 1982, 500 p. [p. 53—63].
1908. XXX, *Enciclopedia civilizației romane*, București, 827 p.
1909. C. Feneșan, *Un proiect necunoscut din secolul al XVIII-lea de Corpus al istoriei Daciei libere romane și postromane*, în *RevArh*, LXIII, 3, 1986, p. 251—259.
1910. I. Fischer, *Latina dunăreană*, București, 1985, 225 p.
1911. I. Fischer, Al. Avram, *Bibliografia clasică românească*, 1983—1984, în *StCl*, XXV, 1987, p. 151—172.
1912. R. Florescu, *Die Kunst der dako-römischen*, București, 1986, 165 p.
1913. A. H. Golimas, C. C. Gheorghe, *Bibliografia numismatică românească*, București, 1984, 320 p. [p. 159—184].
1914. Dinu C. Giurăscu, *Istoria ilustrată a românilor*, București, 600 p. [p. 53—71].
1915. I. Glodariu, *Așezări dacice și daco-romane la Slimnic*, București, 1981, 189 p.
1916. M. Gramatopol, *Artă și arheologie dacică și romană*, București, 1982, 239 p., 56 pl.
1917. Idem, *Dacia Antiqua*, București, 1982, 311 p.
1918. Idem, *Arta imperială a epocii lui Traian*, București, 1984, 265 p.
1919. Idem, *Portretrul roman în România*, București, 1985, 294 p., 102 fig.
1920. N. Gudea, *Porolissum Res Publica Municipii Septimii Porolissensium*, București, 1986, 240 p.
1921. Idem, *Porolissum un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului roman*, în *ActaMP*, XIII, 1989, 1178 p.
1922. K. Horedt, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, București, 1982, 237 p., 70 fig., 6 pl.
1923. XXX, *Inscripțiile Daciei romane*, III/3, București, 1984, 469 p.
1924. XXX, *Inscripțiile Daciei romane*, III/4, București, 1988, 400 p.
1925. N. Iorga, *Istoria poporului românesc [Provincia romană Dacia și Romania răsăriteană până la împărțirea imperiului]*, p. 44—63], București, 1984.
1926. Idem, *Istoria Românilor*, București, 1988, 306 p. [*Dacia romană* p. 123—249].
1927. Nicolae Josan, *Muzeul Unirii*, București, 1985, 240 p. [p. 54—73].
1928. M. Mușat, I. Ardeleanu, *De la statul geto-dac la statul român unitar*, București, 1983, 725 p. [p. 47—84].
1929. V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane Legiunea XIII Gemina*, Cluj-Napoca, 1985, 220 p.
1930. Idem, *De la Apulum la Alba-Iulia*, București, 1987, 176 p. [p. 54—75].
1931. Șt. Pascu, *Ce este Transilvania*, 1983, București, 280 p. [p. 27—31, 226—331].

- 1932 C. C. Petolescu, *Simbioza daco-romană și romanitatea carpato-dunăreană*, în RI, 38, 7, 1985, p. 635—650.
- 1933 R. Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988, 323 p. [p. 39—41].
- 1934 D. Protase, V. Cazacu, *Progresul științei și tehnicii în timpul romanilor*, în *Istoria gândirii și creației științifice și tehnice românești*, București, 1982, p. 202—246.
- 1935 A. Rădulescu, *Dacia și Moesia (Scythia) — părți constitutive ale etnosului românesc*, în *Pontica*, XVII, 1984, p., 101—109.
- 1936 B. Roman, A. Sântimbreanu, V. Wollmann, *Aurarii din Munții Apuseni*, București, 1982, 109 p.
- 1937 A. A. Rusu, *Cetatea Hațegului. Monografie istorică și arheologică*, în *Sargetia*, XVI—XVII, 1982—1983, p. 333—361.
- 1938 Idem, *Moștenirea materială a antichității în districtul Hațegului*, în *SCIVA*, 37, 3, 1986, p. 249—255.
- 1939 I. I. Russu, *Etnogeneza românilor*, București, 1981, 410 p. [p. 168—202].
- 1940 Nicolae Stoica de Hațeg, *Cronica Mehadiiei și a Băilor Herculane*, Timișoara, 1984, 230 p. [p. 1—75, 175—194].
- 1941 S. Sanie, *Culte orientale în Dacia romană, 1. Cultele siriene și palmyriene*, București, 1981, 312 p.
- 1942 Al. Ștefan, I. Fischer, *Bibliografia clasică românească (1981—1982)*, în *StCl*, XXIII, 1985, p. 105—131.
- 1943 Aristide Ștefănescu, *Ghidul Muzeelor*, București, 1984, 498 p.
- 1944 O. Toropu, C. Tătulea, *Sucidava, Celei*, 273 p. [p. 60—190].
- 1945 D. Tudor, *Instrucție și educație în Daica romană*, în *Istoria învățământului din România*, București, 1983, p. 41—46.
- 1946 Mioara Turcu, *Itinerare arheologice în Muntenia*, București, 1985, 320 p., *passim*.
- 1947 Lucia Țeposu-Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, în *BAR*, 128, Oxford, 1982, 244 p.
- 1948 C. M. Vlădescu, *Armata romană în Dacia Inferior*, București, 1983, 303 p.
- 1949 Idem, *Evoluția politico-militară a Daciei în secolele I—III e.n.*, în *Istoria militară a poporului român*, I, București, 1984, 436 p., p. 194—195.
- 1950 Idem, *Fortificațiile romane din Dacia Inferior*, Craiova, 1986, 160 p.
- 1951 R. Vulpe, *La fusion des civilisations dace et romaine, la continuité et l'unité du peuple roumain*, în *Historia de America*, Mexico, 91, 1981, p. 113.
- 1952 V. Wollmann, *Johann Michael Ackner*, Cluj, 1982, 283 p.
- 1953 Idem, *Briefe zur Geschichte der Siebenbürgischen Altertums-kunde*, București, 1983, 283 p.
- 1954 Alexandru D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia traiană*, București, 1988, 517 p. [p. 149—248].
- 1955 Idem, *Istoria Românilor*, București, 1985, 520 p. [p. 129—204].
- 1956 M. Zahariade, *Evoluția politico-militară a Daciei în sec. I—III e.n.*, în *Istoria militară a poporului român*, București, 1985, 436 p. [p. 196—214].

II. ISTORIE

1. Viața economico-socială

1957. D. Alicu, *Instalații de hypocaustum la Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 425—436.
1958. Idem, *Römische Heizungsanlagen in Sarmizegetusa*, în *Jahresberichte aus August und Kaiseraugust*, 3, August, 1983, p. 119—134.
1959. Idem, *Două cuptoare de ars țigle și cărămizi de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 467—475.
1960. Idem, *Precizări privind cronologia unor lămpi stampilate de la Sarmizegetusa*, în *Apulum*, XXII, 1985, p. 77—87.
1961. D. Alicu, S. Cociș, *Oglinzi romane de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Apulum*, XXIV, 1988, p. 145—149.
1962. D. Alicu, *Urbanism și arhitectură la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *RMM*, 1, 1988, p. 61—75.
1963. D. Alicu, C. Opreanu, *Urbanism și arhitectură în Dacia romană. Ulpia Traiana Sarmizegetusa — Amfiteatru*, în *RMM*, 1, 1989, p. 77—94.
1964. D. Alicu, *Urbanism și arhitectură în Dacia romană, III. Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *RMM*, 2, 1989, p. 3—14.
1965. D. Alicu, S. Cociș, *Podoabe romane de la Ulpia Traiana*, în *Apulum*, XXV, 1989, p. 225—247.
1966. R. Ardevan, *Gemă romană de la Gherla*, în *Tibiscum*, V, 1986, p. 227—231.
1967. C. L. Băluță, *Antefixe romane din Dacia Superior. Clasificare și considerații generale*, în *Sargetia*, XV, 1981, p. 35—42.
1968. Idem, *Mortaria ștampilate comune în Dacia și Moesia Inferior*, în *Pontica*, XIV, 1981, p. 263—267.
1969. Idem, *Materiale tegulare din figlinele particulare de la Apulum*, în *StComSibiu*, 21, 1981, p. 273—286.
1970. C. L. Băluță, I. Berciu, *Antefixe romane de la Apulum*, în *Apulum*, XIX, 1981, p. 83—95.
1971. G. L. Băluță, *South-Gaulisch, terra sigillata at Apulum* în *RCRF Acta* XXI—XXII, 1981—1982, p. 147—151.
1972. Idem, *Les antefixes romaines de la Dacie Supérieure*, în *RCRF*, XXI—XXII, 1982, p. 153—165.
1973. Idem, *Pătrunderea și difuzarea sigilatelor de Rheinzabern și Westendorf în Dacia Superior*, în *Sargetia*, XVI—XVII, 1982—1983, p. 209—232.
1974. Idem, *Sigillée de Rheinzabern et de Westendorfen en Dacie Supérieure: pénétrations et diffusion*, în *Bayerische Vorgeschichtsbllätter*, München, 49, 1984, p. 125—141.
1975. Idem, *Firmalampen sur le Limes danubien de la Dacie. Pénétration et diffusion*, în *Studien zur den Militärgrenzen Roms III*, 13. Internationalen Limeskongress, Aalen, 1983, Stuttgart, 1986, p. 441—446.
1976. Idem, *Les briques et les tuilles estampillées de la legion XIII Gemina de Dacie*, în *Acta „Centri historiae” Terra Antiqua Balcanica*, II, Serdicae, 1987, p. 165—166.

1977. Doina Benea, *Capsule romane pentru protejarea sigiliilor descoperite la Tibiscum*, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 337—343.
1978. Idem, *Die Glasswerkstätten von Tibiscum und der Perlenexport ins Barbaricum im 2 bis 4. Jhr.* în *Apulum*, XXI, 1983, p. 115—140.
1979. Idem, *Römische Töpferwerkstätte in Tibiscum*, în *SIB*, XI, 1985, p. 11—18.
1980. Doina Benea, R. Petrovsky, *Werkstätten zur Metallverarbeitung in Tibiscum in 2. und 3. Jahrhundert n. Chr.*, în *Germania*, 65, 1987, p. 226—239.
1981. I. Berciu, C. L. Băluță, *Sigilla tegularia peditum et equitum singularia*, în *Dacia*, N.S., XXV, 1981, p. 263—270.
1982. Gh. Bichir, *Cuptoare de ars ceramică și țigle la Stolniceni — Buri-dava*, în *SCIVA*, 40, 1, 1989, p. 45—46.
1983. P. Bona, C. Pop, *Un vas antropomorf descoperit la Jupa (Tibiscum)*, în *Banatica*, VII, 1983, p. 231—234.
1984. O. Bounegru, *Opațiile romane cu reprezentări de nave*, în *SCIVA*, 35, 4, 1984, p. 366—372.
1985. N. Branga, *Die Römer in der Senke von Miercurea Sibiului (Reussmarkt)*, în *FVL*, 30, 1987, 1, p. 37—44.
1986. Corneliu Bucur, *Moara de mână. Istoria civilizației tehnice a poporului român*, în *Cibinum*, Sibiu, 1977—1983, p. 63—104 [p. 84—88 epoca romană].
1987. Gh. Calotoiu, I. Mocioi, V. Marinoiu, *Elemente de simbioză geto-daco-romană în formarea poporului român și a limbii române atestate în Gorj*, în *Mărturii arheologice în Gorj*, Târgu Jiu, 1987, p. 127—164.
1988. Gh. Calotoiu, *Unelte agricole antice aflate în colecțiile Muzeului Județean Gorj*, în *RevMuz*, 1987, p. 62—66.
1989. Ana Căținaș, *Ceramica șampilată de la Potaissa*, în *Potaissa*, III, 1982, p. 41—51.
1990. Idem, *Ceramica șampilată de la Potaissa (II)*, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 481—503.
1991. Rodica Ceapă, *Atelierul de sticlărie de la Ulpia Traiana*, în *Comunicări ale cercurilor științifice studențești*, Cluj-Napoca, 1983, p. 11—24.
1992. T. Cioflan, *Ceramica de tipul cu figuri în relief din Dacia romană*, în *RevMuz*, 5, 1985, p. 57—64.
1993. Idem, *Ceramica șampilată ornamentală descoperită în castrul de la Jidova, Câmpulung*, în *Rev.Muz.*, 9, 1986, p. 53—55.
1994. S. Cociș, E. Nemeș, *Fibule romane de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 433—493.
1995. S. Cociș, *Un olan de ventilație de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 505—515.
1996. S. Cociș, Adriana Rusu, *Fibule romane din colecțiile Muzeului Județean Deva (I)*, în *Sargetia*, XVIII—XIX, 1984—1985, p. 132—140.
1997. S. Cociș, *Fibule romane din Muzeul de Istorie al Transilvaniei (I)* în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 527—537.
1998. Idem, *Fibule emailate din Dacia romană*, în *Apulum*, XXIII, 1996, p. 159—168.

1999. S. Cociș, Adriana Rusu, *Fibule romane din colecțiile Muzeului Județean Deva (II)*, în *Sargetia*, XX, 1986—1987, p. 139—147.
2000. S. Cociș, *Tipare romane de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *SCIIVA*, 38, 2, 1987, p. 175—179.
2001. Idem, *Fibule cu inscripție din Dacia romană*, în *ActaMN*, XXIV, 1987, p. 159—162.
2002. S. Dumitrașcu, *Podoabe și piese de îmbrăcăminte din mileniul I e.n.*, în *Crisia*, XIII, 1983, p. 33—142.
2003. R. Florescu, *L'urbanisation de la Dacie romaine*, în *RRH*, 24, 1—2, 1985, p. 7—27.
2004. Idem, *Urbanizarea Daciei*, în *Sargetia*, XVIII—XIX, 1984—1985, p. 149—167.
2005. N. Gudea, Al. V. Matei, *Chei romane în Muzeul de Istorie și Artă din Zalău*, în *ActaMP*, 1981, p. 191—223.
2006. N. Gudea, *Mărgele romane de la Porolissum (I)*, în *ActaMP*, VI, 1982, p. 23—30.
2007. Idem, *Die Stempelgefäße von Porolissum*, în *RCRF*, 21—22, 1982, p. 167—208.
2008. Idem, *Verzeichnis der Römerlager und Bauwerke mit Hypokaust-Heizanlagen in Dakien*, în *Jahresberichte aus Augst und Kaiser-augst*, 31, Augst, 1983, p. 101—171.
2009. Idem, *Import und Erzeugung von TS-keramik in den dakischen Provinzen*, în *RCRF*, 23—24, 1987, p. 81—89.
2010. S. Haimovici, *Studiul faunistic din castrul roman din sec. II—III e.n. de la Brâncovenеști*, în *Crisia*, XVI, 1986, p. 297—302.
2011. Ioana Hica-Câmpeanu, *Din colecțiile Muzeului de Istorie a Transilvaniei — Donația Torma Károly. Unelte și arme romane din zona Ilișua-Cristești Ciceului*, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 593—605.
2012. Ioana Hica-Câmpeanu, *O mască din lut din zona Ilișua Cristești Ciceului, din colecțiile Muzeului de Istorie al Transilvaniei*, în *ActaMN*, XX, 1984, p. 755—762.
2013. D. Isac, *Terra sigillata de la Tibiscum*, în *Apulum*, XIX, 1981, p. 109—123.
2014. Idem, *Terra sigillata de la Gilău*, în *Potaissa*, III, 1982, p. 65—80.
2015. I. T. Lipovan, *Opaite romane din Apulum (I)*, în *Sargetia*, XVI—XVII, 1982—1983, p. 227—232.
2016. Idem, *Officina ceramistului Gaius Iulius Proculus la Ampelum*, în *AIIA*, XXVI, Cluj-Napoca, XXVI, 1983—1984, p. 301—317.
2017. Idem, *Opaite romane produse într-o oficină din Ampelum (II)*, în *Sargetia*, XVIII—XIX, 1984—1985, p. 142—148.
2018. Idem, *Opaite romane din Ampelum (II)*, în *Tibiscum*, VII, 1988, p. 181—188.
2019. Al. V. Matei, *Vasul decorat cu șerpi descoperit la Porolissum (terasa sanctuarelor)*, în *ActaMP*, VI, 1982, p. 17—22.
2020. Cornelia Măluțan, *Drumul sării în Transilvania de nord-vest*, în *ActaMP*, VIII, 1984, p. 240—255.
2021. V. Moga, *A existat un amfiteatru la Apulum (în legătură cu o tegula apulensă)*, în *Apulum*, XXI, 1983, p. 81—88.
2022. Idem, *Vase din bronz descoperite la Apulum*, în *Apulum*, XXII, 1985, p. 71—75.

2023. Idem, *Amphithéâtres et luttes de gladiateurs en Dacie romaine*, în 17. Internationale Eirene Konferenz, Berlin, 1986, p. 152—153.
2024. C. Mușețeanu, *Capsule de sigilii romane din Dacia și Moesia Inferior*, în SCIVA, 35, 4, 1984, p. 361—365.
2025. E. Nemeș, *Podoabe din aur în colecția Muzeului Arheologic din Sarmizegetusa*, în Sargetia, XVI—XVII, 1982—1983, p. 237—240.
2026. Șt. Olteanu, *Valorificarea bogățiilor miniere de către poporul român în epoca veche și medie*, în RI, 34, 3, 1981, p. 465—485.
2027. Șt. Olteanu, N. Negru, D. Seclăman, *Tehnologia obținerii fierului din minereu și problema continuității istorice pe teritoriul României în mileniul I e.n.*, în SCIV, 32, 2, 1981, p. 217—232.
2028. C. Oprcanu, *Despre structurile subterane ale arenei amfiteatrului de la Sarmizegetusa*, în ActaMN, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 147—160.
2029. Idem, *Semnificația sociodemografică și politică a amfiteatrului de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în ActaMN, XXIV—XXV, 1987—1988, p. 223—247.
2030. E. D. Pădureanu, *O contribuție la problema drumului roman pe cursul mijlociu al Mureșului*, în Ziridava, XIV, 1982, p. 67—75.
2031. C. C. Petolescu, *Un tipar pentru vase cu figuri în relief, Romula*, în ActaMN, XVIII, 1981, p. 469—473.
2032. Idem, *Viața romană în județul Gorj*, în Litua, II, 1982, p. 81—85.
2033. Idem, *Relațiile economice ale Daciei romane*, în RI, 34, 4, 1981, p. 703—713.
2034. Idem, *Contribuții la istoria Munteniei în sec. II e.n.*, în RI, 1, 1982, p. 65—77.
2035. Idem, *Inscripțiile pe mortaria din Dacia (II)*, în Pontica, XVIII, 1985, p. 157—172.
2036. I. Piso, Al. Diaconescu, *Forurile din Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în ActaMN, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 161—183.
2037. Al. Popa, *Quelques estampilles d'amphores attestées dans la Dacie*, în Apulum, XX, 1981, p. 71—78.
2038. Gh. Popilian, *Atelierul de ceramică din castrul roman de la Slăveni*, în Studii și Comunicări, Oltenia, III, 1981, p. 28—46.
2039. Idem, *Date noi cu privire la centrul ceramic de la Romula*, în ArhOlt, 3, 1984, p. 46—54.
2040. Gh. Popilian, I. Ciucă, *La céramique sigillée d'importation d'Acidava*, în Dacia N.S., XXX, 1986, p. 167—172.
2041. Idem, *Nouvelles informations sur l'importation de terra sigillata en Dacie romaine méridionale*, în Dacia, N.S., XXXI, 1—2, 1987, p. 61—79.
2042. Fl. Preda, *Orașele romane din Dacia*, în SAI, XLIX-L, 1984, p. 220—229.
2043. Mircea Sfârlea, *Podoabe de aur descoperite la Romula păstrate în colecția Muzeului de Istorie al R.S.R.*, în MN VII, 1983, p. 91—100.
2044. Z. Székely, *Obiecte de bronz din epoca romană*, în Aluta, XVI, 1984, p. 20—31.
2045. C. M. Tătulea, *Contribuții la cunoașterea tipologiei, evoluției și răspândirii brăzdarelor romane în Dacia. Depozitul de fiare de*

- plug de la Ghidici, în *Studii și Comunicări Oltenia*, IV, 1982, p. 47—86.
2046. Magdalena Tzoni, *Termele de la Pietroasele*, în *Musaios*, 3, Buzău, 1981, p. 41—49.
2047. Lucia Țeposu-Marinescu, *Cu privire la urbanizarea Miciei*, în *Sargetia*, XVIII—XIX, 1984—1985, p. 125—129.
2048. Ștefan Udrescu, *Unele observații privind creșterea animalelor și vânătoarea în castrul roman de la Micia-Hunedoara. Date zooarheologice*, în *RevMuz*, 8, 1985, p. 66—71.
2049. D. Ursuț, *Ramificația drumului roman imperial spre castrul de la Potaissa. Cercetări topometrice*, în *Potaissa*, III, 1982, p. 20—22.
2050. D. Ursuț, P. Petrică, *Scurtă analiză topometrică a sectorului de drum roman cuprins între km 8 + 750 și intrarea în municipiul Turda*, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 591—592.
2051. D. Ursuț, Adam Mitulescu, P. Petrică, *Drumul roman de la Sarmizegetusa-Ostrov. Aspecte geotopometrice*, în *Sargetia* XXVI—XXVII, 1982—1983, p. 201—208.
2052. D. Ursuț, P. Petrică, *Cercetări topoarheologice privind drumul roman de la Aiud-„Căprioara“*, în *Apulum*, XXI, 1983, p. 157—161.
2053. D. Ursuț, D. Isac, P. Petrică, *Drumul roman de la Băița-Bunești*, în *Apulum*, XXIII, 1985, p. 63—66.
2054. Iudita Winkler, M. Blăjan, *Atelierul de fierărie descoperit la Meadiaș*, *ActaMN*, XVI, 1982, p. 81—108.
2055. I. Winkler, *Drumul roman Napoca-Potaissa (II)*, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 587—589.
2056. M. Bădău-Witterberger, *Considerații privind unele materiale tegulare de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 481—486.
2057. Idem, *Considerații privind ștampilele Legiunii a XIII-a Gemina de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XXIV—XXV, 1987—1988, p. 615—619.
2058. V. Wollmann, *Un „Iulius“ la Alburnus Maior*, în *AIIA*, XXVII, 1985—1987, p. 253—295.
2059. Idem, *Din patrimoniul industrial al salinelor României*, în *RMM*, 2, 1987, p. 29.
- Vezi și numerele 1896, 1920, 2361—2362.

II. VIAȚA POLITICO-ADMINISTRATIVĂ

a. Generale

2060. R. Ardevan, *Praefectus Quinquennalis pro imperatore*, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 437—442.
2061. Idem, *Nocturni Napocensis*, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 287—290.
2062. Idem, *Duumvirat et quattuorvirat dans la Dacie romaine*, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 95—110.
2063. Idem, *Veteranii și decurionii municipali în Dacia romană*, în *Sargetia*, XX, 1986—1987, p. 132—138.

2064. Idem, *Aediles și questores la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Sargetia*, XX, 1986—1987, p. 132—138.
2065. Idem, *Flamini municipali în Dacia romană*, în *AIIA*, XXIX, 1989, p. 251—360.
2066. Idem, *Un patron necunoscut al Drobetaei*, în *Apulum*, XXV, 1989, p. 221—224.
2067. Idem, *Un patron inconnu de Sextus Cornelius Clemens*, în *Novedades de Epigraphia Juridica Romana en el ultimo decenio*, *Actes del Colloquia International AIEGL*, Pamplona, 1989, p. 213—216.
2068. Idem, *Veteranen und städtische Dekurionen in Römischen Dakien*, în *EOS*, LXXVII, 1989, p. 81—90.
2069. Al. Avram, *Atacurile carpilor împotriva Daciei romane în timpul lui Antoninus Pius, 2050 de ani*, în *Universitatea București*, 1980, p. 117—128.
2070. Doina Benea, *Regiunea Porților de Fier în sec. II—III, cu privire la relațiile militare dintre Dacia și Moesia Superior*, în *SIB*, III, 1982, p. 23—32.
2071. A. Bodor, *Contribuții la istoria orașului Napoca și a monumentelor sale sculpturale în piatră (I)*, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 185—200.
2072. Idem, *Contribuții la istoria orașului Napoca pe baza monumentelor sale sculpturale în piatră (II)*, în *ActaMN*, XXIV—XXV, 1987—1988, p. 192—220.
2073. N. Branga, *Gaius Kannius Sabinianus decurio municipii Tivisci*, în *StCl*, XXV, 1988, p. 95—98.
2074. Ioana Bogdan-Cătănciu, *Ptolemeu și provincia Dacia*, în *ActaMN*, XXIV—XXV, 1987—1988, p. 145—162.
2075. H. Daicoviciu, *La colonizzazione e la funzione della città nella romanizzazione della Dacia, in L'Adriatico tra Mediterraneo e Penisola Balcanica nell'antichità*, Taranto, 1983, p. 205—220.
2076. Idem, *La romanisation de la province de Dacie*, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 81—93.
2077. Emilia Doruțiu Boilă, *Legății provinciilor de la Dunărea de Jos și statutul Moesiei Superioare în timpul războaielor marcomanice*, în *SCIVA*, 38, 2, 1987, p. 101—114.
2078. I. Glodariu, *Așezările dacice și politica de urbanizare romană*, în *Apulum*, XXIV, 1987, p. 133—137.
2079. N. Gudea, Iancu Moțu, *Observații în legătură cu istoria Banatului în epoca romană*, în *Banatica*, VII, 1983, p. 151—202.
2080. D. Jacotă, *Mărturii străine despre realitățile istorico-geografice din Vâlcea în sec. II—XVI*, în *Buridava*, IV, 1982, p. 76—72.
2081. I. T. Lipovan, *Un praepositus auriarum la Ampelum*, în *Sargetia*, XX, 1986—1987, p. 133—138.
2082. L. Mărghitan, *Aspecte ale desfășurării procesului de romanizare în mediul rural*, în *Ziridava*, XV—XVI, 1987, p. 59—67.
2083. V. Moga, *Un nou consularis trium Daciarum*, în *SCIVA*, 33, 4, 1982, p. 432—434.
2084. C. C. Petolescu, *Notes prosopographiques. Ire série*, în *Dacia N.S.*, XXVI, 1982, p. 167—170.

2085. Idem, *Inscriptii externe privitoare la istoria Daciei române*, în *Crisia*, XII, 1982, p. 87—106.
2086. Idem, *Organisation de la province de Dacie Inférieure*, în *RESEE*, XXI, 1983, 3, p. 241—246.
2087. Idem, *Sex. Iulius Possessor*, în *SCIVA*, 34, 1, 1983, p. 42—56.
2088. Idem, *Municipium Hadrianum Drobeta într-o inscripție recent publicată*, în *Apulum*, XX, 1983, p. 67—70.
2089. Idem, *Izvoare antice privind părăsirea Daciei*, în *Thraco-Dacica*, VI, 1—2, 1984, p. 188—193.
2090. Idem, *L'organisation de la Dacie sous Trajan et Hadrien*, în *Dacia*, N.S., XXIX, 1985, p. 45—55.
2091. Idem, *Reorganizarea Daciei sub Marcus Aurelius*, în *StCl*, XXIV, 1986, p. 131—138.
2092. Idem, *Notes prosopographiques (II)*, în *Dacia*, N.S., XXX, 1986, p. 159—166.
2093. Idem, *Administrația Daciei romane*, în *RI*, 39, 9, 1986, p. 903.
2094. Idem, *Organisation und Verwaltung des römischen Dazien*, în *Nachrichte und Berichte Universität Passau*, 1, 1986, p. 35—39.
2095. Idem, *Colonia Malvensis*, în *SCIVA*, 38, 1, 1987, p. 23—32.
2096. Idem, *Evolution des structures politiques et administratives de la Dacie romaine*, în *Actes du IXe Congrès International d'Epigraphie Grecque et Latine*, „Acta Centri Historiae“, Terra Antiqua Balcanica, II, Serdicae, 1987, p. 265—267.
2097. Idem, *Quatre contributions à la prosopographie des milices équestres*, în *Dacia*, N.S., XXXI, 1—2, 1987, p. 157—173.
2098. Idem, *Die Reorganisierung Dakiens unter Marcus Aurelius*, în *Germania*, 65, 1987, p. 123—134.
2099. Idem, *Din nou despre pretinsul război al lui Caracalla contra carpilor*, în *SCIVA*, 39, 3, 1988, p. 281—287.
2100. I. Piso, *Un chevalier romain patron de la Colonia Drobeta*, în *Apulum*, XIX, 1981, p. 125—126.
2101. Idem, *Maximinus Thrax und die Provinz Dazien*, în *ZPE*, 49, 1982, p. 225—238.
2102. Idem, *Carrières sénatoriales (III)*, în *ActaMN*, XXIX, 1982, p. 39—57.
2103. Idem, *La place de la Dacie dans les carrieres senatoriales*, *Epigraphica e ordine senatorio*, Tituli, 4, Roma, 1982, p. 369—395.
2104. Idem, *Inschriften von Prokuratoren aus Sarmizegetusa (I)*, în *ZPE*, 50, 1983, p. 233—251.
2105. Idem, *Zur Entstehung der Provinz Dacia Porolissensis Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik*, în *Achäologische-Epigraphische Studien*, 1, Wien, 1985, p. 471—481.
2106. I. I. Russu, *Începuturile orașului roman Napoca*, în *RI*, 37, 10, 1984, p. 1473—1484.
2107. D. Tudor, *Contribuții la problema romanizării în Dacia Inferior*, în *ArhOlt*, I, S.N., 1981, p. 59—66.
2108. A. Ardeț, *Ceramica dacică din așezarea romană de la Tibiscum (I)*, în *Tibiscum*, VII, 1988, p. 165—169.

2109. Gh. Bichir, *Continuitatea și romanizarea populației geto-dace în lumina cercetărilor de la Stolniceni, Râmnicu Vâlcea*, în *Studii vâlcene*, 6, 1983, p. 9—19.
 2110. Idem, *Continuitatea dacilor la granița de sud-est a Daciei romane*, în *RI*, 39, 9, 1986, p. 835—842.
 2111. Idem, *Vestigii ale geto-dacilor din epoca romană la Scornicești, jud. Olt*, în *Thraco-Dacica*, VII, 1—2, 1986, p. 112—128.
 2112. Ioana Bogdan-Cătăniciu, *Ceramica dacică din castellum de la Rucăr*, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 201—212.
 2113. Gh. Diaconu, *Dacii din nord-est în epoca romană. Carpii în teritoriul intracarpatic*, în *SCIVA*, 37, 4, 1986, p. 296—308.
 2114. L. Georgescu, Z. Székely, *Contribuții la cunoașterea ritului funerar al dacilor din sud-estul Transilvaniei*, în *Aluta*, XII—XIII, 1981, p. 37—38.
 2115. P. Gherghe, *Dovezi ale continuității dacice în așezarea romană de la Săcelu*, în *ArhOlt*, 4, 1985, p. 47—57.
 2116. N. Gudea, I. Moțu, *Despre ceramica provincială lucrată cu mână în caste. Observații arheologice cu specială privire la câteva caste din Dacia Porolissensis*, în *ActaMN*, XII, 1988, p. 229—250.
 2117. Mariana Marcu, *Contributions concernant les Daces du Sud de la Transylvanie*, în *Frontier Studies, 1989, Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontiers Studies, Exeter, 1989*, p. 285—290.
 2118. C. C. Petolescu, *Geto-dacii în epoca romană în lumina izvoarelor epigrafice*, în *Thraco-Dacica*, 2, 1981, p. 221—223.
 2119. Al. Preda, *Continuitatea autohtonă în Dacia traiană în lumina noulor cercetări*, în *SAI*, 1982, p. 40—51.
 2120. I. I. Russu, *Insemnătatea etnologică a necropolei daco-romane de lângă Locusteni (Dolj)*, în *Drobeta*, V, p. 227—232.
 2121. D. Tudor, *Caput Stenarum un toponim traco-getic*, în *Thraco-Dacica*, II, 1981, p. 213—215.
- Vezi și numerele 1894, 1914, 2078, 2307—2308, 2330.

III. VIAȚA MILITARĂ

2122. D. Alicu, *Elemente de echipament militar descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (II)*, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 391—396.
2123. M. I. Bădescu, *Stampile tegulare de la Voinești, Muscel, comuna Lerești (jud. Argeș)*, în *SCIV*, 32, 2, 1981, p. 291—295.
2124. C. L. Băluță, *Une missicus alae Batavorum à Apulum*, în *Apulum*, XXIV, 1987, p. 169—172.
2125. Doina Benea, *Contribuții la cunoașterea unităților militare din castrul roman de la Tibiscum*, în *StComC*, IV, 1982, p. 173—184.
2126. Doina Benea, I. Piso, *Diploma militară de la Drobeta*, în *Drobeta*, VI, 1985, p. 63—75.
2127. Doina Benea, *Die Cohors I Vindelicorum CR p.f. in Dakien*, în *Römische Geschichte Altertums Kunde und Epigraphik, Archäologische Epigraphische Studien*, I, Wien, 1985, p. 47—58.

2128. Idem, *Numerus Maurorum Tibiscensium. Contribuții la istoria trupelor de mauri din Dacia*, în *Banatica*, VIII, 1985, p. 139—154.
2129. Idem, *Das Römerlager von Tibiscum und seine Rolle in Varteidigungssystem von Süd-West Dakien*, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, III, 13. Internationalen Limeskongress, Aalen, 1983, Stuttgart, 1986, p. 451—460.
2130. Gh. Bichir, *Centrul militar roman de la Buridava*, în *Thraco-Dacica*, VI, 1—2, 1985, p. 93—104.
2131. Ioana Bogdan-Cătăniciu, *Câteva considerații asupra limesului Daciei*, în *ActaMP*, XI, 1987, p. 181—190.
2132. Idem, *Despre unele cercetări recente pe limes Alutunus*, în *SCIV*, 32, 4, 1982, p. 543—552.
2133. Idem, *Cu privire la Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului roman*, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 125—143.
2134. Idem, *Reperès chronologiques pour le limes sud-est de la Dacie*, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms III*, 13. Internationalen Limeskongress, Aalen, 1983, Stuttgart, 1986, p. 461—468.
2135. E. Bujor, *Lucrările de restaurare și consolidare la castrul cu zid de piatră de la Bumbesti-Jiu (jud. Gorj)*, în *MCA*, XV, Brașov, 1983, p. 350—351.
2136. Elena C. Chivulescu, *Restaurarea unei piese de armură romană. Cnemida din bronz*, în *RevMuz*, 9, 1983, p. 56—59.
2137. T. Cioflan, G. Constantinescu, *Considerații privind existența unor fortificații romane în zona Curtea de Argeș*, în *Studii și Comunicări Curtea de Argeș*, II, 1987, p. 10—12.
2138. Al. Diaconescu, *Propuneri pentru reconstituirea unor elemente de fortificație ale castrului de la Gilău*, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 145—168.
2139. Idem, *Notă asupra terminologiei latine privind părțile componente ale clădirii comandamentului castrului auxiliare*, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 459—468.
2140. Al. Diaconescu, C. Opreanu, *Bronzuri romane din castrul de la Gilău*, în *SCIVA*, 38, 1, 1987, p. 52—71.
2141. Idem, *A Note on Roman Military Equipment from Romania*, în *Proceedings of the Third Roman Military Equipment Research Seminar*, în *BAR*, 336, 1987, p. 157—162.
2142. Gh. Diaconu, *Castrul de la Pietrousele*, în *Musaios*, III, Buzău, 1981, p. 35—40.
2143. Gheorghe Dragotă, *Masca romană de bronz de la Cincșor*, în *SCIVA*, 38, 3, 1987, p. 276—286.
2144. G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Săpături arheologice la Ocland (jud. Harghita)*, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 279—285.
2145. I. Ferenczi, *Limesul Daciei. Sectorul de pe Someșul reunit. Elemente de apărare pe subsectorul Ileanda-Tihău*, în *ActaMP*, XII, 1988, p. 251—289.
2146. Idem, *Contribuții la problema cunoașterii sistemului de apărare roman de pe cursul Someșului*, în *ActaMN*, XXIV—XXV, 1987—1988, p. 171—187.
2147. I. Glodariu, V. Moga, *Castrul roman de la Vârful lui Pătru*, în *Apulum*, XXV, 1989, p. 171—179.

2148. N. Gudea, Amalia Landes, *Propuneri pentru o reconstituire grafică a castrului roman de la Buciumi, III, Barăcile*, în *ActaMP*, V, 1981, p. 247—271.
2149. N. Gudea, *Raport în legătură cu cercetările și săpăturile arheologice executate pe linia înaintată de turnuri a limesului de vest*, în *MCA*, XV, Braşov, 1983, p. 304—305.
2150. N. Gudea, E. Chirilă, I. Bajusz, *Săpăturile arheologice executate la Moigrad (Porolissum)*, în *MCA*, XV, Braşov, 1983, p. 285—288.
2151. N. Gudea, *Raport preliminar în legătură cu săpăturile arheologice executate la Moigrad Porolissum în anii 1980—1982*, în *ActaMP*, VII, 1983, p. 119—147.
2153. Idem, *Contribuţii la istoria militară a Daciei romane. 3. Cohors II Britannica de la Romita*, în *ActaMP*, VII, 1983, p. 153—158.
2153. N. Gudea, A. Zriny, *Contribuţii la istoria militară a Daciei romane. 2. Ala I Gallorum et Bosporanorum*, în *Marisia*, XIII—XV, 1983—1984, p. 51—58.
2154. N. Gudea, *Cercetări arheologice efectuate între 1979—1983 pe limesul celor trei Dacii şi al provinciilor cu graniţe învecinate, Moesia Superior şi Moesia Inferior*, în *AIIA*, XXV, 1983—1984, p. 499—517.
2155. Idem, *Contribuţii la istoria militară a Daciei romane. 4. Cohors VI Thracorum*, în *ActaMP*, VIII, 1984, p. 219—225.
2156. Idem, *Legio VII Gemina Felix la Porolissum. O rectificare cu caracter cronologic*, în *ActaMP*, VIII, 1984, p. 227—230.
2157. Idem, *Contribuţii la istoria militară a Daciei Porolissensis. Linia înaintată de turnuri şi fortificaţii mici de pe sectorul de NV al limesului provinciei între caestrele de la Bologa şi Tihău*, în *ActaMP*, IX, 1985, p. 143—218.
2158. Idem, *L'exercitus Hispanus et les guerres daciques de Trajan*, în *Mélanges de la Casa de Velasquez*, 21, 1985, p. 77—157.
2159. N. Gudea, E. Chirilă, Al. V. Matei, I. Bajusz, D. Tamba, *Raport preliminar în legătură cu cercetările arheologice executate la Moigrad (Porolissum) în anii 1983—1985*, în *ActaMP*, X, 1986, p. 11—156.
2160. N. Gudea, *Bericht über die zwischen 1979 bis 1982 am Limes der benachbarten Provinzen Moesia Superior und Moesia Inferior durchgeführten archäologischen Forschungen in Studien zu den Militärgrenzen, Roms, III, 13. Internationalen Limeskongress, Aalen, 1983*, Stuttgart, 1986, p. 477—408.
2161. Idem, *Porolissum, cheia de boltă a apărării Daciei Porolissensis*, în *ActaMP*, XII, 1988, p. 195—214.
2162. Idem, *Porolissum, Der Schlussstein des Verteidigungsystems der Provinz Dacia Porolissensis*, Philipps-Universität, Marburg, 1989, 97 p.
2163. Peter Hügel, *Consideraţii asupra fazei de pământ a caestrelor din Dacia Porolissensis*, în *Comunicări ale cercurilor ştiinţifice studenţeşti. Istorie*, II, Cluj-Napoca, 1984, p. 314.
2164. C. Ilies, *Arme romane descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 413—424.

2165. D. Isac, Al. Diaconescu, C. Opreanu, *Porta principalis dextra a castrului de la Gilău*, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 85—98.
2166. Idem, *Principia castrului de la Gilău*, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 85—101.
2167. Idem, *Castrul roman de la Gilău*, în *MCA*, XV, Brașov, 1983, p. 293—296.
2168. D. Isac, *Die Ala Siliana CR Torquata et Armillata in Dakien*, *AAASH*, 35, 1—2, 1983, p. 187—205.
2169. Idem, *Date noi cu privire la cohors II Britannica miliaria*, în *ActaMP*, XV, 1987, p. 175—180.
2170. Amalia Landes-Gyemant, N. Gudca, *Propuneri pentru o reconstituire grafică a castrului de pe Pomet (Porolissum). I. Clădirea comandamentului*, în *ActaMP*, VII, 1983, p. 159—183.
2171. Idem, *Castrul roman de la Buciumi, propuneri pentru o reconstituire grafică*, în *ActaMP*, VIII, 1984, p. 165—210.
2172. I. T. Lipovan, *Descoperiri arheologice la Șibot*, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 459—463.
2173. I. Mac, D. Ursuț, *Indicele de accesibilitate și penetrabilitate în cazul unor caastre romane din valea Someșului și valea Arieșului*, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 707—715.
2174. V. Manole, *Contribuția Daciei la completarea efectivelor armatei romane*, în *RevArh*, LXIII, 3, 1986, p. 241—250.
2175. Fl. Marinescu, C. M. Vlădescu, *Cercetările arheologice efectuate de către Muzeul Militar și aportul lor la elucidarea unor aspecte ale istoriei noastre militare*, în *SMMIM*, XVI, 1983, p. 102—120.
2176. V. Marinoiu, I. Câmui, *Castrul roman de la Bumbești-Jiu. Probleme de conservare-restaurare*, în *Litua*, III, 1986, p. 138—155.
2177. L. Mărghitan, *Sistemele de fortificații dacice și romane de pe valea inferioară a Mureșului, în Ziridava*, XIII, 1981, p. 117—122.
2178. V. Moga, *Cercetări arheologice în castrul roman de la Apulum*, în *MAC*, XV, Brașov, 1983, p. 278—280.
2179. Idem, *Amfiteatre și lupte de gladiatori în Dacia romană*, în *Sarge-Sargetia*, XX, 1986—1987, p. 111—116.
2180. F. Nemeth, *Cohors I Britannica Miliaria CR Equitata la Căseii*, în *Comunicări științifice ale studenților, Istorie*, II, Cluj-Napoca, 1984, p. 48—54.
2181. L. Petculescu, *Castrul de la Micia (Vețel, jud. Hunedoara) în cadrul sistemului de apărare al Daciei romane*, în *MN*, V, 1981, p. 109—114.
2182. L. Petculescu, Alexandru Nemoianu, Ruxandra Anastasiu, *Raport preliminar asupra campaniilor de săpături arheologice din anii 1978—1979 în castrul Micia (com. Vețel, jud. Hunedoara)*, în *CA*, IV, 1981, p. 70—75.
2183. Idem, *Săpăturile arheologice din castrul Micia (com. Vețel, jud. Hunedoara)*, în *CA*, V, 1982, p. 73—76.
2184. L. Petculescu, *Noi descoperiri epigrafice în castrul Micia*, în *Potaissa*, III, 1982, p. 84—89.
2185. Idem, *Obrăzare de coifuri romane din Dacia*, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 291—300.

2186. Idem, *Centiroane de tip „Utere Felix“ din Dacia*, în *MN*, VIII, 1983, p. 69—73.
2187. Idem, *Prinzătoare de teacă romane din Dacia*, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 451—466.
2188. Idem, *Cercetări arheologice din castrul Micia*, în *CA*, VI, 1983, p. 45—50.
2189. Idem, *Săpăturile arheologice din castrul Micia*, în *CA*, VII, 1984, 117—120.
2190. L. Petculescu, Bogdan Filipescu, Cristina Crăciun, *Raport asupra săpăturilor arheologice din castrul Micia în campania 1983*, în *CA*, VIII, 1986, p. 59—62.
2191. L. Petculescu, *Contribuții la coifurile romane ornamentale și garniturile de armură romană în Dacia*, în *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos*, II, Călărași, 1986, p. 153—162.
2192. Idem, *Roman Military Granaries in Dacia*, în *SaalbJahr*, 43, 1987, p. 66—76.
2193. Idem, *Utere Felix and Optimo Maxime Con(serva) mounts from Dacia*, în *Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontiers Studies*, Exeter, 1989, p. 392—397.
2194. C. C. Petolescu, *Un fragment de diplomă militară de Tibiscum, în Dacia*, N.S., XXVII, 1983, p. 193—194.
2195. Idem, *Numerus Maurorum Hispanorum*, în *Gerion*, I, Madrid, 1983, p. 327—330.
2196. Idem, *Notă asupra unui fragment de diplomă militară romană, în Sargetia*, XVI—XVII, 1982—1983, p. 233—235.
2197. Idem, *Cu privire la cronologia castrelor romane din Oltenia și Muntenia*, în *Studii și Comunicări Câmpulung Muscel*, 1981, p. 3—6.
2198. Idem, *Les camps de la zone sous-carpathique de la Dacie*, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, III, 13. Internationalen Limeskongress, Aalen, 1983, Stuttgart, 1986, p. 510—514.
2199. Idem, *Cercetările arheologice din castrul roman de la Cătunele, Gorj*, 1981, 1982, 1983, în *Litua* III, 1986, p. 156—163.
2200. Idem, *Felix Legio XIII Gemina Antoniana in Latomus* 45, 1986, p. 636—637.
2201. C. C. Petolescu, T. Cioflan, *Discuții pe marginea reconstituirii unor elemente ale sistemului de apărare al castrului roman de la Câmpulung*, în *RMM*, 2, 1988, p. 70—72.
2202. Sorin M. Petrescu, *Piese de armament descoperite în castrul de la Tibiscum, (I)*, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 521—526.
2203. I. Piso, D. Isac, Al. Diaconescu, C. Opreanu, *Castrul roman de la Căței*, în *MCA*, XV, Brașov, 1983, p. 297—298.
2204. I. Piso, Doina Benea, *Das Militärdiplom von Drobeta*, în *ZPE*, 56, 1984, p. 263—295.
2205. Idem, *Diploma militară de la Drobeta*, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 111—124.
2206. Gh. Poenaru-Bordea, C. M. Vlădescu, *Castrul de la Titești com. Perșani, jud. Vâlcea*, în *SCIVA*, 32, 4, 1981, p. 581—591.
2207. Ioan I. Pop, *Atestări recente ale cohortei II Flavia Bessorum la Cineșor*, în *Cumidava*, XIII, 1983, p. 43—48.

2208. Al. Popa, *O listă de soldați din secolul al II-lea descoperită la Apulum*, în *Apulum*, XX, 1982, p. 111—116.
 2209. Em. Popescu, C. C. Petolescu, T. Cioflan, *Distrușirea castrului roman de la Câmpulung (Jidava)*, în *Studii și comunicări Câmpulung Muscel*, III, 1984, p. 15—19.
 2210. D. Protase, Gh. Marinescu, C. Gaiu, *Cercetările arheologice din castrul roman de la Ilișua*, în *MCA*, XV, Brașov, 1983, p. 289—298.
 2211. D. Protase, R. Ardevan, *Săpăturile de salvare de la Gherla*, în *MCA*, XV, Brașov, 1983, p. 299—303.
 2212. D. Protase, *Neue Daten über Ala I Tungrorum Frontoniana in Dakien*, în *Römische Geschichte Altertums Kunde und Archäologische Epigraphische Studien*, I, Wien, 1985, p. 495—504.
 2213. Idem, *Date noi despre Ala I Tungrorum Frontoniana în Dacia*, în *SCIV*, 36, 3, 1985, p.
 2214. I. I. Rusu, *Ala miliaria în armata Daciei Porolissensis*, în *ActaMP*, IX, 1985, p. 137—142.
 2215. Ioan Stanciu, *Principia sau praetorium?* în *Comunicări ale cercurilor științifice studențești*, Istorie II, Cluj-Napoca, 1983, p. 1—10.
 2216. D. Tudor, *Comandamentele militare de la Praetorium, în Dacia*, în *SCIV*, 32, 1, 1981, p. 76—88.
 2217. Idem, *Materiale arheologice din castrul Praetorium I (Copăcenii, jud. Vâlcea) descoperite de G. Tocilescu*, în *Drobeta*, V, 1982, p. 49—78.
 2218. C. M. Vlădescu, *Masca de paradă de la Romula și încercarea de reconstituire a coifului de cavalerie romană*, în *SCIV*, 32, 2, 1981, p. 195—204.
 2219. Idem, *Fortificațiile romane de la Romula Malva și problema continuității așezării*, în *MN*, VI, 1982, p. 123—131.
 2220. C. M. Vlădescu, *Centrele militare romane din sectorul de nord al limesului alutan*, în *Buridava*, IV, 1982, p. 55—65.
 2221. C. M. Vlădescu, Gh. Poenaru-Bordea, *Cercetările arheologice în castrul roman de la Racovița (jud. Vâlcea) și zona aferentă*, în *MCA*, XV, Brașov, 1983, p. 345—349.
 2222. Idem, *Castrul de la Racovița și rolul său defensiv în garnizoana Praetorium*, în *Studii vâlcene*, VI, Râmnicu Vâlcea, 1983, p. 15—21.
 2223. C. M. Vlădescu, Onoriu Stoica, *O fortificație romană necunoscută la Văratica (Brezoi, jud. Vâlcea)*, în *SMMIM*, XVII—XVIII, 1985, p. 137—143.
 2224. C. M. Vlădescu, *Complexul de fortificații de la Bumbești și rolul lor în răspândirea romanității*, în *Litua*, III, 1986, p. 132—137.
 2225. Idem, *Tehnica de construcție a castrelor care constituiau apărarea masivului Cozia*, în *Studii vâlcene*, VII, Râmnicu Vâlcea, 1985, p. 33—41.
- Vezi și numerele 1892—1893, 1895, 1920, 1928, 1948—1950, 1956, 1981, 2010, 2048, 2112, 2116, 2392—2394.

4. Viața spirituală

a. Lingvistică

Vezi numărul 1910.

b. Artă

2226. D. Alicu, *Ordine arhitectonice la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Apulum*, XIX, 1981, p. 97—107.
2227. Idem, *Bronzes décoratifs de Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Akten der 9. Internationalen Tagung über antike Bronzen*, Wien, 1988, p. 396—399.
2228. R. Ardevan, *Mozaicurile Sarmizegetusei și cărturarii români la 1825*, în *Marisia*, XI—XII, 1981—1983, p. 99—104.
2229. Idem, *Mercurius de la Gherla*, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 397—404.
2230. Idem, *Mercurius Napocensis*, în *Apulum*, XXIV, 1987, p. 139—142.
2231. I. Bajusz, *Despre o statueta romană din Dacia Porolissensis*, în *ActaMP*, XI, 1987, p. 169—174.
2232. C. L. Băluță, I. Paul, *Les statuettes en bronze du Musée d'Histoire de Sibiu (Romanie)*, în *Akten der 9. Internationalen Tagung über antike Bronzen*, Wien, 1988, p. 386—390.
2233. C. L. Băluță, *Monumente sculptate de la Apulum*, în *Apulum*, XXV, 1989, p. 251—267.
2234. Idem, *Relief votiv mithraic descoperit la Lopadea Nouă*, în *SCIVA*, 40, 4, 1989, p. 381—385.
2235. M. Bărbulescu, *Relieful narativ în Dacia*, în *ActaMN*, XXVIII, 1981, p. 455—460.
2236. P. Bona, P. Rogozea, C. Pop, *Noi piese figurate descoperite la Tibiscum*, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 537—540.
2237. N. Branga, *Un monument al cavalerului danubian la Miercurea Sibiului*, în *Thraco-Dacica*, IV, 1—2, 1983, p. 150—153.
2238. R. Ciobanu, *Câteva considerații privind stilistica artei provinciale romane*, în *Apulum*, XXIII, 1983, p. 89—91.
2239. Idem, *Le culte de Némésis et Fortuna en Dacie — Typologie et iconographie des représentations figuratives*, în *Apulum*, XXV, 1989, p. 275—283.
2240. S. Cociș, *Mercurius. Reprezentările în bronz din Dacia*, în *AIIA*, XXIX, 1989, p. 347—350.
2241. Em. Condurachi, *À propos de la genèse de l'iconographie du chevalier thrace*, în *Colloques Internationaux de Mythologie greco-romaine, Mythologie périphériques*, Paris, 1981, p. 67—68.
2242. H. Daicoviciu, *O stelă funerară de la Alburnus Maior*, în *Potaissa*, III, 1982, p. 106—111.
2243. N. Gudea, V. Salanțiu, Al. V. Matei, *Statuia ecvestră a împăratului Marcus Aurelius Antoninus (Caracalla) de la Porolissum. Propuneri pentru o reconstituire grafică*, în *ActaMP*, X, 1986, p. 157—181.
2244. Ana Hopârteanu, Claudia Luca, *Un monument funerar roman descoperit la Turda*, în *Potaissa*, III, 1982, p. 111—113.
2245. Liliana Marinescu-Nicolajsen, *À propos d'une statue d'Hercule découverte à Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 169—174.

2246. Al. V. Matei, *Piese figurate descoperite pe terasa sanctuarelor de la Porolissum*, în *ActaMP*, VI, 1982, p. 75—80.
2247. Idem, *Venus de la Porolissum*, în *ActaMP*, VII, 1983, p. 149—152.
2248. V. Moga, *Sur la religion gréco-romaine telle qu'elle se reflète dans la sculpture d'Apulum*, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 383—390.
2249. E. Nemeș, *O teracotă cu Venere descoperită la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Sargetia*, XX, 1986—1987, p. 488—490.
2250. Adela Paki, S. Cociș, *Teracote de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Sargetia*, XX, 1986—1987, p. 487—488.
2251. C. C. Petolescu, I. Scurturici, *O plăcuță de la Orlea (Dacia Inferior) cu reprezentarea cavalerului trac*, în *SCIVA*, 33, 4, 1982, p. 435—437.
2252. Idem, *Notes sur quelques monuments dolicheniens de Dacie*, în *StCl*, XXII, 1984, p. 125—127.
2253. Idem, *O plăcuță cu reprezentarea triadei danubiene*, în *Thraco-Dacica*, VI, 1—2, 1985, p. 201—203.
2254. C. Pop, I. Uzum, *Un bronz roman de la Gornea-„Zomonite“*, în *Banatica*, VI, 1981, p. 137—140.
2255. C. Pop, Doina Benea, *Un bronz roman de la Tibiscum*, în *ActaMN*, XXVIII, 1981, p. 461—463.
2256. C. Pop, O. Bozu, *O interesantă piesă romană descoperită la Pojejena*, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 465—467.
2257. C. Pop, *Vertumnus — protectorul plantelor. O statueta romană din Potaissa*, în *Potaissa*, III, 1982, p. 116—118.
2258. Idem, *Câteva piese sculpturale recent descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Apulum*, XX, 1982, p. 135—138.
2259. C. Pop, P. Bona, R. Petrovsky, *Bronzuri figurate în Dacia romană. Un tip iconografic inedit*, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 307—310.
2260. C. Pop, *Bronzuri figurate romane în Muzeul de istorie a Transilvaniei*, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 467—484.
2261. Idem, *Tre pezzi ornamentali di bardatura, scoperti sul territorio della Dacia Romana*, în *Alba Regia*, XXI, 1984, p. 93—94.
2262. Idem, *Precizări privind unele reprezentări cu acrobați în toreutica romană*, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 537—540.
2263. Idem, *Două camere romane inedite în Muzeul de Istorie a Transilvaniei*, în *Apulum*, XXIII, 1986, p. 147—149.
2264. Idem, *Bronzuri figurate romane. Ipoteza de Isis-Hathor a Venerei*, în *Apulum*, XXXIV, 1987, p. 151—156.
2265. Idem, *Câteva piese sculpturale și arhitectonice descoperite la Ulpia Traiana*, în *ActaMN*, XXIV—XXV, 1987—1988, p. 563—565.
2266. Idem, *Statue imperiali di bronzo scoperte sul territorio della Dacia romana*, în *Akten der 9. Internationalen Tagung über antike Bronzen*, Wien, 1988, p. 596—599.
2267. Idem, *Din nou despre relieful cu Apollo descoperit la Gilău*, în *Apulum*, XXV, 1989, p. 269—274.
2268. Al. Popa, Viorica Popa, *Un interesant monument reprezentând Jupiter Zbelsurdos*, în *Latomus*, 41, 2, 1982, p. 353—355.

2269. Al. Popa, *Câteva considerații referitoare la divinitățile egiptene și microasiatice în epigrafiu Daciei romane*, în *Apulum*, XXI, 1983, p. 71—80.
 2270. I. I. Russu, *Un medalion funerar roman din Micia (Hunedoara) în Muzeul de Istorie Ploiești*, în *SCIV*, 34, 4, 1983, 163—166.
 2271. S. Sanie, *Cultores și atestarea lor în inscripțiile Daciei romane*, în *AIIAI*, XX, 1983, p. 77—80.
 2272. Idem, *Un altar anepigraf cu reprezentarea unei divinități celtoromane*, în *AIIAI*, XXI, 1984, p. 363—368.
 2273. Idem, *Ein inschriftenloser Altar mit Reilef von Sucidava*, în *Germania*, 65, 1, 1987, p. 215—221.
 2274. D. Tamba, *Un fragment de monument funerar de la Porolissum*, în *ActaMP*, XI, 1987, p. 163—168.
 2275. Mathilda Takács, *Date inedite în legătură cu mithraeum-ul de la Decea într-un manuscris de la începutul secolului*, în *Apulum*, XXIV, 1987, p. 173—177.
 2276. C. M. Tătulea, *Două noi reliefuri votive mithriace descoperite la Sucidava, Celei*, în *Studii și comunicări, Oltenia*, V—VI, 1984—1986, p. 41—43.
 2277. A. Theodorescu, *Considerații asupra plasticii arhitecturii romane în perspectiva realizării reconstrucției capului de pod de la Drobeta-Turnu Severin*, în *Drobeta*, VI, 1985, p. 59—62.
 2278. Gh. Trohani, *Un leu funerar roman descoperit la Grojdibodu, jud. Gorj*, în *CA*, VI, 1983, p. 205—208.
 2279. Lucia Țeposu-Marinescu, *Considerations concernant l'iconographie de Venus en Dacie*, în *Mithologie gréco-romaine, Mithologie peripheriques, Colloques internationaux*, Paris, 1981, p. 71—76.
 2280. Idem, *O statueta de bronz din castrul roman de la Micia*, în *Potaissu*, III, 1982, p. 113—116.
 2281. Idem, *O gemă de la Micia cu reprezentarea lui Ganymede*, în *Studia Antiqua et Archaeologica*, I, Iași, 1983, p. 164—172.
 2282. Idem, *Contribuții la iconografia eroului cavalier în arta daco-romană*, în *MN*, VII, 1983, p. 75—81.
 2283. Idem, *L'iconographie de Ganymide*, în *Dacia*, N.S., XXIX, 1985, p. 135—138.
 2284. Idem, *Römische Bronzstatuetten von Micia*, în *Akten der 9. Internationalen Tagung über antike Bronzen*, Wien, 1988, p. 380—385.
 2285. N. Vlassa, *O categorie nesemnaltă de pietre gravate magice*, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 111—128.
 2286. Idem, *O gemă magică din Transilvania cu o temă iconografică rară*, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 367—374.
 2287. C. M. Vlădescu, C. Pop, *Sculpturi romane în Muzeul Militar Central*, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 301—306.
- Vezi și numerele 1900, 1911, 1915, 1918, 1920, 1947, 2071—2072.

c. Religie

2288. M. Bărbulescu, *Vechi urme creștine*, în *Monumente istorice și de artă religioasă din Arhiepiscopia Vadului, Feleacului și Clujului, Cluj-Napoca*, 1982, p. 55—74.

2289. H. Daicoviciu, *Un fragment céramique à chrisme de Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *RRH*, 20, 4, 1981, p. 619—624.
2290. H. Daicoviciu, D. Alicu, *Edificii de cult la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (I)*, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 59—84.
2291. Idem, *Edificii de cult la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (II)*, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 59—74.
2292. J. Nicolaus, *Proporțiile în arhitectura laică din Dacia romană*, în *Sargetia*, XVI—XVII, 1982—1983, p. 251—258.
2293. C. C. Petolescu, *Reprezentări ale anotimpurilor în Dacia romană*, în *ActaMP*, V, 1981, p. 287—291.
2294. I. Piso, P. Rogozea, *Ein Apollo heiligtum in der Nahe von Tibiscum*, în *ZPE*, 58, 1985, p. 211—214.
2295. C. Pop, *Cultul Dianei la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Sargetia*, XX, 1986—1987, p. 148—150.
2296. D. Protase, *Observații privind inscripția „creștină” de la Napoca*, în *SCIVA*, 36, 4, 1985, p. 333—338.
2297. A. Sântimbreanu, V. Wollmann, *Noi valori intrate în patrimoniul Complexului muzeistic al exploatării miniere Roșia Montană, jud. Alba*, în *RevMuz*, 7, 1985, p. 64—75.
2298. R. Vulcănescu, *Mitologie română [Mitologia daco-romană]*, București, 1985, p. 122—138.
 Vezi și numerele 1941, 2229—2230, 2232, 2239—2240, 2245, 2247—2251, 2253—2254, 2261, 2264, 2268—2269, 2271, 2272—2275, 2276, 2284, 2286.

d. Medicină, învățământ

2299. I. H. Crișan, *Asclepeionul roman de la Sarmizegetusa*, în *Trecut și viitor în medicină. Studii și note*, București, 1981, 793 p. [p. 79—87].
2300. S. Dumitrașcu, *O trusă de instrumente medicale (chirurgicale) romane descoperite la Alba Iulia*, în *Apulum*, XXI, 1983, p. 111—114.
2301. J. Nicolaus, *Asklepionul din Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Sargetia*, XV, 1981, p. 43—65.
 Vezi și numărul 1945.

e. Rit funerar

2302. M. Blăjan, D. Botezatu, D. Comșa, *Mormântul de incinerare din epoca romană de la Mediaș, jud. Sibiu*, în *Apulum*, XXIII, 1986, p. 151—157.
2303. D. Botezatu, M. Blăjan, *Mormântul din epoca romană descoperit la Micăsasa*, în *Apulum*, XXV, 1989, p. 207—218.
2304. Ioan Dragomir, *Descoperiri arheologice ce indică prezența unei necropole romane în punctul „Locurile Lungi”, Gornea, jud. Caraș-Severin*, în *StComC*, IV, 1982, p. 209—212.
2305. V. Leahu, *Mormânt de incinerare descoperit la Romula*, în *CA*, VIII, 1986, p. 155—158.

2306. I. T. Lipovan, *Un mormânt de incinerare la Ampelum*, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 503—520.
2307. Gh. Popilian, *Necropola daco-romană de la Dănești*, în *Thraco-Dacica*, III, 1982, p. 47—67.
2308. Gh. Popilian, T. Niță, *Necropola daco-romană de la Leu*, în *Studii și comunicări Oltenia*, IV, 1982, p. 87—96.
2309. Gh. Popilian, *Câteva considerații asupra necropolei de sud-est a Romulei*, în *ArhOlt*, V, 1986, p. 89—99.
- Vezi și numerele 1947, 2114, 2142, 2144, 2270—2271, 2278.

III. ARHEOLOGIE

1. Cercetări

2310. D. Alicu, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa, descoperiri recente*, în *RevMuz*, 5, 1982, p. 91.
2311. D. Alicu, L. Dărăban, *Prospectarea magnetometrică și cu radiații Gamma a siturilor arheologice*, în *RevMuz*, 6, 1987, p. 38—43.
2312. M. Bărbulescu, Ana Cătinaș, Ana Hopârteanu, Claudia Luca, *Cercetările arheologice în castrul de la Potaissa (1977—1972)*, în *Potaissa*, III, 1982, p. 13—20.
2313. Doina Benea, *Cercetările arheologice de la Tibiscum*, în *MCA*, XV, Brașov, 1983, p. 306—323.
2314. Idem, *Cercetările arheologice în așezarea civilă de la Tibiscum*, în *Banatica*, VII, 1983, p. 203—224.
2315. Idem, *Mărturii arheologice de la Tibiscum din sec. III—IV*, în *Tibiscum*, VI, 1986, p. 241—259.
2316. Gh. Bichir, P. Bardoșiu, *Șantierul arheologic Stolniceni, Buridava*, în *MCA*, XV, Brașov, 1983, p. 336—343.
2317. P. Bona, R. Petrovsky, Maria Petrovsky, *Tibiscum. Cercetări arheologice (I)*, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 311—330.
2318. P. Bona, R. Petrovsky, Maria Petrovsky, P. Rogoza, *Tibiscum. Cercetări arheologice (II)*, în *StComC*, IV, 1982, p. 185—207.
2319. P. Bona, R. Petrovsky, Maria Petrovsky, *Tibiscum — cercetări arheologice (III)*, 1976—1979, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 405—432.
2320. P. Bona, P. Rogoza, *Tibiscum, cercetări arheologice (III)*, în *Banatica*, VIII, 1985, p. 155—171.
2321. O. Bozu, *Construcția romană din punctul Gura Văii, com. Brebi, jud. Caraș-Severin*, în *Banatica*, VI, 1987, p. 125—136.
2322. O. Bozu, Georgeta El Susi, *Așezarea romană târzie de la Moldova Veche, punctul Vinograda Vlaskicrai*, în *Banatica*, IX, 1987, p. 239—270.
2323. N. Branga, *Die Römer in der Senke von Miercurea Sibiului (Reusmark)*, în *FVL*, 30, 1987, 1, p. 37—44.
2324. Gh. Calotoiu, *Repertoriul arheologic roman al Gorjului*, în *Litua*, II, 1982, p. 43—80.
2325. H. Daicoviciu, D. Alicu, I. Piso, C. Pop, Alina Soroceanu, C. Ilieș, *Săpăturile din 1980 de la Ulpia Triana Sarmizegetusa*, în *MCA*, XV, Brașov, 1983, p. 246—277.

2326. H. Daicoviciu, D. Alicu, I. Piso, C. Pop, S. Cociș, *Săpăturile arheologice din 1981, la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *MCA*, XVI, Vaslui, 1982), București, 1986, p. 121—134.
2327. G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Săpături arheologice în burgul roman de la Ocland (jud. Harghita)*, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 279—285.
2328. I. Ferenczi, Mihai Petică, *Cercetări de topografie arheologică în jud. Mureș, (I)*, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 557—584.
2329. Idem, *Cercetări de topografie arheologică în jud. Mureș (II)*, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 113—129.
2330. I. Ferenczi, D. Ursuț, *Cercetări de topografie arheologică privind drumul imperial roman Napoca-Porolissum, (tronsonul Baciú-Sardu, jud. Cluj)*, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1984—1986, p. 213—222.
2331. B. Filipescu, *Descoperiri din perioada secolelor III—V e.n. de la Micia*, în *SCIVA*, 38, 1, 1987, p. 40—51.
2332. N. Gudea, E. Chirilă, Al. Matei, I. Bajusz, D. Tamba, I. Moț, C. Stoica, *Raport preliminar în legătură cu săpăturile arheologice și lucrările de conservare executate în complexul daco-roman Porolissum în anii 1986—1987*, în *ActaMP*, XII, 1988, p. 147—174.
2333. R. Heitel, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia 1968—1977*, în *SCIVA*, 36, 1, 1985, p. 215—231.
2334. Idem, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia, 1968—1977 (II)*, în *SCIVA*, 37, 3, 1986, p. 233—248.
2335. Idem, R. Heitel, Dan D. Ovidiu, *Cercetările arheologice efectuate la Alba Iulia punctul „Monetărie” și Sebeș Alba*, în *MCA*, XVI, (Vaslui, 1982), București, 1986, p. 187—189.
2336. K. Horedt, *Die Bestattungen aus spätrömischen Zeit in Siebenbürgen*, în *StCom Sibiu*, 21, 1981, p. 57—58.
2337. P. Iambor, Șt. Matei, Adriana Halasu, *Considerații privind raportul cronologic dintre așezarea și cimitirul de la Cluj-Mănăstur*, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 129—150.
2338. Gh. Lazarovici, Aurel Bulbuc, *Descoperiri arheologice în hotarul comunei Iclod*, în *Apulum*, XXI, 1983, p. 161—166.
2339. L. Mărghitan, *Mărturii de continuitate daco-romană și timpurie românească pe valea Mureșului mijlociu și inferior*, în *Studia Antiqua et Archaeologica*, Iași, 1983, p. 103—120.
2340. Gh. Marinescu, *Cercetări și descoperiri arheologice de epocă romană în nord-estul Transilvaniei*, în *File de istorie*, VI, Bistrița, 1989, p. 5—66.
2341. V. Moga, *Notițe arheologice apulense*, în *Apulum*, XIX, 1981, p. 79—82.
2342. Idem, *Cercetări arheologice la Apulum*, în *Apulum*, XXIV, 1987, p. 157—168.
2343. I. Moțu, *Descoperiri arheologice la Aiton, jud. Cluj*, în *ActaMP*, V, 1981, p. 293—298.
2344. N. Murgu, M. Isărescu, *Aurul mit și realitate*, București, 1981, 165 p. [*Dacia romană*, p. 115—117].

2345. C. Mușeteanu, *Raport preliminar asupra campaniei arheologice de la Micia, punctul Edificiul roman, din anul 1983*, în CA, VIII, 1986, p. 63—66.
2346. I. Paul, I. Glodariu, Eug. Iaroslavschi, Th. Năgler, Martin Rill, *Date preliminare privind săpăturile arheologice de la Șura Mică-Rășloave (jud. Sibiu)*, în StComSibiu, 21, 1981, p. 39—48.
2347. Al. Popa, V. Moga, R. Ciobanu, *Săpăturile de salvare de la Ampe-lum (Zlatna)*, în Apulum, XXIII, 1986, p. 107—118.
2348. Gh. Popilian, Șt. Chițu, Mihai Vasilescu, *Săpăturile arheologice de la Romula în MCA, XV, Brașov, 1983*, p. 324—326.
2349. Gh. Popilian, *Săpăturile arheologice din așezarea civilă a castrului de la Slăveni*, în MCA, XV, Brașov, 1983, p. 344.
2350. D. Protase, Valeriu Lazăr, Mihai Grozav, *Săpăturile arheologice din anii 1983—1986 la Lechința de Mureș*, în Apulum, XXV, 1989, p. 181—205.
2351. Adriana Stoia, *Les fouilles archéologiques en Roumanie 1980*, în Dacia, XXV, 1981, p. 363—379.
2352. Georgeta El Susi, *Materialul faunistic din așezarea daco-romană de la Timișoara Freidorf*, în Crisia, XVIII, 1988, p. 131—137.
2353. Z. Székely, *Noi descoperiri din epoca romană la Baraolt*, în Studii și comunicări, V—VI, Satu Mare, 1982—1983, p. 119—122.
2354. D. Tudor, O. Toropu, C. M. Tătulea, Marin Nica, F. Băciu, *Șantierul arheologic Celei*, în MCA, XV, Brașov, 1983, p. 327—335.
2355. Idem, *Șantierul arheologic Sucidava Celei (jud. Olt)*, în MCA, XVI, (Vaslui, 1982), București, 1986, p. 158—169.
2356. Lucia Marinescu, Anișoara Sion, I. Andrițoiu, *Cercetările arheologice din termele romane de la Micia (Vețel)*, în CA, VII, 1984, p. 112—128.
2357. Idem, *Raport asupra campaniei de săpături arheologice din anul 1983 de la Micia (com. Vețel, jud. Hunedoara) sector terme*, în CA, VIII, 1986, p. 53—58.
2358. Iudita Winkler, M. Blăjan, G. Servatius, George Topan, Lucian Giura, *Cercetări arheologice în așezarea romană de la Mediaș — Gura Câmpului jud. Sibiu*, în Apulum, XXI, 1983, p. 121—157.
2359. M. Witemberger, *Poziționarea unor obiective arheologice de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa cu ajutorul metodei magnetometrice*, în Comunicări ale cercurilor științifice studențești, Istorie, II, Cluj-Napoca, 1984, p. 23—30.
Vezi și numerele 1940, 2149—2151, 2154, 2173, 2182—2183, 2188—2189, 2199, 2203, 2210—2211, 2220.

2. Material

a. Ceramică

2360. D. Alicu, Alina Soroceanu, *Ceramica cu glazură plumbiferă de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în Potaissa, III, 1982, p. 52—65.
2361. Doina Benea, *Ateliere ceramice de la Tibiscum. Contribuții la istoria atelierelor de ceramică din sud-vestul Daciei*, în Potaissa, III, 1982, p. 22—41.

2362. S. Cociș, P. Rogozea, Șt. Chițu, *Note privind câteva tipare și vase cu medalioane în relief din Dacia romană*, în *Apulum*, XXV, 1989, nr. 247—250.
2363. C. Opreanu, *Desenul unui gladiator pe o cărămidă de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 517—529.
2364. E. Stoicovici, N. Gudea, *Mortaria de la Porolissum (castrul de pe Pomăt)*, în *ActaMP*, VII, 1983, p. 185—194.
Vezi și numerele 1921, 1959—1960, 1967, 1976, 1981—1984, 1989—1990, 1992—1993, 1995, 2000, 2012—2019, 2021, 2035, 2037—2041, 2284, 2401.

b. Metale

2365. D. Alicu, L. Dărăban, Tr. Fiat, *Metodă de analiză prin activare cu neutroni și fluorescență de raze X utilizată în restaurarea și prelucrarea materialelor arheologice*, în *RMM*, 2, 1988, p. 35—38.
2366. Andrei Janitsek, Estera-Zeno Popovici, *Restaurarea unui fragment de cămașă de zale romană*, în *RevMuz*, 4, 1986, p. 31—37.
2367. O. Mureșan, *Restaurarea unei căni romane de bronz*, în *Crisia*, XVI, 1986, p. 735—741.
2368. E. Stoicovici, *Metalografia unor diplome romane*, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 451—454.
2369. E. Stoicovici, Iudita Winkler, *Studiul metalografic al unor monede*, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 475—482.
2370. E. Stoicovici, *Studiul microscopic al obiectelor datând din epoca romană de la Gura Cămpului Mediaș*, în *ActaMP*, VI, 1982, p. 109—111.
2371. Idem, *Activități metalurgice la Porolissum, (Moigrad)*, în *ActaMP*, VI, 1982, p. 113—122.
Vezi și numerele 1920, 1961, 1965, 1977, 1988, 1994, 1996—1999, 2001—2002, 2005, 2011, 2024—2027, 2045—2046, 2054, 2136, 2149, 2164, 2185—2187, 2202, 2204—2205, 2218, 2227—2228, 2230, 2232, 2240, 2243, 2251, 2254—2256, 2259—2262, 2264, 2266, 2279—2280, 2284.

c. Sticlă

2372. C. Băluță, *Fond du moule romain pour la fabrication de bouteilles carrées trouves a Apulum (Dacie)*, în *Annales du 8e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, Londre-Liverpool*, 1979, Liège, 1981, p. 111—114.
2373. Idem, *Baza unui mularaj pentru butelii de sticlă descoperită la Apulum*, în *SCIVA*, 34, 2, 1983, p. 167—170.
2374. Idem, *La verre antique à Apulum (Dacie)*, în *Annales du 9e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, Nancy*, 1983, Liège 1985, p. 99—111.
2375. N. Gudea, *Despre un vas de sticlă din castrul roman de la Bologa*, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 531—535.
2376. E. Stoicovici, *Compoziția mărgelilor de la Porolissum*, în *ActaMP*, 1982, p. 41—49.

2377. Idem, *Inele de sticlă de la Porolissum*, în *ActaMP*, VIII, 1983, p. 195—196.
Vezi și numerele 1978, 1991, 2006.

d. Os

2378. D. Alicu, E. Nemeș, *Obiecte de os descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 345—365.
Vezi și numărul 2010.

e. Piatră

2379. Lenuța Mihai, *Restaurarea și conservarea unei inscripții romane descoperite la Iaz (jud. Caraș-Severin)*, în *Tibiscum*, VII, 1988, p. 229—233.
2380. E. Stoicovici, *Pietre prețioase și semiprețioase de la Porolissum*, în *ActaMP*, X, 1986, p. 205—207.

IV. EPIGRAFIE

2381. P. Abrudan, *Documente inedite privind călătoria lui Theodor Mommsen în Transilvania pentru studierea inscripțiilor romane din Dacia*, în *Sargetia*, XVI—XVIII, 1982—1983, p. 241—250.
2382. D. Alicu, Adela Paki, O „inscripție inedită” din amfiteatrul roman de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 469—477.
2383. R. Ardevan, *Aelius Ties*, în *Apulum*, XXII, 1985, p. 67—70.
2384. R. Ardevan, Ioana Hica-Câmpeanu, *Inscriptions romains reutilisées de Napoca*, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 541—552.
2385. R. Ardevan, *Porolissum și Augusta Traiana. Observații asupra inscripției, IGB III, 2, 1590*, în *ActaMP*, XII, 1988, p. 291—295.
2386. Maria Bărbulescu, A. Munteanu, A. Rădulescu, *Colonia Ulpia Traiana Zermizegetusa pe o inscripție din Dobrogea*, în *Pontica*, XV, 1981, p. 153—160.
2387. C. L. Băluță, I. I. Russu, *Inscripții din Apulum*, în *Apulum*, XX, 1982, p. 115—133.
2388. C. L. Băluță, *Fragmente de inscripții descoperite la Apulum*, în *Apulum*, XXI, 1983, p. 89—110.
2389. Idem, *Monumente epigrafice de la Apulum*, în *Apulum*, XXIII, 1986, p. 119—146.
2390. H. Daicoviciu, *În legătură cu apariția formulei In honorem Domus Divinae*, în *Studia Antiqua et Archaeologica*, I, Iași, 1983, p. 158—163.
2391. N. Gudea, *Despre câteva donaria și aplici cu disc cu inscripție din Dacia*, *ActaMP*, VI, 1982, p. 51—57.
2392. Idem, *Despre câteva fragmente de diplome militare romane redescoperite sau mai recent descoperite*, în *ActaMP*, VI, 1982, p. 59—68.
2393. Idem, *Restituiri arheologice (II)*, în *ActaMP*, VI, 1982, p. 69—73.

2324. Idem, *Din nou despre câteva fragmente de diplome militare romane și plăcuțe de bronz cu inscripție din Dacia Porolissensis*, în *ActaMP*, VIII, 1984, p. 211—218.
2325. Idem, *Contribuții la paleografia latină română din Dacia (I). Inscriptii pe cărămizi și țigle*, în *ActaMP*, X, 1986, p. 91—158.
2326. Idem, *Contribuții epigrafice la cunoașterea sistemului vamal din provinciile dacice. Vama de la Porolissum*, în *ActaMP*, XII, 1988, p. 175—189.
2327. I. T. Lipovan, *Monumente epigrafice din Ampelum (I)*, în *SCIVA*, 39, 1, 1988, p. 59—72.
2328. I. Mitrofan, *Inscripțiile de la Pârâul Hotarului (Sighișoara)*, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 99—110.
2329. V. Moga, *Monumente romane inedite*, în *RMM*, II, 1988, p. 49—51.
2400. Adela Paki, *Două fragmente ceramice stampilate de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 447—479.
2401. Idem, *Populația de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (I)*, în *SCIVA*, 39, 4, 1988, p. 355—368.
2402. Idem, *Populația Daciei Porolissensis, I, Porolissum*, în *ActaMP*, XII, 1988, p. 215—226.
2403. C. C. Petolescu, *Note epigrafice, V*, în *SCIVA*, 32, 2, 1981, p. 283—290.
2404. Idem, *Cronica epigrafică a României, I (1975—1980)*, în *SCIVA*, 32, 4, 1981, p. 593—613.
2405. Idem, *Les études d'epigraphie latine en Roumanie*, în *Eirene*, XVIII, 1982, p. 93—97.
2406. Idem, *Note epigrafice, VI*, în *SCIVA*, 33, 1, 1982, p. 119—123.
2407. Idem, *Cronica epigrafică a României, II (1981—1982)*, în *SCIVA*, 34, 4, 1983, p. 363—385.
2408. Idem, *Note epigrafice, seria a VII-a*, în *SCIVA*, 35, 2, 1984, p. 189—198.
2409. Idem, *Cronica epigrafică a României, III, (1983)*, în *SCIVA*, 35, 4, 1984, p. 375—382.
2410. Idem, *Note zur PIR²M 549*, în *ZPE*, 61, 1985, p. 235—237.
2411. Idem, *Tiro Leg(atus) CIL III, 8084*, în *ZPE*, 88, 1985, p. 207—211.
2412. Idem, *Cronica epigrafică a României, IV (1984)*, în *SCIVA*, 36, 4, 1985, p. 356—365.
2413. Idem, *Note epigrafice, VIII*, în *SCIVA*, 37, 1, 1986, p. 105—108.
2414. Idem, *Cronica epigrafică a României, V, (1985)*, în *SCIVA*, 37, 4, 1986, p. 345—349.
2415. Idem, *Cronica epigrafică a României, VI, (1986)*, în *SCIVA*, 38, 4, p. 393—402.
2416. Idem, *Note epigrafice, IX*, în *SCIVA*, 38, 2, 1987, p. 180—183.
2417. Idem, *Cronica epigrafică a României, VII, (1987)*, în *SCIVA*, 39, 4, 1988, p. 399—410.
2418. Idem, *Cronica epigrafică a României, VIII, (1988)*, în *SCIVA*, 40, 4, 1989, p. 389—401.
2419. I. Piso, *Epigraphica XIII. Inscriptions de Apulum*, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 443—450.
2420. Idem, *Notes epigraphiques*, în *Tituli*, 4, 1982, p. 484—493.

2421. Idem, *Epigraphica XIV. Inscriptiile din Apulum*, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 103—111.
2422. Idem, *Epigraphica XV. Inscriptiile din Apulum*, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 487—496.
2423. Idem, *Prosopographia Coloniae Dacicae Sarmizegetusa (I)*, în *ActaMN*, XXIV—XXV, 1987—1988, p. 163—170.
2424. Adriana Rusu, *Un monument epigrafic descoperit la Micia*, în *Sargetia*, XV, 1981, p. 67—69.
2425. I. I. Russu, *Restituiri epigrafice*, în *AIIA*, XXVI, 1983—1984, p. 523—530.
2426. Idem, *Un cetăţean din Africa de nord onorat în Dacia*, în *ActaMP*, VIII, 1984, p. 159—163.
2427. S. Sanie, *Un nouveau fragment d'inscription palmyrénienne de Tibiscum et quelques considerations sur les épigraphes palmyréniennes de Dacie*, în *Dacia*, N.S., XXV, 1981, p. 359—362.
2428. Idem, *Africanii în Dacia romană (I)*, în *Cercetări istorice*, 12, 3, 1981—1982, p. 299—305.
2429. Idem, *Classica et orientalia III*, în *SCIVA*, 34, 2, 1983, p. 151—162.
2430. Idem, *Classica et orientalia*, în *SCIVA*, 37, 1, 1986, p. 76—88.
2431. D. Tudor, *Comunicări epigrafice*, IX, în *SCIVA*, 32, 3; 1981, p. 422—236.
2432. Idem, *Date noi despre CIL III, 1627, cea dintâi atestare epigrafică a Potaisei*, în *Potaissa*, III, 1982, p. 80—84.
2433. V. Wollmann, I. T. Lipovan, *Monumente epigrafice şi sculpturale din regiunea minieră Alburnus Maior, Ampelum (II)*, în *Potaissa*, III, 1982, p. 89—106.
 Vezi şi numerele 1896, 1920, 1923—1924, 1928, 1940, 1968, 2007, 2035, 2037, 2056—2058, 2060—2068, 2074, 2077, 2083—2106, 2118, 2123—2128, 2152—2153, 2155—2156, 2168—2169, 2180, 2184, 2186, 2194—2196, 2200, 2204—2207, 2212, 2253, 2268—2271, 2273, 2294—2295.

V. NUMISMATICA

2434. R. Ardevan, *Un denar fals din castrul de la Gherla*, în *BSNR*, LXXVII—LXXIX (1983—1985), 1986, p. 131—133.
2435. Idem, *Monede de aur antice şi bizantine din Muzeul de Istorie al Transilvaniei*, în *BSNR*, LXXVII—LXXIX (1983—1985), 1986, p. 237—256.
2436. Dana Bălănescu, *Descoperiri monetare din sudul Banatului, II*, în *Banatica*, II, 1981, p. 147—152.
2437. Idem, *Descoperiri monetare din sudul Banatului*, în *SCN*, VIII, 1984, p. 129—136.
2438. Idem, *Descoperiri monetare din sudul Banatului, IV*, în *Banatica*, VIII, 1985, p. 173—186.
2439. Dana Bălănescu, P. Rogozea, *Monede romane din colecţia Muzeului Judeţean de Etnografie şi Istorie locală Caransebeş*, în *Tibiscum*, VII, 1986, p. 219—255.

2440. Șt. Cartaleanu, Florin Mărtzu, *Un alt denar emis de Traian descoperit pe aria Muscelului (jud. Argeș) și implicațiile acestuia istorice și numismatice în zonă*, în *Studii și comunicări, Câmpulung Muscel*, 4, 1987, p. 9—14.
2441. Eug. Chirilă, *Descoperiri antice monetare la Porolissum, II*, în *ActaMP*, V, 1981, p. 189—190.
2442. Eug. Chirilă, Gh. Marinescu, *Monede romane inedite din Dacia Porolissensis*, în *ActaMP*, V, 1981, p. 273—275.
2443. Eug. Chirilă, Fl. M. Grigorescu, *Tezaurul monetar de la Bereni, sec. I—II e.n. (Contribuții la problema apartenenței sociale a proprietarilor de tezaure din Dacia romană)*, în *ActaMP*, V, 1981, p. 277—286.
2444. Eug. Chirilă, N. Gudea, Gh. Marinescu, *Tezaurul monetar de la Viștea, sec. I—III e.n. Contribuții la studiul circulației monetare în Dacia Porolissensis*, în *ActaMP*, IX, 1985, p. 111—136.
2445. Eug. Chirilă, M. Blăjan, *Descoperiri monetare antice din Transilvania (XV)*, în *ActaMP*, XII, 1988, p. 191—193.
2446. Maria Chițescu, Gh. Poenaru-Bordea, *Contribuții la istoria Diernei în lumina descoperirilor monetare din săpăturile arheologice din 1967*, în *BSNR*, LXXV—LXXVI, 1981—1982, p. 169—208.
2447. Maria Chițescu, *Moneda. Mică enciclopedie*, București, 1982, 346 p.
2448. C. Cosma, Tr. Fiat, V. Znamirovski, S. Breban, L. Dărăban, V. V. Morariu, D. Alicu, *Studiul compoziției unor monede antice folosind sursa de neutroni Am-Be. Progrese în fizică*, în *A. VII-a sesiune anuală a Institutului Central de Fizică, Iași*, 1985, p. 102—103.
2449. C. Cosma, Tr. Fiat, V. Znamirovski, I. Dărăban, V. V. Morariu, Doina Boroș, D. Alicu, *The determination of the silver content in some ancient coins by using an Am-Be neutron source*, în *First Balcan Conference on Activation Analysis*, Varna, 1985, p. 183—185.
2450. C. Cosma, Tr. Fiat, V. Znamirovski, V. Mercea, L. Dărăban, V. V. Morariu, Doina Boroș, D. Alicu, R. Ardevan, *Determinarea titlului unor monede antice din argint prin activare cu neutroni*, în *Studia Physica*, XXXI, Cluj, 1986, p. 12—19.
2451. L. G. Georgescu, *Un denar emis pentru Traian descoperit la Rudeni, com. Suici, jud. Argeș*, în *BSNR*, LXXVII—LXXIX (1982—1985), 1986, p. 131—133.
2452. G. Hochstrasser, *Despre modul în care trebuie privit un element inedit din monedele lui Philippus I emise de Colonia Viminacium*, în *BSNR*, LXXVII—LXXIX, (1983—1985), 1986, p. 153—154.
2453. O. Iliescu, Gh. Poenaru-Bordea, P. I. Dicu, *Un denar emis pentru Annia Faustina*, în *SCN*, VIII, 1984, p. 117—118.
2454. B. Mitrea, *Pentru o numismatică a așezărilor arheologice*, în *StCom Sibiu*, 21, 1, 1981, p. 49—57.
2455. Idem, *Supliment la tezaurul de la Sâmburești*, în *BSNR*, LXX—LXXIV, (1976—1980), 1981, p. 215—220.
2456. Idem, *Descoperiri monetare în România (XVIII—XX)*, în *BSNR*, LXX—LXXIV (1976—1980), 1981, p. 559—668.

2457. Idem, *Decouvertes monétaires en Roumanie 1980 (XXIV), Dacia, XXV, 1981, p. 381—390.*
 2458. Idem, *Un tezaur monetar de la Aurelian descoperit în Oltenia, în Studii și Comunicări, Oltenia, IV, 1982, p. 97—106.*
 2459. Idem, *Decouvertes monétaires en Roumanie, 1981, 1982 et 1983 (XXV, XXVI et XXVII), în Dacia, N.S., XXVIII, 1984, p. 183—190.*
 2460. Idem, *Decouvertes monétaires en Roumanie, 1984, (XXVIII), în Dacia, XXIX, 1985, p. 192.*
 2461. Idem, *Decouvertes monétaires en Roumanie, 1985, (XXIX), în Dacia, XXX, 1986, p. 192.*
 2462. Idem, *Decouvertes monétaires en Roumanie, 1986 (XXX), în Dacia, XXXI, 1987, p. 173—177.*
 2463. Idem, *Decouvertes monétaires en Roumanie, 1987 (XXXI), în Dacia, XXXII, 1988, p. 215—230.*
 2464. Fl. Mărtzu, Șt. Trâmbaciu, *Tezaurul de denari romani imperiali de la Câmpulung Muscel, în BSNR, LXX—LXXII, (1976—1980), 1981, p. 189—218.*
 2465. Viorica Pavel-Popa, *Descoperiri monetare imperiale la Alba Iulia între anii 1957—1980, în Apulum, XIX, 1981, p. 126—144.*
 2466. Viorica Pavel, I. T. Lipovan, *Monede romane descoperite la Ampe-lum (Zlatna), în Apulum, XXV, 1989, p. 284—286.*
 2467. Carmen M. Petolescu, *La Dacie sur les monnaies de l'empereur Hadrian, în La numismatique source de l'histoire de l'art et de l'histoire des idées, București, 1981, p. 57—65.*
 2468. Idem, *Tezaurul de monede romane imperiale de la Micia, în SCN, VIII, 1984, p. 119—127.*
 2469. Idem, *Aspecte ale istoriei Daciei oglindite în emisiunile monetare din timpul lui Filip Arabul, în StCl, XXV, 1987, p. 57—62.*
 2470. Gh. Poenaru-Bordea, Șt. Chițu, *Denari romani din vechi descoperiri monetare, în BSNR, LXX—LXXIV, (1976—1980), 1981, p. 161—169.*
 2471. Gh. Popilian Două *tezaur de monede romane descoperite în Oltenia, în BSNR, LXXV—LXXVI (1981—1982), 1983, p. 121—125.*
 2472. Gh. Popilian, I. Stan-Mircești, *Tezaurul de monede romane de la Ocolna (com. Amărăștii de Jos, Dolj), în ArhOlt, 1985, p. 58—64.*
 2473. Idem, *Tezaurul de monede romane imperiale de la Butoiești, jud. Mehedinți, în SCN, IX, 1989, p. 37—42.*
 2474. Iudita Winkler, *Primul tezaur de monede romane de bronz descoperit în provincia Dacia, în BSNR, LXXV—LXXVI, (1981—1982), 1983, p. 127—130.*
- Vezi și numerele 1906, 1912, 1929, 2369.

VI. RECENZII, PREZENTĂRI DE CARTE, ADNOTĂRI

2475. Al. Vianu, Mihai Gramatopol, *Portretul roman în România, în SCIVA, 37, 3, 1986, p. 275—277.*
2476. D. Alicu, N. Gudea, *Note critice în legătură cu lucrarea lui Nicolae Branga Urbanismul în Dacia romană, în ActaMN, XVIII, 1981, p. 715—732.*

2477. M. Bărbulescu, *Silviu Sanie, Cultele orientale în Dacia romană, 1. Cultele siriene și palmyriene*, în *ActaMN*, XXIX, 1982, p. 747—748.
2478. Idem, Lucia Țeposu-Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, *BAR*, 128, Oxford, 1982, în *SCIVA*, 34, 12, 1983, p. 181—182.
2479. Doina Benea, Ioana Bogdan-Cătănicu, *Evolution of the Sistem of Defense Works in Dacia*, *BAR*, 116, 1981, în *Banatica*, VIII, 1985, p. 468—473.
2480. I. Berciu, V. Moga, Mișu Davidescu, *Drobeta*, în *Apulum*, XIX, 1981, p. 533—534.
2481. S. Cociș, Vasile Moga, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina*, în *Alia*, XXVII, 1985—1986, p. 525—527.
2482. V. Dupoi, Nicolae Branga, *Urbanismul Daciei romane, Timișoara*, 1980, în *RI*, 1981, 8, 1574—1577.
2483. G. H., I. Donoiu, *Efigii feminine pe monede romane, București*, 1983, în *MB*, 34, 11—12, 1984, p. 809.
2484. M. Grozav, Dumitru Protase, *Autohtonii în Dacia*, în *Marisia*, XI—XII, 1985, p. 681—685.
2485. N. Gudea, *Câteva observații și note critice cu specială privire la partea istorică a monografiei Etnogeneza românilor de I. I. Russu*, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 903—916.
2486. Idem, *Sistemul defensiv al provinciilor dacice între realitate și ficțiune*, în *ActaMP*, X, 1986, p. 183—203.
2487. M. Gumă, Ioan Glodariu, *Așezări dacice și daco-romane la Slimnic*, în *StComC*, IV, 1982, p. 342—344.
2488. R. Harhoiu, Kurt Horedt, *Siebenbürgen in Spätrömischer Zeit*, *București*, 1982, în *SCIVA*, 35, 2, 1984, p. 203—204.
2489. I. Ioniță, Gheorghe Popilian, *Necropola daco-romană de la Locusteni*, în *Carpica*, XV, 1983, p. 269—275.
2490. Fl. Marinescu, Liviu Mărghitan, *Fortificații dacice și romane — Sistemul de pe cursul mijlociu și inferior al Mureșului*, în *SMMIM*, XI, 1978, p. 335—340.
2491. L. Mărghitan, Nicolae Branga, *Italicii și veteranii din Dacia*, 1986, în *SCIVA*, 39, 3, 1988, p. 223.
2492. V. Moga, Ioan Glodariu, *Așezări dacice și daco-romane la Slimnic*, în *Apulum*, XX, 1982, p. 535—536.
2493. Idem, Lucia Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, *BAR*, 128, 1982, în *Apulum*, XXI, 1983, p. 443—444.
2494. Th. Nägler, Kurt Horedt, *Siebenbürgen in Spätrömischer Zeit*, *București*, 1982, în *FVL*, 26, 1, 1982, p. 97—98.
2495. P. Niedermayer, Nicolae Branga, *Urbanismul Daciei romane*, în *FVL*, 24, 1, 1981, p. 132.
2496. L. Petculescu, Cristian M. Vlădescu, *Armata romană în Dacia Inferior*, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 831—835.
2497. C. C. Petolescu, Alexandru Popa, Ioan Berciu, *Le culte de Jupiter Dolichenus dans la Dacie romaine*, *Leiden*, 1978, în *SCIVA*, 31, 3, 1980, p. 486—488.

2498. Idem, *Inscripțiile Daciei romane*, III/2, în *RI*, 34, 2, 1981, p. 360—363.
2499. Idem, *Inscripțiile Daciei romane*, III/3, în *SCIVA*, 36, 3, 1985, p. 271—274.
2500. C. Pop, *Mihai Bărbulescu, Interferențe spirituale în Dacia romană*, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 827—830.
2501. Idem, *Radu Florescu, Die Kunst der Dako-Römischen Antik, București*, 1986, în *Apulum*, XXV, 1989, p. 589—590.
2502. Idem, *Mihai Bărbulescu, Din istoria militară a Daciei romane. Le-giunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, în *Apulum*, XXV, 1989, p. 590—592.
2503. M. Rill, *Dumitru Protase, Autohtonii în Dacia, București*, 1980, în *FVL*, 24, 1, 1981, p. 131—132.
2504. P. Rogozea, *Silviu Sanie, Cultele orientale în Dacia romană. 1. Cul-tele siriene și palmyriene*, în *StComC*, IV, 1982, p. 344—345.
2505. I. I. Russu, *Silviu Sanie, Cultele orientale în Dacia romană. 1. Cul-tele siriene și palmyriene*, în *SCIVA*, 33, 4, 1982, p. 415—421.
2506. Idem, *Gheorghe Popilian, Necropola daco-romană de la Locus-teni*, în *Drobeta*, V, 1982, p. 227—232.
2507. C. M. Tătulea, *Gheorghe Popilian, Necropola daco-romană de la Locusteni*, în *ArhOlt*, 1, N.S., 1981, p. 149.
2508. E. Vasilescu, *Enciclopedia civilizației romane*, 1972, *BOR*, CI, 1—2, 1983, p. 142—145.

SORIN COCIȘ — ADELA PAKI

RECENZII

DIETHARD KNOPP, *DIE RÖMISCHE INSCHRIFTEN DAKIENS IN SIEBENBÜRGISCHEN UNTERALT — ZIBINBECKEN UND IHR GESCHICHTLICHER HINTERGRUND*, Bonn, 1993, seria Habelts Dissertationsdrücke; Reihe Altegeschichte, Heft 35, 365 p + 7 planșe + 11 hărți

1. **PREAMBUL.** Am vrut inițial să intitulez această recenzie cu titlul *Amicus Knopp, sed magis amica veritas*, dar mi-am dat seama că o recenzie critică, sobră nu merită un titlu de act combativ. Dacă cineva mi-ar fi spus că în Germania de astăzi s-a putut obține un titlu de doctor în istorie veche sau arheologie pe baza a 7 țigle ștampilate, o inscripție și un text zgâriat pe un vas, toate descoperite într-o anumită zonă a provinciei Dacia Inferior și încă două inscripții (una pe o piatră, alta pe o cărămidă) fără loc sigur de descoperire, nu l-aș fi crezut. Admirația mea față de specialiștii germani din acest domeniu a fost și rămâne (în ciuda accidentului de față) extrem de mare. Iar admirația față de lucrările de doctorat din acest domeniu rămâne tot atât de mare. După ce, însă, am citit cartea scrisă de Diethard Knopp (de aici înainte prescurtat DK) acest sentiment al meu a suferit mult. Pentru că nu aș fi putut crede că se va întâmpla așa ceva. Și nu pot să mă mângâi decât cu speranța că apariția unei astfel de lucrări este un accident. Astfel de accidente erau și mai sunt explicabile la noi (unde s-au petrecut „oficial” astfel de lucruri), dar acolo... (!!).

De la bun început, trebuie să spun că nu mi-a făcut plăcere să fac această recenzie din cauza relațiilor mele trecute cu autorul.

2. **OBIECTUL RECENZIEI.** Cartea pe care o recenziez aici nu are absolut nici o valoare istorică. Ea nu se bazează pe nimic. Nu aduce nimic nou și, deci, nu schimbă nimic din cunoașterea subiectului și regiunii la care se referă. Ba mai mult, incurcă lucruri care păreau cunoscute. Se poate spune că această carte reprezintă o adunătură de date, foarte savant incurcate și publicate de o editură foarte prestigioasă (în domeniul arheologiei clasice).

Din cauza diferențelor calitative foarte mari între lucrările de doctorat germane pe care le cunosc în acest domeniu și lucrarea lui DK, din cauza unor discuții din cercurile arheologice din Germania în legătură cu ea am fost nevoit să iau poziție și încă una foarte critică. *Motivul principal a fost acela că dacă astfel de lucrări nu sunt trecute prin sita criticii, dorința de a întocmi lucrări similare ar putea prolifera, iar istoria unei biete provincii mai puțin cunoscută în Europa de Vest (cum este din păcate și istoria Daciei) ar putea fi prezentată în orice fel.*

a. lucrarea a fost susținută ca teză de doctorat (1992) în fața unor persoane care nu știau nimic sau aproape nimic despre subiectul în cauză, despre problema în care se înscrie și cu atât mai puțin despre teritoriul studiat (ei nu există în bibliografia Daciei romane ca autori);

b. la baza lucrării stau următoarele „izvoare”: A. cinci țigle cu ștampila legiunii a XIII-a Gemina, descoperite la Boița (Ochsendorf) (p. 130—160); B. o țiglă cu ștampila fragmentară COH I ... tot de la Boița (p. 161—177); C. o țiglă cu ștampila CN din fosta colecție a pastorului M. J. Ackner de la Gușterița (Hammersdorf), localitate integrată azi în orașul Sibiu (p. 199—221); D. o inscripție litică de la Șura Mică (Kleinscheuern) (p. 237—257) și un grafito pe un vas tot de aici (p. 257—259); E. o inscripție pe piatră (p. 260—323!!!) și o țiglă cu ștampila CPALP (p. 324—332), ambele în Muzeul Brukenthal din Sibiu (Hermannstadt), dar fără loc sigur de descoperire;

c. toate aceste descoperiri provin sau se află într-un muzeu într-o zonă geografică botezată artificial „Unteralt-Zibinbecken”, situată în sudul Transilvaniei istorice, la nord de pasul Turnu Roșu. Zona nu are specific nimic, nici din punct de

vedere geografic și nici istoric. Zona aceasta este marcată pe prima și pe cea de a treia hartă cu un patrulater (mai bine zis un pentagon), neexplicate în text;

d. nu mi-am propus să fac o recenzie totală și să scot la iveală toate greșelile (câci sunt foarte multe și de diverse categorii). Am analizat lucrarea în ansamblu și voi sublinia în text numai sau mai ales erorile mai importante, care afectează fondul istoric al cărții.

3. CATEVA OBIECTII CU CARACTER PRINCIPAL.

a. Titlul lucrării nu are nimic cu conținutul. Față de cele cca. 3500 inscripții litice și alte câteva mii de inscripții tegulare *cele 7 piese puse în discuție de autor nu reprezintă nimic*. Nici din punct de vedere numeric, nici ca probleme ridicate, nici din punct de vedere strict epigrafic. Contribuția lucrării la istoria Daciei (Inferioare) este zero. Titlul apare „grandios” față de conținut. Poți găsi în interiorul lucrării orice altceva (!) decât ar trebui să se reflecte după titlu. Cred, mai degrabă, că lucrarea ar fi fost mai bună ca analiză istoriografică (bineînțeles, scrisă cu totul altfel);

b. Toate așa zisele izvoare care stau la baza lucrării au fost publicate și răspublicate, unele chiar recent de tot (vezi *IDR*, III, 4, 1985). S-au dat și s-au găsit soluții bune, la care DK nu a ajuns sau a ajuns foarte... târziu și și le-a atribuit ca personale. Autorul nu aduce nimic nou, iar dacă cineva citește „fișele” localităților Boița (*IDR*, III, 4, p. 71—73), Șura Mică (*IDR*, III, 4, p. 75—77) va constata cu mirare că tot ce a scris autorul (DK) este... nimic.

c. DK a realizat un număr impresionant de pagini cu excursuri. Cum s-a făcut acest lucru nu reprezintă nici un miracol, ci este o practică binecunoscută în lumea diletanților: 1) descrieri inutile: „fișa” localității unde s-ar fi găsit inscripțiile (Boița) este de 23 pagini (p. 100—123); „fișa” unei localități vecine, unde nu s-a găsit nimic (Tălmăciu), este de 7 pagini (p. 123—130); 2) descrieri prelungite de inscripții; de pildă, pentru țigla cu fragmentul de ștampilă COH I... s-au consumat 16 pagini (p. 161—177); 3) comentarii fără nici o legătură cu subiectul: date ultracunoscute în istoria veche, ca, de pildă, Dii Manes (p. 254—267), I.O.M. Dolichenus (p. 268—286), Aesculapius (p. 287—309). Dar nici așa zisele „fișe” de așezări nu cuprind datele pe care în mod firesc trebuie să le cuprindă o prezentare de așezare. De pildă, la Șura Mică (p. 222—237) nu află nimic în legătură cu toponimia, așezările succesive, structura așezărilor, caracteristicile intime ale localității. Nu este decât o poveste încurcată, înglobând tot ce a văzut Neugebauer, apoi C. Goss, apoi M. J. Ackner și alți romantici de la sfârșitul secolului trecut, nimic despre cercetările recente. Nici descrierile de trupe nu apar firești. În loc să scrie, în cazul cohortei de Numizi (p. 199—221), că ștampila este identică cu cele de la Feldioara-Făgăraș (tipul III) — identitate care, de fapt, a permis atribuirea celei de la Gușterita — DK s-a jucat de-a cititul, trecând în revistă toate posibilitățile imposibile: ba cohors Maurorum, ba Matiacorum, ba Vindelicorum, ba chiar și un nume de „civil”: Gaius Iulius Valerius. Astfel a realizat cele douăzeci de pagini.

d. Deși în chip practic izvoarele sale se referă la o epocă istorică limitată în timp, la anii 101—275 p. Ch., lucrarea cuprinde tot ce vrei: date din izvoare de la Herodot până la secolul al X-lea; literatură istorică și bibliografie de la cronicari până la epoca luministă a ultimului deceniu european!; de la autori spanioli (cu lucrările respective) până la autor ruși (!!!); din nordul Europei până la Mediterană. DK ne introduce astfel în literatura istorică europeană.

e. Sistemul, folosit de autor, de a utiliza aproape exclusiv numele vechi ale localităților, care nu mai sunt de mult în uz mi se pare foarte perimat. Procedul induce în eroare pe orice cititor mai simplu, care nu are imaginea Transilvaniei din secolul trecut. Procedul mi se pare tot atât de periculos astăzi, pe cât era cel unguresc de la sfârșitul secolului trecut (care maghiariza total numele de localități, indiferent dacă locuitorii lor erau români, sârbi, sași etc.) sau chiar cel din epoca comunistă (care româniza total numele de localități, indiferent de etnia locuitorilor lor). DK îmi apare astfel demn reprezentant al ambelor politici. Eu înțeleg că atunci când o localitate este locuită de unguri pui numele unguresc și în paranteză pe cel oficial românesc (dacă este); când localitatea este germană sau a fost, pui numele nemțesc și în paranteză pe cel românesc (dacă există); dacă localitatea este românească pui numele românesc. Prin prisma aceasta mi se pare de-a dreptul caricaghiș să folosești pentru localități ca Feldioara-Ucea, Boița etc., localități pur ro-

mănești nume germane sau maghiare (maghiarizante). Un exemplu al absurdității procedurii este următorul: revista *Acta Musei Porolissensis*, care apare la Zalău (orașul în care am crescut și unde locuiesc părinții mei), este prezentată ca apărând la Zillenmarkt!!! Cine mai știe domnule DK astăzi că Zalăul a fost cândva numit Zillenmarkt? Numele orașului este atestat în documentele ungurești ca Ziloch = Zilah, foarte probabil o formă maghiarizantă a unui toponim slav. Dar acum orașul se numește Zalău sau Zălau și este locuit în proporție de 70% de români, iar revista apare numai de când acest oraș este Zalău sau Zălau!

4. ERORI DE CONȚINUT

a. Lucrarea nu are un plan modern, în sensul cel mai bun al cuvântului. Așa-zisul plan este, de fapt, ultra simplu: Vorwort (p. 1—2); Abkürzungen (p. 5—31); methodische Einleitung (p. 32—99); das römisch archäologisch-epigraphische Fundmaterial (p. 100—332!); Schlussfolgerungen (p. 332—338); Indices (p. 339—365). Partea de introducere metodică nu explică nimic în legătură cu mijloacele de lucru, metoda de tratare, nu din alt motiv decât acela că acestea nu există, nici una, nici alta. Din această cauză cartea seamănă cu produsele confuze conglomerate ale unor amatori istorici de la sfârșitul secolului trecut.

b. Încercătura inutilă de bibliografie (autori antici cu grămada, lucrări speciale, produse ale unor amatori ai istoriei, gazete, reviste de cultură), care nu au nimic direct și nici măcar tangență cu subiectul (vezi, de pildă, la p. 5—31 seria bibliografică poate fi redusă cu 90%) îngreunează mult și minimum-ul greu de înțeles, care are legătură cu subiectul ales. Se poate spune, fără teama de a greși, că din punct de vedere al conținutului cartea este alcătuită din divagații.

c. Și mai grav este faptul că lucrarea nu are nici un înțeles istoric, nu are o concepție logică. Nu poți pricepe nimic. 1) nu introduce pe cititor în problemele epocii romane pe teritoriul dat; 2) nu se spune ce rost avea și ce rol juca teritoriul studiat în provincia romană în care se afla; 3) foarte greu, cu mari dificultăți, autorul localizează zona: la p. 33, afirmă că din cauza multiplelor dificultăți mai bine nu spune cărei provincii aparținea și va scrie numai Dacia; mai încolo, la p. 85, afirmăm că totuși zona ar putea face parte din Dacia Apulensis; la p. 151, se face un compromis cu apartenența, iar, la 159, să aflăm că poate să aparțină fie Daciei Apulensis, fie Daciei Inferior. Domnul DK afirmă că trupele stau pe Olt, dar caută granița la Apold! Oricine a citit puțin istoria veche a României știe că granița de nord a provinciei Dacia Inferior-Malvensis a fost pe Olt și că linia (teoretică) a râului despărțea două provincii. Oricine știe că de-a lungul unei granițe pot sta trupe din ambele provincii (când granița desparte două provincii). De ce atunci atât de mult speculație? Interpretările sunt și mai simple: la p. 229 citează pe I. Ferenczi cu presupunerea că granița dintre Dacia Superior și Inferior era pe la Apold; dar cum N. Branga a găsit la Apold o villa rustica, autorul (DK), pe baza ipotezicii prezente a unor țigle cu ștampila legiunii a XIII-a Gemina la Apold, presupune existența unui „Garnisonlager für eine Mobile Abteilung der Legion“! Deci, presupunerea... presupunerii!!! Tot așa de încurcată apare staționarea trupelor la Boița: ba a stat aici un detașament de legiune, ba a stat cohorta I..., ba a stat cohors II Numidarum (la Gușterița)!! Dar amărâțul acela de fort de la Boița nu măsoară decât 47 × 41 m; oricum ai inghesui în el oamenii nu încap mai mult de 50 de oameni în el. Toate basmele povestite la istoria unităților militare nu au nici-un rost. Nici una din unitățile menționate nu a staționat și nu putea staționa aici. Poate părți din ele sau, mai degrabă, subpărți. Și mai posibil ar fi exportul de material de construcție (în cazul celor care nu au staționat aici).

d. Conținutul, așa cum spuneam mai sus, este dominat de texte inutile și fără legătură cu subiectul. Eu am publicat zeci (poate chiar sute) de ștampile militare pe cărămizi și țigle inedite, dar nu am reușit niciodată să scriu mai mult de două-trei rânduri pentru un tip de ștampilă anume (nici chiar când articolele se plăteau). DK a reușit să scrie un număr record de pagini pentru o singură ștampilă, care era deja arhicunoscută și răspândită. De pildă pentru ștampila de tipul LEG XIII G a scris 30 pagini!! (p. 130—160). Numai dimensiunile unei cărămizi și a ștamilei respective se întind pe 4 pagini. Vorbind despre datarea ștampilelor, discută iarăși pagini peste pagini, chiar când lucrurile sunt foarte simple și cunoscute. Dacă legiunea a XIII-a Gemina a fost singura unitate de acest fel din Dacia până la 118

(când a existat o singură Dacie!!!) apare clară și datarea ștampilei. Dar teritoriul, de care se ocupă DK, nu făcea parte din Dacia în această perioadă. Făcea parte din Moesia Inferior. Deci, în chip teoretic prezența ștampilei legiunii acolo este un accident sau o urmare a războiului. Dar dacă vrei să speculezi pe baza lipsei de izvoare și date, poți să o faci până la nesfârșit. Și DK a făcut-o: la istoria legiunii a XIII-a Gemina (p. 79—81) în loc o simplă trimitere la E. Ritterling, mai „trage” o poveste la p. 331 până la p. 365. Uite așa se crește un text frați Valahi! (câci dacă folosim toponime anticezante să anticizăm totul!). Un asemenea procedeu a încărcat „grozav și indicii (p. 331—365). Ei apar, din punct de vedere cantitativ tot atât de mulți ca indicii de la marile sinteze generale. De pildă, așa-zisul „geographische Register” (care dacă ne referim la titlu nu ar trebui să fie mai mare de o pagină) se întinde pe 7 pagini și jumătate (p. 363—365), cea mai mare parte din localitățile amintite fiind răspândite în restul Europei!

După câte îl cunosc pe DK, el a citit conștiincios tot ce a citat. Sunt conștient de asta. Dar acest lucru nu i-a ajutat cu nimic la lucrare. Cred că numai exotismul subiectului — total necunoscut celor care i-au apreciat lucrarea — a permis apariția ei.

5. *CONFUZII COMPLEXE* marchează lucrarea la tot pasul. Natura lor este foarte diferită și cele mai multe provin din faptul că DK nu știe istorie. Unele dintre ele sunt de natură geografică. Aș aminti aici numai în insistența cu care DK botează Feldioara-Ucea ca Marienburg, care este, Feldioara-Rupea; p. 147 Mărtinș, Călugăreni (Martonfalva, Mikehaza) nu prea sunt în „siebenbürgische Albbecken”, ci cam depărtașor, la o distanță de 150 km; numele antice de care tot uzează și abuzează (Cedonia, Burticum etc.) sunt simple presupuneri ale unor istorici, nejustificate de nimic, așa încât perpetuarea în scris astăzi a lor este o eroare. Și mai multe sunt confuziile de natură istorică: p. 68 aflăm că Dacia a fost cucerită în trei războaie sub Domitianus și Traianus. O fi fost... dar numai DK știe așa. Istoria României știe altfel! Inscripțiile de la Gușterița și Sibiu nu au fost incluse în *IDR*, III, 4, la localitățile respective pentru că I. I. Russu (cunoscut pentru acribia lui) a constatat că ele au fost adunate de M. J. Ackner de prin alte părți. Și, de fapt, a devenit clar pentru oricine că, de pildă, ștampilele CN au fost aduse la Gușterița de colecționari de la Feldioara-Ucea. Până la săpăturile de la Feldioara făcute de mine, nici lectura, nici proveniența ștampilelor acestea nu era cunoscută; p. 159 aflăm că în timpul războaielor marcomanice un detașament din legiunea XIII Gemina a venit la Boița să apere intrarea în provincie. Atunci a construit și baia. Deci, detașamentul a venit să apere provincia din direcția opusă atacului marcomanic (care era pe frontiera de vest). De la 101 până la 170 soldații din Boița făceau (după DK), probabil, baia în Olt!! Să fim serioși. Oricine știe că una din primele acțiuni ale unei unități militare (după construirea castrului) era ridicarea băii. Așa scriu și izvoarele altele.

Nu mai insist asupra altor confuzii. Exemplele de mai sus sunt cred suficiente.

6. *TEXTUL ESTE ANACRONIC sau cel puțin are alură anacronică.*

a. Anacronismul este dat de mai mulți factori între care aș socoti chiar și o limbă cu totul nemodernă, încărcată cu influențe vechi. La aceasta se adaugă și prescurtările primitive și sistemul de citare, ce aparține începutului de secol. Folosirea cu multă tenacitate a numelor vechi de localități (de se potrivește, de nu se potrivește) a întărit acest caracter. Iar ceea ce pune vârf acestei caracteristici este bizarea, aproape în chip exclusiv, pe constatările oamenilor de cultură Sași de la sfârșitul secolului trecut. Desigur, că la acest anacronism contribuie și modul de interpretare, care este însă nu numai anacronic, dar și total depășit.

b. Pentru ca unele din cele afirmate mai sus să nu pară nejustificate, aș adăuga că arheologia epocii romane are un fond de cuvinte al ei propriu. Terminologia germană, mai ales, a funcționat cel mai perfect, evoluând mult în ultimii ani, căpătând un specific aparte. DK nu stăpânește acest limbaj. Redacția a trecut văd, foarte repede, peste asemenea lipsuri. Dar pentru un cititor de specialitate formele folosite ajung uneori chiar comice, nu numai anacronice. S-ar putea ca acest fapt să fie încă un rest din influența carpato-pontico-bârseană de care, se vede, nu poate scăpa autorul. Terminologia se împarte în mai multe grupe:

— formule consacrate (termeni): Aufbewahrungsort în loc de Standort; Münzhort în loc de Geldschatz; Münzfunde în loc de Geldfunde; Grossermünz sau Erz-münz nu se mai folosește. Tot în această grupă s-ar înscrie termenii ca Römerlager, Römerkastell, Römerkleinkastell, Kastellvicus pe care DK nu le cunoaște. Römerlager se folosește numai pentru caestrele de legiune. Römerkastell numai pentru caestrele pentru trupe auxiliare. Kleinfestung se folosește pentru fortificații mai mici ca un castru de trupă auxiliară (ca, de pildă, cea de la Boița). Kastellvicus este termen folosit pentru așezarea civilă de pe lângă caestrele de trupe auxiliare, spre deosebire de Lagervicus (= canabae), care definește o așezare civilă de pe lângă un castru de legiune. Tot aici, aș menționa că pentru clădirea comandamentului se folosește termenul de Kommandaturgebäude, iar pentru comanda unității termenul de Kommando. Și nu invers!;

— formule inventate, în loc de termeni consacrați: „Scherbenschicht“, „Tonwarenschicht“ sunt termeni necunoscuți în arheologie; „rein auxiliar Verteidigungssystem“ sau viceversa, „rein legionar Verteidigungssystem“ sunt nemaîntâlnite; „Legionhauptlager“ nu se poate folosi pentru că legiunea avea numai un singur „Lager“; „Auslassung Dakien“ nu s-a folosit niciodată, mai degrabă, s-a folosit „Aufgabe“; „ländliche Siedlung“ nu se folosește pentru așezările de pe lângă caestre, ci pentru cele rurale; nici termenii „mobile Abteilung der Legion“, „kollektive Arbeit“ (!), „Befestigungen aus Stein“, „Legerraum“ sunt de neîntâlnit în lucrările de specialitate actuale; nu există nici „Hypokaustbruchstück“. Termenul, Hypokaustanlagen definește întreaga instalație de încălzire; doar unele din elementele acestei instalații, cărămizi, țigle, tuburi etc. pot fi sub formă de „Bruchstücke“; nu există nici „dakische Goldbergwerke“ pentru simplul fapt că dacii nu exploatau aurul în mine, ci prin spălare. Cel puțin așa scriu specialiștii în epocă dacică;

— lipsuri sau formule vechi în citare: H. Mattingly, *The Roman Imperial Coinage*, London, se citează de zeci de ani *RIC*; *TIR*, se citează cu caroul respectiv A, B, C, D, ... X. În cazul citat de DK, acest *TIR* putea fi L 34 sau L 35; o serie de lucrări vestite și cu titlu foarte lung, tratate cu izvoare se citează prescurtat: de pildă, Marsigli și nu în forma latinizată a titlului, care este aproape necunoscută.

7. Concluziile autorului se reduc la... nimic. O afirmă aproape el însuși (p. 336): „In ihrer Gesamtheit... können... geschichtlich gelten“, pe românește spus, în totalitatea lor, datele menționate (de DK) arată doar simplul fapt că există ceva !!! Era și firesc, după materialul folosit, după mijloacele de lucru, să ajungă el însuși la o asemenea concluzie. Speranța lui (DK) că etnografia (antică!) oferă specificități locale, este însă iluzorie. Deci, nu avem concluzii.

Dar pe parcursul lucrării, prin text, prin note, DK a formulat o serie de constatări care, datorită faptului că lucrarea apare în cercuri relativ puțin cunoscătoare ale problemei (Daciei), pot avea urmări periculoase pentru biata istorie a Daciei romane. Iată câteva dintre ele:

a. p. 1: afirmă că după 1902 de fapt, în România nu s-a făcut nimic în domeniul epigrafiei, pentru că *IDR* este scris românește! S-ar putea ca pentru neofiți ca el să fie așa. Dar în realitate nu s-a făcut mai puțin ca în alte țări și între specialiștii în epigrafie, limba română (în acest caz singular) nu a făcut și nu face greutăți. Dovadă este că volumele au fost și sunt intens folosite, iar tirajul s-a epuizat rapid. Aș sublinia însă, personal pentru DK, că exact aceleași motive pentru care el a emigrat (sau care l-au silit să emigreze) au făcut ca în cazul cărților românești de arheologie și epigrafie să nu poată fi făcute traduceri (decât în contul amărăților de cercetători). Și lucrurile încă nici acum nu stau mai bine.

b. p. 2: DK afirmă că M. J. Ackner a fost primul (și ultimul) care a strâns inscripțiile din zona Unteral-Zibinbecken. Oare cele câteva ștampile mai meritau o asemenea afirmație? Pentru informarea lui, îl amintesc numai pe N. Branga și chiar *IDR*, III, 4, care le-au publicat una după alta pe toate;

c. Mai încolo, într-o notă, DK laudă articolul lui Gh. Noeske despre mineritul și, mai ales, despre populația din zona minieră a Daciei Apulensis. Trebuie să subliniez faptul că deși această lucrare s-a publicat în *Bonner Jahrbücher*, nu înseamnă nimic, din punct de vedere calitativ. Recenzia pe care a făcut-o I. I. Russu lucrării este nimicitoare (cf. *RRH*, 17, 3, 1978, p. 529—535: *Über der römischen Bergbau in siebenbürgischen Erzgebirgen*);

d. p. 3: mi se pare infatuată părerea că lucrarea lui proprie (DK) este o continuare a cercetărilor lui Th. Mommsen. Este cam exagerat pentru lucrare și nu

prea... de cinstă pentru Th. Mommsen. Acesta a strâns, publicat, republicat, recitat și soluționat mii de inscripții numai de pe teritoriul Daciei. Multe din ele erau inedite. Le-a căutat el însuși, călătorind zile întregi prin Transilvania, le-a citit, recitat și explicat. DK a strâns la un loc 7 inscripții și ștampile, *gata citite* (și bine citite) *de alții*. Și mai mult, a încurcat datele despre ele decât să le lămurească. De aceea orice apropiere de genul celei făcute de el însuși este deplasată;

e. p. 74; DK ajunge la formulări care depășesc puterea lui de înțelegere; el declară (pe baza cercetărilor proprii!!!) că perioada de ocupație a Daciei a fost cam scurtă pentru o romanizare totală și că dacii în „enclavele” carpatice au străbătut neromanizați până la... goții!!! cu propria lor limbă, ajungând să influențeze limba goților;

f. p. 91; continuând a se afla în lumea goților, DK afirmă că monetele romane târzii de la Sibiu pot proveni și de la plăți făcute pentru barbarii din Transilvania. Aici și-a dat obștescul examen: nu știe nici măcar concluziile la care a ajuns K. Horedt în ce privește prezența barbară în Transilvania; nu știe în ce fel de monete se plătea la barbari (care nu primeau decât aur!); nu știe ce regim aveau monetele de bronz în epoca romană târzie. La p. 75—76, not 339, arată că goții sunt cei care au jefuit de pe undeva donarii de bronz de la Biertan și l-au adus în Dacia. Vezi bine că, după înțeleptul DK, ticăloșii de goți jefuiau prioritar obiecte de bronz, lut și lemn. Nu îi interesa nici aurul, nici argintul. Și după ce jefuiau asemenea „valori” mari le mai și îngropau!!! Halal să-ți fie domnule DK! Prin această concluzie autorul, deși ignorant în problemele continuității daco-romane, se înscrie direct în familia celor care inventează orice pentru a o nega (vezi *Erdély Története*, Budapest, 1976, p. 99—112, unde se susține exact același lucru). La p. 80 aflăm cu uimire că împăratul Titus (79—81 p. Ch), după distrugerea Ierusalimului, a trimis la Talmesch = Talmaciu coloniști evrei. Ce păcat că locuitorii germani din Talmaciu nu au știut acest lucru în timpul lui N. Ceaușescu. Ar fi putut emigra mai ușor (și mai ieftin) în Israel, decât în Germania!

Așa cum spuneam, amatorismul și ignoranța duc la erori din cele mai grosolane. Mână (probabil) de bune sentimente DK s-a întins spre domenii pe care nu le cunoaște, nici măcar atât cât cunoștea (dacă acest lucru se numește cunoaștere!) sectorul „Unteralte-Zibinbecken”. Și așa a început inundația de enormități. Nu voi continua, scoțând în relief aceste erori, pentru că sunt prea multe, iar lucrurile sunt de mult clarificate chiar și pentru cei care au scris altfel. DK apare ca o insulă izolată într-o lume depășită, lucrând la nivelul anilor 50, cu concepțiile de la sfârșitul secolului trecut.

8. CONCLUZII

a. Cartea lui DK apare ca o lucrare a unui student de anul I (dezvoltat); a unui student care s-a introdus în materie, dar e departe de a cunoaște elementele necesare muncii științifice. Lectura de care dispune este de suprafață. La noi în țară o astfel de lucrare nu ar fi trecut nici măcar ca lucrare de diplomă. Nu avea nici măcar motivația. Căci ea nu arată nimic din criteriile medii, care se cer într-un caz: metodă de lucru, mijloace de lucru (izvoare), nu arată îndemânarea de a lucra nici cu sursele, nici cu literatura de specialitate; nu arată nici o urmă de acribie științifică; și mai ales nu aduce nimic nou.

b. Cartea este o simplă paradă de cunoștințe „literare”, care are un vădit caracter de compilație care nu oferă nimic, pentru că nu se bazează pe nimic. Din punctul de vedere al celor care cercetează Dacia Inferior (Malvensis) și Daciile în general, cartea lui DK este un model de cum nu trebuie făcută o lucrare.

c. Cartea se caracterizează prin amatorism și diletantism acerb. Numai amatorii au curajul de a ataca cu atât sâng un subiect pe care nu-l cunosc și numai diletanții se pot pierde în divagații pseudosavante, depărtate cu totul de subiect. Nu am constatat nici o urmă din prudența atât de caracteristică omului de știință. Ba mai mult, mi se pare că am surprins o notă vindictivă! (față de cine oare?)

d. Elaborarea, aprobarea și, mai ales, publicarea unei asemenea lucrări reprezintă un mare pericol: și anume posibilitatea ca în viitor să mai apară astfel de produse despre Dacia, care, în cercurile semiintelectuale sau în străinătatea ignorantă în general (!), pot trece chiar bune. Prevenirea unor asemenea acte devine astfel o necesitate. Mi se pare curios că într-o Europă care se vrea unică, care

face reforme de uniformizare a învățământului, a științei, nu există un sistem de relații în ce privește doctoratul. Este nepermis ca într-o țară oarecare să se elaboreze doctorate cu subiectul de istorie al altei țări (în cazul istoriei) fără a se apela la un specialist de acolo, mai ales, atunci când docenții și comisiile sunt străine total și de teritoriu și de istoria lui și de subiectul ales. În cazul de față se aflau în Germania câțiva specialiști sași proveniți din România, cercetători serioși (V. Wollmann, K. Gündisch etc.), care ar fi putut fi întrebați, consultați.

e. Este jalnic să se constate, din punct de vedere istoric, că munca unor generații de cercetători, poate fi beștelită în asemenea hal de un amator oarecare (fără îndoială bine intenționat ca dorință), fără o pregătire „profesională” în istorie. Tocmai de aceea, am scris recenzia de față atât pentru autorul cărții (DK), cât și pentru cei care ar trebui să aibă grijă de apariția unor astfel de lucrări.

9. POST-SCRIPTUM

Am fost aproape coleg de generație cu DK. Mai mult, am fost colegi de cămin (Avram Iancu). Eram singurii, dacă nu printre foarte puținii, care ne sculam la ora 5,00 (dimineața) pentru a studia în sala de lectură a căminului. Am fost colegi și la o serie de cursuri speciale (pe care le-am cerut noi înșine la Rectorat): limba greacă, rădăcini indoeuropene. Am făcut aceste cursuri cu unul din cei mai străluciți filologi europeni, mare personalitate a Clujului, profescrul I. I. Russu. L-am admirat pe DK pentru capacitatea și inteligența lui. Admirația mea a crescut când am aflat că, după terminarea Filologiei — secția engleză, mai urmează o facultate (Dreptul). L-am admirat pentru felul cum a rezistat șicanelor autorităților comuniste din Brașov, care l-au dat afară din învățământ pentru „îndrăzneala” de a cere emigrarea. Dar DK a fost absolvent de filologie. Metodele de lucru ale filologiei și istoriei sunt diferite. De aceea m-am mirat că DK s-a grăbit să publice această lucrare. Mă întreb cumva dacă nu a fost cuprins de vreun fel de amețeală a superiorității apusene (superbitas!) și în acest caz critica adusă de un fost coleg l-ar aduce pe pământ. Cred că o asemenea critică îi va face și mai bine când va înțelege că e mai grav să scrii enormități în l. germană, decât în l. română! (deși grav e în ambele cazuri). De aceea mi se par jalnice și lamentările lui în legătură cu literatura istorică în limba română. Închei, menționând vechiul dicton latin (transpus la cazul de față): *Amicus Knopp, sed magis amica veritas!*

NICOLAE GUDEA

DORIN ALICU, SORIN COCIȘ, CONSTANTIN ILIEȘ, ALINA SOROCEANU,
Small finds from Ulpia Traiana Sarmizegetusa, I., Sarmizegetusa monograph 4,
Colecția „Bibliotheca Musei Napocensis“, IX, Cluj-Napoca, 1994

Monografia are un număr de 150 de pagini, 92 de planșe cu desene liniare și fotografii alb-negru (la sfârșitul lucrării). Conținut: *Introduction*, p. 3—7; *Contents*, p. 9; *Chapter 1. Iron objects*, p. 11—46; *Chapter 2. Bronze objects*, p. 47—61; *Chapter 3. Bone objects*, p. 63—69; *Chapter 4. Glass vessels and other items*, p. 71—72; *Chapter 5. Pottery and clay objects*, p. 73—79; *Chapter 6. Stone objects*, p. 81—82; *Catalogue*, p. 83—142; *Abbreviations*, p. 143—148; *List of objects*, p. 149—150.

Iată că încet, încet, cu trecerea anilor, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, metropola Daciei romane își face cunoscute public „comorile“, descoperite de-a lungul timpului. Acest valoros studiu, în limba engleză (apărut în Colecția „Bibliotheca Musei Napocensis“, sub auspiciile Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca), întărește ideea, el adăugându-se altor volume editate până acum (o monografie, în limba engleză, despre monumentele figurate, 1979, două variante privitoare la opaițele ulpiene, una în limba engleză 1977, cealaltă bilingvă (româno-germană), 1994 și un important ghid turistico-istoric despre vestigiile capitalei romane, 1984), ca să nu mai amintesc de impresionantul număr de studii, opinii, note și discuții publicate în diferite reviste de specialitate din țară sau străinătate.

Beneficiind de un colectiv, bine încheiat, de cercetători, care au lucrat ani de zile în campaniile arheologice la Sarmizegetusa, această monografie are și un caracter particular. Pe lângă necesitatea unor informări generale, cartea pune în „lumină“ și „măruntele descoperiri“, ieșit la iveală în acest mare centru urban al provinciei traiane. Mă refeream la expresia „mărunte descoperiri“ (numeroase piese de dimensiuni reduse, confecționate din diferite materiale), care nu prezintă un aspect spectacular, de multe ori ignorate sau publicate fie sumar, fie amintite în diverse reviste de specialitate. Această optică, încetățenită în concepția unor cercetători, este total eronată. Aceste „mărune descoperiri“ își au importanța lor cuvenită în oglindirea vieții cotidiene a unor timpuri de mult apuse!

După o „Introducere“, ce trece în revistă istoricul cercetărilor ulpiene, capitolul 1 tratează obiectele din fier (unelte de orfevrărie, făurărie, dulgherie, cele agricole, materiale de construcție, mecanisme de închidere și legătură, tacâmuri, cârlige, recipiente de iluminat, styli, piese pentru harnașament și care, arme, etc.). Următoarea secțiune a monografiei (Capitolul 2) prezintă obiectele de bronz (fibule, piese pentru echipament militar și harnașament, ornamente și bijuterii, ustensile medicale, cele de toaletă și cosmetică ș.a.). Obiectele din os (Capitolul 3) se compun din ace de păr și de cusut, zaruri și jetoane pentru jocuri, mânere, răzuitoare, lingurițe medicale, teci etc., iar secțiunea a patra prezintă sticlăria. În continuare (Capitolul 5), sunt expuse obiectele din ceramică, fiind analizate tipurile de vase descoperite la Sarmizegetusa; de la veselă, *turibula*, *mortaria*, *dolia*, *amphorae*, la categoria specială de *terra sigillata* (opaițele nu fac obiectul prezentării monografiei, ele constituind subiectul altor două monografii, editate în 1977 și 1994). În sfârșit, studiul își încheie expozeul prin descrierea pieselor din piatră, în care un loc important îl ocupă grupul de obiecte reprezentat de *mola trusattilis*, *mola manusalis* și *mortaria* (Capitolul 6). Catalogul, o parte importantă a cărții, impresionează prin cantitatea mare a materialului descris (un număr de 1.133 de piese!), deci, un foarte util instrument de lucru.

Deși sunt patru autori (Dorin Alicu, capitolele despre fier, bronz, os, sticlă și piatră; Sorin Cociș, bronz; Constantin Ilieș fier; Alina Soroceanu, sticlă și ceramică) lucrarea este concepută unitar, coordonarea editării ei fiind asigurată de Dorin Alicu și Sorin Cociș. De asemenea, monografia beneficiază de o judicioasă

traducere în limba engleză prin strădaniile Adelei Paki și Angelei Morariu (capitolul despre fier), nimerit prilej ca aceste doamne să primească toate felicitările!

Ilustrația sugestivă, notele și abrevierile bibliografice vin, la rândul lor, să întregască valoarea sintezei în sine.

Nu pot încheia aceste rânduri fără a semnala faptul îmbucurător că apariția unor recente volume în colecția „Bibliotheca Musei Napocensis” au fost traduse integral într-o limbă de largă circulație internațională (*La politique éditiale dans les provinces de l'Empire romain. Actes du 1er Colloque Roumano-Suisse*, Deva, 1991, nr. VI al colecției amintite, 1993, și monografia de față) sau sunt ediții bilingve (Dorin Alicu, *Opaițele romane. Die römischen Lampen. Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, VII, 1994 și Viorica-Gabriela Pop, *Colecția de mobilier din Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei — Catalog selectiv. La collection d'ameublement du Musée National d'Histoire de Transylvanie — Catalogue selectif*, VIII, 1994).

CONSTANTIN POP

DORIN ALICU, *Opaitele romane. Die römischen Lampen. Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Colecția „Bibliotheca Musei Napocensis“, VII, Editura „Museion“, București, 1994

Volumul (din Colecția „Bibliotheca Musei Napocensis“, colecție aparținând cunoscutului muzeu istoric clujean) înmănunchează un număr de 215 pagini, 24 de planșe cu desene-figuri alb-negru și 31 de planșe cu fotografii alb-negru (la sfârșitul volumului).

Structura sumarului: *Introducere*, p. 5—12; *Capitolul I. Stampile și producători*, p. 13—40; *Capitolul II. Tipurile întâlnite la Sarmizegetusa*, p. 41—69; *Addenda*, p. 70—74; *Einleitung*, p. 75—82; *Kapitel 1. Stempel und Erzeuger*, p. 83—114; *Kapitel 2. Lampentypen aus Sarmizegetusa*, p. 115—146; *Addenda*, p. 146—151; *Catalog*, p. 153—195; Abrevieri, p. 197; Note, p. 199—212; Bibliografie, p. 213—214; Cuprins, p. 215.

Monografia de față constituie o a doua variantă, bilingvă (româno-germană), mult îmbunătățită, cu recente descoperiri și revizuită, a unui volum de început, tratând aceeași tematică (Dorin Alicu, Emil Nemeș *Roman Lamps from Sarmizegetusa*, British Archaeological Reports, Supplementary Series 18, Oxford, 1977, mai greu accesibilă, exemplarele existente în țară fiind reduse).

Este de remarcat faptul că, în sfârșit, avem o imagine clară, — prin reunirea într-un tot unitar —, a lucernelor (marea majoritate din lut) descoperite în capitala provinciei traiane, până acum, multe din ele disipate în diverse reviste de specialitate sau rămase inedite.

Dacă în „Introducere“ cercetătorul clujean explică cu claritate părțile componente ale unui opaiț (lucru meritoriu după părerea mea), trecând, apoi, la expunerea istoricului cercetării problematicei în sine, în capitolul I Dorin Alicu se ocupă de stampile și producători. Astfel, a putut departaja un număr de 39 de tipuri epigrafice cu numele proprietarilor de *officinae* ale genului sau ale meșterilor artizani (un nume cu caractere eline, restul latine) și, totodată, a stabilit cu justete proveniența acestor lucerne (importuri italice, grecești, moesice, panonice, copii executate fie în *Pannonia*, fie, probabil, în alte regiuni ale Imperiului ori în *Dacia*, produse din provincia noastră traiană și copii confecționate la *Sarmizegetusa*). Cât privește meșterii ulpieni presupuși a fi localnici, numărul acestora se ridică la 7 nume.

Capitolul II prezintă opaitele descoperite în metropola Daciei romane. Ele însumează 28 de tipuri (la rândul lor, unele cu variante), nefiind trecute cu vederea nici fragmentele de lucerne atipice. *Addenda* completează lista recipientelor de iluminat cu încă 16 denumiri de exemplare stampilate, descoperite relativ recent în edificiile EM 22 și EM 24 din acest centru urban.

Catalogul, secțiune importantă a lucrării, analizează 1.254 de lucerne. Chiar dacă autorului poate i-a „scăpat“ studiului un oarecare număr de „lămpi“. *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* se dovedește a fi fost un centru de importanță majoră în producția artizanală a genului, mărturie în acest sens fiind cantitatea mare de piese cu această funcționalitate descoperite aici.

Planșele cu desenele liniare și cele cu fotografii, aparatul critic judicios întocmit și bibliografia adecvată sunt elemente convergente care duc la încheierea unei valoroase monografii. Bineînțeles, nu poate fi trecut cu vederea stilul de „scriitor“ al autorului, Dorin Alicu.

Un gând bun Editurii bucureștene „Museion“ și redactorului cărții, doamna Eugenia Vișinoiu pentru străduința ca această sinteză să vadă lumina tiparului în condiții ireproșabile.

CONSTANTIN POP

ANDREEA FABER, *Das römische Auxiliarkastell und der vicus von Regensburg — Kumpfmühl*, München, 1994, I: Text 616 p. + 243 ilustrații; II: 30 anexe conștând în planșe duble Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Band 49.

Am dorit în mod special să prezint cartea doamnei Andreea Faber (de aici înainte numele va fi folosit prescurtat AF) din trei motive: a. mai întâi pentru că este monografia unui castru roman, datat relativ timpuriu și cu o existență scurtă (oricum limitată); b. pentru că este prezentată sistematic și așezarea civilă a castrului, lucru foarte rar în general (și care mă interesează în mod special pentru Porolissum); c. pentru că autoarea a încercat un sistem nou de prezentare atât a textului cât și a materialului arheologic.

Lucrarea scrisă de AF este încă o mărturie de bună calitate în legătură cu strategia de doctorat în istorie veche și arheologie din R. F. Germania. Numeroși arheologi tineri sunt îndrumați să valorifice, prin această formă superioară de calificare, săpături vechi ai căror autori au decedat sau abandonat ideea de a publica, respectiv materialele arheologice adunate în cursul timpului prin muzee, fie în urma lucrărilor agricole, fie a lucrărilor de construcții, fie din săpături de salvare. Ca urmare a acestei politici inteligente conduse și urmărite cu tenacitate au fost publicate în ultimii ani, la cel mai bun nivel, numeroase materiale arheologice. Ca urmare a acestei politici toate muzeele depozitare de astfel de materiale, toți cercetătorii mai în vârstă s-au grăbit să pună la dispoziția tinerilor interesați materialele arheologice și documentația scrisă. Acesta a fost și cazul doamnei AF. Iar renumitul arheolog și profesor J. Werner a finanțat totul prin seria acum bine cunoscută de monografii a Academiei Bavarize de Științe.

După o prezentare scurtă a felului în care a fost organizată cartea voi face câteva observații. Iată cum arată sumarul: cuvânt înainte (p. 9), mulțumirile autorilor adresate celor care i-au dat materialul, i-au facilitat accesul la el, au finanțat publicarea (p. 10), introducere (p. 11—14), istoricul cercetărilor (p. 15—20), topografia locului (p. 21—23), interpretarea izvoarelor privitoare la așezare: castru, trupe, vicus (p. 27—36), drumurile romane în zona Regensburg-ului (p. 37—41), înepăturile existentei vicus-ului (p. 42—45), clădirile publice din vicus (p. 46—57), clădiri private din vicus: locuințe, bordeie, pivnițe gropi (p. 58—73), ateliere meșteșugărești: turnătorie de bronz, ateliere de fierărie, atelier de ceramică, cărămidărie (p. 74—80), canalizarea și aprovizionarea cu apă (p. 81—82), cimitirele (p. 83—84), dezvoltarea și sfârșitul vicusului (p. 84—94), populația așezării civile și bazele existenței ei (p. 95—97), poziția castrului de la Kumpfmühl în sectorul estic al limesului renan și cotul Dunării de la Regensburg (p. 103—111).

Partea a II-a este un comentariu asupra principalelor categorii de materiale arheologice (p. 113—288): monete (p. 116—130), fibule (p. 139—144), obiecte militare (p. 145—153), vase de sticlă (p. 154—159), *terra sigillata* (p. 160—244), vase de lux raetice (p. 245—247), vase de uz comun (248—271), vase lucrate cu mâna (p. 272—273), amfore și vase de provizii (p. 274—279), opaițe (p. 280—282), ștampile pe ligile și cărămizi (p. 284—288).

Partea a III-a este catalogul descoperirilor din castru (p. 289—339) și vicus (p. 340—600). Aici intervine un mod foarte interesant și personal de a prezenta materialul arheologic, o combinație interesantă de catalog și ilustrație.

Anexa cuprinde bibliografia și prescurtările (p. 603—613).

Volumul II cuprinde o serie de anexe mari desenate: 1. hartă cu castrul și vicusul; 2—3. hărți cu descoperirile din vicus (*terra sigillata* mai ales); 4—10. planșe cu vase *terra sigillata*; 11. vase cu decor lipit; 12—13. vase de lux raetice; 14—27. vase de uz comun; 28. ștampile ale unităților militare; 29—30. planuri și profile din castru și vicus.

Aș menționa mai întâi câteva caracteristici ale cărții: 1. ea este evident inspirată din puțin mai vechea și valoroasa monografie a lui Th. Fischer, care se ocupa

de împrejurimile aşezării romane de la Regensburg, dar care a trecut în chip superficial (probabil cu bună ştiinţă) peste date în legătură cu castrul şi aşezarea lui civilă (*Das Umland des römischen Regensburg*, München, 1990). 2. se poate spune că AF a realizat o monografie de castru şi aşezare civilă aferentă într-o manieră proprie. Ea nu a respectat vechile canoane (de elaborare) decât parţial, pentru că nu avea materialul scriptic necesar (profile, planuri, detalii de construcţie). În schimb, pe baza materialului arheologic, a creat ceva foarte important şi interesant din punct de vedere istoric; 3. autoarea nu a făcut săpături, iar ceea ce a moştenit ca documente de săpătură a fost foarte puţin. Printr-un studiu foarte sistematic şi organizat al materialului arheologic însă, ea a reuşit să reconstituie atât viaţa castrului cât şi, mai ales, viaţa aşezării lui civile; 4. Avem de a face cu un castru a cărui existenţă a început spre sfârşitul secolului I şi s-a încheiat după războaiele marcomanice (180 p.Ch.); în castru au staţionat pe rând mai multe unităţi militare foarte diferite, ceea ce sugerează de la bun început caracterul de „etapă” al fortificaţiei: detaşament de legiune (III Italica), *ala* (I Flavia Singulariorum), *cohors miliaria* (III Brittonum) şi *cohortes equitatae* (II Aquitanorum, I Flavia Cananthenorum, III Thracum). Prezenţa aceasta succesivă a dus la producerea şi existenţa unei cantităţi foarte mari de material arheologic. Pentru o perioadă aşa scurtă de existenţă şi pentru un castru atât de mic, cantitatea de material arheologic este foarte mare; 5. foarte interesantă este ordinea în care autoarea prezintă materialul arheologic şi modalitatea de prezentare a materialului arheologic. În ce priveşte ordinea de prezentare AF a adoptat pentru o parte din material o ordonare cronologică (monete, fibule, arme, decoraţii militare, vase din sticlă) şi abia apoi vasele ceramice (care ocupă locul cel mai important în economia lucrării) au fost prezentate după modelul clasic (*terra sigillata*, vase raetice, vase de uz comun etc.).

După această prezentare detaliată a cărţii şi caracteristicilor ei aş face câteva observaţii. Ar fi fost foarte bine dacă autoarea ar fi făcut o statistică centralizată a descoperirilor din vicus. Căci, având pentru prima dată un vicus analizat atât de sistematic, o statistică ar fi fost intuitivă pentru toţi cei ce cercetează astfel de aşezări. Şi mă gândesc, mai ales, ce importantă ar fi fost prezentarea în acest fel a unor materiale ca armele, decoraţiile, piesele de la echipamentul de paradă, care constituie cheia legăturilor dintre castru şi vicus. Unităţile militare sunt prezentate prea simplu. Nu sunt de loc personalizate. Nu se spune de unde au venit, ce caracteristici au adus cu ele din provincia sau castru unde au staţionat anterior. Mai ales nu s-a încercat atribuirea unor materiale arheologice unor anumite unităţi militare.

Aş mai face câteva observaţii privitoare la graffiti. Dar înainte de a face aceste observaţii trebuie să subliniez că în cazul acestor inscripţii este bine întotdeauna să se dea şi o fotografie a vasului cu inscripţia aşa cum este ea, pentru că combinarea semnelor poate fi uneori greşit preluată de desen. Aşadar corectările sau îndreptările de lectură pe care le propun rămân, şi ele, susceptibile de corectură, tocmai pentru că nu am văzut inscripţia propriu-zisă, ci numai desenul ei.

— p. 307 nr. 1 vas *terra sigillata*; în loc de GANG trebuie citit TANG; prima literă nu este identică cu ultima, deci nu poate fi G.

— p. 371 nr. 60, fig. 57/60; inscripţia pe care nu o poate citi a fost imprimată invers; dacă este citită în oglindă se pot forma câteva grupuri de litere SECE RE.

— p. 373 nr. 159, fig. 57/159 în loc de CHOR II > (centuria) GATV. IVLIUS trebuie citit GATV-TVLIUS.

— p. 459—460, nr. 45 fig. 130/45 în loc de CVRSVLI R / K propun lectura > (centuria) VRSVLI K.

— p. 490 nr. 74, fig. 153/74 în loc de DI SATE propun a se citi ... VGATLIL...

— p. 492 nr. 17, fig. 154/17 în loc de VII trebuie citit VLI...

— p. 497 nr. 10 fig. 162/10 în loc de AS...M...VA se poate citi ASIRIO MEVA SVA.

— p. 532 nr. 2, fig. 197/2 în loc de MAR se citeşte MR.

Bogăția aceasta mare de inscripții mai ales zgâriate dar și incizate, marele număr de semne cruciforme izolate sau însoțite de texte scrise este remarcabilă în cazul acestui castru auxiliar. De aceea ar fi fost foarte interesant un tablou cu literele din aceste inscripții, tablou care să permită compararea fie cu alte centre din provincie, fie chiar cu litere din aceeași familie din alte provincii.

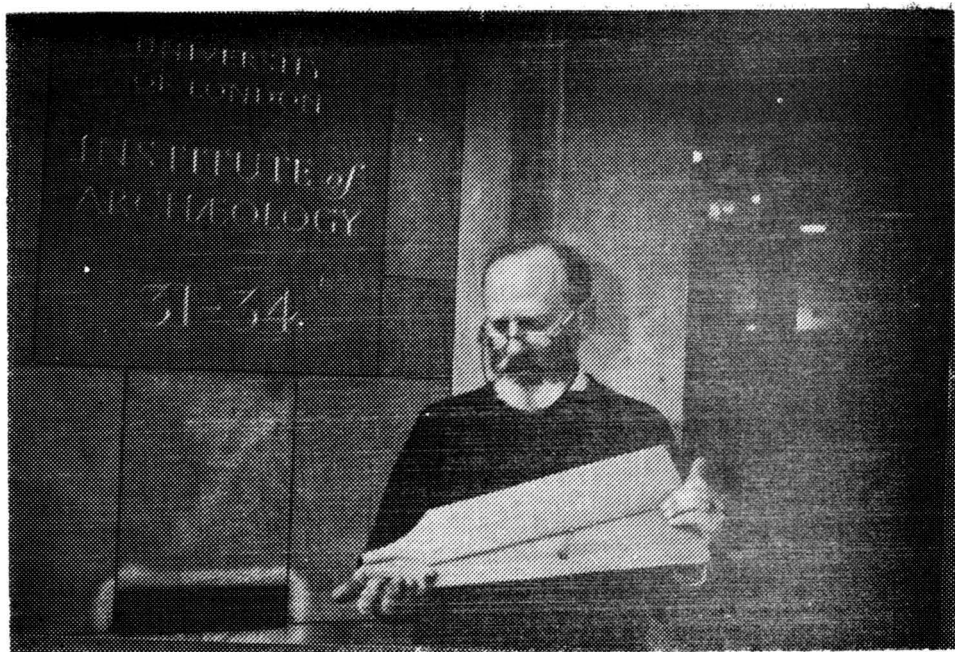
În concluzie, pentru studioșii ambelor categorii de așezări, fie ele castre, fie ele așezări civile, lucrarea doamnei AF este o bază bună pentru analogii, bine încadrate, bine datate și bine ilustrate.

NICOLAE GUDEA

CRONICĂ

Contactele Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei, din Cluj-Napoca, cu lumea științifică internațională se concretizează prin variate manifestări: participări cu comunicări, la numeroase congrese, simpozioane, colocvii ș.a., importante cercetări interdisciplinare, organizări de expoziții, călătorii de studii peste hotare, acordări de burse, colaborări cu specialiști, bilaterale sau multiple, schimburi de experiență și de publicații etc. De asemenea, în decursul timpului, mai ales, în anii din urmă, paginile anuarului instituției noastre „Acta Musei Napocensis“, au găzduit și vor găzdui studii, semnate de valoroși specialiști străini.

Iată câteva plăcute obligații ce ne determină, — printr-o datorie de onoare — de a cinsti prestigioasa activitate a unor personalități științifice de peste hotare, cu care am avut numeroase contacte, prin acordarea titlului de MEMBRU ONORIFIC al Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei.

JOHN NANDRIŞ

John Nandriş is Senior Lecturer in European Prehistory at the *Institute of Archaeology* in *University College London*. He is Eastern Co-ordinator for UCL and a teacher of European Prehistory and Comparative Ethnoarchaeology.

Although his research interests centre on South-East Europe, archaeological fieldwork has taken him to every country in Europe and many in North Africa and the Near East. Most recently the work of the *Highland Zone Ethnoarchaeology Project* in the Pindus, the Alps and Carpathians, Mount Sinai, the Caucasus, or the High Atlas and the Western Sahara, has relied on the stimulus and support of his archaeological colleagues.

In the context of Romanian archaeology we include here a brief comment by John Nandriş to supplement the usual information contained in a *Curriculum Vitae*.

"It is almost impossible to capture concurrently the influences to which we are subject during the course, of our lives; just as we hardly ever ascertain as teachers what effect for good or ill we may have had upon our unfortunate pupils. Decades later the profound impact which we all have upon one another as human beings can become apparent.

The archaeologist's own life only very gradually takes on the perspective of long-term change which, on a much larger time-scale, constitutes his professional preoccupation. In the course of two or three decades of fieldwork it even becomes possible to detect the impact we are having upon the environment. I would hesitate to single out the names of the men and women who have influenced me during

the course of my researches in Romania and to whom I owe debts of gratitude. It would in fact be impossible even to list them adequately while some might think quite wrongly they had been forgotten. Yet I cannot help recalling some people and circumstances.

Some were quite unassuming people, ranging from anonymous peasants, shepherds and monks, to supportive Museum Directors whose kindness encouraged an insignificant foreign student struggling between museums and sites at the outset of his career. Among these influences there were figures of the stature of Brâncuși. The impression which his personality made upon me as a boy, during a series of visits to his studio in the *Impasse Ronsin* in Paris, still remains vivid. In the field of European archaeology there were those who spanned the gap between East and West, or in South-East Europe between south and north; and who like Milutin Garašanin, Tadeusz Sulimirski, Ida Bognár-Kutizán, Richard Pittioni, or Vladimir Milojević, extended to me the book of knowledge in the hand of friendship.

There were giants of Romanian scholarship from the generation of men like Iorga, Giurescu or Nicolaescu-Plopșor, whom I cannot claim to have known personally; but I was lucky enough to meet two men who are particularly significant in the present context; they were Constantin and Hadrian Daicoviciu.

The presence of Constantin Daicoviciu dominated the *Muzeul de Istorie al Transilvaniei* in Cluj from his vaulted room full of books, which opened to the left off the entrance hallway, like the figure of a scholar in a Rembrandt etching. Today in the little square outside the museum his statue in bronze echoes that assertive and perceptive personality, which impressed all the more in those other constricted times by its fearlessness. He it was who created the conditions which enabled me as a wandering student in the sixties to feel my way towards the substance of Romanian archaeology in Transylvania, just as he led and inspired his own colleagues. He challenged you to formulate your position, and if you met his test he welcomed it. If you bluffed, he made it very clear to you. There was no posing as a great man, although he was, and no hiding behind the transparent devices for saving face of the *apparatchik* who is not. He confirms that it is not the task of leaders to posture but to give hope.

The organizational abilities of the elder Daicoviciu came somehow to be transmitted to his son, Hadrian, whether by heredity, environment or sheer osmosis. With them went the personality which made Hadrian so widely loved and upon his untimely departure so sorely missed. His genial presence still walks with us like the ghost of Hamlet's father, on the ramparts of Grădiștea among the echoes of antiquity under the giant beechwoods. The message of that insistent spirit is that we should not remain content with the *status quo*. Like the ancestors we pour a libation for him at the gateway of the Dacian sanctuaries, a threshold of antiquity which looks like Janus to past achievement and to future possibility. Hadrian, like his father and unlike lesser men, was an opener of doors. He created opportunities, whether for excavation or publication, sustaining every enterprise with example and encouragement. Our task now is to cultivate our garden, in which such figures of integrity may grow again from the ashes of the past.

There is room for hope; because others are following in the path of these inspiring men more closely than may yet be evident. I am fortunate indeed to have had some of them as my main collaborators with whom to work in the field throughout Romania. Without their support I could have done nothing; although they are powerless when it comes to what I have failed to do.

If we briefly survey the history of research in which that collaboration was implicated, we find that initially from the sixties into the seventies there was an effort to extend the methods of scientific archaeology through the application of techniques such as flotation during excavation, and in other lines of research such as the neutron-activation of obsidian.

These methodologies were based not merely on what was going on in Western Europe and America, but also on the scientific standards set in Romanian archaeology by the work of men such as Părintele Mătasă of Piatra Neamț. When he gave me his last copy [another kindness which deserves to be recorded] of his 1940 publication of *Frumușica* I saw that it already contained the quantified measurements and identifications of cereal pollens and the sections of charcoals, which did not really take off in European methodology until the seventies. The intellectual development of Romanian was tragically interrupted and frustrated by the second World

War and by its hideous aftermath, and aggravated by the misguided and fanatical vocabulary of political Utopia.

A nobler and altogether more realistic aspiration would have been to sustain Arcadia, not as a place in which the imperfections of a fallen universe cease to operate, for „*atque in arcadia ego*“ [„I also, Death, am in Arcadia“]; but as a place in which the beauties of nature could be found allied with the felicities of human relationships in a highly-evolved rural society. Romania retained its intimations of such a place, which I have even briefly inhabited, so that I can say that I too have been in Arcadia.

This left an unsentimental conviction that there was something there, in human and environmental terms which, if we did not sustain and nourish it, we would regret losing. More than that, we would lose an understanding of ourselves; just as much as when the rain forest is destroyed we lose knowledge of the natural world and its resources.

This understanding was embodied not in picturesque costumes and Arcadian surroundings, but by the social behaviour and practical skills of men and women in traditional Romanian society. Romanian contrived paradoxically to retain from considerable antiquity a rich vocabulary of material culture and of belief. These represented something which was both intrinsically European and had formerly been much more widespread across Europe. This expression of what had been obliterated elsewhere made possible and even compelled the transition to Comparative Ethnoarchaeology. It was this conviction that led from c. 197 to the transformation of our joint efforts into the *Highland Zone Ethnoarchaeology Project*.

The far-reaching and receptive vision of Gheorghe Lazarovici, always open to discussion and effective in operation, was for me instrumental in making all this practicable, despite untold impediments. He has been a tower of strength in every undertaking over nearly three decades. He was not alone among Romanian colleagues, but my acknowledgements to them would have no end if I were to embark on that road; and it is indeed unfinished.”

SHORT CURRICULUM VITAE

John Gregory Nandris MA PhD FSA
Londonderry UK

b. 29 June 1938
British Citizen

Son of Professor Grigore Nandriș, President of the Societatea pentru Cultură of Cernăuți in Bucovina. Membru al Adunării Deputaților, Professor of Comparative Slavonic Philology in the School of Slavonic and East European Studies at the University of London and of Mabel Farley of Portstewart in Northern Ireland.

Educ., Llandegai School, Westminster School, Trinity College Cambridge. Archaeology & Anthropology Tripos Cambridge. Matric. 1959; BA 1962; MA 1963; PhD 1969.

Geological Survey of Penrhyn Slate Quarry.

Played Violin in Cambridge University Orchestra [C.U.M.S.] under Sir David Willcocks.

1956 Served in the Queen's Royal Regiment. Commissioned into the Intelligence Corps 1957 serving in Berlin and as CI Officer for the British Zone of Germany and for two years running the Corps skiing team.

1959 Recording & photography on Mount Athos for Prof Grigore Nandris of Romanian monuments, architecture, documents and the chrysobulls of Moldo-Vlach Voivodes in each of the monasteries.

1960 Participated in the *British Academy Early Agriculture Project* with Eric Higgs in Greece and in excavations at Asprochaliko and Kastritsa.

1961 Participated in the Nea Nikomedeia excavations working on publication of the figurine material.

1963 & 1964 Student of the *British School at Athens*.

1965 London University, Recognised Teacher & Lecturer in European Prehistory at the *Institute of Archaeology*.

- 1966 Married Margaret Helen [obit. 1994], daughter of Professor Sir Grahame [J G D] Clark, Master of Peterhouse, Cambridge. Two sons 1969 & 1972; a daughter 1973.
- 1967—68 Participated in excavation at Lepenski Vir.
- 1969 Assistant Director to Prof J D Evans in the Neolithic excavations at Knossos in Crete.
- 1970 Participated in excavation at Amzabegovo.
- 1973 Fellow of the *Society of Antiquaries of London*.
- 1976 Short-listed for the *Abercromby Chair of Archaeology* in the *University of Edinburgh*.
- 1987 *British Academy* Exchange Visitor to Poland.
- 1988 Married Chryssa, daughter of Nikolaos and Neophili Alvanos of Thessaloniki. D. 1994. One son b. Feb 1990.
- 1988 & 1992 UCL Exchange Fellow at the *Università degli Studi* of Venice.
- 1990 Senior Lecturer in European Prehistory at *University College London*.
- 1990 Founder Member & Fellow of the *Dimitrie Gusti Foundation*
- 1990 Hon. Member of the *Societatea pentru Cultura Bucovinei*.
- 1992 Visiting Fellow of the *British School of Archaeology at Athens* and 1993 short-listed for the Directorship.
- 1993 Awarded First, Second and Fifth Prizes in *To Ken Kai* competition for original design of the Japanese sword-guard or *tsuba*; judged in Japan by six Japanese Masters of *Nippon Bijutsu Token Hozon Kyukai* [Japanese Society for the Preservation of the Art Sword]
- 1994 Fellow of the *American-Romanian Academy*.
- 1994 Member of the *New York Academy of Sciences*.
- 1995 *Erasmus* Lecturer at the Universities of Oporto and Tomar in Portugal.

GENERAL RESEARCH THEMES

- John Nandriş has published in eleven countries, including Austria, Bulgaria, Czechoslovakia, France, Germany, Hungary, Italy, Romania, UK, USA & Yugoslavia; on *Research Themes* which include:
- The dynamics of Early Neothermal change, r- & K-strategies of behaviour and Mesolithic-Neolithic relationships.
- The excavation and interpretation of Lepenski Vir and Early Neothermal sites in the Danube Gorges and elsewhere.
- The application of environmental methods including Flotation and Palynology in South-East Europe.
- Excavation and flotation at Dacian Iron Age sanctuaries and domestic sites at Grădiştea and Sarmizegetusa; and in many European countries, including Gravettian Dolni Vestonice, Neolithic Knossos & Nea Nikomedeia, the megalithic temple of Skorba on Malta, & cc.
- The definition of the concept of the earliest Neolithic in South-East Europe, of FTN = the First Temperate Neolithic, and its relationship with Mediterranean lands.
- The validation in the field of the geological sources of South-East European archaeological Obsidians & their Neutron Activation analysis.
- The *Highland Zone Ethnoarchaeology Project* in close collaboration with national archaeologists; aspects of highland zone exploitation and settlement such as the Romanian *stâna* and the Balkan *căţun*, in the Carpathians, Sinai, Tatra, Pindus, Macedonia, Istria & the Velebit, the Rhodope Mountains, the High and Anti-Atlas, the Caucasus and Daghestan, and other highland regions. and incorporating the recombination of archaeological and ethnoarchaeological material in museum displays.
- The resolution of the ethnohistory and ethnoarchaeology of the Jebeliyeh Bedouin, from original fieldwork in Sinai, with special attention to their origins in „the Land of Vlah“.
- Studies of the definition and identity of the Aromâni, as well as Sarakastan, Pomak, Gypsy, Bedouin, Berber, Albanian, Daghestani Lek and other human groups.

Replication and manufacture of objects of material culture, such as e.g., Ivory and Bonework, FTN spons from *Bos primigenius* metapodials, Bronze Age sword mountings, Iron Age Lamps, Ivory, Woodwork, Violin bows, Byzantine frescoes and Ikons, Neolithic and other pottery, Song dynasty porcelain, Japanese sword *tsubas*.

The recording of Post-Byzantine architecture, frescoes, Ikons, and Chrysobulls in the libraries of each of the twenty monasteries of Mount Athos, and participation in the life of sketes and hesychasteria, as well as at the monasteries of Sinai, Moldavia & Bukovina, Mar Saba, & Co.

FIELDWORK

John Nandriş has undertaken archaeological and ethnoarchaeological fieldwork and/or excavation in every European country from Britain and Ireland, to Central and South-East Europe and Greece, and from Finland to Russia, the Caucasus and the Ukraine, Central Anatolia, the Carpathians, Moldavia, Morocco, Palestine and Sinai,

incorporating geological, palynological, environmental & landscape archaeology, photographic recording and the use of coring and Flotation,

as well as lecturing, studying Museum materials, and contributing to scientific meetings throughout this area and in the USA.

The *Highland Zone Ethnoarchaeology Project* has been recording highland sites since 1977 in: The Pindus, the Rhodope and Bulgaria, Macedonia, the Carpathians, the Tatra, Serbia, Montenegro, Istria & the Velebit, Albania, the North Italian Alps, Mount Sinai, the High Atlas and Western Sahara, the Caucasus and Daghestan.

He has participated in many excavations within South-East Europe and outside it, covering many archaeological periods, e.g.,

Neolithic Knossos [Assistant Director], Nea Nikomedeia, Lepenski Vir excavation and Kastritsa with the *British Academy Early Agriculture Project* under Eric and flotation at Dacian Sarmizegetusa, excavation and site catchment at Aspracholiko Higgs, and others including:

the Gravettian of Dolni Vestonice, the British Upper Palaeolithic sites of Cresswell Craggs, the French Azilian at Pont d'Ambon, Pre-Pottery sites in Sinai, the Megalithic Temple of Skorba on Malta, the Bandkeramik site at Bylany, the EBA on Samothrace, as well as visits in the USA to many Pueblo sites and Aztec monuments in Arizona, Mexico and Yucatan.

ADMINISTRATIVE AND INSTITUTIONAL MEMBERSHIP

UCL College Council.

UCL Finance Committee.

UCL Executive Committee.

UCL Committee on College Governance.

UCL Departmental Recurrent Grants Committee.

UCL Academic Board.

UCL *Eastern Europe Co-ordinator* [Provost's appointment]

SOAS Postgraduate Foundation Diploma Supervisor.

Chairman LRCC Subject Sub-Committee in Archaeology.

Chairman *London University Romanian Committee*.

Chairman of the *Board of Examiners* for the External Archaeology BA Degree London University.

Chairman *Advisory Committee for Revision of the Archaeology Diploma Structure* 1994.

External Examiner and External Moderator London University Extra-Mural Department.

Convenor UCL-IAJCC Working Group on the *Institute of Archaeology and UCL Library Merger*.

Member *European Community Fourth Framework Programme for R & D* [1994–98]: Environment.

Member of London University Special Advisory Committee in Interdisciplinary Environmental Sciences.
 Member of Co-ordinating Committee UCL Centre for European Studies.
 Member [& Chairman] Computing Liaison Committee.
 Specialist Advisor Society of Antiquaries Library Committee.
 Course Tutor IofA Early Technology Field Course.
 London Univ Representative Council for British Archaeology.
 Elected Fellow Society of Antiquaries 1973.
 Elected Member New York Academy of Arts & Sciences 1994.
 Elected Fellow of the American-Romanian Academy of Arts and Sciences 1994.
 Elected Founder Member & Fellow Dimitrie Gusti Foundation, 5th Oct. 1990, Bucharest.
 Elected Hon. Member Societatea pentru Cultură a Bucovinei 1993.
 British Representative on Steering Committee of International Societatea pentru Limba și Cultura Aromânilor.
 Member of Yugoslav Archaeological Society Belgrade.
 Member of Ptiu Guli Society Skopje.
 Member of Friends of Mount Athos Oxford.
 Member of Hellenic Society London.
 Member of London Hellenic Society London.
 Member of Omilos Philon tou Agion Orou Thessaloniki.
 Member of Hetairea Meleton Imbrou kai Tenedou Imbros.
 Member of British Association for Central and Eastern Europe.
 Member of British To-Ken Society London.

Joint Organizer & Editor of Proceedings: IIIrd International Tavola Rotonda on the Highland Zone Exploitation in Southern Europe in May 1993, at Brescia, Museo Civico di Scienze Naturali; in collaboration with Soprintendenza della Lombardia, Università di Venezia, UISPP Mesolithic Commission & cc.
 Editorial Board of Atti della Società per la Preistoria e Protoistoria della regione Friuli-Venezia Giulia Trieste

LANGUAGES

John Nandriș makes no claim to be a linguist but has enjoyed trying to work with some dozen languages including:
 Albanian, Arabic (Arabic II, intensive course at SCOS, 1979), Aromân, French, German, Greek, Hebrew, Italian, Lek, Macedonian, Romanian, Russian (intensive course, Pro. Elisabeth Hill, Cambridge, 1964), Serbo-Croat and some other Slov and Romance.
 He recognizes a number of Japanese characters and has assembled a specialized glossary of some 9000 words relating to the history and technology of the Japanese sword.

PUBLICATIONS

[Only some important Reviews are included]

1995 In preparation:

- *Echoes in the Artefacts: Memory, Form and Prehistory in Brâncuși.*
- *The Ethnoarchaeological Palimpsest; Landscape with Wolf Traps.*

1995 Forthcoming

- The Forging of Japanese Sword Steel. *Programme of the British To-Ken Kai...*
- & The Japanese Sword; a Mirror of Excellence and Antiquity. *Programme of the British To-Ken Kai...*

1995 ERASMUS Lecture Series, Portugal 29 Mar to 11 Apr

Oporto University 30 Mar 95:

„The Siblylline Book of European Highland Zone Ethnoarchaeology“.

Scuola Superior de Tehnologia Tomar, 31 Mar 95:

„Early European Metalworking in Context; Copper and Gold in 4th Millenium B.C. Neolithic Climax Cultures of Eastern Europe“.

1994 Biagi P & Nandriș J. Eds., 1994

Highland Zone Exploitation in Southern Europe.

- Monografie di *Natura Bresciana* Nr. 20 1994 [Museo Civico di Scienze Naturali di Brescia];
- Proc. of Int. *Tavola Rotonda*, Brescia 29 Apr — 01 May 1994]
- 1994 *The Land of Mountains in the Island of Languages*; Aspects of Comparative Ethnoarchaeology in Daghestan and the Caucasus. In: Biagi P & Nandriş J Eds., 1994; 21—47
- 1994 The Enduring Identity, Social Being, and Material Culture of South-Eastern European Latinity. *Journal of the American-Romanian Academy of Arts and Sciences* [Davis, California] 19: 74—111.
- 1994 Siracu, Călarli and Samarina.
- Zborlu a Nostru* [Freiburg] Anlu XI/1: 16—17
- 1994 Filming
- On location 24 Aug — 12 Sep 94 in Transylvania & Moldavia as Presenter of a series of four TV programmes of 20 mins each, for *Societatea Română de Televiziune* Programme 1, in English, for International distribution, entitled:
- Romanian Roots; Echoes of Antiquity*
- incorporating:
1	John Nandriş	
2	The Dacians	The Dacian Commonwealth
3	The Neolithic	
4	The Ethnoarchaeology	Landscape with Figures
- 1994 Radio and TV Transmissions:
Romanian National TV Programme 1	Total 40 mins
Romanian National Radio	Total 30 mins
Oversas Radio of the Central Office of Information of the Foreign & Commonwealth Office: <i>Current Collaborations and Developments in Albania</i> , 10 Aug 94 & Re-broadcast to different countries	Total 20 mins
- 1994 The Sibylline Book. *Curierul Național*, 22 Jun 94; ?
- 1994 Nandriş I G with Camps-Fabrer H et al., *Fiches Typologiques de l'Industrie Osseuse du LAMPO*. [Laboratoire d'Anthropologie et de Préhistoire des Pays de la Méditerranée Occidentale, Université de Profence]
- Cahier VI: 3.7 Corps de Faucille, pp. 83—8; 6.0 Fiche Generale Cuiller, pp. 133—9; Cahier VII: 6.3 Fiche Cuiller Type Cuilleron à base en 'V' du FTN; pp. 153—62
- 1994 Consultation for *The State Hermitage Skt. Peterburg, Masterpieces from the Museum Collections* [Booth-Clibborn, London] Vol. I, 692 pp., Vol. II 879 pp.
- 1994 Consultation for the English Edition of Schindler K *The Man in the Ice* 1994 [Weidenfeld]
- 1994 *Borrowing Time; Ethnoarchaeology at the Institute*
- Exhibition Catalogue, Museum Studies Dept., I of A, UCL
- 1994 Review for *Man, J.R.A.I.*, Aström P 1993 *Horizons and Styles; Studies in Early Art and Archaeology in Honour of Professor Homer L. Thomas*. [Studies in Mediterranean Art and Archaeology Vol. CI] Jonsered [Paul Aströms Förlag]
- 1993 Review of: Tringham R & Krstić D 1990 *Selevac* [UCLA IofA *Monumenta Archaeologica* 15]. In: *Antiquity* 67 No. 255, June 1993; 459—61
- 1993 Letter to *The Independent*, 05 July 93, with photograph: The Maintenance of University Degree Standards
- 1992 Aromân and Bogomobility; Some Thoughts on *stecci*, Aromâni, Bogomils, and the transmission of ideas through pastoral mobility.
- In: Gabriele Birken-Silverman, Thomas Kotschi & Gerda Rössler Eds., *Beiträge zur sprachlichen, literarischen und kulturellen Vielfalt in den Philologien*; 15—71. [Festschrift für Rupprecht Rohr zum 70. Geburtstag, Stuttgart, 1992]
- 1992 UCL, Venice and Europe. *UCL Newsletter* 25 Sept 92, 10
- 1992 The Dynamics of Archaeological Change in Relation to Population and Seasonality.
- Atti della Società per la Preistoria e Protoistoria Friuli-Venetia Giulia* VI, 1978—1991 [1992], 19—21

- 1991 Letter to *The Independent*: r- & K- strategies in Reply to Sir Alec Douglas Home.
- 1991 The Replication and Organic Hafting of some Bronze Age Swords [in possession of the author, formerly in the collection of General Pitt-Rivers. Exhibited at *Antiquaries Journal* Vol LXIX Part II; 309—12 & Pls LI—LII.
- 1991 Letter to *Private Eye* No. 763, 15 March 1991; the sculpture of Paul Neagu.
- 1991 The Balkan Dimension of Highland Zone Pastoralism
Revista di Studi Liguri, LVI 1990 [1—4]; 99—107. Proc. of International *Tavola Rotonda*: „The Archaeology of Pastoralism in Southern Europe“. Chiavari, Liguria, 22—24 Sept 1989]
- 1990 The Jebeliyeh of Mount Sinai and the Land of Vlah
Quaderni di Studi Arabi 8; 45—80, Figs 1—16
- 1990 Interview by Georgeta Iuga & review article on the Aromâni: *Revista Maiestra* [Bucharest] Anul II, N° 3
- 1990 Practical and Theoretical Considerations in Highland Zone Exploitation from Ethnoarchaeological Fieldwork in South-East Europe
In: Biagi P Ed., 1990 *The Neolithisation of the Alpine region*; Monografie di „*Natura Bresciana*“, No. 13; 7—22 [*Atti della Tavola Rotonda „La neolitizzazione dell'Arco Alpino*"] Brescia, 29 April -- 01 May 1988.
- 1990 Obituary of Evangelos Averoff-Tossitsa. *The Independent* 17 Jan 90
- 1989 Romania and Transylvania. Letter to the *Times* Fri 21 July 1989.
- 1989 Review for *Man* [J.R.A.I.]: Mallory J P 1989
In *Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology and Myth* [Thames & Hudson]
- 1988 The „Gramatică Aromâna sau Macedo-Româna“ of Mihail G Boiagi.
Zborlu a Nostru [Freiburg i.Br.] V, Nr. 4 [21]; 203—4.
- 1988 Mihail G Boiagi: Gramatică Aromâna ica Macedonovlaha.
Zborlu a Nostru [Freiburg i. Br.] V, Nr. 2 [19]; 79—80.
- 1988 The r- and K- Strategy Societies of Lepenski Vir in Early Neothermal Perspective.
Rivista di Archeologia [Rome] XII; 5—13
- 1988 Aspects of Ethnoarchaeology and the exploitation of the Highland Zone. *Natura Bresciana* [Ann Mus Civ Sci Nat Mrescia] vol. 24; 112—9.
- 1988 Ethnoarchaeology and Latinity in the mountains of the Southern Velebit.
In: Champman J, Bintliff J, Gaffney V & Slapsak B., Eds., *Recent Developments in Yugoslav Archaeology*.
[B.A.R. Int. Ser. 431]; 125—255.
- 1988 The earliest European Plaster Pyrotechnology; the Red Floors of Lepenski Vir.
Rivista di Archeologia [Rome] XII; 14—5.
- 1987 Romanian Ethnoarchaeology and the Emergence and Development of Cucuteni in the European Context.
In: Proc. of Cucuteni Ventenary Conference, Iași University, Moldavia, Sept 24—28 1984; 210—22.
Bibliotheca Archaeologica Iassensis, I: *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”* Iași.
- 1987 The Aromânii: Approaches to the Evidence. *Balkan-Archiv* [Hamburg] NF Beiheft Bd. 5 *Die Aromunen*; 15—71., Ed., Rupprecht Rohr
- 1987 Williams-Thorpe O, Warren S E, & Nandris J G.
Characterization of Obsidian Sources and Artefacts from Central and Eastern Europe Using Instrumental Neutron-Activation Analysis Proc. of 1st Int. Conf. on Prehistoric Flint Mining and Lithic Raw Material Identification in the Carpathian Basin, Vol. 2 [Sümeg & Budapest, May 1986]; 271—80
- 1985 The Stâna and the Kätun: Foundations of a Research Design in European Highland Zone Ethnoarchaeology. *World Archaeology* Vol. 17, No. 2.; 256—68
- 1985 Retrospect: First International Conference on the Language and Culture of the Aromâni, Mannheim, Sept 1985
In: *Frândza Vlahă* [Bridgeport CT USA] 8, No. 1

1984 Williams Thorpe O, Warren S E, J G Nandris J G

The Distribution & Provenance of Archaeological Obsidian in Central & Eastern Europe. *Journal of Archaeological Science* 11; 183—212.

1984 Man-animal Relationships and the Validation of Ethnoarchaeology in Highland South-East Europe.

In: Grigson C & Clutton-Brock J, Eds., *Animals and Archaeology*, Pt. 4. Husbandry in Europe [B.A.R. Int. Ser. 227] 1984; 13—21

1982 Tribal Identity in Sinai. *Illustrated London News*; Archaeology Section 2978, February 1982; 56—7

1981 The Role of Vlah and its Rulers on Athos and Sinai.

Revue des Etudes sud-est Européennes XIX/3; 605—10

[Constantin Brâncoveanu]

1981 Aspects of Dacian Economy and Highland Zone Exploitation.

Dacia [Bucharest] XXV; 231—54

1980 The Thracian Inheritance. *Illustrated London News*; Archaeology Section 1960, June 1980; 99—101

1980 Geto-Dacian Civilisation in the Classical Period. In: *The Dacians* [Catalogue of the Dacian Exhibition 11th Apr to 07th Jun 1980] Billingham Art Gallery.

1980 The Djebeliyeh of Mount Sinai; an Ethnohistorical Study of the Thracian Affinities of an Isolate. *Proc. III Weltkongress für Thrakologie*, Vienna, June 1980

1980 Towards a Definition of the Dacians. *History Today* Vol. 30, August 1980; 53—4

1979 Review of: Gimbutas 1976 *Neolithic Macedonia*.

Bulletin of the Inst. of Archaeology 16; 262—4

1978 Review of: N G L Hammond 1976 *Migrations and Invasions in Greece and Adjacent Areas*. *Antiquaries Journal* LVIII Pt. I, 1978; 177—80

1978 Some Features of Neolithic Climax Societies.

Studia Praehistorica 1; 198—211 [Sofia]

1977 Warren S E, Williams O, J G Nandris J G

The Sources and Distribution of Obsidian in Central Europe. *Internat. Symposium on Archaeometry & Archaeological Prospecting*, Univ. of Pennsylvania, March 1977

1977 Review of: N G L Hammond 1976 *Migrations and Invasions in Greece and adjacent areas*. *Journal of Archaeological Science* 1977, 4; 295—304

1977 Williams O & J G Nandris J G

The Hungarian & Slovak Sources of Archaeological Obsidian: an Interim Report on Further Fieldwork, with a note on Tektites. *Journal of Archaeological Science*, 1977/4; 207—19

1977 The Perspective of Ion -- turn Change in South-East Europe. In: Carter FW, Ed., *An Historical of the Balkans* [Academic Press]; 24—57.

1976 Some Factors in the Early Neothermal Settlement of south-east Europe.

In: Sieveking G, Longworth I, & Wilson K E, Eds., *Problems in Economic & Social Archaeology* [Duckworth] 549—56

1976 Changing Premises of Exploitation in r- and K- Strategy Societies during the Early Neothermal in South-East Europe. *British Association for the Advancement of Science*, Lancaster Meeting Paper H. 143 to Section H, Sept 1—8

1976 The Dacian Iron Age — a comment in a European context. *Festschrift für Richard Pittioni [Beiheft zur Archaeologica Austriaca]*; 723—36 [Vienna]

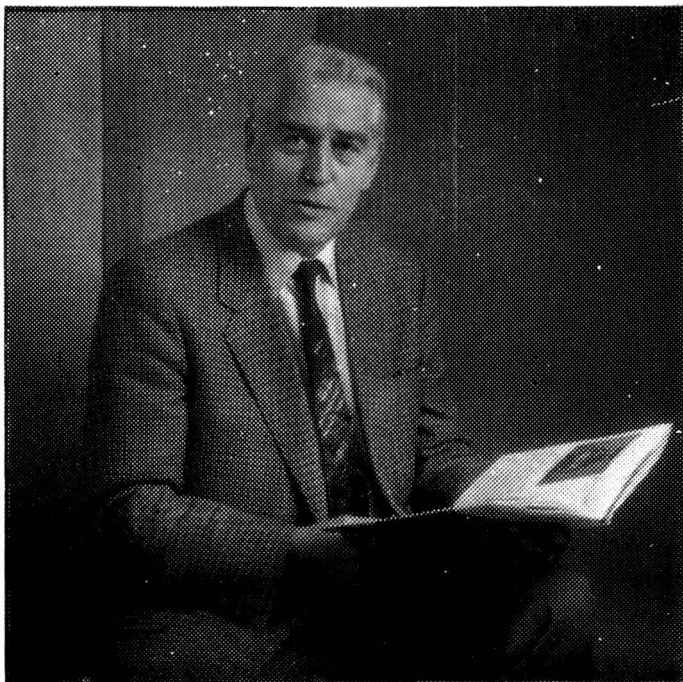
1975 A Reconsideration of the South-East European sources of Archaeological Obsidian. *Bulletin of the London Univ. Inst. Arch* 12; 71—94.

1973 Light on Prehistoric Europe.

In: Strong D., Ed. *Archaeological Theory and Practice: Essays in Honour of W. F. Grimes* [Seminar Press]; 151—61 [Working Reconstruction of a „Ceașca Dacica“, the Dacian Iron Age lamp]

1972 *Bos primigenius* and the Bone Spoon. *Bulletin of the London Univ. Inst. Arch* 10; 63—82

- 1972 Review of: Srejovic D, Europe's First Monumental Sculpture; New Discoveries at Lepenski Vir. *P.P.S.* 38; 426—9
- 1971 Ground Water as a factor in the First Temperate Neolithic Settlement of the Körös Region. *Zbornik narodnog muzeja* [Belgrade] VI; 59—71
- 1971 Relations between the Mesolithic, The First Temperate Neolithic and the Bandkeramik; the Nature of the Problem. *Alba Regia* [Székesfehérvár] XII; 61—70
- 1970 The Development and Relationships of the Earlier Greek Neolithic. *Man* [Journal of the Royal Anthropological Institute] Vol. 5, No. 2, June 1970; 192—213
- 1969 Early Neothermal Sites in the Near East & Anatolia
Memoria Antiquitatis [Piatra Neamt] I; 11—66
- 1968 Lepenski Vir. *Science Journal* January 1968; 64—70
- 1968 The Prehistoric Archaeology of South-East Europe, with Special Reference to Neolithic Figurines. *PhD Dissertation*; Cambridge University
- 1966 The Nea Nikomedeia Figurine Material. *Actes I du VII Congrès Internationale de Sciences Pré- et Protohistoriques* [Prague]; 389—91

HANS BÖGLI-HOFFMANN

Né à Burgdorf (Berthoud, Canton de Berne) le 18.11.1930, H.B. parcourut sa scolarité obligatoire dans sa ville natale. Après l'obtention du baccalauréat en 1949, il s'inscrit pour deux semestres à l'Université de Genève pour y suivre des cours en Sciences de l'antiquité; Denis van Berchem, Paul Collart, Waldémar Deonna et Olivier Reverdin étaient ses principaux maîtres. Les sept semestres suivants, H.B. les passa à l'Université de Berne (avec les professeurs Willy Theiler, Olof Gigon et Alföldi András) et commença ensuite sa thèse de doctorat en tant que hôte de l'Institut suisse de Rome. La fin des études se passa à l'Université de Bâle (avec les professeurs Alföldi András, Rudolf Laur-Belart, Harald Fuchs, Bernhard Wyss et Peter von der Mühl). En juillet 1956, l'Université de Bâle lui conféra le titre de doctor philosophiae pour le travail sur la politique de colonisation de Jules César.

L'archéologie n'étant pas, à l'époque, un gagne-pain sûr et certain, H.B. reçut en mai 1957 une licence des lettres en philologie grecque et latine.

Deux mois plus tard déjà, on trouva H.B. comme collaborateur du Musée des Landres rhénans aux fouilles archéologiques du camp légionnaire de Novaesium/Neuss, ceci sous la conduite de Harald von Petrikovits. Après une année en Allemagne, H.B. rentra en Suisse pour y occuper le poste d'assistant du Professeur Alföldi András.

C'est dès le mois de juin 1960, et pour une durée de quatre ans, que H.B. organisa et dirigea le Service archéologique des routes nationales, avec siège à Bâle.

Il s'agit d'étudier, de concert avec les rares archéologues professionnels alors en place en Suisse, les traces des futures autoroutes, d'organiser des sondages et même des fouilles. C'est ainsi que le vicus de Lousonna/Lausanne et la Colonia Augusta Raurica furent des lieux de fouilles très étendues.

En juillet 1964, il fallut quitter Bâle pour un nouveau travail. Il s'agissait d'organiser le nouveau poste de directeur des fouilles d'Aventicum et du Musée romain d'Avenches. En plus, l'Université de Lausanne lui demanda d'assumer le poste de Chargé de cours en archéologie gallo-romaine. En 1972, le chargé de cours se transforma en professeur associé. H.B. continua l'enseignement jusqu'en 1978, année où fut finalement créée une chaire d'archéologie à part entière. H.B. se concentra dès lors sur les travaux d'Avenches. Durant les trente ans pendant lesquels H.B. voua son intérêt et déprasa son énergie au site d'Aventicum, les moyens personnels et financiers on décuplés. Rares furent les années où l'on ne fut pas contraint de fouiller pendant au moins sept mois.

Patriote comme il se doit, H.B. s'est également mis à disposition de l'armée où le grade de major, ainsi que de la politique: pendant treize ans, il défendit les intérêts de la région d'Avenches au sein du Grand Conseil du Canton de Vaud.

Pianiste à ses heures, passionné d'art et de littérature tant ancienne que moderne, H.B. n'a jamais eu le temps de s'ennuyer. Même la retraite dont il jouit officiellement depuis le début de cette année, ne ressemble pas vraiment à un repos de guerrier... Le seul avantage; il dispose d'un peu plus de liberté, ce qui lui permet d'aller trouver ses amis en Europe orientale et notamment en Roumanie, pays qu'il chérit depuis bien d'années.

Pendant 1979—1984, il a contribué essentiellement à la réalisation des échanges scientifiques entre les chercheurs roumains et suisses.

En 1991 il a été l'un des initiateurs du Colloque roumain-suisse „La politique éditiale dans les provinces de l'Empire Romain" (Deva). En même temps il a contribué du point de vue scientifique et financier à l'élaboration et édition du volume concernant les actes de ce colloque.

PUBLICATIONS

1956

Niklaus Dür — Hans Bögli, Halbvictorien Julius Caesars. Ein Beitrag zum Gründungsdatum von Nyon (Colonia Iulia Equestris), in SM 6/21, 1956, 7—9.

1962

L'Epoque romaine en Suisse: résumé du 21e cours (Zurich, octobre 1958) réd. W. Drack, trad. H[ans], B[ögli]. Secrétariat de la SSPS (Bâle 1962) Répertoire de la préhistoire et d'archéologie de la Suisse, cahier 4.

1963

Hans Bögli — Elisabeth Ettlinger, Eine gallorömische Villa rustica bei Rheinfelden. Mit einem Geleitwort von Has Rudolf Wiedemer und einem Beitrag von Elisabeth Schmid. Sauerländer Verlag, Aarau 1963. — Separatum aus Argovia 75, 1963, 5... 72.

Hans Bögli, Spätrömische Münzen aus der römischen Villa beim Görbelhof in Rheinfelden/AG, in SM 12/47, 1963, 41—46.

Hans Bögli — Madeleine Sitterding — Colin Martin — André Laufer — in Augst, in Bericht über die 22. Tagung für Ausgrabungswissenschaft und Bauforschung vom 16—20. April 1963 in Bamberg, 92—93.

Hans Bögli (avec la collaboration de Madeleine Sitterding), Lousonna.

Les fouilles entreprises jusqu'en 1963 dans le „vicus“ romain de Lausanne (Vidy). Lousonna 1, dans Revue historique vaudoise 71, 1963, 97—186; (Jonud, Lausanne 1963).

1964

Die Eisenzeit, Die Römische Zeit, in Hanni Schwab — Franz Michel — Christian Strahm — Hans Bögli, Ur- und Frühgeschichte der Gemeinde Thun. Beiträge zur Thunergeschichte 1.

Verlag Stadtkanzlei, Thun 1964 (S. 50f., 52—57).

Hans Bögli, Vier Jahre Archäologische Betreuung des Schweizerischen Nationalstrassenbaus. Sommer 1960 bis Sommer 1964. SGUF (Basel 1964).

1965

Hans Bögli, Neues aus Aventicum, in Ur-Schweiz 29, 1965, 12—15.

Hans Bögli, Lebendiges Aventicum, in Schweiz. Bauzeitung Jg. 83, Heft 51, 1965.

1966

Hans Bögli, Studien zu den Koloniegründungen Caesars. Diss. phil.-hist. Basel (Murten 1966).

Hans Bögli, Avenches 1965, in Ur-Schweiz 30, 1966, 11—13.

Hans Bögli, Ein Heiligtum der Civitas Rauracorum, in Helvetia Antiqua, Festschrift Emil Vogt, Beiträge zur Prähistorie und Archäologie der Schweiz, herausgegeben von R. Degen, W. Drack und R. Wyss (Zürich 1966) 209—214.

1967

Hans Bögli, Compte rendu de la Direction des fouilles pour la période de juillet 1964 à décembre 1965, Bulletin de l'Association Pro Aventico 19, 1967, 99—106.

Hans Bögli, Conclusions. Analyse: Constatations sur l'histoire, la vie urbaine, le commerce et la religion de la cité romaine de Lousonna, d'après les fouilles effectuées à Vidy. Lousonna 3, in Revue Historique Vaudoise 75, 1967, 179—186.

1968

Hans Bögli, Avenches: Musée romain. Schweizerische Kunstführer. Gesellschaft für Schweizerische Kunstgeschichte, Bern 1968.

1969

Hans Bögli, Beiträge zur Kolonisationspolitik und zu den Koloniegründungen Caesars, in Basler Studien zur deutschen Sprache und Literatur, H. 40 (Maschinenschrift).

Hans Bögli, Studien zu den Koloniegründungen Caesars.

Diss. phil. (= gekürzte Fassung. Basel 1969).

Hans Bögli — Madeleine Sitterding — Colin Martin — André Laufer — Nicole Huber, Lousonna. Rapports sur les fouilles de Lousonna. Préface de Colin Martin.

Bibliothèque historique vaudoise 42.

Société académique vaudoise (Imprimerie la Concorde, Lausanne 1969).
Hans Bögli, Compte rendu de la Direction des fouilles pour la période de 1966 à 1968, in *Bulletin de l'Association Pro Aventico* 20, 1969, 69—71.

Hans Bögli, Musée romain d'Avenches.

Guide des monuments suisses 89.

Société d'histoire de l'art en Suisse (Bâle 1969).

1970

Hans Bögli, Avenches. (Photographies de René Bersier). Trésor de mon pays 134. Editions du Griffon, Neuhâtel 1970.

Hans Bögli, Aventicum. Die Römerstadt. (Photographische Aufnahmen von René Bersier). Schweizer Heimatbücher 10/10a. Paul Haupt Verlag, Bern 1970.

Hans Bögli (éd.), Aventicum. Plan archéologique, (Dessiné par Madeleine Aubert). Association Pro Aventico, Avenches 1970.

Hans Bögli et collaborateurs, Insula 16 Est. Rapport sur les fouilles exécutées en 1965/1966, in *Bulletin de l'Association Pro Aventico* 21, 1970/71, 19—39.

1972

Hans Bögli, Die Schweiz zur Römerzeit. (Photographien: René Bersier). Chocolat Tobler, Bern 1972.

Hans Bögli, La Suisse à l'époque romaine. (Traduction: Daniel Perret, Photographies: René Bersier), Chocolat Tobler, Berne 1972.

Hans Bögli, La Svizzera all'epoca dei Romani. (Traduzione: Gigliola Photographies: René Bersier). Chocolat Tobler, Berne 1972.

H. Bögli, Aventicum: zum Stand der Forschung, in *Bonner Jahrbücher* 172, 1972, 175—184.

Hans Bögli, Ceramiche indigene di Aventicum, in: *I problemi della ceramica romana di Ravenna, della Valle padana e dell'alto Adriatico*, in *Atti del Convegno Internazionale*, Ravenna 10—12 Maggio 1969 (Bologna 1972), 253.

1973

Hans Bögli, Archäologischer Fundbericht, Avenches VD, in *Jb SGUF* 57, 1972/73 (1973, 276—287.

Hans Bögli, Il Capitolium di Aventicum, in *Atti del Convegno internazionale per il 19° centenario della dedicazione del „Capitolium“ e per il 150 anniversario della sua scoperta*, Brescia 27—30 settembre 1973 (Brescia 1973) vol. 2, 145—149.

H[ans]. B[ögli]. (collab.), L'histoire vaudoise, in *Encyclopédie illustrée du Pays de Vaud* 4. (24 heures, Lausanne 1973).

1974

Hans Bögli, Problemi urbanistici di Aventicum, in *Atti V del Centro di studi e documentazione sull'Italia romana 1973—1974*, 271—279. *archaeologica* 5, 1974, 19/20, 92—93.

Hans Bögli, Vestiges d'une embarcation romaine à Avenches, in *Helvetica*
Hans Bögli, Avenches, cité romaine, in *Archeologia* 70, mai 1974, 28—34.

1975

Hans Bögli, Rapport préliminaire sur les fouilles du Capitole (1972—1975), in Bulletin de l'Association Pro Aventico 23, 1975, 40—43.

Hans Bögli, Städte und vici, in Ur- und frühgeschichtliche Archäologie der Schweiz, Band V, Die römische Epoche. Schweizerische Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte, Basel Verlag Conzett + Huber AG, Zürich 1975, 31—48.

1977

Hans Bögli, Jean-Pierre Vouga Septuagenaire, in AVENTICUM 1977/1, 3—5.

Hans Bögli, L'actualité archéologique, in AVENTICUM 1977/1, 8—10.

1978

Hans Bögli et Denis Weidmann, Nouvelles recherches à Aventicum, in Archäologie der Schweiz 1/2, 1978, 71—74.

1979

Hans Bögli und Colin Martin (Hrsg.) Bronzes hellénistiques et romaines. Actes du Ve colloque international sur les bronzes antiques, Lausanne, 8—13 mai 1978. Cahiers d'archéologie romande n° 17 (Lausanne 1979).

1980

Hans Bögli, Historique des fouilles, in: Les fouilles de la région «Derrière la Tour» à Avenches (1704—1977). Première Partie, in Bulletin de l'Association Pro Aventico 25, 1980, 5—52, en part. 7—15.

1981

Hans Bögli, Römische Städte und Kolonisation, in Siedlungsarchäologie in der Schweiz. Zelt — Dorf — Stadt, Bauen und Wohnen in ur- und frühgeschichtlicher Zeit. Einführungskurs in die ur- und frühgeschichtliche Archäologie der Schweiz. Basel, 24./25. Oktober 1981. Schweizerische Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte, Basel 1981, 24—26.

Hans Boegli, Les villes et les vici, dans L'époque romaine. Société Suisse de Préhistoire et d'Archéologie: 5e cours d'initiation à la préhistoire et à l'archéologie de la Suisse, [Lausanne] 15 et 16 novembre 1975, Résumés des exposés. Département d'anthropologie de l'Université, Genève 1981.

1984

Hans Bögli, Aventicum: La ville romaine et le musées. Guides archéologiques de la Suisse 19. Edité par l'Association Pro Aventico, Avenches et la Société suisse de préhistoire et d'archéologie, Avenches 1984.

Hans Bögli, Aventicum: Die Römerstadt und das Museum. Archäologische Führer der Schweiz 20. Herausgegeben von der Association Pro Aventico, Avenches und der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte, Avenches 1984.

1985

Hans Bögli, Die Restaurierung römischer Bauten in Aventicum Avenches, in *Konservierte Geschichte? Antike Bauten und ihre Erhaltung*. Herausgegeben für die Stadt Kempten (Allgäu) von Günter Ulbert und Gerhard Weber. Konrad Theiss Verlag GmbH, Stuttgart 1985, 228—234.

1988

Hans Bögli, La page de l'actualité, in *AVENTICUM* 1988/1, 5. Hans Bögli, Restauration de l'amphithéâtre, in *AVENTICUM* 1988/1, 6—7.

1989

Hans Bögli, Aventicum: La ville romaine et le musée. (Dessins: Madeleine Aubert). Guides archéologiques de la Suisse 19. Association Pro Aventico, Avenches / Société suisse de préhistoire et d'archéologie, nouvelle [2e] édition revue et augmentée, Bâle 1989.

Hans Bögli, Aventicum: The Roman city and the museum. (Drawings: Madeleine Aubert; Translation: Maria Suter) Archaeological guides for Switzerland 24. Association Pro Aventico, Avenches / Schweizerische Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte, Basel 1989.

Hans Bögli, Musée Romain d'Avenches, in *Musées Cantonaux Vaudois*, Bulletin 1989, 89—96.

Hans Bögli, Aventicum: premier berceau de la Suisse, in *Reflets* (Lausanne) 1989, n° 3, pp. 16—17.

1991

Hans Bögli, Aventicum: Die Römerstadt und das Museum. Archäologische Führer der Schweiz, 20. Zweite erweiterte Auflage. Herausgegeben von der Association Pro Aventico, Avenches und der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte, Avenches 1991.

Hans Bögli, Une exposition unique au Musée Romain, in *AVENTICUM* 1991/4, 16.

Hans Bögli, in *Gestern, Heute, Morgen*, „Avenches: Broye-Park“: Stadtlandschaft im Umbruch. Musée romain d'Avenches / Lehrstuhl für Architektur und Entwerfen Prof. Franz Oswald, ETH Zürich. Ausstellung im Musée romain d'Avenches vom 18. Oktober 1991 bis 16. Oktober 1992. Avenches: Musée romain, Zürich: ETH, Lehrstuhl für Architektur und Entwerfen, 1991, 28—31.

Hans Bögli, in: *Hier, aujourd'hui, demain*, „Avenches: Parc de la Broye“: paysage urbain en pleine mutation. Musée romain d'Avenches / Département d'architecture, Prof. Franz Oswald, Ecole polytechnique fédérale Zürich. Exposition au Musée romain d'Avenches du 18 octobre 1991 au 16 octobre 1992. Avenches: Musée romain; Zurich: EPF, département d'architecture, 1991, ...

Travaux de rédaction:

Bulletins de l'association Pro Aventico (Avenches), 19 à 35.

Aventicum (Avenches), 1977—1991, 2.

Oeuvre littéraire d'André Alföldi, in: *Jb f. Numismatik und geldgeschichte* 10, 1959/60, 8—20.

PROPOS DE REMERCIEMENTS DE M. HANS BÖGLI APRÈS
L'OBTENTION DU TITRE DE MEMBRE D'HONNEUR

„Il y a moment pour tout et un temps pour chaque chose sous le ciel:
un temps pour enfanter et un temps pour mourir,
un temps pour planter et un temps pour arracher le plant,
un temps pour tuer et un temps pour guérir,
un temps pour saper et un temps pour bâtir,
un temps pour pleurer et un temps pour rire,
un temps pour se lamenter et un temps pour danser,
un temps pour jeter des pierres et un temps pour amasser des pierres,
un temps pour embrasser et un temps pour éviter d'embrasser,
un temps pour chercher et un temps pour perdre,
un temps pour garder et un temps pour jeter,
un temps pour déchirer et un temps pour coudre,
un temps pour se taire et un temps pour parler,
un temps pour aimer et un temps pour haïr,
un temps de guerre et un temps de paix“.

Dans cette énumération percutante de l'Ecclésiaste, il y a un exemple qui résume bien ce que j'aimerais vous dire: „il y a un temps pour chercher et un temps pour perdre“.

Les événements politiques de la seconde moitié de ce siècle en ont fait un temps pour perdre: perte de liberté, perte des contacts, perte de la confiance en autrui, et jusqu'à la perte de l'identité individuelle.

Il devenait dès lors urgent de chercher: de se chercher, de chercher l'autre, de chercher des contacts, de chercher la liberté.

Par une génération spontanée, l'idée de nos Colloques roumano-suisses est venue à Dorin Alicu aussi bien qu'à ses amis suisses. Le but des rencontres était double, soit instituer un échange scientifique et nouer des contacts amicaux.

Ma modeste contribution à cette opération était de jouer le rôle de catalyseur. Aussi, je fais participer mes collègues et amis à l'honneur que vous me faites.

La distinction m'honore beaucoup et j'en suis sincèrement ému. Je le suis d'autant plus qu'elle vient du Musée de Cluj, centre de cette Transilvanie que j'aime bien à cause de son passé riche et varié.

Un grand merci à Dorin Alicu pour ses aimables paroles. Vous voyez devant vous un homme heureux. Je souhaite bonne réussite à nos colloques et pleine satisfaction aux participants.

Je vous remercie.

CRONICA ACTIVITĂȚII SECȚIILOR DE ARHEOLOGIE ALE MUZEULUI NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI (1994)

Arheologii Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei, din Cluj-Napoca, au desfășurat, în anul 1994, o febrilă și rodnică activitate științifică și culturală, materializată prin cercetări de specialitate, participări cu comunicări, la diferite congrese, simpozioane, colocvii, sesiuni ale unor instituții de profil (internaționale, naționale, regionale ș.a.), organizarea câtorva reușite expoziții de arheologie, conferințe și articole de popularizare, interviuri la radio și televiziune, apariții editoriale, îndrumarea cercului „Prietenii Muzeului”. În cronică, sunt amintite, de asemenea, numărul pieselor intrate în patrimoniul muzeal (prin săpături de specialitate, achiziții, donații), componența secțiilor și activități legate de perfecționarea profesională.

ȘANTIERE ARHEOLOGICE

(În cazul unor colective de largă colaborare pentru cercetătorii care nu fac parte din personalul științific al muzeului clujean se vor specifica instituțiile de care aparțin).

PREISTORIE

GURA BACIULUI (jud. Cluj). Colectiv: Gheorghe Lazarovici (coordonator), Zoia Maxim, Mihai Meșter, Marin Nica (Institutul de Studii Socio-umane, Craiova). S-au efectuat cercetări în zona marginală a acestei cunoscute așezări neolitice timpurii, depistându-se o groapă rituală, circumscrisă culturii Starčevo-Criș. De asemenea, s-au făcut prospecțiuni geologice, pedologice și de rezistivitate a solului (Cornel Marian și Adrian Alicu).

ICLOD (jud. Cluj). Colectiv: Gheorghe Lazarovici (coordonator), Zoia Maxim, Mihai Meșter, Viorica Crișan, Aurel Bulbuc. Săpăturile arheologice au fost întrerprinse în centrul așezării neolitice târzii, unde s-au descoperit două morminte, având bogate fragmente ceramice, mai multe bordeie și o groapă „de fundație” rituală, cu trei topoare monumentale, mai multe schelete și circa 15 vase. S-a mai continuat și urmărirea conturului șanțului de apărare al acestei așezări. S-au făcut și cercetări pedologice și de rezistivitatea solului (Cornel Marian și Adrian Alicu).

CHEILE TURZII (jud. Cluj). Colectiv: Gheorghe Lazarovici (coordonator), Mihai Meșter, Diana Rusu, Lidia Dascălu (Muzeul de Istorie Botoșani). S-au investigat: a. „Peștera Ungurească”, în care s-au surprins mai multe nivele: complexul Cluj-Cheile Turzii-Lumea Nouă-Iclod, culturile Petrești, cea a „torților pastilate”, Coțofeni, Wietenberg; b. Tumulul (nr. 2) de la „Căcădări”, aparținând fazei târzii Coțofeni și începutul epocii bronzului. Aici au fost găsite oasele a mai multor schelete deranjate, fragmente ceramice și unelte de obsidian.

COPĂCENI (jud. Cluj), punctul „La Moară”. Mihai Rotea. Așezare din epocă timpurie a bronzului (pe baza căreia a fost definit „grupul Copăceni”, grup cultural ce cuprinde arcul estic al Carpaților Occidentali).

TURENI (jud. Cluj). Mihai Bădău-Wittemberger. S-au descoperit urme din bronzul timpuriu, aparținând „grupului Copăceni” și, probabil, un sanctuar (în punctul „Poderei” III). De asemenea, s-au făcut cercetări geologice (Victor Cățanaș).

SUATU (jud. Cluj), locul „Fâneța de Jos”. Mihai Rotea. Locuire sezonieră aparținând celei mai timpurii perioade din evoluția culturii Wietenberg.

BUZA (jud. Cluj). Mihai Bădău-Wittemberger. Așezare a culturii Noua, cu două nivele.

CIVILIZAȚIA DACICĂ

GRADIȘTEA DE MUNTE (*Sarmizegetusa Regia*, jud. Hunedoara). Eugen Iaroslavski și Gabriela Gheorghiu, în colaborare cu Universitatea din Cluj-Napoca (coordonator Ioan Glodariu). Investigații: a. Terasa IV (din interiorul incintei de apărare), unde s-a descoperit a doua latură lungă a cisternei (astfel, s-a putut stabili capacitatea acesteia); b. Terasa VIII A, cu continuarea cercetărilor la construcțiile din zonă, ieșind la iveală un depozit de unelte, din fier; c. Terasa XIV, loc în care s-au depistat urmele unei construcții, probabil, o locuință cu fundație de piatră.

CĂPALNA (jud. Alba). Gabriela Gheorghiu, în colaborare cu Universitatea napocensă (coordonator Ioan Glodariu) și Vasile Moga (Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia). Săpături de verificare la baza dealului pe care este plasată cetatea dacică.

MEREȘTI (jud. Harghita). punctul „Dâmbul Pipașilor”. Viorica Crișan. În anul 1994 s-a desfășurat cea de a VII-a campanie de cercetări arheologice în așezarea dacică fortificată din localitate. S-au descoperit, total sau parțial, trei construcții, databile în a doua fază de locuire (secolul I î.Chr. — I d.Chr.), dintr-o care una pare a fi un atelier de turnare a pieselor de podoabă.

EPOCA ROMANA

SARMIZEGETUSA (*Ulpia Traiana*, jud. Hunedoara). Colectiv: Dorin Alicu (coordonator), Victor Popa, Emilian Bota. Obiective: a. Zona Amfiteatru: s-a continuat urmărirea fazei timpurii, din lemn, a edificiului; b. Clădirile EM 30 — EM 31: la complexul hidraulic s-a dezvelit colțul sud-estic, printr-o descoperire remarcându-se două tegule cu inscripții votive, scrise cu caractere cursive; c. Zona Forului. Emilian Bota, în colaborare cu Universitatea din Cluj-Napoca (coordonator Ioan Piso). Sondaje prin încăperile obiectivului și dezvelirea unui *proporticus*.

MICASASA (jud. Sibiu). Ioan Mitrofan. Au continuat cercetările în importantul centru de olărie roman al Daciei, scoțându-se la lumină o porțiune din cavitățile pentru extras lutul (apoi întrebuințate ca gropi menajere), numeroase materiale de construcție, vestimentație, podoabe, resturi dintr-o tavă cu scene ale „centauromachiei” și fragmente de țiglă cu stampila legiunii XIII *Gemina* (pe una cifra X este în formă de cruce).

CLUJ-NAPOCA. Obiective cercetate: a. Str. Victor Deleu. Colectiv: Sorin Cociș (coordonator), Adela Paki, Valentin Voisian (student, Facultatea de istorie clujeană). Continuarea săpăturilor arheologice în grandiosul edificiu roman, prin surprinderea fazelor de lemn ale construcției, stabilirea stratigrafică definitivă a zonei și depistarea unei „baterii” de cuptoare pentru confecționarea lucnelor; b. Piața Unirii. Colectiv: Dorin Alicu (coordonator), Petre Iambor, Ștefan Matei, Ioana Hica, Emilian Bota, Zoia Maxim. Debutează cercetările în zona forului anticei *Napoca*. S-au identificat vestigii medievale, structuri romane (ziduri de construcții, două capitelluri, o monedă de bronz) ș.a. De asemenea, s-au efectuat prospecțiuni pentru rezistivitatea solului (Cornel Marian și Adrian Alicu). Campania de săpături arheologice va fi reluată și anul viitor; c. Piața Muzeului. Cercetări în două puncte. I. Mihai Bădău-Witterberger. Continuarea investigațiilor în edificiul roman cu paviment, canalizare și instalație de *hypocaustum*, edificiu dezvelit în campaniile arheologice ale anilor trecuți; II. Victor Popa. Lămurirea construcției relevată prin săpăturile anterioare, surprinderea unui nivel roman, cu două încăperi cu instalație de încălzire (se pare că este vorba de aceeași clădire din apropiere, depistată de Mihai Bădău-Witterberger, vezi mai sus) și elemente de locuire prefeudală și medievală timpurie; d. Bulevardul Eroilor, punctul „Monumentul Memorandiștilor”. Colectiv: Sorin Cociș (coordonator), Victor Popa, Emilian Bota, Zoia Maxim, Mihai Mester, Viorica Rusu-Bolindeț (cât a lucrat la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, acum la Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia), Valentin Voisian (student, Facultatea de istorie din Cluj-Napoca). În stratul roman s-a identificat un atelier pentru turnarea, în bronz, a fibulelor (descoperire foarte importantă pentru istoria economică a Imperiului), trei nivele preistorice din neolitic și, posibil, un drum medieval din secolele XVII—XVIII.

CĂSEIU (jud. Cluj). Adriana Isac, în colaborare cu Dan Isac (coordonator, Facultatea de istorie napocensă). Lucrările de specialitate la castrul roman din

localitate au dus la dezvelirea integrală a clădirii *principia*, în vederea verificării existenței fazei de lemn a fortificației (s-a constatat că acest castru a fost edificat doar în piatră, fiind suprapus, probabil, peste o așezare din epoca bronzului târziu — Hallstatt A).

VARADIA (jud. Caraș-Severin), punctul „Chilii”. Eugen Iaroslavski, în colaborare cu Ovidiu Bozu (Muzeul județean, Reșița). A continuat investigația laturii vestice a castrului roman surprinzându-se șanțul și valul de apărare.

VALEA CHINTĂULUI (jud. Cluj), dealul „Tulgheș”. Colectiv: Dorin Alicu (coordonator), Emilian Bota. Restaurarea unor vestigii descoperite, în anii trecuți, în complexul grandioasei *villa rustica*.

PERIOADA PREFEUDALĂ

SUCEAGU (jud. Cluj). Sorin Cociș, în colaborare cu Coriolan Opreanu (Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca). În această așezare prefeudală s-au depistat vestigii aparținând secolelor IV—V și VIII, cu locuințe, material ceramic numeros, un cuptor pentru ars olărie, podoabe din bronz și argint ș.a.

EVUL MEDIU

CENAD (jud. Timiș). Petre Iambor, Ștefan Matei, Adrian Bejan (Universitatea din Timișoara). Descoperiri: fundația unei rotonde, databilă în secolul al XI-lea, apoi un nivel de locuire din veacul al XIV-lea și alte trei nivele de construcții, dintre care cel mai de jos este străpuns de lăcașurile a șase morminte (unul are ca inventar patru inele de tâmplă, de tip „Bielo-Brdo”, secolul al XI-lea). Vestigiile pot fi puse în legătură cu *urbs Morisena*, din vremea voievodăului lui Ahtum.

ORĂȘTIE (jud. Hunedoara). Gheorghe Petrov, în colaborare cu Zeno Pinter (Institutul de Studii Socio-umane, Sibiu). Puncte de cercetare: a. Incinta fortificată a orașului. Aici, au continuat investigațiile în interiorul bisericii rotonde (secolele XI—XII), urmărindu-se precizarea stratigrafiei și o datare cât mai exactă a edificiului, apoi extinderea săpăturilor în interiorul incintei fortificate, unde s-au identificat patru morminte din perioada arpadiană, cu inventar de la regele Andrei II; b. Biserica franciscană (astăzi o construcție gotică, cu transformări baroce ulterioare). Cercetările întreprinse au confirmat că această construcție a fost inițial o biserică, în stil romanic (mănăstire atestată documentar din veacul al XIII-lea); c. Vechea biserică ortodoxă. S-a stabilit configurația planimetrică a edificiului, iar în cimitirul din jurul lui, s-a descoperit un număr de 25 de morminte, încadrate cronologic secolelor XVI—XVII.

GEOAGIC DE JOS (jud. Hunedoara). Gheorghe Petrov. Săpăturile arheologice și-au propus cercetarea bisericii rotonde (secolele XI—XII) și a cimitirului din zonă, dezvelindu-se 37 de morminte, marea lor majoritate aparținând epocii arpadiene (regele Coloman).

CICĂU (jud. Alba). Gheorghe Petrov. S-a urmărit datarea bisericii ortodoxe din localitate (secolul al XVI-lea), depistându-se și 38 de morminte.

SĂPĂTURI DE SALVARE ȘI PERIEGHEZE ARHEOLOGICE

CLUJ-NAPOCA — BECAȘ. „Ferma nr. 5”. Săpătură de salvare. Mihai Bădău-Wittemberger, Mihai Rotea. Vestigii din culturile Coțofeni și Wietenberg.

CLUJ-NAPOCA — MĂNAȘTUR. Săpătură de salvare. Mihai Meșter. Urme materiale din cultura Wietenberg.

REDIU și AITON (jud. Cluj). Periegheză. Viorica Crișan. Cercetarea zonei cu descoperiri preistorice, de epocă romană și modernă.

JUDEȚUL COVASNA. Periegheză. Colectiv: Emilian Bota (cercetări pe *limes*-ul estic al Daciei), Mihai Meșter, Viorica Crișan, Gheorghe Petrov. Depistarea unor eventuale puncte arheologice.

S-au mai efectuat urmărirea unor săpături edilitare în vederea eliberării terenurilor respective de sarcină istorică, întocmindu-se, totodată, documentația aferentă.

Traseul **MĂRTINEȘTI — TURENI — BADENI** (jud. Cluj). Introducerea cablului telefonic. Colectiv: Gheorghe Petrov, Victor Cățânaș, Dorin Ursuț. Depistare de situri preistorice, romane, medievale timpurii și moderne.

CLUJ-NAPOCA. a. Str. Dragalina. Traseul conductei de echilibrare a apei. Colectiv: Ioan Hica, Mihai Bădău-Wittemberger, Mihai Meșter, Viorica Crișan; b. Traseul pentru reabilitarea șoselei naționale nr. 1. Zoia Maxim; c. Autostrada Cluj—Oradea. Zoia Maxim; d. Traseul șantierului I.R.E.C. Zoia Maxim; e. Traseul drumului imperial roman la intrarea în oraș. Colectiv: Gheorghe Lazarovici, Zoia Maxim, Mihai Rotea, Victor Cățânaș, Dorin Ursuț; f. Varianta arterei de circulație prin ocolirea sudică a municipiului Cluj-Napoca. Colectiv: Zoia Maxim, Dorin Ursuț, Victor Cățânaș.

EXPOZIȚII

FRANKFURT/MAIN (Germania). Ianuarie — martie. Expoziție internațională de arheologie românească „Goldhelm Schwert und Silberschätze. Reichtümer aus 6000 Jahren rumänischer Vergangenheit“, organizată de „Museum für Vor- und Frühgeschichte“ și „Archäologisches Museum“ (ambele din Frankfurt/Main), în colaborare cu numeroase instituții de profil din țara noastră, printre care și Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. S-au prezentat exponate privind neoliticul, epoca bronzului, Hallstatt, piese traco-getice, civilizația dacilor, obiecte greco-romane, apoi epoca romană și romană târzie, vestigii hunice, germanice (goți și gepizi), exponate bizantine.

MILANO (Italia). Ianuarie — mai. Expoziție internațională europeană „I Goti“, cu participarea Italiei, României, Franței, San Marino, Elveția, Marea Britanie, Germaniei, Spaniei, Poloniei, Ungariei, Republicii Moldova, Ucrainei, Rusiei și Crimeii (considerată stat), organizată de mai multe institute din Lombardia (majoritatea milaneze). Muzeul nostru a prezentat piese tematice. La vernisaj, a participat Gheorghe Lazarovici.

CLUJ-NAPOCA. Ianuarie — februarie. Expoziția temporară itinerantă „Daco-romani, români, migratori“. Colaborare cu Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca și muzeele din Sibiu, Alba Iulia, Deva, Târgu Mureș, Zalău, Timișoara, Reșița, Brașov, Bistrița, Miercurea Ciuc, Sfântu Gheorghe, Turnu Severin și Muzeul Național de Istorie, București. Coordonator: Ioana Hica. Vernisajul a avut loc în luna noiembrie a anului 1993. Expoziția, cu caracter național, reunește obiecte și piese ale culturii materiale aparținând populației autohtone, care a locuit, în special, în spațiul intracarpatic, începând cu secolul IV d.Chr. până în veacurile XI—XII. Este ilustrată creștinarea daco-romanilor (rămași pe aceste meleaguri după „retragerea aureliană“), evoluția lor în timp, nașterea poporului român, precum și vestigii ale popoarelor migratoare, care au străbătut Transilvania și Banatul. Expoziția își continuă periplul prin țară și în anul 1995.

CLUJ-NAPOCA. Februarie — martie. Expoziția temporară itinerantă „Civilizația geto-dacilor din bazinul Siretului“. Muzeul nostru a găzduit această importantă manifestare științifică, organizată de colaborarea muzeelor cu profil din Bacău, Brăila, Buzău, Galați, Roman, Tecuci și Focșani. Ea oferă vizitatorilor o sugestivă imagine a acestei civilizații pe tărâmurile Moldovei, iar rezultatele principalelor cercetări s-au oglindit și cu ocazia „mesei rotunde“. „Unitatea culturii materiale a geto-dacilor în spațiul românesc“, prilejuită de vernisarea expoziției.

CLUJ-NAPOCA. Iulie — august. Salonul Național de Restaurare „Restaurarea — știință și artă“. Laboratorul zonal de restaurare a muzeului nostru în colaborare cu Biblioteca Națională, București, Complexul Muzeal „Moldova“, Iași, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea, Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia, Muzeul „Satului“. București, Muzeul „Țăranului Român“, București, Muzeul de Artă, Craiova, Muzeul Județean Satu Mare, Muzeul „Civilizației Populare Tradiționale Astra“, Sibiu, Muzeul Național al Bucovinei, Suceava, Muzeul de Istorie și Artă, Zalău. Expoziția constituie un moment de referință în activitatea de restaurare-conservare din țara noastră, activitate care reprezintă o mare responsabilitate științifică și o condiție primordială a cercetării muzeistice.

TIMIȘOARA. August — septembrie. Expoziția temporară itinerantă „Centrul roman de olărie de la Micăsasa“. Colaborare cu Universitatea din Timișoara și Muzeul Banatului, Timișoara. Vernisajul a avut loc pe data de 30 august, cu ocazia celui de-al XIX-lea Congres Internațional de Ceramică Romană. Materialul expus

aparține în întregime muzeului clujean. Importantul sit (cercetat de Ioan Mitrofan) reprezintă cea mai mare așezare de olari descoperită, deocamdată, în Dacia romană și, poate, în provinciile dunărene ale Imperiului.

CLUJ-NAPOCA. Septembrie — octombrie. Expoziția temporară itinerantă „Ceramica pictată neolitică și eneolitică din România”. Colaborare cu mai multe muzee și institute de istorie din țara noastră. Ea a fost vernisată în 30 septembrie, cu ocazia Simpozionului internațional „Neolithic painted pottery from the South-East Europe and its links with Anatolia”. Sunt prezentate admirabile vestigii privind aceste epoci preistorice, iar concluziile istoricilor au fost fructificate în cadrul „mesai rotunde”, care a avut ca temă „Cercetarea neolitică în România”.

CLUJ-NAPOCA. Octombrie. Expoziția omagială „Hadrian Daicoviciu — omul și profesorul”. Colaborare cu Universitatea napocensă și Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca. Vernisată în 11 octombrie cu ocazia Simpozionului internațional „Civilisations européennes dans l'antiquité classique”. Expoziția evocă personalitatea savantului clujean, trecut în neființă, din păcate, în plină activitate creatoare.

ORADEA. Octombrie. Expoziția omagială cu titlul de mai sus. Colaborare cu Universitatea clujeană, Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca, Societatea oamenilor de știință și a scriitorilor din județul Bihor, Biblioteca județeană „Gheorghe Șincai”. Oradea, Cercul Militar orădean. Vernisată pe data de 22 octombrie.

ARAD. Noiembrie 1994 — februarie 1995. Aceeași expoziție temporară itinerantă, deschisă la Timișoara cu ocazia celui de-al XIX-lea Congres Internațional de Ceramică Romană. Colaborare cu Muzeul județean Arad.

SESIUNI ȘTIINȚIFICE

BUCUREȘTI. Ianuarie. Sesiunea omagială cu prilejul împlinirii a 100 de ani de la nașterea paleoliticianului Nicolae Moroșanu. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București și Muzeul Național de Istorie a României, București. Zoia Maxim și Gheorghe Lazarovici au prezentat comunicarea: „Difuziune și migrație culturală în neoliticul târziu și eneoliticul din Transilvania”.

SINAIA. 17—19 februarie. Conferința a II-a națională pentru ocrotirea patrimoniului cultural național. Ministerul Culturii București. Din partea muzeului nostru au participat Gheorghe Lazarovici, Mihai Meșter, Mincă Sima, Aurelia Igna.

BUZIAȘ. 10—11 martie. Sesiunea anuală a arheologilor bănățeni. Muzeul județean. Reșița și Muzeul Banatului, Timișoara. Gheorghe Lazarovici a vorbit despre rezultatele cercetărilor de la Parța (campania 1993). Sesiunea a fost urmată de o „masă rotundă” a Comisiei arheologice a Banatului, care a preluat regulamentele de săpătură și de funcționare a acestui organism științific.

BISTRIȚA. 25—26 martie. Sesiunea „Istorie și cultură în Transilvania de nord-est”. Muzeul județean, Bistrița-Năsăud. Au ținut referate: Gheorghe Lazarovici cu Milton Frențiu (Facultatea de Fizică, Cluj-Napoca) despre aplicațiile analizei factoriale în arheologie; Zoia Maxim, încercări de reconstituire grafică a locuințelor de la Gura Baciului; Mihai Bădău-Wittemberger, cultura Noua din Transilvania; Mihai Rotea, contribuția cercetărilor de la Suta — „Făneala de Jos” la cunoașterea etapelor timpurii din evoluția culturii Wietersberg; Viorica Crișan și Ștefan Ferenczi (profesor clujean, pensionar), despre așezarea dacică fortificată de la Merești (jud. Harghita); Sorin Cocis, ateliere de bronzieri din Dacia romană; Adela Paki, colonizarea Daciei romane (I); Constantin Pop, ateliere particulare de ceramică în Dacia romană (I).

DROBETA-TURNU SEVERIN. 22—23 aprilie. Sesiunea „Istoria urbanismului”. Muzeul Regiunii „Porțile de Fier”, Drobeta-Turnu Severin. Dorin Alica a vorbit despre „Topografia Sarmizegetusei. Plan și hazard”.

SATU MARE. 12—15 mai. Sesiunea XXVIII națională de rapoarte arheologice (cercetările din anul 1993). Muzeul județean, Satu Mare. În ordinea epocilor istorice, au prezentat comunicări: Preistorie: Gheorghe Lazarovici și Zoia Maxim, „Așezarea neolitică timpurie de la Gura Baciului, jud. Cluj”; Diana Rusu cu Georgeta El Susi (Muzeul județean, Reșița), „Materialul faunistic din așezarea neolitică timpurie de la Gura Baciului, jud. Cluj” și „Materialul faunistic din mormântul nr. 10 de la Gura Baciului, jud. Cluj”; Gheorghe Lazarovici, Zoia Maxim și Florin

Draşovean (Muzeul Banatului, Timişoara), „Şantierul arheologic Parţa, jud. Timiş”; Gheorghe Lazarovici, Zoia Maxim şi Mihai Mester, „Şantierul arheologic Icoed, jud. Cluj”; Diana Rusu, „Materialul faunistic din aşezarea neolitică târzie de la Icoed, jud. Cluj”; Gheorghe Lazarovici cu Zoia Maxim, „Cercetările arheologice în tumulul de la Petreştii de Sus — „Pă Grădini”, jud. Cluj (cultura Coşoveni)”; Mihai Rotea, „Şantierul arheologic Copăceni — „La Moară”, jud. Cluj”; Zoia Maxim, „Tureni — „La Furci”, jud. Cluj — Sector tumul”; Mihai Rotea, „Aşezarea de tip Wietenberg de la Suatu — „Fâneţa de Jos” jud. Cluj”; Mihai Bădău-Wittemberger, „Şantierul arheologic Buza, jud. Cluj” şi „Şantierul arheologic Sântioara — „Fântâna Turcului”, jud. Cluj” (şantier de salvare); Mihai Rotea, „Aşezarea din epoca bronzului târziu de la Pălatea — „Togul lui Măndruşcă”, jud. Cluj”. Civilizaţia geto-dacică: Eugen Iaroslavski şi Gabriela Gheorghiu împreună cu Ioan Glodariu şi Gelu Florea (ambii de la Facultatea de istorie nepocensă), „Sarmizegetusa Regia: cisterna dacică şi terasa a VII-a” şi „Costeşti — „Cetăţuia”: sistemul de fortificare (aşă-zisul „val roşu”); Gabriela Gheorghiu cu Gelu Florea şi Ioan Glodariu (Facultatea de istorie clujeană), „Fortificaţia dacică de la Cucuiuş — Dealul „Golu”, jud. Hunedoara”; Viorica Crişan, „Aşezarea dacică de la Mereşti — „Dâmbul Pipaşilor”, jud. Harghita”. Epoca romană: Dorin Alicu cu Victor Popa şi Emilian Bota, „Amfiteatrul şi clădirile EM 30 — EM 31 de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, jud. Hunedoara”; Viorica Rusu-Bolindeţ (acum la Muzeul Naţional al Unirii, Alba Iulia), „Alba Iulia, str. Munteniei, jud. Alba: Sediul guvernatorului consular al celor trei Dacii”; Mihai Bădău-Wittemberger, „Cluj-Napoca — Piaţa Muzeului, jud. Cluj”; Sorin Cociş, Adela Paki, Mihai Rotea şi Valentin Voişian (student la Facultatea de istorie napocensă), „Cluj-Napoca, str. Victor Deleu, jud. Cluj”; Ioan Mitrofan, „Aşezarea rurală romană de la Micăsasa, jud. Sibiu”; Adriana Isac şi Dan Isac (Facultatea de istorie Cluj-Napoca), „Castrul roman Căşeu, jud. Cluj (campaniile 1992—1993)”; Eugen Iaroslavski cu Ovidiu Bozu (Muzeul judeţean, Reşiţa), „Castrul roman de pământ de la Vărădia — „Chilii”, jud. Caraş-Severin”. Perioada postromană: Sorin Cociş şi Coriolan Oprescu (Institutul de Arheologie şi Istoria Artei, Cluj-Napoca), „Aşezarea din secolele III—IV p.Chr. de la Suceagu, jud. Cluj”. Evul mediu timpuriu: Ştefan Matei cu Petre Iambor, „Cluj-Napoca — Mănăştur, jud. Cluj”; Gheorghe Petrov şi Zeno Pinter (Institutul de Studii Socio-umane, Sibiu), „Incinta cetăţii medievale de la Orăştie, jud. Hunedoara”; Gheorghe Petrov, „Geoagiu de Jos, jud. Hunedoara — zona bisericii şi a casei parohiale (săpătură de salvare)”. Civilizaţia medievală: Ştefan Matei, „O locuinţă din secolul al XIII-lea descoperită la Râu Bărbat — „Ploştina”, jud. Hunedoara (sondaj arheologic)”; Viorica Rusu-Bolindeţ cu Adrian Rusu (Institutul de Arheologie şi Istoria Artei, Cluj-Napoca), „Mănăstirea dominicană şi castelul Martinuzzi din Vinţu de Jos, jud. Alba”; Viorica Rusu-Bolindeţ, „Cluj-Napoca, Piaţa Victoriei, jud. Cluj”. În timpul sesiunii de rapoarte arheologice s-au efectuat vizite de documentare la monumentele istorice din judeţul Satu Mare şi în Ungaria (Muzeul Etnografic din Măteszalka, Muzeul de istorie din Nyiregyhaza şi şantierul arheologic M₃ de pe autostrada transeuropeană).

SFANTU GHEORGHE. Mai. Sesiunea omagială dedicată mitropolitului Nicolae Cojan. Liga culturală creştină „Andrei Şaguna”. Gheorghe Lazarovici a prezentat raportul „Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei şi cercetarea arheologică în Secuime” (prin care a lansat programul de săpături). Cu ocazia acestei sesiuni omagiale a avut loc şi deschiderea Muzeului „Spiritualităţii româneşti”.

DEVA — COSTEŞTI. 26—29 mai. Sesiunea „Elemente de fortificare în lumea geto-dacă, secolul IV a.Chr. — sec. I p. Chr.”, sesiune prilejuită de aniversarea a 70 de ani de la începerea cercetărilor arheologice în jud. Hunedoara. Muzeul „Civilizaţiei dacice şi romane”, Deva. Au vorbit: Eugen Iaroslavski despre etapele de fortificare a cetăţii de la Costeşti — „Cetăţuia” şi Gabriela Gheorghiu despre tehnica de construcţie a valurilor din fortificaţiile dacice (sfârşitul secolului II a.Chr. — secolul I p.Chr.). S-au vizitat cetăţile dacice din zonă.

DEVA — ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA. 26—29 mai. Sesiunea „Elemente de urbanism în Dacia” (cu ocazia aceleiaşi aniversări, vezi mai sus). Muzeul „Civilizaţiei dacice şi romane”, Dorin Alicu a prezentat, în plen, expozeul „70 de ani de cercetare arheologică la Ulpia Traiana Sarmizegetusa”; apoi, Constantin Pop, „Religie şi urbanism în Dacia romană”; Victor Popa, „Cultul lui Mithras în oraşele romane din Dacia”; Viorica Rusu-Bolindeţ, „Complexul arhitectonic roman din zona glaciş-ului cetăţii de la Alba Iulia — cercetări vechi şi noi”; Dorin Alicu cu Emilian Bota şi Victor Popa, „Contribuţii la cronologia amfiteatrului de la Sarmi-

zegetusa". Înainte de începerea lucrărilor sesiunii colegii dacologi de la Costești și romaniiști de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa au vernisat expoziția „Valori ale arheologiei hunedorene”.

CLUJ-NAPOCA. 2—3 iunie. Seminarul VII Național de Arheometrie. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei în colaborare cu Ministerul Culturii, București. Lucrări prezentate: Cornel Marian, Adrian Alicu și Gheorghe Lazarovici, „Prospectări arheologice la Iclod”; Cornel Marian cu Adrian Alicu, „Prospectări prin măsurători de rezistivitate în Piața Unirii, Cluj-Napoca”; Gheorghe Lazarovici, Zoia Maxim, Lucian Tarcea, Cristina Sângerean, „Prelucrări matematice și informatice pe materialele de la Gura Baciului”; Diana Rusu, „Prelucrări arheometrice ale materialului osteologic de la Gura Baciului”; Zoia Maxim și Ioan Mârza (Facultatea de geologie-geografie, Cluj-Napoca), „O nouă exploatare neolitică — geizeritul de la Șardu (jud. Cluj)” și „Unelte neolitice cioplite (necorneene) descoperite în Bazinul someșan (date petrografice și arheologice)”; Zoia Maxim cu Luminița Coman (geolog clujean), „Prelucrarea arheometrică a obsidianului de la Zăuan”; Cornel Marian cu Sorin Cociș și Trandafir Fiat, Tiberiu Târșu, Liviu Dărăban, Vladimir Znamirovski (toți de la Facultatea de fizică, secția atomică, Cluj-Napoca), „Analize și studii asupra elementelor majoritare din monede de argint prin metoda activării cu neutroni și fluorescență de raze X”; Cornel Marian și Adrian Alicu, „Studii radiografice și radiodendrocronologice a unor obiecte arheologice de artă”. Sesiunea s-a încheiat cu o „masă rotundă”, având ca tematică principalele probleme de arheometrie.

DEVA — COSTEȘTI. 17—19 iunie. Sesiunea tinerilor istorici „Identitatea istorică și culturală a Transilvaniei”. Muzeul „Civilizației dacice și romane”, Deva. Comunicări: Gabriela Gheorghiu, „Obiecte de sticlă descoperite în cisterna de la Sarmizegetusa Regia”; Adriana Isac, „Monumente votive din castrul roman de la Căseiu, jud. Cluj”.

TULCEA. Iulie. Schimb de experiență al cercetărilor din țară în domeniul informaticii și a săpăturilor arheologice de tumuli. Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea. Din partea muzeului nostru au participat Gheorghe Lazarovici, Mihai Meșter, Lucian Tarcea, Cornel Marian și Adrian Alicu.

BAIA MARE. 23—25 septembrie. Colocviul național de pedagogie muzeală. Muzeul județean, Baia Mare. Au vorbit Adriana Isac și Melinda Mitu despre un experiment inedit în activitatea de ghidaj: familiarizarea nevăzătorilor cu exponatele muzeale.

BARLAD. Noiembrie. Sesiune prilejuită de împlinirea a 80 de ani de la înființarea Muzeului „Vasile Pârvan”. Muzeul „Vasile Pârvan”, Bărlad. Au ținut comunicări: Gheorghe Lazarovici „Ceramica canelată de la Gura Baciului”; Zoia Maxim, „Unelte de piatră cioplită de la Gura Baciului”.

ORADEA. 22 octombrie. Simpozionul omagial dedicat memoriei savantului clujean Hadrian Daicoviciu. Colaborare cu Facultatea de istorie a Universității clujene, Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca, Societatea oamenilor de știință și a scriitorilor din județul Bihor, Biblioteca județeană „Gheorghe Șincai”, Oradea, Cercul Militar orădean. Eugen Iaroslavschi a evocat personalitatea savantului. S-a vernisat și expoziția „Hadrian Daicoviciu — omul și profesorul”.

IAȘI. Noiembrie. Sesiunea „Ornamentica ceramicii geto-dacice”. Institutul de Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași. Eugen Iaroslavschi a prezentat lucrarea despre vasele tradiționale de provizii în epoca latene târzie.

SFÂNTU GHEORGHE 17—18 noiembrie. Sesiunea cu tema referitoare la creștinismul în Dacia. Liga culturală creștină „Andrei Șaguna”. Au vorbit: Dorin Alicu „Elemente creștine la Sarmizegetusa”; Emilian Bota, „Obiecte creștine pe limes-ul de est al Daciei”; Gheorghe Lazarovici, „Principalele probleme ale cercetării arheologice din Transilvania”.

CLUJ-NAPOCA — ICLOD. 18—19 noiembrie. Seminarul IV Național de Etno-arheologie „Rit și ritual funerar — ofranda funerară din morminte”. Organizat de Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Gheorghe Lazarovici a ținut cuvântul de deschidere a seminarului, apoi au prezentat lucrări: Gheorghe Lazarovici și Mihai Meșter, „Capetele de piatră” din mormintele de la Gura Baciului. Despre cultul craniului în neoliticul timpuriu”; Zoia Maxim, „Obiecte de piatră ca ofrande în mormintele de la Gura Baciului”; Mihai Rotea, „Ofrande funerare în necropole Wietenberg”; Mihai Bădău-Wittemberger, „Ofrande în necropole din cultura Noua”. La Iclod s-a organizat și o „masă rotundă” despre ofranda din morminte și semnificația ei.

ZALĂU. 24—25 noiembrie. Sesiunea „Istorie și civilizație în nord-vestul României”. Muzeul de istorie și artă Zalău. Comunicările cercetătorilor noștri au fost: Zoia Maxim cu Luminia Mogoș (geolog clujean) și Eva Lakó (fost muzeografa, acum pensionară, Zalău), „Unelte cioplite de la Zăuan”; Dorin Ursuț, „Drumul imperial roman la intrarea în Napoca”; Adriana Isac, „Podoabele romane din castrele de la Gilău și Căseiu”; Victor Popa cu Mihai Bădău-Witterberger, „Săpăturile din Cluj-Napoca: Piața Muzeului”; Sanda Salontai, „Încercare de reconstituire a barăcii nr. 1 din clădirea vămii Porolissum”. Participanții la sesiune au vizitat vestigiile romane ale orașului Porolissum.

ALBA IULIA. 25—27 noiembrie. Sesiune dedicată zilei naționale a României. Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia. Contribuția cercetătorilor muzeului nostru: Gabriela Gheorghiu, „Contribuție la reconstituirea traseului trupelor romane în zona capitalei statului dac în timpul războaielor de la începutul secolului II e.n.”; Sorin Cociș, Valentin Voișian (student la Facultatea de istorie, Cluj-Napoca), Viorica Rusu-Bolindeț, „Atelierul de fibule de la Cluj-Napoca”; Ioan Mitrofan, „Ustensile folosite de olarii romani”; Constantin Pop, „Ateliere particulare de ceramică în Dacia romană (II)”. Cu ocazia sesiunii, a avut loc deschiderea expozițiilor „Marea Unire din 1918 în documente, imagini și obiecte memoriale” și „Pe meridianele lumii cu ajutorul restaurării (restaurarea hârtii)”.

În cadrul ședințelor lunare ale „Societății Naționale de Studii Clasice” (filiala Cluj-Napoca) au prezentat lucrări: Viorica Rusu-Bolindeț (a funcționat o perioadă de timp la instituția noastră, acum la Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia), „Patera în Dacia romană”; Adela Paki, „Despre colonizarea Daciei romane”; Constantin Pop, „Existau copii în serie în torentica romană?”.

La ședințele interne lunare ale muzeului, Constantin Pop a vorbit despre particularitățile novatoare în arta Daciei romane, iar Emilian Bota a prezentat cărțile de specialitate intrate recent în biblioteca muzeului.

Internaționale:

CONSTANȚA — MANGALIA. Mai. Ședințele de lucru ale Comisiei balcanice de tracologie, la care a participat Gheorghe Lazarovici.

PIATRA NEAMȚ. Iunie. Sesiunea „Cucuteni — miracol în epoca de piatră”. Complexul muzeal, Piatra Neamț. Gheorghe Lazarovici s-a referit la ceramica pictată de la Gura Baciului, iar Zoia Maxim, în colaborare cu prof. Mircea Petrescu-Iambovița (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași), la prelucrările pe calculator a ceramicii de la Trușești.

BARLAD. Iunie. Sesiunea „Neoliticul timpuriu în România”. Muzeul „Vasile Pârvan”, Bârlad. Au prezentat referate: Gheorghe Lazarovici, „Das neolithische bemalte Keramik aus Gura Baciului”; Zoia Maxim, „Eseu despre reconstituirea grafică a așezării de la Gura Baciului”.

TIMIȘOARA. 28 august — 4 septembrie. Congresul XIX internațional de ceramică romană („Rei Cretariae Romanae Fautores”). Universitatea din Timișoara și Muzeul Banatului. Ioan Mitrofan a vorbit despre „Le centre de production céramique de Micăsasa”. Cu ocazia congresului a avut loc vernisajul expozițiilor „Centrul roman de olărie de la Micăsasa” (exponatele aparțin Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei) și „Ceramica daco-romană din Banat (secolele III—IV)”. Excursia de studiu s-a desfășurat pe traseul Timișoara — Micia — Deva — Ulpia Traiana Sarmizegetusa — Densuș — Germisara — Sibiu — Tibiscum.

DEVA. 16—18 septembrie. Simpozionul „Marcus Ulpius Traianus Conditor Romaniae” (îchinată zilei de naștere a învingătorului dacilor). Muzeul „Civilizației dacice și romane”, Deva. Victor Popa s-a referit la „Obiecte de fier provenite de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa — Forul coloniei”. Participanții la simpozion au beneficiat de explicațiile științifice ale lui Dorin Alicu, prilejuite de excursia, oferită de organizatori, la șantierul arheologic din capitala Daciei romane.

LJUBLJANA (Slovenia). 22—25 septembrie. Ședința de constituire a „Asociației Europene a Arheologilor”. Zoia Maxim și Gheorghe Lazarovici au prezentat referatul „Internationales Data Base für Neolithicum”, iar Lucian Tarcea, „Systems for data base management and archaeological data processing”.

BEOGRAD (Serbia). Septembrie. Lucrări ale recentei create „Asociații Europene a Arheologilor”. A participat Gheorghe Lazarovici.

CLUJ-NAPOCA. 29 septembrie — 1 octombrie. Simpozionul „Neolithic painted pottery from the South-East Europe and its links with Anatolia”. Colaborare cu Ministerul Cu turii, București, organizat în memoria prof. Nicolae Vlăssă. Prezențe:

cercetători din Serbia, Bulgaria, Polonia, Cehia, Slovacia, Ungaria, Germania, Olanda, Republica Moldova și România. Gheorghe Lazarovici a adresat cuvântul de salut la deschiderea lucrărilor simpozionului. Au prezentat lucrări: Gheorghe Lazarovici, „Die bemalte Keramik aus Gura Baciului und ihre balkanisch-anatolischen Beziehungen”; Zoia Maxim cu Gheorghe Lazarovici, „Base de données et connaissances pour la culture Starčevo-Criș”; Mihai Meșter și Lidia Dascălu (Muzeul de Istorie, Botoșani), „Les fouilles de Cheile Turzii — „Peștera Ungurească”; Diana Rusu și Georgeta El Susi (Muzeul județean, Reșița), „La faune de Gura Baciului”; Lucian Tarcea și Cristina Sângerean, „Data base processing with ZEUS system. Gura Baciului — Iclod practical applications”; Cornel Marian cu Adrian Alicu și Gheorghe Lazarovici, „Archaeological prospecting in Neolithic Complexes of Iclod and Gura Baciului”. Pe marginea simpozionului internațional s-au desfășurat următoarele manifestări: vernisajul expoziției „Ceramica pictată neolitică și eneolitică din România”, vizite de documentare la Cheile Turzii (unde Mihai Meșter și Lidia Dascălu — Muzeul de Istorie Botoșani, au prezentat participanților raportul săpăturilor), șantierul arheologic de la Iclod, Muzeul de istorie din Gherla și „masa rotundă”, cu tema „Migration and diffusion in Balcan and Anatolia”.

CLUJ-NAPOCA. 10—15 octombrie. Simpozionul „Civilisations européennes dans l'antiquité classique” („In memoriam Hadriano Daicoviciu”). Colaborare cu Ministerul Culturii, București, Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca și Muzeul de istorie și artă, Zalău. Au participat istorici din Anglia, Elveția, Bulgaria, Republica Moldova și România. După alocuțiunea aniversară „Napoca 1870”, ținută de Dorin Alicu în ședința plenară, au comunicat: Eugen Iaroslavschi, „Conduits et citernes d'eau chez les daces des Montagnes d'Orăștie”; Viorica Crișan, „The Economic Relationship of the Dacian Settlement at Merești”; Mihai Bădău-Wittemberger, „The Dacian Settlement at Buza (District of Cluj)”; Ioan Mitrofan, „Le centre de poterie romaine de Micăsasa”; Sorin Cocis, „Un atelier pour la fabrication des fibules à Napoca”; Adela Paki, „La population de l'établissement romain de Napoca”. Alte manifestări prilejuite de acest simpozion: două „mese rotunde”, una având ca temă „Stadiul istoriografiei antice în România — posibilități și perspective”, cealaltă despre „limes-ul porolissens”; vernisarea expoziției memoriale „Hadrian Daicoviciu — omul și profesorul”; vizitarea muzeelor clujene, a obiectivelor arheologice din municipiul Cluj-Napoca și împrejurimi, a casei memoriale „Octavian Goga” din Ciucea, de documentare la Muzeul de istorie și artă Zalău și la șantierul de săpături de la Porolissum.

Conferințe de popularizare: 57 (dintre care două în Marea Britanie: Constantin Pop despre arta dacică și arta romană).

Articole de popularizare: 113.

Interviuri la radio și televiziune: 47.

Deplasări peste hotare: Gheorghe Lazarovici (Milano, Ljubljana, Beograd); Zoia Maxim (Ljubljana); Lucian Tarcea (Ljubljana); Constantin Pop (Marea Britanie).

Coordonarea activității cercului „Prietenii Muzeului”: îndrumarea cercului de arheologie „Hadrian Daicoviciu” (Victor Popa); organizarea punctului arheologic de la Școala nr. 5 din Cluj-Napoca (Eugen Iaroslavschi, Zoia Maxim); conferințe (Victor Popa, Eugen Iaroslavschi, Emilian Bota); coordonarea lucrărilor științifice ale elevilor (Constantin Pop); participarea la săpături a tinerilor arheologi (Gheorghe Lazarovici, Zoia Maxim, Mihai Rotea, Viorica Crișan, Eugen Iaroslavschi, Dorin Alicu, Victor Popa, Emilian Bota); cooptarea în colectivul de cercetări arheologice a studenților (Sorin Cocis); evidența cercului „Prietenii Muzeului” (Adriana Isac).

Apariții editoriale: în Colecția „Bibliotheca Musei Napocensis”, colecție a muzeului nostru, s-au tipărit în anul 1994 următoarele volume: Dorin Alicu, *Opățele romane. Die römischen Lampen. Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, volumul VII al colecției, 215 pagini și 55 de planșe; Viorica-Gabriela Pop, *Colecția de mobilier din Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Catalog selectiv. La collection d'ameublement du Musée National d'Histoire de Transylvanie. Catalogue selectif*, nr. VIII, 71 de pagini, 19 planșe; Dorin Alicu, Sorin Cocis, Constantin Ilieș, Alina Sorocanu, *Small Finds from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, nr. IX, 150 de pagini și 92 de planșe. De asemenea, a fost editată *Acta Musei Napocensis*, vol. 26—30, I/1 (Preistorie — Istorie veche — Arheologie), 1989—1993, 623 de pagini.

Creșterea patrimoniului muzeal: au fost inventariate un număr de 12.796 de piese la „Secția de preistorie și civilizația dacică” (săpături arheologice preistorice

la Iclod, Gura Baciului, Cheile Turzii, Bernadea, Cluj — str. Banatului, Tureni, Sântioara, 732 de exemplare de la Teiuș și 106 de la Băița, ambele donații din partea cercetătorului științific principal Valentin Vasiliu, de la Institutul de Tracologie — Filiala Cluj-Napoca, ș.a. și 24 de obiecte de la cetățile dacice din Munții Orăștiei; un număr de 4.016 de piese la „Secția de arheologie romană și etnogeneza românilor” (șantierelor de la Micăsasa, Chinteni, Cluj — „Monumentul Memorandiștilor”, Gherla, Suceagu, din care 233 de obiecte provin de la castrul roman din Gilău, condus de Dan Isac, de la Facultatea de istorie napocensă etc.; pentru constatarea dinamicii inventarierii patrimoniului, alte 300 de exemplare au fost înregistrate pentru Muzeul de arheologie din Sarmizegetusa). În anul 1994 nu s-au făcut achiziții. Coordonator: conservatorul general al muzeului, Ana Maria Szöke.

Componența secțiilor de arheologie: „Preistorie și civilizația dacică”: drd. Eugen Iaroslavschi (șef de secție), Mihai Bădău-Wittemberger, Aurel Bulbuc (la secția Muzeul de istorie din Iclod), Victor Cătănaș, drd. Viorica Crișan, drd. Gabriela Gheorghiu, drd. Zoia Maxim, drd. Mihai Rotea, Rodica Gaciu (desenator), Margareta Purcel (supraveghetor); „Arheologia romană și etnogeneza românilor”: drd. Dorin Alicu (șef de secție), Emilian Bota, drd. Sorin Cociș, drd. Ioana Hica, drd. Adriana Isac (custode general), dr. Ioan Mitrofan, drd. Adela Paki, drd. Constantin Pop, Victor Popa, Eugenia Tuturuț (supraveghetor).

Perfecționarea profesională: au susținut pentru doctorat: Gabriela Gheorghiu și Adriana Isac câte un examen; Sorin Cociș și Adela Paki câte două referate, Viorica Crișan și Eugen Iaroslavschi, câte un referat.

CONSTANTIN POP

TÄTIGKEIT DER ABTEILUNGEN ARCHÄOLOGIE DES NATIONALMUSEUMS FÜR GESCHICHTE SIEBENBÜRGENS (1994)

(Zusammenfassung)

Die Archäologen des Nationalmuseums für Geschichte Siebenbürgens hatten, im Jahre 1994, zahlreiche wissenschaftliche und kulturelle Tätigkeiten, unter anderen archäologische Forschungen, Ausstellungen, Fachkonferenzen, Interviews, Vorträge, Bucherscheinungen, Inventarierung, Fachkurse.

LINII DIRECTOARE PENTRU SISTEMUL DE PUBLICARE ÎN REVISTA „ACTA MVSEI NAPOCENSIS“

I. Pentru a da un aspect unitar revistei, pentru sistematizarea prezentării și, respectiv, a redactării, pentru ținuta academică a revistei (așa cum a fost ea concepută de creatorii ei) se introduc, începând cu anul 1995, următoarele criterii pentru publicarea lucrărilor:

II. Nici o lucrare care nu va respecta aceste criterii nu va fi primită la redacția revistei pentru publicare.

III. *Criteriile pentru dactilografierea lucrărilor*

1. Titlul articolelor se scrie cu litere capitale. Nu se subliniază.
2. Numele autorului (sau autorilor) se scrie (scriu) la sfârșitul lucrării, întreg (prenume și nume; în caz de mai mulți autori se despart cu liniuțe) și se subliniază.
3. Textul articolului se scrie la două rânduri, maximum 31 de rânduri pe o pagină. Paginarea se face în partea superioară.

4. *Rezumatul lucrării*

- a. titlul rezumatului se scrie cu litere capitale, fără a se sublinia;
 - b. cuvântul „rezumat“ (în limba corespunzătoare) se scrie cu litere mici și în paranteze rotunde;
 - c. rezumatul trebuie să reflecte conținutul articolului;
 - d. rezumatul să nu fie formal, să cuprindă cel puțin o pagină de text; să includă concluziile lucrării;
 - e. calitatea limbii să fie bună, cu terminologia specifică a literaturii de specialitate din limba în care se scrie.
 - f. o listă de ilustrații, tradusă în limba în care a fost scris rezumatul poate fi adăugată la rezumat (dacă autorul dorește);
5. *Lista ilustrațiilor se scrie pe pagină separată la sfârșitul lucrării.*

6. *Ilustrația*

- a. ilustrația desenată se numește figură; prescurtată fig. sau Fig.;
- b. fotografiile se numesc planșe. Se vor primi numai fotografii de foarte bună calitate, cu contrast, care oferă din start certitudinea că pot apare clare și de bună calitate;
- c. Ilustrațiile desenate și fotografiile se vor numerota separat și în continuare. Recomandăm ca numărul de imagini desenate și fotografiate să fie în număr par, astfel ca să formeze sferturi, jumătăți sau colițe întregi;
- d. la ambele grupe recomandăm indicarea scării de desenare;
- e. ilustrația va fi prezentată pe planșe la oglinda paginii tipărite: 12,5 × 18 cm sau la multipli oglinzii: 2x = 25 × 36 cm; 3x = 35,5 × 54 cm etc., etc., astfel ca micșorările să fie armonioase și sigure;
- f. pe dosul fiecărei ilustrații se va scrie numele autorului (autorilor), titlul lucrării (prescurtat eventual) și numărul figurii din listă;
- g. cuvintele fig. sau pl. din text ori catalog vor fi subliniate.

7. *Notele de subsol*

Pentru sistemul de prescurtare clasic se adoptă în chip unitar următoarea procedură:

- a. Numele autorului se scrie prescurtat (exemplu: D. Popescu; deci, nici Dorin Popescu, nici Popescu Dorin, nici Popescu D. În cazul autorilor de sex feminin prenumele se scrie întreg: Maria, Hortensia, etc.);

- b. nu se scrie titlul articolului din revistă, culegere de lucrări, etc.;
- c. revistele, culegerile de lucrări etc. se prescurtează după abrevierile revistei noastre. Orice prescurtare în plus față de prescurtările revistei noastre va apare pe o foaie separată atașată la lucrare;
- d. numărul revistei se scrie așa cum apare el pe revista respectivă, fie cu cifre romane, fie cu cifre arabe;
- e. elementele notei se despart între ele prin virgule (exemplu: Zoia Maxim, în *ActaMP*, XVII, 1995, p. 135—136); la sfârșitul textului nu se pune nici un semn diacritic;
- f. pagina se prescurtează p. Nu recomandăm folosirea formulei pp. pentru cazul când se citează mai multe pagini;
- h. cuvântul *ibidem* se subliniază, iar *idem*, nu.

Pentru tipul de prescurtare Oxford se adoptă în chip unitar următorul sistem:

- 1. Lazarovici 1975 Gh. Lazarovici, *Așezarea de la Parța*, în *ActaMN*, XVI, 1975, p. 134—155; deci, se scrie și titlul articolului din revista respectivă;
- a. în text prescurtarea se subliniază (*Lazarovici 1975*, p. 140) și se pune între paranteze;
- b. atunci când în text se citează o părere a unui autor se formulează astfel: ...așa cum a scris Gh. Lazarovici (*Lazarovici 1975*, p. 142). Nu recomandăm folosirea unor formule „cabalistice”, de tipul ... așa cum a spus Gh. Lazarovici (1975, p. 142), care nu corespund nici măcar cu prescurtarea anunțată;
- c. pentru cazul când un autor are în același an mai multe lucrări citate în lista de prescurtări și bibliografie, atunci se folosește formula Lazarovici 1975a Gh. Lazarovici, *Așezarea de la Grădinile*, în *Crisia*, XVII, 1977, p. 12—17; Lazarovici 1975b, Gh. Lazarovici, *Așezarea de la Gornea — „Căunita de Sus”*, în *Banatica*, VII, 1975, p. 332—337.
- d. nu se pune nici un semn diacritic între numele autorului și an;
- e. în text se citează cu chip obișnuit pagina de referință (*Lazarovici 1975*, p. 137) nu toată prescurtarea.

8. Modul de scriere

- a. se respectă semnele diacritice introduse de sistemul nou de scriere al Academiei Române;
- b. vor fi respinse lucrările care nu au din redactarea la mașină, computer sau alte... literele â, î, â, ș, ț.

9. *Correspondența* se va adresa direct secretarului de redacție.

10. *Manuscrisele* pentru publicare vor fi predate la redacție până la data de 1 februarie a anului în curs.

11. Redacția nu se consideră responsabilă pentru calitatea limbii, a notelor și formulărilor din rezumate.

12. Manuscrisul trebuie să fie scris clar, fără greșeli și fără mai mult de 3 corecturi pe o pagină. La corectură, nu se permite modificarea textului original, ci numai greșelile tipografice sau intervențiile impuse de unificarea prin redactare.

SECRETAR DE REDACȚIE

NICOLAE GUDEA

PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE — ABRÉVIATIONS
BIBLIOGRAPHIQUES — ABKÜRZUNGEN

AAK	Analele Academiei Române. București
ACMIT	Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania. Cluj, I (1926—1928), II (1929), III (1930—1931), IV (1932—1938).
ActaAnt	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest, I (1952) și urm. (= AAASH).
ActaArchBp	Acta Archaeologica. Budapest, I (1951) și urm.
ActaArchCarp	Acta Archaeologica Carpathica. Krakow, I (1958) și urm. (= AAC).
ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest, I (1951) și urm.
ActaMN	Acta Musei Napocensis. Cluj-Napoca, I (1964) și urm.
ActaMP	Acta Musei Porolissensis. Zalău, I (1977) și urm.
ActMus	Din activitatea muzeelor. Cluj, 1955, 1956.
AFM	Alsófehérvármegye monográfiája. Aiud, 1901.
AIIC	Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie. Cluj-Napoca (continuare a publicației AIIC Cluj, I, 1958 și urm.).
AIIC I	Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Iași: Iași, I (1964) și urm.
AIIC	Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj, I (1928) — V (1949).
AJA	American Journal of Archaeology. New York, I (1885) și urm.
Alba Regia	Alba Regia. Az István Király Múzeum Közleményei. Székesfehérvár, I (1960) și urm.
Aluta	Aluta. Studii și comunicări. Sfântu Gheorghe, I (1969) și urm.
AnB	Analele Banatului. Studii și cercetări din istoria și arta Banatului. Timișoara, I (1928) — IV (1931).
Antiquity	Antiquity. Cambridge — Newbury, I (1927) și urm.
AnnÉp	L'Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine. Supplément annuel à la Revue Archéologique. Paris.
Apulum	Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia. Alba Iulia, I (1939—1942), II (1943—1945), III (1947—1949), IV (= Studii și comunicări, Acta Musei Regionalis Apulensis, 1961), V (1965) și urm.
ArchAnz	Archäologischer Anzeiger. Berlin, I (1889) și urm.
ArchÉrt	Archaeologiai Értesito. Budapest, I (1869) și urm.

- ArchHung Archaeologia Hungarica. Budapest, I (1926) și urm.
 ArchJug Archaeologia Jugoslavica. Beograd, I (1954) și urm.
 ArchKorrbl Archäologisches Korrespondenzblatt. Urgeschichte, Römerzeit, Frühmittelalter. Herausgegeben von Röm.-Germ. Zentralmuseum Mainz a. Rhein, I (1971) și urm.
- ArchKözl Archeologiai Közlemények. Pest, I (1859) — Budapest, XXII (1899).
 ArchRozl Archeologické Rozhledy. Praha, I (1949) și urm.
 ArhMold Arheologia Moldovei. București, I (1961) și urm.
 ArhOlt Arhivele Olteniei. Craiova, I (1920) și urm.
 ArhPregl Arheološki Pregled. Beograd.
 AS Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara. London, I (1951) și urm.
- ATĖ Alsófehérmegyei történelmi, régészeti és természettudományi társulat évkönyve. Gyulafehérvár (Alba Iulia), I (1888) — XVII (1913).
- AVSL Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Hermannstadt (Sibiu).
- Banatica Banatica. Muzeul Județean Caraș-Severin. Reșița, I (1971) și urm.
- BAR British Archaeological Reports. Oxford.
 ECH Bulletin de Correspondance Hellénique. École Française d'Athènes. Paris, I (1877) și urm.
- ECMI Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice. București, I (1908) — XXXVIII (1945).
- BerRGK Bericht der römisch-germanischen Kommission. Frankfurt a. Main, I (1904) și urm. (= BRGK).
- BKI Bányászati és Kohászati lapok. Budapest, 1871—1944.
 BMI Buletinul Monumentelor Istorice. București, I (1971) și urm.
- BMN Bibliotheca Musei Napocensis. Cluj-Napoca.
 BOR Biserica Ortodoxă Română. București.
 Britannia A Journal of Romano-British and kindred Studies. London.
- BSNR Buletinul Societății Numismatice Române. București, I (1904) — XXXVI (1942).
- Buridava Studii și materiale. Muzeul Județean Vâlcea. Râmnicu Vâlcea, I (1976) și urm.
- CA Cercetări Arheologice în București. Muzeul Național de Istorie. București (= CAB).
- Carpica Carpica. Muzeul de Istorie și Artă „Iulian Antonescu” Bacău. Bacău, I (1968) și urm.
- Celticum Supplément à l'Ogam. Tradition celtique. Histoire—Langue—Archéologie—Religion. Rennes.
- CIL Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin.
 CISPP Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques.
- Civiltà Civiltà romana in Romania. Roma, 1970.
 CN Cercetări Numismatice. București.

- CNH I. Réthy, *Corpus Nummorum Hungariae*. Budapest, I (1889) — II (1907).
- Crisia Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea, I (1971) și urm.
- Cumidava Cumidava. Culegere de studii și cercetări. Muzeul Județean Brașov. Brașov, I (1967) și urm.
- IA Ch. Daremberg et Edm. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*. Paris, I (1977) — V (1919).
- Iacia Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumaine. București, I (1924) — XII (1948); N.S., *Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*. București, I (1957) și urm.
- IACL Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie (Cabrol-Leclercq). Paris, I (1924) și urm.
- Ianubius Danubius. Istorie-Etnografie. Muzeul Județean Galați. Galați, I (1967) și urm.
- DIR Documente privind istoria României. A — Moldova; B — Țara Românească; C — Transilvania. București.
- DissPann Dissertationes Pannonicae. Budapest.
- DIVR Dicționar de istorie veche a României. București, 1976.
- Dolg Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem-és Régiségtárából. Kolozvár (Cluj), I (1910) — X (1916) (=DolgCluj).
- DolgSzeged Dolgozatok a M. Király Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből. Szeged, I (1925) — XIX (1943).
- Drobeta Drobeta. Muzeul Regiunii Porților de Fier. Drobeta-Turnu Severin, I (1974) și urm.
- EDR Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romana di Roma. Roma, I (1923) — X (1943).
- EE Ephemeris Epigraphica. Corporis Inscriptionum Latinarum. Supplementum. Berlin, I (1872) — 9 (1913) (=EphEp).
- EEA Enciclopedia dell'arte classica ed orientale. Roma, I (1958) — VII (1966).
- Eirene Eirene. Studia graeca et latina. Praha, I (1960) și urm.
- Eos Eos. Commentarii Societatis Philologiae Polonorum. Wratislawia.
- EphemNap Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei. Cluj-Napoca, I (1991) și urm.
- ErdMúz Az Erdélyi Múzeum Egyesület Évkönyve. Kolozsvár (Cluj), I (1860) — L (1945) (=ErdM).
- ErdRep Erdélyi Régészeti Repertoriuma. I. Oskor (Thesaurus Antiquitatum Transsilvanicarum, tom. I, Praehistorica; Roska Márton). Kolozsvár (Cluj), 1942).

- FastiArch** Fasti Archaeologici. Annual Bulletin of Classical Archaeology. Firenze, I (1946) și urm.
- FolArch** Folia Archaeologica. Budapest, I (1939) și urm.
- FVL** Forschungen zur Volks- und Landeskund. Hermannstadt (Sibiu), I (1958) — XIX (1976).
- Germania** Germania. Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt a. Main, I (1917) și urm.
- Glasnik** Glasnik Srpski Akademii Nauk. Beograd.
- Head** B. V. Head, Historia Nummorum. Oxford
- Hesperia** Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens. Athen.
- Historica** Historica. Centrul de istorie, filologie și etnografie. Craiova, I (1970) și urm.
- HTRTÉ** Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társaság Évkönyvei. Budapest — Deva, I (1889) — XXIII (1913).
- IDR** Inscriptiile Daciei romane. București, I (1975), II (1977), III, 1 (1977), III, 2 (1980), III, 3 (1984), III, 4 (1988).
- ILS** Inscriptiones Latinae Selectae, ed. H. Dessau. Berlin. I—III (1892—1916).
- IMCD** In memoriam Constantinii Daicoviciu. Cluj, 1974.
- IstRom** Istoria României. București, I (1960), II (1962), III (1964), IV (1964).
- Istros** Istros. Revue roumaine d'archéologie et d'histoire ancienne. București, I (1934) și urm.
- IzvArhInst** Izvestija na Arheologiceskija Institut. Sofia, I (1910) — VII (1920); N. S., I (1921) și urm.
- JahrMDV** Jahresschrift die Mitteldeutsche Vorgeschichte. Berlin.
- JahrbRGZM** Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums zu Mainz. Mainz, I (1954) și urm. (= JbRGZM).
- JDAI** Jahrbuch des (Kaiserlich) Deutschen Archäologischen Instituts. Berlin, I (1886—1887) și urm.
- JÖAI** Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts. Wien, I (1898) și urm.
- JSGUF** Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- u. Frühgeschichte. Basel, I (1909) și urm.
- KözlCluj** Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményéből. Kolozvár (Cluj), I (1940) — IV (1944).
- Latomus** Latomus. Revue d'études latines. Bruxelles, I (1937) și urm.
- LexMyth** Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie (W. M. Roscher). Leipzig, I (1884) — VI (1937).
- Litua** Litua. Studii și comunicări. Muzeul Județean Gorj. Târgu Jiu, I (1981) și urm.

- MacedoniaAA Macedonia Actae Archaeologicae. Pilep, I (1974) și urm.
- Marisia Marisia. Studii și materiale. Arheologie, istorie, etnografie. Muzeul Județean Târgu Mureș. Târgu Mureș, I (1971) și urm.
- Materiale Materiale și cercetări arheologice. București, I (1953) și urm. (= MCA, începând cu Sesiunile anuale de rapoarte arheologice, XIII, Oradea, 1979).
- MB Mitropolia Banatului. Revista oficială a Arhiepiscopiei Timișoarei și Caransebeșului și a Episcopiei Aradului. Timișoara.
- MN Muzeul Național. București, I (1974) și urm.
- MNIT Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei (= = MAC, MIC, MITr, MuzIstCluj, MuzIstTrans, MNITr).
- NÉH Nouvelles Études d'Histoire. București, I (1955) și urm.
- NK Numizmatikai Közlöny. Budapest, I (1902) și urm. (Numk).
- NZ Numismatische Zeitschrift. Wien (1870) și urm. (= NumZ).
- OmD Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani. București, 1960.
- OR D. Tudor, Oltenia romană. Ed. a III-a, București, 1968. Ed. a IV-a, București, 1978.
- Orpheus Revista di umanità classica e cristiana. Catania.
- Peuce Peuce. Studii și comunicări de istorie, etnografie și muzeologie. Muzeul Delta Dunării. Tulcea, I (1970) și urm.
- Pick B. Pick, Die antiken Münzen Nord-Griechenlands. I 1. Dacien und Moesien. Berlin, 1899.
- Pontica Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța, I—III (Pontice, 1968—1970), IV (1971) și urm.
- Potaissa Potaissa. Studii și comunicări. Muzeul de Istorie Turda. Turda, I (1978), II (1980), II (1982).
- PPŞ Proceeding of the Prehistoric Society. Cambridge — London.
- ProblMuz Probleme de muzeografie. Cluj, 1960, (1964).
- PZ Præhistorische Zeitschrift. Berlin — Leipzig, I (1909) și urm.
- RAC Reallexikon für Antike und Christentum. Stuttgart.
- RCRF Rei Cretariae Romanae Fautores.
- RE Real — Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Pauly-Wissowa-Kroll). Stuttgart, I (1893) și urm.

- RÉSSE Revue des études sud-est européennes. Bucureşti, I (1963—1964) şi urm.
- RepCluj Repertoriul arheologic al judeţului Cluj. Bibliotheca Musei Napocensis, V, Cluj-Napoca, 1992.
- RevArh Revista Arhivelor. Bucureşti, I (1924) — VII (1946—1947); Seria nouă I (1958) şi urm.
- RevIst Revista de istorie (= Revista istorică). Bucureşti, I (1915) — XXIX (1943) (=RI).
- RevMuz Revista Muzeelor. Bucureşti, I (1964) şi urm.
- RIB R. G. Colingwood-R. P. Wright, The Roman Inscriptions in Britain. Oxford, 1965.
- RIC H. Mattingly-E. A. Sydenham, The Roman Imperial Coinage. London, I (1923) — V (1933), IX (1951).
- RIR Revista Istorică Română. Bucureşti, I (1931) — XVII (1947).
- RMI Revista Monumentelor Istorice. Bucureşti.
- RMM Revista Muzeelor şi Monumentelor. Bucureşti (M = Seria Muzee; MIA = Seria Monumente istorice şi de artă).
- RRC M. H. Crawford, Roman Republican Coinage. Cambridge, 1974 (= Crawford).
- RRH Revue Roumaine d'Histoire. Bucureşti, I (1962) şi urm. (= RevRHist).
- RömRum Römer in Rumänien. Ausstellung des Römisch-Germanischen Museums Köln und des Historischen Museums Cluj. Köln, 1969.
- RVM Rad Vojvodjanskih Muzeja. Novi Sad, I (1952) şi urm.
- SA Sovjetskaja Arheologija. Moskva.
- SaalbJahrb Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburgmuseums. Frankfurt a. Main-Bad Homburg, I (1910) şi urm.
- SAI Studii şi articole de istorie. Bucureşti, I (1956) şi urm.
- Sargetia Sargetia. Buletinul Muzeului Regional Hunedoara. Deva, I (1937), II (1941), III (= Contribuţii la cunoaşterea regiunii Hunedoara, 1956), IV (1966) şi urm.
- SCA Studii şi cercetări de antropologie. Bucureşti.
- SCIV Studii şi cercetări de istorie veche. Bucureşti, I (1950) — 23 (1973). Vezi şi SCIVA.
- SCIVA Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie. Bucureşti, 25 (1974) şi urm. (Continuă publicaţia SCIV).
- SCN Studii şi cercetări de numismatică. Bucureşti, I (1957) şi urm.
- SIB Studii de istoria Banatului. Anuarul Facultăţii de Litere, Filosofie, Istorie. Secţia Istorie. Timişoara, I (1977) şi urm.
- SlovArch Slovenská Archéologia. Časopis Slovenskej Akadémie Vied. Bratislava, I (1953) şi urm.

- SMMIM Studii și materiale de muzeografie și istorie militară. București, I (1968) și urm.
- Starinar Starinar. Organ Srpskog Arheoškog Društva. Beograd, I (1884) și urm.
- StCl Studii Clasice. București, I (1959) și urm.
- StComC Studii și comunicări de etnografie-istorie, Caransebeș. Caransebeș, I (1977) — IV (1984). Vezi și Tibiscum.
- StComSibiu Muzeul Brukenthal. Studii și comunicări. Arheologie-istorie. Sibiu, I (1956) și urm.
- Suceava Suceava. Anuarul Muzeului Județean Suceava. Suceava.
- Studia Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”. Cluj, I (1956) și urm.
- SympThr Symposia Thracologica. București.
- Tibiscum Studii și comunicări de etnografie-istorie. Muzeul Județean de etnografie și al regimentului de graniță Caransebeș. Caransebeș, V (1986) și urm. (Continuă publicația StComC).
- Tibiscus Tibiscus. Muzeul Banatului Timișoara. Timișoara, I (1971) și urm.
- Tituli Tituli. Rivista di epigrafia antica. Roma.
- TransAnt³ C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité. Ed. a III-a, București, 1945.
- TRÉT Történelmi és Régészeti Értesítő. Timișoara, I (1885) — XXXIII (1917).
- ZborNM Zbornik Radova Narodnog Muzeja. Beograd, I (1956—1957) și urm.
- Ziridava Ziridava. Studii și cercetări. Muzeul Regional (apoi Județean) Arad. Arad, I (1967) și urm.
- ZPE Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. Bonn.

Tiparul executat la Imprimeria „ARDEALUL“ Cluj
sub comanda nr. 385

ISSN 0578-5391